

VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

XVII. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN,

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYV- ÉS KÖNYOMDÁJÁBAN,

1875.

XIV. Kötet Tartalma.

XVII. Könyv.

Lap.

Dynasticus háboruk. — Poroszország nagysága. —
Bölcsészeti irodalom s a vélemény uralma. — Orosz
terjeszkedések. — Angol főlény. — Amerikai szabad-
ság. — India meghódítása. — A tudományok diadala. —
A forradalom előzményei.

ELSŐ FEJEZET. Az utrechti béke következmé-
nyei. — V. Fülöp.

(V. Fülöp. Alberoni bibornok.) 1

MÁSODIK FEJEZET. Francziaország. — A kor-
mányzóság.

(A kormányzó. Law rendszere. Marseillei pestis.

Lengyelország) 16

HARMADIK FEJEZET. A császárság. — VI. Károly. 35

NEGYEDIK FEJEZET. Poroszország. — Osztrák
öröködési háboru. — Aacheni béke.

(Mária Terézia. Trónkövetelők. Poroszország. Fri-
gyes Vilmos. Fehrbellini csata. III. (I.) Frigyes. I. Fri-
gyes Vilmos. II. Frigyes. Trenck. Aacheni béke.) 40

ÖTÖDIK FEJEZET. II. Frigyes. — Hét éves háboru.

(Rossbachi és leutheni csata. Kunnersdorfi és torgau
csata. Párizsi béke. Hubertsburgi béke.) 58

HATODIK FEJEZET. Francziaország belállapota.
— Corsica. — XV. Lajos.

(Corsica. Tódor király. Paoli. Francziaország bel-
állapota. XV. Lajos. Pompadour. Du Barry. Mœupeou
parlament.) 79

HETEDIK FEJEZET. Erkölcsek.

(A játék. Fényüzés. Nemesség. Színészet. Társalgás. Szabadköművesség.) 97

NYOLCZADIK FEJEZET. Bölcsészeti irodalom.

Le Sage. Prevôt. Bölcelem Angolországban. Bolingbroke. Montesquieu. Voltaire. Történelem. Rollin. Raynal. Maupertuis. Condillac. Holbach. Helvetius. Diderot. D' Alembert. Encyclopaedia. La Mettrie. Rousseau. Saint Pierre. Condorcet. Ékesszólás. Thomas. Marmontel. Itészet. La Harpe. Delille. Színügy. Piron.) 110

KILENCZEDIK FEJEZET. Társadalmi tudományok. — Philantropia. — Javitások.

(Burlamachi. Wolf. Vattel. Mably. Bentham. Kant. Közgazdaság. Quesnay. Smith. Parmentier. Himlőoltás. Jenner. Siketnémák. De l' Epée. Howard. Börtönök. Földmivelés. Arkwright. Watt.) 183

TIZEDIK FEJEZET. A jezsuita-rend eltörlése.

(Pombal. XIV. Kelemen.) 213

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Törökország és Perzsia.

(Sefi. II. Abbas. Soliman. Afghanok. II. Thamasp. I. Mahmud. III. Abbas. Sah-Nadir. Polgárháboru. A kadsarok. III. Otman.) 240

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Oroszország.

(I. Katalin. II. Péter. Anna. VI. Iván. Erzsébet. Kozákok. III. Péter. II. Katalin.) 256

TIZENHARMADIK FEJEZET. Lengyelország.

(A dissidensek. III. Ágost. Poniatowski Szaniszló. Bari confoederatio. Lengyelország feldarabolása. Az új alkotmány. Kosciusko.) 268

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Törökország. II. Katalin.

(III. Mustafa. Montenegro. Görögök. Egyiptom. Kainardsii béke. Krim. Orosz-osztrák háboru a törökök ellen. Suwaroff. III. Selim. Jassyi béke. A mongolok. II. Katalin.) 289

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Svédország.

(Svéd alkotmány. Holstein-ház. III. Gusztáv. 1772 ki alkotmány.) 309

TIZENHATODIK FEJEZET. Dánia.

(Grönland. VI. Keresztély. V. Frigyes. VII. Keresztély. Struensee.) 316

TIZENHETEDIK FEJEZET. Nagy-Britannia. — A Györgyféle korszak.

(I. György. Walpole. II. György. Pitt Vilmos. III. György. Bute. Fox Károly Jakab.) 321

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Angol-amerikai gyarmatok.

(Virginia. Maryland. Uj-Angolország. Massachusetts. Hajózási acta. Carolina. Penn Vilmos. Georgia. Amerikai forradalom. Franklin. A jogok kijelentése. Washington. Függetlenségi nyilatkozat. Függetlenségi harc. Párizsi béke. Az Egyesült-Államok alkotmánya.) 335

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. India.

(A mongol birodalom. Akbar. Dsangir. Aurengzeb. Nanekismus. Dupleix. Lally. Poivre. Bengala. Clive. Mahrattok. Haider-Ali. Az angol társaság alkotmánya. Hastings. Az indiai bill. Cornwallis. Tipu-Saib.) 378

HUSZADIK FEJEZET. Angolország belállapota. — Irodalom.

(Tengeri jog. Pénzügy. Pitt (ifjabb). Methodisták. Néger-emancipatio. A katolikusok Angliában. Gordon lord. Irland. Irodalom. Richardson. Fielding. Sterne. Goldsmith. Thomson. Young. Macpherson. Robertson. Hume. Gibbon. Egyetemes történelem. Parlamenti szónokok. Blackston.) 413

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. A császárság. Mária Terézia és II. József.

(II. József. Febronius. VI. Pius bécsi utja. Osztrák Németalföld. Bajorország. II. Leopold.) 440

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Szellem és irodalom Németországban.

A felvilágosultak (illuminatusok). Klopstock. Történclem. Herder. Müller. Itészet. Lessing. Schlegel. Színművészet. Schiller. Göthe.) 470

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Bölcsелеm.

(Condillac. Hume. Berkeley. Skót iskola. Reid. Stewart. Wolf. Kant. Fichte.) 489

	<i>Lap.</i>
HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Spanyolország. (VI. Ferdinand. III. Károly. Frá Gerundio.) . . .	512
HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Portugalia. (József. Pombal. Lissaboni földrengés. Brazília. I. Mária.)	527
HUSZONHATODIK FEJEZET. Holland. (IV. Vilmos. V. Vilmos.)	535
HUSZONHETEDIK FEJEZET. Helvet szövetség. (Szövetségesek. Alávetett tartományok.)	543
HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Olaszország. (Sicília. Toscana. Gian Gaston. I. Leopold. Bécsi szerződés. A genuai lázadás. Aacheni szerződés. A Két-Sicília.)	555
HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Reformok. (Olasz philantropok. Akademiák. Pietro Verri. Cesare Beccaria. Filangieri. Osztrák Lombardia. Piemont. II. Vittorio Amedeo. III. Károly Emanuel. Toscana. I. Leopold. Pápai állam. XI. Kelemen. XIII. Incze. XIII. Benedek. XII. Kelemen. XIV. Benedek. XIII. Kelemen. XIV. Kelemen. VI. Pius. Giannone. Scipione Ricci. Pistojai zsinat.)	568
HARMINCZADIK FEJEZET. Olaszország. Utolsó események. (Toscana. III. Ferdinand. Velence. Baffo. Lucca. Sardinia. Lombardia. Parma. A Két-Sicília.)	628
HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Olasz irodalom. (Casti. Frugoni. Gastone Rezzonico gróf. Giuseppe Baretti. Francesco Algarotti. Egyházi szónokok. Carlo Goldoni. Színház. Metastasio. Scipione Maffei. Vittorio Alfieri. Cesarotti. Nyelv. Gian Carlo Passeroni. Gaspare Gozzi. Giovanni Fantoni. Angolo Mazza. Giuseppe Parini. Lodovico Muratori. Egyházi írók. Bölcsészek. Jogtudósok. Részleges történetírás és itészet. Irodalom-történetek.)	650
HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Tudományosság. Régészet. Éremisme. (Winckelmann. Hayne. Visconti. Orientalisták. Érmészet.)	693
HARMINCZHARMADIK FEJEZET. Szépművészetek. (Juvara. Bouchardon. Falconet. Van-Loos család.	

	<i>Lap.</i>
Vernet. Greuze. Reynolds. West. Értékezők a művészetekről. Metszők, szobrászok. Canova.)	704
HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. Zene és néma játékok. (Tartini. Paisiello. Rameau. Gluck. Piccini. Mozart. Haydn. Beethoven.)	722
HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET. Tudományok. (Lagrange. Moztan. Erötan. Vettan. Vizmoztan. Csillagászat. Laplace. Lalande. Bailly. Láttan. Herschell. Földleírás. Természetrájj. Buffon. Linné. Adanson. Bonnet. Állattan. Vallisnieri. Spallanzani. Földtan. Werner. Jegecztan. Ásványtan. Carhuri. Arduin. Marsigli. Vegytan. Lavoisier. Lég-hajózat. Természettan. Villanyosság. Franklin. Volta. Galvani. Gyógytan. Boerhaave. Stahl. Hoffmann. Baglivi. Haller. Bichat. Bordeaux. Barthez. Cabanis. Mesmer. Gyógyszerészet. Boncztan. Morgagni. Scarpa.)	733
HARMINCZHATODIK FEJEZET. XVI. Lajos. (Turgot. Necker. Calonne. A nemesség. Mária Antonia. Cagliostro. A nyak-ék ügy.)	785
HARMINCZHETEDIK FEJEZET. A forradalom előzményei. (A király. Az udvar. A papság. A nemesség. Parlament. Országgyűlés. A nép. A hadsereg. Közvélemények. Beumarchais. Voltaire végnapjai. Európa. Titkos társulatok. A kitünőségek (notables) gyülekezete.)	811

Felvilágosító jegyzetek

a XVII. könyvhez.

A) Erkölcsi állapotok a Kormányzóság alatt	871
B) A korzok	890
C) A francia irodalomról	906
D) Quesnay elvei	984
E) Az amerikaiak jogainak kijelentése	986
F) Csare Beccaria levele Morellet abbéhoz	989

Vége a XVII. könyvnek.

TIZENHETEDIK KÖNYV.

T a r t a l o m.

Dynasticus háboruk. — Poroszország nagysága. — Bölcsészeti irodalom s a vélemény uralma. — Orosz terjeszkedések. — Angol fölény. — Amerikai szabadság. — India meghódítása. — A tudományok diadala. — A forradalom előzményei.

ELSŐ FEJEZET.

Az utrechti béke következményei. — V. Fülöp.

Az utrechti béke semmi egyetemes elvet nem ültetett a közjogba, mégis valamennyi későbbi szerződés arra hivatkozott, mert e békének fentartása, érdekében állott azoknak, kiknek az javukra szolgált, különösen Angolországnak, mellynek nagyságát épen ezen béke szilárdította meg, valamint Franciaország nagyságának a westpháli béke vetette meg alapját. Az e békében elismert protestáns ág biztosíték gyanánt tekintette azt, s az egyensúlyt Ausztriával való egyetértésére alapította; ez, mint akkortájt mondák, a legfüggetlenebb protestantismus szövetsége volt a legtörvényesebb katholicismussal. A békekötés cikkelyeinek értelmében a tenger ur-nője maradván Anglia, szabad féket ereszthetett nagyravágyásának, mi ránézve életszükség, mert szüksége van az Océán uralmára, hogy saját házában ne háborgassák. Kitünő férfiak által a nemzeti önzés követelményei szerint kormányoztatván, kereskedelme és ipara bámulatos mérvben virágzásnak indult. Megközelíthetlen lévén ellenségeire nézve már helyzeténél fogva, a törvények által fejlesztett közszellem beha-

tása alatt állván első levén, melly fölismerte a hitel bűverejét, nem vágyakozik hódításokat tenni a szárazföldön, de visszanyom mindenkit, ki ott fölényre akar jutni; ha oceanon-tuli birtokaiban fenyegettetik, felzavarja Európát, hogy elvonja onnan a figyelmet; arany utáni szomját ekközben kielégíti Indiában, hol kárpótlást fog találni amerikai gyarmataiért is, mellyek lerázva Nagy-Britannia igáját, egy új Angolországot fognak alapítani.

A császár, mint Németalföld ura, kénytelen szövetségben állani vele. Portugal, melly a háboruban Anglia szövetségét keresni kényszerült, ezt kereskedelmi érdekből később is fentartotta, sőt a methuani szerződéssel (1703) az angolok érdekében tönkre tette saját kereskedelmét, kötelezván magát bebocsátani az angol gyapotszöveteket, ha borai Angolországban csak harmadrészét fizetik a francia borok beviteli vámjának. Savoyát és a németországi fejedelmeket könnyen a maga részére vonhatta Anglia némi segélyezések által, mi neki csekély megerőtetésébe került az új, s már is igen hatékonyan bizonyult kölcsönrendszer mellett.

Holland, mellyet a honszeretet és kitartás létesített, s melly a spanyol iga megtörése s a XIV. Lajos elleni önvédelem által olly nagy lön, hogy magával Angolországgal is vetélkedett, nem csekély hátrányára érezte, hogy nem tanácsos a nagy hatalmasságok viszákodásaiba avatkozni; temérdek pénzt és vért pazarolván el Anglia meggazdagítása és Ausztria növelése végett, mellyek közül az elsővel rokonsági összeköttetésben állott, a békében saját hanyatlását irta alá; lemondván arról, hogy jelentékeny haderőt tartson, sokat vesztett a közvélemény előtt, s azon kellemetlen helyzetbe jutott, melly nem elég erős arra, hogy parancsoljon, s nem elég jelentéktelen, hogy lefegyverezze az irigységet. Erősségekkel volt körülvéve, de mihaszna ezekből megfelelő helyőrségek nélkül? a kereskedelmi térre szorítottván vissza, a meglepetésektől szemfülessége, az ellenségeskedésektől mások iránti előzékenysége biztosította.

Németország a két legharcziasabb államot foglalja magában, fejedelmei számos európai trónt tartanak elfoglalva, s mégsem növekedik befolyása, mert hiányzik az érdek-egység s nincs szilárd szervezete.

Ausztria terjeszkedett Olaszországban, a terjeszkedésből azonban csak akkor háramlik előny, ha helyes a kormányzat; ellenkező esetben csak a támadásnak szerez nagyobb tért. Felbontván a rokonsági viszonyt Spanyolországgal, mindenkor inkább szenvedőleg, mint tevékeny magatartást tanusított, s csak azt leste, merre lehetne

megint terjeszkednie; ellensúlyozta a többi hatalmakat anélkül, hogy mozgást hozott volna közéjük. Valamint Franciaország ellen Savoyát, ugy Ausztria ellen Poroszországot emelték, mely utóbbi számos egymás után következő kitünő fejedelem által növelte a mesterséges nagyságot, s erkölcsi és értelmi erejével pótolta azt, minek számbeli erő és együnettőség tekintetében hiányát érezte.

Növelte még Ausztria zavarát azon körülmény is, hogy Holstein Oroszországnak engedtetett át, mely utóbbi az által szavazatot nyert a birodalomban. Oroszország, ép úgy mint Anglia, már a múlt században befejezván forradalmát, figyelmét másokra fordíthatta, maga pedig erőt gyűjthetett; saját önálló fejlődésének hátrányára mások műveltségét utánozta, s növekedett erőben és hatalomban.

Franciaország, mely addig annyi hűhóval vezette a politikát, a második helyre van visszazoritva, ámbár hatalma a Pyrenek mindkét oldalára kiterjed. Az értelmi gyarapodás azonban újabb hatékonyságot kölcsönöz neki, s ha a megelőző században műremekei által elérte Perikles és Augusztus korszakát, eszméit e században egész Európában szétterjeszti és hirdeti. A tudomány eme terjedéséhez azonban erkölcsi elvetemültség csatlakozik; a közép osztályok még jók, a felsőbbek azonban elfajultak; a kormányzati és közigazgatási tényezők jogkörének határai bizonytalanok, a belkormányzat habozó, a külpolitika erélytelen.

Svédország, egy nagy király pillanatnyi alkotása, egy másik király örületes merészsége miatt erejétől megfosztva fekszik, mint menthetlen zsákmánya egy olly szomszédnak, kire kevéssel előbb még alig ügyelt valaki Európában.

Ezen nagy hatalmasságok után Lengyelország még mindig makacsul vonakodik előhaladni, vagyis átalakulni, míg végre küzdelem nélkül meghódíttatik. Schweiz megőrzi a harczias szellemet, de mások szolgálatára, mi által pénzt keres, de sokat veszít befolyásából. Olaszországban csak Lombardiában uralkodnak idegenek, igyekezők lehetőleg kiszívni ezen gazdag tartományt. Negyvennyolcz évi béke műveltséget és gazdagságot hozott létre, minthogy azonban az emberek sem nagy félelmeket, sem nagy reményeket vagy heves szenvedélyeket nem táplálnak, lassankint elpuhulnak, s a fejedelmek részéről is több jóakaratot, mint állandó és biztosított intézkedéseket tapasztalunk.

Általában mindinkább megközelítik a positiv állapotokat: a katonailag fegyelmezett Poroszország tulsúlyra vergődik a különböző elemekből álló osztrák monarchia fölött; az angol szorgalom és gya-

korlati józanész a spanyol hanyagság és francia ingadozás felett; az összetartó orosz monarchia a veszekedő lengyel aristokratia fölött. A monarchiák mindenfelé megszilárdulnak, eltávolítják az akadályokat, mellyek még a középkorból maradtak fenn s létrehozzák a kormányzati egységet. A monarchia csupán Angolországban szövetkezett mind szorosabban az aristokrátiával, míg a többi országokban úgy a származási, mint a népjogok megszüntetésére törekedett. A királyi hatalom általában gondviselésszerűnek tekintetett, s azért nem vizsgálták, hanem engedelmeskedtek neki. XIV. Lajos, ezen hosszú és fényes uralkodásu fejedelem, hozzászoktatta az embereket a kényuralomhoz, s úgy látszott, hogy szükség volt reá a középkor káros maradványainak kiirtása végett, miután azonban megtette a kívánt szolgálatot, csak akadályul szolgált a haladás és polgári egyenlőségnek. A kiváltságos osztályok, a földesuri jogok, a papság és a szerzetesestületek mentességei, Róma követelései, a parlamentek, egymásután alásáttak, föltétlenné és korlátlanokká tétetvén a kormányok; ezzel azonban a népekkel szállottak szembe, mellyek felismerni kezdték saját jogaikat, várva az órát azok kivására.

A külpolitikában az erkölcsiség szemtelenül lábbal tiportatott; semmibe sem vették a nemzetiségeket vagy a birtokok régiségét, az országok kikerekítésénél minden más tekintet mellőzésével csupán az önérdeket tartották mérvadónak, minek következtében a gyöngék védelem nélkül maradtak s feláldoztattak, hogy elejét vegyék valamely netáni összezördülésnek a hatalmasok között; valamely állam virágzását egyesegyedül a terület alakja és terjedelme, a lakosság száma és az adómennyiség szeriņt mérlegelik; a statisztikát teszik a boldogság képviselőjévé s kérkednek netáni hizelgő eredményeivel. Ebből származott az ugynevezett cabinet-politika, csupa cselszövény bizalom és őszinteség nélkül, melly azt tekinti a legderekabbnak, aki legjobban ért a csaláshoz; soha sem folyt annyi és olly fontos kérdések fölött alkudozás, de mindig csak az önérdek, s nem a jog és igazság szempontjából. Szövetségek alakultak más szövetségek ellen, hogy fentartsák a Westphaliában megállapított s Utrechtben tökéletlenül helyreállított mesterséges egyensulyt, ezen építményt, melly pusztán conventionalis mint a költészet, mint a festészet és építészet, mint amaz idők öltözködési módja.

Uj és nagy érdekeltséggel találkozik a kereskedelem, s azt hinniök, hogy a cabinetek csupa kereskedőkből állanak, amennyiben alkudozásokat folytatnak, szövetségeket kötnek, háborut viselnek

vámszabályzatok, kereskedelmi kizárások, halászat, motozási jog miatt; a gyarmatokban kezdődnek vagy tovább folytattatnak az európai háborúk, de onnan fog származni a legmesszebb terjedő demokratia példányképe is a világ számára.

A kötött kölcsönök a papirpénz föltalálására vezetnek, mi új segédeszközöket szolgáltat a kormányoknak s egyébként valósíthatlan vállalkozásokra buzdit. A pénz lön az egyetemes mozgató erő; általa tartattak fenn azon hadseregek és kormányok, mellyek az embert minden méltóságától megfosztották; általa szitották a pártoskodásokat a vetélkedő országokban; az érdem helyét a fényűzés foglalta el, meghiztak az árulók (traditori) és az agióval üzérkedők (agioteure), ez új fekélye a társadalomnak.

Ezen kereskedői szellem mérsékli a vallási türelmetlenséget, s hasznos működésre serkenti úgy a tudományt, mint a kormányzatot. Érezni kezdik a tudományok fontosságát, mellyek pártoltakból pártolókká lesznek. A nyelvek tanulmányozása, a francia nyelv elterjedése, az utazások szaporodása előmozditják az eszmék és vélemények kicserélését; a gondolkozók fölvetetnek a cabinetekbe, vagy legalább számba veszik véleményöket; ők mindent kísérletnek akarnak alávetni, miértis a szerzők hatalommá lesznek, a kormányzás és politika a tudomány rangjára emelkednek, félredobva a titkolózást és üres elöitéleteket; a tudomány közelebb hozza egymáshoz az osztályokat, s míg az alacsony származású ember magasra emelkedik a régi nemesek mellett, ez utóbbiak az által igyekeznek elnézést szerezni kiváltságaik iránt, hogy mérséklik követeléseiket s előzékenyebb modort követnek a társadalmi életben.

Azon mozgalom közepett, melly eme korszak egyik legszembeeszköbbs ismertetőjegyét képezi, semmi kétség előtt nem riad vissza, a legmerészebb föltevéseket és ábrándképeket dobja szőnyegre, mert a valóság még nem oszlatta szét csalódásait. Mialatt azonban némelly tartományokban a nép, rajongva az új eszmékért, rohamosan sietteti a forradalmat, máshol ismét annyira ragaszkodik a régihez, hogy fentartása végett forradalmakba rohan. A fejedelmek látva, hogy nem állhatnak ellent az áramlatnak, igyekeznek irányt adni neki, de oly korlátolt szándékokkal, mellyek nem elégítik ki az újítókat, másrésről pedig megingatják a conservatívek hitét.

Illyformán eme század, melly szegény eseményekben, de gazdag eszmékben, újból fölvetette azon működést, melly a XVI. század-

ban megkezdve s a megelőzőben fölfüggesztve, olly rettenetes véget vala érendő a következőben. ¹⁾

A nagy hatalmasságok, mellyek az utrechti békét Európára kényszerítették, nem törődtek a nagyobb rész érdekeivel és érzelmeivel; a föllázdoztak emiatt panaszokban törtek ki. Biztosittatván a protestáns örökösödés Angolországban, ez sértette az összes katolikusok érzelmét s a legitimisták loyaltását. A Franciaország és Németalföld között emelt várgyűrű, melly Ausztria költségén tartott fenn, ez utóbbinak csak terhére szolgált, s mindhárom hatalmasságnak zavart okozott. A francia és spanyol koronák örökös szétválasztása, ha meg is felelt a politika követelményeinek, szükségkép a trónörökösödési rend megváltoztatását vonta maga után. A spanyol örökség felosztása Ausztria és Franciaország között mi hasznára sem szolgált a semlegeseknek, de a két érdekelt félnek sem tetszett. VI. Károly, az osztrák ház feje, töle rablottaknak tekinté azon koronákat, mellyek V. Fülöp fejét diszíték, s emiatt boszankodott Franciaországra és a tengeri hatalmasságokra; az örökösödési háboru főtárgya tehát eldöntetlen maradt, minthogy a két trónkövetelő közül egyik sem ismerte el a másikat.

---

¹⁾ Fontosakká lesznek a szabadságra nézve az *ujságok*, különösen a hollandiak. A francziáknak emlékirataik, a németeknek okmánygyűjteményeik vannak. Minden országnak voltak kisebb vagy nagyobb értékű történései, kik többnyire későbbiek által újra összefoglaltattak. II. Frigyesnek *Histoire de mon temps* és *l'Histoire de la guerre de sept ans* czimű munkái, továbbá levelezései a legérdekesebb, ámbar nem legőszintébb commentárok. Érdekesekek továbbá Saint-Simon herczeg, a két Walpole stb. *Emlékiratai* és *Wraxhall*, „*Mem. of the Courts of Berlin, Dresden, Warsaw and Vienna*,” London 1800, 2. köt.

Általánosabbak *Séгур*, *Politique de tous les cabinets. Tableau historique de l'Europe. Mémoires ou Souvenirs historiques.* — *Adelung*, *Europäische Staaten-geschichte von 1740—1748.* — *Schoell*, *Cours d'histoire des États européens* a XXXVIII—XLIV. kötetek; az általa és Koch által összeállított szerződés-gyűjtemény, és Dumont *Corps diplomatique*-ja. — *Flassan*, *Hist. de la diplomatie Française.* — *Wedekind*, *Chronologisches Handbuch, 1740—1807.* — *John Russel*, *Hist. of principal States of Europe from the peace of Utrecht.* — *Schlosser*, *Az europai polit. és irod. forradalmak története a XVIII. században* (németül). — *Lenglet*, *Hist. de l'Europe et de ses colonies depuis la guerre des sept ans jusqu' à la Révolution de Juillet.* — *Voss*, *Gesch. der merkwürdigsten Bündnisse und Friedensschlüsse* stb. in *XVIII. Jahrh.*, 5. kötet.

Az angol tudósok *Egyetemes története* szintén bír némi fontossággal, mert egykoru. — A *Biographie universelle* azon czikkelyekben, mellyek eme korszakra vonatkoznak, szintén forrásul szolgál, mert ollyanok irták, kik ismerték a szereplő egyéniségeket.

V. Fülöp.

XIV. Lajos halálával Spanyolország megszűnt Franciaország uszályhordozójaként szerepelni; V. Fülöp, ki függetlennek mutatta magát politikájában, nem nézhette nyugodtan, hogy monarchiája szétdarabolva, kereskedelme pedig az angolok érdekeinek legyen feláldozva, kiknek kezében maradt Gibraltar, mint valami szikla, mellyhez ismét oda lehessen lánczolni Spanyolországot. Továbbá némi kételyei is merültek fel II. Károly végrendeletének érvényesége fölött, s míg magát emiatt a Pyrenaeken-tuli ország nem egészen törvényes királyának tekintette, nem verhetette ki fejéből Franciaország trónját, mellyről akarva nem akarva lemondani kényszerült. Beteges unokájának bölcsőjére szegezvén tekintetét, belátta, hogy trónrajutásában akadályul fog szolgálni az orleansi herceg, mint kormányzó és esetleges örökös. Gyűlölte tehát a herceget, amennyire gyöngye jelleme és ájtatos érzülete engedte, s igyekezett megfosztani őt a kormányzóságtól; érezte azonban, hogy czélját csak Angolország támogatásával érheti el. Minthogy pedig látta, hogy ez saját művének támogatásával foglalkozik, legalább bosszantotta, pártolván sz. György lovagjának igényeit, amint a trónfosztott II. Jakab fiát hitták.

Ugy látszott tehát, hogy az európai békét annak unokája részéről fenyegeti veszély, ki azt az előbbi korszakban megzavarta. S Fülöpnél valóban nem hiányzott a bátorság, s midőn azt kérdezték tőle, milly hely illeti meg a királyt a csatában, így felelt: A melly máshol, az első. Kijelentette, hogy nem akar úgy elbujva élni, mint osztrák elődei; s csakugyan nagy hasznára lettek volna a castiliaiak, kik az elmúlt izgalmas időkben új bátorságra gyuladva, képeseknek mutatták magukat újból kezökbe ragadni a hatalmat. Pílanatnyi felhevülés! mert különben nem bírván a nagy elhatározások benső bátorságával, Fülöp az ország és saját ügyeinek vezetését valamely kedvenczére bizta s megint tétlenségbe süllyedt.

Nagyon szomorította őt feleségének, a szeretetreméltó és rettenthetlen Lujzának halála, ki fentartotta az egyetértést közte, a francia udvar és nagyatyja között s mégsem bírhatta békében ama trónt, mellynek megszerzésére ő is közreműködött. Erre egészen a sem szép, sem fiatal Orsini hercegnőnek engedte magát, s mint heves vérű és ingatag férfi el is vette volna ezt a vén asszonyt, ha ez utóbbi jobbnak nem találta volna egy fiatal nőt adni neki, ki jobban megfelelne a király vérmérsékletének, de másrésről az ő hatalmaskodását se zavarná. Csakhogy nagyon csalódott, midőn parmai Far-

nese Erzsébetre esett választása (1714), ki később annyi háborúnak és alkudozásnak lön előidézője.

Alberoni bíbornok.

E választást a piacenzai Alberoni Lajos (szül. 1664) tanácsolta. Ezen ember a társadalom valamennyi fokán keresztülment: volt szakács, bohóc, kereskedő, tolmács, tudós, terhes megbízatásokra használtak, s ő mindenüvé tudott magának utat csinálni ¹⁾. Campistrón, ki utazásközben kiraboltatván, általa szívesen fogadtatott s a szükségességekkel ellátatott, Vendomenak ajánlotta őt, ki akkor épen titkárt keresett olaszországi hadjáratára. Mások azt beszélnek, hogy midőn egyszer a sandonninói püspöknek alkudozni kellett Parmában ugyanazon Vendomeval, de nem tudott francziául, Alberonit vitte magával; ez a cynicus tábornokot alacsony székén ülve találta, hol a délelőtt nagy részét szokta tölteni, ahelyett azonban, hogy ezen illetlenség miatt magát sértettnek mutatta volna, ő is ugyanazt tette, mi által megnyerte a francia tábornok tetszését, ki őt szolgálatába fogadta ²⁾. Spanyolországban megnyervén Orsini hercegnő bizalmát, gróffá és követté neveztetett ki a páрмаi udvarhoz; ezt ismét hálára kötelezvé maga iránt az ajánlott házasság által ³⁾, befolyásra tett szert az új királynénál is. Ennek első ténye az volt, hogy elküldötte Orsini hercegnőt, ki eléje ment, mire kocsira ülve, azon öltözékben, melly akkor épen rajta volt, az örök által kísérve december végén kénytelen volt keresztülmegyeni a barátságtalan Spanyolországon. ⁴⁾

---

¹⁾ Dubos- és Saint-Simontól torzképét birjuk; panegyrisét adja Poggiali (*Mem. storiche di Piacenza*), Ortiz (*Storia di Spagna*), Coxe (*L'Espagne sous les Bourbons*), Bignami (*Elogio del Cardinale Alberoni*). Helyesen méltatja őt John Russel id. művében, II. 112. — Főként azonban lásd azon okmányokat, melyeket maga Alberoni tett közzé előbb Genuában, később Rómában.

²⁾ Közönséges történeccskék, minőkkel egy elaljasodott aristocrazia hiszi kisebbithetni azokat, kik érdemeik után emelkednek.

³⁾ Ő maga írja életéhez tett jegyzetében, hogy azt mondotta Orsini hercegnőnek, miszerint „Erzsébet jó lombardi nő, vaj- és sajtól meghízva; hogy azt faraghat belőle, mi neki tetszik; hogy azon törvényekkel jó Spanyolországba, mellyeket a hercegnő eléje szabni jónak látna.“

⁴⁾ A spanyolországi vendéglükben (mondja Saint-Simon, ki festőileg írja le Orsini hercegnő szerencsétlenségét és utazását,) semmit sem lehet kapni s csupán arról értesül az ember, hol lehet az első szükségletek mindegyikének kielégítésére szükséges dolgokat vásárolni. A hus többnyire kemény; a bor sűrű, rossz, zavaros; a kenyér a falhoz ragad; sokszor a víz sem ér semmit; ágyak csak öszvérhajcsárok számára találhatók, úgy, hogy mindent magával kell az

„Spartai büszkeség (mondja II. Frigyes), angol makacsság, olasz agyafurtság, franczia élénkség képezték Erzsébet jellemét; sajtáságos nő, ki bátran haladt céljainak teljesítése felé, anélkül, hogy magát bármi által meglepetni, vagy feltartóztatni engedné.“ Képes volt fékezni uralkodás utáni vágyát, s átengedni magát az egyedüliségnek buskomor férjével, anélkül, hogy elvesztette volna vidámságát. Egy gyermek atyjává tette Fülöpöt, kinek (nem remélhetvén, hogy valaha trónra jusson, mert három, az első házasságból származott gyermek volt előtte,) kövér járulékot akart biztosítani. Eczeleből folytonos elszigeteltségben tartotta a királyt, ki komor volt, ajtatos vallásosság nélkül, félénk és makacs, lusta szellemű, vezetőre volt szüksége, ámbár szeretett volna zajt csinálni és sulylyal birni a politikai mérlegben, s mint ilyen egészen feleségére, egyedüli társnőjére bízta magát. Ez utóbbi nagyravágyó volt, de nem értett a politikához és az ügyek vezetéséhez, szigorú neveltetésben részesült s most még inkább el volt zárva, gyűlölte a spanyolokat, valamint ezek is gyűlölték őt, csupán az olaszokban bizott, különösen pedig Alberoniban.

Ez bibornokká neveztetvén ki a királyné közvetítése által (1715), miniszteri czim helyett megelégedett miniszteri hatalommal, mint a király és királyné bizalmas embere; lekötelezte maga iránt a nemzetet, elnyomóinak megbüntetésével; később messzeható terveken törte fejét, mellyek célja volt visszaállítani Spanyolország hajdani nagyságát. A kincstár üresen állott, a nép elvesztette bátorságát; nem volt hadsereg, nem tengerészet, nem hatalmas szövetségesek, nem gazdagság az aratáson kívül, mellyet szerencsére a Pyrenaek védelmeztek. Az utak (ő maga mondja Politikai végrendeletében) meg voltak szakitva, ép úgy, mint midőn minden tartomány külön királyságot képezett; az igazsálatok csak nagy bajjal hatolhattak keresztül Castilián; ama nagyszerű folyamokon nem voltak járművek s az árukat öszvérek hátain szállították a Guadiana, Ebro és Tago mentében, anélkül, hogy igyekeztek volna hajókázhatókká tenni azokat, vagy legalább engedélyt adtak volna erre a hollandoknak: „a nagyszerű római utak maradványai nem keltenek nemes versenyzést, ugyszólván alig vették észre ama munkálatok zaját, mellyek által

---

embernek vinni.“ Alberoni ezt írja a páрмаi majordomusnak: „A királyné csinyje egy Ximenesnek, Mazarinnak, Richelieunek is becsületére vált volna. Hígye el, hogy csupán ezen gyógyszerrel zámos, gyógyíthatannak tartott baj meggyógyított ?“

Franciaország két tengert kötött össze egy, hatvan mértföldnyi (leghe) hosszúságu csatorna segítségével, s mindez alig idézett elő némi bámulatot.“ Igen helyesen hasonlítá össze Alberoni Spanyolországot a szájjal, mellyen minden keresztülmegyen és semmi sem marad meg; Spanyolország is annyi töméntelen kincset kapott gyarmataiból, s mindezt elköltötte anélkül, hogy valamit létesített volna.

Alberoni tizennyolcz órát dolgozott napjában, a gazdálkodás legcsekélyebb aprólékoságaitól sem riadva vissza. Először is a pénzügyet és az ipart állítja jobb karba; Guadalaxarában királyi posztógyárat emel, hová Hollandból egyszerre ötezer családot hí meg műszereikkel, Angolországból pedig festőket telepít át, hogy így a hazai gyapju magában az országban dolgoztassék fel s így nemzeti készítménnyel lehessen felruházni a hadsereget; Madridban asztali fehérneműt és hollandi vásznakat készítettek, evégre négyszáz szerzetesnőt taníttatott be a szövés mesterségébe hollandi minta szerint, s a lelcenczek az ő műhelyeikben taníttattak. Üveggyárakat is nyitott; virágzásnak indította a földmívelést, minekfolytán a spanyol sivatagok ujra benépesültek. Korlátolta a kiadásokat, amennyiben gazdálkodóbbá tette a kormányzatot s lejjebbszálította a király polgári és katonai háztartása számnélküli hivatalnokainak számát; védelmébe vette a gyarmatok kereskedelmét; a papságot is kötelezte a közterhek viselésére a pápa tilalma daczára, s a kiváltságaikhoz makacsul ragaszkodó papokat száműzetésbe küldte; kölcsönöket vett fel, megadóztatta a gazdagokat, árulta a hivatalokat, Aragóniából csempészeket toborzott, és Spanyolország csakhamar hatvanötezer fegyveres, tengerészet és számos ágyu, Barcellonaában pedig kitünő fellegvár fölött rendelkezett.

Mindcz olly messzeható tervek előkészítésére történt, mellyeket csak a siker menthetett volna meg a vakmerőség vadjától: királyát Franciaország trónjára ültetni, don Carlosnak pedig, Fülöp és Farnese Erzsébet fiának, megszerezni Parmát, Piacenzát, Toscanát; függetlenné tenni Olaszországot az osztrákok kiűzésével, s ecezélből savoyai II. Victor Amadét ellenök izgatni, mig a törökökkel vannak elfoglalva; Nápolyból majd a spanyol hajóhad üzné ki őket, mellynek maga a király Siciliában adna menhelyet, s mellyet az elégületleuck is támogatnának: Sardinia ekkor Siciliával egyesíttetnék, Nápoly és a toscanai kikötök Spanyolországhoz csatoltatnának, Comacchio visszaadatnék a pápának, a mantuai herczegség a velenczések és a guastallai herczeg, a katolikus németalföldi tartományok Franciaország és Holland között osztatnának föl. Cél-

jának elérése végett engedékenységet szinlelt Anglia iránt, orvosolta a panaszokat s biztosította számára az utrechti béke által engedett előnyöket. Mig azonban így egyrésről megnyerte a Townshend és Walpole vezetése alatt álló whig-miniszteriumot, kéz alatt pártolta a trónkövetelőt, kibékíteni igyekezett a czárt XII. Károlylyal, hogy aztán I. György ellen izgassa őket s visszahelyezze Szaniszlót Lengyelország trónjára. György neszt vette a dolognak, s azért a westminsteri szerződésben szövetségre lépett Ausztriával (1716) a jelen és jövőndöbeli birtokok kölcsönös védelmére, melly kifejezés alatt Sicilia értetett, mellynek birtokára mindig áhítottak az osztrákok.

Alberoni inkább cselszövényekkel, mint fegyverrel működött; izgatta a magyarokat és törököket Ausztria ellen; segítette a jakobitákat Angolországban; Franciaországban ismét abban mesterkedett, hogy meglepje az orleansi herceget, elvonja tőle XV. Lajost, összehivassa az országgyűlést és a spanyol királyt neveztesse ki Franciaország kormányzójává. Ezen összeesküvés szálait, mellyben számos főúr, különösen bretagneiak vettek részt, Maine hercegnő tartotta kezei közt; Cellamare herceg, párizsi spanyol követ, vitte a levelezést a spanyol udvarral, s már-már azt hitték, hogy belforrádalom tör ki, előmozdítva az általános elégedetlenség által. Dubois abbé azonban Orleáns jobb keze, híret vette az üzemeknek s számos levelet kerített kezei közé, mellyek ha nem is valóságos összeesküvésről, de titkos megállapodásokról és ajánlatokról tettek bizonyosságot. Ennek folytán Maine hercegnő, Cellamare herceg s több mások befogattak.

Orleáns herceg bünbocsánatot adott, Alberoni cselszövényei ellen azonban csak az Angolországgal való szövetségben látott biztosítékot, bármennyire kárhoztatta is a közvélemény ezen szövetséget. Minthogy pedig később VI. Károly császár Milanóban elfogatott egy spanyol követet, V. Fülöp háborut üzent neki, minekfolytán az előbbi nyilvánossá tette Francia- és Angolországgal kötött szövetségét; Holland vonakodott pártállást foglalni, nehogy veszélyeztesse azon előnyöket, mellyeket számára a spanyolokkal kötött béke biztosított. Az angolok hadüzenés nélkül megkezdik az ellenségeskedéseket; Fülöp szintén szembe száll egész Európával, mert a rettentetlen Alberoni áll oldala mellett, s meghódítja Siciliát (1720), mellyet Victor Amadé Sardiniaért cserében a császárnak engedett át.

Illy körülmények között mindenki Alberoni ellen fordította gyűlöletét sőt fegyvereit is. A kormányzó a legaljasabb eszközöktől

sem riadt vissza, hogy megbuktassa; rávette Fülöp gyóntatóatyját és a királyné dajkáját, hogy gyanusítsák előtte Alberonit, főként miután a vállalat eredménytelensége is ellene tanuskodott. A dolog vége az lett, hogy Alberonit váraiban megfosztották méltóságától, sőt még azon nő is megtagadta tőle a kihallgatást, kit ő tett királynévá, irományait és holmijait szigoruan megmotozták s aztán elbocsátották. Magasra jutván anélkül, hogy ideje lett volna megszámolni a lépcsőket, mint Orsini hercegnő mondá felőle, talán igaz, hogy a hatalom elkábitotta; mint minden új ember, csak a hatalom fitogtatására gondolt; nem lehetvén meg izgalom és izgatás nélkül csak a czélt tekintette s nem vette számba a nehézségeket; mások szenvedélyeinek levén kénytelen szolgálni s nem bizhatván a spanyolokban, kik őt gyűlölték, henczegőnek látszott és semmi egyébnek, de azért joggal mondhatta Polignac bíbornoknak: Spanyolország hullá volt, én új életre ébresztettem; távozásomkor ismét visszafeküdt halotti ravatalára. A hatalomszomj nem szűnik meg, midőn az ajkak már izlelték annak édességét, vagy csak keserűségét is, s Alberoni, midőn távozott, meg volt győződve, hogy pályafutása még nem érte végét, hasonlítván magát azon szerencselovagokhoz, kik akkor kerestetnek leginkább, midőn elbocsáttatnak. Levantei Sestribe érkezve, XI. Kelemen megtiltotta neki Rómába jöni; a pápa halála után azonban meghívták a conclavéba, hol néhány szavazatot is kapott a pápaságra. XIII. Incze fölmentetnek nyilvánította az ellene emelt vádaktól, mire Rómába, a bukottak szokott menhelyére költözött. Keresztény szövetség létesítésén fáradozott, mellynek célja lenne a törököket kiirtani Európából s birtokukat felosztani; Ravennát hasznos intézetekkel ajándékozta meg; San Marinóban egy forradalom élén állott, mellyből csak gyalázat háromlott rá, Piacenza azonban mind máig fényes jeleit birja főnkelt jótékonyaságának. ¹⁾

¹⁾ Alberoni egy levelet intézett Voltairehez, mellyben köszönetet mond neki azért, hogy *XII. Károly élete* című könyvében kedvezőleg nyilatkozik róla; Voltaire következőleg válaszolt (1735. marc.) Alberoninak:

„La lettre, dont votre Eminence m' a honoré, est un prix aussi flatteur de mes ouvrages, que l'estime de l'Europe a dû vous l'être de vos actions. Vous ne me devez aucun remerciement, monseigneur; je n'ai été que l'organe du public en parlant de vous. La liberté et la vérité, qui ont toujours conduit ma plume, m'ont valu votre suffrage. Ces deux caractères doivent plaire à un génie, tel que le votre; quiconque ne les aime pas, pourra bien être un homme puissant, mais il ne sera jamais un grand homme.

Féltetve Alberoni, V. Fülöp, felesége sürgetésére, csatlakozott a négyes szövetséghez (quadrupelallianz), lemondva a monarchiától elszakított tartományokról; s Cambraiban egy congressus ült össze, hogy a szerződéseket különféle szövetségekkel szilárdítsa meg. A császár, ki nem mondhatott le Spanyolország elleni gyűlöletéről s féltékenyen kereste a másik két hatalmasság jóhajlamait, ezer mindenféle akadályt gördített még a kölcsönös lemondás formulázása elé is; végre azonban engedett s Károlynak, Farnese Erzsébet fiának engedte át (1722) Parma, Piacenza és Toscana államok investitúráját, mit Franciaország és Anglia biztosított a pápa és a nagyherceg követelései ellen.

VI. Károly azonban makacsul követelte a spanyol királyi, főként pedig a Katholikus czimet, továbbá az aranygyapjas rend nagymesterének czimét. Csak leányai levén, egy pragmatica sanctió-t tett közzé (1713. ápril 19), mellynek értelmében fiörökösök hiányában leányai örökölnék a trónt, előnnyel birván érszben I. József leányai fölött, s az örökösödés az elsőszülöttség szerint szabályoztatnék. Ezen pragmatica sanctiót elfogadtatta az osztrák birodalom összes országainak rendeivel, valamint I. József leányaival is, kik a szász és bajor választókhoz mentek nélkül, s politikájának egyedüli célja lön azt a többi hatalmasságok által is elfogadtatni. Kivánta tehát Spanyolország beleegyezését is, mit azonban ez megtagadott s követelte, hogy elégedjék meg a császár Olaszországban hajdani birtokaival; előállott a szardíniai király is, s egyenlő rangot követelt a többi uralkodókkal; a tengeri hatalmasságoknak pedig nem volt inyökre, hogy a császár Ostendében társulatot alakított az indiai kereskedés előmozdítására. Mindez sok bajt okozott a diplomatiának.

V. Fülöp egyik kis leánya a francia udvarnál neveltetett, mint XV. Lajos jövendőbeli arája. Bourbon herceg miniszter azonban aggodván ez utóbbinak gyöngé egészsége miatt, nem akarta még tovább is késleltetni egy olly örökösödés biztosítását, melly örökre eltávolítaná a tróntól Orléans herceget, azért visszaküldte a még fel nem serdült infansnőt, hogy Leszcynska Máriát tegye helyére.

„Je voudrais être à portée d' admirer de plus près celui à qui j' ai rendu justice de si loin. Je ne me flatte pas d' avoir jamais l' honneur de voir votre éminence. Mais si Rome entend assez ses interêts pour vouloir au moins rétablir les arts, le commerce, et remettre quelque splendeur dans un pays qui a été autrefois le maître de la plus belle partie du monde, j' espère alors que je vous écrirai sous un autre titre que sous celui de votre éminence, etc.

Ezen meggyaláztatás felbőszítette Fülöpöt, ki udvara és a miniszterek ellenzése daczára békére lépett a császárral, elfogadta a *pragmatica sancti*ót (1725), megadta neki a követelt czimeket éltefogytáig, csupán az aranygyapjas rend nagymesterségének kérdése maradt eldöntetlen. Kölcsonösen segélyt ígértek egymásnak Gibraltár és Port-Mahon elfoglalására, s Fülöp szabad kereskedést engedett a császár alattvalóinak saját kikötőiben és az Indiákban, mely joggal a hollandok és angolok már fel voltak ruházva.

Huszonötévi haragtartás tehát olly barátsággal végződött, mely gyanuba ejtette az európai udvarokat. Tudták, hogy Riperda spanyol miniszter szórja az aranyat a bécsi udvarnál, melyből még a császárnak is jutott, ¹⁾ s egy ausztriai Mária Terézia és spanyolországi don Carlos között kötendő házasságról beszéltek, mellynek egykor még Ausztria, Spanyol- és Franciaország egyesítése lehetne következménye. György király tehát azon működött, hogy ezen terv elensúlyozása végett szövetséget hozzon létre az északi hatalmasságok között, mely csakugyan meg is kötöttett Hannoverben (szept. 3.); ezen szerződés nevezetes volt, mert németországi fejedelmek abban kötelezték magukat első izben egy idegen fejedelemmel szemben arra, hogy nem teljesítik a német alkotmány által rájuk rótt köteleket, vagyis hogy nem adnak segélyt a birodalomnak, ha ez háborut üzenne Franciaországnak. György is megígérte, hogy nem keveri háboruba vagy költségekbe Angolországot szárazföldi birtokai miatt; neki azonban engedelmes parlamentje és ügyes minisztere volt, s ugyancsak hangoztatta a papisticus üzemlekről, a protestansok érdekeiről, a hatalom egyensúlyáról, az ország szabadságáról és biztonságáról szóló frázisokat, mellyek, mint Smollet mondja, nem egyebek cabalisticus szavaknál, mellyek elámitották és veszedelmes szövetekzésekre csalták a nemzetet.

Ezt egész sora követi a külön megállapodásoknak, mellyeknek czélja volt párthiveket szerezni a hannoveri és bécsi két szerződés számára; miután az utóbbinak titkos czikkelyei napfényre jutottak, VI. Károly megtagadta azokat s bizonyítékul feláldozta Spanyolországot, hozzájárulva a négyes szövetséghez; mindezt azért tette, hogy elismertesse a *pragmatica sancti*ót. Az aljasság azonban nem vált hasznára; a béke megkötöttett Sevillában Francia-, Spanyol- és Angolország között (1729 nov. 9.), ismét megújítatván ama kereskedelmi szerződések, mellyek az utóbbi hatalmasságnak érdeké-

---

¹⁾ Coxe, VI. Károly-nál, 87. fejt. és *Memorie secrete del Foscari*ni.

ben állottak; Spanyolország kötelezte magát kárpótolni ama károkat, melyeket az angolok netán az ellenségeskedések félbeszakítása után szenvednének; Livornóba, Porto-Ferrajóba, Parmába és Piacenzába hater ezer spanyol helyeztetnék, hogy biztosittassék az örökös és ezen államokban Don Carlos számára.

A becsületes emberek előtt botránynak tünt fel ezen szerződés, melly ellenkezett az előbb annyi hévvel védett érdekekkel, melly a császár beleegyezése nélkül kötött, ámbar az egyezkedők addig jólaban állottak vele, s melly egynémely olasz birtokok felől a tényleges birtokosok s a főur hozzájárulása nélkül rendelkezett; nem említjük a népeket, mellyekre ama módnélkül gyalázatos dynasticus háborukban senki sem ügyelt. A császár sértve érezvén magát büszkeségében s méginkább az által, hogy *pragmatica sanctio*ja félretolatott, hadat küld Olaszországba s elfoglalja az okkortájban elhunyt Farnese államait.

Illy egészen mesterkéltné és arczátlan politika nem lehetett állandó, mert nem voltak vezéreszméi; így történt, hogy Anglia csakhamar elidegenedett Franciaországtól, s ennek ellensúlyozása végett Ausztriával szövetségelt, egy második bécsi szerződésben (1731 máj. 16.) pedig, a rendek beleegyezésével, biztosittatott a *pragmatica sanctio*, jóváhagyatott a parmai és piacenzai örökösés s Németalföld kizáratott a Kelet-Indiákkal való kereskedésből. Ezen megállapodásokhoz Spanyolország is csatlakozott, amiért Károly megkapta az említett herczegségeket; Gaston János toscanai nagyherczeg meghajolt az örökös előtt, kit rátukmáltak, és Spanyolországgal Florenczben családi szerződésre lépett (jul. 25.), mellyben don Carlost utódjának fogadta, ez pedig viszont ígérte a tartomány kiváltságainak fentartását. A harminczéves spanyol örökösési háboru tulajdonképen ekkor ért véget, s valamint annak kezdetén, a tengeri hatalmasságok és Ausztria szövetségben állottak egymással a Bourbonok ellen, ezen egyensúly a béke zálogának látszott. Ujabb cabinet-cselészövények és családi nagyravágások azonban nem sokára megint felforgatták Európát.

Ekközben némi ellenségeskedés keletkezett Spanyol- és Angolország között. V. Fülöpnek soha sem tetszettek ama súlyos kereskedelmi föltételek, mellyeket az angolok az utrechti békében országára róttak, annál is inkább, minthogy ezek az amerikai kereskedelem előnyeit élénk csempészettel növelék, mi nagy kárára szolgált Spanyolországnak. Mi eredményök sem levén tiltakozásainak, Fülöp hajókat küldött ki olly megbizással, hogy motozzák meg az

amerikai-Spanyolország partjain talált hajókat, s foglaljanak le minden csempész-árut, akár a spanyol gyarmatokba viszik, akár onnan hozzák. Az angolok emiatt panaszt emeltek és háborút sürgettek, s bármennyire igyekezett is azt Walpole megakadályozni, egész nemzeti hévvel tört ki. Esztelen hírek szárnyaltak a spanyol motozó hajók által elkövetett kegyetlenségekről, s a király és miniszterek hitték azokat, vagy legalább mutatták, hogy hiszik. Pope fegyverreszólítással végezte s Johnson azzal kezdte pályáját; Glover harci dalokat zengett, a söpredék pedig ünnepélyeket és körmeneteket tartott, mellyekben a walesi herczeg is részt vett, dőzsölve és orditozva. Rögtön meghagyták az angol hajórajoknak, hogy megtorlásokat gyakoroljanak a spanyol király hajói és birtokai ellen; minthogy pedig azok már a háboru kihirdetésekor megkezdették a támadást, foglalásokat tettek és hatalmukba keríték Porto-Bellót (1739). Anglia elszigetelve maradt ezen háboruban, melyet Európa igazságtalannak tartott; az ellenségeskedések mindazonáltal az egész osztrák örököségi háboru alatt tartottak s még az aacheni békekötés sem vetett nekik véget. Madridban végre elhatározták (1750), hogy Angolország lemond az *assientó* ról százezer font sterlingért, mit Spanyolország az angol Társaságnak fog fizetni; a motozási jog azonban megmaradt.

MÁSODIK FEJEZET.

Franciaország. — A kormányzóság.

Fordítsuk most tekintetünket Franciaországra, hogy megismerkedjünk V. Fülöp és Alberoni vágytársaival. XIV. Lajos a legfőbb fokra emelte kormánya egységét, anélkül azonban, hogy szilárd alapra fektette volna, egészen a király önkényétől tevén azt függővé, ki félretett minden régi intézményt. De semmi sem biztosította ezen öszpontosítást az idő jogos behatása és működése ellen; ezek csakugyan neki estek a büszke épületnek, s ebből egy szegyenletes korszak keletkezett, mellyben cselszövények és kegyek intéznek mindent: királyt, minisztereket, tábornokokat, kormányzatot; a politika a szeretőkkel együtt változott.

Lajos egy öt és fél éves unokát hagyott maga után, bölcsője őrzésére pedig Fülöp orléansi herczegét. A herczeg összehitta a par-

lamentet, melly teljes erejéből tiltakozni akarván saját megsemmisítése ellen, büntalmazva a meghalt oroszánt, ki előtt reszketett, érvénytelennek nyilvánította azon igazságtalan végrendeletet, melly korlátok közé szorította a gyám tekintélyét s növelte Maine herczeg, törvényesített koresszülött befolyását, s az országnak hetedik alaptörvénye gyanánt azt határozta, hogy kiskoruság esetében a kormányzóság a legközelebb álló vérbeli herczeget illesse. ¹⁾

A parlament, pártoltatva a kormányzótól s felhasználva uj és ragyogó uralmát, visszaserzi a fölterjesztési jogot, mellytől Lajos megfosztotta, visszahívja azokat, kik az Unigenitus bulla miatt számlizetésben voltak, sőt a hugenottákat is visszaállítani szándékozik; később megalázza a törvényesített herczegeket, képteleueknek nyilvánítván őket az öröködsre. Így tanították a népet az engedetlenségre és arra, hogy ne tartsák a királyokat csalatkozhatlanoknak. Ugy látszott, hogy a kormányzó is ellenére akart tenni Lajos minden intézkedéseinek: kinyomatja a Téli-maque-ot, mellynek egyes helyeiből állítja össze első beszédét; megnyitja a magánkönyvtárt a közönségnek, pörbe fogja az agióval üzérkedőket és egyéb financier-eket, kifizeti a katonákat, alábbszállítja a kiadásokat, esökkenti az adókat, kibocsátja börtöneikből a jansenistákat, s elödjének államtitkárai helyett különféle tanácsokat állit össze, mellyek feladata meghányini az ügyeket, mielőtt a kormányzóság elé terjesztetnének. Gyűlölete- és politikájának eme tényeit megtapsolták, mert gyűlöltek Lajost; emennek egységesítő zsarnoksága megszűntetettnek látszott a tanácsok által: a következményekből azonban látták, hogy hetven engedelmeskedő elnyomóval van dolguk, kik fontoskodó arcot vágtak, noha alig értettek valamihez; Orléans utóvégre is elbocsátotta őket.

¹⁾ Lemontey *Histoire de la Régence et de la minorité de Louis XV.*

Voltaire, *Précis du siècle de Louis XV.*

Capelle, *Philippe d'Orléans*

s nagyszámu *Enlékiratok*, különösen Richelieu marsalléi, mellyeket Soulavie tett közzé. Ezen léhűtő annyira megnyerte a marsall bizalmát, hogy egész levelezését neki adta, s minden kérdésére felvilágosítást adott. Soulavie arczállansággal ismételte az ő elbeszéléseit, mellyek czélja volt befeketíteni az erényt s feltárni minden ocsmányságot, melly piszkos kedveskedésben annyit vesz az erény, amennyit nyer a bizarr dolgok utáni kapkodás.

Lacretelle megírta a XVIII. század történetét, mellyet később folytatott, hogy összekapcsolja a francia forradalomról készített művével, mellyben az elbeszélés amaz élénkséget akarja meghonosítani a modern történetben, mellyre nézve olly utánozhatlan mintaképeket hagytak reánk a régiek.

Nagy hasznát vette Orléans ama Saint-Simon herczegnek, ki nek Emlékiratai valódi kincstárt képeznek; Saint-Simon heves jansenista volt, ki ellenségeskedésben állott a törvényesített herczegekkel, s élénk pártolója levén a születési előjogoknak, rávette Orléanst, hogy vegye fel miniszteriumába a nemességet, melly onnan, ugy látszik, Mazarin óta ki volt zárva, s szorítsa vissza a tudósokat és ügyvédeket; a nemesség azonban már megszokta, hogy tisztességnek tartsa az udvar megaranyozott lánczait.

A kormányzó.

Orléans Fülöp olly atyától származva, kit XIV. Lajos előbb tudatlanságban tartott, később pedig kizárt a közügyek vezetéséből, a természet által magasabb dolgokra volt rendelve, minthogy főnkelt szellemmel, ritka jószággal és igazságérzettel birt. Lajos, ki neki legidősb leányát adá nőül, folytonos tétlenségre kárhoztatta, s ha adott is neki alkalmat az öröködési háboruban vitézségének és eszének kitüntetésére, csakhamar gyanakodóvá lett ellene s majdnem arról vádolta, hogy Spanyolország trónjára vágyakodik. Első negyven évét az uralkodásra való kilátás nélkül töltvén el, jobban kiismerte az embereket és dolgokat, mint azok rendesen, kik a trónra születnek. Szép és értelmes beszélő levén, temérdek apró történetke és adoma állott rendelkezésére a társalgás élénkítésére; kevésbbé ohajtotta volna az uralkodást, mint a hadseregek vezérségét. Rohamosan olvasott, s az olvasottakat megtartotta emlékezetében, de képtelen volt valamelly dolog felett hosszasabban megállapodni; képesebb volt arra, hogy rögtön eltalálja a dolgok bibéjét, mintsem hogy behatóan tanulmányozza azokat. Szerencsétlenségére Dubois Vilmos abbé, egy brivesi gyógyszerész fia által neveltetett, ki arra tanította, hogy az erkölcsiséget üres előítéletnek, a vallást pedig szép költeménynek tartsa. Azért és a vén XIV. Lajos szenteskedésének kigunyolására a legörjögőbb kicsapongások fertőjébe vetette magát s rendszer gyanánt karolta fel az akkori romlottság leggonoszabb kinövéseit. Egy csapat tobzódó méltóságviselő által környezve, megújította mindazon fertelmeket, mellyekről az ókori satyrák említést tesznek, s szép, kellem- és szellemdus nők csatlakoztak olly tivornyákhoz, mellyekben guny tárgyává tétetett minden vallási és erkölcsi érzet. Fülöp illy alkalmakkor hogy annál inkább letegye herczegi méltóságát, megfeledkezett még emberi méltóságáról is, s nem elégedett meg a kicsapongások elkövetésével, hanem azokkal még kérkedni is akart, s azért folyvást ujak és rendkívüliek feltalálásán törte fejét; egymást érték

a leggonoszabb beszédek, a legbotránysabb társaságok a legszen-
tebb napokon s legrosszabb hirben álló személyekkel ; leánya, Berry
hercegnő, oly fertelmes életet folytatott, hogy még vérfertőztetés
gyanujába is esett.

Ujság utáni vágyában Orléans herceg a festészetre adta ma-
gát, ő maga is dolgozott s értékes gyűjteményeket hozott össze.
Máskor ismét a vegytant kapta föl, kutatván annak titkait és vál-
tozásait; miután könyveivel és gonosz beszédekkel elhitette ma-
gával, hogy nincs Isten, látni és beszélteni akarta az ördögöt;
egész éjszakákat töltött földalatti helyiségekben ördögidézésekkel;
egy pohárban kutatta a jövőt: mindezt csak változatosság ked-
veért.

Szeretőinek azonban nem engedett uralmat maga fölött, s
midőn Tencin egyizben politikai tanácsokat akart az élvezetek
közé vegyíteni, egy nagyon ismert cynicus választ adott neki;
Sabrant egykor meghallgatta, aztán pedig a tükör elé vezette és
igy szólt hozzá: Azt hiszi, hogy illy arczczal lehet
beszélni oly szomorú és komoly dolgokról? Ez
azon nő, ki egy lakoma alkalmával eme híressé lett megjegyzést
tevé: Isten az ember megtoremtése után egy darab
sarat vett kezébe, s abból alkotta a hercegek
és lovászok lelkét.

Illy példák után a kicsapongás divattá lön s még a kevésbbé
szenvedélyesek is illyesmit fitogtattak; a társaságban művelt és
rendszeres szabadosság vert gyökeret, mellynél nagyobb része volt
a hiúságnak, mint az érzékeknek. Dubois, mint részese eme kicsa-
pongásoknak, mindenütt kegyre tett szert; egymásután kapta a
hivatalokat és évpénzeket úgy Franciaországtól, mint ennek ellen-
ségeitől; ¹⁾ s ezen szemtelen, visszataszító modoru, megvetett
ember még a cambraii érsekséget is merte kérni, melylyel birodalmi
hercegi czim, s ami még több, Fénélon emléke is volt összekötte.
S megkapta! Orléans így szólt hozzá: Hol fogsz találni
olly infámist, ki fölszenteljen? s Franciaország, mint

---

¹⁾ Saint-Simon számítása szerint Duboisnak több mint másfél millió jöve-
delme volt; vagyis

beneficiumokban . . .	324,000 livre,
mint miniszter . . .	150,000 „
hivatalnoki fizetés . . .	100,000 „
nyugdíj Angliától . . .	960,000 „

mondják, mégis nyolcz milliót dobott ki, hogy megszerezze számára a bibort a pápától, kinek inkább ki kellett volna őt üznie a szentélyből.

D' Aguesseau cancellár, a Port-Royal tanítványa, amilly eze-
gény lángész dolgában, épolly gazdag erényekben és minden ér-
telmi tehetségben, kivéve a politikai ügyességet és a polgári erélyt,
ellenzette, hogy Dubois mint bibornok fölvétessek a királyi tanácsba,
s ezzel érdemessé tette magát arra, hogy számüzessék; a herczegek
visszavonultak, sértve érezvén magukat jogaikban, s így Dubois
minden ellenmondás nélkül első miniszter maradt, ki magára vette
mindazon ügyeket, mellyekkel a kormányzó nem szeretett baj-
lódni. ¹⁾

---

¹⁾ „Fülöp magas családból születvén, s ritka tehetségekkel és nagy eré-
nyekkel birván, egész életén át habozott s folyton sülyedni látszott; Dubois, ki
a semmiből került elő természeti hátrányokkal, akaraterejében birt ama bátor-
sággal, mellyet ura saját szellemi felsőségéből meritett, s folyvást emelkedett.
A kormányzásban mindketten megvetették az embereket, szemtelenül hazudtak
s őszinteség nélkül tettek ígéretekét. A herczeg cynicus függetlensége s a mi-
niszter nyughatatlan élénksége képtelen volt magát a bemutatás kötelmeihez al-
kalmazni, s azért udvaruk folyvást zúrzaravos táborhoz hasonlított. XIV. Lajon,
ki olly előnyösen gyakorolta azon mesterséget, hogyan kelljen rendszeresen
foglalkozni és kellemmel dicsérni, ezen két titkot nem szállította át unokájára,
ki kedvelője levén a haszontalan kihallgatásoknak, minduntalan háborgattatott az
alkalmatlanok által, és soha a legcsekélyebb dicsérrel sem bátorította leg-
megbízhatóbb szolgálait; az éreek ismét az ellenkező tulzásba esvén, az illetlen-
ségig fukarkodott idejével s a köznapiságig bőven osztogatta a dicséretet.
Midőn az elmés Brancas mondá: *Kormányzónk ugy uralkodik, mint valami bo-
hóc, igen találólag jellemezte ezen herczeg politikáját, ki megelégedvén vesze-
kedések előidézésével, sohasem hozott létre valóságos ellenségeskedést. Ami
Dubois illeti, ő, mint határozott, előretörő férfi, minden akadályt ledöntött, min-
den sikerült neki, amihez hozzáfogott, s mit sem köszönt az esetlegnek; min-
den megnyert, kivéve a jó hirnevet; végül pedig, ami valóságos csodával ér-
fel, egy hiu, bizalmatlan, elmés főurat szoktatott hozzá a járomhoz, kit sokkal
hajosabb volt megszeldíteni, mint a gyöngye királyt vagy a korlátolt nőt, kik
játékszer voltak Richelieu és Mazarin kezében.*

„A kormányzó magas születése volt oka, hogy általa el nem követett bü-
nököt fogtak rája, mig a kegyencz alacsony származása az irigységet vétkeinek
nagyítására ingerelte: mindketten ellenségek és piszkolódások által levén kör-
nyezve, megvetették a boszuállást: amaz természeti hajlamból, az utóbbi önző
számításból. (Tencin asszonynak ezeket írta: *Utóvégre is minden lépésem rugója a
siker. A boszuállás, bármilly édes legyen is, csak vigasztalás, s nem lehet gyakorolni
anélkül, hogy az ember egykissé önmagának is ne ártana.*) Korlátlan urai lévén
Franciaország összes kincseinek, Fülöp hét millió adósságot hagy; Dubois hát-

Ez utóbbi, vakító dicsőség és súlyos szerencsétlenségek közbe helyezve, talán tulszigoru megítéltetésben részesült s kelletténél jobban becsméreltetett; senki sem fogja azonban tagadni, hogy kormányát sajnos kihágások bélyegzik. Igen kevés eszköz volt a bűn elfojtására, igen sok az igazság kijátszására; egy schweizi kapitány, kit a csöcselék saját házában megrohan, puskalövésekkel veri vissza az ostromot; a hercegek apródjai hadat inditanak a követek apródjai ellen a Saint-Germain téren; a parochialis lajstromokból kiszakitották azon lapokat, mellyek akadályozhatták vagy fölleplezheték volna a csalásokat.

A pénzügy siralmas állapotba jutott annyira, hogy a folyó kiadásokban évenként 77 millió hiány mutatkozott, az adósság pedig 2062 millióra szaporodott, melly összeg napjainkban 3786 milliót tenne. Saint-Simon csődöt javasolt, de ha ezt nyiltan nem is merték elfogadni, ¹⁾ elfogadták revisio alakjában, melly az adósságot

rahagyott öröksége ingóságokból állott, mellyek értéke nem érte el két évi jövedelmét. A szükség szokatlan újításokkal szötte át uralkodásukat, mellyeket egyikök sem szeretett: a herceg, mert nem bizott saját állhatatosságában azok elviseelésére, az érsek, mert elég erősnek érezte magát meglenni azok nélkül is. A halál hatalmuk tetőpontján érte el őket; míg azonban a kormányzó közönyösen látta tűnedezni egymásután az örömökkel teljes napokat, a kegyencz teljes erejéből küzdött a nyugtalanságokkal telt életért. Míg Dubois, kinek sem mintaképe, sem utánzó nem voltak politikai pályáján, nem érezte az elhataladott kor gyöngeségeit s az ember hibáit a kormányzó szorgosságával fedezte, — a közönyös és botrányhajhászó Fülöp a hatalmat, mellynek gyakorlásához nem értett, jó természetének bájaival, a katonai dicsőség fénykörével s azon emelkedett szellem varázsával ékesítette, melly faja egynéhányának adatott. Föltéve, hogy ezen két ember meg lett volna fosztva egymás kölcsönös támogatásától, bizvást következtethetjük, hogy Fülöp kormányzata véres anarchiával, Duboisé pedig nemtelen zsarnoksággal végződött volna. A tanító és tanítvány azonban, kiknek egyike a másikat mérséklé, némi vegyüléket képezett, melly türhető volt a népekre nézve, s talán meg is felelt ama romlott kornak, mellyben az eszes emberek között nincs arány, a becsületes emberek csak tévedéseket követnek el, s a közfelfogás sem követel szigorubb erényeket. Ha a kormányzóságot csakugyan híven jellemzi ezen leírás, már az is nagy vád rá nézve, hogy azt megérdemelte.“ — **Lemontey**, id. műv. II. 97.

¹⁾ *A notre événement à la couronne il n'y avait pas les moindres fonds . .*

Au milieu d'une situation si violente, nous n'avons pas laissé de rejeter la proposition, qui nous a été faite, de ne point reconnaître des engagements que nous n'avions pas contractés. Déclaration royale 7 xbre 1717. Ez a legszébb magyarázat a nagy Lajos uralkodásához: az 1720-iki hivatalos kimutatás szerint a XIV. Lajos halála után liquidált adósság 2,062,138,000 volt, 89,143,153 kamattal.

1653 millióra szállította alá; a különféle jegyek valamennyien egy jeggyé alakították át; a pénzt értékének egyötödén felül újból vették; aztán égő kamrát (Chambre ardente) alakították a kihágások, testi bántalmazások s az állami haszonbérlok hűtlenségeinek megítélésére, melyly utóbbiak szigoruan büntették, szégyen-kövel, gályarabsággal, halállal. Megengedtetett a szolgálknak tanubizonyságot tenni uraik ellen; a feladókat azzal édesgették, hogy biztosították nekik a haszon harmadát s királyi védelmet ígértek nekik hitelezőik zaklatásai ellen. Illy módon lopással akarták törleszteni a közadósságot, s kevesebbet ártott verekedőnek, mint gazdagnak lenni. Négyezer négyszáz hetven családfő jegyeztetett be ezen újfajta száműzetésbe s kényszerített arra, hogy a maguk számára épített fényes házaikba zárkozzanak; némelyek elfutottak, mások meggyilkolták magukat; némelyek kegyelmet vásároltak a kegyenczektől, úgy hogy a kegyelmezés valóságos vásárrá lön. Az elrendelt visszatérítések háromszáz millióra ruktak, a cselszövény és kegy azonban tizenöt millióra szállította le ezen összeget; a kereset igen megszűkült, a közfelindulás pedig folyvást növekedett, látva azon sokakat, kik tönkrejutottak, s azokat, kik az ő vérökből hiztak meg; az égő kamra utóvégre is összeomlott a közátok sulya alatt.

Law rendszere.

Dubois teljesen elégteleneknek találván Noailles herczeg kereskedelemügyi miniszter pénzügyi segédszereit, egy férfit mutatott be a kormányzónak, ki azt ígérte, hogy megszabadítja az országot az adósságtól, szaporítja a jövedelmet, leszállítja az adókat, képzelt értéket alkotva, melyly megfelelne a valódinak. Ezen férfi edinburghi Law János (1670—1729) volt, ki magát Locke és Newton tanítványának nevezte. A kormányok annyira kimerítettek a mult században minden jövedelmi forrást, hogy adófölemelés nélkül kellett valami utat-módot találni. A váltóműveleteket nem ismerték; sok bank alakult Európában, de csupán az angol nyugodott észszerű elveken. Law tanulmányozta ezeket, s tisztább fogalmakra tett szert felölök, mint összes kortársai; ¹⁾ látva, mennyire emelte a hitel Hollandot, míg a többi nemzetek

---

¹⁾ Thiers *Encyclopédie progressive*-jében (1826) és Blanqui *Histoire de l'économie politique*-jében bámulják őt, míg Storch és Rossi elítélik, *Cours d'économie politique*. Lásd még Eugène Dairie-t *Notice historique sur Law*, melyly ez utóbbi művei elé van bocsátva.

valamennyien nyomoruságban fetrengtek, tulzó fogalmat alkotott magának a hitel befolyásáról s a pénzforgás következményeiről.

Szaporítsátok a pénzt, s emelkedni fognak az ipar s a nemzet jólléte, mert azzal parancsolni lehet a munkának. Ezt bankok által lehet elérni, mellyek lehetővé teszik annyi pénzt csinálni, amennyi tetszik. Pénzzé lehet pedig minden anyag, melly képes értékeket képviselni, s e célra sokkal alkalmasabb a papir, mint az érczek. Az egyéni hitel, vagyis a bankárok és egyéb pénzzel tüzérkedők hitele, vészes az iparra nézve, mert a pénzsovár kölcsönzők kényurilag bánnak a tőkére szoruló munkásokkal. „Az egyéni hitel helyére az állam hitelét kell helyezni; kell, hogy a fejedelem adja és ne fogadja a hitelt.“ Kitünő szavai egy népbarátnak! s ez mégis azt mondá, hogy egy munkás, ki husz krajczárt keres, értékesebb egy olly darab földnél, melly huszonötezer lirát jövedelmez. Egy becsületes kereskedő (tevé hozzá) olly üzleteket teszen, mellyek tiszszeresen meghaladják birtokát, s tiszszeres hasznot huz belőlök: milly hasznot huzhat az állam, ha minden pénzt magához von? Hol hibázott a számolásban a magán egyén szemessége és jóhiszemősége? abban, hogy olly eredményeket tulajdonított a hitelnek, mellyeknek amaz csak következménye; nem vette észre, hogy a forgalomban lévő pénznek arányban kell állania a beváltásraszolgáló értékekkel, ellenkező esetben amannak tulszaporodása felcsigázza az árakat, nem növeli a gazdagságot. Még gonoszabbul tévedett, midön azt hitte, hogy a papirnak kényszer-értéket lehet adni.

Már 1705-ben, midön hazája készpénz-hiányban szenvedett, azt javasolta, hogy alakittassék egy bank, melly az ország összes földbirtokai értékének megfelelő mennyiségű jegyeket bocsátana ki. Visszautasítottván javaslata, II. Victor Amadénak ajánlotta fel, ki azt válaszolta, hogy nem elég hatalmas arra, miszerint tönkre juttassa magát. Ajánlatot tett XIV. Lajosnak egy bank alapítására, s késznek nyilatkozott ötszázcezer lirát veszteni azon esetre, ha ígéretei nem valósulnának meg, de nem talált meghallgatásra, míg végre a kormányzóhoz jutott, kinek leszámítoló bank alapítását javasolta, mellynek segélyével a kormány részére maradna az összes egyedáruságok haszna, könnyebbé válnék minden pénzügyi művelet s elég pénz lenne a roppant szükségletek fedezésére. Céljára egy általános és nemzeti bank szükségeltetnék, melly behajtáná az összes közjövedelmeket és gyümölcsöztetné azon kiváltságokat, mellyekkel a kormány által felruházatnék; de csak

magán forgalmi bank alapítására kapott engedélyt, mely saját pénzével és saját veszélyére működnek (1716.) A bank létre is jött hat milliányi alappal, ötezer frankos részvényekből hozva össze, mellyek egy negyede pénzben, a többi pedig az akkor igen alacsonyán álló államjegyekben volt befizetendő. Az illető rendeletben benne volt, hogy ezen bank azon előnyt nyújtja, miszerint a pénzt zsiros kamattal papírra lehet átváltani, mi aztán bármely pillanatban értékesíthető. Miután Law és társai bankja megkezdette műveleteit, azonnal megnyerte a pénzverde bérletét, később az összes közjövödelmeket évenként 52 millióért azon kikötéssel, hogy a királynak 1200 milliót kölcsönözzön hármass kamattal, hogy vissza lehessen fizetni az örökös járadékokat. A bank egész Franciaországra kiterjesztetik, s a kereslet annyira szaporodik, hogy a kibocsátott összeg csakhamar 12 millióra emelkedik.

Eddig minden pompásan ment; a bank nem vonta hatás körébe a kölcsönöket, nem a kereskedelmet; levelezett a tartományi pénzverdek igazgatóival, kezelte a magánosok pénztárait, leszámított, letéteményeket fogadott el, az előmutatónak változhatlan pénznemben fizetendő jegyeket bocsátott ki. A leszámítoló bank egyszerre új életet öntött a kereskedelembe, kiirtotta az uzorát, megállapította a pénz értékét, összeköttetéseket létesített a külfölddel; növekedvén a gazdagság, a hitel s a kereskedelem a pénzforgás következtében, felüdül a köz és magán vagyon; hirtelen nagy vagyonok halmozódnak össze, de már nem a köznyomor fölött, hanem az általános jóllét keblében; a párisi kerületben ezerhatszáz zárlat szüntettetik meg, a kézművekben három ötödrésznyi szaporodás áll be, a temérdek idegen összesereglése növeli a fogyasztást; ismét kezdetöket veszik az élvezetek és a fényűzés, s mialatt magánosok kocsikat, öltönyöket, jeget szereznek magoknak, számos, az élelmiszereket terhelő adó eltöröltetik, az egyetemi oktatás ingyenessé tétetik, közmunkák vétetnek foganatba.

Law erre azt indítványozza, hogy töröltessenek el az adók, a kölcsönök, elégséges lévén, hogy mindenki a bankba hozza egész pénzkészletét, honnan aztán saját szükségleteinek mérve szerint fogja azt visszavehetni, — s csakugyan hisznek neki a szellemek, mellyeket ő hozzászoktatott a csodákhoz. Mindent ajánlott ő, ami csak elcsábíthat valakit: új, világosan kifejtett elméletet; merész, biztossággal fölállított cizméket; teljes rendszert, mely minden további tanulmányozást fölöslegessé tett; korlátlan kilátást gazdagságra és élvezetekre. A lopás- és zsarolásból meggazdagodott

népség nem értette, mi a hitel, mik a bankok, a pénz elmélete; a hitelezők által zaklatott udvaroncok örültek, hogy jegyekkel elégíthetik ki őket. Csoda-e, ha egész Franciaországot ittasság szállotta meg, s mindenki törte magát papírra váltani aranyát?

Csodaszerű volt már a bankok eme hirteleni szervezése is; vékaszámrá varázsolni elő az aranyat, holott előbb harminczas kamat és zálog mellett is alig lehetett kapni; roppant értéket szerezni oly jegyeknek, mellyek előbb senkinek sem kellett s mellyek most általános pénzzé lettek volna, ha közbe nem csuszik a visszaélés. Nem elégedve meg azzal, hogy a valódi érték tizszeresét meghaladó mennyiségű jegyeket bocsátott ki, Law Franciaország összes tökepénzeseit egyesíteni szándékozott, hogy így a közgazdagság összes elemeit bevonja az üzérkedés körébe; ami aztán biztosítékul szolgált volna az összes ingatlan javakra nézve, s így az utolsó birtokos előtt is nyitva lett volna a hitel. Nagyszerű eszme! a nemzetgazdaságot azonban még nem született meg, hogy a kellő értéket lehetett volna tulajdonítani tervének. Látván, hogy a közvélemény még nem volt előkészítve, tervét a kornak megfelelő előítéletekre kellett alapítania, minő volt a gyarmatokkal való üzérkedés.

A Missisipi nevű amerikai folyó partjain, melly a XVII. század vége felé fődötötelt fel, egy gyarmatot alapítottak, melly azonban nem birt virágzásnak indulni, mert ahelyett hogy a földet művelték volna, csak bányákat kutattak. Crouzat kereskedő megvette Louisiana területét, de erősen belevesztett, midőn művelés alá fogta. Most tehát azt híresztelték, hogy több arany van a Missisipi mellett, mint Mexicóban és Peruban; mindezt csak úgy titokban sugdosták, mi még inkább ingerelte a kíváncsiságot; utazókat fogadtak fel ezen hírek terjesztésére; gyöngyökkel és arannyal megrakott irokézeket hordoztak végig a városokon; aranyrudakat vittek a pénzverdébe. Ezek Law mesterfogásai voltak, ki a Missisipi-Társulatot alapította, melly huszonötévi kiváltságot nyert a Louisianával és a canadai hódokkal való kereskedésre; az általa fölfedezendő bányák a társulat birtokába mennek; jogot nyert szövetségeket kötni és erősségeket építeni; a beviendő áruk tiz éven át csak a fele vámot fizetik. Később megnyerte Senegal birtokát és a négerekkel való kiváltságos kereskedést is; végül beleolvadt a hajdani keletindiai és chinai társulat, minekfolytán Indiai Társulat czimet vett föl, fölhatalmazást nyervén huszonöt milliónyi új részvény kibocsátására, mellyek az állam jegyeivel fizettetnének.

A Missisipi aranya közmondásossá lön Franciaországban s mindenki részt akart venni a kövér üzletben; egész Párizs hanyatt-homlok rohant a Quincampoix utczába, az agiotateurök gyűlőhelyére; boldog volt, ki csengő pénzért részvényeket vehetett, mellyek harminczszorosan is meghaladták a tőkét. Nemesek, kereskedők, urhölgyek ostromolták már kora reggel az említett utca bejáratát; napközben milliókra és milliárdokra menő kötések történtek; este csak bajjal lehetett távozásra birni a feleket, sokan pedig az éjt is ott töltötték, hogy reggel elsőik legyenek a helyszínen. Láv harmincezer lirájával árulta a Louisianai földek négyszög-mértföldjét, mellyeket senki sem látott, a vásárlók aztán gyarmatosokat küldöttek a földek művelésére, kétszázhusz arpent földet jelölvé ki minden család részére, továbbá ingyen látván el őket műszerekkel és élelemmel egy évre. A részvények vásárlása végett kényelmesebb volt jegyeket hordani a zsebben, mint aranyat, amiértis amazok inkább kedveltettek. A kormánynak egyéb dolga sem volt, mint új részvényeket bocsátani ki, s nagy szerencsének tartották, ha első kézből juthattak hozzájuk, s azért mindenki igyekezett jó lábon állani a kormánynyal.

A részvényesek gyűlésére, melly egy fél év alatt hét és fél százalékot osztott ki, megjelennek a kormányzó és a legelőkelőbb urak, s illymódon a bank öröklí XIV. Lajos udvarának fényét. A kormányzó örülvén azon kilátásnak, hogy a Társaságra ruházhatja a közadósságot, azt mindenképen pártolta, nem annyira csalódásból, mint számításból, nem hallgatott a parlament előterjesztéseire s Lawot a pénzügy főellenörvévé nevezte ki (1720 máj. 21.). Meghatározott, hogy a bank jegyei készpénz gyanánt fogadtassanak el a közpénztáraknál, sőt királynak nyilvánított és rendeletekkel s tilalmakkal is szándékoztak gyámolítani. Law, mint korának összes nemzetgazdászai, azon föltevésből indult ki, hogy valamely nép gazdagságát az arany és ezüst képezi, amiértis ezen fémeket soha sem lehet tulságosan szaporítani; hogy valamint a speciesek határtalan szaporítása, mint amellyek közmegegyezés szerint valóságos gazdagságot képviselnek, végnélkül növelné a közzgazdagságot, azonképen a papírpénz, mint elfogadott, de az országon kívül értékkel nem bíró jegy, pótolhatja az általánosan elfogadott fémjegyeket; azért nem szükséges arálynak lenni a biztosítékul szolgáló töke és a papírjegyek mennyisége között, mellyek, mint akkor mondták s mondják most is némellyek, valóságos pénznek felelnek meg, azért előbb hetven, később száz, végül ezer millióig szaporították;

az osztalék 1720-ban negyven százalékra rugott, a részvények értéke pedig tizennyolcz és huszezer lirára emelkedett. A pénzalapokat óriási uzsora mellett kölcsönözték, s az agiotateurok mégis roppant hasznot huztak. Egy valaki, ki czédulákat kapott eladás végett, két napon át nem mutatta magát, s már azt hitték, hogy megugrott; egyszerre azonban szépen megjelenik s pontosan viszszaszolgáltatja a czédulákat, a közbeeső idő alatt azonban egy milliót nyert a maga számára. Illymódon roppant vagyonok halmozódtak össze, egy új arisztokratia kerekedett felül, és sokan maguk ültek ama kocsiiba, mellyet kevéssel előbb még hajtottak; a közmorál eltiportatott ezen rohamos vagyonváltozások által, mellyek elszoktatták az embereket a hosszú és csendes munkától.

Illymódon ezen annyira hasznos intézmény is elfajult; a királyi bank viszonya az indiai Társulattal piszkos agiotagezt hozott létre; a kormányzó pénzügyi gépet akart belőle csinálni, mellyet kénye-kedve szerint használhatna szükségleteinek fedezésére, ahelyett, hogy meghagyta volna neki egy kereskedelmi intézet függetlenségét. Law kénytelen volt együtt haladni a kormányossal a kölcsönös összejátszások, pillanatnyi kedvezések, és veszedelmes mesterfogások útján, nem tekintve a jövőre; azon tilalom, mellynél fogva hatszáz liran felül nem volt szabad érczpénzzel fizetni, bankjegyek beszerzését tette szükségessé; a posta többé nem szállított érczpénzt; végül eltiltatott, többel birni érczpénzben ötszáz liranál, akár aranyban akár ezüstben, kivéve az aranyműveseket. Illy módon tehát azon bank, melly a pénzforgalom élénkítése végett alapított, utoljára is az arany és ezüst eltiltásával s a pénz megváltoztatásával végződött; pártolnia kellett volna a szabadságot, ehelyett azonban minden házat kémeikkel töltöttek meg, hogy feladják azokat, kik pénzt tartottak maguknál; az ipar szelleme helyett az agiotage ördöge idéztetett elő. Law, ki fönnen hirdette, hogy a hitel csak akkor állhat fenn, ha szabad; olly rendszabályokat sürgetett, mellyek azt kényszerítetté tették.

Law sokat számított a divatra; ez csakugyan mindenható Franciaországban: de mulékony. Egy valaki fölszámította, hogy Franciaország összes érczkészlete távolról sem lenne elégséges beváltani a temérdek pénzjegyet és részvényeket. Pénzzé, vagyis inkább arany- és ezüstnemüekké igyekeztek tehát azokat átváltoztatni, szóval ollyasmivé, ami értékkel birt, miután az érczpénz kivétellett a forgalomból. Ez mindent rendkívül megdrágított, mig másoknak új eszközt szolgáltatott a meggazdagodásra. Noailles herceget, ki

ellenszegült a banknak, elbocsátották, s helyette Argenson grófot tették a tanács elnökévé, ki elejénte a kormányzó által elvetett ellenrendszerrel akarta a bajt elhárítani; meg'lepetve a kikerülhetlen bukástól, a csödben látta az egyedüli utat a menekvésre. S csak ugyan valóságos csőd volt, midőn a bank jegyei egyenlőkké tettek a Társulat részvényeivel, vagyis valódi értékek képzeletiekkel, tizezer lirányi tőke ötszáz líra névleges értékű részvénnyel. Erre egymást érték a gyászos rendeletek, mellyek mind inkább aláásták a hitelt; a papírjegyek már nyolczvanöt százalékot vesztek; huszezer család mindenétől megfosztva látta magát, hogy néhány gazember meggazdagodhassék; a nép kezében hordva megsemmisített gazdagságának eme hazug jelképeit nem talált kenyeret, — milly gyászos ébredés a gyönyörű álomból!

Law megfosztatott méltóságától (1721), s öröket adtak melléje, hogy védjék a nép dühétől a szép, messzeterjedő ismeretkörü, nemeslelkű és sokak szerint önzetlen férfit! Midőn felszólították, hogy adja be a számadásokat, mindenki roppant zavarra volt elkészülve, ő azonban bámulatos renddel terjesztette elő azokat, azon kettős irás segélyével, mellyet ő az olaszoktól tanult, melly azonban nem fért össze a pénzemberek érdekével. Tévedései korának tévedései voltak; az angol parlament 1720-ban elfogadta azon törvényjavaslatot, melly a Déli Társaságnak engedte át a délamerikai spanyol gyarmatokkal folytatott csempészeti kereskedelmet; a *Change alley*-ben pedig épannyi esztelenséget követtek el, mint a *Quincampoix* utczában, mindenki résztvenni ohajtván ama vakmerő üzérkedésekben, mellyeket később szappanbuborékoknak (*bubbles*) neveztek el. Law végre nagynehezen megszökött kétezer Lajos-arannyal, ő, ki mint dusgazdag jött Franciaországba. Anglia nem merete megjutalmazni őt azért, hogy tönkrejuttatta Franciaországot; Velenczében szívesen fogadtatván, innen nézte, hogyan igyekezik a kormányzóság véglegesen megsemmisíteni a hitelt Franciaországban, mi Angolország erejét képezte, s milly veszedelmes eszközökkel feji a meggazdagodottakat, anélkül, hogy sikerülne megtöltenie a kincstárt. A császár egyszerre csak Triesztbe hitta, hogy mutasson módot a levantei kereskedelem felvirágoztatására; *Elmélekésék a készpénz* (*numéraire*) fölött czimű munkájában a leg-helyesebb tanokat fejtegette, mellyek keresztülvitelével Franciaországot első pénzhatalommá lehetett volna tenni; megalapította az ipar-értékeket, alkalmazást találván a legcsekélyebb tőkék számára is, s a birtok kiváltságainak részeseivé tevén a munkásokat. S

mindennek daczára gyalázzal boritva maradt eme férfiú emléke, ki kiváló helyet érdemel a közgazdászati történetében. ¹⁾

A következmények kézzelfoghatóbbak voltak, mint okaik. Az ariováli tüzerkedésben összevegyültek az osztályok és pártok; sok hűbérkori előítélettel felhagytak; a gazdagság elvált a földbirtoktól, hogy az iparban használtassék, mi által virágzásnak indultak a kézművek; a birtok kezdett szétdarabolódni, s az új birtokosok nagyobb buzgalommal s a tőkétől kölcsönzött könnyebbséggel művelték földeiket; ennek főleg Franciaország belső tartományaira volt hatása, mellyek hátramaradtak a műveltségben s hol a pénznek előbb nem volt értéke, a föld terményeit nem lehetett értékesíteni, nem volt kereskedelem, bajos volt az adók behajtása. A renyhéséget felrázta az élvezetek, verseny, ipar szükségének érzete; a fényűzés növekedett, a birtokosok lerázták magukról a hypothecákat, új gyárak keletkeztek, s belátták, hogy caekély aláírások segítségével nagy vállalatokat lehet létesíteni. ²⁾ Ekkor a gazdagság tudományát is nagyobb buzgalommal kezdték művelni; kitünő pénztudósok és bankárok tűntek föl; mint a Duverney testvérek és Bernard Sámuel, kik

---

¹⁾ „Law bármely helyzetben kitüntette volna magát; s ha kalandor volt is de legalább nemessé tudta tenni alakját. Magas termet, szép megjelenés, finom és vonzó modor. Még azok is elismerték, hogy becsületes ember és nemes-szívű barát, kik elméleteit könnyelműségről vádolták. Lelke akkor sem változott, midőn gazdagabb lett bármely királynál; háza egyszerű, illedelmes, vendégszerető maradt; feleségének emelkedett jelleme csak azért lett fenhéjazóvá, mert megutálta a körötte fetrengő aljas-ágokat . . . Law élénk és szabatos beszéd-modora sem keresettséget, sem czifraságot nem tünt. Ha okoskodásainak lánczolatához valamely sophismára volt szüksége, mesterségesen ment át rajta s rögtön helyes, ragyogó, mély eszmék közé vitte vissza hallgatóit. Dialecticája olly termékeny magvakkal töltötte el a szellemet, hogy azok bizalma, kik őt hallgatták, a gondolkodás mellett rendszeren még inkább erősbödlött; s még bukása után is maradtak lelkesült barátai, kiket nem tántorított el tőle a nép anathemája. Be kell vallani, hogy új, változatos, jól átgondolt ismeretei őt sok tekintetben összes környezete fölé emelték. Némely magával hozott köztársasági elvei természetesen elenyésztek a francia földön. Két dolognak volt hijával: a természet, melly neki a szellem rohamosságát ajándékozta, megtagadta tőle a türelmet; a szerencse, melly számára szép színházat készített, nem engedte mindig, hogy maga válaszsza meg színészeit.“ **Lemontey**, id. műv. I. 345.

²⁾ Egyebek között a könyvvaruságra háromlott ebből közvetlen előny, melly a addig csak bajjal tengődött Franciaországban, most azonban életre kapott s a társulás segítségével olly műveket bocsátott közre, mellyek kiadására alig lett volna képes valamely kiadó a tőkét előlegezni, vagy a vevő rögtön az egész árt lefizetni.

egykor talán a nagy ujitók közt fognak említettetni. Mialatt azonban az alattvalók általában megkedvelték az élvezeteket, a merész vállalatokat, a kereskedelmet: a kormány bizalmatlankodni vagy gyűlölni kezdett minden javítást, s megvetette a közvéleményt, úgy hogy amazok és emez ellenkező uton kezdettek haladni. ¹⁾

Ezen gyümölcsöket az időnek kellett megérlelnie; Franciaország adósságai azonban ezalatt 2400 tényleges millióra emelkedtek, növekedett az elégtelenség s mind nehezebbé vált a kormányzó állása. A törvényesített hercegek minden uton és módon ártani igyekeztek neki, ha egyébben nem, legalább hirnevében. A bretagneiak, kik azt hitték, hogy meg vannak sértve kiváltságaik, fegyvert ragadtak olly czélból, hogy szövetséget létesítenek a lengyelországi mintájára; ezen mozgalmat csak kivégzésekkel lehetett elfojtani. V. Fülöp, vagyis inkább Alberoni és Maine hercegnő izgatták őket, aztán meg a Cellamare féle összeesküvést hozták létre, mellyről már tettünk említést. Az orléansi herceg, inkább gondatlanságból mint nagylelkülségből, nem blintette meg az összeesküvőket s az egészben nem akart egyebet látni cselszövénynél; még az összeesküdtek neveit sem kutatta, s csupán arra kényszerítette a hercegnőt, hogy az egész esetet mondja el neki.

Marsellei pestis.

A kormányzóság egyéb bajaihoz még a Marseilleben kitört járvány is csatlakozott (1720—21). Kizárólag Law ábrándjaiba levén elmerülve, a francziák nem is hederítettek a járvány első fellépésére és fenyegető symptomáira, s d'Aguesseau ezeket mondá: „A közjó kívánja, hogy győződjék meg a nép, miszerint a járvány nem ragályos s hogy a miniszterium is úgy viselje magát, mintha maga is meg volna arról győződve;“ a baj megvizsgálására kiküldött orvosok közül néhányan azt állították, hogy a betegség nem Syriából jött, hanem természetes okoknál fogva fejlődött ki; a félelem, mondák, az egyedüli ragály; ne féltsetek magatokat, ápoljátok a többieket, s biztosak lehettek. Tény, hogy a betegség olly rettenetes módon elhatalmasodott, miszerint ezer embert is megölt napjában, s a veszedelmet még inkább növelte az élelmiszerek hiánya. Ezen szenvedések között ragyogóan emelkedett ki az emberszeretet; a pápa három-ezer teher gabonát küldött, a Rómában levő francia ügyvezető azonban szemrehányást látott benne a kormányzó és Dubois hanyag-

¹⁾ Lásd e könyv végén a *Felvilágosító jegyzeteket.* A) alatt.

sága ellen s mindent megkísértett, hogy megakadályozza a hajók megérkezését. Midőn elindultak, egy berberiai martalócz hatalmába estek, ki azonban értesülvén, hová vannak szánva, megint szabadon bocsátotta. Belsunce Xavér Ferencz püspök vetekedik szent Károlylyal; Roze lovag maga temeti el a hullákat, hogy példájával másokat is hasonlóra buzdítson; Millet jezsuita lelkesi hivatásával polgári teendőket is egyesít, mint egészségügyi biztos; Serres festész ápolja azon betegeket, kiknek siralmas állapotát később eseteivel megörökítette. A köznyomoruság enyhítésében huszonhat ferenczrendű, tizennyolcz jezsuita és negyvenhárom capucinus vesztette életét azon ötvenöt közül, kik a többi tartományokból siettek Marseillebe. Az erények mellett lehetett látni a fékvesztett kicsapongást; a kéjelgés arczátlanná lett, mellyhez még a házasságok is hasonlítottak az özvegység rövid tartama miatt. A ragály nem engedte ki a theologiai versenygéseket; az „Unigenitus“ bullával kezökben sokan megtagadták a végfeloldozást a dissidensektől; az oratorianus atyák azonban mindenkit részesítettek a vallás vigasztalásaiban, ámbár emiatt interdictum alá vettek. Csupán a sz. Victor-ról nevezett szerzetesek maradtak elzárkozva, mi által megmentették életöket, de elvesztették becületöket. Belsunce, mert jansenismusról vádoltatott, nem nyerte meg a bibornoki kalapot, melly a gyalázatos Dubois fejét ékesítette.

Nevezetes, hogy egy egyházi, polgári vagy katonai főszemély sem veszett el. Mig a baj behurczolásának megakadályozására alig tettek némi elővigyázati intézkedéseket, mindent megtettek tovarharapozásának meggátlására, s el is érték céljokat. Öt évvel később Marseillenek ugyanannyi lakosa volt, mint 1719-ben; azok, kik megszeppenve kereket oldottak, lassankint visszatértek, készek levén kárhozatni azt, ami történt, s rágalmazni a nemeslelkű visszamaradtakat. A megszabadított Marseille Jézus szent szívének ajánlatott fel; azon Marseille, melly nem sokkal később, a század letünzte előtt, felfüggesztette a Megfeszítettet.

XV. Lajos ezalatt növekedett a megmérgeztetés félelmei között s Fleury András fréjusi püspök szigoru vezetése alatt, kiben egész szeretetét és bizalmát helyezte. Miután nagykorunak nyilvánított (1723), Orléans visszatért az élvezetekhez, Dubois azonban megmaradt a miniszteriumnál, mig végre meglepte a halál nélkül, hogy fel akarta volna venni a végső szentségeket. Be kell vallani, hogy ezen ember sokat fáradozott az ország jólléteért; mint minden nagy miniszter, be akarta hozni az adózási egyenlőséget, s evégből fölméretni és megbecsültetni igyekezett a földbirtokokat,

utak és hidak építésének ürügye alatt; pártolta a Szentszék igényeit s az egyházi joghatóságokat, és sikerült elfogadtatnia Franciaországban az Unigenitus bullát. Azon kérlelhetlenség, melylyel a bank által meggazdagodottakat üldözte, talán szintén hozzájárult bűneinek nagyításához: nem mondottak fölötte halotti beszédet, az indiai részvények rendkívüli árszűlyedése azonban megmutatta, milly bizalmat tudott gerjeszteni.

Helyét Orleáns herczeg foglalta el, nem sokára azonban ő is meghalt (deczemb.) ¹⁾, s Bourbon Lajos Henrik herczeg jött helyére,

¹⁾ Orleáns herczeg gyakran felülemelkedett a fejedelmek legnagyobb részén, s gyakran megérdemelte, hogy neve a legelvetemedettebbek között említessék. IV. Henrik egy ivadéka sem örökölte annyira bátorságát a csatákban, mélyen beható, terjedt látókörü szellemét, ügyes bizalmosságát, találó válaszait, a lelki ajándékok amaz összhangját, melly megnyeri a sziveket és lenyűgözi az akaratot. Henrik igen gyakran és igen sokáig engedte át magát a szerelemnek; Fülöp sem féket, sem szemérmert, sem finomságot nem ismert gyulázatos kéjelgéseiben: a modor eme különfélesége jellemüket is annyira szétválasztja, hogy megszenstelenítés volna párhuzamot vonni közöttök. Azon hibákon kívül, mellyek erkölcsiinek ziláltságát okozták, Fülöp egy más hibával is birt, melly még kártékonyabb a jóságra nézve, melly azonban nem semmisítette meg az ő saját jóságát: ezen hiba az általános bizalmatlanság, az embereknek öntudatos megvetése. Nem bánta, ha megcsalták, de ő is meg akarta őket csalni bizonyos agyafurtságokkal; mint hogy pedig sikerültek neki néhányszor a görbe utak, minduntalan visszatért azokhoz, megszegte szavát, semmibe sem vette ígéreteit. Gyűlölet nem fért lelkéhez, barátság azonban csak a pillanat hevével birt, minden tartósság nélkül, mert ritkán szilárdította azt meg a becsülés. Majd tétlen, majd kicsapongó életet folytatván, legragyogóbb tulajdonságai sokszor esunyadoztak. Állítják, hogy a haditudomány minden ágát alaposan értette, s mint kormányzó mégis kerülte a háborut; ezzel Franciaországnak és az emberi nemnek tett szolgálatot, melly jóval enyhítené az emlékéhez fűződő szemrehányásokat, ha több óvatossággal járt volna el a békekötésnél, ha nem pártolta volna oktalanul Angolország tengeri hatalmát. Istentelensége, istentagadása nem valamelly rendszer végzetes hibájához hasonlítottak, mentségül szolgáltak bűneire, fűszerül kicsapongásaira nézve. Hajlandó volt a türelmességre anélkül, hogy azt törvény által alapította volna meg, példájával azonban terjesztette a hitetlenséget. Épen halála évében nagy fényvel és szentelenséggel áldozni jött busvét napján a parochialis egyházba, miután a megelőző uapon a legfertelmesebb dobozdásban fetrengött, ámbár Saint-Simon térdénállva akarta őt ezen botrányról lebeszélni.

Vajjon egészen a vérfertőztetésig ment-e? Egy vádat sem ismétettek többször ennél, s egy vádat sem lehet kevésbbé bebizonyítani, de mégis olyan hozták szőnyegre, melly azt kevésbé valószínűnek tünteti fel. Állítják, hogy egymásután három leányával fertelmeskedett, Berry herczegnővel, Chelles abbesse-szel és Valois asszonyával, ki később modenai herczegnő lett; bajos

ki ép oly üresfejű volt, mint zsigori és boszuvágyó, kegyenczek és nők, különösen De Prie asszony eselszövényeinek uralma alatt állván, melly utóbbi kevésbbé menthető indokokból engedte át magát neki, mint a szerelem és nagyravágyás.

Lengyelország.

Lengyelország folyvást szenvedett országának szerencsétlen rendszere miatt, s egész Európa eselszövényeinek színhelyévé lön. Lesczynski Szaniszló, ki XII. Károly védnöksége alatt Lengyelország királyává választatott, szászországi II. Ágostnak kényszerült helyét átengedni, előre lehetett azonban látni, hogy ez utóbbinak halála után Franciaország ujlag előtérbe fogja tolni Szaniszlót, kinek Mária nevű leánya XV. Lajosnak adatott feleségül. Megujtva az olaszországi ügyekben elkövetett botrányt, a hatalmasságok még a király életében rendelkeztek az országról. Ausztria és Oroszország V. János portugali királyt jelölték ki, a maguk részére vonták Poroszországot, a határt hadsereggel rakták meg, s harminczhatezer aranyat küldöttek Varsóba a választók megvesztegetése végett.

A király halála (1733 febr. 1.) után azonban váratlanul fia Frigyes Ágost lép föl trónkövetelő gyanánt. Mint férje Mária Josephine

azonban elhinni, hogy illy gyalázatos szenvedélytől lángolva, egész nyugodtsággal szemlélte volna Berry féktelen szenvedélyét Rioms gróf iránt, s Valois megdölgondolatlan epedését Richelieu herczeg után; egy atya vérfertőztető szerelme ugyanis leányai iránt okvetlenül a féltékenység, düb, lelkismereti furdulat furiáit idézték volna fel benne . . . . Orleáns akárhányszor hallotta ezen vádat minden felindulás nélkül; midőn XIV. Lajos ezeket mondá róla: *Unokaöcsém dicsekszik gonoszságaival*, talán azon tulságos közönyösségre érzelt, melylyel magát a vérfertőztetés vádja ellen védelmezte; ezen rettentős szó értelmét tehát öszébb kell szoritanunk.

A herczeg ellenben dühre gyuladt, midőn olvasta a neki tulajdonított megmérgezéseket. Minden felháborodás nélkül olvasta La Grange-Chancel infámis *Philip ikáinak* első versszakait, s hogy kimutassa nyugodtságát és pártatlanságát, helytelenül magasztalta azok költői érdemét; midőn azonban látta, hogy ezen gonosz versekben a dauphin és dauphinné halála is neki tulajdoníttatik, annyira felindult, mintha először jutott volna fülébe ezen rágalom; a hosszu levertség után sirásra fakadt és panaszokra az emberi gonoszság fölött. Boszut állhatott volna a gunyírók fölött, mit akkor a közvélemény is helyeselt s a törvényszékek is szentesítettek volna, ő azonban La Grange büntetését a Szent-Margit szigetén való elzárásra szállította le. La Graugenak sikerült innen megszöknie, s még később is kiöntötte epéjét a herczeg hamvai fölött, ki őt egy meggyalázó büntetéstől kímélte meg. A kegyességre való eme hajlandóság, a nagy és jó királyok ezen isteni adománya, védi Orleáns herczeg emlékét; s amint mértéken túl rágalmaztatott, azonképen érdemén felül hajlandó az ember őt menteni.

főhercegnőnek, igényt tartott az osztrák örökösödésre, VI. Károly tehát mellette nyilatkozott, ha lemond Ausztria iránti igényeiről és elismeri a *pragmatica sanctiót*. Azonképen kecsegteti Poroszország, kecsegteti Oroszország, csak mondjon le azon jogcimekről, melyekkel az országot illetőleg előállott; itt is, ott is működik a pénz, a fenyegetés. Lensczynskinek, kit Franciaország és saját megnyerő modora ajánl, sikerül megnyerni a többséget; néhány ur azonban elszakad az országgyűléstől és Frigyes Ágostot választja meg, mi alatt negyvenezer orosz vonul be „a választás szabadságának védelmére,” kik tüzzel és vassal pusztítják azon nemesek kastélyait, kik egy polgártársuk fejére tették a koronát; VI. Károly szintén hadat küld Lengyelországba. Hijába hangoztatja XV. Lajos, hogy gonoszság fejedelmet tukmálni valamely idegen országra; azon csekélyszámu csapatok, mellyeket ipának védelmére küldött, a tengerpartokat az oroszok által elpusztítva találják és foglyul esnek, Szaniszló csak nagybajjal képes menekülni az ostromlott Danzigból, s menhelyet talál Poroszországban, melly vonakodik őt kiadni Ausztriának és Oroszországnak.

Ez *casus belli* volt. A háborútól nem féltek az oroszok, kik már Pétertől és Menzikoftól megtanulták, hogyan kell a csatákat megnyerni, Münichtől pedig, hogyan kell a várakat bevenni; Lajos azt kegyeleti kötelességnek tekintette; Villars nem tűrhette, hogy jelentősége egészen háttérbe szorúl, XIV. Lajos régi katonái pedig égtek a vágytól újra harcolni és diadalmaskodni. Franciaország tehát hadat üzen a császárnak, s vele szövetezik Spanyolország is, Erzsébet királyné által ösztönözve, ki sehogysem tűrhette ama lealázó formaságokat, mellyeket a császár Parma és Toscana investitúráját illetőleg don Carlosra rótt, amellet hogy Mária Terézia kezét is megtámadta az infánstól; hozzájuk csatlakozik Sardinia is, melly érzi, hogy csak Ausztria rovására terjeszkedhetik. A francziák rögtön elfoglalják Lotharingiát (1734), mellynek hercege, III. Ferencz, Mária Teréziának volt szánva jegyesül; Villars betör Olaszországba s egyesülve a sardokkal, elfoglalja Milanót és területét. VI. Károly Angolországnál és Hollandnál keres segítséget, ez utóbbi azonban kigunyolja őt, mert boszankodik rája, amiért fölszereletlenül hagyja a németalföldi erősségeket; György király, kit Walpole miniszter békés érületben tart, kijelenti, hogy nem tartozik őt segiteni, midőn erőszakoskodást szándékozik elkövetni; Oroszország, Károly egyedüli szövetségese, ötszáz mérföldnyire volt tőle, a háboru tehát nem vett ránézveszerenésés kezdetet. Miután Villars Turinban meghalt

ugyanazon szobában, melyben született, utódai, Maillebois, Coigny, Broglie tábornagyok, keresztülmennek a Pón s mindent elfoglalnak egészen a Secchiáig, úgy hogy Ausztriának csupán Mantua maradt; parmai don Carlos Nápolyt is elfoglalja, Bitonto mellett visszanyomja a császáriakat, ezután átmegy Siciliába, elfoglalja ezt is, mire Palermóban a Két-Sicilia királyának kiáltatik ki. (1735.)

Savoyai Eugen herceg, a császári hadak fővezére, minden szükségeseiben hiányt szenvedve, alig volt képes megakadályozni, hogy a francziák a Sváb-földet is el ne özönöljék. Miután ő is meghalt, Károly kénytelen volt elfogadni a békét, amint azt Fleury András bibornok, későbbi miniszter, javasolta (1738 nov. 8.). Ezen béke értelmében Szaniszló lemond a lengyel királyságról, csupán a czimet és a méltóságot tartván meg életfogytáig; kárpótlásul Lotharingiát kapja, melly halála után Franciaországra szálland; Lotharingia hercege Toscanával és Falkenstein vidékével kárpóttatatik, hogy idegennek ne tekintessék, ha majd a császári koronát fogja igényelni; a sardiniai király Novara és Tortona területét nyerte, mint császári lübéreket, továbbá a területi felsőséget a Langákban; a császár Parmát és Piacenzát kapta, lemondva Castoról és Ronciglionéről s látva, hogy legforróbb ohaja teljesedésbe ment, amennyiben a pragmatica sanctio a legünnepélyesebb módon biztosított.

HARMADIK FEJEZET.

A császárság. — VI. Károly.

A szent római birodalom, amiként Németország még mindig neveztetett, háromszázhetvenhat egyenlőtlen államból állott, mellyek csupán a császártól függöttek; kétszázkilencvenhat birodalmi állam volt, s ezek saját felsőséggel birtak; ezekhez járultak még jókora számu közvetlen területek (XVI. könyv 392. lap.). Miután a birodalmi gyűlés 1662. óta Regensburgban állandóvá lett, a fő és a hercegek többé nem jelentek meg személyesen, hanem csak megbizottaikat küldötték a gyűlésre; az idő legjavát a szertartások és mindenféle igények kielégítése nyelte el, úgy hogy közmondásossá lett a tárgyalások lassúsága. A fontosabb és sürgősebb tárgyak a függetlenné lett hercegek magántanácsában intéztettek el. A bi-

rodalmi államok benn területi felsőséget gyakoroltak, mely keveset különbözik a korlátlan felsőségtől. Mint a birodalom hűbéresei, a hűbéreket örökösödés utján birták; jogukban állott élet és halál fölött itélni, bárminemű, még a közjoggal ellenkező törvényeket is hozni, adót szedni, pénzt verni, szövetségeket kötni, csapatokat tartani s velök tetszésök szerint élni. A birodaloméhoz idomított alkotmányok az egyes hercegek önkényének engedtek helyet; nem volt közös törvénykönyv, nem közös vámok, a pénzláb össze-vissza volt zavarva, úgy hogy ötszáztizzenegy különféle pénz nem találtatott, 1738-ban segíteni akartak a bajon, s a következő évben megint megkísérlették az orvoslást, főleg a brüsszeli Graumann tanulmányai folytán; egyformaságot azonban sohasem sikerült megállapítani.

Ezen birodalom tehát a kormányok zűrzavara volt, s ezek általában véve gyöngék, rendezetlenek, roskatagok; a hadsereg nevetség tárgya volt, kivéve néhány tartományt, mellyek kiválóan kedvelték a harci mesterséget, s mellyek jópénzért eladták saját katonáikat és önmagukat, ha találkozott vevő; az adókat nem fizették; a törvényszékek vagy nem is hoztak határozatokat, vagy nem hallgattak rájuk. Különben mindegyik csak saját területének nagyobbítására gondolt, kiveszett minden nemzeti-ségi érzet, tág mező nyílt a cselszövényeknek s a hatalmasok és idegenek romlottóságának.

Németország, mely XIV. Lajos alatt kimerült a sok háboru miatti s ingadozó volt a politikában, az utrechti békével visszanyerte régi helyét; minthogy azonban Ausztriához volt csatolva, résztvenni kényszerült ennek minden viszálykodásában anélkül, hogy ebből előny háramlott volna reá. Leopold és I. József önkényes tényei a birodalmi gyűlést a perpetua capitulatio megalkotására birták, mellyben megerősítették a német terület kiváltságai, a császárei pedig megszorítottak; ez utóbbi nem száműzhetett valamely választófejedelmet a birodalmi gyűlés jóváhagyása nélkül, s mig élt, nem lehetett utódját megválasztani.

Az osztrák ház, mint legtekintélyesebb a német házak között, birta Magyarországot, Csehországot, azon főhercezséget, mellytől címét vette; az utrechti békében nyerte Milanót, Mantuát, Sardiniát, Németalföldet; a passaroviczi békében a temesi bánságot, Belgrádot és Szerbiát: összesen huszonöt millio alattvaló és hetvenöt millio jövedelem fölött rendelkezett. ¹⁾ Némelly tartományok elsza-

¹⁾ *Mária Terézia történeté*-ben (1743. V. köt.) följegyezve találjuk a

kitva és veszedelmes ellenségek által voltak fenyegetve; valamenyiben tartományi rendek voltak, kik nélkül nem lehetett új terheket vetni ki; Németalföld jövedelmei alig voltak elégségesek a kormányzat és a helyőrségek költségeinek fedezésére. Ausztria, ámbár növekedett területben, sokat veszített befolyás tekintetében VI. Károly egyoldalú politikája és azon fejedelmek iránt tanusított engedékenysége miatt, kiket kedvezőleg akart hangolni az ő *pragmatica sanctiója* iránt.

Károly, kinek jósága mérséklé kormánya kényuraságát, ¹⁾ előmozdította a művészeteket, festészeti, szobrászati és építészeti akademiát alapítván; ő hozta létre a bécsi könyvtárt és érem-gyűjte-

birodalom jövedelmeinek elköltését. A hatósági és kormányzati hivatalnokokon kívül negyvenezer egyén élt császári fizetésből, kik összesen kilencz és fél millióba kerültek. A konyha-kiadások között négyezer forint van följegyezve petrezselyemre; a pince-kiadások között az özvegy császárné által lefektetés előtt inni szokott bor czimén tizenöt pint magyarországi bor szerepelt; két tonna toka-ji arra szolgált, hogy bele mártsák a császár papagájainak adott kenyéret; egy fürdőre tizenöt akó bort, a solymok fentartására negyvenezer scudót számitottak.

A különböző országok viszonylagos gazdagságát lehozhatjuk azon segítyezések összegéből, melyeket a császár 1730-ban kért, s melyek a következők voltak :

Csehországból	3.200,000	forint.
Morvaországból	1.066,666	„
Sléziából	1.133,333	„
Alsó-Ausztriából.	900,000	„
Felső-Ausztriából	450,000	„
Stiriából	390,000	„
A temesi bánaságból	330,000	„
Szerbiából	80,000	„
Horvátországból	24,000	„
Karintiából	136,666	„
Krajnából	78,333	„
Tirolból	120,000	„
Elő-Ausztriából	110,000	„
Magyarországból	2.500,000	„
Erdélyből	760,000	„
Slavoniából	100,000	„
Katonai határőrvidékekről	47,000	„
Olasz tartományokból	2.600,000	„

Ezekhez járultak még Németalföld és az olasz hűbéresek.

¹⁾ „Ámbár a császár jámbor, igazságos, kegyes, kormánya tényleg kényuribb a törökökénié.”. *Соч.*

ményt; udvarába hitta Metastasiót, ki nem egyedül nevezte őt a század Titusának; mindenkifölött a zenében lelte örömét s őmaga isirt egy operát, mellyet az udvari színházban a legfőbb urak adtak elő, mialatt őmaga a zenekarban közreműködött, a két főhercegnő pedig a ballerinák között tánczolt. Károly azonban, szerencsétlenségéből vagy önhibája miatt, szünteleni háborúkba rohant, s Ausztriát, melly trónraléptekor uj nagyság küszöbén állott, kimerülve hagyta maga után. Csak a spanyolokat becsülvén, bárdolatlanoknak nevezte a németeket és haragudott rájuk, mert lanyhán védték ügyét és szomorkodtak József császár halála fölött. II. Frigyes mondja, hogy Károly engedelmeskedni és nem parancsolni született: legfőbb dolga a szertartásokkal való bibelődésben, a házi titkok fürkészésében, vadászatban és egyéb haszontalanságokban állott. Az államot a miniszterekre bizta, ámbár, mint a gyöngék rendszeren, kerülte a tőlök való függés látszatát; csak írásban érintkezett velök, s e tekintetben Bartenstein Kristóf János volt a közbenjáró, ki hízelt neki, módokat keresett számára, hogy zavarba hozhassa a minisztertanácsot és igaza legyen minisztereivel szemben, mi ezeket csak határozottlannabbakká és tétovázókká tette a tanácskozásban. Közöttük Eugen herceg volt a legnevezetesebb, ki fentartotta Ausztriát az egy századdal való visszahanyatlástól. Ezen szerény, egyenes lelkű, kevésé csiszolt szokásokkal bíró, de szavához katonához illőleg ragaszkodó férfiú, soha sem volt képes teljesen megnyerui Károly bizalmát, ki kegyenczeinek, nőknek, mások irigykedéseinek és saját féltékenységeinek befolyása alatt állván, őt rögtön háttérbe tolt, mihelyt valamely háboru nem tette nélkülözhetlenné, — azért mondá Villarsnak: Az ön ellenségei Versaillesban, az enyéim Bécsben vannak. Eugen azzal vigasztalta aztán magát, hogy elhanyagolta az ügyeket s inkább a tudományokra, szépművészetekre adta magát, szeretetreméltó nők társaságát kereste, s mindenkor megőrizvén nyíltszívűségét, hetvenkét évet ért el. Ausztria szerencsétlenségei az ő halála után megmutatták, mennyit képes tenni egy ember.

Eugen nem helyeselte Németalföld megszerzését, előrelátván, hogy háborut fog maga után vonni Franciaországgal; különben is bajos levén megvédeni, elvesztése a Rajna egész balpartját maga után vonná. Károly nem hallgatott reá s uj rendszert léptetett életbe Németalföldön, eltörülvén az állam-, pénzügyi és magán-tanácsot, hogy így minden ügy csupán az állam-tanácsra maradjon. Míg a miniszterek a politikával bajlódtak, Károly a kereskedelemre fordította figyelmét, amire őt saját pénzszerzési vágya is ösztönözte. Megen-

gedte, hogy a külföldi diplomacia pénzsegélyben részesíttessék; ahelyett, hogy a bérleti szerződések az illető helyeken kötöttek volna meg, a vállalkozók az udvarba jöttek, s miután bizonyos összeget ajánlottak a császárnak, előnyös föltételek mellett kapták meg az adókat, vagy bármi mást, amit el lehetett adni. A kincstárnak nem volt haszna a növekedő bevételekből, mert a többlet öfelsége erszényébe vándorolt. ¹⁾ Tudva, hogy Ausztria mindig két dologban szenvedett hiányt, tengeri hatalomban és gazdagságban, Bécsben bankot és egy keleti kereskedelmi társulatot alapított; szerződéseket kötött a Portával, minekfolytán a Dunát hajók raja lepte el; szabadságot adott a brabantiaknak az Indiákba hajózni, s minthogy Németalföld többi tartományai is hasonló kedvezményt követeltek, Eugen tanácsára társulatot alapított Ostendében, harminczévi kiváltsággal és hat milliónyi, hatezer részvényre osztott tőkével, melyeket negyvennyolcz óra alatt szétkapkodtak, s értékök rögtön tizenöt százalékkal emelkedett. A rendek (Generalstaaten) panaszt emeltek ezen társulat alapítása miatt, mint amely sértette az ő előjogukat a keleti kereskedelemre; ebből a már említettük háboru származott, melly egyenlő véget ért Károly egyéb háboruival, amennyiben lemondott követeléseiről, csak ismerjék el a *pragmatica sancti*ót.

Magyarországban Károly igyekezett meghatározni ama jobbgyi szolgálatokat, melyekre az urak a köznépet kötelezték, erősíteni a hadsereget, állandó adóval biztosítván annak fentartását, s megszüntetni az urak ama visszaélését, mellynél fogva ifjabb gyermekeiket pór családokba háziasították, melly utóbbiak illymódon kivonták magukat az adófizetés alól. A nemesség részéről ismét véget nem érő panaszok emeltettek a kormányzat miatt; a protestansok panaszkodtak, hogy az országgyűlésen olly esküt követelnek tőlök, melly ellenkezik lelkiismeretökkel, s ámbár eredménytelenül, elleneszegettek annak is, hogy a korona a női ágban is örökös legyen. Károly ahelyett, hogy meghallgatta volna a panaszokat, Posony, Buda és Soprony között egy területet elszakított Magyarországtól s Ausztriához csatolta; eltörülte az 1680 után nemessé lett birtokok mentességét; szigoruan behajtotta az egyházi jövedelmek tizedrészét, mit a pápa engedélyezett neki Belgrád és Temesvár megerősítésére; az országgyűlést kényszerítette, hogy enyhítse a pór nép szolgaságát; a

---

¹⁾ Igen fontos okmány e tekintetben Foscarini Márk *Türkös története*, Flórencz, 1843. Főleg a szemtelen üzérkedést s az olasz ügyek szomorn kezelését kárhóztatja.

protestáns vallás gyakorlását megengedte magán helyeken, de nem nyilvánosan, kivéve azon helyeket, hol már 1681-ben meg volt engedve, de azért itt is meghatározta az ígehirdetők számát; aki ügyvéd akart lenni, oly esküt kényszerült tenni, mellyben a Boldogságos Szüzre és a szentekre történik hivatkozás. Rákóczy József fölkelést kísérelt meg a szabadság, vagyis inkább a nemesek kiváltságainak érdekében, sőt a sultánt segítségül hitta, neki igérvén a meghódítandó tartományokat; de a ragálynak lön áldozata (1738.)

Károly szomoru véget ért, ámbár elejénte mosolyogni látszott neki a szerencse. Elégedetlen levén minisztercivel, elárulva alárendeltjeitől, megalázva a tengeri hatalmasságok előtt, megfosztatni látta a birodalmat és saját vejét Lotharingiától; átengedte a milánói terület egy részét és a többi olasz tartományokat, kimerítette a kincstárt és a hadsereget: de ő mindezt semmibe sem vette, csak elfogadják a pragmática sanctiót, melly egyedüli czélját képezte politikájának. Végül még czekekhez járult a törökökkel folytatott szerencsétlen háboru, melly a belgrádi békét eredményezte (1739,) melly ellen hiába tiltakozot s vetette börtönbe tábornokait. Gyomorbaj fosztotta meg életétől ötvenötödik évében (1740. okt. 20.)

NEGYEDIK FEJEZET.

Poroszsorszá g. — Osztrák öröködési háboru.
— Aachen i béke.

VI. Károlynak nem voltak figyermekei, s huszonkilencz évi uralkodása alatt politikájának egyedüli czélja az volt, hogy biztosítsa az osztrák birtokok örökségét leánya, Mária Terézia számára. Először a spanyol király, aztán Oroszsorszá g, Dánia, a bajor és kölni választók, Nagy-Britannia, Holland s a birodalom elfogadták a pragmática sanctiót; utoljára XV. Lajos is. Midő n ezen megbízhatlan hozzájárulásokkal dicsededett Eugen herczeg előtt, ez utóbbi ezt válaszolta: Többet érne kétszáz ezer szurony. Ez katonás felelet volt, kétségtelen azonban (minthogy népszavazatról nem volt szó,) hogy erős hadsereget és rendezett pénzügyet kellett volna szereznie leánya számára, mellyekkel aztán könnyen érvényt szerezhetett volna igényeinek, bárminők voltak is azok. Minthogy

pedig erről nem gondoskodott, alig hunyta be szemeit, máris egész raja támadt a praetendenseknek amaz örökségre, melyet Ausztria olly hosszú mesterkedésekkel halmozott össze.

Mária Terézia.

Mária Terézia kilencedik évétől fogva lutharingiai Ferenczcel együtt neveltetett, ki utóbb toscanai nagyherceg lett; ebből olly szerelem keletkezett, minovel ritkán találkozunk fejedelmi házasságoknál. Atyja halála után magát örökölt államainak fejedelmeül, férjét pedig kormánytársul kiáltatja ki, akinek különben soha legkisebb részt sem engedett a kormányzásban. Ezen országokat azonban meg kellett hódítani, ő pedig csak száz ezer forintot talált a pénztárban, továbbá harminczhatezer katonát az olaszországi és németalföldi helyőrségeken kívül; fővárosa éhséget szenvedett, mialatt mindenfelől ellenségek bukkantak elő.

Trónkövetelők.

A bajor választó amellet, hogy I. József másodszülött leányának férje volt, Anna főhercegnőtől, I. Ferdinand leányától származott, kinek számára biztosított az osztrák örökösödés azon esetre, ha nem volnának férfi örökösök; ¹⁾ ehez járult, hogy mivel az ausztriai főhercegség Bajorországtól szakítottatott ki 944-ben, a férfi ág kihalásakor visszakövetelte az elszakított részt.

I. József elsőszülött leánya a szász választóra és lengyel királyra ruházta át jogait, aki ezenkívül mint Elfajult-Albert, thüringiai határgróf, ivadéka, Ausztriát és Stiriát követelte, melly tartományokat, mint mondá, előbb Ottokár, később Habsburgi Rudolf ragadta el őseitől.

A spanyol király Magyar- és Csehországot követelte egy, II. Fülöp és gráci Ferdinánd között kötött egyezmény alapján; tulajdonképeni célja azonban az volt, hogy megegyezés útján Olaszországban valamely uradalmat szerezzen don Fülöp infans részére.

A sardiniai király V. Károlynak 1549-ből kelt rendelményére hivatkozva, a milánói területet követelte. Valamennyinél erősebb és határozottabb volt azonban II. Frigyes.

Poroszország.

A porosz királyság terjeszkedése az ember hatalmának csodája; nem természetes határok, nem nyelv- vagy fajrokonság, hanem egyesegyedül a háboru és politika adtak neki lételt. A thorni

¹⁾ Így állott a szerződés bajor példányában; az osztrákok azonban egy másik szöveget mutattak fel, melyben ez állott: *Törvényes örökösök.*

békével Poroszország megszűnt független lenni (1466), mert jó része, három századon át Lengyelországhoz csatolva maradt, míg a keleti rész azontul is a német rend alatt állott, mely elismerte Lengyelország fenhatóságát.¹⁾ A lengyeleknek nem tetszettek eme veszedelmes szomszédok, a németrend lovagjainak meg a függés nem volt inyökre, azért kieszközölték a császárságtól a thorni béke érvényen kívüli helyezését s megtagadták az adót. Ebből háboru keletkezett, s az erre következett krakói békében (1525) I. Zsigmond lengyel király ama tartományt Brandenburgi Albertnek adományozta világi fejedelemség és örökös lengyel hűbér czimén. A német rend eme feje világiasította magát a reformatio idejében; behozta az ágostai hitvallást és kiközösítéssel büntette azon igehirdetőket, kik attól eltértek; minthogy pedig Osiander a megigazulásra vonatkozó eltérő dogmáival zavargásokat idézett elő, veje Funk ellen pört indítottak s az eretnokséget az ő vérébe fojtották. Albert, ezen gyöngye ember, kit vallásváltoztatása miatt folyvást lelkismereti gyötrelmek kínoztak, csak a königsbergi egyetem alapítása által tette magát nevezetessé (1544.). Fia, Albert Frigyes, ki tizenöt éves korában követte őt az uralkodásban (1568,) tizennyolczadik évében eszét vesztette, minckfolytán megszapordtak a fondorkodások a kormányzóság végett, nem különben a lutheranusok nyugtalankodásai, kik végre teljesen kiszorították a kalvinistákat.

Utána veje, János Zsigmond (1618—19,) következett a brandenburgi házból, ki amellet hogy birodalmi választó volt, a porosz herczegség, vagyis a keleti rész fölött uralkodott, elismervén ezen területet illetőleg Lengyelország fenhatóságát, valamint a brandenburgi határgrófságot és a clevesi herczegséget illetőleg a birodalomét; birodalma ezernégyszáz negyvennyolcz négyszög mérföldre terjedt, egy millio és százezer lélekkel. Egy törvénykönyvet léptetett életbe, melly a római jogra levén alapítva, a fejedelmi jogoknak kedvezett.

Frigyes Vilmos.

Az ő igen rövid, s fiának, György Vilmosnak izgalmas uralkodása után Frigyes Vilmos következik (1640,) kit a nagyválasztónak neveztek, s valódi megalapítója volt a porosz monarchiának. A westpháli béke hatszáz négyszög mérföldet csatolt birtokaihoz, mellyek azonban a Visztulától a Rajnáig feküdtek szétszórva, igen hiányos

¹⁾ *Manso, Geschichte des preussischen Staates.*

közlekedési eszközökkel ellátva, s mellyeken a harmincz éves háboru alatt kényökkedvők szerint száguldoztak végig a svédek, hollandok és lengyelek. Nagyonis érdekében feküdt tehát a béke, s ennek kedvéért feláldozta szenvedélyeit és érdekeit. A szerencsétlenség iskolájában nevedve, hasznára fordítja az időt, visszaszerzi Spandaut és Küstrint; pénzzel rábirja a svédeket, hogy vonuljanak ki a határgrófságból; Westpháliában a kalvinistákat pártfogolja, elannyira, hogy ezen párt fejének tekintették. Szándéka volt lerázni magáról a lengyeleknek való alárendeltséget, kik minduntalan beavatkoztak a belső, örökösödési és egyéb ügyekbe. Köztök és a svédek között állván, kik halálos ellenségei voltak egymásnak, igyekszik mindkettőre nézve szükségessé tenni magát; Svédország ellenében a királyi (lengyel) Poroszországot is védelme alá veszi. Ezért jutalmul megígérte neki Kázmér, hogy feloldozza őt a hűbéri kötelék alól, de X. Károly is ott termett s Lengyelország egy részének odaigérésevel a maga részére nyerte meg. Ekként oldalogva, a welai szerződésben (1657) Frigyes Vilmos függetlennek ismerteti magát el, s Poroszország ez idő óta mint független állam tűnik fel.

Ezen minőségből azt következtette, hogy kényurilag szabad uralkodnia saját országában, mig másrésről a rendek akként vélekedtek, hogy Lengyelország csak azon jogokat ruházhatta reá, mellyekkel ő maga birt, s azért újból hangsúlyozták kiváltságaikat; követelték, hogy ne indítson háborut, ne kössön békét, szövetségeket az ő beleegyezésök nélkül, ne hozzon az országba idegen hadakat s ne vessen ki új adókat és egyéb terheket. A választó nem tágitott, s részint kijátszván, részint bebörtönözvén a vele ellenkező főurakat, a kormányzást a maga tetszése szerint rendezte be, s csupán az országgyűlés hatévenkinti ülészéscit és a lutheranusok tulsulyát engedte meg, csak négy templomot engedélyezvén a reformátusoknak. Rábitván arra, mi Poroszország alkotmánya alapjának tekinthető, tudnillik azon ígéretre, hogy sem háborut nem kezd, sem adót nem vet ki a rendek beleegyezése nélkül (1663,) minduntalan igyekezett azt megsemmisíteni, amivel elkedvetlenítette a poroszokat, kik belátták, hogy a nem biztosított alkotmány nem egyéb tompa fegyvernél. Az ellenzék számos főnökei szigoru büntetésekre ítéltettek, Kalkenstein pedig, kit lengyel területen fogtak el, bitófán végezte életét. A népjog eme megsértése fölött felháborodott Európa, mire Frigyes Vilmos elítélte ügynökeit, de csakhamar megint megbocsátott nekik.

Fehrbellini csata.

Főuraságának védelmére jókora sereget toborzott azok közül,

kiket a westpháli béke zsold nélkül hagyott, s aztán begyakorolta szövetségese, Franciaország háboruiban Svédország ellen. A svédek emiatt betörték Brandenburgba s itt alig hihető kegyetlenségeket követtek el. A nagyválasztó Franconiába vonul vissza, hogy összeszedje erejét s bevárja a birodalom által ígért segédhadakat; miután azonban megcsalatra látta magát, elhatározza, hogy egymaga fogja megmenteni országát; egész titokban az ellenség hátába kerül, bevesz néhány erősséget s Fehrbellin mellett teljesen tönkrevéri a svédeket (1675. jun. 28.), kik előbbi háborúik által a győzhetlenség hírnevére tettek szert. Frigyes Vilmos hírneve emiatt óriásilag növekedik, mint olyané, ki egy tönkretett országban egymaga földreveri Németország rémképét, s vetekedve keresik barátságát; midőn azonban Svéd- és Franciaország ellene egyesültek, kénytelen volt elfogadni a saint-germaini (-en Laye) békét, visszaadva mindazt, mit svéd-Pomerániából elfoglalt (1679).

Az erre következett békés időszakban a kül- és belpolitikával foglalkozott; hogy jobb lábra állítsa a pénzügyet, Franciaországhoz csatlakozott, melly fizette szövetségeseit; igyekezett megakadályozni XIV. Lajos háboruját a reunió-k miatt; midőn a nantési rendelet visszavétetett, huszezer menekültnek adott menhelyet, kik tudományt és műveltséget hoztak országába, okosságot és előrelátást tanácsaiba. Az Ausztriából kiűzött zsidókat is tárt karokkal fogadta; póstát alapított, előmozdította a földművelést, megnyitotta a mülhroseri csatornát a Spree és az Oder között; bérbe adta az állami jószágokat, tengerészetet alapított, pártolta az afrikai kereskedelmet. A tudomány bármely ágában jeleskedő külföldieket hívott országába, millyenek voltak De Roceles és Leti Gergely; Puffendorfort ellátta a szükséges eszközökkel művének folytatására; Berlinben könyvtárt, továbbá festmény, pénz- és plastikai gyűjteményeket alapított; művelte a zenét; csinosította a várost, mellynek kertjei és nyárfasorai bámulatra gerjesztettek. Majd erre, majd arra levén kénytelen hajolni, nem követhetett önálló politikát, de mégis jó része volt ama kor összes szerződéseiben, s ezek annyira előnyére szolgáltak, hogy kétezer és negyvenkét négyszögmérföldnyi területet és másfél millió alattvalót hagyott III. Frigyesre (1688).

III. (I.) Frigyes.

Utódja III. (I.) Frigyes gyöngé testalkatu volt, de sok nyelvet értett es jártas volt a történelemben, hirtelen, állhatatlan, gyanakvó, pazarló természettel birt, buzgón pártolta a protestantismust és megelőzte egyik utódjának azon eszméjét, hogy összeolvaszsza a luthe-

ránusokat és kálvinistákat; annyira pártolta a francia kivándorlótakat, hogy számukra külön collegiumot és főörvényszéket alapított. Berlint Nehring építész tervei szerint ékesítette s mindenkinek, aki csak építeni szándékozott, ingyen szolgáltatott meszet, téglát, cserépet, fát s a költségek tizenöt százalékát is viselte. Megkezdte a nagyszerű fegyvergyár építését a kitünő Schlüter András vezetése alatt, ki a nagyválasztó lovagszobrát is készítette s Frigyesnek, ki Halában már előbb (1694) egyetemet alapított, mellynek fő díszje a híres lipcsei Thomasius volt, egy szépművészeti akadémia alapításának eszméjét is sugallta (1696); ő alapította továbbá Leibnitz terve szerint a berlini királyi társulatot (1707), mellyet a naptárak árulásának mindenkor fenmaradt kiváltságával ruházott fel. Ezen társulat érdeme volt az eperfa és a selyembogár-tenyésztés behozatala az örgrófságba.

Második felesége, Zsófia Sarolta, az előkelő világ finomságát, a tudás és művészetek szeretetét hozta be Poroszországba; vigjáték, olasz opera, bálók, séták, tudósok és külföldiek társalgásai ékesítették az udvart, hol ő fen tudta tartani az összhangzatot anélkül hogy fondorkodó lett volna; maga is szép levén, szerette magát szép nőkkel környezni; mint tanult nő, szerette a szellemdus hölgyeket. Élénk levelezésben állott Leibnitz-czal, mellynek eredménye a Teodicea volt; pártolta a kiválóbb német költőket. Ha hihetünk II. Frigyesnek, halálos ágyán vonakodott az igehirdetőt elfogadni, ezt mondván: Hagyjatok vitatkozás nélkül meghalnom. Egyik barátnőjéhez, ki siránkozott felette, így szólt: Ne sajnáljon engem, mert nem sokára ki fogom elégiteni kíváncsiságomat bizonyos kérdések fölött, mellyeket Leibnitz soha nem tudott teljesen megfejtteni; ilyenek a tér, a végtelen, a lét, a semmi, emellett még alkalmat adok férjemnek gyász pompát tartani, mellyen fitogtathatja az ő nagyszerűségét.

Ezzel férjének csekély szeretetét és fényüzését csipdeste, melly annyira fajult, hogy egy vadászának negyvenezer scudo értékű hűbért ajándékozott. Képzeltetjük, mennyire vágyódott a korona után, főként miután látta, hogy a braunschweig-lüneburgi herceg választóvá lett, az oraniai herceg Angolország trónjára lépett, a szász választó meg Lengyelország királya lett. Minthogy a nevek sokszor a dolgokat is maguk után vonják, azt hitte, hogy a királyi czimmal lerázhathná magáról „ama szolgálai jármot, mellyben az osztrák ház a német fe-

jedelmeket lenyügözve tartotta.⁴¹⁾ Azért szorgalmazta a hatalmasságok beleegyezését, s végül a legnehezebbet és legszükségesebbet, Leopold császár beleegyezését is megnyerte, azon ígérete árán, hogy a császári trónt illetőleg mindenkor az elsőszülött főherczegre fogja adni szavazatát. Eugen herczeg ennek hallatára így kiáltott fel: Leopoldnak fel kellett volna akasztatnia ama minisztereket, kik neki ezen oktalán tanácsot adták. Frigyes tehát fölvette a királyi czimet (1701), de nem nevezte magát a vandalog királyának, nehogy megsértse Svédországot, sem Poroszország királyának, Lengyelország iránti tekintetből, hanem királynak Poroszországban; saját kezével tette fejére a koronát a lehető legnagyobb fény között s minden törekvését odafordította, hogy elismertessék Európa által. A pápa azonban és a németrend nagymestere, melly utóbbi Mergentheimba tette át székhelyét, semmi áron nem akarták őt elismerni, mint eretneket és egyházi birtokok bitorlóját; Francia- és Spanyolország sem, mint ellenségeköt, a többiek azonban teljesítették kívánságát azon reményben, hogy az ő szolgálatukban, nem saját háboruiban fogja felhasználni aranyát és hadseregét. „Frigyes valóságos csalétket dobott utódai elé s ezt látszott nekik mondani: Én megszereztem nektek ezen czimet, most rajtatok van a sor magatokat arra méltókká tenni; megvettem nagyságtok alapjait, a ti dolgotok a művet befejezni.“ Így ír róla azon utódja, kinél ezen czél a leghevesebb szenvedély volt.

Hogy Frigyes, ki most elsőnek czimeztetett, csakugyan ismerte az európai politikát, kimutatta azáltal, hogy kerülte az ellenségeskedéseket a vészterhes időkben: végül az utrechti békében, melly halála után ötven napra iratott alá; Poroszország elnyerte a királyság czimét teljes felsőséggel Geldern, Kessel és Kriechenberg fölött; biztosították számára a neufchateli és valengini herczegségek, az oraniai herczegséget azonban Franciaországnak kellett átengednie.

I. Frigyes Vilmos.

Utána a huszonötéves, előrelátó I. Frigyes Vilmos következett (1713), ki komolyan hozzáfogott a kormányzat és a roszkarba sülyedt pénzügy helyrehozásához, takarékossgát hozván be és a legcsekélyebb dolgokra is kiterjesztve figyelmét. Pompakedvelő aty-

---

⁴¹⁾ II. Frigyes.

jának száz kamarásából csak tizenkettőt tartott meg, eladta drága lovait és egyéb költséges fényüzési dolgait. Csak egyben volt pazar, a hadseregben, melyet Leopold anhalti herczeg, savoyai Eugen egyik legkiválóbb tanítványa hozott rendbe s erkölcstelen eszközökkel toborzott össze. Minden kapitány számára egy kerületet jelölt ki, mellyben szépszerével, vagy erőszakkal minden alkalmas egyént katonának vihettek, ha nem volt felesége; nehogy pedig ebből korai vagy össze nem illő házasságok keletkezzenek, senki sem házasodhatott az illető kapitány engedelmével, mi visszaélések és zaklatások forrásává lön. A canton-rendszert, mellynél fogva bizonyos ezredekhez minden canton békében harmincz, háboruban száz embert tartozott szolgáltatni, szintén nem lehetett fentartani, miután mindegyik sorra nézve bizonyos mérték állapított meg; ¹⁾ ilyenformán tehát a császárság területén kellett őket toborzani, s tisztjei, kik közül mindegyiknek bizonyos számú újonczokat kellett előállítani, mindenfelé kóboroltak s annyira felzavarták a városokat és ezredekét, hogy némelly fejedelem elfogatta és felakasztatta őket.

Egy határokkal nem bíró s erős államok közé ékelt országnak okvetlenül szüksége van hadseregre, hogy biztosítsa magát a megáláztatások ellen oly időben, midőn az erő volt egyedüli biztosíték. Frigyes Vilmos azonban fényüzésnek tekintette a magát; szünet nélkül vizsgálták a katonákat, puskákat, a ruházatot, a kantárokat, a nyerget, a czizmát; a lovak serényébe szalagokat fontak; „ha csak parányit mentek volna még tovább ez irányban (mondja II. Frigyes) valóságos csecsebecse lett volna az egészből.“ Mindenekfölött a magastermetű legényekben lelte örömét, kikből a nagy gránátosok ezredét alakította, hogy ilyenekre szert tegyen, sem pénzt sem fáradságot nem kimélt. Míg a családjabeli herczegek nem egyszer éhesen távoztak asztalától, a potsdami negyvenhárom diszgránátos mindegyikeért ezer forintot fizetet, s ötezer forintjába került egy óriás és harminczkét ezer ötszáz frankjába egy hétláb magas irlandi. Ha valaki le akarta őt kötelezni, elég volt, ha csak egy illy ficzkót kerített; Seckendorf császári miniszter ezen mesterfogással mindenkor meg tudta őt nyerni céljainak.

---

¹⁾ Az első soroknak meg kellett haladniok a hat lábat; több ezredbe csak öt láb és nyolcz hüvelyknél magasabbakat osztottak be. Akként szamítottak, hogy egy öt láb és tiz hüvelyk magasságu ember hétszáz scudóba került; egy hat láb magas ezerbe és így tovább. Uralkodása alatt több mint tizenkét millió tallér ment ki az országból toborzásokra.

Illymódon Berlin, Észak Athenéje elődje alatt, annak Spartájává lön; ezen katonásdi szenvedélynek nagy befolyása volt a szokásokra is, mindenki csak a szük öltönyöket, kardokat kedvelte. Az a különös, hogy a katonai hajlamok Frigyes Vilmost békeszeretővé tették, mert sajnálta megkárosítani szép csapatait, elannyira, hogy még a méltatlanságokat is eltűrte s nem sokat tartottak felőle Európában. Ezt leszámítva, távol állott minden fényüztől, sőt még saját gyönyörűséges személyének előnyeit is elhanyagolta; közönséges modorai voltak s a korcsában együtt ivott és füstölt tisztjeivel s tric-trac ot játszott, egy krajczárba játszóját. Megbotozott és leszidott bárkit is; ha az utcán valamely nővel találkozott, rendszeren azt mondá neki, hogy menjen inkább haza gyermekeinek gondját viselni; ha pappal találkozott, ráförmedt, hogy miért nem olvassa inkább a bibliát, s a szóbeli feddést sokszor ütlegekkel is kíséerte. Minduntalan változván szeszélye, miként politikája és vallása, a királyi akaratot tartva egyedüli szabálynak s mivelsém gondolva a katonai dolgokon kívül, mitsem értett a vallási és bölcselmi kérdésekből; megfoghatatlannak találta, hogyan vallhat valaki különböző hitelveket, vagy hogyan foglalozhatik tudományos dolgokkal. Utálta az ó testamentomot s megtiltotta kaplánjának abból idézni, míg másrésről nagyon kedvelte az új szövetséget; Leibnitz utódjává az akademia elnökségére valami Gundling nevű bohócfélt nevezett ki, ki rettenthetlen ivó volt, s halála után egy hordóban temették el. Azt tartotta, hogy az országot úgy kell kormányozni, mint valami családot, gyöngén vagy szigoruan, de mindig önkényűleg, nem törődve azzal mit akar. Eltiltotta a boszorkány-pöröket; megváltoztatta a birtokok természetét, felhatalmazván a nemesekeket, hogy a hűbéreket a nőkre is hagyható allodiumokká változtathassák át, s negyven birodalmi tallérral évenként megválthatták magukat egy lovas ember kiállításának kötelezettsége alól. Megcsalatra Kajetán alchimista által, aranyos papirosba öltöztette és egy megaranyozott bitófára akasztatta. Fővárosában az építészek jelölték meg azon helyeket és módot, mellyek szerint a polgárok építkezni tartoztak, kárpótlás nélkül.

Mint hogy elődei számos, kevésbé jövedelmező földeket örökösen bérbé adtak, mellyek később dus jövedelmet hajtottak a bérlőknek, önkényesen megsemmisítette a szerződéseket, hogy a földeket a többet ígérőnek adhassa. Ezáltal növekedett a földművesek jólléte; a király allodialis jövedelmeivel nem csak földözte az udvar kiadásait civillista nélkül, hanem az államkincstárnak is segélyére

volt. Fölmérette és megbecsültette az ingatlan jószágokat, hogy az adót az új árakkal aránylag szabályozza; illy módon hatvanezer embert is állíthatott fegyverbe, kik szétszotva a városok és tartományok között, fogyasztották az ország terményeit és iparczikkeit. A lakatlan földeket gyarmatosokkal akarta benépesíteni, s e célra tíz év alatt (1721—31) öt millió scudot költött; Poroszországban előbb huszezer család, később tizennevezezer ezer salzburgi telepedett le, kik Ausztria vallási üldözései elől menekültek.

Ausztria álmait okvetlenül zavarnia kellett ezen növekedő felvirágzásnak; azért ellenségeket támasztott Frigyes Vilmos ellen, elannyira, hogy ez utóbbi végre Francia és Angolország karjaiba vetette magát, jöllehet ezen szövetség nem csak politikájával, hanem érzelmeivel is ellenkezett, II. Györgyöt ugyanis az én komédiás testvérem-nek, ez pedig öt örmester testvérem-nek nevezte. Az ügyes Seckendorfnak azonban sikerült eltéríteni őt ama szövetségtől s ujra megnyerni Ausztriának az által, hogy hűbértül adta neki Limburgot.

II. Frigyes.

Fia Frigyes, minthogy gyöngé egészségű volt és szerette a nyugalmat, nem nagy becsben állott előtte, sőt később gyűlölte is, midőn ez azt vette fejébe, hogy II. György leányát veszi nőül. Könyveket vásárolt, s atyja széttépte azokat; fuvolázott, s atyja összetörte fuvoláját, botozta, haját czibálta, megfojtással fenyegette s végre börtönbe záratta. Frigyes szökéssel akarván megszabadulni a zsarnokságtól, atyja őt, mint szökevényt, hadi törvényszék elé állította; egy ablakhoz köttetett s innen látnia kellett, hogyan vesszőzi a hóhér ama leányt, ki neki a szökésre segédkezet nyújtott; nővérét, ki számára kegyelemért esdeklett, atyja láb rugásokkal fogadta, Katt nevű meghittjét pedig agyonlövette; ő maga szintén halálra ítéltetett, s csak azért szabadult meg, hogy VI. Károly őt mint birodalmi herceget követelte.

Frigyes huszonnevezezer éves korában követte atyját a trónon (1740 máj. 31.) Hasonlítván atyjához tevékenység, nyílt jellem, ingerlékenység, takarékoság, igazságosság és harczias hajlam tekintetében, ehhez tudományszeretete és a szabad bölcsелеm iránti hajlama járult, melly utóbbit a francia menekültek plántálták át Poroszországba. A közvéleményt azzal nyerte meg, hogy Voltaire tanítványának nyilvánította magát, ki viszont dicséreteivel halmozta őt el s új Titust ígért benne a világnak. Frigyes Voltaire sugalmazása alatt írta *Antimachia* velli-jét, mellyben a királyok szó-

szegéseit, ravaszságait és önkénykedéseit állítja pelengérré, szóval, azon bűnöket, mellyekkel trónralépte után nagyságát megállapítani igyekezett. Politikája tényleg tisztán érdek-politika volt; a vallást olly előítéletnek tekintette, mellyre szüksége van a népnek; az erőt és szellemet tette isteneivé, anélkül azonban, hogy kegyetlenné lett volna. Entapasztalás és a történet tanulmányozása által helyes ítéltre tevén szert, föltette magában, hogy teljesítendi sőt túl fogja haladni őseinek reményeit, s ha ezek megszerezték a királyi czímet, ő ennek lényegét is megszerezni s azt nagy szellemének megfelelő téren akarta minden megszorítás nélkül gyakorolni. Alig ült a királyi székre, „tanulmányozza helyzetét, átöleli a multat, a jelent és a jövőt; látja tartományait szétszórva, jövedelmeit megcsontkítva és szétoszolva, látja bizonytalan s rettenetes ellenségek által fenyegetett hatalmát; háza nincs többé Brandenburg homokos térei közé szorítva, mint egy századdal előbb, hanem messzeterjedő ágakat eresztett már mindenfelé, közelre és távolra; vannak birtokai a Balti-tenger, a Weser, az Oder, az Elbe, a Rajna mellett, egészen Schweiz és Franciaország határaiig, de majdnem valamennyi szétzaggatva, összeköttetés nélkül egymás között, s azért inkább csak a jövő nagyág elemeiül s háborura vezető alkalmul szolgálhatnak, hogysesem valódi erő alapjait képeznék. Nagyatyja helyet foglalt Európa királyai között, ezen fény azonban túlhaladja Poroszország erőt, s harminczöt vagy legfőlebb negyvenmilliónyi jövedelem nem igen képes föntartani ezen korai czímet. Államait két oldalról Ausztria és Oroszország szorítják össze, olly két óriás, mellyekkel képtelen megmérkőzni. Brandenburggal Szászország határos, s ezen szép választó-fejedelemség, Lengyelország által támogatva, jó kormányzat mellett egymaga is képes lenne őt megdönteni. Svédország Pomerania felől fenyegeti határait, s a svédek, kiket ősatya, a nagyválasztó, mindenkor legyőzött, megreszkettették nagyatyját egy XII. Károly alatt, ki pedig ujra születhetik. Németországban régóta az osztrák ház bír döntő befolyással, s Poroszország ahelyett, hogy eszéágába jutna őt attól megfosztani, majdnem mindig szolgálólag meghunyászkodik előtte. Midőn a birodalom félti saját alkotmányát és a magasztos westpháli szerződésekre hivatkozik, mellyek annak alapját képezik, nem keres védőket saját kebelében, hanem Franciaország vette magára a német szabadság megvédését. Ha ezen nemes védnökségre valamelly birodalombeli uralkodóház áhithozhatnék, sokkal inkább jogosult volna erre a brandenburginál a

hannoveri ház, mely csak imént emelkedett Anglia trónjára, s ama hatalmas nemzet egész sulyát vethetné a mérlegbe“¹⁾).

Csakhogy nagy különség van a nemzetek és ezek fejedelmei között, s részben Frigyes is jó reménnyel vigasztalhatta magát. Különben pedig kinálkozhatott volna-e kedvezőbb mód pályája megkezdésére VI. Károly védtelen árvájának megtámadásánál? Slézia némelly részeit követeli tehát, mint amellyeket Ausztria jogtalanul bitorol a brandenburgi ház rovására; fellépésének valódi indokai azonban kövér kincstár, hetvenkétezer harczedett katona, dicsvágy s azon meggyőződés voltak, hogy az ország jövedelmei az övéi s velők szabadon rendelkezhetik. Igaz, hogy megszegte a szerződéseket, „a mérséklet azonban olly erény, mellyet az embereknek nem kell mindenkor szigoruan gyakorolniok, tekintve a század romlottságát“²⁾. A csend, melly őt környezte, minthogy mindent maga tett, tévutra vezette a külföldi követeket, kik mint valóságos kémek igyekeztek megelőzni és kifürkészni terveit; s a nélkül, hogy egy szót szólna, hogy tudósítást küldene, hogy szövetségeseket keresne vagy meghallgatná a követeket, mialatt Bécsbe javaslatot küld valamelly megállapodás létesítése végett, elfoglalja Sléziát; ez volt a szikra, melly az általános lángbaborulást előidézte.

Hadait a pomerániai Schwerin vezérli, ki Marlborough alatt Blenheimnél és XII. Károly alatt Bendornál küzdött, s már több hatalmasságot támogatót kevesek által megközelített vitézségével. A nyolczvan éves Fleury bibornok, ki nem akar esküszegő gyanánt jelenni meg Isten színe előtt, miként a bölcselkedő király, mint mindig, ugy most is a békitő szerepét igyekszik játszani és biztosíttatni akarja az ígéretek; de Bellisle tábornagy, ki messzeható terveket szokott készíteni s azokat érthetőleg előterjeszteni, feltünteti, milly előnyére válnék Franciaországnak megingatni Ausztriát, régi vágytársát, támogatva az apró államokat, s pénzzel és ígéretekkel csakugyan ráveszi Németországot, hogy ne Mária Terézia férjét válaszsza meg császárnak. Ámbár VI. Károly jópénzért már megszerezte az erre szükséges szavazatokat, a korona mégis a bajor választófejedelemnek ajánlatik fel VII. Károly czim alatt (1742 jan. 24.) s az ausztriai birtokok egy része; Francia-, Spanyol-, Porosz-, Lengyelország, Sardinia, a kölni és pfalzi választó-fejedelem szövetkeznek a habsburgi örökség felszántására, csupán Magyarországot, Németalföldet, Alsó-Ausztriát,

¹⁾ **Gulbert.**

²⁾ *Histoire de mon temps* 2. fejt.

Stiriát, Karintiát és Krajnát hagyván meg Mária Teréziának. Angolország fentartotta a szövetséget Ausztriával, de Walpole, ki kezében tartotta a megvásárolt parlamentet, félt a háborútól, s György, ki fenyegetve látta Hannovert, semlegességet ígért ¹⁾. A francziák erre rögtön bevonulnak Felső-Ausztriába, a szász-választó pedig Csehország királyának kiáltatja ki magát.

Mária Terézia terhes állapotára hivatkozik, panaszkodva, hogy „egy várost sem fog találni, mellyben szülhetne;“ mint egy király sem ez időtájban, bátorkodik népei szeretetéhez folyamodni s a magyarokra bizza magát, ámbár annyi okuk volt panaszkodni atyjára. A szép királynő, kin még látni lehetett a szülés okozta szenvedéseket, nemzeti öltönyben jelent meg az országgyűlés előtt, karddal és koronával diszitve; megerősítvén II. András esküjét, melly Leopold alatt eltöröltetett ²⁾, megnyeri a magyarok rokonszenvét s védelmökbe ajánlja a kis főherceget. Lelkesedve kiáltanak fel erre a magyarok: *Moria mur pro rege nostro Maria Theresia*; minden fegyverfogható ember katonává lesz; gyalogság alakittatik; soha sem jött ki Magyarországból annyi élelmiszer, soha, még erőszakkal sem hajtottak be annyi adót, amennyi most önkényt folyt be; a lelkesülés egészen a kegyetlenségig megy.

Trenck.

A porosz Trenck Ferencz (1711—49), ki Calabriában született, a horvátok között növekedett, ezen miveletlen néptől bátorságot, kincsvágyat s az emberi élet megvetését tanulta el. Igen magas és erős testalkattal bírván, nagy könnyűséggel szabdalta le a fejeket; hét nyelven beszélt; mindig az előcsapatnál volt, rabolt a hol csak lehetett s mindent magyarországi váraiba küldött. A slavoniai uton-

---

¹⁾ Franciaország jövedelme ekkor százötven millióra rugott, mellyekből harmincz milliót az adósság kamatai emésztettek fel; százhatvanezer fegyverese s nyolczvan hajója s fregatteja volt. Spanyolországának hatvanezer harczosa, ötven sorhajója s mintegy 60 millió jövedelme volt, a kamatok leszámításával. Angolországának százharmincz sorhajója s harmincezer főből álló rendes hadserege volt; béke idején nem folyt be több 60 milliónál, háboru esetén azonban sokkal nagyobb összeggel is rendelkezhetett. Hollandiának negyven hadihajója, harmincezer fegyverese és 36 millió jövedelme volt. Orozország hadserege, százhatvanezer főre rugott, volt negyven hadihajója s 45 milliónyi jövedelme. Ausztriának nem volt egészen százezer fegyverese; volt 60 millió jövedelme és temérdek adóssága.

²⁾ Téved Voltaire midőn azt állítja, hogy a 31. cikkelyt is elfogadta, melly jogot ad a fegyveres ellenállásra.

állókából egy pandurcsapat alakult, mellynek feladata volt szüntelen hadakozni a törökkel Slavonia védelme végett, de gyakran magát az országot is sanyargatták; ha Ausztria megfélemezésökre csapatokat küldött, legyőzték ezeket s járhatlan erdökbe menekültek; ha valamely helység elárulta öket, azt eltörtölték a föld színéről; ha visszaverettek, addig nem nyugodtak, míg teljes boszút nem állottak. Trenck farkasmódra küzdött ellenök apránként öldösve ki öket, nem törődve a becsülettel. Midőn egy haroumbásának (igy nevezetett a hét választott főnök) atyját karóba huzatta, este, midőn a folyó partján körjáratot tartott, felismeri őt a meggyilkolt fia s felszólítja, hogy gáboljanak át a folyón s jöjön vele párviadalra; Trenck átmegy, s mialatt a fegyvereket készítik, egy pisztolylövással földreteriti ellenét, levágja fejét s atya mellé tüzi. Egy más éjjelen, midőn egy erdőben tévelygett, dalolni hall egy házban; belép s azt találja, hogy egy haroumbasa tartja menyekzőjét. Te földözesz minket, de azért jer az asztalhoz; fáradt vagy; egyél, igyál; holnap majd megmérkőzünk, — ezen szavakkal fogadják a vendégek; ő leül, s megragadva az alkalmat, két lövéssel leteriti két szomszédját és elfut.

Majdnem letiporta már öket, midőn kitörvén az osztrák örökösödési háboru, azon megbizást kapja Bécsből, hogy szabad csapatokat alakítson, bünfeledést ígérve minden utonállónak, ki csapatjába lép; legyőzvén a Száva és Sarzava között levő pandurokat, felszólítja öket, hogy lépjenek be csapatába: ezek örömet fogadják az alkalmat rabolhatni és gyilkolhatni. Ezen pandurok, vörös öltönyben és nagy ezüst gyűrűkkel diszitve, a jámbor csácsárné alatt megujítják a harminczéves háboru borzalmait. Főnökük, Menzel, ezen parancsot bocsátotta ki a bajor hadsereg ellen (1742 jan. 7.): „Ha a katonaság nekem ellenszegülni merészkedik, nem ismerem el többé katonaságnak s nem fogom büntetni a haditörvények szerint, hanem legyenek elkészülve, hogy én arra fogom itélni öket, miszerint egyik a másiknak orrát és füleit vágja le, mire a polgári törvényéséknek adatnak át, hogy felakasztassanak.“

Azon tábornokokat, kiket VI. Károly a török háboru szerencsétlen kimenetele miatt börtönbe vetett, leánya jó sikerrel használta; Angolország és Hollandia aranya által támogatva, Lotharingiai Károlyt jókora sereggel Csehország elfoglalására és pusztítására küldi (1742), s miután Prága visszavétegett, ott kétkerekű kocsi-versenyeket rendez, mellyeket nők hajtanak s amiben ő maga

is részt vesz ¹⁾. Ezalatt a spanyolok kikötöttek Olaszországban s Toscanán keresztül Lombardiához közeledtek; ez gyanut keltvén a sardiniai királyban, egységre lép Mária Teréziával, hogy megvédje Milano és Parma területét. Fleury, ki gazdálkodó volt s nem volt meggyőződve az ügy igazságosságáról, izgatottságban tartotta Franciaországot, melly nem volt ellátva kellő előkészületekkel. VII. Károly császárt, ki Mária Terézia leghevesebb, de ez utóbbinak vallomása szerint legbecstületesebb, jóakaróbb és nemeszívűbb ellensége volt, bátor mint Frigyes — s mégis gyalázzák, mert terve nem sikerült — nem vitte rá a lelke, hogy nagyravágyása miatt Németország elpusztíttassék; azonkívül folyvást pénzhányban szenvedett, elannyira, hogy Noailles-tól negyvenezer scudora szóló váltót kényszerült elfogadni.

Tagadhatlan, hogy a poroszok egység és gyorsaság által előnyben voltak, Frigyesnek azonban saját előnyén kívül semmi más célja nem volt, amiértis Berlinben békére lépett Mária Teréziával (jul. 28.), elnyervén Felső- és Alsó-Sléziát, Morvaország egy részét és több kerületet, nem törődve szövetségeseivel. A háboru változó szerencsével folyt, mellyben az angolok is részt vettek, miután a hajózási jogok miatt, mint főnebb említők, összevesztek a spanyolokkal. Anson György kit Chilibe és Peruba küldöttek, s Vernon Eduárd tengernagy, ki a dariai szorosnál állott ötven hadihajóval, tizenötezer tengeri katonával s ugyanannyi főre rugó kiszálló csapattal, roppant zsákmányt harácsoltak össze. A földteke mindkét felén folyt tehát a harcz egy örökség miatt; nem akarjuk követni a csaták folyamát s azon aljas diplomacia cselszövényeit, mellyet államtudománynak neveztek el, nem állván egyiknek sem közvetlen érdekében Ausztriát megsemmisíteni. Mária Teréziának szívéen fekdtek a Frigyesnek tett engedmények, s szövetségeseek után nézett, hogy visszavegye tőle azokat. E célból Wormsban messzeható engedményeket tön a sardiniai királynak (1743), kárpótlásul azonban Nápolyra vágyott, s Lobkowitz, ki annak elfoglalására küldetett, elpusztítá a pápai államokat, mellyeknek mitsem használt a semlegesség, s ama háboruk egyikét vezette Velletribe, mellyek ideodajárás-kelésből állanak s csak pusztitanak anélkül, hogy a kérdést megoldanák (1744).

Franciaország eddig csak mint szövetséges vett részt a háboruban, most azon ürügy alatt, hogy Mária Terézia miniszterei

¹⁾ Fantin des Odoards, *Hist. de France*, II. köt.

gyujtó iratokát terjesztenek, szintén megüzente neki a háborút. II. Frigyes boszusnak mutatta magát amiatt, hogy Mária Terézia olly makacsul fenekedik a törvényesen választott császár ellen, kit nem csupán lemondásra kényszeríteni, hanem örökös birtokaitól is megfosztani szándékozott; azt mondván tehát, hogy kötelessége őt támogatni, mint felséges urát, s érvényt szerezni azon szavazatnak, melyet neki mint választó adott, bizonyos föltételeket javasolt, melyek visszautasítván, Franciaországgal s a birodalmi államokkal szövetségbe lépett. Ezen frankfurti szövetség ellenébe Magyarország királynője a lengyel királyal, a szász választóval, Nagy-Britanniával és Hollandiával kötött négyes szövetséget állítja (1745), s örököntartóvá készülni azon háborút, mely könyárral borítja egész Európát. A francia sereget a legnagyobb vezérek egyike, a szász tábornagy, vezette, ki feltüntette a tűzéség s a gyors mozdulatok fontosságát, s megverte az osztrákokat Fontenoy és Raucoux mellett. Anglia egy pragmaticus hadsereget küld, mely Hannoveren át Németországba nyomul; aranykalapácsa megnyitja a szászok vaskapuit; Hollandia követi Angolországot, mint valamely ágyunaszád egy sorhajót¹⁾, s az ország pusztulásnak indul, mialatt a francziák és spanyolok Olaszországban visznek véghez fényes de haszontalan haditettek. Lobkowitz kiüzése végett a Legatiókból, melyeket elpusztított, Gages jött a spanyolokkal s azon sereghez csatlakozott, melyet Franciaország Genuába küldött, mely város hadat üzent a szárd királynak Finale határgrófság miatt, melyet VI. Károlytól vásárolt, Mária Terézia pedig III. Károly Emánuelnek ajándékozott azon ürügy alatt, hogy segítségére volt arra nézve, miszerint levelezésbe bocsátkozzék a tengeri hatalmasságokkal. Hetven ezer egyesült ellenség azonban bevette Tortonát, Piacenzát, Paviát, Astit, Alessandriát, Casalét, magát a királyt is megverték Bassignana mellett (szept. 27), mire a spanyolok bevonultak Milánóba. Összeszedvén magát Károly Emanuel, alkudozásokat kezd s ezalatt megveri a francziákat, kik az Alpeseken át visszavonulni kényyszerülnek (1746), elfoglalja Savonát és Finalét. A megrémült Genua felnyitja kapuit a Botta Adorno Antoniotto által vezérelt osztrákok előtt. Ezek hogy segítségére legyenek az angoloknak, kik boszut akartak állani azon veszteségekért, melyeket nekik a francziák s skótszági trónkövetelő támogatásával okoztak, Provence

¹⁾ II. Frigyes saját kifejezései.

felé huzódtak, amidőn kiméletlen bánásmódjukkal annyira felbőszítették a genuai népet, hogy ez fellázadt s megölte vagy elkergette őket (decz. 10.)¹⁾.

Ekközben meghal VII. Károly (1745. jan. 20.), ki Frankfurtra a magánéletbe vonult vissza, hol elnyerte a koronát, melly neki annyi szenvedést okozott, s fia kibékül Mária Teréziával, ki visszaadja neki elvett tartományait azon föltétel alatt, hogy szavazatát Lotharingiai Ferencznek adja s ismerje el Csehország választói szavazatát; illymódon a lotharingiai herczeg az ausztriai hadsereg jelenlétében megválasztatott császárnak (szept. 13.). Alig követtek valaha olly tekervényes politikát, mint épen ez alkalommal; Angolország és Hollandia panaszkodván, hogy Ausztria annyira kiméli magát egy olly háboruban, melly pusztán az ő érdekében indított, azzal fenyegetőznek, hogy külön fognak alkudozni Franciaországgal; Mária Terézia olly makacssággal, mellyet csak a siker igazol, minden egyezkedést megtagad, kijelenti, hogy lelkiismerete tiltja megcsonkítani fia örökségét s ennek esküvel ígért épségét, s nyilvános hátrányára a porosz királynak, kivel értekezéseket folytatott, szövetségre lép Lengyel és Oroszországgal. (1746. máj. 22.). Ez utóbbi, melly ez alkalommal vett először közvetlen részt dél-európai eseményekben, a császárné segélyére csakugyan harminczkét ezer embert küld a Rajna felé: ezen betörés megrémíti Európát s hajlandóvá teszi a békére, melly aztán meg is kötöttet Aachenben (1748. okt. 18.).

Aacheni béke.

A béke alapját a foglyok s az Európában és Indiákban tett hódítások visszaadása képezte. Franciaország tehát visszaadta spanyolországi don Fülöpnek Parma, Piacenza és Guastalla herczegségeket; a szárd királynak megerősítették vigevanascoli új birtokai, Pávia tartomány egy része, Angera vidéke, miket Mária Teréziától a wormsai egyesség erejénél fogva kapott, úgy hogy birtokainak a Lago Maggioretól a Poig a Ticino vetett határt; Finale megmaradt a genuaiak birtokában, kik valamint a modenai herczeg, visszanyerték ősi jogaikat. Azok, kik jogigényekkel birtak a felosztott birtokok iránt, tiltakozásokat küldöttek, mellyeket a congréssus egyszerüen jegyzékbe vett.

Angolország fenn akarta tartani az egyensúlyt azon segélyek által, mellyeket még Oroszországnak és Ausztriának is fizetett,

---

¹⁾ Lásd e könyv XXVIII-ik fejezetét.

azért ő rá bízott a háboru vezetése és a béke föltételeinek megszabása, s elhitette a világgal, hogy rá csakugyan szükség van. Elismertetett egyrésről a Pragmatica sanctio, másrésről a hannoveri ház öröködése az angol trónon; Poroszország megtartotta a siléziai hercegséget és Glatz grófságot, mi által megszakították a német egységet, amennyiben egy, Ausztriával versenyző hatalmat alapítottak, mellynek nem levén régi szövetségei, felforgathatja a már létezőket azáltal, hogy ujakat keres.

Az utrechti béke, annyi veszteség után, nagynak hagyta Franciaországot s még a spanyol trónt is megszerezte neki: az aacheni béke ellenben, annyi győzelem után, a bretagnei fok megszerzésén kívül mi hasznot sem hajt neki, s Ausztriát ahelyett, hogy megsemmisitené, még nagyobbá teszi. Mária Terézia, kit atyja azon gondolatban nevelt, hogy a monarchiát megosztás nélkül birandja, azt olly letéteménynek tekintette, mellynek megcsonkítása bűn. Ámbár tehát mindent Angolországnak köszönhetett, midőn ennek követe engedélyt kért tőle, hogy kifejezhesse előtte szerencsekívánatait a béke megkötése alkalmából, azon választ kapta, hogy inkább sajnálkozásra volna ok s azért kimélje meg őt ezen elfogadástól.

Angolország méltó öntudatára jutott saját erejének, látván, hogy Franciaország nem mérközhetik vele pénz és tengeri hatalom tekintetében, de ő sem versenyezhet vele szárazföldön. A hatalmasok belátták, hogy árthatnak egymásnak de nem semmisithetik meg egymást. „Mióta a háboru tudománya tökélyesült, mióta a politika hatalmi egyensúlyt tudott létrehozni az uralkodók között, a nagy hadjáratok ritkán idézik elő azon eredményeket, mellyeket várni lehetne tőlök; egyenlő erők mindkét részről s a nyeres és vesztes váltakozása azt eredményezik, hogy az ellenségek a legdühösebb háboru végén azt látják, hogy körülbelül ott állanak, hol annak megindításakor állottak. Végre is a pénzerő kimerülése kényszerít a békére, minek az emberiség s nem a szükség művének kellene lenni“¹⁾.

De mindenki látta, hogy a béke nem lehetett tartós, mert az ellenfelek erősek és igaztottak maradtak.

---

¹⁾ II. Frigyes.

ÖTÖDIK FEJEZET.

II. Frigyes. — Hétéves háboru.

Az események már megismertették velünk poroszországi II. Frigyeset. Alacsony termetű és csunya volt, ritka emlékezőtehetséggel, csekély képzelőerővel bírt, az asztal élveit kivéve keveset törődött a testi gyönyörökkel, de annál többet a szellemiakkal, kedvelte a csipkedést, a gunyt; mint tiszta logicus nem volt képes felfogni sem az ókori művészet szépségét, sem az ujkori tudomány mélységét. Szerette rokonait, kevésbé feleségét s ezen kívül talán semmi más nőt; barátai voltak s nem kegyenczei, kiket magával egyrangúaknak tekintett s szükség idején jó hasznukat tudta venni. Állítá, hogy utálja a szzenvelgéseket és alakoskodásokat, a bizalmas nyíltság álarcza alatt azonban jólértett az eltitkoláshoz és tettetéshez. Ifjúkori családi kellemetlenségei eltompították benne a jóakarat érzelmét, s ifjúsága eltüntével az őszinte érzelmek keserűségnek engedtek helyet, élete vége felé pedig magabazárkozott és emberkerülő volt. Erős akarata sikerre vezette s makacsnak látszott céljaiban, mert sokáig hánytavetette azokat. Nagy volt a veszélyekben, tevékeny, s nem akadt meg a kisegítő eszközök feltalálásában, s úgy látszott, hogy a kormányzás gondjaiból merit erőt a test gondozására. A csatákat vitézséggel, a gazdagokat czimekkel, a tudósokat pártfogással, a lelkiismereteket szabadsággal, a legyőzötteket becsüléssel, a szükségbenlevőket segélyezéssel nyerte meg. Túrte a sajtó szabadságát, s egy király sem volt kitéve annyi gunyiratnak, s egyszem hagyta azokat annyira büntetlenül, mint ő. Egy alkalommal nagy tömeget látván egy ellene intézett gunyirat előtt állani, lejjebb ragasztatta azt, hogy kényelmesebben olvashassák. Ezt szokta mondani: „Mi akként állapodtunk meg: én megegedem, hogy népem azt mondhassa, mit akar, s ő ismét engedi, hogy azt tegyem, ami nekem tetszik.“ Mindez azonban nem annyira szabadelvtűségből, mint inkább abból származott, hogy bizott a szuronyokban, midőn ugyanis egyizben azt mondák neki, hogy valaki ellensége, így szól: Hány ezer ember áll rendelkezése alatt.

Sok francia tudóst gyűjtött udvarába, s az olasz Algarotti

és Denina is ott tartozkodtak; a velök való társalgásban élénken, szabadnak, vonzónak tünt fel, különösen maró megjegyzéseket szokott tenni az akkor divatban levő tárgy, a vallástalanság felett. Mások gyöngeségeinek és hibáinak észrevevésében tanusított éleslátása, valamint azon tréfái sem mutatnak jó lélekre, mellyeket ismerősei irányában használt s mellyek annál sértőbbek voltak, minthogy olly magas helyről származtak. Potsdami szentélyében az új Julián kinevette Istent, a királyokat s még a bölcsészeket is; míg atyja a botot, ő az epigramot használta, mellynek csapásai sokkal érzékenyebbek; czéltáblául az adósággal és rátartó követelésekkel telt apró német fejedelmeket, Mária Terézia szenteskedését, Pompadour szépségét, Bernis bibornok költői igényeit, Katalin ocsmány szerelmeskedéseit, Voltaire türelmetlenségét választotta.

Igen korlátolt nevelésben részesülvén, csak a francia írókat ismerte s őket is rosszul, s mindenkor titkárainak kellett kijavítani solescismusait s helyreigazítani rímeit. Voltaire ugyancsak kinevette őt mint költőt; a jó történészek között foglal helyet, mert beható tárgyismerettel írta az akkori modor szerint Emlékiratok a brandenburgi ház történetéhez című munkáját, mellyben fogyatékos az irány s hiányzanak a mély reflexiók s élénk festések, de helyesen vannak kifejtve az okok, jól vannak előadva a tények, s éles politikát árul el. A Hadjárataim történetében, ha nem is találjuk fel benne Caesar egyszerű és eredeti erőteljét, feltünteti a jelenkori taktika szellemét, s nagy ritkán található pártatlanságot mutat, midőn önmagát bírálja. A Korom történetének hangja bölcselmi s magasztalja a deismus előhaladásait Franciaországban. A jogtudományban az ő behatása folytán jött használatba a nép nyelve, mi igen fontos olly dolgokban, mellyek a népet illetik. Igaz, hogy megvetve hazája nyelvét, ámbar akkor indult virágzásnak, csak a francziát művelte, s A német irodalom, hibái, ezek okai s megjavításuk módja című munkájában úgy beszélt, mintha fél századdal előbb élt volna. Sokat beszéltek e műről, íróját honarulásról vádolták, az ott elvetett magvak azonban mégis megtermék gyümölcseiket, s a jelzett hibák lassankint eltűntek.

Ambár kényuri természettel birt s olly kevés rokonszenvet érzett a nép iránt, mégis általában szerették; a bölcsészek Antoninusnak nevezték; kevésbé csiszolt modorában és vitészségében

saját nemzetiségök jelképét ismerték fel a németek, ámbár ő azt sem nem értette, sem nem törődött vele; ellenségei tisztelni kényszerültek őt, s emléke a napoleoni háboruban a porosz vitézség felbuzdítására szolgált, miként szolgál Napoleoné a francziák között ¹⁾.

Biráskodást nem bizott hivatalnokaira és minisztereire, mert azt egészen magának tartotta fenn, s gyakran pusztá szeszélyből vagy kedvtőlésből börtönöztetett be némellyeket. Mindent maga végzett s hivatalnokait csak egyszerű végrehajtóknak tekintette; személyesen végezte még azon ügyeket is, mellyeket máshol a miniszterek alárendeltjeikre biztak volna; ő együttesen kamarási, irnoki, felügyelői tisztet végzett s a nézetek egységét nem tartotta összeegyeztethetőnek a munka megosztásával; tudni sem akart államtanácsról, ami pedig korlátlan monarchiakban a kormányzás gyakorlatának fentartására és továbbszármaztatására szolgált. Hogy valaki szolgálatába állhasson, nem volt szüksége tehetségre vagy jó erkölcsre, csak gépnek kellett lennie, melly kövesse az általa kiszabott irányt. Hogy valaki miniszterévé lehessen, elég volt, ha irni tudott, miből senki sem meritett ösztönt szellemi munkálkodásra, s az egész aprólékos formaságokra szoritkozott. Ne halaszszunk semmit holnapra volt jelszava, s azért mindennap egész halmaz levelet olvasott, tollba mondotta a válaszokat, aláírt, utnak indított; napközben átnézte a számadásokat s egy őrmester mindenre kiterjedő figyelmével vizsgálta testőrségét. Mialatt azonban más országok tönkrejuttatják pénzügyöket, ő takarékosságával virágzásra emeli a magáét, bármilly szokatlanul terhes legyen is népére nézve az idegenekre bizott vámok rendszere s a dohány- és kávéegyedáruság. Mindenben szigorú takarékossgot követ: köveleinek súly fizetést adott, szegényesen öltözködött, eladta a vadászterületeiről beszolgáltatott vadakat, s ámbár sokat gondolt asztalával, mégsem költött háztartására évenként ötvenezer franknál többet. Mig azonban elődjének és önmagának takarékosága akadályul szolgált arra, hogy létrejöjjenek más országok nagyszerű intézetei, megnyitotta a

---

¹⁾ Saját művein kívül, mellyek róla leghívebb képet nyújtanak, kitűnően rajzolta őt le Ligne herczeg, ki midőn az udvarhoz ment, nem azon törte fejét, minő fogadtatásban fog részesülni, mit mondjon, milly öltönyt vegyen magára, hanem ott saját helyén érezte magát, nem törődve tulságosan azzal, hogy kitüntesse magát, de attól sem tartva, hogy észrevétlenül marad. Lásd még **Campbell-t: Nagy Frigyes és kora**, London, 1842.

szépművészetek akademiáját, megvette Polignac bibornok régiségi muzeumát s életbeléptette az operát, mellynek összes költségeit ő fedezte s tetszése szerint küldözte szét a meghívókat. Modorának egyszerűsége távol tartotta őt XIV. Lajos költséges utánzásától, s az ő példájára a németországi fejedelmek is számos pedanteriával felhagytak, s lassan lassan megszűntek aláadni pénzügyeiket a fényüzéssel s a békét a szertartások gögös gyermekességeivel ¹⁾.

Poroszország valóságos egyeduralom volt azon rendi gyűlések nélkül, mellyek Németország egyéb részeiben mindenütt szokásban voltak, s a kormányzat egysége jóvátette az annyi tartomány különféleségéből származó hátrányokat: a monarchiában azonban mégis léteztek bizonyos szokás szentesítette korlátozások, s a kormányzat is ment volt az önkénytől azon különféle osztályok következtében, mellyek azt vezették. Frigyes csak a kényuralmat szilárdíthatta meg, mint olyan, ki nem az alkotmányban és birtokban kereste az erőt, hanem a pénzben és hadseregben; a katonai rend ennek folytán szigoruan elkülönözve maradt a polgáritól, s a belállapot gyöngesége a köz erő külszine alá rejtetett. Képességet érezvén magában nagygyá tenni népét, nem gondolt az intézményekkel, hanem csak önmagával és azon eszközökkel, mellyeknek zsarnoki kezekben gyorsabb és hathatósabb eredményök van. Oly eszmék voltak ezek, mellyek megegyeztek ama kor szellemével, mint például a mindenbe való beavatkozás, úgy hogy

---

¹⁾ Ezen fényelgő fejedelmek közül felemlítjük Károly Eugen württembergi herceget, ki nagy-fejedelmi udvart tartott, három vagy négy száz gyönyörű lovat, főudvarmestert, főlovászt, fővadászt, főserlegtöltőt; egész raja hemszgett udvarában a kamarásoknak és nemeseeknek, pompás testőröknek, futárok-
nak, lovászoknak, aranytól fénylő vadászoknak, volt egy operaterme négyezer vendég számára Európa egyik leghíresebb zenekarával, a kitűnő olasz zeneköltő, Jomelli Miklós vezetése alatt; ahány kiválóbb énekes Európában feltűnt, az mind Stuttgart számára szerződötetett, s marokkal szórták a pénzt a díszítményekre. Hatvan kiváló tánczosnő, Noverre növendékei, képezték a táncszemélyzetet, ki ott a *IV. Henrik szerelmei*, *Medea és Jason*, s a *Danaidák* című híres balleteket szerezte, mellyek első előadásakor a nézők rémülve futottak szét. Vestris, a *tánc istene*, Stuttgartban tánczolt azon három hónap alatt, mellyet a párizsi operától szabadságidőül kapott. Károly Eugen utazásközben szórta a pénzt; gyárakat emelt, könyveket, nyomdákat, szobrokat vásárolt s a szépművészetek akademiáját alapította. Emellett nagy hadsereget ohajtott, mire évenként másfél millió forintot költött; hater ezer embert szolgáltatott Franciaországának, tizennyolcz ezerrel háboruskodott Frigyes ellen.

egymást érték a kereskedelemre, kézművekre, földművelésre vonatkozó rendeletek. Ámbár bölcsész akart lenni, mégsem tudott bizonyos elítéletek fölé emelkedni, s a hadseregben is szigorúan fentartotta a nemesek és köznép közti különbséget; nem könnyen adott utleveleket s az utazók számára kiszabta a költséget és az utazási időt. A kereskedelemhez keveset értett, s nem egy kereskedő társulatot tönkretett azért, hogy védelmébe vette, kiváltságokat osztogatott sőt még a pénzt is meghamisította.

Legesodálatosabb azon változás, mellynél fogva kedvelője lön a hadi tudománynak, mellyet előbb utált és került, s ámbár könyvek között növekedett fel, valódi megalapítója lön az újabb hadi tudománynak. Előbb is voltak nagy hadvezérek, mint Gusztáv Adolf, Condé, Turenne, Montecuccoli, Eugen, de ezek csak ösztönből s nem határozott szabályok szerint működtek s azért minden a vitézségtől és anyagi erőttől függött. Louvois a hadseregeket a kormányzat egyik rendes ágává tevé, s laktanyákat készített a katonák számára, kik előbb szanaszét laktak. Gusztáv Adolf könnyen szállíthatóvá tette a tüzérséget, később tökéletesítette a puskákat; a dárdák helyett szuronyokat hozott be s a századokat hármas sorban állította fel. Frigyes Vilmos létrehozta a gyalogságnál az összes alkatrészek összhangzatát, mi könnyíti és egyöntetűvé teszi annak mozdulatait.

II. Frigyes katonai monarchiává alakította át Poroszországot, kétszázezer harcossal, kik majdnem valamennyien benszülöttek voltak, s tábori és helyőrségi ezredekbe és szabad zászlóaljakra voltak beosztva. Hadgyakorlatnak (esercizio) Olaszországban elejénte azt nevezték, midőn némelly kalandor-csapatok a fegyverekkel való bánás mesterségében gyakorolták magokat, mit később nagyobb tökélyre vittek a s'weiziek és spanyolok. A franciaországi községi gyalogságnál illy gyakorlatok nyillövésben és dárdavetésben állottak, a lovasság szintén tett illy gyakorlatokat s a személyes harcához szoktatta magát. Mindez keveset változott a tüzi fegyver behozatala után, s a hadgyakorlat csupán a XVII. század elején nem volt már elszigetelt, hanem csapatokban eszközöltetett.

A spanyol Basta 1600-ban a lovasság szabályait, a hamburgi Walhausen pedig a gyalogságéit bocsátja közre; ugyanezt 1647-ben a francia Lostelneau a francia testőrségre alkalmazza. Ez volt az egyedüli hadcsapat a francia hadseregben, melly XIII. Lajos alatt illynemű gyakorlatokat tartott. 1707-ben, a spanyolok

példája után indulva, egy könyvecske jelent meg, melyben összefoglaltattak a hadgyakorlatok, tulajdonképen azonban mégis II. Frigyes volt az, ki felismerte és kimutatta azok fontosságát. Azértis hadseregében mindennap tartattak hadgyakorlatok s minden évben táborozások; gyakoriak voltak a diézszemlék; bő fegyverkészleteket, számos tüzérséget tartott; eltörülte azon esztelen szokást, mellynél fogva a tisztelnél kor szerint történt az előléptetés; igen szigoru fegyelmet tartott, s azon tábornagy, kinél ezüst kanál találtatott, kemény büntetésben részesült. Olly katonákból, kiknek sem lelkesültségök, sem hazájok, sem vallásuk nem volt, bittal és hadgyakorlatokkal valódi hősokeket csinált.

Első műveletei nem mutattak nagy hadvezérre, a hohenfriedbergi ütközetben azonban volt alkalma Európának bámulni Frigyes szellemét, ki az ujjab hadviselés feltalálója lön. Ő azt az ész szabályainak vetette alá, szétbontva összes elemeire s vegyes tudományná alakítván; a stratégiát összefűzte a taktikával, mester levén mindkettőben, de főleg az utóbbiban, melyben mitsem hagyott Napoleonnak hozzátenni valót. Mindig három sorban állította fel hadcsapatait, azon tömegek helyett, melyeket szükségeseknek tartottak, hogy ellentállhassanak a lovasság lökemének, s melyek csak az ágyuk pusztításának engedtek nagyobb tért; illy módon kettes és hármas homlokzatot is alakíthatott, mig az egyes részek gyorsak és könnyen kezelhetők maradtak. Őt illeti meg az érdem, hogy az ujjabkoriak között szabályul állította fel a ferde sorozatot, midőn t. i. nem halad elő egyenközüleg az egész homlokzat, hanem központosittatik az erő a döntő pont ellen. Beleöntötte a katonába a gyorsított stratégia ösztönét, melly megháromszorozza a számot; mindezekben semmiféle erkölcsi tekintetek által nem engedé magát visszatartatni: megsértett területeket, megtámadott ártatlanoakat, a győzelem majd igazságot szolgáltat neki. Henrik testvérében, szerencséjére, terveinek kitünő végrehajtójára talált, kinek hűségében és tevékenységében teljesen megbizhatott, ha ő másvalahol volt elfoglalva.

A hadügy Franciaországban is átalakult. Elejénte tizen-nyolcz—huszezer embert toborzottak a nép salakjából, három milliónyi költséggel; minthogy azonban az önkénytes beállítások háboru idején nem feleltek meg a szükségletnek, a hiányt erőszakos eszközökkel pótolták. Paris-Duverney sorozást tervezett, mi 1726-ban végre is hajtattott, hatvanezer ember soroztatván be, kik száz zászlóaljra osztattak. Ausztria I. Leopold halálakor hatvannégyszáz ezer

emberrel rendelkezett, kik huszonkilencz gyalog-, nyolcz vértés, hat dragonyos, két könnyü lovas és három huszár-ezredbe voltak beosztva: minden lovas-ezred öt szakaszból állott, mellyek két száz-száz főre rugó századra oszlottak. Ezen szám folyvást emelkedett, úgy hogy 1735-ben már százötven ezer volt, 45-ben kétszázhetven ezerre, 88-ban háromszáz hatvannegy ezerre szaporodott. A sorozást Poroszország példájára ott is behozták 1762-ben, ám-bár a katonák igen nagy részének meg volt engedve évenként tiz hónapon át otthon maradni, tiz forint évi fizetés mellett. Daun kezdeményezése folytán az özszes ezredek egyenlő módon gyakoroltattak.

Mindnyájan készen állottak tehát egy újabb összetűzésre, mellyről előre lehetett látni, hogy nem sokáig fog késni.

Az aacheni és madridi békekötésekkel elodáztattak ugyan, de meg nem oldattak az Amerika, Anglia és Spanyolország között felmerült kereskedelmi vitás kérdések. Angolország, melly örült annak, hogy Finisterre mellett tönkretette a francia hajóhadat, féltékenységgel szemlélte, hogyan alakul az újra roppant költséggel, hogyan készül el tiz év alatt száztizenegy sorhajó, ötvennégy fregatte, s ezeknek megfelelő számú apróbb járművek; azért tehát kereste az ürügyet, hogy szakíthasson vele. Tabagót, az Antillák leginkább keletnek eső szigetét, elejénte a curlandiak foglalták el, aztán a seelandi Lambsten testvérek Franciaország védelme alatt, míg végre d' Estrée tábornagy pusztasággá változtatta. Minthogy azonban azt a francziák 1748-ban követelték, ellenszegülésre találtak az angolokban, kik folyvást háborgatták Amerika északi tartományait, s különösen Akádia vagyis Uj-Skóczia határai s az Ohio két partja fölötti felsőségért versengtek, mellyek az ő állításaik szerint Virginiához tartoztak, míg másrésről azokat a francziák Louisianához csatolták. Nem kevés okot szolgáltatott továbbá a versengésre azon körülmény, hogy a keletindiai királyok véres viszátkodásaiban ellenkező pártállásokat foglaltak el. Miután egyideig folyt a szóharcz, az angolok hadizenet nélkül megkezdik az ellenségeskedéseket, elfoglalják az ellenséges hadihajókat s mint kalózkodók ütnek az amerikai kereskedőkre (1755).

Tehát illy messzetávol fekvő birtokok miatt üt ki a háboru. Franciaország igyekezett megakadályozni, hogy európaivá legyen, érezvén, milly kevés ártalmára lehetne ő Nagy-Britanniának, de azért mégsem birt ellenállani azon vágyának, hogy Hannovert elfoglalja, melly II. Györgynek szemefénye volt. Ez erre

szövetségesek után néz, s csakhamar fel is találja az orosz czárnót, a hessen-casseli tartománygrófot, a szászgóthai herceget, a schaumburg-lippei grófot. Mária Terézia valóban Angliának köszönhette, hogy szerencsésen bontakozott ki az örökösödési háborúból, de azért nem érezte magát hála indittatva, sértőnek tűnően föl előtte azon hang, melyet irányában Anglia használt, s a dicsekedés az ujságlapokban és a parlamentben azon támogatás miatt, mellyben a britt oroszlán az utolsó habsburgi ivadékot részeltette; nem akart tehát Angolország pártjára állni s miután saját határait védelmi állapotba helyezte, mint császárné nem akadályozta meg, hogy Hannoverbe idegenek vonuljanak, még csak meg sem erősítette Németalföldet, mint a szerződések követelték, mi Hollandiára nézve lehetetlenné tette volna a háboruban való részvételt.

Az európai rendszer tehát illyformán fenekestül felfordult, s feszült figyelemmel várták, mellyik részhez fog csatlakozni II. Frigyes, ezen új hatalmasság, mellynek még nem voltak hagyományos szövetségei. Francia levén nyelvénél, olvasmányainál, érzelmeinél fogva, nem lehettek okai a czivódásra ezen távoli országgal, melly egyértelemben volt vele az Ausztria iránti gyűlöletben, de keveset bizván a versaillesi asszonyos politikában egyszerre csak Angolország karjaiba vetette magát (1756). Ez mesterfogás volt, melly által némi elsőségre tett szert a birodalomban, kötelezván magát távol tartani attól az idegenektől. Angolország lelkesedéssel fogadta a bölcsész király szövetségét, ki biztosította Hannovert anélkül, hogy gyanura szolgáltatott volna okot, míg másrésről tetszett különczködése miatt, s a rokonszenv biztosítékul szolgált egy olly barátságra nézve, melly nem alapult a természetben.

Frigyes azonban csipős megjegyzéseivel négy asszonyt zudított maga ellen, mi vérpatakot vont maga után. Mária Terézia, ki makacsul ragaszkodott ősi birtokaihoz, nem feledhette az elrablott Sléziát, s egyéb nemes tulajdonai nem voltak képesek benne elfojtani a boszuvágyat; jámborsága saját ellenségét Isten ellensége gyanánt tünteté föl etötte, ki kigunyolta a szent dolgokat és Sléziában a protestáns vallást terjesztette. Mit árt, ha vérbe borulnak is az országok a Fehér-tengertől a Biscayi-öbölig?

Franciaország külső története három század óta az Ausztriával való ellenségeskedés volt; ez volt IV. Henrik óta politikájának egyedüli célja, mellynek még saját érdekeit és a vallást

is alárendelte; hosszú háboruk és kétszinű fegyvernyugvások tartották izgatottságban a világot csak azért, mert azt hitték, hogy Európának javára szolgálna azon uralkodóház megsemmisítése. Ekkor azonban Ausztria megszűnt fenyegető lenni, s alkalmasnak látszott Porosz- és Angolország elnyomására. Ezt óhajtotta Bernis, ezt Kaunitz herczeg, ki Mária Terézia tanácsait vezette; s maga Mária, az anyák eme legszigorubbika, a fejedelemlők legbüszkébbike, sajátkezűleg írt XV. Lajos nyilvános ágyasának, testvérének nevezvén őt. Képzeltetjük, mennyire hizelgett ez Pompadour hiúságának! Azon cabinetből, mellyben a marquisk és abbék azon szerencsében szoktak részesülni, hogy őt fésülködni látják, uj elvek bocsáttatnak világgá: miért kelljen Ausztriát és Franciaországot természetes ellenségeknek tekinteni? eleget ki-nozták már Európát három század óta, s mindig csak a kisebb hatalmak előnyére; a harminczéves háboruban Svédországot emelték föl, a nagy-szövetség háborujában Savoyát alapították, s az imént lefolyt háborunak is csak az lön eredménye, hogy a brandenburgi ház megszilárdítatott; ideje volna már egyszer a közös ellenség ellen szövetségni, ezt megsemmisíteni, nem mások kedveért, hanem saját hatalmuk növelésére.

Valójában tehát Poroszország megsemmisítése és az volt a cél, hogy ők ketten uralkodjanak, ami különben csak Ausztriának használt, minden előny nélkül Franciaországra nézve, melly miután annyit tett Poroszország megalapítása végett, miután mindenkor tümaszul szolgált a németországi apró államoknak Ausztria bitorlásai ellen, a császárné érdekeit önmagáóinak nyilvánította s ugyanazzal szövetségzett, kit kevéssel előbb megsemmisíteni akart, s olly véres háboruba keveredett, mellyhez semmi köze nem volt, s melly ellenkezett saját érdekeivel és a közvéleménnyel. E szövetség, melly Versaillesban iratott alá (1757 maj. 1.). valóban remekműve az osztrák politikának.

Mindent akként rendeztek el, hogy súlyossá tegyék azon háborut, melly már küszöbön állott. A francziák Richelieu marquis vezetése alatt bámulatos hősiséggel elfoglalják Minorca fellegvárát, Porto Mahon-t és Szent-Fülöp várát, melly Gibraltár után legerősebbnek tartatott ¹⁾, mig Canadában szintén számos erőseget fogtak ostrom alá.

¹⁾ Richelieu böcsész barátai tulozták ezen tények dicőségét; XV. Lajos ezen kérdést intézte hozzá: *Hát jők voltak-e a minorca: fűgék?*

A szász-választó, kit Frigyes által megsértett felesége ösztökélt, Brühl gróf vezetése alatt allott, ki minden lehető czímet és méltóságot önmagában özpontosított; egy képesarnokot állított, mely a Mazariné után a leggazdagabb volt, leromboltatta Drezda erődítvényeinek egy részét, hogy kiszélesítse saját kertjeit, minduntalan ünnepélyeket, bálokat, színelőadásokat rendezett, s mint felségsértőt büntetett mindenkit, ki fölöle rosz szót hallatott. Halálakor tiszta tizenkét milliót hagyott, míg Szászország nyomorban fetrengett. Ezen országba jöttek versengni Canada birtoka felett. Frigyes meglepi és elfoglalja Drezdát (aug.); a lengyel királyné, egy császár leánya, a dauphin napája, azon ládára ül, melybe férje levelezését rejtette, de hasztalan; a levelek elvételnek és Frigyeshez küldetnek, ki közrebocsátván azokat, bebizonyítja Európa előtt, hogy ő, ki támadónak látszik, tulajdonképen csak önmagát védi egy, Ausztria és Oroszország között font messzeterjedő lázadás ellen, mellynek célja volt nem csak visszavenni Siléziát, hanem megsemmisíteni az egész porosz monarchiát, s mindezekfolytán csak azért lépett föl mint támadó, hogy megelőzze a támadást ¹⁾. Elfoglalván Szászországot (okt.), ezt egészen sajátjának tekinti; katonákat szed és sarczokat vet ki minden tekintet nélkül, s akként számítanak, hogy Szászország ez alkalommal kilenczvenezer egyént és hetven millio birodalmi tallért vesztett sarczokban és az ellenségnek tett szolgálmányokban.

Ekkor mindenki rettegni kezd Frigyesetől; a német birodalom, ámbár semmi oka sem volt tartania tőle, Ausztria által rábiratja magát, hogy hadat üzenjen neki, maga elé idézze, s minden nemesnek meghagyja, hogy lépjen ki Frigyes szolgálatából (1757. jan. 17.). Svédország is közbelép; oroszországi Erzsébet reszketett azon gondolatra, hogy egy intésére annyi ezer meg ezer alattvalójának kelljen mennie halálba, ekkor azonban Frigyesnek ellene tett gunyoros megjegyzéseire emlékeztették, s ő sirva írta alá a szövetséget, melylyel elszakadt Angliától, hogy a többikkel Poroszország ellen egyesüljön ²⁾.

¹⁾ II. Frigyesen kívül leírták a *Hétéves háboru történetét* Archenholz, Rezw, Rehdsen stb. Az ezt követő időkre nézve: **Manso**, *Gesch. des Preuss. Staates*, és **Károly Vilmos Ferdinand**, braunschweig-lüneburgi herczeg *Denkwürdigkeiten meiner Zeit* (1778—1806) 5 kötet; ritka őszinteséggel írt mű.

²⁾ Erzsébet csatlakozását a versaillesi szövetséghez Eon de Beaumont lovag, azon ama kor egyik frivol különcze vitte meg. Jogot tanulva Párizsban, mint kém Pétervárra ment nőnek öltözve, s a császárné diszhölgyei közé vétetett

Soha sem jött létre rettenetesebb szövetség: Franciaország, Ausztria, Oroszország, Svédország, Szászország, a német szövetség különböző oldalról intéznének támadást; már a szákmányt is felosztották egymás között: Ausztria Siléziát, Franciaország Németalföld egy részét, a cárnő keleti Poroszországot, szászországi Ágost Magdeburgot, a svédek Pomerania egy részét kapnák. Fél millió ember ellen alig kétszáz ezeret fegyverzett fel Frigyes, továbbá saját országában is elégedetlenek voltak a katolikusok, nem zárkozhatott a lagunák közé, miként Velence, nem védhette szorosait, miként Schweiz, mindene tárva-nyitva állott: milly védgátat állitson a támadások özöne elé?

Saját szellemét s népeinek lelkesültségét. Neki nem volt államadóssága, nem voltak távoli, védelemre szoruló gyarmatai, nem gördítettek eléje akadályokat szeretők cselszövényei, parlamentek vagy miniszterek ellenszegülései; pénztára tele volt, hadserege fegyelem dolgában minden más hadsereget felülmult, az ő akarata volt az egyedüli mérvadó. Bámulatos látvány, a keletkezőben levő Poroszország, melly szembeszáll egész Európával! A francziák dalolva rohantak minden veszélybe, hogy végrehajtsák azt, mit egy ágyas boudoirjában elhatároztak; az oroszokat korbácsütésekkel hajtották a mészárszékre; az osztrákok, kik igen ügyesek voltak a szerződések kötésében, kevesebbet értek a csatákban, s egész nyugalommal engedték magukat megveretni; a birodalmi sereg rozsz és nevetséges volt. Frigyes ellenfelei az ő fölőnyét jól begyakorolt katonáinak tulajdonították, kik szép manoeuvre-eket hajtottak végre s perczenkint öt lövést tettek, amiért aztán ők is hozzá fogtak ezer emberi gépek tökéletesítéséhez, de nem ismerték sem mozdulatainak gyorsaságát, sem meneteinek szerencsés berendezését, mellynek segélyével, amint a szűkség kívánta, rohamos gyorsasággal szétszórta és összevonta csapatait. Brown osztrák tábornok messzeterjedő hadi ismeretekkel birt, de akadályozva volt Károly, lotharingiai herczeg, a császárné sogora iránti tekintetek által, kit Mária Terézia a parancsnoksággal ruházott fel; így történt aztán, hogy Frigyes, ki egymaga tervezett és hajtotta végre terveit, meglepte és megverte őt.

---

föl, s hat hónapig aludt Daschkoff herczegnével anélkül, hogy nemét fölfedezte volna. A császárnő diplomatiái küldetésekre használta, aztán követségi titkár volt, szolgált a hétéves háboruban s annyira váltakozott a férfi és női személyiség között, hogy kétségben maradt saját neme fölött. Született Tonnerreben 1728. okt. 4-én, meghalt Londonban 1810. máj. 24-én.

Mialatt Richelieu elfoglalja Hannovert, melly roppant sokat szenvedett, II. Frigyes bevonul Csehországba, Prága mellett nevezetes győzelmet arat (maj. 6.), mellyben huszonnégy ezer osztrák és tizenhatszáz ezer porosz esik el, nem különben a két ellenséges tábornok is, Brown és a hetvenkétéves Schwerin, ki Frigyeset le akarta beszélni a támadásról. Ausztria ekkor csak egy hajszálnyira állott a végromlástól, hanem mégis megvédte a cseli Daun gróf vitézsége, ki már többbizben kitüntette magát a háboruban s Nápoly és Milano kormányzásában, s ritka ügyességgel tudta megválasztani a hadállásokat. Segítségére volt még az írlandi Lascy, ki Münchenhel Oroszország szolgálatában harczolt, s a lieflandi Laudon, ki szintén az oroszok között növekedett, aztán meg a pandurok főnökévé tétetett, minekfolytán a könnyű csapatok fölötti parancsnokoskodás megszokása őt ép olly gyorsá, mint vakmerővé tette.

Rossbachi es leutheni csata.

Frigyes, ki Kolinnál vereséget szenvedett (jún. 18.), kénytelen odahagyni Hannovert s a francziák pusztításainak engedni át a Weser és Rajna közti egész területet, kik a kiméletlen Richelieut utánozzák. Frigyes, akár jól, akár roszul mentek vállalatai, soha sem hagyta abba a versírást, s csak úgy szórta az epigrammákat, midőn XIII. Kelemen jónak látta megújítani a régi szokásokat, megáldott kalapot és diszkardot küldvén Daunnak, mint az eretnek király legyőzőjének. Csak diadalok menthették meg őt tehát attól, hogy Európa hasonló gunyokkal ne halmozza el őt, a gunyolódót; az említett vereség után tehát mindent veszve hitt, s eltökölte, hogy megöli magát. Mielőtt azonban meghalna, meg akarja menteni hirnevét, levelet írva annak, kitől hirneve függött, Voltairenek; megírja tehát a levelet, aztán bátorságot vesz s megtámadja az ellenséget Rossbachnál (nov. 5.). Csata előtt beszédet tart, mellyet hadseregének csak fele volt képes megérteni: Kedves barátim, ami kedves van és lehet ránk nézve a világon, mind ezen kardon nyugszik, mellyet most kirántunk, hogy csatába induljunk. Nincs időm, s azt hiszem, nem is szükség hosszasan beszélnem nektek. Tudjátok, hogy nem létezik sem virasztás, sem fáradalom, sem veszély, mellyet én mindenkor meg nem osztottam volna veletek egészen a mai napig, s most készen láttok engem elveszni veletek és értetek. Csak azt kérem tőletek,

barátim, hogy viszonyozzátok buzgalmamat buzgalommal, szeretetemet szeretettel. Csak egy szót mondok még, nem bátorításul, hanem mint egy előleges bizonyítékául ama hálának, melyre irányotokban kötelezve leandek. Ezen pillanattól kezdve mindaddig, míg téli szállásainkra vonulunk, a sereg dupla zsoldot fog kapni. Rajta! viseljétek magatokat férfiakul, s csak Istenben bizzatok! s megveri ellenségeit alig kilenczvenegy katona veszteséggel, erre Leuthen mellett (decz. 5.). tönkrever hatvanezer osztrákot harminczötezer katonával, huszonegyezer foglyot ejtve, százharmincznégy ágyut zsákmányolva és hatezer szökevényt fogadva magához; ez volt ez évben a negyedik csata.

„Alig volt talán valaha (mondja ő maga) a világtörténelemben év, melly olly korlátolt téren, annyi bámulatos eseményt, dicső fegyvertényt, váratlan és majdnem csodás catastrófát mutathatna fel. A porosz király elejente győzelmeskedik, Ausztria összes ereje megtörve, reményei megsemmisítve; egyszerre minden megváltozik: az osztrák hadsereg újra összeszedi magát, győzelmeskedik; a királyt megverik, letiporják, elhagyják szövetségesei, ellenségek veszik körül, az órvény szélére jut: egyszerre csak megint fölemelkedik s visszaveri Ausztria, Franciaország és a birodalom egyesült seregét. Egy másik ponton negyvenezer hannoveri hódol meg kétszer annyi francziának, csak azt levén képesek kikötni maguknak, hogy ne tétessenek hadi foglyokká, s a francziák uraivá lesznek a Weser és Elbe közti egész területnek: egyszerre azonban újra fegyvert ragadnak a hannoveriek, megmentik hazájukat s kevés vártatva a francziák nem érzik magukat biztonságban a Rajna jobb partján. Ezen hadjárat alatt négyszázezer ember állott harcban, hat nagy csata vívatott nyílt téren, három sereg tétetett semmivé; a franczia teljesen kimerülve harcz nélkül veretik meg; az oroszok győznek s futásnak erednek mint legyőzöttek; öt nagy hatalom, mellyek szövetkeztek, hogy megsemmisítsenek egy aránylag csekély államot, egész erejét tűzbevitte, és legyőzetett.“

Angliában valóságos lelkestilést idéztek elő Frigyes győzelmei; mindenütt látni lehetett arczképét; születése napján kivilágítást rendeztek; Pitt évi hétszázezer sterlinget szavaztat meg számára, hogy elláthassa magát katonákkal, s Frigyes javaslatára azon hadsereg élére, melylyel nyugati Németországot védelmezte,

Braunschweigi Ferdinándot állította, ki csakhamar százada második hadvezérének mutatta magát.

Az együgyű németek elszörnyedtek a kikent francziák kegyetlenkedésein; belátták, hogy ha Frigyes elvesz, elvesz a német szabadság s a protestantismus is; elbűvölve érezték magukat ezen király józansága és bátorsága által, ki megmutatta, hogy többet ér az ész az anyagi erőnél. Frigyes nem gunyolta ezen olly nagy szerencsétlenségeket elbizakodottságával, s okvetlenül bizalomra kellett gerjednie övéi iránt, midőn a soubisoi táborban egész raját találta a markotányosnőknek, szakácsoknak, komédiásoknak, borbélyoknak, papagályoknak, esernyőknek és mosóteknőknek. S mégis bevallotta, hogy győzelmeit inkább ellenségei baklövéséinek, mint saját ügyességének köszöni:

„Azon módszer, mellyet ezen colossus ellen követtem, csak ellenségeim hibái, tevékenységemre nézve kedvező lassuságuk s azon meggondolatlanság miatt vezetett sikerre, melylyel elszaladni engedtek a kedvező alkalmat; mintaképül azonban nem lehet felállítani, mert sokat kényszerültem az esetlegre bizoni. Az osztrákok nagyobb művészetet és tökélyt tanusítottak; a francziák, noha éberrek és értelmesekek, következetlenségök- és könnyelműségökkel máttul holnapig felforgatják azt, mit ügyességökkel nyerhetnének; az épolly vad mint ügyetlen oroszok omlitést sem érdemelnek ¹⁾. De ha dicsérem az osztrákok taktikáját, csak ócsárolhatom táborozási terveiket s a háboru fensőbb elemeiben való eljárásukat. Olly tulerővel, annyi rendelkezésre álló szövetségessel illy silány eredményt érni el! Mennyire hiányzik az őszhang azon számos hadsereg műveleteiben, mellyek egy általános erőfeszítéssel egy csapásra elnyomhatták volna a poroszokat! milly lassuság a végrehajtásban! mennyi elszalasztott alkalom! mennyi óriási hiba, mellyeknek szerencsénket köszönhetjük!“

Ausztria csakugyan szeretett volna győzni, de pénz és vér nélkül, s egy fegyverszünetben mit sem kötött ki azon fejedelmek javára, kik őt támogatták, hanem Frigyes kényére hagyta őket, ki megsarczolta Franconiát és egész Regensburgig száguldott, úgy hogy elfogadásra talált azon javaslata, miszerint mindenki békét nyerjen, ki visszavonja csapatait. Midőn később az oroszok betörték országa azon részébe, melly nekik volt szánva, Frigyes háromszáz mérföldet (miglia) hagyván maga után huszonnégy nap

¹⁾ Fouquet-hez irt level. jan. 2. 1759.

alatt tizennégy ezer emberrel, utóléri és megveri őket Küstrinnél (1758), szétkergeti Daun és Laudon seregét, mely Szászországot pusztította.

Kunnersdorfi és torgauai csata.

Népei azonban ki voltak merülve, ellenségei pedig megújították szövetségeiket, amiértis a következő évi hadjárat rossz véget ért rá nézve; Kunnersdorf mellett szenvedte a legnagyobb vereséget (1759. aug. 12.) s csak ügygyel-bajjal mentetett meg Prittwitz kapitány által, kinek hátán ezt írta miniszterének: Minden oda van. Mentse meg a királyi családot és a levéltárakat. Isten önnel mindörökre! Az osztrákok és oroszok egész Berlinig hatoltak, súlyos sarczokkal és könyörtelen pusztítással tevén eleget uralkodónöik boszuvágyának és Tottleben katonái kapzsiságának.

Frigyes védelemre szoritva, sorozásokat rendel, kenyeret, burgonyát, fegyvereket gyűjt, amint épen lehet; menjen bár tönkre az ország, veszszen el az ifjuság, mindegy, csak a királyság mentessék meg! Liegnitznél legyözi Laudont, Torgaunál (1760. nov. 3.) pedig Daunnal száll szemben olly csatában, mellynél véresebbet alig mutat fel a történelem, hol négyszáz ágyu szörja villámaít a poroszokra, kik elvesztik híres gránátosaikat. Bécsben már Tedeumot énekeltek, s Frigyes megfosztottnak nyilvánították hűbéreitől, jogaitól és kiváltságaitól, midön arról értesültek, hogy mégis ő ragadta magához a győzelmet.

Látva, hogy Oroszország minden áron meg akarja őt buktatni, Frigyes a Portát és a tatár kánt zuditja ellene (1761.). Pitt, az angol parlament ura, ezen háborut is nemzetinek és kereskedelminek nyilvánította, s nem szűnt meg gyámolítani Frigyeset. Más világrészekbe is átvívén a háborut, az angolok sok birtokot elvettek a francziáktól a Ganges mellett, Pondichéryt és Mahét Malabar partján, minek következtében a francziák kiszorítottak az Indiákból, mig másrészlől Afrikában elvesztették a San-Louis erődöt a Senegal mentén, Gorea szigetét s összes gyarmataikat az említett folyam mellett, mellyek gazdagok voltak aranyban és rabszolgákban; Amerikában, honnét a háboru ürügye származott, a Bretone fokot vették el tőlök. Amint pedig a nevezetes quebeci csatában (1759. szept. 13.) mindkét tábornok, Montolan és az angol Wolf elesett, egész Canada az angolok hatalmába került; Rodney továbbá elfoglalta Guadeloupe-ot, Dominicát, Martinique-ot, Granadát, San Vincenzót, Santa Luciát, Tabagot. Minden új hajóhad, mellyet Franciaország előállított, elfoglaltatott és szétrom-

boltatott, úgy, hogy harminczhat sorhajót és hatvannégyszáz fregatte-ot vesztett. Magába Angolországba szándékozott betörni, és nagymérvű előkészületeket tett Bretagneban, Dunkerque-ben és a normandiai kikötőkben; első hajói azonban, mellyek Toulonból kiindultak, vereséget szenvedtek Lagos partjain, a többiek pedig Quiberon mellett lövettek össze.

Choiseul herczeg, a francia miniszterium feje s Pompadour és a lotharingiai ház hive, némi kárpótlást akart szerezni ennyi veszteségért a Bourbon törzs összes ágainak közelebbhozásával. Spanyolországban a békeszerető VI. Ferdinánd uralkodott, ki Angliával való viszálykodásai s Maiorca elvétele daczára nem volt arra birható, hogy Franciaországgal szövetségbe lépjen, valamint az Angliával való szövetséget is visszautasította, ámbár Gibraltárt s Amerikában is szép területeket ajánlottak neki kárpótlásul. Amint azonban ő meghal (1759), utóda, III. Károly, Anglia ellenségének mutatta magát, attól tartván, hogy ez tulságosan megizmosodhatnék Franciaország leverése által a tengeren. Ő is hozzájárult tehát a családi szerződéshez (aug. 15.), melly által ujolag eltűntek a Pyrenéék; minden ellenséget közösnek nyilvánítottak s biztosították egymás birtokait, még a páрмаi herczegnek s a két-Szicilia királyának is; megállapították a kölcsönösen nyujtandó segítségnyújtást; s elhatározták, hogy háboru esetén egyértelműleg fogják erejüket használni, s azonképen járnak el a békekötések, szövetségek és előnyök dolgában is.

A szerződés titkos volt, az angolok azonban megszagolták a dolgot; Spanyolországra törtek s a magok részére vonták Portugált. Ezalatt meghalván II. György (okt. 5.), Pitt a toryknak kényszerült átengedni a hatalmat, kik nem nagy hajlandóságot éreztek a porosz király iránt. Másrészt azonban Erzsébet czárnő is meghalt (1762. jan. 5.) s III. Péter, Frigyes személyes barátja, ki már előbb is tiltakozott az ellene indított háboru ellen, rögtön félbeszakította az ellenségeskedéseket s mindent visszaadott, mit az oroszok elfoglaltak. II. Katalin, kit erőszakkal tettek utódjává (jul. 9.), visszatartotta azon segílyt, mellyet Péter Frigyesnek szánt, de megerősítette a békét. Ehhez Svédország is hozzájárult, olyképen, hogy Frigyes immár csak az osztrákokat, francziákat, szászokat és a birodalmiakat látta maga előtt.

Erre uj hadjárat kezdődik, mellynek legemlékezetesebb ténye Schweidnitz ostroma volt; mialatt az angolok elvették a spa-

nyoloktól Manliát és a Filippinákat Azzsiában, Amerikában pedig Havannát az ott letett nagy kincsekkel együtt.

Párizsi béke.

Mária Terézia, ki büszkén visszautasított minden egyezkedést mindaddig, míg látta, hogy saját csapatai helyett oroszok rohannak a mézszárszékre, ekkor maga is hajlandó lett elfogadni a béke föltételeit, mit hangosan követeltek már a német császárság fejedelmei, kiket saját érdekeik ellen sodort háboruba. A béke végre aláíratott Párizsban (1763. febr. 10.). Előbb is a foglyok kicserélését állapították meg, kik közül huszezer francia volt Angolország kezében, maradványai ama sokkal számosabbaknak, kik a rossz bánásmód miatt veszttek el. Franciaország szégyenszemre lemondott minden igényéről Uj-Skóciára, Canadára, a Bretone fokra s a Szent-Lőrincz tolyó és öböl egyéb szigeteire és partjaira; alattvalói halászhatnak Neufundlandban s a Sz. Lőrincz öbölben, de három mérföldnyire (leghe) az angol partoktól és tizenötre a Bretone foktól; nem szabad megerősítenie St. Pierre és Miquelon szigeteit Neufundland mellett, mellyeket Anglia engedett át neki. Amerikában a Belle-Isle, Martinique, Guadeloupe, Maria Galanda, Desiderada szigetek visszaadtak Franciaországnak; Angolország a Granata és Granatine szigeteit, továbbá, San Vincenzót, Dominicát és Tabagót, Floridát, a Sz.-Ágoston örödöt, a pensacolai öblöt s mindazon birtokot kapta, melly Missisipitől keletnek és délnek terült el, a folyó maga határvonallá lön a két hatalom között, olyképen hogy a hajózás rajta szabad legyen, továbbá kapta még a Senegal folyót és két járulékát, visszaadván Goreát a francziáknak. Kelet-Indiában Anglia visszaszolgáltatta a coromandeli, malabari, orixai, bengáliai erősségeket és zátonyokat, amint 1749 előtt voltak; Franciaország visszaadta Natalt és Tabanonhyt Sumatra szigetén, kötelezván magát nem tartani csapatokat Bengáliában s lemondani minden 1749 után szerzett területről. Európában Angolország visszakapta Minorcát és San Filippót, miként a hesseni tartománygróf Hannovert, és Lippe gróf elfoglalt birtokait. Portugál kiürítettet, s visszakapta gyarmatait, amint előbb voltak.

Hubertsburgi béke

A császárné és a porosz király között Hubertsburgban kötött meg a béke (febr. 15.) Az előbbi lemond minden igényről ennek államaira; visszaadatja neki Glatz várost és grófságot, s Wesel és Geldern erősségeket; Frigyes titokban megígéri, hogy szavazatát a császárválasztásnál Józsefre, Mária Terézia fiára adja, s azon

tervet is támogatni fogja, miszerint egy másik főherceg a modenai herceg örökösőjét vegye nőül. Frigyes és a lengyel király, ki szásválasztó is volt, jóvátették az okozott károkat, visszaadták a foglyokat és városokat.

Hét évi vérontás tehát ugyanazon állapotban hagyta Európát, melyben előbb volt ¹⁾, csak hogy Anglia az Amerikában tett hódításokon kívül még azon célját elérte, hogy meggyöngítse Franciaországot. Ez utóbbi, mely önmagában is erős volt, annyi szövetség következtében pedig még erősebb lön, elveszti az amerikai szárazföldet s a legjelentősebb békét írja alá. Poroszország, melyről azt hitték, hogy össze kell roskadnia az ellene szövetséget Európával szemben, egy talpalatnyi területet sem vesz, s nagygyá levén a közvélemény előtt, a nagy hatalmak közé vétetik fel, melyek száma akkor négyről ötre emelkedett. Ausztria, mely Sléziát akarta visszanyerni, nem érte célját. — Az emberiség valamennyiökét itélő-széke elé idézé s kilenczszáz ezer ²⁾ emberre teszi a veszteséget l mely számítás különben még részletezendő.

¹⁾ Poroszország veszteségét ezen okok háritották el: egyetértés hiánya a nagy szövetség hatalmasságai között; különböző érdekek, melyek akadályozták arra nézve, hogy bizonyos nézetekben állapodjanak meg; csekély egyetértés az orosz és osztrák tábornokok között, mi gyaakodóvá tette őket, midőn minden erőfeszítéssel arra kellett volna hatni, hogy elnyomják Poroszországot; a bécsi udvar igen agyafutó (*quintessencée*) politikája, mely a szövetségesekre bízta a legnehezebb feladatokat, hogy a háboru végén jobb karban maradjon hadserege; mindazok folytán tábornokai sok kedvező alkalmat elszalasztottak arra, hogy megadják a kegyelemcsapást Poroszországnak; az orosz császárnő halála, kinek sírjába záratott az Ausztriávali szövetség, s III. Péter szövetsége a porosz királylyal.

„A francziák azért veszítették, mert ho akartak avatkozni a németországi zavarokba. Az angolokkal tengeri háborut folytattak, s ezt mégis ellanyagolták olly dolog miatt, mely voltaképen nem is tartozott hozzájuk, s míg addig ők voltak főlényben az angolok felett, ekkor kimerülve a szárazföldi háboruban s a németországi seregekbe ölve azon tőkét, melyeket a hajóhad jobbkarba hozására kellett volna fordítaniok, ez hiányt szenvedett a szükségeseekben, s az angolok kerekedtek felül. Emellett azon roppant összegek, melyeket XV. Lajos segélyadásokra fordított s melyeket a németországi hadseregek igényeltek, kimentek az országból, mi felére olvasztotta le a Párizsban és a tartományokban forgó pénzt; végül otromba baklövéseket követtek el azon tábornokok, kiket az udvar választott ki a hadsereg vezérletére, s kiket mindmegannyi Turenne-oknak tartottak.“ II. Frigyes.

²⁾ Frigyes maga következőleg részletezi a veszteségeket: Az oroszok négy csatában és a hadmenetekben. . . . . 140,000 embert

Ausztria tíz rendes csatában, nem számítva a

boroszlói és schweidnizi helyőrségeket . . . 140,000 „

Frigyes ekkor gyanus szemmel kezdette nézni Angolországot, melly nem állván többé szövetségben Ausztriával, kevesebb cselszövényt üzött a szárazföldön, de annál hatalmasabbá lön a tengeren s magának igényelte azon vizsgálati jogot, mellynek esélyeit már máshol említettük. (XIV. könyv. 539 s köv. ll.).

Midőn Frigyes Berlinbe bevonulásakor hallotta a nép üdvkiáltásait, nagyon megindult s ezt válaszolta az Éljen-ekre: Éljenek az én gyermekeim! Éljen az én kedves népem! A város azonban többizben kirabolttatott, az ifjuság elveszett, az ellenségek ötszáz milliót raboltak el, s ugyanannyit szedtek sarcz fejében; a vidék elpusztult, nem voltak lovak, nem szarvasmarhák; a népség megtizedeltetett, több tartományban csak nők végezték a mezei munkákat, másokban senki; a pénz eltűnt, a törvények elvesztették érvényöket; a hadseregnek nem voltak tisztjei, s a ki csak jelentkezett, mindenkit befogadtak, zsványokat, szökevényeket. A király most arra fordította gondjait, hogy gyógyítsa ezen sebeket és megakadályozza ismétlődésöket. Ajándékokkal jobb karba hozta a megkárosult tartományokat, s erre 63-tól 86-ig évenként huszonegy millio porosz tallért költött, mellyek értéke száznegy millio frank. Berlin kirabolttatásakor ritka buzgalmat és emberszeretetet tanusított Gotskowski gazdag kereskedő, amiértis a király neki százötvenezer birodalmi tallért ajándékozott, melly összegben a kereskedő porcellán-gyárat alapított, mellyet aztán a király vett meg, s a leg-
 hírnevesebb gyárak egyike lön. Erősségekkel látta el Sléziát, megnyitotta a stettini kikötöt, a swinei csatornát egy várossal; a plaueni csatornával megrövidítette a közlekedést az Elbe és az Oder között, egy másikkal Küstrintől Wrietzenig nagy terjedelmű térségeket tett egészségesekké az Oder mentén, mellyeken kétezer család telepedett le. Behozta az eperfát és a selyemtenyészést, merino juhokat hozatott Spanyolországból a nyájak megjavítása végett, és gyp-

Franciaország	200,000	embert
Angolok és szövetségeseik	160,000	"
Svédek	25,000	"
A kerületek csapatai	28,000	"
Poroszország tizenhat csütában	180,000	"
Ehhez járulnak, kik Poroszországban az oroszok által okozott dúlások miatt odavesztek	20,000	"
Pomeraniában és Neu-Markban, s a brandenburgi választófejedelemségben	6,000	"
	899,000.	

juszövéket hívott be. Mindezek természetellenes műveletek voltak, ámbár jó szándéokra mutattak; vashámorokat alakított, hol fa és ásvány találtatott. Az 1747-re következő tizenegy év alatt kétszáznyolczvan helység keletkezett, a lakosság száma pedig negyven év alatt egy millio százhuszezer emberrel, tehát egy harmaddal szaporodott. Örül az ember, midőn hallja, hogy Frigyes ugyanazon kedvteléssel beszéli el ezen javításokat, melylyel ő maga és mások a gyilkolásokat és a királyok cselszövényeit szokták elbeszélni.

A jogtudomány eddig a római és canoni jog bizonyos vegyülékéből, szász és német szokásokból állott, amiértis hiányzottak az általános elvek, s bizonytalanságban voltak az alkalmazásra nézve; ezen bajok orvoslása végett egymást érték a rendeletek, mellyek csak a zavart és ellenmondásokat növelték. Ő tehát legelőször is egy büntető eljárási törvénykönyvet bocsátott közre, melly fölött aztán, egy évi gyakorlat után, a kiválóbb jogtudósok véleményt mondanának. Ezt a *Corpus iuris fridericiani* tervezete követte, melly a római jogon alapult. Coccejus Sámuel főkancellár művei voltak ezek, ki rendet és rendszert hozott az eljárásokba, sok csunya visszaélést kiirtott, sürgette az ügyek elintézését s elrendelte, hogy a kihágások megbüntetése végett az igazságszolgáltatási törvényszékek minden három évben megvizsgáltassanak. Halála félbeszakította művét; utána Cramer és Suarez alakították át a törvénykönyvet a tudósok véleménye szerint, a számos helytelenségek miatt azonban megint elhagyták. A büntetések szigorúsága mérsékeltetett, de újabb elkeseredést idézett elő annak eltiltása, hogy a bűnöst pap kísérje a vesztőhelyre s a vallás vigaszaiban részesíttessék. Az ügyvédség eltörültetett, kényszerítve a feleket, hogy személyesen jelenjenek meg; megtartották a vizsgálati eljárást, később azonban Frigyes magának tartotta fenn az ítéletek megváltoztatását. Maga ezen tény eléggé fölleplezi az ő zsarnoki czéljait, noha különben nem sokat értett a törvénygyakorlathoz s a törvényszéki aprólékosságokhoz; számárnak czimezte a bírákat, letette őket, tiszteket küldött olly pörök megvizsgálására, mellyekhez azok édeskeveset értettek, s látva a jogtudósok ellenvetéseit és lassúságát, azt hitte, hogy összeesküdtek ellene s megutálta őket. Egy Arnold nevű molnár fölebbezést nyujt át neki egy ítélet ellen, mellyet a fölebbező igazságtalannak tartott, s ő börtönbe vetteti a bírákat, minthogy azonban a pör felderítette ártatlanságukat, még inkább meggyőződött, hogy csakugyan létezik illy egyetemes össze-

esküvés, s másokat zárat el, míg végre teljesen kiszül, hogy nem volt igazsá.

Ekkor meghagyja Cramernek, hogy német nyelven törvénykönyvet s eljárási szabályzatot készítsen, díjakat tűzvé ki azok számára, kik czélszerű javításokat javasolnak. Cramer egységre törekedett, de belátta, hogy helytelen dolog volna egyszerre eltörölni a szokásokat ¹⁾. Hozzáfogtak tehát ez utóbbiak összegyűjtéséhez, hogy kiválaszszák belőlök a jókat és meggyhagyják tartományi törvénykönyvnek, kivételképen a közös törvényhez; Frigyes azonban nem érte meg a mű befejezését. Csak 95-ben lépett életbe, az 1. cikkely azonban föntartja a helyi törvények és szabályzatok törvényerejét, s csak illyesek hiányában rendeli el a közös törvénykönyv használatát. Milly ellenmondás!

Mindent összevetve azt hiszem, hogy a bölcseleőknek nem igen van okuk dicsekedni ezeu proselitájukkal. Politikája egy zsarnok politikája volt hűség és lelkiismereti furdalatok nélkül, ki igyekezett elfeledtetni az ő Antimachiavellijét. Azt hitte, miként ök, hogy az igazság szeretete a rontásban, tagadásban, hitelenségben áll; magán-leveleiben cynicus megvetést fitogtatott minden vallás iránt; amaz iskola önzését azonban a királyok érdekeire alkalmazta és ezt szokta mondani: Ha valamelly tartományomat büntetni akarnám, valamelly bölcseész kormányzatára biznám. Helyesléssel fogadta azon tervet, hogy hazudtolja meg Krisztust és állítsa vissza a zsidó-országot Jeruzsálemben, de azért semmit sem tett érte. Midőn Voltaire azt tanácsolta neki, hogy nyisson államaiban menhelyet a franciaországi bölcseéseknek, ezt felelte: Igen, csak tiszteljék azt, ami iránt tisztelettel tartoznak, és tartsák meg az ille met irataikban. Vagyis szerette a szabadságot addig, míg nem volt veszélyes az ő előjogaira nézve.

---

¹⁾ Mirabeau így irt: „A Frigyes-féle törvénykönyv a római törvények analysise, a porosz szokásokhoz alkalmazva egy jogtudós által, ki mint annyian mások tudománynak tekintvén a tanultságot (érudition) és bölcseéségnek a positiv törvényeket, egy vastag könyvben kijelentette, hogy nincs alapos természeti jog, ha nem a római polgári jogból van merítve. Ebből kilábolhatlan nehezségek és bizonytalanságok származtak, mellyek arra kényszerítették Frigyeset, hogy ama művet feledékenységek adja át.“

HATODIK FEJEZET.

Franciaország belállapota. — Corsica. —
XV. Lajos.

Bourbon herceg, XV. Lajos minisztere, gyűlölt volt a nép, nem kevésbé mint a király előtt, ki végre elbocsátotta őt (1726), Fleury Hercules Andrászt állítván helyére, ki becsületes és önzetlen férfi volt a romlottságban fetregő udvar közepett, s ki akkor bi-bornoknak neveztetett ki. Midőn a miniszteriumot átvette, a pénzügyet kimerülve találta, a kereskedelem pangott, hitel nem volt, a király tekintélye elveszett, az erkölcsökben roppant romlottság uralkodott; künn veszélyes háboru, benn újra feléledtek a jansenisták kérdései. Csupa méltóságos és jól alkalmazott udvariasság volt, tiszta erkölessé, ura szenvedélyeinek, vallásos képmutatás, okos szellemdusság nélkül, ellensége minden fényezésnek, még a szelleninek is, takarékos fenköltség nélkül, olykép kormányozva az országot, mint valamely családot, s mint Saint-Simon mondja, még a gyertyacsutakokra is gondot fordítva; nem lehet Richelieuhöz vagy Mazarinhoz hasonlítani. Minthogy azonban a pazar miniszterek egész sora után következett, tulságos takarékosága miatt elvesztette hitelét, ollyformán, hogy az ő miniszteriumát azon altatószerhez lehet hasonlítani, mellyet az orvos súlyos betegének ad, hogy felüditse ennek erejét egy új roham kiállására. Szerette a hatalmat, mint a zsugori az aranyat, anélkül, hogy annak külfényét és élveit keresné. Sokat tudott elérni csekély eszközökkel; a békét fentartotta gazdálkodásból, mert így alábbszállíthatta a hadsereget, s mégis növelte a francia befolyást. Eltávolította a tolvajokat és csel-szövöket, ámbár nem tudta magától távortartani az árulkodókat, s mint udvaronc nem ismerte a hálát. Nagyok és kicsinyek készségesben engedelmeskedtek neki, mint XIV. Lajosnak, s királyi növendékének szívébe beleoltotta a korlátlan királyi hatalom eszméjét, a tettetés mesterségét s a béke fentartása utáni vágyat, kerüljön bármibe. Ezért hízelt az angoloknak, elannyira, hogy a tengerészetet is rossz karba engedte sülyedni, nehogy gyanut keltsen bennök, s mégis őt választották bírónak a királyok viszálkodásaiban. Lecsillapította azon polgári villongásokat, mellyek Genfben és néhány schweizi cantonban kitörttek; eltávolította azon nehézségeket, mellyeket XII. Kelemen támasztott a nápolyi király elismerése

ellen, később a lengyelországi háboruban megszerezte Franciaországnak Lotharingiát, mely szükségessé lőn ránézve, mióta Elsass is birtokába került, s mely biztosította Párist valamely netáni meglepetés ellen.

Corsica.

Ez időben szerezte meg Franciaország Corsicát is, mely később urat adott neki. A corsicaiak soha sem tudtak hozzászokni a genuai szolgasághoz, s többször feljajdulva a szerződések megszegése s a folyton növekvő elnyomás miatt, fegyvert ragadtak Genua ellen. A corsok müveletlen, tunya népség voltak ¹⁾, mely folytonos halálos gyüölökdések, nagyravágyások, pártoskodások között élt, makacsul hajtotta végre boszuállásait sokszor az egész rokonságon, azokat örökségképen hagyta ivadékaira, s egész helységek részt vettek bennök. A gazdagok tornyaikban, a szegények erdők mélyében hajtották végre gyilkolásaikat, melyekre a közvélemény a becsület bélyegét nyomta. A szegényes élet azonban önmegtágadásra, a viszálykodások rettenthetlenségére, a családi érzelem hazaszeretetre tanították őket.

---

¹⁾ Hogy nem a tunyaság, hanem az elviselhetlen terhek tették dologtalannokká a corsokat, melyeket Genua azon ürügy alatt rakott vállalkra, hogy felrázza őket tétlenségükből, eléggé bizonyítják azon corsok, kik Toscanában s a római államban nyerték miveltségüket, s kik Indiákban és Amerikában különféle utakon gazdagságra és befolyásra tettek szert, kik közül Filippini korának egy Rothschildjét említi, *ki gazdagságra nézve az első helyet foglalta el az egész kereszténységben*, mint magán-kereskedő. Corsicából állam-titkárok, a *latere* követek, hibornokok, alkirályok, hadsereg-parancsnokok kerültek ki. A szegény füstös kunyhójában püspökök és ezredesek arczképeit találjátok, és ezt halljátok: *Ez nagybátyám volt, ez unokaöcsém, ez ösöm*. Egy cors Bresciát védte Miksa ellen; egy cors védte meg Marseillet IV. Henriknek; egy cors szerzi vissza tanácsaival a marocconi császárnak koronáját; egy hitehagyott cors, Bastiai Lázár, Algir királya; egy cors nő, kit a kalózok elraboltak, a marocconi császár első felesége, s ha a pontenovoi pásztornő vissza nem utasította volna Bernadotte kezét, ki őrmester volt Corsicában (hol Massena káplári minőségben szolgált), egy szegény cors nő magasabb polczra jutott volna, mint Caroline és Elise svéd királyné; pásztornő maradván azonban, nem tagadta meg vallását egy koronáért; s gondtól menten és jobban élt, mint valami királyné. A corsok kalandor szelíme és bátorsága minden időben feltalálható; karddal vagy lándzsával bejárják a világot, megáldva mások házasságait, vagy ők lépven arra, ha jönnek találják. Paoli harmadik száműzetésében bajtársai, nem levén inyökre az Angolországban való tartózkodás, Irlandba, Gibraltárba, Németországba, Egyiptomba, Martiniqueba, Ceylonba mennek. Genua annyiban jót tett a corsoknak, hogy fészök elhagyására kényszerítvén őket, bátrabb repülésre gyakorolta be szárnyaikat, s ismertebbé tette a világ előtt szük szigeteket.“ Tommaseo.

A gyűlölet, mely őket egymás gyilkolására ragadta, még inkább elmérgesedett a genuaiak ellen, kiket közös ellenségnek tekintettek; viszont a genuaiak, vagy inkább azon csekély számú patriciusok, kiknek Genua szolgált, rájuk mindig megvető félelemmel tekintettek s csak arra gondoltak, hogy hasznot huzzanak tőlök, de soha arra, hogy neveljék. A bastiai kormányzó, ki korlátlan hatalommal birt, saját meggyőződéséből, pör indítása nélkül, gályára vagy halálra ítélhetett, s kényekedve szerint felfüggeszthetett bármely bítvádi keresetet. A hivatalokat a genuai nemesség foglalta el, anélkül, hogy ismerué törvényeit, az levén egyedüli ohajtása, hogy minél többet kaparhasson össze a csekély fizetésen felül. Az adók behajtása állandó botrányt képezett, valamint a fegyvertilalom is ¹⁾ minekfolytán napirenden voltak a lázadások.

Ezek megakadályozása végett Genua drákói rendeleteket bocsát ki: halál arra, ki oka annak, hogy a köztársaság valamely ügyöke megsértessék, vagyha csak közel volt is ahhoz, hogy megsértse; ki bármit küld vagy fogad el valamely lázadótól, vagy beszél vele, hamindjárt atya is saját fiával, és nem fődözi fel a machinatiókat, hamindjárt csak tervben vannak is meg; üldözte még a halottakat és ezek fiait is.

1729-ben a lázadók, Ciaccaldi András szigetbeli nemest és Giafferi Lajos rettentetlen hazafit választván vezéreikké, elűzték a genuaiakat. Ezek restellván, hogy egy maroknyi szegény nép kérdőre meri vonni természetes urnőjét, s észrevevén, miként Angol- és Franciaország titkon segíti a felkelőket, VI. Károly császárhoz folyamodtak, ki nyolczezer embert küldött a szigetre (1731) Wachtendock tábornok, és hatezer nyégyszázat a württembergi herceg vezetése alatt. A corsok azonban csak egy összecsapásnál ezeret öltek le közülök, amiért Károly a kibékítő szerepét kezdte játszani; csak bizzanak Ausztria ismert kegyességében, s bizonyára büntetlenül maradnak. Alig tették le azonban fegyvereiket bizva a nagyhangu ígéretekben, Ausztria azonnal kiszolgáltat néhány vezetőt Genuának köztök Giafferit is, ezután szabadelvűbb, de nem biztosított és illusorius kormányformát tesz közzé. A corsok, el levén tökévelve kiküzdeni függetlenségöket, újra felemelik fejeiket s a szepölten szüz Mária védnöksége alatt kikiáltják a köztársaságot, s

¹⁾ 1715 ben a genuaiak, tekintve, hogy minden évben ezernél több gyilkosság történik, eltiltották a fegyverviselést, s a genuai uralom harminczkét éve alatt mégis huszonnyolczezerre megy a gyilkosságok száma. Paoli alatt alig három egy évben. Franciaország uralma alatt még mindig meghaladja számuk a százat évenként. Jelenleg apadóban vannak.

a visszatért Giafferit, Ciaccaldi és Paoli Jácinttal vezérré választják meg. A szabadság közös célja iránti tekintetből lemondanak az ellenségeskedésekről ¹⁾, s a helységek egymás közti gyűlölködéseit üdvös versenyzéssé változtatták át. A genuaiak schweiziakat és graubüdenieket fogadtak zsoldjukba; még azon aljasságtól sem riadtak vissza, hogy bünbocsánatot adjanak azon gonosztevőknek és zsványoknak, kik Corsica ellen zászlójuk alá állanak, s mégsem bírták elfojtani a lázadást.

Tódor kiraly.

Itt egy különös esett jött közbe, mely azonban kevésbbé neveléses, mint némelyek feltüntetni szerették volna. Neuhoff Tódor báró, westpháliai nemes, francia születésű, kalandkeresés végett Corsicába jött; negyvenéves, tetszetős külsejű, finom modoru férfi volt; az Angolországban megkísérlett kiszállásnál a Stuartok szolgálatában állott; Alberoni is használta cselszövényeiben; Law bankjánál, hol bűvös rohamossággal látta összehalmozódni és eltűnni a kincseket. Midőn VI. Károly érdekében Flórenczben tartózkodott, összeszúrte a levét néhány corssal, kikkel már előbb ismeretségbe jött, midőn egyizben Genuában adósság miatt börtönben ült. Miután több udvarnál híjába kopogtatott segélyért Corsica számára, a tunisi kormánytól egy hajót, tiz ágyút, négyezer puskát és tiz ezer aranyat kapott, mellyek, valamint a börczipők, mellyeket hozott, nem különben a fényes ígéretek rábírták a corsokat, hogy rá bízzák a közügyek vezetését. Azért tehát I. Tódornak, a Szent-Háromság kegyelméből s a haza számos dicső megmentői- és atyjainak választásából Corsica királyának czimezvén magát (1736), pénzt veretett ²⁾, a Felszaba-

¹⁾ „Két számos és hatalmas család Casaconiból, egyik a Rossiak, másik a Neriek, több mint egy század óta ellenségeskedésben élt egymással, s mindkét részről több férfi lett már a magánboszu áldozatává; sem Gaffori, sem Coursay marquis közbelépése, sem a jámbor plébánosok kérelmei, sem a nyomor, melly mindkét félt emésztette, nem volt képes véget vetni a vérengzéseknek. A hazaszeretet ezen csodát is létrehozta: a két család fő esküre hivatik; kezeiket a szent könyre téve találkoznak egymással; azon jobbok, mellyek azelőtt mindig készer állottak halált adni, most megszoritják egymást, karjaik kitérülnek, a multa feledés leple borítatik, s ígérik, hogy fegyvereiket jövőre csak a haza védelmére fogják használni; hívek maradván ígéreteikhez, mindenkor kölcsönösen támogatták egymást a nemzeti ügy védelmében, mi csalhatlan előjele volt a szerencsés sikernek. Oly kedves látvány volt ez a corsokra nézve, hogy miatta mindenki örömet és meglepédedést mutatott.“ *Arena, Delle cose di Corsica dal 1730 al 68.*

²⁾ Érdekes dolog volt Tódor király pénzeivel birni, s azért öt krajczáros da-

dítás rendjét alapította és bátran harczra száll Genuával. Miután azonban elfogyott a kevés pénz s eltűntek az első illúsiók, indítványozta, hogy menjenek segítséget kérni: elfogtatván Hollandban adósságok miatt, kereskedelmi előnyök ígéréstével rábirt egy zsidó kereskedőkből álló társulatot, hogy kiváltsák s öt milliót kölcsönözzenek neki, melly összeggel egy hajórajt szerelt fel, s visszatérvén ismét védelemre tüzelte a corsokat, kijelentvén a nemeseknek, miszerint „szigetök boldogsága azt kívánja, hogy olly fejedelem által kormányoztassék, kinek nem lévén egyéb államai, minden gondját szigetjére fordítsa, s teljes semlegességgel megnyitván kikötőit az összes külnemzetek előtt, bőséget árasztson el ott“. A genuaiak látván, hogy egy hajszálynyra állanak a sziget elvesztésétől, Franciaországgal léptek alkudozásba, melly attól tartván, hogy Angol- vagy Spanyolország nyujthatná ki kezét a szigetre, egyességre lépett Béccsel s csapatokat küldött a rend helyreállítására (1742). Tódor király erre futásnak ered, s nyomorban hal meg Londonban (1755), hol siriratában az mondatik felőle, hogy a szerencse egy országot adott neki, s megtagadott tőle egy darab kenyeret.

A corsok hosszú ellenállás után látják, hogy kénytelenek meghajtani nyakukat, midőn azonban az osztrák örökösödési báboru miatt visszahíják a francia katonákat, Giafferi és Matra ujra felháztítják a szigetet (1745); Rivarola gróf, Angliától támogatva, kiüzi a genuaiakat, s a sziget meg is tarthatta volna függetlenségét, ha le tudtak volna mondani gyűlölségeik- és féltékenykedéseikről. Giafferi maga maradván a kormányon, rendbe tudta hozni a dolgokat, a kormányzatot, műveltséget adott az országnak, midőn meggyilkoltatott, s ujra minden felfordult (1753).

Paoli.

Ekkor Paoli Jácztint, ki Nápolyba menekülve, ott Pascal nevű fiát egyszerűen nemes és okosan bátor erény példáival nevelte, ezt hazájába küldi harczolni Pascal el is ment Corsicába ¹⁾, s vezérnek

---

rabokért némelyek négy aranyat is fizettek. Felírás: *Theodorus Rex = Rego pro bono publico.*

¹⁾ Ez atyjának írva, öt mindenkor *wam*-nak czimezte. Már néhány év óta volt a sziget főnöke, midőn tőle levélben valami ezüst-állványt kért, mire Jacsint azt felelte, hogy Solimán zultán fállványokat szokott használni. Egy varga számlájába Paoli azt írja, hogy vonassék le a felbőr ára, mert az az övé volt. Visszautasította a Franciaország által felajánlott ötvenezer franknyi évdíjt, s szegényül halt meg, mialatt Napoleon-imádó honfitársai aranyban dúlakodtak.

kiáltatván ki, miután a bizalomra magát érdemesnek mutatta s példájával és szavaival szívökbe véste honfitársainak, hogy a „szabadság mellett mindent el lehet tűrni s mindenre lehet orvosságot találni“, szerencsés eredménnyel folytatja a háborut s jó karba hozza az országot; féken tart egy olly nemzetet, mellynek eddigi története a lázadások szakadatlan sorát képezi, s kimutatja, hogy az nem csak boszuállásokra, de nagylelkűségre is képes ¹⁾. Matra, sértve érzvén magát az által, hogy a fiatal Paoli mögé helyeztetett, polgári háborut indított, de odaveszett, s sz. György lobogója már csupán Bastia, San Fiorenzo, Calvi, Algagliolá és Ajaccio erősségein lengett, s cors hajók folyton háborgatták a genuiaiak kereskedelmét. Ekkor ezek nem láttak egyéb módot, mint Franciaországra ruházni át jogaikat, mit meg is tettek a compiegnei szerződésben (1768. máj. 13.) szinleg zálogul azon összegekért, mellyekkel neki tartoztak, valósággal pedig negyven milliót kaptak érte, emellett pedig biztosított számukra a Capraja és a szárazföldi birtokok feletti uralom. Az aljas kufárkodás felbőszíté a corsicaiakat, kik Paoli által lelkesítve, megmutatni készültek, hogy férfiak és nem cserebere tárgyát képező barmok. A hitet bátorsággal, a hazaszeretetet vallásossággal egyesítve, papok és szerzetesek a baza védelmére buzdítottak, a csaták jajkiáltásai fölött a remény himnusát hangoztatva, s mint irnokok, követek, fizetők szolgálva ²⁾. Róma támogatta

---

¹⁾ Boswell, ki körülményesen adja elő a corsikai lázadást, említi azon meghívást is, mellyet Paoli Rousseauhoz intézett, s mellyről mi már máshol tettünk említést. Ez utóbbi már a „*Contrat Social*“-ban ezeket írta: „Van egy nemzet Európában, melly képes a törvényhozásra, a cors. Azon vitészség és állhatatosság, mellyel visszaszerezte és megvédte szabadságát, megérdemelvé, hogy valamely bölcse megtanítaná őket arra is, hogyan kelljen azt jól megőrizni“. Azon dicsőség, hogy ő maga ezen bölcse, hízelt egyideig a *genfi*-nek, de nemsokára szenvedéseire, üldöztetéseire és ezer más akadályra hivatkozott. „Paolinak azonban (jegyzí meg Boswell) sokkal több esze volt, hogysen egy idegenre bizta volna hazája törvényhozását, ki nem ismerte annak szokásait és hajlamait. Tudom, hogy ezen hadvezér sokkal inkább tiszteli a régi szokásokat, mint bármely szép eszményi rendszert; emellett lehetetlen lett volna azt rögtön elfogadtatni a corsokkal, hanem lassan lassan kellett őket előkészíteni, s egyik törvényt a másikra alapítva, teljes jogi épületet alakítani. Paoli meghelyet szándékozott engedni Rousseauinak, felhasználni ritka tehetségeit, s főként a derék szigetlakók hőstetteinek leírására használni fel pennáját“.

²⁾ Pommereuil beszéli, hogy Maillebois francia tábornok, biztosítani akarván a győzelmet *nagyszánu papokat és szerzeteseket felakasztatott*, és pedig két sarutlan barátot rendi öltönyükben s egy piébánost két paraszt között. Egy barátról beszél, hogy midőn Mailleboishez jöttek a corsok fegyvereiket lerakni, s utközben egy

őket s az áruló püspökök helyébe apostoli visitátort küldött, kinek fejére Genua díjat tűzött ki ¹⁾, a hazaért elhullottak neveit minden vasárnap említették a misében. Öregek és nők buzdítottak a vitézségre: egy asszony engedélyt kérve, hogy bemehessen a tábornokhoz, így szólt: Engedjtek bemenüem; én három fiamat vesztettem el; egy másik nő így szólt hozzá: Egyik fiam már elveszett a háboruban, még van egy fiam, s hatvan mérföldnyi utat tettem, hogy felajánljam őt önnek a haza szolgálatára.

Franciaországnak sok ezer katonájába és harmincz milliójába került az első hadjárat, mellyben a hősiség és fegyelem küzdöttek a lelkesedéssel és a terület teljes ismerésével ²⁾. Choiseul herczeg akkori miniszter, minden áron célt akarván érni, megkészserezte erőfeszítéseit, s a szigetlakók, miután a pontenuoivi vere-ség után mindinkább szaporodott az árulók és megvesztegetettek száma s immár le kellett mondaniok az angol segély reményeiről, végre megadták magukat (1769). Paoli, ezen valódi hős, ki rendet hozott a féktelenek, egyetértést a viszálykodók, önmegtágadást a szabadok, tevékenységet a tunyák közé, ki erőt adott az új kormány-nak, európai fontosságot egy kis szigetnek, eszélylyel mér-séklé saját és mások szenvedélyeit, ki a pártokat nemzetté tudta átvarázsolni, a szigorú honszeretetet meghonosítani s a boszuállás becsületét a gyalázat bélyegévé átváltoztatni, Angolországban keresett menedéket, tisztelve, ünnepelve, leveleket intézve az összes hatalmakhoz, s azon vigasztaló biztosítékokat kapva tőlök, mellyekkel nem szoktak fukarkodni a menekültek iránt, míg remélhetik, hogy hasz-nukat vehetik. Azon corsok, kik nem akarták az iga alá hajtani nyakukat, utonállókká lönek, s husz éven át minden biztonságot száműzték a szigetről. Franciaország tizezer ember életével és nyolczvan millióval vásárolta meg ezen szigetet, mellyből semmi hasznot nem huz, de melly nagy fontossággal bir a provençei par-

francia ezredes alias szidalmakkal támadta meg őt és nemzetét, a barát egy go-lyóval földreterítette az ezredes. Rögtön egy közeli fához vonszoltatván, hogy fel-akasztassék, a barát a *Te Deum*-ot intonálja s folytatja a hóhér utolsó hurokszorí-tásaig. Több más felakasztás után, mellyekre másnemű okok szolgáltatnak alkalmat, a köztársaság, hogy kigyógyítsa a capucinusokat *különcz* és vakmerő tanaikból, négy nem olasz, hanem francia capucinust küld a szigetre. Az akasztások előtt kellett volna ezt tennie.

¹⁾ Botta kárhoztatja a pápát, hogy ezt Genua engedélye nélkül tette.

²⁾ Lásd e könyv végén a *Felvilágosító jegyzeteket* B) alatt.

tok biztonságára és a Földközi-tenger kereskedelmére nézve; elejénte kegyetlen szigorral volt kénytelen a szigetlakók iránt élni, felnégyeltette mindenkit, ki kezében fegyverrel találtatott, s büntetve azt, ki a multat említette.

Franciaország belállapota.

Franciaország belsejében végnélküliek voltak a bajok és nyugtalanságok. Míg Bourbon herceg volt miniszter, sok, részben jó, részben rossz rendelet bocsátatott ki. Eltiltották a koldulást de nem gondoskodtak arról, hogy legyen miből élniök a szegényeknek, halállal büntették a legcsekélyebb házi lopást is, minekfolytán büntetlenné lön, mert többé senki sem jelentette fel az illy fajta vétésegeket. Armenonville pécsetör 1724-ben kiadta a Fekete törvény könyvet, melly szabályul szolgált a gyarmatokon levő négekkel való bánásmódban, s míg a XIV. Lajos által kiadott e nemű szabályzat fentartotta a római kegyetlenséget, melly a rabszolgát oktalan állatnak tekintette, az előbbi keresztény szeretettel mérséklé ennek szigorát; a kapzsóság azonban arra használta fel, hogy korlátolja a megszorításokat és szaporítsa az engedélyeket.

Azon pénzügyi intézkedések sorához, mellyek csak a gyűlöletet szították anélkül, hogy félelmet keltettek volna, két újabb járult: az első abban állott, hogy tizenkét éven át a föld minden terményének ötvenedrésze beszedessék; a másik, hogy a ki valamely királyi engedélynek volt birtokában, bizonyos összeg lefizetésével kényszerítették kieszközölni annak megerősítését az új király által (*joyeux aveuement*); ezen intézkedésekkel negyvennyolcz milliót zsaroltak ki, melly összegnek azonban alig fele jutott a kincstárba.

XIV. Lajos ötvennégy törvényt bocsátott ki a protestánsok ellen, mielőtt a nantesi rendeletet visszavonta volna. Halála után sokan visszaköltöztek hazájukba, s a gyülekezetek visszaállítását kérték, néhány hivatalnok azonban a régi türelmetlenségre hivatkozott sőt gyermekeiket is el akarták venni, hogy katolikuskokul neveltsenek; egy kibocsátvány megújította a hajdani szigorú rendszabályokat; a katolikuson kívül minden vallás eltiltatott, azon kijelentéssel, hogy az engedetlenek gályával büntettetnek ha férfiak, örökös fogsággal ha nők, javaik pedig különbség nélkül elkoboztatnak. Emiatt sokan kiköltöztek, főleg Svédországba, amiért is belátván ezen törvény helytelenségét, feledésbe hagyták menni, s előbb gyűlölni, aztán megvetni kezdték az udvar molinismusát s a parlament jansenismusát. Később ismét életbe akarták léptetni ama törvényt, amidőn már mindinkább kiyibetlenné tette azt az udvar fékvesztett hitetlensége; két eset nagy

föltünést okozott. Fabre Jánosnak sikerült hét évet tölteni gályán atyja helyett, ki azért ítéltetett arra, mert jelenvolt egy protestáns prédikáció. Calas János, kit arról vádoltak, hogy megölte saját gyermekét, mert a katholicismushoz szitott, a toulousei parlament által esztelen bizonyítékok alapján halálra ítéltetett (1762); a közmegebotránkozásnak Voltaire adott kifejezést, mire az ítélet visszavonatot, de három év múlva végrehajtatott.

XV. Lajos.

XV. Lajos a legszebb férfiak egyike volt: élénk szellemű, józan itéletű, de félnék és gyöngé, részint beteges gyermekesége, részint azon körülmény folytán, hogy az udvar szertartásai között nőtt fel ¹⁾. Első ifjúságától kezdve féktelen szenvedélyt érezvén a vadászat iránt, az egész napot ezzel töltötte, mely aztán romlásra vivő pazarságu vacsorákkal végződött. Hiányos nevelésben részesülvén, kényelmetlenül érezte magát a művelt férfiak között, olly korban, midőn a műveltség egyetemessé lön, s azért inkább szerette az ifjak társaságát. Az ifjúság azonban meg volt rontva a kormányzóság példái által, s csak nagy bajjal sikerült kieszközölni Fleury-nek, hogy hagyjanak fel a ledérség fitogtatásával.

Lesczynska Máriát, azon megbukott lengyel király leányát adták neki feleségül (1725), ki szerencsétlenségeiben a bölcsészettel vigasztalta magát, mely azokat megvetni tanítja, s a vallással, mely azokat még kívánatosaknak is tünteti fel. Házi erények között nővén fel, Mária a jóság angyala volt, de nem birt szerelmet kelteni maga iránt férjében, s ámbár előzékenységével, gyöngédségével, erényeivel és azzal, hogy minden évben egy gyermekkel ajándékozta meg férjét, sikerült is becsületet és kíméletet szereznie maga iránt, huszonkét éven át tartó szenvedésekkel fizette meg a királynői méltóságot ²⁾.

¹⁾ Campan asszony ezeket mondja érdekes Emlékirataiban: *Il était fort adroit à faire certaines petites choses futiles, sur lesquelles l'attention ne s'arrête que faute de mieux. Par exemple il faisait sauter très-bien le haut de la coque d'un oeuf d'un seul coup de revers de sa fourchette; aussi en mangeait-il toujours à son grand couvert, et les badauds qui venaient le dimanche y assister, retournaient chez-eux, moins enchantés de la belle figure du roi, que de l'adresse avec laquelle il ouvrait les oeufs.* Ennyire bámulói voltak a francziák a fénynek a forradalom előestéjén!

²⁾ Proyart abbé összegyűjtötte *Lesczynska Mária* néhány találó mondását: *Tirer vanité de son rang, c'est avertir qu'on est au dessous. — La miséricorde des rois est de rendre la justice; et la justice des reines c'est d'exercer la miséricorde. — Les courtisanes nous crient: Donnez-nous sans-compter! et le peuple, Comptez ce que nous donnons!*

Lajos elejénte nem gondolt más nőkre, s midőn valamelly hirbedt nőt magasztaltak előtte, kérdé: Talán szebb a királynénál? Az udvaroncok azonban mindenáron akartak neki barátnőt adni, remélve, hogy urakká lehetnek a bűn, miként Fleury az erények által, s a legagyafurtabb csábítási eszközökhöz folyamodtak, hogy eltántorítsák házastársi kötelmeitől; megizlelvén egyszer a kéj serlegét, aztán belerészegedett. Egymásutáni s majdnem egyidőbeni viszonya a Nesle család négy leányával még a romlott világot is megbotránkozattá.

Női beavatkozások megsemmisítették Fleury befolyását, ki nem volt képes őt visszatartani a Mária Teréziával való szövetségtől. Fleury halála után (1743) Lajos nem akart más minisztert nevezni ki, hanem mindent Mailly Marianna Chateauroux hercegnő kormányzott, ki akkor legtöbb befolyással birt fölötte. Ha nem mást, legalább férfias szégyenérzetet keltvén benne, rávette, hogy személyesen álljon a flandriai hadsereg élére, de amennyire örült a nép királya eme harczias jellemének, épannyira megbotránkozott, midőn látta, hogy mindenható szeretője is utána megy, ki azzal dicsekedett, hogy ugy teszen vele, mint Izabella szent Lajossal. A király azonban betegségbe esik; a papok szemrehányják a kettős házasságtörésével előidézett botrányt, s feltüntetik előtte annak illetlenségét, hogy sz. Lajos unokája egy ágyas karjai között haljon meg, s ráveszik, hogy küldje el a szeretőt és fogadja vissza feleségét. Ez utóbbi repülve sietett bűnbánó férjéhez, s miután Lajos felgyógyult, a nép, melly azt hitte, hogy lelkileg is felépült, őt a kedvesnek (le bien-aimé) nevezé. Csakhogy nem sokára megint visszamerült a fertőbe, s a hercegnő is szívesen megbocsátott neki, de azon feltétel alatt, hogy büntesse meg azokat, kik ellene fenekedtek.

Pompadour.

Ez nem sokára meghalt, s egy mészáros leánya, Pompadour marquise (Poisson Antonietta), foglalta el helyét, a legszeretreméltóbb és legromlottab nők egyike, kinek hatalma túlélte szerelmét. Nem értett a nagyszerű és hatalmas combinációkhoz, de ügyesen tudott felhasználni minden pillanatot; megszabadította Lajost két legsúlyosabb terhétől, az unalomtól és a közügyektől; mindent tudni akart, hogy legyen alkalma számítani, nevetni, felemelni vagy lealázni írókat, hivatalnokokat, diplomatákat. Rajongván a művészetekért és mindazért, mi Lajost gyönyörködtethette vagy szórakoztathatta s Franciaországot nemesíthette, átlátta, hogy érdemes és maga iránt lekötözött egyénekkell magát körülvennie; válogatott művek-

ből álló könyvtárral birt, ő alapította a Savonnerie-féle szőnyeggyárat, gazdagította a Louvre képcsarnokát s megnyitotta a közönségnek, megvásárolta Picot-tól annak titkát, hogy lehessen valamely festményt egyik vászonról a másikra átvinni, szépitette Versaillesst azon izlés szerint, melly róla neveztetett, s ő maga is többször szolgált mintául szobrok- és festményekre a királyi lakhely számára. Szilárdul ragaszkodván határozataihoz s helyes szempontból indulva ki, beleavatkozott a bel- és külpolitikába s minisztereket és tábornokokat igazgatott azon husz év alatt, ameddig uralma tartott. A kincstárral azon jegyek segélyével rendelkezett, mellyek a király egyszerű aláírására kifiztetettek, anélkül, hogy számot adott volna kiadásairól ¹⁾. Ezekkel elősegítette a feltűnő elméket, támogatta a középszerűeket, mellyeknek pártfogásra van szükségök, mit hiába várnak a nagyuraktól; bölcselmet és emberszeretetet negélyezve, segítette a szegényeket és árvákat. Szokásba hozta, hogy a dauphin feleségének szülésekor a király egyéb ünnepélyek helyett hatszáz leányt házassítson ki; ő maga is sokakat házassított ki saját birtokain, miben őt aztán az udvaroncok is utánozták.

Az ugorkafára felkapott rima ekközben kényekedveszerint vezette a kormányt, mellynek ügyetlensége és tudatlansága mind világosabbá lön. Mária Terézia császárné a nagy szükségben, mint fenebb láttuk, nem tartotta méltóságán alulinak bizalmas levelet intézni hozzá, mi épugy hízelt hiúságának, mint amennyire sértették azt II. Frigyes csipkedései; a miért a versaillesi szerződésben képtelen s a nemzet által visszautasított szövetséget hozott létre Ausztriával. Ezen szerződés aláírása végett Bernis abbé nevezette ki külügyminiszterré, minthogy azonban eme teremtménye ellenzette eme háborút, melly annyira ellenkezett Franciaország érdekeivel, Choiseul herceget hitta meg helyére, a hadügyi tárczát meg Fouquet-nak adta, kik aztán nyelbe ütötték a szövetséget a császárnéval. Ennek azon szerencsétlen következménye lön Franciaországra nézve, hogy roppant veszteségek után elvesztette Canadát, a Bretonékokot és Louisianát a Missisipitől keletre; a többit Uj-Orleans-nal együtt Spanyolországnak kényszerült engedni kárpótlásul az elvesztett Floridiáért.

Midőn érezte Pompadour, hogy bájainak varázsa tűnőfélben van, ő maga látta el a királyt egymást felváltó barátnőkkel, s ve-

¹⁾ Ezen jegyek (*aquits de comptant*) XIV. Laj s alatt évi tízmillióra, XV. Lajos alatt egy év alatt 180 millióra rúgtak.

zette annak bujálkodásait, kinek nem személyét, hanem hatalmát szerette. Volt egy szarvas park, apró csinos házacskákkal, mellyekben leányok voltak a király kéjvágyának kielégítésére. Ezen park felszerelése végett felzavarják a legerényesb családokat; egész éveken át szövik a hálót a szemérem és hűség megejtésére; sok leánykát egyenesen avégre nevelnek, hogy ott szakittassák le bájaik első virágát. Némmelnyeket azon szerencsétlenség érte, hogy beleszerettek ezen nyomorultba; miután megfertőztették, gazdagon megajándékozva elküldötték őket, azokat, kik netán teherbe estek, férjhez adták; a király szeretője rendesen a bordélyházba, fia a kórodába vagy a piacra jutott. Száz milliójába került Franciaországnak eme háreme a legkeresztényebb királynak, ki még a kormányzó vacsorái után is közbostrányul szolgált. Képtelenek lévén vele versenyezni, az udvaroncok versengve rohantak a bünökbe és eszeveszett játékbá; az udvar legfontosabb ügyei abban állottak, ha megrovólag bírálták Pompadour valamely ünnepélyének helytelen rendezését, azon nagy bostrányt, hogy a király a harmadik helyen ebédeltette a kedvencznő testvérét, — illy fontos ügy volt továbbá az új királyi áldozatok fajtalan krónikája.

Lajos azt hitte, hogy kicsapongásai bocsánatot nyernek, ha védelmébe veszi a kath. vallást, s az Ausztriával kötött szövetségre is azon remény birta, hogy Poroszországgal együtt a protestantismust is megsemmisitheti; azt hitte, miként nagyatyja, hogy a királyok fensőbb lényeknek tekintetnek Isten színe előtt, amiértis midőn egyizben a pokollal fenyegette Choiseult, s ez azt válaszolta, hogy ő ráis eme sors vár, a király így válaszolt: Engemet illetőleg másként áll a dolog, mert én az Ur felkentje vagyok. Már harminczéves korában unalom által gyötörtetvén, csak eszközül használta az élvezeteket arra, hogy lerázza magáról az unalmat és elteltséget. Képtelen lévén továbbá törvényszerű hatalmat kezelni, szükségesnek tartotta a korlátlan tekintélyt, mellynek azonban csak külső formáit fitogtatta anélkül, hogy szilárd akarattal birt volna. Néha mellőzte a minisztereket s folyvást titkos levelezést folytatott a küludvaroknál levő követeivel, sőt külön ügynököket és kémeket is küldött oda; ezek és a miniszterek nagyobb nyíltsággal tartoztak neki felvilágosításokat adni, mintsem a hivatalos levelezésnél szokásban van. Az igazság' megtudásának eme nemtelen módjához még azon gyöngeséget csatolta, hogy aztán nem tudta hasznát venni, engedve, miszerint minisztertanácsa olly intézkedéseket tegyen, mellyeket bizonyára elkerült volna, ha tudomására jönnek a király előtt tudvalevő tények.

A belzavarok között mindinkább vakmerővé lett a hitelenség, mely a szabad gondolkozás névvel diszította magát, s behatásai máris nyilvánulni kezdetek a kormány némelly intézkedéseiben. Mig a bölcsesek azt hangoztatták, hogy minden polgárnak kötelessége hozzájárulni az állam terheinek viseléséhez, az állam adósságai a zárdák eltörlésére s vagyonuk elkobzására ösztönöztek. Machault főellenőr először is azzal kezdte, hogy eltiltotta káptalanok, papnöveldek, zárdák vagy kórházak alapítását a király engedelmé nélkül, s meghagyta, hogy törvényes engedély nélkül a holt-kéz egy tagja se szerezhessen, kaphasson vagy birtokolhasson. A papság nem szegült ellene ezen intézkedéseknek, de igenis azon kívánságnak, hogy birtokaik összeírassanak ollyvégből, miszerint az önkénytes ajándék helyett valamely rendes adó állapotassék meg.

Igen felizgultak a kedélyek az Unigenitus bulla miatt, mely számos igen jámbor és becsült egyént kizárt a szent szolgálatból, másokat pedig szentségek nélkül engedett meghalni. 1730-ban lázadás bélyege alatt, minden vita eltiltatott a Kegyelem és az egyházi hatalom határai fölött. De ha nem birtak többé *Lettres provinciales*-t készíteni, a jansenisták ocsmány énekekben öntötték ki epéjüket, s csodákat gyártottak, mellyek csak a vallástalanság malmára hajtották a vizet. Ellenségeik emellett minduntalan arról vádolták őket, hogy izgatják a népet és ellenszegülnek a hatóságnak. Keresztély beaumonti érsek, erényes és emberszerető, de rendkívül makacs férfiu, szentségtörésnek nyilvánította, ha valaki kiszolgáltatta az urvacsoráját a haláloságyon olly egyéneknek, kik jansenismus gyanujában állottak, s azért meghagyatott, hogy abban csak ollyanok részesíttessenek, kik be tudták bizonyítani, hogy elégezték a gyónást saját plébánosuknál. Ez nagy zajt keltett, s a párizsi parlament kijelentette, hogy az érsek visszaélt hatalmával s hogy az Unigenitus bulla nem tartozik a hitágazatok sorába, s eltiltotta megtagadni az urvacsoráját az említett bizonyítványok hiánya miatt.

Illymódon a papság és a parlament között heves harcz keletkezett, mely nevetséges volt részleteiben de rettenetes következményeiben: „a hóhér naponkint égette azon püspökök pásztorleveleit, kik tagadták a parlament joghatóságát, s rendőrök szuronyok között áldoztatták meg a betegeket“ ¹⁾. Az iratok és szóviták sokasították a megszenségtelenítést, mindkét félt megfosztva hitelöktől s egyen-

¹⁾ Voltaire.

getve az utat a hitetlenség előtt, sőt annyira mentek, hogy a parlament lefoglalta az érsek jószágait s indítványozta, hogy elítélése végett hivassanak össze a paírek. A király tanácsa elvetette ugyan ezen, mint az előbbi rendeletet, a harcz azonban elmérgesedett; a parlament, melly örömmel ragadott meg minden alkalmat, hogy hatalmát kimutassa, tullepte saját jogkörét, amiért a király által száműzetett. Fia születésekor megint visszahitta s örök hallgatást parancsolt a papság és parlament között (1754); de lehetséges volt-e ez? XIV. Benedek megkérdezettve, az *Ex omnibus Christiani orbis* bullával felelt (1756), mellyben az *Unigenitus* bulla hitcikkelynek nyílvánított, mellyet nem szabad megszegni a lelki üdv veszélyeztetése nélkül; megengedte azonban, hogy a dissidens betegeknek kiszolgáltassanak a szentségek, ha ugyan nem köztudomásu dolog rólok, hogy ama bullát nyiltan elvetik. A parlament ezen újabb bullát is visszautasította, a király azonban meghagyta, hogy belajstromoztassék.

A Saint-Sulpice társulat, távol maradva ezen theologiai vitáktól, csak arra akart szoritkozni, mi hivatása kellő betöltésére szükséges volt; nem küzdeni, hanem építeni; szolgálkat készíteni elő az egyháznak a hierarchia különféle fokozataiban; a komoly tudományokra s az idő helyes felhasználására szoktatni. Szigoruan engedelmeskedve főpásztoraiknak, ámbár nem voltak erre kényszerítve, a sulpicianusok fen tudták magukat tartani a dissidens püspökök megyeiben is; távoltartották magukat a nagyravágyástól, és saját dotatiójukból a legjobb lekipásztorokat nevelték. Languet, Saint-Sulpice plebánosa (— 1750), egy milliónyi alamizsnát osztott ki évenként, míg ő maga szalmazsákon hált s csak két szalmazéke volt.

De a parlament, a jansenisták, a tudósok ama heves harcában a tulajdonképeni legyőzött mindig az udvar volt. Láttuk már, hogy a parlament új erőre tett szert a kormányzóság alatt. Midőn később a lengyelországi háboru miatt új adókra volt szükség, megtagadta azok belajstromozását, amiért a király, királyi ülésben, elrendelte azok haladéktalan behajtását; a parlamentnek, ugymond, jogában áll előterjesztéseket tenni, de hallva a fejedelem akaratát, kötelessége engedelmeskedni, és semmi okból nem szabad felfüggesztenie az igazságszolgáltatást (1732.) Midőn Lajosnak az angol háboru miatt megint pénzre volt szüksége, a parlament megtagadja a börsei edictumokat, (1755.) Ő tehát *lit de justice*-t tart, mellyben különféle kijelentéseket teszen közhírré: a parlamentek kamrái nem jöhetnek össze a főkamra engedélye nélkül; csupán a főügyésznek van

megengedve följelentéseket tenni; csak annak legyen döntő szavazata, ki már tíz éven át szolgált; az igazságszolgáltatás folyama soha se szakitassék félbe. Ezen rendeletek kényuriaknak látszottak; a szabadelvűek, kik ekkor jöttek divatba, a parlament pártjára állottak, s az állam összes rendjei fenekestül felfordultak, mert mindenki függetlenségre vágyódott.

Egy egész párt nem szokott tört adni a kézbe, midőn azonban annyit beszéltek a hatalom, mint gonosz, zsarnoki, kegyetlen ellen, találkozik valaki, ki szigorúan a logica törvényei után indulva, szembe száll a következményekkel. Mialatt tehát mindentűt csak a zsarnok ellen lármáztak, egy Damiens Róbert Ferencz nevű egyén akarta tőle megszabadítani a világot (1757.) Tőre alig horzsolta Lajost, a nép azonban sőt a hölgyek is ujjongva állottak a királygyilkos kivégeztése körül, mely a legkegyetlenebbek egyike volt ¹⁾, s Lajost ismét megszerette ama kiválóan monarchicus nemzet, mely meg szokta családaiaknak tekinteni az udvar ünnepélyeit és fájdalmaikat. Még a parlament is kibékül a királylyal, mely utóbbi visszavonja leginkább nemtetsző rendeleteit, száműzi az érseket és feláldozza a jezsuitákat.

A szeretők politikája által előidézett háboruk s az udvar költséges fajtalankodásai tönkrejuttatták a pénzügyet, amiértis új adókra volt szükség, s ezeket el kellett fogadtatni a vidéki parlamentekkel. Evégből miniszterek küldettek szét olly megbizással, hogy tüntessék fel azok szükségességét, egyuttal azonban királyi leveleket is kaptak a parlamentek feloszlatására, ha netán ellenszegülnének. Ez aggodalmat gerjesztett; egyszerre megszűnteknek látszottak a kiváltságok; előterjesztéseket intéztek az ország nyomora fölött, de nem hallgattak rájuk. A Law által felköltött elmék a gazdagság természetét tanulmányozták, s a háboru, tunyaság, szegénység, elnyomás megszüntetésére irányzott elméleteket állítottak fel. Említést érdemelnek Quesnay Ferencz tudor és Gournay Vincze felügyelő elméletei, kik közül az egyik a földművelést, a másik az ipart állította a gazdagság egyedüli forrásának. Quesnay ennélfogva igazságtalannak találta azon adórendszert, mely százszorososan sújtja a birtokost és a

¹⁾ *A quatre heures et trois quarts de l'après-midi, le 28 mars, commença son supplice en place de Grève. On lui brûla la main droite armée du couteau parricide, avec un feu de soufre; ensuite il fut tenaillé aux bras, aux jambes, aux cuisses, aux mamelles, et l'on jeta dans les plaies du plomb fondu, de l'huile bouillante, de la résine, de la cire et du soufre brûlant; enfin on l'écartela. Il resta vivant durant tout cet espace de cinq quarts d'heures avec une fermeté intrépide etc.*"

földmivelőt s akadályozza a gabbanemüek forgalmát és kivitelét, s csupán a birtokok tiszta jövedelmére indítványozott adót vetni. Gournay, mélyebbre hatolva, kimutatta, hogyan nyujtanak kezét egymásnak a különféle iparnemek, s csak azt kívánta, hogy a kormány ne gördítsen eléjük akadályokat, folyton ismételve: *Laissez faire, laissez passer!*¹⁾ Mindkét rendszer célja a szabadság volt, s hogy a király a néppel való egyesülésben keressen erőt, nemzetnek tekintse a birtokosokat, s tulajdon nemzeti gazdagságnak a szomszédokét, kik testvérekké lőnek az iparban. A király azonban keveset értett mindezekhez, s még rosszabbul alkalmazta ezen elméleteket. Hogy támogassa a physiocraticusokat és felemelje a lesülyedt tengerészetet, megengedettett kivinni gabbanemüeket bizonyos kikötőkből francia hajókon, a család azonban visszaélt ezen engedélylyel is, s idegen hajók egyszerre kimerítették a raktárakat, amiért ezen intézkedést is megint föl kellett függeszteni, mint a melly a helytelen alkalmazás miatt elvesztette hitelét.

A dauphin szigoruan rendes életmódja az udvar gunytárgyává s a nép reményévé tette őt, de már harminczhat éves korában meghalt s nem sokára követte őt felesége, anyja, sőt maga Pompadour is (1764), ki utolsó orájáig megtartván a hatalmat, még halálos ágyán is festett arcz és szilárdság alá rejtette baját. A tudósok megsiratták, Lajos elfeledte, a nép átkozta emlékét és remélni kezdett. Mindenhatóságát Choiseul, aljas czimét pedig egy korán fajtalankodásra vete-medett nő örökölte, ki bordélyházhoz illő eszközökkel izgatta fel újra a hatvan éves Lajosnak bujálkodási hajlamát.

Du Barry.

La Lange, mint ezen nőt neveztek, valami Barry nevü grófra tett szert (1769), ki neki kezét és czimeit s ennek következtében az udvar általi fogadtatás előnyeit ajánlotta fel; a hatalmat, mellyre szert tett, nem azzal tartotta meg, hogy maga iránt becsülést és érdeklődést keltett volna, hanem aljas bizalmaskodásokkal, mitsem kérve a szeméremtől, de még csak az illendőségtől sem, hogy a kéjtelgést tisztességes mezbe öltöztesse. Mitsem használtak a gunyverssek és jiratok, egyedüli mérséklői ama korlátlan egyeduralomnak, hiába emlegették a királynak száz elődét: ezen elfajult lélek, mellynek a botrányon kívül soha semmire nem volt bátorsága, erőnek erejével kívánta, hogy Du Barry asszony bemutattassék az udvarnak; ezen nőtől függött a miniszterium, az európai sulyegyen, az amerikai

¹⁾ Lásd alább a IX. fejezetet.

gyarmatok sorsa. Bocsánat, ha a történelmi igazság illy ocsmány politikával és erkölcsökkel kényszerit foglalkoznom! Szükségtelennek tartom hangsúlyozni, mennyire haladt a forradalom ezen monarchiában, mellyet a szemérmetlen erkölcstelenség, a tékozlások s a közinségre épített aljas speculatiók megvetésre méltóvá, a titkos rendőrség s az állam-csinyek félelmissé tettek.

Choiseul, ezen kiváló miniszter, ki hasznos reformokat sürgetett s éber szemekkel kísérte az európai hatalmak gyarapodásait, képtelen volt meghajolni az új kegyencznő előtt, okozta legyen bár ezen vonakodást saját önérzete, vagy amiatti boszankodása, hogy nem állithatta saját nővérét az ő helyére, s talán ő ingerelte a parlamentet azon új harcra, mellyet ez utóbbi a király ellen indított. Mondják tehát, hogy Dubarry Van Dycknek egy festményét állította fel saját szobájában, melly I. Károlyt ábrázolta, mint üldözői elől fut; midőn a király belépett hozzá, e szavakkal fogadta: *La France* (igy czimezte őt, mint ahogy valami lovászt szokás czimezni), tekintsd magadat eme festményben. Ha te mindent kényéred hagysz a parlamentnek, épugy leütteti majd fejedet, miként az angolországi I. Károlyét. Choiseul tehát száműzetett (1770), s ámbár nem szerette őt a nép, a kegyvesztés elég volt arra, hogy a részvétnyilatkozatok mindönnen özönével hulljanak rá s majdnem bálványozás tárgyát képezze; mindenhol kifüggesztették arcképét; és seregesen tódulnak Chanteloup-ra, száműzetése helyére, hogy mint mondák, desinfiálják magukat a versaillesi levegőtől; milly szokatlan látvány az, midőn a szerencsétlenségnek égetik a tömjényt!

Choiseul helyét d' Aiguillon herceg foglalta el, Richelieu dédunokája és szerencsés vetélytársa a királynak Dubarry pazarolt kegyeiben, s eszköz ez utóbbi kezében Choiseul megbuktatásában. A parlament azt kívánta, hogy az országgyűlés utódjának tekintessék s hogy az ország összes főtörvényszékei egy testületet képezzenek a különféle helyeken székelő osztályokkal; ennek folytán egyetemes megállapodás jött létre a monarchia ellen, miből a parlamentek erőt merítve, az adók leszállítását követelték. Lajos azonban kijelentette, hogy a parlamentek csak törvényszékek, a királyi akarat közegei; s minthogy a vallással, erkölcsökkel és a királyi felsőséggel ellenkező tételeket állítottak fel, eltiitja neki az egység, megoszthatlanság, osztályok-féle szók használatát. A parlament megmaradt követelése mellett és abban hagyta igazságszolgáltatási teendőit, s minthogy így minden ügy összezavarodott, illy módon szokta a ki-

rályt a parlament visszaállítására kényszeríteni. Aiguillon, Terray abbeval egyesülve, azon gondolkozott, hogyan lehetne megtörni ellenszegülését. Azt kezdték hirsztelni, hogy a parlament magán viták miatt elhanyagolja kötelességét; később 1771. jan. 19-ikének éjjelén, két muskétás jelen meg minden parlamenti tag házában, a király egy rendeletét mutatván elő, mellyben teendőik újbóli felvételére szólíttatnak fel, azon meghagyással, hogy haladék nélkül igennel vagy nemmel válaszoljanak. Noha illymódon meglepettek, mielőtt összebeszélhettek volna, mégis nemre határozzák magukat, mire hivatalaik elvételnek s ők maguk számüzetnek; harmincznyolcz parlamenti tag, ki beleegyezett, másnap visszaveszi beleegyezését. Az így támadt hiányt egy, államtanácsosokból alakított új parlamenttel töltötték be, de egy ügyvéd sem terjesztett eléje pörös ügyeket.

Maupeou parlament.

Erre april 13-án eltöröltetett a parlament s a számvizsgáló hatóság, s a főtanács bizatott meg teendőikkel; megszüntetett a hivatalok megvásárolhatósága, ingyenessé tétetett az igazságszolgáltatás, amennyiben a felek tartoztak ugyan fizetni, de nem a bírának. Az ország többi parlamenti jei is eltöröltettek és egyesítették, vagy hasonlóképen módosítottak. Mindez Maupeou cancellár műve volt, s a királyi herczegek tiltakoztak az ellen. Tagadhatlan, hogy a régi parlament megérdemelte a bukást, mint amely mindig kész volt áldozatokat szolgáltatni oly kormánynak, mellynek minden üdvös intézkedései elé csak akadályokat gördített; de hogyan lehessen bizni ezen üzérkedőkben és kéjhölgyekben, kik bukását előidéztek? Megszüntették az igazságszolgáltatás megvásárolhatóságát, de lehet-e bizni az új tisztviselők önzetlenségében? Maupeou, az igazságszolgáltatás főnöke, így szólt Terrayhez: Üresedésben van a főellenőri állomás; jó hely, hol szép pénzt lehet szerezni; rajta leszek, hogy te kapd meg. S Terray zsarnoki és ügyetlen eszközökhöz folyamodott; sokan öngyilkossággal mentették meg magukat a pénzügyi zaklatásoktól, mások pedig a csempészetre adták magukat, melly jövedelmezőbbé lön a munkánál. Így állottak a pénzügyek; ami az igazságszolgáltatási eljárást illeti, oly mély gyökeret vert a szokás, hogy aljasságnak tekintették igazságot szolgáltatni a király költségén; nem voltak képesek felfogni, hogy fizetéses hivatalnokok becstületesek lehessenek, s elvesztették hitelüket azáltal, hogy nem voltak nagy vagyon birtokosai, mint előbb szokott lenni. Maupeou azonban, eltekintve a

kényuri eljárástól, joggal dicsekedhetett ezen ujtás miatt, melly hallgatásra kényszerítette a pártoskodásokat s a hivatalnokok szinét-javát vitte be a parlamentbe.

Ez becikkelyezte a Terray által javasolt tőzsei edictumokat, ki sok mindenféle kisegítő eszközt gondolt ki a pénzügy jobbkarra hozására, s a járadékok leszállításával évenként tizenhárom millióval csökkentette az államadósság kamatait, mellyek ennek daczára is hatvanhárom millióra rugtak; az évi hiánylat huszonöt millióra rugott, holott százhusz és százharmincz volt, midőn Lajos a trónra lépett.

Látván Lajos, hogy a közszellem előrehalad, ahelyett, hogy vezetné, kikerülhetlennék nyilvánította a változást, s önzésébe burkolózott; érezte, hogy inog a monarchia, de azt hitte, hogy eltart addig, amig ő él, s hogy mi történik holtá után, azzal nem törődött. Midőn himlőben meghalt (1774. máj. 70.), káplánja kijelentette: Ámbár a király csak Istennek tartozik számot adni magaviseletéről, sajnálja, hogy botrányt okozott alattvalóinak, s kijelenti, hogy ezentul csak a vallás védelmére s népe javára akar élni. — Illyformán még a keresztény alázatosság kötelessége is a tehetetlen gőg tényévé lön ezen monarchia részéről, melly még széthullásaközben is mindenhatóságát fitogtatta.

HETEDIK FEJEZET.

Erkölc s ö k.

XV. Lajos uralkodásának tényei részben feltüntették előttünk ama kor erkölceit és nézeteit. Az erkölcsök már XIV. Lajos alatt sülyedésnek indultak, daczára ezen király öreges szigorának, ki a botrány elkerülése végett nem büntette a kihágásokat. Maintenon asszonynak, ki azzal dicsekedett, hogy divatba hozta a jámborságot, elég ideje volt látni, milly kevés ideig tartanak a divatok; elárulta magát a képmutatás, ezen utolsó tiszteletadás, mellyet a korlátlan király iránt tanusítottak, és sokkal többen utánozták Ninon szemtelen fajtalankodásait, mint a király szenteskedését. Az előbbi körül egy társaság alakult kéjenczekből, kik palaczkok között Chaulieu szemérmetlen és Jean-Jacques Rousseau istentelen verseit dalolták; a hitet-

lenek Conti herczeg köré gyülekeztek, s ha a szinpadon már előbb nem okoztak botrányt Moliere pizskos tréfái, 1709-ben Lesage Turcaret-jét hozták szinre, melly fátyol nélkül tárja fel a legromlottabb társadalmat.

Olly országban, hol mindenki az udvart szokta utánozni, vészhozókká lőnek a kormányzó példái. Ki számította volna a kiadásokat ott, hol egy gyémántdarab megszerzésére annyi kincset pazaroltak, mellyekre olly égető szüksége lett volna az országnak? ki merté volna józannak és tiszta életűnek mutatni magát a kis vacsorák között? még a szenvedélyektől nem háborgatott udvaroncok is kihágásokat és fajtalankodásokat fitogtattak, s mindenki részegnek tette magát, midőn a herczeg tántorgott. 1716 ban kezdetüket veszik az álarcos bálók, s hetenkint nyolcz illy bált is ednek. Ismét megszapornak az örömházak, mellyek a nagy király alatt eltűntek, s mellyekben az urak kárpotolják magukat ama kimért feszességért, mellyre a palotában kárhoztatva vannak. Maine herczegnő pártja szigoruan megróttá ezen dorbézolásokat; Port-Royal némelly tiszteletreméltó maradványai ellene szegülnek az árnak, legnagyobb részök azonban elmerül benne; szégyelleni kezdik a családi boldogságot s megjelenni feleségökkel; veszedelmes szükségesség által barátok szerzésére és ezek megtartására levén kényszerítve, divatba hozzák a szeretők tartását; a házassági szerződésekben kikötik, hogy a nők ne legyenek kénytelenek a férj birtokáu lakni.

A játék.

A kormányzó palotája menhelyül szolgált azon törvények ellen, mellyek tiltották a játékot, melly aztán oda plántálta át lázas élveit. A tizennyolcz éves Valois herczegnő, ki a modenai herczegnek volt szánya feleségül, oda is követé férjét, egész sereg fullajtárt küldve maga előtt s az éjt a játékasztalnál, a napot pedig alvással töltve; a főbb urak szintén oda sereglettek, honnan aztán a játékdüh a vidékre is elterjedt! Egy külön osztály, az iparlovagok osztálya alakult, mellynek tagjai nagyuri és dőzsölő életet folytattak, anélkül, hogy a játékon és élösködésen kívül egyéb jövedelmi forrásokkal bírtak volna. A kormány képtelen lévén megakadályozni a játékot, legalább ellenőrizni akarta, minek folytán nyolcz játékademiát engedélyezett kétszázezer livre-ért, melly összeget szegyenlős szegények segélyezésére szánta. Ekként a nemesség, melly máris az örvény szélén állt, hanyathomlok rohant abba az örömujjongások, szerelmeskedések s a finomság külszinével takart romlottság közepett; nevezetesekké lőnek a Temple, Seeaux, Caveau epicureusi társulatai,

mellyek részben dorbézolási, részben irodalmi jelleggel bírtak, s mellyekben mindenki saját külön tehetségével igyekezett a többieket mulattatni.

Fényűzés.

Nem kevésbé megingatta ujjlag az erkölcsöket Law bankja azon gyorsaság miatt, melylyel némelleyek meggazdagodtak, mások elszegényültek. A nyereség hevében az aranyos öltönyök érintkezésbe jöttek a darócczal, a főpapok bibora a csőcselék uszályával; s miután a közgazdasági eszmék általánosan elterjedtek, megszabadították a kereskedelmet a megvetés ama bélyegétől, mellyet addig viselt. A fényűzés ekkor elmésebbé, másrészről azonban ledérebbé és ephemerré lön; a nagy terjedelmű csarnokok elszigetelt lakosztályoknak engedtek helyet, mellyek minden kényelemmel el voltak látva a tanulmányokra és titkos élvezetekre. A művészetek többé nem kéjelgési, hanem fajtalan jeleneteket állítottak elő; a tudományok, mellyek a közönség uszályhordozóivá lőnek, a gyönyör mesteriségét, a pillanatnyi szerencsét, a körök tapsait keresték. Terjedt a tükrök használata, mellyeket mesterségesen állítottak szét, indiai porcellánok és különösségekkel voltak tele a szobák, kedvelték az illatszereket s ápolták a virágokat is, hogy az egyszerűség némi látzatára tegyenek szert, mi pedig annyira ellenkezett a feltollazott és skarlátba bujtatott s nem tisztességes czélokra tartott szolgák rajával. Ezek legfőbb feladata abban állott, hogy rögtön fölismerjék a czimereket és livréeket, miszerint tudhassák, melly kocsik elől kelljen kitérni saját urok kocsijának, s mellyektől álljon jogában ezt követelni, folyton annak levén kitéve, hogy vagy megbotozzák őket az ut kellő közepén, ha kevesebbet, vagy elkergetik a háztól, ha többet tesznek a kellőnél. A lakájok, kiknek előbb kötelességökben állott zenélni a pihenési órákban, ekkor tétlenül ácsorogtak az előszobákban, míg elérkezett a pillanat, hogy uraik lovai előtt fussanak.

Az angolok példájára behozták a theát, míg a kávé, csokoládé és a fényűzési borok használata is terjedt a bouteille uj elnevezés alatt. A ruhákat nem terhelték többé annyi mindenfélével s az északi divatszerint a testhez idomították; a parókák megrövidültek s nem kevesen kalapot kezdtek viselni, s Franklin ennek daczára még később is akként számított, hogy Franciaország egész hadsereget állíthatott volna ki parókacsinálókából s azt eltarthatta volna a hajpor árából.

Nemesség.

A tulságos kiadások tönkrejuttatták a családokat s azért sze-

methunyni kényszerültek az aristokratikus igények fölött, hogy a nem-nemes gazdagokhoz közeledhessenek s, mint ők mondták, plebejus trágját vihessenek a feudális földre. Már XIV. Lajos dédelgette Bernard bankárt; a főnemesség követte példáját, de nem méltóságát, s megalázta czimereit az arany előtt; üzérkedésből meggazdagodott kereskedők emelkedtek olly családok mellé, melyekben örökös volt a toga vagy a marsall-bot, kik megfélekezve alacsony származásukról, sokkal nevetségesebbek lőnek, mint azon nemesek, kik felhagytak aristokratikus igényeikkel. A tétlenség különben még mindig a magas születés megkülönböztető jegyének taratott, azonképen a szerelmeskedés s a kardrántás minden csekélység miatt. „Láttam (mondja Ligne hereeg) az előkelő ifjakat teljesen felöltözve s karddal oldalukon reggeli hét órakor; egysem ment az utcán gyalog, hanem lovon, rojtos öltönyben, nagy kísérettel, és soha sem ügetve; a nagy dámákat két magyarosan öltöztetett szolgálóval (heiduques) a bakon; a fiukat reszketve anyjuk előtt, leányokat, kik alig mertek férjes nőkkel beszélni, minisztereket, kik kihallgattak válasz nélkül, de ha megtudták a nagy tetteket, őlszámra eszközölték ki a javadalmakat és kitüntetésekét.“¹⁾

Színészet.

A szinpad távol állott azon fontosságtól és elterjedettségétől, mellyre később jutott. Még mindig némi botrányt idézett elő a jámbor lelkekben; Olaszországban a nagyböjti szóuokok ellene beszéltek; Tornielli atya visszatartotta a színházlátogatástól a novaraiakat; Genf soha sem fogadta be a színészetet; De Muy, XV. Lajos fiának barátja és XVI. Lajos minisztere, midőn egyszer a dán királynak mindent meg kellett mutatgatnia, a színház kapujánál odahagyta a királyt, azt mondvá, hogy vallása tiltja oda belépni²⁾. A szép-világ

¹⁾ *La vieille Europe.*

²⁾ Sajátságos valami voltak a jezsuiták színházai. Minden collegiumnak volt egy színháza, mellynek színészei a növendékekkel váltakoztak, s minden színháznak saját játéksorozata volt, melly magába foglalt sz. morujátékot, vigiátékot, balletet, dalművet, párbeszédet. A szerelem s minden veszedelmes szenvedély ki volt belőlök küszöbölve, nőnek nem voltak szerepeik, vagyis a szinpad híjával volt a legszokottabb segédszereknek. Romában 1706-ban *Jeruzsálem bevételét* és *Krisztus szenvedését* adták elő, melly darabban a Bűnnek, a Bűnbánatnak, a Kegyelemnek voltak szerepeik. Granelli atya néhány szomorujátékot irt e czélra, mellyek nem tartoznak az olasz szín legszerezenesőtlenebb termékei közé. A növendékek néha a collegiumon kívül is tartottak előadásokat; a rheimsiak egy hősi balletet táncoltak XV. Lajos felavatásakor, Nagy-Lajos collegiumának növendékei pedig *Gergely-t* vagy a *Nagyság kényelmellenségei-t* adták elő a Tuillériákban.

inkább táncczsal, ünnepélyekkel, szerelmeskedéssel mulatta magát; a tánczosnők és énekesnők fitogtatott zsákmányai voltak az uraknak, kiknek gazdag fogatai amazok kapui előtt várakoztak, míg a kegyeltek négyes fogatokon pompáztak a sétányokon.

Társalgás.

A francziák tulajdonképi tere a salon, a társalgás volt, miértis a társalgás ama művészetét sajátították el, melly oly kizárólagos tulajdonukat képezi, s melly most veszendőben van. Műveltek akartak tehát lenni éspedig kevés fáradsággal, innen származott aztán ama mindenre kiterjedő kíváncsiság, melly megelégszik a fölszinnel. Illymódon mindinkább általánossá lön ama társas szellem, melly nivelálja a társadalmi fokozatokat, ama tulságos finomság, melly az érzés meddőségéből származik vagy azt eredményezi, melly polgárokat alkot lelkesültség, írókat eredetiség, családokat boldogság nélkül.

Mig azonban a galanteria arra vitte a francziákat, hogy fontosságot tulajdonítsanak egészen semmis dolgoknak, másrésről javította az önzést és mérséklé a nagyravágyást; tiszteletre gerjesztett a gyöngeség és megvetésre a kapzsiság s más nemtelen szenvedélyek iránt; nyíltságot és oly méltóságteljes hangot hozott létre, melly nemeslelkűséghez hasonlított, közlékeny jellemet és azon kellemes udvariasságot, mellyben egy nemzet sem érte utól a francziákat. Igaz, hogy az idegenek azt vetették szemökre, hogy valamenynyien egy kaptafára vannak huzva, ugyanazon magatartást, öltözködési modort, szavakat, eszméket, hibákat s ugyanazon életet találja fel az ember valamennyinél ¹⁾; nézz meg egyet, s mindenkit ismeresz. Politikai sajátságokkal nem bírtak, minthogy minden ut el volt előlök zárva az ékeseszlás és politikai ügyesség gyakorlására, vagy arra, hogy ezekben dicsőséget remélhetnének, egyéb sem maradván számukra az ügyességen kívül azon hivatalokban, mellyek, mint-

¹⁾ Le Français, le premier des Européens, le premier des hommes les plus civilisés . . . avait dans son langage des habitudes du perroquet, et dans ses actions des habitudes du singe. Il disait ce qu'il entendait dire; il faisait ce qu'il voyait faire; il disait les mêmes choses dans les mêmes paroles qu'un autre; il grasseyait, il traînait ses paroles, il expédiait, et barbouillait ce qu'il disait, suivant que ses modèles avaient l'une ou l'autre habitude. Tous étaient habillés de même; mêmes formes, mêmes couleurs; tous montaient à cheval de la même manière, dansaient de la même manière, avaient la même contenance, la même tournure. Les Anglais, en venant autrefois en France, étaient frappés de cette ressemblance affectée: ils croyaient rencontrer toujours la même personne au théâtre, au boulevard, aux bois de Boulogne: ils trouvaient quelque chose de servile dans ce calque général des manières et du langage." Röderer, Louis XII. stb. III. köt. 226. l.

hogyan azokat a hűbéres urak méltóságukon alul állóknak tartották, az alsóbbrendűekre jutottak. Csupán a parlamentek örökös tisztviselői foglalkoztak a nemzettel.

Ahelyett tehát, hogy ellenzék létezett volna a kormány ellen, mindenki az udvar pártfogását hajhászta s nemességre sóvárgott; közönséges születésű emberek arra vágyakoztak, hogy a nagy családok unokaöccseinek vagy a királyi szeretők rokonainak mondhas-sák magukat; a szabó, a varga királyi czim után vágyódott, s inkább törődtek pártfogójukkal mint vevőikkel, boldogoknak érezvén magukat, ha csak távolról szihatták az udvar légkörét; ennek tet-szeni volt a főérem.

A családok ifjabb tagjai, kik arra voltak kárhóztatva, hogy meddőségben szenvedjenek el, mi szükséges volt a családok fényé-nek fentartására, a romlottság terjesztőivé és szerelmi cselszövények szerzőivé lőnek, mik a nagyravágyás cselszövényeit készítették elő. Innen származott a nők befolyása, kik a férfiak pártfogónőivé lettek, miértis mindenmódon igyekeztek őket elcsábítani, hogy szerelemhez és hivatalokhoz jussanak. E célra mindent felhasználnak: szépsé- get, gazdagságot, esdekléseket; átengedik egymásnak feleségeiket, szeretőiket; a nők pénzt akarnak szerezni, hogy piperézhessék ma- gukat, s piperézik magukat, hogy válogathassanak az udvarlók kö- zött; később unalomból, kötelezettségből, igazi szerelem utáni vágy- ból pártfogónőkké lesznek, s illymódon összekeveredik a nagyravá- gyás és szerelmeskedés, s a cselszövényektől csakis a megvásárol- ható hivatalok maradnak menten. A pálya tehát illyformán szívbeli dolgokkal vette kezdetét, mellyekhez voltaképen mi köze sem volt a szívnek, s az ifjúságban fölvetted ledér szokások megmaradtak az öreg korban is; mindezeknél fogva megkülönböztetve maradtak a jó osztályok a kellemesektől, azok, kik komoly munkával foglalkoz- tak, azoktól, kiknek egész élete csak ledérségekből állott, a józan gondolkozásuak a petits maitres-ktől és piperkőzőktől.

Aki értett ezen mesterséghez, az atyai házon kívül próbált sze- rencsét, s minthogy csuszás-mászás által jutott hivatalokhoz, ide is magával hozta az engedelmesség szokását olyképen, hogy a kor- mányzat zaj nélkül haladt a maga útján anélkül, hogy akadályokba ütközött volna, sőt nem egyszer megelőzte s tul is ment a parancson, s ezáltal soha sem érte azon szégyen, hogy valami igazságtalanságot követett volna el. Annál súlyosabban nehezedett tehát a kormány azokra, kiknek nem volt valamely állásuk, s szerencsétlenség volt

egyszerű polgárnak lenni ott, hol mi sem korlátozta a pártfogoltak hatalmaskodását.

Még a katonai rangfokokozatok is czimeket viselő egyéneknek vagy a pártfogásnak voltak fentartva, s mondjak-e még többet? az egyházi méltóságokat és családi javadalnakat is csak hasonló mestertfogásokkal lehetett elnyerni. Cotin abbé szerelmes madrigálokat, Grecourt abbé fajtalan költeményeket készített, De Pure abbé a *Precieuse-ök galant történetét*, d' Aubignac abbé pedig a *Relation du royaume de Coquetterie*-t írta meg.

A hajdani izlés maradványai csak bajjal találtak némi menhelyet Maine herczegnő köreiben; legtöbben a könnyü vértü Ninont dicsőítették; a szerénység, a magába zárkozott tanulmány megszűntek az írók között, kik különféle ismeretek fitogtatásával keresték a társas összejövetelekben a pillanatnyi tapsokat s testet adtak a ledérségeknek. Ezen társadalmi finomság és roppant könnyelműség, az erkölcsök lazasága s az eszmék merész röpte között gombamódra elszaporodnak az apró gunyiratok, s egy aljas, megvásárolható, titkos irodalom képződik, mely minden botrányt közzétesz, s ocsmány irálylyal közölnek némelly merész gondolatokat, melyeket már tiszteletreméltó szerzők eltakartak vagy helyes észrevételekkel láttak el. Az átgondolt művekkel és kiváló elmékkel szemben a komolyképü semmiségek, frivol futoskodások, kecses szörszálhasogatások, s következképpen a szép-nem jutott uralomra. Ocsmány vagy pikáns versek, rágalmazó iratok, Prevot abbé, Grafigny asszony, ifj. Crebillon regényei, a Perzsa levelek, Gil-Blas, Voltaire Pucelle-je képezték a henylő osztály érzékcsiklandoztató olvasmányát, mely elmei és irodalmi élvezeteket követelt. Miután Fontenelle, a mult század eme tisztos maradványa, meghonosította az előkelők cabinetjeiben a csillagászatot, divattá lön ismerni Newton, s párhuzamba tették őt az ügyetlen Maupertuisvel, miként Leibnitzot Lockéval. Voltaire-nek egy levele, Piron-nak egy epigrammja, egy vigjáték, valamely új regény minden kört mozgásba hozott, s az előbbi szeretetreméltó fecsegés és könnyed vele nem gondolás helyét értekezések foglalták el ¹⁾. A fölületes ismeretek ezen máza fölöslegesnek tüntette fel a mély tudományt, miként a szörszálhasogatás

---

¹⁾ Cette anatomie de l'âme s'est glissée jusque dans nos conversations; on y disserte, on n'y parle plus; et nos sociétés ont perdu leurs principaux agrémens, la chaleur et la gaieté." D' Alembert, *Préf. à l'Encyclo.*

szükségtelenné tette a hitet. Szép hölgyek társaságában osztogaták a dicsőséget és gyalázatot, s nélkülök nem is lehetett volna nevet szerezni a társaságban ¹⁾.

---

¹⁾ „A *kis vacsordák* félhivatalos szemtelensége megelőzte az atheismusét. Azon ragyogó termekben, melyeket az uralkodó izlés tükrökkel, aranyozott boltozatokkal, érmekkel, ámorokkal, koszorúkkal, Boucher ecsetének műveivel ékesített; azon főuri dorbézolások alatt, melyeknél a visszaélés által ellankasztott élvágy s az önmagát megunt kéz elvesztették ingerlő hatásukat, a hitetlenség, mint valami izgató fűszer, ébresztette fel újra az ünnepély vonzerejét.“

„A csinos, csipke-gallérral és kszelőkkel diszitett káromkodó megjelent aztán a nagy világban, biztos levén arról, hogy szives fogadtatásra találand, ha udvarias volt, ha tudott élni, szóval, ha tökéletes gavallér volt, főleg ha utlevél gyanánt ama könnyed és tréfálkozó szellemmel is el volt látva, mellynek finom élcei képezték Fontenelle akademiai tag nagy hírnevét. Ekkor ugyanis mindent szellemmel kellett fizetni, mi az egyedüli forgalommal bíró pénznem volt a társaságban. Így is ugy is dicsekedtek, árultak, csereberéltek, kölcsönöztek, koldultak, de szellemmel kellett birnia annak, ki valakit ki akart fosztani; akár nyerték, akár kapták, akár lopták, de okvetlenül birni kellett vele. Némely kufárok zálogra kölcsön is adtak belőle, az árfolyam szerint, s boltjaik a szellem bureauinak neveztettek.“

„Évek multával a nők eljutottak befolyásuk tetőpontjára. A szellemduseág, a komoly semmik, s fontoskodó frivolságok, azon álnok és kecses szörszálhasogatás uralma alatt, melly életképességök lényegét képezi, képesek voltak versenyezni a felsőbb tehetségekkel és elhomályosítani a másodrangukat. Nem csupán regények és gunyiratok képezték valamely nő könyvtárát, s a finom kezek gyakran odahagyták a legyezést a komoly delejtűért, mértani ábrákat rajzoltak, lapozták Euclides *Eleméit* és az egyenletekről szóló értekezéseket. Nemes hölgyek környezték Maupertuist a Tuillériák kertjében, elhalványultak Newton és Leibnitz fölött, versenyeztek Eulerrel, dicséző megemlézéseket nyertek, egymás kezéből szaggatták azon tudósok leveleit, kik a föld alakjának meghatározása végett messzeutazásokra mentek, s nem szüntek meg folytonos figyelemmel kísérni ezen távoli munkálatokat. Mások, anélkül, hogy irtak vagy számoltak volna, nem csekélyebb befolyásra tettek szert, mint a háj és szellem királynői a társalgásban. Udvaruk tudósokból, geometrákból, az állam első személyiségeiből állott; termeik a hírnév oraculumai voltak, amiért mindenki törte magát azon nehezen elnyerhető megtiszteltetés után, hogy azokba fölvétessek. Mint az izlés és közvélemény uralkodónői, gunyolódó élénkséggel tüzelték a matematikusok anyagi eszméit.

„A csipkedő tréfálkozás szokása, a skepticismus a szív érzelmeiben valamint a lélek hitelveiben, a positiv tudományok fölületes máza mindinkább eltávolítottak a metaphysikai igazságoktól. Szégyen lett volna elfogadni a nép egyszerű hitét; vallásunk szűknek, szegényesnek, képtelennek találtatott több esetben; azt akarták, hogy megvilágíttassék s megegyezzen az emberi ész méltóságával. Lerázni magukról a kereszténység törvényeit s így elítélni a kortársakat és az előöket, ehhez nagy bátorság kívántatott. Ettől kezdve tehát a *szép szellemek* magukat *erős szellemeknek* nevezték, az erős szellemek a

A mi hajdan a Rambouillet-féle ház volt, azzá lőnek most Geoffrin és Tencin asszonyok háza, melly utóbbi regényíró nő és megugrott szerzetesnő volt, ki az utczára tette ki saját magzatait, Dubois ágyasa, Montesquieu kedvese, nagyravágyó másokért, ki Serailt gyűjtött össze saját barmaiból, miként ő a nap legszellemdusabb férfait nevezé. S a szellem takaróul szolgált mindennek, a lopásnak, a becstelenségnek, sőt az alacsony születésnek, minekfolytán, ha ártott is, szelidebbé tette a hatalmat, türelmebbé a papságot, bizalmasabbá a nemességet, közelebb hozva egymáshoz a személyeket anélkül, hogy összezavarta volna az osztályokat, általános finomságot hozva be, mellynél az arisztokratia levetkőzte szenvedélyeit, de megtartotta társadalmi szokásait, s azt nyerték, hogy az ész jogai egy fokra helyeztetek a születés jogaival.

Mialatt tehát az udvar veszti tekintélyét, a tudósok független állásra tesznek szert, s észreveszik fontosságukat. Hume, amidőn Párizsba jött, elbámult a szellem eme tiszteletén s így írt Robertsonhoz: „Én itt akarok maradni; a tudósok és tudományok sokkal jobb bánásmódban részesülnek itt, mint a mi zavargó londoni barbáraink között“¹⁾.

A szép szellem eme maníája, melly pártfogolja a tudatlanságot és aljasságot, arra vitte az embereket, hogy a legszentebb dolgok megtámadásával keressék azt, s a kormányzó vacsoráinak ocsmány örömei megnyitották az utat az istentelenségre. A szép szellemek erős szellemek akartak lenni s a bölcsész czímet decretálták önmaguknak, erőnek tartván azt, ha lábbal tiporják a hitbeli dolgokat, illetőleg a neveléssel kapott eszméket. A tükrökkel, aranyozásokkal, mellképekkel, koszorúkkal szemképrázattalág

---

bölcsész czímet igényelték maguknak, tekintetbe véve, hogy *enquán azok a valódi bölcsészek, kik elég erővel bírnak lerázni magukról a nevelés előítéleteit vallási dolgokban*“. Roselly de Lorgues.

2) D'Alambert azonban helyesebb felfogással így szólt: „Les savans n'ont pas toujours besoin d'être récompensés pour se multiplier. Témoin l'Angleterre à qui les sciences doivent tant, sans que le gouvernement fasse rien pour elles. Il est vrai que la nation les considère, qu'elle les respecte même; et cette espèce de récompense, supérieure à toutes les autres, est sans doute le moyen le plus sûr de faire fleurir les sciences et les arts; parce que c'est le gouvernement que donne les places, et le public qui distribue l'estime“. *Préf. à l'Encyclopédie*.

felékesített termekben a hitetlenség elevenitette fel ismét gunyolódásaival az unatkozó és bágyadt élvágyat; a káromkodás, csak finom öltönyben és csipkékben jelenjen meg, szívesen látott vendég volt, főként ha szórta a csipős és gunyoros élczekeket. Meghitták Mózeset és a prófétákat, összekeverték a bibliát a kábitó élvezetekkel s a dorbézolások még botrányosabban folytak az egyház által megszentelt napokon. Mi sem maradt a szellemen kívül; nem maradt hit, nem lelkesültség, nem hódolat az igazság, a haza iránt, melly utóbbit az emberi nem üres elnevezéssel zavarták össze; mindenből gunyt üttek, csak a képzelem után indultak s egyedül saját eszökre támaszkodtak.

Mindez növelte Párizs befolyását, melly az urak között meghonosult társulási irány által máris messze el volt terjedve. XI. Lajos 1474 ben szemlét akarván tartani ama város fegyverfogható lakosai fölött, midőn százezret talált közöttük, kik skarlátba voltak öltözve fehér keresztekkel, annyira megrémült, hogy soba sem ismételte többé ezen látványt, melly feltárta a párizsiak előtt számukat és erejüket. III. Henrik tulságosan nagy fejnek hitta Párizst s kisebbé akarta tenni. A kormányzóság alatt egy millió négyszázezerre rugott a lakosok száma. Condé alatt a Saint-Germain külváros alakult ép azon helyen, hol az ő parancsa szerint csak házikóknak kellett volna lenni.

Szabadkőművesség

Ezen területen a titkos társulatok üzék fondorlataikat, mi egy újabb utánzása volt az angoloknak. A hiuság távoli vagy kitünő eredetet követelt a szabadkőművesség részére, s nem létezett kiváló név, mellynek eme társulat alakítását ne tulajdonították volna, sz. Mihály arkangyaltól Socinusig és Cromwellig, és amelly álmokat valaha csak kigondoltak a titkos társulatok, hogy ősrégi eredettel diszítsék magukat, a kőművesség mindazokat elfogadta és felcziczomázta. Ki Salamon templomától, ki az egyiptomi rejtelmektől származtatta; Manes tökéletesítette volna, kinek tanítványai aztán az utódokra származtatták a G. A. D. L. U. (grand architect de l'univers — a mindenség nagy Építőmestere) tiszteletét; ezen társulat tanította az európaiakat műveltségre az ősidőkben Pythagoras neve alatt, a középkorban pedig fentartotta a tudás hagyományait; a keresztes hadakkal az ispotályosok és templomosok útján átjutott az európaiakhoz, s titokban túlélte a két rend kiirtását. A kőműves páholyok valójában, mint említettük, nem voltak egyebek, mint egyike ama

számos társulatoknak, mellyek által az ipar a középkorban segélyt keresett annyi ellenség közepett. Az építészeti rendszerek hagyományja azon féltékenységgel őriztetett közöttük, melly akkortájban közös volt minden rendszerrel. A strassburgi székesegyházat egy szabadkőműves-társulat építi 1277-ben, s az akkori építkezések hasonlatossága a szertartások egyenlőségét engedí föltételezünk. A fejedelmek elismerték a társulatot s Miksa császár megerősítette alapszabályait ¹⁾.

A kőművesség első nyomai Angolországban 1327-ből származnak s akkor az összes lordok ahhoz tartoztak; a parlament 1425-ben eltiltotta a kőművesek káptalanait és gyülekezeteit, VI. Henrik azonban ujból megengedte azokat; 1500-ban a rhódusi lovagok igazgatása alatt állottak; 1502-ben, VII. Henrik volt a rend pártfogója, az ország első tisztviselői tagjai közé tartoztak, kiknek élén maga a király kőműves öltönyben tette le a westminsteri apátság alapkövét. Az angol forradalom alatt az uralkodó zsarnokság és ama nép hallgatag kedélye hathatósan közreműködtek a titkos társulatok alapítására, s hogy fölfedeztetés esetén ne latszassanak ujaknak, azt állították, hogy a túrt kőműves páholyokhoz tartoznak, s ama bibliai jelvényekkel vették magukat körül, mellyekkel tele volt az akkori beszédmód. A száműzött jakobiták magukkal vitték a titkos társulatokat Franciaországba, de azonkívül, hogy itt kevésbbé kedvelik a titkolózást, XIV. Lajos gyanakodó üldözése megakadályozá elterjedésöket.

---

¹⁾ Ki nem akar a rejtelmes, homályos, bizarr iratok tengerébe merülni, közelebbi felvilágosítást szerezhet egy olasz író eléggé különös művéből, mellynek czime: *Il mistero dell'amor platonico del medio evo derivato dai misteri antichi*, öt kötetben, Rossetti Gábortól London, 1840. Egészen a titkos társulatok létezésére támaszkodlik, mellyekben hagyomány utján fennmaradtak a hajdani titkok. Mint természetes, e könyvben nagy rész jut a kőművességnek is, mellynek még gyermekességei és rejtélyes nyelve is komolyan vétetnek. Főleg a III. füzetben, 11. fejt. beszél róla.

Lásd továbbá **Reghellini**, *La Maçonnerie considérée comme le résultat des religions égyptienne, juive, et chrétienne*. Gand 1828. -- *Esprit du dogme de la Franc-Maçonnerie* Brüssell 1825.

Clavel, *Hist. pitt. de la Franc-Maçonnerie*. Parigi 1844.

Ragon, *Cours interprétatif des imitations anciennes et modernes. Édition sacrée*, 1842.

Igen terjedelmes és ellenséges felvilágosítás olvasható a Felvilágosultakról (illuminatusok) és szabadkőművesekről **Barruel** abbé *Emlékirataiban a jacobinism us történetére vonatkozólag* III. és IV. köt.

Néhány illy társulatot alakított az angolországi trónkövetelő; a kormányzónak, ki kedvelt mindent, mi a titok és tilalom által ingerelte a kíváncsiságot, valamint a többi angol divat, ugy ez is megnyerte tetszését, s 1725-ben tartatott az első páholy három külföldi főnök vezetése alatt, s ezek voltak: Dewentsvaters lord, Maskeline lovag és Heguettye ur. A szabadkőművesség Angliában ép ezidőtájtban megszűnt titkos társulat lenni, s april 24-én, Alkeith gróf nagymester alatt nyilvános gyűlést tartott, mellyben három ujoncz fölvéve a bőrkötényt, a kalapácsot és a vakolót, ezen jelvényekkel ment végig a városon.

1736-ban, Arnwester lord, második franciaországi nagymester távozása után, az udvar tudtul adta, hogy ha a választás valamelly francziára esnék, ezt rögtön a Bastilleba záratná, és mégis d'Antin herczegre esett, ki alatt a francia kőművesség állandó lakhelyre tett szert, ezután Clermont gróf királyi herczegre esett. 44-ben a páholyok eltiltattak, ennek következtében azonban annál inkább meggyökeresedtek és elterjedtek a vidéken; végül a párizsi páholyok függetlenítették magukat az angolországiaktól. Ramsay András Mihály (1686—1743), ki a londoni akademia tagja volt s a trónkövetelő fiainak felügyelője, ki különféle művei által nem csekély hírnévnek örvendett, s kit Fenelon a deismus elhagyására birt, egyike volt a franciaországi kőművesség legbuzgóbb terjesztőinek. Azt hitte, hogy a kőművesség Palesztinában alapított a keresztes hadjáratok idejében, a szaracének által elrombolt templomok újbóli fölépítése végett, s melly később Angolországban módosulni volt kénytelen, nehogy gyanut keltsen Erzsébet királynőben, ki a szabadkőművesekben álcázott pápistákat látott. Ramsay, mint főcancellár, az összes európai páholyok képviselőit összehíni szándékozott Párizsba, s rábírní az összes tagokat, kiknek számát háromezerre tette, hogy tíz Lajos-aranyat ajánljanak fel fejénkint, melly összeggel aztán egy francia szótárt állítanának össze, melly a szabad művészeteket foglalná magában; ez utóbbiak képezték azon előadás tárgyát, mellyet hetenkint egyszer adott vacsorájuk alkalmával tartottak. Fleury miniszter ellenezte a hirdetett gyűlést; később megírta a Szabadkőművesség történetét, melly nem jelent meg nyomtatásban, de bevallja, hogy elhallgatta, mennyire közreműködött e kőművesség a Stuartok visszahelyezésére Angolországban.

Ezen szigeten a társulat megtartotta a komoly jellegét;

máshol azonban mulatozási összejövetelekké, galant eretnokséggé lőn, melly senkinek sem ártott, sőt használt a jótékony-ság által; s egy olly társulat jellegével bírt, melly a polgári társulatokéitól különböző elvekre alapított. Páholyaikban semmiféle örökös előjog nem létezett; a gondolkozások szobájának fekete falain halál-jelképek között e szavak voltak olvashatók: Ha tördöl az emberi kitüntetésekkel, távozz; itt ismeretlenek. — Az ujoncz megértette a szónoktól, hogy a kümvesség célja megszüntetni minden faj, szín, baza általi megkülönböztetést, kiirtani a nemzeti gyűlölködéseket és a vakbitet, amínt hogy a mindenség Építőmesterének is a különféle éghajlatok bölcsai emeltek templomot; minden páholy tisztelendőjének trónja fölött látni lehetett a háromszöget a Jehováh zsidó névvel, melly azt jelentette, hogy a beavatott egyedüli vallási kötelessége volt Istent imádni. Minthogy ezen társulathoz temérdek olly egyén tartozott, kik elleneztek a társadalmi felforgatásokat, a legbuzgóbbak új titkos fokozatokat alapítottak, mellyekre csak bizonyos megpróbáltatásokon keresztül lehetett jutni, mellyek célja volt feltüntetni a forradalmi nevelés haladását. Illyformán harminczhárom fokozat létezett, mellyek közül a négy első kömlivesi jelvényekkel bírt; az ötödiktől kezdve a tizennyolczadikig vallási lovas-ságot jelentenek; a harminczadiknál aztán megkapja az illető ama problema megfejtését, melly az előbbieken csak jeleztetett.

A titokszerűség magához édesgette és izgatta a képzeletet; a könnyen-hívők chimericus tökéletességek iskoláját és homályos mysticismust, a charlatánok a varázslatok halmazát látták benne; nem egy volt, ki csalás végett használta a társulat nevét; nagyobb volt azok száma, kik eszköznek tartották a szegénység orvoslására.

Lehetetlen volt, hogy gyanut ne keltsenek a fejedelmekben eme titkos összejövetelek, ezen titokszerű egyetértés a legkülönbözőbb országok lakosai között; s előbb ugyan Franciaország 1727-ben, aztán Holland 35-ben, később Flandria, Svédország, Lengyel-, Spanyolország, Portugal, Magyarország és Schweiz eltiltották azokat. Bécsben 43-ban, midőn a katonák megrohanták gyűlésöket, a tagok átadták kardjaikat s börtönbe vitettek vagy becsületszóra szabadon bocsátattak, egy botrányos hír azonban azt mondá, hogy magas állásu egyének istaláltattak közöttük; a foglyok mindazonáltal kijelentették a vizsgálat alkalmával, hogy nem felelhetnek a kérdésekre, minthogy ezt esküjük tiltja; a kormány megnyugodott és szabadon bocsátotta őket, de eltiltotta hasouló gyülekezetek tartását. XII. Ke-

lemen már 38-ban kiközösítette őket Olaszországban, később XIV. Benedek 51-ben megújította a kiközösítést, mire a nápolyi királyságban, hol igen el voltak terjedve, III. Károly azon büntetéseket alkalmazta ellenök, mellyek a közcsend háborítóit sujtották. Őt követték a többi fejedelmek is.

Efféle tilalmak a veszély vonzerejével ruházták fel eme társulatokat; minden gondolkozó hozzájuk akart tartozni, minekfolytán nem megvetendő eszközzé lőnek a forradalmi eszmék elterjesztésére, főleg miután kezet fogtak a németországi felvilágosultakkal (illuminatusok).

NYOLCZADIK FEJEZET.

Bölcsészeti irodalom.

Illy erkölcsöket és érzelmeket rajzolt azon irodalom, melly szokás szerint, részben a mult századdal tartott, részben az új eszmékhez alkalmazkodott ¹⁾. A szépet megszüntek mint szépet művelni, s fegyverré változtatták át az eszmék és pártok számára; az irodalom, melly erkölcsös, vallásos, monarchiai irányu volt XIV. Lajos köpenye alatt, elfogadta a skepticismust és erkölcstelenséget, bálványozta a szellemet, kereste a pillanatnyi diadalt. A szépek köreiben ellenhatás keletkezett az elődök művészete, főként Boileau és Racine ellen, s Fontenelle és La Motte voltak az ellenzék fejei. Fontenelle, ki kapocs volt az arany-század és az új kor között, könnyü és gyöngéd, lanyha ugy lélekre mint tehetségre nézve, népszerűsítette az ismereteket s a társaság nyelvén beszéltette a tudományokat; szomorujátékokat írt, ő, ki nem ismerte a lelkesülést; kedvelte Bayle skepticismusát, de még inkább a szerelem, gyűlölet, eszmék nélküli életet; epigrammokat gyártott a hit ellen, de azért nem tulajdonított annyi biztosságot és fontosságot saját nézeteinek, hogy proselytákat akart volna szerezni; nem engedte magát százada által ragadtatni, de nem is uszott ellene. La Motte hideg analysissal fej-

---

¹⁾ Barante, *De la littérature française pendant le XVIII. siècle;*

Villemain, *Cours de la littérature française;*

Lacretelle, *Histoire de France;* — és a C) alatti *Felvilágosító jegyzet* e könyv végén.

tegeti tárgyait, dalokat és drámákat készít, mialatt kimutatja a versek haszontalanságát; elégteleníti Homért, midőn lefordítani akarja; kívánja, hogy az óda valamely bölcsészeti eszme okszerű kifejtése és ne lelkesültség által sugallt dal legyen ¹⁾.

A *Kegelemről* irt költeményében Racine Lajos, atyja diszes irmodorát használja, a *Vallásról* irt egyhangu művében azonban szörszálhasogató okoskodásai és a lelkesültség teljes hiánya több theológiára mint *l'être* mutatnak; a bölcsészeti költészet feltalálójának vagy meghonosítójának lehetne őt nevezni, amennyiben művészettel dolgozott s régi tárgyakat használt fel. Campistron és a Racineianusok szomorujátékaiban ügyesség nyilvánult, de sem az érzelem, sem az alak nem árult el valami saját külön jelleget; Crebillon, ki irtózott tőlök, azt hitte, hogy jobbat is tehetne a pusztá utánzásnál, s megunva Racine hőseinek érzelmességét és elmosódott szenvedélyeit, a sötétet kereste, s elkülönözve magát a társadalomtól, mellyet utált, azon szép után törekedett szomorujátékaiban, melly fölötte áll a formának. Voltaire mesternek nevezte őt, mielőtt még amiatti boszuságában, hogy vele egy párhuzamba helyezik, ócsárolni nem kezdette.

Az előbbi iskolához tartozik Vauvenargues Lukács is (1715—47), ki míg Pascaltól a szív mélységeit fürkészeni tanulta, Fénélontól

---

¹⁾ *Les vers sont enfans de la lyre :
Il faut les chanter, non les lire.
A peine aujourd'hui les lit-on.*

Conti Antal abbé, paduai, feltárja a francia irodalom hanyatlását egy, Maffeihez írt levélben: „A francziák irálya látszólag vesztí azon finomságot és azon tisztaságot, mellyek miatt XIV. Lajos századát Augustuséhoz lehetett hasonlítani. Két szerzőt vádolnak ezen hanyatlás miatt, Fontenelle és La Motte-ot.

„Fontenelle be akarta önteni a szép szellemet a bölcsészetbe, s a bölcsészetet a szellem műveibe. A metaphysica és a nevetségés összevegyítése sajátos jelleget hoz létre, s Fontenelle nagyra tartja magát, hogy ez neki sikerült. *A halottak beszélgetéseinek* ellentétei finomul vannak megválasztva, csak hogy mindig Fontenelle az, aki beszél. Az *Akademikusok dícséreteiben* a tudományos helyek epigrammokkal vannak vegyítve.

„La Motte feltalálta a titkot, melylyel sikerült általánosítania Homér, Pindár, Anacreon, Horácus sajátos eszméit, azt állítja tehát, hogy megjavította a régieket. Az általuk használt összetett szókat sajátosság izlésre mutató meghatározásokkal helyettesíti; ő például azt, ki énekes madarakat árul, *trilla-drusnak* nevezi; a méhkest *méz palotának*, valamely rendkívüli nagyságu gyfímölcsöt *kerti üzeménynek*; azon rókat, melly egyik meséjében erkölcsi leckét tart, *hoszu farku Pythagorásnak* stb.

a jóakaratot szitta magába. Korán tisztté levén, a prágai visszavonulás alatt megbetegedett s ekkor kétségekkel, de komolyan kezdett elmélkedni az élet problémái fölött; eltűnni látván a dicsőséget és reményeit, nem lett embergyűlölővé, s ahelyett hogy szomorúságot és megvetést érezne magában, bizik az emberi természet jóságában és nemeslelkűségében. Könyve homlokára e szavakat írja: „Az ember napjainkban nem áll kegyelemben a gondolkozók között, s versengve halmozzák el őt mindenemű bűnökkel; de talán közel áll ahhoz, hogy fölemelkedjék s visszakövetelje összes erényeit.“ Sőt annyira viszi az óvatosságot, hogy alig meri azt állítani, hogy léteznek némelly, természetünktől elválaszthatlan gyöngeségek¹⁾. Nem vallásos, de szereti a nemes és emelkedett érzelmeket, gyűlöli az üdözést, kiket a személyes érdek tana ellen; nem élvén a főváros megromlott társaságában, nem vetette azt meg s nem ismerte eléggé, — de együtt szenvedett az emberrel és saját sebein tartotta kezét, midőn másokéit írta le.

Egészen más volt Duclos Károly, (1704—72), szabad és gunyolódó szellem, ki Párisban nőtt fel, az udvar pártfogása alatt állott s barátja volt a legkülönbözőbb egyéneknek. A vigadók számára X... gróf vallomásait írta, melly mű kalandokat és képeket tartalmaz ama botrányos társaságból, mellyben az erkölcselenség okoskodóvá és bölcselkedővé lön, úgy, hogy újabb öcsmány-ság azon hidegvérítéség, melylyel ő másokéit elköverteti, és elbeszéli. Elmélkedései az erkölcsök felett nem sokkal érnek többet amaz intelmeknél, mellyeket naponkint teszen valaki s megint elfeled; nem csipdes, nem háborodik fel, nem akar alkura lépni az igazsággal s megbecsteleníteni magát a hizelgéssel; festő levén és nem erkölcs-szónok, rendkívül sikertülnek neki a tudományos és befolyásos férfiak leírásai. Írt olyantóle adomákat is, mellyeket akkor történetnek neveztek, s mellyeket saját szenvedélyeivel írtazerezett²⁾.

¹⁾ *Il y a des faiblesses, si l'on ose dire, inséparables de notre nature.*

²⁾ *Mém. secrets sur les régnes de Louis XIV. et de Louis XV.* művében bevallja, hogy az emberek és erkölcsök történetét akarja megírni: Je m'arrête peu sur les événemens qui se ressemblent dans tous les âges, qui frappent si vivement les auteurs et leurs contemporains, et deviennent si indifférens pour la génération suivante. Au moral comme au physique, tout s'affaiblit et disparaît dans l'éloignement: mais l'histoire de l'humanité intéresse dans tous les temps, parceque les hommes sont toujours les mêmes... Il semble que le temple de la gloire ait été élevé par des lâches, qui n'y plaçant que ceux qui la craignent

Le Sage.

Le Sage René (1668—1747), egyike az utolsóknak azok közül, kik festettek leírás helyett, a megelőző korszak örökös hősi szerelmeskedéseit az erkölcsi regénynyel váltotta fel. A szállítók és agiotateurók új faja, kiket ő kiméletlenül ostorozott, minden követ megmozdítottak, hogy megakadályozzák Turcaret (1709) című művének előadását, s híjába ajánlottak neki százezer frankot, hajmüvét visszaveszi. Negyvenöt éves volt már, midőn Velez de Guevara Lajos Diablo coju elő-jából átvette a Sánta ördög eszméjét, melly mű az alap egyformasága s a kalandok laza összefüggése daczára igen nagy hirre jutott a személyiségek miatt, minthogy ama politikai és botrányos czélzásokkal átszőtt regényekhez tartozott, mellyeket a Perzsa levelek hoztak divatba. Míg Asmodeus jó ördög, ki figyelemmel kíséri az ellentétes jeleneteket, Gil Blas valódi férfi, minekfolytán a compositio természetesebbé lesz; de itt is tulsulyban van ugyanazon gonosz figyelő szellem, melly mindvégig ébren tartja a kíváncsiságot, az ellentétek által előidézi a nevetségest s egész sorát nyújtja a jellemzéseknak, mellyek közül azonban egyeam szól tisztességes emberről. Az akkori regényektől elüt annyiban, hogy nem reiten vissza az igazságtól, mellyet helyesen keres és erőteljesen fejez ki. Nyoma sincs emelkedett és lovagias érzelmeknek; megindulás nélkül vannak benne rajzolva az emberi nem önzése, szolgalelkütsége, kishitűsége; a felhozott kalandok még valóságos idyllek ahhoz képest, mit akkor irtak; különben szabadon gondolkozik anélkül, hogy akár forradalmár, akár vallástalan volna; csipkedi az udvart, parodiázza Voltairt, de mindig nyugodtan, mint aminő egész élete volt. Ki azt állította, hogy ő Gil Blas-t egy spanyol kéziratból fordította, mellyet soha sem látott senki, csak azon hűségéről tett tanubizonyságot, melylyel a spanyolországi erkölcsöket rajzolta.

Prevôt.

Prevôt Antal abbé (1697—1763) heudini születésű Artois tartományból, ép úgy tele volt kalandokkal életében, mint regényeiben. Jezsuiták között neveltetvén, katonának megy, újra buzgó jezsuitává, aztán szeleburdi tisztte lesz; majd gazdag, majd szegény; elvesztvén egy barátnéját huszonkétéves korában a maurinusok közé temeti magát, predikál, dolgozik a gyűjteményeken, miközben megint megszereti a világot, egy regényt ír s kalandok elbeszélésével vidítja fel a szerzetesek hosszú estéit. A kevésbbé szigoru clunyi zárdába téteti át magát, de itt sem levén megelé-

gedve, Hollandba fut, s itt közzéteszi Egy előkelő férfi e mlékiratait, s azon élénkség, melylyel e műben a szenvedélyeket festi, mutatja, hogy azok még ő benne sem aludtak el. Itten egy protestáns nővel adván össze magát, Angolországba fut, hol kiadja Pro és contra, Cléveland, és Manon Lescaut czinű munkáit, s nem annyira művei, mint inkább kalandjai által hírnévre teszen szert. Visszatérve Franciaországba, kiadja az Utazások történetét (1745), melly részben angolból van fordítva, s kevésbbé szintelen, mint a La Harpe é. Meghalván hatvanéves korában, testét bonczolni kezdik, de me, a sziv újra rángatózni kezd a bonczoló kése alatt. Szervedélylyel, természetességgel és ritka ügyességgel birván a kalandok összefüzésében és az érdek fokozásában, megelőzhetette volna a jelenkoriakat, ha kidolgozta volna regényeit, mellyekben élet van, minthogy gyakran önmagát rajzolja. A Manon Lescaut-ban a legelvetemedettebb egyéneket szerepelteti, és mégis, mennyire érdekfeszítő, mennyi igazság van egy jó lélek tévedéseiben, ki a szerencsétlenségek tulhalmozódása folytán nemessé sőt magasztossá leszen!

Marivaux (1688—1763), ki az emberi események aprólékos oldalait teszi figyelme tárgyává, szerencsés volt a regényírásban, mi inkább eltűri a lassu meneteket, mint a dráma. Tencin asszony számos kellemes regényei között Comminges gróf emlékirataiban szenvedély és természetesség található. Bámulatos az utolsó jelenet, mellyben a nő, ki trappista szerzetesnek adta ki magát, haldokló ágyán fennhangon bevallja és fölfedezi szerelmét, a gróf hallatára, ki iránta való szerelemből lépett ugyanazon szigoru szerzetbe.

Itt idézhetném Pluche-t, ki szerencsésen festette a természet látványát, továbbá Lefranc de Pompignant, a komoly eszmék barátját, ki reformok után törekedett forradalom nélkül, s még annyi mást; a jövő azonban nem az ő számukra volt fentartva.

Europa megszokta már, hogy a szellem kéjeit keresse a francia irodalomban, mellynek termékei voltak ama szomorujátékok, ballotti beszédek, regények, gondolatok, vitatkozások, mellyekben az érdekeltséget előbb nem ismert forma-csin tartotta folyton ébren, s azon finomság, melly őszinteségnek tüntette fel a hizelgést és méltóságnak a meghunyászkodást. A szerteszéledt nagy számu protestánsok, kik nevelésre adták magukat, elterjesztették a természetesnek és reminiscentiáknak, a pedanteriának és valódiságnak ama vegyülékét, melly a francia irodalmat és modort jellem-

zé. Már maga a nyelv is mellözhetlennék tekintetett minden művelt egyénre nézve, valamennyi udvar azt használta s a diplomaták is előszeretettel éltek vele. Növekedvén az olvasók száma, az irodalmi pálya is terjedtebbé s mintegy mesterséggé lön, fel kellett használni a nép szenvedélyeit, s azért világosan kellett magát kifejezni az illetőnek. Már pedig a franczia a legvilágosabb nyelv, melly ennekfolytán roppant fontosságu eszközzé lön. Ennek segélyével szerette meg Európa a könnyüt, a világost; az írók elegantiáját tekintették minden nép műveltségének egyedüli ismertető jeleül; valamely könyvnek az képezte egyedüli értékét, ha könnyed volt, mint valami regény; ami fáradsággal és kutatásokkal járt s nem lehetett elmondani a szépek társalgási körében, azt pedanteriának, élvezhetlennék, metasphysikának nevezték. Az élvezetekre azouban nem sokára megrázkodtatások is következtek akkor, midőn ugyanazon irodalom, fegyvert ragadva, a század legfőbb hatalmává lett, s harczával előkészítette a vasfegyverek harcát.

Erre a menekültek és az angolok példái tanítottak rá. A vallási üldözés miatt Schweizba és Hollandba levén kénytelenek menekülni, nagyszámú francziák dühös nyíltsággal kezdtek irni, ugyanazon gyűlöletbe foglalva a királyokat és papokat, s történelmi eredetökben és a nép tiszteletében támadva meg őket. Bayle, Baillet, Le Clerc János, D' Argens . . , kötetekkel és füzetekkel árasztották el Franciaországot, mellyek az encyclopedisták mintaképe és raktára voltak.

Böleselem Angolországban.

Angolországban a puritánok, kik az evangeliumon kívül minden szabályt elvetettek, már az 1649-iki forradalomban gyökeres reformot kísérltek meg. Azoknak tehát, kiknek szíven feküdt a kiváltságok és a régi társadalmi rend fentartása, érdekekben állott megtámadni a szentírás igazságát és tekintélyét, ugy hogy a két vallási párt között egy harmadik alakult hitetlenekből és gunyolódókból. El levén keseredve a gyanakodó Stuartok üldözése miatt, Orange-zsal győzelmök folytán vérszemet kapva tértek vissza, s gyűlöletöket egyképen kiterjesztették a megbukott pártra és a vallásra. Shaftesbury, Cromwell bizalmas embere s később II. Károly főcanczellárja, befogadta és új életre ébresztette a szabad gondolkozókat, mint ahogy neveztetek, s könnyű és engedékeny bölesészetet tanított. A társadalmi rendet felforgató tanok, mellyeket Hobbes tett közzé,

Harrington, Sidney, Locke pedig alkalmazott, a vallástalan művek egész özönét hozták létre; Toland A keresztényégitőkök nélkül című munkájában új egyházat javasolt; Wolston Krisztus csodáit pusztá allegoriáknak mondta; Colins tagadta a kinyilatkoztatás szükségességét, állítván, hogy elég szeretni Istent és az embereket. Tindal újra fölmelegítette az előbbiek hadonázásait, kikelve minden pozitív vallás ellen, s ép oly kevéssé kímélve a morált, mint a dogmát; Dodwell a „szentírás és az első századbeli atyák nyomán bebizonyítja, hogy a lélek természeténél fogva balandó“; a demokratikus merészségek tapsokat szereznek Gay Koldusának. Locke nyomain Hume annyira ment, hogy tagadta, miszerint a vallás az ész elvein alapulhasson, s hogy az eredményből következést lehessen vonni az okra; mi által a halhatatlanságnak metaphysikai, erkölcsi vagy physikai bizonyítását sarkából kiforgatta.

Bolingbroke.

Nagy buzgalommal folytatta eme harczot a trón és oltár ellen Bolingbroke Henrik lord (1677—1751.). Ifjuságától kezdve a hitetlen tudományosságra adván magát, akként gondolkozott, hogy czélszerű meghagyni a babonát a népnek, a magasabb osztályokat azonban föl kell menteni annak nyüjétől. Miután a hannoveri ház trónraléptekor előbb a hazából, később csupán a szószekről számüzetett, meleg és hathatós politikai ékesszólását röpirataiban gyakorolta, mellyek csupa erőtelj voltak, mint: Elmékedések a pártok felett, Egy hazafias király eszményképe, Levelek a történelem fölött, mellyekben Walpole minisztert csipkedve metaphysikai tételekig emelkedett, gyakorlatban az epicureizmust pártolva, elméletben pedig a deisták szövívőjének mutatva magát.¹⁾ Ő adta Popenak az Elmékedés az ember fölött című mű tárgyát, mellyben a deismus dicsőítetik, s minduntalan arra törekedett, hogy a természet ural-

---

¹⁾ Bolingbroke azonban nem osztotta követőinek forradalmi eszméit, s ezeket írta Swiftnek 1724. szept. 12-én: „Mint észreveszem, erős szellemeknek hívják magukat azok, kiket én a társadalom ostorainak tartok, mert törekvéseik a társadalmi kötelek széttépésére és arra irányulnak, hogy megszabadítsák egy hatalmas féktől ama vadállatot, az embert, holott azt még más fékek egy tucatjával kellett viszatartani stb“. Más dologban is eltért követőitől, s a helyett, hogy bámulta volna az angol alkotmányt, azt mondá, hogy az nem áll egyébből, mint egy királyból fény nélkül, nemesekből függetlenség nélkül, közsegekből szabadság nélkül.

mát helyezze a theologusok ideáljának helyére. Szerinte minden empirismus; a szellem természeti tárgynak tekintendő; Cartesius eszelős, valahányszor általános olvekig emelkedik, s a legszebb bölcsészet abban áll: „tudni élni, vagyis alkalmazkodni az időhöz, az emberekhez, a körülményekhez, midőn ezt az ész követeli.“

Leibnitz, ki ez időtájban halt meg Németországban, már feledve volt; Vico ismeretlenül élt Olaszországban; s aki szabad eszmék után sóvárgott, azokat Angolországban kereste. Ide jött lelkesülni a francia irodalom is, míg azonban itt a sajtó és a vélemények szabadsága megengedte amaz érzelmek nyilvánítását, ez kevésbé lön veszélyessé, minthogy más érdekek s ellenkező vagy egymással versengő nézetek zajával volt összekötve, Franciaországba vive azonban át, egészen más következményeket vont maga után. Az angolok között az érzékek és a tapasztalás bölcsészetét féken tartotta a mérséklet ama benszületett érzelme ugy a külvilágszönyokban mint a tudományos nézetekben, miértis a lelki és isteni elem kiküszöbölése nem ragadott olly hirtelenséggel a felforgatásra. Míg az angoloknak szükségök volt valamelly hitre, valamelly erkölcsi érzelmre, a francziák hanyatlomlok rohantak a természet érzéki fanatismusába. Fontenelle mondá: ha tele volna markom igazságokkal, csak egyenkint bocsátanám ki azokat; most pedig valamennyien azzal kérkednek, hogy mindent tudnak, ezt a háztetőkről akarják kiabálni, felszabadítani az emberi fajt, mellyet rabszolgává tettek a nemesek s baromivá a papok, s eflene akarnak működni a megelőző századnak, skepticismust, társadalmi átalakítást, a jelenkoriak utánzását hangoztatva.

A szabad vizsgálódást tehát, illyformán nem csupán a vallásra és politikára, hanem az emberre, a természetre, a társadalomra is alkalmazták. Következésképen mindenütt kétségek, mindenütt rendszerek merültek fel, s általánossá lön a hajlam a paradoxon iránt; mindenki bölcsészettel foglalkozott, s Looket tartották a bölcsészek mesterének; magasztalták az analysisist, s mindenkor önkényes föltevésekből indultak ki; minduntalan a józan észet hangoztatták, s eszerint akarták volna átalakítani az emberi szívet és értelmet.

Ámbár különböztek az alakra nézve, mindenki meggyezett abban, hogy a hit összeegyeztethetlen az értelemmel; ez ember önmagától és önmagáért létezik; az eredeti vadság állapotából az által emelkedett ki, hogy feltalálta a beszédet, a tarsulást, a jog és

kötelesség eszméit; az összes intézmények az ő szellemének teremtényei, a vallás tehát korlátlan szabadsággal bír; különös gyűlöletet érdemel a keresztény vallás, mint amely hitelveket és kötelességeket szab elő; kárhóztatandók a kiváltságok, mellyek ellentétben állanak az ősi egyenlőséggel. Bámulatos vakmerősége a szellemnek, melly semmi külső tényt számba nem vett, utálta és megvetette az egész társadalmi állapotot és az embert, a sajátmagáival ellenkező nézetek iránt csak megvetést és gunyt mulatott s ép olly zsarnokivá lön, mint amaz intézmények, mellyeket megtámadott. A természet nagyszerűségei, mellyeket a haladó tudomány feltárt, s mellyek mindinkább bámulatosabbaknak és szabályszerűbbeknek tünnek fel változatosságukban, nem gerjesztenek lelkesülésre, hanem érveket szolgáltatnak saját fajunk legyalázására; az ember és a szabadság iránti szeretetből magasztalják az orangutang értelmét s a chinaiak alkotmányát. Elválasztva a szellemi rendet az anyagtól, a tapasztalatlanság és a nagyravágyás ama sajátos jellege lép előtérbe, melly olly veszedelmessé lön később, midőn a bölcseszetet a tényekre kezdték alkalmazni.

Montesquieu.

Montesquieu Károly, Bordeauxból (1689 – 1755), parlamenti elnök, komoly tudományu férfi, olly korban lépett föl, amidőn (mint ő mondá) az irott művek legnagyobb része nem állott egyébből, mint beszélési könnyüségből és vizsgálódási tehetetlenségből; ő is divatba akarván tehát jöni, szükségesnek vélte élénkséggel ékesíteni olly dolgokat, mellyek már önmaguknál fogva is eléggé vonzóak, mint az igazság és jog. Először is a Perzsa levelekkel lépett föl (1721), melly a legmélyebb a frivol könyvek között. Bármennyire téves, de nem volt új azon gondolat, valamelly idegen által ítélteni meg saját műveltségünket, mellynek megszokása nem takarja el előtte a helytelenségeket. Az efféle művekben azonban a feltalálás a legkevesebb, s Montesquieu e művében a folytonos csipkedések XIV. Lajos, Law, a kényuralom és az udvar erkölcei ellen tetszetek a politikai köröknek; tetszett a szép világnak a serail leírása, hol a szerelem meg van fosztva minden gyöngédségtől, le van aljasítva a féltékenység által s állati kéjelgőssé van átváltoztatva; tetszett a komoly egyéneknek az udvar tényeinek fürkészése s a társaság ledérségének pelengérré állítása. Csipős megjegyzései közmondásokká lőnek, annál is inkább, mint-hogy nem látszottak gyűlölet által sugalltaknak; belátták, hogy az epigrammot össze lehet egyeztetni az emelkedett gondolatokkal

és szigorú tárgyakkal, s többen utánozva ama szabatos rövidséget, mely eltakartatja az ürességet, azt hitték, hogy olly mélyrehatók, mint ő, mert olly könnyedek, mint ő.

Illy skepticismus, illy nyilván botrányos megjegyzések, melyeket egy elnök teszen közzé, mutatják, hogy a közvélemény ferde irányba tévedt, s hogy nem mertek megtagadni tőle némi áldozatot. S illy áldozat volt az ő Gnidus diplomája is, mely a legkéjgöbb festés. Chesterfield-del, ki azt mondá neki: *Ti francziák tudtok csinálni utczatorlaszokat de nem bástyákat, Montesquieu Olaszországba jött tanulmányozni a kis államok eme muzeumát: a köztársaságokban a szabadságot függetlenség nélkül; Toscánában a korlátlan uralmat panaszok nélkül; s mialatt megjíedt Velenczétől, mint valami kisértettől, „a legkellemesebb dolgok egyike volt reá nézve látni, a nagyherczog első miniszterét, ujjas mellényben és fonott kalapban, egy kis faszéken ülve kapuja előtt; boldog ország, hol a miniszter illy egyszerűen és illy henyn él.“ Hollandban és Angolországban politikusokkal és okoskodókkal társalgott, kik a vallás említésénél szájukat nevétségesen firtorgatták; de elborzadt, midőn ott kinyomatva és fenhargon említve hallott olly dolgokat, melyeket máshol suttozva isalig emlitenek.*

Visszatért Franciaországba, midőn a szellemek magukhoz térve Lajos uralkodásának hosszantartó káprázatából és felrázva Law rendszere által, a kormányzat, pénztudomány és igazságszolgáltatás tanulmányozására adták magukat. Fleury miniszteriuma alatt erkölcsi és politikai akademia alapítottott, a Rohan palotában pedig a vakmerő club de l'entresol jött létre, hol Bolingbroke, d'Argenson, Saint Pierre adtak egymásnak találkát. Ez utóbbinak, ki „ábrándos szellem, visszataszító író, s a legnagyobb veszedelme volt a jó polgároknak“¹⁾, köszöni a szótár a bienfaisance szót, az iskola pedig a faj végnélküli tökéletesíthetéséről szóló ábrándokat. Kiküszöböltette a francia akademiából, mert megróttá XIV. Lajos kormányát, nagyobb bátorsággal terjesztette elő reformjavasatait, melyek valóban becsületes emberhez méltók voltak s nem sértették az udvart; indítványozta, hogy távolítsák el a kegyelteket, helyesebben oszszák ki a hivatalokat, s egy felső akademia tegyen a királynak hármas előterjesztést, melyből a miniszterek lennének választandók. Szóval, min-

---

¹⁾ Lemontey.

denütt hibákat lát, orvosszereket javasol, s e tárgyban emlékiratokat intéz a miniszterekhez, s nagyfontosságú igazságokat nyomat ki olly ábrándokkal vegyest, mellyek elnézővé teszik a sajtóbírósgot amazok irányában. Nem arról volt-e szó Az örök béke terve czimű munkájában, hogy a társadalom alapjában fölforgattassék? Kevesebb chimaerát nyújtott d' Argenson: egy király, egy hit, egy törvény; de ámbár a királynak korlátlanul kell uralkodnia, s osztatlanul kell birnia a törvényhozói hatalmat, nem akar központosítást, hanem municipalis intézményeket, s nem titkolja a hajdani egyeduralom visszaéléseit. Illy módon keresett az ész elensúlyozást a XIV. Lajos által megalapított kényuralomra.

Illyenek között jutott eröhöz Montesquieu. Elmélnkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okai fölött czimű munkájában (1734) nem támadnak kétségei a tények fölött; az elmélnkedéseket illetőleg Machiavelli és Bossuet megelőzték őt idő s felülhaladták elmeél tekintetében; szerinte nem is lehetne megérteni a senatust, a népet, a plebejusok küzdelmeit a clienseket és a tribunusi intézményt; de duzzadoz e műben az ékes-szólás, hogy ellentétbe helyezze a rómaiak erőteljes kormányát a franciaországi meggondolatlan és lanyha kormánynyal. Husz évig dolgozott a Törvények szelleme (1748) czimű munkáján, s huszonkét kiadás tizennyolcz hónap alatt bizonyítja, hogy a kíváncsiság a polgári kormány felé fordult, melly előbb titok volt. S mindennek daczára ugyanazon bölcsészeti iskola nem hagyta jóvá munkáját¹⁾; az utódok minduntalan kritizálják, de olvassák

¹⁾ Helvetius rá akarta veni Montesquieut, hogy ne nyomassa ki könyvét, melly, ugymond, igen hiányos és nem méltó a *Perzsa levelek* szerzőjére. Voltaire, ki szintén kedvelte Montesquieut, mint vallástalan bölcsészt, azt mondá, hogy fájdalomra esik látni egy olly könyvben, melly hasznára lehetett volna a bölcsészetnek, „une foule de paradoxes, la vérité sacrifiée au bel esprit, point d'ordre, des citations presque toujours fausses, des exemples pris chez des peuples du fund de l'Asie, à peine connus, d'après des voyageurs mal instruits ou menteurs, et une infinité de raisonnemens faux. Ce livre est un labyrinthe sans fil; un édifice mal fondé et construit irrégulièrement, dans lequel il y a beaucoup de beaux appartemens vernis et dorés; un cabinet mal rangé avec des beaux lustres de cristal de roche. Après l'avoir lu, on ne sait guère ce qu'on a lu. Je désirai connaître l'histoire des lois, les motifs qui les ont établies négligées, détruites, renouvelées; je n'ai malheureusement rencontré souvent que de l'esprit, des railleries, de l'imagination et des erreurs. Une dame, qui avait autant d'esprit que Montesquieu, disait que son livre était de *l'esprit sur les lois*: on ne l'a jamais mieux défini. L'auteur sautille plus qu'il ne marche; il brille plus qu'il n'éclaire; il lisait superficiellement et jugeait trop vite“.

is, édesgetve a széles látkör, a világosság, a történelem élesesztű fejtegetései és azon körülmény által, hogy minden időből és helyből von le bizonyítékokat.

Mint mély meggyőzések embere, nem keresi a tényeket, hogy megítélje, a visszaéléseket, hogy megjavítsa, de igyekszik fölfedezni okaikat és helyöket; közönyös lévén Drákó és Krisztus, a japáni és atheni kormány között, minden törvényt, minden vallást igazol; elfogadja a történetet, úgy, amint van, egyedüli célja azt megmagyarázni és kimutatni, milly öszhangzatban vannak az intézmények a szükségletekkel; belátja, hogy a tények értelmét, az ember természetében kell keresni, ama törvények azonban, mellyeket ő szükséges, a dolgok természetéből származó viszonyoknak nevez, a mindenség törvényei, s nem ama pozitív törvények, mellyek kölcsönös megállapodásokból vannak levónva; irtózik a kényuralomtól, ahelyett azonban, hogy megsemmisíteni ohajtaná, azt a romlottság szükségképeni következményének tekinti; nem érti a forradalmakat, sem azon jót, mely a rossz eszméje alatt rejtőzik. Machiavelli az olasz küzdelmek között csak az ügyességet és jellemzilárdságot tartotta nagynak, bárminő volt is annak iránya; Montesquieu, békés korban, a szerencsés eredményben látja az erények és becsületesség jutalmát. Eltérve a korabeli theoreticusoktól, a tényekre támaszkodik, ahelyett azonban, hogy az igazság levonása végett vizsgálat alá venné, válogatás nélkül halmozza azokat össze elméleteinek támogatására; ha a történet nem szolgált neki illy tényeket, a Chináról és Amerikáról szóló leírásokhoz folyamodik, hamindjárt meg is vannak hamisítva az érdek, a tudatlanság, a hiuság által. Illy módon sok téves szabályt vont le nem igaz tényekből; sok helyes szabályt meghamisított tényekkel támogatott, s nem tett megkülönböztetést idők és országok között. Az egymástól teljesen különböző műveltségekből levont adomák ama halmaza, az egymással össze nem függő társadalmi képek között, mellyek csak illusorius egymásbafűzését engedik meg a metaphysikai összehasonlításoknak, számos fejtegetés csuszlik ki tollából, mellyek csak az előzményekből és a körülményekből vonhatók le, hamindjárt nem is változott meg a külső alak, s mellyek miatt XII. Károly akadályozva van Attilává lenni.

Csak az esetlegeket látja tehát ott, hol Vico csak az általánoságokat látta, mellyek függetlenek a külön esetektől. Eltérve Vicotól, azt hiszi, hogy a népeket a nagy emberek alakítják; Mahomed és Confucius megteremtik országuk műveltségét; a törvény-

könyvek megalapítják a nemzeteket. Midőn minden más magyarázatból kifogyott, az éghajlathoz folyamodik, melly ugyanazon szolgálatot teszi ránézve, mint az események egymás után következése a bölcsészekre nézve. Képtelenség volt, s azért tetszett; a mellett azonban, hogy az éghajlatokból levont törvényhozás eme materialikus elmélete szükségképen korai volt, ismereteinek szük körében felelte, hogy a török uralkodik Solon hazája fölött. A korabelieket mellözi, minthogy ollybá tartja a politikai tüneményeket, mint amellyek változhatlan természeti törvényeknek vannak alávetve, épugy mint a többi tünemények; egészen véve azonban nem fejezte be teljesen a maga elé tűzött feladatot, s nem is fejezhette be, s ez is az efféle általános munkák osztályához s Aristoteles eredeti munkájához tartozik, anélkül, hogy utólréuá, ha tekintetbe vesszük a kort.

Sholasticus irányra mutat a kormányok felosztása, mintha a világ a szavak osztályozásainak volna alávetve, miután pedig ezeket feltalálta, tekintet nélkül összehord minden kort, minden népet, anélkül, hogy megjedne azon különbségtől, melly az atheni és hollandi köztársaság, az angol, ottoman és XIV. Lajos monarchiája között létezik, mellyet egyedül ismer. A törvényhozási, végrehajtó és igazságszolgáltatási hatalom, továbbá az arisztocraticus, demokratikus és monarchicus kormányformák eme megkülönböztetéseinnek aztán minden tárgyat alárendel, még a vallásokat is, mi eltérít a történelmi kapocstól. A különböző kormányformák szerint különböző indokokat tulajdonitván az emberi nemzedékeknek, mig az ember mindenütt ugyanaz, állitja, hogy a köztársaságok az erényen alapulnak, s kizárja ezt a monarchiákból, ámbár bevallja, hogy csupán a politikai erényt érti, vagyis a haza és az egyenlőség szeretetét; hogy a köztársaságoknak hátrányára van a kereskedelem, mig másrésről javára szolgál a monarchiáknak, mellyek nem lehetnek el fényezés nélkül. Ha Carthago, Rhodus, Holland és Velence az ellenkezőt tanusitják, azzal nem törődik. Fő és általános mintaképe az angol parlamentáris alköormány, mellynek csakugyan megismertette bonyodalmas szervezetét, és azon irigylésre méltó előnyeit, mellyek a Habeas-Corpus actából, az esküdtszékből, az ellenzékből, a szabad sajtóból s azon jogból származnak, hogy bárkit be lehet vádolni a törvényszék előtt. Bármit mondjanak is mások, mi érdemül rójuk fel neki, hogy tényleg létező mintaképhez, és nem ábrándokhoz alkalmazkodott, s mindenesetre használt azáltal, hogy hozzászoktatta olvasóit gondolkozni a tények fölött

keresni azok értelmét és összehasonlítani a kormányokat. Ezzel, ámbár épen nem volt ujitó s tisztelte a királyt, a törvényeket, az országot, ő maga is elősegítette a forradalmi pártot, melly az ő halálával elvesztette mérséklőjét s csupán nagy izgatója maradt meg.

Voltaire.

Voltaire (Francois Arouet de) született Châtenayben (1694—1778), a jezsuiták iskoláiban tanult verseket csinálni. Oedipus-a (1718) megnyitotta előtte az utat a társaságokba, mellyek csodálkozva, hogy illy szellemmel bir egy szomorujáték írója, megengedték neki, hogy mint magához hasonlókkal társalogjon a nagyurakkal. Minthogy azonban csipkedéseivel magára haragította Rohan herceget, ez megbotoztatta szolgálai által; Voltaire kihija a herceget, a rendőrség azonban hat hónapra a Bastilleba zárja (1726). Rendkívül felindulva azon ország ellen, mellyben annyi megkülönböztetés létezik a születés különbözősége miatt, Angolországba költözik; itt befurakodik a hirnév osztogatók köreibe, Bolingbroke-tól bátorságot tanul, Swift-tel élesíti a természettől nyert gonosz nyelvét, Pope-tól pedig annak mesterségét tanulja el, hogyan kelljen a mély gondolatokat ragyogó képekkel egyesíteni. Megismerte Clarke Sámuel is, ki soha sem mondotta ki Isten nevét magabaszállás és tisztelet nélkül, amifölött csodálkozását nyilvánítván Voltaire, azt felelte neki, hogy Newtontól vette át ezen szokást, melly vajha minden emberrel közös volna.

A szabad társaság élénk pezsgése, ama jellemek eredetisége, a clubbok és vallási társulatok ezer új alakja, a közügyek szabad megvitatása, az ész, melly ösvényül szolgált a hatalomra, a kiváló férfiak ovatiója, a nép s nem az udvar nézeteire alapított irodalom olly erőt kölcsönöznek képzelőtehetségének, melly lehetetlen a szárazföldön, hol előítéletek, szokás s mindenféle teketóriák ónsulylyal nehezdednek a szellem szárnyaira. Visszatérve Franciaországba, megismerteti Shakspeare-t, Locket, Newtont, a himlőoltást, az esküdszékeket, s egyéb ott általánosan elterjedt, itt ismeretlen intézményeket. Ha az udvar tudott volna neki hízeln, mire vágyódott, ő talán a vétkeknek hízelt s nem a hibákat ostorozta volna, egy tehetetlen kormánynyal szemközt azonban, melly akadályokat gördített a gondolatok közzététele elé, anélkül, hogy képes lett volna azt fékentartani, Voltaire mi veszélylyel sem járó bátorságot fitogtat, s dédelgetve némelly szenvedélyeket, fennen hangoztatva, hogy ellopták kéziratát, hogy a kiadó meghamisította azt, s más hasonló kifogásokkal, mellyek megfosztják őt a bátorság és őszinteség diszétől, magá-

hoz hódítja a szellemeket, azt mondva, mit százada gondolt, s tréfásan tárgyalva a komoly dolgokat; az üldözés hatalmassá teszi őt, mert a benne büntetett nézetek korának nézetei voltak.

Az Angol levelekben, mellyek legelőször ítéltettek el, megtámadja Pascalt és Cartesiust nyilvánvaló keresztényellenes szándékkal. A kormányzó vacsoráinál növelt patriciusi raj között, nagy hirnevet szerzett neki az Orleansi szűz (Pucelle d'Orléans) mert a lehető legaljasabb mű volt, s nem jelent meg nyomtatásban; midőn később „a nemzeti történelem egyik dicső episódjának eme szentségtörő kigunyolása“ ¹⁾ nyomtatásban is napvilágot látott, a vele egy gyékényen áruló közönség a kiadó meghamisításának tulajdonította azt, ami benne gyöngé és hiányos volt. Milly jót tehetett volna Voltaire, ha a régi társadalom megdöntésére s az ujnak megalapítására terelte volna a közvéleményt. Ellenkezőleg nem sokat törődik a reflexióval; tekintet nélkül emberekre és szentekre, árkon-bokron keresztül halad célja felé, nem gondolva azzal, vajjon nem fog-e holnap ő maga is másként gondolkozni? Bizonyos remények miatt dicsérte a kormányzót; boszúállásból magasztalta Angolországot; dicsőítette Shakspeare-t, midőn még senki sem ismerte, később ócsárolta, midőn vetélytársának kezdte tekinteni; független álczája alatt szorgos előzékenykedést vehetsz észre mindennemű felsőség iránt. Ki ismerte jobban ama mesterséget, hogyan kelljen megadni a dicséreteknek ama szellemdus fordulatot, melly azokat kétszeresen kedvesekké teszi? Kevesen érték továbbá őt utól azon csipkedésben vágytársai iránt, melly úgy látszik, egyedül illik ama nagyravágyáshoz, melly tehetetlennek ismeri magát.

Még veszedelmesebbé vált azért, hogy ő volt korának legnagyobb költője, melly kor valóban kevésé volt költői, s minthogy az új eszméket a mult század kedves alakjában tudta előadni, nem ok nélkül követelte, hogy a legnagyobbak mellé helyeztessék. Mint kitűnő író meg tudta tartani azon középutat, mellyen felül a declamatio, alul pedig a köznapiasság kezdődik; irányának, melly erőteljes és mérsékelt, természetos és szabatos volt, nem csekély részben köszöni diadalait és felsőségét ama tulzó írók felett, kik zászlaját követték. Költői pályájára azonban nem a szellem ellenállhatlan ösztöne edesgette, melly nem ismeri önmagát; barbárnak mondotta Dantét, mia-

---

¹⁾ Ezen kifejezést Harel *Voltaire magasztalása* című munkájából vesszük at, melly díjt nyert az akademiától 1844 ben. Hozzá forduljon, ki istenitve akarja látni a XVIII. század hőseit a XIX. század érzelmeivel és szavaival.

latt magasztalta Tassót; Corneillet a spanyolok plagiatora gyanánt akarta feltüntetni csak azért, mert tisztelte a középkort és színrehozta a szenteket, ócsárolta bátorságát, élénk phrasisait, idiotismusait ¹⁾, miáltal ő, ki az irályt kivéve mindenben bátor volt, félénkké tette a nyelvet elannyira, hogy elvesztvén a finom szabatoságot, utcaivá lett.

Illy kötekedő szellemmel közeledvén a költészethez, midőn látta, hogy hazájának nincs hős költeménye, monda: Majd én adok neki. Minthogy azonban a vallás iránti megvetése nem engedte, hogy a költői korszakokban keressen tárgyat, ezt a vizsgálódás korából merítette, s ámbár Franciaország legnépszerűbb hősét választotta, mégsem sikerült neki, s talán nem is sikerülhetett az eszményi epicumig emelni hősét. A *Henriade* az összes szabályok szigorú megtartásával, az *Aeneis* nyomain indult összes költemények segédszereinek felhasználásával készült; van benne zivatar, elbeszélés, egy elhagyott Gabriela, leszállás a halál birodalmába, nagyság és szerencsétlenségek megjövendölése. De sem a kor, melyet leirt, nem volt olly egyszerű, hogy megtört volna illy inventiókat, sem az, mellyhez fordult, nem birt eléggé űde képzelőerővel. Mezei jelenetek, vagy nyugalom a természet ölén soha sem fordulnak elő; a paradicsomban a vallási türelemről s a Newton-féle nehézkedési elmületről tart értekezést; az ész, s mindig csak az ész. Mint költői mű, nagyszerűséggel, emelkedett érzelmekkel van telve; jól festette a jellemeket, de egy mintaképet sem alkotott. Szellem és izlés műve, mellyet szerzője büszkeségből készített, hit nélkü saját művében, tisztelet nélkül a művészet iránt, a lelkesültség által nem igazolt köznapiságokkal vegyítve a legemelkedettebb részleteket. II. Frigyes az *Aeneis* mellé helyezte Voltaire művét; mert nemj

---

¹⁾ Az olasz Galiani, trivial követője ama gunyolódó bölcsészettnek, józan tant állított szembe Voltaire utolsó bírálatának Corneille fölött: „Du mérite d'un homme, il n'y a que son siècle qui ait droit d'en juger; mais un siècle a droit de juger d'un autre siècle. Si Voltaire a jugé l'homme Corneille, il est absurde-ment envieux; s'il a jugé le siècle de Corneille, et le degré de l'art dramatique d'alors, il le peut; et notre siècle a le droit d'examiner le goût des siècles précédens... Je suis tombé sur des notes grammaticales, qui m'apprenaient qu'un mot ou une phrase de Corneille n'était pas en bon français. Ceci m'a paru aussi absurde, que si l'on m'apprenait que Cicéron et Virgile quoique italiens, n'écrivent pas en aussi bon italien que Boccace et l'Arioste. Quelle impertinence! Tous les siècles et tous les pays ont leur langue vivante, et toutes sont également bonnes: chacun écrit la sienne.“ Lettre à M. d'Epinaÿ.

olvasta amazt; az utódok a *Pharsalia* alá helyezik, s kevesbbé költőinek találják a mesét, mint a történetet.

Szomorujátékaiban követve amaz ujitást, melyet azon Crebilon kezdeményezett, kit ő megtagadott, szigorúsággal akarta felváltani az édeskedéseket; nem félt a görög szín pompájától s az angol nagyszerűségétől; mindkettőt megpróbálta, de egyikben sem jutott tökélyre. Bámulatosan ismerte a megrázó jelenetek készítésének titkát s azt, hogyan kell hatni a nézőkre, kiknek izlését tanulmányozta, anélkül azonban, hogy lelkiismeretbeli dolgot csinált volna belőle, miként Racine; inkább törődik a csattanós jelenetekkel, a disztiményekkel, declamatiókkal, fitogtatott érzelmekkel mint az emberi szív mély tanulmányozásával, inkább a szenvedélyes mint szabatos párbeszédekkel, inkább a közvetlen sikerrel mint a halhatatlansággal; jól-rosszul utánoz, elfogadja a mesterek összes szabályait, megtartja a declamatiót és a körtlirásokat, de nem két nagy elődjének egyszerűségét; s ha itt-ott gyönyörű részletek és versek fordulnak is elő, nincs saját irálya. Az *Oedipus*-ban, az *Artemisiá*-ban, a *Marianne*-ban Racine legszerencsésebb utánzójának mutatta magát; később saját lábain kezdván járni, szenvedélyesebb, merészebb lett a drámai kisegítő eszközökben. A *Merope*-ban nem annyira a régiékhöz, mint inkább az olasz Maffeihoz folyamodott, azt híven, hogy javítja őt ott is, hol az ellenkezőt teszi¹⁾. Az *Orestes*-ben, hol mellőzte a meghitteket és a szerelmet, sokkal bonyolultabb, mint a görög jelleg megengedné.

Shakspeare, ki őt előbb önkénytelenül bámulatra ragadta, ocsárlásokkal halmozta el, midőn látta, hogy idézni kezdték annak kimutatása végett, mennyit vett át belőle, s mennyire alatta áll az ő tehetsége Shakspeare lángeszének, sőt azzal dicsekedik, hogy ő gyűjtött össze elsőizben néhány gyöngyöt a *barbari* *tragi* *oedre* *ből*. Őt utánozva használja a kisérteteket, de nagyszerűség, méltóság, izlés nélkül. *Julius Caesar*-ját, mellyben olly nagy és természetes rész van hagyva a népnek, a *Brutus*-ban utánozta, jól rajzolva a szabadság szeretetét s a bukott királyok cselszövényeit; de nem meri, miként az angol költő, kimondani a meztelen igazságot. A *II. Brutus*-ban még sötétebb szinekkel festette az atyagyilkolás borzasztóságát; ez gyöngye szomorujáték, ép úgy mint *Catilina*, és mindazok, mellyek a színpadon kezdődnek

¹⁾ Olly lelkesültséget idézett elő, hogy a közönség kérte Villers hercegnőt, kinek páholyában ült, hogy csókolja meg.

és fejlődnek ki. Magasabb szárnyalásra mutat az újabb tárgyokban, melyekben a keresztény hősöket állítja elő, kik, Cid után, száműzve voltak a szinpadról. Egészen költői Zaira inventiója, de mennyire marad mögötte igazság tekintetében Otello szenvedélyének és Jago gonoszságának! Itt sem találjuk azon keleti nőt, ki csak a szerelemre és ennek kéjeire született; a keresztény folyók meszterileg vannak festve, az érdekelttség azonban, melyet keltének, csökkenti Zaira méltóságát, ki makacsul szereti a vad Orosmant. Miként itt keletieket és európaiakat, úgy spanyolokat és peruiakat állít egymással szembe az Alzirában, melyben megragadó a nő küzdelme az új kötelességek és érzelmek s a régi szokás között. Tancred-ben Cid lovagias érzelmeit és nemes önfeláldozását utánozza, de sántikál a kibonyolításban. A Mahomedben megfelelőleg az ő vallási nézeteinek, a próféta csak agyafurt csaló, mintha olly nagyszerű tényeket véghez lehetne vinni lelkesültség nélkül¹⁾; a maga elé tűzött cél a kegyetlenség tulzására viszi őt. Chinai árvája alig érdemel említést, miként azon mondvakészült tragoediák, melyek a történelemből mitsem kölcsönöznek egyebet, mint egy nevet és egy catastrophát.

Napoleon azt mondá, hogy Voltaire nem ismerte tragoediáiban sem a dolgokat, sem az embereket, sem a nagy szenvedélyeket, és mégis ezek legjobb művei, mert nem saját nevében beszél bennök. Sokkal gonoszabb volt, hogysen vídám lehetne a vígjátékokban, sokkal felületesebb, hogysen teljesen kifejthetne valamelly jellemet, s míg egyrészről utólérhetlen volt a vélemények és tanok kigunyolásában, másrészről kevésé értett ahhoz, hogy megragadja a jellemekek nevetséges oldalát, mi egyedül hozható színre.

Látván, hogy az ő ellenmondó és ujitások után vágyó százada bölcselmi elveket kívánt, illyesmikkel töltötte meg költészetét, s valamint szomorujátékait erkölcsi tételekre alapította, úgy Pope mintájára versbe szedett beszédeket készített. A bölcselmi költemények el vannak látva mindazon szépségekkel, melyeket

---

¹⁾ Nevetnie kellett önmagán és a többieken, midőn ezen ajánlást írta XIV. Benedeknek. *Legboldogabb atya! Szentséged meg fogja boosítani azon bátorságot mellyet a legigénytelenebb hívők egyike, de az erény egyik legnagyobb bámulója vesz magának, hogy az igaz vallás főnöke elé terjeszsze ezen művel, melly egy téves és barbár secta alapítója ellen von intézve.* — De azon vá!az sem illendő, mellyel XIV. Benedek a *Pucelle* szerzőjét megtisztelte.

csak remélni lehet valamely erkölcstantól vallás nélkül, a metaphysikától hitelvek nélkül; tanítanak, nem indítanak meg, feltárják az életet, de nem tesznek jobbat. Céljok továbbá soha sem a művészet, hanem az ész függetlenségének magasztalása, a skepticismus terjesztése, az erkölcsök szabad fékre eresztése, s az érzékiség szárnyát szegi a lelkesedésnek.

Arról vádolni őt, hogy száudékosan fenekedett a vallás és erkölcs ellen, nem lehet. Erkölcsösség többé nem létezett; a hitelvek meg voltak ingatva, s ő együtt uszva az árral, csak tetszeni akart, s meghajolt a talzások előtt, mellyek kikerülhetlenek mindenkire nézve, ki hathatós repressaliákat vállal magára. Ohajtott a népek felszabadítását, de azt az erkölcsök meglazításában s a hit meggyengítésében vélte föltalálni, mik pedig csak a kényuralom támaszai. A féktelenség utján eszközlendő átalakításra törekedik valamennyi kedves regénye is, mellyekben nem tüzte magának célul, mint az angol írók, a társadalom egyszerű és hű festését, sem, mint a jelenkoriak, valamely szenvedély ecsetelését, hanem valamely tételt igyekezett kifejteni, hogy így a legszámossabb néposztály között is elterjezsze saját eszméit, az izlés és a művészet határai között tartva magát; küzdeni a politika, a vallás, az erkölcsök ellen kimerithetlen és utánözhatlan gunyorokkal; terjeszteni az élvezet moralját.

Történelem.

Illy módon fogta ő fel a történelmet is. Schlegel mondá, hogy Voltaire kevesebbet ártott istentelenségeivel, mint azon hamis szellemmel, mellyet a történelembé öntött, melly míg az előbbi királyok alatt hivatalos és komoly hízegő volt¹⁾, most az ellenmondáshoz, a gunyolodáshoz tért át. Voltaire, ki mint minden egyébből, ugy a történelemből is fegyvert kovácsolt, nem választott az aranszázadok ékesszólása s az első századok egyszerű őszintesége között, hanem unalmas declamáló modort vett fel, s inkább caricaturákat rajzolt, mint képeket. XII. Károly története című munkája, mellyben az események magában az elbeszelésben lelik magyarázatukat, s mellyben rokonszenvet gerjeszt egy hős

¹⁾ Gomberville, 1620-ban, komolyan indítványozta, hogy a történetíratás a királyok számára tartassék fenn, s elevenen nyuzassék meg mindenki, ki illyesmit merészelné. (*Discours des vertus et vices de l'histoire*, 158 l.). Sokkal később Camusat (*Hist. crit. des Journaux*) kárkoztatja az újságok szabadságát, azon szép ok miatt, hogy még Agrippina sem találta volna jónak, hogy valamely *indiscret* újdondász kikürtölje férje halálának részleteit.

iránt, ki csak a harcznak élt, anélkül, hogy igazolná a harcot, epicusabb a *Henriade*-nél, mert ott csak a leírásról volt szó, miben ő hasonlíthatlan a rohamos csín és egyszerűség miatt, itt-ott egészen a lelkesedésig emelkedve. Ellentétben az izléssel, melly hanyatlásnak indult, azon félelemmel, mellyet a kormány az írók iránt mutatott, Rousseau paradoxonaival a tudományok ellen, a bölcsészek szabadságával, kiket nem szeretett, mióta megszűntek neki tömjénezní, leírta XIV. Lajos századát, melly mű csupa magasztalás, anélkül, hogy feltüntetné az alapot, vagy az erkölcsökben akkor beállott változást; anélkül, hogy fölemlitné, miszerint egy királynak egyéb kötelességei is vannak, mint maga iránt bámulatot kelteni, hogy Franciaországban egyéb dicsőségei is voltak az írók elegantiáján kívül. De felfoghatta-e ezt ő, ki mindig csak a királyoknak tömjénezett, ki szerette volna megsemmisíteni ama történelmi műveket, mellyek feltárták a királyok gonosztetteit¹⁾; ki átkozta azon papokat és barátokat, kik fékeztek amazok hatalmaskodásait és pártfogolták a népet²⁾; ezen népet, melly olly nyomorult az ő szemei előtt? És mégis, legyenek igazságosak vagy nem ama háboruk, juttatta legyen bár tönkre Franciaországot ama fényűzés, ő bámul; hogy még inkább ragyogjon ama máz, barbárokban festi az előbbi századokat. Továbbá bizonyos szentek életei mintájára, különféle osztályzatokba sorozza a különféle tényeket, képtelen lévén egy pillanattal átölelni az összes eseményeket, jellemeket, erkölcsöket. Mi ennek az eredménye? ismeritek az eseteket és adomákat, de nem a századot, s nem mondhattok fölöle alapos ítéletet.

A Tanulmány az erkölcsök és a nemzetek szelleme fölött czimű könyve program az egyházi hatalom ellen. Bizonyos tudományossággal, melly szélesnek látszik mert szemtelen, s mellytől a czim s az ide-oda kapkodó rendszer nem engedik azt követelnünk, hogy teljes legyen, tényeket és adomákat gyűjt össze kevésbé használt forrásokból; ahelyett azonban, hogy velök eredetiséget kölcsönözne a földolgoz elbeszélésének s élénkitené a társadalmi mozgalmak festését, külön fejezetekbe foglalja azokat: kényelmes rendszer arra, hogy önmagát tegye az igazság, saját véleményeit a tények helyére. Gunymosolyra vonja ajkait a súlyos és

---

¹⁾ Egyebek között lásd: *Correspondance*, III. k. 276. lap. levél II. Frigyeshez.

²⁾ Ugyanott, 134. lap.

magasztos szerencsétlenségekben; semmibe sem veszi a jellemekek hatalmát s nem állítja saját helyökre az embereket; örömet leli abban, igen csekély okokat tulajdonítani nagy eseményeknek, kicsinyeknek tenni a hősokeket, „gunyolni a világ két féltekéjét“.

Voltaire érdemét tehát, mellyet szerezhethetett volna az által, hogy függetlenné tette a történelmet s megbarátkoztatta a világot az új és független eszmékkel, nagyban csökkentette a modoros szellem és azon körülmény, hogy itt is a bölcseési czim után sóvárgott; művei a történelmi érzet megrontására szolgáltak, melly ekkor, mint minden más, Locke szerencsétlen behatása alatt állván, mindent kizárólag az érzéki észrehevésből származtatott. A vad ember valami szükségét érez, gondolkozik fölötte és talál valami módot annak kielégítésére; megfigyeli az állatokat és tanul, s a feltalálás egyenes vonalban és észszerüleg halad tovább. Illy módon állítják össze Buffon, Raynal, Temple a műveltséget, Condillac az ismeret egész rendszerét. A vad ember azonban bajosan rázza le magáról a megszokott közönyösséget. Bevárandók tehát azon rendkívüli események, mellyek csak egymástól igen messzefekvő időközökben szoktak ismétlődni, s azért a végtelenségig szaporítassanak az évszázadok. Szó sincs feleszületett eszmékről, valamelly ősi műveltség hagyományairól, ezek helyett azonban a természet, az értelem, a logica szerepeljenek. Némellyik a miénk előtt élt nemzedékekhez folyamodik, majd ide, majd oda helyezvén őket, Tatárországba, Sziberiába, Uj-Hollandba, csak oda nem, hová a legrégebb hagyomány helyezi őket, s csak azt ne kérdezze senki, hogy hát azok kitől tanultak. Némellyek a lángésznek tulajdonítják a találmányokat és a műveltséget, de az, Helvetius szerint, nem egyéb mint érzéki észrehevések esetleges combinatiója, s így megint ugyanazon elvhez térnek vissza.

A történelem tehát, miután Istent megtagadta, csak esetlegességek halmaza lett; vakeset hozza létre a vallásokat az emberek között, kiket valamelly rendkívüli esemény megrémitett; egy remete, ki véletlenül Jeruzsálembé megy, létet ad a kereszthadjáratoknak; egy nazarenus esete, ki kereszten hal meg, megzavarja a római birodalom nagyszerü épületét; mi kell több? egy üstökös csillag, melly véletlenül a napba ütödvén, letör belőle néhány darabot, s létrehozza gyönyörü naprendszerünket és a földet, mellyen a vakeset egy pillanat alatt elér bennünket, hogy visszavessen a kóborló atomok közé.

Minek tanulná tehát az ember a történelmet, ha a multból

mit sem lehet tanulni a jövőre nézve? legfőlebb, mondja Condillac, annyit fog használni, mint a részeg helota a spártai lakomákon ¹⁾. Mások a tulságos skepticismus miatt nem vették semmi hasznát ²⁾. Már Bayle megnyitotta az első rést, egyenlő bizonyítékokat találva fel minden vélemény számára. Hijába kísérlett meg Freret ³⁾ rendszeres ellenmondást, kijelölve a kétség határait; mohón halmozták össze az ellenmondásokat s az itt-ott talált tévedéseket, miglen azt állították Volney-el, hogy csak egy század óta létezett valódi történelem, vagyis mióta Velenczében kezdetüket vették az ujságlapok, „ezen tanulságos s még tévedéseikben is értékes emlékek, mert ellenmondásaik szilárd alapokat nyujtanak a tények megvitására“ ⁴⁾.

Amint továbbá Montesquieu Usbekje nevetségeseknek találta a mi szokásainkat, mert a magáival hasonlította azokat össze, ugy valamennyien a jelenkori szemüvegen át akarták megítélni a mult eseményeit s a párizsi lábbal mérni minden nagyságot. A történelem következőképen egymással összefüggésben nem levő tények halmozásával, vagy elvont okoskodások unalmas és nem igazságon alapuló eredményévé lön, nem eseményeket, hanem elmélgedéseket adva elő, nem azt mondva el, hogyan történtek meg a dolgok, de miért? Illymódon tudatlanokká lettek, mert arra, hogy valaki jól megértse a mult idők műveit és könyveit, szeretetet és tiszteletet kell éreznie irántok, mig ellenkezöleg aki csak lényegöket akarja kivonni, megtámadja érdemöket, s a positiv ismeretek fitogtatása csupán a tudás nyegleségének keresésére mutat.

Senki se higye azonban, hogy megszűntek komolyan tanul-

---

¹⁾ Rousseau is mondja, hogy *les hommes sensés doivent regarder l'histoire comme un tissu de fables, dont la morale est très-appropriée au coeur humain.*

²⁾ Valaki kiszámította, hogy 800 éven át naponkint tizennyolcz óráig foglalkozva, egy ember nem olvashatná át a párizsi császári könyvtárban levő összes történelmi műveket.

³⁾ A történelmi bizonyosságról.

⁴⁾ Volney, *Leçons d'histoire prononcées à l'École normale*, 57. l. Érdekes tudni, milly rajzot nyujt ő az egyetemes történeutről. Egy illy történelem előállítására egy egész bölcsezet-történelmi akademia összehajzó munkálkodását kívánja, melly akademia hét szakaszra volna osztva: egy czelta, egy hellen, egy feniciái, egy aulog-szász, kettő a mongol, kalmuk, sanskrit és chinai nyelvek számára, egy a kelet-ázsiai és nyugat-amerikai nyelvek összehasonlítására. Illy után aztán létre is jöhet valamely nyelvézeti mű, de soha sem történelem. És aztán egy akademia által irt történelem!

mányozni a történelmet, sőt azt mondhatná az ember, hogy némely-lyek valóságos megátalkodottsággal adták arra magukat, ellentétben az elharapózott felületességgel. La Bletterie a conservatorokkal tartott, de virágos stylusba burkolózva, megfosztja Julián története című munkáját a tárgy eredetiségétől. De Brosses elnök, Sallustiust utánozva, kire valóban emlékeztet némileg, a legapróbb részletet sem hanyagolja el; kedveli a régi szokásokat, egyuttal azonban a szabad gondolkozást is. Le Beau jobban értette a latint, mint minden más francia; modoros de szabatos, s némi kivezető szálát nyújt a byzanti birodalom összebonyolodott labirinthjában; de vagy nem értette át teljesen a kereszténység és a missiók fontosságát, vagy attól tartott, hogy elöitételekről fogják vádolni.

Rollin.

Rollin Károly (1661—1741), párizsi, Port-Royal szelidített iskolájából, az ifjúság szívélyes és őszinte barátja, mint becsületes ember, saját becsületességét látta mindenkiben és mindenütt, még a rómaiakban is; Plutarch hősei mellett azonban bámulja az evangélium alázatos és türelmes férfait is. Jansenisticus röpiratok írásáról gyanusítottva, Fleury bibornok szemére hányja, hogy nem szoritkozik a saját köréhez tartozó dolgokra. Üldöztetvén a kormányzó által, az akademia nem meri őt tagjává megválasztani, s ő tür harag nélkül. Eltávolítva a tanítástól, hatvanéves korában a római és ókori történetre adja magát (1730—41), s a közönség megadja neki ama kárpótlást, mellyet a kormány megtagadott tőle, s II. Frigyes ép olly hizelgő leveleket ir neki, mint Voltairenek. Vékony lábon állván tudományosság dolgában s inkább a bírálás és a vizsgálódás eredetisége által tűnvén ki, nem veti latra a tekin-tyeket, elég lévén rá nézve, hogy valamelly ókori állitsion valami, hogy rögtön elhigye; tetszik azonban az erkölcsi zamat és a folytonos becsületes eljárás miatt. Ép illy jóságot mutat a Tanulmányokról szóló értekezés-ben is, mellybe a szép őszinte benyomásait, és józan ítéletet önt át, visszatérítve a művészetet a helyes érzékhez és a szellem tapasztalataihoz, s a társadalom számára nevelve az ifjakat.

Montfaucon, Winckelmann, Caylus az ókori művészet fölött elmélkedtek; arab, török, perzsa kéziratok gazdagították a királyi könyvtárt; tanszékek állittattak a keleti nyelvek számára. Renaudot, D Herbelot, Petit de la Croix feltárták Kelet polgári, politikai, vallási történetét. De Guignes a hunnok és törökök eseményeit fejtegette; Anquetil Duperron elhozta Indiából és Perzsiából a szent

könyveket, miként Galland elhozta az *Ezer és egy éjszakát*. A feliratok akademiájában folytatták a szenvedélytelen vizsgálódást, s a görög és latin intézményeken kívül a hazaiak fölött is elmélkedtek, s valóban elismerést érdemel Foncemagne, La Porte Duthel, Barthelemy, Vaillant türelme. A maurinusok folytatták fáradalmas compilatióikat, s elég legyen idéznünk Brequigny öt kötetét (1763—90), mellyek előszóiban Franciaország multja épolly szigorú mint felvilágosult lelkiismeretességgel vizsgáltatik, s világosan föl van téve a középkorbeli municipalis szabadságok problémája, mi előkészítésül szolgál a harmadik rend eredetének fölfedezésére. 1778-ban hozzáfogtak a franciaországi történészek nagy gyűjteményéhez, melly annyi másra szolgált ösztönzésül; megjelentek Languedoc története dom Vaissette-től, Bretagne története dom Morice-től, Burgund története dom Planchertől, irodalom-történet a király költségén, a Saint-Marthe testvérek okmánygyűjteménye és Gallia christianája. Dom Clement, Clemencet és Durand *Adatumok igazolásának módja Krisztus után* (1750—87) című munkát tettek közzé.

Ezek azonban nem voltak a sokaság történészei, s a tudósok műveletlen őszintesége nem nyombatta háttérbe a bölcsekedők sententiosus és üres hűhóját, s az akkor divatban levő nagyszámú *esprit*-ket.

Anquetil (1723—1808) *A liga szelleme* munkájában a régi krónikások kifejezéseit merészkedett használni, mellyeket előbb kerültek, mint durvákat és izetleneket. Később visszaélt az idézetekkel annyira, hogy majdnem compilatorrá lett. Gyorsan és természetesen ad elő, de előre megállapított eszmékkal; nem igen ösztönöz elmélkedésre, ritkán indul meg, és soha sem boszankodik; a legborzasztóbb tényeket is némi jó tulajdonsággal ellensúlyozza, s azt hiszi, hogy a dolog mélyére hatott, mert egy pár szerencsés megjegyzést vetett oda a Liga és IV. Henrik diplomatiája fölött.

Boulanger (1722—59) mint mérnök a föld gyomrában levén kénytelen élni, mindenütt egy vizözön nyomaira bukkant, s fölfedezni szándékozott annak hatását a mi fajunkra. Tarulmányozta tehát a latin nyelvet, hogy megértse a rómaiakat; igen fiataloknak találván őket, a görögöket kérdezte meg, utoljára azonban rájött, hogy Kelet népeiig kell visszamennie, s megtanulván ezek nyelvét, fürkészte hagyományait s egyetemes történetet irt, melly *gazdag* termékeny eszmékben, noha ezek szétdaraboltak és összefüggéstelenek. Türelme

mindenesetre dicséretet érdemelne, ha nem lett volna egyedüli célja a kétség és tagadás.

Hénault (1685—1770) elnök, bölcsező és mégis ellentétben a bölcsezőkkel, *Abrégé chronologique*-jában, egyhangúvá tette a történetet, de népszerűsítette a vizsgálódásokat Franciaország óskora felett, noha ő is a korlátlan királyi hatalmat pártolta. Megjegyzéseiben a törvények és erkölcsök útján magyarázta Franciaország történetét, s ha nem is sikerült ez neki, legalább fennen hirdette, hogy kerülni kell azon általánossá lett anachronismust, mellynél fogva, midőn a mi századunkat akarják festeni, egy egészen mást irnak le. Komoly és szigorú jellemmel bírván, nem elegyedhetett a gunyolódó tömeg közé; rossz politikáról és rossz erkölcstanról vádolja Voltairt, de bálványozván a hajdani társadalmat, nem értette az ujnak haladásait; megróva saját korát, Spartát magasztalja, megelőzve ebben Rousseaut.

Példájára megsaporodtak a történeti képek, a kivonatok, az egyetemes történetek; Saint-Marc megírta Olaszország történetét, Muratoriból vonva ki; Méhegan jelenkori történetet írt folytatásul Bossuet-éhez, mellytől azonban messze elmaradt úgy külalak, mint főképez eszmék tekintetében. Hardion egyetemes történetet írt a hercegek számára: frivol és hosszadalmas. Nem sokkal jobbak a *Discours sur l'histoire* s a *Histoire universelle* című munkák, mellyeket a parmai herceg oktatására Millót és Condillac írtak. Mably ¹⁾ (1709—85), ez utóbbinak testvére, száraz de rettenthetlen okoskodó, a nemzeti történetet vette célba, hogy azt az ő demokraticus politikai rendszerére alkalmazza, anélkül azonban, hogy a római és frank intézményeken keresztül észrevette volna ennek haladásait; műve képtelen és vakmerő regény, mellyet azonban egekig emeltek, minthogy az akkoriban tetsző czélokra volt irányozva. Más divatot követve, megveti százada erkölceit, mindennütt csak hiábavalóságot lát s az ódonyszerűhöz vonzódik; ezen rendszer nagyon alkalmas arra, hogy megmagyarázhatlanná tegye a történetet. Így barbárságnak tartott mindent, mi kora jellegét viselte magán, s minthogy csupán az ókori köztársaságokat tartotta dicséreteseknek, haladás helyett inkább a multhoz való visszatérést tartotta szükségesnek.

Kétségkívül magasztos eszme volt az, a történelemre alkalmazni a bölcsezőtet, vagyis többé vagy kevésbé szigorú tudományá

¹⁾ *Observations sur l'histoire de France.*

emelni s megmagyarázni az emberek és a társadalom műveit. A türelmetlenség és előítéletek azonban eltérítették a helyes utról; eltagadták a tényeket s adomákká bontották szét; a pogány classicismust csuszatták be a történelembe, nem kevésbé mint az irodalomba és a politikába.

Ha van tudomány, mellynek cselekvés az élete, mellynek szüksege van a néppel tartani, s ez utóbbi erényeiből és magasztosságából meríteni lelkesülést, az a történelem. Már pedig a bölcselkedők távol állottak a közügyektől; szobájukban oltárt emeltek az igazságnak, mellynek szolgálíul tekintették magukat, de nem annyira az volt céljuk, hogy hatásossá tegyék, mint inkább, hogy tömjénezetetést szerezzenek számára olvasóik, vagyis a művelt osztály részéről. Innen származnak a történeti mint egyéb e korbéli művek hibái: majd szónoklati, majd sophistikai tételek, megmásítják az arcokat, hogy hasonlítsanak azokhoz, mellyeket megróni vagy magasztalni akarnak; a krónikáírók őszinte nyíltságát elrontják a gunyolódó és declamáló hanggal; távol tartják maguktól azon élénk benyomást, mellyet a tények látványa szokott előidézni, s azon ürügy alatt, hogy bölcsészetiileg értelmezzék azokat, annyira megmásítják, hogy merő célzásokká válnak.

Raynal.

Raynal de Saint-Geniez Vilmos (1713—96) jó ex-jezsuita abbé volt, ki Az Indiák bölcsészeti történetében (1770) bizonyos ezidőtájban kevésbevett művészettel és osztályokkal foglalkozott, magasztalva a kereskedelmet és hirdetve a munkások ujjászületését. Attól tartván, hogy ezen műve is netán észrevétlenül fog eltűnni, mint már néhány előbbi, egymásra halmozta benne az összefüggéstelen eltéréseket, szemrehányásokat és jótanácsokat, mellyeket teli marokkal osztogatott minden kormánynak, dagályos és kíméletlen declamatiókat, mellyeket Diderot rögtönzéseinek aljából gyűjtött össze s a plagium egész lelkesültségével hirdetett. De még a királyok és papok csipkedései mellett sem részesülhetett az üldöztetés megtiszteltetésében, s névtelen művét majdnem teljes szabadsággal árulták, amiértis ő, ki minden áron el akart ítéltetni, újabb kiadást eszközölt saját nevével és arczképével, még hevesebb kifakadásokkal és nyílt célzásokkal a Maurepas miniszteriumra; miután tehát művét a hóhér megégette, alkalma nyílt mindenféle nagy lármával hirdetni az ő boszankodását.

Okoskodni minden fölött, mi tolla alá kerül, a golcondai gyémántok, miként a maldivi bors, a héberek és czigányok fölött, a

valódi részleteket a divatos czifraságokkal helyettesíteni, megvalósítás és az ellentétek kiegyenlítése nélkül fogadni el mindent, mit hivatalos munkatársai neki felajánlottak ¹⁾: ebben áll az ő rendszere; iránya abban áll, hogy lehetőleg dagályos legyen s csattanósan végződjék; bölcsészete folytonos declamálás a művelt ember elvetemedettsége, s minden, főként pedig a mi vallásunk ellen, ami magában elég volna arra, hogy megtudjuk, miszerint keresztény, ámbár erősen bizonykodik, hogy azt akarja, miszerint senki se tudja meg, melly országhoz és valláshoz tartozik ²⁾. Mint a támadás előestéjén, szenvedélyesen heves volt, s a szóból rombolási eszközt alkotott, kevés őszinteséggel és sok hiúsággal, függetlenséget és bizonyos philanthropiát akarván behozni, melly nem volt sem a hajdani keresztény szerctet, sem az új önzés, úgy hogy sem az egyiknek, sem a másiknak nem tetszett. Mindaddig, mondja Barante, egy szerző sem hibázta el még annyira a józanságot az eszmékben, s a mértéket azok kifejezésében ³⁾. Úrjüngéssel a nézetekben és nevetéses tulzással a kifejezésekben, Raynal olly elvekkel kérkedik, mellyek ellenkeznek minden józan társadalmi renddel; nem léteztek gonosztettek, a francziaországi polgárháborúk alatt elkövetve, mellyekre ezen szószátyár nem hivatkozott volna. És mégis, midőn bekövetkezett a forradalom, kárhóztatta annak kihágásait, minthogy a bizalom, mellyet a szerző szobájába zárkozva táplál, megszűnik a tapasztalás megrendítő tényei előtt.

---

¹⁾ Ezek között legmunkásabb volt Pechmeia, kit csak azért idézek, hogy fölemlítem barátságát Dubrenil orvossal. Ha azt mondták Pechmeiának: *Őn nem gazdag*, azt szokta felelni: *Dé az Dubreuil*. Ez súlyos betegségbe esvén, magához hivatja Pechmeiát és így szól hozzá: *Burátom, bajom ragadós; csak neked engedhetem meg, hogy segítségemre légy; távoztasd el a többieket*. Pechmeia csak kevés napjal élte túl a másikat.

²⁾ *O vérité sainte, c'est toi seule que j'ai respectée. Si mon ouvrage trouve encore quelques lecteurs dans les siècles à venir, je veux qu'en voyant combien j'ai été dégaré de passions et de préjugés, ils ignorent la contrée où je pris naissance, sous quel gouvernement je vivais, quelles fonctions j'exerçais dans mon pays, quel culte je professais; je veux qu'ils me croient tous leur concitoyen et leur ami!*

³⁾ Turgot ezt írta Morelletnek (Mém., I. 215): *J'ai été choqué de l'incohérence de ses idées, et de voir tous les paradoxes les plus opposés mis en avant et défendus avec la même chaleur, la même éloquence, le même fanatisme. Il est tantôt rigoriste comme Richardsohn, tantôt immoral comme Helvétius, tantôt enthousiaste des vertus douces et tendres, tantôt de la débauche, tantôt du courage féroce: traitant l'esclavage d'abominable, et voulant des esclaves; déraisonnant en physique, déraisonnant en métaphysique, et souvent en politique etc.*

Freret Miklós (1688—1749), párisi, vakmerő bíráló alá vetette az evangéliumokat, megingatva valamennyinek igaz eredettségét azon nagyszámu hamis evangélium miatt, melyek elejénte közkezen forogtak, s azt állítva, hogy ha Krisztus kiirtotta volna a rozszat és a bűnt, a kereszténység nem idézett volna elő annyi üldöztétést és vallási háborut.

Ezek nyiltan történészeknek vallották magukat, de más hasonszörű egyének is folyamodtak a történelemhez, hogy fegyvert kovácsoljanak belőle a kinyilatkoztatás és a kormányok ellen, s hogy legyen hová lerakniok epéskedéseiket. Voltaire azt tanította, hogy minden vizsgálódás nélkül kell állítani: Csak hazudjatok bátran, valami mindig fog maradni belőle. S valóban sok állítása fenmaradt a tudós csöveselék között, s még mindig az igazság védőinek szoktak szemökre háynyi olyanokat, melyekkel csak szemtelenségéhez hasonló tudatlansággal állott elő ama szünetnélküli harcban a Biblia, a hit, a régi kor ellen, egy inkább arczátlan, mint istentelen programm szerint ¹⁾. Csapán a tline-

---

¹⁾ „Par les traditions des Prophètes, et avant eux des Patriarches, notre religion remonte à la naissance de la société. Cette antiquité est bien imposante ; il faut absolument la discréditer balouter son berceau, ébranler ses colonnes, les livres de la Bible. Ayant rendu risibles les graves Patriarches, convaincu Moïse d'ignorance et de cruauté, conspué la Genèse, ce sera pur divertissement de turlupiner les Prophètes, d'affirmer que leur mission était un métier, que l'on s'y exerçait comme à tout autre art ; qu'un Prophète, à proprement parler, était un visionnaire, qui assemblait le peuple et lui débitait ses rêveries ; que c'était la plus vile espèce d'hommes qu'il y eût chez les Juifs ; qu'ils ressemblaient exactement à ces charlatans, qui amusent le peuple sur les places des grandes villes. Arrivé à ce point, il nous sera facile de montrer qu'un homme adroit, entreprenant, ayant acquis dans ses voyages des notions de physique, de jonglerie, même de magnétisme, choisit, pour exploiter la crédulité publique, une contrée lointaine, une population ignare, séparée de la civilisation romaine par son langage et ses moeurs, entichée d'une attente superstitieuse ; que, s'appliquant quelques passages des visionnaires juifs nommés Prophètes, il réussit à tromper la foule, à passer pour le Me-sie, ce qui signifie un envoyé, un homme chargé d'une mission. Les rieurs mis de notre bord, il y aura beau jeu à houspiller les bons Apôtres, les douze faquins, surtout les écrivailleurs Marc, Jean, Luc, Mathieu ; à épilucher leur évangile, et à lui donner des nazardes. En toute assurance nous pourrions insinuer que le culte chrétien, comme tous les autres, est l'oeuvre plus ou moins imparfaite des hommes passionnés, menteurs, aveugles ; que s'il était de Dieu, naturellement il élèverait la dignité morale au-dessus des craintes superstitieuses de la conscience ; mais [qu'en réalité, au lieu d'être fait à l'image de Dieu, l'homme a plutôt fait Dieu à sa propre ressemblance, le gratifiant des défauts et des vices dont il fourmille lui-même. Quand on aura répété toutes ces

mények behatása alatt állván, miként az érzékiség tanának hirdetőjéhez illik, Voltaire csak ingatagságot és szeszélyt lát a világ folyásában; mindent apró okokból származtat, s gunyolja a gondviselést. Bajos volna előszámlálni történelmi botlásait. Előtte az egyiptomiak nyomoru köművesek, ámbár ép akkor fedezték fel bámulatos építményeiket; előtte, ki tagadja a biblia ősrégiségét, az Ezurvedam a szent könyvek legrégebbike, melly pedig, mint be van bizonyítva, egy hittérítő által hindu nyelven szerkesztett katekizmus; a Zendavesta vetekedik vele régiség tekintetében, miként a Sadder is, mellyet ő valamely szerző nevének tartott, pedig egy, háromszáz év előtt készített commentár. Szerinte teljes joggal kárhoztatták halálra Krisztust, ki annyira kikelt hazájának vallása ellen, mert aki a hazai vallás ellen fellázad, halált érdemel; ő, ki szemére hányja az inquisitionnak a máglyákat, gyalázatosnak nyilvánítja az elnyomottak iránt tanusított türelmességet. Hamisan idéz; valamely ellene felhozott okoskodásra, valamelyik művében fölfedezett botlásra élczel vagy gorombasággal válaszol. Pinto, bordeauxi zsidó, panaszkodik a folytonos pizskolódások miatt, mellyekkel nemzetét illette; Voltaire igazat ad neki, de azért tovább folytatja pizskolódásait. Ekkor Guenée Antal abbé (1717 — 1803,) Rollin utóda, jó író, ki számos régi és modern nyelvet értett s több apologistát fordított át angolból, kezdette visszaverni ezen gunyolódó lángészt, szellem- és izlés által támogatott tudományossággal¹⁾. Tekintettel türelmetlen századára, nem meri nyíltan bevallani hitelveit, de igen jól fejtogeti a mózesi törvényhozást s feltünteti a szent könyvek költői szépségeit. Erős küzdő levén, saját fegyverével, a gunynyal, veri vissza Voltairt, s bámulatos hajlékonysággal az alakban és hangban, tönkresilányító mérséklettel ezrével tárja fel előtte a menthetlen hibákat és tudatlanságokat főként türelmetlenségét, melly rosszabb mint bármely inquisitoré. Voltaire csak utczai élczeskedésekkel válaszolt neki, s mint győztes viselte magát, anélkül, hogy csak egy megrovástól is kitisztázta

---

choses, notre temps sera venu. Mais comme seul parmi toutes les religions, le christianisme offre une suite imposante de récits et de faits, c'est cette succession continue qu'il faut rompre, c'est cette antiquité vénérable qu'il importe de démolir." **Voltaire**, *Bible expliquée, Esprit du Judaïsme*.

¹⁾ *Lettres de quelques Juifs portugais, allemands et polonais, a M de Voltaire*. Párizs, 1769. Mások is fölfedezték vagy küzdöttek Voltaire tévedései ellen; lásd a többiek között: *Erreurs de Voltaire*, Nonnotte-tól, és *Supplément à la philosophie de l'histoire* Larcher-tól.

volna magát, csak egy érvet is visszavert volna¹⁾; s a század azután is olvasta az ő hízelkedőjét.

Maupertuis.

Ezen század minden áron tudni szeretett volna mindent, anélkül, hogy tanulta volna, s tudományokról fecsegni, noha alig ismerte első elemeit. Ezekhez folyamodtak tehát a vallás elleni küzdelemben is. Franciaországban Cartesius uralkodott mindaddig, míg Morceau de Maupertuis Péter Lajos (1698 — 1759) ki nem hirdette Newton dicsőségét. Középheletet akarva elfoglalni a materialisták és azok között, kik mindenhol végkokokat vesznek észre, Maupertuis azt állította, hogy az anyag képes gondolkozni, de azért van Isten; a természet rendszere bizonyítja ezt összeségében, míg részleteiben nem lenne képes erre; megezáfolva számos bizonyítási módot, Isten létét a takarékoság törvényére akarta alapítani, melly-nélfogva a természet saját céljára mindenkor az erők minimumát használja, ami kizárja az esetleg eszméjét. Téves föltevés és nem szükséges következmény. *Essay de philosophie morale* című munkájában a jók (biens) összeségét mondja a boldogságnak, elvonva a rosszak (maux) összegét; a közönséges életben ez meghaladja amazt; orvosszereket keresve, igen hathatósnaak találja a keresztény erkölcsant, melly sokban felülmulja a stoát; a legfőbb szabály azonban, mellyet előterjeszt, abban áll, hogy igyekezzünk kerülni a szerencsétlen pillanatokat. Ő is azokkal küldetvén, kik a sarkkör alatt a délkör egy fokát mérték (1736), tudományos hírnévre tett szert, melly azonban az általa proclamált Newtonra szállott át. Különben nem merte nyíltan megtámadni kora természettani elméleteit, s messze maradt amaz élnökségtől, mellyel Voltaire az ő nyomain kifejtette az elméleteket, minekfolytán ez utóbbinak tulajdonították azon érdemet, hogy első ismertette meg az angol bölcsészt. Míg azonban ez utóbbi csodálta műveiben az Alkotót, Voltaire, ezen veszekedő ember, ki bárminő fegyvert sem utasított vissza, a vonzás törvényét arra használta fel, hogy fölöslegesnek nyilvánítson valamelly istent, vagy azonosnak tekintse a világgal, s örökkévalónak, gondolkozásra és akarásra képesnek állítsa az anyagot. Ugyan illy módon zsákmányozta ki a missionariusok leírásait, midőn Chináról és Indiáról akart beszélni; amab-

¹⁾ Ezt írta D'Alembertnek: *A zsidó titkár . . . gonosz mint egy majom; hideg vérell megnar, midőn azt hinnéd, hogy csókolni akar.* (1776, decz. 8.).

ban egy jól szervezett társadalom mintaképét és olly időszámítást ohajtott felmutatni, melly megczáfolná a bibliát; a hindu évkönyvekből ismét a mózesinél tisztább és régibb erkölccsant, s az ádám-i korszakot megelőző századok egész sorát akarta kiokoskodni. Mindezen dolgokat annál nagyobb bátorsággal küldte világgá, minél kevésbbé voltak ismeretesek.

Buffon (1707—88) nem tagadja Istent, csak trónját helyezi messze-messze; mindent természettani eszmékkal magyaráz, mellőzve, vagy nem ismerve a gondviselés törvényeit. A természet, „az Alkotó által a dolgok létezése, s a lények egymás után következése végett megállapított törvények rendszere,“ ugy tünt fel előtte, mint amelly eléggé feltárja önmagát a fentartás és ujraelállítás (reproductio) két tüneménye által, s majdnem csupán ezekre szorítva az általános és szükséges törvényeket s az összeállási és függési viszonyokat, engedi, hogy Isten „a nyugalom kebléből gyakorolja a teremtés és rombolás két szélső hatalmát, az embert a természet keze alá helyezi, mellyben létezik a jó és megfelelő, csak az ember is működjék közre s foglaljon benne egyenjogu állást, visszahatva a mozgató erők tulsága ellen.“ Képzeltetjük, mennyire tetszhetett olly regény, mellyben eme szép világrend teremtésénél az Isten karját egy indiscret üstököcsillag összeütődése helyettesíti.

Bailly (1736 . 93), Lacaille tanítványa és utódja az akademiában, Buffon leggyöngébb részét, vagyis a hypothesiseket fogadta el, a föld fokonkinti kihülését, s az északi vidékek emelkedett hőmérsékét; versenyezni ohajtván Voltaire-rel, ki minden bölcseséget a braminoktól származtatott, valamelly Atlantisba ment keresni annak eredetét, hol az ember baromból az értelem magaslatáig emelkedett, később pedig, miután ama sziget elmerült, elterjedt a föld színén, magával vive a hajdani ismeretek némi maradványait.

Volney (1757—1820) lyrai káromkodásokat szórt Kelet romjai közül (1791), mellyeket vizsgált, hogy az „erős és érzékenység ama helyes egyensúlyát keresse bennök, melly a bölcseséget képezi;“ s bizonyítékokat kért tőlök egy olly régiségről, melly ellenkezik a bibliai hagyományokkal.

Dupuys (1742—1809), azt hitte, „hogy nem elég elemezni a szent meséket, hanem önmagában kell vizsgálni a vallást. Ama bajok, mellyeket a vallások a világnak okoztak, igen nagyok; a vallások és vallási szertartások, a papok uralmának bölcsészeti története, a legrettenetesebb rajz volna, mellyet az ember saját sze-

renciaétlenségéről és eszelősségéről birhatna“; összekever tehát csillagászatot és tudományosságot, hogy a csillagok phasisaiban keresse a vallások eredetét, melly phasisok hősi eseményökké lőnek átváltoztatva. Az ő és új szövetséget tehát kalendariumi legendáknak, a vallást pedig csalásnak nyilvánította, s mindenekből azt következtette, hogy „az embernek, ha el akarja foglalni természetes helyét, az állatok osztályába kell helyezkednie, mellyek szükségeiről a természet általános és változatlan törvények útján gondoskodik.“ Hagyjuk őt menni; s nem sokára kárhozható fogja Robespierret, mert „Örökkévalót és oltárokat akart, utolsó beszédeiben pedig a bölcsészet ellen declamált, s érezte annak szükségét, hogy valamelly valláshoz csatlakozzék.“¹⁾

A kitünő orvos, Cabanis (1757—1808), ki minden törekvését odairányozta, hogy megszüntesse ama válaszfalakat, mellyek az orvostudomány és a bölcsészet között léteztek, egyesíteni és összekeverni akarta az anyagi és szellemi rendet, Isten nélkül magyarázni meg a lelket és a képzelő tehetséget. Az ember testi és szellemi tulajdonságainak viszonyai czimű munkájában kimutatja, hogy a vérmérséklet, a betegségek, az eledel kölcsönöznek erényt és észet, vagy az ellenkezőt.

Igen sokan pártolták az irodalom eme szövetségét a tudományokkal az istenség elleni küzdelem végett. Páris mulatságokat, változatosságot, beszéd tárgyakat, egyuttal azonban műveltséget akart, mindenekfölött pedig olcsó áron akarta ezt megszerezni. Az ember természeté, az élet és a világ titkai fölötti homályos kérdések időt, komolyságot, lelkiismeretességet igényeltek; a múlt század nagy francziái, mint Pascal, Malebranche, Cartesius, Huet, visszataszító pedansokul tűntek fel, kik ép úgy félredobandók, mint kortársaik öltönyei; kéznél levő bölcsészetet ohajtottak volna, melly mindent megmagyarázna, mindent rendbehozna, és pedig fáradság nélkül.

Condillac.

Ezen szükségnek eleget tett Condillac István Grenobleból (1715—80), ki elfogadva és tönkretéve Locket, az egész bölcsészetet az érzéki észrehevésre vitte vissza. Emlékezni, képzelni, itélni nem más mint érezni; Galilei látta, hogy a föld mozog; Kepler látta a csillagok harmoniáját. A metaphysica, melly az érzékeken kívül eső lények természetét akarja fölfedezni, pusztá eszelősség; tapin-

¹⁾ *Abrégé de l'origine de tous les cultes* 1798, 10. fejt.

tani, látni, észleleteket tenni: ebben áll a bölcsészet. Condillac nem csak megengedi, hogy az ismeretek csupán az érzékek útján szerzettnek, hanem még a szellemiségnek Locke által tett ama csekély engedményt is elvetette, hogy említést tett a megfigyelésről. Ez utóbbi tabula rasá-t tételezett föl; Condillac megneemesíti az angol eszmét, és szobrot csinál belőle. Ha egy rózsát mutatnak neki, érzi illatát, észreveszi, tetszik neki; később megemlékezik ezen benyomásról, újra ohajtja azt, megkülönbözteti ezen tartós benyomást az első pillanatnyitól; busul, ha meg van fosztva tőle, és ismeri az egymásután, az időt, a lehetségest, a lehetetlent; egy rózsza illatáról nem sokára eljut a csillagászat theoremáig.

Szép regényke, hogy megértesse az eszmék egymásután következőjét valamely spanyolországi infáns-sal, vagy egy hölgyecskével, ki nem gondol arra, hogy a szobornak arra, miszerint érezzen, más valamire is van szüksége, mivel nem birnak a többi szobrok; s nevezük bár ezt a valamit léleknek, vagy szellemnek, bölcsészünknek meg kellett volna azt magyaráznia. Ugyan miféle analysis az, azon föltevésből indulni ki, hogy az ember teljesen megmagyarázható az érzéki észrevevéssel? Bizonyára, ha a többit mind elveszszük tőle, az ember csak az anyagságra juthatott el, minthogy az érzéki észrevevés nem adhatja neki vissza azt, mit elvettek tőle. Valóban különös tehát, hogy ezen tréfát komolyan vették, s a mult század metaphysicájának alapjává lett; ¹⁾ Condillac azonban a módszer összes bájaival rendelkezett, s annál nagyobb világossággal, minél kevesebb mélységgel, közönséges ismeretté teszi a gondolat tudományát, megfosztva mindattól, mi benne emelkedett volt. Szomoru bölcsészet, mellyet befejezettek tartottak, s mellynek azért szerintök nem volt szüksége tanulmányokra, melly fölemelni látszott a tanulókat, mialatt lealacsonyította a tudományt! Mindenki büszkélkedett, hogy

---

¹⁾ Idővesztegetés lenne kimutatni ama bölcsészek ellenmondásait, minthogy a legistentelenőbbek műveiből is össze lehetne állítani egy imádságos könyvet. De jónek látom nem hallgatni el, hogy Condillac, a velünkszületett eszmék (ideae innatae) nagy ellensége, hiszen ezekben s állítja, hogy az érzékek csak felébresztik azokat. Ime azon hely, mellynek eleje neveltséget fog kelteni: „Az eredendő bűn előtt a lélek . . . mentve levén a tudatlanságtól és a rossz vágyaktól, parancsolt az érzékeknek, felfüggesztette azok működését, vagy tetszése szerint változtatta; tehát az érzékek használatát megelőző eszmékkel birt. Az engedetlenség következtében azonban megváltoztak a dolgok, s Isten elvette tőle ezen uralmat, amiértis függővé lett az érzékektől, s ezentul csupán az érzékek által átörökölt ismeretekkel birt.“ *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, I. r. 1. szakasz, I. fejt. 8. §.

illy olcsó áron bölcsekedhetik, s kielégítettvén a kíváncsiság, megfosztották a szellemet és a kort a lehetőségtől hasznosabb és nagyobb szerű dolgot művelni. La Harpe mondá, hogy „a józan metaphysica Franciaországban csak Condillac műveivel veszi kezdetét;“ mi azt állítjuk, hogy azzal ért véget. Midőn arra, hogy valaki bölcsész legyen, elégséges volt érzékekkel birni, mindenki bölcsekedett vagyis senki; azon elbizakodott fecsegés lábrakapásával a csekély számú gondolkozók is elhallgattak, hogy kikerüljék a csipkedéseket, s a század, melly bölcsezetinek czimezte magát, a végletekig vitte a gunyolódást a józan érzék ellen.

Azon káromkodásokat és igazságokat, mellyeket mások fáradtságosan napfényre hoztak, de nem találtak figyelemre a köznép részéről, Voltaire, azon bámulatos mesterséggel, mellynél fogva mindent érthetővé tudott tenni, felczifrázta és a világba dobta, hol nagy mohósággal fogadtattak, s ő lett azok képviselőjévé. Ő azonban kineveti proselytáit, valamint Montesquieu Esprit-jét, Maupertuis földtanát, Lavoisier vegytanát, s az irodalmi újítók tulzásait; szeméreti Rousseau-nak azon arcátlan ságot (insolence), miszerint egyenlőséget és függetlenséget hirdetett, valóban bolondhoz illő gőg¹⁾; csupán magának tulajdonítja a tömjénezéseket, s néha egész őszinteséggel kérdezi: Gondoljátok, hogy Krisztus szellemdusább volt nálamnál? Mig elejénte kevés figyelemben részesíték az udvarnál, később, midőn Pompadour lett a király parancsolónője, halmazával szórták rá a kiténtetéseket; ezen nő kamarai tölténétirónak és nemesnek nevezte őt ki, s közbenjárása folytán vétetett föl a francia akademiába is; Voltaire hizelegésekkel és költeményekkel hálálta meg a pártfogást.

Midőn megunta az udvart vagy az irigyeket, Cireybe, Châtelet asszonyhoz vonult vissza, kinek halála után (1749) azt hitte, hogy többé semmi kötelék sem fűzi őt Franciaországhoz.

Elfogadta tehát II. Frigyes porosz király meghívását, ki magánál akarta őt tartani, mint azon eszközök egyikét, mellyek fényt árasztottak udvarára, s bevallotta, hogy Silézián kívül mindent adott volna birásáért. Ezer Lajos-arany, mellyeket a király utazási költségül ajánlt fel neki, zsugoriskodásnak tünt fel Voltaire előtt, ki unokahuga számára is kért külön utiköltséget; midőn megérkezett (1750), földreborult a király jogara, lantja, tolla, kardja, képzelőte-

¹⁾ Levél Richelieuhöz 1770. jul. 11. és 1774. febr. 15-ről.

hetsége, egyetemessége előtt; jutalmul kamarássá és lovagrá tette; huszezer lira évi fizetést kap s rendelkezésére állanak a királyi kocsik és szakácsok; Frigyes maga udvarol neki s azt mondja, hogy Poroszország királyának, Brandenburg örgrófjának és Voltaire tulajdonosának akarja magát ezimezni. Ezen lázas rokonszenv azonban csakhamar alábbhagyott. Frigyes zsugori volt, s azt hitte, hogy tulságos áron vette meg, a telhetetlen Voltaire másrésről azt gondolta, hogy tetszése szerint daskálhat a papja által összehalmozott aranyban; amaz megkisebbíti a csokoládé és kávé-adagokat, ez azzal áll bosszút, hogy a király előszobájában zsebre rakja a viasz-gyertyákat; következnek az elhallgatások, aztán a kiméletlenség; a király gunyosan mosolyog, midőn látja, hogy a bölcész csunya agiotageokba van bonyolódva, s pörpatvarkodik udvara egyéb fényes tagjaival; Voltaire gunyolja a király verseit és csipkedi Maupertuist, kit ő az akademia elnökévé nevezett ki, s ámbár szokásos igazmondóságával állítja, hogy ama gunyolódások nem az ő révén jutottak nyilvánosságra, a király lealázó visszavonást követel, s elveszi tőle a kamarási keresztet és kulcsot ¹⁾. Erre versenyezve kezdik sértegetni egymást; Voltaire elhatározza (1753), hogy távozni fog ezen bölcész királytól, ki „töldre tiporta az embereket, midőn őket testvéreinek nevezte, ki telve szenvedélyekkel a bölcéséget kereste, veszedelmes politikus, veszedelmes szerző volt.“ ²⁾ a király gendarmokat küld utána, kik azon ürügy alatt, hogy elvitte a király iratait, kikutatják holmiját.

Voltaire, bántalmazva a felséges bölcésztől és kizárva hazájából, melyet a királyi menhelyről legyalázott ³⁾, a Lemán tóhoz menekül (1755), „a világ legszebb városába, egy szabad és csendes tartományba, hol a természet mosolygó, hol nem üldözik az ész;“ csupán a világ azon helyén ohajt bírótokat szerezni, hol ez nincs

¹⁾ Voltaire hősködő arezezal állítja, hogy ő maga küldötte vissza neki, a *Correspondance inédite*-ből azonban, melyet 1836-ban Foisset Th. tett közzé Párizsban, kitűnik, hogy Frigyes követelte vissza.

²⁾ *Assemblée élatant de qualités contraires,
Écrasant les humains et les nommant ses frères...
Flétri de passions et cherchant la sagesse,
Dangereux politique et dangereux auteur,
Mon patron, mon disciple et mon persécuteur.*

La loi naturelle.

³⁾ Ezt írta Frigyesnek: „Sire, valahányszor komoly dolgokról beszélgettem felseggeddel, reszkettem, mint a mi ezredeink Rossbachnál“.

neki megengedve, minthogy Genfben egy katolikusként sem volt szabad letelepedni, s ingadozik a Delices és Ferney, Schweiz és Franciaország között. Csak ekkor veszi észre, hogy az ő hatalmának nincs szüksége pártfogókra, s elkésereedve és szabadon kiméretlen harczot indít királyok és papok, törvények és vallás, ártalmas előítéletek és szükséges igazságok ellen, s immár biztos levén a dicsőségről, nem gondol többé sem a dolgokkal, sem az irálylyal; szabadítóknak kiáltatva ki azok által, kiket valamely aljas zsarnokságtól megmentett, mint antikrisztus átkoztatva azoktól, kiket gunyolódó istentelenségével megbotránkoztatott. Főleg d' Alemberttel folytatott levelezésében ostromozza a vallást, mint hatvan század összeesküvését a szabadság és józanész ellen, melly alig ér valamit a hitvány nép számára. Midőn éveivel szellemének hatalma fogyatkozásnak indult, hiúsága nyugtalanságát nemtelen irodalmi dühöngésekben önti ki, csupán két sugallatot ismerve, a bibliát és ellenségeit, vagyis a káromkodást és a bántalmazást; nagyszámu gunyiratokat bocsát ki különféle nevek alatt ¹⁾; idejét azon gyalázatos könyv átdolgozásával tölti, melly merény az izlés és morál ellen, s mellyet meg kellett volna égetnie. Elalatt el akarja magával hitetni, hogy még mindig ő a bölcsesek törvényhozója, ezek azonban mindenfelé lerázzák magukról az ő uralmát, s ő maga kárhoztatja proselytáinak tulzásait, épugy, mint midőn valaki panaszkodnék azon vizár okozta károk miatt, mellynek zsilipjeit ő maga szakította fel.

Holbach.

Minden kiváló egyénnek vannak bizonyos számu követői, kik nem levén képesek túlhaladni mesteröket, tulhajtják annak példáját. Holbach (1723—89), Párizsban letelepedett hildesheimi német báró, igen középszerű tehetség, gyakran adott lakomákat, mellyeken nyílt háborut indítottak Isten és a többi előítéletek ellen, mellyeket a patriarcha megkimélt, s a legmerészebb társadalmi reformokat indítványozták, minők a későbbi forradalmároknak valaha eszébe jutottak. A leálcázott kereszténység című első művének (1767) előszavában kimutatni igyekszik, hogy a vallás sem nem szükséges, sem nem hasznos; továbbá utalva a keresztény dogmák összefüggéstelenségére és képtelenségére, állítja, hogy az emberi nem összes bajai tizenöt vagy tizennyolcz század óta a kereszténységnek

¹⁾ Ezt írta d' Alembertnek: *Les philosophes doivent être comme les petits enfans. Quand ceux-ci on fait quelque malice, ce n'est jamais eux, c'est le chat qui a tout fait.* (1767. aug. 14.).

tulajdonítandók. Ugy látszik, hogy A természet rendszere (1770) is az ő műve, mely a Voltaire által meghonosított ama szokás szerint, hogy az irodalmi művek ál vagy meghalt személyek neve alatt adassanak ki, valami Mirabaud-nak, Tasso ismeretlen fordítójának tulajdonítattott, kitől származnék ezen felkiáltás is: Én az emberi nem jótévedője vagyok, mert megszabadítom Istentől.

Voltaképen pedig ezen mű, mellynek türelmetlen fanatizmusa még Voltaire epéjét is felkavarta, Holbach ezimboráinak közös műve volt, kik nekihevülve az izletes vacsorák alatt, feladatukká tűzték ki mit sem hagyni beszennyezetlenül az égben, a földön, az ember szívében. A gondolat pusztán az érzési tehetség, vagyis az érzéki észrevések csupán érzéki dolgoknak felelnek meg, minthogy nem léteznek szellemi lények; azok csupán az anyagot és a mozgást tüntetik fel előttünk, s az utóbbi által létrehozott combinatiók külön lényekké lesznek amabban. Megismerni valamely tárgyat nem egyéb, mint azt észrevenni, s észreveszszük, midőn ránk behatást gyakorol. „A tudomány és gondolat tehát a mozgásra vihetők vissza; nem létezhetnek általános eszmék . . . egy ismeret sem lehet szigoruan véve ugyanaz két emberben . . . úgy szólván minden embernek saját külön nyelve van, melly nem közölhető másokkal.“ Ezen merész empiricus tehát ama nyomoruságokhoz tér vissza, mellyekkel a bölesészet kezdődött, Heraclittal és Prothagorassal. Az alakatlan testeken kívül egy más combinatio létrehozza a szerveket, s ha még nagyobb erőre jut, az érzést állítja elő, mi egy adott szerv eredménye. Az emberi tények tehát szükségképen vagy a szervek belső mozgásából, vagy külsőkből származnak, mellyek azt módosítják. Ilyen az a hirhedt Rendszer, mellyben a lélek, test, atyai szeretet, hála, lelkiismeret szétmorzsoztattak, szétfejtettek, kigonyoltattak; nem rettentő-e eme makaesség, mellyel elzárnak önmaguk előtt minden jövőt, csak rombolásra törekednek, s dühöngnek egy másik élet vizsgáló eszméje ellen?

D' Argeus marquis (1704—71), II. Frigyes kedvence, ki őt a szép tudományok elnökévé nevezte ki akademiájánál, Chinai, zsidó és cabalisticus leveleiben Voltairét és Montesquieut utánozta; később ama könnyű tudományossággal, melly vonz, ámbár sem célja sem üszhangja nincs, A jó érzék bölesészete és Elmélkedések az emberi ismeretek bizonytalansága fölött című munkáiban megtámadta a hitelveket, csupán a mathematikai ismereteknek tulajdonit positiv jelleget

és kikel a dogmatikusok ellen; műveit mindenki olvasta, mert mindenki szívesen elhíteti magával, hogy hasztalan dolog fáradságos tanulmányozásokra adni magát, s hogy a bölcsészet csak annyiban bir fontossággal, amennyiben arra tanít, hogyan kelljen a világban élni.

A dordrehti Mandeville Bernárd (1670—1733), éleseszű és agyafurt figyelő, a sok szellemduskodással valóságos gunyképet alkotott a társadalomról, kiemelve ama képtelenségeket, melyek minden józanészt sujtanak, ha el vannak szigetelve a körülményektől. Magán bűnök s közjó ezimű munkájában az erkölctelenséget valamely nemzet felvirágzásának emeltyűjeként tünteti fel; a társadalmat csak az önzés, ravaszság és irigység kormányozzák; az erkölctan csak a törvényhozók mesterfogása. Egy méhköztársaságot rajzol le, mely a holdogságból rögtön zavarba sülyed, mihelyt Jupiter az erényt ajándékozza neki. Ebből aztán következik, hogy a jótékonyosság kárhóztatandó s a nép számára emelt iskolák eszelőség szüleményei; minden intézmény valamely aljasságból származik, még a nyelvet is csak azért találták fel, hogy csalhassanak.

Helvetius.

Utána a párizsi Helvetius Claudius (1715—71) az érzékiség tanát az erkölctanra alkalmazza, miként Condillac tett a tapasztalati lélektannal. Ha az ételemben csak érzéki felfogás létezik, az akaratban sem lehet más mint gyönyör és fájdalom, minthogy amaz csak az értelen által nyújtott elemeken gyakorolhatja magát. Ebből aztán sajátyszerű logicával az érdek erkölctanát vonja le, mint egyedül lehetséget, s vigaszul azért, hogy minden nemes vigaszt kitépelt az ember kebléből, az önzést az emberiség szeretetére irányozza, mely szeretet csak gyöngé lehet, minthogy egyetemes. Semmi általános (absolut) nem létezik a világon; igazság, erény, hősiség, értelem, szellem csak viszonylagos (relativ) dolgok, s mivel mindenki minden tárgyról önmagától hoz ítéletet, a társadalomban zürzavar uralkodik. Ezen szegényes ész az összes nemzedékek és országok szellemének tartja ismerősi szellemét; eredeti akar lenni, pedig csak utánó és általánosan elterjedt tanokból von következtetéseket, tulságosan magasztalja La Rochefoucauld-t, magyarázza Mandevillet, majmolja Montesquieut, eltorzítja Lockét. Ez utóbbi minden ismeretet az érzékekből származtatott, de mert az állatok is el vannak látva ezekkel, honnan van az ember felsőbbsege? A kéz czélszerűbb alkotásából, feleli Helvetius, ki csak egy oldalról és pedig a rosszabból látja a dolgokat; megtagadja a barátságot pusztá elméletből,

mig gyakorlatban nemes lélekhez illő áldozatokat hoz neki, s könyvét, melly ledér és rágalomteljes vád az emberi természet ellen, XV. Lajos százada erkölceinek bölcsészeti törvénykönyvévé teszi. — Voltaképen igen jó ember, de épannyira birvagyó mint rövid eszű, úgy hogy egyebet sem teszen, mint összegyűjti azt, mi kihull a nap bálványainak szájából, előadja a maga meztelenségében, tülhajtja ¹⁾, s ezzel feltárja ama bölcsészet valódi alapját, az egyéni érdeket, olly módon, hogy borzalmat és undort gerjeszt még azokban is, kiknek quintessentiáját adta elő. ²⁾

Ugy látszott, hogy a szabad vizsgálat alapelméletét és a társadalmi egyenlőséget csak úgy lehetett biztosan megállapítani, ha elfogadják az emberek kezdetbeni szervi egyenlőségét, amiértis nem annyira a természetben, miut inkább a környező befolyásokban keresték az egyenlőtlenségek okát. Ennek némellyek az éghajlatot, mások a nevelést állították, melly utóbbi Helvetius szerint képes az állati embert eszes teremtménynyé változtatni. A kormányok hatalmában volt tehát kényök szerint módosítani az emberiséget a törvényekkel és a neveléssel. Nem a kényuralomnak tettek-e ezzel becses szolgálatot, a mint Hobbessel is történt, mialatt szabadságra törekedtek?

Látva ezen műveket, mellyek frivolok tudományosság tekintetében, bámulatos, hogyan fecsegnek valamennyien elemzésről, tapasztalásról, mialatt a legalaptalanabb föltevésekre vetemednek. Eltörlik a veleszületett eszméket (*ideae innatae*) s a természetet teszik helyökre, melly épügy intelligens, mint amazok. Senki sem látta soha az Atlantist, senki sem tanuskodik róla, hogy az ember bölcsője Északon volt, hogy az emberi nem olly roppant régiséggel bir, s mégis ezek képezték a bölcsészek fölveit vagy kifogásait. Senki sem látta az embert vad állapotában, senki eszmék nélkül, senki csupán egy érzékkel, mellyhez a többiek egymásután csatlakoztak

---

¹⁾ Madame Deffand ezt mondá róla: *C'est l'homme qui dit le secret de tout le monde.*

²⁾ Hogyan gondolkozott saját hazájáról, kimondja a *De l'homme* előszavában: *Ma patrie a reçu enfin le joug du despotisme; elle ne produira donc plus d'écrivains célèbres. . . Ce n'est plus sous le nom de Français que ce peuple pourra de nouveau se rendre célèbre. Cette nation avilie est aujour d'hui le mépris de l'Europe; nulle crise salutaire ne lui rendra la liberté; c'est par la consommation qu'elle périra. La conquête est le seul remède à ses malheurs; et c'est le hasard et les circonstances qui décident de l'efficacité d'un tel remède.*

volna, — és mégis ezen tényekből indulnak ki a legnagyobb hűbót csapó rendszerek.

S épen a nyelv volt, s leszen is mindig, ama nagy szikla, melylyel hiába küzd az istentagadó' bölcsészet. La Mettrie azt mondja, hogy azt valamely ismeretlen genius találta fel, mely a baromi emberiség között keletkezett, amint a kutyák vagy majmok között is keletkezhethének. Condillac égis magasztalja ezen annyira hatalmas eszköz feltalálót. Maupertuis társadalmi megállapodásnak tartja az emberek között, kik összegyülekezve amaz ősi félvad állapotban, olly bizonyítékait adák elemző képességeknek, minők egy korunkbeli akademiának sem sikerültek.

Mellözök sok más író és könyvet, mellyek kényelmesek a bűnös lelkiismeretekre nézve; ugyanis, mintegy közös megállapodás jött létre olly czélből, hogy nagyratartó könnyedséggel tárgyalják a bölcsészet, a politika, a közgazdász, a vallás legnagyobb problémáit; ki apróra darabolta a tudományt a tömegek számára; ki a kereskedelem és ipar természetét tanulmányozta; ki a dolgok és eszmék eredetét, a világ és az ember szervezetét s végczéljukat kutatta. Egymásra halmazódtak a legkülönbébb föltevések s mindegyik egy követ vajt ki a régi épületből; vegytan, physiologia, boncztan hadat indítottak Isten ellen. A metaphysica, ezek szerint, érzéki észrehevésre, a vallás a hitetlen pogányok deismusára, a nyelv algebrára, a költészet okoskodásra, az erkölcstan vérmérsékletre, a törvényhozás szélességek kiszámítására, a történelem gunyra, az irány epigramm-özönre viendő vissza.

Hogy pedig a csata döntő legyen, össze kellett gyűjteni a szétszórt erőket s összhangzatosan vezetni azokat a támadásra. Egy könyvárus azon ajánlata, hogy fordittassék le Chambers Angol dictionariuma, alkalmat szolgáltatott erre is; a fordítást csakhamar uj művé változtatták át, s ez volt az Encyclopaedia (1759—72): alkalmazása a társulási szellemnek, hol a számnak kellett pótolni a tehetséget; a társaság élére Diderot és d' Alembert állítottak.

Diderot.

Diderot Dénes, Langres-ből, (1713—84), alacsony származásu, a jezsuiták által tanított, házassága elejénte megóvja a bűnöktől, de csakhamar félrelöki magától gyermekei anyját, s hogy élhessen és szerepet játszassék, ujságok, előszók, hirdetések, prédikációk, encyclicák, vigjátékok, satyrák, szóval, mindennek írására adja magát.

Hogy hirnévre tegyen szert, istentagadónak nyilvánítja magát s a Bölcsészeti gondolatokban (1746) a legvakmerőbb támadást intézi a vallás ellen. Csupa tűz de táplálék nélkül, csupa ész de szilárd alkalmazás nélkül, széleslátókörű és eszes bíráló, ámbár néha lyrai ugrándozásoknak engedi át magát s itt-ott követelő modorban lép fel, megtámadja kora téves izlését, s az erkölcsök igazságára, az érzelmek valódiságára, a természet megfigyelésére serkent. A gyakorlatban azonban sajátyszerű tévedéseket követett el; a siránkozó drámákban, mellyek feltalálójaul helytelenül állították őt, csak a szenvedélyek tulzását mutatta; regényeiben, hol az angolok részéről a párbeszéddek kifejezésteljes bizalmasságát utánozta, oly módon keverte össze az érzelgősséget az aljassággal, hogy lehetetlen azokat olvasnia annak, kiben még egy kis nyoma maradt a szeméremnek. — Az *Essay sur le merite et la vertu*-ben, melly angol utánzás, azt kérdi, mi az erkölcsi erény és mi behatása van a vallásnak az erkölcsiségre; itt, valamint mindenhol, folyvást arra törekszik, hogy a természeti állapothoz vezesse vissza az embert, hol az erényt jótékony hajlam állapítja meg, támogatva az ész által, ami ismét kezdetleges megállapodást tételez föl az érzék és az ész között, mit aztán megrontott a társadalom. A *Levél a vakokról* című munkájában ama Saundersont, Newton tanítványát, szerepelteti, ki vak és mégis az optica tanítója, s megtagadtatja vele Istent, mert nem látja. Szerencsétlen! az emberi ész egyik legbámulatosabb diadala, a vakok tanítása, csak újabb ellenvetésre sarkallja őt, oly ellenvetésre, melly semmi alappal nem bír, minthogy minden jól látó mondhatná, hogy nem tapinthatja meg Istent. Tovább menve mondja, hogy az anyag összekeveredve, végtelen számu lényeket alakított, mellyek közül a legtökéletlenebbek életben maradtak; az erény és bűn eszméi szintén véletlenül származtak, épugy, mint ahogy a vaknak nincsen szemérem-érzete. Ezen föltevések minduntalan előfordulnak műveiben.

Átértette ő a nagy mozgalmat, melly akkor forrongott, s a haladást, és pedig nem részleteiben, mint némelleyek gondolták, ugy-mint az irodalomban, vagy a művészetekben, vagy a politikában, vagy a vallásban, hanem egész összességében, s a bölcsészeti irodalom közegévé, vezetőjévé, akarnám mondani torzképévé tette magát. Mit sem bocsátott ki ezen iskola, hogy az ő keze benne ne lett volna; képes levén mindent forrongásba hozni, mitsem vinni érettségre, az utókornak saját nevét hagyta, de egy művet sem, továbbá annak

példáját, hogyan juthat valaki nagy fáradsággal hírnévre a benső szikra nélkül. ¹⁾

D' Alembert.

Egészen más érdemmel és mérsékelt jellemmel birt a párizsi d' Alembert János, (1717—93). A hírhedt Tencin, kinek szerelmi gyermeke volt, az utczára dobta őt, s miután hírnévre tett szert, el akarta ismerni, ő azonban méltó boszankodással visszautasította az ajánlatot, s továbbra is ama szegény üvegesnél maradt, ki őt magához fogadta. Fontenelle után az akademia titkárává választatván meg, Előges-ával még inkább növelte hírnevét, ámár ezen műve nem olly szelleműs, mint a többiek, s nem található fel benne a könnyedség és emelkedettség a kifejezésekben. Lángész lévén a számtudományokban, huszonhatéves korában kiadta *Erőműtani értekezését*, első levén, ki előterjesztette amaz igen termékeny elméleti szabályt, hogy a mozgásban minden pillanatban egyenlőség létezik ennek változásai és az azt előidéző erők között, minek segítségével nagyszámu ugy tisztán geometriai, mint csillagászati kérdést lehetett megoldani.

Illy gazdag tudományossággal és egyenszellekűséggel a lángészek sorában foglalhatott volna helyet, ha az nem jutott volna eszébe, hogy a bölcészeti pártot vezérelje. Ámár körültekintő volt magán beszélgetéseiben, józan tanultságu, félénk jellemű, habozó mindenben, ami nem volt számtan, a közönséggel ő is elsajátította a kiméletlen beszédmodort és ama dogmai utopiákat, melyeket a divat parancsolt. A bölcészeti elemekben megkísérti a geometria útján állapítani meg az okoskodást és az erkölcsant. „Az embernek (ugymond) nem szabad jogosnak tekintenie fölöslege használatát mindaddig, míg mások hiányt szenvednek a szükségesben; s valamelly ember vagyonának jogos része az, melyet nem mások szükségéből, hanem ezek fölöslegéből gyűjtött össze.“ Jól van, de hát azt mondd meg, oh mathematicus, mi a fölösleg?

Itt rendszerbe hozza a materialismust, melyet már *Leveleiben* pártolt, s *De Prades abbé védelmében*, ki nyilvánosan összehasonlította Krisztus és Aesculap meséit, nem tagadta, hogy szent dolognak tartá a vallás ellen küzdeni.

---

¹⁾ Diderot legmelegebb magasztalása az *Encyclopédie nouvelle*-ben foglaltatik. Azt hisszük, hogy őszinteségünkről teszünk bizonyosságot, midőn azokat is idézzük, kik velünk ellenkezőt állítanak.

Encyclopaedia.

Azon hátránynak, melly az Encyclopaediára munkatársainak különfélesége miatt háromolhatott volna, azzal vették elejét, hogy Diderot-ra és d' Alembert-re bízta a vezetést, kik minden cikket átnéztek oly czélból, hogy az egész gyűjteményben egy bölcsészeti észme uralkodjék, vagyis hogy feltárassanak az emberi szellem előtt saját vívmányai, s minden tudományt tárgyalva, végrehajtassék annak emancipatiója. D' Alembert, hogy rendszert kölcsönözzön az Encyclopaediának, megírta a bevezető beszédet, melly a legjobb darabja ama középszerű műnek, s mintegy büszkévé akarván tenni az embert, ki a tudásnak saját erejével eszközzendő meghódítására indul, eléje tárta az emberi ismeretek képét.

Az eszmét Bacóból vette át, kinek következképpen elrendezési és genealogiai hibáit is örökölte, sőt ha túlhaladja is pozitív ismeretek dolgában s az egyetemes haladásnak a részletesek utján való feltüntetetésében, mögötte áll a képzelem tekintetében ¹⁾ és ama hévben, melly, úgy látszik, okvetlenül megkívántatik a meggyőző erőhöz s melly nem csupán okoskodásra és vitakozásra serkent, hanem csodálkozásra is ösztönöz. Locke után állítja, hogy az ember csupán az érzékekből meríti ismereteit, de később a benső erkölcsi törvény kivételével ömaga lerontja amaz elvet ²⁾, sőt gyakran hangsulyozza az erkölcsi törvényeket, nem kevésbbé biztosaknak tartván azokat a geometria szabályainál. Az anyagban olly tulajdonságokat fedezett föl, mellyek teljesen elűtnek az akarás és gondolkozás tehetségeitől s a Bölcsészeti elemeiben nyíltan kimondotta, hogy a gondolat nem tartozha-

---

¹⁾ Baco mondja, hogy az időszámítás (chronologia) és földrajz a történelmi két szeme, — d' Alembert pedig: *La chronologie et la géographie sont les deux rejets et les deux soutiens de l'histoire.*

²⁾ *Rien n'est plus incontestable que l'existence de nos sensations. Ainsi, pour prouver qu'elles sont le principe de toutes nos connaissances, il suffit de démontrer qu'elles peuvent l'être: car, en bonne philosophie, toute déduction qui a pour base des faits ou des vérités reconnues, est préférable à celle qui n'est appuyée que sur des hypothèses même ingénieuses* — Az első incontestable axiómát megczáfolta Hume; ez utóbbi igazság pedig az ösazes akkori bölcsészek sőt magának d' Alembert-nek is elítélése, ki azonnal hozzáteszi, hogy *pour former les notions intellectuelles, nous n'avons besoin que de réfléchir sur nos sensations . . . La première chose que nos sensations nous apprennent. . . . c'est notre existence. Une, két föltevés, melly ellenkezik azzal, mit ő ekként nevezett: esprit philosophique si à la mode aujourd'hui, qui veut tout voir et ne rien supposer.*

tik a terjeszkedéshez s habozás nélkül hirdette a gondolkozó állomány egyszerűségét; az emberek iránti tekintet azonban csakhamar ama köznapi bölcselkedők közé sodorja őt is, kiknek annyira fölötte állott.

Az emberi ismeretek származásának előadásával ama kíváncsi hajlammal tett eleget, mely minduntalan az eredet kérdéseivel bibelődik, amiértis Rousseau előadta az egyenlőtlenségek, Montesquieu a törvények, Buffon a természet, Condillac az eszmék eredetét. Midőn azonban d'Alembert a tudományok eredetét nyújtja, ebből látjuk, hogy bizonyos emberek felosztják egymás között a feltalálás feladatát, miként az encyclopaedisták az egyes tudományágak előadását.

Miután d'Alembert az első részben az Encyclopaediát, mint az ismeretek rendjének és összefüggésének előadását, tün-tette fel, a második részben azt mint az általános elvek s minden tudomány és művészet leglényegesebb sajátosságainak foglalatát veszi vizsgálat alá. Itt egymás mellé állítja ama félszázad nagy-szerű vívmányait, s valóhan soha sem láttunk illy erőteljes s mégis mindenki által megérthető bölcsészeti képet, mely nemes, declamatiók, tudományos, fintogtatás nélkül. De mindjárt elején nagy botlást követ el azáltal, hogy csak a tudományok ujjászü-letésétől indul ki, s miután a legsötétebb színekkel festette a kö-zépkor tudatlanságát, így szól: „Az emberi nem ujbóli felvilágo-sítása végett ama forradalmak egyikére volt szükség, mellyek ujjá alakítják a föld színét; a görög birodalom megbukott, s bukása folytán Európába jönnek vissza a csekélyszámú megmaradt ismeretek; a sajtó feltalálása, a Mediciek és I. Ferencz pártolása új életre ébresztik a szellemeket s újra mindenfelé feltámad a világosság.“

Ma már annyira előhaladtunk, hogy majdnem minden állí-tására találunk czáfolatot, és mégis tetszik ama leírás, mely nagyszerűen összefoglalja az ember értelmi hatalmát, s szembe-száll az akkoriban hatalmas előítéletekkel; mennyivel inkább kel-lett tetszenie akkor, midőn mindenki mindent akart tudni és cse-kély áron!

D'Alembert módszerével mérsékelve Diderot tulosapongó áradozását, egyöntetűséget lehetett volna adni a másodrangu te-hetségek ama gazdag és fegyelmetlen különféleségének; d'Alem-bert azonban nem sokára visszavonult, a másik pedig huszonöt éven át kormányozta ama gépet, mellynél a művészeteket, tudo-

mányokat, érzelmeket fegyverré alakították át a bölcsészet számára. Diderot önmagának tartotta fenn az összes czikkek átnézését s a művészetek- és mesterségekről szólók megírását, mert annál nagyobb tért akartak engedni a technológiának, minél kevesebb figyelemben részesült az ideig, s valóban roppant költségbe és gondba került azokról beszélni megelőző példák nélkül. Sokkal ügyesebb levén a munkatársak képességének megítélésében, mint maguk az illetők, nem mély de általános ismeretekkel, törhetlen munkaképességgel és könnyűséggel bírva az írásban, mit előbbi szűk körülményei között sajátított el, szívesen fogadva mindenkit, ki neki hizelegni akart, nem tagadva meg közreműködését a legcsekélyebb értékű művektől sem, csak hasznára legyenek amaz ügynek, mellynek ő szenvedélyes odaadással szolgált, Diderot igen alkalmas vezetőül szolgált a rombolás másodrangú munkásainak és nap-számosainak; értette azon mesterséget, hogy kelljen a legcsekélyebb dolgokat is, egy szövöszéket vagy valamely metaphysicai eszmét, alkatrészeire bontani, lelkesülni mások könyveiből és műveiből, hogy ragyogó lapokat létesítsen, nem törődve azzal, ha meg is hamisítja azokat s eretnek gyanánt tüntet fel valamely szent atyát ¹⁾. 990 czikket írt ő maga mindenféle tárgyról. Tehát nem volt ideje olvasni, annál kevésbbé elmélkedni; bármely tény merült is fel előtte, rögtön alkotott valamely elméletet annak megmagyarázására, s az angol érzékiségi tannak hódolva, összevegyített tényeket és ábrándokat, cynismust és fenkölséget, hitelenséget és mysticismust; azzal kérkedett, hogy „a világegyetem az ő iskolája s az emberi nem gyámfia“.

Az iskolára emlékeztet az Encyclopaedia általános osztályozása, mellyben elvonatkoznak az embertől s ennek eszméi- és szükségéitől, még egy olly tudomány dogmáiban is, melly csupán az emberért létezik; mindent a természetre visznek vissza, a mesterségeket is csupán az anyag szerint különböztetve meg, melylyel foglalkoznak. A kézművek, mint a természetrajz függeléke adatnak elő az emlékezet főrovata alatt; a fémészetben találjuk a pénzt, az aranyverőt, az aranyműveseket, az aranyozókat stb. a drágakövek rovata alatt a kőfaragókat és ékszerészeket: mindig az embert az anyag alatt. Illyformán tehát egy

¹⁾ A *Levelek* czimű czikben Bouuet egyik helyét idézve *Isten és Gondviselés* helyett mindenkor *természet* és *természeti törvények* szöveget használ, úgy hogy az maga is bölcsésznek tünt fel, ki ellenők küzdött.

osztályba soroztattak egymástól teljesen különböző mesterségek s elválasztattak a hasonlók; az üveges, ki az ablakokba vág üvegeket, a látszerész mellett foglal helyet, ki messzelátókat készít; a keztyüs nem a szabóval, hanem a timárral áll egy sorban; a gyógyszerészet nem a vegytan, hanem az orvosi tudományok mellé soroztatik; a hajóépítészet és a hajózás egy osztályban foglalnak helyet a vízi erőműtannal, ámbár kitünő tengeranyagok egy lélekvesztőt sem volnának képesek összeállítani, sem a hajógyár legkiválóbb munkásai valamely szélességi fokot kiszámítani.

A természetrajzra vonatkozó czikkek Daubentonra voltak bizva; d'Argenville-re a vizműtant (hydraulica) és növénytant bizták; Monnier-re a villanyosságot és delejességet; Dumarsaisre a grammatikát; Leblondra a taktikát; a szépművészeteket Landois-ra és Blondelre; Bernoulira a balistikát és a színekét; Lalandra a csillagászatot és élettant; Moreaurra a vegytant; Rousseaurra a zenét; Voltaire-re és Marmontelre az itészetet, történelmet és szépirodalmat; Jacourl-ra a tudományosságot; Formey-re és Toussaint-re a jogtudományt; Yvon-ra a metaphisicát, észtant és erkölcstant. Ami az orvostant és az analog tudományokat illeti, Sprengel állítja, hogy „sok munkatárs, ugy látszik, kevésbbé ismeri a tárgyat mint valamely német candidatus, ki felavatási thesist tesz közzé“; az erkölcstani és politikai réez szánalomra gerjeszt ¹⁾; modoros a szépművészetekről szóló fejezet; a történelemben Bayle pirrhonismusát követik; ellenben az exact tudományokban Newton után indulnak, világosan megjelenve a pontot, meddig jutottak.

Kétségekivül magasztos volt az eszme: elkészíteni az emberi tudás leltárát s ennek segélyével kijelölni azon irányt, mellyben az újabb kutatásoknak indulniok kell; emberbaráti czél volt népszerűsíteni a tudományt s ujra megadni az iparnak az öt megillető tiszteletet, kötelességévé tétetvén minden szerzőnek érthető külalakot adni gondolatainak s magához édesgetni a közönséget; vonzó látvány volt annyi tudós férfiú, orvos, hivatalnok, abbé

¹⁾ *Immortalité* cím alatt az emlékezetben szerzett halhatatlanságról beszélnek; szó sincs a jövő életéről. *Epicure* alatt mondatik, hogy *il est le seul d'entre tous les philosophes anciens, qui ait su concilier sa morale avec ce qu'il pouvoit prendre pour le vrai bonheur de l'homme, et ses préceptes avec les appétits et les besoins de la nature.*

közreműködése nyereség sőt dicsőség reménye nélkül, minthogy gyakran ismeretlenek maradtak neveik; de nem egy, kiváló eredetiségre mutató töredék elvész a nyomoruságos közepszerűségek között; egy részt sem lehet befejezettnak mondani. Minthogy pártszínezetű művet csináltak belőle, vakmerő paradox eszmékre volt szükség; a pillanat szüksége és benyomása végett mindent tulhajtottak; a szellem haladásai, a tett és teendő tapasztalatok, a bizonyos és bizonytalan, [az ember és a társadalom, minden minden előfordul, s mindenhez hozzáérnek a pokolkövel, hogy meggyógyítsák és átalakítsák, s Diderot még oda is befészkelte az istentagadást, hol senki sem gyanította volna. Illyformán az *Encyclopaedia*, számüzetvén belőle minden lelkiismeretesség, olly tökéletlenné vált, hogy olly kevés idő lefolyta után nem csak nem olvassák többé, de még csak segédforrásnak sem használható.

E mű tehát nem annyira könyv, mint inkább tény, s nem irodalmilag, hanem politikailag méltatandó. A papok felismerték ezen daemon veszedelmességét, mellynek neve legio volt; a kormányban gyanut ébresztett ezen szövetkezés, de egyrésről nem volt elég bátorsága nyíltan föllépni ellene, másrésről nem volt elég ügyes elrontani pártfogásával; s mialatt gyanakodó kapkodásában még XII. Károly életét is eltiltotta, Pompadour változó szeszélye szerint, ki a kegyelmok és a hírnév osztogatónője volt, majd megengedték, majd ismét eltiltották a szóban forgó istentagadó mű nyomtatását. Ekközben folyvást terjed és olvassák; az irodalom a tudományok szövetségesévé leszen; tudva, hogy a henylő osztályok utálják a modorosságot, mindent szellemdusan, könnyedséggel, könnyenérthetően adtak elő, nem riasztva el a komolykodással; mindent philantropiával fűszerezve, melly név helyettesíti jelenleg a charité-t, s melly gyakran fölmentett az utóbbtól az által, hogy nem egyedekre, hanem az egész fajra alkalmaztatott: divatba jött mindenről világos magyarázatokat adni, s önkényes materialisticus föltevésekből különöz következtetéseket vontak, mellyek azonban nem sokára nagyon is veszedelmesekké lőnek. Röpiratok és időszakai nyomtatványok ezer alakban ismételték amaz eszméket, minekfolytán az új nemzedék ezekben nőtt fel, s méginkább akkor, midőn a jezsuita-rend eltörlése után az oktatás az *Encyclopaedia* növendékeinek kezébe jutott.

Illymódon lanya ellenszegülés mellett mindinkább terjednek a felforgató eszmék, az istentelenség vakmerősége, a szó

meggondolatlansága, a hit a hitetlenségben; tele marokkal szórják a fenségést és a nevetségést, a tévelyt és az igazságot; a skepticismus fentartja magát a türelmetlenséggel s a tagadás hitté leszzen; Voltaire félenknek tartatot, mert türte az Isten létét, s istentagadás lön az általános jelszó. Ki nem akart ósdiinak gunyoltatni s helyrehozhatlan megrovásoknak tenni ki magát, csatlakozni kényszerült; a vallástalanság foglalta el az érzelem helyét még a jók között is; a királyok sóvárogtak az encyclopaedisták dicséretei után s ezeket a kereszténység elleni harczzal igyekeztek kiérdemelni. III. Gusztáv svéd király és Poniatowski Szaniszló ezen forrásokból meritettek; Katalin és Kaunitz rendes zsoldot fizettek azoknak, kik őket értesítették Voltaire és hiveinek minden iratáról vagy szaváról; II. Frigyes egy szurony-sóvény mögül szemlélte vitáikat és hallgatta politikai leczkéiket s gunyolta a szent dolgokat; gyűlölve az uralkodóktól, magasztaltotta a tömegek által, amiértis magához fogadta a menekülteket, s édesgette a többi encyclopaedistákat is; d'Argens-t és Mauper-tuist szép állomásokra helyezte; Helvetiussal tanakodott a vármok és pénzügy ujraszervezése fölött; neki tulajdonítandó De Prades, La Beaumelle, az aljas La Mettrie pillanatnyi diadala, melly utóbbiról azt mondá egy istentagadó, hogy a hün tanát egy eszeveszett fenhéjázásával hirdette.

De lehet-e őket igazságosan gonoszoknak s a vallási és politikai törvények lerontására összeesküdteknek nevezni? Nem lát-szik összeegyeztethetőnek a fitogtatott philantropiával, azon érzékiséggel, melly ama kor összes irodalmát megmételyezte, ugy a regényeket mint a történelmet, ugy a költészetet, mint a jogtudományt; tudom, hogy az, ki hamis pénzeket terjeszt, nem olly bünös, mint aki azokat meghamisította; hiszem, hogy midön Helvetius az önzést hirdette, ezzel nem akarta mondani, hogy saját előnyünket mindenkié fölé helyezzük, hanem hogy az önszeretet erényessé teszen. És mégis, ha megfosztjuk őket az emberszeretet és nyíltság mázától, látni fogjuk, hogy rettegek szembeszállani az igazsággal; némellyekből kilát-szik az emberi faj megvetése, míg mások vakmerően hirdetik az erkölcstelenséget. Rousseau, ki azt mondá, hogy midön a gyermekeknek nincs többé szükségök szüleikre, minden kötelék megszünik közöttök¹⁾, a lelenczek közé dobta saját porontyait; Lin-

¹⁾ *Contrat social*, I k. 2. f.

guet a Törvények elméletében újra be akarná hozni a házi rabszolgaságot; Maupertuis indítványozta, hogy adassanak át egy némely halálra ítéltnek a sebészeknek, miszerint meg lehetne lepni még élő agyvelejekben a gondolat gépezetét; létezik egy regény, mellyben minden természeti kötelék lábbal tiportatik, sőt az emberevés is ajánlatik; sokan tagadják az enyémet és a tiedet; egy valaki azt mondja, hogy ha a szégyen nem tartaná vissza, senki sem haboznék gyermekének halála és vagyonának elvesztése között ¹⁾; az orvos La Mettrie állította, hogy csak a közép különbözteti meg a testet a lélektől, a bölcsésznek azonban nevetnie kell az illyesmit; mint bölcs az igazságot kutassa, mint polgár a tévelyt terjeszsze, s tanulmányozza az embert, hogy megcsalhassa.

La Mettrie.

Ezen jómadár, kinek abban állott egyedüli érdeme, hogy szemtelenobb volt a többiekénél s nem szépítette a következményeket, említést sem érdemelne, ha nem tartanók ezt szükségesnek olly czélból, hogy feltárjuk a következményeket, mellyeket a mesterek eltiltottak. Az élvezés művészete, Értekezések a boldogság fölött, Az ember mint gép, A lélek című műveinek jellemző tulajdonok a botrány, mellyet minden lelkiismeretesség lerombolásával és általa nyujtanak, hogy minduntalan vétekre és gonoszságra ösztönöznek, ha ebből haszon származhatik; az ember, ugymond, óramű, mellyet szenvedélyei mozgatnak; az erények és bűnök testi szervezet; az ember nem egyéb mint hajlékony növény, mellyből az éghajlat és emésztés hőst vagy gazembert csinálnak; az állatok tökélyesbülni fognak és emberekké lesznek, mihelyt találkoznak valamely lángész, ki megtanítja őket beszélni. Mig a bölcsészet, ugymond, csupán az igazzal foglalkozik, a vallás és erkölcsan csak hazugságokat gyártnak, mellyek hasznára vannak a társadalomnak, s a műveltség sem egyéb mint hazugságok szüvedéke a nép számára. Ez utóbbtól tehát egészen el kell magát különöznie a bölcsésznek és önállólag gondolkoznia, de azért nem kell felforgatnia a társadalom berendezését. Gyomortulterhelésben halt meg Berlinben, s Frigyes király nem átallotta dicsbeszédet tartani fölötte.

Valóban álmélkoduunk kell azok fölött, kik az embert ön-

¹⁾ *Dites-moi, s'il y a un père qui, sans la honte qui le retient, n'aime mieux perdre son enfant que sa fortune et l'aisance de sa vie? Diderot.*

magának letiprásával és az emberi szabadság tagadásával akarták fölemelni! „Ha tanultabbak volnánk, mondja Diderot ¹⁾, látunk, hogy az, ami van, úgy van, amint kell lennie, és hogy semmi független sincs az ember tulesapongásaiban vagy erényeiben.“ „Kikerülhetlen sors, teszi hozzá Voltaire, az egész természet törvénye; különös ellenmondás és képtelenség lenne, ha mialatt a csillagok, az elemek, az állatok okvetlenül egy nagy lény törvényeinek engedelmeskednek, csapán az ember indulhatna a maga esze után²⁾, amiértis Helvetius egyenesen azt következtette, hogy „vannak oly szerencsétlenül született emberek, kik csak oly tények által lehetnének boldogok, melyek őket bitófára vezetik“ ³⁾. Voltaire és a Természet rendszerének szerzője állítják, hogy az eszközöket szentesíti a cél, s hogy a hazugság meg van engedve, ha célra vezet ⁴⁾; s vajjon nem mocsokolta-e be magát csakugyan mindkét pártfőnök gyalázatos művekkel?

De ami leginkább elszorítja az ember szívét, az, hogy ezen bölcsészek felforgatták a világot anélkül, hogy önmaguk meg lettek volna győződve. La Mettrie így szól: „Szóval én nem úgy moralizálok, mint írásban; otthon azt mondom, ami nekem tetszik, másokkal szemben azt, mit üdvösnek és hasznosnak tartok; itt többre becsülöm az igazságot mint bölcsész, ott a tévelyt mint polgár.“ D' Alembert végrendelete az Atya Fiu és Szentlélek nevében kezdődött. Diderot örült, ha szerzetest, vagy az urnapi körmenetet látta, őszinte bensőséggel szerette gyermekeit, vallásosan neveltette őket, gyönyörködött a természet szépségeiben és gyakran emlegette öreg atyja ezen mondását: Fiam, jó vánkos az ész, de sokkal jobban nyugszik a fej a vallás és a törvények vánkosán; lelkesedéssel beszélt

¹⁾ Encyclopédie, (Evidence, Ethiopien, caikkék).

²⁾ Principe d' action.

³⁾ Esprit, I. 4.

⁴⁾ *Système de la nature* : Si l'homme, d'après sa nature, est forcé d'aimer son bien-être, il est forcé d'en aimer les moyens; il serait inutile, et peut-être injuste de demander à l'homme d'être vertueux, s'il ne l'était pas sans se rendre malheureux. Dès que le vice rend heureux, il doit aimer le vice.“ — **Voltaire**, *Corresp. génér.*: „Le mensonge n'est un vice que quand il fait du mal; c'est une très-grande vertu quand il fait du bien. Soyons donc plus vertueux que jamais. Il faut mentir comme un diable, non pas timidement, non pas pour un temps, mais hardiment et toujours . . . Les grands politiques doivent toujours tromper le public . . .“

Istenről s annak, ki előtte emiatt csodélkózását nyilvánította, ekként válaszolt: Én jelenlegi sugalmam szerint beszélek önnel; lehetek istentagadó a városban, de nem a szabad ég alatt; s miként az, kiről Motesquieu beszél, félévig istentagadó és félévig deista vagyok. Voltaire is több ízben ismételte, hogy jó vagy változékony egészség alkotja a mi bölcsészetünket, s felkiáltott: Oh mi szép kor eme vas század; D'Alembertnek, ki tanaik diadalát jósolta, ezt mondá: Akkor ugyan szép csetepáté lesz!

Illyformán ingatag vagy gunyolódó vélemények kedveért megsemmisítették a legvigasztalóbb bizonyosságokat; kitörölték az emberi szenvedések közül a jövő élet reményét, hogy csak a kinszenvedést hagyják meg a földilétben, mellynek egyedüli céljául aztán a gyönyört állították fel.

De azt lehetne talán mondani, hogy eme harcban, mellyet, mint Burke bevallá az alkotmányozó gyűlésben, „minden ellen indították, ami jóban vagy roszbán némi tekintélyvel birt az emberek fölött“, nem látták át ama nagy veszedelmet, mellynek belőle származnia kellett? Meggyőződve saját erejükről, azt hitték, hogy a világot jobban lehetne kormányozni Condillac logicájával; hogy ép ugy lehet tanítani az erkölcs-, mint a számtant; hogy a világpolgár könnyű erényei többrebecsülendők a polgár és keresztény teherreljáró erényeinél; hogy a javítások az értelem meggyőzésével életbeléptethetők s szívjósággal bafejezhetők ¹⁾.

---

¹⁾ Nem valamely jezsuita, nem valamely pictista, hanem maga Robespierre azon napokban, midőn a ghillotine naponkint százötven áldozatot ragadott el, s külön csatornát kellett ásni a vér elvezetésére, hogy így rettenetesen megvalósíttassék az emberbarátilag hirdetett egyenlőség, Robespierre ekként nyilatkozott az encyclopaedistákról: „Ezen secta politikai tekintetben mindig a nép jogai mögött maradt, erkölcsi tekintetben pedig jóval tovább ment a vallási elítéletek lerontásánál; coryphaeusai nem egyszer a kényuralom ellen declamáltak, pedig magok a kényurak zsoldjában állottak; felváltva könyveket adtak ki az udvar ellen, és ajánlásokat a királyoknak, beszédeket udvaroncok érdekében, madrigalokat ágyasnők számára; büszkéek irataikban, csuszómászók az előszobákban. Ezen secta nagy buzgalommal terjesztette az anyagiság tanát, melly tulsulyra vergődött a nagyok és a szép szellemek között; neki tulajdonítandó részben ama gyakorlati bölcsелеm-féle valami is, melly rendszerré változtatva az önzést, a társadalmat a ravaszság harcának, a sikert a jogos és jogtalan mérőveszszzejének, az erkölcsösöséget izlés és finomság dolgának, a világot ravasz gazemberek örökségének tekinti.“ (*Floraléa* 18. II. év.)

Senki sem ohajtotta a bölcészek közül ama forradalmat, melly később bekövetkezett; senki sem látta előre, hogy ennek phasisai szükségképeniek voltak; senki sem jelölte meg előre, honnan fog jöni az üdv.

Merész politikai kezdeményezésektől hangzott az angol sajtó is, egyrészt azonban maga a nyelv nem volt annyira elterjedve, másrészt pedig valamely belföldi törvény positiv átalakítására vonatkozott, — míg ellenkezőleg a francziák elvont és speculativ vitatkozásaiban a nagy, egyetemes újítást sürgették, s nem botlottak minduntalan a valóság és szükségesség akadályaiiba. Ezen korlátlan-ság, nem különben a franczia irodalom és szokások iránti rokonszeny volt aztán oka annak, hogy az efféle eszmék máshol is elterjedtek.

Angolország, melly az első lökést adta eme mozgalmakra, ekkor maga is annak hatása körébe esett, s ragyogó elméket, főként történészeket, ragadtak tévutra amaz eszmék. Oroszországban nem a népre, hanem a kormányzókra gyakoroltak befolyást. Olaszországban a gondolat bilincsei megakadályozták, hogy a mótely elharapóz-zék, egyuttal azonban akadályul szolgáltak arra nézve is, hogy hat-hatós ellenzői keletkezzenek, ugy hogy Gerdilt kivéve s alig említve Spedalierit, kinek annyi czáfolatra van szüksége, nem támadtak bajnokai az igazságnak azon országban, hol székhelyét tartja. A komoly Németország a vallási reformatio befejezését látta bennök, miértis ujságlapjai nagy hévvel fejtegették és terjesztették az új tant, hogy áthassa a tömeget. Némellyek czélszerűnek vélték hadat indítani ellene, pusztá okoskodásból védelmére kelve a vallásnak. Így a genfi Bonnet (1720—93) *Palingenese philosophique* czimű könyvében (1769) az anyagiságból és a szoborból indul ki, hogy behozás utján fölkeresse a transcendentalis világot, s jóhisze-műséggel erkölcsi következtetéseket von le ¹⁾; kimutatja, hogy a földi élet bajjai és rendetlenségei egy másik élet iránti hitre vezetnek bennünket, de akként vélekedik, hogy minden szenvedő lénynek az értelmiség fokára kell emelkednie. Nem lévén előtte ismeretlenek Leibnitz nézetei, mindenütt egy végtelen bölcsesség működését látja s gyakori csodálkozásokba tör ki; föltámadásról ábrándozik, melly-nek folytán az emberek és állatok lelkei egyik testből a másikba

¹⁾ Mialatt a metaphysicus Condillac a szoborról vett föltevésben az abstractionál maradt, a naturalista Bonnet annak szervi állapotára figyel; nagy fontosságot tulajdonit a léleknek és tevékeny tehetségeinek, míg az Condillacnál pusztán szenvedőleges marad.

mennek át, mindinkább és inkább tökéletesedve; mind ennek czélja az volt, hogy összeegyeztesse a bölcselkedő észet a vallással. — A svéd Linneus olly tisztelettel beszélt az istenségről, mely ez időtáiban ritka bátorságra mutatott, s irataiban minden alkalmat megragad, hogy rámutasson Isten csodálatos műveire. — Haller schweizi orvos szintén az istenség eszméjéből merit lelkesülést. — Reimar a Természeti vallás főigazságai-ban, mellyeket népszerű modorban fejtegetett (1754), bebizonyítja, hogy létezik Isten, mert meg kell engedni, hogy az ember és az állatok valamely felsőbb ész által teremtetek, s mert a lelketlen természet változatlanul egy bizonyos főczélra törekszik. — Mendelsohn német zsidó bizonyítja a halhatatlanságot Fedon-e-ben, s Isten létezését a Reggeli-órák-ban. — Jacobi (1787) az érzelem nevében tiltakozott a pusztá okoskodás ellen, s ujra behozta a hit szót, mellyet a bölcsészek már nagyon is elfeledtek.

Rousseau.

Az erkölcs, erény, szóval azon dolgok iránti hit szükségét, mellyeket a materialisták ábrándoknak (illusio) neveztek, erősen érezték számosan azok közül is, kik az új eszmékhez csatlakoztak, amiértis rendkívüli hatása lön a genfi Rousseau János Jakab (1712—78) reakciójának. Ő maga Vallomásai-ban feltárta saját hibáit sőt gyöngeségeit is, amivel, önmagát állítva fel az emberiség erkölcsi példányképetül, a leggonoszabb tévelyek rendszeres igazolására törekszik; ugyanis ámbár irigynék, önzőnek, gögősnek festi le magát előttünk, az ember mégis jönnek hajlandó tartani azt, ki a roszaik ellen declamál, s rokonszenvre buzdulunk még a bűnök iránt is, mellyeket az őszinteség látszatával és azon meggyőződéssel beszél el, hogy senki sem jobb ¹⁾.

Két évvel később közétevéen a Törvények szelleme című munkáját is, Rousseau e művét az akkor divatos módon kezdi, mellyre Diderot tanította, azon képtelenséget állítva fel, hogy „a műveltségben való haladás megrontja az erkölcsöket“ (1749). Lelkében fel volt háborodva a tudósok tulcsapongása, az akademia kény-

---

¹⁾ Ugyanezt illy nagyhangu szavakkal mondja a szép bevezetésben]: „Que a trompette du jugement dernier sonne, quand elle voudra . . . Être éternel rassemble autour de moi l'innombrable foule de mes semblables; qu'ils écoutent mes confessions, qu'ils gémissent de mes indignités, qu'ils rongissent de mes misères . . . et puis qu'un seul te dise s'il l'ose: *Je fus meilleur que cet homme-là.*“

uraskodása s azon megvetés miatt, melyet irányában tanusítottak, nemcsak midőn szerény másoló, vagy órás inas volt, hanem akkor is, midőn két találmánnyal jött Párisba, melyek egyike a repülésre, másika a hangjegy-írás könnyítésére vonatkozott. Érdemlegesen ostorozza épügy az erkölcstelen és fajtalan mint az istentelen iratok: de midőn a tudományt gyalázza, gyalázza magát a századot, mintha a század hibái annak műveltségétől származnának. A dijoni akademia, mellynek egyik programja első műve eszméjét keltette föl benne, a másodikra is alkalmat szolgáltatott az által, hogy az emberek között levő egyenlőtlenység eredetének fejtegetését kívánta (1753). Rousseau eme művében, a XV. Lajos monarchiája iránti gyűlöletből indítatva, minden társadalmi intézményt megtámad, és saját tökélyével kérkedő századának fülébe e szavakat kiáltja: Egy vad, egy karaib, ki szétlapítja gyermekeinek koponyáját, hogy ostobákká tegye őket, bölcsőbb és boldogabb mint ti. S nem csak a társadalomtól, hanem még az értelemről is el akar tekinteni, mint amelly különbséget alkotna az ember és a barom között. Bámulatos örjögése a tulcsigázott érzékenykedésnek, melly az emberiség művelődését összetéveszti Franciaország romlottságával, felháborodik a gazdagság ellen, mellyel nem bir, s midőn egyszer méltatlansággal illetik, soha sem feledi el azt, hanem lépésről lépésre fürkészi eredetét, s utóvégre logikai és ékesszólási apparatussal valóságos rendszert fejt ki belőle. Voltaire gunyolódva szerencsét kívánt neki művéhez s azt írta, hogy annak olvasásakor kedve kerekedik az embernek négykézláb járnai.

Azt híven azonban, hogy nem elég rombolni, hanem ujra is kell építeni, elveti a durva érzékiségi tant, s a vallási érzettel akarja az okoskodó dogmákat helyettesíteni; korának önző epicureismusa helyett meg akarja változtatni az erkölcstant és a politikai rendet, egyszerűsíteni a családi életet, finomítani a nevelést; visszaadja a bölcsészetnek azt, mit elvettek tőle, vagyis az ékesszólást és az érzelmet, s ezzel részére hódítja a nőket s általában azokat, kik szeretik az erényt és gytlölik az istentagadást. Olly korban, midőn megfosztották bájaiktól az ábrándokat s gyöngeségnek tartották a sziv ösztönét követni, midőn a regények főalkatrészét az érzéki kicsapongások képezték, képzelhetjük, milly hatást kellett előidéznie az Uj Heloise-nak! Ebben a természethez közeledett, a csattanós jeleneteket az ember belvilágának tanulmányozásával helyettesítette, s előhírnöke lön századunk érzelmdus regényeinek. Mintaképe való-

ban nem volt a legjobb: Saint-Preux pedans; Julia azt mondja, mit a többi nők éreztek de nem mondták ki, elemzi saját érzelmeit, kiszámítja a szenvedély minden lépését, ismeri a benyomásokat, mellyeket előidéz, s mellyeket érez; mindez valódi spiritualismusa a fajtalankodásnak, melly nem eszközölhető anélkül, hogy meg ne fosztassék a nő az elbájoló szeméremtől, önmagának nemismerésétől, az önátengedés önkénytelenségétől, szóval, attól, mi őt kecsessé teszi.

Rousseau igen kevés elmélettel bír, de száz alakban is ismétli azokat, mi új életet kölcsönöz nekik. Mint téves irányban járó és tökéletlen ismeretekkel bíró szellem, kevesebb tudományosság fölött rendelkezik mint az encyclopaedisták, s mélység is csak kifejezéseiben található; bizonyos modorosságra emlékeztet az a folytonos erkölcsi leczkézés minden fölött; irálya, melly némelyekre vonzerőt gyakorol parancsoló hangja és szigoru elvei által, nem idegen a dagálytól és keresettségétől; néha igaz, soha sem egyszerű, s gyanítani engedi, hogy az eszme nem született egyszerre a kifejezéssel. A bölcsészek, kik első paradoxonainak halatára őt mint saját czimborájokat üdvözölték, csakhamar megbántva érezték magukat az által, mit hitt, s az által, mit tagadott, megalázva bölcsészetök emez apostatájának lángelméje, s boszantva ama tőlök való függetlenség által, melly erejét képezte. Míg ők a közvélemény czirógatásával emelkedtek magasra, Rousseau az által akarta ugyanezen czélt elérni, hogy szembezállt ellene; gyalazza a tudományt és a mitveltséget, ujjat huzva a közvélemény parancsolóival; a nemesek iránti ellenszenvből hirdeti az egyenlőséget; akarja Istent, mert tagadják Holbach lakomáiban; vaddá teszi magát, mert Helvetius elasszonyiasodott és kéjelgő; mindent a nevelésnek tulajdonít, mert divatban van az éghajlat mindenhatóságát hirdetni; minthogy fitogtatják a fajtalaniséget, a családi érzelmekkel s egyszerű köztársasági szokásokkal akarja az erkölcsöt megjavítani; embergyűlölő a franczia udvariaskodások és finomságok között, demokrata XIV. Lajos bámulói között, meg van győződve, hogy az ember javulásra képes, mialatt a többiek valamennyien egyebet sem tesznek, mint kételkednek és gonyolódnak.

Különbözik örökös ellenmondás létezik iratai és élete között. Irtózik az észről, valamint a jótevőktől való függéstől, és mégis gyötri magát, ha elhanyagolják; keresi a magányt, de csak azért, hogy annál inkább foglalkoztassa magát ama körökkel, mellyekből hiányzik; tettetni magát, mintha megvetné a dicsőséget, pe-

dig sóvárog utána, s illymódon ama szellemi aprólékosságok között, melyeket a XVIII. század annyi bátorsággal egyesített, gyötrődő, szeretetlen életet folytat, minduntalan változtatva szerepét, a lelenczházba dobva saját gyermekeit, háborut folytatva nem kevésbé az encyclopaedisták mint a papok ellen, irataiban valóságos aranykort rajzolva, mialatt az életben szitkozódott és átkozódott; azt hive, hogy az egész világ csak vele foglalkozik s szünet nélküli háborut folytat ellene ¹⁾), közben pedig az erényt és az érzelmet hirdetve.

S valóban, a türelmetlenség által meghamisított amaz igazságok között ő képviseli a nép haladását; a jövő felé; talán egyedül ő látta előre, hogy nagy catastropha van közeledőfélben, s hogy csak úgy lehet elejét venni következményeinek, ha visszatérnek az emberek a régi valláshoz s megmentik az erkölcsöket a dogma hajótöréséből. Mig tehát Fénélon azt akarta, hogy az összesek boldogsága egynek jóságától függjön, miként az atyától származik a család jólléte s Istentől az egész emberi nem boldogsága; Rousseau meg van győződve, hogy nem az intézmények, hanem az erény által lehet eljutni a szabadságra, s hogy előbb jó embernek kell lenni, aztán jó republicanusnak.

Ez az értelme Émile-jének, ez eszme képezi alapját T á r-

---

¹⁾ „Nem fognak engem vádolni, elzárni, elítélni, büntetni látszólag; de mindennek látszata nélkül igyekezni fognak gyűlöltté, türeltlené, s a halálnál százszor rosszabbá tenni nekem az életet; örködő figyelemmel fognak kísérsni s egy lépést sem tehetendek, hogy ne kísérsnének; meg fognak fosztani minden eszköztől, hogy megtudbassam azt, ami rám vonatkozik vagy nem; meg fogják tőlem vonni a legközönyösebb hírek, sőt az újságlapok olvasását is; leveleimet csak olyanok által fogom küldhetni, kik elárulnak; meg fogják akadályozni, hogy bárkivel is levelezésben álljak; minden kérdésemre ez leszen a mindenkori válasz: *nem tudom*; minden társaságban el fognak hallgatni megérkezésemkor, a nőknek nem leszen többé nyelvök, a borbélyok szerények és hallgatagok lesznek, a legfecségőbb nemzet között úgy fogok élni, mintha mindenki néma volna; ha utazom, mindent előre el fognak intézni, hogy velem tetszésök szerint bánjanak; bárhová menjek, az utasok, a szolgák, a vendéglősök felügyelete alá fognak helyezni; aligha fogok találni valakit, kívül a vendéglőkben egyem, aligha fogok találni szállást, melly ne volna elszigetelt; igyekezni fognak oly irtózatot terjeszteni felőlem utamon, hogy minden lépésre, mellyet teszek, minden tárgyra, mellyet látok, újra marcangolják lelkemet: ami azonban nem fogja megakadályozni, hogy, mint Sancho Pansának, minduntalan gunyolódó bókölcsöket és hajlongásokat ne tegyenek, épugy mint a tigrisek, mellyek mosolyogni látszanak azon pillanatban, midőn szétlépnek.“ *Levél Saint Germainhez,*

As önzés sublimatuma!

sadalmi szerződés-ének (Contrat social). Míg Montesquieu a történelemre támaszkodik, s tulságos szigorúsággal abból, ami volt, le akarja hozni azt, ami lesz: Rousseau visszautasítja azt¹⁾; kizárja az ember összes positiv föltételeit s csakis természetét vizsgálja, melly megelőzi az ész kifejlődését; ellensége levén a társadalomnak, kívánja, hogy az ember ennek törvényeitől függetlenül törekedjék a jóra; ahelyett, hogy tagadná az emberi tökéletesedhetést, ezt hátránynak tekintti, mint a faj hanyatlásának okát; a természet mindent jónak alkotott s a társadalom mindent rosszá tett, miértis vissza kellene térni az ősi erdőkbe, midőn még semmiféle gonosz szellem nem állított fel határt, s nem találta fel az enyém és tied átkos szavait.

A társadalom az egyes részek önkényü csatlakozása folytán létezik, miértis mindazon föntartásoknak alá van vetve, mellyek mindegyik szerződő szeszélyétől függnek. Angolországban már láttuk hangoztatni a társadalmi szerződés eme föltevését, mellynek erejénél fogva az emberek a természeti függetlenség abbanhagyásával társulatokká egyesültek, lemondva részben szabadságukról²⁾. Hogyan lehetne függetlenségnek nevezni oly államot, mellyben az ember pusztá érzéki jelenséggé van téve, esetleges tüneményeknek alávetve, gépies szükségleteit tekintve az egyedüli törvénynek, mellyeknek csak pusztá esetlegből tehet eleget, ő, ki gyöngébb sok állatnál s értelmileg és testileg a durva természetnek van alávetve. Melly korban köttetett eme szerződés; hol olvasták annak eredeti szövegét; hogyan voltak képesek belátni az o s t o b a és korlátolt lények azt, hogy jó volna értelmes lényekké és emberekké lenni, s azért közakarattal szerződésre lépni, anélkül hogy ezt megelőzőleg társulatot képeztek volna; hogyan mondhattak le önfentartásukra és tökéletesedésükre szükséges jogokról, és pedig örökre, oly módon, hogy utódaik is elfogadják az ő megbízásuk nélkül megállapított kötelmeket: illyféle ellenvetésekkel

---

¹⁾ „Először is elutasítunk minden tényt; ezek nem érintik kérdésünket“. *Sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes.*

²⁾ A vad állapotot magasztalták mindazok, kik elégületlenek voltak a társadalommal, vagy azoknak akartak látszani. Legyen elég csupán Montaigne-t idéznünk, ki *Essais* (I, 30.) czimű munkájában a *délsarkköri Franciaország* (France antarctique) vadjainak boldogságát tételezve föl, ostorozza Plato közársaságát s a polgárosult társadalmakat. Shakspeare utánozta őt a *Vihar*-ban.

senki sem bibelődött¹⁾. Az embernek kötelességei vannak, mon-
dák; tartoznék-e megtartani azokat, hacsak valamely szerződés
nem kényszerítené arra? azt aztán megint nem fürkésztek, hogy
hát miért kötelezi az embert eme szerződés, vagy ha valaki épen
nagyon szorította őket, azt felelték, hogy hiszen csak föltevés az
egész, nem törődve azzal, ha a föltevés téves volta megrontotta a
következtetéseket.

Rousseau tehát egy illy szerződés alapjait vizsgálja s azon in-
tézkedéseket, mellyek annak megtartása végett megállapítottak;
ez természetesen a népfenség elvét hozza magával. Csak az ösz-
szeség bir felsőséggel, s ezt sem elidegeníteni, sem megosztani,
sem átruházni nem lehet, — ez van felruházva ugy a teljes ha-
talommal, mint az igazságszolgáltatás jogával; nem csalatkozha-
tik, s ha csalatkoznék is, engedelmeskedni kell neki; ítéletei vál-
tozhatlanok legyenek s törvényhozási alakban mondassanak ki. Ez-
zel megállapítja az állam kényuraságát²⁾. Ő csak nagyobb ékes-
szólással ismételte azt, mit mindnyájan mondottak³⁾, s aki őt csu-
pán elegiacus panaszkodónak és zsémbes sophistának tekintené,
méltán bámulhatná költészetét; százada azonban újból kimutatta
józan felfogását azáltal, hogy bölcsésznek tartotta őt, hogy azt
hitte, miszerint okoskodik, s hogy egy iskola képviselőjévé tette.⁴⁾

---

¹⁾ *L'ordre social est un droit sacré, qui sert de base à tous les autres: cependant ce droit ne vient point de la nature; il est donc fondé sur les conventions. Rousseau.* De hogyan lehet jog az, ami nem jó a természettől? Aztán, vagy szükséges a társadalmi rend az ember jóllétére, s a tény csak egy természeti rend megvalósítása lesz; vagy nem szükséges, és soha sem szolgálhat a többi jogok alapjául. Montaigne érzésben is megelőzte a jelenkorikat, ezeket mondva: *Les loix de la conscience, que nous disons naître de nature, naissant de la coutume; chacun ayant en vénération interne les opinions et mœurs approuvées et reçues autour de luy, ne s'en peut desprendre sans remors, ny s'appliquer sans applaudissement. Essais, I. 42.*

²⁾ *Je ne connais aucun système de servitude qui ait consacré des erreurs plus funestes que l'éternelle métaphysique du Contrat social. Constant Benjamin, Cours politique constit. I. k. 329 l.*

³⁾ Annyira divatban voltak ezen képtelenségek, hogy maga Montesquieu írja (*Esprit, XI. 6*). *Sitôt que les hommes sont en société, l'égalité qui était entre eux cesse, et l'état de guerre commence.*

⁴⁾ A legnagyobb dicsbeszéd, mellyet Robespierre-ről tartottak, Lamartine szájából került ki, *Hist. des Girondins*. Panegyrisét következő szavakkal kezdi: *La philosophie de J. J. Rousseau avait pénétré profondément l'intelligence de Robespierre; cette philosophie était devenue pour lui un dogme, une foi, un phanatisme.* — Rousseau magasztalására Cambacères, a convent elnöke, egy beszédet tartott,

A nevelést egészen egynek tekintették az oktatással, s vak-tában vagy helytelenül átszármasztott gyakorlat szerint vezették. Rousseau *Emil*-jében egy illy nevelési folyamat rajzolt le, melly regényforma alakja miatt vonzó volt, s mellyben az anyai méhtől kezdve gondoztatik a gyermeknek majd teste, majd szive, majd értelme. Ezen könyvnek jótékony hatása volt, melly számos hely-telen szokást kiirtott, megszabadította a gyermekeket a pólyáktól és durva derékfűzőktől s feléjük fordította anyjuk kebelét¹⁾; más-résről *A savoyai káplán* (vicaire) vallo másával az égre emelte a sárhoz tapadt szemeket s visszaadta az érzelemnek az öt megillető jogokat a fensőbb igazságok földerítésében.

Együttal azonban mennyi téves eszme van középök keverve! A nevelést ő mindenkor mesterségesen készített körülmények s apró csattanós jelenetek által vezeteti; növendékét egyenesen számára készített világgal veszi körül; azt követelve, hogy min-den gyermek önmaga állítsa össze műveltségét s maga találja fel

mellyben egyebek között a következőket mondá róla: „Fenkölt politikus, de mindig bölcs és jótékony, a jószág volt törvényhozásának alapja; azt mondá, hogy a heves izgatottságok között nem kell bizunk önmagunkban; hogy nem igazsá-gos az, ki nem könyörületes, s mindenki zsarnok, ki szigorubb a törvénynél. Halhatatlan iratainak magva ezen elvben rejlik, hogy, az ész löbbözür megcsal bennünket, mint a természet“. Ezen phrasisekat, mellyek az akkori rendszer leg-kiáltóbb kárhoztatását foglalták magukban, a *hallgatók könyei és tapsai szakították félbe*. — *Nouvelles polit.* III. évf. 24. vendem.

¹⁾ Tansillo egy költeményt irt *A dajka* czim alatt, mellyben inti a nemes anyákat, hogy ők maguk szoptassák magzataikat.

*Nutre bestia i nemici per pietade,
E noi mandiamo i nostri figli altrove;
O vituperio dell' umanitate!*

Scaevola de Sainté-Marthe, XVI. századbeli latin költő, szintén intette már az anyákat, hogy magok szoptassák gyermekeiket:

*Dulcia quis primi captabit gaudia risus,
Et primas voces, et blaesac murmura linguae?
Tunc fruenda alii potes ista relinquere demens?
Tantique esse putas teretis servare papillae
Integrum decus, et juvenilem in pectore florem?*

Phaedotropia ap. Gruter, t. III. lib. 1.

S jóval előttük tette már ugyanezt Savonarola Jeromos prédikációiban. Különben a *Contrat social* nem egyéb, mint utánzata Locke *A polgári kormányzat* című munkájának; azonképen az *Emil* és *A savoyai káplán* is utánzatai ugyanazon szerző *Levelek a nevelés fölött* és *Észszerű kereszténység* című munkáinak.

azt, mit megtanulhat, az embert a barmok állapotába viszi vissza, mellyek nem származtatják át magzataikra azt, mit ők tanultak. Nem vette észre Rousseau, hogy egy nemzedék nem ismerheti meg önmagát, ha nem ismeri az előbbieket? hogy ha minden embernek egy másik nevelésével kell foglalkoznia, sem idő sem lehetőség nem marad többé a haladásra? Az erkölcsök alapjául továbbá csupán az önérdéket állítja fel. Míg Aristoteles és Plato a társadalmat tartották szem előtt, Rousseau csak az egyént tekintti; fellovalja növendéköt a társadalom, mint ellenségei ellen, s azért ha emberek közé kerül, okvetlenül ellenséges érzülettel kell viseltetnie valamennyi általános szabály ellen, vagyis szerencsétlennek kell lennie. Mivé leszén maga Emilje? kész elfogadni mindent, ami jő, a rab-szolgásgot Algirban vagy a házasságtörést családjában, anélkül, hogy érezné annak szükségét, megjavítani önmagát és másokat¹⁾.

Ezen könyvet, mellynek kinyomatását (1762) csak cselszövényekkel lehetett kieszközölni, rögtön elítélte a párisi érsek és a parlament, valamint Genf is. A szerző egy erőteljes hangú levéllel válaszolt az érseknek, mellyben a lelkiismereti szabadságot hangsúlyozta, nem mint hitetlen és gunyolódó, hanem komolyan kimutatva, hogy a társadalom, melly zsarnoki és enervált egyszersmind, ellenmondásban áll saját szabályaival.

Rousseau gyáváknak, csalóknak s csak hírnév után sóvárgóknak tekintette a bölcsészeket,²⁾ kik őt viszont bárdolatlannak nyilvánították, s mint hogy nem semmisíthették meg a gunynyal, erőszakhoz folyamodtak. Voltaire, ki féltékeny volt minden hírnévre, melly nem az övéből származott, minden caelfogást megkísért, hogy roszhirbe hozza ezen gonoszembert, kinek rokonai között egy varga is találkozik. A parlament elrendeli elfogatását, mire

¹⁾ Hét évvel az Emil előtt jelent meg Morelly *Code de la nature*-je, melly valóságos törvénykönyve a communis musnak. Sajátságos, hogy ez utóbbi műben is ugyanazon alapelveket találjuk fel a nevelést illetőleg, mellyeket Rousseau fejtegetett: az anyák magok szoptassák gyermekeiket, ne tétessék említés ezek előtt az istenségről, a vallás pusztá doismusra szoríttassék, számüzessenek azon elmés fictiók, mellyek a gyermekeket annyira gyönyörködtetik stb. Nem akarom ebből azt következtetni, hogy Rousseau Morellyt másolta, csak arra akarok utalni, milly általánosan elterjedtek voltak amaz eszmék.

²⁾ *Où est le philosophe, qui pour sa gloire ne tromperait pas volontiers le genre humain? O est celui, qui dans le secret de son coeur se propose un autre objet que de se distinguer? És másból: O Montaigne, tu qui te pique de franchise et de vérité sois vrai, sois sincère, si un philosophe peut l'être. Emil, IV. k.*

futásra vessi a dolgot, és Schweiz, a vendégszerető ország és tulajdon hazája, visszaautasítja őt. Hume által Angolországba édesgetve, nem sokára megint odahagyja, szidva az áruló barátot. Ekkor mindenki által üldözötve vagy legalább azt gondolva, elmúlve annyi ellenségeskedés, nemkülönben a pártfogás, az évdíjak, a viszhang miatt, melly a neki szánt magasztalásokat ismételte, igen szerencsétlenül él, meghasonlásban mindenkivel, s talán saját napjait is megrövidíti (jul. 3. 1778).

Ő tehát reszket és reszkettet, ahol Voltaire csak nevetni tud. Ez utóbbi magát a gyűlölködések, a napirenden levő eszmék és remények közegévé tette; úgy hogy azokat mint valami sugallatokat származtatta át és pedig roppant hatással: a genfi iú ellenben határt nem ismerő gögjében olly nézeteket akar századára tukmálni, mellyeket sajátjainak tart, pedig csak a mindenfelé hangoztatott nézetek tulhajtása voltak; bizalmatlanság által gyötörtetve, ezt a nemzetekbe is át akarja önteni, mintha a boldogság egyik kelléke volna mindenkor bizalmatlankodni; kora egyik szenvedélye ellen egy másikkal küzd s népszerűvé leszen a népszerűség elleni harcban; megvet nagyokat és kicsinyeket, s mégsem tud élni ezek becsülése nélkül; hisz Istenben, de nem bizik benne: szereti az crényt, de nem hisz benne; bálványozza az igazat s mégis feláldozza a hazugságnak; egy ollyannak szerencsétlen életét folytatja, ki sem az emberekben nem bizik, sem az istenségben nem remél; tanítani és okoskodni akar, s helytelenségeket hadar össze s minduntalan ellenmond önmagának; lelkünket kéri, de csak azért, hogy ábrándok és csalódások tömkelegébe dobja; boldoggá akarja tenni az emberi nemet, és megveti; mindig egyéni, úgy hogy a Contrat social megfelelhet Genfnek, Emilje illhetik valamelly gyermekre, s számos elméletei valamelly elszigetelt emberre, ki úgy gondolkozik és érez miként Rousseau, de soha sem az összeeségre. Voltaire, mint a közfelfogás kifejezése, világos, változatos, gazdag irályu, soha sem alakoskodik, soha sem declamál, valamint soha sem nagy, sem megindító, sem magasztos: Rousseau kívül áll a közfelfogáson s azért az egyszerűségen; declamál, tulhatja a művészetet, hogy takarja elveinek képtelenségét, de folyékonyabb nála az okoskodás, mint Voltairénél, ámbár téves elvekből van kivonva; megragadóan festi a nagy érzelmeket, mellyekre nézve Voltaire csak gunymosolylyal bir. Ez utóbbi, mint költő, mindenüvé széthinti a művészetet, nevet, feltár visszaéléseket és vétkeket, de nem tiltakozik a jelen ellen

nem vázol terveket a jövő számára: a másik inkább érzellemmel mint észszel levén felruházva, önmagában központositja korának fájdalmaival, minduntalan tiltakozik és ábrándokat álmodik. Az guny, ez elegia; az kételkedik és nevet, ez kételkedik és retteg. Voltaire bálványozza a királyokat, mint ahogy megveti a népet, s hogy amazoknak hizelegjen, hadat indít a papok és a vallás ellen, forradalmár levén ebben és szolgálai a politikában, annyira, hogy azt hiszi, miszerint a bölcsészek ügye a királyok ügye ¹⁾: Rousseau, mint köztársasági, a népre tekint s a másikkal nagy megbotránkozására asztalost csinál embergyűlölő hűséből. Voltaire isteniti az ésszt, melly meghasonlásra vezet, Rousseau az érzelmet, melly közelebb hoz. Voltaire korholja a társadalmat, de alkalmazkodik hozzá, udvari czimeket fogad el, vasalljai, rabszolgái vannak, s élvezi a boldog életet: Rousseau nem alkudozik, szenved, boszankodik s nem élhet a megmértelyezett légkörben. Amannak fegyvere engesztelhetetlen józan felfogás (bon sens), emennek az érzellem felmagasztosultsága, az igazság iránti lelkesültség. Az elsőnek iskolája elenyészett, alig végezte be földadatát: a másiktól pedig az újítási mozgalom veszi kezdetét úgy a művészetben, mint az érzelemben.

Saint-Pierre.

Elsőszülöttje, Bernardine de Saint-Pierre, Havreból, (1737—1814), átvette tőle a bölcsészeti eszmének kölcsönzött vallási impulsiót. Újításokról ábrándozva, jezsuitává akar lenni, hogy megtérítse az amerikaiakat; később Maltába megyen, a törökök ellen harczolandó. Ismeretlen levén Franciaországban, mellyet ő azért szeretett, mert Fenelont hozta létre, Oroszországba költözik, hogy kifejtse eszméit Katalinnak és Orloffnak, de csak nagy bajjal kap szolgálatot a hadseregben, mellyet csakhamar odahagy, hogy a lengyelekkel harczoljon. Minden áron egy köztársaságot akarván alapítani, Madagascart választja, de siker nélkül tér vissza. D' Alembert által bevezettetve a bölcsészek körébe itt nem jól érzi magát, kinevetve szerencsétlenségei és erényei miatt, miértis szegénységbe szigeteli el magát, boldog levén, ha Rousseauval tár-

---

¹⁾ A már említettekén kívül ezeket írta d' Alembertnek: *On ne s'était pas douté que la cause des rois fût celle des philosophes; cependant il est évident que des sages qui n'admettent pas deux puissances, sont les premiers soutiens de l'autorité royale.* XVIII. k. v. 18.

saloghat ¹⁾ mindkettlen irtózáván amaz önelégült tömegtől, melly a színházból, vagy a dus lakomákból kijövet gunyos megjegyzésekkel dobálózott Isten és az emberiség ellen.

Isten és a természet, mellyek egyedül képesek lelket önteni a művészetbe, eltűntek belőle, s csak sovány csontvázat hagytak maguk után, egészen mesterséges világosságot a ragyogó és tiszta nap helyett, s nyoma sem volt többé az érzelmeknek, az alaki finomságnak s az irány változatosságának. Mindazon festők, Buffont sem véve ki, Párisban és a „Jardin des plantes“ mintájára irták le a mezőket, amiértis modorosakká és conventionalisokká lőnek. Ámbár Rousseau ismerte az Alpesekeket és szerette a szabad természetet, ez mégis a kimértség jellegét viseli magán műveiben; angol birtokokat és kertet rajzol, nem a hegyek nagyszerűségét; továbbá a természet és önmaga között mindig az embert látja, úgy hogy ennek utalása megfosztja előtte szépségétől amazt. Saint-Pierre szeretve a magányt, a réteket, a tengert, a költöket, megértette a szív öszhangzását a teremtéssel, s őszinte lelkesedésének A természet tanulmányozása című munkájában adott kifejezést (1784). Nem nagy könyv ez, de annyira különbözik az akkoriban irt művektől, hogy megnyerte tetszését az érzelmdus lelkeknek, daczára határozatlan és laza voltának; míg másrésről untatta ábrándjaival a szép szellemeket, s maga ellen zuditotta a könyvében szétszórt valíasi eszmék miatt a bölcsészek gunyolódásait. Aki tudja, milly bátorságot föltételez az, szembeszállani az árral, okvetlenül merész ténynek tartandja a Pál és Virginia című hasonlíthatlan idyll közzétételét (1788). Midőn ezen művét Necker asszony termében felolvasta, ki megszökött, ki elaludt; a nép azonban megértette őt.

---

¹⁾ „Egy napon sétára indulván vele (Rousseauval) a Mont-Valerienne, midőn a hegy csucsára értünk, elhatároztuk, hogy az ottani remetéktől fogunk ebédet kérni pénzért. Kevéssel asztalhoz ülés előtt értünk a zárdába, midőn épen a templomban voltak; Jean-Jacques indítványozta, hogy menjünk be mi is e végezzük el imádságunkat. A remeték akkor a Gondviselésről szóló litániákat mondták, mellyek igen szépek. Miután egy kápolnácskában imádkoztunk Istenhez s a remeték az ebédő felé indultak, Jean-Jacques megindulva így szólt hozzám: „Most érzem azt, mit az evangélium mond: *Midőn sokan össze leszteek gyülekezve az én nevemben én közöttetek leszteek.* Itt a béke és boldogság bizonyos érzelme honol, melly átjárja a lelket“. Mire én ekként válaszoltam: „Ha Fénélon élne, ön katholikussá lenne“. Ő önmagán kívül s szemében könyvekkel ekként válaszolt nekem: „Ha Fénélon élne, szolgálja igyekeznék lenni, hogy érdemessé tegyem magamat arra, miszerint komoronykja lehessenek“. *Etudes de la Nature*, III. k. Jegyzet.

Kevesen bírnak annyi hittel önmaguk iránt, hogy igazat adjanak önmaguknak egy egész század ellenében. Bernardine megjavította önmagát, vagyis félretévedt; az Indiai kunyhó-ban a társadalmat és az akademiákat bírálja, s mindenütt igazság- és ember-szeretetről teszen bizonyosságot elméletben; később a gondviselés szerű optimismusnak engedte át magát, elannyira, hogy a végokok fürkészése által majdnem eltagadta a rosszat, s a szépség, jószág és teljes czélszerűség mintaképeül állította fel a természetet, mellyben az ég és föld közötti öszhangzat csupán az ember művelődése által zavarthatott meg, s azáltal, hogy ez utóbbi a megmételtyezett városok kedvéért odahagyta a fenséges erdőket. ¹⁾ S ezzel ő is visszaesett Jean-Jacques embergyűlöletébe; védelmébe fogta a Gondviselést, vádolva a miveltséget; minden jó az Istentől jó, minden rossz az embertől, mintha az ember nem képezné a Gondviselés kiváló tárgyát. De ámbár tulságokra engedte magát ragadtatni, hogy megfeleljen ellenmondóinak, Saint-Pierre őszinte csodálója marad a természetnek, elég bátor kereszténynek vallani magát s megindítja a visszahatást a bölcsészeti tagadás s a művészeti hanyagság ellen.

Condorcet.

D' Alembert mellé helyezhető marquis Condorcet, Ribemontból (1743—1794.) Az elemzés és a három test problémája fölötti munkáiért már igen fiatal korában fölvétetvén az akademiába, s mint geometra már Európaszerte magasztalva, nem csakélyebb hírnévre tett szert mint író, midőn titkárrá választatván meg, közzétette az *Akademicusok magasztalásait*. Gazdag ismeretekkel, emelkedett értelemmel bírva, távol tartva magát a pártszellemtől, az elemzés segélyével merész rendszereket alkotott, s őt hóval borított vulkánnak mondták. Ahelyett, hogy sajnálkoznék az ember hanyatlása fölött, bámulja fokozatos emelkedését, — s e tant a forradalom bitófáival szemben sem tagadta meg. A *Történeti vázlat az emberi szellem haladásainak* czimű munkájában (1795) „okoskodással és tényekkel akarja kimutatni, hogy az emberi tehetségek tökélyesülése elé semmi határ nincs vetve; hogy az ember tökéletesedhetése végtelen, s haladása elé, melly immár feltarthatlan, csak a földteke tartama vethet határt.“ E czélből kilencz korszakban

¹⁾ Az *Etudes de la Nature*-ben, s különösen a VII.-ben, a társadalmat ellentétbe helyezi az emberrel, kimutatva, hogy az ember jó volt eredeti állapotában s csak később romlott meg; ez szokott a jelenkori declamatoroknak is rendszeres themája lenni.

átfutja a történelmet; a három elsőben conjecturalis, az utolsó Cartesius óta a forradalomra viszen. Az összes nemzetek és korok együttes haladásának emez eszméje sehogy sem tetszhetett a bölcsészeknek, kik rágalmazták a katholicismust és sajnálták a pogány társadalom elenyésztét. De hogy Cartesius bizonyítéka befejezett legyen, semmit sem kellett volna elhagynia a történelemből, holott ő csak válogat belőle, nem csupán a szépszéti és értelmi oldalt, hanem az érzelmet is szemügyre kellett volna vennie; századának hitetlensége nem engedte, hogy észrevegye az ember viszonyait az egész egyetemmel s a dolgok egy másik rendével, s minthogy nem reméli a halhatatlanságot, a földi élet meg nem határozott tartamával vigasztalja magát.

Végezetül hozzávetéseket állít fel fajunk jövő haladását illetőleg, mellyeket számtani pontossággal a multa akarna alapítani; a haladást ő a nemzetek, a polgárok közötti egyenlőségre s az ember valódi tökélyesülésére viszi vissza. Az első ugyanazon politikai elvek elfogadásában s a nemzeti felsőség (souveraineté) elvének felállításában fog állani; a papi és nemesi aristokratia eltörlésével az egyének egyenjogúakká lesznek vagyon, jogok, miveltség tekintetében; a nő is tökéletesebb és magasabb állásra jutand. Idézzek-e egy másik példát a feledett morálból, fölemlitvén, hogy ő az erkölcsi eszmék haladásában előrelátta, miszerint majd fognak találni módot arra, hogy ne foszszák meg magukat az érzéki gyönyörök élvezetétől, s azért még se terheljék magukat tulságos számú magzatokkal? s több ilyen, részben nevetséges állítást kever össze egyéb magasztos eszméivel. Az egyén tökéletesedhetésében hiuni kényszeríti őt a tudományok gyarapodása, mellyekben minél előbbre halad az ember, annál tágasabb tér tárul fel előtte, megszilárdulnak a rendszerek, szaporodnak az észleletek olly módon, hogy határtalanoknak hajlandó az ember tartani. Ekként áll a dolg az iparral, melly gépekre és erőre teszen szert. „Jöni fog olly idő, midőn a nap csak szabad embereket fog látni a földön, kiknek nincs más urok saját eszükön kívül; a zsarnokok és a rabszolgák, a papok és ostoba vagy kétszinű eszközeik csupán a történelemben és a szinpadon fognak feltűnni; az ész sulya szétzuzza a babona és zsarnokság magvait.“ A haladásnak hangoztatott eme dicsének magasztos, ha meggondoljuk, hogy azt a köztársaságiak szekerczéje alatt írta, melly nem térítette őt el reményeitől, ámbár egyikét sem emelte a föld felé.

Már Turgot Róbert olvasott fel 1750-ben egy beszédet a kereszténység jótéteményei fölött, mellyet ő az uralkodó istentelenség daczára haladásnak tekintett a pogányság fölött. Később a haladást

az emberiség hivatásának nyilvánította egy másik értekezésében, melly egyetemes történelem vázlata, tökéletlen ugyan, de az első mű, mellyben az egész emberi nem az őt megillető tiszteletben részesül, amennyiben lánczolatossá összefüggésben levőnek tekinti az idők és tünemények sorozatában, melly ismeretekben és erkölcsiségben mindinkább gyarapodó örökséget kap és hagy. Ily eszmével köveci lépésről lépésre az emberi nem viszontagságait, csak hogy az anyagi hőlcselem nem enged észrevennie sem örök törvényeket, sem fensőbb jogokat, sem Gondviselést, úgy, hogy ő maga is a kétségnek esik martalékaul és felkiált: A nézetek emez egymáaután következésében keresem az emberi szellem haladását, s majdnem csupán tévedéseinek történetét látom benne.

A vitázó könyvek, vagyis Voltaire művei jobbára, Rousseau részben, Diderot és az Encyclopaedia kizárólag, a diadal után megsemmisültek, mások elévültek: ezen mulékony veszekedések között azonban mindenkor örök igazságok vannak elrejtve; amazok elmertülnek, ezek a felszinen maradnak. S minmagunknak erőszakot kellett tennünk saját hajlamainkon, hogy szigoruan itéljünk meg olly férfiakat, kik annyi vészes tévely ellen küzdöttek, s megállapították az irodalom emancipatióját sőt uralmát; nem származattak át reánk teljes igazságokat, de számos igaz elvet és termékeny magvat.

Az irodalom, melly véget nem érő polemiában gyakorolta erejét s egyik legtevékenyebb tényező volt a szellemek felizgatásában, elvesztette a mult századbeli választékosságot; a saját eszök miatti felfuvalkodottság megakadályozta, hogy szükségesnek tartás az az mult fáklájánál új életre gyulasztani, s ezen nagy-ravágyó irány behatása alatt csekélyebbeknek tartván a régiakat, új gondolatokat, erőtetett kifejezéseket, különcz fordulatokat, üres czifraságokat hajhásztak tiszta őszinteség helyett; a nyelv, szabatosságra és könnyedségre tevén szert, vesztett finomsága és szingzagságából; a phrasisok erősek voltak, de nem a leghelyesebbek, s a körmönfont irálynak ama mondanám pajkossága, ha vonz is elejénte, később untatóvá leszen. Voltaire többbizben panaszkodik, hogy az izlés kiveszőfélben van, egymást hajtják az újdonságok s az emberek visszaesnek a barbárságra; a XVIII. század ugymond, valamennyi századnak cloacája. Az általa boszankodással feltárt hibák okát talán egyik kortársa jelölte meg, midőn a legjobb ékesszólási leczkét nyújtja e szavakkal: *L é l e k k e l k e l l*

birnunk, hogy izlésünk legyen: a nagy eszmék a szívből jönnek.¹⁾

Némelyek önzetlenül gyakorolták a művészetet: Montesquieu sokáig tanult, vizsgált, jóváhagyott, elvetett, kétségbeesett; Buffon fennen hirdette, hogy egyedül az irály teszen halhatatlanná valamely könyvet, s érzésben fáradhatatlan művész volt. A lángész megzavarhatlan fenségében, melyre mi hatást sem gyakorolnak a megrovások vagy magasztalások, sikerül megindítania, előadva az érzett benyomásokat; meggyőző egyszerűséget és világosságot önt általánosságába, s fellengző de mégis komoly phrasisokat használ, úgy hogy mindinkább sajnálnunk kell, hogy nem kötötte össze a természeti rendet az erkölcsivel. Talán ez kényszerítette arra, hogy néha tulzással, s inkább szónoki fényelgés mint leíró igazság jellegét viselő periodusokkal segítsen magán, mert nem folyamodott a szívhez, s nem helyezett összhangzatot a természet jelenetei és azon érzelem közé, melyet ébreszteniök kell²⁾. Az ő műveinek jórésze is elveszett tehát, s csupán a nagy igazságok és ismeretek maradtak fenn az ember természetéről, mely állandó a maga végtelen változatosságában.

Ékesszólás,

A szent ékesszólást, mely tanít és megindít, nem lehetett halani. Az uralkodó kétség közepett buzgó és bátor lelkekre lett volna szükség, a század izlése azonban üres fényelgést, a vélemények dédelgetését és azt követelte, hogy az illetők ne sértsék meg a divatot, az evangéliumért a dogma mellőzésével keressenek bocsánatot, s amaz academicus' theológiában pusztán emberi morálhoz alkalmazkodjanak s rejtsék el saját hitelveiket. Mellözve ama népszerű formákat, melyek ha köznapiasakká válnak is, néha mégis magasztos eredetiségre emelkedtek, sokkal cziczomázottabb irályt használtak, mintsem az apostoli szigorúság megengedi, s többé nem lelkészek prédikáltak, hanem tudósok. André és Bridaine atyák, kik egyedül merték használni a bátor és drámai ékesszólást, mint különczök tetszésre találtak.

A törvényszéki ékesszólásban a tudományosság, rhetorica, szép szellem filogtatását egyszerű és szigoru nyelvezet, komoly és

¹⁾ Vauvenargue.

²⁾ D' Alembert mondá: *Je ne donnerai pas un obole du style de Buffon.* Voltaire szemére hányta, hogy a költőt adja prózában s „természettanról dagályos irályban beszél“.

mérsékelt tárgyalás váltotta fel, keresve az elveket, hogy ezeket az okoskodások alapjává tegyék; midőn azonban ide is behatolt a bölcselkedés, amaz egyszerű és pozitív modor ügyefogyottságnak látszott; általános eszméket s a tény helyett elméleteket akartak kifejteni, minekfolytán a törvényszéki ékesszólás növekedett kiterjedésben, s oly sikereket aratott a közönségnél, mint a tudósok művei. A jezsuiták pöre, továbbá Lally és La Barre pörei nem egy nevezetes beszédet hoztak létre; Chalotais és Sirvan szintén oly hirnévre tettek szert kortársaiknál, melly elenyészett amaz érdekekkel, mellyek őket foglalkodtatták.

Thomas.

A dicsbeszéd, ha nem az oltár előtt történik, téves irányfaj, amiértis alapjukban helytelenek clermontferrandi Thomas Antal (1732—85) Eloge-jai. Fáradságos gondolkozó, de nagy mérvben bírván ama tudományossággal, melly ekkor becsben állott, a bölcsészek között akart helyet foglalni anélkül, hogy az erkölcs-tant megtagadná; sokat fáradott, hogy ékesszólásra tegyen szert, de a helyett, hogy a gondolatban, a valóság hatalmas felrázásában kereste volna, irányának gyötrésében vélte azt feltalálni, melly még az aprólékos dolgokban is nagyhangu, s a művészetekből és exact tudományokból vett eszméket és viszonyokat igyekezett abba átültetni, ami azonban sehogy sem akar neki sikerülni, s úgy veszik ki magukat, mintha kölcsön kérte volna. Néha mellőzi a művészet által nyújtott kisegítő eszközöket, hogy saját szívéhez forduljon, mint a Tanulmány a nők felett és Márk Aurel dicsérete című munkájában, melly utóbbiban valóban Rómába helyezi át magát, a mult bánata és a jövő gyötrő rejtelméi közé. Az „Essai sur les éloges” fásaszt egyhangúságával, s emellett a dicsbeszéd (elogium) nem oly különvált műfaj, hogy határozott szabályokat lehetne róla felállítani. Fejtegetve mindazon dicsbeszédeket, mellyeket a hizelgés hozott létre, alig tartja érdemesnek fölemlíteni azokat, mellyek minden mást tulszárnyalnak, mert szabadok és élők, az egyházi atyákéit.

Marmontel.

Marmontel Ferencz, Bordból (1728—99), könnyed és finom prozairó, mérsékelt a bölcsészeti nézetekben, némi önállóságot tanúsított az irodalmiakban. Az *Éléments de littérature*-ben paradoxonokat allított fel, hogy szembeszálljon az uralkodó áramlattal; később abban hagyta azokat, nem foglalkozva többé a gyakorlati részletekkel, hanem az érzelemmel, mellyből a képze-

lem művészei származnak; kutatta az okokat, mellyek arra befolyási gyakorolhatnak, de nem a szabályokat, mellyek soha sem fogják a tehetséget létrehozni. Erkölcsei elbeszélései a dolgok közönséges rendjéből vett eseteket és érzelmeket rajzolnak, de azért senki se ámitsa magát az erkölcsi elnevezés fölött, mert elbeszélései egymaguk eléggé feltárhátják ama kor erkölcsi elfajultságát ama laza tanácsok által, mellyeket szerzőjük nyújt, s azon egyedüli erény által, mellyet ismerni látszik, s melly nem más, mint a látszat megmentése.

Ítéset.

E század valóban az ítéset százada volt közönséges értelemben; s midőn a nagy érdekeket nem vehette bonczkése alá, önmagán próbálta erejét s tanulmányozta a művészetet, de majdnem csak azért, hogy kimutassa, miszerint nem képes kieszközölni, hogy az emberek kerüljék a rosszat és ragadják meg a jót. A *Journal de Trévoux*-ban a jezsuiták szellemdus és alapos recenzióikkal megtámadták a téves tanokat és magasztalt középszerűségeket; a *Journal des Savants*-t Szent-Genovéva szerkesztési, a *Nouvelles Ecclésiastiques*-ot pedig Saint-Germain aux Prés papjai szerkesztették. Racine Lajos, Fleury abbé, Rollin helyes szabályokat állítottak fel, de inkább az irányt mint a gondolatot, inkább az alakot mint a szép elvét illetőleg; André atya első ízben s valamennyinél messzebb vitte a szép elméleteit, mellyeket Platóból és a szentatyákból merített ¹⁾, de inkább elegans mint eredeti könyvet szerkesztett belőlök; Montesquieu csak őt ismételte, anélkül, hogy megközelítette volna; Diderot befejezettséget akart neki kölcsönözni az által, hogy a materialismusra alkalmazta, s itt-ott szép elmeszitéket tanusított, de minden komoly elvszilárdság nélkül. Condillac az által, hogy minden áron szabatossgot követel, megakadályozza, hogy valaki költővé legyen; Az írás művésze címmű könyvét azon két tévedésre alapította, hogy minden érzéki eszmékre viendő vissza, s hogy az eszmék lánczolata az egyedüli szabály. Voltaire gonyolódó élénksége, ki lelke és képviselője volt ama századnak, okvetlenül oda vitte a dolgot, hogy kortársai elvesztették a classikai ókor egyszerűt s a középkor erőteljes szépsége iránti érzéket, s csak a hiányoktól való mentesség, vagy legfőlebb az ő értelmében vett bölcsészeti szabadoság iránt tanusítottak bámulatot.

¹⁾ *Recherches philosophiques sur la nature du beau.* 1741.

La Harpe.

La Harpe Ferencz, Párizsból, (1739—1803), elegans és félnék, s olykorollykor tüzes szellem, kit Voltaire örökösének jelölt ki, de akiben, midőn a hitetlenségnek hátat fordított, csalódtak reményei, hirlapi czikkeket és leczkéket irt, mellyeket aztán Cours de Littérature-jében (1799—1803) foglalt össze. Nem keres általános szabályokat, hanem rájok mutat, amiut ebben vagy abban a műben alkalmazva vannak. Az irodalmi szépségek vagy hiányok által benne gerjeztett érzelmek leírásában néha valódi ékesszólásra emelkedik, s nézeteinek absolut voltából erőteljet kölcsönöz nyelvezetének; az előítéletekben azonban nem ismert mértéket s távorról sem gondol arra, hogy talán idegen befolyások, barátságok, haragoskodások, nézetegység öntötték azokat beléje; hajthatatlan marad a különféle korok és műveltségi állapotokkal szemben; tulajdonságos fontosságot tulajdonít a szerkezet fogásainak, a művészeti számításoknak a műremekekben, keveset törődve a sugallattal, a körülményekkel, a jellemmel. A messze régiség elkerüli bölcsészeti rövidlátóságát, melly csak a megelőző századot öleli fel; durva hibáktól hemzsegnék fordításai, amellet, hogy mindig félreismeri szellemöket, amiértis hűtlen kalauz.

Az itészethez tartozik Barthelemy János (1716—95) Anacharsis utazása című könyve is, ki a tudományosság iránt létező lenezés daczára harmincz éven át tanulmányozta a classikusokat, összeggyűjtve belőlök minden tényt, anélkül, hogy szellemökből meritene lelkesülést. Az eszme nem volt új, s néhány angol ifju a cambridgei egyetemen az Athenaei levelek-be tette le komoly tanulmányainak gyümölcsét, melly mű politikai tekintetben jóval fölötte áll a francia szerző könyvének, kinek nem volt tudomása ama műről. A görög műveltség roppant képét csak egész összeségében lehetett helyesen feltüntetni, s czélszerű volt ama látványhoz egy más érdekot is csatolni, melly magától a szerzőtől származik, ki nem scytha sem kortárs, hanem az őszes modern tapasztalással és bölcsészettel ellátott férfiú. A görög egyszerűséget rosszul festi a szellemdus abbé, ki hogy elegans legyen, szem elől téveszti a hellen arczulatot; durváknak és türhetleneknek találja a görög szinpad eredetiségeit, mert nem alkalmazkodott XIV. Lajos szertartásaihoz, s Athenben és Corinthban a francia társadalmat tünteti fel.

Lebrunben a bölcsészeti szellem szegte szárnyát a képzelem röptének, s hozzá nem méltó vágytársak elleni harag- és

boszuérzetből meritette sugallatait. — Chenierben láthatjuk a festést, a művészetet, a kéjelgést, de semmi eszményit. — Gilbert Lőrincz erőt meritve lelkiismeretéből, hadat indított az encyclopaedisták ellen, s valódi és mélyen érzett gunyorral ostromozta századát; kórházban hunyt el (1780), s utolsó dala a francia költészet legjobb termékei közé tartozik.

Delille.

Elleben igen szerencsés volt Delille d'Aigueperse Jakab (1738—1813), csupa élénkség, kit szerettek irigység nélkül s rokonszenvet éreztek iránta hibái miatt. Kellemes fordulatai, élénk anekdotái, mindenek fölött pedig leíró tehetsége kedvesé teszik; egész életét tárgy-keresésben töltötte el, s ama leíró költészet képviselőjévé lön, mely a vonzó leírásra fordítja tehetségét anélkül, hogy sikerülne teljes képet alkotnia. Ninesenek eszméi, nem merit lelkesülést a természetből, nem érti át a történelmet, nem bir tudományossággal; mások könyveiben hajhászsa a gondolatokat, különösen a prózában, hogy aztán hangzatos versekben ismételje azokat; legjobb darabja, vagyis a Georgicák előszava, Drydenből van fordítva. Midőn ezeken dolgozott, megtanulta a leírás művészetét, s Kertjei erésben mesterműnek mondhatók. (1782). Midőn a próza, Buffonnal és Rousseauval, dagályossá kezdett válni, neki is meg kellett volna változtatni a vers tonusát, ő azonban félve minden bátorságtól, csupán a dalamosság és elegancia némi határozatlan ösztönével birt. Nem harcolt a bölcsészek pártjával; később anélkül, hogy erre kényszerítettet volna, thermidor 9-kén odahagyta Franciaországot, hová 1802-ben ismét hívás nélkül visszatért, s időnkint kiadta szerzeményeit, melyekben játékszerket, tudományt, multságokat, tájakat, tapasztalatokat rajzolt. Műveinek alakja tetszett s azért egekig emelték, angol és lengyel herczegnők köszönő-leveleket irtak neki, megjelenését az akademián megünnepezték; előadásaival tapera és könyvekre indította hallgatóit, kik őt karjaikon hordozták; költeményei ötvenezer példányban jelentek meg.

De Fontanes (1751—1821), ki összekötő kapocs volt Delille és Chateaubriand között, mely utóbbi neki köszöni első föllekesülését, a kéjelgő és ajtatos irány között ingadoz; ő készítette Napoleon császár beszédeit, de elég bátorsággal birt nem-et is mondani neki. Barátja, Joubert, nem fejezett be semmit, és Chateaubriand csak később tette közzé Gondolatait. Ezt mondá Voltaire-ről: „Miként a majomnak, kecses mozdulatai és ocsmány arczo-

násai vannak; felismerte a világosságot, de csak azért, hogy szét-
szórja azt, s mint valami csavargó összetörje annak minden sugarát“.
Le Sageról: „Regényeiről azt hihetné az ember, hogy kávéházban
irta valamely dominó-játékos, midőn a színházból kijött“. — La
Harperól: „Azon könnyűség és bőség, melylyel az itészet nyelvét
beszéli, ügyes embernek tünnetik őt fel, pedig nem az“. Barthelemy-
ről: „Anacharsis egy jó könyv eszméjét nyújtja, de nem az“.

Színügy.

Mások a tragédiában tettek kísérletet. Dubolloy, Gaston
és Bayard-t s Calais ostromát készítve, kimutatta, hogy a
nemzeti tárgyak nem voltak alkalmatlanok; Saurin Sparta cu-
a Corneille erőteljével hangoztatja a közeledő szabadság szózatait;
Ducis, ezen derék férfiú, nem volt uszályhordozója századának, an-
nak szükségét érezte, hogy „kieviczkéljen valahára ama szép, de
kopott formákból“ azt azonban csak félig merte tenni. Ezen olly
kevésé történelmi korszakban nem fogta fel ama festményeket,
mellyeken Shakspeare olly behatólag rajzolja az emberi életet, ha-
nem csupán ama rettenetes felindulásokat, mellyeket a szenvedélyek
és házi fájdalmak ecsetelésével gerjeszt. A nagy angolt csak ki-
vonatok után ismerte, s azt hívé, hogy finomabbá kell tennie, misze-
rint megnyerje a francziák tetszését. Ámbár mindent elvett belőle,
ami eredeti volt, az izlés mégis elriadt tőle; lassankint azonban
mégis megszokták, sőt Le Tourneur elég bátor volt le is fordítani,
fordításában azonban sem értelem sem izlés nincsen, s a termé-
szetesség és egyszerűség, mik az angol lángeszű író csodás tulaj-
donait képezik, egészen odavesz az átidomitott és megcsonkított
szólam s erőtlen paraphrasis mellett. Az angol szerző által aratott
tapsok zavarták Voltaire álmait, ki attól tartott, hogy a „tulhajtott
vagy óriási fog felülkerekedni“, s az akademiánál vádolta a rokon-
szenvet „eme kötél-tánczos iránt, ki fintorgatásokat viszen véghez
s szerencsés ötletei vannak“, Diderot pedig a „Notre-Dame szent
Kristófjához hasonlította, eme durván faragott, alaktañan colos-
sushoz“.

A vígjátékból is eltűnt ama tehetség, melly mintegy ösztön-
szerűleg tárja fel a természetet, anélkül, hogy a hatás csinálás mes-
terségéhez folyamodnék; de azért mégis tudtak érdeket kelteni
a személyek által, hamindjárt költöttek voltak is. Gresset Lajos
(—1770) természetbűen rajzolja a párizsi salonok nyelvét és szo-
kásait, Vert-Vert és Méchant című darabjaiban halhatatlan-
nitotta a röpke divatokat; később azonban észrevette, hogy ő is

áldozott a kor bálványainak, s azért előbb az önzést korbácsolta, aztán meg az akkor tagadott igazságot hirdette.

Piron.

Piron Elek Dijonból (1689—1773), távol állva a finom kö-röktől, szellem és gunyor képeztek életelemeit; az emberek keresték és félték tőle, becsülték és kerülték. A költő-mesterségre adva magát, minden műfajt megkísérlett s elhanyagolta verseit, miként életét; szabad szegénységét nyolczvannég évig viselte. Pályáját egy istentelenséggel kezdette, melyet megnevezni sem lehet, vé-gezetül szenteskedő lett és hymnusokat fordított; kortársai Voltaire-rel akarták szembe állítani, s ő maga is azt hitte néha, hogy ez neki a tragédiákban és csipkedésekben sikerülni fog. Nem kegyel-mezett senkinek; jelenlétén Voltaire felolvasásain, minduntalan meghajtotta magát, midőn utánzott verseket és jeleneteket hallott, ezt mondva: Ne vegyétek rossz néven; nekem szoká-som üdvözölni régi ismerőseimet; a párizsi érseknek pedig, ki azt kérdé tőle, olvasta-e legujabb főpásztori levelét, ekként válaszolt: Nem monsieur; és ön? kizárva az akademiából, amaz ismert, elpusztíthatlan epitaphiumot írta. Me-tromaniája, melyet választékos művészettel és bámulatos szel-lemmel írt (1738), a század legjobb vigjátéka, ámbár mi része sincs benne az emberiségnek.

Collin d' Harville visszavezette a vigjátékot a kellemes érdek-hez és igaz érzelmekhez. Dancourt folytonosan szellemmel és élénk-séggel szurkálja az új emberek rátartó követeléseit. Ugyanezen for-rásból meritik a nevetségest Legrard és Dufreny is. Destouches-nál a falusiak nagyobb becsülésben részesülnek, s nem csupán azért hozatnak színre, hogy nevetséget idézzenek elő.

A polgári tragédiának voltak példányképei az angoloknál; Franciaországban pedig nem Diderot, kinek Férjek iskolája mestermű, hanem Lachaussée mondható e műfaj feltalálójának. Ám-bár nem tetszett, mégis a nép haladásáról tanuskodott, mert nemesek helyett polgárokat hozott a szinpadra; a tévedés abban állott, hogy különálló műfajt alkottak belőle, helytelen izléssel és dagályosságokkal, unalmas érzelgősséggel s az öngyilkosság ferdeségeivel. Voltaire, ki hijába igyekezett gunyolódásaival eltemetni eme műfajt, maga is adózott neki Nanina és a Tékozló fiu czimű darabjaival. Mercier Sebestyén, ki a Tableau de Paris-ban lerázta magáról a zsarnoki szabályokat és kötetlen beszédben írt, 1778-ban nővetele-nül egy *Nouvel essai sur l'art dramatique* czimű köny-

vet adott ki, melly telve van bátor kezdeményezésekkel s másrészt képtelenségekkel, s mellyben azt igyekszik kimutatni, „hogy az új műfaj, melly drámának hivatik, s melly a tragoedia és commoedia vegyülete, amennyiben az előbbinek megindító jellegét a másiknak őszinte festéseivel egyesíti, végtelenül hasznosabb, igazabb, érdekesebb, mert inkább megfelel a polgárok zömének.“

Ekként a vigjáték elejénte sok bölcsészetet egyesített őszinte vidámsággal, később vidámsággal hirt bölcsészet, s végül érdekekkel vidámság nélkül. Azt hitték ugyanis, hogy a színpadot is fegyver gyanánt kell használni, s Rousseau egy híres levélben, mellyet a színházak ellen irt és d'Alomberthez intézett, ócsárolja Molièret s eléje teszi egy középszerű angol drámát, mert erkölcsös. Igen tetszett Sedaine, ki philanthropicus vaudevilleket készített kora visszaélései ellen s nép érdekében, mellyből származott. Palissot a színpadon csipkedte a bölcsészeket s védte a monarchiát és az erkölcsi elveket. Illy kísérletek közepett a vigjáték, megfosztva természetes hevétől, ezt a pártszellemtől igyekezett kölcsönözni, s azért nem állapodott meg a nevelés határain, amit illy esetekben a hallgatóság egyik fele lepisszeg, másik fele megtapsol.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Társadalmi tudományok. — Philantropia. —
Javítások.

Az encyclopaedisticus tanok üres volta mindannyiszor feltűnt, valahányszor a tényekre alkalmaztattak, s abstractiókkal akartak erkölcsant nyújtani az egyedeknek és a nemzeteknek. Az ez utóbbiak közt levő viszonyokat a középkorban egy fensőbb jog szabályozta, midőn azonban ez megbukott, más alapokat kellett keresni, s számos rendszereket találtak fel, mellyek sokszor haszontalanok, nem egyszer vészecek, s valamennyien az egyedből voltak lehozva, s nem valamelly örök igazságból; emellett a társadalmat czélul s nem eszközüül tekintették.

A nemzetközi jog első korszakául a westpháli béke után következőt lehet tekinteni, mellynek élén Fenelon, utána pedig Puffendorf, Leibnitz, Spinosa, Zonck, Jenckins, Selden, Rachel Sámuel állottak;

ezek olly rendszert állítottak fel, mellynek czélja volt föntartani az egyensulyt a hatalmasságok között.

Az utrechti szerződéssel a második korszak veszi kezdetét, mellyben a nemzetek joga, mellyet Grotius hajdankori példákra alapított, rationalissá, vagy mint ekkor mondták, bölcsészetiivé leszen, s a természeti joggal zavartatik össze; ugyanazok, kik a római jogban hisznek, miként a theologusok a bibliában, tölök telhetőleg belé oltják az emberi tökéletesedhetés és egyetemes társulás eszméit.

Burlamachi.

Miként Grotius, Puffendorf és Barbeyrac, épügy lépett fel a reformált vallás keblében a genfi Burlamachi Jeanjeaques (1694—1748), hogy befejezze az emberi társadalom jogtudományának épületét. Leczkéi, mellyeknek hazájában egész életét szentelte, A politikai és nemzetközi jogról szóló értekezésében, s A természeti jogelveiben foglaltattak össze, melly művek halála után láttak napvilágot; ezekben a nép nyelvén összefoglalja és világosan kifejti három elődének tanait, de mindig protestáns szempontból. A törvény és kötelezettség forrásaul az ember boldogságát, és nem magát az igazat állítja; zsinórmértékül nem az általános akaratot, hanem minden egyént külön-külön; minthogy pedig ez által, amenyiben nem tűnnek elő ugyanazon köteletség különféle alkalmazásai az emberiség irányában, lehetlenné van téve összehasonlítani és megegyeztetni a kötelezéseket önmagunk és embertársaink iránt, megszűnik a különbség a jog és az egyszerű morál, a szigoru igazságosság és a jótékonyosság között. Ha továbbá valamely ember megtagadta beleegyezését valamely törvénytől, mellyet az egész emberi nem elfogadott, az illető nem leszen általa kötelezve. Tekintve, hogy lehetetlen az összes szerződőfelek emez egyértelműségét létrehozni, az emberi intézményeket soha sem kell megváltoztatni; törvénytelen minden ujtás, bármilly szükséges legyen is, minthogy nem létezik gonoszság vagy bitorlás, melly valamely hallgatag megállapodás alapján igazolható nem volna. Ezen emberi eredet tehát megszünteti az isteni jogot, de megszünteti a népjogot is; az egyedül szükséges szabadság az egyéni. — Innen származott ama bámulat az angol statutum iránt; mialatt azonban a nemesi osztály amaz aristokratikus szabadságot magasztalta, a nemzet saját nyomoruságát vizsgálta.

Wolf.

Mig Puffendorf iskolája a nemzetközi jog tudományát az erkölcsi bölcelem egyik ágának, vagyis az egyedek természeti jogának tekintette, a független, államoknak nevezett társulatokra alkalmazva:

Wolf Keresztély Boroszlóából, (1679—1764), közrebocsátotta az első rendszeres értekezést a jogról ¹⁾ különválasztva az ethicától és a többi rokon tudományoktól. Grotius a népek jogát önkényesnek, mintegy positiv alkotásunak tekintette, s a kötelezettséget a nemzetek közös megegyezésére alapította: Wolf ellenben úgy tekintette azt, mint a természettől az emberre rótt törvényt, mint társadalmi összeköttetésük szükségképeni következményét, úgy, hogy egy nemzet sem tagadhatja meg tőle beleegyezését. Grotius összezavarja az önkényes jogot a szokásjoggal, míg Wolf azt állítja, hogy amaz kötelező minden nemzetre nézve, ez pedig csak akkor, ha veldelés és hallgatag beleegyezés által van megállapítva.

Vattel.

Bajos dolog elolvasni hosszú művét, mely csak úgy hemzseg a tudományos formáktól, de föl lehet találni neufchateli Vattel Imre (1714—67) következő művében: *A népek joga, vagy A természeti törvény elvei a nemzetek és uralkodók magatartására alkalmazva*, mely világos iránya és szabad-elvű nézetei miatt általános elterjedtségnek örvend. Eltérve Wolf-tól, ő a nemzetek jogát eredetében a természeti jognak tekinti, a nemzetekre alkalmazva, de egyszersmind módosítva ama különbség által, mely emezek és az egyed között létezik. Ezen jog egy része szükséges és változhatlan, miértis a nemzetek nem lehetnek el nélküle; más része önkényes, nyílt vagy hallgatag beleegyezésből származott. Ehhez járul aztán a conventionalis, mely egyéni államok között létező megállapodásokból származik, s a szokásjog, mely létét külön nemzetek között létező állandó szokásoknak köszöni. Elveti az egyetemes köztársaságról szóló föltevést. A könnyed és elegans szerző önkényű megkülönböztetéseket teszen külső és belső, tökéletes és tökéletlen, szándékos és önkényű jog között, mi által olyasmit is igazol, amit aligha lehet igazolni. Így a hódító jogát a jogos önvédelemből származtatja s ennek határai közé szorítja; a nemzetek önkényes joga folytán azonban azt találja később, hogy „minden formalis háboruban tett szerzemény érvényes, s a hódítás mindenkor jogos czimnek tekintett a nemzetek között“ ²⁾. Allítja, hogy különböznek a magánosok között létező szabályok azoktól, mellyek a nemzetek között léteznek; törvényesítettnek tartja a háborut, ha el van látva a kellő formákkal, mellyek

¹⁾ *Jus naturae*, 1748.

²⁾ *Droit des gens*, III. könyv 13. f. 201, 195. §,

elégtétel-kérés, s ennek megtagadása esetében az ellenségeskedések előleges megüzenése. Az uralkodók patrimonialis jogát, melyet Grotius idejében még állítottak, Vattel elveti, kijelentvén, hogy a királyok vannak a népekért, és nem a népek a királyokért, ez utóbbiak, ugymond, csak eszköz és nem cél; minthogy pedig az eszköz csak annyiban jó, amennyiben megfelel a célnek, a királyok hatalma föltételes. Bármilyen legyen is a politikai rend, a felsőség a népeket illeti meg, mellyek mint egyedek elévülhetlen és elidegeníthetlen jogokkal bírnak.

Minthogy a jog fölötte áll az emberi akaratnak, a nemzeti felsőség mi hatalommal sem bír fölötte, hanem az igazságos örök határai között marad. Minthogy egy nagy nemzet nem gyakorolhatja önmaga a felsőséget, a hatalmak átruházása szükséges és ennek-folytán törvényszerű. Ine a képviseleti kormány alapja.

Rousseau megragadta az efféle dogmákat, és megzavarhatlan logicával vitatta, hogy a jog ugyanazonos a felsőséggel s a közös akarat nem tévedhet ¹⁾; hogy ellenkezik a politikai testület természetével, miszerint az uralkodó szabjon valamely törvényt, mellyet amannak nem lenne szabad megsérteni, és semmiféle törvény, még a társadalmi szerződés sem, lehet kötelező a nép testületére nézve; a felsőség ép azért, mert elidegeníthetlen, nem képviselhető. Eszerint tehát a királyok korlátlan hatalma a népekre van átruházva, mellyek azt közvetlenül gyakorolják; minden más törvényszerűség semmis; a nép felsősége a politikai tudomány alapjává leszen, s a kormányok feladata annál szűkebb körre szorítkozik, minél inkább tágul az egyedek és nemzetek tere. Ha a nép rosszat akar tenni önmagának, ki fogja őt ebben megakadályozni? kiált fel Rousseau, s ezzel megtagadja az észet, a jogot, Istent.

Mably.

Mably Gábor (1709—86) ²⁾ népszerűbbé tette Rousseau eszméit, tulhajtva azokat, s a nép levéltárnokává (archivista) levén, miként Rousseau publicistája volt. Ő volt az első, ki rettenthetlenül elfogadta és szigoru logicával lehozta azt, ami zsarnokit és vadat a bölcsészeti tanok tartalmaznak, s ogészben megelőzte a legvakmerőbb socialis-tákat. Rousseau azt állította, hogy a fényűzés és gazdagság károsak az államra nézve, s hogy az a legjobb állam, mellyben mindenki szegény; Mably levonta a következtetést és azt látta, hogy vagyon-

¹⁾ *Contrat social*, I. 7; II 3.

²⁾ *Diritto pubblico dell'Europa, fondato sui trattati*; 1748.

egyenlőség csak communismussal lehetséges, s ezt hirdette. Mindaz, ami magasabb finomságra mutat a társadalomban, a szellemi műveltség, a szép iránti lelkesedés, csak általmul szolgál s azért száműzendő ¹⁾; még a szerelem és kötelesség isteni hatalmát is feláldozza a szükség s mintegy az ösztön brutális hatalmának. Ha meg akarjuk szüntetni az egyenlőtlenségeket, mi minden bajnak oka, meg kell szüntetni a birtokot, melyly azok forrása; a lelkiismeret közös nevelés és állami vallás által kényszerítendő, melyly utóbbit alája kell rendelni a politikának, miként a rómaiaknál ²⁾; s ahol Rousseau tiszteli a haladást, ő összeütközésbe jő vele, s tanácsolja, hogy mondjanak le a virágzó műveltségről, miszerint hasonlók lehessenek Spartához. De kérdezzétek egyiktől vagy a másiktól, czélszerű volna-e kísérleteket tenni, azt fogják felelni, hogy a társadalom sokkal romlottabb, mintsem remélni lehetne felgyógyulását. Pedig mégis megkísérelték, s miként az angol forradalomnak a biblia, úgy a francziának a *Contrat social* volt törvénykönyve.

Némi zajt keltett az *Örök béke terv*e, melylyet Saint-Pierre abbé az utrechti congressus elő terjesztett, s melyly európai köztársaság alapítását indítványozta, tizenkilencz államból, melylyek mind egyikének egy szavazata lenne a közös gyűlésen s fegyverrel szereznének érvényt saját határozataiknak. Rousseau egy *Kivonatot* bocsátott közre belőle 1761-ben, melyly művében azonban sokban eltér amaz ábrándozótól. A jelen politikai társadalmak baja, ugymond, abból származik, hogy a külbiztonság fentartására kell fordítaniok ama gondoskodást és eszközöket, melylyek a benső javításra lennének alkalmazandók. Ennek oka abban rejlik, hogy a nemzetek között nem állapított meg valamely társadalmi szerződés, mely elejét venné a külháboruknak, miként megakadályozta a polgárháborukat. Illyesmi lehetne a szövetség, minő Németországban, Schweizban, Hollandban létezik. Emellett az összes művelt Európának közös vallása van, a római hagyományok, melylyek kapcsul szolgálhatnának, ha a türelmetlenség és a biztosítékok elógtelensége miatt

---

¹⁾ Quand je songe combien les talens agréables ont été funestes aux Athéniens, combien les tableaux, les statues et les vases de la Grèce ont fait faire d'injustices, de violences et de tyrannies aux Romains, je demande à quoi peut nous être bonne une académie de peinture. Laissons croire aux Italiens que leurs bahioles honorent les nations. Qu'on vienne chercher parmi nous des modèles de lois, de moeurs, et de bonheur, et non pas de pienture. (*De la législation ou Principes des lois*, II. k. 1. f.).

²⁾ IV. Könyv 4. f.

a jog nem lenne minduntalan kénytelen meghajolni az erősebb akarat elé. Aki napjainkban az egyetemes monarchiára gondol, az több nagyravágyást mint belátást tanusít; tekintve, hogy a fegyelem azonossága, az erők egyensulya és a gyors közlekedés lehetetlenné teszi, miszerint valaki egész Európát lealázza; Németország, ennek központja, azt mindenkor meg fogja akadályozni, daczára alkotmánya hiányainak, s a westpháli béke marad ezentul is a politikai rendszer sarkköve. Ennek fentartása végett azonban tevékenységi mozgalomra és reactióra van szükség, mit csak egyetemes szövetség hozhat létre, legfőbb törvényhozói joggal, és törvényszékekkel s kényszerítő hatalommal. Maga a józan érzék eléggé fel fogja tüntetni a hatalmak előtt, mennyire hasznos rájuk nézvo, ha valamelly pártatlan ítélőbíró elé terjeszthetik illető igényeiket s nem kell fegyverhez folyamodniok, mi magának a győzőnek is csak ritkán válik hasznára.

Saint-Real Gáspár a K o r m á n y z á s t u d o m á n y á-ban nyolcz részben összefoglalja a classicus publicisták tanait, gyakorlatiasb módon fejtegetve azokat, mint Burlamachi és Vattel. Pothier-ben szomorú egyformaság ömlik végig a különböző korok és helyek jogán s szintelen hasonlóságot öltenek a római, a tényleges és a szokás-jogok; ez ama hideg logicának következménye, melylyel össze akarja egyeztetni a jelen korra való alkalmazásukat, azon méltányossághoz alkalmazkodva, melly a keresztény rómaiak utolsó compilatióit vezérelte; anélkül, hogy bonczkés alá venné a törvényeket, vagy hogy az ész- és természeti joggal szemben törvényhozási elméletekbe bocsátkoznék, olyképen módosítja az ókori törvényt, hogy az alkalmazásban emberivé (umana) válik. Ilymódon az ő beható józan eszén keresztül a polgári jog egyszerű és helyes gyakorlattá alakul át.

Említést érdemelnek itten Montesquieu s II. Frigyes Antimachiavellije, Rutherford commentárja Grotius fölött, s Valin ügyes és elmés jegyzetei az 1681-ki francia szabályzat fölött; továbbá Heineccius, ki a legjobb elemi publicista, és a spanyol d'Abreu, ki pártolta a britt igényeket a tengeren. A belső közjog tudománya valamennyinél össze van kötve a morállal, a politikával és a positiv államjoggal, mignem azt elszigetelték az ítészeti iskola bölcsészei, kik Kant után jöttek ¹⁾.

A termékeuy és szabatos middelburgi Bynkershoek (1673—

---

¹⁾ Fichte, Schmalz, Heidenreich, Hoffbauer, Schlötzer, Burkardt, Pölitze, Egger, Krug, Bauer, Rotteck. . . .

1743) első ízben bocsátotta közre a tengeri nemzetközi jog itészeti és rendszeres kifejtését, a leggyakoribb alkalmazásu külön kérdéseket választva. Szerinte kötelez az, mit az észszel megegyezőleg a nemzetek legnagyobb és legműveltebb része elfogadott. A nemzetek joga tehát a szokásra alapított föltevés, úgy hogy azon pillanatban elveszti érvényét, mihelyt ellenkező akarat nyilvánul. Műve döntő fontossággal bír a követek jogát illetőleg.

Ha összehasonlítjuk ama nemeslelkűséget, melly valamennyiök művét átlengi, ama század galád politikájával, eselszövényeivel béke idején, utonállókhoz illő háboruival, belátjuk, milly kevés hatálylyal bír olly közjog, melly nem a lelkiismeretre van alapítva, nem Istenre támaszkodik.

Eme tudomány harmadik korszaka később kezdődött, midőn a nemzetek jogát positiv és gyakorlati oldalról kezdék vizsgálni, az okmányok és szerződések gyűjteményéből tényeket és szabályokat vontak le, zsinórmértékül uralkodók és államférfiak számára.

Henault elnök Közjog a szerződésekre alapítva című munkájával már feltárta a diplomatiának addig rejtve tartott titkait. A stuttgardi Moser Jeanjacques ¹⁾ egész életét a közjognak szentelte, főként pedig a németországinak, s VI. Károly halála után csupán a példákra támaszkodik, kizárva a bölcselmi okoskodásokat, mert látja, hogy az uralkodók mit sem hajtanak az elvont elvekre. — Martens György Frigyes 1788-ban közzétette Europa jelenlegi nemzetközi jogának foglalata, a szerződésekre és a szokásra alapítva című munkáját, melly később kézikönyvvé lön; Vattel azon eszméjéből indul ki, hogy eme jog a természeti jogpak módosítása, a nemzetek közt levő viszonyok szabályozására alkalmazva.

Bentham.

Miután ekként a jog a tényre volt visszavive, senki sem csudálkozhatik, ha Bentham Jeremiás, Londonból (1748 — 1832), a hasznosságot állítja fel a jog egyedüli zsinórmértékeül. Ez alapon aztán tervet készített az örök béke megallapítására. Valamelly uralkodó nem követhet helyesebb szabályt a többi nemzetek iránti eljárásában, mintha valamennyinek javát keresi. A nemzetközi törvény célja tehát a közjó lenne, olyképen, hogy 1) nem teszen

---

¹⁾ *Versuch des neuen europäischen Völkerrechts in Friedens- und Kriegzeiten* 10 kötet, 1777 80.

roszat a többi nemzeteknek, csak amennyiben ezt saját java kívánja; 2) amennyiben a saját javával megegyeztethető legnagyobb jót teszi a többi nemzeteknek; 3) amennyiben semmi ártalmat nem szenved a többi nemzetektől, annak kivételével, melyet amazok java megkövetel; 4) amennyiben a legnagyobb jót nyeri a többi nemzetektől, kivéve azt, mivel amazok java iránt tartozik; a két első pont a teljesítendő kötelességeket, a két utóbbi a követelendő jogokat tartalmazná. A jogsértések ellen eddig nem ismerünk más eszközt a háborun kívül, amiértis a nemzetközi törvénykönyv ötödik czél gyanánt arról gondoskodnék, hogy a háboru a keresett jóval megegyeztethető legesekélyebb roszat okozza.

A háboru bizonyos neme a végrehajtásnak, melly által valamely nemzet, másnak rovására, érvényt szerez saját jogainak. Legközönségesebb okai a következők: bizonytalanság az örököségi jogokban; a szomszédok belső viszálykodásai, mellyek a főnebbi okból, vagy az alkotmányos jog fölötti vitákból származnak; a határok bizonytalansága; bizonytalanság ujonnan fölfedezett tartományok birtokjoga fölött; vallási gyűlölségek vagy elűtéletek; versengések szomszédos államok között. Ezen okok eltávolítására szolgálának tehát 1) a nem írott, hanem szokásos törvények codexbe foglalása; 2) új nemzetközi egyezmények és törvények készítése minden meg nem határozott pont felett; 3) a törvények és egyéb acták stylusának tökéletesítése. Minthogy azonban emez okok az emberi érdekektől és szenvedélyektől függenek, az orvosszerek elégtelének lennének, amiértis örök békét tervez, melly a következő két lényeges pontra alapittatnék: 1) a szárazföld és tengeri hadi erők leszállítása és meghatározása; 2) a gyarmatok felszabadítása, mint amellyek csak hátrányára vannak az anyaországnak, melly hatalmas tengerészettel kénytelen azokat védelmezni. Valamely választott bíróság mellőzhetlen volna arra, hogy megszüntettesse két hatalom alkudozói között levő nézetkülönbségeket, s mellynek határozata megmentené az alulkerült nemzet becsületét. Igen nehéz megállapodások jöttek már létre, mint a fegyveres semlegesség, az amerikai confederatio, a német birodalmi gyűlés, a schweizi szövetség, miértis a történelem tanusítja, hogy a bizalom a nemzetek között nem természetellenes dolog. Valamely egyetemes congressus alakulhatna tehát, mellyre minden hatalom két képviselőt küldene, s mellynek jogában állana határozatot hozni, ezt mindkét államban kihirdetni, s a makacszkodó állam megfenyítésére Európát felhíni. Utolsó eszköz gyanánt meg lehetne állapítani, milly mérv-

ben tartoznék minden állam közreműködni az ítéletek végrehajtásában; ennek szükségessége azonban elenyészne az által, ha a congressus feljogosítottánék a lehető legnagyobb publicitást adni indokolt ítéleteinek. Főlebbezés a közvéleményre.

Kant.

Ekként álmodozott Bentham 1789-ben, pár pillanattal amaz egyetemes conflagratio előtt, mellyben a positiv szerződések olly arczátlanul sértettek meg. Az már lángba borult, midőn egy más bölcsész, a königsbergi Kant Emanuel (1724--1804) örök békét tervezett, melly szintén egész Európa szövetségére alapítottott, állandó congressus által képviselve. Ezen béke első feltétele, hogy az államok köztársaságiak legyenek, vagyis, hogy képviselői által minden polgár közreműködnék a törvények alkotásában és a háboru elhatározásában; valamely kényur ugyanis nem sokat haboz ez utóbbinak megüzenése fölött, a nép azonban tudja, hogy minden abtól származó csapásnak és bajnak kiteszi magát. Köztársasági alkotmány alatt nemzeti képviselőt által korlátoft kormányt ért, mellyben a törvényhozó hatalom el van választva a végrehajtótól, míg a demokratia lehetetlenné teszi minden képviselőt s szükségképen zsarnoki, mert mi sem korlátolja azon souverainek akaratát, kikből áll. Szükséges továbbá az örök békére, hogy a szövetség szabad országok confederatiojára allapitassék, holott jelenleg a nemzetek között vagy nyilt vagy lappangó háboru létezik, s jogaik is csak azon téren vitattatnak meg, mellyen a győzelem kettévágja és nem megoldja a kérdést. A békét tehát valamely külön szerződés által kell biztosítani, mellynek czélja legyen véget vetni minden háborunak, s mellyben a nemzetek mondjanak le a vadak féktelen szabadságáról, hogy *civitas gentium*-ot lehessen alapítani. Valamely nép, melly szerencsés véletlenből köztársasággá alakulna, (melly kormányforma természetesen örök békére törekszik), központjává lenne eme szövetségnek, mellyhez a többiek is csatlakoznának, hogy a közjog alapján biztosítsák saját szabadságukat. „Ha kötelesség, ha jogos ama remény, hogy fokozatosan, de folyvást előrehaladva létesíteni fog a közjog uralma: az örök béke, melly az eddig békeszerződéseknek nevezett fegyverszünetekre fog következni, nem ábránd, hanem olly kérdés, mellynek megoldását igéri az idő, melly valószínűleg meg fog rövidíteni az emberi szellem haladásainak egyöntetűsége által“¹⁾.

¹⁾ Örök béke terve. Megczáfolja őt Hegel *Grundlinien der Philosophie des*

Közgazdaság.

Ekközben a pénzügyek ziláltsága, mit a kormányok folyvást szaporodó szükségletei s ama körülmény idéztek elő, hogy eleget kellett tenni ama cabinet- és családi politikának, arra ösztönözte az embereket, hogy elmélkedjenek a gazdagság eredete és megosztása, a fényűzés, a földmivelés fölött. Law rendszere előmozdította eme tudományt, s egymást érte a sok könyv a hitel, a népesség, a kézművek fölött, mellyekben megmagyarázni igyekeztek a lefolyt váltságot, s okoskodtak afölött, mit mindenki megkísérlett. — Mint-hogy pedig csupán az ingatlan birtok nem bukott el amaz örvényben, sőt inkább emelkedett, a földbirtokot nyilvánították az egyedüli valódi gazdagságnak. Így jöttek létre az oeconomisták, kiknek rendszere első ízben állapított meg határozott formulákat, mint politikai reform pedig arra volt irányozva, hogy megkönnyítse az adók beszedését, s orvosolja Franciaország bajait.

A politikai gazdaszat ez ideig bölcsőjében szendergett, ámbár Angolország, mellynek annyi bonyolult viszonya volt az ó és új világgal, nem egy igazságot hozott felszínre. Így az indiai társulat tapasztalásból észrevette, hogy a legmegfelelőbb csereszkozt Ázsiával a pénz képezte, minthogy azonban az akkor uralkodó előítélet azt tartotta, hogy hanyatlásnak indult ama nemzet, melly sok pénzt viszen ki, álcázni kellett a műveleteket s magasztalni ezen eljárást; Child Josias, Petty Vilmos, Dudley Nort, Locke, Stewart, igen helyesen okoskodtak, anélkül azonban, hogy valóban fölfedezték volna a gazdagság természetét és forrásait. Vajjon aranyból és ezüstből él-e a társadalom? Egyék egész éven át, s végül azt fogja találni, hogy se többel, se kevesebbel nem bir, mint előbb. A nevezett érczek tehát csupán a csere könnyítésére szolgálnak, mig az élet fön-tartása csupán a megemészthető szereknek köszönhető, miertis a gazdagság nem az árban, hanem a dologban rejlik. Illymódon okoskodtak; amiértis egészen elhanyagolták az aranytermelést, mi-ak előbb olly nagy fontosságot tulajdonítottak, s kizárólag a földmivelésre adták magukat.

Quesnay.

Első ízben Quesnay Ferencz orvos (1694—1774) elemezte a gazdagság alakulását és természetes szétosztását, kizárólag a földből származtatva azt, mint amelly az első anyagokat szolgáltatja s

---

Rechts című művében; pártolja Fichte *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre* című munkájában.

a munkásokat táplálja. A földmivelésre fordított munka az élelmet produkálja, továbbá bizonyos érték-fölösleget, mely a gazdagság halmazához csatolandó, mit ő tiszta nyereségnek (prodotta netto) nevezett, mely a földbirtokos tulajdonát kell, hogy képezze, mint szabad rendelkezésére álló jövedelem, miután levonta belőle az évenkinti és az első ízben történt előleges kiadásokat. Jól van; Quesnay azonban nem vette észre, hogy tiszta nyereség a többi iparágak után is marad, melyekről pedig azt állította, hogy egy szemerral sem járulhatnak sem ama tárgyak halmazához, melyekkel foglalkoznak, sem a társadalom egyetemes jólétéhez. A munkások tehát csak annyit keresnek, amennyit a munka tartama alatt megemésztének, mi véget érven, a gazdagság összege sem több sem kevesebb, mint előbb volt, hacsak a munkások nem takarékoskodtak a fogyasztással. A birtokosoknak tehát felsőséggel kell birniokj az összes polgárok fölött. Ezen büszke tan következménye azonban egészen a földmivelés hátrányára ütött ki, mert hogyan lehetne adót vetni olly népre, mely kizárólag fizetésére van utalva? tehát minden adót a földbirtoknak kellett viselnie s a tiszta bevételből födőznie. Mi maradt a társadalom számára? szaporítani a földmivelési terményeket, hogy legyen a birtokosoknak miből pártolni az ipart; mit sem tesz, ha emiatt az élet ára felszökken, felszökkennek a munkabérek is ¹⁾.

De ha a gazdasági hiányok arra ösztönözték a francziákat, hogy elemezzék a gazdagság termékeny hatalmát, még sürgösebb volt rájuk nézve a politika. De a physiocraticusok is azon botlást követték el, hogy összezavarták a gazdaságot a politikával, mely körülménytől vette nevét is eme tudomány. Gournay Vincze, felügyelő, ki a kereskedői pályán neveltetett, s a hollandi De Witt János, az angol Child és Culpeper művei után indult, melyeket lefordított, nem tulajdonított mindent csupán a földmivelésnek, s inkább a gyakorlatra, mint az elméletekre fordította figyelmét; új értéket nem csupán a föld hoz létre, hanem a gyáros is; mindenki jobban ismeri saját érdekét, mint valamely közönbös egyén; a szabályzatok, a vámok, a termelés és körforgás (circulatio) elé vetett összes akadályok vészterhesek. Laissez faire, laissez passer, — ez volt a jelszó a kereskedelem nyűgei ellen indított harcban.

Turgot Róbert, ki megmagyarázta a pénz elméletét, kimutatva,

---

¹⁾ Lásd e könyv végén a *Felvilágosító jegyzeteket* D) alatt.

hogy ez nem a kormány tekintélyétől, hanem saját belbecséből nyeri értékét, annyira hajtotta Quesnay sophismáját, hogy a munkásokat is két osztályba sorozta, mellyek egyike, a termelő, a föld művelésével új kincseket hoz létre, másika pedig, a meddő, melly az iparral csak annyit producál, amennyit maga fölemészt. Ez új megkülönböztetés akkor került napfényre, midőn az általános egyenlőséget hirdették; egy új aristokrátiát létesítettek ezzel, melly a réginek helyét foglalta el, s míg egyrészt fölemelték az értelmet, másrészt ismét lenyomták az által, hogy a meddő osztályok közé száműzték.

De, az igazat megvallva, mi haszna lenne a földműves által termelt buzának, ha a pék kenyeret nem csinálna belőle? mit érne a fa, ha butorokká nem változtatnák át? Nem annyit emelkedik a mag értéke a föld keblében, mint az aranyé az aranyműves kezében? Továbbá a történelem bizonyítja, hogy az ipar és kereskedelem inkább növelik az átcserélhető értéket, mint a földművelés, részint a munka felosztásával, részint a gépek alkalmazásával; a városok voltak a művelődés központjai; Genuának és Velenczének nem voltak szántóföldjei, — tekintve, hogy valamely iparos és kereskedő nép sokkal több eszközt szerezhet saját léte fentartására, mint mennyit földjei nyújthatnának.

Az oeconomisták általában egyetemes érvényre emelték azon tételt, hogy valamely nemzet gazdagságát a fölemészthető anyagok képezik, mellyek a társadalom szakadatlan munkálkodása által minduntalan újra producáltatnak. Ők azon előnnyel bírtak, hogy valamennyien egy gondolatban egyesültek; azon dogmaticus hangot használták, melly elnémitja a tömeget; hasonló kifejezéseket, számítani szabatoságot, számokat alkalmaztak; mit sem hanyagoltak el, fölemelték a földműves helyzetét, tekinteteket a városokról a falvakra fordították, hadat üzentek az egyedáruskodások ellen, mellyek mindenütt alkalmaztattak s a theoreticusok által is ajánlottak ¹⁾. S ámbár elméleteik elvesztették hitelüket, kitünő czéljaik elismerést érdemelnek. Morellet abbé, nemoursi Dupont, Chastellux iratai még most is tetszenek, a bennök nyilatkozó bév és emberszeretet miatt; tetszenek, mert nem csupán az erőt állítják fel a nemzetek közötti béke és a magánosok közötti jó magaviselet alapjául, hanem úgy

---

¹⁾ Ustaritz, 1740-ben, később miniszter, így szól *A kereskedelem elmélete és gyakorlata* című könyvében: „Minden szigorú módot föl kell használni arra, hogy mi több terményt adjunk el az idegeneknek, mint ők nekünk; ebben áll az egész titok, ebben a kereskedelem egyedüli haszna“.

azok mint ezek jól felfogott érdekét is hozzá csatolják, melly az alsó néposztályok megjavításában és a társadalmi egyenlőségben rejlik.

Az oeconomisták azonban a tudományt csupán az administratio és a kormányra vonatkozólag tekintették, s bizonyos gyámkodó hatalmat akartak megállapítani, családtyát, vagyis zsarnokot csinálva a királyból, bár mennyire ékesítsék is fel s mutassák magokat biztosaknak aziránt, hogy lehetetlen, miszerint a király az ő kétségbevonhatlan bizonyítékaik után be ne lássa, milly hasznos és czélszerű jónak és rendesnek lenni. Vagyis inkább biztak egy emberben, mint valamennyiben, inkább egynek, mint a népnek józan értelmében és jóakarátában; menthető tévedés, midőn reform-kedvelő fejedelmekkel találkozottak. Quesnay ennek megfelelőleg Gazdászati rajz című munkájában mottóul a következő szavakat használta: Szegény földművesek szegény ország, szegény ország szegény földművesek; midőn pedig a területi jövedelmek felosztását tárgyalja, az adókat, a köticsönöket, a közkiadásokat választja főtárgyul. Anélkül, hogy elfogadnók ezen törvényes kényuraságot, számos hasznos tan terjedt el; feltárattak a czéhek, a vámok és adók visszaélései; leálczáztattak a pénzkufárok és bérlők, kikelték a munka szolgálása fölött uralkodó előítéletek ellen, magasztalták a földművelést, s annál nagyobb nyíltsággal követeltek orvosszeröket a társadalmi bajok ellen, mint-hogy azt hitték, hogy azok rendelkezésökre állanak. S minők voltak ezek? a kereskedelem szabadsága, a nemzetek testvérisége; eltör-lendők a személyes adók, a közvetett terhek, tekintve azoknak a tiszta bevételről szóló téves elvét. Illy módon ök is hozzájárultak az encyclopaedisták forradalmi művéhez, ámbár positivebb elvekkel.

Smith.

Ezen és egyéb rendszerek gazdaszati tudomány megállapítására törekedtek, ennek megteremtését azonban megakadályozták Franciaországban a politikai reformok, mellyek sürgösségének eszméje oda is bevegyült. Angliában már a mult században befejeztett a politikai forradalom s a figyelemnek sokkal tágasabb tért nyújtottak a gyarmatok, a nagyszerű üzérkedések, az óriási visszaélések, miértis Law hazájának kellett létrehoznia a gazdaszati tudomány megteremtőjét. Smith Ádám, Kirkaldyből (1723—90) azon pillanatban jó Franciaországba, midőn itt az oeconomisták a legegletbevägöb kérdéseket tárgyalták, s Turgot, ki miniszter lett, megkísérlette azoknak a gyakorlatba való átvitelét; megragadja eme mozgalom, de nem elégíti ki, látva, hogy elveik szá

mára nem keresnek bizonyítékokat a gyakorlati életben, hanem megelégednek a társadalmi physiologia fejtegetésével; megérintettek minden kérdést, egyet sem oldottak meg. Visszatérve honába, tiz évig elmélkedett eme tárgyak fölött, a tényekre alkalmazva azokat s lehozva belőlök a következtetéseket; ellentétben Quesnay-el, ezt állította: A föld nem hozna termést munka nélkül; a valódi gazdagság tehát a munka ¹⁾. Ennek segélyével a föld rendesen és bőven fizet, s virágoznak a kézművek, ez által szereztetnek meg ugy a fogyasztásra szükséges, mint amaz átcserélhető tárgyak, mellyekkel más országok termékei szerezhethők meg. Gazdag az, ki vagy többet termel, vagy pedig a munka által olly hasznossággal felruházott tárgyakkal bir, mellyel különben nem birnának. Az átcserélhető érték különbözik a hasznos értéktől, mert az elsővel sok dolgot lehet megszerezni, a másodikat pedig nem lehet cserébe adni. Van-e hasznosabb tárgy a víznél? s még sem lehet csereszközül használni, mig másrésről a gyémánttal, melly olly csekély hasznot hajt, sok mindenfélét meg lehet szerezni. A viszony két átcserélhető érték között, melly bizonyos megállapított és pénznek nevezett értékben van kifejezve, árnak neveztetik. A névleges ár különbözik a valóditól, melly utóbbi azt képviseli, mennyi munkába kerültek a dolgok. Különféle körülmények eltérítik a folyó árt a természetestől, s annak megállapítására három elem működik össze, mert a föld ama jövedelméhez (rendita), mellyet az első anyag nyújtott s mellyet az oeconomisták kizárólag neveztek tiszta bevételeknek, csatolandók még a munkás bére s a vállalkozó haszna.

Smith tehát elég körültekintéssel birt kerülni a kizárólagosságot, amennyiben jókora részt tulajdonított a földnek, de jókorát a gazdálkodás és takarékoság által összehalmozott jövedelmeknek, vagyis a tőkének is, mellyek nem csupán arany- és ezüsből, hanem bármelly, munka által összegyűjtött gazdagságból áll, főkép ha arra használják, hogy újabb munka által újabb gazdagság hozassék létre belőle. A tőke szilárd, ha műhelylyé és ennek szerszámaivá alakul át; mozgó, ha a munkások díjazására és első anyagok beszerzésére fordítatik. Ha javíttatják a földet, ezzel szilárd tőkéteket gyarapítanak; a pénz és élelemszer mozgó tőkét képviselnek. Néha az egyik a másikká alakul át a pénz, jegyek és

---

¹⁾ *Fejtegetések a nemzeti gazdagság természetéről és okairól, 1776.*

utalványok segélyével, mely utóbbiak még czélszerűebbek, ha a kölcsön föltételei kedvezők.

De vajjon mi szabályozandja a dolgok árát ama műveletekben, mellyek által a munka productumai egymással a pénz segélyével kicseréltetnek? a kereslet és a kínálat. Smith a leghelyesebb fejtegetését nyújtotta a munkának; úgy hogy a gépek az emberiség jötevői lettek, daczára némelly mulékony hátrányoknak.

A gazdagságot tehát lehet alkotni, növelni, fentartani, összehalmozni, szétrombolni, s az iparos osztályok föl vannak mentve a földmivelés uralmától.

Továbbá a fejedelem és az állam, mint politikai testület jövedelmeire térve át, meghatározza, mely kiadásokhoz kelljen az egész társadalomnak hozzájárulnia, mellyekhez csupán némelly osztályoknak, s kiemeli a gyarmat-rendszer előnyeit. Mindenki, aki alkalmas értékek szerzésére, segélylyel és adóval tartozik az állam iránt, kárpótlásul a munkájáközben élvezett teljes szabadságért; nem létezik többé meddő foglalkozás, minthogy mindegyik kölcsönözhet a dolgoknak valamely átcserélhető értéket, a munka által. Mindenki szert tehet tehát függetlenségre; a gazdaszat tetteges erénynyélön, s végtelen az átcserélhető értékek tere; míg az oeconomisták annyi befolyást tulajdonítottak a kormánynak, hogy tudományuk azonos érteményű lön a politikával, Smith azt kívánja, hogy a kormány szenvedőlegesen viselje magát; távolítsátok el a nyügöket, s a tökepezések saját érdekökből inkább olly célra fordítandják tökéiket, melly lehetőleg előmozditja a hazai ipart; a béke, türhető adók, igazságosság képesek valamelly népet a barbárságból a legmagasabb műveltségre emelni. Az egyéni érdek képezi a rügöt mindenkire nézve, s a verseny a leghathatósabb buzdítás. Rendszerének alapja tehát az önzés; ez által ösztönöztetve munkálkodnak, fáradoznak az emberek állapotjuk megjavítása végett. Müködjék mindenki, ahogy tud, és ezen tevékenység a nemzet felvirágzása- és gazdagságának megállapítására fog vezetni. Korlátlan szabadságot tehát, versenyt! Végül befejezte a Bentham-féle rendszert, megtámadva Anglia elavult törvényeit s annyira kiterjesztve a szabad versenyt, hogy még a gyarmatok felszabadítását is követelte. Szóvál: a magán morál törvénye a rokonszenv, a természeti jogtudomány törvénye az igazságosság; a gazdagság szerzésének törvénye a szabad munka.

Smith a physiocratikusok dogmatikus hangja nélkül állította föl ellenök eme nézeteket, egyszerűséggel, s a legmindennapibb tárgyakból meritve példákat. Hogy ha a következtetésekben nem

volt mindig szigorú, ha a meggyökeresedett balvélemények elleni küzdelemben néha túl ment a kellő határon, ha nem is nyújtotta a gépekről a leghelyesebb elméletet, ha bölemerülve az átcserélhető értékekbe, nem gondolt az erkölcsiekre, mellyek a nemzetek dicsőségét és gazdagságát képezik, elhanyagolta az orvosokat, ügyvédeket, lelkeseket, hivatalnokokat, nem vevén észre, hogy a tehetőség is összehalmazott tőke, mindezt meg lehet neki bocsátani, tekintve ama nehézségeket, mellyek útjában állottak, s elődeinek járatlanságát. Főleg a skót bölcselő által engedte magát tévútra vezetettetni, melly a módszerrel igyekezett pótolni az elvek hiányát, s kísérletekkel tölteni be a Locke sensismusa által hagyott űrt. A gazdagság szabad gyűjtésében továbbá sem ő sem hívei nem vették figyelembe, vajjon ez nem a szegények rovására történik-e, úgy hogy Angolország, melly a legkiterjedtebb módon alkalmazta az ő egyetemes versenyt, a földhözragadt szegénység terhe alatt nyög. Mióta a magán érdek eme kapzsiságához a gőzgépek megmérhetlen hatalma is járult, még inkább kétségessé vált ezen gazdagságszerzés érdeme, mint amelly az igazságosság és erkölcs féke nélkül temérdek embert dönt nyomoruságba, holott szükséges, hogy a gazdagság, ha valóban meg akarja e nevet érdemelni, méltányosan legyen felosztva az összes termelők között. Nem; Angolország helyzete, mellyre Smith tanait alapította, szerencsére mindenkor különbözni fog Európa helyzetétől; nem; az ember nincs illy magányos munkásságra rendelve, s mi hiszszük, hogy jövendő idő, midőn a versenyt a társulás fogja mérsékelni.

Smith tanai átmenve a gyakorlatba, sok nyügöt eltávolítottak, helyesebb fogalmat nyújtottak a gyarmatokról, fölélesztették a közhitelt s történelmi tévedések gyanánt tüntették fel a kereskedelmi egyensúlyozásokat és korlátozási rendszereket, nem különben a physiocraticusok elméleteit. És mégis ez utóbbiak ő előtte sokat használtak Franciaországnak szabadelvű rendszereikkel, az újítás kezdeményezésével, s a legszámosabb és legjobb néposztály istápolásával. Ezen rokonszenves nemzet nem tekinthette hivatását, miként Smith, egyedül kereskedői szempontból, úgy hogy elég, ha mindenki magamagának keres, hanem meg akarta szüntetni a hűbéri nyügöket, a királypálczát ásóvá alakította át, s azalatt mindig a jobb után törekedett.

Mínthogy pedig a vita afölött, mellyik használ többet, a földmivelés-e vagy az ipar, a társadalmi élet összes elemeit átöleli; s

mivel a kereskedelem igazságosságot, biztosságot, szabadságot követel, ennek nevében új törvénykönyveket, jogegyenlőséget, a vámok, holtkezek, hitbizományok nyügeinek eltörlését kívánták. Ezzel telvék a bölcsészek iratai. Csak a gyöngye lelkek ijednek el az elvektől, midőn látják a visszaéléseket, s minthogy helytelenül alkalmaztatnak, eltagadják az azok által adott nemes impulsust. S mi, kik helytelenítettük a század meggondolatlan itészetét, fennhangoztatjuk ama roppant előnyöket, mellyeket nyujtott, nem mintha föltalálta volna, hanem mert ismételte és népszerűsítette a javítás eszméit s eltávolította a jó akadályait. Mig Anteuil, Holbach, Grimm, Galiani stb. epicureusok voltak, az élvezetet ismerve egyedüli czél gyanánt; ámbár Rousseau és Helvetius utálták a társadalmat, mint az erősek és ravaszok által létesített roppant igazságtalanságot, elannyira, hogy elvetették a fényüzést, melly jeköt, a tudományt, melly izgat, a rendet, melly elnyom, s a boldogságot a félvadak között keresték: legnagyobb részök az emberiség szeretetét hirdette; küzdöttek az ősi vallás ellen, de csak azért, hogy az emberszeretettel helyettesítsék; állítva, hogy az ember jó vagy rossz nem természete, hanem a nevelés vagy a kormányzat miatt, mindkettőnek megjavítására törekedtek. S valóban itt táru fel előttünk ama rationalismusnak költői oldala, az általános vágy a jobb után, egy, a nagyobb részre nézve szerencsés jövő előérzete, az igyekezet eljutni ide a tudomány és művészetek, főként pedig az ész segítségével, melly mindennek helyére tétetett, s nem sokára istenítettet.

A nevelés ennek folytán átalakult; az anyák ismét odanyujtották emlőiket kisdedeiknek; az oktatás lerázta magáról a modorosságot (pedanteria); a szigoru formaságokat nyilt egyszerűség váltotta fel; a physiocraticusok tanai folytán az udvar szégyelleni kezdte fényüzését és oktalan pazarlásait s a kormányzatban gazdálkodás és becsületesség kezdett meghonosulni.

A törvények római, barbár, hűbéri, községi elemek vegyülékei voltak; Franciaország, mint mondják, egymaga ötszáznegyven szokást számlált, úgy hogy valakinek igaza lehetett egyik tartományban, és nem valamely másikkban; az elvek eltérése összeütközésbe hozta az államkincstárt az igazságszolgáltatással, az egyházi törvényszéket a világgal; kétes esetekben az irott törvényhez folyamodtak, anélkül, hogy valaha egyetemes, a külön statutumok fölött álló jogig emelkedtek volna. A birtokok a holtkezek és a személyes szolgaság maradványai által voltak lenyüggöze, mi még a végrendelkezést is akadályozta; az ipart a czéhek

korlátolták, mellyek kölcsönös segélynyújtásból általános nyüggé változtak. A kormányoknak sikerült egy központra vezetni vissza ama különféle elemeket, mellyekből a közhatalom össze van alkotva, s visszaszerezni a magánosok kezeiből a felsőség jogait. Eneuk feladatához tartozott visszaverni a külről jövő támadásokat, fentartani a belbékét, a polgári és büntető igazságszolgáltatást kezelni, örködni a közbirtok felett, kezelni az állam jövedelmeit és kormányozni a tartományokat és községeket. A hatalom azonban, melly annál helyesebb, minél kevésbé érezteti magát, nem egyszer a társadalom összes ügyeit akarta intézni, közbelépni az élet minden tényénél, a családoknál, az örökösödéseknél, a magánosok között létrejött önkényes szerződéseknél, s önmagához vinni vissza mindazt, mit előbb a felek a jegyzőkre bízta.

Európa mindenekfölött az igazságszolgáltatás hiányát és visszaéléseit érezte keservesen. Még mindig tartottak a titkos eljárások, az inquisitorius pör, mellynél a bíró azt mondhatja a megzavart vagy tudatlan vádlottal, s a félénk vagy tapasztalatlan tanúval, amit akar; még mindig in contumaciam ítétek el, s a vagyonkobzást, ezen legigazságtalanabb büntetést alkalmazták; megtagadták a védőt olly vétségektől, mellyek akasztófára vittek, míg néhány krajczárta rugó ügyben elfogadták; ha tiz bíró között hat halálra szavazott, végrehajtották az ítéletet, nem gondolva arra, hogy négy nem tartotta eléggé bebizonyítottnak vagy olly súlyosnak a bünt; a vallomásokat még mindig kinzással csikarták ki, melly büntetést (mondák a bölcsészek) Róma vagy Görögország egy polgára sem szenvedett. Nem beszélék az állam elleni vétségekről, mellyeknél mindig igazoltnak tartatott a tulás; nem a káromkodókra szabott büntetésekről, nem az ocsmány pörökről ¹⁾. Bebizonyított tény, hogy a törvényszékek a törvényhozó szándékán tul hajolnak a szigorusághoz és a büntetések súlyosbításához, mintha némileg fölülmulni akarnák egymást a bünös

---

¹⁾ Európa rendes jogtudományában mintegy negyven vétségre volt halálos büntetés szabva. De la Madelaine a *halálbüntetések eltörlésének szükségéről* tartott beszédében állítja, hogy 1760-tól 70-ig Lyonban száz hatvankét egyént látott vérpádon végezni életét, koruk virágában; hogy a dijoni parlament az említett évtized alatt 36-ot ítél halálra; az aixi százhetvenkettőt; a grenoblei ötvennyolczat; a chambéryi tanács huszonkettőt; a valencei bizottság negyvenhatot.

Kiválság említendők: *Servan, Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1766. *Dupaty, Mém. pour trois hommes condamnés a la roue*. *Brissot, Théorie des lois criminelles*, 1780.

fölfedezése- és büntetésében. A párizsi parlament, melly oly híres volt igazságszeretetéről, V. Károly egész uralkodása alatt makacsul vonakodott gyóntatóatyát bocsátani a halálraítéltekhez, daczára a király egy rendeletének és egy pápai bullának. Midőn XVI. Lajos 1788-ban elrendelte, hogy a halálos ítélet és a végrehajtás között bizonyos időköz hagyassék, a parlament kétszínű sophismákból ellenszegült eme rendeletnek. Armenonville pecsétör látva ama rettenetes nyilatkozat következményeit, melly bármilly lopást halállal büntetett, ajánlotta, hogy ne alkalmaztassék illy aránytalan büntetés; a hatóságok azonban inkább a törvényszerűséghez ragaszkodtak s azt alkalmazták.

Ha lett volna is jó törvénykönyv, mi eredménye sem lett volna ama királyi levélkék miatt, mellyekkel a király bárkit tetszése szerint, okadatolás nélkül börtönbe zárathatott vagy száműzhetett. Továbbá az adóbérlőknek, hogy behajthassák az adókat és megbüntethessék a makacszkodókat, poroszlok és börtönök állottak rendelkezésükre, s fölfüggesztették, ha ugyan nem is hamisították meg, az igazságszolgáltatást. Egyéb önkénykedésekre szolgáltatott továbbá okot a vallási törvények, mellyek az udvar erkölcselenségével való ellentétök miatt még kegyetlenebbek voltak; 1746-ban kétszáz protestáns senyvedt börtönökben vagy gályákon, kiket a grenoblei parlament vallásuk gyakorlása miatt ítelt el; 62-ben a toulousei parlament egy igehirdetőt küldött halálra. A büntető eljárás hiányait főleg néhány híres pör hozta napfényre; ilyen volt Calas és Fabre már említett pöre, La Barre, egy pajkos ifjonz pöre, ki azon gyanuból ítéltetett halálra, hogy egy feszületet összetört; Lally, a franczia India kormányzójának pöre.

A bölcsesek felhasználták ezen tényeket céljaik előmozdítására; a művészetek méltatlankodást és szánalmat gerjesztettek, rajzokban, regényekben, drámákban tüntetve fel azokat; Morellet megtalálja Olaszországban a Directorium Inquisitorum-ot és lefordítja; lefordítja továbbá Beccaria művét a Bűnökről és büntetésekről, melly hét kiadásban terjed el egy év alatt; Voltairet áldással halmozzák el az elnyomottak, kiknek védőjeként lép föl.

Mindazonáltal magok a philosophusok, bármilly merészek voltak is elméleteikben, nem hitték, hogy máshonnan jöhetne változás, mint csupán a trónról, amiértis innen sürgették s remélték, hogy nyugalomban fog végbemenni. Ezt várva, sok magán egyén fáradozott a nép tanításán és sorsának megjavításán; előmozdi-

tották a földmivelést, tanulmányozták az állatok rendes és járványos betegségeit, külföldi növényeket honosítottak meg. Malesherbes Keresztély, ki később egy bitófára kárhoztatott király védője lett, 1756-ban nyilvánosan kikelt az adók sokasága és szigora ellen; hét évvel később öt emlékiratot szerkesztett a sajtóügyi törvényhozás felől, s közben új fajokkal gazdagította a kerteket és erdőket. Zürichben 1747-ben állított fel az első gazdasági társulat, Párizsban pedig 61-ben földmivelési társulat jött létre, melyet csakhamar a vidéken is utánoztak. Az akademiáknál véget értek a frivol kérdések; „a pályadijak programjai (mondja Marmontel) érdeket keltettek úgy az erkölcsre és politikára, mint hasznos és jótékony művészetekre vonatkozó józan és mélyreható szándékaik által; bámulatot keltett a kérdések mélysége, melyek mindennél inkább tanuskodtak a közszellem haladásáról“. — A tudományos akadémia megbízásából Bailly 1787-ben jelentést készített a kórházak szervezéséről, melyben mindazt összefoglalta, ami jót és czélszerűt a tudomány és gyakorlat sugalltak az emberiség szenvedéseinek orvoslására.

Parmentier.

Tekintve a gyakori drágaságokat, a bésançon-i akadémia 1771-ben pályadijat tűzött ki annak számára, ki valamely új tápszert talál fel a nép számára. Parmentier Ágoston, Montdidierből (1737—1816) ilyennek vélte a burgonyát, mely egy idő óta ismeretes volt ugyan, előítéletek vagy hanyagság miatt azonban még mindig nem fogadtatott el. Ő minden áron le akarta győzni ezen előítéleteket; a kormánytól egy majdnem egészen terméketlen térséget nyer (les sablons) és kieszközli, hogy a hölgyek között divatba jő ama gumós növény virága; öröket állít fel a mezőn, hogy megmutassa, milly nagy becsben tartja ő azt s egyszersmind hogy vágyat ébreszzen a népben a tiltott gyümölcs után; később egy lakomát ad, melyen résztvettek Franklin, Lavoisier és egyéb kiváló férfiak, s mellynél a burgonya a legkülönfélébb alakban szerepelt.

A párizsi Duhamel (—1782) számos növény anatómiáját tanulmányozta s egy általános értekezést bocsátott ki A gyümölcstermő fákról, egy másikat pedig A föld míveléséről, melyben egy egészen új, az angol Tull Jethro által felállított rendszert fejteget, mely abban állott, hogy a föld trágyázás helyett többször szántassék fel, ami különben később tévesnek ismertetett fel. Egyéb iratai nem kevésbé hasznára voltak a tu-

dománynak mint a gazdasátnak; előadta a csontok és a fa alakulását, mindig a tapasztalást véve kalauzul. — Bourgelat, Lyonból, a lovakkal és ezek betegségeivel foglalkozik, s baromorvosi czikkeket ír az *Encyclopaedia* számára, melly tudomány művelésére 1762-ben nyitja meg hazájában az első iskolát. Rozier abbé, utódja, kiterjesztette és javította ez iskolát, mellyet később odahagyni kényszerülvén, a földművelésre adta magát, s utazásokban és a tudományban keresett új jövedelmi forrásokat hazája számára; egy, hévvel és egyszerűséggel írt földművelési tanfolyamot is bocsátott közre. Helvetius orvos a gazdaságos leves készítését tanította, melly később a la Rumford nevet nyert, mig Parmentier a katonák számára készített kenyeret javította. Daubenton behozta a merino juhokat; Lombe Derbyben selyem-malmot alapított 26,586, viz által hajtott orsóval, mellyek huszonnégy óra alatt 318 és fél millio rőf organtin fonalat készítettek; Oberkampf a nyomtatott vásznak iparágát honosította meg Jouyban s a gyapot-fonást Essoneban, mellyek azelőtt ismeretlenek voltak; a franciaországi finom kattan divatba jött az udvarnál s még Angolország által is kerestetett.

Lasalle abbé, rheimsi kanonok, megindítva a nép fiainak tudatlansága által, a testvérek iskoláját alapítja (1679), Paulet lovag pedig behozza közéjük a kölcsönös oktatást. A strassburgi Oberlin parochiájában menhelyeket alapít a csecsemők számára, (1787), s hogy megszüntesse a mindenféle bajok főforrását, a nyomort, megjavítja a mezei gazdasátnat, s a Vogese-k egy terméketlen cantonát kertté alakítja át. Monthyon báró, ki később az általa alapított díjak által halhatatlan érdemet szerzett magának, már ekkor (1780) alapított egyet a művészeteket előmozdító tapasztalásokra; egy másikat a társadalomra nézve leghasznosabb irodalmi mű jutalmazására; egyet olly találmányra, melly csökkentené a gépekkel való munkálkodás veszedelmességét; egyet ismét annak számára, ki a legczélszerűbb eszközöket találja fel a nőgerek munkájának megtakarítására és helyettesítésére.

Szaporodnak a gépek, életbelépnek a tüzi fecskendők, a nyilvános világítás, a kül-temetők; tökéletesítettnek az órák; meghonosítják a tartarus emeticust és a vízbefultaknak adandó segélynyújtást; a vegytan javítja a mesterségek és a gyógyszer-tár eljárásait. Berthollet tanítja a vászonnak halvanynyal való fehéritését; Lavoisier afölött tanakodik, hogyan lehetne salétromot nyerni a

családok háborgatása nélkül, javítja a löport s egyszersmint a földmívelési rendszereket és állattenyésztést; Poissonier ihatóvá igyekszik tenni a tengervizet; Serguin a tímárság egy új rendszerét adja elő; Thénard és Brongniart az olaj- és zománcz-festmények javítását, és a vegytani eljárással eszközlendő kenderáztatást tanítják. Már Chaptal hirdette, hogy a tudomány meddő, ha nem lehet az életre alkalmazni, amiértis mindenféle kísérleteket tettek s igyekeztek kicsikarni a természettől az emberiségre nézve hasznos titkokat; gyárakat állított a timsó, kénsav, szikely mesterséges előállítására, s gözmosódákat emelt. D'Arcet, támogatva Lauraguais gróf által, a chinai porcellánt akarja utánozni, mi által emeli a sévresi gyár hírnevét, fürkészi az edény- és üveggékszítők módszereit, s előmozdítja a tűz által történő vegyi elemzéseket. A Montgolfier testvérek egyszerűsítik a papírmalmok eljárását, az írón gyártását és a stereotypiát, alkalmazzák a faltöröt (ariete) és a vízi (idraulico) sajtót, s légutazások megkísérlését is merészlík. Perrier Konstantin, London példájára Párizsba is behozza a szivattyukat a víz emelésére s a különböző városrészekbe vezetésére, s az ő tüzi szivattyuja Chaillotban gépészek iskolájává leszen. A derék gépész Vaucanson, Grenobleból, ki zenélő automatokat készített, s kacsákat, mellyek ettek és emésztettek, tökéletesíti a selyemmalmokat és egy gépet, melly virágos szöveteket készít. Revcillon színes papirosokat készít, Lenoir mathematicai műszereket, Argan két folyamu lámpákat; Réaumur bádog- és öntött-aczél-gyárat alapít. A kertész-művészet is tökélesül. Didot Ambrus behozza a velin papirozt, s a stereotypia segélyével hibátlanabb és olcsóbb kiadásokat biztosít. Ide számítandók még a temérdek népszerű orvostani művek, mellyek közül legyen elég Tissot és Hufeland műveit említenünk.

Himlőoltás.

A himlő, melly már a VIII. század óta meghonosult Európában, a tizenhatodik század vége felé pedig új erővel tört ki, fél millió európaít irtott ki évenként; tíz egyén közül nyolcz kapta meg; minden hetedik meghalt, a többiek pedig valamelly tagjokat vagy szépségöket veszítették el. A jelenkori görögök, ki tudja honnan, megtanulták ezen baj elhárítását mesterséges beoltás által, s ezt az atyák gyakorolták, hogy leányaik elég szépek maradjanak a háremek benépesítésére. Európa ismerte, de megvetette ezen eljárást¹⁾, mignem Wortley Montagu Mária, a konstantinápolyi angol

¹⁾ Timonio, görög orvos, ki Oxfordban és Paduában tanult, 1715-ben közlé-

követ feleségének tudomására jutott, hogy egy, Thessaliából származott vénasszony be szokta oltani a himlőt bizonyos babonás szertartások között, melyeket neki, ugymond, a Madonna nyilatkozta-
 tott ki, kereszt alakú metszést téve a homlokon vagy az állon, mire
 aztán egy fél diót alkalmazott; jutalmul gyertyákat követelt. Ám-
 bár a műtét fájdalmas volt, az angol nő mégis alávetette saját gyer-
 mekét ¹⁾, s 1718-ban az európai anyák között is meghonosítani igye-
 kezett ezen műtétet, mialatt az orvosokat Maitland nevű orvosbeszé-
 beszlőre szólította. A kormány megengedte, hogy a newgatei elítélteken,
 később pedig a leleczek kórházában kísérletek tétessenek; a
 walesi hercegnő saját gyermekeit is alá merte vetni a műtétnek,
 s így a példa legyőzte az elöítéletet és babonát. Később Maddox
 Izsák, worcesteri püspök, Marlborough védnöksége alatt társulatot
 alakított ezen találmány terjesztésére, egyenesen a szószelekről ajánlva
 azt, honnan mások mint istentelent kárhoztatták. Staremburg gróf
 ausztriai követ volt az első német, ki ezen műtétnek fiait alávetni
 bátorzkodott; Frigyes hannoveri herceg Maitland által oltatta be
 magát; később Mária Terezia is beoltatta magát a fiatal főherce-
 gekkel együtt; épugy oroszországi Katalin, kik aztán jutalmakkal
 és ünnepélyességekkel legyőzték az anyák idegenkedését. Washin-
 gton 1777-ben egész hadseregét alávetette ezen műtétnek. — Peve-
 rini, romagnai orvos, Olaszországba is behozta a himlőoltást, s az
 előbb használatban volt dörzsölés, hólyaghúzó, vagy megnedvesi-
 tett fonalak helyett egy tűt használt; Buffalini marquisnőt ezen
 eljárás buzgó terjesztőjeként említik ²⁾; három florenczi pap,
 Adami, Berti, Veraci, theologiai szempontból is védelmezte. Tron-
 chin, hirneves orvos, Genfben vitte át; az angol d'Argent pedig

---

tett egy *Historia variolarum quae per incisionem excitantur* — című könyvet,
 1717-ben a Carolina Leopoldina akadémia folyóirataiban Klauinig, boroszlói or-
 vos, leírta az oltást, mit ő Skragenstierntől, a svéd király első orvosától tanult.
 Bizonyos Boyer, montpellier-i orvosnövendék, egy tétel tárgyául választotta azt.
 Sprengelben (Az orvostudomány története) láthatók a himlőoltás korábbi ismere-
 tének és annak bizonyítékai, hogy azt alkalmazták Chinában, Hindostanban,
 Arábiában.

¹⁾ Teljes joggal viseltetnek az angolok tisztelettel ama pár sor iránt, mely-
 lyekkel férjét a műtétről értesítette. Ezeket írta; *Sunday March 28, 1718. The boy
 was engrafted last tuesday, und is at this time singing and playing, very impatient for
 his supper. I pray God my next may give as good an account of him. I can not engrajt
 the girl, her nurse has not had the small-pox.*

²⁾ La Condamine, *Mém.* 1758, p. 769—72.

Dániába hivatott a mütétnek Bernstorff grófnőn loendő végrehajtására.

Franciaországban a himlő, főként a tehető osztályban pusztított, mert a csecsemők iránti gondoskodás azt eredményezte, hogy csak előhaladott korokban kapták meg, továbbá a szokás köteleességévé tette a nőknek ápolni férjeiket, ha beleestek, ámbar bizonyosak voltak, hogy vagy életüket vagy szépségüket fogják elveszteni. A gyakori gyülekezések és ünnepélyek a kormányzóság alatt még inkább súlyosbították a bajt, mely 1723-ban magában Párizsban huszezer egyént ölt meg. S mégsem vették figyelembe a himlőoltást; egy levélnek, melyet Lacoste, ki hosszabb ideig Angolországban tartózkodott, a sajtó útján Dodarthoz, XV. Lajos első orvosához intézett, mi eredménye sem volt, s röpiratokban és könyvekben ismételték, hogy az oltás sokakat megöl, nem akadályozza meg a himlő-visszatérését, hogy nem távolítja el az összes betegségi anyagot, hogy tudatlan empiricusoktól vette eredetét, ellenkezik a Gondviselés céljaival és ismeretlen volt a régiek előtt. Az orvosi akadémia, nem embertelenségből, hanem a tudományos testületek szokásos ellenszenvé miatt minden iránt, mi kételkedni késztet felőlők, s elfogadni bizonyos, nem az ő keblökben született igazságokat, visszavetette ezen óvszert s megbotránkozott, midőn Chirac, a kormányzó orvosa, indítványozta, hogy társulat alakíttassék, mely levelezésben álljon Európa összes orvosaival s kísérletekkel kutassa az igazságot. Milly szép dolog az, megszerezni egy széket s aztán szunyókálni rajta! Tehát még harmincz éven át öldösték a himlőbe esetteket, vagy izgatva őket a francia módszer szerint, vagy eret vágva rajtok Sydenham szerint; XV. Lajos belehalt; midőn XVI. Lajos, felesége kérelmére beoltatta magát, a közállapotok már fel voltak forgatva. La Condamine 1754-ben meleg hangon tartott védelmet bocsátott közre a himlőoltás érdekében, számokkal kimutatva, hogy ha 23-ban életbeléptették volna, hétszázhatvanezer áldozatot mentett volna meg Franciaország számára. Válaszoltak ugyan neki; Gatti azonban az orvosi kar habozásának megszüntetésére ezerkét száz livrenyi jutalmat ígért annak, aki csak egy esetet is ki tud mutatni arra nézve, hogy beoltás után ismét előfordult természetes himlő, s kieszközölte a királytól, hogy a katonai iskola növendékei beoltassanak (1769.)

Jenner.

Végre győzött az igazság s a kormányok erőszakot is használtak az előítéletek eloszlatására. — Később Jenner Eduard, Berkeley-

ből (1749—1823) észrevette (1776), hogy némely angolországi grófságban a marhapásztorokon tehénfejés közben bizonyos daganat (pustula) keletkezett, mely biztosította őket a himlő ellen, olyképen, hogy még beoltva sem kapták meg; folytatta megfigyeléseit és kísérleteit s 96 ban közrebocsátotta halhatatlan fejtegetéseit a tehén-himlő okai és következményei fölött, mellyek rögtön minden nyelvre leforditattak.

Siketnémák. De l' Epée.

A siketnémát ollybá tekintették, mint aki nem csak szerencsétlenség, hanem gyalázat is valamely családra nézve, míg a köz-nép valami természetfölöttit tisztelt bennök, mint napjainkban is történik a hülyékkal Vallis-cantonban. Tettek kísérleteket nevelésükre, főként Spanyol- és Olaszországban; Pereira János portugali zsidó a század elején oktatta Párizsban a siketnémákat, s néhányat bemutatott küzülök az akademiának és a királynak; de vagy nem volt bizonyos megállapított rendszerök, vagy titkot csináltak belőle. De l' Epée abbé, Versaillesből (1712—89), mély szánalmat érezve eme szerencsétlenek iránt, szembeszállva az előítéletekkel és akadályokkal, valamely közeget akart létesíteni a beszélt nyelv és növendékeinek felfogása között, s szaporította és meghatározta a siketnémára nézve alkalmas jegyeket; ezen rendszert később Sicard abbé tökéletesítette, ki annak második feltalálójául tekinthető. L' Epée, módszere elterjesztése végett különféle nyelvek tanulására adja magát; II. Katalin üdvözetet küld neki követe által, mire ő így szól: Küldjön inkább egy siketnémát, hogy tanítsam; II. József egy apátságot ajánl neki, ő azonban így válaszol: Ne velem tegyen jót, hanem művemmel s kéri, hogy alapítson hasonló intézetet Bécsben. Vajha, ugymond, felnyitnák szemeket a különféle nemzetek és látnák, milly előnyös volna egy iskola hazájok siketnémái számára. Én felajánlottam s újból felajánlom nekik szolgálataimat, de ne feledjék, hogy semmiféle jutalmat nem fogadok el¹⁾. Hay 1786-ban iskolát nyitott vakok számára.

¹⁾ Tanítványai között, kik mesterekké lőnek, említést érdemelnek Storch abbé Bécsben, Silvestri abbé és a Sz.-Péter egyház consistorialis ügyvéde Rómában, Ulrich Schweizban, D'Angulo és d'Alea Spanyolországban, Dole és Guyot Hollandbau, Sicard, Salvan, Huby Franciaországban; Genuában Assarotti atya hozta be és saját erejéből tartotta fenn emez oktatást.

Ezen philanthropicus szellem a királyok számára is irt elő intézkedéseket. XV. Lajos alatt alapított a la flèche-i királyi collegium kétszáz ötven nemesi származású gyermek nevelésére, mig nem tizennégy éves korukban a katonai iskolába mentek át, melly ötszáz növendék számára volt berendezve, a mellyből a champsélisées-i telepítvény származott. XIV. Lajos fényes uralkodása alatt alig készült út hid, s az utak is olly karban voltak, hogy többnyire lóháton utaztak; jelenleg az utak jobb karba helyeztetnek s szaporodnak a hidak, melly utóbbiak között főkép a neuillyi hid, Perronet mester műve, érdemel említést. 1662-ben az olasz Laudati abbé, a Colonna családból, engedélyt nyert nem csupán Párisban, hanem az ország más városaiban is bizonyos állomásokat állítani fel, mellyeken bárki lámpást bérelhetett, vagy valakit, ki lámpással kísérvé, öt soldót fizetve negyedóránként egy lámpásért kocsin, s három soldót, ha gyalog ment; ekkor kezdték az utcákat kivilágítani. A párisi egyetem életbe léptette a postákat, s azért, hogy ezeket a királynak engedte át, bizonyos összeget kapott a jövedelemből, azon kikötéssel, hogy ingyen adja a leczkéket; ekkor nagyobb kiterjedést és rendezettséget nyertek és Chamousset terve szerint (1759) a kis postát is behozták a város számára. Az utcák neveit 1728-ban jelölték meg; a növénykert (Jardin des Plantes) gyarapodásnak indult; 40-ben megkezdették a szépművészeti tárlatot a Louvrebán; 69-ben elkészítették az utat a Szajna mentében, a Notre-Dametól a hadastyánok teréig; 76-ban leszámítoló bankot alapítottak, a következő évben pedig zálogházat (monte di pietà); 80-ban philanthropicus társulat jött létre és ingyenes iskola a kenyérszétosztás tanítására; a király elrendelte, hogy a de Dieu kórház betegei egyenkint külön ágyakban helyeztessenek el, és különféle termekben a betegségek minősége szerint.

Főleg Franciaországról beszélek, nem csupán azért, mert ott minden újdonságból nagy zajt szoktak ütni, hanem inkább mert Franciaország valóban sokszor veszi magára a kezdeményezés hivatását, s javításait mindenfelé hirdetve, azokat Európa köztulajdonává teszi. Eme philanthropicus szellem különben egész Europa műveltségének jellemvonása. Az olaszokról külön fogunk beszélni.

Howard. Börtönök.

Az angol Howard János (1726—90) ki a tengeren egy francia kalóz hatalmába esett, fogságában a bebörtönözöttek bajai fölött elmélkedett és eltölkélt, hogy pártfogójukká teendí magát. Élénk színekkel festve szenvedéseiket a közönség előtt, kieszközölte, hogy

enyhíttessenek ; később beutazta egész Európát s Ázsia és Afrika egy részét, vizsgálva a bagnokat és gályákat, s vigaszt és segélyt vive magával. Igen érdekes követni őt emberbaráti utazásában.

Teljesen nyomorúságosoknak nyilvánítja az angolországi börtönöket s még inkább a javítóházakat, melyekben alkotmányos szívósságból egy soldo ára kenyeret adtak naponként minden egyénnek, ámbár felényi sulylyal sem bírt mint akkor, midőn a törvényt hozták ; továbbá összekevertek mindenféle népet, nemet és kort, munka, oktatás, tisztaság nélkül ; gyakori a börtönláz, a fogházak kevésé voltak biztosak, amiért bilincsekbe verték és a felttyelők kényére bízták a foglyokat, kiknek büntetését amazok nem ritkán meghosszabbították, míg máshol megengedték a polgároknak, hogy a foglyokkal játszszanak és igyanak. Semmivel sem állott jobban a dolog Irhonban és Skóciában, csakhogy itt az oktatás elterjedése és a méltóság érzete igen ritkákka tette a vétségeket. Svédországban minden szombaton meg kellett látogatnia a cancellaria valamelyik hivatalnokának a börtönöket, melyek józanabbul és kevesebb einbertelenséggel voltak berendezve. Dániában az emberölés gyanujában állókat is bilincsekbe verték ; a vesszőzéseket, kerékbetörést és akasztást a nyilvános téren hajtották végre ; a gyakori gyermekgyilkossági esetekben a bűnös nő élethossziglani fogságra ítéltetett, s bűnének minden évfordulóján nyilvánosan verést kapott. Oroszországban valóságos barbárokhoz illők voltak ; még mágnások is tartottak börtönöket. Hollandban ellenkezőleg rend, tisztaság és kellő szétválasztás uralkodott, a nap órái fel voltak osztva, a börtönök orvosok felügyelete alatt állottak, ünnepeken isteni tisztelet tartatott s az örök atyáknak és anyáknak czimeztettek ; külön szobák léteztek, melyekben a szülők kívánságára ros gyermekek zárattak el, ami különben szokásban volt egész Németországban is, hol az afféle szobák fölé valamely ország nevét irták, hogy aztán meg tudják mondani, miszerint a fiuk Indiában, Franciaországban, Italiában vannak. Németországban kevés volt a ietartóztatottak száma, minthogy siettették a törvényszéki eljárásokat, az elítélteket pedig utak és erősségek építésére kényszerítették. Nem tartották ugyan többé tornyok mélyeiben az elítélteket, de azért még mindig szokásban volt a kinzás, kivéve Poroszországot, s életüket munkával vagy alamizsnával kellett fentartaniok. Hamburgban a börtönőr a bakó szerepét is végezte, Manheimban pedig a foglyokat börtönbelépéskor és kimenetelkor üdvözlet fejében jól elpáholták. Gandban a flandriai rendek jó javítóházat építetttek.

Franciaország meglehetősen hátramaradt; sokakat temettek el földalatti helyiségekbe egy vidéken, mint magában Párizsban, ámbar egy, 1753-ban alakult társulat könyöradományokat gyűjtött s mindenik börtön foglyait egy szeretet-hölgy istápolta. Igen rossz karban voltak a Bastille börtönei. A foglyok Schweizban is bilincsekben tartattak; gyorsan hozattak az ítéletek; a súlyosabb vétségek miatt elítéltek nyakukon vaskarikával az utcákat seperni, a többiek pedig fenni és szőni tartoztak; táplálásukról a közönség gondoskodott. Spanyolországban, Navarra kivételével, szintén divatban volt a kínzás; a bírói eljárás hosszadalmas volt; a börtönőr fizetésért kiadta a szobákat és megkönnyítette a bilincseket; a magán-tanács két tagjának minden évben meg kellett látogatni a börtönöket, jogukban állván enyhíteni a büntetéseket. A Madrid melletti sz. Ferdinand nevű nagyszerű fogházban a libertineket és csavargókat helyezték el, kiket egyenruhával láttak el s bizonyos rend szerint foglalkodtattak. Az irgalmasságról nevezett, s kiváló egyénekből álló társulat Portugálban segélyezte a bebörtönözötteket, s fizette a szegényekért azon adót, melyet a börtön elhagyásakor kellett letenniök; némelly tartományban a bebörtönözöttek csupán alamizsnából éltek. A törvényszéki eljárások igen hosszadalmasak voltak, s a börtönörök megengedték a foglyoknak kimenni, azon feltétel alatt, hogy az első felszólításra visszatérnek.

Igen rosszak voltak a tömlöczök Turinban, nem jobbak Milánóban, kivéve a javító-házat; a velencei ölom-tetők (piombi) és kutak (pozzi) fentartották regényes gyalázatosságukat. — Lucca Velenczébe vagy Genuába szokta küldeni delinquenseit, minthogy magának rossz börtönei voltak. Toscanában Lipót nagyherczeg jobbakat létesített; Genuában igen czélszerűen három elkülönözött helyen tartattak az adósok, a nők és a többi bűnösök. A rómaiak jobbaknak látszottak, mint valóban voltak; a nápolyiak fulladásig tömöztek voltak, levegő, munka nélkül. II. Józsefnek azt mondta Howard, hogy jobb a bitófa mint az ausztriai erősségek.

A bebörtönözöttek atyjának magasztos czimével ékesítve, ezeket mondá: „A bűnösöknek külön czellákban kell lenniök elszigetelve, s valami munkával kell foglalkozniök. Ha együtt hagyatnak, szégyelni fogják visszatérni a jó utra; hagyjátok őket egyedül önmagukkal, s meglehet, hogy szégyent fognak érezni a bűn miatt. A magányos ember érzi saját gyöngeségét, inkább fél mint remél, s nincs bátorsága. A magány és csend ekriasztják a bünt, gondolkodásra készítetik a lelket, a gondolkodás pedig bűnbánatra vezet.

A gonosztevő megromlott ember; az elmélkedésben és nyugalomban megtisztul, s a hallgatás- és gondolkozásban töltött órák több eltévelyedett vagy bűnös embert vezetnek vissza a rend és becsületesség szeretetére, mint a legszigorubb büntetések.“

Földmivelés.

Németországban egészen el volt hanyagolva a földmivelés, főleg ama tartományokban, mellyek Poroszországot képezték; a nagy birtokosok a városban cselszövényeket szöttek, vagy harcoltak, bérlőkre és telepítvényesekre hagyva birtokaikat, kik sem ismeretekkel sem eszközökkel nem bírtak azok megjavítására. A hannoveri Thaer tanulmányozva az angolországi módszereket és eljárásokat némi mezőgazdasági iskolát alapított Cellében, s egy értekezést írt az angol földmivelésről (1794), később pedig földmivelési évkönyveket. A budai Mitterpacher első ízben tette közzé latin nyelven emez iparág teljes tanfolyamát, melly aztán minden nyelvre lefordított.

Copley Gotfried a londoni királyi társulatban pályadíjat tűzött ki annak számára, ki a legjobb tapasztalokat teszi az emberek megtartására; a díj Cook kapitánynak ítéltetett oda, mint aki emlékezetes utazásait oly kevés emberélet elvesztésével hajtotta végre. Hawes Vilmos egy emberbaráti társulatot alakított a tetszhalottak, élveeltemetettek és vízbefultak segélyezésére. Pestalozzi Henrik Zürichben észszerű nevelési rendszereket léptetett életbe, mellyek az életre s nem az iskolára irányultak, Rousseau ábrándjai nélkül, s Felleberggel a szegény gyermekekkel foglalkozott, hogy becsületes embereket neveljen belőlök. Ugyanilly célból Gaultier abbé mulattatóvá tette az oktatást.

Arkwright.

Arkwright Richard, Prestonból, Lancashireben (1732—92), egy szegény család tizenharmadik fia, az örök mozgás (mobile perpetuum) fölött tanakodva azon meggyőződésre jutott, hogy okosabbat tenne, ha ezen meddő kutatás helyett inkább ama nép iparát igyekeznék előmozdítani, melly között növekedett. Angolországban ezidőtájtiban kezdtek szőni az indiana nevű szöveteket (shawl-okat), mellyeket addig ama tartományból szállítottak, mellyből nevöket vették. A mellékfonalakat azonban, hogy erősebbek legyenek, lenből készítették, a gyapotot pedig belfonalnak kézzel fonták. Arkwright, szembeállva a szegénységgel, egy szerkezetet állított fel saját házában annak géppel való fonására (1771). Elejénte üldözték, mint minden újítót, ő azonban a kedvező siker felmutatásával legyőz-

te ellenségeit s azon öntudattal halt meg, hogy olly eszközzel gazdagította hazáját és a világot, mellynek segélyével a legalacsonyabb árákon lehet előállítani előbb csupán gazdagok által megszerezhető szöveteket.

Watt.

Még nagyobb behatást gyakorolt Watt Jakab Greenockból (1736—1819) azáltal, hogy tökéletesítette a gőzgépeket, rendesekké és szabatosakká téve azokat. Ő az iparra akarta a gépeket alkalmazni s első ízben a víz kihuzására használta a kinneili köszénbányákból, később Boultonnal egyesülve, ki gazdag birminghami gyáros volt, gépeket készített s ezeket a bányamunkásoknak adta használat végett azon kikötéssel, hogy neki csupán a tüzelőanyagban eszközölt megtakarítás harmadrészét szolgáltatassák át, amiből aztán roppant összegeket vett be. S e században csupán erre szorítkozott ama találmány, melly napjainkban olly óriási, mindenki által ismert fontosságra vergődött.

Ekként először is a szánalom által indittatva kezdték a népet fölemelni, amennyiben az urak bocsánatot akartak nyerni az élvezetből nekik jutott aránytalan részért, az írók új sugallatokat és új hősokeket merítettek belőle, a philantropok pedig őszintén keresték a jót — amiből aztán általános jótékonyság, az emberiség tisztelete származott. A javítás után való eme törekvés közepett, melly a *philanthropia* nevében kezdeményeztetett, miként hajdan a *charitas* nevében, számos tévelygés kelti fel sajnálkozásunkat; a régi hibáktól való félelem miatt számos új terjedt el; minduntalan a tapasztalást hangoztatták s mégis elvetették azt, mellyet az egész emberi nem szerzett annyi századon át, néhány új kísérlet pedig milliókba került az államnak s temérdek család romlását vonta maga után; Newton attractióival akarták megmagyarázni a magzat és a hegyek alakulását; még mérnökök is állították, hogy a lelket felmagasztosítva, ki lehetne találni a jövőt; megtámadták az enyém és tiedet; a társadalmat az ember elfajulásának tekintették . . . Annak azonban, ki netán eme tévelygésekről vádolta a bölcsészetet, mellynek vallása a szellem jogai, s célja az emberiség haladása volt, az a javításokra mint saját művére hivatkozott, s midőn korlátlanabb s önmagában bizakodóbb lön, egy zászlót göngyölt ki a mult ellen, mellyre e szavakat írta: *Ész és Philanthropia*.

TIZEDIK FEJEZET.

A jezsuita-rend eltörlése.

A társadalom ekként két oldalról volt megtámadva, az encyclopaediai és gazdasági tanok, a tudomány és az érdekek által. A forradalmi eszmék illetően gyarapodásának okvetlenül tényleges eredményeket kellett létrehoznia, s első diadaluk a Jézus-társaságnak megsemmisítése volt. Láttuk, hogy e társaság a hitujítás meggátlása végett alapított, s hogy feltartóztatta a protestantizmus terjedését; jelenleg az általa hangoztatott és életre hozott függetlenségi szellem ismét feléledt, s eme gátat találva maga előtt, minden erejével ellene fordult.

A társulat compact szervezeténél fogva hallatlan nagyságra emelkedett, melly félelemmel tölthette el egész Európát, úgy a népet mint elnyomóit, s üldözést idézhetett elő azon században, melly a türelmességet hirdette. A tudomány és műveltség délszárkán születve, a jezsuiták ahelyett, hogy minden áron visszafelé akarták volna terelni a társadalmat, hogy a szegénységet hirdették s hadat indítottak volna a tudományok ellen, támogatták a mozgalmat; az ifjuság oktatására adták magukat, midőn az egészen el volt hanyagolva; nem rejtőztek el a pusztákban, hanem a városokban és az udvaroknál ütötték fel lakhelyeiket s a királyok kormányzását vették kezökbe; akademiákkal, színházakkal, villegiaturákkal, testgyakorlatokkal készítették elő növendékeiket a társadalmi életre; templomaik foglalkozást nyújtottak a szép művészeteknek; misszióikból a lelkek táplálása mellett a test hasznát is keresték, s míg egyrésről a chinával a gyógyszerárakat gazdagították, másrésről a csokoládéval enyhítették a böjt szigorát. Szóval, ők is együtt haladtak a világgal, melly mig kinevette a ferenczieket, mert piszkosak, a domonkosiakat, mert üldözők, a cistercieket, mert tunyák voltak, a karthausiakat mert csupán szemlélődő életre szorítottak, másrésről a jezsuitákat látta maga mellett, kik a papság többi részével egyformán voltak öltözködve; a gyarmatokban missionariuskodtak; vidám költöket, művelt írókat, és szorgalmas történészeket látott bennök az iskola érdekében fáradozva; ügyes udvaroncokat, kik kiismerve a század gyöngeségeit, czélul tüzték ki ezek megjavítását; s végül olly publicistákat, kiknek szabadsága valamint megelőzése, úgy felül is multa a bölcsészekét.

De nem úgy fogván fel a haladást, miként századuk, vagyis nem tekintvén azt teljes szakításnak a multtal és az egyházzal, a legbensőbb összeköttetésben állottak Rómával. Kárhoztatja talán a pápa némely elnézésekét? habozás nélkül engedelmessékednek, hamindjárt két, vértanuságokkal átszótt század összes hódítmányairól s azon reményről kell is lemondaniok, hogy a világ legnagyobb birodalmát sikertüendő megtériteiök. A római udvar jogait olly szívóssággal védelmezték, melly mit sem engedett a folyton erősödő függetlenítési törekvéseknek. A löbbi szerzetekben féltékenységet keltett a jezsuiták eme fölénye, s kárhoztatták őket világias szellemök és amiatt, hogy nem követték a hajdani rendszabályok szigorú parancsait. Arról is vádolták őket, hogy éltértek eredeti feladataiktól, s tulságosan hájhászszák a világi dolgokat s a hatalmasok kegyét.

Aki a szerzetbe lépett, ahelyett, hogy lemondott volna javairól, ezeket a jézustársasági házra hagyta, ollyképen, hogy az ajándékozó egész életén át megtartotta azok kormányzatát. A négy fogadalmat elejénte csak kevesen tették le, kik alamizsnából éltek s csupán a szellemi élettel foglalkoztak, míg a segítőtársak (coadiutores) a kormányzási teendőket és világi ügyeket intézték; illymódon szigorúak lehettek az egyéuek megválasztásában s egyik a másik felett örködött. Később szokásba jött, hogy ugyanazok viseljék a tisztségeket, s legyenek igazgatókká (rector) és tartományi főnökökké (provincialis), kik letették a fogadalmakat; ez véget vetett az ellenzékeskedésnek, enyhítette a megválasztás szigorát és tért nyitott a nagyravágyásnak. Egyik-másik rendfőnök változtatni akart a dolgon, de ellenszegülésre talált, sőt az akkori alkotmányos eszmék mintájára mérsékelve az eredeti szigorú monarchiát, a rendfőnök (generalis) mellé helyettes (vicarius) neveztetett.

Iskoláik nem voltak többé olly virágzók, mint akkor, midőn még egymagukban állottak, de azért még mindig értették azon ép olly nehéz mint fontos mesterséget, hogyan kelljen megnyerni növendékeik rokonszenvét tanítóik és a tanulmány iránt. Ingyen adták ugyan még az oktatást, de már elfogadtak ajándékokat s előnyt adtak a jó házából származó ifjaknak, mi annyira meglazította a fegyelmet, hogy ebből nem egyszer czivakodások, ellenszegülések, sőt gyilkosságok is származtak ¹⁾.

---

¹⁾ D' Alembert így irt: *Le plus difficile sera fait quand la philosophie sera délivrée des grands grenadiers du fanatisme et de l'intolérance: les autres ne sont*

Olaszországban a jezsuiták irtak legjobban, amivel nem azt akarjuk mondani, hogy jól; Franciaországban a „*Journ. de Trevoux*“-val állást foglaltak a küzdő irodalomban, komoly, alapos, csipős bírálattal igyekezve fentartani a nyelv tisztaságát az újítók, s a tények helyes vizsgálatát és a komoly tudományosságot a skeptikusok és epicureusok ellen.

Látva, hogy a világ mindinkább idegenkedik a vallási gyakorlatoktól, ezeken lehetőleg könnyítettek, s hogy a keresztények el ne szakítsák a tulságosan megfeszített féket, tanácsosabbnak tartották ezt megereszteni, mentségeket keresve a ballépések számára, amennyire ezt a véték igazolása nélkül tenni lehetett. Némelyikök a véték Istentől való szándékos távozásnak nyilvánítja, mi a bűn ismeretében s az akarat teljes beleegyezésében áll ¹⁾. Isko-

que des cosaques et des pandours, qui ne tiendront pas contre nos troupes réglées. (*Oeuvres*, XV. k. 297 l.) — Duclos esodálkozva azon irigység fölött, melylyel a többi szerzetek a jezsuiták iránt viseltettek, s a *botrányig* menő (jusq'au scandale) öröm fölött eltöröltetésökhöz, végül ezeket mondja: *Le premier coup de tonnerre est tombé sur la Société, arbre dont la tige perçait la nue; mais que de moines doivent penser que, si l'on coupe les chênes avec la coignée, on fauche l'herbe.* (*Voyage en Italie*, 40. l.) — Voltaire pedig: *Une fois que nous aurons détruit les Jésuites, nous aurons beau jeu contre l'Infame.* (Levél Helvetiushoz 1761-ből).

Ugyanezen Voltaire, ki a jezsuiták tanítványa volt, egy másik, 1746, febr. 7-ről kelt levélben következőleg ír: *Pendant sept années que j'ai vécu dans la maison des Jésuites, qu'ai-je vu chez eux? la vie la plus labourieuse et la plus frugale, toutes les heures partagées entre les soins qu'ils nous donnaient et les exercices de leur profession austère. J'en atteste des milliers d'hommes élevés comme moi. C'est sur quoi je ne cesse de m'étonner, qu'on puisse les accuser d'enseigner une morale corruptive. Ils ont eu, comme les autres religieux, dans des temps de ténèbres, des casuistes qui ont traité le pour et le contre de questions aujourd'hui éclaircies ou mises en oubli: mais de bonne fois, est-ce par la satire ingénieuse des *Lettres Provinciales* qu'on doit juger leur morale? c'est assurément par le père Bourdaloue, par le père Cheminai, par leurs autres prédicateurs, par leurs missionnaires. Qu'on mette en parallèle les *Lettres provinciales* et les *Sermons* du père Bourdaloue; on apprendra dans les premières l'art de la raillerie, celui de présenter des choses indifférentes sous des faces criminelles, celui d'insulter avec éloquence; on apprendra avec le père Bourdaloue à être sévère pour soi-même, indulgent pour les autres. Je le demande alors: de quel côté est la vraie morale? et lequel de ces deux livres est le plus utile aux hommes? J'ose le dire, il n'y a rien de plus contradictoire, de plus inique, de plus honteux pour l'humanité, que d'accuser de morale relâchée des hommes, qui ménaient en Europe la vie la plus dure, et qui vont chercher la mort au bout de l'Asie et de l'Amérique.*

¹⁾ Fr. Toledo. — Busembaum.

lai agyafurtsággal olly laza morált vontak le ebből, mellynél a szenvedély, a példa, a szokás méntségekké lőnek; némellyek mentették a párbajt, ha visszautasítása a becsület vagy rang elvesztésével járna; megengedték megszegni olly esküt, mellyet valaki benső szándék nélkül tett¹⁾; kétes esetekben szabad a valószínű (probabilis) véleményt követni, vagyis azt, mellyet valamelly jónevű szerző védelmez, sőt a lelkiismereti töprelyek lecsillapítása végett tanácsos az enyhébbhez alkalmazkodni²⁾. Ezek ama laza elvek, mellyek miatt őket, mint láttuk, a *Lettres Provinciales* vádolták³⁾, mellyek nem csupán életre-halálra szóló hadüzenet voltak a jansenisták és jezsuiták között, hanem egészen más horderejű helyrehozhatlan csapás is, mintsem Pascal gondolta. Minthogy a jezsuiták XIV. Lajos utolsó éveiben mindenhatókká lőnek, nekik tulajdonították a jansenisták ellen alkalmazott esztelen szigorúságu rendszabályokat, amiértis ezeu kiváló tévelygők pártolói soha nem nyugvó gyűlölettel viseltettek irántok, melly akkor adhatta ki mérgét, midőn ismét a parlamentek kerekedtek felül, mellyek sajtászerű félreértés következtében igazságszolgáltatás helyett a theologia mellett pártoskodtak.

A jezsuitáknak tehát éllenségei voltak a domonkosiak a thomisticus ellenzés miatt; a ferencziek a missiókban gyakorolt nagy tekintély miatt; a plébánosok, kiknek teendőit magukhoz ragadták; a theologia tagjai féltékenységből ama verseny miatt, mellyet, ámbár nem birtak előjogokkal, iskoláik ellen indítottak; a kereskedők, kik rettegték eme tevékeny férfiak versenyét, kik adómentesek levén olcsóbban adhatták áruikat; a tanítók, vagy kik azok akartak lenni, kenyéririgységből; a püspökök, kik ép ugy

---

¹⁾ *Privandus aliqui ob suspicionem ignaviae, dignitate, officio vel favore principis.* — *Qui exterius tantum juravit sine animo jurandi, non obligatur, nisi attione scandalii, cum non juraverit sed luserit.* Busembaum, *Medulla theol. moralis*, Lib. III. tract. 4, cap. 1, dub. 4, art. 1, n. 6; tract. 11, cap. 2, dub. 4, n. 8.

²⁾ *Sa, Aphorismi confessoriorum: Potest quis facere quod probabili ratione vel auctoritate putat licere, etiam si oppositum tutius sit; sufficit autem opinio alicujus gravis auctoris.*

Busembaum, *Op. cit.* lib. I. cap. 3. *Remedia conscientiae scrupulosae sunt, 1^a scrupulos contemnere; 2^a assuescere se ad sequendas sententias mitiores, et minus etiam certas.*

³⁾ Ha a szenvedélynek mérsékletet lehet ajánlani, kérünk mindenkit, ki ezen fejezetet olvassa, hogy helyezze maga elé a *Jansenismusról* szőlőt is, melly a megelőző könyvben a XI-ik.

mint a kormányok, korlátlaná igyekeztek tenni joghatóságukat, míg a jezsuiták meleg védői voltak a pápai egyetemességnek. Mindenekfölött pedig a jansenisták kárhoztatták azt, hogy összetartanak a világgal, s az emberi akarat szabadsága- és hatalmának, nem különben elöttök tiszteletleneknek látszó ajtatossági gyakorlatok védőiül lépnek fel¹⁾; továbbá casuistáikból, mely könyvek a gyóntatóatyák számára latin nyelven szerkesztettek, bizonyos illetlenségeket halásztak ki, mintha valaki orvosi értekezésekből vonna ki illyesmiket.

Magától érthető volt, hogy a bölcészeket nem igen döngették a régi szerzetesrendek, hanem inkább ezen tevékeny társulat, mely birt tudománnyal és ismerte a világot, miértis érezték, hogy a többieket csak a szent szék eme, mint ők nevezték, janicsárjainak bolttetemén keresztül dönthetik meg. De a királyoknak sem tetszettek ezen atyák, kik kivonták magukat tekintélyök alól, s kik számosak levén és egymással gyors és biztos levelezés által összeköttetésben állván, értesülve minden fontos eseményről s a világ minden zegezugában elterjedve, valamennyien Rómában székelő generalisuktól függtek, ki mindegyikkel korlátlan hatalommal rendelkezhetett. Másrészről mód nélkül gazdagnak tartották a társaságot; aranyporral telt hordókról sugdostak, mellyek pinczéikben egymásra halmozva fektidnének; ládákról, mellyek valamely jezsuita házra czimezve és a vámörök által felturva, csokoládé helyett szinaranyból vert lemezeket tartalmaztak: amiértis a királyok, kik pénzügyi tekintetben valamennyien rosszul állottak, azt hitték, hogy ezen gazdagságok elkobzásával módot találnak saját szükségleteik kielégítésére²⁾.

---

¹⁾ Irva van, hogy az arminianus Godwin, Cromwell káplánja és bizalmas embere, volt az első, ki külön cultust akart behozni Jézus sz. szive iránt; Colombière atya, a Stuartokkal Franciaországba menekült jezsuiták egyike, York hercegnő gyóntató atyja, a katolikusok között is meg akarta honosítani ezen ajtatosságot. E célra nagy behatással voltak bizonyos Alacoque Mária (—1690) látmányai, kinek életét, és kinyilatkoztatásait később a soissonszi püspök egy könyvben beszélte el, mellynek őszintesége a bölcészek között nevetséget, az okosok között megbotránkozást idézett elő. Ettől kezdve a szent szív tisztelete mindinkább terjedt a jezsuiták által, élénken ellenezve úgy a jansenisták, mint a parlament által s Róma által sem pártolva, amiértis a sz. szív képe mintegy ismertető jellé lön a jezsuita-párt között. Ellene még napjainkban is nem csekély ellenzést tapasztaltunk, noha már megnyerte az idő és a tekintély szentesítését.

²⁾ A társulat eltöröltetésekor hat assistentiára volt felosztva: Olaszország,

Midőn valamely ember vagy intézmény ellen emberek és pártok háborut folytatnak, anélkül, hogy egyetértének s lelkiismeretesen választánák meg az eszközöket, nem joggal elmondhatjuk-e, hogy az ok egészen máshol rejlik, mint amint az illetők hirdetik.

A jezsuiták által alapított távoli missiók földjeik terményeivel vagyis a fűszerekkel, s a lakosok kéziiparával tartattak fenn. Ezen kézműveket, az életre szükséges eszközökért való becserélésük végett, Európába kellett küldeni, melly czélból raktárakban helyeztetek el Lissabonban, hol minden tartomány egy jezsuita megbízottat tartott, ki azokat átvegye, eladja s a bejött összegből beszeresse az atyáknak és az ujon megtérteknek szükséges dolgokat. Kereskedők lettek tehát bizományos-házakkal, bankkal, üzérkedéssel s olly kereskedői külsővel, melly inkább illett a világhoz mint a szerzetesi szellemhez: a római collegium Maceratában készítettett posztót; a különféle collegiumok között és a gyarmatokkal váltó-üzletek voltak forgalomban.

A pápák akként vélekedtek, hogy a kereskedés nem illik szerzetesekhez, amiértis XIV. Benedek megújította (1741) az erészben már VIII. Urbán által kibocsátott tilalmat, egy másik, ugyanazon évről kelt bullájában pedig megtiltotta a portugál uralom alatt álló amerikai püspököknek az indiánokat rabszolgákká tenni, eladni, kicserélni, vagy elszakítani őket feleségeik- és gyermekeiktől, vagy bármiképen megfosztani szabadságuktól. Ezen rendeletet azonban, melly valóban méltó volt a hívők atyjához, nem lehetett azonnal életbeléptetni a missiókban, mellyekben a jezsuiták a tapasztalatlan nép urai és atyjai voltak.

Itt egy bizarr esetről kell említést tennünk. Lavalette atya, a francia szigeteken levő missiók generalis procuratora, később főnök, s végül apostoli látogató (visitator), nagyban üzte a kereskedést. Martinique-ban egész utczáat alakított lakházakból, raktárakból és műhelyekből; Dominique-ban kereskedelmi házat alapított, négereket vásárolt s csempészetet tűzött a Barbados-szigetekkel. Európa

---

Franciaország, Németország, Spanyolország, Portugal, Lengyelország, mellyek mindegyike egy képviselőt tartott a generalis mellett. 41 tartományt képeztek, 24 professus házzal, mellyek a lelkipásztorkodásra voltak rendelve, míg oktatással 669 collegiumban, 61 novitiatusban, 171 seminariumban foglalkoztak; székhelyeik száma meghaladta a 340-et és missioiké a 271-et. A jezsuiták száma volt: 22,589, ezek között 11,293 lelkész, 1512 egyház között felosztva.

számos helyein levelezéseket és bankokat tartott, terjedelmes banküzleteket vitt, s a cukor, indigo és kávé számlájára, melyeket időnkint küldött, nagy összegeket vett föl a marseillei Lioney testvérektől. Egyizben másfél milliót vett föl s két, árukkal terhes hajót küldött; kitorván azonban az 1755-ki háboru, hajóit elfogták az angolok, s a marseillei bizományosok fizetéseiket felfüggeszteni kényszerültek. Minthogy pedig sem a jezsuitáktól, sem generalisuktól, Ricci atyától, nem nyerhettek segílyt, az egész rendet bevádolták a marseillei consulates előtt, melly őket felhatalmazta a rend javait 1.502,226 lira erejeig lezárolni. A jezsuiták azon kifogással állottak elő, hogy Lavalette atya a kereskedéssel megszegte a rend szabályait, s az egész rend nem állhat jót egy tagjának kötelezettségeiért, amiértis az államtanács, mellyhez az ügy fölbbeztetett, látni akarta a rend szabályait. Ahelyett, hogy a pört fizetéssel elnyomták volna, fölterjesztették szabályaikat nyilt ellenségeikhez; olly kevésbé tartották azokat veszélyeseknek. A parlament azonban addig fürkészett bennök, míg föl nem fedezte, hogy a jezsuiták javai közös és megoszthatlan birtokot képeznek; minthogy pedig Lavalette üzérékedései a rend tudtával és javára történtek, melly a martiniquei telepuek is tulajdonosa, az adósság kifizetésére ítélte a kamatok és fölmerült károk megtérítésével együtt (1762)

De sürűbb felleg torlódott össze ellenök ama missiókban, mellyeket máshol csodáltunk ¹⁾, s mellyeken első ízben sikamlottak el lépteik. A spanyolok és portugalok között örökös viszátkodások voltak ázsiai és amerikai gyarmataik határai miatt, melly viszátkodásoknak csak nagyon tökéletlenül vette elejét VI. Sándor pápa ismert demarcatiója. A portugalok, kik Brasilia egész partvidékére igényt tartottak, ennek természetes déli határaig, a La Plata folyamig, ennek balpartján egy Sacramento nevű gyarmatot alapítottak (1678). Ennek háboru lett következménye, melly alatt igen sokat szenvedtek a jezsuiták paraguay-i plébániái; a vita tárgyát képező Sacramento gyarmat többizben változtatta urait, míg végre az 1750-ki madridi szerződés alapján abban állapodtak meg, hogy mellözve minden előbbi szerződést a Philippinák és a körülfekvő szigetek Spanyolországhoz tartozzanak; Portugál tartsa meg mindazt, amivel az Amazon folyó mellett és a Mato Grosso kerületben birt, a Sacramento gyarmatot és a La Plata északi partján levő függelékeket pedig engedje át, maga a folyó kizáró-

---

¹⁾ XIV. Könyv. XI. fejezet.

lag a spanyolok hajózásának tartatván fen; kárpótlásul kapja mindazt, mi az Ybiari északi és az Uruguay keleti partja között fekszik.

Épen ezen területen hét vidék, vagy reductió, létezett, mellyeket a jezsuiták, mint említők, Paraguayban alapítottak. Gomez Pereira, portugál nemes és tervkovács, ennekfolytán azt kezdte mondogatni, hogy Paraguayt majdnem fölveti az arany, hogy a jezsuiták három millió cruzadó-t huznak belőle évenként, s azért tartják olly titokban és elszigetelve ama tartományt, s azért indítványozta, hogy az uruguayi hét vidék csatoltassék a portugál birtokokhoz, s cserébe engedjék át Spanyolországnak a Sacramento gyarmatot. Tetszett ez eszme Lissabonban; de méginkább Madridban, melly utóbbi egy terméketlen terület átengedéseért olly hely birtokába jutandott, melly rendkívüli fontossággal birt amerikai birtokaira nézve s kizárta a portugálokat a Dél-Amerika belsejével folytatott kereskedelemről.

Elejénte abban állapodtak meg, hogy a lakosok maradjanak meg, urat cserélve; később azonban elhatározták (emberekről és nem barmokról beszélek), hogy azok is áttelepíttessenek. A jezsuiták, kik illy módon harmincezer lakost vesztettek el, tiltakoztak ezen rendelet ellen, kimutatva Spanyolországnak, hogy a portugálok, s következőkép az angolok, Spanyolország kárára fogják felhasználni az ottani gyönyörű erdősegeket. Nem sokat adtak rájuk, s Visconti atya, a jezsuiták generalisa, lelkére kötötte a paraguayi tartományfőnöknek, hogy ne szegüljön ellene a hét reductio elfoglalásának, hanem inkább hagyja oda minélelőbb. Ama mélyen rejlő érzés azonban, mellynél fogva azon föld urainak érezzük magunkat, mellyen születünk, elegendő volt arra, hogy feltüntesse az indiánok előtt mindkét föltétel méltatlanságát¹⁾; főként a sacramentóiaknak se-

---

¹⁾ „Az indiánok (írta a tartomány-főnök) szilárdul meg vannak győződve, hogy nem a király akarata megfosztani őket földeiktől, mellyeket száz harmincz éven át birtak, s mellyek joga részökre számos királyi okmányonval erősített meg. Ebben bizakodva nem csupán falvakat, hanem valóságos városokat építettek nagy számú házakkal, mellyek cseréppel földvék s kőerkélyekkel vannak ellátva mellyek alatt esőmentesen lehet a házak mentében járni; nagyszerű templomaik közül a kevésbbé fényesek a diszitűsekkel együtt százezer scudóba kerültek, hogy ne emlitem sz. Mihály templomát, mellyen tíz éven át naponkint majd nyolczvan, majd száz ember dolgozott, s mellynek építését, egészen kőből, nem lehet kétszáz ezer scudónál kevesebbre becsülni; ehhez járult az általuk ültetett növényeknek előttük annyira kedves emléke, mellyek ápolásán harmincz évnél tovább fáradoz-

hogy sem tetszett ama terméketlen rónaságokra költözni át; elégették a spanyol czimereket, mellyeket szülőföldükön állítottak fel, s közösen fegyvert ragadva spanyolok és portugálok ellen, szilárd eltökéléssel várták be a csapatokat, mellyek fél óra alatt két ezret felkonczoltak közülök, a többieket pedig szétszórták vagy foglyul ejtették.

Tudván, hogy a jezsuiták korlátlan hatalommal bírtak fölöttük, azt hitték, hogy ezek izgatták fel őket s hogy köztársaságot akartak alapítani egy király birtokai között; hogy aztán ellene lázítsák. A jezsuiták befolyása kétségkívül határtalan volt Portugáliában: „A lissaboni udvar (mondja Jorgel atya, buzgó védőjük) mindent pazar kézzel szórtak ezen atyákra, ami csak a leghatártalanabb bizalomról s tulnyomó hitelről tanuskodhatott; az udvarnál nem csak a hercegek és hercegnők lelkiismeretének és magaviseletének igazgatói voltak, hanem a király és miniszterek minden ügyben kikérték tanácsukat; egy lépést sem tettek az egyházban sem az államban az ő megkérdésök és jóváhagyásuk nélkül“.

Pombal.

Portugált ez időtájban Pombal Sebestyén József kormányozta, ki a francia eszmékben neveltetvén s czélul tűzvén ki felrázni ama nemzetet léhaságából és pedig absolut eszközökkel, okvetlenül agyarkodnia kellett ezen rend ellen, melly akadályokat gördített eléje; mint üzérkedő, boszankodott a munkás atyák versenye miatt; mint a bölcsészek tanítványa, az által akarta megnyerni tetszésüket, hogy oda ütött, ahová ők mondották. Saját testvérét tehát a Maranhao és Gran-Para kormányzójává tette, s csapatokkal, teljhatalommal és azon titkos megbizással küldte utra, hogy keressen ürügyet a jezsuitáknak kikergetésére misszióikból. Ez mintegy tompa előjele volt a zivatarnak. 1757. szept. 19-én este egész váratlanul

---

tak, hogy gyümölcsöseikből soha ki nem fogyó italt készítsenek. Ezen növények értéke, a hét kerületben túlhaladja az egy milliót. Gyapju-ültetvényeik, mellyek gyümölcsösből fonalat, a fonalból pedig vásznat készítenek, nem érnek kevesebbet a növényeknél. Nem titkolhatják el maguk előtt, hogy innen kiköltözve, egy milliónál több barmot, juhokat, teheneket, lovakat, öszvéreket stb. vesztenek el... A missionariusok élete is koczkaztatva van, annyira el vannak tökéelve az indiánok nem engedelmeskedni; az ujon megtértek el vannak határozva inkább portugál fenhatóság alá menni át, mint lemondani birtokaikról; végül *komoly veszélyben forog szegény lelkeik üdvössége* ezen igazságtalan rendelet miatt, melly arra viszi őket, hogy ne engedelmeskedjenek elűjáróiknak“.

azon parancs érkezik a jezsuitákhoz, hogy haladék nélkül távozzanak az udvarból, mit sem vive magukkal, s ne mutassák ott többé magukat. Pombal erre rögtön, mint akkor szokásban volt, tollbarczot indít ellenök, rítul befekettítve az atyák magaviseletét Amerikában, s az elégtelenség és lázadás szerzőiül tüntetve fel őket, noha azt az ő saját rendeletei idézték elő Paraguayban. Nyomatott jelentést intéz a pápához „a jezsuiták utóbbi tényeiről és magaviseletéről Portugalban; s cselszövényeikről a lissaboni udvarnál;“ kéri egyuttal ő szentségét, hogy működjek közre ezek visszadlésci kihágásai és naponkipti gonosztetteinek megszüntetésében s térítse vissza őket az eredeti szent observantiáboz. XIV. Benedek, ki ekkor már közel állott élete végéhez, egy bullát (*In specula*) bocsátott ki (1758), mellyben kijelentvén, hogy a portugáli király által már értesítettett a portugál uralom alatt álló jezsuiták közé becsuszott visszaélésekről, a dolog jobbrafordításával Saldanha Ferencz bíbornokot bizza meg, kit Pombal már előbb kijelölt e célra. Saldanha tehát, mielőtt még látta volna őket, egy rendeletet bocsátott ki, mellyben igen jól értesültnek mutatta magát a jezsuiták dolgairól, s megróva őket a kereskedés miatt, meghagyta nekik, hogy három nap alatt jelentsék be kereskedelmi czikkeiket, tökéiket, váltóikat, hogy így annál inkább Isten szolgálatára szentelhessék magukat. Többi megbizottai ekközben felkutatták házaikat és lajstromaikat Paraguayban, Maranhóban, Brasiliában, s úgy találva, hogy csakugyan kereskedést üztek, többnyire felfüggesztették őket a prédikálástól és a gyóntatástól.

Egyszerre, hogy hogy nem, azon hír terjed el, hogy József portugál király ellen három lövés intéztetett; senki sem hallotta ezen lövéseket, senki sem látta a királyt, az orvos és Pombal kivételével, de azt híresztelték, hogy a jezsuiták keze volt benne a merényletben, s a bünösök elítélése végett bizottság alakítottott Pombal elnöklote alatt. Elökélő nemeseket fogtak be a Tavora és Aveiro családokból, a circus vadállatai számára készített üregbe zárták őket, rokonaikat pedig zárdákba csukták; a jezsuiták házaít örökkel vették körül s minden részeiket felkutatták. Kinzásközben d'Aveiro herczeg azt vallotta, hogy a jezsuiták izgatására meg akarta ölni a királyt. Hiába vonta vissza vallomásait a kinzás megszüntetése után; ítéletet hoztak, mellynél, minden tényleges adat hiányában csupán egy összeesküvésről szál-longó bizonytalan hírekre támaszkodva, Ferreirát, a király kamarását, máglyára; a többieket pedig kerékbetörésre ítélték; a szép

és művelt Leonora, Tavora marquise, ki Isten kegyelméből goai alkirályné volt, lefejeztetett, férje főnégyeltetett, fia, veje és szolgálai megfojtattak, javaik elkoboztattak, palotáik a földdel egyenlővé tétettek, nevök eltörültetett; a leggonoszabb barbárság sem mutathat fel kegyetlenebb kivégeztetéseket.

A pör aljassága legjobb fölmentés a vádlottakra nézve, s elég legyen még azon gyalázatoságot fölemlítenünk, mellynél fogva amellet, hogy a pör a legnagyobb titokban tartatott, a király megtiltotta, hogy valaha újra átnézzék. A világ, melly vágyva vágyott megtudni a valót, csak azt bírta fölfedezni, hogy midőn a király egyizben szerelmi találkára ment a nevezett marquisehöz, s kamarása, Texeira, hintájában tért vissza, a nő férje és sógora által megtámadtatott, kik lövéseket intéztek ellene, azt hívék, hogy Texeirán állanak boszut, minthogy azonban a kocsis azt kiáltotta, hogy a király ül a hintóban, az illetők elfutottak. Ez látszik a legvalószínűbbnek; legkevesebbé az valamely összeesküvés; meglehet azonban, hogy voltaképen Pombal boszuja volt az egész, kitől megtagadták egy Tavora hölgy kezét fia számára; kívül azt eme véres előzmények után mégis összeadta. Együttal vagy előidézte, vagy megragadta ezen esetet avégre is, hogy az aristokrátiát és a jezsuitákat sújtsa, kik ellenszegültek az általa tervezett központi zsarnokságnak. Azt híresztelték tehát, hogy a jezsuiták voltak ezen gonosztett előidézői, nevezetesen pedig Joao Alexis de Souza, Joao de Matos és Gabriel Malagrida.

XIII. Kelemen (Rezzonico Károly), ki ekkor XIV. Benedeket követte, több hajlandóságot mutatott a jezsuiták iránt; Ricci Lőrincz generalisuk pedig egy tiltakozást terjesztett fel hozzá az ellen, hogy némely tag tévedései az egész társaságnak tulajdonittassanak; a portugál király, ugymond, rosszul értesítettet valamely roszakaratu egyén által; kívánta, hogy nagyobb bajok elhárítása végett, bizassék ő reá az egyes házak megvizsgálása. A főnebbi phrásist aztán megragadták a jezsuiták ellenségei, mintha fenyegetést foglalna magában, melly a megkísérlett király-gyilkossággal teljesítettet volna; hirdették, hogy „székhegyeik mérget és mételet terjesztő mocsárok, honnan azon atyagyilkosság szerencsétlen végrehajtói is szitták a mérget.“ Utóljára a király végső eszközökkel vagyis országaiból való kiűzéssel fenyegetőzött. Pombal pedig azon elvet gyakorolva, mellynek tanítását a jezsuitáknak tulajdonították, hogy t. i. a czél

szentesíti az eszközöket, bünösöknek nyilvánította a jezsuitákat s parancsot bocsátott ki, mely szerint „nem törvényszóki uton, hanem gazdálkodásból s a király személye és köznyugalom védelme iránti tekiutetből lefoglaltassanak jószágaik, személyeik pedig elzárassanak“, száz reist (hatvan centesimo) utalványozva naponkint mindegyiknek.

Erre rögtön vádlevél intéztetett a pápához kereskedések, Paraguayban gyakorolt zsarnokoskodásaik és a királygyilkosság miatt, mely, mint mondák, némely elfogott levelekből be van bizonyítva. A fiscalis procurator megkeresésére XIII. Kelemen megengedte, hogy bármely, a királygyilkosságba bebonyolódott egyházi személyt pürbefoghassanak; egyszersmind azonban magán uton arra kérte a királyt, hogy hagyjon fel a kivégeztetésekkel, s különböztesse meg a testet némely megmételvezett tagtól, melynek eltávolításával ő maga bizta meg Saldanhát, hogy a rend visszatérjen a hajdani tisztasághoz.

Ekközben igen dühös iratok jelentek meg a jezsuiták ellen ¹⁾, tudva, hogy a pártok által zaklatott időkben nem az igazságra, hanem arra szoktak figyelni, aki nagyobbakat tud mondani.

Először is az iskolákat vették el a jezsuitáktól és világiakra bízták, új könyveket fordítatván át számukra, még német protestáns szerzőktől is. Végre mint nyilvános lázadók, árulók s az állam ellenségei, kiűzetek az országból. Százharminczat közülök hajóra raktak, mialatt az *In exitu Israel de Aegypto* zsoltárt énekelték, s Civitavecchiába szállították őket, másokat pedig máshová; négyszáz kilenczven négy jezsuitát, kik Brasiliában laktak, hajókra gyömöszöltek s a lissaboni börtönökbe vagy a pápai államokba szállították; épigy bántak el azokkal is, kik Kelet-Indiában tartózkodtak. Azon kétszázhuszonnégy közül, kik az országban elfogattak, harminczhét meghalt, harminczbat deportáltatott, a többieket pedig a király halála után a határookra küldötték.

---

¹⁾ A leggonoszabbak egyike az „Időszaki és elemzetes lehozás. első rész, mellyen a portugál kormányok szakadatlan során át, III. don Juantól a jelenkorig, feltáratnak ama rettenetes gyilkosságok (stragi), mellyeket a Jézus nevet viselő társaság Portugálban és ennek birtokain elkövetett, egy terv és rendszer segélyével, mellyet ezen országban való meghonosulása óta változatlanul fentartott mindaddig, mig az 1759. szept. 3-ról kelt igazságos, bölcös és okos törvény által onnan kiűzetett, közrehocsátva De Scabra József stb. által“. Lissabon 1767.

A bölcsészekkel ezidőtájtban kitört küzdelemben Rómát olly réműlet szállta meg, mellyet annál inkább titkolt, minél nagyobb volt, s nehogy ürügyet szolgáltatson ellenfeleinek, mérsékelte hőseinek harczai buzgalmát. Kezdetben tehát nem merte pártolni a jezsuitákat, mi által új támadásokra buzdította az ellentábort, most azonban nem hallgathatta el többé azon bántalmat, melylyel őt illették az által, hogy a jezsuitákat elűzték anélkül, hogy erről értesítették volna. Pombal azonban vérszemet kapván, elküldötte a pápai nuntius, visszahitta saját követét és egyházi ujitásokhoz fogott; egy torony fenekére záratta a coimbrai püspököt egy encyclica miatt, mellyet ez az istentelen könyvek ellen kibocsátott s melly nyilvánosan a hóhér által égettetett el. A hatvan politikai bűnös száma ekkor jóval megszaporodott, s a bizalmatlansági külön törvényszék számos kiváló egyént elítélt ¹⁾.

Malagrida, kit már említettünk, rajongó, titkos látásokba elmerült férfi volt, ki a legneveltségesebb badarságokat szokta összehadonázni ²⁾. A nép s a királyi hercegek tisztelték, Pombal azonban különösen fenekedett ellene, mert azt hitte, hogy egy általa színrehozott drámában Háman személye alatt őt értette. Ambár hetvenhárom éves volt, ámbár a merénylet alkalmával mint visionarius börtönben tartatott, mégis tűzhalálra íteltette, fején papirsüveggel, ötvenkét más egyénnel együltt, s így „a neveltségesség tulhajtása (mint Voltaire mondja) az iszonyat tulhajtásával párosítottatott.“

Az első csapást tehát Portugálban mérték a jezsuitákra, ugy látszik azonban, hogy azon országból jött, hol a közvélemény fáradhatlan izgatói s egy ellenséges kormány léteztek. XV. Lajost arra tanította Fleury bibornok, hogy a jezsuiták rossz urak, de igen jó eszközöket lehet belőlök csinálni. Később Pompadour és Choiseul miniszter, melly utóbbi az encyclopaedisták iránti hódolatból minden módon ártani ohajtott nekik, azt sugdos-

¹⁾ Kaunitz herceg gyakran tréfálózott Choiseullel Pombal rovására. *Ce monsieur*, mondá, *a donc toujours un Jésuite a cheval sur le nez.*

²⁾ *Sz. Anna életé*-ben mondá, hogy ez még anyja méhében sirt s szánlomból sirásra indította a cherubokat és szeráfokat, kik vele társalogtak; hogy már akkor fogadalmakat tett stb. *Az antikrisztus életéről és birodalmáról* szölv értekezésben azt állította, hogy neki fölfedeztetett, miszerint három antikrisztus leend: 'sitya, fia és unoka, ez utóbbi Milanóban születnék 1920-ban egy baráttól és egy apácsától, Proserpinát, az alvilági furiát, venné nőül stb.

ták a király fülébe, hogy az egyház igen jól megvolt tizenöt századon át jezsuiták nélkül, tehát most sincs rájuk multhatlanul szüksége; hogy ellenségei a királyoknak az olly theologusok, kik megengedték megölni a rosz királyokat; hogy összeesküvést forralnak, miszerint a rendes időnél előbb megszerezzék a trónt a dauphin számára. Lajos, ki inkább vágyódott a nyugalom, mint az igazság után, megunva a sok zaklatást, elrendelte, hogy vétessenek vizsgálat alá a jezsuita szabályok, annak földerítése végett, vajjon nem létezik-e bennök valami, ami ellenkeznék a morállal, a vallással, a politikával. Flesselles Jakab, a bizottság elnöke, akként vélekedett, hogy meg kell tartani ezen annyira hasznos társulatot, egyuttal azonban javaslatokat terjesztett elő, hogy eleje vétessék ama veszélyeknek, melyekről némelyek képzelősködtek, s mindenekelőtt azt indítványozta, hogy a generalis egy, Franciaországban székelő helyettess nevezzen ki, s csak ettől függjenek az országban létező jezsuiták.

A dauphin megutálta az efféle cselszövényeket, és pártfogásába vette a jezsuitákat. Ő már előbb is czéltáblálul szolgált azok gunnyilainak, kiknek elvetemültségét nem utánozta. XV. Lajos boszankodott rája, mert szigoruan elítélte kicsapongásait; Pompadour azt hitte, hogy a királynéval és a jezsuitákkal szövetkezve csak a gyöngesség vagy józanész egy pillanatát lesi, hogy jobb életmódra térítse a királyt. Ezen nő tehát fejébe vette, hogy minden áron megsemmisíti a szóbanforgó rendet, részint hogy lerázza nyakáról ezen ellenségeket, részint hogy háboruságot hozzon Lajos és családja közé, részint hogy kiérdemelje a bölcészek tetszését, kik ama Sorel Ágneshez hasonlították őt, ki megtisztította Franciaországot az angoloktól. Ezen női ármányokat hasznukra fordították Choiseul és a bölcészek, kiknek iratait a tiltott gyümölcs ingerével olvasta egész Európa. Először is rosz irodalmi izlésről kezdték vádolni a jezsuitákat, aztán a kalmárkodási szellemet vetették szemökre, mi valóban nevetséges vád volt azok szájában, kik soha sem szüntek meg ostorozni a barátok henyeségét; sőt arról is beszéltek (s csakis az analysis százada hihetett illyesmiket), hogy általános monarchiára vágyakoznak, melynek első alapkövét paraguayi missiók képeznek.

A minden oldalról fellobbanó düh között bajos volt megállapodásra jutni; a parlament, melly minden más dictatura iránt féltékeny volt, s még mindig nem mondott le ama theologiai szerepről, melyet azóta játszott, mióta a jansenisták védőjeül ve-

tette föl magát, visszaélésnek nyilvánított minden pápai bullát vagy brevét, melly kiváltságokkal ruházta fel a társulatot, amellynek alapítása, ugymond, ellenkezik az egyház, a szent zsinatok, az apostoli szék, az egyházi és világi elüljáróságok tekintélyével, minthogy felhatalmázásokat osztogatott az egyházi rendek feladására pápai jóváhagyás szüksége nélkül, s engedelmeskedni kényszerít a generalisnak, mint Krisztusnak magának; ez olly egyeduralmi hatalom, melly tullépi a társadalmi szerződés határait, amelly kölcsönös köteleket állapít meg a társadalom és az azt alkotó tagok között.

Ekközben a rennesi törvényszék előtt Chalotais Lajos államügyész két értesítést olvasott fel a jezsuiták alapszabályairól, melly előadások valódi mintaképei a törvényszéki ékesszólásnak és szónoki hévnek; több tartózkodással és nem kevesebb erővel van szerkesztve amaz ismertetés is, mellyet Monclar ügyvéd bocsátott ki a jezsuiták tanairól, a kényuralom és szolgáltság vegyülékét tárva föl bennök; a többi ügyészek egymással versenyeztek a jezsuiták befeketésében. A parlament pedig következő czimű iratot nyomtatott ki: Kivonata azon veszedelmes állításoknak, mellyeket az ugynevezett jezsuiták védelmeznek és tanítanak, a maurinus atyák által összegyűjtve és tizennyolcz rubricába sorozva, továbbá huszonnégy jezsuita iratait a hóhér általi megégettetésre ítélte ¹⁾, melly iratok a szerzet jóváhagyásával nyomattak ki, s vagy lázongó, vagy a politikával és morállal ellenkező tanokat tartalmaznak; megtiltotta, hogy a király bármely alattvalója e szerzetbe lépjen, iskoláikat, novitiatusaikat, missióikat látogassa, vagy velök közlekedésben álljon; meghagyta, hogy mint a többi egyháziak, ugy ők is fogadják esküvel, miszerint védeni fogják a gallikán szabadságokat és a négy czikkelyt.

XV. Lajos összehitta a főpapságot (1762), hogy vegye vizsgálat alá az alapszabályokat; a negyvenöt püspök és bibornok azonban, egynek kivételével, arra kérte Lajost, hogy tartsa fen azon intézményt, melly, mint mondák, olly nagy hasznára van az egyháznak és az oktatásnak, s a király és a nép bizalmával tiszteltelik meg. A parlament azonban nem is hederített rájok, s

---

¹⁾ Közöttük voltak Bellarmin, Molina, Salmeron, Vasquez, Suarez, Lessius, Escobar, Busembaum, Colonia, La Croix, Jouveney, és Torsellini Horác *Compendio di Storia*-ja

anélkül, hogy kihallgatta volna a jezsuitákat, kitiltotta őket Franciaországból, mint egy rosz és kárhozatos intézmény híveit (mig Portugaliából azon okból tiltattak ki, hogy a szent intézménytől eltértek); megtiltatták nekik az egyházi öltönyt viselni, a rendfőnökkel közlekedni, bármely functiót végezni, hacsak esküvel nem fogadnak hűséget a király és a gallikán szabadságok iránt s nem ígérnek, hogy küzdeni fognak a társulat erkölcsstelen elvei ellen¹⁾.

Megnyugodtak sorsukban és nem tettek esküt, kivéve ötöt négyezer közül; a párizsi érsek dicséretekkel halmozta el a jezsuitákat s kárhozhatta a parlament törvényellenes eljárását, amiért ez utóbbi a hóhér által elégettette a főpásztorlevelet, az érseket pedig a király ötven mérföldnyire (leghe) száműzte. Később engedve Pompadour csásbitásainak és Choiseul politikájának, visszavonhatlanul eltörölte a rendet Franciaországban (1764). „A parlamentek (mondja Voltaire) rendszabályainak némely pontja miatt ítélték el, mellyeket a király megváltoztathatott volna; bizonyos, kétségkívül iszonyatos, de megvetett elvek miatt, mellyeket többnyire külföldi jezsuiták terjesztettek, a francziák azonban elvetettek. A nagy dolgokban mindenkor létezik valamely ürügy, mellyet fitogtatnak, s valamely igazi ok, mellyet eltitkolnak; ürügyül a jezsuiták üldözésére a rosz, de senki által nem olvasott könyveikből származható veszély szolgál, — valódi ok a befolyással való visszaélés volt.“

A genuai köztársaság menhelyet engedett a jezsuitáknak Corsica szigetén, midőn azonban ezt a hosszú villongások lecsillapítása végett egy francia hadtest elfoglalta, hajókra gyömöszölték őket s a legtűrhetlenebb melegben Genuába szállították.

Az 1766-iki virágvasárnap előestéjén a madridi lakosság

¹⁾ Az 1762-ki parlament határozata kárhozhatja a jezsuitákat „mint köz tudomás szerint bűnöseket, hogy minden időben és állandóan, elüljáróik és generalisaik helybenhagyásával tanították: a simoniát, istenkáromlást, szentségtörést, büvölést, astrologiát, vallástalanságot, bálványozást, babonáságot, fajtalanságot, esküszegést, hamis tanúságot, hamis bíraskodást, lopást, atyagyilkosságot, gyilkosságot, öngyilkosságot, királygyilkosságot . . . pártolták az arianismust, socinianismust, sabellianismust, nestorianismust . . . a lutheran-okat, kalvinistákat s a XVI. századbeli egyéb ujitókat . . . felélesztették Wicleff eretnekségét . . . Tichonius, Pelagius, a semipelagianusok, Cassius, Faustus, a marseille-iek tévelyeit . . . pártolták a montanisták istentelenségeit . . . s tanítottak oly tant, melly sérelmes a szentatyákra, az apostolokra és Ábrahámnra nézve.“

fellázadt, olcsó kegyeret és számos panaszok orvoslását követelve. Sem a király, sem a követek, sem a katonák nem voltak képesek lecsillapítani a lázongó tömeget, midőn azonban a jezsuiták léptek közbe, a lázadók lecsöndesedtek s „Éljenek a jezsuiták!” kiáltások között szétaszottak. Ez elég volt arra, hogy Choiseul herceg elhitesse a spanyol királyllyal, miszerint a jezsuiták idézték elő a lázadást, s hogy gyűlöletet és félelmet keltsen benne ellenök. III. Károly, mint vallásos és szemes férfiú biztosította őket védelméről, később azonban behálózva d'Aranda gróf miniszter és a bölcsészek czimborája által ¹⁾ féltetni kezdte tőlök saját életét. Később Ricci atya egy állítólagos levelét mutatták neki (mondták, hogy Choiseul gyártmánya volt), melyben az mondatott, hogy elegendő okmányokkal rendelkezik annak bebizonyítására, miszerint Károly házasságtörésből származott. Több nem kellett. Egy, a legnagyobb titokban folytatott pör után rendeletek küldettek szét, melyek olly vigyázattal pecsételtettek le, mintha az ország üdve forogna szőnyegen, s melyeket az ország minden részében ugyanazon órában kellett az alcadoknak felnyitniok, halálbüntetés mellett; ezen rendeletekben a jezsuiták kiltetése foglaltatott (1767. apr. 3.). Egyszerre hatezret tartóztattak le, öregeket, tudósokat, betegeket, nemeseket, minden különbség nélkül, s miután összeirták vagyonukat és mindegyiknek megengedték magával vinni breviáriumát, egy erszényt és saját ruháit, hajók fenekébe tömték és Civitavecchiába szállították őket. XIII. Kelemen, ki méltatlan eljárásnak tartotta, hogy minden előleges értesítés nélkül ennyi idegen személyt raktak ki partjaira, vonakodott őket befogadni; ugyanezt tette Genua és Livorno; végre hat hónapi hányatás után Corsica partjaira verődtek, valóságos éhséget és mindennemű nélkülözéseket szenvedve; a pápa végül hajlandónak nyilatkozott őket befogadni, ha Spanyolország is járul némi csekély összeggel fentartásukhoz. Ugyanez történt az amerikai, ázsiai és afrikai gyarmatokban is.

---

¹⁾ *Le comte d'Aranda . . . c'est le seul Espagnol de nos jours que la postérité puisse écrire sur ses tablettes. C'est lui qui voulait faire graver sur le frontispice de tous les temples, et réunir dans le même écusson les noms de Luther, de Calvin, de Mahomet, de Guillaume Penn et de Jésus Christ; . . . c'est lui qui voulait faire vendre la garde-robe des saints, le mobilier des vierges, et convertir les croix, les chandeliers, les patènes etc, en ports, en auberges, et en grands chemins. — Langlo marquis, Voy. en Espagne, I. köt. 127. lap; 1785-ben irt.*

Csakhamar egy nyilatkozat jelent meg, melyben azt jelentette a király, hogy az állam biztonsága és egyéb indokok, melyeket felséges szívében rejtve tart, nem különben egy, az ő megöletésére és a monarchia feldarabolására irányzott összeesküvés arra indították őt, hogy a jezsuitákat kitzze és jószágait elkobozza; egyidejűleg dicséri a többi szerzetesrendeket, melyek nem foglalkoznak világi dolgokkal. Minden jezsuitának száz, a laikusoknak kilenczven piastert, az ujonczoknak pedig semmit sem utalványozott, hozzátevén (halljuk csak), hogy ha valaha bárki, védelmül valamely iratot bocsátana közre ezen királyi elhatározás ellen, az egész társulat elveszti évdíját; a királyi rendelet ellen vagy mellett beszélni felségsértésnek tekintetik, „mert magánosoknak nincs joguk a fejedelem elhatározásait bírálui vagy magyarázni“ (XVI. cikkely.) Mindezek után Károly felkiáltott: Egy országot hódítottam meg!

A pápa igen zokon vette ezen tényeket s fájdalommal telt szavakat intézett hozzá: „Te is fiam?“ elszámlálta a társulat érdemeit, mely Istent és az emberiség szolgálatára szentelte magát; Istent és az embereket hitta bizonyosággal, hogy ha egyik-másik netán okozott is zavarokat kormányának, maga a társulat intézményében és szellemében nem csak ártatlan, hanem jámbor, hasznos és szent is volt, tekintve hivatását, törvényeit, elveit. Azért tehát, ha kedves előtte lelkének üdvössége, vonja vissza vagy függeszse fel ama rendeletét, míg valamely pártatlan vizsgálat érvényt nem szerez a jognak és igazságnak. Minden hiába volt! A nápolyi király, engedve a spanyolországi rendeleteknek és Tanucci izgatásainak, „használva ama független fő hatalmat, melylyel Istentől felruháztatott, s mely az ő mindenhatósága folytán elválaszthatlanul egyesített a felsőséggel,“ kizárta a jezsuitákat a Két-Siciliából, éjnek idején (novemb.) kiűzetvén a jezsuitákat celláikból, csupán ruhájokat engedve magukkal vinni, s a legközelebbi kikötőbe hurcoltatván őket, hogy ott hajókra szálltassanak. Ugyanigy jár el Parma, s az összes Bourbon fejedelmek abban állapodtak meg, hogy a rend eltörlését fogják követelni.

Valamely más rendfőnökkel, azon simulékonysággal, melylyel a jezsuitákat vádolták, talán meg lehetett volna menteni a társulatot, ha újjáalakítják. Ricci azonban, semmi mással nem törődve, csak a társulat ellen elkövetett igazságtalanságot látta; aut sint ut sunt, aut non sint, ebből állott válasza; olyan volt ő mint valami hajóskapitány, ki meg akarja menteni a terhet, vagy elveszni

vele együtt. Másrésről ismét a pápától a jezsuita rend eltörlését kért annyi volt (mondá d' Alembert), mint azt követelni a porosz királytól, hogy bocsássa el gránátosait. Nem ők voltak-e a pápai jogok legkittinőbb védői? nem ők voltak-e azok, kik a chilibi, paraguayi, chinai új telepítvényekkel helyrehozták az eretnekség és a schisma által okozott veszteségeket? amiértis a pápa azt válaszolta, hogy a rend a lehető legvilágosabban jóvá van hagyva a trienti zsinat és elődeinek rendeletei által, s az Apostolicam kezdetű bullával azt ismét megerősítette; tiltakozott, irt, de nem volt kire támaszkodnia (1768.) A fejedelmek ekközben minden oldalról igényeket támasztanak a szent-szék rovására; elfoglalják jogait és birtokait, sőt azt is javasolják, hogy vétessék ostrom alá Róma, miszerint a nép föllázadjon a pápa ellen, „ez levén az egyedüli mód a jezsuiták eltörlésének kieroszakolására“¹⁾.

XIV. Kelemen.

Teljes bomlásban volt tehát az egyház, midőn meghalt XIII. Kelemen (1769 febr. 2.), ezen velencei kalmár, ki szembe mert szállani szent Lajos fiaival, az utolsó pápa, ki a középkor pápáira emlékeztetett. A jezsuiták ravasz mindenhatóságának kellett volna most vezetni azon conclavét, mellytől életök vagy haláluk függött. Az összes miniszterek és udvari bibornokok cselszövényei, a követek fenyegetőzései, II. József gögös lenézése, ki csak azért jelent meg, hogy kigunyolja a pápákat, a jezsuitákat és a királyokat, a Bourbon udvarok által harmincznál több egyén ellen emelt tiltakozások (exclusiones), igen messze huzzák a választást. Ez végre Ganganelli Lőrinczre esett, (Sant Arcangelóból Rimini mellett), ki XIV. Kelemen nevet vett föl. Ez gyöngéd erényekkel bíró és alkalmazkodó, őszinte s egyszersmind nagyravágyó férfi volt, ki azt hitte, hogy többé nincs ideje az ellenállásnak, hanem engedni kell; nem vette észre, hogy egy kizárólag erkölcsi hatalomnak vezetnie kell a közvéleményt, és nem alája vetni magát. Láttá, hogy a katolikus világot a vallástalanság ostromolja, melly egyképen fenyegeti a trónokat és oltárokat, s mégis úgy látszott, hogy a fejedelmek is egykézre játszanak vele, ostromolva a szent szék jogait, s mindenütt nemzeti, független patriarchatusokat ohajtva felállítani. Teljesen bizott Krisztus ígéretében s ezt írta egy barátjának: A szent szék nem fog elveszni, mert az egység alapja és központja; de el fog-

¹⁾ D' Aubeterre marquisnak Choiseullhoz íutézett sürgönye 1768. nov. 30-ról, Saint-Priestnél.

ják venni a pápáktól mindazt, amit nekik adtak. — Ezzel megegyezőleg engedte, hogy a fejedelmek mindinkább lazítsák ama kötelekeket, mellyek a nemzeteket Rómához fűzték; állították, hogy a conclaveben (ennek hiteles adatai az ellenkezőről tanuskodnak) egy okmányt irt alá, mellyben magát a jezsuitarend eltörlésére kötelezte, sőt még arra is reményt nyújtott, hogy a szent széket Avignonba helyezze át ¹⁾; annyi bizonyos, hogy alig foglalta el a trónt, visszavette az elődje által Parma ellen kiadott monitoriumot, s visszaküldötte a nunciust Portugalba.

A fejedelmek nem elégedtek meg azzal, hogy egyenkint kikergették a jezsuitákat országaikból; ohajtották, hogy ne legyen eltérés a polgári és egyházi hatóság között; elejét akarták venni ama veszélynek, hogy valamely új miniszter vagy szerető ismét visszahívja őket. Franciaország, Nápoly és Spanyolország tehát közös megállapodás folytán sürgetik, hogy a pápa törölje el őket, Ricci atya és Torrigiani bibornok védőjük pedig a hatalmak rendelkezésére adassanak. A kérelem támogatása végett Tanucci, ki személyes ellensége volt XIV. Kelemennek, leszedeti azon márványszobrokat, mellyek egy század óta a római Farnese-palotában tartattak, hogy Nápolyba vitesse; a toscanai nagyherceg hasonlóképen megfosztja ékességeitől a Medici palotát; ezen személyes sértésre számított tényeknek okvetlenül mélyen föl kellett háboritniok egy oly népet, melly, miként az olasz, annyira lelkesül a művészetekért. A többi Bourbonok nem fogadják el a pápai követet Madridban, elfoglalják ²⁾ Avignont, Beneventót, Pontecorvót, ki-

¹⁾ Lásd az *okmányokat* **Saint-Priest**-nél. Könyve *De la destruction des Jésuites*, egy encyclopaedista indulatosságával van írva, de azért elég őszinte, s haszonnal lehet olvasni. Felkarestem az összes leghévesebb műveket, mellyek e tárgyban napjainkban megjelentek, kivéve a pusztán szószaporítókat; mindezek meggyőztek engemet arról, mily fontossággal bir ismerni a tényeket, bármely oldalról hozassanak is fel. Tulzott a jezsuiták érdekében Cretineau-Joly története, ki hogy őket kitisztázza, vádolja az egyházat, a pápát s ami szent csak létezik. Ezen VII. kiadás nyomtatása alatt megjelent a tudós Theiner praelatus XIV. Kelemen élete című munkája, melly igen számos okmányt nyújt vala gazdagítva, s egészben véve nem csak fölmenti, hanem dicséri is ama pápát, fájdalom, de kikerülhetlen szükségesség gyanánt tüntetve föl a jezsuiták eltörlését, s kimutatva, hogy a pápa azon szilárd meggyőződéssel határozta magát e lépésre, miszerint az egyház javát mozdítja elő.

²⁾ A fosztogatási düh már ekkor kezdett átmenni a bölcsészekről a királyokra, kik aztán a népet is megtanították ezen mesterségre. Voltaire ezt írta Frigyesnek (1770. jul. 8.): „Engedné Isten, hogy Ganganellinek valami szép

jelentve, hogy mindaddig vissza nem adják, míg a pápa föl nem hagy az ingadozással, sőt még gonoszabb dolgokat is látszottak forralni. Végre még azt is elhitették vele, hogy jezsuita méreg és gyilok fenyegetik, valamint arról is sugdostak, hogy elődét a bölcsészek mérgezték meg; amiért is Kelemen, „szelid és emberszerető pápa, kit azonban Isten nem teremtett illy heves zivatarokra“¹⁾, a félelemtől ösztönöztetve s hogy kikerülje a követek látogatásait, betegnek adta ki magát, szegényes étkekkel élt, mellyeket egy barát talált fel neki, s barátok, tanácsadók nélkül töltötte napjait. Időnyerés végett megígéri, hogy Ricci után nem fog kinevezni rendfőnököt s megtiltja az ujonczok fölvételét; akarja, ugymond, hogy minden király egy értelemben legyen, amelly célra zsina- tot fog összehíni; alkudozik a szent széknék Avignonba való áttétele fölött, könyörületet és nyugalmat esd a kérlelhetlen miniszterektől, még elcsigázott testének sebhelyeit is mutatva. Ekközben jóváhagyja azt, amit a három udvar művelt, s a legszigorúbban bánik a jezsuitákkal: megfosztja őket néhány collegiumaiktól, látogatókat küld nyakukra, sarcokat ró rájuk, megengedi, hogy a hitelvezők elárverezzék butoraikat, — végül felszólítja a királyokat, hogy terjeszszék elő a jezsuiták elleni felháborodásuk okait, miszerint indokolhassa eltörlésöket. III. Károly csakugyan összegyűjtötte azokat; Choiseul azonban, kinevetve a pápa barátos tempóit, (fraterie,) megakadályozta azok elküldését, s azt adta válaszul, hogy az indokok ki vannak fejtve mindegyiknek redele- teiben, s elégedjék meg ezzel; nem tartoznak számot adni a pápának magaviseletökről, nem választották őt bíróvá.

---

birtoka volna az ön közelében, s hogy ön ne volna olly tavol Lorettótól! Milly szép dolog lenne megrétfálni ezen harlequineket és bullagyártókat. Nagy örömem telik benne, ha nevetségössé tehetem, még inkább örülnék, ha kifosz- hatnám őket.“

Frigyes, nagyobb bölcsésznek mutatván magát a bölcsésznél, következőleg válaszolt (jul. 17.): „Ha Loretto szállóm mellett volna, nem nyujtanám ki reá kezemet. Kiucsei elcsábíthatnák a Mandriniket, a Conflansokat, a Turpineket, s a hozzájok hasonlókat. Nem mintba tisztelném a dörösség által tett ajándékokat, de kímélni kell azt, mit a közönség tisztel, nem kell botrányt okozni; s aki bölcsőbbnek tartja magát a többiekriél, kell, hogy szánalommal legyen gyöngeségeik iránt s ne sértse előítéleteiket. Kivánatos volna, hogy korunk állítólagos bölcsészei színtén így gondolkoznának.“ Később azonban ugyanezen király következőleg irt: „Azt hiszem, hogy Franciaország minisztere többé nem engedi ki- csuszni kezei közöl Avignont, ha már egyszer megkaparította.“

¹⁾ Saint-Priest, 137.

Kelemen tehát elkészítetteti Morfoschi által az eltörlési brevét, ezt azonban inkább curialisnak mint pontificalisnak találja, s azt mondja, hogy a papság fenségének megfelelőbb forma kívántatik. Az udvarok eközbe szüntelen sarkallják, hogy vessen véget a halogatásoknak; Kelemen busul, sir s állítja, hogy lemond, s Isten kezét véli fölismerni, midőn a londoni, pétervári, berlini udvarok, vagyis egy görög pápa, egy anglikán pápa és egy istentagadó bölcsész irtak neki egy olly rend érdekében, melyet egy legkeresztényebb, egy katolikus és egy leghivebb király döftek át.

Spanyolország azonban, vagyis Aranda miniszter, Florida Bianca követ által minduntalan zaklatta a pápát, nem adva hitelt betegségének és megígérve, hogy rögtön visszaszolgáltatta neki Beneventot és Avignont¹⁾, mire Kelemen így válaszolt: A pápa

---

¹⁾ Artaud ur *XII. Leo életé*-ben, 50. f., Choiseul miniszter egy levelét tette közzé Bernis bíbornokhoz 1769. jun. 26-ról, melyből kitűnnék, hogy III. Károly volt a fő izgató, s hogy Kelemen minden eszközt felhasználta a dolog halasztására. Ime néhány töredék eme levélből: „Nem kétlem, észrevette ön, miszerint én kényszerítve voltam ezen lépésre, nem csupán amaz előzékenység folytán, melylyel Franciaország királya saját urokaöcsse (III. Károly) iránt tartozik ezen jezsuitikus ügyben, melly jelenleg még súlyosabbá lön ugy a körülmények, mint azon ellenszenv miatt, melylyel a spanyol király a jezsuiták iránt viselkedik s melly sokkal élénkebb, mint a d'Oyeras (Pombal) uré; de meg azért is, hogy megkíméltessek a minentiád számos ellenmondások- és vesződségektől, melyeket soha sem rázhattunk volna le magunkról, minthogy Spanyolországban nem egykönnyen mondanak le bizonyos elítéletekről, ha rögtön kezdetben egész határozottsággal nem irtják ki azokat.

„Azt hiszem a nápolyi királyal, hogy a pápa gyöngé, vagy hamis ember: gyöngé, ha haboz annak végrehajtásában, mit lelke, szíve, ígéretei parancsolnak neki; hamis, ha csalékony reményekkel akarja hitegetni a a koronás főket. Mindkét esetben szükségtelen kimélettel lennünk iránta; ha gyöngé, még inkább az leund, ha észreveszi, hogy mitől sem kell tartania részünkről; ha hamis, nevetéséges leunde azon reményt kelteni benne, hogy kifog rajtunk ravaszságával. Pedig így tenénk, bíbornok ur, ha be akarnók várni, míg a szent atya megnyeri az összes kath. fejedelmek beleegyezését a jezsuita-rend eltörlésére; ön jól látja ama hosszadalmasságokat és nehézségeket, melyek ebből származának. A bécsi udvar csak megszorításokkal és valamelly előnyös alkudozással fogja adni beleegyezését; Németország csak ügyyel-bajjal fogja megadni; Lengyelország, Oroszország által felizgatva, meg fogja azt tagadni, hogy bennünket bosszantson; Poroszország és Sardinia (jól ismerem őket) ugyanezt fogják tenni. A pápa tehát soha sem fogja megnyerni a fejedelmek eme beleegyezését, s midőn illy záradékot terjeszt elének, mint gyermekekkel bánik velünk, kik nem ismerik az embereket, az ügyeket és az udvarokat. Midőn azonban a pápa azt hozza fel, hogy a fejedelmek beleegye-

kormányozza a lelkeket és nem kereskedik velök. — Maga Mária Terézia sem gyámolította szorultságában, azt válaszolván neki, hogy a kérdésses ügy állami és nem vallási, s míg egyrésztől szép szavakkal tartotta a pápát, másrésztől megtiltotta a milanoi érseknek és a többieknek az *In coena Domini* bulla kihirdetését, s Piacenza megszerzésére igyekezett felhasználni ama bonyodalmat. Végre, engedve II. József ösztönzéseinek, „ki türelmetlen kapzsisággal áhítozott jószágaikra“¹⁾, ő is hozzájárult az eltörléshez azon kikötéssel, hogy tétszése szerint használhassa őket, s ezzel vége szakadt a kifogásoknak, amiértis a pápa számos bibornokot nevezett ki, hogy erős pártja legyen a consistoriumban, s elkészítette a *Dominus ac Redemptor meus* brevét, s miután az megnyerte az összes udvarok jóváhagyását,

zéséhez még a papság beleegyezése is kívántatik, voltaképen csak tréfálózni akar velünk. A papság beleegyezése törvényes alakban csak a zsinat összehívása mellett lehetséges, ez pedig kath. országban nem hivatalik össze a fejedelmek vagy a pápa jóváhagyása nélkül . . .

„Csupán az uralkodó fejedelmeket illeti meg tehát sürgetni a pápát, hogy töröljön el egy, irántuk ellenséges szerzetes-rendet; s a szent atyának csupán a Bourbon-ház fejedelmei által indíttatva kell magát ezen *engedményre* elhatároznia. Ha a szent atya meg akarja tenni eme szolgálatot a francia és spanyol királyoknak, anélkül, hogy magára vonná a többi koronás fők neheztelését, tegye ő is azt saját államaiban, ami Francia- és Spanyolországban történt, törölje el a jezsuiták rendjét saját területén s egyszersmind bocsásson ki egy bullát, melyben kijelentné, hogy azon fejedelmek, kik ezután is meg akarják tartani a jezsuitákat, megtarthatják őket mint külön congregatiót, mely saját főnökkel birna azon államok mindegyikében, melyek illetén különös gustussal bírnának.

„Jelenleg tény s az egész világ tudja, hogy a tranvezia, spanyol és nápolyi királyok nyilt harcban állanak a jezsuitákkal, és párthiveikkel. Mi fognak törölni? nem fognak eltörölni? a királyok vagy a jezsuiták lesznek győztesek? Ebben áll a nagy kérdés, mely jelenleg az összes cabineteket foglalkodtatja és izgalomban tartja, s mely annyi cselszövény, annyi vesződség, annyi üzelem okozója az összes kath. udvaroknál. A igazat megvallva, lehetetlen illy látványt szemlélni, anélkül, hogy ne éreznök annak illetenségét, s ha én római követ volnék, szégyeném magam at Ricci atyában uram ellenfelét látni.“

¹⁾ *Saint-Priest* 155. lap. Nem tudom, mennyire hitelesek a *Lettres inédites de Joseph II. empereur d'Allemagne*, Páris 1822. Ezen levelekből mély ellenszenv sugárzik ki az összes szerzetes rendek, főleg pedig a jezsuiták ellen, kiket a leglealázóbb nevekkal és ráfogásokkal illet, vétkül tulajdonítván az ausztriai uralkodóháznak és saját anyjának, hogy türik őket, s biztatva Choiseult és Arandát, hogy irtsák ki őket gyökerestül. *Si je pouvais haïr, j'exécerais cette race d'hommes qui persecuta Fenelon, enfanta la bulle „In coena Domini“ et rendit Rome si méprisable.* Ugyanezt tanúsította római látogatása alkalmával, mely d'Aubeterre idézett sürgönyeiben van leírva.

kibírdette (1773. aug. 16.) Ezen breve tele volt dicséretekkel a társulat iránt; Ignác, ugymond, szent alapokon állította fel, s a pápák érdemeiért kiváltságokkal látták el és tisztelték meg; de tulságosan vágyakodik a földi javak után, kebelében a viszálykodás magvai burjánoztak fel a többi rendekkel, az egyetemekkel, a fejedelmekkel, melly utóbbiak emiatt panaszokat intéztek a szent székhöz; ez hiába igyekezett azokat lecsillapítani sőt még azok is ellenkeztek vele, kik a legnagyobb hajlandósággal viseltetnek a társulat iránt, — amiértis az egyházi béke kedvéért, s az elődök példája nyomán, kik eszélyességből eltörölték a templomosokat és humiliatusokat, ő is eltörli a társulatot. Tagjai vagy a világi papság közé, vagy, ha nekik inkább tetszik, valamely szerzetbe léphetnek át, anélkül azonban, hogy a közigazgatásba avatkoznának. Annak föltétlen eltiltása, hogy hajdani társulatuk eltörléséről vagy intézményeiről irjanak vagy beszéljenek, indokolatlan záradék volt, melly az egész kath. világot engedetlenségre kényszerítette.

Egy rendkívüli hatalmas, gazdag rendről volt szó, mellynek főnöke korlátlan hatalommal uralkodott huszönétezer tag fölött, kik kedvesek voltak a nép előtt, bejáratosak a királyoknál! Képzhetjük, mennyi elővigyázatot kellett használni, hogy eleje vétesék az egész világ lángbaborulásának! Titkos rendeletek küldetek a föld négy tájára; a pápai katonáknak egész hősiességökre volt szükségök; azon szuronyok, mellyeket a portroyalei zárdaszüzek ellen tüztek fel, most a jezsuiták házait vették be rohammal. De csudálatos! sehol nem találtak ellenszegülésre; ama hatalmas, ama boszu után lihegő rend engedett az első parancsnak, keresztbete melléu kezeit, és kimult, sajnálkozva a pápa gyöngesége, vagy a kor türelmetlensége fölött. Annyi gyalázatoság között egy bűnös sem került napfényre. Lefoglalt irattáraikból kellett volna előkerülniök ama jesuiticus gonosztettek bizonyítékainak, mellyek miatt az utókor is a kortársak átkozódásaihoz csatolhassa a magáéit: de még mindig vár rájok. A miniszterek abban reménykedtek, hogy kincseikkel kifizethetik a közadósságokat. III. Károly mondá, hogy ez leszen az ő Peruja. Hozzáfogtak tehát a fosztogatáshoz, s Róma érészben fölülmulta még a későbbi jakobinusokat is; a nyilvános bankoknál levő összegeik lefoglaltattak, azt hozván fel, hogy nem levén többé hitelező, megszűnt a hitel is; Riccít megesküdtették, hogy hiven számot adand a társulat vagyónáról, minthogy pedig sehol sem találták fel a remélt gazdagságot, az Angyal-várba zár-

ták a rendfőnököt, anélkül, hogy képesek lettek volna egyebet kicsikarni belőle, mint hogy a rend gazdagságát a hivek adományai képezték.

Nem sokára Gangarelli elvesztve egészségét, s mint némellyek akarják, eszét is, rémképektől környezve és irgalomért esedezve, meghalt, s mint állították, a jezsuiták által megmérgezve (1774.). Igaz, hogy az orvosok nyomát sem találták a méregnek; igaz, hogy a józan ész azt kérdi, miért nem tették ezt, ha tehetséggel és akarattal bírtak reá, előbb, hogysem rájok mérte a végső csapást, vagy miért nem sujtották inkább a hatalmas követelőket, mint a gyöngye engedőt? de vajjon marad-e hely a józan ész számára a szenvedélyuralta időkben?

Utóda, VI. Pius, a fejedelmek iránti tekintetből nem merte szabadlábba helyezni Riccít, ki ennekfolytán továbbra is az erődben tartatott anélkül, hogy elfogott irataiból és levelezéseiből az fűnt volna ki, mintha ő még mindig ama hatalom birtokában hitte volna magát, mellytől őt a pápai breve megfosztotta. Egy püspökséget ígértek neki, ha aláír egy bizonyos iratot, ő azonban visszautasította az ajánlatot. Halála előtt írásban kijelentette, hogy „azon pillanatban, midőn meg fog jelenni ama törvényszék előtt, melly egyedül van a csalatkozhatlan igazság birtokában, csupán a tiszta igazság kedvéért mint jól értesült egyén, mint rendfőnök, nem habozik kimondani, miszerint a Jézus-Társaság semmi okot nem szolgáltatott eltöröltetésére, sem ő maga. Ricci, bebörtönöztetésére; különben őszintén megpocsát földözöinek, halát ad Istennek, hogy kiszólítja őt eme nyomoruságok közül, s esedezik hozzá, hogy halála enyhítse azok szenvedéseit, kik ugyanazon ügy miatt sanyargattatnak.“ — Ezen nyilatkozatot ismételte, midőn az Ur testét magához vette, kért mindenkit, hogy tegyék azt nyilvánossá, mire kiadta lelkét. VI. Pius ünnepélyes temetést rendezett neki s elődei között rendelt számára helyet; a comacchiói püspök vértanunak nyilvánította.

Illy véget ért ezen társulat, melly sem gyermek-, sem öregkorral nem bírt. Az eltörlési brevéhez egy tilalmat csatolt a pápa az ellen, hogy a jezsuiták rendjök eltöröltetése miatt gunyoltassanak. Ugyancsak sokat gondoltak a jezsuiták ellenségei a pápa tilalmával! ezeket ellenkezőleg valóságos örömtasság szállotta meg, mintha az emberiség váltattott volna meg: Pasquino nevet; a költők dalokat és magasztalásokat zengenek; Lissabonban Tedeum-ot, kivilágítást rendeznek, s kihirdetik, hogy pórt indítanak

minden jezsuita ellen, aki netán oda vetődnék, s mindenki ellen, aki becsmérőleg szól a brevéről ¹⁾

A fejedelmek azt hitték, hogy végre nyugodtan alhatnak, s mégis azon brevét, melyet olly makacsul sürgettek, csak fen tartásokkal fogadták el minden ellen, ami netán sérelmesnek látszanék az ő vagy a püspökök tekintélyére nézve. Főként pedig mivel a pápa azt ajánlotta, hogy a jezsuiták vagyona jótékony célokra fordíttassék, kijelentették, hogy jogukban áll tetszésök szerint használni fel azt. A gyöngeség tehát csak uj bántalmazásokra bátorított.

A bölcsészek, kik a csapást előkészítették, ezt most ürügyül használták fel arra, hogy a vallást mint üldözött gunyolják. II. Katalin ahelyett, hogy eltörölte volna a jezsuitákat lengyel tartományaiban, arra kérte a pápát, hogy erősítse meg és ruházza fel őket ama püspöki előjogokkal, melyeket a hitküldéreknek szokás adni; bölcsésznoői hangon ezeket írta a pápának: „A félelem nem illik szentséged jellegéhez, s hivatásánál fogva sem alkalmazkodhatik a világi politikához, ha ez ellentétben áll a vallással. Ha pártfogolom ezen szegény üldözött szerzeteseket, azt nem szeszélyből, hanem alapos okokból, igazságszeretetből és azon reményből teszem, hogy népeimnek hasznára fog válni. Ezen békeszerető és ártatlan

---

¹⁾ Botta Károly, ki igen dühös a jezsuitákra, mondja, hogy a jansenisták kiméletleneknek mutatták magukat irántok, de „sokkal több emberszeretetet tanúsítottak a bölcsészek, tanácsesal, pénzzel, pártfogással gyámolítva Ignác amaz ellahyott tanítványait. Most a köz-ajnálkozás kísérte őket, mert midőn a számuzeetésbe mentek, sokan a legvégső szükségset szenvedték, betegség, kor, vagy szegénység miatt.“ XLVIII. könyv. Ő maga előszámlálja bűneiket, vagyis hogy tulsulyra akartak vergődni s emiatt többet tanultak mint a többiek; hogy nagy gonddal válogatták meg növendékeiket, hosszúra szabták ezek kipróbáltatási idejét, elannyira, hogy csak akkor vették fel őket, ha biztosak voltak arról, amit tettek; hogy jobbak voltak iskoláik az egyetemeknél; hogy megnyerték maguknak a szülők bizalmát s a növendékek szeretetét; hogy olly szoros összeköttetésben állottak egymással, hogy még azok sem beszéltek rosszat a rendről, akik odahagyták. Lásd ugyan azon XLVIII. könyv elejét.

Leo (protestáns) így szól: „A pápának jogában állott eltörölni a rendet s az egyház érdekében erre elegendő okokat találhatott; de hogy egy pápa annyira megfélelkezhetett amaz elvről, mely által Róma a világ fölé emelkedett; hogy engedett a világi hatalmak sürgetéseinek, melyek bántó alakban terjesztettek elő: ez nyilván kimutatta, hogy a szent szék olly gyöngeségbe sülyedt, melyet nem igazolnak teljesen az általános körülmények, hanem emiatt részben ama férfiú okozandó, ki azt elfogalva tartotta anélkül, hogy birt volna ama hősi jellemmel, melyet magas állása követelt.“ *Olaszország története*, XII. Könyv, 4. f.

férfiak társulata élni fog birodalmamban, mert a szerzetek között ezt találom legalkalmasabbnak az ifjuság és a tudatlan nép oktatására, minthogy az emberszeretet, alárendeltség érzelmeit s az igazi vallás elveit csepegteti szívökbe. Nekem nem kell tartanom papi fondorlatok és cselszövényektől, s törvényeim alatt bárkit csak nyilvánvaló ok miatt üldöznek. Atalában ama gonosztetteknek, melyekről e rendet vádolják, soha sem láthattam bizonyítékait. s bátorkodom állítani, hogy szentséged sem látta azokat.“ Végül arra kéri a pápát, hogy tartsa meg őket Oroszországban; majd mondja lesz rá, hogy lecsillapítsa az ellenséges udvarokat, melyek különben emiatt nem fognak ellene hadat indítani (1783. jun. 4). II. Frigyes kitiltotta az eltörlési brevét azon kijelentéssel, hogy mivel kötelezte magát mitsem változtatni meg Sléziában a kath. vallás körül, fel kell tartania a jezsuitákban a legjobb papokat és tanítókat, akiket csak ismert. Bölcsész barátai üldözési dühökben minduntalan sürgették, hogy adjon tul rajtok, ő azonban mindig csak azt válaszolta, hogy a törvények büntetik ugyan a bűnöst, de nem zavarnak össze gonoszokat és ártatlanokat; s hogy csak vádolják őt türelmességről, ez még a legkevesebbé sajnos hiba valamely fejedelemben 1) Végre azonban megunva a zaklatásokat, elrendelte, hogy tegyék le a jezsuiták rendi öltönyüket és nevöket, képezzék az iskolaügygyel foglalkozó királyi Intézet papi tagjait, s mint ilyenek foglalkozzanak azontul is a közoktatással. Utódja aztán teljesen kiküszöbölte őket.

A kormányok nem gondolták, hogy valamely társulat még akkor is félelmet idézhetne elő, midőn már elvesztette politikai befolyását és a közvélemény támogatását. Nem hitték, hogy egy olly rend bukása, mely a közoktatást és a lelkismereteket vezette, nem történhetik meg erkölcsi felforgatás nélkül; hogy ki fognak pusztulni a collegiumok, anélkül, hogy előbb gondoskodtak volna pótlásukról 2). A jószágok, melyek elegendők voltak a közösségben élő tagok fentartására, elégteleneknek tüntek fel a világi tanítók díjazására, amiértis a pénzügy még inkább megbomlott, ahe-

---

1) Lásd ez érdemben d' Alembert-rel folytatott levelezését, ez utóbbi műveinek XVII. fejezetében, különösen pedig az 1774. jan. 7., márc. 11., és május 15-ről kelt leveleket.

2) A jezsuiták egy heves ellensége a szemrehányás hangján így irt 1815-ben: *Les hommes qu' on accuse d' avoir donné le mouvement au préparé les voies à la Révolution, n' avaient- ils pas été pour la plus part, élevés dans les collèges, tenus par les Jesuites? Du Pradt, Congrès de Vienne.*

lyett, hogy jobb karba hozatott volna. A fejedelmek kimutatták, hogy önkénykedéseikben többé semminemű főket nem ismernek, minekfolytán a népek, mellyek ezidőtájt kezdettek szabadságokat követelni, érezték, hogy ezeket csak törvénytelen és erőszakos utakon szereshetik meg.

Attól tartva, hogy igazságtalanoknak ne látszassanak, sokan igazságtalanokká lesznek; az e tény fölött eddig hozott ítéleteket eme félelem sugalmazta, de hogy nagyszerű vagy gyalázatos volt legyen-e az, most már minden olvasó megmondhatja; jó vagy rossz volt-e az, csak akkor lehet elhatározni, ha majd tisztába jötünk afölött, jó vagy rossz volt-e forradalom.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Törökország és Perzsia.

A politika eme bonyodalmai között már alkalmunk volt említést tenni egy hatalomról, mellynek a mult század látta hanyatlását s talán a mienk látandja enyészését.

III. Achmet sultan a passarowitzi béke értelmében (1718) elvesztette a temesi bányságot, Nándorfehérvárt Szerbia jókora és Oláhország csekély részével, másrésről azonban megszerezte Moreát a körültekvő szigetekkel, egyedül Cerigo maradván meg a velenczéseknek; övéi azt hányták szemére, hogy meggyalázta birodalmát. Oroszországgal is szerencsétlen háborukat viselt; Nagy-Péter azonban, ámbár győztes volt, sajnálkozott, hogy a pruthi béke értelmében (1711) át kellett engednie Azowot, amellynek visszaszerzése végett hajókkal látta el a Dont; ekkor azonban elragadta őt a halál, utódaira hagyván ekként Kelet iránti terveinek megvalósítását. Ugy látszott azonban, hogy a két ellenséges hatalom egyetértett abban, miszerint hasznukra fordítsák a perzsa zavargásokat.

Perzsia négy különböző népséget foglal magában. A benszülött törzsek, mellyek a Perzsa-öböl és Arménia között elterülő hegységek között nomád életet folytatnak, vagyis Kerman, Fars, Irak, Kurdistan, soha sem voltak meghódítva, hanem féken tartatnak a török és ama turkomán és tatár törzsek által, mellyek két más fajt képeznek, s mellyek lassan lassan meghódították az országot. Az arab

törzsek végül a nyílt téren laktak, kereskedelmet folytatva az öblön, s csak névleges függésben állva.

A kényuri kormánynak alávetett perzsák négy osztályra oszlanak: harcosok, kik a mahomedán törvény értelmében tulsulylyal bírnak; törvény emberei; kereskedők és mesteremberek; földmívelők. Csendesesen munkájokkal foglalkozva helyrehozzák az elpuhult és zsarnoki, vagyis olly urak által kezelt kormány okozta bajokat, kik a háremekben növekedve, csak a kéjelgés és barbárság ittasságát ismerik.

Sefi.

Amaz elfajult és vérengző nemzedék közül kitűnt Nagy-Abbas sah, ki negyvenévi uralkodása alatt dicsőséggel halmozta el magát. Abbas utolsó akarata unokáját Sam-Mirzát hitta a trónra (1628), ki Sefi-nek czimezte magát, s kit akként tisztelték meg, hogy annyi szőnyegre ültették, ahány uralkodó volt családjából. A háremben növeltetve, szelid külső alatt kegyetlen szívet rejtegetett; szélsélyből vagy félelemből nem csak saját rokonait, hanem sok másokat is hidegvérrel kivégeztetett. Megvakittatta tulajdon fiát, Abbast, midőn azonban emiatt halálos óráján bánatot érzett, egy herélt, ki elég bátorsággal birt nem engedelmesskedni, épen vezette őt hozzá, kit aztán utódjává nevezett ki.

II. Abbas.

Ezt gyermekségében derék miniszterek vezették, kik reformálni igyekeztek a fényüést és az erkölcsöket, megszüntetni a bor élvezetét, minek Nagy-Abbas nagyonis átengedte magát; de talán épen nevelőinek szigorúsága miatt annyira megutálta II. Abbas a nyugóket, hogy mihelyt csak tehetett, dobzódásra és kegyetlenségre adta magát. Békében élt egészen harminczhat éves koráig, türelmes volt a különféle felekezetek irányában, de rossz volt mindenkivel, aki hozzá közeledett, sokakat megfosztott életöktől és megrövidítette a saját magáét.

Soliman.

Fia, Sefi, Soliman nevet vett föl, hogy elejét vegye ama bajjólátoknak, mellyek trónralépését kísérték. (1666). Felöle még a keleti kényuraság mellett is hihetetlen kegyetlenségeket beszélnek; megégettette háreme mind azon hölgyeit, kik vallásoságból vonakodtak leinni magukat, s megölte azon heréltet, ki megmentette azon nőket, kik különösen kedvesek voltak a sah előtt, hogy ne kelljen később bánkódnia. Mialatt részegeskedett s minisztereit is arra kényszerítette, az uszbekek minden évben

pusztították Korassant, a tatárok pedig a Káspi-tenger partjait. Ali-Kuli-Kolan nagy harczos visszaverte őket, ez azonban olly nyugtalankodó volt, hogy elzárva tartották, míg nem volt rá szükség, amiértis a sah oroszánjához hasonlította magát: „Le-nyügöznek, midőn nem szolgálók, feloldoznak, ha szükségök van rám.“ Midőn egyszer Kuli-Kolan különös engedély mellett vadászaton volt és értesült Soliman haláláról, őrére rohan és megöli e szavak kíséretében: „Tanuljátok meg nem hagyni szabadon kóborolni olly embert, kit a király őrizetetekre bízott;“ erre az udvarhoz megyen dicsekedve hűsége eme bizonyítékával.

Soliman, halála előtt ezeket mondotta: „Ha nyugalmat akartok, emeljétek Hussein Mirzát a trónra; ha dicsőséget, koronázzátok meg Abbas-Mirzát.“ — A heréltek uralomvágyból a gyöngé és vakbuzgó Husseint választották meg (1694), ki csupán molláhnak és szent sind-eknek osztogatott hivatalokat; ezek collegiumai orgyilkosok menhelyeivé lőnek, egyikök pedig saját kényekedve szerint kormányozta Perzsiát, elannyira, hogy minden bort és illatos vizet kiöntetett, ami csak az udvarban létezett, az általok megfertőztetett edényeket pedig összetörette; üldözték az eretnekeket, különösen pedig a suffitákat, míg másrészről a közügy ártalmas állapotba sülyedt, a katonák éhen haltak, a lázadók föl-emelték sörényöket. Hussein egy halálos ítéletet sem mondott ki, s henyén töltötte napjait a meg-megújuló lázadások között.

Afghanok.

Kandahar, melly mongolok és perzsák által határoltatik, majd emezeknek, majd amazoknak volt alávetve, s következésképp egyiknek sem engedelmeskedett, hanem a mindegyik törzs által választott főnököknek. Ezen törzsek között az afghanoké volt a legkiválóbb, kik az Indus és Korassan közötti hegyeken laktak, s származásukra nézve különböznek a perzsáktól, a tatároktól és a hinduktól, s némellyek a Nabukodonozor által fogságba hurczolt zsidók ivadékainak tartják őket. Fölvevén Mahomed vallását, kevésbé tisztelték a kormányt, melly össze akarta olvasztani a különféle törzseket, s majd Perzsia majd India felé hajolva, mindenkor bizonytalan és veszedelmes alattvalók voltak. Egyik családok Delhi trónján ült. Midőn Nagy-Abbas elfoglalta Kandahárt, a Ghilge és Abdalla törzsek Perzsia alattvalóivá lőnek, mellynek kormányzója elnyomta és elkeserítette őket, mignem Abbas az ő nemzetökből való Sidut nevezte ki ispahani seikké, kiknek utódai (siduceusok) szentekül tiszteltettek s mindenha engedel-

mességre találtak. Az afghanok azonban inkább Delhihez mint Ispahánhoz hajoltak, amiértis Hussein, hogy féken tartsa őket, Giorgin-kan Valyt, vagyis Georgia herczegét küldé oda kormányzóul egy hadsereggel. Ez megfékezte az afghanokat s mint meghódítottakkal bánt velök; panaszaiik soha sem orvosoltattak, úgy hogy megint ujításokon törték fejöket. Mir-Weis főnökük, ki mint kezes Ispahánba küldetett, meg tudta nyerni Giorgin ellenségeit, veszedelmes és nagyravágyó emberként tüntetve fel őt, és sikerült neki megfosztani őt Hussein kegyétől, mig másrészről látva a birodalom kéjelgő gyöngeségét, hazája fölemelésén gondolkozott. Mekkába zarándokolva azon kijelentést eszközölte ki az odavaló tudósoktól, hogy szent a siiták ellen való háboru, kik valamennyien kiirtandók.

Ezidőben Nagy-Péter egy Orii Izrael nevű, örmény származásu kalandort küldött a sahhoz követi minőségben, adómentességgel ruházva fel őt mind azon áruktól, mellyeket ő és kísérete magukkal visznek. Ez tehát több százra menő kíséretet vitt magával, hogy meggazdagítsa magát és barátait, s az örmény királyok ivadékanak adta ki magát. Mir-Weis azon gyanut keltette föl Husseinben, hogy Oroszország, Giorginnal egyetértve, el akarja foglalni Armeniát és Georgiát, s kieszközölte, hogy visszaküldessék hazájába mint kalander, vagyis főtisztviselő, miszerint szemmel tartsa Giorgint. Ez fölboszankodva emiatt, meggyalázta őt, rabszolgánöül követelve töle leányát; Mir erre fölizgatva az afghanokat, egy ünnepély alkalmával megölte Giorgint összes hivoival (1708), elfoglalta Kandahar erősségét, az afghanok főnökének címét vette föl, s az eretnekek ellen indítandó háboruval szándékozott magát állásában megerősíteni. Ispahanból hadsereg helyett követség érkezett, melly előtt Mir válaszul a király gyöngeségét gunyolta, s megesküdött a sóra, a kenyérre és a Koránra, hogy nem teszi le kardját addig, mig le nem döntötte Hussein a trónról és el nem foglalta Perzsiát. A győzelem nem engedi, hogy ezen fenyegetőzéseket vakmerőeknek mondjuk, s Kandahar független ország lett.

Mir-Weis halála után (1715) két csecsemőt hagyott, s midőn a nagyobbik, Mir-Mahmud, elérte tizennyolczadik évét, királynak kiáltatja ki magát, Ispahan ellen vonul, melly hatszázezer lakost számlált, s ostrommal veszi körül (1722). Egy üstökös csillag feltünése már előbb rémületet idézett elő, s az ég haragját a kéjholgyek kiüzésével és a bor eltiltásával igyekeztek megengesz-

telni. A rettegés megbénítja a védelmet; a gyönyörű kéjlokok, melyekkel Nagy-Abbas ékesítette Ispahan környékét, a barbárok zsákmányává lesznek; Hussein, ki mindvégig gyáva marad, gyászöltönyben szaladgál az éhező város utcáin, üdvözölve alattvalóit, mire a győztesnek szolgáltatja át a királyi jelvényeket; s ezzel véget ért a Sofik uralkodó családja. Mahmud kegyetlenül használja fel győzelmét, legyilkolja a főembereket, míg végre egyik rokona, Ashraf, megfosztja 'öt jogara- és életétől (1725). A fetwa megengedi a törököknek, rabszolgákká tenni a keresztények fiait és asszonyait s egészen tetszésök szerint bántani velök, anélkül azonban, hogy vallásuk megváltoztatására is kényszeritené őket, másrésről azonban meghagyja, hogy a siitákat még erőszakkal is kényszerítsék eretnekségök elhagyására, s hogy ne fogadjanak magukhoz olly nőket, kik abhoz makacsul ragaszkodnak. A perzsák irányában elkövetett kegyetlenségek tehát törvényszerűek voltak és iszonyatosak, miként vallási háborukban szoktak lenni.

II. Thamasp.

Péter czár ezen bonyodalmak között elfoglalta Derbendet, a törökök pedig, kik betörték Georgiába és Armeniába, meghódították Taurist és Sirvant. Ezen foglalások kevésbe mult hogy ellenségeskedést nem idéztek elő Török- és Oroszország között, Franciaország azonban közbelépett, minekfolytán kölcsönösen biztosították egymás szerzeményeit, megígérve, hogy azokat még inkább kiterjesztendik s támogatni fogják Thamaspot, a hatalmától megfosztott Hussein fiát. S csakugyan harcra kelve a bitorlóval, a Porta huszezer ember feláldozásával elfoglalta Hamadant, később pedig Tifist s már azon reménnyel kecsegtette magát, hogy véget vetend a siiták birodalmának. A dolog azonban egészen máskép dőlt el, mert százötvenezer ember elvesztése után kénytelen volt a békét elfogadni (1724), elismerve a bitorlót s megtartva a két elfoglalt tartományt. Emellett a moszkoviták Sirvant és Gilant tartották elfoglalva; Korassan s majdnem valamennyi déli tartomány az afghanok hatalmában voltak; Georgia megtagadta az engedelmisséget; úgy, hogy Thamasp kezében csak Mazanderan tartomány maradt meg, mellyben Ferabad erőssége és a hegységek menhelyet nyújtottak neki.

Nadir, egy korassani pásztor fia, odahagyva békés foglalkozását, egy martalóc csapat élére állott, megrohanva a Meshidbe zárandokoló karavánokat; később, midőn ellenség ütött hazája földére, csapattja hadsereggé szaporodott, melylyel megtámadta az

afghanokat s megreszkettette Ashrafot Irannak csak nem rég elfoglalt trónján. Ekkor Thamaspnak ajánlotta fel szolgálatát, azon föltétel alatt, hogy a tema tduletnek nevezze ki őt. Thamasp homlokon csókolta és ígérte neki, hogy atyjául fogja őt tekinteni, s teljhatalommal ruházta fel, mire Nadir Thamasp-Kulikan, vagyis: Thamasp rabszolga-főnöke czimet vett föl (1727), s győzelemről győzelemre haladva, visszafoglalta az afghanoktól az elvett tartományokat; a legyőzött Ashraf meggyilkoltatja Hussein, s csekélyszámu csapatjával Kandahar felé húzódik vissza, mig végre Segestan sivatagjain megtámadtatva a beludsoktól, ő is meggyilkoltatik. Kuli-kan erre visszavezetvén a sahot Ispahanba (1729), felszólítja Török- és Oroszországot, hogy adják vissza a jogtalanul elfoglalt tartományokat. Ezen felszólítás ép akkor érkezik Konstantinápolyba, midőn a vén Ibrahim, III. Achmet nagyvezire, menyekzőjét tartotta az ezer és ezer virágok kelyheibe helyezett lámpások által megvilágított kertekben. Achmet, ki egészen el volt merülve eme látványosságokba, szivesen beleegyezett volna eme kívánságba, ha nem kellett volna az ulema, a janicsárok és a nép haragjától tartania, kik őt háborura sarkalták. Hogy ezt meg lehessen indítani anélkül, miszerint ropant félrerakott kincsekhez kellene nyulni, új adót vetettek az árukra, s a földnépe, melyre annak terhe sulyosodott, nem zuglódott vallási gyűlöletből. A sereg még össze sem gyűlt Skutariban, midőn hire jött, hogy Kuli-kan megverte a szeraszkiert, elfoglalta Taurist, Hamadant és az egész Georgiát.

A szerencsétlenség felszakítja az elégtelenség zsilipjeit; szemérehányják Achmetnek a passarovitzi békét, hogy csak feleségeivel, gyermekeivel, virágaival és madaraival foglalkozik, s csak annyiban gondol az országra, hogy átvegye a nagyvezir által a néptől kicsikart kincseket. Erre Kalil Patrona rongyszedő, Muslu gyümölcsárús, Ali Emir kávé s összecsisztítja a népet, s a nagyvezir letételét követelve végigjárják az utcákat (1730 szept. 28.). A janicsárok ahelyett, hogy ellentállának, elfutnak; elfutnak a hatóságok is, mire Kalil Konstantinápoly urává levén, felnyitja a börtönöket s janicsár-agákat és egyéb tiszteket nevez ki. Achmet kitüzi a próféta zászlóját és harmincz aranyat ígér mindenkinek, ki ahhoz jö; Kalil azonban hatszáz embert állit fel azon meghagyással, hogy löjjenek le mindenkit, ki a szent zászlóhoz közeledik. Csapatjához ekközben mind többen csatlakoznak ama janicsárok közül, kik Perzsia el-

len indultak; Achmet azt hiszi, hogy megengesztelheti őket, ha kidobhatja nekik a nagyvezir, a kapudan-basa és a kiaja holttesteit; ők azonban életben akarták ezeket kezeik közé kapni, s követelték, hogy Achmet mondjon le.

I. Mahmud.

A nagyur tehát előkeresi unokaöccsét, a harmincznégyéves Mahmudot, ki mióta Jatyja II. Mustafa, a tróntól megfosztatott, a serailban volt elzárva, padisah gyanánt üdvözli őt s e szavakat intézi hozzá: Atyád elvesztette az országot, mert vakon engedett a muftinak; én, mert bízam Ibrahimban. Legyen ez példa előtted! mire fiaival együtt Mahmud helyét foglalja el ¹⁾. Ibrahim házában harminczkét milliónyi értéket találtak, s gyöngyöket, mellyek negyvenöt millióra becsültettek, a serail kincsein kívül; ennyivel birt az ottoman birodalom még hanyatlásában is!

I. Mahmud uralkodása kezdetén a lázongó tömeg szeszélyeitől függött, s nem csekély erőre, eszélyességre és álnokságra volt szüksége, hogy visszaállítsa a nyugalmat. Látni akarta Kalil Patronát, ki mint új Masaniello, egyszerű janicsár-öltözetben, meztelen lábakkal jelent meg előtte. Midőn felszólított, hogy kérjen valamit a szultántól, így felelt: „Én megelégszem azzal, hogy felségedet a trónon láthatom. Akik ismerik a történetet, azt mondják nekem, hogy nem engedik ágyában meghalni azt, ki szultánokat emel trónra; én azonban megmentettem az országot elnyomótól s ez elég nekem.“ Minthogy azonban Mahmud atyái lelkére esküdött, hogy meg akarja őt jutalmazni, azt kérte, hogy töröltesse el az élethossziglani béretek, mellyek Ibrahim pénzügyi gazdálkodása alatt életbeléptek, s mellyek hasznosak de gyűlölték a nép előtt; kérése teljesítetett. Kalil és Muslu ezután is osztogatták a méltóságokat, s Mahmud tűrte ezt, de ekközben megbízható egyénekkal vette magát körül, kik között volt nevezetesen Kuplan-Guerai krimiai tatár kán is; ez mindenképen növelte a féltékenységet és megvetést, mellyek ugyanis nagyon gyorsan keletkeznek valamelly alacsony származásu demagóg iránt, minthogy pedig később a janicsárokat és a népet is sikerült tőlök elidegeníteni, Kalil és a többi főnökök is megölettek. A konstantinápolyi nép ünnepet csinált ez eseményből, valamint abból is, midőn hat-ezer lázadó vérpadra, ezer pedig a gályákra hurczoltatott; erre az-

---

¹⁾ Achmet alatt keletkezett az első könyvnyomda Konstantinápolyban.

tán bünbocsánatot hirdettek, s a nép ujra kezdte érezni a szenvedéseket, a reményt és megcsalást.

III. Abbas.

Nadir Kuli-kan ekközben egymásután aratta a győzelmeket Perzsiában, midőn azonban Thamasp sah nem tűrhótvén tovább, hogy mintegy gyámság alatt tartásák, maga állott a sereg élére, megveretett a törökök által, kik visszafoglalták Taurist és Hamadant (1731) s őt Arménia és Georgia átengedésére kényszerítették, az Aras folyót jelölvén ki batáruul a két birodalom között; miáltal a törökök több mint kétszáz mérföld (leghe) hosszaságu területet nyertek. Thamaspnek ezzel ép annyira csökkent tekintélye, amennyire növekedett Kuli-kané, ki most eltökélte eltenni őt láb alól. Kandaharból, a birodalom másik széléről, egy turkomanokból és uszbek tatárokból álló hadsereggel, melly vakon követte vezérét, ki őt győzelmeke szoktatta, Ispahan ellen indult, s Thamasp helyére Abbas-Mirzát ültette; nyolcz hónapos csecsemőt, kinek nevében aztán ő kormányzott (1732. aug. 26). A csecsemő, midőn az országnagyok hódolat-nyilvánításának elfogadása végezt felmutatták, sirásra fakadt, mire Kuli-kan így szólt: „Halljátok! a Törökországnak gyalázatosan átengedett tartományokat kéri vissza.“ Azonnal Bagdad ellen indul és ostrom alá veszi; megérkezik Osman Topal (a sánta), a porta nagyvezire, s a két hadsereg, mellyek egyenkint hetvenezer főre rugtak, sokáig függőben tartja a győzelmet; Végre Kuli-kan legyőzetik (1733. jul. 19.), és harminczötezer főből álló gula hirdeti az ottomanok győzelmét.

A diván féltékenységből szükmarkulag látja el pénzzel Topalt, ő azonban az arab törzsektől tesz arra szert, s daczára a sivatagoknak, mellyek Perzsiának védbástyaúl szolgálnak, ujra győzelmet arat és visszautasítja a felajánlott békét.

Ez szerencsétlenség volt rá nézve, mert Kuli-kan ujra bátorságot öntve hadseregébe, visszatér és magát Topalt is megöli, előnyös békét köt a portával, melly utóbbi Törökország részéről is háboruval levén fenyegetve, kénytelen átengedni Armeniát és Georgiát s elősmerni a bitorlót. Ghilant és Sirvant már előbb visszaadta az orosz czárnó, ugy, hogy Perzsia visszanyerte hajdani kiterjedését. Kuli-kan, dicsőséggel halmozva, a haza megszabadítójának kiáltatott ki a Neuruz ünnepély alkalmával, s még inkább akkor, midőn a kormány visszaéléseinek megjavításához fogott.

Sah-Nadir.

Ekközben meghalt vagy kénytelenített meghalni a gyermek Abbas (1736), s a hadsereg, mely a Kur és Araxes összefolyásánál volt összegyűlve, ezt kiáltotta: Csak Kuli-kan méltó fölöttünk uralkodui; Kuli-kan Perzsia nagy sahja! A jelenlevők valamennyien háromszor a földet érintik homlokukkal s térden csasznak körötte, csókolva ruhája szegélyét; ezután karjaikon a trónra helyezik s hűséget esküsznek neki Sah-Nadir név alatt. Szeretve és félve alattvalóitól, befejezte a megkezdett javításokat; rendezte az örökösödést; eltörölte azon szokást, mellynélfogva a hercegek a háremben tartattak, azt akarva, hogy szerezzenek jártasságot az ügyek vezetésében, mellyektől szigoruan eltiltotta a palota heréltjeit. Ispahant széppé és erőssé tette, számos sarczot eltörölt, könnyiteit az adóterhen, gabonát osztott ki a szegények között s újra művelés alá vette az elhagyott földeket. Hogy még inkább kitörölje alattvalói szivéből a trónvesztett uralkodócsalád emlékét, valamint belátva azt is, hogy mindaddig gyöngé marad a birodalom, míg a királyi hatalom érvényesítését akadályozó vallási szokások és gyakorlatok léteznek, követelte, hogy a muszulmanok egy szertartásban egyesüljenek, minden különbség nélkül Omar vagy Ali felekezete között, s jaj annak, ki valamely igazságtalanságot követ el vallási indokból. Ezen rendelet igen elkeserítette a molláhtak, miértis magához hívatta őket és így szólt hozzájuk: „Mire használjátok jövedelmeiteket?“ „A vallás szolgálainak, a mosheáknak és a collegiumoknak fentartására,“ — válaszolák. „Erről majd én fogok gondoskodni; minthogy pedig ezek (katonáira mutatott) azon eszközök, mellyeket Isten eme birodalom felmagasztalására használt, ők a Magasságbelinek valódi papjai; rendelem tehát, hogy jószágaitok az ő fentartásukra fordíttassanak.“

A békét megzavarták a kandahari afghanok, kiket a nagymogul is segített; Nadir azonban legyőzte őket (1737) s a lerombolt Kandahar város mellett az új Nadir-Abad várost építette, mely most az előbbinek nevét viseli. Boszu és nagyravágyás később Indiába üzték őt Nagy-Sándor útján, tüzéséggel, mellyet ravasz módon Oroszországtól sajátított, s egy hadsereggel, mellybe saját bátorságát, kitartását és kapzsiságát öntötte át.

Véget érven a Gaznevidek, Tamerlanig számos mahomedán fejedelem uralkodott Indiában; jelenleg amannak utódai közül Mohamed-sah ült a trónou, kit „soha senki sem látott anélkül,

hogy egyik kezében scrlég, karjaiban pedig szép nő ne lett volna.“ A kabuli és lahorei alkirályok meghajoltak Sah-Nadir előtt, Mohamed pedig személyesen küzdvén ellene, Karnaul mellett, harmincezer embert vesztett el, továbbá pogyászát, tüzéségét és elefántjait, s a győző kegyelmére volt kénytelen magát bizni, ki maga után vitette őt, midőn diadalmas bevonulását tartotta Delhibe (1739). Itt egészen mint uralkodó járt el s épen kincseket gyűjtött halomra, midőn némelly mongol urak lázadása, kik hater ezer perszát leöltek, olly rettenetes haragra gyulasztotta, hogy megparancsolta a város lakosainak kiirtását. Százezer hullá borította már az utcákat, midőn egy dervis eléje állott és így szólt hozzá: Ha Isten vagy, légy kegyelmes, miként ő; ha próféta, mutasd meg nekünk az üdvösség utját; ha király, ne gyilkolj le bennünket, hanem tégy boldogokká. — Mire Nadir következőleg válaszolt: Nem vagyok sem Isten, sem próféta, sem király, hanem harczos, kit Isten haragjában küldött a nemzetek megfenyítésére. Nem elégedvén meg a legyőzöttek vérével, aranyukat is akarta, s kegyetlen kinzásokkal mintegy 2000 milliót halmozott össze ¹⁾. Erre Hindostant akarván megzabolázni, visszadja a koronát Mahomednek, s kijelenti az országnagyoknak, hogy „ha fellázadnak a nekik adott uralkodó ellen, kitörli nevöket a teremtés könyvéből.“ 70 milliónyi adót ró a császárra, kit a timuridák egyszerü képviselőjének hagy meg, amennyiben a valódi hatalom egy általa kinevezett kormányzóra és tanácsra ruházta-tott; az Indus jobb partján fekvő tartományokat Perzsiához csatolja, s követeli, hogy a nagy-mogul adófizetőjének ismerje el magát. Az Industól nyugatra fekvő tartományokban Sind kormányzója vonakodott meghódolni, s ennek leigázása többé került India meghódításánál.

Később egy, Tamerlan véreből származó herczegnöt véve feleségül, visszaindult hazájába (május), háromszáz elefánton, tizezer lovon s ugyanannyi tevéen és öszvéren hurczolva maga után India kin-

---

¹⁾ Ugy számítottak, hogy Delhi tíz milliard lirát vesztett ez alkalommal, a vidék pedig négy milliardot. Nadir kezébe került a nagy mongol gyémánt is, melynek hosszúsága másfél, szélessége egy és vastagsága fél hüvelyk volt. Halála után Achmetre, az afghanok főnökére szállt át, 1812-ben pedig háborura szolgáltatót alkalmat az afghanok es Rangit-Sing, a sikik főnöke között, melly utóbbinak kevéssel ezelőtig birtokában volt.

cseit. Ezek láttára a szomszéd tartományok lakosai minduntalan előtörtek, hogy elraboljanak vagy visszaszerezzenek belőlök egyet-mást; a kiáradt folyók még veszedelmesebbé tették a visszavonulást. Később azon ürügyből, hogy a tulságosan meggazdagodott katonák megunhatnák a fegyverviselést, Nadir a közpénztár számára foglalta le az összes aranyat és drágakövet, fejvesztés alatt megtiltva mindenkinek ezekből bármit megtartani; csupán a pénztagyta meg a katonáknál, mellyből az utazás fáradalmái és a sulyos fegyverzet miatt csak csekély összeget vihettek magukkal.

Visszatérve székvárosába, csakhamar megint felzavarták a lesgek és uszbek tatárok, kiknek hogy megfékezze kalandozásait, Khiva, Bokhara és Karism tartományok meghódítására indult, melly alkalommal nagyszámu perzsa rabszolgákat szabadítván meg a fogságból, egy városban telepítette le őket, mellyet születésehelyén építtetett; erre a szomszédos Kelat erősségben helyezte el kincseit. Értékes ajándékokat küldött a portának, Péter czárhoz pedig követséget menesztett, mellynek fényülése elvakította a még bárdolatlan moszkovitákat. Nem tűrhetség azonban a nyugalmat, a kaukazusi tartományok meghódítására indult. Követelte a portától, hogy rontsa le az új erőditményeket, ismerje el a dsaferi szer-tartást ötödik orthodox felekezetnek, s jelöljön ki számára helyet Mekkában; nem teljesítettén kívánata, megtámadta Bagdadot, később Mossult, változó szerencsével, míg végre Kerkerben béke kötettet „a dicső és hatalmas sah Nadir között, ki fényes miként a hold, ragyogó miként a nap, a világ gyöngye, a moslemek szépségének, nem különben Mahomed igaz vallásának központja, uralkodó, kinek csapatai számban felérnek a csillagokkal, ki Xerxes trónján ül,“ és „az ur és uralkodó, Isten árnyéka, az igazságosság tükre, az igaz hívők és királyok védője, kinek hadserege számos, miként a csillagok, ki valódi utódja a kalifáknak, szolgálja a két szent városnak, ura a két szárazföldnek és a két tengernek, sultán, sultannak a fia, háromszor hatalmas, háromszor rettenetes, háromszor dicső, háromszor nagylelkű császár Mahmud, a a hódító“ — között (1743). A padisah lemondott vallási követeléseiről, úgy hogy az elleneséges felekezet követői zarándokolhat-tak Mekkába, de nem teljes karavánokban.

Egy golyó, melly Nadirt Mazanderan hegyszorosai között érte, félelemmel töltötte őt el az összeesküvésektől, minekfolytán még kegyetlenebb és zsugoribb lön, elannyira, hogy a legtűrhetlenebb zsarnokok egyike vált belőle. Kétszázötvenezer harczost

tartott szolgálatában, kiket nem volt képes eltartani az ország, mely a polgári és külháboruk miatt elvesztette kereskedelmét, amiértis Nadir kénytelen levén fölemelni az adókat, gyűlölet lépett az első vállalatai által előidézett csodálat helyére; végül a táborban meggyilkoltatott néhány tisztje által (1747. június), kik azt híresztelték felőle, hogy az idegenek által az összes perzsa katonákat legyilkoltatni szándékozik.

Az általa összecsisztított mindenféle népség között most ki-tört az elégületlenség, újra fellángolt az engesztelhetlen gyűlölet a siiták és sunniták között, kik kölcsönösen gyilkolva egymást Nadir ravatala körül, a megmaradtak hazájukba széledtek. Ali-kuli-kan nevű unokaöccse, ki a lázadás előkészítőjének és a nemzeti vallás megboszulójának hirdette magát, elősietett és hatalmába kerítvén a kelati kircseket, uralkodónak kiáltatta ki magát Adil-sah, igazság királya név alatt. Azonnal kiirtotta nagybátyja egész nemzetségét, egy év múlva azonban megfosztotta őt a tróntól testvére Ibrahim; midőn azonban ez utóbbi Rok sah ellen indult, ki Riza kuiltól és Hussein sah egy leányától született s Korassanban és Irak-adsemiben uralkodóvá kiáltatott ki, odahagyta őt hadserege. Rok sab ekkor, mint a Sofik és Kuli-kan ivadéka, igyekezett meghódítani valamennyi tartományt, de Achmet sah, Nadir barátja, ki az afghanokkal és uszbekekkel Kandaharba vonult vissza és itt egy új afghanbirodalmat alapított, mely menhelyül szolgált a sunnitáknak, hadat indított ellene. Ennek példájára a többi tartományok kánjai is függetlenekké akarták magukat tenni, úgy hogy mindenfelé zavar és háboru ütötte fel fejét; Rok sahot Mirza-Seid-Dub dervis, szintén Sofi-ivadék, fog-ságba ejtette és megvakította, később azonban megint szabadlábba helyeztetett Achmet sah által, ki Kuli-kan iránti tiszteletből meghagyta birtokában Korassant.

Ali-Merdan, Kuli-kan egyik legkiválóbb vezére, egy csecsemőt mutatott elő, azt állítván felőle, hogy a trónvesztett Hussein-sah egyik fiától származott, Ispahanban Ismael név alatt fejedelemmé kiáltatta ki (1750), hogy nevében ő uralkodhassék. A kormányzót nem sokára meggyilkolta az igen alacsony származásu Kérim-kan, ki aztán hatalmát örökölte s ezt más tartományokra is igyekezett kiterjeszteni. Nyolczvan évet élt, felélesztette a kereskedelmet s egyéb tekintetben is emlékezetes volt kormányzása. Egyizben midőn a szokott kihallgatások után fáradtan visszavonulna, egy valaki lelkendezve berohan hozzá: Ki

vagy? — Kereskedő, a zsiványok, elrabolták minden vagyonomat. — S mit tettél te, midőn megtámadtak? — Aludtam. — Hát miért aludtál? válaszolá Kerim dühösen. — Mert azt hittem, hogy te virasztasz helyettem. A bátor felelet kegyelmet és jutalmat nyert. Hatalmától megfosztotta Mohammed-Hassan, ki tizennyolcz évi kormányzat alatt némi békét volt képes meghonosítani. Kerim halála után (1758) a villongások újra kitörték s az egész századon át sem értek véget.

Polgárháboru. — A kadsarok.

Két párt szaggatta az országot: a kurdok és kadsarok pártja. Az előbbi Kerim családját védelmezte, melly Iránban, vagyis a déli tartományban uralkodott, Teherannal mint székhelyyel. A másik északon, Afghanistánban, Mohammed-Hassan családját pártolta, melly Kabulban székel. Az előbbieket legyőzték s miután 1794-ben az uralkodócsalád is megszűnt, Aga-Mohammed-kan lőn Perzsia egyedüli urává. Kegyetlenül meggyilkoltatta a vak Rok-sahot, ki még most is Korassanban uralkodott, kiirtatta összes testvéreit és így szolt: Csak azért ontottam annyi vért, hogy ezen gyermek békében uralkodhassék. Nem sokára megöletvén (1796), Baba-kan unokaöcscse lett utódjává Feth-Ali név alatt, és sah, vagyis király czimmel, míg elődei csupán kormányzóknak (vakil) hivatnak. Ő a legnagyobb nyomorban vette át Perzsiát, mellyben nem létezett kereskedelem, nem földmivelés, és Chardin alig talált tiz millio lakost a mult században, holott négyszer annyi is elfért volna benne. Mohammed igyekezit felvirágoztatni országát, támogatta az ipart és a költészetet, s két követséget küldött Napoleonhoz, ki azt hitte, hogy hasznát veheti neki Oroszország és Anglia ellen táplált oriai terveiben.

A siiták birodalmának sem rohamos emelkedése, sem hanyatlása nem vált hasznára az ottomanoknak. Mialatt ezek háboruban állottak Kuli-kannal, a nagyúr meghagyta Kuplan-Guerainak, a krimi tatárok kánjának, hogy vezessen hadat Perzsiába (1733) s utközben vesse alá az északi Kaukasz népeit, mellyek mióta Oroszország egészen Derbendig terjesztette ki hatalmát, nem igen akartak hallgatni Konstantinápolyra. Anna czárnő fel akarta használni a pillanatot a törökök elnyomására s megakadályozta előhaladásukat; buszezernyi rendes orosz katonaság Leonteff tábornok vezetése alatt a nogai tatárok területére tört,

Ukrajna és Krim sivatagai között, s mindent tüzzel és vassal pusztított, de a hideg és ragály, a törökök eme félelmes szövetségesei, csakhamar visszavonulásra kényszerítették az oroszokat (1735).

Ezen tatárok ama rettenetes arany horda maradványai voltak, melly miután szolgaságban vagy rettegésben tartotta Orosz- és Lengyelországot, végre a porta fenhatósága alá került, melly azt néphadul használta oroszok, lengyelek és magyarok ellen. II. Iván meghódította a kazani, astrakani és sziberiai tatárokat, minekfolytán most ezeken volt a sor, kik Krimen kívül még Kubant, a két Kabardiát, s a Duna, Dniester, Bog és Dnieper melletti messzeterjedő rónaságokat birták. Oroszország szerette volna alávetni őket, mert illy módon uralomra jutott volna a Fekete-tenger fölött, mi annyi idő óta képezte törékvéseinek célját, s törvényeket szabhatott volna a hanyatlásnak indult Törökország elé. Kezdetét vette tehát a rendes hadjárat, mellyben Oroszország derék hadvezérek által megjavított csapatokat használhattott, kik között főképp Münnich Kristóf tábornagy, oldenburgi nemesember, érdemel említést, kitünő mérnök, ki a ladogai bánuiatos csatorna munkálatait (1732) és a hadjáratokat vezette. A legcsekélyebb engedetlenségre az ágyukhoz köttette a katonát s így hurczoltatta hosszú utakon végig; látva, hogy sokan betegséget szinleltek, miszerint ne kelljen a rohamokban résztvenniök, eltiltotta megbetegedni, elevenen való eltemetéssel fenyegetve az engedetlenkedőket, s ezen fenyegetést csakugyan végre is hajtotta néhányszor. Midőn egy zászlóalj nem akart rohamra indulni a felgyujtott Oczakow ellen, az ágyutelepeket rája irányoztatta. Behozta a cadet-intézményt; a tatár lovasság megfékezése végett frisiai lovakkal özönlötte el a térséget, s ő volt az első, ki Törökországot az alája vetett keresztény népségek fellázításával szándékozott gyöngíteni.

Münnich átkel a Donon (1736), Krim ellen indul, s Bakcsiszaraihoz, a kán székhelyéhez érkezik, barbár módon felgyujtva a palotát, a könyvtárt és kétezer házat. Az éhség és betegségek visszatérni kényszerítik anélkül, hogy gyarmatokat alapíthatná; az oroszoknak alávetett kalmukok ekközben a kubani tatárokra törnek és gazdag zsákmányra tesznek szert. Münnich újból megkezdvén a hadjáratot hetvenezet emberrel megszállja és rohammal beveszi Oczakowot (1737); behatol Moldva- és Oláhországba, egyetértésre lépve az ottani keresztényekkel, a betegsé-

gek azonban megint visszatérni kényszerítik. Lascy Péter tábornagy szintén illy kegyetlenséggel járt el Krimben ezer falut tevén lángok martalékává.

VI. Károly, ki egy szerződés értelmében támogatni tartozott Anna czárnőt, remélte, hogy itt majd helyreütheti Olaszországban szenvedett veszteségeit, amiértis zilált pénzügyeinek daczára egy hadsereget küldött, melly azonban csupán ujonczokból állott és rosszul volt felszerelve, s minthogy semmi sikert nem volt képes elérni, pörbe fogatta és börtönbe záratta a vezért, Seckendorf grófot ¹⁾ másokat pedig kizárt kegyelméből, mialatt az általa elidegenített Bonneval gróf győzelemre vezette a törököket. Minthogy tehát nem bizott hadvezéreiben és követeiben, minden áron békét akart kötni; Neipperg gróf, ki az alkudozásokkal volt megbizva, olly módon viselte magát, hogy árulónak látszott, miglen a fia Leopold (1790) által közzétett okmányok folytán csak megfoghatlan könnyelműséget lehet neki vétkül tulajdonítani. Átengedte tehát Nándorfehérvárat és Sabácz várát, Szerbia tartományt és Oláhország elfoglalt részeit; a rabszolgaságba esett ausztriai alattvalók kiválthatók magánosok által (1739). Illymódon Károly tanácsosainak állítólagos képtelensége folytán odaveszett Eugén herczeg győzelmeinek legszebb gyümölcse. Egy olly béke értelmében, mellyet akkor is bajosan lehetett volna elfogadni, ha az ellenség a kapuk előtt állott volna, nyitva hagyták a törökök előtt a Bécsbe vezető utat, Münnich pedig, ki átkelve a Dniesteren Bender ellen indult a „legmegfoghatlanabb és leggonoszabb alkudozások által, mellyeket a történelem felmutathat“ ²⁾ feltartoztatva látta magát előhaladásában.

Oroszország magára maradvá és nem bizva Nadir-sabban, ki a törököket ujjalag megtámadni ajánkozott, békét kötött, megtartva előbbi határait, lerombolva Azow erősségét s biztonság okáért pusztán hagyva területét; hogy a két birodalom között bástya alakittassék, szabaddá tétetett a két Kabardia; a rabszolgák váltságpénz nélkül visszaadattak; Oroszország számára elismertetett a császári czim s alattvalóinak megengedettetett a Szentföld látogatása adófizetés kötelezettsége nélkül. Lemondott ugyan a Fekete-tenger meghódításáról, mi a háboru célja volt, és meg-

---

¹⁾ Theresius, *Versuch einer Lebensbeschreibung des Feldmarschal Grafen von Seckendorf*. 1792.

²⁾ Schoell.

ígérte, hogy nem fog rajta hajókat tartani, másrésről azonban megszabadult amaz akadályoktól, mellyeket nagyravágyása elé a pruthi béke gördített. A divan erészben Villeneuve marquis, francia követ tanácsait követte, ki kereskedelmi szerződést kötött Francia- és Törökország között, melly maiglan zsinórmértékül szolgál a két hatalmasság közötti viszonyoknak.

Mahmud felhasználta volna Ausztria szorult helyzetét, melly ekkor az öröködési háboruba volt bebonyolódva, ehelyett azonban közbenjárónak ajánlotta fel magát, kitünő erkölcsi intelmekkel, mellyek azonban elégtelenek voltak amaz embertelen nagyravágyások megzabolázására; azért tehát tétlen szemlélő maradt. Konstantinápoly azonban soha sem élvezett nyugalmat, a megmegujuló lázadások a miniszterek megváltoztatására kényszerítettek, ezer és ezer házat tettek hamuvá, míg végre vérbe fojtattak. Ezen lázadások elnyomásával és saját életének másokénak kioltásávalvali biztosításával levén minduntalan elfoglalva, Mahmud képtelen volt ama jót eszközölni, mellyet várni lehetett volna tőle, vagy a külpolitikával foglalkozni. Kedvelője levén a pompának, evégett feláldozta népe egyszerű és takarékos szokásait, s az őt utánzó köznépben szintén meghonosultak a fényüzés szükségletei.

III. Otman.

Őt fivére, III. Otman, követte a trónon (1754), ki ötvenöt éves koráig a serail fényes fogságában tartatván, ekkor látta először nem csupán az állami ügyeket, hanem az utcákat és palotákat is, s más arcokat a herélteken és odaliszkokon kívül. Mint valamelly tapasztalatlan gyermek bámult tehát meg mindent; egymást érték nála a könnyelmű és képtelen szeszélyek, minduntalan változtatta minisztereit, mire megint attól tartva, hogy elveszthetné a nem remélt hatalmat, kegyetlenkedésekre vetemedett. A nép gyujtogatásokkal boszulta meg magát, mellyek egyike a város két harmadát elhamvasztotta. Halála óráján a serail tetején levő kioszkba vitette magát, hogy fogadhassa a hajóhad utolsó üdvözlését (1757).

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Oroszország.

Az oroszokat, ezen ügyes nemzetet az utánzásban, harciasakká tette I. Péter, ki magához édesgetvén XII. Károly és egész Európa legjobb tisztjeit és katonáit, teljesen életbe léptette ama rendszert, melly nem sikerült XIV. Lajosnak és Frigyes Vilmosnak, életbe léptette pedig azért, mert kezdetlegesebb és engedelmességre született néppel volt dolga. XII. Károly eszélytelensége, a lengyelek gyöngesége, XIV. Lajos szerencsétlenségei, Ausztria megaláztatása segédeszközökül szolgáltak neki arra, hogy nagygyá tegye birodalmát, rettenetessé hadseregét; s csakugyan alárendeltségben tartotta a Balti-tenger között levő tartományokat, s adófizetésre kényszerítette Lengyel- és Svédországot. Europa reszketett, hogy megrohanják emez újabb barbárok, kiket nem szelidített még meg a műveltség; mindazonáltal a nemzet bárdolatlansága képeessé tette azt a haladásra, daczára az udvar elfajultságának.

I. Katalin.

Miután Péter meghalt (1725) anélkül, hogy kijelölte volna utódját, némellyek Katalint akarták megválasztani, mintha Péter őt tűzte volna ki azáltal, hogy megkoronáztatta; mások unokaöcscsét, a tizéves Pétert pártolták, azon Alexius fiát, kinek halálát Katalin előidézte. Megindulnak a fondorkodások, s mindkét párt támogatást keres a katonáknál és a szent synodusnál; Katalin azonban „ezen megkoronázott rabszolganő, ki sem írni sem olvasni nem tudott, ép olly jellem-szilárdsággal mint lélekjelenléttel védte igényeit, mint feleség, mint özvegy, mint anya, mint mostoha-anya; miután befogta rettenetes férje semeit, eleget tett a fájdalom minden formalitásának, biztos helyre tette a kincstárt, megnyerte a katonákat, ügyesen felhasználta a kegyencz Menzikow közreműködését, s az ország szokása szerint mély gyászba öltözve jelent meg mindenütt, sirva, összeesküvést szöve, uralkodva.“¹⁾ Igérte, hogy anyja leend a nemzetnek, s csakugyan könnyítette a terheket, visszahitta a száműzötteket, eltávolította a bitófákat az utakról; külsőleg fentartotta az ellenségeskedést Angliával, s a szövetséget Ausztria- és Poroszországgal.

¹⁾ Lemontoy.

Nevében Menzikow uralkodott, kiről (minthogy Oroszország története még hasonlít a rómaiak és barbárok történetéhez) azt állították, hogy meggyilkolta Pétert, miszerint helyette ő uralkodhassék, s hogy később azon megállapodásra jöven Ausztriával, miszerint saját leányát vétesse el a jövődö czár által, megölte Katalint is midön észrevette, hogy uj szeretőkben keres támogatást, le akarván magáról rázni Menzikow uralmát.

II. Péter.

Meghalván Katalin harmincznyolcz éves korában (1727), Menzikow saját palotájába viszi II. Pétert, s itt egy számüzetési rendeletet irat vele alá ellenségei, főként pedig azok ellen, kik meghusították a czár egybekelését leányával. A Dolgoruki herczegek azonban azt sugdosták az uj czár fülébe, hogy Menzikow ez által meg akarja őt fosztani minden hatalomtól, s csakugyan kieszközölték, hogy a vetélytárs számüzetésbe küldetett; hozzáteszik, miszerint a számüzdött vagyona kilencz millió rubelre rugott papirosban, négy millióra készpénzben, nyolczszáz ezerre ékszerekben; az aranyedények sulya százöt, az ezüstedényeké négyszázhusz fontra rugott. A Dolgorukik, kik őt a czár kegyében követték, a saját családjokból való Katalinnal jegyezték el Pétert, ez azonban nem sokára kimult himlőbens vele a Romanowok férfiága is kiveszett. (1730.)

Anna.

A Dolgorukik ugy intézték a dolgot, hogy az választatott megakinek legkevesebb joga volt rá, Anna, ki Ivántól, Nagy-Péter elsőszülött testvérétől származott s jelenleg Kurland özvegy herczegnője volt; remélték, hogy alatta az arisztokratia a czárok rovására megint felülkerekedhetendik. Egy capitulatio elfogadására kényszerítették tehát a czárnőt, mellyben ez megígérte, hogy mihez sem fog kezdeni a senatus jóváhagyása nélkül, s főként hogy nem fogja maga mellett tartani kegyeltjét, Biren Jánost. Anna mindent megígért, el lévén tökéelve, hogy mit sem fog megtartani. Biren eljött; a nemesek, a papság és a nemzet egy állítólagos küldöttsége arra kérte őt, hogy semmisitse meg a capitulatiót, melly ellenkezik Oroszország érdekeivel, mire Anna kijelentette, hogy örökösödési jognál fogva uralkodik. A Dolgorukik számüzetettek, s helyöket Ostermann és Biren ¹⁾ foglalták el, melly utóbbi kényurilag kor-

---

¹⁾ Ezidőtől kezdve Bironnak nevezte magát, hogy a hasonnevü franczia család rokona gyanánt tekintessék; ezen gyöngöségben napjainkban is sinylődött egy nagy költő.

mányzott s úgy látszott, hogy célul tűzte ki magának az orosz nemesség maradványaival népesíteni be Sziberiát; embertelenségeit azzal akarta igazolni, hogy azokat szükségeseknek mondotta az oroszok kormányzására. Meg akartak semmisíteni valamely ellenséget? elégséges volt kiküldeni valamely egyént, ki ezt kiáltsa: Ismerem a jelszót és a dolgot, mi azt jelentette, hogy az illető tudomással bír valamely összeesküvésről s szándéka azt fölfedezni; s ha a kiabáló elég erős volt arra, hogy kitartszon háromszoros megveretést a knuttal anélkül, hogy visszavonná vallomását, a vádlott is ugyanazon eljárásnak vettetett alá, s ezt így folytatták, felváltva majd az egyikkel majd a másikkal, míg végre az egyik magát bűnösnek, vagy a másik rágalmazónak vallotta. Illy kisegítő eszközt alkalmaztak számos kiváló egyén s főként a Dolgorukik ellen, kiket összeesküvésről vádoltak a czárnő ellen s emiatt kinpadra vontak.

Anna, ámbár jó hadsereggel rendelkezett, nem szerette a háborukat, sőt, mint láttuk, visszaadta Perzsiának a Nagy-Péter által elfoglalt tartományokat, mellyek több teherrel mint haszonnal jártak; mindazonáltal győzött Törökországban, valamint Lengyelországban és Kurlandban is. A nemzeti pártiak gyűlöltek a németeket, ahogy Ostermant, Birent és Münnichet nevezték, de aki ócsárolta kényuraskodásukat, el lehetett készülve a börtönre vagy Sziberiára. Anna szilárdságával féken tartotta a népet, melly türelmetlenül viselte a jármot, s nem áldozta fel egymásnak a szeretőt és a védelmezőt. Moszkvából, hol II. Péter tartotta székhelyét, visszahelyezte az udvart Szent-Pétervárra; egy jászpisz hegyen, az Or és Ural összefolyásánál, Orenburgot építtette; királyt tukmált Lengyelországra, melly ezidő szerint már Oroszország játéklapdjává stlyedt; midőn pedig megürült a kurlandi hercezség, mellyet mint a lengyel korona hűbérét a Kettler család birtokolt, Anna csábításával és hatalmas hadsereggel kivitte, hogy az ő Bireuje választatott meg.

VI. Iván.

Ez rábirta urnőjét, hogy unokahúgának, a braunschweigi hercegnőnek fiát, Ivánt, jelölje ki utódául, mi megtörténvén, Anna halála után (1740) ő lett a kormányzó, Münnich tábornagy azonban, kinek cselszövényei annál veszedelmesebbek voltak, minthogy őt arra képtelennek tartották, fondorkodott Biren ellen, ki csakugyan száműzetett, s mecklenburgi Anna, Iván anyja kiáltatott ki. Münnich remélte, hogy jutalmul a generalissimus czimét fogja kapni, ezt

azonban Anna saját férjének adta; Münnich kevésvártatva még első miniszteri állását is elvesztette, mert Poroszországot pártolta, míg Anna Ausztria felé hajolt.

Erzsébet.

Erzsébet, Nagy-Péter leánya, csak kéjlelgő lustaságból nem lépett fel mint trónkövetelő, de Lestocq, az ő kedvencz francia borbély, összeesküvést szított az ő érdekében, s egy darab papirossal jelent meg előtte (1741), melynek egyik oldalán Erzsébet volt lefestve lenyirt hajjal, ő pedig kerékbetörve, másik oldalán pedig Erzsébet a trónon ülve, ő pedig, Lestocq, ennek lépcsőin; s így szól hozzá: Vagy ma este az egyik, vagy holnap a másik. Erzsébet nem szegült ellen, s a lázadás, mely éjjel százöt gránátossal vette kezdetét, reggelre be lett fejezve. (decz. 6.) A gyermek Iván, midőn felébredt, az új császárné karjai közt találta magát, s midőn hallotta a nép örömköltésait, ő is kiabálni kezdett, mint a többiek: Éljen Erzsébet! Mire ez így válaszolt: Szegény gyermek! te nem tudod, hogy önmagad ellen kiáltasz.

Ezt valóságos fölkelés követte az idegenek ellen, kik az egész birodalomban legyilkoltattak és kiűzettek; azok, kik a hadseregben szolgáltak, összeállottak, hogy egymást védjék s mások zsoldjába léptek; visszaállítottak a nemzeti szokások; tudatlanságot és bárdolatlanságot fitogtattak; fényűzés kapott lábra csin nélkül, türelmetlen babona; lemondtak ama [messzeható tervekről, melyeket az oroszok képesek voltak végrehajtani, de nem kigondolni; elragadták a gyermekeket megtérítés örve alatt, s rabzolgákká tettek. Erzsébet, ki ocsmány kéjlelgésekkel nyerte meg a katonaságot, most mint az egyház feje határtalan tisztelet tárgyává lett. Nem kegyességből, hanem rettegésből minden iránt, mi a halál gondolatját idézhette volna fel lelkében, Erzsébet megigérte, hogy senkit sem fog verpadra küldeni, ehelyett azonban knuttal, a nyelv kivágásával, vagy Sziberiába való hurczoltatással büntette a hajdani kegyenczeket; Iván börtönbe vettetett, a trónfosztott család Orenburgba, Ostermann, Münnich és mások Sziberiába száműzettek. Ha nem is alapította, de fentartotta a titkos irodát, ezen kegyelmet nem ismerő politikai inquisitiót; nyolczvanezer megvesszőzött, megcsönkitott, éhséggel gyötört egyén töltötte be Sziberiát kétségbeesett jajkiáltásaival. Sok szeretője volt s mindenkinek kötelességében állott eltitkolni családi nevét.

Bestuschef, igen romlott és bárdolatlan, de ép elméjű és testű

férfit tartotta a császnőt hatalmában s feláldozta az országot saját kapzsiságának. A császnő ingatag szeszélyei azonban számos rövid-életű vágytársat adtak neki minden osztályból és nemzetből; ezek közé tartozott Razumofsky, tudatlan ukrain paraszt, ki az énekhar tagjává lett és szép hangjával megnyerte Erzsébet tetszését; továbbá a hessen-homburgi örökös herceg, és La Chetardie francia követ, ki másfél millióra menő ajándékokat kapott tőle. Ezek tetszése szerint váltakozott a politika. Bestuschefnek, ki Ausztriához hajolt, sikertül kiütni a nyeregből Lestocqot, ki Franciaországot pártolta, s egy fölötté gyalázatos pörben halálra ítelteti őt, melly ítélet azonban örökös száműzésre változtattatik, két rubellel napjában. Erzsébet egyszerre jámborrrá leszen és nőül megy Razumofskihoz (1750); zabolazza a főváros fajtalanságát, temérdek nőt záratva el, kik között, ellenségek vagy vetélytársak vádaskodásai folytán, becsületesek is össze voltak keverve azokkal, kik önmagukból áruczikket csináltak; akinek természetes fiai voltak, köteleztetett ezeket törvényesíteni házasság által, bármennyire egyenlőtlen legyen is az; a nem engedelmesködőkre az orenburgi bányák vártak.

Erzsébet egyetemet alapított Moszkvában és szépművészeti akademiát Szent-Pétervárott; anyagot szolgáltatott Voltairenek atyja történetének megírására. Szerette a színészetet s alatta egy nemzeti színház is alakult, mellynek számára Sumarakof Sándor kilenc szomorujátékot irt Racine mintájára, továbbá tiz vigjátékot és egy operát, melly egy olasz által zenére téve az első volt, mellyet orosz színpadon énekeltek. Az olasz Locatelli János meghonosította a comicus operát és a balletet. Ámbár könyekre fakadt midőn halotta, hány alattvalója lelta a harcban halálát, a háborut mégis Oroszország rendes állapotának tekintette, s akként vélekedett, hogy annak mindig fenyegetni kell szomszédait; kiterjesztette birodalmát és saját előnyére használta fel a szövetségeket és ellenségeskedéseket. Az abói békével (1743) megszerezte Svédországtól Kymenogorod tartományt, Nyslot erősséget és a Kymene torkolatánál fekvő szigeteket. Egészen Oroszország fenhatósága alá vetette a kurlandi és semigalliai rendeket; megfékezte Törökországot és megreszkettette II. Frigyest, kinek még fővárosát is elfoglalta.

Kozákok.

Jelentékeny lépés volt Oroszországra nézve a kozákok meghódítása, kik a hajdani kazarak, polovczok, mongolok, törökök, cserkeszek, litvánok maradványaiból keletkezett vegyüléket ké-

peztek, s kiknek élete a hajdani ázsiai szellem hanyatlását s az európai műveltség növekedő tulsúlyát mutatja. Ezek mintegy az összekötő kapcsot képezik az ázsiai nomádok és az európai rendes hadseregek között, olly népek vegyülékéből keletkezvén, mellyek előbb harczban állottak egymással, s mellyeket a vallás és szokás lassan lassan a szülőföldhöz kötnek, levetkezik a barbárságot, s megakadályozzák annak szükségét, hogy valamely már letelepedett nemzet fiai szakittassanak el a földműveléstől¹⁾. A zaporogok, vagyis azok, kik a Dnieper zuhatagai fölött laktak, Orosz- és Lengyelország közös védnöksége alatt állottak, miglen 1657-ben teljesen az előbbihez csatlakoztak. Midőn XII. Károly harczban állott Péterrel, fellázította őket, s főnökük, Mazeppa, segélyhadat is vitt neki, a pultawai vereség után azonban tömegestül nyársba huzattak és felnégyeltettek, a többiek pedig ismét járom alá hajtattak. Azok, kik ekkor nem mehettek át a Dnieperen Oczakowba, ezen folyó mellett egy új setchát, vagyis elsánczolt tábort alkottak, a krimi tatár kán fenhatósága és Orlik Fülöp hetman Mazeppa utódának kormányzata alatt. Bizonyos számú szétszórt és rosszul épített házakban lakva, mindenkinek a harmincznyolcz kurená vagy negyed valamelyikébe kellett tartoznia, mellyek ugyanannyi családot képeztek, közös étkezéssel, egy hetman alatt, s valamennyien egy koschewoi-hetmantól függtek. A setchában egy nő sem volt s aki feleséget akart venni, kilépett a kötelékből; számukat más nemzetek szökevényeivel és elrabolt gyermekekkel gyarapították. Újévkor közös gyűlést tartottak, mely alkalommal sors által felosztották a mezőket, folyókat, tavakat, nem egyesek, hanem a kurenák között, s közös szavazással új hetmanokat választottak, ha a régiek nem tetszettek. Rendkívüli gyűlés tartatott akkor is, midőn valamely hadjárathoz akartak fogni, vagy más komoly érdek forgott szőnyegen. A csekélyebb ügyeket egy bíró intézte el, a fontosabbakat a főnökök együttesen.

Miután az oroszok kiirtották ezen hordát, a tatárok befogadták a zaporogokat a Dnieper balpartjára, s mig egyrészt Oroszország elvesztette a fenhatóságot fölöttük, megtartotta azt az ukrajnaiak felett. Apostol Dániel, ezek hetmanja, Moszkvába jövéen, itt számos, nemzetére nézve kedvező rendeletet eszközölt ki, így egyebek között adókönyebbitést, szabad kereskedést. Később magok a zaporogok is, miután huszonnégy évig éltek tatár fenhatóság alatt, visz-

¹⁾ Lásd a XV. könyv. 886. lap.

szatérték Oroszországhoz, s számra nézve mintegy két milliónyian a Podpolnajára helyezték át setcháikat. Apostol halála után (1734) Anna eltörölte a hetmani méltóságot és orosz kormányt állított fel közöttük; Erzsébet azonban a kegyencz Razumofsky, a kozákok pártfogója testvérének számára ismét visszaállította ama méltóságot (1751.) Később, a kainardzsi béke után, minthogy a zaporogok némi igényt támasztottak a porta által átengedett terület iránt, II. Katalin lerontatta setchájokat (1775), minekfolytán igen sokan Besarabiába, innen pedig Moldvába költöztek át; mások az azowi tenger keleti partjára szállítottak (1787), fekete-tengeri kozákok neve alatt, hol később (1804) saját szervezetet kaptak.

Erzsébet biztosítani ohajtván az örökösödést Nagy-Péter egyenes ágában, magához hitta Pétert, holstein-gottorpi uralkodó herceget, Anna, Nagy-Péter elsőszülött leányának fiát, s miután őt a görög vallás elfogadására birta (1745), anhalt-zerbsti Zsófiát jegyezte el neki, ki az új vallásban Katalin nevet kapott. Mindketten gyermekek levén még, játszadoztak egymással, a kegyenczek által vezetett udvarnál azonban csakhamar ellenségeik keletkeztek, s nevezetesen Bestuschef, ki gyűlölte Pétert, szerette volna kiütni őt a nyeregből, s azért kémekkel vétette körül, kik akkor veszedelmes fajzat voltak. A művelt és szellemdus Katalin csakugyan mihamar megutálta férjét, ki azt meg is látszott érdemelni. Részeges, fajtalankodó, komor és gyanakodó természetű volt, s annyit költött katonákra és építkezésekre, hogy minduntalan pénzzavarban vergődött. Felesége egy fiat szült neki, ez azonban nem volt képes őt hozzá csatolni; később titkos összeköttetésbe lépett a porosz királylyal, s ennek tervei szerint szándékozott a katonaságot és a kormányt átalakítani.

Katalin ekközben, ki elég ügyességgel birt férje áldozata gyanánt tüntetni fel magát, mialatt elárulta, előbb Bestuschef barátságát, később pedig Poniatowski Szaniszló lengyel követ szerelmét nyerte meg. Ez utóbbi, kit Péter saját kertjében állítottatban lepett meg, visszaküldetett, Katalin azonban, ki bocsánatot nyert, nem hagyta abba sem szerelmeskedéseit sem fondorlatait, Pál nevű fiát ohajtva férje helyett a trónra juttatni, hogy aztán mint ennek gondnoknője uralkodhassék. Napfényre jutván a cselszövény, Bestuschef száműzetett mint áruló, Katalin pedig ujolag bocsánatot nyert. A katonák között, kikkel mint ismeretlen kéjelgett, főleg Orlof Gergely nyerte meg tetszését, kinek föltárta nagyravágyó terveit, mellyeket az élvezetek nem voltak képesek elfojtani, s

tudtára adá, hogy a trónra törekszik. Péter megunván ennyi fondorkodást, megüzente a cárnőnek, hogy „lemond a fényes jövőről és visszatér Holsteinba.“ Erzsébet megtagadta beleegyezését, a scorbut azonban, mellybe a fűszerekkel és szeszesitalokkal való visszaélés miatt esett, nem sokára a sirba döntötte őt (1762) ötvenkét éves korában. Halála után tizenhat ezer ruhát találtak nála, továbbá két nagy szekrényt tele szalagokkal, ezekre menő czipőket és százával mindenféle új kelmét. Utolsó napjaiban szabadlábba helyeztette a börtönben tartott csempészeket és adósokat; amazok tizenhárom ezeren, ezek huszonötezren voltak.

III. Péter.

A trónra, melly után nem áhítozott, Péter bárdolatlanságot, de jó szívet hozott. Azonnal visszahitta azon száműzötteket, kik nem valamely gonosztett miatt szenvedtek, s így ismét megjelentek a hajdani miniszterek, Biren, Münnich, Lestocq; nem bánt roszul nagynénje kegyenceivel, kifizette felesége adósságait, nem kutatva azok eredetét, s a nyilvánosság előtt ama figyelmet tanusította irányában, mellyre méltatlan volt. Meglátogatta VI. Ivánt, ki a börtönben már majdnem egészen megvakult és elállatiasodott, s könnyített szomoru sorsán; felhagyott a részegeskedéssel ¹⁾. Később nyakrafőre hozzáfogott az ujitásokhoz, s ezek között több igen fontos is volt, mellyekkel sokkal kiválóbb politikusok sem voltak képesek megbirkózni. Eltörölte a titkos irodát és a kizárásokat; a nemesekkel szemben, kik eddig kizárólag a király akaratától függtek, szabadságot hirdetett, arra hivatkozva, hogy elődjeinek gondoskodása folytán már elegendő nevelésben részesültek, kikötötte azonban, hogy taníttassák gyermekeiket, vagy, ha kevesebbel bírnak ezer jobbágnál, helyezték őket a császári cadet-intézetbe. Eltörölte az egyedáruságokat, leszállította a só árát; pártolta az ipart, előlegeket és tizévi mentességet engedve mindenkinek, aki valamely műhelyt akart nyitni; bankot alapított olly czélból, hogy adjon kölcsönöket földmívelési vállalatokra; gondoskodott arról, hogy minél több haszonnal történjék a gabonaneműek, szarvasmarhák, kátrány kivitele, s e czélból eltávolította az akadályokat, leszállította a vámokat, utbaigazításokat kért; eltörölte a kereskedő társulatokat, mellyek kizárták a nemzet zömét a bő haszon élvezetéből.

¹⁾ Nincs bűn és véték, mellyet Katalin hízolgői rá ne kennének Péterre; emlékéért megtisztította a mocsktól egy névtelen, Péter életleírását adván ki Tübingenben 1808-ban, melly sok okmánytartalékot bővelkedik.

Hogy végrehajtsa azt, mi I. Péternek nem sikerült, vagyis hogy magában összpontosítsa az egyházi és világi hatalmat, Péter lefoglalta a papság javait s ezek kezelését egy gazdasági collegiumra bízta, annyit utalványozván a papság mindegyik tagjának, amennyit neki jószága, saját bevallása szerint, előbb jövedelmezett. Egyszerűsíteni is akarta az isteniszteletet, eltörölve a képeket, erőszben azonban engedett a nowgorodi érsek ellenszegülésének. Átalakította a hadügyet is, kiterjeszkedve az aprólékosságokig, II. Frigyes példájára, kit mesterének nevezett és soha sem említett anélkül, hogy kalapját meg ne emelte volna. Hogy pénzt adhasson Frigyesnek, tönkrejuttatta önmagát s szövetkezett vele az osztrákok ellen, inkább rokonszenvére és az igazságra, mint a politikai czélszerűségre hallgatva, amennyiben inkább arra kellett volna felhasználnia a hétéves háborut, hogy rettenetessé tegye saját hadseregét. Sőt annyira ment ujitási vágyában, hogy ujonan akarta rendezni Európát. Igaz, hogy őt csak czéljai után ítélhetjük meg, mert semmit sem hajtott végre, s eljárásában ingatagnak és neveletlennek tűnt fel.

Katalinja Orlof iránti barátságát olly kötelékekkel szilárdította meg, mellyeket megzavarhatott volna férje féltékenysége; összebeszéltek tehát, hogy elvesztik. Túrte Péternek nagyon is megérdemelt kifakadásait, szánalmat keltve maga iránt, mialatt voltaképen csak megvetést érdemelt, visszaélve férjének ugy bizalmával mint baragjával, sok büntársat szerzett, kik közül mindegyik azt hitte magáról, hogy ő egyedüli feje az összeesküvésnek, valamint egyedüli Katalin kegyeiben. Péter nem tetszett a csapatoknak hadi jelvények megváltoztatása, a papságnak a jószáglefoglalás miatt, s mindenkinek, mert még nem volt felszentelve; Katalin aztán még inkább növelte az elégületlenséget, ép olly ragaszkodást tanusitva az ősi szokások iránt, mint amennyire Péter megvetette azokat; később azon hirt terjesztette el, hogy a czár börtönbe akarja vetni egész családját és saját gyermekét, kit ő házasságtörésből származottnak tart. Pétert II. Frigyes értesítette az ellene szőtt ármányról, mint akinek érdekében feküdt, hogy ő a trónon megmaradjon, de jósból vagy gondatlanságból-e, nem hallgatott a figyelmeztetésre; midőn később a jelek mindegyre szaporodtak, Katalin ünnepélyekkel fordította el figyelmét, miközben mindinkább érlelődött a forradalom.

Midőn ez kitört (jun. 28.), Péter mint valami eszeveszett szaladgál idestova, keresve a czárnét a szekrényekben, az ágyak

alatt, kiabál ő maga, s kiabálnak valamennyien. Münnich, ki, nem vesztette el fejét és hűségét, inti őt, hogy álljon a német ezredek élére, ő azonban inkább kegyencznője és a többi nők jajveszékeléseire hallgat; folyvást kiáltozik, manifestumokat ír, lehetetlent parancsol, retteg a haláltól; végre Kronstadtba fut, hogy itt magát megerősítse, de már megelőzték ¹⁾. Katalin összegyűjtötte az özszeesküvőket, megnyert egy ezredet és a népsöpredéket, melly őt uralkodónőnek kiáltotta ki; egy manifestum őt a fenyegetett vallás, a meggyalázott orosz dicsőség és az alkotmány megmentőjének hirdette. Katalin a részeg csapatok hurráh-i, s a külföldi követek biztatásai között, kik ohajtották volna megtörni a porosz befolyást, katonaoöltönyben és kalapja mellett cserlombbal indul férje ellen. Ez gyáva könyörgést és lemondást küld neki, csak engedjék élni és regényeket olvasni. Ezt megígérik neki, mire mindenkitől elhagyatva, sitymálólág bánnak vele, míg végre az Orlofok megmérgezik, s minthogy sokáig kinlódik, megfojtják (jul. 9.).

Sietünk kijelenteni, hogy az orgyilkosok nem élvezték gazzettők gyűmölcsét. Orlof Gergely, ki halálaig arczán hordozta ama sebhelyt, mellyet királyi áldozatának egy harapása okozott, azt hitte, hogy majd Katalin mellett foglalhat helyet, ennek azonban nem kellett parancsoló, amiértis kegyvesztötté és eszelőssé levén, minduntalan szemei előtt látta a poklot és a megölt czár árnyát. Büntársa, a piemonti Odart, nem elégedve meg a jutalommal, özszeesküdött és csak nagy bajjal szökhetett meg.

II. Katalin

Katalin fájdalmat szinlel Péter halála miatt, s azáltal igyekszik magának bocsánatot szerezni, hogy jótéteményekkel árasztja el népét és barátságos lábra lép az európai fejedelmekkel; ezek sietnek őt elismerni, porosz Frigyet sem véve ki, ő pedig megbocsát azoknak, kik előbb férje pártján állottak. Azáltal, hogy megkoronáztatta magát Moszkvában s rendeleteiben szokatlan jóindulatot tanusított, megnyerte a nép hajlamát; a katonákat továbbá az által, hogy az egyes ezredekben különféle rangfokozatokat vett fel, a papságot pedig javai kormányzatának visszaadásával nyerte meg. Nem sokára azonban azon ürügy alatt, hogy állandó szervezetet ad a papságnak, egy gazdasági collegiumot nevezett ki a papi jószágok kezelésére (ekkor kitünt, hogy a papság 910,886 jobbágygyal birt), az egyháziaknak megfelelő fizetést rendelve a

¹⁾ Castora, II. Katalin élete.

maradékokat pedig kórházak és rokkantak fentartására fordítva. Ez is egyike volt a ma számtalan újításoknak, melyekkel az akkori bölcsészek kegyét akarta megnyerni, nagy szükségét érezve a lármás tömjénezéseknek; elég szemes volt azonban nem hamarkodni el a dolgot úgy, hogy rendeletei érett megfontolás gyümölcseinek látszottak.

Bensejében azonban nem volt mindenkor nyugodt. Midőn egyizben uton volt, Mitrowitz Vazul (1764), ukrainai altiszt, meg akarta őt fosztani a tróntól anélkül, hogy erre a kellő eszközökkel és képességgel birt volna. Először is csekély számú katonákkal meg akarta szabadítani VI. Ivánt, de azon két tisztt, kik a fogoly őrizete végett vele együtt eltemetkeztek, parancscsal birt rögtön megölni őt, ha valaki netán kiszabadítani akarná. Ezek teljesítették a parancsot és ellenszegültek, mire Mitrowitz rögtön átadta kardját, és halálra ítéltetett, anélkül hogy a többieket megbüntették vagy kutatták volna. A két gyilkos jutalmat kapott, Iván rokonai visszaküldettek Dániába, a világ pedig azt beszélte, hogy az egész Katalin cselszövénye volt, ki előbb kegyelmet ígért Mitrowitznak.

Minthogy az udvar nem szolgáltatott miséket III. Péterért, emiatt sokan azt gyanították, hogy nem halt meg, s hárman léptek fel az ő neve alatt. Az első egy woroniai varga volt, ki azonban csakhamar akasztófán ért véget, a második egy Csernicseff nevű szökevény volt a krimi határokon, ki szintén csakhamar megöletett. Piccolo István orvos, horvát szökevény, szintén czárnak adta ki magát, mint ilyen a montenegróiak által ezredesi rangra emeltetett s vezérök volt a lázadásban, mig végre megöletett. 1772-ben négy más egyén lépett föl: egyik a kozákok között, s a knut alatt adta ki lelkét; a másik az Ural vidékén, ez megszökött; egy harmadik kiszabadult a börtönből, de szintén megöletett. A doni és urali kozákok egyizben követeket küldöttek az udvarhoz, hogy panaszkodjanak kiváltságaik megsértése végett, a követek azonban megbotoztattak és elüzettek; a kozákok emiatt boszúból elhatározták, hogy egy új Pétert fognak fölléptetni, ki ne a maga, hanem Pál számára követelje a trónt. A sors bizonyos Pugatscheff Jemelian nevű tisztre esett, kit két ügyes egyén, Krasnoborodko és Perfilioff támogatott (1773). Az utóbbit elfogták, de miután kiismerték cselszövé lelkületét, szabadon bocsátották azon kikötéssel, hogy hiúsítsa meg a lázadást. Ő ellenkezőleg visszatérve azt beszélte, hogy többször értekezett a nagyherczeggel, ki megígérte volna, hogy nem sokára hadsereggel fog segítségökre jöni. Ez még inkább növelte az ál III. Péter hiveinek számát, ki manj-

festumokat és ukázokat bocsátott ki, feloldozott a bitorlónő iránti hűség alól, leölette a németeket, nehogy rájöjjenek, hogy nem érti nyelvöket, követőit fényes nevekkal ruházta fel, hogy azt higye a nép, miszerint az aristocratia által pártoltatik, rendeleteket bocsátott ki és pénzt veretett Petrus redivivus et ultor felirással. Roppant sereget gyűjtött kalmukok, kozákok és baskirokból s hetven ágyuval rendelkezett; a felkelők jégből alkotott bástyáik mögül számos hadsereget visszavertek elannyira, hogy Kazánt is bevették és fölégették. Miután azonban az oroszok békére léptek Törökországgal, sikerült eme lázadást is elfojtaniok, mellytől már maga Sz.-Pétervár is reszketett. Ámbár a kalmukok híven őrizték Pugatscheffet, végre őt is elfogták és megölték, azonképen társait (1775). Mintegy százezer egyén vesztette életét, számos város hamuvá tétetett, s hogy még emlékéit is megsemmisítsék, eltörölték a Jaik nevet s Ural-lal helyettesítették.

Oroszország immár Európa nyolczadrészét foglalta magában, de csak husz millio egyén lakta, vagyis alig találtatott ötven egyén tizezer meternyi területen, míg Francia- és Angolországban kétezer egyén lakott ugyanolly területen. Az orosz nemzeti különféle, szokásokra, hagyományokra, vallásra nézve eltérő népek vegyülete volt, sokan még nomád életet folytattak, s nyelvöket nem értették Szent Pétervárott; többnyire nyers anyagokkal kereskedtek s a behozatal nem haladta tul az ötvenezer rubelt. Katalinnak fen kellett volna tartania a békét, mert a birodalomnak nem terjeszkedésre, hanem művelődésre volt szüksége; ehelyett azonban folyvást háborukat folytatott, s a siker kimentti őt. Nem elégedve meg azzal, hogy Oroszország kényurnője volt, egész Európában korlátlan dictatori hatalmat akart gyakorolni, miként XIV. Lajos és Napoleon; északi szövetséget tervezett Oroszország, Lengyelország, Svédország, Dánia, Szászország, Poroszország és Nagy-Britannia között, ellensúlyul az osztrák és bourbon házak ellen, tervét azonban nem hajtotta végre. Folytatva Péter politikáját, kereskedelmi előnyökkel fentartja Anglia jóindulatát, gyengíti a francia beavatkozást, ijesztgeti Poroszországot és biztatja Ausztriát; szítja a perzsa villongásokat, hogy közelebb jusson Indiához; viszonyba lép Chinával és Japánnal, mindenekfölött pedig a törökök hatalmát nyirbálja.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Lengyelország.

Egy félszázadon át egyébről sem voltunk kénytelenek beszélni, mint folytonos háborukról, mellyek a három főhatalmasság czivakodásai és féltékenykedései idéztek elő; most ime megegyeznek a leggyalázatosabb tettek egyikének végrehajtására, mellyről a történelem említést teszen, mellyet magok a végrehajtók is kárhoytattak, s melly megvesztegette a közerkölcsi érzetet, olly hatalmaskodásokra szoktatva azt, mellyeknek később utánzókra kellett találniok.

A lengyel köztársaság Észak leghatalmasabb állama volt, mig Svédország, Törökország, Oroszország és Poroszország fölemelkedése folytán el nem ragadtatott tőle a fölény és számos tartomány. Még többet szenvedett saját belső alkotmánya miatt. Meg levén engedve az idegeneknek, hogy igényt formálhassanak a választott királyi méltóságra, ezzel tág kapu nyitattott azok ügynökeinek, a mindennemű fondorlatoknak és cselszövényeknek, veszendőnek indulván ekként a nemzeti felsőség, melly nem állhat fenn, ha valamely más hatalom avatkozik belügyeibe. A trónra meghivott idegenek nem bírtak a nemzetnek sem erényeivel sem hibáival, s ellentétben találták magukat a nemzeti képviseléttel, minekfolytán minduntalan alkudozásokban állottak idegen hatalmakkal olly érdekek miatt, mellyek ellenkeztek az országéival. Államférfiak helyett hogy ellenszegültek volna, inkább pártolták ama mesterkedéseket, mellyek a kormányok fegyverévé lőnek, s magok a királyok címeket és jószágokat osztogattak, hogy párthiveket szerezzenek. Következésképen minden trónszünet forradalom és háboru volt, mellyet néha fegyverrel is folytattak, s mellyben holmi idegenek vesztegetésekkel és ocsmány cselszövényekkel igyekeztek előmozdítani megbízójok ügyét s meghiusítani ellenfeleik törekvéseit.

Az állam legfőbb hatóságát az országgyűlés képezte, mint hogy azonban végzéseit egyértelműleg (*nemine contradicente*) kellett hoznia, ezeket bármelley nemes megakadályozhatta e szavakkal: *Sisto activitatem* ¹⁾. A főhatalom eme szétforgá-

---

¹⁾ Ez a hírhedt *liberum veto*, melly még mindig fennvan az orosz senatusban, melly némi legfőbb, de nem főlebbviteli törvényszék, mellynél az illető osztály egy tagjának ellenmondása elégséges arra, hogy a kérdéses ügy el ne inténtessék, hanem visszaküldessék az összes osztályok gyűléséhez.

csoltságának orvoslása végett szövetségek (cōnfoederatio) alakultak a nemesek között, mellyek bizonyos kitűzött czélból testületekké egyesültek; mindegyik szövetség saját törvényekkel és rendszabályokkal látta el magát, mint valamely souverain testület; különböztek egymástól, de valamennyien elfogadták azt, mit a szavazatok többsége megállapított. Az orvosság rosszabb volt a bajnál, mert midőn valamely kerület vagy tartomány nemessége összegyülekezett, tulsulyt követelt magának az országgyűlésen, miért is az állam ugyanannyi részre volt feldarabolva s rendezve maradt a polgárháboru. A főurak odairányozták törekvéseiket, hogy saját teremtményeikkel töltsék be a törvényszékeket, mi igen fontos dolog volt olly országban, hol számos pörlekedésre szolgáltatott okot azon körülmény, miszerint a birtokok hitbizományok és elidegeníthetlenek de adósságokkal terhelve voltak. Senki sem gondolt a néppel, melly ama földhöz volt lánczolva, melly őt táplálta és fásasztotta.

A hűbéri intézmények ekközben mindinkább háttérbe szorítottak a monarchicus elv által, melly Európában tulsulyra kerekedett; hogyan állhatott volna meg tehát Lengyelország harmadik rend, pénzügy, kereskedelem, alárendeltség nélkül, csupán személyes vitézségével és történeti emlékeivel, az új öszpontosítási rendszer ellenében?

A dissidensek.

Ujabb vizálgadásoknak volt forrása a vallások különfélesége. A litván tartományokban, mellyek egyidőben Oroszországnak voltak alávetve, nagyszámu görögök léteztek, kik soha sem voltak képesek a katolikusokhoz csatlakozni. A kalvinisták köztársasági eszméi nem egynek nyerték meg tetszését a háborgó nemesek közül. II. Zsigmond megerősítette a görög és protestáns, vagy mint ott nevezettek, dissidens nemesek számára a politikai jogokat és a képességet bármely hivatalra és méltóságra; III. Zsigmond alatt azonban ismét megszorítani kezdték azok vallási és polgári szabadságát, mitsem törődve a hatalmak közbeszólásaival. Midőn később XII. Károly (1717) olly nagy buzgalmat tanusított a lutheranizmus iránt, az országgyűlés viaszatorlásképen elrendelte, hogy a svéd foglalás után a dissidensek által épített összes templomok leromboltassanak, s megtiltotta, hogy ama vallás ujabb helyekre behozassék; a dissidensek végül kizárattak a követek kamrájából.

Midőn Thornban egy processio alkalmával kerekedett verekedés miatt (1724) egy akatholikus tanuló elfogattott, ennek össze-

csoportosult tanulótársai a fogoly szabadlábra helyezését követelték, kiáltozva, hogy megsértettek kiváltságaik; minthogy kívánságukat nem teljesítették, a zajongás vérontásig fajult s a békétlenkedők megrohanták a jezsuiták collegiumát. Ezek emiatt tele lármazták egész Európát a vallás ellen intézett támadás gyanánt tüntetve fel ama zajongást; egy külön bizottság szigorú eljárást indított meg, és pedig lehető sietséggel, nehogy némely hatalmas protestansok is beleavassák magukat; a vádlottak közül számosan halálra vagy kisebb büntetésekre ítéltettek, s a büntetés nem egy, igen előkelő körökhöz tartozó egyént is sújtott. Santini, a pápa követe, hiába ajánlott kegyelmet és emberszeretetet; a jezsuiták főnöke megtagadta az esküt, melytől az elítéltek sorsa függött, az ítéletek azonban mégis végrehajtottak és gondoskodtak róla, hogy biztosítsák a tulsulyt a katolikusoknak. Borzalom szállta meg Európát; a szomszéd hatalmasságok kijelentették, hogy megsértetett az olivai szerződés; a grodnoi országgyűlés azonban, úgy látszott, tudomást sem vett a fenyegetésekről, kizárta az angol képviselőket, fenyegette a porosz királyt, elűzte a pápai nunciust, ámbar megint rögtön visszafogadta, mihelyt előterjesztette mentségét; végül az 1735-ki országgyűlés minden hivatalból és méltóságból kizárta a dissidenseket.

Ezen vallási türelmetlenség és a szemérmetlen megvesztegethetőség szomorúvá tették a II. Ágost halála után (1733.) bekövetkezett trónszünetet. Az országgyűlés ekkor kijelentette, hogy csak benszülöttet kell választani s felszólította a külföldi követeket, hogy távozzanak Varsóból. E felhívásnak azonban egyik sem engedett; s minthogy a köztársaság figyelmeztette őket, hogy nem vállal magára felelősséget a következményekért, a porosz követ azt válaszolta, hogy valamely követ ellen elkövetett sérelmet az egész lengyel nemesség felakasztása sem tehetné jóvá. Ezen szemtelen gög anyyira felizgatta a népet, hogy ez megtámadta őt; az osztrák és orosz követek pártjára kelnek kartársuknak, s egy hatalmas orosz sereg fegyverrel vonul be az országba.

III. Ágost.

A választás egyhangulag Lesczynski Szaniszlóra esett, Oroszország azonban tudni sem akart róla, s egy vendéglőben, hová még lánczon is hurczoltak néhány nemest, III. Ágost százsz választót neveztetten ki (okt. 5.). Ebből a már előadott (33. lap.) háboru keletkezett, s míg azt még Amerikában és Milano területén is folytatták, Lengyelország, melly arra voltaképen okot vagy ürügyet szolgáltatott, alig látott belőle egyebet Danzig ostrománál az ausz-

triai Lascy által, mellynél az oroszok temérdek harczt vesztek, a várost azonban, miután Szaniszló odahagyta, mégis megadásra kényszerítették (1734.). Ez utóbbinak bösisége és szenvedési növelték hivei számát, látván azonban, hogy emiatt az ország romlásnak indult, lemondott igényeiről; Ágost elismertetett (1736) s fátyolt borítottak az utolsó husz év eseményeire. De azért megmaradtak ugy a dissidensek ellen kibocsátott rendelkeztek, mint a *liberum veto*, melly lehetlenné tette a felismert bajok orvoslását, minthogy többé egy országgyűlést sem lehetett befejezni amaz apró kényurak veszekedései miatt, kik csak a függetlenséget ismerték, és sem a szabadság decoruma, sem a rend ereje iránt nem birtak érzékkel. Valljuk be különben, hogy eme czivakodások megakadályozták valamely párthoz csatlakozni amaz ocsmány háborukban, mellyekkel Europa fejedelmei pusztá szeszélyből gyötörték a népeket.

III. Ágost, ezen nemesszivü férfit s barátja a fénynek és művészeteknek, roppant költséggel egy Kalváriát építettet, mellyhez több mér földnyi (leghe) hosszú, mindenütt kivilágított uton lehetett eljutni; Wilhelmine porosz herczegnő állítása szerint háromszáz ötvennégy természetes fia volt, s politikai mesterfogás gyanánt használva fel a fajtalanságot, erőszakkal is vitette a nőket a tánczmulatságokra, honnan ittasan és megfertőztetve vitettek haza. Alatta hosszú béke uralkodott, melly azonban ellankasztotta a lengyelek harczias hevét és hírnevét. A vallási gyűlölségek szintén szunynyadni látszottak, de annál inkább feltűnt az ország rákfenéje. A baj orvoslása végett meg akarták változtatni az alkotmányt, s eczélből két párt keletkezett, mellyek mindketten ellene voltak az egyhanguságnak. Az egyik, melly Potocki vezetése alatt állott, attól tartott, hogy a szavazattöbbség megállapítása növelhetné a király hatalmát, kinek jogában állott hivatalokat osztogatni, miértis olyképen akarták ezen eshetőségnek elejét venni, hogy a hivatalnokok kinevezését egy állandó és souverain tanácsra ruházzák, az ujitásokat mindenkor a szünidőkre halasztva. A Czartoriski-k, kik a hajdani litván herczegektől származtak s nagy párttal birtak az országban, erős és örökös monarchiát akartak, talán mert magok is vágyakoztak rá, s azért csökkenteni ohajtották a főbb hivatalok és nagy családok hatalmát s növelni a törvényszékekét. Eczélből az udvar támogatóiként léptek fel, s a főurak is hozzájuk csatlakoztak; de Branicki János Kelemen, a korona főttábornoka, leleplezte céljuikat, s az ellenpárt élére állott, melly Franciaországra támaszkodott.

Poniatowski Szaniszló.

A Czartoriski-k számára nem maradt egyéb hátra, mint alattomban folytatni mesterkedéseiket, s hogy kiismerjék a pétervári cabinet érzelmeit, unokaöccsüket, Poniatowski Szaniszló Ágostot küldötték oda, ki nem sok miveltséggel bírt ugyan, de szép, igen megnyerő és ügyes férfi volt, ki a trón elnyerését is remélte, mert a csillagvizsgálók ezt megjövendölték neki. Megnyerte Péter nagyherceg s méginkább Katalin kegyeit, ki midőn czárnővé lett, megígérte neki, hogy vagy őt, vagy Czartoriski Ádámot fogja támogatni, ha majd királyválasztásra kerül a dolog.

Midőn III. Ágost, ki mindig benső viszonyban állott Oroszországgal, odahagyta a szerencsétlen országot (1763), hogy ősi birtokain békében haljon meg, igen gyalázatos trónszünet állott be. A Czartoriski párt, hogy elrettentsse a Radziwill-eket, Katalinhoz folyamodott, ki már ljóideje óhajtott beavatkozni, s azért még olajat öntött a tüzre. A Czartoriski-k még a trónszünet alatt ohajtván befejezni az ujitásokat, eltörölték a főhivatalokat, megtörték az előkelő családok hatalmát, meggyöngitették az urak befolyását az által, hogy korlátolták hatalmukat jobbágyaik felett, megszüntették a nagyobb városok és egész tartományok kiváltságait; kivitték, hogy a testőrségi ezredek teljesen a királytól függenek, azonképen a pénzverde és a pósta; a király megszerezhet a maga számára négyet a legkövérebb uradalmak közül; mindenekfelett pedig igyekeztek véget vetni a liberum veto-nak. Mindez pár hét alatt történt, anélkül hogy a nemzet akaratában kerestek volna alapot ujitásaik számára, míg másrésről Porosz- és Oroszország elleneztek azokat, mint amellyeknek érdekökben állott a zavargások szitása. Egyet-értve minden idegen származásu király kizárásában, mindkét párt saját jelöltjét állította fel; de hogyan lehetett volna remélni, hogy a több mint ezer, s annyi különféle szenvedély által izgatott választó egyhanguságra vergődjék. A zajos apró gyülekezések alkalmával soha véget nem értek a kardlapozások, mellyek miatt azonban csak mintegy tiz nemes ember vesztette el életét, minthogy a lengyelek illy alkalmakkor nem szokták a kardot élével használni; de mit használt a vitatkozás, midőn Katalin már határozott? Hatvanezer orosznek a határokon, tizezernek Varsó kapui előtt kellett biztosítania a czárnő szeretőjének szabad megválasztását; törökök, janicárok, magyarok, poroszok lepték el a várost és a terem pályáit, s Szaniszló megválasztatott (1764 szept. 7.)

Ez igen előkelő de kevésbé hatalmas olasz családból származva

s szépségén és udvarias modorán kívül semmi más ajánló tulajdonsokkal nem bírva, mindjárt megkoronáztatása napján elkedvetlenítette a lengyeleket azáltal, hogy nem jelent meg nemzeti öltönyben s nem nyiratta le haját, képtelen lévén annyira erőt venni önmagán, hogy feláldozza hollófekete fürtjeit. Később egyrésztől Oroszországhoz, másrésztől a Czartoriskiához lévén kötve, kik korlátlan hatalmat gyakoroltak, csakhamar felismerte királyi hatalmának veszedelmes semmiségét; teljesen Repnin herceg, orosz követ kényétől függött, ki előbb társa volt a dorbézolásokban, most pedig heves ellenmondója, kész rögtön éreztetni vele a sarkantyut, ha netán makacszkodnék.

Erre az egész ország nemesi szövetségekre (confoederatio) forgácsolódott, melyek célja volt fegyverrel is fentartani jogaikat; csupán Litvánia tizennégy illy szövetséget számlált, melyek Radzivil vezetése alatt a köztársaságot ismét rendbe hozni s talán Szaniszlót a tróntól megfosztani törekedtek. A dissidensek a czárnőhöz folyamodtak (1767), ki fölöttébb megörülve annak, hogy alkalma nyílik magát bölcsésznőnek mutatni azon türelmetlenség elnyomásával, mellyre ő maga ösztökélt, védelmébe fogadta őket, — az országgyűlés azonban, mellyen tulsulylyal bírtak a köztársaságiak (igy nevezték a dissidensek ellenfeleit), nemcsak meg nem engedte a szabad vallásgyakorlatot, hanem újból megerősítette a dissidensek ellen kibocsátott rendeleteket. Szaniszló ohajtott volna fentartani legalább néhányat a királyi előjogok közül, s evégből mindenképen kedvét kereste Oroszországnak és követének, ki Sziberiával fenyegette a hazafiakat és vezéröket, Branickit. A rendkívüli gytlés, mellyet a király Varsóba hitt össze, orosz csapatokkal vétetett körül; Repnin mint parancsoló beszélt, s minthogy a krakói és kiewi püspökök s a korona tábornoka ellenmondottak, elfogatta és Szibériába hurczoltatta őket, a czárnő zsoldjában álló bölcsészek tapsai között. Erre, nem hallgatva az ellenmondásokra, többnemű ujitásokat fogadtatott el, mellyek biztosították a dissidensek számára a szabad vallásgyakorlatot, de nem irtották ki az összes meggyökeresedett bajokat. A nemzeti büszkeség reszketett Oroszország kényuralkodásának eme tényeire; azok, kik a fő állomásokat tartották elfoglalva, fájdalommal szemlélték tekintélyök csorbitását és a decorum elvesztését; a püspökök elvesztették a reményt, hogy a dissidenseket valaha saját nyájukkal egyesíthessék.

Tehetetlenek lévén az urak a külbatalom ellen, a néphez szándékoztak fordulni, mellyel előbb épen semmit sem gondoltak; mint-

hogy pedig a valódi okokat vagy nem volt tanácsos feltárni előtte, vagy nem is értette volna meg, szenvedélyeit izgatták fel, azt hirtelven, hogy Porosz- és Oroszország ki akarják irtani a kath. hitet, s hogy fegyvert kell ragadni annak megvédésére. A köznép, mely már különben is el volt keseredve az országban szétszórott oroszok ellen, lángra gyuladt az urak felhívására, s noha a nemzet már negyven év óta nem birt hadsereggel, nem intézte saját ügyeit s csak külbefolyások nyomása alatt működött, újra kimutatta hajdani független és harcziás jellemét.

Franciaország, mely mindig rokonszenvvel viseltetett Északi franciaírái iránt, s mely oda irányozta törekvését, hogy fentartassanak a szabad választások, miután látta, hogy törekvései sikertelenek maradtak, visszahitta követét, mintha az illem nem engedné meg, hogy annyi fondorlat között tovább is helyén maradjon, titkos küldöttei által azonban a szabadság és a vallás védelmére izgatott.

Bari confoederatio.

Krasinski, kaminiecki püspök, minden irányban bejárta az országot, kintartásra buzdítva a hazafiakat és egy confoederatio létesítésén fáradozva, mely azonnal megkezdéné működését, mihelyt Oroszország kivonta csapatait, mire a porta által ösztönözöttet, mely utóbbi egy idő óta a lengyel függetlenség védőjeül lépett föl. De a jogtudós Pulawski, egy új és vállalkozó szellemű nemes, nagyobb határozottságot tanusított, s az ő kezdeményezésére Barban, Podoliában, egy confoederatio alakult (1768. febr. 21.), mely jelvényül a megsebzett sast, jelszóul pedig ezt választotta: Aut vincere aut mori — Pro religione et libertate.

A püspök kárhóztatta ezen eszélytelenséget, de azért mégis bejárta az európai udvarokat, hogy számára támogatást keresen. Repnin kényszerítette Szaniszlót, hogy egy senatus consultumban keressen híveket a lázadók ellen. Kitor a polgári háború; Oroszország Ukrajnára zúditja a zaporoghi kozákokat, kik ott minden képzelhető vadságot elkövetnek; ötvenezer egyén legyilkolása jogilag ki lön mutatva, valószínű, hogy az áldozatok száma két annyira is rugott. Hogy a philantropok századában minden barbár módon történjék, az oroszokat Tottleben gróf, ama kor legaljasabb jellemeinek egyike vezényelte, játékos, csaló, fajtalan, kinek a gyilkolás volt legfőbb gyönyörűsége. A confoederatusok ekkor Teschenbe, később Eperjesre Magyarhonban helyezték át a főtanácsot, s különféle testületeket alkottak, melyeket Franciaország évenként hetvenkét ezer frankkal segélyezett. El-

pusztítottak a király birtokai; Krasinski minden követ megmozdít, hogy a fejtelenségbe némi rendet hozzon, s helyes irányba terelje ama hősi vitézséget, melly mi hasznára sem vált a hazának. III. Mustafában reménykedtek, ki mindig ellenezte Lengyelország megtámadását s csakugyan meg is üzente a háborut Oroszországnak; miután azonban ő is megveretett, a részleges confoederatiók egy általános confoederatióba olvadtak össze, melly elhatározta, hogy támadólag fog fellépni.

Az erőszakoskodó Reprint a gyöngye de tisztelt Wolkonski váltotta fel, ki megengedte Szaniszlónak országgyűlést híni össze, melly miután kárhoztatását fejezte ki az előbbi iránt amiatt, hogy Katalinhoz folyamodott, követség útján felkérte ez utóbbit, hogy vonja vissza csapatait és adjon kárpótlást a rettenetes pusztításokért. Katalin emiatt valóságos dühbe jött, s minthogy Szaniszló nem engedelmeskedett neki, vonakodván hadat üzenni a confoederatusoknak, ellenségévé lön neki, s egyidejűleg a confoederatio is trónvesztettnek nyilvánította (1770.).

A trónszünet alatt az általános confoederatio gondoskodott a kormányról; felelősségrevonta a marsallokat a kivetett sarchok miatt, s kitűnő tanácsokkal szolgált neki Dumouriez ezredes, XV. Lajos titkos küldötte. Remélte, hogy az országgyűlést is visszahíthatja Magyarországból, de bármennyire versenyeztek is a lengyelek egymással személyes vitézségben, a fegyelem és összetartás soha sem birt meghonosodni közöttük; a hős és nemeslelkű Oginski megveretett, Branicki meghalt, s csatavesztéseik az első babérokat szolgáltatottak Suwaroffnak. Saldern, Panin miniszter teremtménye, azon megbízatást kapta Oroszországból, hogy, a trónszünet kivételével, minden áron állítsa vissza a békét; ő e czélból erőszakhoz folyamodott. A confoederatusok végső elkeseredésökben elhatározták, hogy el fogják ragadni Szaniszlót; illyesmi meg volt engedve a lengyel szokások által, csak azért ne történjék, hogy meggyilkoltassék. Három elhatározott férfiú csakugyan meg is kísérlette a merényletet, de elrettenve, abbahagyták a vállalatot, midőn már félig be volt végezve, melly tény aztán királygyilkosság gyanánt híreszteltetvén el, újabb ürttyet szolgáltatott a hatalmasságoknak arra, hogy közös érdekü tgynek tekintsék Lengyelország lenyűgözését.

Lengyelország feldarabolása.

Egyrésről tehát fejtelenség, romlottság, bizonytalanság, ellenségeskedés benn, gyöngeség künn; másrésről makacs elhatározottság, állandó szándék önmaguk kárára; hogyan lehetett volna két-

séges a végkimenetel? S a bajok, még inkább elmérgesítve az éhség és ragály által, máris felidéztek Lengyelország felosztásának eszméjét; de kinek volt legyen bátorsága első ízben pendíteni meg azon csinyt, mely fölött mindenki törte fejét, nincs tudva, mert, mint az ausztriai ház történéseze mondja, „a tény olly gyűlöletes volt, hogy a három hatalmasság mindegyike igyekezett annak gyalázatát a másik kettőre háritani.“ Legtöbben II. Frigyesnek tulajdonítják, ő azonban tagadja ezt s a későbbi fölleplezések is tisztázni látszanak őt eme gyanutól ¹⁾. Kaunitz herczeg és II. József, kik Ausztria határainak kiterjesztésére törekedtek, ezen czéljokat Törökország rovására remélték elérhetni, melly tartományokkal is hajlandó volt kárpótolni az Oroszország ellen nyujtandó segílyt; midőn azonban békére léptek, az említetteknek sehogy sem tetszetek olly föltételek, mellyek meghusithatnák czéljaikat, amiértis csapatokat küldtek Lengyelország egynémelly részeinek elfoglalására, mellyekről azt állították, hogy a magyar királysághoz tartoztak, s ezek között voltak a bochniai és wieliczkaei sóbányák is, a lengyel királyok fő jövedelemforrása. Minthogy pedig szándékuk volt megtartani és nem elpusztítani ama területrészeket, az oda küldött ausztriai csapatok példásan viselték magukat, míg a poroszok, kiket II. Frigyes Nagy-Lengyelországba küldött azon ürügy alatt, hogy cordont képezzenek a ragály ellen, az oroszokéhoz hasonló barbárságot tanusítottak.

Szaniszló közbeszoríttatva Oroszországhoz folyamodik, mire harmadiknak ez is rögtön bevonul; Henrik, II. Frigyes testvére, Pétervárra utazik, hogy Katalinnal megállapodásra jusson; őt követte mihamar II. József is; s ezen telhetetlenek most azt hitték, hogy kölcsönös igényeiket csak az ország felosztásával elégithetik ki. Kaunitznak ugyancsak sok munkájába került, míg eltántorithatta Mária Terézia becsületérzését; ez utóbbi végre kijelentette, hogy meg fogja tartani a tizenhárom szepesi várost, mellyek hajdan Magyarországhoz tartoztak, később azonban elzalogosíttattak. Az oro-

---

¹⁾ Lásd főleg a következő művet: *Emlékiratok és hiteles adatok, mellyek a Lengyelország felosztását megelőző alkudozásokra vonatkoznak, egy XVIII. századbeli hajdani miniszter naplójából.* Weimar, 1810. Gróf Görtz munkája. — Figyelembe veendő továbbá **Ferrand**, *Histoires des trois démembrements de la Pologne*, Páris 1820; egy jegyzet Schoell *Történeti folyamán*ban, XXXVIII. fejt. 157. lap; Rulhière igen tanulságos műve, *Histoire de l'anarchie de Pologne*, mellyben az ellenállás az igazság rovására költői mezbe van öltöztetve; **Ranke**, *Emlékiratok Lengyelország története fölött az olivai béke után*, 1842.

szok azt válaszolták, hogy ez megzavarná az egyensúlyt; a többi hatalmak is részt követelnének s azért tanácsosabb négy fal között intézni el a dolgot, mint nyílt mezőn vitázni fölötte. Ekként lecsillapították Mária Terézia töprelyeit, elhivatván vele, hogy ez az egyedüli mód a vérontás elkerülésére ¹⁾. Ez soha sem látott példája annak, hogy három hatalom, mellyek érdekei egymással homlok-egyenest ellenkeznek, szövetkeznek egymással egy állam földarabolására, mellynek az volt egyedüli vétké, hogy képtelen volt ellenszegülni! A megállapodás nem jutott napfényre, míg csak közzé nem tették az illetők különféle indokok kíséretében ²⁾, mellyek egyesegyedül a fegyverek hatalmára támaszkodtak. Mária Terézia kiáltványában előadta, hogy ama tartományok ősidők óta Magyarországhoz tartoztak ³⁾ s ha elődei nem követelték, ez csak nagylelkűségöknek, mérsékelttségöknek, jóságuknak tulajdonítandó; ha egynémelyikök, miként II. Rudolf, át is engedte azokat, mi érvénynyel sem birt, minthogy a canoni jog érvényteleneknek nyilvánítja a király, nem különben mint a kiskorúak által tett átengedéseket;

¹⁾ Breteuil báróhoz, Franciaország követéhez, így szólt: „Tudom, hogy csunya mocskot sütöttem uralkodásomra; de megbocsátauának nekem, ha tudnák, mennyire ellenszegültem, s mennyi körülmény jött össze, hogy erőt vegyenek elveimen és elhatározásaimon a porosz és orosz igazságtalan nagyravágyás összes módnélküli céljai ellen. Hosszas töprengés után, nem találván módot egyedül ellenszegülni eme két hatalom terveinek, azt hittem, hogy tulságos követeléseimre tagadó választ kapok s ezzel meghiusítom e szerződést, de milly nagy volt csodálkozásom és bosszankodásom, midőn a porosz király és a czárnő föltétlen beleegyezésökről tudósítottak. Soha sem éreztem nagyobb fájdalmat, azonképen Kaunitz ur is, ki mindenkor teljes erejéből ellenezte eme kegyetlen megállapodást.“ — Breteuil báró levele Vergennes grófhhoz, 1775, febr. 23-ról, közölve **Flessan** *Hist. de la diplomatie française*, VII. Köt. 124. l.

²⁾ A három hatalmasság jogait a következő, nyomtatásban megjelent művekben fejtette ki: *Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam, Bohemiae que in Oswieccensem et Zatoriensem ducatus praevia explicatio*. Bécs 1773.

Exposé de la conduite de la Cour impériale de Russie vis-à-vis de la sérénissime republique de Pologne, avec la déduction des titres sur lesquels elle fonde sa prise de possession. Pétervár, 1772.

Exposé des droits de S. M. le roi de Prusse sur le duché de Poméranie et sur plusieurs autres districts du royaume de Pologne etc. Berlin 1772.

Megczáfolta őket egy lengyel nemes következő munkájában: *Les droits de trois Puissances alliées sur plusieurs provinces de la république de Pologne*.

³⁾ Hogyan nevezzük aztán amaz eljárást, melly Magyarország jogainak illetően hangoztatása mellett, az ezen jogok alapján elfoglalt tartományokat megis Ausztriához csatolta s mind a mai napig ott tartja? Fordító.

hálákat adhatunk tehát a Gondviselésnek, melly alkalmat szolgáltatott az osztrák háznak ujra visszajutni olly világos és alapos jogainak birtokába.

Hasonló erejű érvekkel állott elő Nagy-Frigyes is. Katalin nem fáradozott azon, hogy felturja a levéltárakat és erőszakot kövessen el a történelmen, s midőn azt mondta neki Salms gróf, hogy királya általános kárhoztatástól tart, következőleg válaszolt neki: Énmagamra veszem a kárhoztatást.

1772. július 25-én (aug. 5.) tehát aláírták sz. Pétervárott a szerződést, mellyben a következők foglaltattak :

„A Szent Háromság nevében :

A pártoskodási szellem, a zavargások s a belháboru, mellyek már több év óta dühöngnek a lengyel királyságban, nem különben a fejtelenség, melly napról napra nagyobb mérveket ölt, elannyira, hogy ott minden kormányhatalom lehetlenné vált, azon komoly aggodalomra szolgáltatnak okot, hogy az állam tökéletes bomlásnak fog indulni, sérelmet szenvednek a szomszédok érdekei s egyetemes háboru tör ki, aminthogy már csakugyan származott is belőlök háboru Oroszország és a Porta között. A szomszédos hatalmak ép olly régi mint jogos igényekkel birnak Lengyelországra, mellyeknek soha sem szerezhettek érvényt, s mellyeket könnyen elveszthetnének, ha nem biztosítanák, visszaállítva egyuttal a nyugalmat és rendet ezen köztársaság keblében, s megfelelőbb politikai létezést szerezve szomszédos érdekeiknek.“

Mindezeket tekintetbe véve az orosz czárnő számára jelölik ki a polozki és mohilewi kormánykerületeket, vagyis 2,157 négyszög mérföldnyi (miglia) területet, 1.300,000 lélekkel; Poroszországnak Pomerelliát, Danzig kivételével, a marienburgi palatinatust és Culm-ot; Ausztriának a tizenhárom szepesi várost, mellyeket még Zsigmond magyar király elzálogosított, továbbá a hajdani Vörös-Oroszországot, 1,360 négyszög mérfölddel (miglia) és 3,300,000 lélekkel ¹⁾; ezen terület főleg a sóbányák miatt bir kiváló fontossággal, minthogy miattok Lengyelország egyik fő életszükséglet dolgában Ausztriától lön függővé. Minthogy pedig azt mondották, hogy Magyarországnak van joga eme területekre, mint amellyhez tartoz-

---

¹⁾ Sajátszerű, hogy a térképen a Podgorze folyó jelöltetett ki határuul. Minthogy pedig a valóságban nem létezett illy folyó, a Gobroczáznak adták ezen nevet, melly földrajzi tévedés folytán Ausztria jelentékeny területrésze tett szert Volhynia és Podolia felé.

tak hajdan Halics és Wladimir tartományok, a gallicziai és lodomér királyságot alkották belőlök, hanem elszakítva Magyarországtól. Oroszország illyformán a legnagyobb, de legkevésbé termékeny részt kapta; Ausztria a legtermékenyebbet; Poroszország a legkisebbet (csak 490,000 lakossal), mely azonban nagy fontossággal bírta nézve, mert államainak kikerekítésére szolgált s összeköttetést hozott létre a porosz királyság és Brandenburg között.

Képzeltetjük, milly hatást idézett ez elő Lengyelországban! A leglelkesebb hazafiak azonban háboruban vesztek el, vagy pör alatt állottak, vagy odahagyták hazájokat, vagy viszálykodtak egymás között; az elfoglalt kerületek tanácsosainak megtiltatott a tanácsba vagy az országgyűlésre menni, mellyet olly kétes jövő fenyegetett; s ez utóbbi mégis heves ellenszegülést fejtett ki a szét-darabolás ellen. Az öreg és beteges Korsach így szólt fiához: Régi szolgálímmal kísértetlek Varsóba, kiknek azon parancsot adtam, hogy fejedet hozzák el nekem azon esetre, ha teljes erődből ellen nem szegülsz annak, mit a haldokló nemzetiség ellen koholnak. A senatus consilium csakugyan számos ellenérvet hozott fel, fölemlítette a területétség fentartása iránt a három hatalom által ismételve adott biztosításokat, megjegyvezvén, hogy ők magok szították a fejetlenséget, mellyet most ürügyül használnak. Ezen ellenmondás bosszantotta a kormányokat, mellyek szigoru korholásokban törtek ki; s „nehogy bármiféle csalódás csökkentse a lengyel nemzet szemei előtt eme tények horderejét, határidő tüzetik ki, mellynek lejártáig elvárják az eredményt; ha ez elmulik anélkül, hogy a lengyel nemzet intézkedett volna, ő felségeik minden lemondástól menteknek nyilvánítandják magukat, s bármilly eszközt felhasználnak, hogy jogaiknak minél előbb teljes érvényt szerezzenek“¹⁾).

Az országnagyok tiltakoztak ezen arczátlan önkénykedés, s a diplomatiái iránylyal ellenkező ráfogások és szemrehányások ellen; kivánták, hogy az apró országgyűlések összehívása előtt vonassanak vissza a csapatok, nehogy a szavazatok szabadsága csorbát szenvedjen; válaszul azonban egy manifestum bocsáttatott ki és harmincezer ember küldetett Lengyelországba, kiknek tábornokai, mint Frigyes mondja, azon meghagyást vették, „hogy egyetértve járjanak el azon urak ellen, kik fondorkodni vagy akadályokat gördíteni akarnának azon ujitások elé, mellyek hazájukban végre

---

¹⁾ Stackelberg gróf, Oroszország teljhatalmu követének jegyzéke.

fognak hajtani.“ Ekként megszabták az országgyűlések alakját, megtagadták azon kérelmet, hogy a szóbanforgó követelések a semleges és biztosító hatalmak elé terjesztessenek, s ezzel minden befejezetett. Egyszersmind kötelezték Lengyelországot, hogy tartsa meg azon annyira hibás alkotmányt, melyet őrügyül használtak szétarabolására; s megtiltották, hogy a három hatalom jóváhagyása nélkül valaha megváltoztathassa a szabadságát; csupán az idegen királyokat zárták ki, nehogy más hatalmasságoknak is alkalmok nyiljék a beavatkozásra.

Az alaptörvényeket (1773) a követek terjesztették elő, kik, hallatlan dolog! jelen voltak a tanácskozásnál. Kimondatott bennök, hogy az ezen országgyűlésen meg nem változtatott törvények ezentulra is megerősítve maradnak; hogy csak nemes és birtokos piast választható meg királynak; hogy a megválasztott fiai és unokái csak két más egyén után juthatnak trónra; a királyi méltóság mindenkor választás útján fog betöltetni, s szabad lesz a kormány, melly három rendből, a királyból, a senatusból és a lovagrendből fog állani; hogy az országgyűlések közti időszakban ez utóbbinak is egyenlő része legyen a kormányzatban, egy állandó tanács alakittatik, mellynek feladata leendő őrködni a megállapított törvények végrehajtása fölött, nem birand törvényhozói és birói hatáskörrel, s a királyból, továbbá a senatus és lovagrend egyenlő számu tagjaiból fog állani. Mindez csak új nyüg volt a máris lebilincselte királyi méltóság számára. A király, tele marokkal osztogatva a jezsuiták lefoglalt javait, fizetés-nagyobbitást s egyszersmind azon jogot nyerte, hogy ő nevezte ki az állandó bizottság összes tagjait. Eme bizottság magyarázta aztán a törvényeket az országgyűlések közti szünet alatt, s elhatározatott, hogy egy törvénykönyvet fognak alkotni, mellynek feladata lenne egy harmadik rendet alapítani s gyámolítani a városokat és a földmivelőket. A Zamoiski által készített tervezet azonban félretétetett, főleg azért, mert eltörölte a nunciatura törvényszékét és minden fölebbezést Rómához, a király jóváhagyását követelte a pápai bullák és brevék közzétételéhez, s csökkentette a papság kiváltságait.

Konstantinápolyban ekkor III. Mustafa uralkodott, ki az erkölestant török szempontból fogta fel s el nem képzelhette, hogy a királyok is lehetnek hazugok; amiértis Frigyes és Katalin többször rászédtek őt, ki emellett gunyolódásaiknak is czéltáblául szolgált. Frigyes barátságos hangon beszélt vele, míg érdekében állott őt Oroszország ellen izgatni, miután azonban összeczimboráskodott

ez utóbbival, annyira megváltoztatta hangját, hogy a becsületes muzulmán mélyen megbotránkozott. Félni kezdett Oroszország tulsúlyától, főleg a Lengyelországban nyert befolyás miatt, s meghagyta a tatárok kánjának s a moldva- és oláhországi fejedelmeknek, hogy tartsák szemmel az északi szomszédot; a moszkovita követ azonban elhitette vele, hogy a fegyveres beavatkozás célja csupán a lengyelek szabad választásának s a vallás-szabadságnak biztosítása. Képzeltetjük, milly szemeket mereszthetett, midőn tudtára adták neki, hogy Katalin egy olly férfi megválasztását rendelte, kinek az volt egyedüli érdeme, hogy vele erkölcstelen barátságban állott! Azt gondolva, hogy az igazságnak kell vezérelni a politikát, rögtön fel akarta mondani a békét, de a félénk vagy megvesztegetett ulemák arra hivatkoztak, hogy a Korán tiltja megtámadni azt, ki békében hagyja a birodalmat. Sürgetéseikre száműzetésbe küldötte Crym-Guerai tatár khánt, ki őt háborura ösztönözte, s így szólt hozzá: Testvérem, mit tehetek én egyes egyedül? Mindnyájan elsatnyultak, mindnyájan elromlottak, csak a villákat, a zenészeket, a háremeket szeretik; fáradozom a rend és az ősi erkölcsök visszaállításában, de senki sem nyújt nekem kezet.

Midőn azonban a kaminieczi püspöktől értesült a Lengyelországon elkövetett erőszakoskodásokról, s nem eszközölhette ki szépszerével, hogy Oroszország vonja ki csapatait az országból s adja vissza szabadságukat a senatoroknak, Franciaország által is sarkalva, melly három milliót küldött konstantinápolyi követének a diván megvesztegetésére, s felingerelve egy területsértés által, a hét toronyba záratta az orosz követet, hadat üzent s visszahitta Crym-Guerait, hogy a hadsereg élére állítsa. De Oroszország sem volt rest zavargásokat támasztani ellene Ázsiában, küldöttei által arra izgatva a doni kozákokat és kalmukokat, hogy rohanják meg a Don és a Kaukaszus között lakó s Törökországnak alávetett törzseket; hasonlóképen felizgatta a georgiai keresztény fejedelmeket is, igérve, hogy felszabadítandja őket. A lengyelek előtt olly félelmes Tottleben báró eme hadjáratokban is kitüntette vadságát. Tehát a törökbe vetett remények is elenyésztek. Angolország kedvét kereste Oroszországnak, hogy elszakítsa Poroszországtól, s azért egy hangot sem hallatott. A bölcsészek minden mesterfogást felhasználtak, főként Voltaire és d' Alembert, hogy a közvéleményt a lengyelek ellen fordítsák; s mig egyrésről gonyolták ezeket,

bátorították gyilkosaikat ¹⁾. Franciaország, mely egészen békébe és élvezetekbe volt merülve, keveset törődött ezen annyira távolfekvő országgal, vagy azt hitte, hogy már menthetlenül veszve van. Meuthtelen hiba; mert támogatva a bari cónfoederatiót s a nemeslelkű Törökország heves föllépését, könnyen megtarthatta volna az európai műveltség eme védbástyáját. Midőnlátták, hogy Lengyelország agyonveretésének megengedése nem csupán aljasság, hanem politikai baklövés is volt, a cabinet azt hozta fel mentségül, hogy csak akkor értesült a tényről, midőn már megtörtént; ezen mentség rosszabb a bajnál. Ekkor elkezdett fenyegetőzni, alkudozásokra lépett Németalfölddel és Angliával, s ezzel minden véget ért. Tisztelet III. Károly spanyol királynak, ki egymaga mutatkozott késznek védelmezni a lengyeleket; ő azonban egyedül és távol volt s be kellett érnie Ausztria mentegetőzéseivel.

A lengyel urak különösen Ausztria ellen voltak dühösek. Orosz- és Poroszország ismert ellenségek voltak, s boszut kellett állniok amiatt, hogy egyidőben Lengyelország szolgái voltak; Ausztria azonban barátja s védelmezőjeül vallotta magát ama hatalomnak, mellynek köszönhette, hogy nem lett törökké, s most ő is összeesküdött feldarabolására. Voltak, kik meggyilkolták magukat, kik szembeszálltak a szegénységgel, inkább elkobozni engedve

---

¹⁾ Voltaire ezt írta II. Frigyesnek; *On prétend, sire, que c'est vous, qui avez imaginé le partage de la Pologne; je le crois, parce qu'il y a là du génie, et que le traité s'est fait à Potsdam.* — Katalinnak pedig így írt: 1772. máj. 29-ről: *Nos doms quichottes wetches (a francziák) ne peuvent se reprocher ni bassesse ni fanatisme, ils ont été très-mal instruits, très-imprudents et très-injustes . . . Mon héroïne prenait, dès ce temps là, un parti plus noble et plus utile; celui de détruire l'anarchie en Pologne, en rendant à chacun ce que chacun croit lui appartenir, et en commençant par elle-même.* — Ő maga megénekelte: *Les rois qui partagent le gâteau,* s így ír Katalinnak: *Az ön tragédiájának utolsó felvonása igen szépen látszik, szerecsésnek vallja magát, hogy elég sokáig élt, miszerint megláthatta a nagy eseményt.* Kiadatlan levelek, lord Brougham által közzétéve 1845-ben.

Egyike a jelenkori könyveknek, mellyben leginkább fennmaradt a múlt század szelleme, a következő: *Les fastes universels etc. par M. Buret de Longchamps,* s a brüsszeli kiadásban (1825) Lejeune által hozzáadott tordalékok. Miután ez utóbbi egymásután magasztalta a bölcsész királyokat, s főleg *le plus grand homme de cette époque,* kénytelen megczáfolni magamagát oly módon, melly a megelőzők után gunynak látszanék: *Le coeur souffre et se serre en voyant ces deux princes si dignes par leur philosophie de l'admiration de la postérité, se concerter, se liquer pour fouler aux pieds les lois de la morale, pour faire céder à la force, à la violence la justice et les droits les plus sacrés, dépouiller une nation de ses possessions sans autre motifs que le désir immodéré de leur agrandissement.*

vagyonukat, hogysesm térdet hajtsanak a bitorok előtt; a többiek jajveszékelésekkel és az utókorra való hivatkozással tölték be Európát.

Illy módon felfordult a westpháli béke által megállapított egyensuly; a három hatalom tulsulyra emelkedett, mig másrésről Angolország is annyira gyarapodott, hogy Franciaország másod-sorba szorult; egész Európa elrémult, veszélyeztetve látván valamennyinek biztonságát, midön az erő tekintetett a jogok egyedüli mérvének.

Az uj alkotmány.

II. Szaniszló, ki mindig eszében tartotta, hogy Katalinnak köszöni trónját, de arról sem feledkezett meg, hogy lengyel, a bekövetkezett pillanatnyi nyugalom alatt rendbehozta a hadsereget és a pénzügyet; csakhogy a kormányzáshoz inkább jellem mint ész kívántatik. A dühös nemesség csak helyre és időre várt, hogy ujra megkísértse a szerencsét. Még inkább táplálta reményöket II. Frigyes utódja, kinek minisztere, Herzberg gróf, ugy látszik, el volt tökéelve visszadni Lengyelországnak függetlenségét. A lengyelek tehát szaporították hadseregöket, s bármennyire tiltakozott is Oroszország, állandó országgyűlést hittak össze a belügyek helyesebb rendezése végett; eltörölték az állandó tanácsot, az akkortájban keletkezett francia eszmék mintájára uj alkotmány készítéséhez fogtak, amennyiben ez lehetséges olly országban, hol nem létezik harmadik rend s a földmivelő szolga. A hatalmak keresték Lengyelország szövetségét most, midön magához tért; de II. Frigyes Vilmos jutott tulsulyra (1790), mióta minisztere, Luchesini marquis, kijelentette, hogy Oroszország az egész Nagy-Lengyelországot Poroszországnak ígérte, ha semleges marad a Törökország ellen indított háboruban. Azt is állították, hogy a császár felajánlotta neki Danzigot és Thornt, ha megengedi Ausztriának kiterjeszteni Galiczia területét; ő azonban megczáfolta ezt.

Lengyelországnak rendkívül érdekében feküdt siettetni az uj alkotmány elkészítését, mig ellenségei képtelenek voltak megakadályozni, hogy jót tegyen. Az alkotmány azonban bölcse férfiak müve volt, kik nem akarták elhamarkodni a dolgot, felforgatni a multat, s nem akartak szabályokat tukmálni a népre, mielőtt föl nem ismerte azok czélszerűségét. Már pedig a nép becses jognak tekintette a királyválasztást, mig ök szükségesnek tartották azt eltörölni; erre tehát lassan-lassan kellett a kedélyeket előkészíteni.

A legkomolyabb akadály az orosz párt részéről származott,

mellynek hivei értettek az országgyűlésekhez és azon mesterfogásokhoz, hogyan kelljen a dolgot huzni-halasztani, apróságokkal bibelődve, oda nem tartozó dolgokat hozva szőnyegre, minduntalan módosításokkal állva elő; midőn pedig nem voltak képesek valamely határozatot megakadályozni, a tulásig hajtották az indítványozókat, hogy feltűnjenek annak összes helytelenségei és nehézségei. Mig ők ekként fecéreltek erejüket és idejüket, a szomszéd hatalmaknak ismét nyílt alkalmuk beavatkozni a lengyel ügyekbe, sőt már nyíltan azt mondogatták, hogy a hadi költségekért Lengyelország újabb feldarabolásával akarják magukat kárpótolni. Azon hazafiak, kik szívvél, ésszel és becsülettel fáradoztak a hon javán, s kik már elkészítették a közvetlen városok alkotmányát, mellynek értelmében összes lakosaik szabadoknak nyilvánítottak s egyetlen törvényhozásnak vetették alá, szükségesnek tartották a királyhoz közeledni.

Szaniszlóának örülnie kellett, hogy végre kiszabadul a ezolgaságból, mellyben öt Oroszország tizenöt év óta tartotta, s hogy saját alkotmányát látja életbe lépni. Lelkesedést merített azon gondolatból, hogy országa törvényhozója leend s bámulatra kelti maga iránt Európát, melly akkortáiban magasztalni szokta az efféle kezdeményezéseket. Ő maga állított tehát össze egy alkotmányt (1791), s bármennyi gépet hozott is mozgásba az orosz párt, hogy forradalmat idézzen elő, Szaniszló megelőzte azokat és kihirdette az alkotmányt; ő maga tett rá először esküt, s utána a többiek is, leirhatlan örömrivalgás között. Megerősítette az aristocrazia ősi jogait, mint a szabadság főtámaszát, nem különben a városoknak adott szabadsalmakat. A törvényhozói hatalom a rendek kezében fekszik; a végrehajtó hatalom a királyt és az államtanácsot illeti, melly utóbbi a törvények örének nevezetett; az igazságszolgáltatást a törvényszékek gyakorolják. Az országgyűlés két kamrára osztatik, a követek és tanácsosok kamrájára; a *liberum veto* és mindennemű *confoederatio* eltöröltetik; megállapittatik a király sérthetlensége s a trónörökösödés szászországi Frigyes Agost személyében ¹⁾.

---

¹⁾ Közljük a bevezetést, mutatványul ama nagyhangu ékesszólásnak, melyvel Szaniszló élni szokott:

„Isten nevében, Szaniszló Ágost, Isten kegyelméből és a nemzet akaratóból Lengyelország királya stb. együttesen szövetkezett rendekkel, mint a lengyel nemzet képviselőivel.

„Meglévén győződve, hogy csak egy új nemzeti alkotmány tökélye és állandósága biztosíthatják valamennyiünk sorsát; hosszú és szerencsétlen tapasztalás folytán belátva a kormányunkban meggyökereedett hibákat; fel akarván használni

Főlölesleg es tüzetesebb fejtegetésébe bocsátkoznunk emez alkotmánynak, melly soha sem lépett életbe, s mellyet némelylek tulságosan szabadelvűnek, mások tulságosan zsarnokinak tartottak. Főleg az urak iszonyodtak tőle, kiket megfosztott a trón elnyerhetésének reményétől, s azért Oroszorezág köré sorakoztak. Katalin alig békült ki Törökországgal, nyíltan kárhoztatta a Lengyelországban történt dolgokat, melly bátorzkodott főlemelkedni azon lealázó helyzetből, mellyben őt Katalin tartani akarta, s ez mint parancsolónő a következőket írta varsói követének: „Emlékeztense a királyt, hogy előterjesztetem az eszközöket Lengyelország felosztásának megakadályozására. Jelenleg ismét újabb feldarabolásra sürgetnek. Mondja meg neki, hogy én ellenállok a sürgetéseknek s mindaddig ellen fogok állani, míg azt nem látom, hogy a nemzet és király ellenem fordulnak; ellenkező esetben tőlem függ kitörőlni a térképről Lengyelország nevét.“

II. Leopold halála (1792) elhárította azon akadályt, mellytől tartott, utódától és II. Frigyes Vilmostól pedig kieszközölte, hogy álljanak el azon igérettől, miszerint épen tartandják fel Lengyelországot és alkotmányát. Csakhamar confoederatio alakul az ősi szabadság visszaállítására: Katalin biztatja a lengyeleket, hogy próbáljanak szerencsét s viseltessenek teljes bizalommal ama nagylelkűség és önzetlenség iránt, melly neki minden léptét vezérli; s mint a menekültek védője kijelenti, hogy a régi rend visszaállítása végett csapatokat fog küldeni Lengyelországba. A lengyelek nem akarván, mint független nemzet lemondani jogaikról, fegyverre készültek, segítségért folyamodtak a hatalmakhoz s dictatori hatalommal ruházták fel a királyt. Ausztria azonban nem válaszolt; Poroszország azt mondá, hogy nem lehet s nem

---

Európa jelenlegi viszonyait, s főleg eme szerencsés korszak utolsó pillanatait, melly vissza adott bennünket ömagunknak; lerázva magunkról ama lealázó jármot, mellyet az idegen hatalmaskodás rakott nyakunkra; saját boldogságunk sőt életünk elé is helyezve a ránk bizott nemzet politikai lételét, belső szabadságát és külső függetlenségét; meg akarván érdemelni kortársaink és az utókor áldását és jutalmait; daczára ama nehézségeknek, mellyeket a szenvedélyek élénk gördithetnek s csupán a közjót tartva szem előtt; biztosítani ohajtván a szabadságot és sértetlenül fentartani határainkat: mindezen okoknál fogva lelkünk egész szilárdságával megállapítottuk a jelen alkotmányt, s azt szentnek és sérthetlennak nyilvánítjuk azon időig, míg a nemzet a meghatározott időköz után saját akaratából ki nem jelenti, hogy szükségesnek tartja megváltoztatni egyik vagy másik határozmányát stb.“

akar beavatkozni, ezalatt pedig ő is Oroszországhoz csatlakozott, hogy ismét előidéztessek a régi zürzavar Lengyelországban.

Kosciusko.

Ekkor tört ki a francia forradalom s a királyok rémülete bátorságot adott az ellenállásra. Kosciusko, vitéz litván harcos, ki a mozgalom élére állott, élénken bizonyította, hogy a lengyel fölkelés egészen más valami, mint a francia; hogy a haza ellenségeinek tekinti mindazokat, kik clubbokat és külön társulatokat akarnának alakítani; ennek daczára sok olly jelenet fordult elő Varsóban, mellyek a franciaországi conventre emlékeztettek, s meglehet, hogy a lengyelek ellenségei által idéztettek elő. Végre bevonulnak az oroszok, s szabadon járhatva-keelve Galliczia területén, kikémelelik a lengyelek hadi mozdulatait és legyözik őket. Szaniszló elejénte azt állította, hogy együtt fog meghalni a hazával, de mindig csak félig levén hős, megijedt, s csatlakozott a confoederatióhoz, melly attól fogva a korona confoederatiójának neveztetett; marsalljául Potocki Bódog, egy csuszás-mászás által magas polczra emelkedett s idegenek zsoldjában álló férfiu, neveztetett ki. Mindent a régi kerékvágásba helyeztek tehát ismét vissza, még a városok szabadalmait is megszüntették és így szóltak: „Közel van azon óra, mellyben a köztársaság biztositva látandja szabadságát és függetlenségét, s a polgár teljesen fogja élvezni jogait. Nemzet! te igazságot fogsz szolgáltatni azoknak, kik vagyonukat és életüket tették koczára s szembeszálltak a bántalmakkal, hogy visszaadják boldogságodat.“

A porosz király ekközben kijelenti, hogy a Nagy-Lengyelországban elterjesztett jakobinus elvek őt annak elfoglalására kényserítik, s tudtul adva, hogy egyértelműleg jár el Oroszországgal, saját biztonsága végett államaiba kebelezi Thornt és Danzigot s Nagy-Lengyelország legnagyobb részét, melly aztán Dél-Porosznak neveztetett. Egyidejűleg Katalin is megüzeni, hogy a császárral elhatározta szűkebb korlátok közé szorítani a lengyel köztársaságot, miszerint bölcsebb és csendesebb legyen. Az országgyűlés elrémult; Szaniszló le akart mondani olly koronáról, mellyet többé nem viselhet fején gyalázat nélkül¹⁾, de még erre

---

¹⁾ „Harmincz, fáradsággal teljes év mulva, mellyek alatt mindig csak jót akarva, mindenféle szerencsétlenséggel kellett küzdenem, odáig jutottam, hogy még csak azt sem remélhetem, miszerint hasznára lehetek hazámnak, s következőképen kötelességemet sem teljesíthetem becsülettel. Ollyanok a körülmények, hogy becsületem minden személyes részvételt tilt olly lépéseknél, mellyek Len-

sem volt elegendő bátorsága. Oroszország pörbefogadásokat és vagyonkobzásokat alkalmazott mindenki ellen, ki neki ellenszögült; mindenkit kizárt az új országgyűlésből, ki ragaszkodást tanúsított a 91-ki alkotmány iránt; azon képviselők, kik ámbár a rettegés behatása alatt választattak, mégis hevesen ellenszögültek, börtönbe zárattak ¹⁾, s így akarva nem akarva meg kellett hajolni a parancs előtt (jul. 22.). Eszerint Oroszország 4553 négyszög mérföldet (miglia) kapott 3.011,688 lakossal; biztosította Lengyelországnak a még megmaradt terület épségét és függetlenségét s tetszésére hagyta a kormányforma megállapítását; ígerte továbbá, hogy az uralma alá jutott katolikusoknak teljesen szabad vallásgyakorlatot fog engedni.

Azt hitték a lengyelek, hogy ez által elszakították Poroszországot Oroszországtól, ez utóbbi azonban rájuk parancsolt, hogy tegyenek eleget Poroszország követeléseinek, befogatta az ellenszögülőket, jakobinusokról és összeesküvésekről beszélt; minthogy pedig az országgyűlés egész nap s az éj egy részén át hallgatott, ezen hallgatást beleegyezésnek tekintették. Miután tehát Poroszországnak is 1061 négyszögmérföldet engedtek át 3.594,640 lakossal, a köztársaságnak csupán 3861 négyszögmérföld maradt 3.153,620 lakossal; emellett szétválhatlanul szövetkezett Oroszországgal, vagyis lemondott függetlenségéről. Ausztria mit sem kapott; azt beszélték, hogy titokban máshol jelöltek ki számára kárpótlást.

Az országgyűlés bizva a biztosításokban, hozzáfogott alkotmánya átalakításához, de alig állapított meg valamit, mi kevésbé volt Oroszországnak inyére, ez rögtön elkezdett fenyegetőzni s követé, ki egyszermind a hadsereg kapitánya volt, saját akaratát tukmálta rájuk. Az elégtelenség mindezek folytán tetőpontjára hágott, s Kosciuszko lázadást készített elő, melly Franciaország példájára s talán sugalmazása folytán Krakóban tört ki (1794), kihirdetve a 91-ki

---

gyelország romlására vezetnének. Ille tehát, hogy lemondjak oly hivatalról, melyet többé nem viselhetek megfelelően; s ohajtom, hogy valamely szerencsésebb egyén foglalja el azon helyet, melly korom és betegeskedésem miatt ugyis nem sokára üresedésbe jőne.“

Ezen levél Katalinhoz volt intézve, ki nem válaszolt rá.

¹⁾ Kimbar így szólt: „Mi köze az erénynek a szenvedésekhez? lényegéhez tartozik azokat megvetni. Sziberiával fenyegetnek bennünket; sivatagjai bájosak lesznek előttünk, bátorságunkra emlékeztetve bennünket. Hát csak menjünk Sziberiába, s önmaga vezessen bennünket oda, felség! ott az ön erénye és a miénk meg fogják reszkettetni ellenségeinket.“

alkotmányt s az ország területépségét. Az oroszok legyilkoltatnak Varsóban s ahol csak szórványosan találtnak; Wilna, Grodno hasonlóan válaszolnak, kezdetőket veszik a boszuállások s magas állásu egyének mint árulók vérpadra hurczoltatnak; a gyöngye Szaniszlót kímélik, a kormányt azonban nemzeti tanácsra bizzák.

Oroszország, Poroszország, Ausztria egyetértőleg járnak el a veszedelem tovaterjedésének megakadályozása végett; a lengyelek Macjovic mellett legyőzetnek (okt. 4.) s Kosciusko, ki maga foglyul esik, ekként kiált fel: *Finis Poloniae!*¹⁾ Suwaroff bevette Prágát, Varsó külvárosát, miután a huszonhatezer védő közül tizenkétezer harczolva elesett; tizezren foglyul estek, a többiek pedig a folyó tulsó partjára akartak visszahuzódni, de kétezer a hullámokban lelte sirját; a fölkelés vezérei közül azok, kik Franciaországba nem menekülhettek, Oroszországba hurczoltattak. Ausztria, melly Krakóra és vidékére sovárgott, alattomban egyességre lépett Oroszországgal, melly utóbbi összekoczkodott Poroszországgal, s újabb felosztást terveztek. Oroszország ennek alapján Kurlandot, Semigalliát, Wilnát és Wolhyniát nyerte több más területrészszel, összesen 2030 négyszögmérföldet (miglia) 1.176,590 lélekkel. A kurlandi és semigalliai rendek meghódoltak s Biron Péter, utolsó herczegök, Slezziába vonult vissza, hol ötvenezer arany évdíjjal 1800-ig élt. Ausztria számára biztosított Krakó, valamint ama különféle területrészek, mellyek nyugati Gallicziát alkották, összesen 834 négyszögmérföld 1.037,740 lakossal. Poroszország szintén felszólítatván a hozzájárulásra, 997 négyszögmérföldet kapott 939,300 lakossal. Krakót is szerette volna megkapni s még a fegyvertől sem riadt volna vissza, Oroszország fenyegetőzésére azonban lemondott követeléséről. Szaniszló parancsot kapott lemondani (nov. 25.), s kétszáz ezer arany évdíjat jelöltek ki neki halálaig (1798); Katalin szeretője, teremtménye és áldozata levén, ama szerencsétlenségek, mellyekkel a trónt megfizette, elnézővé tették iránta az utókort.

Észak politikai rendszere illy módon változást szenvedett, az olivai és moszkvai szerződészek, mellyeken alapult, széttéptettek, s Oroszország, Poroszország és Ausztria közvetlen szomszédokká lőnek. Kosciuskonak, ki börtönben tartatott, I. Pál, Katalin utódja, szabadságot és ezer ötszáz jobbágygyal bíró földbirtokot ajánlott, ha hódolatot fogad neki. Elfogadta az elsőt és visszautasította az utóbbit,

---

¹⁾ E szavak ellen tiltakozott maga Kosciusko Segur történészhez 1803. nov. 12-kén irt levelében.

arra kérve a czárt, hogy engedtessek meg neki Washington oldala mellett kündeni és élvezni ama szabadságot, mellynek kivívásában ő is közreműködött. Engedélyt és pénzt adtak neki, de miután csatlódva látta magát reményeiben, visszatért Franciaországba (1798.). Itt kitüntetésekkel fogadták, de nem sokára gyanakodni kezdtek ellene, s később elfeledve élt egy házikóban Fontainebleau mellett. Midőn Napoleon 1807-ben Lengyelországba betörni szándékozott, az ő nevét is fel akarta használni, ő azonban visszautasítá az ajánlatot, miután észrevette, mi végök lenne a neki tett ígéreteknek, s hamisított volt ama kiáltvány, mellyet az ő neve alatt a lengyel nemzet között terjesztettek. Meglátogatta Olaszországot s aztán Solothurnban telepedett le, hol meg is halt 1817. okt. 16-án; hullája a krakói székesegyházban helyeztetett örök nyugalomra Sobieski János és Poniatowski József között.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Törökország. — II. Katalin.

III. Mustafa.

A hanyatlásnak indult Konstantinápolyban Otmant Mustafa, III. Achmet fia követte a trónon (1757.). Tanulástól meritve a szerencsétlenségekből és atyja sorsából, megedzve lelkét a tanulmány- és elmélkedéssel, szerelve a munkát és az igazságot, Mehemet Raghib egyiptomi basára, a hanyatlási korszak egyik legkiválóbb vezirére bizta magát. Ez helyes reformokat léptetett életbe, rendezte a pénzügyet s azáltal, hogy rávette urát, miszerint foszssa meg a kislaragákat, a serail kormányzóit, a hárem fenntartására rendelt alapok kezelésétől, olly hatalomra emelte a nagyveziri állást, minővel sohasem birt azelőtt, elhárítva utjából a bel fondorlatokat. Negyvenkilenc hivatalos jelentésének gyűjteményét a törökök irány-mintának tekintik, nagy hirnek örvend az ő Sefinet-je (hajó), vagyis arab próza és versek authológiája, nem különben a Nadirral folytatott alkudozások s a belgrádi béke története.

A török birodalomnak nem voltak ugyan rendezettebb pénzügyei mint az európai hatalmasságoknak, csakhogy amazok gazdagabbak voltak; a miri-he, vagyis a köz-kincstárba folyt a fejadó, mellyet tizennégy évtől kezdve fizetnek, továbbá a sóbányák, a kő-

rona-javadalmak és vámok jövedelmei, a kávéra, dohányra és fűszerekre vetett adó; a kasná-t, vagy magánkincstárt pedig a moldvai, oláhországi és ragusai hospodárok adói, az Egyiptomra vetett adók, a javadalmak eladásából befolyt összeg tiz száztólja, a kárpótlások, elkobzások és megürült örökségek gazdagították. A hatalom itt is kizárólag a katonaságra volt alapítva, miként a három európai birodalomban. A csapatok könnyebben eltűrik a hadi fáradalmakat mint az európaiak, hévvel támadnak és makacsul ellenszegülnek míg csak egy reményszikra marad; ha ez is kialszik, véglegesen szétszóródnak.

Mustafa, ki szigorú teljesítője volt saját törvényének s a magányban mély vallásosság hatotta át lelkületét, kérelhetlen szigorral hajtatta végre a birodalom fényüzei törvényeit, s háta mögött egy hóhérral sétálva az utcákon, főlnegyeltetett, vagy megfojtatott mindenkit, ki fényüzően ruházkodott. Ha a nép, melly megszokta Mahmud pazarlásait, őt zsugorinak csufolta, azt válaszolá, hogy annak idejében meg fognak győződni az ellenkezőről. Csakugyan jobb karba hozta az utakat és hidakat, iskolákat és könyvtárakat alapított; törökre fordította Boerhaave *Aphorismait*, Macchiavelli *Principjét* a II. Frigyes által írt czáfolattal, s az akademiákon ő maga is tartott felolvasásokat. Igyekezett megakadályozni a birodalom hanyatlását és sehogy sem tűrhettén a keresztényeknek utóbbi időkben tett engedményeket, vallási indokból is háborút akart indítani, Raghib azonban az alemák határozatait és a roppant hadiköltségeket állította szembe elé. A birodalom azonban ezidőtájt már mindenfelé bomlásnak indult; időről időre megtagadták az engedelmességet némelly basák, vagy az egyiptomi mamelukok, s a Porta nem birt elég erővel megfékezni a nyugtalankodókat. 1730-ban Mohamed seik, Abd-el-Vahab fia, a vahabiták felekezetét alapította Yemenben, kik elismerték a prófétát, de minden hagyományt visszautasítottak. Ibn Seud, ki Dreichben, a perzsa öböl mellett uralkodott, még inkább terjesztette az említett felekezetet, melly lassan lassan egész Arabiában elharapózott s mint látni fogjuk, nem csupán a trón, hanem a muzulman vallás létét is fenyegette.

Montenegro.

Montenegro a szerb birodalom idejében a zetai területhez tartozott, s amannak megdőlése után bizonyára a törökök uralma alá került volna, ha fejedelmeinek s kivált Csernojevics István fiainak szilárdsága meg nem védte volna az igától. Iván, az említettek egyike, a hegyek közé vonult vissza s példájával honfitársait is ellen-

szegülésre buzdította, törvényileg kimondva, hogy mindenki, ki helyét elhagyja, kizárásék a férfiak társaságából, s a nők közé helyeztessék, hogy velök együtt fonjon. Fia, György, rábeszélni engedte magát felesége, egy Mocenigo leány által, hogy Velenczében fejezze be napjait, amértis a cetinjei metropolita kezébe tette le a hatalmat (1516); ez időtől kezdve egyesítve maradt a világi és lelki hatalom, a montenegróiak a vladika vagy hospodár által kormányoztattak, ámbár később a törökök tulsulyra jutottak és sikerült nekik a fejadó alá vetni őket. A Porta és Oroszország között kiütött ellenségeskedés alkalmával a montenegróiak is fölemelték fejüket. A törökök azonban, alig rázták le nyakukról amaz ellenséget, 1712-ben megint ellenök indultak számszerint hatvanezeren; elejénte visszanyomattak, de miután a montenegróiak vezérei csel által kelepczébe kerültek, megint a törökök kerültek felül s kegyetlenkedtek rajtuk. Mégis ez volt az első jel az elszakadásra, mint-hogy a montenegróiak ezentul csak az oroszokat ismerték el uraikul. Fél századdal később, mint már említök, Piccolo István horvát szökevény III. Péter czárnak adva ki magát (1767), kihirdette, hogy fel akarja szabadítani a keresztényeket, s hogy Isten által küldetett fölemelni az oltárokat s megboszulni szent nevét a hitetlenek gunjai miatt. II. Katalin, mig egyuttal kézalatt a görögöket Törökország ellen izgatta, felszólította a törököket, hogy szolgáltatassák ki neki ezen békezavarót; a Porta fegyverre szólította harczosait, mire István elfogatott és kivégeztetett ¹⁾).

A szerelem, melly már egy trónt adott Poniatowskinak, Orlof Gergelynek is szánt egyet, s ezen ember izgatására Katalin a Földközi-tengert szándékozott a harc színhelyévé tenni, felszabadítani Görögországot s egy új keresztény országot alapítani; a többi miniszterek azonban inkább európai Tartariát és Krim-t akarták meghódítani, s II. Frigyes ez utóbbi tervnek nyerte meg Katalint. A törökök csakugyan legyőzettek Kagoul mellett (1768), s miután Bender is elfoglaltatott, hol az oroszok háromszáz negyvennyolcz ágyut találtak, kezdetét vette a tatár függetlenség.

Törökországban a hódítók és a legyőzöttek közötti ellenséges-

---

¹⁾ A montenegróiak mindenkor fegyvert ragadtak, valahányszor Törökországnak háboruja volt valamely keresztény hatalommal, később 1796-ban megölték azon basát, ki ellenök harczolt, s ezidőponttól kezdődik függetlenségök. 1820-ban a sultán megkísérelte őket alávetni, de siker nélkül; 1832-ben ismét. Jövőjük most érlelődik.

kedést folyvást ébren tartotta a vallás különbözősége. Az örmények, kik Konstantinápolyban szabad vallásgyakorlatot élveztek, eczélből a szakadárokkal szövetkeztek, most azonban némelly tulbuzgó missionáriusok méltatlannak találták eme szövetséget, minek folytán villongások törtek ki a keresztények között, mellyek veszélyeztették ez utóbbiak békéjét s egész Európának anyagot szolgáltatottak a beszedre.

Görögök.

A görögök, kik Konstantinápolyban fanariota név alatt laktak, szükségesekké tették magukat a törökökre nézve, kiknek összes ügyeit intézték; számos szigetlakók állottak a fanarioták vagy a smyrnai kereskedő házak szolgálatába; mások a Földközi-tengeren jártak-keltek, mint a törökök ügynökei; valamennyien szegények és műveletlenek, kiket honi szigeteiken legfőlebb néhány hajóvállalkozó látogatott meg. A katolikus missionáriusok gyámolítva a követek által, mindenhová bejutni igyekeztek; behatoltak a bagnókba, vigasztalva a haldoklókat, gyámolították a ragályos betegségekben sinylődöket, bármennyit áskálódott is ellenök a görög synodus. Iskolákat alapítottak a gyermekek számára; Smyrnában ellenszegülés nélkül tanították őket, s még inkább ott, hol hajdan a görögök uralkodtak. Néha a szülők is eljöttek a gyermekekkel a tanítást hallgatni; a kath. egyház fényes szertartásai mindenkinek tetszetek s virágokkal és zöldgallyakkal diszitették azon utcákat, mellyeken a Szentséggel a körmenetek végigvonultak.

A görögök lelkében kiolthatlanul élt a haza és vallás szeretete, s ezt majd gyakori fölkelésekkel, majd ama néhánynak örökös fegyveres ellenszegülésével tanusították, kik a hegyek közé menekültek, s ellenségeiktől a rabló (klefta) gunynevet kapták. A larissai Papaz-Ogli (pap fia) Gergely, ki Oroszország szolgálatában állott s fellengző reményeket táplált, magára vállalta az ország fellázítását. Katalin, kereskedelmi ürügy alatt, két hajót küldött a Földközi-tengerre, mellyek Papaz-Oglit segítették, s ezek voltak az első orosz hajók eme vizeken; számos ügynökei pedig Montenegróba hatoltak, állítólag hogy meggyőződjenek az 41 III. Péter kilétéről. Orlof Gergelylyel összejátszott Panajotti Benaki, calamatai primás, és Mikali Mór a mainoták főnöke; ekközben Elek és Tódor, Orlof testvérei, előkészületeket tettek Sardiniában, Ljivornóban és Port-Mahonban egy hajóhad összeállítására végett hét sorhajóból, négy fregatte- és néhány szállítóhajóból, mellyeket a legnagyobb titokban szereltek föl a Balti-tengeren. A ha-

jóhad csakugyan kiindult, de olly tökéletlen és nyomoruságos állapotban, hogy nevetséget keltett Angolországban, hol elsőizben kikötött; itt azonban fölszerelték s angol tisztek vették át a parancsnokságot, kik között főleg a skót Elphinstone lord említendő. Míg a félrevezetett Mustafa a Dunán tett védelmi intézkedéseket s a vele együtt rászedett Európa azt hitte, hogy ama hajóhad Svédország ellen fog használtatni, a kalandorok Elek vezérlete alatt kikötöttek Coron-ban. Rögtön hozzájok csatlakoztak a mainoták, kik már előbb is hozzá levén szokva a rabláshoz, mindenéből kifosztották Misitrát. Az oroszok ekközben bevették Navarinót (Pylos), kihirdették, hogy Katalin védelmezi a görög hitet, s ostrom alá fogták Modon-t és Coron-t; megveretve a szárazon, a tengeren megnyerik a gesméi rendkívüli csatát, melly város kikötőjében az ottoman hajóhad lángok martaléka lön, s ez utóbbi löporkészletének felrobbanása romba döntötte a várost (1770. jul. 16.).

Valami új dolog volt az oroszok eme tengeri győzelme, s ha most megrohanják a Dardanellákat, talán Konstantinápolyt is beveszik. Elphinstone tengernagy csakugyan behatolt a csatornába, riadót veretett, de aztán visszavonult Orlof féltékeny ellenzése miatt. Mustafát Hassan bey tengeri kapitány támogatta, ki újra felélesztette Barbarossa, Dragut, Occhiali, Mezzomorto dicsőségét; csakhogy szerfölvött aránytalanok voltak a hadi ismeretek. Tott lengyel báró megnyerte Mustafa bizalmát azáltal, hogy az orosz birodalom és a harcmező egy térképét adta át neki, amiértis azon megbizást nyerte tőle, hogy szervezze újra a török tüzérséget s erősítse meg a fenyegetett Dardanellákat, s ő csakugyan bámulatra ragadta a sultánt azáltal, hogy rászoktatta a tüzéreket három ágyulövést tenni perczenkint. Egyéb ujitásokat is léptetett életbe, de aztán elvesztve kedvét ama nép és kormány természete miatt, odahagyta állását. Ha hibetünk II. Frigyesnek, „Katalin hadvezérei nem értettek sem a hadászathoz (taktika) sem a táborozáshoz, s még kevesebbet értettek mindehhez a sultán vezérei, amiértis ha helyes fogalmat akarunk magunknak alkotni eme háboruról, bandsákat kell képzelnünk, amint vakokkal verekednek.“ S mégis úgy látszott, hogy ezen hadjárat dicsőséggel halmozza el az orosz fegyvereket, azon hízgelők magasztalásai folytán, kikben Katalin soha sem szenvedett hiányt ¹⁾.

---

¹⁾ Ligne herczeg következőleg beszél az oroszok és törökök hadakozási módjáról: „Látok oroszokat, kiknek ezt mondják: *Legyetek ezek és ezek, s azokká*

Erre az összes görögök fellázadnak; az oroszok benyomulnak Oláhországba, mások Krim-be, hol a tatárok magukat függetleneknek nyilvánítták.

Egyiptom.

Ali Bulat-Kapan, ki tizenöt éves korában részt vett egy, törökök és abyssiniaiak között vívott csatában (1742.), ez utóbbiak foglyává lön s Kairóban eladatott; ügyessége folytán mind magasabb polczra emelkedett, míg végre ama huszonnégy bey egyikévé lön, kik Egyiptomot kormányozzák. Gyilkolás által eltéve láb alól társait, husz meghittjét juttatta helyökre, s ezek segítségével hatalmába kerítette az egész tartományt, Ali beynek ismerve magát (1766.). Ő is fizette ugyan az adót a Portának, midőn azonban ez utóbbi háboruba keveredett Oroszországgal, függetlennek nyilváníttotta magát, s Mohammed-beyt, más néven Abudaht, nyolczvanezer emberrel Syria meghódítására küldötte. Ez legyőzetni engedte magát és barátja ellen fordult, miből polgárháboru keletkezett. Ali megveretve Kairo mellett (1772), kincseivel Gazába futott s itt Daher Omer, Saint-Jean-d'Acree seikje által védelmeztetett, kinek segítségével meghódította Joppét. Innen Kairó visszafoglalására indult, Abudah azonban legyőzte és megölte őt (1773).

Oroszország azonban nem tudta felhasználni az előidézett zavargásokat; II. Frigyes nem találta időszerűnek saját pénzével növelni Oroszországot; Bécs féltékeny volt ama foglalásokra, s mivel mindenkor sovárgott Moldva- és Oláhországra mint Magyaror-

---

lesznek; megtanulják a szabad művészeteket; szolgák, tengerészek, vadászok, papok, dragonyosok, zenészek, mérnökök, komédiások, festők, sebészek. Látok oroszokat, kik énekelnek és tánczolnak ama sánczon, mellyen soha sem váltatnak fel, puska- és ágyüdörgés, hó és sár között; fűgék, tiszták, figyelmesek, becsülettudók, engedelmesek, s a tiszték szemeiből igyekeznek kiolvasni a parancsot, hogy azt megelőzzék. — Látok törököket, kikről azt tartják, hogy nem alkalmasok a hadakozásra s kik azt mégis bizonyos rendszerrel folytatják, szétszórva, hogy ne érje őket az ágyuk és a zászlóaljok tüzelése; kik bámulatosan czéloznak s mindig csoportokra lönek; kik ezen lövöldözéssel elleplezik hadmozdulataikat; elrejtőznek a szakadékokban, a fák odvaiban és ágain, vagy negyven- vagy ötvenenként előrehatolnak, egy zászlóval, mellyet nagy gyorsasággal maguk elé tűznek, hogy tért foglaljanak; az elsők letérdelnek és így lönek, erre hátravonulnak a fegyverek ujjbóli megtöltése végett s így váltják fel egymást folyvást . . . Képzeliünk mindezekhez borzasztó ordításokat és Allahkiáltásokat, mellyek bátorságot öntenek a muszulánokba és megrettentik a keresztényeket, mindezekhez pedig levágott fejeket, mellyek rettenetes hatást idéznek elő.“

szág függelékeire, kijelentette, hogy soha sem fogja azokat Oroszország birtokába engedni, sőt Kaunitz szövetségre is akart volna lépni Törökországgal, de megakadályozva eme tervében Mária Terézia jámbor érzülete által, csak tanácsosal és jó szóval segíthette; végül szerződést kötött vele Konstantinápolyban (1771), kötelezve magát szerződésekkel és fegyverrel megvédeni Törökországot az oroszok ellen, amiért kárpótlásul előlegesen némelly területrészeket és négyszázezer forintot kapott ¹⁾. Ausztria csakugyan koczkáztatott néhány szót, de rögtön megnyugodott, mihelyt megkapta Lengyelország egy részét s biztosítottatott Moldva- és Oláhország függetlensége, a Portát pedig bennhagyta a csávéban, noha ez már kifizette neki az ígért összeg egy ötödét.

Kainardsii béke.

A háboru tehát tovább foly; Krimben vissza akarták adni a tatároknak ama függetlenséget, melyet Dsengiskan utódai alatt élveztek, mielőtt II. Mohamed által 1471-ben leigáztattak, Moreából pedig fejedelemséget akartak alkotni Orlof számára. A kainardsii békében (1774), mely Orosz- és Törökország között hétévi háboruskodás után kötöttet, csakugyan szabadoknak nyilvánítottak a krimiai, budsaki és kubáni tatárok, csupán arra kötelezván őket, hogy tiszteljék a nagyurat, mint khaliffát; ki a nyestpalástot, a turbánt és a kardot fogja az ujonan választott khannak küldeni, kinevezi a bírakat, s neve említettni fog a moseákban tartott imákban; szabadságukban áll hajózni, utazni, zarándokolni, kereskedést üzni mindkét birodalom területén. Oroszország visszaszolgáltatja Bessarabiát, Moldva- és Oláhországot, de azon feltétel alatt, hogy jó bánásmódban részesüljenek, azonképen az Archipelagus szigeteit is; de megtart néhány erősséget a Dnieper mellett és Krimben, és Azow városát és a két Kabardiát. Kiüríti Georgiát és Mingreliát, a Porta azonban nem vethet rájuk adót s nem hurcolhatja el gyermekeiket és leányaikat. Ezen záradéknak semmi eredménye nem lön, Katalin azonban megelégedett azzal, hogy írásba foglaltatott, mint hogy ezért bizvást számolhatott a philanthropok tapsaira.

A tatárokkal Törökország elvesztette védbástyáját északon s az eszközt, melylyel árthatott a keresztényeknek; emellett ellensé-

---

¹⁾ Ferrand az egészben csak csalást lát Ausztria részéről, hogy pénzt csikarjon ki a Portától; bizonyos azonban, hogy a bécsi cabinet tett némi javaslatokat Oroszországnak. Lásd Schoell-t.

geivé lehettek azok, kik eddig védelmezői voltak. Az oroszok nem titkolták azon szándékukat, hogy hatalmukba akarják keríteni a Fekete-tengert, mi őket Konstantinápoly uraivá tenné, amennyiben tőlük függne ott éhséget idézni elő. A béke tehát nem lehetett tartós, sem föltételei teljesíthetők, s azért minduntalan megújultak a surlódások.

Törökországnak emellett Bukovinát is át kellett engednie Ausztria részére, hogy megtartsa barátságát. Benn különféle szerencsétlenségek sanyargatták. Hetven hajó elsüllyedése, mellyek gabonát szállítottak Konstantinápolyba, lázongásokat idézett elő, mellyeknél főként a nők dühöngtek. A bagdadi basa megtagadta az adót s leittette azon kapidsi fejét, ki annak átvétele végett jött. Midőn a kapudán basa, ki az Archipelagus szigetein szedte be az évi adót, egyizben kiszállt Koo szigetén, hogy jelen legyen a pénteki imádságon, hatvanhat keresztény rabszolga elfoglalta és Maltába vitte a tengernagyi hajót. A birodalom elremült, midőn meghallotta, hogy a szent zászló, melly Ali kétélű kardját és a próféta négy tanítványának neveit viselé, ellenség kezébe jutott; a francia király azonban kiváltotta és visszaszolgáltatta.

Azon eseményt, hogy Mustafának örököse született, melly szerencsében nem részesült két előde, tiz napig tartó vigszággal tinnepelték meg, mellynél nem tétetett különbség muzulmánok és görögök, zsidók és frankok között. Minthogy azonban Selim még csak tizenkétéves volt, midőn atyja meghalt, helyette Abdul-Hamid lépett a trónra, ki a serailban töltött tizennégy év alatt szépen felnőtt ugyan, de tudatlan és gyöngé volt, a pénztárakat pedig annyira üresen találta, hogy még a csapatok között sem oszthatta ki a szokott ajándékot; illyesmire azelőtt még nem volt példa.

Katalin csak azért engedett nyugtot Törökországnak, hogy ő maga háborura készülhessen, s minél inkább meghunyászkodott előtte a muzulmán, annál feljebb csigázta követeléseit; kedvencz terve volt megtisztítani Európát a muzulmánoktól, s Görögország felszabadítónőjeként magasztaltatni a bölcsészek által. Szent-Pétervárott guny tárgyát képezte az ottoman név; minden művészet megünnepelte az izlam bukását és Görögország ujjaszületését; Pál másodszülöttét Konstantinnak nevezték s egy görög nőt adtak neki dajkával. Alattomban Katalin mind tovább terjesztette bitorlásait; kövelei forradalmi eszméket hintettek szét, minden lázongó hospodárt védelmébe fogadott, sőt még Törökország belügyeibe is be akart avatkozni, követelve ama tiszték eltávolítását, kiket nem volt képes

megvesztegetni. Heraolius, Kashett és Kartalinia ura, nem különben Salamon, Georgia parancsolója, részint ígéretek részint fenyegetések által arra bírattak, hogy tartományaikat a cárnő fenhatósága alá helyezték (1780).

Krim.

Selim-Guerai csak azért választatott meg (1779) Krim kánjának hogy Oroszország játékezerévé legyen, mellynek követe kém volt s feladatául tüzetett megfosztani a kánnt hitelétől alattvalói kömött. Ezek irtóztak az orosz szokásoktól s a követ rávette Guerait, hogy a sz.-Anna rend szalagja s a testőrségben hadnagyi állomás után törekedjék; megkedveltette vele a pazarlásokat, a fényüzést, a dobzódást, a katonai parádékat s vágyat keltett benne egy hajóhad bírására; mindez sok költségbe került, mi ismét új adók kivetését tette szükségessé, mellyek nem tetszettek. A morzák (nemesek), a követ által izgatva, fellázadtak, minekfolytán a kán elfutott és Oroszországtól kért segítséget, melly egyébire sem várt, s a számos bitófa leszámításával, vérontás nélkül vonult be a tartományba (1783). Az illymódon megboszlult kánnt aztán kigunyolták s végre Törökországnak engedték át, melly őt kivégeztette. Katalin, ki csak az imént kötötte ki Krim függetlenségét, tudatta Európával, hogy a rend és nyugalom érdekében kényszerült elfoglalni ama tartományt, mellyet a béke és jóllét fentartása végett birodalmához csatolt. Így lön megboszlulva ama bosszu megaláztatás, mellyet Oroszország a tatárok részéről szenvedett; mondják, hogy Suwaroff harmincezeret végeztetett ki Potemkin Gergely, a cárné újabb kegyenczének rendeletéből. Ezen tudatlan, minden nemesebb érzelemre és magasztos czélokra képtelen ember, Taurisi czimet kapott, s meghagyatott neki, hogy orosz mintára szervezze Taurist és készítse elő a két ország összeolvasztását. Ő oly kegyetlenséggel hajtotta végre megbízatását, hogy a lakosság legnagyobb része kiköltözött, s míg hajdan a kán nem egyszer ötvenezer fegyveressel lépett föl, két évvel a bekeblezés után csak tizenhét ezer férfi lakos találkozott az országban.

A Taurisi, kit a szerencse kegyeivel árasztott el, a fény és hazugság olly látványát nyujtotta urnője és szeretőjének, melly azon időben ép annyi beszédre szolgáltatott tárgyat, mint maguk a háboruk. A Dnieper mellett olly hadsereget gyűjtött össze, melly sokkal számosabb volt, mintsem a tervezett ünnepélyekre szükséges lett volna, s a színházi diszítók egész művészetét felhasználta, hogy a tartományt rendkívül virágzó állapotban tüntesse föl. A par-

tok városokkal voltak behintve, ezek azonban csak vászonra festett városok voltak; székesegyházakat lehetett látni épülőfélben, hajókat bocsátottak tengerre, falvakat rajzoltak mindenfelé; meszesföldről korbácsütésekkel hajtották a tatárokat a partokra, hogy ezek népeseknek látszassanak, míg a mezőségen marhacsordák legeltek, mellyeket négyszázmér földnyi (leghe) területről hajtottak össze. Valósággal azonban ama barbár népek között, mellyeken át a királyi kíséret végigvonult, némellyek elrejtették a nőket, hogy biztosítsák őket az idegenek fájtalansága ellen, míg mások önkényt ajánlották fel nekik; valamennyien csak szini látványosságnak tekintették az egészet. Katalin engedte magát megcsalni, hogy aztán ő is megcsalja Európát birodalma ereje és saját tevékenysége fölött, s a királyok vetekedve udvaroltak neki. II. József egészen Chersonig kísérte a császnőt, melly általa épített városnak egyik kapujára e szavak voltak írva: *E r r e v e z e t a z u t K o n s t a n t i n á p o l y b a*; a lengyel király három nap alatt, mellyeket társaságában töltött, három milliót pazarolt el¹⁾. Potemkin elérte célját, mert megfosztotta hitelöktől

---

¹⁾ Segur részletesen leírta amaz ünnepélyeket és beszélgetéseket. Átveszek némelly részletet Ligne herczeg leveléből, mellyet egy francia hölgyhöz intézett:

„Ugy tűnik fel előttem, hogy még álmodom, midőn egy hatülésű hintóban, melly valóságos diadalkocsi, ragyogó drágakövekkel díszítve, két egyén között ülve találok magamat, kiknek vállain a hőség néha elaltat, s ébredés-közben hallom, hogy az egyik így szól a másikhoz: *Nekem, mint mondják, harmincz millió alattvalóm van, csupán a férfiakat számítva. — Nekem pedig, válaszolja a másik, huszonkettő, valamennyit együttvéve. — Nekem, mondja az egyik, legalább hatszázezer katonára van szükségem Kamcsatkától Rigdig. — Nekem, válaszolja a másik, fele is elég.*

„Mindazok kiknek Krimben birtokaik voltak, miként a morzák, vagy azok, kiknek a császárné ajándékozott, mint nekem, hűséget esküdtek neki. A császár hozzám jött s megérintve az Aranygyapju szalagját, így szól hozzám: *Őn az első a rend tagjai között, ki együtt tett esküt a hosszú szakállu urakkal. Mire én: Jobb felségedre és rám nézve, ha a flamand nemesemberekkel tartok.*

„Kocsin szemügyre vettük az összes rendeket és kiváló egyéniségeket Isten a megmondhatója, hogyan láttuk el őket! *Inkább hogysesm aldirnám tizenhárom tartomány elszakítását, miként testvérem György, mondá Katalin félhangon, egy pisztoly-lövéssel vetnék véget életemnek. — Én pedig ahelyett hogy lemondanék, miként testvérem és sógorom (XVI. Lajos), aztal, hogy összehitta a nemzetet visszaélésekről beszélni, nem tudom mit tettem volna — válaszolá Jóssef.*

„Ő császári felségeik többször élczeltek ama szegény ördög, a török fellett s némelly terveket említtettek. Én mint a szép hajdankor és egy kis ujdonság kedvelője, Görögország visszaállításáról beszéltem, Katalin a Lycurgok és Solonok

ama panaszokat, melyek kormánya ellen minden oldalról emeltetek, a világ pedig, melly bölcselkedett, vagyis nem vizsgálta meg közelebbről a dolgokat, fennen magasztalta az ipar és műveltség békés diadalait.

Krim nem csak katonákat, hanem élelmet is szolgáltatott Törökországnak, amiértis hangosan követelték a nagyúrtól a tartomány visszahódítását; Abdul-Hamid azonban érezvén, hogy képtelen szembeszállani az egyesült Oroszországgal és Ausztriával, kénytelen volt megnyugodni az újabb hódításban; a lázongó hospodárokat kivégzésekkel némitotta el; az oroszok által fellázított Morea partvidékeit elpusztította; megújította a Moldva- és Oláhországnak tett engedményeket, újabb szabadalmakat adott nekik s biztosította őket a birodalmi tisztviselők és a hospodárok önkénykedései ellen; Oláhország adója hatszáztizenkilencz, Moldvác pedig százharminczöt erszényben állapított meg ¹⁾, s ezenkívül a bairam és rikiabid ünnepein az oláhországi fejedelem százharminczezer, a moldvai pedig száztizenötezer piasztert tartozott ajándékozni pénzben és árukban.

Észrevevén azonban, hogy Oroszország az ő romlásán töri fejét, Abdul-Hamid ellenállásra készült, mérnököket és tüzéreket kérve Franciaországtól ²⁾; a hadsereg újra szervezetetett s bámulatos gyorsasággal hajóhad alkottatott. Olly erélyt fejtve ki, minőt alig lehetett volna várni annyi engedmény után, a diván követeli, hogy a moldvai orosz konzul, mint igazgató, eltávolíttassék, a csapatok kivonassanak Georgiából, s a tengersizoroson átmenő orosz hajók vizsgálat alá vettesenek; végre Angol- és Poroszország sürgetései s Kodsza Jusszuf basa nagyvezir fondorlatai által rábiratja magát, hogy Krim visszafoglalása végett háborút indítson; az orosz követet a hét toronyba zárja s uj tatár khant nevez ki.

Orosz-osztrák háboru a törökök ellen.

Örült ennek Katalin, kit az ő Potemkinja is folyvást háborura

---

ujra feltámasztásáról, József azonban, ki inkább a jövőt mint a multat, inkább a valóságot mint az ábrándokat tartotta szem előtt így szól: *Mi az ördögöt csináljunk Konstantinápolylyal?*

¹⁾ Az erszényt ötszáz piasztterre számítják, egy forint és hét krajczárjával.

²⁾ Garzoni Ágoston udvarmesternek 1785. nov. 10-ről kelt két sürgönyében olvassuk: „Franciaország, melly mindig gondoskodott ezen birodalom felemaradásáról, ingadozónak volt kénytelen felismerni jövő sorsát, miután megfosztott hatalmas védbástyájától, Krimtől. Megrettenve emiatt, nagyszámu, minden rendű és rangu tiszteket küldött ezen udvarhoz, olly czélból, hogy rendet, fegyelmet és tudományt hozzanak a törökök közé, hogy képesekké tegyék őket ellenállani ellenségeik támadásainak.“

izgatott, s valamint egész Európa, úgy ő is azt hitte, hogy igen könnyű dolog leszen fenekestül felforgatni a szüette birodalmat. Ugyanazt hitte II. József nagyravágása is, noha Mária Terézia jobban ismerte a dolgok valódi állását s nem tudta feledni, hogy mi alatt egész Európa ellensége volt, egyedül Törökország nem engedte magát rábeszéltetni Porosz- és Franciaország által arra, hogy ellenség gyanánt lépjen föl ellene. II. József azonban, alig lépett ősei trónjára, igyekezett megszerezni Oroszország szövetségét, miután nem sikerült megnyernie Párizst; eczélből a maga részére vonta Potemkint azért, hogy őt birodalmi herczeggé nevezte ki s mindenképen kitüntette pétervári utazása alatt. A két udvar között tehát barátság jött létre (1787), kölcsönösen megígérvén, hogy nem fogják egymást háborítani tervezett terjeszkedéseikben, Katalin Török-, József pedig Bajorországot szemelvén ki e célra, sőt Katalin még arra is ösztönözte szövetségesét, hogy Olaszországot és Rómát is hajtsa hatalmába, miáltal Nyugat valóságos császárává lehetne, míg ő a keleti császárságot állítaná vissza ¹⁾. S bármennyire feltüntette is Franciaország a császár előtt annak helytelenségét, hogy azzal szövetkezzék, kinek terjeszkedésétől tartania kellene, József kijelentette, hogy százhusz ezer katonát fog adni a Porta ellen Katalin által emelt igények támogatására. Lascy a magyar határookra vezeti a legszebb hadsereget, melyet Ausztria valaha kiállított, Potemkin Krim felől támad s Romanzoff bevonul Ukrajnába; minthogy azonban egyik a másikra féltékeny volt, semmi nevezetes dolgot nem hajtottak végre.

Ausztriának semmi oka sem volt a Porta ellen föllépni, ha eltekintünk a berberek kalózkodásaitól, kiket a sultán minden igyekezete daczára sem volt képes megfékezni. II. József mégis kétszer tett kísérletet Belgrád elfoglalására, mi annál inkább kárhoztatandó, mert eredmény nélkül maradt. Erre megüzente a háborut (1788), s ő maga akart hadvezérkedni unokaöccsével, Ferenczcel, ki később utolsó német császár lön. A szerencse azonban nem kedvezett a caesaroknak, s míg József újabb hódításokra számított, látnia kellett, hogy az ellenség saját örökös államaiba is bevonult, s elfoglalva Erdélyt és a Bánságot, az osztrák hadakat megverte Slatina mellett. A ragály és az esőzések megmentették őt még nagyobb bajoktól, s midőn később Józsefet betegsége visszavonulni kényszerítette, a vén Laudon vette át a főparancsnokságot a királyi nyűg nélkül. Belátta

---

¹⁾ Ezen tényt magától Józseftől bírjuk. Lásd **Domms**, *Denkwürd. meiner Zeit*, I. 420,

Laudon, hogy Lasey mindig az ő védvonal-rendszere miatt engedte magát megveretni, a mennyiben hosszú de gyöngye hadvonalakat állított fel a törökök ellen. Csapatait ennek folytán bizonyos távolságokban öszpontosította, melly csapatömegek aztán képesek voltak felfogni a támadásokat s azon pontokra vonulni, hol szükség volt rájuk. A bátor és heves hadvezér inkább hadmozdulatokkal működve, mintsem hadállásaira támaszkodva, s ámbár csak szűk látkörrel bírt s az osztrák hagyományok szerint volt kénytelen a háborút vezetni, helyrehozta a veszteségeket és bovette Belgrádot. (1789).

Suwaroff.

Az oroszok ekközben rohammal bevették Oczakowot (1788), hol negyvenezer ember veszett el. Suwaroff, egy sajtáságos jellemű férfi, volt vezérök, ki ismerve az orosz katonák természetét, ritka tudományosságát eredeti és különcz külformák alá rejtette, s a vallás és szolgáltság lelkesedésével arra szoktatta katonáit, hogy semmit se tartsanak lehetetlennek. Mint Cromwell, ő is fensőbb visiókra hivatkozott, emphaticus, homályos nyelvet használt s térdre borult a pápák előtt, áldásukat kérve. Tél közepén egy szál ingben ült lovára; anyaszüszmeztelen kijött sátrából, s hajnalhasadtával kakaskukorikolással költötte fel álmából a hadsereget. Midőn a kórházakat látogatta, azoknak, kiket valóban betegeknek tartott, sőt és rebarbarát, a többieknek pedig botot rendelt, kijelentve, hogy Suwaroff katonáinak nem szabad megbetegedniök. Engedelmességet igyekezett figyelemmel s így irt a császárnénak: Hála Istennek, dicsőség Katalinnak! Ismail az ön lábainál fekszik; Suwaroff bevonult oda.

III. Selim.

III. Selim követve nagybátyját (1789), ki őt mindig fiának tekintette, miután nem nyerhette meg a kért békét, fölfegyverzett kétszázötven ezer embert, szövetségre lépett Poroszországgal, melly akkor roszlábon állt a moszkovitákkal, s következképpen szövetekezett Lengyel- és Svédországgal is, sőt ami több, Angolországgal és Hollanddal is. Poroszország megígérte (1790), hogy hadat fog üzenni Oroszországnak és Ausztriának az egyensuly helyreállítása és avégett hogy visszaszerezze Gallicziát Lengyelországnak. II. Leopold azonban, ki nem osztotta elődje, II. József, harczvágyát, békét keresett, mit hathatósan előmozdított ama körülmény, hogy minden hatalom szükségesnek tartotta ellenállni Franciaország rettegett fegyvereinek s még inkább rettegett eszméinek. Szisztowban tehát csakugyan létrejött a béke Ausztria és a Porta között (1791, aug. 4.) az 1788 ki

status quo alapján, visszaadván Ausztria hódításait s nevezetesen Moldva- és Oláhországot, a Porta pedig a Felső-Unna balpartján levő kerületet; a hadifoglyokat a Porta is ingyen szolgáltatta ki, mire még nem volt példa azelőtt, ellenkezőjén illyesmi a törökök vallási eszméivel. Ezen ok nélkül kezdett háboru Ausztriának háromszáz milliójába és százhuszezer emberébe került s egy hajszálba mult, hogy Porosz- és Lengyelországgal is háboruba nem keveredett, mi azon időben végzeteljes lett volna.

Jassyi béke.

A Porta ezalatt folyvást vereségeket szenvedett az oroszok részéről, kiket Suwaroff vezényelt; végre velök is alkudozásokra lépett. A jassyi béke (1792. jan. 5.) a Dniepert tüzte ki határu a két birodalom között, úgy hogy Oroszország átengedte Bessarabiát, Bendert, Akiermant, Kiliát, Ismailt és Moldvát; a Porta ellenben biztositást vállalt magára a berberek kalózkodásai s a tatárok betörései ellen.

Bármennyire bizonyították is az ulemák, hogy az elesettek mint vértanuk a paradicsomba jutnak, a dugába dőlt vállalatok elégtelenséget idéztek elő a muszulánok között, kik annak naponkinti gyujtogatásokkal adtak kifejezést, s Selim, ki kegyetlenné és gyanakodóvá lett, már ugyszólván ki sem mert menni. Midőn a francia forradalom fenyegetni kezdte a világot, ő is csatlakozott a keresztény hatalmakhoz annak elnyomása végett; hasztalan. Az ujitási szellem, melly a tizennyolczadik században mindenütt el volt terjedve, a törököket is megszállotta, s Selim szintén a többi ujitó európai fejedelmek és miniszterek közé sorozandó; megtörte a vezirek hatalmát az által, hogy a divánt az európai államtanácsosok mintájára alakította át; átalakítani szándékozott a nemzeti jellemet s megfékezni a janicsárok féktelenkedését, ezek azonban megfosztották őt a tróntól (1807).

Ami Oroszországot illeti, egyéb mondani valónk is van róla győzelmein kívül. A törökök ellen viselt első háborujából ragályt vitt haza, s minthogy a tábornokok eltiltották a ragály létezésének hívesét, iszonyuan kezdett dühöngni. 1770 végén megszállotta Kiewet, aztán Moszkvát, a kormány azt állította, hogy csak járvány volt, s azért nem tettek elővigyázati intézkedéseket; a moszkvai polgárok három-egyede kivándorolt, hatvanezer meghalt, napjában néha nyolczszáz is, a vadság és babonák ama szokott kíséretével, mellyet többé nem merünk barbárokkoz illőnek nevezni. Állitják,

hogy száz harmincz ezer áldozat hullt rakásra, míg a szigoru tél véget nem vetett a csapásnak.

A mongolok.

Néhány keleti mongol törzs, mellyek tulajdonképen mongoloknak neveztetnek, a chinai faltól északra és a Kobi sivatagban lakik, a mennyei birodalomtól függve, melly fölött hajdan őseik uralkodtak. Tölkök északra, a Baikal tó környékén, a burattok laknak, kik ama nemzet legkegyetlenebb tagjai. Nyugatra, az Altai déli és északi lejtőin, a kalmukok vagy elentok tanyáznak, kik a kochotok, soniorok, derbetek és torgosok törzseire oszolnak, mellyek magukat Derbenoretnek, vagyis a négy szövethöz tartozó népnek nevezik. A kochotok, kiket a chinaiak tufanoknak neveznek, Tibet hajdani urai voltak s feketére és sárgákra osztottak, melly utóbbiak közül a dalai-láma választatik; valamennyien a chinaiaknak vannak alávetve. A soniorok egyrésze s az összes derbetek és torgosok 1758-ban Oroszországba léptek át, elfoglalva a Volga síkjait; al-khanjok, Dondudidashi, kit a dalai-láma nevezett ki, arra kérte Erzsébetet, hogy fiát nevezze ki utódjává, kinek aztán a cszárնó ötszáz rubel évdíjat utalványozott.

Ügyes lovaglók levén, mindegyik családfő száz egész négyezer lóval bir, amiértis Oroszország a hétéves háboruban Poroszország pusztítására használta őket. A soniorok- és torgosoknak azonban sehogysen tetszett, hogy a cszárնó a kereszténységet, a földmívelést és ujonczozást is meg akarta közöttük honosítani, ragaszkodván ők a nomádéletmódhoz és a lámahithez, miértis papjaik arra ösztönözték őket, hogy hagyják oda az országot. 1770. őszén titokban utrakeltek nőkkel, gyermekeikkel, rabszolgáikkal, csordáikkal, elpusztítva a Volgán és Káspi-tengeren létező halász- és kereskedelmi telepeket. A jaiki kozákok utjokat állották, sokakat megöltek, többeket elfogtak s a létezett százharminczezer család közül tizenkétezer háromszáz negyvenkettőt visszaűztek; a többiek utat törtek maguknak s eljutottak a chinai birodalomba, melly őket szívesen fogadta s Oroszország hiába követelte kiadatásukat.

II. Katalin.

Katalin hajthatatlan volt terveiben, mint telhetetlen a kéjelgésekben s ravasz a politikában. A kainardsii béke után nagy buzgalommal bozzáfogott a birodalom felvirágoztatásához s székhelyeinek felékesítéséhez. A jóllét már előbb kibékítette vele alattvalóit, most pedig jutalmazásokkal és amaz emlékekkel édesgette őket magához, mellyekkel győzelmeit megörökítette. A nemességnek, mellyet III

Péter fölmentett a szolgaságtól, Katalin kiváltságokat osztogatott úgy javaik- mint személyeikre nézve. Míg a bölcsészek kegyét tettetett hitetlenségével igyekezett megnyerni, saját népétől bocsánatot nyert azáltal, hogy jámborságot fitogtatott. A különféle felekezetek papjait minden évben egy türelmességi lakomára gyűjtötte össze, befogadta a száműzött jezsuitákat s megengedte, hogy egy collegiumot alapítsanak. Katonáit és tábornokait jutalmakkal és dicsérekkel halmozta el. Behozta a himlőoltást, önmagát, fiát és a főurakat is alávetve e műtétnek. Szerette a fényt és ünnepélyeket, udvaránál az urak megtanulták a francia társalgási modort s ő általa fordított vagy fordítottan francia műveket olvastak.

Azon körülmény, hogy megszokta az aprólékos cselszövényeket, hátrányára volt nagyszerű tulajdonainak. Természetes a magánéletben, alakoskodó a nyilvánosság előtt; a harag vagy boszuvágy soha sem ragadták őt a kellő határokon túl. Orlof és Potemkin saturnaliái és féltékenykedései közepett, mellyeket ő mérsékelni tudott, képes volt a legzsemesebb politika szárait szőni, s ha gyakoroltak is a szerelmeskedések és a szeretők befolyást elhatározásaira, ezek mindenkor a legczélszerűbbek voltak Oroszországra nézve. Szükségét érezvén a szórakozásnak, udvaránál csak durva és romlott egyéneket talált, kiknek csak az volt egyedüli törekvésök, hogy kizsákmányolják őt s ezért hizelegjenek neki. Vallásos levén politikából, bölcsészni divatból, ismerve a történelmet, miniszterei ugyszólván csak titkárok voltak, kiknek sürgönyeit tollba mondotta; csupán Paninnak jutott eszébe mérsékelt kormányt ajánlani Katalinnak, ki el is fogadta volna azt, ha nem lett volna Bestuscheff. Nagyszerű tervek szülemlettek meg lelkében, de messzeható előrelátás nélkül; lépésről lépésre hatolt előre, hogy lássa, meddig juthat el, s bizva szerencséjében. Többre becsülvén a látszatot mint a valóságot, idegeneket hívott udvarába, kiváltságokat, vallásszabadságot és azt ígérve nekik, hogy akkor távozhatnak el, mikor nekik tetszik, másrésről azonban éhen hagyta őket halni; városokat alapított, de nem tudta ellátni lakosokkal; pártolta a kereskedelmet, s az egész csak Angolországnak vált hasznára; gyámolította a művészeteket, de csak idegenek foglalkoztak velök. Mitaem törődött ama lassu eszközökkel, mellyek a babonás tudatlanság legyőzésére s a szolgaság baromi szokásainak kiirtására vezethetnek.

Nagygyá obajtván magát tenni a közvélemény szeméi előtt, azt mondá, hogy a valódi dicsőség a szellemdus férfiak magasztalásában áll, s ezt a hirnév osztogatóinak pazarolt elmés bókók és ru-

belek segélyével igyekezett megnyerni; ily módon magasztaltatta ismereteit, szellemdusságát, s ország-világgá hirdettette a bölcsészek által ama végrchajthatlan ukázokat, mellyeket ő kibocsátott s megint elfeledett. Szándékolt ujitásait már jóval életbeléptetésök előtt hirdettette, aztán meg dicsértette, s illymódon sikerülvén elfeledtetni gonosz tetteit, a világ által hősnének tartatott. Minden francia könyvet azonnal megküldtek neki; tizennégy udvari egyén által fordíttatta le Marmontel Belizár-ját, olyképen, hogy mindegyik egy fejezetet fordított le, s őmaga a legszebbiket. Hízogő levelek kíséretében küldötte meg Buffonnak országai ritkaságait, mire őt a természettudós válaszában elnevezte „mennyei főnek, ki méltó az egész világ fölött uralkodni,“ s azon ohaját fejezte ki, vajha az északiak másodizben is dél felé vonulnának, „hogy ujjáteremtsék Európa ezen elsatnyult részét.“

Midőn az encyclopaedistáknak kellemetlensegeik származtak Franciaországban, Katalin Pétervárra akarta őket híni, hogy fejezzék be ott Dictionnair-jöket; d' Alembertnek azon ajánlatot tette, hogy vegye át fia nevelését; meghitta Diderot-t s mindaddig kedve telt benne, mig ennek eszébe nem jutott a népek jogairól és jövőjéről beszélni: efféle fecsegések félelmet okoztak neki. Ugyanis az ő szabadelvűsége sem ment messzebb a Frigyesénél. S Voltaire mégis őt hozta fel például, hogy szemökre hányjon a francziáknak bizonyos visszaéléseket, mellyekkel ezek még nem mertek szembe szállani. Rendkívül sajtyszerű levelezésekben látható, mennyire hajhászsa Kataliu a hirnév eme királyának jóváhagyását, s mennyire dédelgeti őt; néha annyira megfélekedezik magáról, hogy „az Orlofok legnagyobbikát“ magasztalja benne, „ki egy római lelkével bir s méltó a köztársaság legszebb korszakaira“; majd ismét jóváhagyását akarná megnyerni Lengyelország feldarabolására, mi csupán a vallási türelem terjesztése végett történt volna; nem egyszer azon eszmét érinti előtte, hogy fel akarja szabadítani a birodalom összes jobbjait, s még többször beszél Görögország felszabadításáról. „A büszkeség dolgában (irja Katalin) egyetemes gyónást akarok tenni ön előtt. A törökkel folytatott háborúnak a legszerencsésebb eredménye lön, s én ennek, mint természetes, nagyon örültem. Azt mondám: végre megismerik Oroszországot; látni fogják, hogy fáradhatlan nemzet, hogy érdemdu férfiai vannak, hogy nem sztkölködik segédforrásokban, hogy képes háborut viselni és hathatósan védeni magát, ha megtámadják. Telve ezen eszmékkal, mitsem gondoltam Katalinra, ki negyvenkétéves kora miatt többé sem testben, sem lélekben

nem gyarapodhatik, hanem olyannak kell maradnia, aminő. Jól folynak dolgai? annál jobb. Roszul? majd csak rendbehozza valahogy. Ebben áll az én nagyravágyásom, és semmi másban.“ Voltaire ama bizalmaskodással válaszolt neki, melly a pártfogolásra emlékeztet: „Jüni fog idő, asszonyom, s én mindig mondom, hogy a világosság északról jövend; császári felséged igen szépen beszélt: én csillaggá teszem önt, s ön csillag leend“, mondja Voltaire.

Alkalmazkodni ohajtván a bölcsekedési divathoz, Katalin egy bizottságot hívott össze Moszkvába, mellynek feladata leendett egy olly törvénykönyvet állítani össze, melly, az akkori eszmék szerint, egyformán alkalmazható legyen a birodalom területén lakó száz népfaj mindegyikére. Eme népfajok, továbbá a senatus, a szent zsinat, miadegyik collegium. a nemesek, a városok, a szabad földészek, a koronai földészek, a földművelő katonák, a kozákok képviselői tehát összegyülekeztek Katalin parancsára, ki őket fizette s ezen időre fölmentette a halálbüntetéstől, a kinzástól s a többi testi büntetésektől. Az utasítás, melly eme törvényhozóknak adatott, kik közül sokan még irni sem tudtak, csupa philanthropia, jóakarát és szabadelvű eszmék voltak, csakhogy teljességgel nem volt helyén. Ezen jó nép előtt, melly a pópák iránti engedelmességben nőtt fel, Voltaire proselytáinak nyelvén beszéltek, elveket és töredékeket idéztek Montesquieuból s mindezt a legnagyobb birodalom javára és dicsőségére. Mondják, hogy a franczia bölcselem iránti eme szemfényvesztő hódolat alkalmával az első tanácskozás alatt egy szamojód, ki egyenesebben gondolkozott mint az utopisták, e szavakat mondá: „Mi jó és igazságszerető nép vagyunk, legeltetjük a mi iramszarvasainkat s nincs szükségünk más törvénykönyvre. Inkább készítetek egyet a mi szomszédaink, az oroszok és azon kormányzók számára, kiket hozzánk küldötök, hogy ne fosztogassanak bennünket.“ Csakhamar bevallotta Katalin, amit különben előreláthatott volna, hogy a vállalat megvalósítása a lehetlenségek közé tartozik ¹⁾, hazabocsátotta

---

¹⁾ II. Frigyes, midőn szeme elé került a terv, szerencsét kívánt a császárnának, s visszaszolgáltatóván azt Solms grófnak, aljára a következő szavakat írta: „Bámulattal olvastam a császárné művét, s nem akartam közölni vele mindazt, amit fölele gondoltam, nehogy hizelgőnek tartson; önnek azonban a császárné szerénységének megsértése nélkül mondhatom, hogy a mű férfias, emelkedett, méltó egy nagy férfihoz. A történelem beszéli, hogy Semiramis hadseregeket vezérelt; Erzsébet királynőt jó politikusnőnek tartották; a császárné-királyné szilárdságot tanusított országlásának kezdetén: de egy nő sem volt még törvényhozó; ezen dicsőség az orosz császárnának lőn fentartva.“

tehát a törvényhozókat, arany érmeket osztogatván ki közöttök ki-
tűntetésül, miket ők mindjárt az aranyműveseknek eladtak.

Észrevevén ekkor, mennyire megvalósíthatlanok az ő bölcsé-
szeinek általános és csakugy hamarjában felállított elvei, a lassu
ujításokra adta magát. De azért őt sem kimélték a gunyiratok szer-
zői, és méltán, mert negyven évi, a legkülönbélebb eseményekkel át-
szótt uralkodása alatt kintinő tulajdonokat, de ocsmány hibákat is
mutatott. Kisem tagadhatja meg tőle a szilárd jellemet, a szemes-
séget, az igazságszeretetet, fáradhatlan munkásságot s a rendkívüli
tehetséget az emberek kormányzására; jóváhagyta a titkos iroda
eltörlését; meghatározta a felségsértések nemeit; rendezte a kor-
mányzó tanácsot; nagyszerű kórházakat alapított a gyermek-ágya-
sok és lelenczek számára; akademiát alapított évdíjakkal, hogy a
tizenkét legjobb tanuló három éven át utazásokat tehessen a külföl-
dön; a nők számára is emelt collegiumokat, úgy, hogy a barbár
ország új életre látszott ébredni. S az oroszok csakugyan nagyobb
előhaladást tettek a tudás és csinosodás dolgában, mint előbb egy
egész század alatt; ez azonban csak francia műveltség volt átültetve
s nem beoltva a nemzetbe; külföldön keresték a tanítókat és a köny-
veket, úgy, hogy ama nemzetben semmi lovagias nem létezett, s a
bárdolatlanságból a tulfinomodásba való rohamos átlépés folytán
nem ismerte ama közbeeső időszakot, mellyben az emberek nemes
indokok- és vallási érzületből működnek.

Mint hogy a háboruk szaporították a közadósságot, Katalin
megváltoztatta a pénz-rendszert s behozta a papírpénzt. Területi
bankot alapított olly célból, hogy ez összegeket előlegezzen a birto-
kosoknak és községeknek; alapított továbbá egy zálogházat, ten-
gerészeti iskolákat angol mintára, mellyekben hatvanöt növendéket
képeztetett; midőn meghallotta, hogy tiz orosz kereskedelmi hajó
az Archipelagusból a Fekete-tengerre evzett át, ezt megünnepelte,
mint valami győzelmet. Fölfedeztetvén az Aleuti-szigetek, természet-
tudósokat küldött azok megvizsgálására. Az általa rendezett tudo-
mányos kirándulásoknak köszönhetjük Pallas és Gmelin halhatatlan
műveit s Adelung szótárát. Egy archimandrita vezetése alatt ifjakat
küldött Pekingbe a chinai nyelv és tudományok tanulmányozása
végett, hasonlóra szólítván fel az ottani császárt is. Nagyszerű
tervekkel foglalkozott s nevezetesen három csatornát szándékozott
nyitni: az elsőt a Kaspi és a Fehér-tenger, a másodikikat a Kaspi és
a Balti-tenger, a harmadikat ez utóbbi és a Fekete-tenger között.
Az angolok majdnem egyedül tartották kezökben az északi keres-

kedelmet, elárasztva a Balti-tengert hajóikkal s a birodalmat áruikkal. A francziáknak sehogysem tetszett, hogy boraik csak az angolok közvetítésével juthattak oda, ahelyett, hogy ők maguk huznák belőle a hasznot, s maguk hozhatuák onnan a kenderet és egyéb tengerészeti szükségleteket. Felhasználva tehát a pillanatnyi meghasonlást Orosz- és Angolország között, szerződést kötöttek Katalinnal kölcsönös szabadalmak és engedmények tárgyában, melly szerződés később a forradalom kitörése után hatályon kívül helyeztetett.

Rendezte az ország kormányzatát, negyvenhárom kormányzóságra osztva Oroszországot, mellyek közül öt Ázsiára esett; ezen kormányzóságok területei roppant kiterjedésűek és néptelenek voltak, s negyven vagy ötven ezer lakossal bíró kerületekre osztattak fel. Jobb karba hozta és szelidítette az igazságszolgáltatást. A szolgálókat nem szüntethette meg, s azzal vádolták, hogy kevesebbet törődött vele, mintsem fitogtatott philanthropiája után várni lehetett volna. Sőt inkább rendeznie kellett a jobbágyok alárendeltségét, mint ahogy máshol a földbirtokokat rendezik; ő maga ezenként osztogatta a jobbágyokat kegyenczeinek. A jobbágy sorsa azonban még rosszabbra fordult a francziás nevelés folytán, melly mindinkább eltávolította az urakat a moszkovita szokásoktól ¹⁾.

1) A II. Katalin által szerzett területek : □ mfd.			
	(miglia)	Lélek	Év
<i>Lengyelország.</i> I. Felosztás	2 019	1.300,000	1772
II. Felosztás	4,553	3.011,680	1793
III. Felosztás	2,030	1.176.590	1795
Meghódolás folytán a kurlandi és semigalliai herczegségek	452	407,000	1795
<i>Perzsia.</i> Kokhet, Carduet, Daghestan tartományok ; az ossetek országa és Georgia egyéb függelékei, Shirvan egy részével, a Kurtól északra	600	206,000	1787
<i>Törökország.</i> Azow és vidéke, Kerta, a Bug és Dnieper közötti vidék. A khan lemondása és a konstantinápolyi szerződés folytán Krima, Taman sziget, Kuban egy része	1.025	260 000	1783
A jaasyi szerződés folytán az ocsakowi térség a Bog és a Dniester között	410	150,000	1784
Salamon czár meghódolása folytán Mingrelia, Imiretia herczegség, az abasok, zechek, cserkeszek tartománya és Georgia egyéb részei	1.800	600,000	1795
A doni és feketetengeri kozákok	4.628	260,000	
Összesen :	17.517	7 361,270	

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Svédország.

Svéd alkotmány.

Amennyire emelkedett Oroszország rohamos hódításai alatt, épannyira süllyedt ama hatalom, mely azt az előbbi században rettetéssel töltötte el. A nystadti béke megfosztotta Svédországot (1721) a finn öböl melletti birtokaitól, és sem pénzt, sem fegyvereket, sem hajóhadat, sem hirnevet nem hagyott neki, s alig maradt egyebe nőkön és gyermekeken kívül, kik a földet műveljék és őrt álljanak. A svéd urak, kik egy kalandos király szeszélyének lőnek áldozataivá, egy új alkotmány életbeléptetésével akarták elejét venni hasonlómerényleteknek; ezen alkotmány azonban, mellynek feladata lett volna biztosítani a kényuralomtól, fejetlenségre vezetett. A károk, kik négy rendből, nemesekből, papokból, polgárokból és földművelőkből állottak, legalább is minden három évben össze tartoztak gyülekezni; együtt maradhattak, ameddig nekik tetszett, de legalább is három hónapig. Az ülések alatt egészen az ő kezökben volt a törvényhozási hatalom, elannyira, hogy a király és a senatus még oly határozatoknak sem szegülhettek ellen, mellyek egyenesen sérelmére voltak saját jogaiknak; tőlök függött a béke és háboru s a pénz rendezése; ők voltak felruházva a végrehajtó és igazságszolgáltatási hatalommal is, amennyiben maguk elé rendelhették a pörököt a rendes törvényszékektől. Az országgyűlési szünetek alatt a kormányzati hatalom a senatus és a király között volt megosztva, melly utóbbi csak azáltal különbözött a senatoroktól, hogy kettős szavazattal bírt, s minthogy sem háborut nem indíthatott, sem csapatokat nem szedhetett, sem a hivatalokkal vagy pénzzel nem rendelkezhetett, sem külföldi követektől érkezett sürgönyöket fel nem bonthatott, árny-királylyá lön.

Alig mondhatjuk, milly kedvteléssel alázta le a svéd oligarchia a királyi tekintélyt. Az 1723-ki országgyűlésen számon kérték a királytól a korona egy rubinját, mellyről azt állították, hogy eladta, s ő kénytelen volt az összes koronaékszereket előmutatni; valóságos állami ügynek tekintették azt, hogy megparancsolta, miszerint a senatorok kocsijai a palota első udvarában álljanak meg, míg az övéi a másodikba vonultak; egy ízben megidéztetett az őrség, mert két nőnek utját állotta, minthogy pedig a király elrendelte az illetők szabadonbocsátását, mint akik csak tőle függenek, a szabadság

megsértőjének kiáltották ki s az ügy megvizsgálására országgyűlés hivatott össze; a Becsületos Svéd című hirlap azt állította, hogy a király semmi más kiváltsággal nem bír azon kívül, hogy király, s ezt is rögtön elveszti, mihelyt megsérti esküjét, s emellett folyvást tulozta az országgyűlések jogkörét. A földmivesek, kiket a tapasztalás arra tanított, hogy a királyi hatalom védelmitl szolgált nekik az aristokratia tulkapásai ellen, követelték annak visszaállítását, a nemesek azonban ellenszegültek sőt az országgyűlési házszabályok értelmében még a törvénykezdeményezési jogot is az országgyűlésnek tulajdonították.

Ez megszűntette a befolyást künn s az összetartást benn; az elszegényedett nemesség között rendkívül lábrakapott a romlottság; az országgyűléseket boltnak tekintették, mellynek tagjai külhatalmak zsoldjában álló ügyészeknek adták el magukat; valamennyien a Kalapok és Sapkák pártjára szoltak oszolva, kik közül az előbbiek a francziákhoz, az utóbbiak az oroszokhoz szitottak. Amit az egyik párt javasol, azt a másik elveti, rágalmazzák egymás szándékait s a hazára nézve legkárosabb tervek is találnak támogatókra; nem létezett többé sem egyéni szabadság, sem pártatlanság az igazságszolgáltatásban, sem tisztelet a tulajdon iránt; összezavartattak a jog és erkölcs eszméi. A Kalapok Liefland meghódítására készültek s azért háborut akartak indítani Oroszország ellen; megveretve, Löwenhaupt és Buddenbrock tábornokokra tolták a hibát, kik le is fejeztettek (1738.).

Hessen-Casseli Frigyes, Ulrica Eleonora, XII. Károly nővérenek férje, vitéz férfi a hadsereg élén, nem türhette a kicsinyes ellenmondásokat s megunta az alkotmányos nyögöket, anélkül azonban, hogy elég bátorsággal birt volna azokat széttörni; Horn gróf által engedte magát vezetetni s miután hatalma a semmivel lett egyenlő, nagy fényüzést kezdett folytatni németországi birtokainak jövedelmeiből. Mint a tudományok barátja, az upsalai akadémiát alapította; mint a nők tisztelője, szerelmi viszonyba lépett Taube Hedviggel, s miután több gyermeket nemzett vele, végre talált egy püspököt, ki megengedte neki, hogy kettős házasságra lépjen, mire csakugyan el is vette szeretőjét. Ulrica, ki mindig kedves maradt a svédek előtt, türte a dolgot.

Holstein-ház.

Nem levén gyermekei ez utóbbinak, Holsteini Adolf Frigyes, I. Frigyes sógora, jelöltetett ki a király utódjául (1751), ki megtudta örizni függetlenségét a czárnéval szemben, melly utóbbi ezen

országot is szerette volna védszárnyai alá venni, miként Lengyelország; a királyt erőszben hathatósan támogatták a hatalmasságok is, melyeknek érdekekben állott kiküszöbölni Oroszország befolyását. Svédország, melyet a Kalapok a hétéves háborubani részvételre ösztönöztek, sokat ártott Poroszországnak, de önmagát is tönkřejuttatta minden haszon nélkül, annyira, hogy, mint egy kortárs mondja „a kincstár egészen kiürült, a népnek nem volt kenyere, a mezőnek művelői, a bányáknak munkásai.“ A Sapkák, ha az orosz pénz folytán tulsulyra vergődtek, ép olly rosszul kormányoztak s pöröket indítottak ellenfeleik ellen.

Frigyes Adolf, kinek nem volt magán vagyona mint elődjének, az országgyűlések kényétől függött. Ezek azt követelték a királynőtől, hogy mutassa elő ékszereit, azon vád emeltetvén ellene, hogy azokat pártbívek szerzése végett elzalogosította; megtagadták a királytól azon jogot, hogy saját fiát neveltethesse, s ennek számára egy felügyelőt neveztek ki; végül még az aláírási jogot is elvették tőle, egy bélyeg (stampiglio) készíttetésére kötelezvén őt, melylyel aztán a senatus jelölné meg az okmányokat. Nem szegülhetvén ellen eme követeléseknek, lemondott (1769), mire hatnapi trónszünet következett, melly után megint csak ráadta fejét a trón elfoglalására. De egy újabb országgyűlésen, mellyen XV. Lajos marokkal szórta az aranyat a Kalapok-nak, kik el akarták törölni a 19-ki alkotmányt, az Oroszország, Dánia, Angolország által támogatott Sapkák kerekedtek tulsulyra, kik boszu, pénz és hatalom után lihegtek, de képtelenek voltak jobbkarba hozni a pénzügyet.

III. Gusztáv. — 1772-iki alkotmány.

Ezen küzdelmek, mellyek felzavarták ugyan az ország békéjét, de künn semmi jelentőséggel nem bírtak, csak ama királyi történész és költő által elbeszélve tetszenek ¹⁾, ki a trónon következett (1771) s véget vetett a belviszályoknak. III. Gusztáv, a század legkiválóbb királyainak egyike, szilárd eltökéléseiben, ügyes azok elpalástolásában s a szomszédok zavargásainak felhasználásában, széttörni készült a szégyenletes jármot. Alkalmas helyre és időre várva, egészen a tudományokba és versekbe látszott elmerülve lenni; ekközben megnyerte magának a népet és a katonákat, míg végre az utóbbiak élén, miután megáldozott a királyi kápolnában, összehitta az országgyűlést, itt ő maga is megjelent a királyi jelvényekkel és Gusztáv Adolf ezüst kalapácsával, s egy

¹⁾ III. Gusztáv, *Politikai iratok.*

uj alkotmányt hirdetett ki, melyre a rendek kénytelenek voltak esküt tenni (1772). Ez ép olly gyors mint vérontás nélküli forradalom volt: „a király, ki reggel mint Európa leglenyűgözöttebb fejedelme kelt föl, két óra alatt ép olly korlátlan hatalmúvólón mint Franciaország királya vagy a török zultán; a nép örömmel látta, hogy a féktelenkedő aristokratia hatalma egy olly király kezeibe ment át, ki a nemzet becsülését és szeretetét bírta¹⁾.”

Az uj alkotmány megtartja a rendeket, s a király sem törvényeket nem alkothat vagy törölhet el, sem háborut nem indíthat, sem uj adókat nem vehet ki az ő közreműködésök nélkül, kivéve az önvédelem esetét; de a királyt illeti meg a rendek összehívása, ahol és amikor neki tetszik; tizenkét általa kinevezett senator tanácskozási szavazattal bír, de a korona jogköréhez tartozik határozni, békét és szövetséget kötni, a hadsereg fölött rendelkezni, a magasabb polgári és katonai állomásokat betölteni és nemesi rangot osztogatni; eltöröltetik minden rendkívüli ítélő bizottság s megtiltatnak a Sapkák és Kalapok pártelnevezései. Vádolják Gusztávot, hogy megsemmisítette országa szabadságát. Mi nem szentségtelenítjük meg ezen nevet azáltal, hogy a fejtelenségre alkalmaznók, s megjegyezzük, hogy nagyon nem tetszett a dolog Dániának, melly gyöngének szerette volna látni szomszédját, valamint Oroszországnak sem, melly minden áron ürügyre akarván szert tenni, hogy ide is beavatkozhassek, miként Lengyelországba, soha sem akarta elismerni a változtatást, amivel csak az elégtelenekeket lovalta.

Valamint a nemesség minduntalan a hatalom visszaszerzésére, ugy Gusztáv ezen terv meghiusítására fordította igyekezetét s eczélből fölmentette a földmivelőket a személyes adóktól. Különbömben minden boszuállástól tartózkodott, ujra visszaállította a hajdani nemzeti szokásokat, mint az Eric gatát vagyis az ország beutazását lóháton; ámbár rendszeren a francia nyelvet használta, XII. Károly után ő volt az első, ki a hazai nyelven írt és beszélt; épületekkel és emlékekkel díszíté a fővárost, melly előde alatt tűzvész által pusztítottat el. Nagybátyját, II. Frigyeset, utánözva, számos javítást léptetett életbe; eltörölte a tulságos számú ünnepeket, a kinzást, a házkutatásokat; egyszerűsítette a törvényszéki eljárást, visszaállította a sajtószabadságot; nemzeti öltöny használásával igyekezett fékezni a magánosok fényüzését, noha másrésről az udvar

¹⁾ Sheridan, A svéd forradalom története. London, 1778.

fényelgése sem ismert határt; dologházakat és menhelyeket alapított árvák és aggastyánok számára a Seraphinusok lovagrendjének felügyelete alatt, nem különben egy leszámítoló bankot s biztosító-intézeteket tüzkárok ellen; bátorította a földmivelést, azt ohajtván elérni, hogy Svédország termelése fedezze saját szükségletét; szabadságot engedett a gabnakereskedésben s czélszerűbb rendszert léptetett életbe a bányamivelés és hajózás felvirágoztatására; gyámolította a grönlandi halászatot s bőkezűnek mutatta magát azon éhség alkalmazásával, melly egész Európát sanyargatta. Eltiltotta a pálinkafőzést, melly tekintetben hihetetlen visszaélés létezett, s azt királyi jövedék gyanánt magának tartotta fenn. A biblia egy újabb fordítását létesítette s minden keresztény felekezetnek vallásszabadságot engedett.

Ezidőben emelkedett virágzásra az irodalom is; az upsalai akadémia, melly 1720-ban kezdé közzétenni emlékiratait latin nyelven, 66-ban királyivá lön; 39-ben alapított a stockholmi akadémia a gyakorlati tudományok előmozdítására; 53-ban Lujza Ulrika egy tudományos akademiát alapított, melly Észak régiségeit magyarázta. A III. Gusztáv által alapított svéd akademiához tartoztak Höpken gróf, Schaffer, Hermansson és Fersen tanácsosok, Oxenstierna és Gyllemborg költők, Botin és Celsius történetesek, Adlerbeth és Kelgern drámaírók; minden évben díjt tüzött ki egy dicsbeszédre valamely kiváló férfiú fölött, s az első illy dicsbeszéd, melly jutalmat nyert, magáról Gusztávról szólt. Némellyek a nyelv megállapításán fáradoztak; a bölcsészek közül említést érdemel Rudbek Olaf, már csak azért is, mert azt állította, hogy Svédország volt az első lakott föld, Plato Atlantisa, a műveltség bölcsője ¹⁾. A történelemben Wilde Jakab a Sagákhoz folyamodott, hogy lerontsa Magni János álmait a hazai régiségek fölött s kifejtette az ország alkotmányát ²⁾. Olof di Dalin udvari cancellár megbízott, hogy hazai nyelven írja meg az ország történetét, mellyet ő 1611-ig vezetett, de critica nélkül; nem mondhatunk többet Botin András történelméről sem, melly 1389-ig terjed. Dalint a király érdemesnek találta a Svéd Argus czimű hirlap szerkesztésével megbízni, mellyet ő ifjúkorában adott ki; az izlés törvényhozójává lön, de mint költőnek csak némi komikus humor képezi egész érdemét. A hősköltészetben Shjöldebrand tett kísérletet a Gustaveade-dal, Celsius a

¹⁾ *Atlantica, seu Manheim vere Japheti posterorum sedes ac patria*, 4 köt. in-fol. térképpel.

²⁾ *Sveciae historia pragmatica, quae vulgo jus publicum dicitur*,

Vasa Gusztáv-val, Gylicmborg a Belt átjárásá-val; ezen költemények elveszték. Az ercdmény csekély volt, mint olly csekély kiterjedésű és szegény országban várni lehetett. Az ékesszólásra azonban kedvező alkalmat szolgáltatottak az országgyűlések, s az uralgó vallási szellem élénken foglalkodtatta a theologusokat. A tudományok diszére elég legyen megneveznünk Linnée Károlyt. Polhen Kristóf halhatatlan nevet szerzett magának ritka merészségű építményeivel; a hirhedt visionariusnak, Swedenborg Emánuelnek pedig számos matematikai és természettani fölfedezést köszönhetünk.

Természetes, hogy az ujítások elégtelenséget idéztek elő, mellyet nagyban szított a nemesség, főleg a tartományokban; a francia fényüzést folytató udvar fenntartására történt pazarlások elfojtották a lelkesültséget, mellyet az ügyes politikának a gyöngye eszélytelenség fölött nyert diadala idézett elő; a pálinka eltiltása miatt lázadás tört ki Dalecariában, mellyet erőszakkal kellett elfojtani, végül pedig annyira kitört az ellenzéki szellem a 86-ki országgyűlésen, hogy a király javaslatainak legnagyobb része visszavetettet.

Oroszországi Katalin, ki egészen nagyravágyó terveinek élt, biztosítékot akart magának szerezni arra nézve, hogy eme szomszéd részéről nem fog háborgattatni. Magához hitta tehát Gusztávot (1783), s úgy látszik, hogy az ünnepélyek között valamelly megállapodásra jutottak, de azért a kölcsönös udvariasság álarca alatt nem feledte el sem Katalin fájdmát a fölött, hogy elvesztette befolyását ezen országban, sem Gusztáv azon ohaját, hogy boszut álljon a Katalin által Svédországban szított fondorlatok s az ő fényelgő szegénysége fölött tett csipős megjegyzései miatt. Midőn tehát kitört a háboru Katalin és a Porta között, Gusztáv megújította hajdani szövetségét ez utóbbival, s harminczhatezer harczos élén elfoglalta az orosz Finnországot (1788) s már Pétervárat készült megrohanni, hogy ott szabja meg a béke föltételeit. Szándékát meghiusították a svéd nemesek, kik minduntalan hatalmuk visszaszerzésén törve fejöket, alkotmány sértéssel vádolták őt amiatt, hogy a rendek beleegyezete nélkül indított háborut, mire Katalin által izgatva, számos tiszt fegyverszünetet kötött. Gusztáv hanyathomlok Stockholmba siet, hol a nép ohajtottta a háborut Oroszország ellen, s a papság, polgárok és földmivelök követelték annak folytatását. Ezekre támaszkodva eltökéli, hogy befejezi a nemesség elnyomását; szembeszáll az országgyűlés heves ellenszegülésével; azt mondja, hogy az 1872. augusztus hóban korlátlan monarchiát is képes lett volna megalapítani, ő azonban ön-

kényt lemondott erről, de semmiesetre sem fogja tűrni a fejtelenség visszaterését; s hűvösre télet huszonöt leginkább zajongó nemest.

Erre egy új alkotmány-tervezetet hirdet ki, mellynek értelmében kizárólag a királynak tartatik fenn a kormányzás és honvédelem joga, a hadüzenés, a béke és szövetségek kötése, az igazságszolgáltatás, a hivatalok osztogatása; a senatus kizáratik a kormányzattól s pusztán legfőbb ítélőtörvényszékké alakittatik át; a svédek valamennyien szabad polgárok, egyenlő jogokat élvezve a törvények oltalma alatt; a hivatalok érdem szerint osztatnak ki, kivéve az udvariakat, mellyek a nemesek számára tartatnak fenn; valamennyien személyes szabadsággal és birtoklási joggal ruháztatnak fel. A három alsóbb rend elfogadja a tervezetet, a nemesek tiltakoznak és leteszik hivatalaikat, Gusztáv szilárdsága azonban győzelmet arat. Segélyt nyer a háboru folytatására, de mig előbb egy csapással befejezhette volna, most három évi vérengzésre volt szükség; a szárazon és tengeren kivivott számos apró előnynek semmi eredménye nem lön, mig végre a svédek által Suensksund mellett nyert győzelem a varelai békét idézte elő (1790. aug. 14), melly mindent az előbbi állapotba helyezett vissza.

Gusztáv, ki igen romlott erkölcsökkel birt, rá akarta venni feleségét, hogy mások karjai közé adja magát, nehogy a trón örökös nélkül maradjon; a nő beleegyezett eme kívánságba, de csak miután előbb titkon elvált tőle, és összekelt azzal, ki őt IV. Gusztáv anyjává tette. Így adják elő a dolgot ¹⁾, s minthogy III. Gusztáv egy vasládát hagyományozott a stockholmi egyetemnek azon meghagyással, hogy csak halála után ötven évvel nyissák fel, azt hitték, hogy benne majd eme titkot is megfejtve találandják. Végre elérkezett a várva várt határidő; ünnepélyesen felnyitották a ládát, s egy vaskos kéziratköteget találtak benne illy czimmel: *Levelek, emlékiratok, apróságok, ünnepélytervezetek, adomák uralkodásomból, és semmi fontosabb valami* ²⁾.

Ekközben kitört a francia forradalom, melly nem igen tetszhetett egy olly királynak, ki viszátkodásban élt alattvalóival, amiértis lovagias szellem által lelkesítve, mig a többi királyokat csak nagyra-vágás és politika vezérelte, arra szánta magát, hogy a menekültek elére áll és megszabadítja XVI. Lajost. Ankarström ezredes azon-

¹⁾ Lásd Brown művét: *Az északi udvarok* (angolul), s a mi XVIII. könyvünket.

²⁾ Geijer, *Nachgelassene Papiere König Gustavs III. von Schweden.*

ban, hogy megboszulja önmagát és osztályát, megölte őt egy bál alkalmával (1792 marc. 15). A királygyilkosra mért büntetés a legvadabb századokban is iszonyatot idézne elő.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Dánia.

A stockholmi szerződés után, melylyel IV. Frigyes véget vett a huszéves háborúnak (1720), Dánia számára hosszú külbéke következik. Lemondva azon reményről, hogy valaha visszahódítsa a Svédország által elvett tartományokat, Frigyes megszüntette ennek kiváltságait a Sundban, mellyek míg egyrészt lenyűgözték a dán kereskedelmet, másrészt folytonos surlódásokra szolgáltatnak okot az északi hatalmak között ¹⁾.

Grönland.

Az 1349-ki ragály minden közlekedést megszakított Grönlanddal, s ha valamely hollandi hajó oda is vetődött, ez csak a legnagyobb titokban történt. Egede János, vogensi lelkész a drontheimi püspökségben, fájlalva, hogy ott elenyészett a keresztény vallás, aláírás útján három hajót szerelt fel, mellyekkel kikötvén Grönlandban, itt egy házat épített s Godhaab (jó remény) nevet adott neki; szeretettel s valódi apostoli buzgalommal igyekezett megnyerni Grönland lakóit. Ezen bárdolatlan, tudatlan s egyszersmind gyanakodó emberek természetfölötti lénynek tekintették Egedet; ő megszüntette eme tévedésöket, erre azonban megvetették s csak nagy bajjal sikerült rávennie őket, hogy két honfitársukat Dániába küldjék. Miután ezek visszatértek, megszüntették ama különös fogalmakat, mellyeket a grönlandiak Dánia felől tápláltak; némelylek megkeresztelkedtek, a társulat azonban minthogy nem sok hasznot meritett a kereskedelemből, feloszlott; egy másikat, mellyet a király saját költségén küldött oda, a hideg irtott ki (1728). Egede azonban még akkor is ott akart maradni, midőn a missio többi tagjai hazavitettek. Később Zinzen-

---

¹⁾ *Quelques particularités relatives à l'histoire de Danemark par un officier hollandais.* Hága, 1789.

Roman, Mém. historiques et inédits sur les révolutions arrivées en Danemark et en Suède pendant les années 1770 - 72.

dorf három morva testvért küldött Grönlandba a z Ur szőlőjének munkálására (1733), mit ők meglehetősen sikerrel tettek is.

Frigyes másfelé is igyekezett újra feléleszteni a kereskedelmet, de nem mindig sikeresen. A gazdag indiai társaság, melly Tranquebaron kívül Malabar partjain, Bengaliában és Bantamban is birt telepítvényekkel, nagyon meggyöngült saját hibája és a tangori király ellen viselt háboru miatt. Megkísérlették újra felvirágoztatni, a hollandok azonban minden ebbeli törekvést megakadályoztak; ennek daczára megvette a francziáktól a gazdag Santa Croce szigetet az Antillák között.

VI. Keresztély.

VI. Keresztély is alapított (1730) egy biztosító társulatot s egy kereskedelmi és mezei gazdasági collegiumot, melly a külföldi áruk eltiltását javasolta, továbbá egy bankot, melly az ott letett szövevekre az érték kétharmadát adta; alapított továbbá egy Fekete társulatot kátrány, szurok, löpor, tüzkő, festékek, bőrök előállítására, szigoruan örködött a vallás és a jóerkölcsök felett, új tanszékekkel látta el a kopenhágai egyetemet s minden urnak kötelességévé tette falujában iskolát alapítani.

Hamburg még mindig olly erős volt, hogy midőn egyszer (1732) a senatus négy százaléknyi adót vetett a tőkésre, mindenkinek önkényes bevallása nyomán százhusz ezer birodalmi tallér jött be, ami tizenkét millio tőkének felel meg ¹⁾. Üzérkedést folytatott a dán pénzekkel, előnyös felváltás által magához vonva azokat; ebből surlódások származtak, mellyeknek azonban semmi következményök nem lett, s azonnal véget értek, mihelyt Hamburg egy millio márka ezüstöt fizetett Dániának.

V. Frigyes.

V. Frigyes (1746), a század legkiválóbb fejedelmeinek egyike, uralkodásának mindegyik évét jótéteményekkel tette emlékezetessé; könnyített a nép terhein, gyorsabbá tette az igazságszolgáltatási eljárást, egy általános kereskedelmi társulatot alapított olly célból, hogy Kopenhága a Balti-tenger összes áruinak raktárává tétessék, egy másik társulatnak kiváltságot adott a Berberséggel való kereskedeésre, míg másrésről visszaváltva a nyugatindiai és guineai társulat jogait, összes alattvalói számára felszabadította az ottani kereskedelmet; műveltette a bányákat, Kopenhágában növénykertet és menhelyet az elagottak számára, Christianshafenben nevelőintézetet mesterségtanulók

---

¹⁾ *Barmann, Hamburgi krónika. 1832.*

részére, szépművészeti és hadiakademiát, olasz és dán színbázat alapított. Ennek számára irt Holberg, egy, ismeretei, becsületessége és számos utazásai miatt tisztelt férfit, aki egyszersmind ama könyvekkel is el akarta látni nemzetét, melyeknek még hiányával volt, mint történelemmel, közjoggal, szépirodalmi művekkel, melyek nincsenek ugyan kiváló művészettel írva, de a lángész nem egy nyomát találjuk benne. Bernstorf Ernő miniszter, kit a scandináv Colbertnek neveznek, nem nagy politikus, de nagy kormányzó, sugalta az intézkedéseket s örködött azok életbeléptetésén. Ezt szokta mondani: Ha sokat akarunk tenni, egyszerre csak egy dolgot kell végeznünk. Klopstocknak évdíjat rendelt, melynek segélyével befejezhette Messiását; az országba hitta Cramer theologust, Kratzenstein természettudóst, Mallet és Schlegel történészeket, Dusch és Sturz irodalmárokat, kik hathatós versenyt idéztek elő a dánok között. Rávette a királyt, hogy a bibliai régészet érdekében küldjön tudósokat Arabiába a keleti szokások tanulmányozása végett, s e célra Michaelis philologus, Forskal természettudós Linnée tanítványa, Carsten Niebuhr, egy orvos és egy rajzoló jelöltettek ki. Csak Niebuhr tért vissza, s Arabiának általa készített leírása (1772) még most is a legjobb, mely e nemből létezik.

1760-ban Izlandban is alakult tudóstársaság Láthatatlannok elnevezés alatt, mely az ország régiségeinek napfényrehozásával foglalkozott, s a Királyok tükrét adta ki. 79-ben ujraserveztetett Kopenhagában Erichson János és Finsden gondozása mellett, olly célból, hogy Izlandban a hasznos és gyakorlati ismereteket terjeszsze s örködjék a nyelv tisztasága felett.

Az előbbi királyok uralkodása alatt élénk vita tárgyát képezte a holstein-gottorpi örökösödés. Az ezen herczegségben uralgó ág Orosz- és Svédországban is uralkodott s meghasonlásba jött a dán ággal. III. Péter, ki meg akarta boszulni a családján elkövetett méltatlanságokat, eltökélte visszahódítani Schleswiget, melyet Dánia 1714-ben elfoglalt vala s azért fegyverkezni kezdett. Dánia hetven-ezer embert küldött ellene, kik behatoltak Mecklenburgba, mig husz sorhajóból és tizenegy fregátból álló hajóhada Rostock előtt foglalt állást. III. Péter meggyilkoltatása (1762) véget vetett az ellenségeskedésnek, s Katalin fia nevében lemondott Schleswig hercegi részéről, melyet a dánok elfoglaltak vala, sőt Holsteinnak a Gottorp ág által birt részét is átengedte; másrésről Oldenburg és Delmenhorst grófságok hercegségi czimmal s a német birodalmi gyűlésen szavazattal ruháztattak fel, s az ifjabb Eutin ág birtokába adattak a lü-

beki püspökséggel együtt, miből aztán a holstein-oldenburgi ág keletkezett.

VII. Keresztély. Struensee.

VII. Keresztély tizenhét éves korában lépett a trónra (1766); ő élénk és szellemdus fiatal ember volt, de a rossz nevelés folytán inkább az élvezetekkel, mint az állam ügyeivel törődött. Mialatt ő Európát utazta be, az udvar három asszony cselszövényeinek volt színhelye; ezek voltak VI. Keresztély özvegye, walesi Karolin Matild III. György nővére s a király szép és ragyogó felesége, s végül a király mostoha anyja Julianna, ki nem szeretve mostohafia által, és saját gyermekét, Frigyes herczegörököt ¹⁾ ohajtván a trónra ültetni, gyűlölte Matildot, főleg miután ez utóbbi anyává lett. Keresztély testben elgyöngülve s lélekben felmagasztosulva tért vissza utazásából s a tanult és nagyravágyó Struensee János Frigyes orvost ajándékozta meg bizalmával. Ezen ember a királyné kezét is megtudta nyerni az által, hogy ama tiszteletet tanusította irányában, mellyet a többi udvaroncok a király példájára megtagadtak tőle, s hogy beoltotta fiába a himlőt, melly műtétől akkor nagyon rettegetek; végül sikertlven őt férjével is kibékíteni szeretője és parancsolója lett. Ekkor az elbocsátott erényes Bernstorf helyett (1770) Struenseere bízott a miniszterium vezetése, ki nem bírván a szükséges ismeretekkel, de mindenben Helvetiust és Voltairt követvén s azon eszmék uralma alatt állván, mellyeket akkor bölcsészetiieknek hittak, minden áron javításokat akart életbe léptetni, legyenek bár azok erkölcsösek vagy erkölcstelenek, megfelelők vagy nem megfelelők. Barátságos, de nem alárendelt viszonyban állani Oroszországgal; nem tartani Svédországtól s azért felhagyni az ottani fondorlatokkal; megszerezni Franciaország barátságát; Európa részéről csak kereskedelmi előnyöket keresni: ebben állott külpolitikája. Az országon belül: a királynak tartani fenn az elhatározást az összes ügyekben, mellyekről írásban és német nyelven teendő neki jelentés; csak megtakarításokat czélzó javaslatokat fogadni el; a jövedelmeket csak egy pénztárba vezetni és pedig készpénzben; eltörölni minden nem szükséges kiadást. Ehhez két szép szándékot csatolt: az érdemnek és nem a születésnek adni a hivatalokat, s felszabadítani a jobbágyokat; e czélból eladatta a községi jószágokat és kevesbitette a testi szolgalmányokat.

---

¹⁾ Ezen czímmel bíruak az összes dán herczegek, a norvégiai koronára való örökösödési joguk folytán.

Mig a király, amennyiben elgyengült teste engedé, egészen az élvezetekre adta magát, Struensee a királynéval megszilárdította a hatalmat s nyakrafőre léptette életbe az újításokat. Számos hivatalt megszüntetett, kevesbitette az ünnepek számát, sajtószabadságot hirdetett s megfékezte a rendőrséget, eltiltván neki behatolni a magánházakba; behozta a genuai sorsjátékot; megengedte a házasságot unokatestvérek és sógorok között, s a házasságtörőnek elvenni a büntárst a férj halála után; megszüntette a különbséget törvényes és természetes gyermekek között. Ezen eszmék miatt, mellyeket kedvencz íróitól kölcsönzött, némelylek istentagadónak, legtöbben azonban nyeglének (charlatan) tartották. Jó intézkedései sem tetszettek a mód miatt, melylyel azokat életbeléptette; a papság és nemesség nem tűrhették kiváltságaik eltörlését; a sajtó annyira megtámadta, hogy kénytelen volt megfékezni; a nép, mellyet hus és bor kiosztásával igyekezett megnyerni, megvetette őt, s végül senkinek sem tetszett a német elem és nyelv iránt tanusított előszeretete. Midőn pedig egy elhatározó lépést kísérelt meg a gyalogság elbocsátásával (1772), az emiatt támadt zajongás feltárta benne ama félelmet, melly helyrehozhatlanul lealacsonyít.

Érezvén a veszélyt, vissza akart vonulni, a királyné szenvedélye azonban nem engedte meg ezt neki. Julianna ekközben megásta számára a vermet; az összeesküdtek vele együtt ostromolják a királyt s kényszerítik aláírni felesége és minisztere elfogatását. Miután ezek börtönbe zárattak, a kormányt Frigyes herczeg és az árulás részesei foglalták el; Struensee ellen pört indítottak ama vádak alapján, mellyekből oly bajos az embernek magát kitisztázni; ezen vádak egyike abban állott, hogy a herczeget szigoruan neveltette, ami csakugyan igaz volt, Rousseaut akarván erőszben is követni. Ő ügyesen védte magát, de elég nyomorult volt bevallani viszonyát a királynéval. Az ellenfél most ezt rohanja meg, ki a nő és királyné méltósága s a szerető gyöngesége között habozva, utóvégre is bevallotta bűnét ¹⁾; erre kihirdették az elválást s Struensee és Brandt halál-

---

¹⁾ Egy névtelen szemtanu *Hiteles felvilágosításokat* írt *Struensee es Brandt grófok története fölötté*, mellyek később német nyelven nyomtatásban is megjelentek. Szerinte a vizsgáló bíró, Schack-Bathlow báró, miután nem sikerült neki alattomos kérdésekkel behálózni a királynét, az érzelmi oldalról támadta őt meg, azt állítván előtte, hogy Struensee bevallotta a házasságtörést; minthogy pedig ezt a királyné tagadja s állítását, ugymond, nem szabad kétségbevonni, a miniszter felségsértés miatt, mint a királyné régalmazója, halálra fog ítéltetui. A vádlott nő erre megrettent s azt kérdé, vajjon az igazság feltárásával megment-

ítéletét, mely utóbbi Keresztély maître de plaisirs-je volt. A királyi herceg törvényességét nem merték kétségbe vonni. Illy módon az elbizakodottság és könnyelműség gyűlöletessé tettek a nép előtt egy olly férfit, ki mint reformator áldását érdemelhette volna meg.

Guldberg miniszter sugalmazása folytán az örökös herceg az indigenatus törvényét hirdette ki, mellynek értelmében a hivatalokat, méltóságokat, állomásokat a collegiumokban csak benszülöttek nyerhették el. Emő reactio az idegenek iránt pazarolt kegy ellen általános tetszéssel fogadtatott, csakhogy rögtön nagyszámu német munkások távoztak el, a műhelyek üresen maradtak, számos gyár bezárattott s valamennyi bomlásnak indult. Jobbat tett a Kiel, a Balti és Északi-tenger közötti csatorna megnyitásával, Jütland megkerülése nélkül, nem különben a nyugatindiai társulat pártolásával, melly szép virágzásnak indult.

Midőn Frigyes (1786) királyi herceg elérte azon kort, hogy fölvétethetett a tanácsba, visszahitta a nagy Bernstorfot, számos visszaélést megszüntetett, előmozdította a jobbágyok felszabadítását s elrendelte, hogy az 1800-ki év első napjával minden kötelék szűnjék meg ezek a föld között. Atyját 1808. márcz. 13-án követte a trónon.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Nagy-Britannia. — A György-féle korszak.

Láthattuk, hogyan sülyedt Európa délszaki része, mig északi fele folyvást emelkedett, s Anglia állott eme kor politikájának élére, irányt adva béke idején s pénzzel látva el a háboruskodókat. Előbbi forradalmi alatt ő már befejezte a parlamenti kormányzat megalapítását, midőn még egy más ország sem volt annak hirtokában, s

heti-e Struensee életét. Schack igenlőleg intett s azonnal egy iratott nyujtott át neki aláírás végett, mellyben magát bűnösnek nyilvánította. A királyné kezébe vette a tollat s írni kezdé *Carol.* . . . midőn azonban fölemelte szemeit s látta Schack gögös örömét, eldobta a tollat s ájultan a földre rogyott. Schack erre megfogta a királyné kezét s leíratta vele a még biányzó betűket, mire eltávozott a végzeteljes irattal. A kopenhágai hivatalos lap 1852. jan 17-ki számában Karolin egy levelét közli, mellyet halálos ágyán III. György angol kiralyhoz intézett (Celle-ben 1775. máj. 10. kaltezve) s mellyben ártatlanságát bizonyítja.

azért örömmel fordítjuk tekintetünket Angliára, hol az alkotmány és a törvények többé nem voltak alávetve változtatásoknak, hol a hivatalnokok felett a nyilvánosság ítélte, a miniszterek felelősek voltak, egy sérthetlen főnek, a látszólagosnál alig több vezetése alatt. Nagy-Britannia politikai tulsúlyát folyvást növelte a fényűzésnek, a kéjváagnak és kereskedői szellemnek gyarapodása Európában, s a fejedelmek, kik folyton növekedő szükségleteik kielégítése végett eddig rendszeren Hollandhoz szoktak folyamodni, most Angolországtól kezdtek kölcsönözni. Azon előnyös helyzetben levén, hogy nem félhetett váratlan megtámadásoktól s nem kellett határai miatt vitázni, oly szabadságot élvezett, melly eléggé mérsékelt volt arra, hogy ne váljék forradalmivá, s eléggé jelentékeny, hogy tetterőre buzdítsa az országot s ama parlamentekre irányozza Európa figyelmét, mellyekből a szabadságnak és rendnek máshol nem ismert eszméi indultak ki. Mindezekfolytán Anglia az összes államférfiak bámulatának tárgyát képezte, míg saját alkotmánya a folytonos terjeszkedést tüzte ki létföltételeül s a gazdagság gyűjtését tette a nemzet közös törekvésévé, miből bizonyos kereskedői hősiség keletkezett.

Két pártja nem szerencsétlensége, hanem lelke az országnak, amennyiben a whigek a szabadság, a toryk a rend fölött öröködték; amazok a mozgalom indítói, ezek annak mérséklői voltak; a whigek hasonlítanak a vitorlához, melly nélkül a hajó nem haladhatna előre, a toryk azonban a kormányrudhoz, melly azt a vihar közepett rendeltetése felé vezérli.

I. György.

Midőn azonban a jó királynő, Anna, a hannoveri választónak, Györgynek, hagyta a trónt (1714.), úgy hogy a hajdani normann dynastiát egy Olaszországból származott és Németországban növekedett uralkodócsalád váltotta fel, a két párt, úgy látszott, szerepet akart cserélni; a whigek, kik kötelességöknek tartották támogatni a protestáns uralkodócsaládot, királypártiakká lőnek, míg a toryk az ellenzékkal fogtak kezét ezen, a forradalom által fölemelt dynastia ellen. Ennélfogva a toryk, a Straffordot és Laudot magasztaló hajdani lovagok ivadékai, rettenthetlen védői lőnek a szabadságnak; a wighek pedig, a gömbölyü-fejek utódai, kik Milton és Locke szavára s Pym és Hampden tényeire esküdtek, a trón körül sorakoztak. Mindenekelőtt azonban protestáns királyt akartak, s még a toryk sem nyilatkoztak volna a trónkövetelő Stuart Jakab Eduard mellett, ki sz. György lovag név alatt ismeretes, ha ez

előbb le nem mondott volna a catholicismusról. Másrészről a trónkövetelőt nagyszámu skót, még több irlandi s az összes katolikusok pártolták, amiértis a papismustól való félelem volt a két első hannoveri király valódi támasza, kik épügy elbuktak volna az ellenfél gunyjai között, mint Cromwell Richard, kinek semmi tekintetben sem állottak fölötte, ha nem támogatta volna őket a whig-miniszterium és azon meggyőződés, hogy csak a braunschweigi ház vagy a papismus között lehet választani.

I. György, ki idegen volt az országban, korlátolt tehetségekkel bírt, egy kis udvar szokásait ismerte csak, s azért ellenszenvvel viseltetett ezen nagy udvar fényüzése iránt; nem ismerte az ország politikáját, alkotmányát, szellemét, sőt nyelvét sem; azon tulajdonok nélkül, mellyek tiszteletreméltóvá teszik a jelentéktelenséget vagy vonzóvá a kicsapongást; kegyetlen, makacsul ragaszkodva saját kicsinyes eszméihez, alig volt képes maga iránt rokonszenvet ébresztetni, ámbár gazdálkodott az idővel és a jövedelmekkel, barátja volt a békének, noha jól értett a fegyverforgatáshoz. Ő befejezte az alkotmányt azon intézkedéssel, mellynél fogva hét évre terjesztetett ki a képviselő kamra ülészakaja; ezen szabály helytelen ugyan elméletileg de a gyakorlatban sokat használhat az által, hogy lehetővé teszi a kormánynak fentartani magát a zivataros időkben, eltávolítja a gyakori választások bonyodalmaait, erősebbé teszi s mintegy emancipálja a kamrát a koronától és a pairektól.

Első minisztere Townshend Károly viscount volt, s miután Marlborough, Walpole Róbert és a többi whigek újra megnyerték a király kegyét, követelték, hogy indittaassék pör Bolingbroke miniszteriuma ellen, melly csakugyan el is ítéltetett azért, mert elfogadta az utrechti békét, noha ez remekműve volt s a két parlament által is jóváhagyatott. Oxford gróf a Tower-be zárattott, Bolingbroke Ormond-dal együtt Franciaországba menekült, hol aztán vetekedtek a kormányzósággal a kicsapongásokban s bátorították a trónkövetelőt, ki III. Jakab czímet vett föl. Ez utóbbi ki is kötött egyizben Skótországbán (1716.), de megveretett és elűzetett, látta, milly kegyetlenül büntetik párthiveit, s az egész vállalatból csak annak emléke maradt meg számára, hogy valaha térdenállva szolgáltak neki ebédközben. Kegyetlen és sokféle büntetésekkel sújtották azokat, kik az invasiót előmozdították, s elhatároztatott, hogy ama napon, mellyen György trónra lépett, in effigie megégetteszenek a pápá, a trónkövetelő, Ormond herczeg és Mar gróf.

Walpole.

Walpole (1676—1745), ki talán legnagyobb minisztere volt Angolországnek, a Hannover-ház megszilárdítását tűzte ki egész politikájának czéljául, s erre eszközül az európai békét és a francia szövetséget tekintette. Minthogy Anna királyné 53.681,000 sterlingnyi adósságot hagyott, mellyért hat és nyolcz százaléknyi kamatot fizettek, Walpole ezt négy százalékra szállította le, kijelentvén, hogy aki nincs megelégedve, kivetheti tőkését; ez akkor új eszme volt, de kedvező fogadtatásra talált, s elhatároztatott, hogy a kamatleszállításból nyert megtakarításokból egy megváltási alap (sinking-fund) alakíttassék. Szeretvén a hatalmat, ennek megtartása végett ellenmondó tényekre engedte magát ragadtatni. Majd eszélyes, majd vakmerő, gyöngéd, behizelgő s szükség esetén mégis erélyes, irodalmi tekintetben műveletlen, kevéssé ismerve a történelmet, durva bánásmóddal, feslett erkölcsökkel birva, gyakorlati szellemmel volt felruházva s ismerte az embereket, az udvart, a nemzetet; még barátjait is odahagyta, mihelyt magát általuk a hatalom birtokában veszélyeztetve látta, nem türt vágytársakat, s még kevésbbé ellenségeket, s ő volt az első, ki a kamarák többségének segélyével husz éven át tartotta kezében az ügyek vezetését. Társa és sógora, Townshend, nyílt, heves és erélyes férfiú volt, s ez utóbbinak felesége képes volt fentartani köztök az egyetértést az alapelvek tekintetében. Egy olly király alatt, ki nem értett angolul s azért nem jelent meg a miniszterek tanácskozásain, ez utóbbiak dolga volt kormányozni, s főfeladatuk a képviselőház rokonszenvének fentartásában állott. Walpole ezt ékesszólásával, a nemzetet pedig nyereszkesedésre czélzó terveivel vonta a maga pártjára; azt szokta mondani, hogy ismeri minden angol értékét, mert egy sem volt, kinek szavazatát valaha meg ne vásárolta volna. Ezen megvesztegetési rendszer, mellyet Walpolenak bűnül tulajdonítottak, valóban szükséges volt, midőn a parlament tagjainak legnagyobb része a személyes érdeken kívül semmi egyéb indokot nem ismert a kormány támogatására. Amiértis Shippen, a jakobiták főnöke, így szólt: „Róbert és én becsületos emberek vagyunk; ő György, én Jakab király érdekét védem; ezek azonban egytől egyig csak hivatalokat hajhásznak, akár Györgytől, akár a jakobitáktól.“ Walpole tehát csak azt tette, amit a kor követelt, és czélszerűen cselekedett; minthogy egészen jelentéktelen vagy romlott királyok alatt rendszeresítette a békét és előkészítette a háborút, s elérte kettős czélját: megszilárdítván az angol intézményeket a

hannoveri uralkodócsaláddal, s növelvén a középosztályok befolyását azáltal, hogy ügyes kormányzatával szaporította gazdagságukat.

Trónraléptekor György esküvel fogadta, hogy szárazföldi birtokainak védelme végett nem keveri háboruba a nemzetet, s csak britt alattvalót választ miniszterül vagy államtanácsosul. De nem tartotta meg ígétét; a kényurasággal egyfokon álló megvesztegetési rendszert léptetett életbe, s kedve telt abban, ha pórázon vezethette a parlamentet, melly támogatta őt németországi birtokaira vonatkozó költekezéseiben és hadjáratában, és segédkezet nyujtott neki Hannover megvédésére XII. Károly ellen, ki boszuból a trónkövetelőt pártolta. Számos barátja és szeretője kísérte a királyt Angolországba, kik az ugynevezett hannoveri juntát képezték, s kikkel gyakran dolgozott barátnője vagy felesége Eberstein hercegnő szobájában, ki később Kindal hercegnője lett, s kincsvágyó és pénzért megvásárolható s a közügyekben nagy befolyással bíró nő volt. Épolly kincsvágyó, de kevésbbé hatalmas volt másik barátnője, Platen grófnő, s e két asszonyt az angolok a leghangzatosabb czimokkal ruházták fel. Nekik és Sunderland grófnak, Marlborough vejének, sikerült megbuktatni a két sógor minisztert (1717), s Sunderland és Stanhopenak szerezni meg a király kegyét.

Angliában a Law-éhoz hasonló eszmét terjesztett el Blount lovag, a déli tenger rendszere név alatt (1721). Már III. Vilmos óta létezett egy adósság, megválthatlan évi járadékok nevezete alatt, melly mintegy nyolczszázezer sterlingbe került évenként. A déli tenger társulata, versenyezve a bankkal, ajánlatot tett arra, hogy az adósság megválthatónak nyilvánítás-sék, s hét és fél milliót ajánlott fel a közadósság visszafizetésére; az ajánlat elfogadtatott, minék folytán a társulat megszerezhetette a meg nem váltható adósságokat, mellyek tizenöt, s a megválthatókat, mellyek tizenhat millió sterlingre rugtak, s olly ügyesen vitte az agiotage-t, hogy a részvények ezer száztólira emelkedtek ¹⁾. Az agiotateurök, a könnyű meggazdagodhatás reményében, nagy fényüzést, romlottságot, erkölcstelenséget, istentagadást fitogtattak; de egy évig is alig tartott a játék: a részvények százötvenre, s

¹⁾ Olly nagy volt a banküzérkodési düb, hogy egy ismeretlen egy nap azzal állott elő a börzén, miszerint neki egy terve van, mellyet csak egy hónap múlva fog feltárni, addig azonban csak irjauak alá. Akik rögtön két guineét fizetnek, száz guineé értékére fognak előjegyeztetni, mellyek minden évben ugyananyit jövedelmezésnek. Az első nap reggelén kétezer guineét gyűjtött össze, mellyekkel délután kereket oldott.

még kevesebbre töpörödtek; a nemzet, melly felzavartatott, kifosztatott, a királyt, a minisztereket és a juntát is bünösöknek tartotta, követelte a vétkesek megfenyítését, mialatt a legaljasabb családok, s Sunderland, Stanhope és a király barátnői javára eszközölt áreladások jöttek napfényre. Ezek tehát elítéltettek s még arról is szó volt, hogy György lemondásra kényszerítettessék. Ekkor ismét visszahitták Walpolet (1723), ki mindent elkövetett a vállalat meghiusítására, s minthogy a részvények is rögtön emelkedni kezdettek, indítványozta, hogy a Társulat részvényei kilencz millio erejéig a bankba olvasztassanak (ingraft); ugyanennyi ruháztassék át a keletindiai Társulatra, husz milliónyi pedig hagyassék meg neki. Ez egyelőre lecsillapította a nyugtalanságot, de nem lehetett végrehajtani. A közhitel helyreállítása végett azonban egy billt terjesztett elő a közadósság leszállítására, melly csakugyan előnyére vált a nemzetnek; igyekezett felvirágoztatni a kereskedelmet s megszüntetni annak szükségét, hogy a nyers anyagok az északi tartományokból szállitassanak be. Az angol kormány többé nem ragaszkodott olly mereven a kereskedelmi kizárásokhoz; eltörölte az egyedárúságokat, kivéve a keletindiai Társulatét, s lehetőleg kevesett avatkozott a kereskedelmi érdekekbe; anélkül, hogy lemondana a kereskedelmi rendszerről, elismerte, hogy azon alkotmány czélszerű, mellynél szabadabb fejlődés engedtetik az egyéni erőknak, s hogy a kormányoknak érdekekben áll gyámolítani és szabad szárnyra eresztteni az ipar működését. Ennek megfelelőleg a vámok a kereskedelemre nézve kedvező módon átalakítottak, minek következtében növekedett az általános gazdagság s ezzel karöltve a nemzeti jóllét és dicsőség.

II. György.

Egy dinnyeevésből származott gyomorhaj véget vetett György életének (1727), ki 30.267,000 sterlingnyi adósságot, egész csomó szerződést, segélyezési kötelezettségeket s fenyegetett alkotmányt hagyott maga után. Ő mindig elhanyagolta feleségét s a legszigorubb bánásmódban részesítette a walesi herceget, ki negyvennégy éves korában követte őt a trónon. Tehetség és politikai ismeretek tekintetében alatta állott atyjának, makacs, könnyen haragra lobbanó természetű volt, ragaszkodott a külsőségekhez és kedvelte a katonai parádékat, s mint atyja, úgy ő sem sokat törődött a művészetekkel és tudományokkal. Magáénak tartotta a közvagyont valamint a politika szabályainak saját rokon- vagy ellenszenvét, amiértis akként válogatta minisztereit, amint épen sikerült

megnyerniök személyes tetszését. Sokat hallgatott barátnőire, kiket divatból, benső szenvedély nélkül tartott, s Walmoden asszony az állami tanácskozásokban is részt vett; az alkotmány hatálya folytán azonban eme barátnők befolyása legfőlebb némely hivatalok s a térszalagrend osztogatására szorítkozott. György igen bizott feleségében, a szép es szelleműs Brandenburg-Anspach Karolinában, ki barátnője volt a tudósoknak s nevezetesen Leibnitznak és Clarke Sámuelnek. Ezen nő azáltal, hogy el tudta leplezni uralom-vágyát, döntő befolyást gyakorolt férjére s ennek szeretőire, s valahányszor György távol volt, mindig ő viselte a kormányzó női tisztet.

Walpole ezentul is támogatta a whigek pártját és ügyeit, vagyis a szabadság tanát, feladata levén megszilárdítani a kormányt azok ellenében, kik azt visszafelé akarták terelni, valamint azok ellenében is, kik a fejtelenségbe akarták zuditani, felidézte maga ellen mindkét párt ellenszenvét, mellyek aztán a köznépet izgatták ellene. Angolországot csak a béke menthette meg, s ő fentartotta azt, daczára a király hajlandóságának, a köznép zajongásának, a francia türelmetlenségnek, a spanyol tekervényességnek, az osztrák nagyravágyásnak, s Poroszország folyton növekvő hatalmának; csakhogy a miniszterségben töltött husz év őt az emberek megvetésére tanította, mint akiknek tapasztalta aljasságaikat és titkos indokaikat. Napról napra mérges röpiratok által levén megtámadva, felfogadott lapok által védette magát; türte az összeesküvéseket, beöntötte a kormányba a türelem erényét, s legyőzte az ellenzéket, mellyet jakobitáknak neveztek, ámbár különféle elemekből volt összealkotva. Megnyerte vagy pártolta az aljas Bolingbroke visszahelyezését, ki miután pénzzel és egyéb aljas eszközökkel megnyerte az ellenzéket, ezt mindustalan népszerű javaslatok előterjesztésére izgatta, akként számítva, hogy azok visszautasítása gyűlölté fogja tenni a miniszteriumot. Townshend erre visszavonult, Walpole pedig inkább a szárazföldi politikával foglalkozott, a cabinetet a francziák odahagyásával az osztrákok pártjára terelte s szövetségre lépett a császárral és Hollanddal; illymódon háboru nélkül birtokába juttatá Nagy-Britanniát annak, miről az utrechti béke folytán lemondani kényszerült, s ezen eredmény jelentékenyen növelte tekintélyét és népszerűségét. A lengyelországi háboruban csak közvetítő szerepet engedett játszani Angolországnak, s midőn őt a közvélemény a spanyol háborura terelte, ezt csak lassan és kedvezőtlen eredménnyel folytatta.

Az ellenzék, melly kedvetlenül szemlélte a pénz és vér parzolását Németországban, nem különben az idegen katonák tartását, kik veszélyeseekké válhattak a szabadságra nézve, a hatalmas szónok, Pulteney Vilmos vezetése alatt újra fölemelte fejét, s ocsmány gunyiratokkal ostromolta Walpolet, ki hogy visszanyerje tekintélyét, saját eszméitől eltérő lépésekre látta magát kényszerítve, s az adók megkönnyebbitése végett megváltoztatta az ő szép törlesztési rendszerét. Ő azt tartotta az oeconomistákkal, hogy a közvetett adók előnyösebbek az egyenes adóknál, s a parlament felfogása ellenére egyszerűsíteni akarta azokat az apró zaklató adók eltörlésével, az *accise*, vagyis a fogyasztásra vetett adóval helyettesítvén a vámjogokat, melly új adónemből ő annyi jövedelmet remélt, hogy eltörölheti a föld-adót. Először is adót vett a kávéra, a theára, a cacuóra, aztán a sóra, a dohányra, a borra; de noha csak lépésről lépésre haladt, nehogy rettegést keltsen, az ellenzék mégis rájött a mesterfogásra s rögtön lármát csapott; a rágalmozó *Craftsman* s az ellenzék többi lapjai fölelmessé tettek az *accise* szót, mintha ez az alkotmány felforgatására vezetne. Miután ekként a köznép felizgattatott, Walpole többé nem hajthatta végre tervét; míg azonban az ellenzék azt remélte, hogy György rá fog unni miniszterére, ő inkább ennek ellenfelcivel tűzött össze, s Walpole megmaradt állásán, daczára *Bolingbroke* fabáb-jainak.

Míg egyrésről a forradalom felelőssé tette a végrehajtó hatalmat, eme nyűg nem terhelte a kamrát, melly csak kevesek vezetése alatt állott, s mellynek vitáiról a lapoknak nem volt szabad tudósítást közölni. Ezen rendszeres megvesztegetés a kamra hatalmáról tanuskodott, minthogy a miniszterek bizonyára nem vásároltak volna meg tehetetlen szavazatokat; ezen bajuk csak úgy lehetett elejét venni, ha vagy a végrehajtó hatalom korlátlanná tétetik, vagy pedig közzötétetnek a parlamenti viták, miáltal minden egyes tag a közvélemény ítélőszéke elé állíthatnék. Evégből tekervényes utakhoz kellett folyamodni; s ki a liliputok országában, ki a rómaiak valamelly gyülekezetében történt dolgok gyanánt, vagy más allegoriák leple alatt, adta elő eme czélokat. Az irodalom eme megvetőjének hosszú miniszterkedése alatt azonban végetérték az erkölcsrontó protectiók, minokfolytán az írók a közönséghez fordultak s az ész tulajdonjogra tett szert saját torontmányi fölött.

Az ellenzék a legagyafurtabb mesterfogásokat találta fel Walpole megingatására, s utóvégre még hivatal-halmozás miatt is vá-

dolta; ő majd ellenállott, majd meghajolt; végül annyira biztosnak érezvén magát, hogy még párthiveinek megválasztásával sem törődött, meghukott, s visszaadta tárczáját Györgynek (1742), ki azt könyezve fogadta el. A komoly archidiaconus, Coxe, hóst, szentet csinál belőle ¹⁾; mások Sejanus és a megvesztegetés a tyja gyanánt tüntetik fel, mi csak újabb bizonyítványa annak, mennyire bajos valamely forradalom után kormányozni. De arra, hogy valaki huszonöt éven át fentarthassa magát, nem elég az erkölcsstelenség, arra jellem, belátás és bátorság is kívántatik, miszerint képes legyen a fékvesztett szenvedélyek, a jakobiták neves becsületessége s a calvinisták köztársasági eszménye között a helyes utat kiválasztani s legyőzni a pártokat, miként Marlborough legyőzte az ellenségeket. Megvizsgáltatván hivataloskodása, semmi szabályellenest nem fődöztek fel, s ő azután is megtartotta befolyását a királyra, míg a miniszteriumban, melyet Pelham elnöksége alatt Pulteney alakított össze, egyenletlenség uralkodott; a toryk, kik mindig együtt tartottak, újra megnyerték a király kegyét, noha ama körülmény folytán, hogy nem voltak hatalmas főnökeik, a főbb kormányhivatalok egyelőre a whigok kezében maradtak; a két párt lemondott ellenségeskedéseiről, talán épen azért, mert crészben Walpole alatt tulmentek a határon, s mert a nép észrevette, hogy a miniszterium változása nem vonta maga után a rendszer megváltoztatását.

Jakab Eduard trónkövetelő, Olaszországba menekülvén, soha sem szünt meg titkos összeköttetéseket tartani fenn, s midőn értesült a miniszterium ellen intézett dühös támadásokról s a viharos parlamenti ülésekről, azt hitte, hogy az elégületlenség elérte tetőpontját, s hogy csak egy szikrára van szükség a polgárháboru lángralobbantására. Fia Károly Eduard tehát Franciaország segélyével kikötött (1745) a lochabyri parton alig kétszáz ezer lirával kétezzer puskával és hatezer szablyával. A nép, melly lábai elé borult, ekként kiáltott fel: „Mit tegyünk? szegények, fegyvertelenek vagyunk s csak feketekenyérral táplálkozunk.“ — „Én is azt fogok enni veletek, szegény loszok miut ti, s ellátlak fegyver-

¹⁾ *Memoir of life and administration of sir Robert Walpole, with original correspondence and authentic papers.* 1798.

Újabb fényt derítenek Walpolera: *Memoirs of the reign of George the II. and George the III. by Horace Walpole, now first published from the original mss. with notes by sir Denis le Marchant.* Loudou, 1846.

rel benneteket,“ — válaszolá Károly, s miután a Cameronok és Macdonaldok clanjainak élén látta magát, s atyját királynak kiáltotta ki, bevonult Edinburgba. Ámbár sem lovasságuk sem ágyuik nem voltak, s az egész haderő nem volt több kétezeröttszáz hegylakónál, mégis oroszlanok módjára küzdöttek, megszalasztották az angolokat s az egész ország urává tették vezérüket. A sikonlakó skótok bánták a herceget, „ki a földön aludt, négy percz alatt megebédelt s öt percz alatt megverte ellenségét“; himnusokat készítettek tiszteletére, s guny-dalokat az ellenség vezére, John Cope ellen; arcképét minden doboz fedelén látni lehetett, többen pénzt is adtak, de nem voltak képesek fegyvert ragadni s a harczikürt riadójára csak a hegyek viszhangja felelt. Karoly mégsem mondott le Anglia meghódításáról, mellynek nem voltak kellő számu csapatai, minthogy ezek legjava Fontenoy mellett esett el. Hadmozdulatainak hallatára Londonban bezárták a boltokat és a börzét; György készen tartotta a hajókat, kincseivel megrakva, s ha Károly ekkor egyenesen London ellen vonul, a hannoveriek ugyancsak kellemetlen kelepcebe jutottak volna. De visszatartották őt a félenkek ígéretései s titkos összeköttetéseibe vetett bizalma; míg a kormány jutalmat tűz ki fejére, ő megtiltja övéinek Györgyöt bántalmazni; ekközben az angolok fegyvereket és pénzt gyűjtenek, kiszorítván őt Angliából, Skótországba rontanak s a Culloden melletti csatával (1746. ápr. 27.) véget vetnek a háborúnak. Cumberland herceg olly kegyetlenül bánt a sebesültekkel, hogy mészárosnak nevezték el; Károly Eduárd öt hónapig bolyongott Skótország hegyei között, szükséggel küzdve s orgyilkosokkal oldala mellett, a halállal szeméi előtt, míg végre a szárazföldre menekülhetett. Mint böst magasztalták őt, s bármennyire szépitették is az igazságot, annyi bizonyos, hogy kockára tette saját életét, de nem értett a vezetéshez, tudott gerjeszteni lelkesedést, de nem fejtett ki elég szilárdságot, hogy felemelkedjék a szerencsétlenségek csapásai alól, s nem mutatott részvétet azok iránt, kik az utolsó Stuartért szenvedtek. Párizsban később nem tudta megőrizni a szerencsétlenség méltóságát, s míg Skóciában rákásra hullottak a fők, ő minden körben megjelent s a dorbézolásban keresett szórakozást, amit gyakran szoktak tenni olly emberek, kiknek jövője örökre megsemmisült. Meghalt Florenzben 1788.

Midőn a cullodeni csata feltüntette azon párt tehetetlenségét, melly restauratióról ábrándozott, midőn a remények elenyésztével a kölcsönös gyűlölködések is véget értek s a kormányt egy egészen új nemzedék vette kezébe, komolyan hozzáfogtak a parlamenti

munkálkodáshoz, s minthogy többé nem volt szükség a forradalmat védelmezni, a gyakorlati utra léptek. Ekkor föllépnek a nagy szónokok: Chatam, Grenville, North a felsőházban; Camden, Erskine, Mansheld az igazságszolgáltatást kezelő pairek között; Pitt, Fox, Burke, Windham, Romilly, Wilberforce, Wilkes, Withbread, Dundas, Sheridan és egyéb jelesek a képviselőházban; ritka csoportja a nagyságoknak.

Pitt Vilmos.

Ez időtájban (1746) kezdtek föllépni a miniszteriumban Pitt Vilmos és Holland lord (Fox Henrik). Ez utóbbi mindig csodálta Walpolet, míg Pitt az ellenzékét pártolta. Amaz államtitkár lett, Pitt pedig az ellenzék élére állott, s fölemelkedése Walpole ellenzése daczára arról tanuskodott, hogy a közvélemény sokkal hatalmasabb a kegynél. Fox csakugyan visszavonul (1757) s elfogadja a főfizető alárendelt de nyereséges állását, s hogy milly forradalom jött létre az eszmék világában, ezt tanusítja azon körülmény, hogy egy egyszerű lovász fia jutott a főhatalomra, és pedig pusztán ékesszólása, a francziák elleni gyűlölete és jó hirnove segélyével. Itt kezdődik Pitt kormánya, ki emelkedett lélekkel, erélyes jellemmel, beható észszel, meleg ékesszólással levén felruházva, képes levén a maga részére hódítani a királyt, anélkül, hogy magát neki mindenben alávetné, s nem neki hanem hazájának szolgálva, — akként tünteti fel Angolországot önmaga előtt, amint előkerült alkotmányos intézményeiért folytatott százados küzdelmeiből, félszázad óta fараdozva dynastiájának megszilárdításában, melly utóbbi amaz intézményeket egy általánosan elismert monarchiára alapította; beönti nemzetébe a reitenthetlen bátorságot, a hajthatlan jellemet, a mintegy ösztönyszerű, áldozatkész hazafiságot, s tulsulyra juttatja a bourgeois coalitio fölött. Találón mondák róla, hogy ő egy római erényével, s egy francia finomságával bir, miuthogy valóban ódonyszerű az ő hazafisága, vagyis követelő s kész feláldozni a többi nemzetek javát és az igazságot; hódítani, egyetemes felsőséget gyakorolni akar; arra ösztönzi honfítársait, hogy a tengerek uraivá tegyék magukat; általa Angolország korlátlanul uralkodott a cabinetekben és az Oceánon, gyarmataihoz a Franciaországtól elvett Canadát és Louisianát csatolta, s kiturta ennek bankjait Indiából; ha a hétéves háboru tovább tart, az összes gyarmatokat elfoglalta volna, legalább igyekezett megakadályozni az európaiak egyesülését, hogy az egyensuly czime alatt valamennyiöket közös megaláztatásban tartsa. Megszüntette a trónkövetelő párhiveinek üldöztetését s a skótokat sújtó

haditörvényt, számos üldözött jakobitát sorozva a hadseregbe. Ez alatt a whigek, kik a főállomásokat kezeikben tartották, folyvást éber szemekkel kísérték a torykat, nehogy zsarnokivá tegyék a kormányt, s másrésről radicalissá ne válják a democratia.

György hirtelen meghalt hetvenhét éves korában (1760); s ha Angolországnak gyarapodott kereskedelme és hadiszerencséje, ez nem neki, hanem az alattvalók tevékenységének s a francia tenge-részet hanyatlásának köszönhető. Uralkodása alatt elfogadtatott a Gergely-féle naptár, megerősített a régiség-gyűjtők társulata, megszereztetett sir Hans Sloane muzeuma és Harley kézirat-gyűjteménye, melly a Cottoniana nevű s Angolország történelmére vonatkozó kézirat-gyűjteményhez s a király könyvtárához csatoltatott.

III. György.

A walesi herceget, Frigyes Lajost, atyja Hannoverben hagyta, attól tartván, hogy az ellenzék élére állhatna, főleg miután pusztá személyeskedésből Frigyes Vilmos iránt megakadályozta összekelését a porosz hercegnővel. A hercegnek csakugyan sokat tömjéneztek az ellenzék tagjai és a tudósok, mint Swift, Pope, Thompson s Walpole egyéb ellenségei; Chesterfield- és Bolingbroke, melly utóbbi ép olly ügyes volt a whigek visszaéléseinek csipkedésében, mint amilly képtelen volt azok megszüntetésére, szüntelen ingerelték őt az udvar ellen; minekfolytán elmérgesedtek az ingerkedések s a király szám-üzte őt jelenlétéből (1738), s nyugodtabban lélekezett, midőn a herceg negyvenöt éves korában meghalt (1751). Csak egy tizenkét-éves gyermeket hagyott maga után, miértis előre gondoskodtak a kiskoruság esetéről, törvény útján a királynőre ruházták a kormány-zóságot egy tanácssal oldala mellett. Ez intézkedésre nem volt szükség, minthogy a nagyapa halálakor György már huszonkét éves volt, s azért rögtön követte őt a trónon. Nem értett ugyan az ügyek vezetéséhez, de azért általános rokonszenvvel találkozott, mert mint angol született és neveltetett, a jámborság és erkölcs elvei szerint, s fel volt ruházva amaz örökösödési jogokkal, mellyek gyakran az érdem helyét pótolják. Sokak ellenszenve s a legtöbbször közönye a két előbbi király iránt megszűnt; nem lehetett többé szemére hányni a hitortlást ezen család harmadik sarjadékának, s a legitimisták kiontott vére sem ő rá háramlott; ő továbbá szilárd jellemmel és erős akarattal volt felruházva, s ha nem is volt szelleme nagyon beható, de birt némi kormányzói ügyességgel. A toryk, kik távol tartották magukat a tróntól, ámbár természetes támaszai voltak, ismét megbárátkoztak a valósággal, s azért rájuk támaszkodva és nem véve

észre, hogy a nemzeti jogok immár sérthetlenné lőnek, III. György olykor némi kedvet mutatott a királyi előjogok gyarapítására. Ebben állott Bolingbroke és társainak rendszere, kik megutálva a parlament romlottságát, azt hitték, hogy egy hazafias király orvosolhatná a bajt, ha fölényre tenne szert a képviselőház fölött.

Bute.

Illy eszméket táplált Bute gróf is, ép oly ügyes udvaronc mint tapasztalatlan politikus, kit György bizalmával ajándékozott meg s kinek befolyása következtében Pitt jelentékenyen csönkítva látta saját hatalmát, noha megmaradt a miniszteriumban. Ez utóbbi folyvást hódításokon törve fejét s megkedvelvén a háborút, melly oly jól sikerült neki Amerikában, Indiában, Németországban, össze akart tűzni Spanyolországgal, hogy elejét vegye a közte és Franciaország között létrejött családi szerződés következményeinek; midőn látta, hogy tervét sokan ellenzik, beadta lemondását (1761. okt.) s az ellenzék legszabadelvűbb töredékéhez csatlakozott, mellynek különben épugy kerülte aljas fondorlatait, mint előbb az udvaréit. A népszerűség, melly őt bukásaért kárpótolta, még inkább növekedett, midőn látták, hogy helyesen látta előre a dolgokat; III. Károly ugyanis, ki a legellenségesobb érzelmeket táplálta az angolok iránt, mióta ezek az ő Nápolyát fonyegették, megkezdette az ellenségeskedéseket, s háborút kellett üzenni Spanyol- és Franciaországnak.

Bute lord miniszteriuma, melly a Guelph ház trónralépte után elsőizben választatott a toryk pártjából, czélul tűzte ki a királyi tekintély emelését, a romlottság és olygarchicus fondorlatok megszüntetését, Angolország elszakítását a szárazföldi költséges szövetségektől és a Franciaországgal folytatott háboru befejezését; de ha elérte is eme czélját, a romlottság még mélyebb gyökereket vert alatta, minthogy folyvást védenie kellett magát a nép haragja és megvetése ellen. Általános volt az elkeseredés ezen miniszter ellen, kinek egyedüli érdeme a király kegye volt, s ki maga skót levén, skótokkal töltötte be a hivatalokat, midőn az összeolvadás a két nemzet között még nem volt befejezve s alig hegedtek még be az 1745-ki sebek. Az ujságírók állítása szerint Angolország a nyomor és kényuralom járma alatt nyögött, s a miniszterek állása csakugyan mind nehezebbé lön, mióta a sajtó minden tényöket viszhangozta; ez ugyan drága biztosítéka a szabadságnak, de nyög a kormányra nézve. A gunyiratok között nagy hirre tettek szert Junius levelei, mellyeket ismeretlenszerzőjök 1769-től 72-ig bizonyos időközökben bocsátott ki, s bennök hideg és kérlelhetlen gunyorral bírálta a miniszterek

tényeit; telvék ékesszólással és szellemmel; a cabinetek titkainak ismerete mutatja, hogy magas állásu egyéntollából származtak, kiléte azonban soha sem jutott napfényre. Dühösebb volt a North-Briton, melyet szellemdus arczátlansággal Wilkes János szerkesztett. Sajtóvétség miatt elfogatván, hideg vérrel védelmezte magát, támogatva a közvélemény által, melly azt állította, hogy nem lehet ellene pört indítani, mintbogy a képviselőházhoz tartozik. A parlament becselenekeknek és lázítóknak nyilvánította iratait és egy, a nőkéről irt költeményét, mellyek a hóhér által égettettek el; szerzőjük elfutott a később visszatérvén elítéltetett; a londoni nép háromszor választotta őt meg képviselőjévé, s a kamra háromszor utasította vissza. Ennyi támadás közepett Bute érezvén, hogy csak vesztögetés segélyével tarthatja fenn magát, egy támaszt vásárolt.

Fox Károly Jakab.

Hollandtól, ki Walpole és az önkényes hatalom buzgó védője volt, származott Fox Károly Jakab, ki tizenkilencz éves korában belépván a parlamentbe, örökös ellenmondója volt Pittnek és pártolója a népszerű tanoknak. Atyja, ki nem épen tisztességes uton ropant vagyont szerzett, arra szoktatta fiát, hogy vagyontját játéokra és élvezetekre fordítsa, másrészről azonban szabadon és mindenről beszéljen. Illy módon csakugyan kifejlett benne a parlamenti lángész és szónoki strategia; tudott bizonyítani és támadni, amiként illy pozitív hajlamu néppel szemben szükséges. Vágytársak levén dicsőség és tehetség tekintetében, mindketten tudósok, barátjai a fényes társaságoknak és lakomáknak, egyként nagyravágyók, Fox szerette a pénzt, Pitt nem; Fox birtokában levén ama mesterkéletlen ékesszólásnak, melly a szívből jő és a szívre hat, csupa logica és ítélet volt; Pitt szükében volt a gyakorlati és jogi ismereteknek, de bátor, sententiosus, telve classicus czélzásokkal, egyszerű beszédekert tartva, mellyek azonban alkalomadtán hevesek- és ellenállhatlanokká lőnek; különösen pedig értett ahhoz: meggyerui a tömeg bizalmát és rokonszenvét.

Bute lord megvásárolta Foxot, ki aztán szavazatokat gyűjtött a miniszter számára, elannyira, hogy elfogadtatott a békeszerződés, melly szerint Nagy-Britannia megnyerte Canadát (1763). Pitt, ki minden lehetőt elkövetett, hogy a békeföltételek visszavetessenek, támogatva a közvélemény által, ozentul is folyvást ellenszegült Butenak, ki ugymond, a kényuralom felé tereli a királyt; a miniszterek és a király többizben tettek kísérletet arra, hogy lerázzák magukról eme kellemetlen nyögöt, s evégett meghitták a hatalomban való rész-

vételre, Pitt azonban minden ilyen ajánlatot visszautasított, bizonyos föltételekhez kötven annak elfogadását, melyeket szükségesnek vélt a közszabadságok biztosítására. S ép akkor egy igen fontos szabad ságot nyert a nemzet, s ez a bírák elmozdíthatlansága volt.

Bute később Grenville miniszteriumának engedte át helyét, mely ép olly népszerűtlen volt mint elődje, s az által, hogy korlátlan hatalmuvá akarta tenni a királyt, tehetetlenségbe állasztette. Ez utóvágre a whigekhez volt kénytelen fordulni, s Cumberland herczeggel és Rochingham lorddal más whigek kerültek a kormány-rudva (1765), kik ha kevésbbé jártasak is, de erkölcsösebbek voltak, s visszautasították a becsületeséggel ellenkező eszközöket.

Ezután uj hősök kezdtek szerepelni a parlamentben, s a whigek között Burke Edmund, egy szegény ir, foglalta el az első helyet, ki már előbb olly hírnévre tett szert cikkei által, hogy Rockingham marquis módot nyújtott neki belépni a parlamentbe, hová ő uj, képzelemdu, virágos, fenkölt szellemű ékeesszólást hozott. Visszautasitva ugy a philosophismust mint a népfenséget, a birtokot ismerte el a polgári jogok egyedüli forrásaul, s nézete szerint, mindenekelőtt a tényleg létező hazai alkotmányt kellett megszilárdítani. Fox ellenkezőleg minduntalan ujitásokon törte fejét, s azt remélte, hogy a képviselő-házban ugy a királyi hatalom, mint az aristokratia felett sikerülend uralkodnia. A birtokosok patriciatusa és az iparosok köznépe között folytatott eme mélyreható és szakadatlan küzdelemben a történetész ép olly magasztos iskolát talál, mint a római köztársaság tanulmányozásában. Minthogy azonban itt folytonos küzdelem tárul elénk, helytelenül cselekednék az, ki absolut eszmék szerint akarná megítélni az embereket és eljárásukat, s azt követelné, hogy inkább koczkáztság a rendetlenséggel karöltve járó számos előnyöket, hogysem megnyugodjanak benne, vagy hogy elégedjenek meg azzal, ha eme rendetlenségnek tekervényes, hosszas és nem mindenkor erkölcsös utakon vethetnek véget.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Angol-amerikai gyarmatok ¹⁾.

III. György uralkodása olly eseményeket tüntet föl előttünk, melyek rendkívüli fontossággal bírtak nem csupán az Angol- és

¹⁾ Az ama korbelieken, s nevezetesen Ramsay Davidon kívül (*The history*

Franciaország közti küzdelem folytatását illetőleg, mi az az európai történelem politikai jellegét képezi a mult században, hanem azért is, mert biztosítják az európai műveltség tulsúlyát, melly egyrészről a kereskedők segélyével összeszövődik India roppant régiségű és lehanyaglott műveltségével, másrészről pedig a gyarmatok útján az amerikai szárazföldön is uralomra jut.

Angolországnek csakély része volt az amerikai fölfedezésekben, minthogy még gyöngé volt a tengeren a portugallokkal és spanyollokkal szemben, kiknek féltékenységét nem akarta felidézni; Erzsébet azonban, midőn ellenséges viszonyba lépett II. Fülöppel, az által is meg akarta őt alázni, hogy mint versenytársa lép föl az Ujvilág északi részeiben. Ezen területrészek, mellyek igen alkalmasak voltak a földmivelésre, nem bírtak drága fémekkel, mellyeket akkortáiban kizárólag tekintettek gazdagságnak, amiértis olly kiváltságokkal volt kénytelen oda gyarmatosokat edesgetni, minőket egy modern nemzet sem engedélyezett. Ama kiváltságok értelmében, mellyek sir Humphry Gilbertnek adományoztattak, ki gyarmatosokat vezetett a Cabot által fölfedezett tartományokba (1578), mindenki az angol polgárság előnyeit élvezhette, csupán az arany és ezüztányák egy ötöde tartatván fenn a korona számára. A bátorság és kincesszomj képtelenek voltak a vad ország felett diadalmaskodni, s maga Gilbert is odaveszett.

Virginia.

Sógora, Raleigh Walter, a szerencse ama különös hányatottja, kit már említettünk, hasonló kiváltságra tevén szert, Grenville Richardot küldötte gyarmatosokkal, kik a Roanocke nevű barátságatlan szigeten kötöttek ki (1584), de mindenütt csak aranyról álmodozva, szétszóródtak anélkül, hogy előbb lakásról és biztonságukról gondoskodtak volna, miértis a tél és a vadak kiirtották őket. Hasonló véget ért egy ujjab expeditio, mellyet ugyanazon Raleigh küldött, míg végre más vállalatokra adva magát, egy londoni kereskedő-társulatra ruházta át kiváltságait (1588). Ez anélkül, hogy birtokot igyekezett volna szerezni, megelégedett azzal, hogy ama partokon kereskedést

---

of American revolution. 1791), kinek szintén része volt beuno, lásd **Genz Frid**. *Ursprung und die Grundsätze der Amerikanischen Revolution*, 1800; az olasz **Bottát** és **Londoniöt**, és **Mac Gregort**, *Historical and descriptive sketches of the maritime colonies of British America*. 1828; még inkább számos legujabb amerikai művet s főleg **Bankroft**-ét; továbbá **W. Poussint**, *De la puissance américaine: origine, institutions, esprit politique, ressources militaires, agricoles, commerciales et industrielles des États-Unis*, Páris, 1843.

üzzőn a vadakkal. Ebből olly hasznót huztak, hogy az emberek seregestül kezdtek oda tódulni s miután két társulat alakult, egy Londonban és egy Plymouth-ben, gyarmatokat alapítottak az Erzsébet és Márta-szöjlője nevű szigeteken. Pártolva I. Jakab által, ki ott az Angolországban meg nem engedett egyeduralkodó kormányt alapította meg, a Powhatan partján Jamestown-t építették. (1606). Ámbár kevesen s vadak között voltak, nem tudtak egyetérteni, s végehossza nem volt a rablások és fondorkodásoknak, míg végre Smith kapitány felruháztatván a legfőbb hatalommal, visszaállította a rendet, s majd alkudozva, majd háboruszkodva, kezdett behatolni a vadak közé¹⁾ Látva a gyarmat virágzását, noha aranyat hiába kutattak, a társulat újabb kivándorlókat, a király pedig szabadelvébb intézményeket küldött oda; a kicsapongások és a vadak azonban az örvény szélére juttatták a gyarmatot. Delaware lord javított némileg a helyzeten (1610) s a földművelésre irányozta a figyelmet, egyuttal erélyesen visszaüze a vadak támadásait; de a csak arany után szomjazó csöcselék határtalan erkölcstelensége meghiusította intézkedéseit és szigorúságát. A vadak azonban lassanként mégis felhagytak a félelemmel; a földművelés virágzásnak indult, miután mindenki számára bizonyos terület jelöltetett ki saját birtokul; behozták a dohányt s ennek művelése végett a négereket, s miután az egyedáruság is korlátoltatott, a szabad és meggazdagodott földművesek angol mintára követeltek és kaptak szervezetet. I. Jakab s később I. Károly igyekeztek korlátolni eme szabad kormányformát, s ennek daczára a virginiaiak még akkor sem lettek hűtlenek az utóbbihoz, midőn már Cromwell diadalmaskodott. A jövedelmező dohánykereskedés sokakat édesgetett az új gyarmathoz; becsületes leányok küldettek oda, hogy férjet találjanak; több bűnös, kit Jakab ide száműzött, jobb utra tért; a vadak egy összeesküvése azonban kevéiben mult, hogy ki nem irtotta a gyarmatot, melynek lakói közül számosan legyilkoltattak.

Maryland.

Ekközben Delaware lord, kit katolikus vallása miatt úgy Angolországban mint a gyarmatban üldöztek, egy területet kapott a Potomak mellett (1632), melly Maryland-nek neveztetett s katolikusok által népesített be. Ezek emberszeretetök és igazságosságuk által megnyerték a vadak rokonszenvét, s a puritán türelmetlenség üldözéseinek daczára, angol mintára készült kormányzat és Balti-

¹⁾ Lásd a XIV. könyv 13. feje.

more Károly bölcs vezetése mellett békében éltek és szép gyarapodásnak indultak. Calvert, ki törvényeket hozott Maryland számára, volt az első, ki törvényben kimondotta a teljes lelkiismereti szabadságot, s az új állam alapjává az összes keresztény felekezetek egyenjogúságát tette.

Uj-Angolország.

A plymouthi társulat ekközben megvetette Uj-Angolország alapjait (1607), a fölmerült nehézségek miatt azonban abbahagyták a vállalatot, midőn az angolországi vallási viszályok nyílt háboruban törvén ki, százhusz, Brownhoz ragaszkodó puritán jött ide keresni ama türelmességet, melyet nem találtak fel Európában, s a vadaktól egy területrészt vásároltak, mellyen Uj-Plymouthöt építették (1620). Nyomoru helyzetökben mégis örvendvén annak, hogy szabadoknak érezhetik magukat, egészen népies alkotmányt adtak maguknak, mint ellenségei Europa vallása- és politikájának; a jószágközösség megállapítása azonban elfojtotta amaz egyéni impulsusokat, mellyek szükségesek az ipar felvirágoztatására.

Massachusetts.

Egyéb puritánok I. Károly által üldöztetve (1626), a Massachusetts mellett Salem városát később pedig Charlestownt alapították angol mintájú kormánynyal, melly azonban nem volt alávetve a király politikai és papi fenhatóságának. Említésre méltó az alapítási okmány: „Mi alulirtak, kik Isten dicsőségére, a keresztény hit gyarapodására és hazánk dicsére eme gyarmatot távoli partokon alapítjuk, kölcsönös és ünnepélyes megegyezésből Isten színe előtt összeállunk, hogy politikai társulattá alakuljunk, olly czélből, miszerint önmagunkat kormányozzuk és céljaink elérésén fáradozzunk; kijelentjük, hogy ezen szerződés értelmében fogunk közrebocsátani törvényeket, rendeleteket, okmányokat s a szükség szerint választani elöljárókat, kiknek alárendeltséget és engedelmességet ígérünk.“ Ez első példája a jog szigoru szabályai szerint alakult politikai társulatnak, melly példányképül szolgált a többieknek s alapul a jövő szabadságnak.

Eme gyarmatok tehát nem a katolikusok és reformáltak közti küzdelem, hanem ez utóbbiaknak az anglikán egyházzal való viszálykodásai miatt népesültek meg. S daczára a marylandi türelmes katolikusok példájának, a vallási fanatizmus folytonos villongásokra szolgáltatott alkalmat; az örökös czivakodások között a felekezetek mindinkább szaporodtak; Roger Williams a bálványozás jeleinek tartotta a keresztet és szent Györgyöt az angol lobogón,

minekfolytán hivei szóttépték azt s emiatt száműzetve, a Gondviselésről (Providence) nevezett új gyarmatot alapították. Hutchinson asszony, ki vakbuzgó tanai miatt száműzetett, szintén alapított gyarmatot, mely Rhode-Island név alatt az előbbibe olvadt (1631), teljesen népies kormányval és vélemény-szabadsággal, mi felvirágzását vonta maga után.

Weelwright, Hutchinson asszony sógora, száműzetvén Massachusettsből, New-Hampshire és Main tartományokban telepedett le, (1623), minthogy azonban ezek birtoka miatt az első elfoglalók vitatkoztak s különben is egyenetlenség uralkodott bennök, Massachusettshez csatoltattak.

Hooker, a congregationalisták lelkésze, szintén odahagyta Massachusettset tanítványaival, s a Connecticut mellett, termékeny és szelid óghajlatu vidéken telepedett le (1633); ezen gyarmathoz csatlakozott a newhaweni is, mellyet üldözött angolok alapítottak. A londoni és plymouthi társulatok számára kijelölt területek között a hollandok fészkeltek be magukat, kiknek erélyes versenyzése miatt megrémülvén Angolország, békeidején elfoglalta tartományukat, mely aztán York herczegnek s utóbb II. Jakabnak engedtetett át, minek folytán neve Új-Belgiumból Új-Yorkra változtatott. Egy részét Berkeley lord és sir Carteret számára szakították ki (1664), kik azt Új-Jersey-nek nevezték el, később azonban, minthogy dolguk roszul ment, a koronának engedték át.

Ekként az európai zavargások közepett egy olly intézmény kapott lábra, melly bizonyára ama század legfontosabb eseménye, s mégis alig történik róla említés. Említettük már, hogy itt merült fel az összes vallások egyenlőségének első példája. Továbbá Virginia a világ első állama, melly független, roppant területen szétszórt közösségekből alakult, az általános szavazásra alapított kormányzattal, ollyképen, hogy itt már kezdettől fogva láthatjuk a népfőnséget, a kereskedelmi szabadságot, a vallási testületek függetlenségét, a népszavazást. Ez és Maryland már bölcsőjüktől kezdve olly helyes alapokon szervezkedtek, hogy az emancipatio kiváásaig nagyon csekély haladásra volt szükségök. A többi gyarmatok többé kevésbé utánózták őket s szép virágzásnak indultak, daczára a vadak folytonos támadásainak és Károly király követeléseinek. Cromwell elvette a francziáktól Acadiát vagyis Új-Skócziát (1654), északra Új-Angolországtól, melly a halászat és a vadakkal folytatott bőrkereskedés miatt kiváló fontossággal birt. A gyarmatok kölcsönös védelem céljából szövetkeztek egymással, s hasznukra fordítva az an-

golországi zavargásokat, majdnem függetlenül kormányozták önmagukat; bizonyára igen magas foku virágzásra jutottak volna, ha a puritán türelmetlenség véget nem érő bajokat nem szült volna.

Hajózási acta.

Miután az egyeduralom Angliában visszaállított (1662), II. Károly igyekezett megszilárdítani a királyi hatalmat a gyarmatokban; nyűgöket és adókat rótt rájuk s meghagyta, hogy szállítások az anyaország és a gyarmatok között csak angol hajókon eszközölthetessenek, s hogy dohányt, indigót, gyapotot, rizst, épületfát csak Angolországba szabadjon szállítani. Egyuttal a parlament rendelte, hogy bizonyos elitétek Amerikába hurczoltassanak, mi a közvélemény előtt csorbitotta ezen ország tekintélyét. Ezen és egyéb méltatlanságok által magok ellen ingerelték a virginiaiakat, miből polgárháboru keletkezett, mellyben a királpártiak kerültek tulsulyra.

Carolina.

II. Károly mialatt igyekezett elnyomni a gyarmatok függetlenség után törekvő szellemét, valóságban csak növelte ezt, s néhány udvaronc lordjának egy igen nagy területet ajándékozott, melly Carolinának neveztetett el (1663.). Számára Locketól kértek alkotmányt, ki engedett is a kívánalomnak, műve azonban hasznavehetlen volt, tele hangzatos czimekkel és a birtoklást nyűgöző intézkedésekkel, sőt a bérlők és birtokosok között kitört czivakodások miatt ros sorsra is jutott volna a gyarmat, ha a lelkismereti szabadság sokakat nem édesgetett volna oda.

II. Károly vitája a parlamenttel lehetővé tette, hogy a gyarmatok majdnem függetlenül kormányozzák magukat, s a hajózási acta daczára kereskedést folytassanak más nemzetekkel. Midőn később II. Jakab ismét meg akarta szilárdítani a gyarmatokban királyi hatalmát s azokat saját kormánya alá vonni, kevésben mult, hogy emiatt lázadás nem tört ki. Midőn azonban az orániai ház jutott hatalomra, Vilmos, ámbár korlátolta alkotmányukat, ezen korlátozást számos kereskedelmi előnyökkel kárpótolta ¹⁾.

---

¹⁾ Az 1688-ki forradalom alkalmával az angol-amerikai gyarmatok kétszázezer lakost számláltak, vagyis 44 ezret Massachusetts, Plymouth és Maine együtt, 6-ot New-Hampshire és Rhode külön-külön, 17 egész 20 ezret Connecticut, minekfolytán Uj-Angolországnak együttvéve mintegy 76 ezer lakosa volt; legalább 20 ezer lakost számlált Uj-York, félannyit Uj-Jersey, mintegy 12 ezret Pensylvania és Delaware, 25-öt Maryland, 50-et Virginia, s a két Carolina Georgiával mintegy 8000-et.

Penn Vilmos.

Az északi és déli gyarmatok között roppant terület feküdt, melyből már Gusztáv Adolf menhelyet akart alkotni azok számára, kik Európában vallási nézeteik miatt üldöztek. II. Károly Penn Vilmosnak ajándékozta ezen területet (1681), ki a tengernagy fia és buzgó quacker volt, csekély adó mellett és azon joggal, hogy az angoloknak megfelelő törvényeket alkothasson, s azon ígérettel, hogy a király nem fog adót vetni a gyarmatosokra Penn és a gyülekezet beleegyezése nélkül. Ezen férfit Raynal az emberiség egyik legnagyobb jótévőjének, Montesquieu ujkori Licurnak, Franklin és mások pedig ügyes charlatannak rajzolják. Az alkotmány, melyet még Angolországból való elutazása előtt tett közzé, csak csalétkül szolgált, mert midőn a helyszínére érkezett, egy új, csupán saját érdekeinek szolgáló szervezetet bocsátott ki; a tanácsosok és nyilvános tisztviselők választását elvonta a néptől és a maga számára tartotta fenn, nemkülönb a végrehajtó hatalmat és azon jogot is, hogy vetőt emelhesen a tanács határozmányai ellen s a területvásárlások tárgyában alkudozhassék az indiánokkal. Örökös adót rótt a gyarmatosokra, mely elejénte csekély volt ugyan, de később folyvást növekedett s roppant gazdagságot szerzett utódai számára; egy másik adót ismét a birtokosokra vetett, kivéve saját ivadékait, kik a közakarattal daczára fen akarák tartani kiváltságukat; ebből viszálykodások keletkeztek ¹⁾. Ahol azonban saját érdeke el nem térítette a helyes utról, Penn józan intézkedéseket léptetett életbe; a felekezet, melyhez tartozott, munkára, békére, vallási türelemre, józan erényekre és munkás egyszerűsége ösztönözte; eltávolította a fényűzés és koldulás lealázó ellentétét Philadelfiából, mely várost a Delaware és Shuylkill összefolyása mellett építette (1682.) ²⁾.

---

¹⁾ A gyarmatosok egy tiltakozást intéztek hozzá 1707-ben, mely következőleg kezdődik: *Mi és az általunk képviselt nép, elnyomva megbizottad rossz kormányzata és fondorlatai, nem különben titkárod gyalázatos magaviselete, visszatartó eljárásai és hallatlan zsarolási által, összeskadunk rossz szolgálói igazságtalanságai- és önkényes visszaéléseinek sulya alatt, kik visszaélnék a korona által neked adományozott hatalommal, s kik, mint gyanítjuk, telked fölött uralkodva, okai annak, hogy eddig gyámolítás nélkül bagytál bennünket, stb.* Tudnivaló, hogy a quackerok mindig a te megszólítással élnek.

²⁾ Bernardine de Saint-Pierre azt kérdezte Rousseautól, miért nem ment ő is gyarmatot alapítani, mint Penn. — Rousseau ezt válaszolta neki: *Mennyire különböznek az idők! akkor még hittek, ma már nem hisznek semmiben.*

Eme területen egyidejűleg a francziák is alapítottak gyarmatokat, s igen nagy részök lehetett volna az Uj-Világ műveltségének megalapításában, ha valaha birtokában lettek volna ama kitarásnak, melly mulhatlan föltétele a boldogulhatásnak; megszerettek valamely tájékot, elhatározták, hogy ott letelepednek, de csakhamar visszarettentek az akadályoktól, s képtelenek voltak célhoz jutni, daczolva bármely veszélylyel sőt a lelkismerettel is. Emellett a hűbéri és egyeduralmi kényuralom megtagadta amaz engedményeket, mellyck a fölvirágzás föltételei; a protestánsok számüzése pedig sok munkás kéz és értelem segélyét vonta el. A canadai benszülőttek azért mégis szívesen látták őket, mert türelmesek voltak és hajoltak a lakosok szokásaihoz, kik viszont eltanulták a francziák bizonyos tulajdonságait és hibáit, a harczy hevet, a kalandok szeretetét, s inkább a pillanat, mint tartós jóllét élvezetét.

Az angolok és francziák azonban még itt sem maradhattak meg békében, s minthogy amazok a maguk kezei közé akarták kaparítani az irokézekkel való bőrkereskedést, ebből háboru keletkezett, melly megzavarta a gyarmatok felvirágzását. A háboru változó szerencsével folyt, s az európaiak kegyetlenségével a vadaké párosult, míg végre az utrechti béke biztosította Angolország számára Acadiát (1713.). Ebben sehogy sem tudtak megnyugodni a francziák, kik folyvást annak visszafoglalásán törve fejökét, de nem érezvén magukat erre eléggé erősöknek, a vadakat izgatták és fegyverezték fel a gyarmat ellen, kik aztán soha sem hagytak fel az ellenségeskedésekkel. Másrészről a spanyolok Carolina ellen uszították a vadakat, hol a gyarmatosok igen komoly veszély által látván magukat fenyegetve, a tulajdonosoktól kértek segítséget, s minthogy kérelmök eredmény nélkül maradt, elhatározták, hogy a király alatt függetlenekké teszik magukat, s céljukat el is érték (1719.). Véget érván a birtokosok zsugori és vészes kormánya s Locke alkotmánya, s valamennyien meghivatván a törvényhozásban és az adók megállapításában való részvételre, Carolina virágzásnak indult s északira és délire osztatott fel.

Georgia.

Lakossága azonban soha sem volt elégséges arra, hogy benépesítse a délnek fekvő mocsáros síkságot, melly mindaddig parlagon hevert, míg némelly emberbarátok el nem határozták, hogy oda fogják áttelepíteni azon szegényeket, kiknek nem volt kenyerek saját hazájokban; az új gyarmat Georgianak nevezetett a király tisztele-

tére, ki ott Savannah városát alapította (1733.). Később a schweizi Pury Péter négyszáz honfitársát telepítette át oda s Purisburgot alapította. A birtokosok azonban nem akarták megosztani jogaikat a jövevényekkel, kiknek még a négerek használata és a rhum élvezete is megtiltatott. A gyarmat tehát csak tengett, midőn a folyton tartó csempészet háborura indította a spanyolokat az angolok ellen (1740); Georgiát, mely leginkább ki volt téve a támadásoknak és sem emberekkel sem hadiszerekkel nem volt ellátva, megszállták a spanyolok, de itt oly heves ellenállásra találtak, hogy megint kivonulni kényszerültek. Midőn az osztrák örökösödési háboruban megint harcban állottak egymással francziák és angolok, amazok megszállják Acadiát, ezek beveszik Louisburgot, Isle Royal egyik városát, mely nem csekély fontossággal birt, minthogy a Szent-Lőrincz öböl és a neufundlandi haldus zátonyok fölött uralkodott s Canada védbástyája volt. Shirley, rendkívül kalandos férfiú, egészen eszelős módra fogott eme vállalathoz, s miután sikerült, ugyanazt akarta tenni Canadával is, az aacheni békében azonban Anglia viszaadja hódítmányát (1748), s azon állapotba helyezi vissza a dolgokat, mellyben a háboru előtt kellett volna lenniök.

Az angol gyarmatok és Canada közti határok illy módon megint bizonytalanságban hagyattak, mi már előbb is villongásokra szolgáltatott alkalmat. A francziák ezenfelül megtelepedtek Louisiánában, a Missisipi mellett, mely ép oly terjedelmes mint termékeny vidék volt, s azon nagyszerű szándékot táplálták, hogy a közbeeső földek meghódításával, mellyek nyugati területnek nevezettek, összekössék Canadával, az Alleghany hegyek által alkotott félkörbe szorítva vissza az angolokat. Évégre erődökkel látták el az Ontario és Erie tavakat s az Ohio forrásait. Minthogy pedig némely angol kereskedők egy terjedelmes területet kaptak az Ohio mellett, a francziák ellenszegültek ama terület elfoglalásának (1751); a canadaiak azt mint sajátjukat követelik és ezt válaszolják a francia küldötteknek: „Atyák; idejöni, földjeinken városokat építeni s azokat erőszakkal elfoglalni: ez mégis sok. Atyák; az angolok fehérek, miként ti is, s mi egy közbeeső területen lakunk, mellyet a magasban székelő Lény a mi lakhelyünkül rendelt. Azért tehát arra kérünk titeket, oh atyák, hogy vonuljatok vissza, miként angol testvéreink tettek.“

De sem az atyák, sem a testvérek nem vonultak vissza s csak a háboru (1756) döntötte el, a két bitorló mellyikének

maradjon birtokában az Alleghany-k nyugati lejtője. A nyugtalan-
kodó acadiabeliek valamennyien kiűzettek hazájokból s a gyarma-
tokban szórattak szét, minekfolytán lakosok nélkül maradt a tarto-
mány. A gyarmatosok eme viszálykodása s II. György minisztere-
inek ügyetlensége miatt az angolok gyakran véres fejjel hagyták
oda a tusák terét; midőn azonban Pitt Vilmos határozottabb szán-
dékokat hozott a miniszteriumba, minden megváltozott s megket-
tőztetett erőfeszítéseiknek sikerült visszafoglalni Louisburgot és
egyéb fontos pontokat; Quebecben Wolf Jakab valóságos hősnök
mutatta magát s győzve halt meg (1759.) ¹⁾. A kedvező eredmény
ujabb ösztönül szolgált, s a francziák Montréalba szorítva magukat
megadni kénytelenek, átengedve egész Canadát az angoloknak,
miáltal a francziák hatalma is véget ért Észak-Amerikában. Erre
csakhamar a párizsi béke következett (1763), mely biztosította
Angolország számára Canadát, Isle Royalet és Louisianát, mely
területeken kívül Spanyolországtól még a két Floridát kapta.

Angolország tehát a Hudson-öböltől a Mexicóig, s az Atlanti-
oceanától a folyók a tyjáig, miként az indiánok a Missisipit ne-
vezik, több mint ezer kétszáz mérföldet (miglia) birt északtól délre,
s ezret keletről nyugatra; északra és keletre New-Hampshire, Mas-
sachusetts, Rhode-Island, Connecticut, — középen és nyugatra New-
York, New-Yersey, Pensylvania, Delaware, — végül délre Mary-
land, Virginia, a két Carolina és Georgia gyarmatai fekvén, mely
tartományok igen alkalmasak voltak a földmivelésre, s mintegy két
milliónyi fehér lakossal, de igen kevés várossal birtak. Ezen vidé-
kek nem ipar- és kereskedelmi telepítvények voltak, miként az
afrikai factoriák, sem nem képeztek uralmat másfajú földmives né-
pek fölött, miként az angol uralom Indiában s a spanyol Mexicóban
és Peruban, — hanem vallási intézmény voltak, mellynél a polgári
szabadság kezdettől fogva elválaszthatlannak tünt fel a vallási sza-

---

¹⁾ Fején megsebesítve és attól tartva, hogy serege elveszthetné hátorságát,
újra megjelenik bekötött fejjel, de egy másik golyó csakhamar megint hason ta-
lálja. Ezen sebet is eltitkolja s nem szűnik meg parancsokat osztogatni, midőn
egy újabb golyó mellébe furódik. Kénytelen levén visszavonulni s közeledni érez-
vén utolsó perczeit, fölemelteti egyikissé fejét, hogy láthassa a csata folyását;
midőn aztán szemei is megtagadják a szolgálatot, egy tisztől kér tudósításokat.
Midőn hallja, hogy az ellenség futásnak eredt, így szól: *Hál-Istennek!* s kimult.
Elég ennyi, hogy Epaminondással összehasonlittassék. A thebai azonban halálá-
val biztosította hazája szabadságát; míg Wolf Canadában egy németországi
fejedelem szeszélyei miatt halt meg.

badságtól. Eme földrészt csodálja a vallási felekezetek végtelenségére: Bostont puritánok alapítják, Philadelphiát quackerek, Uj-Yorkot anglicánok, Marylandet katolikusok, melly vegyes eredetnek az lón következménye, hogy kölcsönösen türik egymást, s ott már akkor létrejő a vallások szabadsága, midőn Európában még nem is túrték azokat.

Magánosok gondoskodásából és költségén alapítva, a kormány csak későn avatkozott dolgaikba, hogy belölők hasznot merítsen. A gyarmatosok közül néhányan szabad polgárok voltak, kik azért jöttek ide, hogy lelkismereti szabadságot keressenek; mások deportált gonosztevők; ismét mások szegények, kiket azért hoztak a gyarmatokba, hogy dolgozzanak, s kik miután egyideig szolgálk maradtak, hogy lefizessék a szállítás és az első behelyezés költségeit, szintén szabadok lettek; némelly urak földterületeket kaptak, mellyeken angol mintára megalapították a hűbériséget. Sajátszerű vegyülete volt ez menekülteknek, üzereknek, ábrándozóknak, erkölcsileg elvesztett egyéneknek, kik mégis egy munkás népet alkottak, melly belátta, hogy a politikai együttlét első föltétele egymás kölcsönös türeése.

Itt nem lehetett látni a spanyol gyarmatok kihágásait a benszülöttek ellen, de talán nagyobb volt a számitott kiűrtás; ugyanis ha a spanyolok kegyetlenkedésekre vetemedtek is elejénte, később közlekedésbe léptek a benszülöttekkel, olly módon, hogy jelenleg a két fajt összevegyülve látjuk s talán jőni fog nap, midőn valamennyien a szabadság ölében fognak összeolvadni, — az angolok ellenben minden összekeveredést visszautasítottak, szünet nélkül visszaszorították a benszülött törzseket, ezen művöket még napjainkban is folytatják, a Missisipin tul fekvő sivatagokba üzvént őket — éhenhalni, s a műveltség és köztársasági egyenlőség nem voltak képesek leküzdeni a színes emberek iránti előítéletet.

Pennsylvaniában és Marylandben fenmaradt a birtokosok kormánya; a király kormánya a többiekre terjedt ki, kivéve Connecticut és Rhode-Island gyarmatokat, mellyek fentartották a II. Károly által engedélyezett szabad alkotmányt. Ekként szétválasztva kormányzat és érdekek tekintetében, de valamennyien gazdagok és népesek lévén, s kezdettől ellátva többé vagy kevésbbé szabad alkotmányokkal, máris kezdék mutatni a szövetkezés elemeit: 1637-ben szövetségre léptek a vadak elleni kölcsönös védelem végett; 1690-ben congressust tartottak New-Yorkban, Uj-Franciaország meghódítását tervezve, függetlenül az anyaországtól; a szövetkezés eszméje azonban gyanut keltett az angol miniszteriumban. Angolország ugyszólván csak a

gyarmatok pártolása- és védelmével tanusítá fenhatóságát, az adókat pedig, mellyek, ha hihetünk néhány írónak, alig rugtak három millio frankra egészben véve, közczélokra fordította. A kereskedelmi előnyöket azonban kizárólag a maga számára követelte.

Az eme gyarmatoknak adott kiváltságok ellentétben állottak a jelenlegiek egyik alapelvével, melly abban áll, hogy csak az anyaország küldhessen oda árukat s szállithasson onnan terményeket. I. György uralkodása alatt mindazonáltal egy javaslat fogadtatott el (1715), melly öszsebb szorította a kötelékeket a gyarmatok és az anyaország között, nem csekély előnyére az utóbbinak; a gyarmatosok azonban, kik azt hitték, hogy azért, ha máshová költöztek, nem veszítették el angol polgári jogaikat, olly ellenszegülést tanusítottak, hogy utóvégre is megtartották a régi rendszert. Angolország később még nem egyszer megkísérlotte ott is életbeléptetni az egyedáruságot, az amerikaiak azonban ezzel szemben a csempészethez folyamodtak, mit főleg a hollandokkal üztek. Man sziget, melly husz mérföldre (miglia) fekszik Angolország és Irland között, hajdan független ország, melly azonban később Skótországhoz s végre az angol királysághoz csatoltatott, sir John Stanleynek adatott hűbérül (1485), kinek családjától Murray Jánosra szállt át (1764); minthogy azonban, mint koronai hűbér, nem volt alávetve az ország törvényeinek, gyűlpontjául szolgált az amerikai csempészethoz, minekfolytán a parlament elhatározta megvételet s ezzel az amerikaiak kereskedelme is félbeszakadt. A kézművek azonban nem virágozhattak fel illy egyszerű országban, melly gyér lakossággal birt s hol igen drága volt a kézi munka, azért inkább a földművelésre adták magukat, s marhákat szállítottak ki északról, gabonát a központból, s dohányt, indigót, gyapotot, rizst délről; ezekhez járul még a hal és épületfa. Angolország határozta meg az árakat olly módon, hogy az onnan szállított nagyszámu nyers anyagok ára egyenlő legyen az oda küldött csekély mennyiségű kézművekével, minek következtében ott igen kevés pénz volt forgalomban s ennek helyét pénzértékű papirjegyek s a letéteményezett dohányra szóló utalványok pótolták. Továbbá a különböző birtokosok számára kijelölt területek határainak bizonytalansága nagyban szaporította a perpatvarkodásokat és ügyvédeket, melly utóbbiak egyedül tettek szert gazdagságra.

Valamennyi között Virginia virágzott fel leginkább. Az angol aristokratia által alapitva, fenntartotta ennek jellegét; a törvények s nevezetesen az örökösödésről szólók, előmozdították a nagy birtokok alakulását, mellyek rabszolgák által műveltetvén, az urak megszok-

ták a parancsolást s föl levén mentve a szolgálai munkától, tetszésszerinti tanulmányokkal tökéletesíthették elméjüket; ezen körülménynek tulajdonítható Virginia ama kiváltsága, hogy ő mutatta s részben mutatja fel most is a legkiválóbb férfiakat értelmi műveltség tekintetében, míg az északi államok inkább az iparra, kereskedelemre és munkás kitartásra alkalmas egyénekben bővelkednek. A brownisták, függetlenek, puritánok, kikből az első gyarmatosok állottak, bizonyos zsidós színözetet kölcsönöztek a törvényhozásnak és szokásoknak, a külsőségeknek aprólékosságokig menő megtartását, rendkívüli szigort a büntetéseknel honosították meg, s a connecticuti törvénykönyv élén e szavak állottak: Haljon meg, ki az Uron kívül más istent imád. Itt csatlakoztak egymással a protestáns eszmék: mindenkinek egyenlősége, mert mindenki szent és Istentől sugalmazott; a közlelkismeret, mint a jó és rossz bírása; a nép fensége; a puritán testvériség, melly később politikai bölcsészetté fejlődött, azt hozta magával, hogy a társadalmi szükségletek megelőzése és kielégítése végett számos, akkoriban elhanyagolt részletekre is kiterjesztették gondoskodásukat; ilyenek voltak: a szegények közös táplálása, utak építése, a nyilvános, ugy elemi mint fensőbb oktatás.

A demokratiai szellem illyképen meghonosított és elterjesztett, s a gyarmatok kevés idő múlva ugy számban mint hatalomban gyarapodásnak indultak; Boston, New-York, Philadelphia rohamos emelkedése mutatta, milly felvirágzásra voltak hivatva; hivatalnokokat, kormányzókat, harczosokat állítottak elő; a vadász és kereskedői élet folyvást táplálta a szabadság és ellenmondás szellemét, mellyet már az első alapítók plántáltak át, — s minthogy eredeti eszmékkel és intézményekkel bírtak s egy fél világ választotta el őket az anyaországtól, mellyet háborujában mint szabad szövetségesek támogattak, kezdék érezni, hogy ideje volna immár lerázni magukról a függés nyögét, melly ha hasznos volt kezdetben, most már terhessé kezdett válni ama jogok miatt, mellyeket a haza követelt, s mert megéredésre jutott már ama külön nemzetiségi szellem, melly minden népet független egyéniséggé változtat. Egyideig még visszatartotta őket annak szüksége, hogy védelmeztessenek fenyegető szomszédai ellen, millyenek voltak a francziák Canadában s a spanyolok a Floridákban; midőn azonban az 1763-ki gyalázatos béke folytán eme területek Angolországna engedtetek át, nem volt többé ok a tartózkodásra. Az említett háboru alatt az amerikaiaknak alkalmuk nyílt megtanulni a fegyelmet, s megkísérteni saját erejüket; az angol

tisztek azonban, kik büszkéek voltak királyi kinevezési okmányukra, megvetették a gyarmatok tisztjeit s maga a kormány is növelte a surlódásokat azért, hogy amazoknak nagyobb zsoldot adott.

A héteves háboru tulsulyra juttatta az angolokat Európában és Amerikában, minekfolytán azt hitték, hogy a népekkel is ugyanazon göggel bánhatnak, mint a királyokkal. Sulyos adósságokat csináltak az utóbbi háboruban úgy, hogy miután otthon minden tervezet dugába dőlt, azt kívánták, hogy a gyarmatok is közreműködjenek azok lefizetésére, minthogy különben is az ő érdekekben viseltetett a háboru. Következésképen, miután a miniszteriumban Bute lordot Grenville váltotta fel, némi csekély adót vetettek arra, mit nem közvetlenül az anyaországból kaptak, mint az indiai vászonra és mousselinre s a theára (1764); egy másik acta (Stamp-act) ismét bizonyos bélyeget szabott a nyilvános szerződésekre használt papirosra (1765), mellynek jövedelme kormányzati költségekre, s a még fenmaradó összeg az államadósság törlesztésére fordíttatnék. Pitt és az ellenzék kikeltek ezen acta ellen, de Townshend így szólt: „Vajjon ezen, a mi gondoskodásunk folytán letelepített, a mi jóságunk által táplált, a mi fegyvereinkkel védelmezett fiak megtagadnák-e tőlünk segélyüket a növekedő terhek viselésére, most, midőn még nagyobb erő- és gazdagsághoz jutottak?“ Barre ezredes következőleg válaszolt: „A ti gondoskodástok által letelepített fiak? ellenkezőleg, ép a ti zsarnokságtok kényszerítette őket Amerikába menekülni s itt elbeszélhetlen szenvedésekkel menhelyet keresni. A ti jóságtok által tápláltatok? ellenkezőleg, ép azért gyarapodtak, mert ti elhagytátok őket, s később is csak azért gondoltatok rájuk, hogy ügynököket küldjetek oda, kik fondorkodnának szabadságaik ellen s kifoszzák vagyonukból. A ti fegyvereitek védelmezték őket? ellenkezőleg, ők ragadtak fegyvert a ti védelmetekre, odahagyták virágzó iparukat, vérökkel áztatták a határokat, míg benn a ti gyámolítástokra áldozták a családok megtakarított filléreit. A szabadság szelleme, melly ezen népet kezdetben lelkesítette, mind végig fogja azt lelkesíteni, higyétek el nekem!“

Az angol, valamint a germánoktól származott egyéb alkotmányok is egyik sarkalatos elve, hogy senki se fizessen olly adókat, mellyeket maga meg nem szavazott; továbbá a hosszú megszokás folytán az angol-amerikaiak adó-menteseknek tekintettek, miertis ezen sértő és önkényes tény nagy zajt idézett elő. Egyesületeket alkottak, de ezek szétszórtattak; kifogásokat terjesztettek föl, de az önkénykedő és makacs Grenville visszavetette azokat, s különben is

élénk pártolásra talált a kamrákban ezen indítvány, mely háromszáz ezer sterlinggel növelvén az államkincstárt, jóval könnyitene az angol nép terhén.

Amerikai forradalom.

Az amerikaiak számára tehát misem maradt egyéb hátra, mint nyíltan ellenszegülni, s erre először is a virginiaiak adtak példát, melyet csakhamar Uj-Angolország többi gyarmatai is követtek, vonakodván elfogadni az angol kézműveket; ez valóban rettenetes eszköz volt egy olly ország tönkrejuttatására, mely csak ezekből élt. Ez alatt a nép tulesapongó tüntetésekre adta magát; koporsókat vittek a temetőbe szabadság felirattal; elégették a bélyegzett papirosokat tartalmazó csomagokat, s hogy ne legyen rájuk szükségök, félbeszakították a nyilvános tárgyalásokat, s végül ezen izgalom szítására egy társulatot alakítottak A szabadság gyermekei elnevezés alatt.

Az árufogyasztás megszüntetése sokkal többet ártott Angolországnak, mint amennyit a bélyeg használt volna. A parlamenti ellenzék támogadta a gyarmatok fölterjesztéseit, s miután Pittel a miniszteriumba lépett (1766), a szóbanforgó adó visszavételét indítványozta. Javaslata elfogadtatván, ezen eseményt még élénkebben ünnepelték Angolországban, mint Amerikában; a mellett azonban, hogy az emberek mindig hajlandók gyöngeséget látni egy olly kormánynál, mely teljesíti valamelly nép óhajzásait, ezen indítványhoz még a következő nyilatkozat csatoltatott: „A gyarmatok jogilag alá vannak vetve a koronának és a parlamentnek, s tőlük függenek, mint amellyek teljes joggal és hatalommal birnak a gyarmatokat is kötelező törvényeket és szabályokat alkotni.“ Az adó-kérdésben többféleképen szellőztették az anyaország jogait s nem csak azt állították, hogy a parlamentnek nem állott jogában azt kivetni, mert nem foglaltak benne helyet a gyarmatok képviselői, hanem egyenesen kétségbe vonták annak bárminemű fenségét és törvényhozói hatalmát. Ama nyilatkozat tehát némi zsarnoki szinezettel bírt, s a gyarmatok ettől kezdve a függetlenség megállapítására kezdtek törekedni. A parlament meggondolatlan eljárásával még inkább növelte az izgatottságot; miután a bélyeget eltörölték, némi csekély adót akartak vetni az üveg, a festék, a thea és a papiros bevitelére, az amerikaiak azonban ezen újabb kísérletnek is hasonló szilárdsággal szegültek ellent s megtiltották a nevezett cikkek bevitelét; Massachusetts csatlakozásra szólította fel a többi gyarmatokat; a lázongó szellem elnyomására küldött csapatok csak az ingerültséget növelték,

s egy, Bostonban tartott egyetemes gyűlésen elhatározták, hogy többé semmiféle angolkereskedelmi hajót sem fognak kikötőikbe bocsátani.

Emiatt igen sok angol kereskedőház bukott meg, elannyira, hogy az új miniszter, North lord, ki jó financier de rossz politikus volt, eltörölte az adókat (1770), csupán a thea-adót tartva meg, nem annyira az abból remélt jövedelem, mint inkább a fenhatóság dogmájának fentartása végett. Szándékát észrevették az amerikai vezetők, s azért visszavonván a többi áruk kizárását, csupán a theára vetett tilalmat tartották fenn; úgy látszott, hogy visszatért a nyugalom legalább amennyire ez a kedélyek elkeseredése mellett lehetséges volt.

Franklin.

A bostoni származású Franklin Benjamin (szül. 1706.), ki mint szegény, de dolgozó és takarékos gyermek egy nyomdában mint szedő működött, később egy gyakorlati igazságokat tartalmazó hírlapot és naptárt adott ki s egyszersmind a természettant tanulmányozta, nem csekély tekintélyre tett szert az angol-amerikaiak között, miértis az első mozgalmak idejében az ő tanácsai képesek voltak mérsékelni azokat, amennyiben ez szükséges volt az eredmény biztosítása és a végett, hogy erőre jussanak, mielőtt ama követelésekkel állnának elő, mellyek megtagadása vagy meghiusulása évszázadokra visszaveti a cél elérését. Mint a gyarmat ügynöke Londonba küldetvén (1757), sikerült elfognia Hutchinson kormányzó leveleit, mellyekben nagy hévvel arra ösztönözte az angolokat, hogy erélyesen nyomják el eme függetlenségi törekvést. Miután ezen levelek a sajtó útján közzététettek, az amerikaiak az ország iránt ellenséges érülettel viseltető Hutchinson visszahívását követelték (1773), s a király, ámbár kereken megtagadta ezen követelés teljesítését, nem sokkal később Gaget Tamást nevezte ki helyére, ki az ottani hadsereg parancsnoka volt. Mindez arra ösztönözte a gyarmatokat, hogy még szorosabban csatlakozzanak egymáshoz, bizottságot alakítván minden gyarmat kebelében, mellyek összeköttetésbe léptek a bostoni fő bizottsággal; ez valóságos független kormány volt. Csak egy lökés hiányzott még s ezt is csakhamar megadták a parlament eszélytelen rendeletei.

Említettük, hogy az amerikaiak visszautasították az angol theát, s csempészet által Hollandból látták el magukat vele. A kelet-indiai társulat raktáraiban ennekfolytán már tizennyolcz millió font volt felhalmozva eme növényből, melly főkereskedelmi cikkét képezte; hogy tehát kibontakozhassék pénzzavarából, North azt indítvá-

nyozta, hogy a szokott egy shelling adó nélkül szállithassa theáját Amerikába, itt raktárakat építhessen s két pencet fizessen minden fontért, mellyet elad. A javaslat elfogadtatott s egyuttal az egyedáruság is kimondatott, mi által tönkrejutottak azon amerikai kereskedők, kik a theát egyenesen Angolországból vásárolták, valamint a kicsinyben árulók is. Mit határoznak erre az amerikaiak? azt, hogy lemondanak ezen itálról s visszautasítják azon hajókat, mellyek theát hoznak; a már kirakott áru vagy a raktárakban rohadt el vagy a tengerbe dobatott.

North miniszter, kinek jelleme az erőszakoskodás és gyöngeség vegyülete volt s ki bizott a fegyelmezett csapatok tulsulyában, azt hitte, hogy nem marad egyéb hátra, mint büntetéshez folyamodni, amiértis zár alá vetette a bostoni kikötőt (1774), ektörölte Massachusets alkotmányát, meghagyta a gyarmatok kormányzójának, hogy a lázongó amerikaiakat Angolországba küldje elítélés végett, s csapatokkal látta el Gaget, hogy rendeléseit végrehajthassa.

A gyarmatokban lakó amerikaiak közös ügynek tekintették a Boston és Massachusets ellen elkövetett sérelmet, amiértis egyértelműleg visszautasították az angol árukat, s a kikötők kijelentették, hogy nem akarnak testvéreik kárával meggazdagodni. Tíz évi vita alatt mindenki eléggé tanulmányozhatta a törvényhozás alapjait; Sidney és Locke elméleteit nem csak elfogadták, hanem meg is kísérelték; az ujságlapok főbenjáró kérdéseket vitattak, s Adams czikkei a canoni és hűbéri jog fölött, mellyek a bostoni hirlapban jelentek meg, Angolországban is érdemeseknek tartattak az utánnyomásra; gyakoriak voltak a belkormányzat fölött tartott gyülekezetek, úgy, hogy ezidőszerint már olly szabadság és jártasság voltak találhatók a gyarmatokban, mellyek a westminsteri teremre is méltók lehettek. A whigek és toryk szerinti megkülönböztetés ide is átszármazott Angolországból, s az utóbbi elnevezés alatt a jómódúakat értették, kik ellenzik a felforgatásokat és pártolják a királyt, de épen azért mögötte állanak a whigeknek, kik a szabadság védői, zajongók s azért pártoltatnak a néptől, melly annak hiszen inkább, aki jobban kiabál. Nagy előnyére szolgált ez utóbbiaknak az angol parlament ingadozása, melly félrendszabályaival előbb fenyegetőzött mint sujtott, vagy nem ment tovább a pusztá fenyegetésnél. A sajtószabadság terjesztette az izgalmat, nem kevésbbé Amerikában mint Európában. Bostonban a szabadság fájának neveztek el egy szilfát, melly alatt össze szoktak gyülekezni; nem sokára mindenütt ültettek szabadságfákat, s a gyülekezetek forradalmi gyüldékké alakultak át.

Ezekben nem beszéltek még függetlenségről, hanem csak az adóki-
vetés jogáról s annak igazságtalanságáról, hogy London fényüzésére
kényszerülnek pazarolni azt, mit saját biztonságuk igényelne; az
efféle mozgalmak azonban nem állapodnak meg az első lépésnél, s
utóvégre is megtagadták az engedelmességet a kormánynak; a
fejtlenység helyett azonban, mit elleneik reméltek, önkényt szigoru
fegyelmet tanusítottak, s egy, Philadelphiában székelő gyarmat-con-
gressus alapítása által védelmi állást foglaltak el. A közös veszély
ekként testvérekké tette azokat, kik előbb nem bírtak megegyezni
afölött, hogy visszaüzzék a vadakat, midőn külön-külön fenyegették
öket.

North lord szigoru intézkedései heves ellenszegülést idéztek
elő az angol parlamentben, hol olly hévvel védelmezték az ameri-
kaiak jogait, mintha az illetők maguk is azok lettek volna, — emli-
tették a gyarmatok elvesztésének veszélyét, kimutatták, hogy ezek
szabadságaz angolokszabadságának is társnöje és biztosítéka; olajját
kell nekik küldeni, ugymond, és nem kardot; fel kell őket szólítani
a közterhek viselésére, de alkotmányos uton; az által lehet őket a
közterhekben való részvételre bírni, ha rokonszenvre gerjesztik a
kormány iránt.

Pitt-et a közvélemény ismét visszahitta a miniszteriumba
(1766), melly alkalommal pairnek és Chatam grófjának neveztetett
ki, s ámbár egészségi tekintetéből nem vállalhatta el ama terhet, s
eme czimek és háromezer sterling évdij elfogadása által sokat vesz-
tett népszerűségéből, ki előbb önzetlensége miatt olly osztatlan be-
csülésben részesült, mégis olly hévvel védte az igazság és az embe-
riség ügyét, melly az amerikaiak ellenségei előtt eszélytelenségnek
tűnt fel, míg ő azt állitá, hogy tanácsai, annak idején követve, sokkal
több jót eszközölnének, mint amennyi rosszat jövődölései okozhat-
nának. „Ne feledjék, mylordok, hogy a szabad és vállalkozó szellem
által lelkesített eme férfiak inkább a világ ama zugába menekültek,
hogysem alávéssék magukat ama szolgálai és zsarnoki elveknek, mollyek
akkor szerencsétlen hazánkban uralkodtak; ki csodálkozhatnak, ha illy
nemeslelkü elődök utódai felháborodnak, látva, hogy illy drága áron
vásárolt kiváltságaiktól megfosztják őket? Ha az uj-világot egy más
ország fiai népesítették volna be, talán magukkal vitték volna a
rabság lánczait, a szolgáltság megszokottságát; ezeknek azonban, kik
odahagyták Angolországot, mert itt kevésbbé szabadoknak érezték
magukat, meg kell őrizniök a szabadságot ama világrészben, hová
azzal menekültek.“

Európa érdekekkel kísérte az elnyomás ellen keletkezett eme törvényes ellenszegülést, s oly korban, midőn a meddő hitelenséggel szemben minden lelkesülésnek szárnya szegetett, érezték annak szükségét, hogy higyének valamiben, érdekekkel vitatták mások jogait, midőn saját jogáikról hallgatniok kellett; a legnagyobb rész pártolta az amerikaiakat, részint hajlamból oly nép iránt, melly fenyegetett jogokat véd, részint azon vágyból, hogy megalázva lássák Europa zsarnokát.

A jogok kijelentése.

Illy érzelmek lelkesítették a nemzeteket, midőn a gyarmatok képviselői megjelentek a philadelphiai congressuson, mellyben abban állapotdák meg, hogy minden gyarmat csak egy szavazatot adjon, s mellyből A jogok kijelentése czimű hires nyilatkozat került ki (1775. szept. 5). Előadván, hogy az utolsó háboru óta a brit parlament jogot tulajdonított magának törvényeket szabni és adókat róni az amerikai gyarmatokra, hogy kiterjesztette a tengernagyi törvényszékek joghatóságát, a koronától tette fügökké a bírákat, a kormányzókat, a tanácsosokat, fegyverben állott béke idején, kijelentette, hogy elítélés végett Angolországba szállíthatják az árulásról vádoltakat, zár alá vetette a bostoui kikötőt, eltörölte Massachusets alkotmányát, — hozzátették, miszerint a képviselők kijelentették, hogy a gyarmatoknak joguk van az életre, a birtokra, a szabadságra, miként első kivándorolt őseiknek; az angol parlamentnek nem áll jogában számukra is törvényeket hozni, mert őket ott senki nem képviseli; fölöttük csak honfitársaik és szomszédaik hozhatnak itéletet; jogukban áll összegyülni, hogy saját ügyeik fölött tanácskozzanak, s kérvényeket intézni a királyhoz; következképen érvényen kívül helyeznek minden alkotmányellenes tényt, s megegyeznek, hogy nem hoznak Angolországból kézműveket és élelmiszereket, sem oda nem küldenek ¹⁾. Egy levelet intéztek a királyhoz, melly tiszteletteljes hangon volt ugyan szerkesztve, de sokkal nyiltabb volt, mint aminőket ő hallani szokott; egy másikat ismét az angol nemzethez intéztek, mellyben feltüntették előtte, hogy az alattvalótársak szabadságával az ő szabadsága is fenyegetve van.

Az amerikaiak között nagy lelkesedést idéztek elő a congressus végzései, a szenvedők között őszinte testvériség jött létre. Az emberi jogok kijelentése a társadalom irányában megilletgetett ugyan egy új népet, de nem azokat, mellyek kormánya a történel-

¹⁾ Lásd e könyv végén a *Felvilágosító Jegyzeteket* E) alatt.

men alapult; a királyok azonban, csakhogy boszantsák Angolországot, megengedték annak lefordítását és közlését minden hirlapban, nem vevén észre, milly veszedelmes hatást gyakorolhat az a népek képzeletére. Az angol király és a neki hódoló parlament azonban nem tágitottak, el levén tökéelve erőszakkal fojtani el ama mozgalmakat; visszautasították az amerikaiak kérvényeit s nem hallgattak ama városokra, mellyek érdekekben felszóltak. Pitt, kinek tanácsai sokkal többet használtak Angolországnak mint Marlborough győzelmei s ki betegeskedése miatt visszavonult a miniszteriumból (1768), ujra kezébe vette az ellenzéki szerepet, mi sokkal inkább illet neki, s így szólt: „Mylordok, a történelem mindig kedvenc tanulmányom volt, s büszke levén arra, hogy angol vagyok, kedvvel és figyelemmel táplálkoztam Görögország és Róma hazafiságának magasztos példáival. Már pedig a szabadság eme két classicus földjén nem látok sem népet sem senatust, melly nemesebben és szilárdabban viselné magát a philadelphiai congressusnál. Elmélkedve ama bölcs képviselők tényei és beszédei fölött, így szóltam magamhoz: A mi minisztereink szószátyárkodása és hányavetisége ép úgy képtelenek lealázni illy jellemeket, mint szigetünk erői és néhány ezer fölfegyverzett ázsiai rabszolga leigázni egy olly országot, mellynek lakóit, egész roppant területén, a szabadság szeretete s mindazon erények lelkesítik, mellyek azt megszilárdítani képesek. Vak miniszterek! nem látjátok, hogy Amerikának szintén megvanak a maga Hampdenei, a maga Sidney-ei? az ellenzéki szellem, melly őket mainapság lelkesíti, ugyanaz, melly őseinket buzdította, midőn ellenszegültek az önkényes adók behozatalának s midőn a régmúlt időkben szentesítették, hogy Nagy-Britannia egy alattvalója sem adóztatható meg saját beleegyezése nélkül. Kivánjunk magunknak szerencsét, hogy a whigek, alkotmányunk eme hü őreinek szózata viszhangzik az Atlanti-océánon túl is. Az angol-amerikaiakat a mi érzelmeink lelkesítik, ők a mi nyelvünket beszélik; az ő hazafias buzgalomuk a mienken gyuladt lángra, s meglehet, hogy talán még a mi hazafiságunkat is az ő erélyöknek kell felbuzdítania. Ami kötelességünk előmozdítani kiegyezkedésüket az anyaországgal. Egy pillanatot sem szabad elvesztenünk; a kiegyezkedés még Francia- és Spanyolország rémévé lehet, s elejét veheti netaláni undok szövetekezéseknek; a mi dicsőségünkön nem fog csorbát ejteni. Hadseregünk még nem szenvedett vereségeket Amerikában . . . Mit? talán megütközik valaki eme szavakon? A miniszterek tettetik magukat, hogy mit sem tartanak afféle gyakor-

latlan katonaságtól; én azonban mindentől tartok a szabadság által lelkesített harczosok részéről. De millyenek a kiegyezkedés eszközei? Előbb az egyik, aztán a másik rendeletet vonni vissza? Nem, nem; vonjátok egyszerre vissza mind azt, mi megalázza, mind azt, mi elkeseríti tesvéreiteket s először is távolítsátok el Bostonból azon hadsereget, melly ott, úgy látszik, csak támadásra vár. Én egy pillanatra sem fogom szemem elől téveszteni ezen fontos ügyet; mindenütt és félbeszakítás nélkül fogok vele foglalkozni; kopogtatni fogok ezen aluszékony és megzavarodott kormány ajtaján és saját veszélyének érzetére ébresztendem.“

A heves Wilkes e szavakat intézte az angol képviselőkhez: „Meg akarják büntetni az amerikaiakat lázadásukért; de vajjon csakugyan lázadás-e az ő jelen helyzetök? vagy inkább illő és jogos ellenszegülés a hatalom olly tényei ellen, mellyek sértik az alkotmányt s megtámadják a tulajdont és a szabadságot? A siker által koronázott ellenszegülés forradalom, s nem lázadás. Lázadás van irva a futó fölkelő hátára; forradalom a győztes harczos mellére. Ki tudja, vajjon a mi esztelen fenyegetőzéseink folytán nem dobják-e el az amerikaiak kirántott kardjuk hűveljét, s nem ünneplendik-e pár év múlva az 1775-ki forradalom dicső korszakát, miként mi ünnepeljük az 1688-ikiét?“

North lord lealázónak tartotta az engedményekhez való folyámodást, s elfogadtatta az eltiltási billt (1775), melly megtiltott minden kereskedést a tizenhárom tartományal, megengedettnek nyilvánította bármelley hajójuk vagy birtokuk elfoglalását, s kizárta őket a neufundlandi vizeken való halászatból; továbbá hogy a népet felizgassa, imákat és ünnepélyes böjtöket rendelt az angol fegyverek győzelméért. Burke erre következő szavakkal pattant fel: „Hogyan? háboruval s szivünkben a boszu érzetével hívnak bennünket az oltár elé? Az Üdvözlő ezt mondá nekünk: Béke veletek! mi azonban, midőn eme nyilvános böjtöt tartjuk, szivünkben és szánkban csak a háborut hordozzuk, háborut testvéreink ellen. Mig a mi templomaink meg nem lesznek tisztítva ezen utálatos istenitisztelettől, én azokat nem Isten templomainak, hanem a Sátán zsinagógáinak fogom tekinteni.“

Szerencsés ügy, mellyet illy lelkesült ékeaszólás védelmez!

Washington.

Gage, miután újabb erősítéseket kapott, csapatokat küldött Massachusettsbe (ápril 19), hogy lerontassa az ottani amerikai fegyverraktárakat; Lexington mellett tartományi csapatokkal találko-

ván, ezeket minden kihívás nélkül megtámadta, s ezzel kitört az ellenségeskedés, mely azonban szerencsétlen véget ért az angolokra nézve. Erre Philadelphiában egy újabb congressus kimondja a tizenhárom tartomány szövetségét, elnöknek Hancock Jánost nevezi ki, papírpénzt és központi hadsereget alkot, s ez utóbbinak vezérletét Washington Györgyre (szül. 1732) bizza ¹⁾. Ezen gazdag virginiai (Bridge-Creek-ben) ültetvényest, ki már ifjúságában hírnévre tett szert nem annyira szerencséje mint eszélyessége által, midőn Canadában a francziák ellen hadakozott, a történelem rem mint minden tekintetben hőst tünteti fel előttünk; semmi fény nem kíséri őt; nem ragyogó fellépés, nem kiváló ékesszólás, nem fényes győzelmek, hanem szilárd ítélet, mély ismerete az embereknek és a dolgoknak, azon türelem, melylyel elviselte ama rajongók támadásait, kik meghiusítják a valódi hazafiak fáradozásait. „Mint egyszerű katona (mondja róla La Fayette) a legvitézebb lett volna; mint ismeretlen polgárt összes szomszédai becsülték volna. Egyenes szívvel és lélekkel bírván, mindenkor úgy ítélte meg önmagát miként a körülményeket. A természet, midőn őt egyenesen ezen forradalom számára alkotta, önmagát magasztalta fel, s hogy feltüntesse saját művét, oly állásra helyezte őt, mellyen tehetségeinek bármelyike haszontalan lett volna, ha valamennyi által nem támogatatik“ ²⁾. Mint fővezér kilencz éven át egyikét sem nyerte meg ama nagy csatáknak, mellyek emléke örök időkre fenmarad, s a döntő előnyöket mások vívták ki, de azon kiváló érdem illeti meg őt, hogy midőn olly nehéz volt összeegyeztetni az érdekeket a közös érzelmeikkel, ő tulsulyra juttatta ez utóbbiakat a versengések fölött s ezáltal sikerült kormányt alkotnia.

Washingtonnak sikerült rendet és fegyelmet hozni a huszezer főre rugó hadsereg közé, noha ez az összes államokból alkottatott össze, mellyek különböztek egymástól szokásokra és fegyelemre nézve; némelyekben a katonák nevezték ki tisztjeiket, s rendesen csak egy évig szolgáltak. Ostromzár alá vette Bostont, hol Gage új csapatokat s egyuttal parancsot kapott szigoruan járni el, s változó szerencsével folyt a harc a város körül; végehoszsa nem volt amaz előrsi csatározásoknak, mellyek (mint La Fayette később az arcolei és marengói győzőnek mondá) egy fél világ sorsa felett határoztak.

¹⁾ *Vie, correspondances et écrits de Washington, avec une introduction de M. Guizot*, Páris 1839, 4. kötet.

²⁾ *Mém. de La Fayette*.

A congressus, ámbár nem hozhatott teljhatalommal határozatokot, minthogy tagjai inkább a külön gyarmatok megbizottjai voltak, s végzéseiknek mindegyik gyarmat külön jóváhagyására volt szükségök, mérséklettel és buzgalommal intézte a háborut, támogatta a hitelt, s kiáltványokat bocsátott ki, hogy magát a világ színe előtt igazolja ¹⁾; új kormányokat alapított a gyarmatokban, s az angol kereskedelmi hajók megtámadására engedély-leveleket (Kaperbriefe) adott.

---

¹⁾ „Azon szigorú választás előtt állva, hogy vagy föltétel nélkül alá vessük magunkat néhány feldühödött miniszter zsarnokságának, vagy fegyveresen ellenszegüljünk, latba vetve mindkét eshetőség veszélyeit, úgy találtuk, hogy nem létezik türehtlenebb valami az önkénytes szolgaságnál. A becsület, a jog, az emberiség tiltják nekünk nyomorultan elvetni magunktól a szabadságot, melyet nemesszivű őseinktől örököltünk, s melyet ártatlan utódainknak is jogában áll tölünk örökölni. Nem viselhetjük el azon gyalázatot, hogy a jövő nemzedékeket kikerülhetlen nyomorúságba süllyeszszük azért, ha nekik egyedüli örökségül szolgaságot hagyunk. A mi ügyünk igazságos, egységünk tökéletes, erőink jelenkények, s ha szükség lesz rá, külső segély sem fog hiányozni. Az isteni védelem bizonyítéka s a szerencsés eredmény záloga azon körülmény, hogy a gondviselés csak akkor vezérelt bennünket eme rettenetes küzdelemben, miután már összegyűjtöttük segélyforrásainkat, előkészítettük védelmünket, s a fegyvergyakorlattal képesekké tettük magunkat annak forgatására. Ezen vigasztaló gondolat által hátoritva, kijelentjük Isten és az emberek előtt, hogy minden erőnkkel használni fogjuk a szabadság védelmére ama fegyvereket, melyeket a jószágos Alkotó kezeinkbe helyezett, s melyek megragadására ellenségeink kényszerítettek bennünket, el levén tökéelve inkább meghalni szabadon, mint élni szolgaságban.

„De hogy eltávolítsuk azon gyanukat, melyek eme nyilatkozatunk folytán barátaink és alattvalótársaink között keletkezhetnének, biztosítjuk őket, hogy nem szándékunk felbontani amaz összetartozást, mely közöttünk annyi idő óta létezik. Nem azért ragadtunk fegyvert, hogy elszakadjunk Nagy-Britaniától és független állammá alakuljunk; mi nem dicsőség- vagy hódításvágyból harczolunk. A bámuló világnak mi egy olly nép látványát nyújtjuk, melyet ürügy, sérelem nélkül támadtak meg ellenségei, kik emberiséget és műveltséget fitogtatnak, míg nekünk szolgaságot vagy halált ajánlanak egyedüli föltétel gyanánt. Saját földünkön ragadtunk fegyvert, hogy védelmezzük ama szabadságot, melyet együtt kaptunk életünkkel, hogy megőrizzük saját becsületes munkálkodásunkkal és őseink vérrel szerzett vagyonunkat; s nem is teszszük le azokat, míg véget nem érondettek igazságtalan megtámadóink ellenségeskedései, s egyuttal megújulhatóság veszélye.

„Minden bizalmunkat a mindenség legfőbb és pártatlan Birájának és Intézőjének jószágába helyezvén, kérjük őt, hogy védelmezzon bennünket eme küzdelemben, misserint ez a mi javunkra érjen véget, s hogy fordítsa ellenségeink szívére jőzan kibékülésre, megszabadítván ekként az országot a polgárháboru ostorától.“

Az angoloknak hadászati pontul szolgált volna Canada, s North lord, hogy megszerezze magának eme tartomány támogatását, kiterjesztette határait, a katolikusoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyezett, biztosította a tizedet a papságnak, a tartomány egy, a király által kinevezett törvényhozó-tanácsot, a bünygi perekben az angol, a polgáriakban pedig a francia perrendtartást kapta. Mondják azonban, hogy midőn az angolok a canadai indiánokat is fel akarták izgatni a fellázadt gyarmatok ellen, ezek következőleg válaszoltak: Ti azt akarjátok, hogy mi is beleártsuk magunkat a ztya és fiai között fölmerült versengésbe, nekünk azonban nem szokásunk mások házi bajaiba avatkozni. — De ha a lázadók megtámadnák ezen tartományt, kérdék az angolok, csak se gitenétek bennünket őket visszaüzni? — Mióta a békét megkötöttük, harczifejszénk negyven könyöknyire fekszik eltemetve a föld alatt, válaszolák a vadak; minthogy pedig az angolok nem hagytak fel sürgetéseikkel, Ássátok ki, ugymond, és meg fogjátok találni, végül ezt válaszolták: Nem, nyele elrohadt s többé nem használhatnók.

Mások ezt válaszolák: „Ime, fölretettünk tizenhat shillinget, hogy rhumot vásároljunk magunknak; nektek ajándékozzuk azokat s vizet fogunk inni. Vadászni fogunk s ha elejtünk valamely állatot, eladjuk bőrét s nektek adjuk az érte kapott pénzt.“ Háborut indítani azonban nem akartak. De a fölkelőkkel sem akartak szövetkezni, amiért Washington elhatározta, hogy betör Canadába. Quebecket ostrom alá fogta egy rozsul fegyelmezett csapat, melly azonban újabb csapatok érkezéttel, Arnold hősisége daczára, csakhamar feloszlott (1776.). Howe-t azonban, ki Gage után következett, legyőzte Washington, ki teljesen felszabadithatta Bostont s erősítések bevárása végett Uj-Skóciába vonulhatott vissza, mialatt a fölkelők ügye a déli tartományokban is kedvező fordulatot vett.

Az angol kormány, melly minden áron egy csapással véget akart volna vetni a háborunak, a leggyalázatosabb embervásárba bocsátkozott a német birodalmi fejedelmekkel, harmincz tallért ígérve minden emberért s más harminczat minden halottért vagy három elnyomorítottért; ama fejedelmek valóságos orgyilkosságot követtek el alattvalóikon pusztán pénzért, auélkül, hogy illyesmire szövetség vagy közösügy által lettek volna kényszerítve. A szárazföldi hadsereg hasonló gyalázatosságok által ötvenötezer emberre szaporodott, ezen elvetemült-

ség azonban elhatározó befolyással volt a habozókra, s az amerikai congressus elhatározta, hogy teljesen szakít az anyaországgal s függetleneknek nyilvánítja a gyarmatokat, hogy mint ilyenek idegen segítségért is folyamodhassanak s nagyobb határozottsággal működhessenek.

Függetlenségi nyilatkozat.

A függetlenség tényleg már előbb is létezett, mintsem a congressus a gyarmatokat Lee Henrik indítványára szabadoknak és függetleneknek nyilvánította (jul. 4.). „Mi — ugymond — nyilvánvaló igazságnak tartjuk, hogy minden ember szabadnak teremtett, elidegenithetlen jogokkal; ezek közé tartozik az élet, a szabadság s a boldogság keresése; ezen jogok biztosítása végett alapítottak a kormányok, mellyek törvényes hatalma az alattvalók beleegyezéséből származik; midőn valamely kormányforma megnehezíti ezen célok elérését, a népnök jogában áll azt megváltoztatni vagy eltörölni s egy újat alkotni amaz elvek alapján, — olly módon rendezvén azt, melly neki legezészerűbbnek látszik boldogsága és biztonsága megalapítására. Az eszélyesség parancsolja, hogy valamely hosszú időt óta fenálló kormány ne változtatassék meg frivol és mulékony okok miatt, s a tapasztalás arra tanít bennünket, hogy az emberek inkább hajlandók tűrni a bajokat, míg elviselhetők, mintsem feltorgatni az általuk már megszokott rendet. Midőn azonban az ugyanazon célra irányuló visszaélések és bitorlások hosszú sora azon szándékot tünteti fel, hogy korlátlan kényuraság alá hajtassanak, kötelességökben áll véget vetni illy kormányformának s új intézkedésekkel gondoskodni biztonságukról. Épen illyen volt ezen gyarmatok hosszantartó türelme, s illy szükségesség kényszeríti őket megváltoztatni a hajdani kormányformát. Nagy-Britannia királyának története folytonos jogtalanságok és bitorlások láncolata, mellyek célja korlátlan kényuraságot alapítani meg. Ennek bizonyosságaul legyen elég a világ pártatlan ítélete elé terjeszteni a tények sorozatát.“ Itt előszámlálván a sérelmeket, következőleg folytatja: „Mi ezen igazságtalanságok mindegyike ellen tiszteletteljes hangon kértünk orvoslátot, ismételt kérelmeinkre azonban csak ismételt jogtalanságokkal válaszoltak; olly fejedelem, kit zsarnoki tények bélyegeznek, nem méltó egy szabad népet kormányozni.

„Mi nem mulasztottuk el angol testvéreinkhez fordulni, felvilágosítván őket törvényhozó testületök merényleteiről, mellyekkel fölöttünk törvénytelen hatalmat akart gyakorolni; feltüntettük előt-

tök ezen tartományokba való költözködésünk és letelepedésünk körülményeit, s természetes igazságszeretetőkre és nagylelkűségökre hivatkoztunk s a közös nyelv nevében mindenre kértük őket, hogy jelentsék ki kárhóztatásukat olly bitorlások fölött, melyek okvetlenül a köztünk levő kapocs megszakítását vonnák maguk után; ők azonban süketek maradtak az igazság és a rokoni érzet szavaira. Kénytelenek vagyunk tehát elszakadni tőlök s ollyba tartani őket, mint az emberi nem többi tagjait: barátoknak hékében, ellenségnek háboruban.

„Mi tehát, az amerikai Egyesült-Államok képviselői, a mindenség legfőbb ítélőbiráját híván fel bizonyosságul szándékaink tisztaságára nézve, ezen gyarmatok jó népének nevében és megbízásából, hirdetjük és kijelentjük: Hogy ezen gyarmatok szabad és független államok s jogukban áll annak lenni, menten minden alattvalói viszonytól az angol korona irányában; minden összeköttetés teljesen megszűnt s kell is hogy megszűnjék köztök és Nagy-Britannia között; mint szabad és független államok teljes joggal birnak háborut viselni, békét, szövetségeket, kereskedelmi szerződéseket kötni s mindazt cselekedni, mi független államokhoz illik. Ezen nyilatkozatunk támogatására, tántoríthatlanul bizván az isteni Gondviselésben, kölcsönösen lekötjük becsületünket, vagyonunkat, életünket.“

Az Északamerikai Egyesült-Államok, mint magukat nevezték ¹⁾, valamennyien megtartották saját alkotmányukat és a jogot azt megváltoztatni, s a congressus feladatává tették a politikai ügyek vezetését, az államok között netán felmerülő viták kiegyenlítését, az adók kivetését, kölcsönök kérését, a csapatok és a hajóhad megállapítását.

Függetlenségi harc.

Tehát minden út elzárattott a kiegyezkedésre, s hadsereg, pénz, szövetségesek nélkül kellett megküzdeniök egy harczedett és féltelmes nemzettel. Howe anélkül, hogy félbeszakítaná az alkudozásokat, folytatta a háborut, s az amerikaiak odahagyni kényszerültek New-Yorkot, melly lángok martalékává tétetett; hasonló sorsban részesült Rhode-Island is, és Washington visszahúzódni kényszerült ellenségei előtt. Ha Howe Philadelphia ellen vonul, a helyzet

---

¹⁾ A tizenhárom tartomány nevei a következők: New-Hampshire, Massachusetts's bay, Rhodeisland, Connecticut, New-York, New-Jersey, Pensilvania, Delaware, Maryland, Virginia, a két Carolina, Georgia.

komoly fordulatot vesz vala, ő azonban helyett téli szállásaira vonul, időt engedve Washingtonnak pótolni veszteségeit s visszanyerni bátorságát, miértis csakhamar megint szerencsésen működött. Az angolok nem csak neki vadult német csapatokat küldöttek a felkelők ellen, hanem még attól sem riadtak vissza, hogy a kannibálokat is ellenök izgassák. Howe később Philadelphiat is elfoglalta, Bourgoyne azonban, ki Canadában harczolt, olly szerencsétlenül járt Saratoga mellett, hogy seregével együtt elfogott s visszaküldetett Európába (1777).

A congressus bátran szembeszállt a nagy dolgokkal, de habozott a kicsinyekkel szemben; háborút folytatott, de nem mert a sorozáshoz vagy váltságdíjakhoz folyamodni, minthogy amaz az ő hatásköréhez tartozott, az utóbbiak fölött azonban a külön gyülekezetek intézkedtek. Ugyanis mindegyike eme gyarmatoknak, melyek roppant területen voltak szétszórva s különböző elemekből alakultak, saját külön, féltékenyen őrzött kormánynyal és egységgel bírtak. A súlyos megpróbáltatások idejében egész Amerika legkiválóbb férfiai a congressushoz csatlakoztak, melly azért erélyt fejthetett ki; az ügyek jobbrafordultával azonban visszatértek saját tűzhelyeikhez, hogy kiki a maga tartományát kormányozza, mi alatt a közös kormány másodrangu egyének kezében maradt, s ezzel véget ért azon engedelmesség is, melly csupán a közvéleményen alapult.

Washington, mint a hadsereg főnöke, látta, hogy központi kormány nélkül nem tehet szert elégséges haderőre. Elnökké neveztetvén, csakhamar észrevette, mi szükséges arra, hogy Amerikának kormányt adhasson. Itt nem léteztek katonai hagyományok, hűbéri maradványok, hanem a lakosság földmivelőkből, iparüzőkből állott, kik azért menckültek ide, hogy szabadságot élvezhessenek, s rettegtek a fegyveres hatalomtól; csak egy évig szolgáltak, nehogy a fegyverek veszélyeztessék a szabadságot, s még ezen rövid idő alatt sem akartak a fegyelemhez alkalmazkodni, mert polgároknak érezték magukat, csak a polgári törvénykönyvet akarták elismerni s a hadseregben is fentartani saját tartományuk törvényeit. Washington nem az az ember volt, ki kardlappal akarta volna nemzetét capacitálni, s ő mégis kimutatta rendező szellemét az által, hogy képes volt egy hadsereget fentartani csak egy évig szolgáló katonákkal, raktárak és hadikészletek nélkül, mi valóságos csodával ért föl. Midőn a congressus azt akarta, hogy ne tartassék több ötezer katonánál, Washington ekként válaszolt: Igen, ha kötelezi.

tek az ellenséget, hogy ne támadjon meg bennünket többel mint háromezer katonával. Kevesebbet törödvé az új harcosok lelkesedésével, mert tudta, hogy nem a lelkesedés, hanem a kitartás győz ¹⁾, folyvást állandó hadsereget sürgetett, mi által azon kényszerűségtől is megszabadulna, hogy minduntalan alkudoznia kell az egyes államokkal. Ő tehát nem volt barátja a tömeges fegyverrekelésnek, mit az elmélet barátjai a fölkelők legjobb fegyverének tartanak, s mert ismerte katonáit, a biztos, védelmi harcot följé helyezte a fényes de veszedelmes fegyvertényeknek; Amerika felszabadítását s nem saját nagyságát tartotta szem előtt. Emiatt úgy a congressus mint a hadsereg különféle, elentétes szemrehányásokkal halmozták el, ő azonban elég hősi türellemmel hitet bevárni, hogy az idő czáfolja meg az elhamarkodott ítéleteket. Sikertől bizalmat kelteni magára iránt, s 1779. május 10-én „a congressust teljesen megbizik Washington tábornok eszélységében és tehetségében s azon ohajnak ad kifejezést, hogy tulságos gyöngédség vagy önmagában való bizalmatlanság miatt, ne legyen tulságosan bizalmatlan saját meggyőződése iránt s jövőre ne közölje a gyűléssel tervei legnagyobb részét, midőn ez nem szükséges, vagy a hadi mozdulatok rohamossága nem engedi meg.“

Az amerikaiak sorsát azonban mégsem annyira a harctéren, mint inkább a cabinetekben s a parlamentben vitatták. Pitt heves mozdulatokkal, merész kifejezésekkel, hangzatos hyperbolákkal hangsúlyozta annak szükségét, hogy bókét kössenek az amerikaiakkal. A 77-iki parlament megnyitásakor, midőn a felirati javaslatban a szokásos hályanyilvánítások intéztettek a királyhoz, s hajdani hódítókéhoz hasonlítván az angolok dicsőségét, e szavakban tört ki: „Nem vehetek, nem akarok résztvenni szerencsokívánatokban egy szeren-

¹⁾ Washington ezeket írta 1778-ban: „Állítottok föl elméleteket tetszéstek szerint, beszéljétek hazafiságról, idézzétek nagy tettek példáit az ókori történelemből, mellyek annak segélyével hajtattak végre; de bárki is építeni akarna ez alapra, mint olyanra, mely elégséges volna egy hosszú és vére: háboru elviselésére, végül be fogná látni csalódását. Ollybá kell vennünk az emberek szenvedélyeit, mint minőknek azokat a természet megalkotta, s azon elvek szerint kell eljárniunk, mellyek általában tévyeiket vezérlik. Én nem akarom kizárni minden eszméjét a hazafiságnak; tudom hogy létezik, s hogy sokat vitt véghez a jelen válság alatt: de hátkodok azt állítani, hogy az egymaga nem képes egy fontos és hosszadalmas háborut fentartani, hanem érdekeket és jutalmakat is kell kilátásba helyezni. A hazafiság sokra ösztönül szolgálhat, soknak elszenevadására képesíthet, s egy ideig a legnagyobb akadályokon is diadalmaskodhatik; de mindez csak kevés ideig fog tartani, ha az érdek is nem jó segítségére.“

csétlenség miatt. Kötelességünk felvilágosítani a királyt az igazság szavaival s feltárni előtte azon veszedelmet, melly felénk közeledik. Azon nép, mellyet előbb megvetettünk mint lázadót, most mint ellenség áll velünk szemközt, s nem rablók és utonállók, hanem szabad és erényes honfiak ellen harczolunk. Ismeretes hadseregeink szomorú állapota; senki sem tiszteli jobban mint én az angol csapatokat; tudom, hogy képesek mindenre, kivéve a lehetetlent, már pedig az angol Amerika meghódítása lehetetlen. Nem habozom kijelenteni önök előtt, hogy képtelenek lesznek meghódítani Amerikát. Minő a mi helyzetünk amott? nem ismerjük összes veszélyeit, de tudjuk, hogy három hadjáratban senminek sem tudtak végére járni. Összehalmozni költségeket és erőfeszítéseket, összehalmozni minden segílyt, mellyek megvásárolhatók vagy kölcsönvehetők, kufárkodni, alkudozni azon nyomorult németországi fejedelmekkel, kik eladják s egy idegen fejedelem mézsárszékeire küldik alattvalóikat: ezt megtehetik öök; Amerikát azonban nem igazhatják le. Hogyan? rájok uszítani a szákmányszomj és orgyilkosság eme bérevez gyermekeit! ezen bérbefogadott diih ragadozásának dobni oda öket és vagyonukat! Hé amerikai volnék, miként angol vagyok, nem tenném le fegyveremet, míg csak egy idegen katona tapossa hazám földét, soha, soha! Ki, ki hatalmazta fel önöket arra, hogy nem elégeve meg a háboru csapásait, a vadak buzogányával és fejszéivel egyesítsék fegyvereiket?”

S midőn Suffolk lord erre így válaszolt: Szégyen nélkül folyamodhattunk azon eszközökhöz, mellyeket Isten és a természet kezéinkbe helyeztek, — Pitt következőleg vágott vissza: „Illyesmit kellett nekem hallanom ezen országban, ezen házban? Mit képzol magának a nemes lord Istenről és a természetről? hogyan merészkedhetik Isten törvényével igazolni azon gyalázatoságot, mellynél fogva ama kanibálok vérengzéseibez folyamodott, kik összetépik, szétszaggatják, fölfalják áldozataikat, megiszszák véröket, diadalmi jelvényt készítenek hajzatukból? Én vallásunk szolgálira hivatkozom, hogy boszulják meg eme szentségtörő vádat; felhivom a püspököket, hogy vessék közbe stolájuk szentségét, a bírák togájuk tisztaságát, s mentsenek meg bennünket illy hallatlan profanatiótól; felhivom önöket mind, lordjaim, hogy boszulják meg öseik méltóságát, s a maguk, valamint az egész nemzet jellemét. Ezen képek között látom azon nemes lord halhatatlan ösét, kinek válaszolok; látom Effingham lordot, a győzhetetlen hajóhad dicső megsemmisítőjét, eltelve a legmélyebb méltatlanko-

dással. Hiába védelmezte amaz Nagy-Britannia vallását és szabadságát Róma zsarnoksága ellen, ha köztünk az inquistióénál gonoszabb iszonyatosságok hozatnak létre és szentesítettnek. Önök vérszomjas kannibálokat küldenek, ki ellen? . . . saját protestans testvéreik ellen. Spanyolország, mely hadsorai között harczai ebeket uszított az ellenségre, . . . ne dicsekedjék többé elsőséggel a barbárságban, mióta mi még dühösebb szelindekeket oldoztunk le lánczaikról s uszítottunk honfitársaink ellen . . . A főpapok siessenek megtisztítani országunkat illy roppant szennytől, illy undok vétektől. Lordjaim, én agg és törődött vagyok, nem mondhatok többet; de nem hajthattam volna le fejemet ma este vánkosomra, ha ki nem öntöttem volna méltatlankodásomat.“

North lord, ki annyira fitogtatta közönyét, hogy még a legheve-
sebb philippikák alatt is tettette magát, mintha aludnék, megrendült e szavak hallatára s megbizottakat küldött Amerikába, hogy minden áron igyekezzenek kiegyezkedést létrehozni. Későn volt. Az amerikaiak jól tudták, mennyire veszélyes bizni egy felingerült ur megbocsátásában, s másrésről már megizlelték a függetlenséget. Elhatározatván tehát a háboru, az udvar előtt nem nagy kegyben álló Keppelt, a nagy hadvezért, választották ki arra, hogy azt folytassa a tengeren. A congressus erőt meritve a veszélyből, korlátlan hatalommal ruházta fel Washington, kölcsönöket vett föl, s legyőzve a nemzetiségi féltékenykedéseket, igyekezett megszerezni a francziák szövetségét. Franklin Benjamin és Lee Artur, kik annak megkötése végett Európába küldettek (1777), ezt, s nevezetesen Franciaországot telve találták bámulattal egy uj, de jogait féltékenyen őrző nép egyszerű erényei iránt, melly nagyhamarjában összeszedett csapatokkal diadalmasan szegült ellen azoknak, kik megreszkettették Európát. A classicusok a Fabiusokhoz és Curiusokhoz hasonlították őket; a philantropok szabadsági nyilatkozatukban hadüzenetet láttak a zsarnokok ellen s győzelmüket minden reményök beteljesülhetésének zálogául tekintették; minden nemes szív hön ohajtotta ezen háboru sikerét, melly ama század annyi politikai és dynasticus háborui között egyedül felelt meg az akkortájban keletkezőben levő eszméknek. Franklint továbbá, ki természettani fölfedezései folytán már előbb is hírneves férfit volt, még inkább csodálták egyszerű modora és öltözéke miatt; a bölcsészek, kik akkor a közvélemény intézői s a dicsőség osztogatói voltak, a magukéi közé számították őt, s népszerűvé tették nevét, míg ő, ki a becsületes külső alatt szemfüles férfi volt, nevette ugyan, de hasznára is fordította tulzáseit.

Franciaország ohajtotta lemosni a hétéves háboru gyalázatát; a bölcsészek sarkalták, hogy lépjen fel, mint az emberszerető elvek hirdetője és gyámola; mindenkinek tetszett a vetélytársnő lealázása, csak a pénzügyek ne lettek volna olly szomorú állapotban; egy királyhoz nem illett bátorítani a lázadást; Turgot feltűntette, hogy czélszerűtlen dolog lenne segíteni a gyarmatokat, minthogy Angolország bizonyára minden erejét fel fogja használni azok leigázására, míg másrésről nincs már messze azon idő, midőn az anyaországok kénytelenek lesznek lemondani távoli birtokaikról s hasznukra fordítani a kereskedelmi viszonyokat. A versaillesi cabinet tehát ide-oda ingadozott; kizártaknak nyilvánította a hajófelszerelőket és a hadizsákmányokat, de azért engedte őket bejöni a kikötőkbe; nem ismerte el a követeket nyilvánosan, kéz alatt azonban kihallgatta őket; megengedte a fegyverek és élelmiszerek szállítását Amerikába. Bourgoyne-nak Saratogánál történt megverése után azonban az amerikai küldöttek határozott választ követeltek XVI. Lajostól, különben alkudozásra lépnek Angliával s szöveteznek vele Franciaország ellen. Az utóbbi tehát most már csak dicsteljes háboru, vagy bizonyos veszteség között választhatott; a kicsinyesen töprengő Lajos azonban a helyett, hogy nyíltan elismerte volna az amerikaiak függetlenségét s velök együtt hadat üzent volna Nagy-Britanniának, a szövetségi szerződést kereskedelmi szerződés álczája alá takarta (1778. febr. 6.), Franciaország nemeslelküleg semmi előnyt nem kötött ki a maga számára azon ígéreten kívül, hogy az Egyesült-Államok soha sem fognak alkudozásokba bocsátkozni olly czélból, hogy ujra alá vessék magukat Angolország-nak; pénzben is tizennyolcz milliónyi előleget adott, kamat nélkül a béke megkötéséig; kezesseget vállalt egy, Hollandban kötött kölcsönért; de ami egész Európára nézve új és fontos volt, az abban állott, hogy illymódon törvényesítette a fölkelés elvét.

Franciaországból már előbb átment néhány önkényes Amerikába az ifju La Fayette marquis vezérlete alatt, ki előkelő házból származó és ritka erényű ifju nőt hagyott oda, hogy sikra keljen azon aristocraticus jogok ellen, melyek között felnövekedett. Néhány lengyel is utra kelt már, hogy véroket ontsák a szabadságért, mit hönn elvesztettek. Ezen önkénytesek azonban, valamint az irhoniak- és németországbeliek is, telve göggel és nem türve a fegyelmet, sokba kerültek és keveset használtak, úgy hogy elejénte La Fayette megérkezése sem tetszett mindenkinek. Ő tehát ezt írta a congressusnak: Áldozataim két kegy követelésére jogosita-

nak fel: egyik az, hogy a magam költségen szolgálhassak, másik, hogy szolgálatomat mint önkénytes kezdhessem meg. S valóban ezen rettentetlen ifjuság sokat használt nem annyira karjával, mint inkább azon nézet terjesztésével, hogy a gyarmatok ügye rokonszenvvel találkozik Európában. Végre XVI. Lajos is (szep). nyíltan csapatokat küldött d'Estaing gróf vezetése alatt s előparancsolta a hajóhadat.

Spanyolország elejente visszahuzódott, csupán amiatti félelemből, hogy a példa saját gyarmataiban is követőkre találhatna; később azonban nála is felülkerekedett a boszuvágy, mint közbenjáró elegyedett a vitába s felajánlotta szolgálatait Amerikának, ha ez biztosítja számára a Floridákat, lemond a neufundlandi halászatról, a Missisipin való hajózásról s az ezen folyó keleti partján fekvő területekről. Az első föltétel jelentéktelen volt, a másik kettő azonban visszautasított, minekfolytán Spanyolország megtagadta Amerika függetlenségének elismerését, mi valóban gyermekek és minden nyomték nélküli boszuállás volt, minthogy ő is megüzente a háborút Nagy-Britanniának s elküldötte hajóhadát, hogy csatlakozzék az Orvillers parancsnoksága alatt álló francia hajóhadhoz. A két hajóhad együtt hatvanhat sorhajóra rugott, s illy tengeri erő még soha sem fenyegette a szigetet, míg másrésről Bretagne és Normandia partjain hatvanezer ember állott készen a betörésre, mitől még inkább tartottak, mióta az irhoni zavargások veszélyeztették a belbiztonságot. A betegségek azonban megtizedelik a hajóhad legénységét, és mit sem hajtának végre, mi megfelelne a nagyszerű előkészületeknek; az angolok ezalatt elkeseredve a fölkelőknek a francziákkal való szövetezése miatt egész hazafiságukat és állhatatosságukat kifejtik, lemondva a pártoskodásról s pénzt és hajókat ajánlva fel. Egy valaki újból szóhozotta a kamrákban a gyarmatok függetlenségének elismerését; Pitt azonban, ki lelkéből gyűllölvén Franciaországot, ennek lealázását ohajtotta, s csak annyiban érdeklődött Amerikáért, amennyiben ezt angolnak tekintette, rögtön megszűnt pártolni ama javaslatot, mihelyt megvillant előtte a Franciaország elleni háboru reménye. Megtörve évei és saját heve által, Vilmos fia támogatása mellett utolsó izben jelent meg a parlament előtt (ápril 27.) és így szólt: „Boldognak érzem magamat, hogy a sir még nem záródott be fölöttem, s hogy fölemelhetem szavamat ezen ősrégi monarchia feldarabolása ellen. Ki mer neki tanácsolni illy áldozatot? elhomályosítsuk-e a nemzet dicsőségét, gyáván lemondva jogairól és legdrágább birtokairól? Egy olly nép, melly tizenhét év előtt megreszkettette

a világot, sülyedhet-e annyira, hogy így szóljon engesztelhetlen ellenségéhez: Vegyetek el mindent, csak adjatok nekünk békét? Ha béke és háboru között kell választanunk s ha a békét nem tarthatjuk fenn becsület nélkül, miért nem ragadjuk meg habozás nélkül a másikat? Nem tudom biztosan, milly erővel rendelkezik az ország, de bizonyára elégséges leszen az jogainak megvédésére, s aztán, mylordjaim, bármilly helyzet többet ér a kétségbeesésnél; tegyünk legalább egy erőfeszítést s ha bukunk kell, bukjunk mint férfiak.“ Ezeket mondotta gyöngye hangon, midőn azonban a miniszter azt kérdé tőle, milly eszközök lennének Amerika meghódítására, erőködött felelni, egyszerre azonban gutaütéstől találva lerogyott s kevés vártatva meghalt (máj. 11.).

A háboru elejente a tengerre szorítkozott anélkül, hogy a szárazföldre is kiterjeszkedett volna. Angolország husz csatában egy sorhajót sem veszett; ezen csaták többnyire eldöntetlenek maradtak, kivéve azt, mellyben Rodney György (1782 apr. 12.) Dominique és Saintes szigetek között öt hajót elfoglalt, köztök a tengernagyi hajót és Grasse tengernagyot is. Spanyolország ezalatt erőlyesen folytatja a háborut; elfoglalja a Floridákat, ostrom alá fogja Gibraltárt, s a bár Rodney nagyszerűen kitüntette magát az által, hogy ez utóbbit ellátta élelmi szerekkel s a sz. Vincze fok mellett tönkretette a spanyol hajóhadat, Spanyolorzágnak sikerült kárpótolnia magát, elfogván egy, Indiába küldött s negyvennyolcz milliónyi értékű angol szállitmányt. Minorcát, az angol hajófelszerelők menhelyét, szintén megszállotta Crillon herczeg, s a sz. Fülöp erősség, mellyet bevehetlennek tartottak, kénytelen volt megadni magát (febr. 5). Elliot tábornok ezalatt rettenthetlenül védte Gibraltárt, fölégette az ujonnan feltalált uszó ágyutelepeket, mellyeket tüzmenteseknek hittek, de mégis meg kellett volna magát adnia, ha Howe tengernagy nem jött volna segítségére (okt.). Az északi hatalmasságok semlegeseknek nyilvánították magukat; Holland elég nemtelenül segítette a francziákat, amiértis az angolok hadat üzentek neki, elpusztították az Antillákon, Gujanában, Malabarban és Coromandelben levő birtokait, örülvén, hogy illy módon alkalmuk került megkárosítani a vetélytárs kereskedelmét.

Amerikában Franciaország szövetsége ujra fölélesztette a bátorságot; Philadelphia felszabadult; csakhogy sokat kellett szenvedni azon pusztítások miatt, mellyeket az angolok az amerikaiak birtokain elkövettek, vadak módjára feldulván azokat; rendezetlen volt a pénzügy, elvesztették hitelüket s pénzjegyek s ezekkel együtt

eltűnt a becsületesség is; a hatóságok olyanok kezébe jutottak, kik egyéb érdemmel sem bírtak a szájaskodáson kívül; a congressus tehetetlenségben sinylődött, miként az új kormányok rendszeren; a hadsereg zsákmányolásból volt kénytelen élni. Továbbá azon amerikaiakban, kik nem feledkeztek meg angol származásukról, újra feléledt a francziák elleni régi ellenszenv, s minthogy úgy látszott, hogy nem tesznek annyit, mint tartoznának, végehossza nem volt a czivakodásoknak. A pártok között is ujult erővel törtek ki a viszálykodások, miként a lelkesedés csökkenésekor törjénni szokott; a királypártiak, kiknek száma a déli tartományokban, Virginiát kivéve, jelentékeny volt, vérszemet kaptak a haza bajainak láttára, s a büntetések csak még inkább elnérgesítették azokat. A francia segítség megérkezése ismét azon helyzetbe hozza Washington, hogy támadólag léphet föl, s ő szembeszáll az árulásokkal, a viszálykodásokkal, a lázadásokkal, míg másrésről a francziák szerencsés műveleteket hajtanak végre az Antillákon. Cornwallis lord meghódítja a két Carolinát s behatol Virginiába, Washington, Lafayette és Rochambeau azonban körülveszik őt és Yorktown mellett (1781. okt. 19.) nyolczvezernyi seregével együtt megadásra kényszerítik.

Párizsi béke.

Ezen csapás folytán megdől a North-miniszterium (1782) s Angolország bevallja, hogy beleunt egy olly háboruba, mellynél összes győzelmei veszteségére, áldozatai romlására szolgáltak. Már North lord alkudozott külön béke végett Franciaországgal; Rockingham miniszter Hollanddal és Franciaországgal, később pedig az Egyesült-Államokkal is kezdett békealkuvásokat; végre a parlament elismerte az amerikai függetlenséget. (1783. jan. 20.). Ekkor megállapították a békeelőzetek Párisban, mellyeknél a köztársaságiak többet nyertek mint remélték, minthogy Angolország, nem tarthatván meg többé birtokában a gyarmatokat, belátta, hogy bőkezűbbnek kell magát mutatnia irányukban, mintsem Spanyol- és Franciaország ohajtanák. Anglia tehát elismeri szabad és souverain országnak a tizenhárom Egyesült-Államot; minthogy mindegyik állam ura maga házában, a congressus csak ajánlhatja az angolok vagy királypártiak elkobzott jószágainak visszaadását, s az államok legnagyobb része csakugyan megtagadta ezen kívánsat teljesítését, miértis Angolország pénzzel vagy birtokokkal kárpótolta őket Uj-Skócziában. Mindkét nemzetnek megengedtetik a Missisipin való hajózás és a neufundlandi halászat. A határok független népek által lakott s azért ugy az egyik mint a másik fél előtt ismeretlen területeket foglaltak

magukban, miértis bizonytalanok maradtak, s többizben kevésben mult, hogy háborut nem idéztek elő, míg végre az 1842. aug. 9-ről kelt szerződés ezen kérdést is elintézte.

Franciaországnak ekkor szintén meg kellett kötnie a békét, mellynek értelmében messzeterjedőbb jogokat a neufundlandi halászatot illetőleg, Saint-Pierre és Miquelon szigeteket pedig korlátlan birtokul kapta; megtartotta Tabagot, de visszaszolgáltatta Granadát és a Granadinákat, Sz. Vinczét, Dominique-ot, Sz. Kristófot, Montserratot; indiai birtokait gyarapodva kapta vissza, továbbá Afrikában Senegalt és Gorea szigetét; eltöröltettek a dünkirchene kikötőre vetett megszorítások. Spanyolország Anglia javára lemondott Minorcára és a két Floridára való minden igényeiről, miért kárpótlásul a Bahama és Providence szigeteket kapta, s jogot nyert festő-fákat vágni a Honduras öbölnél. A magára hagyott Holland kényszerült átengedni Angolországnak Negapatnamot, s hajózási jogot adni neki az indiai tengereken.

A sulyos áldozatok, mellyeknek Angolország magát alávetni kényszerült, megbuktatták a miniszteriumot; az új kormány azonban, mellyet *coalitio-miniszterium* nak neveztek, minthogy a különféle pártokból alakult, elfogadta a békét, melly Versailles-ban iratott alá (szept. 13.). Szövetségesek nélkül hatalmas ellenségek által szorongatva, belháborúval s megosztással a parlament keblében, Angolország valóban megelégedhetett, ha becsülettel kigázolt a bajból. A háboru elején uralkodó ingadozás, a későbbi kegyetlenkedések, a boszuvágy választása tanácsadóul, megsemmisítettek minden reményt arranézve, hogy szerencsésen fejezhessen be egy olly háborut, melly neki három millio alattvalójába, egy millio négyszög-mérföldnyi (miglia) területbe, százezer katonába s a nemzeti adósságnak száz millio sterlinggel való növekedésébe került. S mégsem vesztett annyit, mint félni lehetett, mert a félbeszakított kereskedelem csakhamar még nagyobb lendületet nyert; több haszuot igyegekeztek huzni a miveletlenül heverő területekből és ama roppant összegek megtakarításából, mellyekbe az aacheni béke után a gyarmatoknak védelmi állapotban való tartása került. Franciaország remélte, hogy tönkrejuttatja a brit hatalmat és kereskedelmet, de ha sikerült is neki elismertetni vele a gyarmatok függetlenségét, ebből semmi előny sem háramlott reá, hanem inkább olly példát nyujtott, mellyet nem sokára az ő kárára utánoztak.

Canadában a francziák elejénte számos birtokot adományoztak a király nevében hűbér vagy szabad allodium gyanánt polgári és

katonai tisztviselőknél, kik aztán azokat másoknak adták alhübérül bizonyos állandó összegért. A canadai kormányzó korlátlan hatalommal bírt, míg nem 1663-ban a párisi jogszolgáltatás mintájára törvényszéket alkottak. Midőn az angolok meghódították, megígérték, hogy képviseleti intézményeket fognak neki adni, miként többi gyarmataiknak, egyelőre pedig a korona magának tartotta fenn ítélőszékeket állítani fel a polgári és bünyügek elintézése végett, „meg-egyezőleg a törvénnyel, a méltányossággal, s amennyire lehetséges, az angol törvényekkel.“ Ez azt jelentette, hogy nem akarják egyszerre megtámadni a francia szokásokat, minthogy azonban minden módon igyekeztek meghonosítani az angol szokásokat, ezzel maguk ellen ingerelték a canadaiakat. A többi gyarmatokkal kitért viszály tanácsosnak tüntette fel nem izgatni Canadát, nehogy ez is hozzájok csatlakozzék; azért tehát jóváhagyattak a párisi szokások és a kath. vallás, mikhez még az angol mintára alakított esküdszék is csatoltatott. North lord elfogadtatta ezen javaslatot (1774), bármennyire lármáztak is a whigek, hogy a nemzet lealázza magát egy más nép törvényeinek és vallásának elfogadásával; sőt annyira mentek a francia nemzetiség pártolásában, hogy angol gyarmatosoknak nem is engedtek területeket, míg végre 1795-ben, midőn már megszűntek létezni az előbbi veszélyek s szükségesnek látszott utat engedni a túlnépesedés csökkentésére, s menhelyet nyújtani az angolamerikai loyalistáknak s a feloszlott seregek katonáinak, a fiatal Pitt egy új javaslatot terjesztett elő, mellyszerint Felső-Canada az angol törvényhozás alá helyeztetett, a birtokok az angol törvények szerint rendeztettek, behozatott a Habeas corpus, s a vámügyi törvények mindenütt a kormány számára tartattak fenn, a mellyekkel való rendelkezés azonban a tartományi törvényhozásra hagyatott, megfelelőleg az 1778-ki nyilatkozatnak, melly által a brit parlament lemondott azon jogáról, hogy az anyaország javára adókat szedjen be. Ekként volt berendezve Canada egészen az 1840-iki forradalomig, s minthogy legnagyobb részt francia kivándoroltak képezték lakosságát, nem hagyott fel panaszaival s szította a surlódásokat Angolország és az Egyesült-Államok között.

Mialatt sorsuk Európában eldöntetett, az Egyesült-Államok folytonos viszálykodásban állottak egymással, s Washingtonnak is kijutottak ama keserűségek és ellenmondások, mellyek mindenki számára fen vannak tartva, ki a hazának szolgál. A congressus jutalmat ígért a katonáknak, de mivel képtelen volt ígérését bevál-

tani, ezek egy heves röpirat által izgatva fellázadtak, s a polgárháboru ugyancsak kivánt nevetség tárgyul szolgált volna a királyoknak, ha Washington eszélyessége közbe nem lép. Leccsillapítván a lázongókat, visszaüdvén az ellenséget, Washington letette a hadvezéri méltóságot (decz. 23), minthogy nem nagyravágyás, hanem a szabadság és haza önzetlen szeretete által vezéreltetett; lélekben kifáradva visszavonult mountvernoni birtokára, ama nyugalomba, melly diszesebb volt, mint Napoleon trónusa. Nem volt ő antique mintájú hős, hanem becsületes ember; áthatva kötelességének eszméjétől, azt őszintén teljesíti; szilárd levén meggyőződésében, egyes eljárásában ¹⁾, nem retten el a nehézségektől, bizik a Gondviselésben; s erősebb levén mint saját és mások szenvedélyei, mindenkor ugyanazon egyszerű és nyugodt magatartást tanusítja; szerény és béketűrő levén, nem vágyakozik kormányozni az embereket, vagy magára vonni bámulatukat, hanem egyenlő marad mindig, akár saját birtokát művelje, akár Amerika sorsát intézze. Kilencz évig harczolva ez utóbbi függetlenségének megalapítása végett, még tíz évig küzdött olly czélból, hogy kormánynyal lássa el, s esz idő alatt soha sem vesztette el bizalmát saját ügye iránt, sem becsületességét, sem önzetlenségét.

A democraticus párt által hevesen megtámadva, képes volt nem mutatni megbántódást; csupán Jeffersonnak, a párt fejének, írta a következő sorokat: „Soha sem képzeltem volna, hogy, nem mondom valószínű, de lehetséges legyen, miszerint, míg én minden erőmet megfeszítettem, hogy nemzeti politikát alapítsak meg, melly egészen a mienk legyen, s megőrizsem az országot a háboru borzalmaitól, — kormányzatom összes tényei olly durva és álnok módon, olly tulzott és illetlen kifejezésekkel torzittassanak el s magyaráztassanak félre, minőket alig lehetne alkalmazni egy Neróra, vala-

¹⁾ La. Fayette-nek, ki a francia forradalom alatt panaszkodott a régálmak miatt, ezeket írta: „Ne törődjék sokat együemelly, képtelen állításokkal, mellyek egy meghiusult remény okozta első hevületben, meggondolás nélkül, mondatnak ki. Aki gondolkozik, el fogja ismerni azon előnyöket, mellyeket mi a francia hajóhadnak, és parancsnoka büszgalmának köszönünk; egy szabad kormány alatt azonban ön nem folytathja el a sokaság szeszátát; mindenki beszél, a mint gondolkozik, vagy inkább beszél anélkül, hogy gondolkoznék, s következőképen ítéletet mond az eredmények fölött anélkül, hogy az okokat vizsgálná. . . . Az emberi természetben fekszik felindulni minden miatt, mi meghiusit valamelly kedvencz reményt vagy törvényt, s nagyon elterjedt esztelenség elitélni vizsgálat nélkül.“

melly hirdedt gonosztevőre, sőt valamely közönséges léhütőre is. De elég; talán nagyon is messze mentem érzelmeim nyilvánításával.“

Igen hevesen kikelt ellene az írlandi Conway, midőn azonban halálosan megsebesült, ezeket írta neki: „Képesnek érezvén magamat kezemben tartani a tollat néhány pillanatig, felhasználok ezt arra, hogy kijelentsem önnek őszinte fájdalomat afölött, miszerint olyasmit tettem vagy mondottam, mit excellentiád zokon vehetett. Pályafutásom végén az igazság és méltány arra ösztönöznek engem, hogy kijelentsem utolsó érzelmeimet. Az én szemeim előtt ön nagy, kiváló férfi. Vajha hosszú ideig élvezze ön azon államok becsülését, tiszteletét és szeretetét, mellyek szabadságát ön erényeivel istápolta.“ Ennél nagyobb hódolatot egy hős sem várhat!

Az Egyesült-Államok alkotmánya.

A háboruból azonban Amerika erőfogyottan lábolt ki, pénz, ipar, egyetértés nélkül. A nép és a rajongók, kik mindig aranyhegyekről álmodoznak, most csalódva látván magukat reményeikben, forrongani kezdettek; sokan remélték, hogy a gyöngé kormány önmagától megbukik s visszatér az angol iga alá, valamint a zsidók is visszakiváncoktak az egyiptomi husos fazekakhoz. Az erény segítségül jött. A tiszték, kik megszokták egymást testvéreknek tekinteni ugyanazon atya alatt, fájdalommal levén eltelve amiatt, hogy el kell válniok s a királypártiak cselszövényeire hagyniok a hazát, Knox tábornok alatt az ötszázak társulatát alakították olly czélból, hogy egymásnak kölcsönösen segítségére legyenek; azon veszélynek, hogy ezzel netán valamely, mindenkorra fenmaradó rend alakittatnék, melly az államra nézve is veszélyessé válhatnék, elejét vették az által, hogy pusztán a jótékonyságra szorították. Az adósság törlesztése végett öt százaléknyi beviteli vámot indítványoztak, a javaslat azonban visszavetttén, emiatt a hitel is megrendült. Továbbá mindegyik állam saját külön érdekei szempontjából alkotott kereskedelmi törvényeket; a kivitel többé nem állott az angol lobogó védelme alatt, míg másrésztől számos kézművek tekintetében Angolországra voltak szorulva. Mindez részleges fölkeléseket eredményezett, mi alkalmat szolgáltatott Nagy-Britanniának arra, hogy több kikötőjéből kizárja az amerikaiakat.

Mindezen baj onnan származott, hogy nem létezett valamely közös kötelék az egymástól olly távol fekvő s érdekre nézve is annyira különböző államok között, mellyek közül egynek ellenszégülése valamennyinek rendeletét meghiusította. Átaláosan érezték tehát az összetartás szükségét, hogy kifizethessék adósságaikat s

elnyombassák az itt-ott fölmertülhető zavargásokat, s következőkép belátták, hogy módosítaniok kell a szövetségi szerződést. Említettük már, hogy a congressus nem birt souverain és törvényhozói hatalommal, hanem csak annyira korlátolt felhatalmazással bíró képviselők gyülekezete volt, hogy határozatainak mindegyik állam által jóvá kellett hagyatniok, miértis egy ilyen állam léhasága- vagy ellenszegülésével szemben is gyakran a rövidebbet kellett huznia. Ily alkotmányban mindenki észreveheti a protestáns jog befolyását, melyről máshol emlékeztünk.

A foederalisták ellenzéket keltettek ezen államszervezet ellen, nem mintha tagadták volna mindegyik állam felsőségét, hanem obajtották, hogy a közjó érdekében valamennyien egygyé alakuljanak, hogy központi, korlátlan hatalom alakittassék, mely fenhatósággal birna az összes, miként a külön kormányok minden egyes állam fölött, s jogában állna kényszeríteni úgy az egyeseket mint az államokat a szövetség feltételeinek teljesítésére; intézkednék a hadsereg és hajóhad fölött, — szóval, akarták, hogy a tizenhárom állam egy nemzetté alakuljon. A demokraták szintén elismerték ugyan egy központi hatalom szükségességét, ezt azonban csupán a független államok közti szövetségre reducálták. Franklin és Jefferson ez utóbbi véleményt osztották; Washington és Adams a foederalistákhoz csatlakoztak; találkozott olyan is, ki mérsékelt monarchiát indítványozott az angol király testvére alatt; a philadelphiai congressusban végre megállapított az új alkotmány (1787.), mely 89-ben lépett hatályba.

Ebben egy oly ország jelentette ki az emberek eredeti egyenlőségét, melyben akkor rabszolgaság létezett ¹⁾. A forradalom előtt az államok mindegyikének külön alkotmánya volt, s csak Angolország főhatósága által voltak egymáshoz kapcsolva. Megszűnván

---

¹⁾ Midőn a függetlenség kihirdettetett, mindenütt voltak rabszolgák, a háboru alatt azonban Pennsylvánia egy javaslatot fogadott, mely szerint a rabszolgaság minél előbb megszüntetendő volt; a massachusettek azt a törvényekkel meg nem egyeztethetőnek nyilvánították, azonképen a Potomaktól északra eső államok is valamennyien, Maryland és Delaware kivételével. Ezt tehetők is, minthogy a rabszolgák csak egy huszad- vagy tizöntödredészt tették a lakosságnak. A déli államokban azonban sokkal erősebb volt az arány s a négerekre volt bizva az összes házi és mezői munka, miértis itt fentartották a rabszolgaságot. Ez méginkább növekedett Louisiana és Florida megszerzése folytán; engedélyzetett az új államokban, mint Missouriban. 1790-ben az Unio területén hat-száz hatvan ezer rabszolga volt; 1830-ban két millio; 1840-ben három és fél millio.

cum kapocs, a háboru végett alakult confoederatio nem érintette a külön államok függetlenségét, s helyét az Unio foglalta el, melly csak módosította s nem semmisítette meg a függetlenséget. A szövetséges kormány, hogy a többi hatalmakkal szemben egy egységes testet képviselhessen, felruházott mindazon jogokkal, mellyek a békére, háborura, diplomatiára, szerződésekre vonatkoznak; emellett az államok egymás közti közlekedésének könnyítése végett reáruházott a pénz-, ut-, pósta-, rendőr-ügy, a kereskedelmi szerződések kötése, s a bíraskodás a külön államok vitáiban. A szövetségi kormány saját illetősége ügyeiben egyenes és közvetlen módon jár el, semmi más hatalomhoz nem folyamodva. A congressus által hozott törvények a szövetségi kormány által választott polgári tisztviselőkre bizatnak.

A kormány csupán a szövetségi kerület fölött gyakorol teljes felsőséget, melly száznegyvenhét négyszög-kilométernyi területből áll, csupán a szövetségi törvényekkel s közvetlenül az elnök és a congressus által kormányoztatik. Ide építették Washington városát, gyönyörű helyen, melly központ volt, mielőtt még a tartományok nyugat felé nem terjeszkedtek, s rendkívül alkalmas a külfölddel való közlekedésre; később középületekkel is gazdagították, a lakosság száma azonban nem akar emelkedni s a házak is szanaszét vannak szórva a roppant területen, minthogy a tartomány nem folytat kereskedést.

Ami a belkormányzatot, a polgárok közti viszonyokat, az értelmi és erkölcsi élet fejlődését s az anyagi műveltséget illeti, erőszben célszerűbbnek tartották külön törvényt hozni és fenntartani mindegyik állam felsőségét, mivel nem létezett közöttük elegendő egyöntetőség arra, hogy a szövetségi kormány híven képviselhetné valamennyizek nézeteit és szokásait. Illy módon igyekeztek összehangzatba hozni az egyesek függetlenségét az összeség biztonságával, miértis huszonnégy törvényhozás intézi az államok ügyeit. Csupán a tulságosan feltünő ellentétek megakadályozása végett állapodtak meg bizonyos pontokban, millyenek például a köztársasági kormányforma, s a hatalmak elemi megosztása. A kormányzók hosszabb vagy rövidebb időre választatnak a törvényhozó hatóság vagy a nép szavazata által; az alsóház legalább is egy évig tart, s a felsőház két vagy négy évig. Egyéb általános elvek inkább érzelem, mint irás útján állapíttatnak meg, mint például az emberek politikai egyenlősége, s azért az általános szavazás (suffrage universel); az emberi tökéletesedhetés, s azért minden babonás te-

kintet mellőzése a multa a társadalmi jog alkalmazásában; a közvélemény felsősége, s azért a nép törvényes hatalma. Ezen tanok, mellyek az angol törvényhozás törzsébe s a protestantismusba vannak beoltva, bizonyos egyformaságot hoznak magukkal, melly a szokásokban is nyilvánul.

Ami a formákat illeti, a végrehajtó hatalom az elnök kezébe van letéve, ki felelős kormánya tényeiért s nem bir absolut szavazattal. Ha időközben meghal, helyét a négy év leteltéig az alclnök foglalja el. Az ülészakok megnyitásakor az elnök egy üzenetben előterjeszti az ország állapotát s a tárgyalandó ügyeket, s minthogy nem léteznek miniszterek, miként Angliában, kiknek feladatuk volna azokat támogatni, állandó bizottságok neveztetnek ki minden ügy megvizsgálása végett, s ezek elnöke védi a jelentéseket s előterjeszti a kamrának a kívánt okmányokat. Az elnök és a senatus nevezik ki az összes nyilvános tisztviselőket, ideértve a főtörvényszék bírját is, kik, mint említők, még a törvényeket is hatályon kívül helyezhetik, ha ezeket az alkotmánynyal ellenkezőknek nyilvánítják. Annak, ki az Unio kormányától függő állomásokot tart elfoglalva, nem lehet helye a parlamentben.

Ez utóbbiban a nép belső érzelmeit, a létező érdekeket és az új eszméket egy, két évre választott kamra képviseli, mellybe minden negyvennyolcezer lélek egy képviselőt küld ¹⁾; a politikai tapasztalat, a meggondolás és a hagyomány közege a hat évig működő senatus, mellyet a különféle államok törvényhozó gyűlései választanak, és pedig nem lélekszám szerint, minthogy minden állam különbség nélkül két tagot küld, ekként képviselve a gyarmatok hajdani független rendszerét. Az Egyesült-Államok illy módon csupán egy nemzetet képeznek az alsóházban, míg a senatus független államok szövetségének képét tárja elénk. A senatus résztveszen a végrehajtó hatalomban, amennyiben örökös felette, s az elnöknek a senatus beleegyezésére van szüksége a követek és tisztviselők kinevezésére s a szerződések kötésénél. Nehogy pedig a két párhuzamos hatalom között összekocczanások merüljenek fel, az igazságszolgáltatási hatalmat szokatlan hatáskörrel ruházták fel, amennyiben ha a congressus netán tullepné saját jogkörét, a sértett polgárnak jogában áll kimutatni, hogy a törvény ellenke-

---

¹⁾ Az 1811-ki alkotmányhoz hozzátették hogy minden harminczötezer lakos, ideszámítva a rabszolgák háromötödét, egy képviselőt küldjön a congressusba; olly területek pedig, mellyeken nyolcz ezer férfi találhatók, a kamrában egy küldött által képviseltessenek, ki részt vegyen a vitákban, de nem a szavazásban.

zük az alkotmánynyal, s az ítélőszék, ha csakugyan olyannak ismeri fel, hatályon kívül helyezheti.

Az Egyesült-Államok tehát átvették az angol alkotmány legjavát, vagyis a három lényeges hatalom helyes összeállítását. Az angol alkotmány nem gondoskodik azon esetről, ha a két souverain hatalom között meghasonlás merül fel; az Egyesült-Államokban megállapították, hogy ha az elnök visszavet valamely javaslatot, melly azonban a következő ülészak alatt a két kamra által kétharmad többséggel megszavaztatik, a javaslat törvény erejére emelkedik. Csak a két kamra közötti véleményeltérés esetére nem létezik intézkedés.

A választási jog különböző a különféle államokban, de mindig democraticus alapon nyugszik; néhol evégre hetvenöt egész száz frank jövedelem, vagy hótízszáz egész ezer kétszáz franknyi értékű telek vagy tőke kívántatik. A központi és keleti tartományokban majdnem minden olyan egyén szavazatzoggal bír, ki valamely adót fizet az államnak, vagy katonai szolgálatban áll, kivéve a koldusokat és bűnvádi kereset alatt állókat, a szavazás golyócskák által történik. A színes egyének még azon tartományokban sem léphettek be a választói gyülekezetekbe, mellyekben emancipálva voltak.

A szavazati jog illy nagymérvű kiterjesztése magával hozta a népnevelés szükségességét, s valóban egy országban sincsenek annyira elterjedve az iskolák, az ujságok, a pósta. A külön törvényhozások alapját a közönséges angol törvény képezi, de igen számos módosítással. Eltörölték a helyettesítéseket, de semmi sem kötelez a birtokok minden áron való felosztására. A földmivelő atya helyét többnyire az elsőszülött foglalja el; testvéreinek a tőkpénzeket engedi át, vagy zálogokat ad, s azok aztán a kereskedelemre adják magukat, vagy még művelés alatt nem álló területeken szereznek birtokokat.

A halálbüntetés igen ritka; egy büntetőszéki ügyész megkíméli a sértett feleket a törvényszéki eljárás költségeitől. A polgári perrendtartásban nem utasították vissza az újításokat, miként az angolok, a régi formák iránti kegyeletből.

Nem levén uralkodó nemzet, hogy egy nomzetté egyesüljenek az egyediség feláldozása nélkül, nem csak kölcsönös türelmet, hanem teljes lelkismereti, vallás,- sajtó,- tanítási szabadságot hoztak be, úgy hogy ott semmiféle államvallás nem létezik, s a quakereket fölmentették a bűség- és törvényszéki esküktől, valamint a ka-

tonáskodástól is, mint amik össze nem egyoztethetők az ő hitelveikkel: szóval, az ember szellemi része teljesen kivételt a törvény hatásköre alól.

Mindezek után, s tekintve ama sok mindenfélét, mit az amerikai alkotmányról az utóbbi időkben összebeszéltek, tartózkodni fogunk azt tökéletesnek nyilvánítani; annyit azonban nyíltan kijelentünk, hogy azt a legjobbnak tartjuk, ha tekintetbe vesszük az ország hallatlan felvirágzását. Igaz, hogy az új köztársaság oly szerencsés volt, miszerint roppant terület fölött rendelkezett fenyegető szomszédok, s azért külfáboruk nélkül, minekfolytán a szövetséges hadsereg tizenkét ezer emberre van leszállítva s a hadügy, mi az európai pénzügyek feneketlen hordaját képezi, ott csak 21—27 millio frankot emészt föl. Ugyanazon ok eltávolította a belső veszélyeket is, minthogy az ipar végtelen tért látott maga előtt; a tevékenység a természet ellen irányulhatott, a szabad ember szabad féket eresztetett hajlamainak, mások megkárosítása nélkül. Nem léteztek tehát hivalkodók és koldusok, a köztársaságok eme rákfenei, mert aki akar, talál munkát és módot a meggazdagodásra. A szabadságért való közös lelkesedéssel, vallási vakbuzgóság, kiváltságosok hányavetisége, hivalkodók zavargásai, a kényuralom vagy szolgáltság megszokása nélkül, a demokrátiái csmék soha nem látott és roppant hatású elterjedettségre tettek szort.

Az alkotmány elfogadtatott, daczára hogy némellyek tulságosan messzeterjedőnek, mások meg nagyon is korlátoltnak tartották, s úgy a foederalisták mint az antifoederalisták, vagyis az előkelők és demokráta pártjai, megegyeztek abban, hogy Washingtont választják elnökül (1789), ki még nagyobb tiszteletnek lön tárgya, mióta a hatalmat letette. Midőn azonban a francia forradalom új üszköt dobott a világba, a demokráta föltétlenül mellette nyilatkoztak, kijelentvén, hogy az Egyesült-Államoknak kötelességök támogatni egy barátságos viszonyban álló és szabad népet; a foederalisták semlegességet sürgették és alkudozásokra léptek Angolországgal. A foederalista-ellenes párt tulsúlyra jutott a nép között, Washington lemondása után azonban (1797) mégis egy foederalista, John Adams, neveztetett ki utódjává, ki együtt volt Franklinnal Versaillesban, később számos diplomátiái küldetésben vett részt s első londoni követ volt. Ő tengeri haderővel ajándékozta meg hazáját, miáltal csakhamar az elsőrangu hatalmasságok sorába emelte ¹⁾.

¹⁾ Jó lesz nem tévesztetni szem elöl, hogy mindaz, mit szerzünk az ame-

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

India.

India mindenkor számos fejedelemségre volt felosztva, mellyek között egy tulsulylyal birt¹⁾. Kevéssel Sándor után, Palibotrában, a Ganges partjain és Patna közelében, egy fejedelem emelkedett hatalomra, ki uralmát a Bengali-öböltől az Indusig terjesztette ki s a magadhai birodalom, mint nevezetett, még a VII. században is jelentékeny volt. A belföldiek azonban a Ganges és Jumna közötti tartományt tekintik a miveltség központjául, melly azért Madhyadessa, közbenső tartomány, vagy Aryavarttha, hősök lakhelye, nevet kapott; itt számos város következett egymásután főváros czimmel. Az utolsó Kanodsa volt a Ganges nyugati partján, s nagy fontossággal birt a IV. V. és VI. században, midőn Perzsiában a Sassanidák uralkodtak; jelentőségét az arab hódítás után sem veszítette el. 607-ben azonban, Harcha-Vardhana halála után, ki buzgó buddhista volt, a bramisták kerekedtek felül, amidőn is véget érven a Maha-radsák, a politikai egység is megszűnt.

Az arabok és perzsák főleg három birodalomról tesznek említést, mint olyanokról, mellyek érintkezésben állottak Nyugat-Ázsiával; ezek: Kabul, Sind, Malva. Az első a közönséges időszámítás első századaiban egy török kalandor alapította, ki Tibetből jött; vallása a buddhismus volt s a Sassanidák bukásával jelentékenyen gyarapodott. Buddhisták voltak Sind királyai is, kik az Indus alsó völgyét birták a nyugatra és délnyugatra fekvő tartományokkal. A malvai birodalom Guzeratot s a Cambajai-öblöt foglalta magában, s saját terményei és idegen kereskedők látogatása által gazdagságra jutott.

Az arabokat heves térítésvágyuk csakhamar ezen országokba hozta, s Mohammed, ommiád tábornok, elfoglalta Sindet, hol moscheákat emelt és számosakat kényszerített a próféta vallásának elfogadására. A meghódított országban egymástól független fejedelemségek keletkeztek, mellyek azonban valamennyien elismerték a bagdadi khaliffa szellemi főhatalmát s köztük kiválólag emli-

rikai alkotmányról mond, az északi és déli államok között kitört polgárháboru és a rabszolgaság eltörlése előtt iratott. Fordító.

¹⁾ Lásd X. Könyv 360 lap.

tést érdemelnek Multon és Mansura. India legnagyobb része még nem vesztette el függetlenségét, s Kabulban a buddhista dynastiát egy bramin uralkodócsalád váltotta fel, mely átkelt az Induson s kiterjesztette uralmát a mai Lahorerá. Később azonban, a X. század közepetáján, Gazna a török Alp-Tekin uralma alá került, amikor is kezdetét vette a Gaznevidák uralma, kik mihamar leigázták Kabult és nagy részét Ázsiának. A kabuli király, megfosztva fővárosától (990), nem késett átengedni számos, az Industól nyugatra fekvő birtokait, kiköve azonban a buddha- és bráma-cultus szabadságát. A gaznevida Mahmud megkezdette portyázásait (1001) a bálványimádók ellen; átment az Induson (1004), s mindenkit legyilkoltatott, aki nem akarta elfogadni az izlamot, a gyermekek és nők rabszolgákká tétettek, a templomok és bálványok leromboltattak, a nép vagyona a katonák zsákmányává lett. Mathura (Motra), hol Krishna született s ezer márvány palota és megszámlálhatlan mennyiségű templom létezett, a földdel egyenlővé tétetett (1017); elfoglalta Kanodsát és hét kastélyát, s bevette azon erősségeket, melyekbe a hajdani kormányzók menekültek. Sumenatban, a guzerati partokon, a Siva-cultus székhelyén, mellynek köve meggyógyította a gyógyíthatlanoknak tartott betegségeket, roppant számu hívők gyülekeztek össze, kik semmi ellenállást nem tanusítottak, azt hívén, hogy Istenök majd maga megvédi őket; ezek valamennyien kardélre hányattak. Az izlam terjedésének csak Mahmud halála (1028) vetett véget.

Ha a hinduk már előbb is óvakodtak az idegenekkel való összevegyüléstől, most valóságos borzalmat kezdettek érezni irányukban; a tudományok, mellyek Kashmir és Benares érintetlen völgyeibe menekültek, most még megközelíthetlenebbekké lettek; Kashmir királyai minden idegent kizártak; a nők a lakosztályok legrejtettebb részébe száműzettek, holott előbb ünnepélyek alkalmával még az idegenek előtt is fátyolozatlanul jelentek meg¹⁾.

Az európai hódítás előtt mahomedánok és benaszültek mint uralkodók és alárendeltek éltek egymás mellett Indiában, anélkül, hogy összevegyültek volna; az izlam csupán az északi részekben talált követőkre apatanok és afghanok között, a tatár dynastiák után fenmaradt hagyományok behatása és a hódító fejedelmek zsoldjába szegődött számos perzsák és arabok folytán. A mahomedánok száma illymódon mintegy tíz millióra vagyis a lakosság egy tizedrészére

¹⁾ Reinaud emlékirata, felolvasva a francia Akademia nyilvános ülésén, 1846-ben.

szaporodott, kik különválva a benszülöttektől, a székhelyeket, a kereskedő városokban és erődített helyeken laktak, de sohasem a nyílt térségen vagy az ország belsejében, hol a hinduk fentartották pantheisticus vallásukat, kasztjaikat s a külföldiektől való idegenkedésöket.

A birodalom nagy kerületeinek miudegyike egy subab kormányzása alá volt rendelve, ki a császárt képviselte s kinek Akbar utasításai a következőket parancsolták: „Mindenhez imádsággal fogjon; csak arra gondoljon, hogy jót tegyen az emberekkel, s ne bánjék velök tulkeményen; szokjék hozzá az eszélyességhez; igen kevesek előtt tárja fel titkát; a biróság, melly az igazságért lángol, szaporodjék kormányzása alatt; ne sujtsa a várakozás büntetésével azt, ki igazságot követel; tudja meg, hogy ő gyámnoki hivatalt visel; hogy hatalmának legszilárdabb alapköve a nép ragaszkodása; ha ezt elnyerte, aludjék békével; tartsa kegyét és ellenszenvét az ész igája alatt; igyekezzék helyes intésekkel elejét venni az engedelmetlenségnek; ha czélját éri, feddés- és fenyegetésekkel dorgálja a makacszkodókat; fogassa el őket, börtönöztesse be, veresse meg, fosztassa meg valamelyik tagjoktól, de csak végső esetek és érett megfontolás után foszszon meg valakit életétől.“ Ekként folytatja figyelemzetéseit, mellyek nagyon általánosak egy törvénykönyvre nézve.

A subabnak alá voltak rendelve a fudarok, kik kísérték őt minden hadjáratában joghatósági területén belül, s szerették, ha nabab-oknak, vagyis helytartóknak neveztek őket, melly czimet az európaiak adták nekik s melly később egyértelmű lett a subab-bal vagy muzulman alkirálylyal, míg a raja nevet a hinduk alkirályjai viselték. Ezen méltóságok visszavonhatók voltak, s a kényurak szívesen változtatták alattasaikat, nehogy ezek tulságos hatalomra jussanak; miután azonban a központosítás gyengülni kezdett, a nababok olly morészekké lönök, hogy függetlenekké tették magukat, s hatalmukat örököseikre is átruházták. Nem sorolom föl az alárendelt hivatalokat. Míg a kadik a Korán szerint hoztak ítéletet a muzulmánok számára, a hinduk rendszeren választott birákban egyeztek meg, kik többnyire a braminok közül vétettek. Sok tartományban fentartották magukat a benszülött fejedelmek, kik adót fizettek, s némellyek roppant területek fölött uralkodtak, mint a misorei éstangorei királyok; a belső kormányon nem történt változtatás.

A hódítás továbbá a hajdani alkotmány egy kiegészítő elemét, a helységet sem szüntette meg. Ekként neveznek néhány ezer holdnyi területet, mellynek lakosai egy községet alkotnak, s elüljárói

egy potail, ki a közügyekre s a rend fentartására ügyel, egy karnum, ki a művelési költségeket és a terményeket tartja számban, egy tallier, ki a bűnügyeket vizsgálja, s egyéb tisztviselők a kormányzat különféle ágaira. Ilyenek voltak emlékezetet haladó idők óta, a határok és családok majdnem minden megváltoztatása és anélkül, hogy a politikai változások a belgazdálkodás felforgatását is eredményezték volna; mindmégannyi apró köztársaságok a nagyterjedelmű, változékony keleti monarchiák alatt. Legnagyobb részökben némi vagyon- és munkaközösség létezik, miáltal mindenki valamennyinek támogatását élvezi. Az adó levonása után fenmaradó jövedelem a kiki által művelt területaránya szerint osztatik fel, s egyik a piacra megy, másik a különféle mesterségeket gyakorolja. Némelly helységekből a földbirtokoknak minden évben más gazdájok van. Az adót különféleképen vetették ki és szedték be, s az aratást akkor becsülték meg, mikor még lábön állott. Egy dewan kibérelte valamely tartomány összes birtokainak általános adóját; a zemendar albrétbe vette a különféle kerületeket, mellyeket földművelőkre (ryot) vagy helységekre osztott, adószedő lett, s mint ilyen olly hatalommal birt, hogy még kerülete csapataival is rendelkezhetett; szóval, valóságos fejedlemnek látszott, polgári és bűnügyi joghatósággal.

Ezen intézményt tehát a hűbérséghez hasonlíthatnók, csakhogy a mi hűbéreseink valódi birtokosok voltak földjeiknek, s az adókat a maguk számára hajtották be, míg ott a császárt tekintették egyedüli birtokosnak. Igaz, hogy a ryot teljes joggal használta birtokát, mellytől csak akkor fosztatott meg, ha nem teljesítette kötelezettségeit s azt másra is átruházhatta.

Mindenek élén a nagy-mogul, Tamerlán ivadéka állott, ki korlátlan hatalommal volt felruházva; a tartományokat az ő nevében kormányozták a subabok, kik magukat gyakran azok független urává tették, mellettök számos összármasú benszülött fejedelmek léteztek. Ezen aristokratiai és kormányzati hierarchia alatt állott a helység; ekként egyesültek egymással a fő kényurasága, a közép aristokrátiája és hűbérsége s az alap municipiuma és köztársasága.

A mogul birodalom. — Akbar.

Babur után, ki első volt az agrai mogulok között ¹⁾, Humajum (1530), ez után pedig Nagy-Akbar következett (1555), Tamerlán hetedik ivadéka, ki a muzulman uralom megalapítását India fölött

¹⁾ Lásd a XV. Könyv 261 lap.

az afghanok leigázásával készült befejezni, kik uralkodása elején elfoglalták Agrát és Delhit s majdnem összes birtokait. Legyőzve őket Panipat mellett, megvetette nagysága alapját; csakhamar megfosztotta őket bevehetlen erősségeiktől s lépésről lépésre visszaűzte; meghódította Guzeratot, betört Bengalába, Kashmirba és Sindbe; négy évet fordított Dekan meghódítására, míg végre fölvehette annak császári címét (1602). A szünet nélküli háborúk nem engedték meg, hogy ő mint a mogul birodalmának tulajdonképeni megalapítója, renddel és kormánynyal lássa el roppant birodalmát. A tizenöt juba, vagyis fejedelemség 9,074,388,125 rupiát, vagyis többet mint 400 milliárdot jövedelmezett neki évenként. Akbar intézményei, melyeket minisztere, Abul-Fazel, tartott fenn számunkra, részletesen megismertettek bennünket udvara fényével, s az ő kormányzati és igazságszolgáltatási eljárásával. Magához hitta a tudósokat, s penzsára vagy hindura fordítottatott szanszkrit és török műveket; szerette a festészetet is, noha ezt tiltja vallása. Akarta hallani és megvitatni a birodalmában létező különféle vallások dogmáit, minek folytán bizonyos szepticismus szállotta meg, mi őt türelmességre indította. Ugy lászik, azon reménnyel kecségtette magát, miszerint sikerülend egy általános hitté olvasztania a keresztény, mahomedán és bráhmai vallásokat; a szokott muzulman formula helyett ezt hozta be: Nincs más Isten, csak Isten, és Akbár az ő prófétája; megjavította a naptárt, amennyiben a hold-időszakok helyett a naphónapot hozta be.

Dsangir. Aureng-zeb.

Utódja Abul Dsangir lett, vagyis a föld meghódítója (1605), ki helyes rendőrségi intézkedéseket léptetett életbe; Agra és Lahore között 450 mérföldnyi (miglia) hosszúságú utat építtetett, mely el volt látva fákkal, kutakkal, karavanserailokkal, s adófizetésre kényszerítette a visapuri és golcondai királyokat. Fia és utódja Shah-Dsihan (1627), Delhibe helyezte át székhelyét; birodalmát még életében felosztotta négy fia között (1656), niből polgárháborúk származtak, míg végre Aureng-zeb, ki számos győzelmei által hírnévretett szert, az ajtatosság álarcza alatt kivégeztetvén a testvéreket s börtönbe vetvén az atyát, uralomra jutott (1659) s birodalmát a hatalom tetőpontjára emelte; Mohi-Eddin-Alemgirnek vagyis a vallás felvirágoztatójának s a világ meghódítójának czimezte magát. Kincsei nagy aranydarabokból és drágakövekből állottak, s ezek között egy kétszáznyolczvan karát sulyu gyémánt is létezett, melyet Golconda kizsákmányolásakor találtak. Főleg az ő páva-trónját

csodálták, ekként nevezve a fölötte levő mennyezettől, mely szín-aranyból készült, gyöngyökkel kirakva s elül egy óriási rubinnal, mellről egy ötven karátot nyomó gyöngy függ alá; a mennyezetet tizenkét, gyöngyökkel kirakott oszlop tartja. Aureng-zeb ritkán lakott városokban, hanem inkább mozgó táborokban; kétszáz teve és ötven elefánt, három, könnyű fából készült s szétszedhető roppant palotát hordott egyik helyről a másikra, egy napi távolságra egymástól, úgy hogy a hová érkezett, egy kész palotát talált. Utána százával jöttek a tevék, kincsekkel terhelve, továbbá kutyák és párdúcok, melyek be voltak tanítva a gazellák elfogására, s bikák a tigrisvadászatok végett; hosszas lenne elbeszélni és bajos elhinni, milly tömegtelen sokaságu állatok tartoztak kíséretéhez a viz, a konyhaszerek, a rahanemük, levéltárak, fegyverek hordása s az utak kijavítása végett. Midőn megállapodtak valamely roppant térségen, ezen fél millió vándorló a nagy mogul palotája körül ütött tanyát, melly felé egyenes vonalban irányultak a sátrak, egy pillanat alatt felütve és szétszedve.

Mint buzgó muzulmán számos rendeletet adott ki az Akbar alatt elharapózott erkölcsi lazultság megfékezése végett, üldözte a hindukat s moscheákká változtatta át pagodáikat. Ismét életbe léptette Akbar azon rendeletét, melly fölmentette az adóktól azokat, kik jobb karba hozták birtokaikat, s a hinduk rovására könnyített a muzulmanok terhein. Nagylelkű volt barátai iránt, de kérlelhetlenül járt el a legyőzöttekkel, s minthogy nyolczvanhét éves koráig szünet nélkül háboruskodott, roppant mérvben kiterjesztette hódításait.

Dekan, a Delhitől független legrégebb birodalom, az I. Mohammed zultán ellen föllázadt muzulmán Hassan Baku által alapított (1417); utódjai Braminoknak neveztettek, s ezek kihalása után a birodalom Amedabad, Berar, Amednagur, Visapur, Golconda nevű öt királyságra oszlott fel. Ezek szövetségre lépven, legyőzték a bisnagari vagy carnatei hindu fejedelmet s lerombolták fővárosát, mellynek területe huszonöt mérföld (miglia) volt s gyönyörű épületekkel és arany-födélű pagodákkal birt. Ezen országok azonban egyik a másik után elbuktak, s a két utolsót Aureng-zeb hódította meg.

Ennek halála után (1706) a birodalom negyven tartományból állott ¹⁾, mellyek a 35. szélességi vonaltól a 10.-ig terjedtek s évi

¹⁾ Ezek: Agra, Aud, Behar, Bednore, Bengala, Canara, Carnate, Sircar, Cochin, Caimbetur, Delhi, Dindigul, Allahabad, Gutich, Guzerate, Madura, Malabar, Malva, Multan, Misore, Orissa, Tianevelli, Travancor, mellyek jelenleg An-

jövedelmök tízezer millió frankra rugott, ámbár a termények értéke csak egy negyede volt annak, amennyit értők Angolországban fizettek. A birodalom azonban csakhamar hanyatlásnak indult; a hercegek kölcsönösen taszították le egymást a trónról; a testvérgyilkosságok kegyetlenségével egyenlő lépést tartott a fényűzés és elfajulás, mi alatt a raják és nababok függetlenekké tették magukat úgy, hogy a nagymogol hatalma utóvégre alig állott egyébből, mint hogy egy császári pátcnssal megerősítette az elhunyt nabab utódját.

Naneklismus.

Az Indus és Jumna között északra eső tartományokban, Nanek 1539-ben a szentség hírében halt meg Lahoreban, és sirjához seregestül zarándokoltak hivei és tanítványai, kiket nemzetiségi különbség nélkül toborzott össze és seik vagyis tanítvány név alatt gyűjtött maga köré. Argiunmal utódja, a Pothi-ban vagy bibliában gyűjtötte össze a mester tanait, mellyek a seik ek felekezetének adtak létet; ezek elvetve a brámai hagyományokat, egy láthatlan Istent imádnak s a felebaráti szeretetet tekintik az erkölcsan alapjául; különben türelmesek s kerülnek minden vitatkozást; a kasztokat eltörölték; husnemüekkel is táplálkoznak, a borjhus kivételével; templomaikban semmiféle bálvány vagy kép nem létezik; a nő szabadabb állást nyert; megtartották mégis a törzsek közti különbséget és az idegenektől elkülönzést. Aki ezen felekezetbe föl avattatik, kardot, puskát, ijjat, nyilat és lándzsát kap, továbbá egy csésze vizet, mellyben egy törrel kavarrják fel a czukrot. Harczias néppé szaporodtak a guruk vagy mesterek vezetése alatt, kik mint lelki főnökök gyakran viszálykodásban állottak a nagymogollal, beavatkoztak a polgári háborukba, de később minden világi befolyást elvesztettek s az ország számos sirdar vagy főnök között oszlott meg, kiket singh-nek vagyis oroszlánnak neveztek el. Ezek Mohammed-shah neveztek ki nagymogolnak (1717), ki 1739-ben uralkodott, midőn Shah-Nadirral, a persa birodalom helyreállítójával gyült meg baja, ki elpusztítván Delhit, meghagyta ugyan neki országát, de elvette az Indus nyugati partján fekvő tartományokat.

Alig távozott el Nadir, a mahrattok birodalmától elszakadt

---

golország közvetlen birtokait képezik; Berar, Serinagor, közvetett birtokai; Alsmir, Adoni, Concan, Condapah, Dowlatabad, Candesh, Visapur, mellyek jelenleg az angoloktól függő mahratt birodalmat képezik; Cabul, Cashmir, Candahar, Sind, mellyekből Afganistan áll; Assam és Butan, jelenleg függetlenek, de adózói a kínaiaknak. Nepal független fejedelemség és Lahore vagy Pendsab, a seik birtoka.

Berar tartomány, mely a mai napig fentartotta magát. Aud is függetlenségre vergődött (1747), lerázván magáról Ahmed-shah, Mohammed utódjának uralmát; így tett Bengala is, úgy, hogy a mogulnak utóvégre csak Delhi és Agra tartományok egy része maradt. II. Alemgir uralkodása alatt Ahmed, az abdallák, egy candahari afghan népség királya, megrohanta Delhit (1755) s elvitt mindent, ami értékes ott még maradt, sőt a falakat is ledöntötte, hogy a követeket elhordhassa; továbbá harmadizben a mahrattok pusztították el Dsihan Shaw alatt, s ezzel még a sirokat is felkutatták (1760); a candahari király azonban megtámadván őket, mint mondják, ötszáz-ezret leölt közülök. Azon muzulman kormányzók között, kik Shah-Nadir betörése után függetlenségre törekedtek, Davust-Ali-kan, Arcate tartomány nabábjá, melyben Pondichery és Madras feküdtek, annyira rettegett névre tett szert, hogy a hindu raják a mahrattokat hitták ellene segítségül.

Ezalatt azonban még rettenetesebb hatalmasságok keletkeztek ama partokon, ugymint portugálok, hollandok, francziák. Az előbbiek hódításairól már tettünk említést, valamint arról is, hogy majdnem összes birtokaiktól megfosztattak a hollandok által, kik ezidőtájtiban legmeszszebb terjedő telepekkel bírtak Ázsiában, a Sunda szigetektől kezdve a malabari partokig ¹⁾.

A francziák már I. Ferencz alatt megkísérelték gyarmatokat alapítani Indiában, de visszautzétván a zivatarok által, nem mentek tul a Jöreményfokán. IV. Henrik szintén ama részek felé irányozta alattvalóinak figyelmét s Bretagneban egy keletindiai társulatot alapított (1604), mely küldött is néhány szerencsétlenül járt hajót, de mihamar feloszlott. Ujabb kísérletek szintén meghiúsultak, minekfolytán a franczia hajótulajdonosok inkább Madagascar felé fordították figyelmöket. Richelieu (1642) ismét fel akarta éleszteni az indiai kereskedelmet s e czélból egy társulatot alkotott, messzeterjedő kiváltságokkal ellátva; de ez sem juthatott zöldágra. Egy másik társulat (1664), melyet Colbert tizenöt millióval és ötven évre szóló kiváltsággal látott el, lassan lassan olly virágzásnak indult, hogy felköltötte a hollandok feltékenységét. Martin Ferencz, ki egy gyarmatot alapított Pondichéryben, Koromandel partján (1674), azt a hollandoknak kényszerült átengedni, kik ott magukat megfészkelni szándékozván, félelmes erősséggé akarták átalakítani (1693). A ryswicki

¹⁾ XIV. Könyv. 16. és 17. fejezet.

béke folytán azonban Pondichéry visszaadott a francia társulatnak az új erődökkel együtt, s Martin, ki mint kormányzó tért oda vissza (1697), az európaiak egyik legfontosabb állomásává Ázsiában s a francia birtokok fejévé tette; lakosainak száma ötszázról husz-ezerre szaporodott, európaiak, hinduk, muzulmánok vegyest.

Ezen gyarapodásnak maga a társulat ziláltsága vetett gátat, mely már bomladozásnak indult, midőn azt Law ismét jobbkarba hozni igyekezett, s e végből örökös indiai társulat elnevezés alatt egyesítette vele a nyugati, chinai, áfrikai társulatokat. Láttuk ezen vállalat ép oly fényes, mint mulékony virágzását, a társulat azonban tulélvén az egyetemes bukást, Pondichéryre irányozta figyelmét, mely kiváló életképessége folytán folyvást gyarapodott. A társulat soha sem adott osztalékot részvényeseinek, mert a haszon Pondichéry szépítésére és erősítésére s szövetségeselek szerzésére fordított. Dumas, ki mint kormányzó küldetett oda (1735), ügyes és erőteljes kormányzatával még inkább felvirágoztatta; Mohammed-shah nagy-mogoltól kiváltságot nyert pénzt veretni, számos egyéb előnyökkel; hasonlóképen nagy hasznára vált a telepnek Karikal és környékének megszerzése (1739), melyet egy tandsauri trónköveteltől vásárolt meg csekély összegért és segítség ígééréseért.

Dupleix.

A francziák több más gyarmatot is alapítottak az indiai fél-szigeten: Malabar partjain biztosították maguknak a bors-kereskedést; Surateba a lyoni szöveteket és aranyműveket szállították, s úgy látszott, hogy versenyre akarnak szállani a nagy tengeri hatalmasságokkal, annál is inkább, minthogy oly kitünő három férfiú állott gyarmataik élén, mint Dupleix, La Bourdonnais, Bussy.

La Bourdonnais érdeme folytán egy más telep is virágzásnak indult, melyet a francziák a Madagascar és az Indiák közötti uton, a France és Bourbon szigeteken alapítottak. Chandernagor Bengalában, melyet Aureng zeb 1688-ban százezer liráért a francia társulatnak engedett át, szép virágzásnak indult Dupleix kormányzása alatt. Tizenkétévi ott tartózkodás után mint főkormányzó Pondichérybe hivatott (1742), hol a nabab czimét vette föl, melyet a nagymogol elődjének adományozott; oly fényt vitt, mint egy valóságos keleti fejedelem; rajának is elismertette magát s egész Bengalára ki akarta terjeszteni Franciaország hatalmát és kereskedelmét; főigazgatót nevezett ki Chandernagor számára s hajókat küldött Siamba, Kambodsába, Cochinchinába és a többi piacokra; egyuttal szaporította a gyarmat csapatait, szigoru fegyelmet hozott

közéjük, felébresztette bennök a vállalkozási szellemet, hogy hathatós befolyásra tegyen szert a félsziget belvillongásaiban.

Az angol társulat szintén letelepedett Bengalában a megelőző század második felében, s Aureng-zeb unokájától engedélyt nyert megvásárolni Govindpur, Chhattanuty és Kalkutta helységeket, hol aztán a Vilmos erődöt építette.

1696-ban említést érdemel egy Suba-Singa nevű bengalai hindu zemindar lázadása, minthogy ez ürügyet szolgáltatott a hollandoknak Chinsurában, a francziáknak Chandernagorban s az angoloknak Chhattanutyban engedélyt kérni arra, hogy saját biztonságuk végett erősségeket emelhessenek, s a nyert engedély folytán csakugyan félelmetes bátyákkal látták el telepeiket. Kuli-kan, ki előbb háborgatta az angolokat, miután Hamilton orvos által kigyógyított egy fekélyből, jutalmul megújította a társulat kiváltságát s engedélyt adott neki kiterjeszteni birtokait.

Dupleix megérkezésekor az európaiakat csak kereskedőknek tekintették, ő azonban ismervén az országot, látta, hogy itt uralkodni is lehet, tervét azonban eltitkolta, midőn az még csak vakmerőségnek és dőreségnek látszott. Egészen egyszerű terve abban állott, hogy európai csapatokat helyezzen indiai fejedelmek szolgálatába, meg lévén győződve, hogy azok mihamar tulsulyra fognak jutni; illymódon csakugyan sikerült uralomra jutnia Carnate, később Dekan fölött is, mellyek lakosainak száma harminczöt millióra, vagyis a mogul összes alattvalóinak felére rugott, s kénye kedve szerint alapított vagy pusztított idegen telepeket.

Az angolok irigy szemmel nézték a francziák telepeit, s ha ezek valamely nababot pártoltak, ez elég volt arra, hogy ők az ellenfél pártjára álljanak; a két nemzet ennélfogva még akkor is háboruskodott egymással a gyarmatokban, midőn Európában békében voltak. Miután az angolok visszautasították Franciaország azon javaslatát, hogy a kitört háboruban semlegesnek tekintessék, a francia gyarmatok főnökei is védelmi állást kényszerültek elfoglalni (1744.): Dupleix a béke megkötése után ismét visszatér megszeható terveihez, meg lévén győződve, hogy a francia társulat mindaddig nem mérkőzhetik meg az angollal, míg szárazföldi hatalommá nem leszen. Sajnos, hogy a főnökök nem értettek egyet és féltékenyek voltak egymásra, amiértis La Bourdonnais ahelyett, hogy Dupleix-szel egyesült volna, ki Madras meghódítását tervezte, egymaga akart részesülni ama dicsőségben, hogy elvegye az angoloktól öme legfontosabb coromandeli telepöket. Madras fehér és fekete

városra volt felosztva; amazt europaiak, ezt zsidók, banianok, örmények, mahomedánok, bálványimádók, négerék, vörösek és barnák lakták. La Bourdonnais azon parancsot kapta a helyszínen járatlan miniszteriumtól, hogy ne tartsa meg hódítmányait, amiértis tíz millio liráért visszaengedte azokat. Dupleix azonban, ki ismerte a hely fontosságát, visszaveti az egyezményt, kifosztja és fölégeti a várost (1746), miáltal gyűlöltté teszi a francia nevet; továbbá annyi gáncsot gördít vágytársa elé újabb vállalataiban, hogy ez visszavonul és Franciaországba tér, hol a Bastilleba zárják (1748).

Ez kedvező viz volt az angolok malmára, kik újra összeszedvén magukat, nem csak Madrast visszafoglalják, hanem Pondichéryt is ostrom alá veszik. Dupleix fényes védelme (aug.), melylyel visszavonulásra kényszeríti az angolokat, fátyolt borít az általa elkövetett ballépésekre. Madras elvesztése után Dekaura és Carnatera fordítja figyelmét, mely tartományok fölött vetélytársak civakodtak; ezek viszázkodásai között regénybe illő kalandokkal ¹⁾ Musa Fersing nevű védenczét helyezi a dekani subabiába, ki jelentékenyen növeli Pondichéry és Karikal területeit s átengedi neki Mazulipatnamot és vidékét.

Carnateban azonban az angol társulat anélkül, hogy voltaképen hadat üzent volna, támogatta Dupleix ellenfelét, ki cserbenhagyatva szövetségesei és a gyáva versaillesi cabinet által, csakugyan le is győzetett, minthogy azonban soha sem vesztette el bátorságát s kimeríthetlen leleményességgel birt a kisegítő eszközök feltalálásában, megint lábra kapott; győzelmei leirhatlan lelkesevést idéztek elő Európában; beszéltek, hogy csak a Chandasaibtól nyert területek harminczkilencz milliót jövedelmeznek, s azt hitték, hogy évenként ötven milliónyi tiszta jövedelemre számíthatnak. Ábrándok voltak ezek is, miként a Lawéi. A számítás alkalmával két milliónyi hiánylatot találtak a társulat igazgatói; Dupleix-t okozták miatta, mintha bizony nem lehetett volna előre látni, hogy megszeható vállalatai sok pénzbe fognak kerülni, s hogy még más költekezésekre is volt szükség, ha valaha azok gyümölcsét akarták élvezni. Felingerülve számításaik megghiusulása miatt elhatározták, hogy mással fogják felváltani, s a cabinet is

---

¹⁾ La Touche nevű francia tisztről beszélük, hogy nyolczvanezernyi ellenség által levén bekerítve, éjnek idején háromszáz francziával berontott táborukba, ezerkétszázat leölt közülök, a többieket megrémítette és szétszórtá s maga csak két katonát veszített.

pártjukat fogta, annál is inkább, minthogy az angolok követelték Dupleix visszahívását, ki szerintök csak a viszálykodásokat szította Ázsiában (1754.). Ekkor szövetkeztek egymással a francia és angol cabinetek olly czélből, hogy kiegyeztessék a két társulatot s teljesen egyenlő karba helyezték őket a coromandeli és orissai partokon, ugy hatalom, mint terület és kereskedelem tekintetében; hogy mindegyik békében élvezze saját birtokait s ne elegendjenek a benszülött fejedelmek versenygéiseibe.

Dupleix nem tűrhette békével, hogy utódja alkudozásba bocsátkozott az angolokkal s nem fogta inkább csapataival ostrom alá Tricsinapalit, mellynek elfoglalása a francia gyarmatok számára tulsulyt és roppant előnyöket biztosított volna. Aki meggondolja, mit tettek később az angolok, hajlandó igazat adni Dupleixnek; neki azouban engedelmeskednie kellett. Tizenhárom milliót előlegezett sajátjából, minthogy bizvást remélte a győzelmet; ezt most kicsikarták kezéből, miertis könyezve hagyta el dicsősége színhelet. Megtagadják neki az előlegek visszafizetését sőt pört is indítanak ellene, azon férfiu ellen, ki közel állott ahhoz, hogy egész Ázsiát megszerezze Franciaországnak. „Feláldoztam (irja) ifjúságomat, vagyonomat, életemet, hogy gazdagsággal halmozzam el nemzetemet Ázsiában; szerencsétlen barátain, tulságosan gyöngéd rokonaim összes birtokaikat felajánlották terveim megvalósítására; most nyomorban fetrengök. . . Alávetem magamat az összes birói formáknak, s mint a legutolsó hitelező könyörgök azért, mihez jogom van. . . Szolgálataimat mesének tekintik, kinevetik kérelmemet, s mint az emberek legelvetemlttebbjével bánnak velem. . . Még megmaradt csekély vagyonomat zár alá vetették, s halasztásokért vagyok kénytelen csedezni, nehogy börtönbe vessenek.“ S miután arra használta fel vagyonát, hogy kihallgatásokat szorgalmazzon a biráknál, szegényen halt meg az, ki király és India kincseinek ura volt (1763.).

Lally.

A francia társulat ekkor a coromandeli és orissai partokon Mazulipatnamot birta négy kerülettel, továbbá Pondichéryt messze-terjedő vidékkel, Karikalt és Cheringham szigetét; ezek tekintélyes birtokok voltak, de sokkal inkább szét voltak szaggatva, hogysem kölcsönösen segíthették volna egymást. Bussy marquis, Dupleix helytartója, fentartotta a francia befolyást Dekanban, s tekintve tapasztaltságát, bátran rá lehetett volna bizoni az ügyeket. Helyette azonban a francia cabinet az ir Lally grófot küldötte oda, ki be-

csületes és vitéz tiszt volt, de nem birt sem azon eszélyességgel, sem azon simulékonyság- és mérséklettel, melly oly távoli tartományokban és oly nehéz időkben szükséges lett volna. Már nemzeti-ségénél fogva gyűlölte az angolokat s többször mondogatta, hogy egész politikája eme szavakban foglaltatik: Ki kell irtani minden angolt a félszigetről; de nem ismerte az indiai törvényeket, érdekeket, politikát, s makacsul vonakodott érészben bárkitől felvilágosítást fogadni el.

Ott az előkelő osztályok irtóznak a munkától; az alsó osztályok mindegyike pedig bizonyos meghatározott életpályával bír s bectelenségnek tartaná bármely más foglalkozáshoz fogni; miként a földműves, ha ama földet mivelné, mellyet nem ő vetett be; a hordár, ki fején szokta a terhet hordani, ha azt hóna alatt vinné; a katona, ha magának kellene készítenie a sánczot, melly mögé menekülnie kell; a lovaglő, ha ő maga aratná a füvet lova számára. Teméntelen sokaságnak kell tehát mindenkor követni a hadseregeket, s minthogy azt Lally nem volt képes összegyűjteni, erőszakkal hajtotta együve Pondichéry lakosait, minden tekintet nélkül a kasztokra s a munkafelosztásra, a páriát a pappal együtt kényszerítve az ágyukat huzni vagy a terhet czipelni, mi által addig hallatlan módon tiporta lábbal a társadalmi és egyuttal vallási rendet. Ellenkezőleg hidegvérű, eltökélt, mérsékelt ellenfele, Coote, képes volt befolyást gyakorolni egész környezetére és saját előnyére használni fel ellonségeinek baklövéseit.

Lally első vállalatai kedvezően sikerültek, visszanyomván az angolokat az összes coromandeli partokról, üldözni akarta őket Madrasban is, de kifogyott a pénzből és emberekből (1759). Azt javasolják neki, hogy keljen utra s hajtsa be a tadsauri rajától ennek tizenhárom milliónyi adósságát; Lally nem ijed vissza az ötven mérföldnyi (leghe) távolságtól, s éhséggel küzködve célhoz jut és ostrom alá fogja a várost (1760), hallván azonban, hogy Pondichéry veszélyben forog, visszatér és újra elűzi az angolokat. Minthogy azonban soha sem rendelkezett elegendő eszközökkel, egy vállalatát sem képes teljesen befejezni; szigorúságával és fenyegetéseivel maga ellen ingerli a kormányzókat és mindazokat, kik hasznot huznak a visszaélésekből; a hadsereg is föllázad ellene s az angolok ostromzár alá fogják Pondichéryt. Lally a viszátkodások, lázongások, éhség közepett vitézül ellenszegül a huszszoros tulerőnek, míg végre minden segélyeszközből kifogyva feladja a várost s ő maga foglyul vitetik Angolországba (1761).

Pondichéry bevételével véget ér a francziák uralkodása Indiában, hol csak jelentéktelen telepek maradnak birtokukban, míg Coromandel és Bengala óriásilag növelik Anglia hatalmát. Az 1763-ki párizsi békében Pondichéry visszaadott, de szétrombolva és jelentéktelen területtel, s ámbár újból felépítve (1769), lakosainak száma csakhamar megint harmincezerre emelkedett, többé nem versenyezhetett Madrasszal és Kalkuttával. Franciaország még Karikalt, Chandernagort és a Bengalában levő egyéb helyeket is visszanyerte, de azon föltétel alatt, hogy ne emelhesen erősségeket.

Franciaország tíz év alatt áfrikai telepeit, az amerikaiak nagy részét és egész Canadát is elvesztette, minek folytán roppant ingerült-ség keletkezett, melly egyéb tárgy hiányában Lally ellen zudult, kinek minden tényét roszt magyarázták, sőt árulásról is vádolták. Értesülvén a vádról, engedelmet nyer, hogy önmaga igazolása végett hazatérhessen Angolországból, mire ezt írja Choiseulnek: Feje-met és ártatlanságomat hozom. A parlament egy képtelen pört indít oly hadjáratok és ostromok fölött, mellyek teljesen ismeretlen tartományban és körülmények között mentek végbe! Fölmentetvén a felségsértés büne alól, kimondják ellene, hogy elárulta a király és a Társulat érdekeit s visszaélt hatalmával, miértis hatvannegy éves korában halálra ítélik és kivézzik (1766. máj. 9). Ezen ítéletet XVI. Lajos ¹⁾. (az elítéltnek fia sürgetésére) új vizsgálat alá vétette és megsemmisítette.

---

¹⁾ „Bizonyára számosak voltak Lally tévedései . . . s ő általa fejeztetett be India elvesztése: be kell azonban vallani, hogy jelleme helytelenségeit, amennyire lehetséges volt, fényes vitézséggel, fáradhatlan buzgalommal s a király és a haza érdekei iránti teljes odaadással tette jóvá. Az angolokban, még az egy-mást érő csapások között is, bizonyos, bánulattal vegyes félelmet gerjesztett maga iránt. Ha részletes hibák sorozata fölríhatna valamely főbenjáró vétséggel, egy nagy tekintélyű egyén sem léteznék, ki ártatlannak tarthatná magát. Ha maga a szerencsétlenség bűn, eltekintve a szándéktól, minden legyőzött hadvezérnek bitófán kellene végezni életét. Nem lehet csodálni, ha a közvélemény megváltoztatta a parlament ítéletét, s annak tolmácsává tette magát Voltaire, midőn Lally kivégeztetését az igazság kardja által elkövetett gyilkosságnak nevezte; d' Alembert pedig ollyasmit mondott, mi kegyetlen ugyan külsőleg, de sok benső igazsággal bír: *Mindenkinek jogában állott megölni Lally-t, csak a hő-hérnak nem.* Valóban senki sem volt kevésbé alkalmas Lallynál a rábizott szerepre; heves, erőszakoskodó, rendkívül ingerlékeny jellemmel bírt, holott csupa kiméletelesség- és halogatásra lett volna szükség; csak egy eszme uralma alatt állott, pedig különfélék és bonyolultak voltak az érdekek, mellyek közé keveredett; csak a szerint akart működni, amit máshol látott és tett, mint Németországban, Spanyolországban, Németalföldön, hol egészen mások voltak a körül-

Polvre.

Nem hallgatjuk el itt a jótékonyság ama hőseinek egyikét, kiknek neveivel oly szívesen vidítjuk fel a hódítások szomorú lapjait. Poivre Péter Lyonból (1719—86), ki a szent Józsefről nevezett. külföldi missziókra szentelte magát, szorgalmasan tanulmányozta China és Cochinchina szokásait és törvényeit, hová szánva volt; minthogy azonban egy angol hajó által foglyul ejtetett és kapott sebei miatt egyik karját elvesztette, bucsút kelle vennie az egyházi pályától. Miután visszanyerte szabadságát, megvizsgálta az európai telepeket Indiában és Afrikában, mire gazdag ismeretekkel ellátva visszatért honába és azt javasolta az indiai francia Társulatnak, hogy létesítsen közvetlen kereskedelmi összeköttetést Cochinchinával s helyezze át a France és Bourbon szigetekre a Molukkák számára fentartott fűszercserjéket. Miután evégből ő maga küldetett az illető helyekre, csakugyan sikerült egy francia bankot alapítania Fai-foban, erre legyőzván a hollandok féltékenysége által eléje gördített akadályokat, kik halállal büntették valamely fentartott növény kiszakítását, s hamis térképeket terjesztettek, hogy hinárba vezessék a hajósokat, — sikerült tizenkilencz szerezendiő-cserjét (noce moscata) szereznie. Kevéssé támogatva a gyarmatok igazgatóitól, kik akkor vizáلكodásban állottak egymással, szigetről szigetre megy, alkuozik a fejedelmekkel s székfü-nemeket, száraz rizst, bors- és fahéj-cserjéket eszközölvén ki tőlök, ezeket szétosztja a gyarmatosok között. A Társulat akkori zavarai csökkentették kintartásának gyümölcsseit, midőn azonban annak feloszlása után ő maga neveztetett ki a gyarmatok felügyelőjévé, élénken hozzáfogott a hiányok orvoslásához s La Bourdonnais nemes terveinek valóstításához.

Bengala. — Clive.

Bengala a nagy-mogol legkeletibb tartománya, melly a Ganges által öntözve, roppant mennyiségű rizst és minden más gyümölcs-

mények, az emberek, a dolgok; megvetette és elnyomta a hindukat, holott édesgetni és a maga részére kellett volna őket hódítani; tapasztaltsággal bírván az európai rendszeres háboruban, egy német tábornok pedáns szigorát hozta oda, hol egy Clive és egy Bussy szerencsés és hajlékony szellemére volt szükség. . . . A végzet kegyetlen játékot űzött vele, midőn egy oly törre hitta, melly nem az ő számára volt alkotva. Egy becsületes nemesember, hátor katona, ügyes tiszt lépett a vérpadra, a tudatlanság, gyávaság és árulás hármass vádja által sújtva. Ha a történet megfejtheti eme rettenetes catastrophát, a történész nem beszélheti el azt mély megindulás nélkül." Barchou de Penhoen, VI. Könyv.

nemet termel. Suja-al-Daula, Allaverdi utóda Bongalában, Baharban és Orissában, teljes szivéből gyűlölvén az angolokat, s talán a francziák által is sarkalva, hirtelen megrohanta Kalkuttát, amazok legtekintélyesebb telepét, s megadásra kényszerítette (1756). Mint-hogy kevés árut és aranyat talált, azt hitte, hogy el vannak rejtve, miértis hogy a foglyokat a rejtekhelyek fölfedezésére kényszerítse, a fekete pokolba, vagyis egy tizennyolcz láb hosszú és tizenegy láb széles börtönbe zárta őket, melly csak az egyik oldalról, két ablakon át nyer világosságot, úgy hogy az ott töltött tizenkét óra alatt százhuszonhárman fultak meg. A madrasi angolok borzadva értesültek ez esetről, s Watson Károly tengernagy azonnal a Gangesbe vezetvén hajóhadát, visszafoglalta Kalkuttát (1757).

Clive Róbert, egy shropshirei középsorsu nemes fia, ki már gyermekségétől fogva bátornak mutatta magát, Indiába ment s itt átszenvedte mindazon kellemetlenségeket, mellyekkel rendesen meg kell küzdeniök az erőteljes jellemeknek, míg végre a hadi pályára adván magát, mellyre pedig nem neveltetett, a veszélyek iskolájában képezte magát tovább ¹⁾ Ezen új Cortes, miként Mexico meghódítója, szilárd volt elhatározásaiban, leleményes eszközeinek megválasztásában, villámgyors terveinek végrehajtásában, s emellett tudta katonáiba is átönteni saját lelkesedését, tiszteletre gerjeszteni maga iránt az idegen nemzeteket, saját belátása szerint működni s mégis hazájának engedni át azt, mit nélküle vivott ki. A csapatok élére állittatván így szólt: Nem illik védőleg viselni magunkat; támadjunk mi; s Plassey mellett (jun. 16). csatára kényszerítvén a vérengző nababot, megölte őt. Tábornoka és utódja, Mir Dsaffier, két millió font sterlinget fizetett az angoloknak, kétszázharmincz ezret Clive lordnak s hatvanezer lirányi évdíjat. A győzők azonban nem tudták fékezni kapzsiságukat s folyvást újabb követelésekre buzdította őket a nabab engedékenysége, ki zálog fejében az általa fizetendő összegekért három kerületet volt kénytelen nekik átengedni Kalkutta mellett, mellyek a későbbi birodalom magvát képezték. Midőn később megtagadta egy újabb követelés teljesítését, azonnal letették és Kossim Ali-kánt emelték helyére, ki két más kerületet engedett át ama roppant összegeken kívül, mellyeket a lázadás híveinek fizetett. Érezvén azonban gyalázatát, le akarta magáról rázni az igát, szaporította hadseregét s meghorhanván az angolokat, felkonczolta őket.

¹⁾ Lásd életleírását sir John Malcolmnál.

Ekközben megínt háboruba keveredtek egymással Francia és Angolország, s a francia társulat a helyett, hogy a közös ellenség ellen a bengalai fejedelmekkel szövetekezett volna, gyáva semlegességben állapodott meg, minekfolytán megtagadta a segítséget Suja al-Daulá-tól. Emiatt legyőzötven a gazdag és hatalmas angolok tovább folytatják a háborut, hogy karpótlást szerezzenek a Dupleixtől szenvedett megaláztatásért (1760) s néhány európai zászlóalj leveri a két szövetség roppant hadseregeit.

II. Alem-shah nagymogolt (1760) a mahrattok Delhiből is kiszorították, utolsó városából, s helyette fiát, Dsewan Bukt-ot emelték trónra. A trónvesztett fejedelem Suja al-Daulához, Aud nababjához menekült, ki őt tisztességes fogságban tartotta. Ugyanide menekült Kossim Ali-kan is, kit az angolok elűztek s helyette ismét Mir Dsaffiert tették Bengala fejedelmévé (1763). Ebből háboru keletkezett, Kossim azonban elvált az audi nababtól anélkül, hogy többé igényt tartana Bengálára; Suja al-Daula Delhibe vonult vissza, a megszabadított Alem-sah pedig azon ajánlatot tette a kalkuttai kormányzáságnak, hogy ha visszahelyezi őt Delhibe, átengedi neki Gaziporet és Benarest, mellyeken át vezet az ut a gyémántjai miatt annyira ohajtott Bundelkondba. Az ügy nem intéztetett el teljesen, Clivenek azonban sikerült Allahabadban olly békét létesítenie (1765. aug. 12.), mellynek folytán az angolok megszilárdították és növelték birtokaikat, a nagymogoltól pedig a bengalai, bahari és orissaid evaniák investitúráját nyerték, melly területek tiz millió lakossal birtak s harminczhat millió frank tiszta jövedelmet hoztak.

Clive Madrasba érkezeve (1761) belátja, hogy itt a kedvező pillanat urrá tenni magukat, miértis ezeket írja a Társulatnak: „Elérkezett ama pillanat, mellyet én már régóta előreláttam, s mellyben el kell határozunk, vajjon ne tartsuk-c meg magunknak az egészet.... A nagymogol birodalma (nem tulzok)holnap a mi kezeink közé juthat. Ezen tartományok egy kormány iránt sem viseltetnek rokonszenvvel; csapataik nem kapuak olly zsoldot, mint a mieink, sem olly vezénylet és fogyelem alatt nem állanak; egy csekélyszámu európai hadsereg nem csak bármelly bennszülött fejedelem ellen képes bennünket megvédeni hanem urakká és rettegettekké is tehet bennünket annyira, hogy sem francia, sem holland sem más ellenség nem bátorkodik bennünket mégtámadni. Azon nabab, kinek részére fogunk állani, okvetlenül féltékeny leend a mi hatalmunkra vagy irigyelni fogja birtokainkat; a nagyravágyás, a kegyetlenség, a kapzsiság minduntalan össze fognak esküdni a mi

romlásunkra; bármely győzelem csak pillanatnyi fegyverszünetet fog szerezni számunkra; valamely nabab letevését egy másiknak fölemelése fogja követni, ki alighogy egy hadsereget állithatott össze, elődének nyomdokait fogja követni, vagyis ellenségünké leszzen . . . szükséges tehát, hogy mi legyünk a nababok, ha nem névleg, legalább tényleg . . . talán álarcz nélkül is, úgy névleg mint tényleg.“

Az angolok tulsulyát tehát Ázsiában nem lehet csupán az európaiak machiavellismusának tulajdonítani, hanem azon fölénynek is, mellyre okvetlenül emelkednie kell egy szilárd akaratnak oly habozó és versengő népség fölött, minők ama subabok, nababok, raják voltak, kik valamely éhhetetlen zsarnoktól pénzért szereztek birtokaikat s kiknek szükségök volt a külföldi katonák bátorsága-és kapzsiságára, hogy egymást kölcsönösen megsemmisíthessék. Az angolok azon mesterfogással éltek, hogy a hajdani formákkal álcázták uralmukat, meghagyván egy nemzeti subabot, úgy hogy a ben-szülöttek azt hitték, miszerint Delhiből kapják ama parancsokat, mellyek valójában Kalkuttából jöttek.

Mahrattok.

Véget érven a francziák ellenségeskedése, a mahrattok kelték fel a britt uralom ellen. Ekként nevezetik a Dekan egy régi törzse, melly a Visapur királyságban levő Mahratt hegység körül származik, s talán a mahrattok ama tengeri rablók, kik már a közönséges időszámítás első százada óta háborgatták az indiai tengereket. Mint rabló népség, kitünő lovassággal látták el a félsziget fejedelmeit s a vasiak kasztjához tartoztak. Ellenben a shatriák kasztjából származott az apja ama Sevadsinak, ki mint kalandor harcos a visapuri király szolgálatában, ettől egy jaghíret kapott a carnatei területen s egyidejűleg parancsnoksággal ruháztatott fel tizezer ember fölött. (1645). A fiatal Sevadsi vitézségével sok hőst vonzott maga köré, kikkel odahagyva születéshelyét, Ponnáht, a belvillongások között jelentékeny hatalomra tett szert, főleg azon bandák segélyével, mellyek a Guzerat-tól Kanara határaiig terjedő, kevésbbé mivel de vitéz, s általa egy nemzetté csatolt tartományokból sereglettek zászlói alá; meghódította Visapur egy részét és a Sultana erődöt, s minthogy Aureng-zeb részéről csekély ellenzésre talált, a raja-majá-nak vagy uralkodónak kiáltatta ki magát (1674) s elfoglalta Dekan nyugati partvidékének összes kikötőit, azok kivételével, mellyek a portugálok vagy angolok kezében voltak. Fiával békére lépett Aureng-zeb, átengedve a mahrattoknak a dekan összes jövedelmek tizedrészét, mellyet saját örö-

kös bérlők által hajthattak be. Jahon, Sevadsi unokája, öregségében első miniszterének (peischwah) engedte át a kormányt (1717), ki azóta némi örökös majordomusi méltóságra tett szert, jogában állván kinevezni a nagy királyt, ki Sattareban tartatik elzárva, mialatt a peischwah, mint valamely, apró fejedelmekből álló oligarchia feje uralkodik.

Haider-Ali.

A benszülött csapatokat ott nem fizetik, hanem a fejedelmek bizonyos területeket engednek át a katonai főnököknek azon kötelezettséggel, hogy gondoskodjanak a csapatok ellátásáról. Aki tehát vitézi hirnévben áll, könnyen szerezhethet zsoldosokat; ezek segítségével kezei közé keritheti a hatalmat s mihamar nagytekintélyű fejedlemmé lehet, megfoszthatja trónjától királyát vagy méltóságának átengedésére kényszeritheti. Ekként tett a kolari Haider-Ali is, ki alacsony sorsból saját erejével Misore kormányzójává (1760) s nem sokára aztán uralkodóvá lett. Nem részesülvén semmi nevelésben, de körültekintő s bámulatos emlékezőtehetségű férfi levén, megtanult hét vagy nyolcz hindu nyelvet s elsajátította azon nehéz mesterséget is, hogyan kelljen ama zürzavaros keleti politika között kormányozni. Előmozdította az ipart, szigoruan és pártatlanul szolgáltatta ki az igazságot, kevésbé nyomta alattvalóit mint a gyarmatosok s mégis nagyobb jövedelmet szedett be tőlök; nagyban és rendszeresen tudta üzni a portyázásokat és fosztogatásokat, mik a hindu taktika egyik fő alkatrészét képezik; roppant sokaságot toborzott össze ama kasztok közül, mellyeknek a lopás képezi életmódjukat, és védte őket; olly fegyelmet és hűséget honosított meg csapatai között, hogy ezek szembe szállhattak az angolokkal; uralmát és győzelmeit nem vérpatakok árán vásárolta meg, miként Tamerlan és Nadir, hanem eltitkolva mozdulatait, egészen váratlanul és tulnyomó erővel termett bizonyos adott ponton, mintha kitalálta volna a jelenkori nagy taktikát. Mindezek folytán nem híjába nevezték el Kelet Frigyesének.

Ekként az európaiak között folyt háborut az egész muzulman India háboruja váltotta fel. Nagy tettekre vágyakozván, elfoglalta Haider-Ali Bangaloret (1761) s mint a misorei raja hűbérét tartotta meg, kit védelmébe vett a mahrattok ellen, de vagy saját biztonsága végett, miként ő mondá, vagy nagyravágyásból, a raját fővárosába, Seringapatnamba rendelte, itt a királyi lakba zárta s csupán azon jogot hagyta meg neki, hogy saját képét viselő pénzeket verethessen; különben megfosztotta kincseitől s pénzért jogot vásárolt a nagymogoltól arra, hogy magát Misore és Sera fejedelmének és

heft-hözeray-nak, vagyis hétezer ember parancsnokának és a császár helytartójának czimezhesse. A szerencse dicsfényével környezve, csakhamar Bednort, Kanarát, Kurgát, Sundát és Kalkuttát is hatalmába kerítette, s arra hivatkozva, hogy a maldivi szigetek hosszú ideig a Malabar uraitól függöttek, a Tizenkétezer sziget királyának címét is fölvette. Mindezekfolytán jövedelme száztíz millióra, hadserege pedig kétszáz ezer fegyveresre rugott, kik között huszonötezer lovas és egy, ezerkétszáz francziából álló hadtest is létezett.

A megrémült angolok a mahrattokkal és a dekanai nizammal szövöttek, ő azonban szétrobbantotta a szövetséget, sőt az utóbbi aranyával a maga részére vonta s vele együtt megrohanta az angol birtokokat. Miután a nizam tönkreveretett, Haider egymaga, bámulatos ügyességgel és Tippu-Saib nevű fia által segítve viselte a háboru terhét; végre Madras alatt egy szerződéssel vetett annak végét (1769), mellynek értelmében az arcatei nabab, az angolok teremtménye, Oskotta városát és erősségét odahagyni s neki egy millio négy-száz ezer lira évi adót fizetni kényszerült.

Az angolok Hindostan ellen intézendő vállalatokkal akarták lemosni magukról ezen gyalázatot, hol II. Alem-shah rovására csakugyan elfoglalták Korát és Allahabadot, s a már főnebb említett Suja al-Daulának engedték át, kit huszonöt millio adó fizetésére kényszerítettek. Ezen új hűbéres segítségével Rohilkand ellen szálltak sikra, kit szintén leigázzván, uralmát megint Suja-al-Daulára ruházták, ki nek adóját emiatt négy millióval szaporították, egyuttal pedig a maguk számára tartották meg Benarest, a szent várost, és vidéket; minekfolytán birtokaik már Bengala tulsó határaig terjedtek.

Elkapatva ernyi szerencse által, felhagytak a mérséklettel, s többé nem titkolván hódításvágyukat, saját akarattjukat emelték törvénynyé, saját nemzetbelieiket neveztek ki birákká és kormányzókká; megfosztották minden hatalmától a subabot, ki mint a Társulat adófizetője és alattvalója, többé sem háborut nem indithatott, sem békét nem köthetett, nem nevezhetett ki minisztereket, nem rendelkezhetett a csapatokkal, nem intézhette a pénzügyeket, nem gyakorolhatott igazságszolgáltatást. Az országot csak kincsbányának, a népet csak árunak tekintvén, a kincsszerzés volt egyedüli céljuk. A zsarnokság megtermette gyümölcsét: nagyszámu földmivesek az elviselhetlen zsarlások miatt műveletlenül hagyták bőventermő földjeiket, a selyemszövők közül sokan inkább elnyomorították vagy megcsönkítették magukat, hogysen türni legyenek kénytelenek ama zaklatásokat, mellyeknek ügyességök miatt ki voltak téve; elhallgattak a

szövőszékek, megcsökkent az aratás. A Társulat tisztviselőinek monopoliума tönkretette a nemzeti ipart, mely a Nyugaton évszázadok óta keresett árukat állította elő, s míg Európa és Amerika ezüstje ide özönlött, az ország nyomoruságban sinylődött. A Bengalába szállítani szokott angol áruk között csak a hadiszerek mennyisége emelkedett; az éhséget és járványokat még inkább növelte az üzérek telhetlen kapzsisága, kiknek egyike egy garas nélkül jött ide s tizenégy milliót küldött Európába. Aljas megvesztegethetőség fészkelte be magát mindenfelé; bekeverték a politikát is, hogy minél busásabban juthasson ki nekik amaz ajándékokból, mellyeknek mindenkor főzerepök volt a keleti alkudozásoknál, s mellyeket korlátozhatott ugyan a törvény, de nem tilthatott el teljesen. Nem léteztek törvények, mellyek védelmezték volna az egyedeket, nem tekintély, melly tiszteletet gerjeszthetett volna maga iránt; az ipar kezdetleges állapota lehetlenné tette a közvagyonosság emelkedését; a legkülönbözőbb nyelvű, szokásu, vallásu népségekre olyanok vetettek adót, kiket megbizóik távolsága minden felelősségtől fölmeatett; az angol ifjak csak azért kerestek itt hivatalt, hogy hamarjában összekapargatva néhány ezer font sterlinget, megint visszatérjenek Angolországba s elvehessék valamely pair leányát, vagy megvásárolhassanak vagy felcizifrázhassanak valamely *bourg pourri*-t.

Illy viszonyok között mit tehetett egy becsületes főnök? Clive 1776. május 6-ról ezt írta Pulznak, Madras kormányzójának: „Hiszi-e ön, hogy a történelem mutat föl egy másik példát is arra, miszerint egy férfit, kinek negyvenezer font sterling évi jövedelme, felesége, gyermekei, atyja, anyja, fivérei, nővérei vannak, elhagyja honát s az élet összes örömeit, hogy egy annyira megromlott, annyira eszeveszett, s a becsület és józanésznek szikráját is nélkülöző kormányt vegyen vállaira?”

A látszólagos gazdagság külszine alatt azonban India szegénységben sinylődött; a pénz csekélyszámu s az angolok környezetéhez tartozó egyének kezeiben gyűlt össze, kiknek az volt egyedüli céljok, hogy minél inkább kizsákmányolják az országot. Egy hosszantartó szárazság tönkretette a rizsaratót, mi a fő élelmiszert képezte, a megmaradt készletet pedig üzérek vásárolták össze, elannyira, hogy a gazdagabbak is alig voltak képesek beszerezni az életfenntartásra szükséges czikkeket. A rettenetes éhség közepett felbomlanak a társadalmi kötelékek, de megmaradnak a babonaéi, minthogy nem merik megölni az állatokat, s az ökör és a tehén büntetlenül

ragadja el az ételt az éhezők elől. Bengala lakosai közül három vagy négy millio veszett el.

A Társulat illy roppant kiterjedésű és gazdag terület, a keleti kereskedelem kiváltsága és az elviselhetlen adók daczára nem csak hogy ki nem fizethette részvényeseinek az ígért tizenkét és fél százaléknyi osztalékot, hanem még másfél millio sterlingnyi segélyt volt kénytelen szorgalmazni. Tíz éven át harminczhat milliót zsarolt ki Bengalából évenként, ide nem számítva a mások által elkobzott kétszáz milliót; illy roppant gazdagság forrását azonban kimerítették a háboruk, a forradalmak és zsarolások; az éhségtől megkimélt emberek nyomoruan tengették életüket, s a Társulat igazgatói, kiknek már saját érdekökből is gondoskodniok kellett volna a baj orvoslásáról, mégis azt irták 1771. márczius haváról kelt körlevelökben, „miszerint ez a kedvező pillanat arra, hogy minden lehető uton és módon felhasználják amaz előnyöket, mellyeket Bengala birtoklása ígér.“ Ennyire nem ismer könyörtületet a kereskedelmi üzérkedés!

Ezen bajokról nem értesült Angolország, hanem csak Clive győzelmeiről, mellyek az Amerikában szenvedett szerencsétlenségekkel való összehasonlítás folytán méginkább magasztaltattak; amiértis Pitt ezeket mondá a kamrában: „Elvesztettük mindenütt dicsőségtünket, becsületünket, hirnevünket, csak Indiában nem, hol egy férfit, ki soha sem tanulta a harcz mesterségét, kinek neve soha sem fordult elő a mi nagyhírt, a nép pénzén hizlalt tábornokaink között, valóságos hadvezérnek mutatta magát; tökéletlenül fegyverzett maroknyi csapatával egy nagy hadsereget rohant meg és tett tönkre.“ Indiában azonban rettenetes hírek szárnyaltak róla; azt beszélték, hogy aljas egyedáruskodást üz a betellel, a dohánynyal sőt a rizszel is, s mindenféle visszaéléseket követ el. Bourgoyne összegyűjtötte eme panaszokat s vádat emelt ellene Angolországban, hol Clive, ki tetszése szerint bánt egy félvilággal anélkül, hogy bárkinek is számot tartozott volna adni tetteiről, mint polgár mindenki által felelősségre vonathatott. Egészsége emiatt rozszabbra fordult s elkülönözve magát a társadalomtól, májbaj vetett véget életének negyvenkilencz éves korában (1774). Neve örökre fenmarad; a szükség és a veszélyek levén egyedüli tanítómesterei, nagy hadvezér, nagy kormányzó lett s tudott annak idején visszavonulni; vétkei fölött még nem állapodott meg a történelem.

Az angol Társulat alkotmánya.

A parlament erre szükségesnek tartotta módosítani a Társulat alkotmányát, mellyet itt mi is jónak látunk ismertetni. A részvé-

nyesek elejénte koronként összegyülekeztek, hogy tanácskozzanak saját érdekeik fölött, s a gyűlés elosztakor egy bizottságra ruházták az előforduló ügyek elintézését. A legcsekélyebb összeg is jogot adott a bizottságba való belépésre, az a c t e d' u n i o n létrejötte után azonban ötszáz font sterlingnyi tőke állapított meg arra, hogy valaki megjelenhessen a birtokosok karában, s kétezer arra, hogy a bizottságba léphessen. Egy elnök és egy alelnök vezették a gyűlések tanácskozásait, melyeken az évenkénti igazgatók választottak. Közgyűlések márcziusban, júniusban, szeptemberben, decemberben tartottak, továbbá ha annak szüksége fölmerült, sőt kilencz birtokos kivánságára is. A huszonnégyszáz igazgató kara akkor gyűlt össze, amikor jönnek látta, s tizenhárom tag elégséges volt a kar teljessége tételére. Látható tehát, hogy az angol alkotmány mintájára van készítve: a részvényesek megfelelnek a nemzetnek, gyűléseik a választó testületnek, az elnök az igazgatókkal a királynak a parlamenttel. Az igazgatók tiz bizottságra oszlanak, melyek hatásköre különkülön a levelezés, processura, pénztárkezelés, raktározás, számvitel, vásárlások, hajózás, kereskedelem, továbbá egy a belügyeket s egy a felvigyázatot kezeli.

A bombayi, madrasi és kalkuttai elnökségekben, melyek függetlenek egymástól, egy teljhatalmu kormányzó működik, ki mellé az administratio kezelése végett egy tanács van adva, melynek tagjai nem egyenlő számuak s kor szerint választatnak a Társulat polgári tisztviselői közül; minden határozat szavazattöbbséggel hozatik. Minthogy az elnök és a tanácsosok más hivatalokat is viselhettek, a tanácsosi állásokat igen jövedelmezőknek tartották s azok elnyerése végett minden módon kedvét keresték az elnöknek, ki ennek következtében minden vágyát teljesithette. A Társulat meglehetősen szamu csapatokat tartott, melyeket Angolországban toborzott, vagy más gyarmatok szökevényeiből, vagy olly benszülöttekből (s i p a i) állított össze, kik hajlandók voltak európai tiszteknek engedelmesskedni.

Ami a kereskedelmet illeti, a kolmékkel (Stoff) való kereskedést, melly mindig a fő volt, egy titkár (b a n y a n) folytatta, ki egy titkárral és néhány szolgálával a helyszínére ment, hónapszámra néhány alárendelt ügynököt (g o m a s t a h) fogadott fel, kik a különféle állomásokra oszolva szét ott egy házat (c u t c h e r y) fogadtak fel, mellyben elhelyezkedtek fegyveres szolgálóikkal és egyéb alárendeltjeikkel (h i r c a n a h.) A gomastah alkudozott a hajhászokkal (d a l a h), ezek a picar-okkal, s ez utóbbiak végre a takácsokkal, ugy

hogy ezek és a Társulat között öt közeg működött. A takács, mint gyakran történik, képtelen lévén beszerezni a mű- és anyagszereket, előlegeket vett föl nagy uzsorára s miután darabját bevégezte, a banyannak adta át, ki azt egy raktárban helyezte el. Végét érvén az idény és a megbízások, a banyan és ügynökei megvizsgálták minden darabot s kifizették járandóságát a takácsnak, előbb azonban levontak tizenöt, husz vagy huszonöt százalékot a megállapított árból. Szóval, a banyan képezte az összekötő kapcsot a benszülött és az európai faj között, s nem egy gazdag hindu nagy áron vásárolta meg ezen czimet, hogy így alkalmat szerezzen magának az angol név védelme alatt saját számlájára üzérkedni. A szabad, vagyis a Társulat kereskedői kiváltságot nyertek saját számlájukra üzni kereskedést, de esküvel kellett magukat kötelezniök, hogy a Társulat által kijelölt helyen és a kiszabott határidőig fogják folytatni üzletöket; hogy semmit sem fognak irni vagy iratni, mi a Társulat kereskedelmére vonatkoznék, kivéve az igazgatók karának.

1726-ban rendezték az igazságszolgáltatási eljárást, négyféle törvényszékekkel. A három elnökség mindegyike egy fő (mayor's court), egy főlebbviteli, s egy folyamodási táblát nyert, továbbá egy, négy osztályu törvényszéket, melly a békebírák s az alsóbb foku törvényhatóságok jogkörét foglalta magában. Ama két törvényszéknél, mellyek a benszülötteknek saját törvényeik szerint szolgáltatattak igazságot, s mellyek egyike a bün-, másika a polgári ügyeket tárgyalta, az elnök tetszése szerint nevezte ki vagy tette le a bírákat. Egy, a kormányzótól független, angol bírákból álló törvényszék képezte a legfelsőbb forumot, melly angol törvények szerint határozott, mi kiáltó ellentétet képezett a nemzeti joggal. A bengalaiak látták, mikép fegyveres népség járja keresztül-kasul az országot, hogy erőszakosan végrehajtsanak olly törvényekre alapított rendeleteket, mellyeket ők nem értettek, látták, milly terheket rónak a mindarokra, vagyis hajdani örökös bérlőkre, kik akkor nagy birtokosok lettek s mint a régi fejedelmek egyedüli maradványa tiszteltettek. Megsértve vallásukban és szokásaikban, a hinduk gyakran erőszakosan is ellenszégültek, minek vérontás lön következménye, mig végre a parlament megváltoztatta eme rendszert.

A Társulat az Indiában levő összes angol alattvalókra ki akarta terjeszteni fenhatóságát, hamindjárt nem is voltak saját ügynökei s lassan-lassan csakugyan kivitte, hogy mindenki, ki a Tár-

sulat engedélye nélkül jö Indiába, a törvény áthágójának tekintessék s visszaküldessék.

Angolországban már régebben vita tárgyát képezte, vajjon gyakorolhat-e felsőséget (souveraineté) egy kiváltságolt kereskedelmi Társulat, s vajjon ennek hódítmányai a nemzet tulajdonát képezik-e, különösnek tűnván föl, hogy valaki azért, mert tőkepenzes, hódító és törvényhozó jogot is nyerjen. A parlament nem mondott véleményt, a Társulat azonban kötelezte magát négyszázezer font sterlinggel többet fizetni évenként, mint azelőtt.

Ekközben a vésses háboruk és a rossz kormányzat roppantul meggyöngyítették a Társulatot; mindenki csak lopásra gondolt; az adósság 220 millió frankra rugott, ide nem számítva a négy elnökség mindegyikének külön adósságait, míg a tőke egészben véve nem haladta túl a 120 milliót. A parlament (1773) ennek folytán segítségére jött, az osztalékot hat százalékra szállította le, lemondott az évi járandóság egy részéről s megváltoztatta a Társulat belszervezetét (Regulating-act.). Eszerint Bengalában egy főkormányzó neveztetett ki, öt évig tartó hatáskörrel, s egy, öt tagból álló tanácssal, mellyek tagjait a Társulat választja, s a korona megerősíti; a többi elnökség alárendeltetett a bengalai főkormányzónak, kinek engedelmé nélkül sem háborut nem indíthatnak, sem szerződéseket nem köthetnek. Míg előbb minden részvényes szavazattal bírt a közgyűlésen, ezentúl csak az gyakorolhatta eme jogot, kinek két részvénye volt; a huszonnégy igazgató mindegyike csak négy évig hivataloskodhatott, s közülök minden évben hatnak ki kellett lépni. A Társulat kiváltsága meghagyott de csak bizonyos kiszabott időig, s négyszázezer font sterling lefizetése mellett; köteletségévé tétetett áttenni a kormányhoz összes okmányait (acta).

A kereskedők óriási vagyonnal tértek vissza Európába, s a hír még inkább nagyította a dolgokat, miértis a részvények aránytalanul emelkedtek ¹⁾, de a ki azt akarja, hogy a növény gyümöl-

¹⁾ 1744-től 56-ig a fizetott évi osztalék nyolcz százaléknak felelt meg; ekkor hat százalékra szállították le 66-ig: 67-ben hatra és egy negyedre emelték; aztán tizre 69-ig, midőn tizenegyre, csakhamar tizenkettőre s tizenkettő és félre emelkedett; később 72-ben egyszerre megint hatra szállították le.

A Társulat vagyona 1773 május 1-én tett	7.784,689	sterlinget
Tartozása pedig (passivo)	9.219,114	„
Indiákban és Chinában vagyona	6.397,299	„
„ „ tartozása	2.032,306	„

csöt hozzon, ne szija ki annak gyökerét. A kizsarolt Bengala többé nem szolgáltatta be a rendes adót; a Társulat megbukott volna, ha a kormány segítségére nem siet harminczegy és fél millióval s el nem engedi neki az általa évenként fizetni szokott kilencz milliót, miért viszont a Társulatnak bele kellett egyeznie, hogy a kormány közvetlen felügyeletet gyakoroljon politikai műveletei fölött s teljhatalmu ügynököt tartson Indiában. Ama kereskedők azonban, kik megszokták csupán saját tetszésöket tartani törvénynek, illusoriussá tették ezen hivatalt, melly csakugyan képtelen volt véget vetni az embertelen zsarolási rendszernek.

Hastings.

Warren Hastings, Oxfordból, főkörmányzóvá neveztetvén ki (1774), több javítás életbeléptetését megkísérelte, s látván a pénzügy zilált állapotát, igyekezett azt jobb karba hozni, eltörölvén a hasztalan kiadásokat és tulságos adókat, lejjebb szállítván a behajtási költségeket, központosítván és megszilárdítván a kormányzatot, s tartományi törvényszékeket állítván fel, hogy elejét vegye a visszaéléseknek. A megfékezettek akadályokat gördítettek utjába; népszerűtlenné tette őt azon körülmény, hogy olly kisegítő eszközkhöz volt kénytelen folyamodni, mellyek talán megegyeznek a hinduk természetével, de sehogysem az angolokéval; minden tényét balra magyarázták. Akarták, hogy fentartsa a terület épségét, de megtiltották neki háborut viselni, aztán meg őt vádolták a következmények miatt; minduntalan pénzt követeltek tőle, csak pénzt, s mégis kárhoztatták, ha annak előteremtése végett erkölcstelen eszközkhöz nyult, kegyetlen vagy nagyravágyó zsarnokoknak bocsátván áruba a britt szövetséget és fegyvereket; az angol parlament örökös beavatkozásával mindent elrontott és semmihez sem értett. Hastings meg tudta tartani a kellő határokat a hódítások között és tudta ezeket összetartani, csakhogy akkor semmi állandó nem létezett; semmi megállapodott eszme sem a külpolitika sem a belső alkotmány fölött; nem volt pénz, nem hatalom, s mindenekfölött nem közvélemény. Talán azért tehát, hogy elejét vegye az elégtelenségnek, vagy hogy azt saját hasznára fordítsa, Hastings engedte, hogy a dolgok ismét a régi kerékvágásba térjenek vissza.

Miértis a tényleges vagyon volt	2.930 568 sterling
Mínthogy azonban az eredeti tőke	4.200,000 sterl. volt
A Társulat	1.269,432 sterlinggel

hátralékban volt.

Az indiai bill.

A szerencsétlen hinduk panaszait végre meghallgatták Angolországban, és Fox Károly, ki akkor miniszter volt, egy reformjavaslatot terjesztett a kamra elé (1787), mellynek czélja volt gondoskodni a részvényesek és az állam érdekeiről, oly módon, hogy a Társulat érdekei többé ne a közgyűlésre, hanem hét, a kamra által kinevezett igazgatóra bizassanak, egy másik javaslat pedig a kormány befolyásának növelését czélozta. Ezen javaslat különféle, részben helyes, részben helytelen eszközökkel meghiusított; midőn azonban a fiatal Pitt került a kormány élére (1784), neki sikerült elfogadtatni az indiai billt, olyképen azonban, hogy az igazgatók a király által neveztesenek ki. Ezen javaslat szerint egy új, a király által kinevezett kormány alapittatik, hat tanácsossal, kik egy államtitkár vezetése alatt az indiai ügyeket kezelik, s kiknek az igazgatók kara átadni köteles az Indiával folytatott összes levelezést. A legfőbb központi kormány egy kormányzóból és három tanácsosból állott, kiket a király változtathatott. A becsülettel és a politikával össze nem férőnek nyilvánított minden hódítás vagy terjeszkedés, minden védelmi vagy támadó szövetség az indiai fejedelmekkel. Különben a fő kormányzó, személyes felelősség mellett, jelentékeny jogkörrel ruháztatott fel; a hatalom illyféle gyarapítása azonban, ha orvosolta is a régi bajokat, később károsnak ismertetett fel. Az angol alattvalók angolországi törvényszékeknek voltak alávetve Indiában elkövetett vétségeikért, s a különféle kormányzók bármely gyanus egyént elfogathattak s Angliába hurczoltathattak. Egy új törvényszék alapittatott az indiai kormánykerületekben elkövetett bántalmazások, zsarolások, erőszakoskodások ellen.

Ezen törvényszék elé idéztetett Hastings is, kinek pöre a legsajátságosabb emlékek között foglal helyet. Sheridan, irlandi szónok, egyike azoknak, kik az angol szószerék dicsőségét képezik, egy rögtönzött beszéddel támadta meg az új Verrest (1785. okt. 7.), melly beszéd az ékesszólás netovábbja gyanánt tűnt fel. Előadván az indiai kormányzat erőszakoskodásait, így folytatja: „Azt fogják mondani: állam-szükség! Nem, lordjaim: ezen parancsoló kényur megtart bizonyos nemeslelkűséget; bátor lépése, rohamos akarata, rettentően kemény keze van; de bevalja amit teszen, visszautasít minden igazolást, ama nagy indokokon kívül, mellyek kezébe helyezték a vasvesszőt. De oly állam-szükség, melly lop, melly csal, melly egy bíró togájának redői mögé igyekszik kuporodni,

melly valamelly bizonytalan hirből ékar a maga számára nyomoruságos igazolást szerezni, az nem, nem állam-szükség; tépjétek le róla az álarczot, s nyomoru és aljas kapzsiságot fogtok látni, hitvány sikkasztást, melly fényes álöltözet alá buvik és saját önző czéljai érdekében meggyalázza a közbecsületet.“

A szokás ellenére ismételve tapsokat aratott a parlament részéről; Burke, Fox, Pitt egyértelműleg azt állították, hogy sem az ó, sem az uj-kor nem mutatott fel még példát arra, miszerint a lángész és művészet ennyire felizgatni és uralni legyen képes a szellemeket. Megszavaztatott tehát Hastings vád alá helyezése a lordok kamrája előtt, hol őt kevesebb hévvel de nagyobb kintartással üldözte Sheridan hatalmas szózata. Burke előadta India történetét, szokásait és irtózatoss szenvedéseit. A birtokosok, ugymond, az adó legcsekélyebb elkésése miatt börtönbe vettetnek, miértis uzsorára pénzt vesznek fel, hogy kifizethessék a kötelezvényeket, mellyeket akarva, nem akarva, alá kellett írniok, s így megtörtént, hogy hatszáz perczentet is fizettek. Aki nem tudott fizetni, elfogták, s ujjai zsinegekkel összeszorittatván, szegeket és tüskéket vertek beléjük; másokat kettenkint összekötöttek lábaiknál fogva, s így felakasztva addig verték talpaikat, míg nem egyszer körmeik is leváltak; aztán fejöknél fogva verték annyira, hogy fülökön és szájakon át ömlött a vér, s midőn már egész testök csupa seb volt a vesszőzéstől, mérges növények nedvével kenték be. Így bánt velök Devi-sing, nem említve amaz erkölcsi gyötrelmeket, miszerint egymáshoz kötöttek atyát és gyermeket s aztán ugy ostorozták őket, hogy nem védbették magukat a csapások ellen, hacsak a másikat nem akarták azoknak kitenni. Még gonoszabb volt a nők sorsa, kiket előhurezoltak rejthelyeikből s meztelenül ocsmány erőszakoskodások zsákmányaul dobták.

A legmélyebb felháborodás és szánalom érzete fogta el Angolországot és Európát, melly visszhangzott Ázsiában is; a vizsgálat azonban olly hosszú időt igényelt, hogy a pör már népszerűtlenné lett, midőn Hastings elmondá védbeszédét: „Arról vádoltatva a képviselők kamrája által, hogy elpusztítottam tartományait Indiában, azt bátorkodom nekik válaszolni, hogy ezen tartományok a lehető legvirágzóbbak. S ki tette olyanokká? én. Amit mások meghódítottak, én megtartottam és gyarapítottam; én adtam alapot és állandóságot uralkodástoknak ama tartományokban; én örködtem felettök; én küldöttem hadseregeket ismeretlen országokon keresztül, hogy segítségére legyenek egyéb birtokaitoknak, addig

még nem ismert takarékoszággal; én elejét vettem a veszteségnek, megmentettem a becsületet és biztosítottam eme távol telepek szabadságát. Ama háborukat, melyeket én képes valék befejezni, nem én indítottam, hanem ti, vagy elődeim. Méltányos visszatérítés által elszakítottam egy tagot a nagy indiai szövetségtől; titkos összeköttetéseket tartottam fen egy másikkal, s barátommá tettem; egy harmadiknak alkudozásaimnál vettem jó hasznát, s ellenségből a béke eszközévé változtattam. Midőn ti nagy hangon követeltétek a békét, s kiáltásaitokat meghallották azok, kik a dologban érdekelve voltak, én ellenszegültem nektek; főlebb emeltem követeléseimet ugyanakor, midőn ti emeltétek az ellenség bátorságát, s én mégis tisztességes, s merem remélni, állandó békét kötöttem egy nagy állammal (a mahrattokkal); eszközöket szolgáltattam annak megkötésére egy másikkal (Tippu.) Angolország képviselői, mivel viszonzótátok ti nekem mindezt? szerencsétlenséggel, vagyonkobbással, megaláztatással, örökös vádaskodásokkal.⁴

A pör 86 tól 95-ig tartott, s Hastings fölmentetett; miután megszabadult a zaklatásoktól s veszteségei kárpótoltattak, a magán életbe vonult vissza ¹).

Sokan kétségbevonták nem csupán a Társulatnak, hanem Angolországnak is ama jogát, hogy hódításokat tehesen Indiában, s nevezetesen Fox, Burke, Sheridan, kik az akkortájban annyira hangoztatott philanthropicus elvek behatása alatt állottak. Pitt azonban mégis kénytelen volt védeni a hódításokat szóval, míg mások ugyanazt tették karddal, a hős kereskedők azonban, midőn hazájukba visszatértek, lelkes fogadtatás helyett csak vádakat találtak. Maga a miniszterium is több ízben kárhóztatta a területi hódításokat; de hát lehetett-e tenni másként? Minden meghódított tartománynak volt egy szomszédja, melly rögtön ellenséggé lett s maga támadott, ha meg nem támadták, leveretve megint összeszedte magát, s azért okvetlenül meg kellett semmisíteni, hogy aztán megint egy új szomszédval kelljen érintkezésbe jöni, ki szintén ellenséggé lön.

Cornwallis.

Cornwallis Károly, Hastings utódja (1786), azon kijelentett szándékkal ment Indiába, hogy helyreállítsa és fentartsa a békét,

---

⁴) Ezen pör százezer sterlingbe került a kormánynak és hatvanezerbe a vádlottnak. A Társulat négyezer font sterling évi nyugdíjat engedélyezett számára, a huszonnyolcz évi hátralékokkal együtt, melyek három millió frankra rugtak. Lásd *Biographie per corredo alla Storia Universale* című műünket, Nr. XXXVI.

kormányja azonban örökös ellentétet képezett amaz eszmékkel és érzelmeikkel, mellyek neki népszerűséget szereztek. Takarékoság helyett roppant költségekbe bocsátkozott; ahelyett, hogy teljesen alárendelte volna magát a parlamentnek, semmibe sem vette; béke helyett szünteleni háboruszkodásban töltötte napjait. Minthogy azonban inkább jellemmel mint észszel kell kormányozni, sikerült megnyernie a maga számára a közvéleményt, s mindent igazságnak tartottak, ami tőle származott; s ámbár sem katonai sem kormányzói nagy tulajdonokkal nem volt felruházva, mégis megmutatta, hogyan lehet becsületes politikusnak lenni. Távoztá után szobrot emeltek neki az indiai főtörvényszék épületében, s husz éven át ötezer font sterling nyugdíjt huzott.

A mult század végén ép oly fényes volt az indiai angol kormány külső helyzete, mint amilly megdöbbenő a belső administratio¹⁾. A földbirtok, miként egész Ázsiában, a fejedelem tulajdona, ki azt a földmivesnek engedi át bizonyos adó fejében, melly a hajdani urakat követett indiai-britt kormány pénztárait táplálja. A föld tehát nincs nagy uradalmakra osztva, mi a hűbériséghez hasonlítana, hanem nagyszámu apró birtokokra, mellyek bérlője azokat ismét alvállalkozók között osztja ki. A kormány adókat vet az elsőre, ez a másodikra és ez a harmadikra, melly utóbbi összeroskadva ennyi teher alatt, képtelen egy maréknyi rizst vásárolni magának ezen, annyira gazdag országban, s miként Irhonban, mindenki éhezik.

Ezen szerencsétlen osztályok mellett léteznek kiváltságosak: a braminok, kik mitsem csinálnak, néhány adómentes birtok (lak-hiradjars) bérlői, a városi kereskedők, a nagy muszلمان családok és a benszülött nemesek ivadékai. Mindezek megannyi külön területet képeznek, közös kapocs nélkül; ezekhez járulnak még az angol és hindu vér keverékei, kik szintén igen kiváló állást foglalnak el. Még inkább elszigetelve élnek az angolok, kik seim a hindu faj rokonszenvét megnyerai, sem szokásait megváltoztatni nem képesek, melly tekintetben legyőzhetlen akadályt gördít

---

¹⁾ 1793—4-ben India jövedelme 8,276,770 font sterlingre rugott; a kiadások és az adósság kamatai 6.633,951 sterlingre. Ezen esetleges előny azonban csakhamar elenyészett, oly módon, hogy már 98-ban a jövedelem 8.059,880, a kiadás pedig 8.178,626 font sterlinget tett. Wellesley lord kormányzatának végével, 1806-ban, a jövedelem 15.403,409, a kiadás pedig 15.962,017 sterling volt. 93-ban az adósság 15,962,743 font sterlingre; 97-ben 17,059,192-re; 1805-ben 31,639,827-re rugott.

elējők ama faj mozdulatlansága és közönyössége. A szülők vonakodnak iskolába küldeni gyermekeiket, s többre becsülik az utolsó pundit-ot mint az Ázsiai-Társulat tudósait együttvéve. Ama kevesek, kik tanulnak, ezer mindenféle haszontalan dolgot tudnak, ismerik a slokák számítását, a nyelvtan, a prosodia aprólékosságait, a korszakok egymásután következősét és istenségeik történetét, de semmiféle gyakorlati tudományt. A bramínoknak és khiradsiaroknak ugyanis érdekökben fekszik, meghagyni őket a tudatlanságban és a régi állapotban.

Ámbár tehát India, a seikék és a lahorei király szomszédsága daczára, kereskedelmileg sőt nagy részben már politikailag is meg van hódítva, az erkölcsi vagy vallási hódítás ugyyszólván még kezdetét sem vette. Csupán a mabrattok lehettek volna képesek végbevinni azt, mit a tatárok Chinában véghezvittek, ha szorosabb egység lett volna közöttük; az angolok azonban egy fél század alatt tönkre tették őket.

Cornwallis igazságszolgáltatási és pénzügyi reformot hozott létre, mellynek azonban nem lett meg a kívánt eredménye. Sokat fáradozott azon, hogy a régi formák alapján, angol mintára, birtok-aristokrátiát létesítsen, s e célból a zemindárokat ama földek birtokosainak nyilvánította, mellyekért adót fizetnek a kormánynak, azon kikötéssel, hogy ha ezen kötelezettségnek eleget nem tesznek, földjeik egy része el fog árveroztetni. Ezen elárverezések aztán annyira megsaporodtak, hogy 1796-ban 28,700,000 rupia jövedelmet képviseltek, vagyis Bengala, Behar és Orissa tartományok egy tizedrészét. Ez jelentékenyen meggyérítette a zemindárok osztályát, anélkül azonban, hogy ennekfolytán jobbrafordult volna a ryoták állapota, miként Cornwallis remélte, ki e célból kötelezte a zemindárokat örökös investitúrával ruházni fel őket. Midőn tehát a zemindar többé nem növelhette tetszése szerint ama jövedelmet, mellyet a ryot fizetett neki, minden alkalmat megragadott, hogy őt elbocsáthassa s egy másikkal kedvezőbb szerződést köthessen. Mit sem használt, ha a ryot a törvényszékhez folyamodott, minthogy ennek huzavonója miatt kitéve maradt a zemindar boszuállásának, míg másrésről tönkretette a sok költsékezés. Egy 96-ban életbeléptetett reform a zemindaroknak gyorsabb eljárást engedélyezett a ryotákkal szemben, minekfolytán ez utóbbiak visszavonhatlanul amazok önkényének dobattak áldozatul.

Ami az igazságszolgáltatási ügyet illeti, a mongolok alatt az adószedők voltak az egyedüli bírák; Cornwallis törvényszékeket

alkotott; a bírák azonban, tekintve az ottani sajtószertű viszonyokat, csak kevés esetben tudtak ítéletet hozni, s az eljárás lassúsága méginkább növelte az álszerződések számát. Azt hitték, hogy elejét veszik a bajnak, ha adót vetnek a pereskedőkre, ez azonban a legtöbbször nézve lehetetlenné tette az igazság elnyerését, míg másrészt a pörök elképzeltlenül megszapordtak, s hasonló mérvben burjánzottak a vétségek és rabló-bandák is.

Nem kevésbé gyűlöltté tették magukat az angolok Malabar partjain is. A bombayi elnökség segítette Ragobah-t, ki meggyilkolván unokaöccsét, a nyugati mahrattok peischwáhjává tette magát. Haider Ali, ki két év óta eredmény nélkül háboruszkodott a mahrattokkal, látván ama gyűlöletet, melyet az angolok a zsarnok pártfogása által maguk ellen keltettek, békét kötött s a közös ellenség ellen szövetséget kötött a dekanai nizammal és a francziákkal, kik akkor az amerikai ügyek miatt megint ellenséges viszonyba jöttek az angolokkal. A Társulatot azonban gyorsasága megmenti a fenyegető veszélytől; az angolok ugyanis haladéktalanul megtámadják (1778) a chandernagori, karikali és mazulipatnami francia telepeket; Pondichéryt megadásra kényszerítik s egyuttal újra felélesztik a mahrattok és a nizam ellenséges érzületét a misorei bitor uralkodó ellen. De azért Haider nem ijed meg (1780); elpusztítja Carnatet, beveszi Arkatet, újabb csapatok azonban visszavonulásra kényszerítik, míg másrészt elveszik tőle Calcuttát és Mangalorét s tönkreteszik hajóhadát. Eyre Coote angol tábornok csatára kényszeríti Haidert, ismét és ismét legyőzi, de nem fékezi meg, s francia segédcsatások folytán szerencséje is újból visszatér.

Az angoloknak nem annyira Haider leverése, mint inkább a két ellenséges nemzet, a francziák és hollandok birtokainak megsemmisítése felelt érdekekben, s az utóbbiaktól csakugyan el is foglalták Paliacatet, Bublpatnamot, Negapatnamot, Chinchurát, a trinchemalai öblöt és Ceylon egy részét. Holland tehát a francziákhoz fordult segítségért, kik csakugyan tekintélyes hajóhadat küldöttek Suffren, tapasztalt kapitány vezérlete alatt, ki visszaállította Haider szerencséjét s ez utóbbinak ügyét fia, Tippu Saib is számos győzelmekkel mozdította elő. Az angoloknak azonban sikerült ekközben fölingerelni Haider ellen a nizamot és a mahrattokat, emellett bevették Bednort, egyikét Malabar legkiválóbb erősségeinek, a legnagyobb előny azonban rájuk nézve Haider halálából származott (1782), ki ép oly kérlelhetlen, mint tapasztalt ellenségek volt.

Tippu Saib.

Utódja, Tippu Saib, változó sorserecsével folytatta a háborut, mig végre a Francia- és Angolország között létrejött békében az előbbi visszanyerte Pondichéryt, Karikalt, Chandernagort, Holland pedig régi birtokait Negapatnam kivételével, mely az angolok kezében maradt. Tippu egyedül maradvá békét ohajtott, mely csakugyan létre is jött közte és az angol Társulat között Mangalorében (1784), s mindkét fél visszaadta foglyait és hódításait. Tippu azonbaa nem kevésbbé gyűlölte az angolokat mint atyja, csakhogy büszkébb és kevésbbé értelmes levén az utóbbinál, azt hitte vagy hiresztelte magáról, hogy őt arra választotta ki a próféta, miszerint kiirtsa Indiából a nazarénusokat s a pokolig üldözze őket. Gyakran ismételte, hogy inkább lenne tigris két napig, mint bárány két évszázadig; a tigris volt jelképe, melyet mindenüvé alkalmazott, s megszelidítve több illy fenevadat tartott maga körül; a háborut önmagáért szerette, az európaiak ellen azonban még vallási vakhit által is sarkaltatott. Pazar és zsugori, nyílt és fondorkodó, erős és gyöngé, csupán a bátorságban és fiainak szeretetében volt állandó.

Rendesen Seringapatnamban, a Kavery által alkotott szigeten tartózkodott, és miként atyja, ugy ő is minden módon javítani igyekezett a közkormányzatot; pártolta az ipart, a földmivelést, a találmányokat s háboru idején felhasználta az európaiak ismereteit. Alig kelt föl reggel, meghallgatta a különféle tisztviselők előterjesztéseit, s elintézte a fenforgó ügyeket; kilencz óraker egy külön lakosztályba lépett, hol számos titkároknak mondott tollba leveleket; erre megmutatta magát a népnek egy erkélyről, s ez alkalommal fogadta „az elefántok tisztelgését is,” melyek végig vonultak és térdelhajtottak előtte. Reggeli után a kihallgatási terembe lépett, hol rokonai és udvaronczaik által környezve, számosakat fogadott és hallgatott ki, mialatt titkárai a végzéseket irták, vagy a sürgönyöket olvasták fel, melyeket a futárok a fejedelem lábaihoz tettek, le; erre ő rögtön megadta, aláírta és lepecsételte a szükséges válaszokat. Ezalatt eléje vezették a nem rég vásárolt lovakat vagy az új ágyukat, s ekként mindent elvégezvén, három óraker visszavonult. Félhatkor visszatért az elfogadó terembe s egy emelvényről szemlélte a hadgyakorlatokat; végre félhétker kezdődött a nyugalom. Fényesen kivilágított palotájába gyűjtötte az előkelőket s az estét táncz, lakmározás és gyönyörű bajadérek között töltötték. Ez utóbbiak közül mintegy háromszázat szedett össze elő-

kelő családokból; tizenegy éves korukban kezdettek szolgálni szélségeinek, mellyeket kielégítvén, odahagyták az udvart s vagy az országban széledtek szanaszét, vagy valamely pagodához csatlakoztak.

Felhasználta saját céljára a francziákat, kik a forradalom izgalmi között mindenütt ellenségeket igyekeztek támasztani ellenségeik, az angolok ellen. Francia tisztek gyakorolták be Tippu csapatait és tüzéségét, ki hetvenezer embert és temérdek szövetségest tartott fegyverben. Buonaparte Indiába is elküldötte Kairóból kiáltványait, mellyekben fönnen hirdette, hogy meg akarja törni a britt zsarnokságot; az angolok azonban siettek Tipput a velök kötött béke megújítására s a külföldi tisztek elbocsátására kényszeríteni. Miután később az abukiri csata meghiusította Franciaország remélt diadalait és azon nagy művet, mellynek végrehajtására Ázsiában Napoleon magát hivatottnak tartotta, Mornington lord kormányzó is kevesebb teketóriát csinált Tippuval szemben s miután elegendő ürügyet talált, Misore ellen vonult. Harris volt a vezér, s vele harczott Wellesley is, ki később mint Wellington lord olly nagy hírnévre tett szert; ezen harczedett és jól felszerelt hadsereg többé nem kereskedők, hanem a kormány által dijaztatott, és soraiban számos olly benszülött is találkozott, kik legyőzték a kasztok előitéleteit. A hadjárat tehát nagy hévvel indult meg s az eredmény sem maradhatott sokáig bizonytalan. Az első csatavesztések megalázták Tippu babonás lelkét, ki Seringapatnamba zárva, mint közkatona harczolt és esett el (1799. máj. 4.) Erre az egész Misore az angolok hatalmába került s megsemmisített azon egyedüli hatalom, melly Franciaországot támogathatta volna. Az elfoglalt tartományban a Haider által trónjától megfosztott család egyik ivadékát nevezték ki rajának, hogy ezt a jótett által maguk iránt lekötelezzék.

De alig bántak el egy ellenséggel, máris egy másik támadt, a mahrattok, ezek után a birmanok, s végül az afghanok.

Ezen események lefolyása alatt alkalom nyílt megismerkedni eme tartományokkal, s Holwell jelentése részben megsemmisítette az ottani tudatlanság és bálványimádás felől uralgó előitéleteket. A bölcsészek arra használták fel ezen jelentést, hogy kimutassák az indiai vallás fölényét a mienk fölött; tulhajtották a szanszkrit könyvek régiségét; lázas ékesszólással declamáltak azon műveltség ellen, melly az irigylendő természeti állapotához közel álló népek ártatlanságát saját bűneivel akarta megínéltelyezni, s mellyek —

ugymond — boldogok volnának, ha a babona oda is nem hurczolta volna el saját iszonyatosságait. Mások észszel és nyugalommal fogtak az indiai tartományok tanulmányozásához: egy ős régi nyelv tűnt elő, mellynek megbecsülhetlen emlékei a maguk számára is igénybe vették a görög és latin classicusok iránti kizárólagos tiszteletet; emlékek, mellyek nem kevésbbé bámulatosak régiségök, mint szépségök miatt; tanok, mellyek évszázadokkal előzték meg ama találmányokat, mellyekkel leginkáb szokott dicsekedni Európa. 1784-ben Jones Vilmos az Ázsiai-Társulat-ot alapította Calcuttában, olly célból, hogy közrebocsássa ama népek eredeti műveit s tanulmányozza történetöket és hitelveiket; alapítottak továbbá nyomdákat és hirlapokat, orvosi akademiát és növénykertet. A serampuri dán telepen, öt mérföldnyire (lega) Calcuttától, a baptista-missionariusok székhelyén, melly rend a hinduk megtérítése végett alapított, Carey tudor vezetése alatt bibliák adattak ki különféle hindu nyelveken, s ezenkívül több hindu classicus.

Dubois abbé missionarius 1801-ben látta a tanjorei raja temetését Ceylonban, kit az angolok megfosztottak trónjától. Négy törvényes feleség versengett azon megtiszteltetésért, hogy vele együtt megégettessenek; a braminok kettőt választottak ki. Egy árkot ásván, föléje máglyát emeltek sandal-fából s a gyászkiséret idehozta a fényesen felöltöztetett halottat, főtisztviselők és braminok által kísérve, kik után a két özvegy jött, gyöngyökkel felékesítve s barátnőik által környezve, kik jajveszékelték s emellett versenyt magasztalták őket, mint immár mennyei lelkeket, s valamely emléket kértek tőlök. A máglyához érve némileg habozni látszottak a közeli halál látványa előtt, a braminok szertartásai és vízzel való locsolásai között azonban mégis a holt mellé feküdtek s egymásba fűzött karjaikkal átölelték; a guru és a rokonok által meggyújtott láng csakhamar eltakarta őket: jajkiáltásaikat elfojtották a sokaság és a braminok kiabálásai. Két nap mulva összegyűjtötték a hamvakat és a csontmaradványokat, mellyek egy része lezárva és lepecsételve harmincz braminra bízott, kik azt ünnepélyesen Benaresbe vitték, hogy a Ganges szent vizébe dobják; egy részöket, főtt rizszel keverve, tizenkét bramin megette, engesztelésül az elhunytak büneiért; a megmaradt arany és ékszerek drága ereklyéknek tekintettek. A király guruja és a három bramin, kik a máglyát meggyújtották, különféle ajándékokat kaptak, és pedig az első egy elefántot, a többiek pedig a megégetettek egy-egy hordágyát; továbbá számos ajándékok és huszonötezer

rupia osztattak ki a többi braminok között; azon tizenkettő pedig, kik a hamvakat megették, tizenkét, egyenesen ez alkalomból épített házat kapott; az áldozat helyén végül nagyszerű mauzoleum emeltetett, mely csakhamar jámbor zarándoklásoknak lett célpontjává ¹⁾).

Illy áldozatokat s a Dsagrenat vérengző ünnepeit a legujabb időkig tűrte Angolország, mert pénzt jövedelmezett!

HUSZADIK FEJEZET.

Angolország belállapota. — Irodalom.

Europa azt hitte, hogy az amerikai gyarmatok elvesztése egy vésszes háboru után meg fogja alázni Angolországot, annál is inkább, minthogy magában az országban a nép háborgott s Irland nyilt lázadásban állott. Anglia azonban bőven kárpótolta magát Indiában, emellett pedig olly kereskedelmi szerződéseket kötött az Egyesült-Államokkal, mellyek sokkal több hasznot hajtottak neki, mintha valóban anyaországi hatalommal birt volna felettök. A szabadság soha sem czáfolta meg fényesebben ama közgazdaszati tanokat, mellyek Chatam lord következő mondásában foglaltatnak: Midőn Amerika csak egy szegyet is képes leszen előállítani, Anglia beadhatja a kulcsot.

Tengeri jog.

Azon fontosság, mellyre a tenger, főleg az amerikai háboru idején, emelkedett, azt is maga után vonta, hogy elméletileg is tanulmány tárgyává tétettek ama számos kérdések, mellyek a nem-

---

¹⁾ Sokan megírták az *Angol Indiák történetét*; de lásd főleg James Mill-t, kinek művét Wilson fejezte be.

Ram Moun Roy, *Exposition of the practical operation of the judicial and revenue systems of India.* — London 1832.

Barchou de Penohen, *Hist. de la conquête et de la fondation de l'empire anglais dans l'Inde.* Paris, 1840. Ő ezen történetet öt korszakra osztja: 1) Az angolok megérkezése Bangalába ezen tartomány, Behar és Orissa lefoglalásáig; 2) Küzdelem Franciaországgal a tul úlyért; 3) háboru a misorei birodalommal, melly Tippu alatt véget ér; 4) háboru a mahrattokkal, mellynek kedvező eredménye Indiát az angolok kezébe adja; 5) háboru a birmánokkal és Kabullal.

C. Bjoenstierna, *Tanulmány a hindu-britt birodalom felett.* Stockholm, W. Adams, *Selentés a közoktatásügy állásáról Bengaldban és Beharban.* London.

zetközi jog gyakorlása közben keletkeznek. Más hol kifejtettük már ezen tudomány fő szabályait a háboruszkodó és semleges nemzetekkel szemben. ¹⁾ Franciaország az 1744-ki okt. 21-ről kelt rendelettel közeledett a Teugeri consularatus szabványaihoz, amennyiben az elkobzástól menteseknek nyilvánította az ellenséges árukkal terhelt hajókat, s csupán ezen árukat és a csempészett tárgyakat nyilvánította lefoglalandóknak. E mellett azonban jogos zsákmánynak jelentett ki minden, ellenséges országban termelt vagy készített árut, kivéve azon semleges hajók terhét, melyek valamely ellenséges kikötőből, hol a terhet fölvtették, egyenesen saját kikötőik valamelyikébe vitorláznak. Továbbá megtiltatott a semleges hajóknak árukat szállítani valamely ellenséges kikötőből a másikba, bárki is a hajó tulajdonosa. Csupán a dán és holland hajóknak engedtetett meg szabadon vitorlázni saját kikötőikből valamely semleges kikötőbe, kivéve ha ez ostromzárólva van, s bárki legyen is az áru tulajdonosa; ezen kiváltság külön szerződések folytán másokra is kiterjesztetett. Anglia szintén elismerte Hollanddal szemben amaz elvet, hogy: szabad hajó, szabad áru.

Midőn II. Frigyes Ausztriától megnyerte Sziléziát, egy kölcsön kifizetésére kötelezte magát, melyet Mária Terézia angol üzerekkel kötött s melyre nézve az említett tartomány jövedelme szolgált biztosítékul. Minthogy azonban Anglia számos, porosz áruval terhelt és porosz zászló alatt álló hajót lefoglalt és mitsem hederített Frigyes tiltakozásaira, ez utóbbi egy, négy miniszterből álló bizottságot állított össze Coccejus elnöklete alatt, melynek azon kérdés fölött kellett tanácskoznia, vajjon kárpótlásul nem lehetne-e a sziléziai kölcsönt visszatartani. A bizottság határozata igenlőleg hangzott, Angolország azonban ellenszegült, miből élénk vita keletkezett a tengeri jog elvei fölött, melyet mi fölöslegesnek tartunk részletesebben előadni, minthogy temérdek tényre és külön egyezményre támaszkodik. Elég legyen fölemlitenünk, hogy Poroszország a szabad tengert és a tengeri semlegességet védte és megtámadta a kutatási jogot, kivéve természetesen a csempész-árukat; anélkül, hogy a kérdés lényege megoldatott volna, a vitázó felek a westminsteri egyezmény értelmében (1756) olyképen állapodtak meg, hogy Poroszország feloldotta a zár alól a sziléziai adósságot, Angolország pedig huszonnégyezer font sterlinggel elégitette ki a kárvallottakat ²⁾.

¹⁾ XIV. Könyv. 26-ik fejez.

²⁾ Lásd *Mártens, Causes célèbres du droit des gens*. II. kötet.

Az 1756-ki tengeri háboru alkalmával azonban Angolország ki akarta vinni, hogy a semlegeseknek háboru idején tiltassék el minden, béke alkalmával meg nem engedett kereskedelem. Ez által, mint már említők, ki akarta őket zárni a gyarmatokkal való kereskedésből, mire Franciaország által felhatalmaztattak. A hollandok éltek is ezen fölhatalmazással, minthogy azonban az angolok számos holland hajót elkoboztak, ebből viták keletkeztek, melyekben sok kiváló publicista is részt vett: nevezetesen Hubner azt állította ¹⁾, hogy a semleges zászló az egész terhet fődözi, hamindjárt ellenség tulajdonát képezi is, kivéve a csempész-árúkat. Miután azonban Éjszak-Amerika függetlensége elismertetett, Angolország is felhagyott követelésével, melylyel a forradalom idejében lépett ismét elő. Az Egyesült-Államok és Franciaország között létrejött baráti egyezményben (1778 febr. 6.) kikötöttet, hogy szabad hajó áruai szabadoknak tekintessenek; ezen kikötést Franciaország az összes semleges hatalmakra kiterjesztette, megtiltván alattvalóinak semleges hajókat elfoglalni, még akkor is, ha egyik ellenséges kikötőből a másikba hajóznak, ha csak az utóbbi ostromzár alatt nem áll, vagy hadi csempész-árúkat nem szállítanak.

Angolország ekkor fenyegetve látván saját tengeri fölényét a Francia-, Spanyolország és az Egyesült-Államok közti szövetség által, Oroszországhoz fordult; Katalin azonban, valamely szerződés helyett, a fegyveres semlegesség elvét állította fel, mondván, hogy a semleges hajók szabadon evezhetnek egyik kikötőből a másikba, s a hadviselő nemzetek partjain; az egymással háboruszkodó hatalmak alattvalóinak tulajdonát képező áruk szabadoknak tekintendők semleges hajókon, kivéve a csempészetet; ostromzárolt kikötőknek csupán az tartandó, melly valóban el van zárva s e részben nem elegendő a pusztja kijelentés. Ez sehogy sem tetszett Angolorzágnak, melly ellenkező elveket vallott; a többi hatalmak többé kevésbé elfogadták amaz elveket, mig végre a versaillesi békében (1783), ugy látszik, olismertetett a semlegesek szabadsága.

Pénzügy.

Az amerikai háboru okozta szorultság közepett Anglia újabb adónemekre volt kénytelen gondolni. 1774-ben a be- és kiviteli vámok tisztán két és fél millió sterlinget jövedelmeztek. A civil-

¹⁾ *A semleges hajók elkobzásáról.*

lista III. Vilmos alatt hétszázezer font sterlingre rugott, s ugyanily összeget huzott Anna és I. György is, melly utóbbi huszonhárom ezret megtakarított jegyajándokul egyik természetes leánya számára. II. György alatt már egy millióra emelkedett, úgy hogy ámbár bőven költezett, mégis százhetvenezer font sterlinget hagyott maga után. III. György civillistáját a parlament ugyan nyolcszázezerre szállította le, de kétizben egy milliányi adósságát volt kénytelen kifizetni.

A közadósság, melly 1739-ben ötvennégy millió font sterlingre rugott, az osztrák örökösödési háboru alatt hatvannyolczra, a hétéves háboru alatt száznegyvenhatra, a gyarmatháboru alatt pedig kétszázötvenhétre szaporodott. Ekkor már csupán a kamatok fizetése fölemésztette az összes bevételeket, s már nem egyszer aggódtak a közhitel miatt, mig végre Pitt Vilmos behozta azok consolidatióját s a kamatok rendszeres fizetését, törlesztési tőkét alapítván a csupán akkor létező adósság számára; később az 1792-ki febr. 17-ről kelt törvényjavaslat megállapította, hogy minden uj kölcsön számára külön törlesztési alap alakítandó, melly egy százalékra határozottatott. Ily módon a kormány marad a járadékok egyedüli rendes vásárlója, s bizonyos egyensulyt tart fenn a nyilvános értékpapirosok árfolyamában. S bámulatos! mig az amerikai háboru folytán keletkezett adósság terhe alatt az összes európai nemzetek összeroskadtak; Angolországra nézve, melly legyőzöttnek látszott, az ujjab kötelékké lön a kormányzottak és a kormány között, a tőkepénzesek menhelyévé, az ipar és kereskedelem emeltyűjévé. Összeköttetésbe hozatván az alkotmány léte a kormány hitelével, ez utóbbi annál erőteljesebbé lön, minthogy érdekében állott a nemzetnek kormányát támogatni, mig másrésről ez is kényszerítve látta magát mindent feláldozni a közszabadságok fentartása végett, hogy így megnyerje a nemzet beleegyezését ujjab adókba.

Pitt (ifjabb).

1778-ban meghalt Chatam lord, mitsem hagyva fiainak példáján kívül; a parlament kifizette adósságait, s Westminsterben emléket állított nevének, „bizonyosságaul Pitt Vilmos érényeinek és ügyességének, mint akinek kormányzata alatt az isteni Gondviselés Nagy-Britanniát a jóllétnek és dicsőségnek azelőtt nem ismert fokára emelte.“ Hasonnevü fia akkor csak tizenennyolcz éves volt s jámbor és szigoru neveltetése képezte egyedüli gazdagságát, ezért az ügyvédkedésre adta magát, mig egyidejüleg a parlamentet is láto-

gatta, hallgatva és tanulmányozva. Huszonegyéves korában maga is belépván a parlamentbe (1781), Burkével, ki a whigek névleges, és Fox-szal, ki azok valódi feje volt, addig küzdött North miniszteriuma ellen, míg ez csakugyan meghukott saját népszerűtlenségének sulya alatt. Nem sokára Fox elnöklete alatt az ugynevezett coalitio-miniszterium jött létre (1783. apr.), mellyben a legszétágazóbb nézetek egyesültek, s mellynek, ámbár nem biztak benne, sikerült befejeznie az amerikai háborut.

Ezen miniszterium mesterfogása volt a már említett indiai bill (404 lap.), mellynek értelmében az Indiák kormányzata teljesen elvétetvén a Társulattól, s egy, nem a király, hanem a képviselőház által választott comitéra bízván, az alkotmány is megváltozott s a végrehajtó hatalom rovására bizonyos fölény ruházott a képviselőházra. III. György, ki észrevette a dolgot, egész erejéből ellene szegült s minduntalan mondogatta, hogy inkább visszatér Hannoverbe, hogysem illy szolgaságban éljen. A bill tehát elejtetett, s a huszonegyéves Pitt, heves ellenzés közben, kiütötte a nyeregből Foxot (1784.). Alaposan tanulmányozván hazája alkotmányát, gazdagságát és segédeszközeit, belátta, hogy erőforrásainak egyikét sem szabad gyöngíteni, hanem segédszerűl kell fölhasználni arra, mit Angolország hatalmának gyarapítása végett megkísérteni czélszerűnek látszanék, miértis hidegvérrel, ékesszólással, ügyességgel, bátorsággal husz éven át verte vissza az ellene intézett támadásokat s ismét fölényre juttatta a conservatív elveket. S nem csupán pillanatnyira és rögtöni felhevülés behatása alatt fényeskedett, miként atyja, s nem rendes időekkel s királyok vagy kegyencznők fondorlataival volt dolga: hanem egy forradalommal s a népekkel állott szemben, egy új társadalmi rendet kellett megállapítani s olly reformok élére állania, melyeket a közvélemény hangosan követelt, de mellyek a franciaországi kihágások miatt félelem és gyűlölet tárgyai voltak.

Az angol szabadság ugyanis egészen másként értendő, mint az, mellyet a bölcsezsékek hirdettek, s ha némelly lordok, szenvelgésből, emeltek is szobrokat ez utóbbinak parkjaikban, de távol tartották a parlamenttől. Egy korunkbeli férfiú megjegyezte ¹⁾, hogy az angolok mindenha őszinte csodálói voltak Velenczének, a tengerek királynéjának, melly ezer év dicsőségét hordozta vállain, s valamennyien egy új aristokrátiát akartak alapítani velencei

---

¹⁾ Diaraeli, *Coningsby*.

mintára, mellyben a tökély netovábbját látták még a legbuzgóbb whigek is, mint Harrington és Algernon Sidney. Céljukat érték a forradalom által, s ugyanezen híres szabadelvűek voltak azok, kik a nagy birtokosok kizárólagos előnyére a védrendszert megalapították. III. Vilmosnak sehoggy sem tetszett a dogeféle hatalomkör, mellyre őt szoritani akarták; a hannoveriek azonban, I. és II. György, vagy jószántokból vagy kényszerítve elfogadták ezen intézkedést. Az öregebb Pitt megkísérlette megörni azon oligarchiát, melly fényes köntösével már annyi nemzedék óta söpörte a trón lépcsőit s visszaadta a nemzetnek saját méltóságát. Az ő nyomdokait követte fia is, az új közép osztályokat híván meg a hatalomra, az ipart az aristokratia mellé, mi által megmentette Angolországot a francia forradalomtól. Ezért azonban nem lehet mondani, hogy ott demokratia jött volna létre, s Angolország 1832-ig megtartotta a velencei alkotmányt.

Néhány hónap elég volt a fiatal Pittnek arra, hogy megnyerje számos parlamenti tag bizalmát, miértis egy újabb indiai billt terjesztett elő (1784 aug. 4.), mellynek értelmében a joghatóság a koronára lett volna ruházandó. A képviselők makacsul visszavetik a billt, Pitt azonban nem veszi el bátorságát, felosztatja a kamrát, s támogatva az új kamra által, megnyeri a játszmát; nem kevésbbé pártolva a király, mint a képviselők által, belreformok életbeléptetéséhez fog, Poroszországgal és Hollanddal megkötö a looi szerződést (1788), melly visszaállítja északon az amerikai háboru által megingatott angol fölényt. Igen jeles továbbá azon szerződése is, mellyet Franciaországgal kötött 1786-ban, s mellynek értelmében Angolország kötelezte magát egyenlő előnyökben részesíteni a francia borokat a portugáliakkal; ezen kiváltság csalékony volt, minthogy Angliában a portugáli borokat kedvelték, míg viszont Franciaország leszállította az angol kézműveket terhelő vámokat.

Eszerint tehát ugy a győzelmek mint a veszteségek csak Anglia nagyságának növelésére szolgáltak, melly ezidőszert már mindenki által elismert királynéja volt a tengereknek. S érdekes látni, hogy azok a mihaszna Györgyök nem szolgáltak a nemzetnek akadályul arra, hogy óriássá legyen. Mindez az intézményeknek volt érdeme. London, egy megmérhetlen birodalom fővárosa, szélesítette utcáit s új épületekkel diszította magát; az agg hadastyánok befogadására a greenwichi nagyszerű kórház alapított; számos intézkedések javították a belkormányzatot, s a köz-

jóllét a földmivelés, ipar és belkereskedelem tökéletesítésére alapított.

1757-ben Angolország háromszáz harminczbét ezer embert tartott fegyverben, s tengeri ereje hatvanegy sor-, és háromszáz ötvenhárom egyéb hadihajóra rugott; államférfiai büszke önérettel emlegették, hogy nálok husz sebesült közül csak egy hal meg, s azon tizennégyezer ember közül, kik 1760-ban több hónapon át a biscayai öbölben czirkáltak, az okszerű gondviselés folytán alig husz betegedett meg. Szabályoztatott a hadseregi szolgálat, rendeztetett a városi őrség. Az I. György alatt vérszemet kapott rablóbandák kiirtattak; a skótoknak, Pitt tanácsa folytán, visszadattak a 45-ki lázadás miatt elkobzott jószágok. Ezen lázadás után Angolország a patrimonialis joghatóságokat és a clanokat csupán azért törölte el Skóthonban, hogy szétrobbantsa azon bandákat, mellyek mindig készek voltak valamelly örökös főnököt követni; ezen intézkedés azonban a nemzeti szokások és jelleg teljes felforgatását vonta maga után: a mezőségek és a hegyek elnéptelenedtek, a városok lakossága szaporodott; az ipar és kereskedelem szaporították az érintkezést Angliával s így tárt kapu nyílt az idegen eszmék és szokások számára.

A régi clan-rendszer idejében, melly szó atyafiságot jelent, a főnök úgy bánt alattvalóival, mint saját gyermekeivel, nem emelte a bérösszegeket s nem keresett munkás kezeket a rokonságon kívül. Megszűnván ezen atyafiságos viszony, a főnökök többé nem aprózták fel jószágaikat s nem adták bérbe a lehető legalacsonyabb áron, hogy minél több hűbérest és katonát szerezzenek, hanem fölemelték a bérösszeget, nagyterjedelmű uradalmakat alakítottak s elbocsátották a régi bérlőket, ha nem voltak képesek követeléseiknek eleget tenni, s inkább a sikonlakóknak adtak előnyt. Mindennek folytán jelentékenyen emelkedett a földbirtokok értéke s olly földesurak, kik 1750-ben öt vagy hatezer font sterlinget huztak, a század végén már nyolczvan egész százezernyi jövedelemmel rendelkeztek. A gazdagok tehát roppantul megvagyonosodtak, míg a hajdani bérlők elszegényedtek s a vidék emberek helyett nyájakkal népesedett meg; egész rajai a kivándorlóknak indultak Canada és Uj-Skóczia felé. Angolország előrelátta a veszedelmet s némi kárpótulásul meghagyta Skótszágnak a municipális törvényeket, egynémely kiváltságot és egyéb kedvezményeket. Később amennyit vesztett a földmivelés, annyit nyert az ipar. Glasgow, melly 1707-ben alig tizennégy-

ezer lelket számlált, a század végén már százötvenezer, s jelenleg több mint háromszázezer lakossal bír; kikötőjében a vám 1840-ben nyolczszázezer font sterlinget jövedelmezett, míg az Unio idejében az egész ország vámjövödelme alig rugott harmincznégyezerre.

Methodisták. Néger-emancipatio.

Ezidőben Whitefield György (1735), anglicán theologus, meghonosította a methodisták szigorú, s a calvinismus elveihez ragaszkodó sectáját. A secta kebelében csakhamar megoszlás jött létre Wesley János föllépése folytán (1741), ki megtámadta a praedestinatiót, s ki nagy rokonszenvet gerjesztett maga iránt a szegény osztályok segélyezésében tanusított buzgalma által.

A türelmesség és philanthropia érzelme, ellentétben az ország érdekeivel, a négerek sorsára fordította a közfigyelmet, s a quakerek, kik egymás között eltörölték a rabszolgaságot, egy kérvényt nyújtottak be a parlamenthez a rabszolgakereskedés eltiltása végett (1787). A methodisták pártolják a kérvényt; a nép érdeklődni kezd az ügy iránt; az oxfordi és cambridgei egyetemek és számos városok beküldik szavazataikat; Wilberforce vallási indokból, Fox philanthropiából pártolja az ügyet, s a miniszterium kénytelen elrendelni a tények megvizsgálását. Pitt a képviselők kamrája elé terjesztette a kérdést, s ekkor vette kezdetét a négerek felszabadítását és a rabszolgaság megszüntetését czélzó, többé soha meg nem szünt mozgalom, melyet a philanthropok nagyban magasztalnak, agyafurt politikusok azonban egyebet sem látnak az egészben mint ravasztságot Anglia részéről, melly meg akarja gyöngíteni a többi hatalmak amerikai gyarmatait az által, hogy megfosztja őket a munkáskezektől, mellyekre neki az Indiákban nincsen szüksége. Szerencsés azon politika, mellynek ravasztságai annyira megegyeznek az emberiség szent törvényeivel!

A katolikusok Angliában.

Alig hiheti el az ember, hogy Angolország, az államtudósok bámulatának tárgya, ugyanakkor, midőn egész Európa reformoktól visszhangzott s midőn még minduntalan szemérehányták a katolikusoknak ama türelmetlenséget, melylyel már régóta felhagyott, folyvást olly kegyetlenül bánt az utóbbiakkal. A jó Anna a legszigorubb rendeleteket szentesítette, s ha a braunschweigi ház feledékenységbe engedte is menni azokat, mellyek a személyekre vonatkoztak, bezzeg nem feledte a jószágra vonatkozó rendeleteket, sőt méginkább súlyosbitotta ezeket azon reményben, hogy lassan-las-

san sikertüendő kifosztania a katolikusokat. Midőn II. Frigyes türte a jezsuitákat, II. Katalin egy kath. templomot engedett építeni Sz.-Pétervárott s III. Gusztáv egyet megnyitott Stockholmban, ugy látszott, hogy valamely ilyenforma eszme a szigetre is behatol; a nép azonban egész dübbel szegült ellene. Midőn 1753-ban a zsidókat naturalisálták, annyira felbőszült a nép, hogy vissza kellett vonni a rendeletet. Nem csekély fáradságba került továbbá 51-ben a naptár Gergely-féle reformjának elfogadtatása, csak azért, mert egy pápától származott. Az eszmék azonban mégis előrehaladtak, s a kamrák 75-ben egy olly eskümintát fogadtak el, mellyet a katolikusok legnagyobb része is letett, minthogy semmi ollyast nem tartalmazott, mi ellenkezett volna vallásukkal. Később Saville György ajánlatára eltörölték egy részét ama, III. Vilmos XI. és XII. évéből származó Actának, melly örökös börtönre vetette azon kath. püspököket és papokat, kik iskolákat tartanak, kizárta a katolikusokat az örökösödés és birtokszerzés jogából; de azért valamennyien olly esküre köteleztettek, melly még mindig magán viselte a hajdani aggodalmaskodások színezetét: meg kellett fogadniok, hogy nem vesznek részt összeesküvésekben, nem segítik a trónkövetelőt, nem hiszik, hogy szabad meggyilkolni az eretnekeket, nem tagadják meg az engedelmességet a kiközösített királytól, s nem állítják, hogy a pápa, vagy valamely más fejedelem vagy főpap joghatósággal vagy hatalommal bir az országban.

Skótországban is életbe akartak léptetni illyesmit, de számos zsinat tiltakozott hasonló tervek ellen, s a nép között társulatok alakultak olly czélból, hogy bármelly, a katolikusoknak adandó engedményt megakadályozzanak, sőt tettegességekre is fajult a dolog, s csak akkor tért vissza a nyugalom, midőn határozottan megígérték, hogy nem fogják enyhíteni a katolikusok ellen alkalmazott szigort.

Gordon lord.

Ezen társulatok feje Gordon György volt, sajátóságos vegyüléke a lelkesedésnek, cselszövénynek és eszelősségnek; a parlament sokat mulatott az ő sajátóságos toilletjén és azon heveskedésen, melylyel minduntalan fejtegette ama veszélyeket, mellyekkel a papismus a vallást és a szabadságot fenyegette, s annyira felizgatta a londoni csöcselék fanatizmusát, hogy a protestáns társulat azt kérelmezte, miszerint törültesseék el a katolikusok iránt kedvező törvény. Roppant néptömeg, négy csoportra osztva, indult a parlament felé, hogy átnyujtsa az említett társulat kérvé-

nyét, mely százhuzezer aláírással volt ellátva (1780. jun. 2.). Könnyű volt előrelátni, hogy ebből zavargás fog származni, s csakugyan, mialatt az előterjesztést tárgyalták, s méginkább miután az százkilenczvenkilencz szavazattal hat ellenében elvetetett, kitört a zavargás, hozzáfogtak a kath. kápolnák lerombolásához, aztán meg London fosztogatásához, s a düh főként a katolikusok és pártfogóik ellen irányult: felnyitották a börtönöket, gyujtogatni kezdettek és megrohanták a börzét. Ki kellett hirdetni az ostromállapotot és összehíni a csapatokat; négyszázötvennyolcz egyén megöletett, számosakat pedig a ledöntött házak romjai temettek el. Elnyomatván a zavargás, Gordon felségárulás miatt pörbefogatott, az esküdtsek által azonban fölmentetett; a többi czinkosok szigoruan bünhődtek. A páni félelem elosztatása végett a pápistákat megfosztották a tanítás jogától.

Az angol nép illy módon vallási ellenszenvből pártolta a zarnokság hajdani kihágásait, s a kormány kénytelen volt engedni, bármennyire kárhóztatta is Fox ezen lealjasodást a csöcselék szenvedélyeinek eszközévé lenni, s emelte is fel szavát a test ellen.

Irland.

Még inkább érezték ezen ellenszenv hatását a kimondhatlanul szerencsétlen Irlandban. Többbizben követelte híjába, hogy oldják fel, legalább részben, a kereskedelmét és iparát lenyügöző bilincseket, s az irek, hogy lerázzák magukról az uralkodók egyed-áruskodását, társulatokat alakítottak az angol áruk kiküszöbölése végett; néhány illy társulat fegyverekkel is ellátta magát, s hangoztatván hűségöket, azt hozták fel mentségül, hogy valamely netaláni francia betörés ellen akarják magukat megvédeni. Az angol kormány nem merte megakadályozni az illy társulatok alakítását, nehogy ellenszegülésre izgassa őket, miértis felbátorodva kijelentették elszakadásukat a londoni parlamenttől, mire a dublini parlament eltörölte a katolikusok ellen intézett összes rendeleteket s kereskedelmi szabadságot követelt. A londoni parlament, külháborukba lévén bonyolodva, eltörölte azon törvényeket, melyek eltiltották az irländi gyapju kivitelét, vagy akadályozták az üvegkereskedést az angol gyarmatokkal.

A limericki capitulatio, melyet III. Vilmos 1691-ben engedélyezett az ir katolikusoknak, biztosította azok jószágait és kiváltságait, kik alávetik magukat a kormánynak, továbbá szabad vallásgyakorlatot engedett, amennyiben ez nem ellenkezik az ország törvényeivel. Már pedig ez utóbbiak tiltják a papismust, minek-

folytán szentesített a zsarnokság, s az irek emiatt többször emeltek soha meg nem hallgatott panaszokat. Közülök senki sem vett részt az 1745-ki skót lázadásban, de azért forrt bennök az elkeseredés a súlyos iga miatt, s minthogy akkor nem létezett köztük valamely nagy izgató, ki féken tudta volna őket tartani, a white boy-k (fehér ifiak) és a leveller-ek (egyenlősítők) fel lázadtak a tulcsigázott bérösszegek és a protestans clerus által követelt dézsmák ellen. (1760). Ámbár tapasztalatlanok, lehető ügyességgel szervezik társulatukat, titoktartásra és arra kötelezik magukat, hogy mindent végrehajtanak, mit az parancsol. Személyes rendeleteket bocsátanak ki, fenyegetésekkel az ellen, ki nem engedelmeskedik, miből rettenetes következmények származnak: orgyilkosságok, leányrablások, felégetése és elpusztítása azok birto káinak és marháinak, kik tulságos bért követelnek, silány fizetést adnak, vagy elbocsátják bérlőiket. Azon rosz, mellyet valamely nép forradalom alkalmával elkövet, arányban áll azon elnyomással, mellyet előbb szenvedett; ezek továbbá nem politikai, hanem társadalmi forradalmak voltak, s helytelenül cselekednék az, ki az orangisták mellé sorozná az ireket.

Young Artur, angol és protestans férfiú, ki 1778-ban beutazta a szigetet, ezeket mondá: „Valamely katholikus bérlők által tartott uradalom tudajdonosa valóságos kényur, ki velök való viszonyaiban saját tetszését tekinti egyedüli törvénynek . . . Nem képzelhet olly rendeletet, mellyet szolgálja vagy munkásai megszegni bátorkodnának, s őt csakis a határtalan alávetés elégíti ki. Kénye-kedve szerint büntetheti bottal vagy vesszővel minden megsértését a személye iránt tartozó tiszteletnek: azon szerencsétlen, ki csak mutatni is merészkednék, hogy magát védeni akarja, rögtön összeroskadna az ütések alatt. Meggyilkolni valakit olly dolog, mellyről Irlandban olly módon beszélnek, hogy egy angol ki sem ismeri magát. Tiszteletreméltó földmivesek biztosítottak engem, hogy számos bérlő megtisztelve érezné magát, ha urok ágyába fogadni méltóztatnék feleségöket vagy leányaikat: jellemző bizonyítéka a hosszas szolgaság okozta romlottságnak. Sőt hallottam olly egyénekről is, kiket megfosztottak életöktől anélkül, hogy a tetteseknek valamely esküdzék vizsgálatától kellett volna tartaniok; s hasonló tényeket mindennap lehetett látni, mielőtt a törvény ismét némi tekintélyre emelkedett. Nem létezik közönyös utazó, ki ne látta volna, hogyan taszítják le az utról valamely nemes ember inasai a szegény emberek taligáit az árokba, csak hogy urok

hintaja végig haladhasson; ha felfordulnak vagy összetörnek, hallgatva türik a kárt, mert ha az áldozatok valamelyike panaszra nyitná ajkait, korbácsütésekkel válaszolnának neki . . . Ha valamely szegényember netán a törvényszékhez fordulna, hogy igazságot kérjen valamely nemesember ellen, ezt az utóbbi megsértésének tekintnék . . . A szegényember sokkal jobban ismeri helyzetét, hogysen illyesmire gondolna, s csakis egy esetben nyerhet igazságot, ha t. i. valamely gazdag fogja pártját egy másik gazdag ellen; gazdája ugyanis védelmezi őt illy esetben, mint védelmezné azon ürüt, mellyet saját lakomájára szánt.“

Az amerikai szabadság hire vizshangra talált Irlandban, mellyel még roszzabbul bántak, ámbár nem volt gyarmat, s az arra vonatkozó viták a saját magáéinak látszottak. Szükséges volt tehát eltörölni Irlandban néhányat a büntető törvények közül, megengedni, hogy az örökségen egyenlően osztozhassanak a gyermekek s hogy ezek valamelyike meg ne foszthassa atyját birtokaitól az által, ha protestánsná lesz. Angolország már előbb Amerikába volt kénytelen rendelni csapatait Irlandból, s miután a háboru egész dühhel kitört, az irek, kiknek öblei legelőször fogadnak be minden, Amerikából jövő hullámot, azon kérelmet intézték Angliához, hogy védje meg őket valamely netaláni betörés ellen. Ez azonban, miként Aetius a római birodalom utolsó napjaiban, ekként válaszolt: Nem tehetem; védjétek meg ti magatokat. Ekkor rögtöni lelkesedés szállja meg Irlandot; néhány hét alatt negyvenkétezer ember áll harczkészen és kellőleg felosztva, katolikusok és protestánsok vetélkedve egyesülnek az ir önkénytesek neve alatt; számuk egy év mulva nyolczvanezerre emelkedik. Ez biztosítja a szigetet a betörés ellen, de egyszersmind saját erejének felismerésére vezet, s az ezredek nemsókára souveraineknek nyilváníják magukat. A nemzet java áll az ezredek élére; bizonyos meghatározott napokon összegyűlnek, társulatokat alakítanak az angol áruk visszautasítása végett, kinevezik saját képviselőiket, s jóváhagyják vagy elvetik a kormány és a parlament tényeit, szóval, katonai parlamentet alakítanak s szuronyjaik hegyén nyújtják be kérvényeiket. Legfőbb követelésök tárgya szabad kereskedelem és független parlament, s nagyszámu protestánsok is csatlakoznak hozzájuk a büntető törvények eltörlésének kérelmezése végett. A dublini Grattan Henrik vezeti a nemzeti mozgalmat, hatvanezer fegyveres által támogatva; kijelenti az ir parlament függetlenségét (1782. jul. 19.) azon hozzáadással,

hogy a királyon, a lordokon és az ir képviselőkön kívül senki sem hozhat Irlandot kötelező törvényeket.

Alig nyerték meg a függetlenséget, az irek a habozó és félnék parlament átalakítását vették célba, mit a fegyveres önkénytesek is követeltek; a parlament azonban megtagadta a fegyveres szövetséghez való csatlakozást (1783).

Angolország saját polgári jogait adományozta Irlandnak, továbbá biztosítékot a személyes és birtok-szabadságra nézve, eskütszéket és egyebeket; tekintve ugyanis, hogy a hódítás hűbéri volt, úgy kellett bánnia velök, mint a nemzeti bárókkal. Miután VIII. Henrik eltörölte a hűbéri viszonyt, a győzők és legyőzöttek csak egy nemzetet képeztek; a vallási kérdés egészen kiszorította a faj kérdését; gyarmatosok jöttek és telepedtek a szigetre, hogy ezt megtéricskés, az angolokkal egyenlő jogokat helyeztek kilátásba mindenkinek, ki a vallásra vonatkozó föltételt elfogadja. Irland tehát egyenlő volt s joggal követelte a függetlenséget, míg egészen másként állott a dolog Amerikában, hol valóságos bilincseket törtek szét.

A legnagyobb haszon a protestánsokra háramlott, mint akik tényleg bírták a jogokat, míg a katolikusok, kiknek nem volt kenyerök olly országban, hol az inség rendes állapot s hol minden évben szoktak éhen halni emberek, ugyan mi hasznot huztak a függetlenségből? A parlament azonban mégis kényszerítve látta magát némi engedményt tenni a katolikusok részére: eltörölte azon törvényeket, mellyek nem engedték meg nekik vásárolni, birtokolni, lovakat tartani; szabad vallásgyakorlatot engedett; eltörölte a papok és nevelők ellen szabott büntetéseket, kimondotta a bírák elmozdithatlanságát, behozta a Habeas Corpus-t; mindezek értékes biztosítékok voltak mindenkire, de főleg a katolikusokra nézve, mint akiknek elnyomatást kellett szenvedniök. A francia forradalom azonban itt is belenyult a dolgok rendes menetébe; a heves rázkódások igazolták a leghevesebb reactiót, s Irland 1800. jul. 2-án egyesítetett Angolországgal, melly Nagy-Britannia egyesült királysága czímet vett föl.

III. György király, ki ellensége volt a társasköröknek, a szer-tartásoknak, a fényűzésnek, élénken foglalkozott a földműveléssel; példája jó hatással volt az udvar erkölcsiségére, s csekély tanulmányát kitartással pótolta. Egyszerre azonban elmezavarodottság jeleit kezdé mutatni, miértis kidülvén ő a sorompóból, mindenki azt hitte, hogy Pitt meg fog bukni; Fox hazasietett Olaszországból, hogy támogassa a walesi herceget, ki egészen az ellenzék

résznél állott. A miniszterium azonban addig mesterkedett, hogy ismét meggyógyultnak jelenthette ki Györgyöt, s képesnek ama csekély jelentőségű szerep újbóli fölvételére, melyet ott az alkotmány a fejedelemnek enged, minekfolytán továbbra is Pitt maradt az ügyek élén.

A külső jóllét hálásakká tette az angolokat az alkotmány és a király iránt, s engedményekre buzditotta őket, minekfolytán emelkedett az utóbbi befolyása a parlamentben. Ezen körülmény folytán egy olly választási reform eszméjével kezdettek foglalkozni, melly rendesebbé tenné a nemzeti képviselőket; ezen javaslatot, conservatív érzelmei daczára, Pitt torjesztette be, s ha a francia forradalom a népuralom kihágásaival nem keltett volna rettegést minden újítás ellen, s nem adta volna vissza a tulsulyt a toryknak, Angolország kikerülte volna a későbbi hosszás es vészes háborukat, s már akkor kezdette volna élvezni amaz előnyöket, mellyekhez csak 1831-ben jutott.

Irodalom.

Azon körülmény, hogy mindenki szabadon gondolhatott és mondhatott ki bármit ugy politikai mint vallási dolgokban, a vizsgálódásban bátorságot, a politikai érdekek általános ismeretét, s továbbá azt eredményezte, hogy mindenki bármelly kérdéssel szembe mert szállani; egyidejűleg azonban megakadályozta, hogy tulságosan elterjedjenek a skeptikus és felforgató eszmék s a meggondolatlanul messzemenő tervek, minthogy nem bírtak a tiltott gyümölcs és az üldöztetés ingerével s emellett a megvitatás és gyakorlat próbakövét kellett kiállaniok, szokásban levén előbb vizsgálni s csak azután hinni. Ha Payne Tamás vallástalan demokratiát fitogtatott, ell kellett törnien Burke támadásait. A hol a vélemények nem az anyagi erő hanem csupán érvek által támogattatnak, minden támadás hatalmas ellenszegülőkre talál, főleg a papság között, melly nem becstelenítette meg magát, miként Franciaországban, a jansenisticus üldözéssel, s ekként az igazság is egyeulő fegyverrel küzdött, azon előnyön kívül, melylyel minden régi vélemény bír. Tegyük hozzá, hogy nem minden század szül nagy forradalmat, s az angolok olly hosszú, annyi különféle phasissal bíró s olly kitünő gyümölcsöket érlelt forradalomból bontakoztak ki, hogy lehetetlen volt rájuk nézve ezeket egy ujjal megint koczkára tenni.

A vitázók között említést érdemelnek Beattie Tanulmány az igaz természetete és változhatlansága fölött czimű munkája, Wollaston Természeti vallása, Paley A keresz-

tónység bizonyítékai és Természeti theologia című művei; Leland védte a kinyilatkoztatást; Littleton ugyanazt Sz. Pál megtérése- és apostolkodásából igyekezett bebizonyítani. Woolstonnak, ki Krisztus csodáit allegoriák gyanánt tüntette fel, sokan válaszoltak, ezek között West és Sherlock, mely utóbbi az angol forma szabályai szerint vizsgálja Krisztus feltámadását. Warburton, Mózes isteni küldetésének szerzője, hevesen kikelt Hume vallástalansága ellen. Whiston, theologus és mathematicus, A föld új elméletében a Newton-féle tanokat alkalmazza a teremtés, a vizözön, s a világ tűz általi megsemmisítésének mefejtésére. Általában, a század második felében az írók komolyabbak és erkölcsösebbek lesznek s felhagynak a vallás és a törvények rendszeres megvetésével.

Ekközben folyton mivelték a hazai irodalmat, mely, miként alkotmányuk, egyezkedés különféle elvek között, mesterséges egyensúly. A regényes és a középkor iránti határozott előszeretetet, a költői szellem türelmetlen bátorságát, mely tulrepül a közönséges határain, mérsékeltek az olasz és francia példák, a görögök és latinok tanulmányozása, miből aztán az Anna királynő korabeli aranyirodalom származott. Egy olly bölcselem, mely csupán az emberre szorítkozik anélkül, hogy a természet belső titkait fürkészné, a szenvedélyek folytonos működésének szemlélete a szószéken és a társaskörökben, néhány pont és bizonyos korok felé terelték a figyelmet; innen van a vizsgálódás és expositio gazdagsága ugy a történelemben, mint a regényekben vagy a tanulmányokban.

Richardson.

Richardson Sámuel, Derbyből, (1689—1761), a világ első regényírójának tartatik, s valóban a Pamela, Harlow Clarissa és Grandison, ámbár annyira hosszadalmasak, ámbár szűkölköcnek regényes épizódokban, s a szenvedelt udvariasságot és tulzott galanteriát is hijába keressük bennök, mégis olly kíváncsiságot és érdekeltséget keltettek, hogy bizonyos időközökben adván ki, mindenfelől érkeztek levelek a szerzőhöz, melyekben a kiadás gyorsítása sürgettetett, s némelyek arra kérték, hogy ne engedje elveszni Clarissát, mások meg arra, hogy téríttesse meg Lovelace-ot. Voltaire boszankodva, Diderot bámulattal tette félre tanulmányait, hogy Richardsont olvassa; illy hatalmat gyakorol a természetesség és a pathos. S alig éri őt utól valaki a pathosban, a szenvedélyek festésében, azon tudományban, melylyel az emberi szívet és labirintjait fürkészi; főleg a nők jellemeit a legkülönbébb ké-

pekkal és megjegyzésekkel, erőteljes és kellenodus s a személyekhez alkalmazott iránylyal ecseteli. Mint szigoru moralista a legcsekélyebb foltot sem tűri a legkisebb erényen, s dogmatikailag haladva, hideg, érzéketlen arczokat nyujt, mellyeknél minden szabályozott, minden mérlegelt.

Fielding.

Ellene Fielding Henrik, Sharpam-Parckból, (1707—54), akart sikra szállni, ki ostorozott minden szenteskedést, kigunyolta az emberi nevetségességeket és balítéleteket, s ékesebbé tette Lovelace-t, Tom Jones-szé alakítván át. Ezen regényben temérdek jellem fordul elő, mellyek valamennyien különállók, számosan eredetiek, továbbá olly kalandok, mellyek anélkül, hogy kilépnének a eselekvény medréből, lebilincselik a lelket s többször borzalommal töltik el. Mindkét szerző a dráma magaslatára emelte a regényt, a legigazabb színekkel festve a jellemeket s a szinpad élénk mozgását ültetve át műveikbe, sőt bővebb részletekbe is bocsátkoztak, mintsem a szinpad megengedhetné. Sajátszerű, hogy a nagy világ és társaság ezen annyira élénk és élethű leírásai olly egyénektől származtak, kik lehetőleg keveset forgolódtak bennök. Richardson egyéb sem volt ötven éves koráig, mint nyomdász, ki apró történetkéket mesélt gyermekeknek és leányoknak; a nagy világot csak akkor ismerte meg, midőn Warthon herczeg megbizta őt vakmerő műveinek kinyomásával; Lovelace alakját ő róla vette. Fielding jegyző volt s szorgalmasan folytatta olly kevésé költői foglalkozását.

Chesterfield gróf (1694—1779) Fiához intézett leveleiben fogalmat nyujthat a magas angol társaságnál akkor divatos eszmékről, művének alaphangja aristocraticus, az erényt sokszor tévesen itéli meg, de kitünő gyakorlati elveket állit fel. Kifejezőmódja fenhéjázó és gögös, miként Thompsonnál, Mallet-nál, Hawkesworth-nál, kik egy kevés ideig tartó modor hősei voltak.

Mig künn mindinkább terjedt szini irodalmuk dicsősége, s Garrick Dávid színész (1716—79) sokkal jobban megismertette Shakespearet saját hazájában műveinek előadásával, mint a commentatorok, az angolok a franczia szinműirodalom kedvéért mellőzték a saját magukét, s ez irányban Thompson és Young kevés becsesel bíró szomorujátékokat irtak. Szerencsés drámai alkotások azonban Rowe Shore Johannája és Grey Johannája, Fielding Fösvény-e, Goldsmith Bonnhomme-ja, Cumberland Richard különféle vigjátékai, s főként Sheridan Botrány iskolája.

Anna százada azonban többre becsülte a szabatost az eredetienél; Johnson, ki szótárt, számos hírlapi cikket és angol költők életrészeit készítette, mindenkor bölcs megválasztással, megvetette a természetes modort, s azok, kik a merev szabályokhoz ragaszkodtak, ezek járma alá akarták hajtani a lángészt. Johnson ítéseti munkái s *Hermes* című műve vagyis bölcsészeti vizsgálódások *Harris Jakab* egyetemes nyelvtana fölött, valódi mintaképei az analysisnek. *Blair* többrendbeli gyöngéd s néha érzelemduas beszédein kívül, külön példákából, s nem a valódi ékesszólás nagyszerű forrásaiból vont le szónoklati leczkéket. *Lowth Robert* iskolai szabványok szerint mérlegeli a héber költészet prófétai ihlettségét. *Jones Vilmos* magyarázatai az ázsiai költészet fölött új tért nyitottak a képzelemnek és az ítésetnek olly irodalom költészeti termékeire és drámáira terelvén ezeket, mellynek addig még nevét sem ismerték.

Sterne.

Más őszintébb egyének a nép magasztosságához, az érzelemhez, az egyetemes gondolatok forrásaikhoz fordultak. Valamennyinek élén *Sterne Lőrincz* áll (1713—68), a szegény *Yorick*, ir lelkipásztor és igehirdető. Hogy elhallgassuk beszédeit, ki tehette le kezéből leveleit, ha egyszer olvasásukhoz fogott? ki nem gyönyörködött *Érzelgős* utazásának rendkívüli kedvességű megjegyzéseiben? ki nem barátkozott meg *Tristram Shandy* című munkájának *Tóbiás* bácsijával és lovászával, melly alak legszerencsésebb utánzása *Sancho Pansának*? Az angolok sajátosabb terén, a leírásban, szemekitek elé állítja a világot, mellyet minden ízben ismer; semmi csekélység nem kerüli ki figyelmét; a barát burnótszelenczéje vagy valamely hamis vászonceléd szemei; ama koldus, ama pap, ama kutya, ama jármű, mellyet mindnyájan látatok; s bámulatra gerjeszt benneteket a hasonlatosság miatt. Annyira egyszerű, félbeszakított, vagy függőben hagyott kalandok elejénte gyermekségeknek látszanak előttem, de azért mégsem válhattok meg tőlök, s csakhamar elbájol benneteket a józanész és képtelenség, a jámborság és szabadosság, a lelkesedés és gunyor ama vegyülete, melly majd sirásra, majd nevetésre készítet, melly tréfálózva az emberiség javára nemes gondolatokat és ékesszóló tiltakozásokat tár elétek. Ama hasonlíthatlan természetesség bája feledteti a számos plagiumokat s a leírásoknál nagyon is sokszor előforduló cynismust. Mindezek folytán ama különféle szempontok szerint, mellyekből tekintették, szenvedélyes megrovásokban és

magasztalásokban részesült, az irodalomra azonban rendkívüli befolyást gyakorolt ama senkivel nem gondoló, fecsegő, bizalmasan szórakoztató hang, mely annyira tulajdona az angolnak, midőn a bizalom folytán felhagy a külső tartózkodással.

Goldsmith.

Az ir Goldsmith Oliver (1730—74), viharos ifjúsága után, odahagyja hazáját és gyalog bejárja Hollandot, Németalföldet, Franciaországot, Schweizot, Olaszországot, fuvolájával és dalaival keresvén meg ebédjét és éjjeli hajlékját, vagy valamely zárdában egy-némely kérdések fölött vitázván, mialatt minden oldalról figyelemmel tanulmányozza a világot. Utas és Az elhagyott falu című költeményei, de még inkább Wakefieldi lelkész-e, mely műben annyi őszinteség és meggyőződés nyilvánul, nagy hírnevet szereztek számára, de nem mentették meg a szegénységtől; azért jobbnak látta egy angol történetet és különféle compendiumokat írni, mellyek népszerűvé tették.

Az itészet leginkább megfelel az angolok positiv és figyelő szellemének; s az erkölcsi vagy élczes regény főnebb említett művelőin kívül igen számosan irtak Tanulmányokat az ember és a társadalom felett. Mások azonban ismét a muzsáktól merítettek lelkesedést.

Thomson.

Szegényen és sarutlan érkezett Londonba a skót Thomson Jakab (1700—48), csupán egy, a Tél című költeményt hozván magával, mellyet még akkor irt, midőn nem ismerte a művészetet. A politika izgalmai között alig talált nyomdászt; miután azonban Spencer lord kiszabadította a nyomorból, a Nyár, a Tavasz és az Ősz költeményeket csatolta az elsőhöz, továbbá Az Élhetetlenség kastélyát, és több gyenge szomorujátékat irt. A leiró műfaj hiányát a képek sokaságával fedezte, mellyekből néha nemes és igazi érzelem tör elő. Ha nem is bir a hajdaniak szellemével, szabatosságával és gyöngédségével de lelkesedésre gyul a mezők látásánál; bir a tüzhely költészetével, melly annyira megfelel az angolok jellemének; bővében van az élethű részleteknek és benső emótióknak, vallási aspiratióknak, s a fegyver, utazások és szabadság terén szerzett nemzeti dicsőség emlékeinek.

Young

Ezzel egy egész csapat elmélkedő költőt előz meg, kiknek élén Young Eduárd áll Uphamból (1681—1765). Hatvanéves korában elvesztvén feleségét, leányát, ennek völegényét, buskomor-

ságba esik s halhatatlan költővé leszen Éjszakái által. Ezek folytonos siránkozások és képzelgő reflexiók, a szenvedett fájdalom netovábbja, mely örökös egyhangúságával gyötri az olvasót. Sőt többet mondunk, unat, minthogy ha megragad valamely gondolatot, az órát, midőn üt, a közelgő tavaszt, a hulló levelet, azt ezerféleképen megforgatja, mielőtt elválna tőle, az álpathosz egyhangúságával, mely nem hatol a szívbe, minthogy nagyon is fel van cziczomázva.

Volt alkalmunk már sajnálkozni a X. Leo korabeli olasz írón, mint akik az udvarokhoz voltak kénytelenek pártfogásért esedezni, s ezt aztán magasztalásokkal kellett visszafizetniök. Angliában szabad volt a kormány, s a királyok sem pártolták a tudományosságot; a durgazdak aristokratia azonban, mint minden mást, ugy az irodalmat is saját fényének növelésére használta fel. A jeles férfiak meghajoltak ezen újfajta protectoratus előtt s évpénzeket koldultak vagy a minisztertől, vagy a kereskedőktől, olly ajánlásokkal (dedicatio), mellyek fentartották az utókor emlékében a szerző aljasságát s azon ur nevét, ki őt néha csak egy pár guineával jutalmazta meg. Nem létezik szerző, kinek ne lehetne illy szemrehányásokat tenni; Young első sorban említendő közöttük.

Gray Tamás érzelemdusabb és változatosabb, mert több nála a természetesség; A falusi temető és Az etoni collegium érzelemdus képekkel bővelkednek s hiányoznak belőlök a divatos nagyhangu gyermekességek; a költészetet azonban csak játékszernek tekintette s szégyelte magát miatta, ő, ki egészen a történelemnek élt, mellyben senki sem volt nálánál jártasabb. Égig emelték Collins Jánost, főleg A szenvedéshez című ódája miatt. A puritán és busongó kedélyű Cowper Vilmos (—1800), ki a vallás belső érzelmeit, igazságát és gyönyöreit fejtegette, sok olvasó szívét megindította, de érzéketlenül hagyta a nagy tömeget.

Skótországbán Ramsay Alán az Udvarias pásztor című mezei drámát írta, melly népszerűvé lett. Burns Róbert ayrshirei földműves, választékos eszmékkal és szerencsés verseléssel dalokat írt, mellyek még mindig élnek a szivekben, mert tele vannak rokonszenvvel a teremtmények iránt; egy ideig kedvelték divatból, de aztán szegénységben és buskomorságban engedték meghalni. Ezen természetes költemények, s méginkább a Crabbe Györgyét, tetszésre találtak, mint ellenhatás a tulzás, a mysticismus, az érzelgősség ellen. Chatérton Tamás ókoriak gyanánt adta ki költeményeit, s nagy fáradsággal utánozta az ódonyszerűséget a helyes-

írásban, a nyelvben, a gondolatokban, elannyira, hogy sikerült rászédnie kortársait; minthogy azonban nem talált kielégítést messzemenő nagyravágása, aggodalom- és éhségtől gyötörve meghalt tizenhét éves korában (1770)

Armstrong János Az egészség fentartásának mesterségét írta meg szabatos és képzelemdús költsézzel, mi egyáltalában szükséges arra, hogy a tanköltemény tűrhetővé legyen. Egy másik orvos, Darwin Erasmus, Harley Dávidot utánozva, ki fél-századdal előbb a materialismust hirdette, ennek legteljesebb rendszerét nyújtotta Zoonomia-jában (1801), az eszméket állati mozgásokra vive vissza; helyes pathologiai megjegyzéseket külön-cz és alaptalan föltevésekkel kever össze, s materialismusa daczára az anyag fölött álló éltető szellemet tételez föl, melly utóbbi amannak mozgásait előidézi. Mintegy ellentétül, A növények szerelmeit írta, ezen sajtószzerű érzelgős költeményt, mellyben épügy magasztalja a növények érző tehetőségét, amint legyalázta az embereket.

Macpherson.

A sok okoskodásba és vitázásba beleunt század kellő közepén egyszerre a képzelem egy bámulatos szüleménye jelenik meg. A skót, középszerű tehetségű Macpherson Jakab (1738—96) jelenti (1760), hogy hazája hegyei között egy második Homért fedezett föl; hogy ama hegylakók fentartottak emlékezetökben némelly töredékeket Ossián, Caracalla kortársának műveiből, melly töredékek épolly rendes költeményekké állithatók össze, mint aminők az Iliás és Odyssea. A politikailag lealázott Skótország megörült, hogy ő is állithat egy nagy férfit az angolokkal szembe s féltékeny hazafisággal magasztalta Ossiánt; az olvasókat bámulatra ragadta ezen, a többiektől különböző költői természet; ködök, a tölgyek között zugó szélvész, a felhőkön nyargaló árnyak, a hárfából hangot csaló tengeri szellők töltötték be a költsézetet s gyönyörködtették a pozitivismusba beleunt századot. Szaporodtak az összehasonlítások, s híres bölcsek úgy találták, hogy a műveletlen caledoniai bard gyakran felülmulta Homert, Pindárt és a bibliát; Macpherson ekközben egész csendben élvezte dicsőségét. De ellenmondók sem hiányoztak, valamennyi között leghevesebb volt Johnson; igen sokáig vitáztak a szóbanforgó költemények igaz eredetiségén anélkül, hogy valaki előterjesztette volna valaha az eredetét, melly szerző által használtott, vagy előmutatott volna valamelly hegylakót, ki a kérdéses töredékek közül csak egyet is el tudott volna mondani. A dolog valójában úgy áll, hogy Mac-

pherson összegyűjtötte a tulajdon neveket és néhány népies hagyományt, az egészet költői kötetlen beszédben adta elő, ellátva tulhajtott és benső igazsággal nem bíró jelzőkkel és képekkel, s bizonyos monoton egyszerűséggel, mellynél azonban, hogy magát eltakarja, eltér a megszokott eszméktől s mindent bizonyos határozatlan, phantasticus, érzelgős színezetbe burkol. Ossián hirneve elenyészett, befolyása azonban még némelly korunkbeli nagy költőn is észrevehető.

Már ezen sovány felsorolásból is láthattuk, hogy a skótok jelentékeny haladást tettek a tudományokban. S nevezetesen az edinburgi egyetem kellemes és mély írőkkel diszeskedett, s ugyanott egy társulat is alakult, mellyet nem pusztá szavak, hanem érvek és szabad vitázás jellemeztek, s honnan nem ugyan lángelmék, hanem tehetségek kerültek ki, mellyek a történelemben és a tapasztalásban kerestek támaszt az új eszmék számára s bizonyos jóakaró bölcsészetet fejlesztettek ki anélkül, hogy a francziák tulzásaiba estek volna, ámbár nem egyszer hátrányosan engedték magukat az utóbbiak által befolyásolni. Egészen ment ezen vádtól Fergusson Ádám A római köztársaság története című jelés művében (1782). Conyers Middleton, ki egy levelet irt Romából, hogy kimutassa az összhangzatot a keresztény és a pogány vallás között (1729), Cicero életét irta meg (1741), mellyben inkább szorgalommal mint emelkedett szempontból vázolja a nagy római életviszonyait.

Robertson.

Robertson Vilmos, Borthwickből (1721—93), kitünő és egészen családjának élő férfiú, maga nevelte föl testvéreit; csak meggyőződéssel bíró embereknek beszélt, vagyis a szép és jó morálra szoritkozott; ellentétben az akkor uralkodó skepticismussal, feltárta ama bajokat, mellyek a kereszténység keletkezésének korában uralkodtak, nem különben az ezáltal ellenök szolgáltatott gyógyszereket; eszméit különben a kormányéi s irányát a londoni írók szerint idomította, latravetve, miként a többi skót írók is, minden kifejezést, nehogy barbárnak mondják. De vajjon, irhat-e valaki történelmet anélkül, hogy számbavenné a szenvedélyeket? Már pedig Robertson tulságosan szenvedte ezen nyugalmat Európa egyik legizgalmasabb korszakának, V. Károly történetének leírásában (1769), mi által lehetetlenné teszi a szenvedélyek és pártok heves összekocczásának megértését. Távol állva a voltairianusok sardonikus gunyolódásától, követi azok higgadságát és

és reflexióit ¹⁾, mellyek megfelelnek ugyan a szerző, de távolról sem az események korának; igen szerencsés tárgyában fejteget, szétszed, mindent külön-külön lerajzol, anélkül azonban, hogy birna az egésznek felölelésére szükséges syntheticus erőteljjel, vagy elég képzelőerővel életet önteni abba, minek nem közvetlen tapasztalás által jutott tudomására. Amellett, hogy mindenben ostentatív módon keresi az igazságot, elveszti az érzelmet, s ha művét elolvastuk, nem csak nem ismerjük, de rosszul ismerjük V. Károlyt, X. Leót s főleg Luthert. Amerika története szükségképeni kiegészítő része volt V. Károly történetének, ő azonban csak epizódnak tekintette amazt, s minthogy tulságosan hosszúnak találta, külön művet alkotott belőle (1777). De ebben is mindaz, mi különszerűnek és sajátosnak látszott, a barbárság vagy a hódítás jellemző vonásai, szerinte nem voltak az általa kedvelt akadémiai kerethez alkalmazhatók, s azért a jegyzetek közé utasította.

Hume.

Hasonló hiányra találunk az edinburgi Hume Dávidnál is (1717—76), kire rossz szemmel nézván honfitársai a skepticismus miatt, mellyet ő rendszerbe hozott, Franciaországba ment leczkékét és tapsokat szerezni. S csakugyan ő lett a bölcészeti történelem legvalódibb művelője, ki még az izlést is feláldozta a divatos eszméknek, az igazságot s a szabadságszeretetet is a taps utáni vágyának; olly angol történet megírását tűzvéni ki czélul magának (1754), „melly ne tessék se a toryknak, se a whigeknek, se a keresztényeknek,“ műve csakugyan folytonos támadás az angol nemzet ellen. Már megrótták nála, hogy nem fogta fel hazája alkotmányának lassu és fáradságos kifejlődését, hanem ezt kezdettől fogva teljes és bevégezett műnek tekintette. Kedve telik benne kis okokat tulajdonítani nagy eseményeknek; sem nem szenved, sem nem örül az emberiséggel; megvetvén a vallást, nem fogja fel, milly fontossággal bir az a társadalomra s a forradalmakra, s mennyi politikai szabadságnak szolgált már az köpenyül ²⁾. Nem vett részt hazája mozgalmában, s midőn Párizsban

---

¹⁾ Voltaireről mondja: „Ő nem csak a tényeket jelölte meg nekem, mellyek fölött czélszerű leendő megállapodnom, hanem a belőlök vonandó következtetéseket is.“

²⁾ „Hume annyira gyűlölte a vallást, hogy gyűlölte a szabadságot is, mert a vallásnak szövetségese volt, s egy ügyvéd egész ügyességével védi a zsarnokság ügyét, egy bíró pártatlanságát negélyezve.“ Maculay Milton fölött.

felajánlottak neki tizennégy kötetet II. Jakab levelezéséből s a londoni francia követek jelentéseit, ő nem méltatta ezeket figyelemre. A történelmi kötelesség illy csekély érzetével csak általánosságok hozhatók létre s csak előitéletek szilárdíthatók meg; mint örökös szónok, soha sem bír annyi hévvel, hogy megtartaná valamely tény vagy eszme valódi benyomását s még nyelvezete is francia fordulatokkal és szókkal van telve.

Smollett Tóbiás (—1771) számos regényen kívül folytatta Hume történelmét, nem bírván ez utóbbinak hibáival, de előnyeivel sem.

Gibbon.

Nagyban tulszárnyalja őt Gibbon Eduárd, Putneyből (1737—94.). Mint ifju Bossuet *Variations*-jának olvasása folytán a katolikus hitre tért, mi miatt atyja megboszankodván, őt Lausanneba küldötte, hol meghajolva a tekintély előtt s nem sok kedvet érezve a vértanuságra, visszatért atyja hitéhez. Az amerikai fölkelés idejében (1770) belépván a parlamentbe, az akkor fölmerült heves viták, mellyeknél az emberiség ügye forgott szőnyegen, mi hatást sem gyakoroltak reá, s anélkül, hogy valaha egy szót szőtt volna, a miniszteriummal szavazott, „csendben ülve padján, épen és baj nélkül, de dicsőség nélkül is,“ a vitákat csak „tanulmányait felváltó szórakozásnak tekintette“¹⁾. Ekként bálványozván az erőt és a tekintélyt, Róma lelkesíti őt, miként lelkesítette Polibiust és Villanit, de ő csak a pogány Rómát látja; „1764-ki okt. 15-én, midőn a Capitolium romjai között ülve merengett s a ferencziek Jupiter templomában a vecsernyét énekelték, egyszerre fölmerült lelkében ama gondolat, hogy leirja ezen város süllyedését és bukását.“

Íme az ő inspiratója s egyuttal hibája: ő csak a császári Rómát látja nagynak; előtte a kereszténység lázadás, melly megzavarta ama bámulatos szervezetet; a vértanúságok csak hazugság, mellyek föltárják a kereszténység vérengző zsarnokságát; eszelősök a szent-atyák, kik különféle dogmákat és erkölcstant hirdetnek; barbárok a germánok, kik bárdolatlan szabadságukkal megingatni merészkednek azon harmonicus zsarnokságot, mellynél a nemzetnek csak lelkét és testét kellett alárendelni a császári parancsoknak vagy a praetor edictumának. Következésképen előtte minden megvetésreméltó, ami újabb származású: hazájának parla-

¹⁾ *Levelek.*

mentje miként Róma capucinusai, szent Atanáz miként Skanderbeg, az arianusok miként Washington polgártársai; frivol és gunyolódó criticája miatt nem hiszen a nemesszivűségben és a szabadságban, s mindig annak részére áll, ki sanyargatja embertársait. Irályának hódító báját csak azért fejt ki, hogy a baromi erő diadalait ecsetelje. Tanulmány tekintetében messze fölötte állván az encyclopaedistáknak, áldozatot hozott a divatnak, az által, hogy tanítványukká lőn, ő, ki mesterök és parancsolójok lehetett volna; a guny és hitelenség oltárán meggyilkolta saját lángelméjét. Aki látja ezen ember roppant tudományosságát, ama művészetet, melyet a legkülönbélebb források felhasználásában tanusit, ama türelmet, melylyel oly vaskos köteteket is összevissza kutat, melyek a benczések is kifárasztanak, s mindezt összehasonlitja a szerencsétlen eredményel, a leghathatósabb érvet fogja találni arranézve, milly meddő az anyag, ha meg van fosztva a szellemtől és lelkesedéstől ¹⁾. Milly lelkesedésre lett volna ő képes, ha nem tartotta

---

¹⁾ „Senki sem mutathatja a történelmet hamisabb tüvegen keresztül, mint ezt Gibbon és Hume tette; s ez nem annak volt következménye, hogy az eseményeket néhan kevésbbé helyesen fogták fel, hanem amaz általános szempontnak, melyből azokat megfigyelték. Hume a pártok történetét nyújtotta nekünk, Gibbon pedig az oligarchiákét; az embereket azonban, oh az embereket mindkettő elhanyagolta; egyikök sem vette őket figyelembe oly tömegben, melly elég-éges volna arra, hogy érezzük, miszerint oly történelmet írtak, melly nem pusztán az uralkodócsaládok krónikájt, bármilly művészzel van is ez berendezve; mint divatos és rátartó tulajdokok már természetökönél fogva mindig csak az élet kiváltságos kényelmeihez ragaszkodtak; csak nagyjából festették az emberi életet, meglehető vázát adták annak, de nem bírtak elég ügyességgel csonttal és hússal ruházni fel. Minden áron csak az udvarok légkörében ohajtán élni, soha sem keveredtek a tömegek közé, mint amellyeknek sem jogaruk sem habérjaik nem voltak. Mindegyikök el akarja hitetni, hogy olyasminek van birtokában, amiben legnagyobb hiányt szenved: Hume minduntalan csak öszinteséget fogtatva, soha sem öszinte; Gibbon szünet nélkül böleselkedik, de csak ritkán bölcsész.” **Bulwer, The student.**

Örömet gyűjjük össze eme bizonyágtételeket, melyek több évvel amaz itéletek után jelentek meg, melyeket nekünk annyira szemünkre hánytak. A *Memoirs of the life of sir S. Romilly* (1841) című közleményben is találók egy levelet Mirabeautól, 1785. márcz. 16-ról, mellyben ugyanazon módon ítéli meg Gibbont, melyet nekünk hűt évvel ezen levél megjelensége előtt annyira rossz néven vettek: „Olvastam Gibbon ur elegans történelmét. *Elegánsnak és nem becsesnek* mondom, minthogy a bölcsészet soha sem gyűjtötte össze helyesebben ama felvilágosításokat, melyeket a tudományosság a hajdani időkre vonatkozólag szolgáltathat, s nem rendezte be azokat szerencsésebben; de akarva vagy nem akarva, elcsábítani engedvén magát a római birodalom nagysága, legióinak

volna vissza a divat vagy a hirnév osztogatóitól való félelem, mutatják Emlékiratai. Ezekben így irt: „Lausanneban, 1787-ki jun. 27-ikének éjszakáján, tizenegy óra és éjfél között fejeztem be az utolsó lapot, kertem egy lugasában. Letevém tollamat, kétszer vagy háromszor végigmentem egy, ákáczfák által szegélyezett sétányon, honnan végig lehet látni a mezőkön, a tón, a hegyeken. A lég üde, az ég derült volt; a hold ezüst tányérja visszatükröződött a vizekben; az egész természet mély csendben szendergett. Nem titkolom, hogy kezdetben némi örömet ébresztett bennem e pillanat, melly visszaadta szabadságomat s talán hirnevemet is megállapította. Büszkeségem azonban csakhamar eltűnt, s komor töprengés szállott meg, arra gondolva, hogy bucsut vettem életem régi és kedves társától, s hogy bár meddig maradjon is fen művem, a történész napjai immár nagyonis rövidek és vigasztalanok lesznek.“

Egyetemes történelem.

Ugyanezen időben egy más, igen hosszadalmas történelmi műhöz is hozzákezdettek, mellynek czime: *Egyetemes történelem egy Tudóstársulattól*. Ezen mű huszonhat in-folio kötetből állott az 1736-ki kiadásban; a német fordításban tett jegyzetek nyomán a szerzők javították a 47-ki kiadást, valamint a 79-Kit is, melly sokkal inkább össze van vonva. A szerzők kö-

száma, utjainak és városainak nagyszerűsége által, galádul hamis képet nyújtott ezen birodalomból, melly lábbal tiporta és nem tette boldoggá a világot. Ő ezen képet Gravinának *De imperio romano* című munkájából kölcsönözte; Graviná azonban elnézést érdemelt, mert ama nagy eszmék egyikének uralma alatt állott, mellyek könnyen félrevezetik az emberi szellemet: minthogy ugyanis, miként Leibnitz, valamely egyetemes birodalom ábrándjával foglalkozott, melly az összes európai népek csatlakozásából alakulna ugyanazon törvények és hatalom alatt, az Augustus utáni birodalomban keresett mintaképet ezen egyetemes monarchia számára. Gibbon szintén mondhatja, hogy ezen eszmét tartotta szem előtt, én azonban azt válaszolom neki, hogy ő történelmet irt és nem rendszert készített. Ez továbbá nem fejthető meg s még kevésbbé igazolható ama szellemet, melly egész munkáját átlengi, amelyben ugyanis minden lépten-nyomon szemünkbe ötlik a gazdagság szeretete és becsülése, az érzéki gyönyörök utáni vágy, az emberi szenvedélyek nem ismerése, s főleg a köztársasági erényekben való hitnek hiánya . . . Nem tudok magamhoz térni ámulatomból afőlött, hogy ő angol, s minden pillanatban e szavakat obajtanám hozzá intézni: *Őn angol? istenemre, nem! Ezen bámulat egy, kétszáz millió egyénből álló birodalom irtant, mellyben senkinek sem áll jogában magát szabadnak mondani; ezen elsatnyult bölcseséggel, melly inkább magasztalja a fényűzést és az érzéki gyönyöröket, mint az erényt; ezen, mindig elegendő, de soha sem erőteljes irány legfőlebb egy hannoverai választó rabszolgájdra mutatnak.“*

zül említést érdemelnek főleg Psalmanazar, Sale, Swinton, Bower, kik őszinte szándékkal s alapos tudományossággal fogtak feladatukhoz, de mivel mindegyikök egy külön részt fejezett be, a munka becse is különbözö; néhol hosszadalmas, másbol meddő, a vezéreszmék gyakran változnak, tények ismételtetnek, ellentétes állítások fordulnak elő; majdnem valamennyien csak a külső tényekkel vesződnek s valamely rövid jegyzetbe szoritják a művészek és tudósok neveit. Sőt nem is nevezhető egyetemes történetnek, hanem külön történetek gyűjteményének, miértis a szerzők lemondottak az egyetemes történelmi művek egyedüli és roppant előnyéről, melly abban áll, hogy a különféle országok eseményeit együttesen lehet felölelni. Minthogy illy vállalatot eddig még senki sem kísérlett meg, nagyszámu aláírókra talált, lefordítottatott a művelt nyelvekre, de nem talált ama heves és folytonos ellenmondásokra is, mellyek boszanthatják ugyan a szerzőt, de nem engedik lankadni figyelmét. A német fordításhoz érdemes férfiak javításokat és függelékeket toldottak, mellyek kedvező alkalmat szolgáltatottak történelmi kutatások — és vitatkozásokra. Egészbzen véve azonban a szóbanforgó roppant hosszúságu mű egy lépéssel sem mozdította előbbre a történetírást és az ismereteket, kivéve talán ott, hol a hasonkoru eseményeket érinti.

Parlamentli szónokok.

Angolország leghatékonyabb irodalma a parlamentben létezett; a tény és pillanat szülte ékesszólás, mellyet ama kor szenvedélyei lelkesitettek, minden megelőzőt fölülmulni látszott. Voltaire így szólt: Nem tudom, vajjon amaz előre elkészített szónoklatok, mellyeket hajdan Athenben és Rómában tartottak, birtak-e fölénynyel Windham lovag, Carteret lord, Pulteney, Sheridan rögtönzött beszédei fölött. — Ezen ékesszólás azonban érdektelenné válik egy későbbi kor hallgatóira nézve, mint olyan, mellynél csak a közvetlen hatással, s nem a művészettel és szónoki dicsőséggel gondoltak. Az alkotmány természeténél fogva továbbá csupán a formulákra szoritkozik, minduntalan megelőző esetekre utal, ezekhez ragaszkodván még a forradalmakban is, s összehasonlitásokat tevén a régivel még akkor is, midön megsemmisitik. A hasznos képezi egyedüli célját, s nem a művészeti tökély; nem tár elének messzeterjedő elméleteket, kevés általános eszmét találunk benne, ehelyett azonban folytonos alkalmazást s velős egyszerűséget.

Midön a század elején a szónokok Walpole mozdulatlansága

ellen intézték fegyvereik élet, ki nem birt a szólás művészetével, hanem parlamentarizmus taktikával, csakbamar nagy hirre emelkedtek Fox, Pitt és Burke. Erskine volt az első ügyvéd, ki a per tárgyalásokba irodalmi izlést és előadási csint hozott. Mialatt továbbá a sajtószabadságot még igen ritkán használták, az angol szószék utján számos politikai eszme jött forgásba Európában. Ki csodálkozhatnék tehát, ha sokhelyt valóságos bálványozás honosult meg az angol alkotmány iránt.

Említettük már, hogyan jöttek létre a törvények Angliában, valamint azt is, hogy az angolok annyira ragaszkodnak nemzeti-ségökhöz, miszerint minden oly újítást visszautasítanak, mellynek folytán az más nemzetiségekhez közeledhetnék. Mig azonban a törvényszékek végzései eme jogra alapultak, az iskolákban a canoni és római jogot tanították, noha ezek semmi társadalmi hatással nem bírtak; ezek a tudományos nevelés egyik alkatrészét képezték, mig azt kinek-kinek saját tetszésére hagyták, mi igen helytelen megkülönböztetés, főleg oly országban, mellynek alkotmánya annyi polgárt hí meg a törvényhozásban és a közügyekben való részvételre.

Blackston.

Ezen bajt orvosolni ohajtotta Blackston Vilmos, Londonból (1723—89), ki hétévi folytonos tanulmányozás után a hazai törvények chaosa között egy, erre vonatkozó tanfolyamot nyitott meg Oxfordban (1753); kezdeményezése lelkesedéssel fogadtatott az ifjúság által, melly előtt egy, egészen új láthatár tárult fel¹⁾. Csakhamar bebizonyult a nemzeti jog tanszékének szükségessége, mellyről Blackston Fejtegetések Angolország törvényei felett czimmel bocsátotta közre felolvasásait (1765). Az angolok megismerték önmagukat; külföldön még inkább növekedett a bámulat az angol alkotmány iránt, mellyet többé nem pusztán a gyakorlat és szokások eredményének tekintettek.

Blackston nem kutatja a lehető javításokat; elfogadja azt, ami létezik; feltünteti a polgári és politikai viszonyokat, úgy, amint vannak, s azok eredetét; fejtegeti annélkül, hogy megváltoztatni akarná; műve ennekfolytán roppant tudományosságot rejt magában s becses kézikönyv, de nem törvénytani bölcsészeti tanulmány,

---

¹⁾ *Megnyitó beszédből* láthatni, mennyi czimmel és mentegetőzéssel igyekezik igazolni saját vállalatát, s feltüntetni a hazai törvények tanulmányozásának szükségét.

mit ő maga is azonnal nyíltan bevall: „Sokáig és eredmény nélkül vitáztak, ugymond, a különféle kormányformák eredete fölött; én azonban nem ezt tűztem ki magamnak czélul. Bármiként keletkeztek legyen, bármilly jog alapján létezzenek is, léteznek és kell, hogy létezzenek minden kormányformában egy általánosan elismert, korlátlan főhatalom, melly magában foglalja a felsőség (souverainete) jogait; ezen főhatalom pedig azok kezébe van téve, kikről inkább feltehető, hogy bírnak a legfőbb kormányzati ágakhoz megkivántató kellékekkel, vagyis bölcseséggel, jósággal, hatalommal.“

Milly különbség létezik ezen és a francia eszmék között, mellyek szerint mindent kétségbe vonni, s mindent nem a tény' hanem bölcsészeti abstractiók szerint akartak intézni!

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

A császárság. — Mária Terézia és II. József.

Mária Terézia az akkori szomorú példák között fentartotta a trónon a női méltóságot s magas öntudatával birt császárnői hivatásának és osztrák eredetének; s ha II. Frigyes gunyolta is szenteskedését, kortársai olly tisztelettel beszéltek felőle, melly az utódokra is átszarmazott, daczára az erélyesebb kormányzatnak s az adóterhek szaporodásának. Lombardiát negyvenévi uralkodása alatt soha sem látogatta meg. Ha Magyarországgal, mellynek mindent köszönhetett, úgy bánt mint meghódított tartománnyal, ahelyett, hogy előmozdította volna gyarapodását: emiatt inkább az alkotmányt, mint az uralkodónő roszakaratát lehet vádolni. Ha nem pártolta a nemzeti irodalmat, szerette Metastasiót, s kiméletesen bánván országaival, több jövedelmet huzott azokból, mint atyja. Jó hadserege volt, tüzérségi iskolát, „Theresianum“ czimű katonai collegiumot s Bécs-Ujhelyen katonai akademiát alapított stb.

Ausztria rendezetlen pénzügygyel s töméntelen sokaságu papírpénzzel bajlódott. 1703-ban alapított a bécsi bank, mi viszaéléseknek lön forrásává, s ámbár számos segélyben részesítette a kincstárt, nem volt képes a makacs háboruk szükségleteit fedezni ¹⁾. Mária Terézia igyekezett orvosolni a bajt; előmozdította

¹⁾ Nicolai F. (*Reisen durch Deutschland*. 1781) szolgáltatja a legjobb statisztikát az osztrák monarchiáról, s a bécsi bank történetét.

az ipart; szövő-iskolákat alapított, minthogy a gyapjút és gyapotot külföldről hozták; munkásokat hivatott be Franciaországból, Hollandból, Szászországból, Schweizből; engedve az uralkodó eszméknek, akadályozta a nyers anyagok kivitelét; udvari kereskedelmi tanácsot alapított, melly közvetlenül a kormánynak volt alárendelve, gazdag pénztárral, mellyből üzleti czélokra tíz egész százezer forintig terjedő előlegeket lehetett fölvenni; ezen főtanácstól tizenöt külön tanács függött, mindegyik pénztárral. Eme pénztárak költségén földmívelési társulatok keletkeztek, mellyek díjakat osztottak ki; továbbá egy kereskedelmi iskola Bécsben, s egy másik iskola a réz-metszés és kemény-kő-metszés előmozdítására; alakítottak továbbá társulatok Fiumében cukorfinomítás, Csehországban vászonkészítés végett, míg egy másik társulat az Egyiptommal való kereskedést tűzte ki czélul. Olaszországon kívül még Horvátország, Dalmatia, Istria, Tirol növeltek selyemhernyókat s berber és anatóliai kosok nemesítették a juhnyájukat. Mindezek életrevaló intézkedések voltak, noha egynémellyik még a fejedelemső uralkodását sem ille tul.

Férje, egy német szabású férfit, és fia, ki a bölcsészt neglyezte, unalmasaknak találták a spanyol mintájú szertartásokat, miértis számüzte azokat; különben pedig minden módon növelni igyekezett családjá fényét: a főhercegnőket királyi fenségeknek czimeztette, megújította az apostoli felség czimet, a nevét viselő katonai rendet alapította, s ismét föllevenítette a magyarországi Szent-István-rendet.

Örökösen csak azon töprenkedett, hogyan kárpótolhassa magát az uralkodása elején szenvedett veszteségekért, s képtelen lévén nem sajátjainak tekinteni ama tartományokat, mellyeket annak rendje és módja szerint átengedett, minduntalam ezek visszaszerzését forgatta elméjében. II. Fridriket „ama hamis ama gonosznak“ nevezte, a lázadásokat kegyetlenséggel büntette, s midőn jelenték neki, hogy Belleis, a cseh lázongók feje, fogságra vettetett, mondá: „Nem kardját, hanem fejét akarom.“¹⁾ Lengyelország ama jókora darabján kívül, mellyet, mint mondják, saját lelki-

---

¹⁾ *Marie Thérèse était sans pitié; aucun souverain peut-être n'a repandu à un plus haut point la désolation, n'a traité les peuples conquis ou même les peuples neutres, envahis par ses armées, avec plus de barbarie ou n'a opposé une plus froide indifférence à leurs lamentations ou à leurs prières.* Sismondi, Hist. des Français, XXVIII. 441.

ismerete ellenére vett birtokba, a modenai herczeggel örököségi testvériségre lépett, minekfolytán később ezen herczegség is az osztrák ház birtokába került; a Portától elvette Bukovinát, Galliczia és Erdély között. Ő maga akarta kihallgatni a minisztereket és a külföldi megbizottakat, amellet azouban, hogy hiányos ismeretekkel birt, felfogása is lassú volt, minekfolytán céljait is zavar és bizonytalanság jellemzi.

A tanács feje negyven éven át a morva Kaunitz herczeg volt, ki egy francia könnyelműségével egy olasz szemfülességét s egy osztrák magábvonultságát egyesítette (Coxe). Vele nem gondolat és engedékenységet negélyezve, jobban tudta mint bárki más, mit tett vagy mire volt képes mindegyik állam; messzeható tervekét főzött, de a szokás ellenére mindig arra törekedett, hogy mások jelenjenek meg a szinpadon, mellyet ő maga igazgatott. Becsületes, hallgatag férfiú volt s rendkívüli őszinteség látszata alatt mély tettetést rejtegetett. Legfőbb célja az osztrák ház gyarapítása volt, s midőn ennek előmozdítása forgott szőnyegen, nem habozott megtagadni több század politikáját, s szövetkezni Franciaországgal. Az eredményt már láttuk.

Mária Terézia semmi befolyást nem engedett férjének a kormányzatba, amiértis ez utóbbi, ámbár gyűlölte Franciaországot, nem akadályozhatta meg, hogy a császárnő szövetkezzék vele. A császárné és gyermekeim képezik az udvart, szokta volt mondani; én csak magánember vagyok. Azért tehát a kereskedelemre adta magát, s erre fordította azon összegeket, mellyeket Toscanából huzott; kölcsönöket adott a kormánynak; bérbe vette a katonai szállításokat, a szászországi vámokat, sőt a császárnéval háboruban álló Pororszország hadseregének takarmányszükségletét is ¹⁾. Sokat költött továbbá a természet titkainak kifürkészésére, főleg az aranykészítés és az apró gyémántok együvé olvasztásának fölfedezésére. Ekként a jovialis, jótékony, nagyravágás és méltóság nélküli férfiú meghalt 1765. aug. 15-én. Mária Terézia soha sem tette le a gyászt azért, kinek ő tizenhat gyermeket szült, kik közül kilencz maradt életben. A leányok közül egy apácza lett; Mária Krisztina lengyelországi III. Ágost utolsó fiához ment nőül s Canova emléke által örök nevet nyert; Amália a parmai herczeggel kelt össze; Karolina a Két-Szicilia királyának lett felesége; Antonia számára fényesebb de szerencsétlenebb sors lön

---

¹⁾ L. Frigyes *Művei*.

fentartva. A fiuk közül a másodszülettt Toscanát nyerte; a harmadik Beatrixet, Modena örökösét kapta nőül s Milano kormányát nyerte; Miksa czimeket s a münsteri püspökséget kapta.

II. József.

II. József császárrá választatván (1765), nagy reményeket keltett; hiszen fiatal volt, telve tehetséggel és tudománnyal, szerette a háborut, amiként eddig nem szokták szeretni Austriában, s mindenfelé jótékonyságot árasztott maga körül. Mária Terézia nem igen szerette őt, s durvának és kemény szivünek tartotta¹⁾; amig együtt uralkodtak, nem igen tudtak megegyezni, minthogy anyja a békével ohajtotta megtartani azt, mit fáradságosan szerezgetett, mig József minduntalan csak háborut ohajtott.

Sokkal behatóbban tanulmányozta a közjogot, mint a fejedelmek szokták; a bölcészek inkább elvakították, mint felvilágosították; a korabeli híres férfakkal való társalgása és számos utazásai alatt őt is megszállotta az akkor uton-utfélen hangoztatott reformok utáni vágy, s minthogy anyja gátolta ebbeli tevékenységét, valóságos ház által gyötörtetett, annál is inkább, mivel, mint történni szokott, valamennyien az örökshöz intézték kérélmekét és panaszaikat. Alig érezte tehát magát szabadnak negyven éves korában (1780), egész mohósággal igyekezett helyrehozni az elvesztett időt, minthogy pedig nem rendelkezhetett a birodalommal, örökös tartományaira vetette magát, czélul tüzvén ki magának azonnal életbe léptetni amaz egységet és központositást, melyet Franciaországban látott, lábbal tiporva előjogokat, szokásokat, nemzetiségeket.

Ugyanis olly régi eredetű valódi örökségében annyi nemzet volt, a hány tartomány, különféle nyelvekkel, szokásokkal, műveltséggel; néhol teljes érvényben volt a hűbériség, miként Magyarországon; máshol törvények és szokások által volt mérsékelve; továbbá majdnem mindenütt léteztek rendek, mellyek a két kiváltságos osztályból s a királyi városok néhány követéből állottak, s a királylyal osztoztak az adókiivetés jogában; a polgárok nem bírtak képvisellettal; a parasztok néhol szolgaságban voltak.

Józsefet mindez nem ijesztette meg, s ő egy olly messzeható rendszerét tervezte a kormányzati egységnek, mellynél mindenki egyenlően részt vegyen a társadalom előnyeiben és terheiben.

¹⁾ Coxe szerint így szólt egy híres művészhez: *Meg akarom kedvelletni fiammal a művészeteket, hogy megszelídítsek, mert az ő szíve kemény.*

Először is tehát megszüntette a hűbériséget, az elsőszülöttségi jogokat, a személyes szolgálmányokat, a vadászati tilalmat, az urbért, a dézsmát, a tartományi rendeket, s minden függést bárkitől, a fejedelmen kívül, ki népeinek atyja s azért akarátját mi sem korlátozhatja. Dictum factum, kerületekre osztott kormányzóságokat alakított, s mindegyik élére egy főnököt állított, kinek kötelessége volt örködni a törvény végrehajtása fölött s védelmezni a polgárokat a hűbéres urak ellen; minden kormányzóságban egy, két kamrából álló törvényszéket állított fel, mellyek egyike a nemesek, másika a polgárok ügyeit kezelte; a főlebbezések egy főtörvényszék számára tartattak fenn, s az utolsó forum Bécs volt. A kormányzónak egy rendőrigazgató volt alávetve, s különféle adónemek egygyé alakítottak.

Eszerint tehát ő is az akkor közbeszéd tárgyát képező elvont általánosságokat alkalmazta, mellyek valamennyien egy célra törekedtek, nem gondolva az utakkal és módokkal. A tartományok feljajdultak, midőn megfosztva látták magukat ősrégi kiváltságaiaktól; az urbér tényleges jogot képezett, a dézsma birtokközösség volt, úgy hogy ezek rögtöni megszüntetése elismert birtokjogokat sértett; az egységes adó szintén kevésbbé előnyösnek bizonyult be a népre nézve, mint elméletben látszik, minthogy némely tartományban a tiszta jövedelemnek hatvan százalékát is fölémésztette. Minthogy kiterjesztette a sajtószabadságot, nem jelent meg állandó becsű irodalmi vagy politikai mű, hanem egész özöne az apró füzeteknek, mellyek valamennyien a kormánynyal foglalkoztak s a tanácsadás könnyű mesterségével vesződtek. József megfogadta a tanácsokat s hanyathomlok szaporította ujitásait; de szándékainak egyenessége mellett s jóllehet szellemileg magasan állott népe fölött, nem jutott egyéb eredményhez, mint hogy népe még hátrább maradt a többieknél.

Elsőben is a bölcészet, mellynek abstractióit komolyan vette és valóságoknak tartotta, nem feledtette vele zsarnoki szokásait. Mihelyt meggyőződött valaminek helyességéről, többé nem vett tekintetbe sem fajokat, sem szokásokat, sem a nemzetek vagy külföldiek jogait; az emberek előtte lelketlen anyag voltak, mellyet a művész tetszése szerint alakíthat; aki ellene szegült, az lázadó volt. Követve a divatot, minden csekélységgel törődött; néhány év alatt akarta megváltoztatni azt, mit a nép szelleme évszázadok alatt hoz létre, s mintha némi sejtellemmel birt volna rövid tartamukról, háromszázhetvenhat olly rendeletet bocsátott ki

az első három év alatt, mellyek összes államaira vonatkoztak, ide nem számítva a külön rendeleteket. 1769-ben Lombardiában utazván, mindenről akart beszélni, a kórodákban a medicináról, a papokkal a theológiáról, az ügyvédekkel a törvényhozásról, a pénzügyérekkel az oeconomiáról; halmozva tett kérdéseket, s be nem várva a válaszokat, emlékmondatokat szórt: oly fogások, mellyek gyakran hatást gyakoroltak. Lascy tanácsára ama takarékoságot és rendet honosította meg a hadseregben, mellyek ma is az osztrák csapatok megkülönböztető jellegét képezik. Sőt még azon tervvel is foglalkozott, hogy valamennyi alattvalóját egy nyelvre kényszeritse.

Sebtében összeállított polgári és büntető törvénykönyvei (1786—87.) azonnal megjelenésök után magyarázatokat és változtatásokat igényeltek. Ezen törvénykönyvekben a császárnak megoszthatlan törvényhozó és végrehajtó hatalom biztosittatik. Mindenki alá van vetve a törvényeknek; mindenki örökölhet ingóságokat és ingatlanokat. A házasság polgári szerződés, miertis meg van engedve az elválás; a természetes gyermekek örökölték a házasságra nem kelt szülők vagyonát. Az elsőszülöttségi jog eltöröltetett; az atya nem élvezi a gyermek vagyonát, hanem csak gondnoka; illy módon a családi szellemet a társadalmi szellemmel váltotta föl. A bűnök akként osztatnak fel, amint az államot, a társadalmat, vagy az egyeseket sértik. József eltörli a halálbüntetést, csupán az állami vétségekre nézve tevén kivételt, s ilyeneknek tekint nagyszámu nem is kivételes eseteket; pazarolja a botütéseket s az arcban való megbélyegzéseket, s fentartja a borzasztó börtönöket, mellyekben sokszor a lélegzés is meg volt nehezítve s kenyérben és vízben is szükségét engedték szenvedni a letartóztatottakat. A káromkodókat a bolondok közé küldi, a valálsháborítókat, botrányos életűek, paráznák, engedetlen száműzöttek azonban a kényszermunkán kívül még botütésekben is résztettek ¹⁾. Rendeli, hogy a büntetések ne sujtsák a feleséget, a gyer-

---

¹⁾ Az első hivatalos törvénykönyv Svédországban látott napvilágot, s *Landslagh*-nak, vagy országos törvénynek neveztetik, 1442-ben szerkesztették, 1608-ban jelent meg nyomtatásban, magában foglalván az ország tiz tartományi törvénykönyvét; később 1618-ban Gusztáv Adolf a *Stadthlagh*-ot bocsátotta közre. 1747-ben poroszországi II. Frigyes általános törvénykönyvet szerkesztetett Coccejus Sámuel által, melly azonban csak 95-ben lépett hatályba. (Lásd 77. lap). Ausztriában már 1753-ban hozzáfogtak egy törvénykönyv készítéséhez, s 67-ben Aszuni főszer-

meket, a rokonoikat, a felségsértők vagyonát azonban elkobozza, tekintet nélkül az örökösökre. Megállapította a politikai vétségeket, melyeket a kormányzó-tanács főnöke sujtott. A pörök előadójának ismeretlennek kellett maradnia; a bíró önkényére volt hagyva éheztetést és botütéseket rendelni, ez utóbbiaknak azonban nem volt szabad a százat túlhaladni. Ő, ki a szabadságot hangoztatta, eltiltotta a külföldi árukat; ki annyit utazott, eltiltotta az utazást huszonhárom éves kor előtt, s a távollévők adójával sujtotta azon birtokosokat, kik külföldre utaztak, s ha távollétök sokára terjedt, elkoboztatta jelen és jövőbeli vagyonaikat; súlyos büntetéseket szabott a költözködőkre, jutalmakat ígért a feljelentőknek, háromszáz forinttal és hat hónapi kényszermunkával büntette azon bírákat és községi elüljárókat, kik nem akadályozták meg a kivándorlást, s százötven forinttal ama határparancsnokokat, kik valakit a határon átmenni engedtek.

Igyekezett előmozdítani a magyarországi kereskedelmet, s minthogy a gabona, bor, bőr-szállításra nézve Fiume, Zengh és Carlopago igen messze feküdtek, alkudozásokat kezdett a Portával a fekete-tengeri hajózás szabaddá tétele és a végett, hogy az osztrák lobogó alatt szállított áruk vámmenteseknek nyilvánításának s csupán az érték három százalékát tartozzanak fizetni; kiváltságot adott egy olasz társulatsnak gabnaszállításra Fiuméből és Triesztből Genuába és Marseillebe, s a társulat virágzásnak is indult, a török háboru azonban ezt is tönkre tette.

Ezeket írta ministereinek: „Az ausztriai kereskedelem huszonnégy millió forintnyi hátrányt szenved évenként a külföldi áruk

kesztő nyolcz kötetet terjesztett elő, melyek a római és német jogot foglalták magukban, átalakítva és egyesítve. Mária Terezia egyszerűsíteni és megrövidíteni ohajtotta a művet s Horten tanárt bízta meg a revisióval. 86-ban megjelent az egyénekre és a családi jogokra vonatkozó polgári törvénykönyv első része, átnézve Keos által; a többi Martini dolgozta ki, s előbb Gallicziában tettek vele kísérletet, mielőtt az összes államokra kiterjesztették volna. Ekközben értékesítették a jogtudósok és egyetemek megjegyzéseit s a francia törvénykönyv felett akkortájtban folyt vitákat; végre Zeiller által megírva, 1811. jun. 5-én tétetett közzé, s ugyanazon Zeiller, később pedig Scheidlen által értelmeztetett. Szigoru bírálatot írt felőle Savigny (*Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1815), iskolájának azon elvéből indulva ki, hogy helytelen dolog törvénykönyveket szerkeszteni; Pardessus azonban nem rég azt mondá (*Journal des savants*, 1842. okt.), hogy az osztrák polgári törvénykönyv sokkal kevésbé dagályos a francziánál, s emellet bevégzettebb, rendszerebb.

miatt, úgy hogy tönkrejutna, ha a bányák nem léteznének. A honi termelés előmozdítása és a divat fékezése végett eltiltottam a külföldi árukat; tudom, hogy ez zajt keltett a kereskedők között; fölterjesztéseikre azonban csak halasztást engedhetek az országban levő külföldi áruk kivitele végett. Egy nagy birodalomnak levén fejedelme, egy pillantással föl kell ölelnem államaim összeségét, s nem hallgathatok minduntalan néhány tartomány kiáltozásaira, mellyek csak önmagukat ismerik. A magánosok java agyrém s én ezt feláldozom a közjónak . . .” Ezen elv, melly a bölcsészek szájában csak pogány képtelenség volt, egy uralkodó által hangoztatva vésthozóvá lett.

Céljai a vallási versengések szirtjén akadtak meg. A Reformatio óta ezek Németországban elcsendesedtek de nem értek véget, s gyakori viták keletkeztek a jogok alkalmazása fölött. Sokan igyekeztek összeegyeztetni a kalvinistákat és lutheranusokat. 1621-ben IV. Vilmos, hessen-casseli tartománygróf, hittudósokat hitt össze fővárosába, kik elhatározták, hogy egyik felekezet ne kárhoztassa a másikat a praedestinatio dogmái, az általános kegyelem, Jézus Krisztus érdemeinek alkalmazása, a hit elvesztése, a két természet, a keresztség, az exorcismus tárgyában. A békeparancs azonban csak újabb lángra lobbantotta a gyülölködéseket, s Thomasius Keresztély Lipcséből és Masius Gottfried Kopenhágából dühös iratokat intéztek egymás ellen, mellyekbe a politika is belekeveredett.

Politikai okokból Poroszország első királya is ohajtotta volna létrehozni az egyesülést, s célját felesége, Zsófia Sarolta, és Leibnitz is pártolták, minekfolytán 1705-ben zsinat tartatott Berlinben; de ez is kölcsönös átkozódások között ment szét. A király mindazonáltal egy közös imolát építtetett a két felekezet számára, mellynek oltárán úgy az ágostai vallástétel mint a heidelbergi katekizmus olvasható volt. Utódja nem törődött az ügygyel, a protestans doktorok azonban nem szüntek meg ez irányban működni, szükségesnek ismervén fel az egyesülést avégre, hogy ellenszegülhessenek a katolikusoknak, továbbá azért is, minthogy csupán az üdvösségre lényeges pontokra kellett vonatkoznia, mellyek fölött különben is egyetértettek. Nagyban előmozdította az ügyet a nagytudományu theologus, Pfaff Kristóf Mátyás, a tübingeni egyetem cancellárja, míg ellene egy másik kiváló író, a góthai Cyprian Ernő Salamon működött. II. Frigyes, ki közönyös-ségből türelmes volt, mindenkinek meghagyta a maga szertartásait;

az idő megkönnyítette a csatlakozást, véget vetvén a mély meggyőződésekkel származó felháborodásoknak, s csakugyan közeledtek is egymáshoz, amennyiben a kalvinisták lemondottak a praedestinációról, a lutheranusok pedig a valóságos jelenlétről. Megmaradt ugyan a politikai különbség, minthogy a lutheranusok a fejedelemlen tulajdonítják az egész egyházi hatalmat, míg a reformatusok azt az összes hívők közösségéből származtatják, erre azonban napjainkig nem gondoltak.

Salzburgban sok protestans telepedett le, s ámbár nagy részek kiüzetett, a tefferecki völgyben, figyelmen kívül hagyva vagy túrva, mégis jócskán maradtak meg közölök. Midőn Firmián báró neveztetett ki herczeg-érsekké, (1751) elhatározta kikergetésüket, s jóllehet az evangelicus testülethez folyamodtak s a királyok is közbenjártak mellettök, mégis kiüzte őket s azt sem engedte meg nekik, hogy magukkal vigyék vagyonukat. Számuk többre rugott huszezernél, kik közül tizennyolcezezen haza, porosz Litvániába, a többiek pedig Amerikába vándoroltak. A salzburgi vándorlás hirt egész Európát betöltötte.

Febronius.

Nagyon el volt terjedve Németországban Van Espen Jus Ecclesiasticum-a (XVI. könyv 761 l.) melly folyvást támogatta a fejedelmi jogokat a papság jogaival szemben. A közvéleményt azonban Németországban nem a jansenisták izgatták föl a pápák ellen, sem a bölcsezsékek, kik sokkal gunyolódóbbak voltak, hogysen ezen komoly és gondolkozó népnél viszhangra találhattak volna, hanem egy kath. főpap, ki mint később kiderült, Hontheim János Miklós volt (1701—90), a trieri székesegyház suffraganeus püspöke, becsületessége és jámborsága miatt tisztelt férfiú. 1750-ben Trier diplomatai történetét bocsátotta közre, 63-ban pedig olly czélből, hogy kiegyeztesse a dissidens keresztényeket, egy következő czimű könyvet adott ki: Az egyház jelen állapota- és a római pápa törvényes hatalmáról¹⁾, melly függelékekkel ellátva s többizben ujranyomatva, pártjának kézikönyve lön. Itt állítja, hogy az egyházi hatalommal nem valamelly csatlakozhatlan személy ruháztatott fel, kinek jogában állana az összes keresztényekre nézve kötelező törvénye-

¹⁾ Justini Febronii *De statu praesenti Ecclesiae et legitima potestate romani pontificis liber singularis ad reuniendos dissidentes in religione christiana compositus* Bouillon (Frankfurt).

ket bocsátani ki, hanem az egész egyház, melly ezt szolgálai által gyakorolja. Ezek között az első s az egyház feje a római püspök; az egyház azonban eme hatalmat bármely más püspökre is átruházhatná; s minthogy ezen intézmény czélja fentartani az egyház egységét, csak olly előjogok illetik meg, mellyek nélkül az egység felbomlanék: így jogában áll elnökölni az egyetemes zsinatokon, fentartani az egyházi törvényeket, újabbakat hozni javaslatba, feloldozni azoktól stb. A püspökök megerősítése vagy áthelyezése, az ezek ítéleteitől való fölebbezés, s egyéb mellékes jogok sérelmesek a külön egyházak és a püspökök jogaira nézve s csakis az ál-decretálisokon alapulnak. Távolittassanak el, mondja végül, a pápai hatalom visszaélései és kihágásai, s a dissidensek vissza fognak térni az egyház kebelébe; ohajtandó lenne, hogy a pápa maga mérsékelje azon hatalmat, mielőtt a fejedelmek tennék ugyanazt.

Ekként a kibékéltető álarca alatt elkeseredést gerjesztett a pápa ellen, féltékenyekké tevén a fejedelmeket s a pápai hatalom nyirbálására bujtogatván őket; a protestansoktól és gallikánoktól kölcsönzi az ellenvetéseket és az indulatosságot, micsém törődve a czáfolatokkal; minthogy pedig amaz ellenvetéseket csekély ügyességgel és kézzelfogható ellenmondásokkal állítja össze, utóvégre is nem a kibékítés, hanem a szakadás teljessé tételének módját tanítja.

Művét latin nyelven írta, amiértis nem terjedt el annyira a nép között, mint a francia könyvek; a németeket azonban mégis felrázta szokott aluszékonyságukból. Sok kiváló egyén pártolta nézeteit, miként Stoch és Oberhauser, minckfolytán a munka számos kiadást ért, több nyelvre lefordított, s így mindinkább terjedtek a pápaellenes tanok. Róma kárhoztatta Febroniuszt, a püspökök azonban nem gondoltak a censurával; Velence szintén megengedte a mű kinyomatását. Ballerini, Mamachi és számosan mások keltek ellene sikra; Zaccaria Ferencz Antal jezsuita az Antifebroniuszt (Pesaro 1767.), később pedig az Antifebronius vindicatust (Cesena 1771) bocsátotta ki ellene, ő azonban épolly tudományossággal mint őszinteséggel válaszolt a támadásokra s folyvást katolikusnak vallotta magát. Nyolczvanéves korában visszavonta ugyan állításait, de midőn látta, hogy Rómában emiatt nagyban dicsekednek, egy magyarázatot bocsátott közre, melly ama tény jelentőségét nagyrésztben megsemmisíti ¹⁾.

¹⁾ *Justini Febronii Commentarius in suam Retractionem*, 1788.

Ezen izgalmak közepett első ízben küldetett nuncius Bajorországba (1786), ki ott joghatóságot kezdett gyakorolni. Ez szegyet ütött a birodalmi fejedelmek fejébe, miértis azt kezdék mondogatni, hogy egyházuk viszonyait Róma irányában saját kiváltságaik és concordatumaik alapján kell szabályozni; hogy Róma elvesztette jogait, mióta nem teljesítette azon kötelezettséget, mellynél fogva minden tíz évben zsinatot tartoznék összehíni. Így állván a dolgok, Németország négy elsőrangú főpapja összejövetelt tartott Emsben, Coblentz mellett, s kijelentették, hogy a püspökök, mint az apostolok utódai, közvetlen hatalommal bírnak megkötni és feloldozni; a szerzetesek nem vehetnek parancsokat Németországon kívül lakó főnököktől; Róma dispensatiói vagy bullái nem bírnak hatálylyal a püspökök jóváhagyása nélkül; megváltoztatandó az esküforma, a díjak lejjebb szállítandók, a nuncius megfosztandó minden beavatkozástól egyházi ügyekbe. Ezen nyilatkozathoz több főpap csatlakozott; püspökök által engedélyezett házasságok köttettek, és senki sem figyelt a pápa kifogásaira. Midőn ez az alsópapsághoz fordult, visszaélésről vádolták, s véghezossza nem volt az ellene intézett panaszoknak. Temérdek könyvben hánytorgatták a pápa jogait; a tanszékekről a püspökök függetlenségét hirdették, állitván, hogy a püspökök döntő szavazattal bírnak a zsinatokon, hogy mindnyájan egyenlő ranggal bírnak, az egyetemes érvényű canonoktól is fölmenthetnek, s hogy valamely pápai törvény csak a püspökök hozzájárulása után bír kötelező erővel. Különösen nagy zajt keltett Eybel könyve: Mi a pápa? s mondják, hogy javasolták a császárnak, miszerint alakitson nemzeti zsinatot, melly fölöslegessé tenné a Rómához való föllebbezést és pénzküldést. Az egyházi fejedelmek azt hitték, hogy ezzel biztosithatják függetlenségöket, pedig csak amaz örvényt készítették elő, melly husz év mulva, úgy világi mint egyházi uralmukat elnyelte.

II. József tehát már előkészítve találta a szellemeket, s e részben is a divat után indulva, hozzáfogott a pápai előjogok nyirbálásához, talán tul is lépve a katolikus határokat. Visszavonta II. Ferdinand ama rendeletét, melly a katolikuson kívül minden más vallást eltiltott Ausztriában; megengedte a zsidóknak kereskedést vagy bármelley mesterséget folytatni, de nem engedte meg ingatlanokat birtokolni, s egyenlökké tette őket a polgárokkal; a magyarországi protestánsok, valamint a görög-nem-egyesültek számára is biztosította a vallásszabadságot, bármelley hivatalra képe-

seknek nyilvánítván őket, anélkül, hogy vallási elveik által meg nem engedett esküt kellene letenniök; meghagyta, hogy a vegyes házasságból származott gyermekek a katolikus vallásban neveltessenek, ha az atya is ezen hitet vallja, különben történjék a szülők tetszése szerint, a leányok azonban anyjuk vallását kövessék.

Azon mindinkább erősödő szándék által indítatva, hogy saját kezébe vonja monarchiája összes hatalmi tényezőinek korlátlan vezetését, nem tűrhette alattvalóinak összeköttetését Rómával s a még egyedül fenmaradt szabadságot, az egyházit. Meghagyta tehát, hogy egy breve se hirdettessék ki királyi jóváhagyás nélkül; eltörölte a Rómának fentartott ügyeket; felhatalmazta a püspököket a rokonsági akadályoktól való fölmentésre. A püspökök kinevezésének jogát, mellynek a többi tartományokat illetőleg már birtokában volt, Lombardiára is ki akarta terjeszteni, miértis tudatta ezen tartomány kormányzójával, hogy jogosítottnak érzi magát rendelkezni az összes egyházi javadalmakkal; érseket nevezett ki Milano számára anélkül, hogy erről értesítette volna a városi helyhatósági testületet vagy a pápát, s minthogy az utóbbi emiatt panaszt emelt, József, állítólag illetlen hangja miatt, visszaküldötte az illető brevét. A bibliát lefordította a nép nyelvére; ugyanazt szándékozott tenni a liturgiával is, s egyuttal ki akarta küszöbölni az egyházakból az ékességeket és némelly képeket, a körmeneteket, a zarándoklásokat; az összes vallási testvéretek számát csupán egyre akarta leszállítani, melly a Felebaráti szeretetről czimeztetnék; az egyházak és ajtatossági helyek tökéi csupán nyilvános alapokba fektetendők; a breviariumokból kiszakítandó VII. Gergely officiuma s mindenhonnan eltávolítandó az Unigenitus és az In coena Domini bullák; eltiltatott minden vitakozás ezen bullák tételei mellett vagy ellen; minden katolikus vallás türetik s megengedtetik azok magán gyakorlata; feloldozta a zárdákat az országon kívül lakó elüljárók iránti alárendeltségtől, saját, az illető püspöktől függő tartományi főnökök alá rendelvén őket; megtiltotta, hogy valamely szerzetes Rómába utazzék. Eltörölte a karthausiakat, a karmelitákat, az olivetánokat, a kamalduliakat, a clarissákat, a capucinákat s jószágaikat az állam számára lefoglaltatta; később eltörölte még a benzéseket, a prémontréieket, a cistercieket, a pálosokat, a domonkosiakat, a trinitariusokat, a servitákat, a ferenczieket. Azok, akiket megtűrt, az ifjuság tanításával tartoztak foglalkozni; fölmentette őket a

karban való énekléstől s egyéb, az egészségre nézve hátrányos foglalkozásoktól.

Miután ő maga lett az egyház világi javainak kormányzója, az elkobzott jószágokból vallás-alapot (Fundus religionis) alakított, ¹⁾ mellynek egy részét a plébánosok fizetésére fordította, kiknek számát növelte. Kivette a lombardiai püspökök kezéből a felsőbb papnöveldek vezetését, s ezek helyett Páviában egy theologiai csarnokot alapított, hová a római német collegiumot is áttette s természetesen oly tanítókat alkalmazott, kik pártolták az itt jansenistáknak nevezett egyeduralmi tanokat; felemlítjük közülök Tamburini Pétert, az iskola coryphaeusát, és Zola Józsefet, ki egy, Konstantinig terjedő egyházi történelmet irt, — hire járt továbbá, hogy József az összes javadalmakat bevonni s a papságot az állam fizetéses hivatalnokává tenni szándékozik. Mit mondjunk még? Kitzúzte az órákat is, mellyekben a templomokat nyitva tartani és harangozni kelljen; eltiltotta a harangozást zivatar alkalmával, a fényes temetéseket, minthogy a sir kiegyenlít minden egyenlőtleniséget; meghagyta, hogy a hullák meztelenül egy zsákban temetessenek el²⁾; hogy távolíttassanak el a templomokból a fogadalmi ajándékok, ne tartassanak körmenetek, kivéve Urnapját és a keresztyáró napokat; eltiltotta a tulságosan nagy szobrok és zászlók hordozását, a Jézus szent szívének és szent Ferencz övének tiszteletét; az egyházi beszédek ne bocsátkozzanak vitába azok ellen, kik más hitet vallanak s ne támadjanak bármelly, az osztrák államokban nyomtatott művet, s ne annyira az értelem felvilágosítására, mint inkább a szív javítására törekedjenek. II.

---

1) „Nem áll, hogy a vallás-alap egyedüli rendeltetése, miként Rómában nem átallozták fecsegné, kormányom hatalmának gyanapítása; ellenkezőleg kell, hogy az jótétemény legyen népeimre nézve; s minthogy létezése, valamint az a miatt mutatott elégtelenség is, immár a történelemhez tartozik, az bizonyosan át fog származni az utókorra is, s remélem, nem egyedüli emlékoszlopa leendő uralkodásomnak. Eltörölném a fölösleges zárdákat és még fölöslegesebb testvérületeket (confraternitas), s jószág:ikat új plébániák dotálására s az iskolák javítására fordítottam; az állam és az egyház alapja egészen el vannak egymástól: különözve kivéve, hogy én kénytelenítve látom magamat az állam tisztviselőire bizni az utóbbinak kezelését is. Valamelly ténnyt csak célj: után lehet megítélni s következései is csak azon eredmények szerint méltathatók, mellyek néhány év mulva tűnnek elő. Én azonban jól látom, hogy Róma logikája nem az én országomé s ez utóbbira nézve oly csekély összhangzat létezik Olaszország és a német birodalom között.“ II. József levele.

2) Rendelet 1784. aug. 23-ról, visszavonva a következő évben.

Frigyes nevette e sekrestyés királyt és azt mondta róla, hogy a tanulás vágyával nem egyesíti az okulás türelmét s hogy mindig az első lépést teszi a második után ¹⁾).

József a német birodalomban is el akart törölni minden egyházmegyei jogot; lefoglalta a külföldi püspökök Ausztriában fekvő javait; új püspökségeket alapított. Az itt ott fölmerült panaszokra Kaunitz azt válaszolta, hogy minden tekintetnek félre kell vonulnia ama kötelesség előtt, mellynélfogva valamely fejedelem életbe léptetni tartozik ama rendszert, melyet alattvalói javára és birodalma felvirágoztatására előnyösnek ismert föl. Maga a császár mindezt ama hajthatatlansággal vitte véghez, mely azt szokta jellemezni, ki meg van győződve, hogy helyesen cselekszik. Egy zárdafőnökhöz ki előtte aggodalmait nyilvánította, így szólt: Menjén ön oda, hol nem léteznek illy rendeletok; egy püspöknek pedig, ki előtte hosszasan beszélt saját kötelességeiről s a rendeleteihez való alkalmazkodást illetőleg utasításokat kért, ekként válaszolt: Tekints e utasításnak azt, hogy engedelmességet követelnek. A görzi püspököt, ki habozott kihirdetni a türelmi rendeletet, Bécsbe hívatta, hogy megdorgálja, a tartomány kormányzóját pedig megfosztotta livatalától. Bizonyos Plover nevű schweizi papot, ki Migazzi bibornok és bécsi érsek theologusa volt s a brünni papnövelde igazgatójává neveztetett ki, minthogy az ottani püspök által, mint jansenista, visszautasított, a bécsi seminarium élére állította, Migazzi pedig, minthogy szintén ellenezte a kinevezést, kegyvesztetté lön s megengedtetett neki lemondani érseki székéről. A bonni egyetemet is azért alapították némelly protestánsok, hogy II. József elveit terjessze.

VI. Pius bécsi utja.

Ennyi ujítás elrémítette VI. Pius-t, ki nem tudta elképzelni,

¹⁾ 1781-ben József ezeket írta Arzan bibornoknak: „Mióta trónra léptem, birodalmam törvényhozójává a bölcsészetet tevém. Austria ennekfolytán új alakot fog ölteni; az *ulemák* hatalma korlátozva, a fejedelem jogai pedig vissza helyezve hajdani fényökbe . . . . Utálok a babonákat és a sadducacuskat, s ezért eltörlöm a zárdákat . . . . Ezeknek tulajonitandó az emberi szellem hanyatlása . . . . A monachismus elvei, Pachomius-tól mostanáig, teljesen ellenkeznek az ész világosságával, s a barátokban újra fölelovenedni látjuk azon izraelitákat, kik Bethelben az arany borjut imádták . . . . A püspökök hatalma, melyet én megszilárdítottam, csakhamar meg fogja semmisíteni ezen téves nézeteket; a barát helyett lelkeszt, a canonisatiók regálye helyett evangéliumot, a hitviták helyett ökölcsant fogok adni népeeknek.”

hol fog véget érni azok oktalan áramlata; miután tehát előterjesztései s többizben megújított tiszteletteljes észrevételai eredmény nélkül maradtak; eltökölte, hogy maga fogja a császárt fölkeresni. Mennyire megváltoztak az idők azóta, hogy a pápák maguk elé idézték a császárokat, számot adni a vallás vagy az igazságosság ellen elkövetett sérelmekről! Hiába igyekeztek lebeszélni őt tervéről azok, kik átlátták ezen utazás helytelenségét. Pius, bizva saját ügyében, s méltóságteljes megjelenésének és beható ékesszólásának hatásában, miután egy egész éjen át imádkozott a szent apostolok sirjánál, csakugyan utra kelt (1782). József, ki már előbb megírta neki, hogy ama látogatást atyai hajlandóságának bizonyítékaul fogja tekinteni, tervét illetőleg azonban „nem képzelhet példát, melly őt a már tett intézkedések visszavonására birhatná“¹⁾. Ferrarába egy protestáns huszárt küldött a pápa üdvözlésére, később testörökül egy, kizárólag nem katolikusokból álló osztályt rendelt melléje; Bécsből tisztelettel végétt maga ment eléje, de kerülte a négy szem közt való találkozást, s nem engedte, hogy engedelmé nélkül bárki is találkozzék vele. Kaunitz saját házában, házi öltönyben fogadta a pápa látogatását, s midőn ez utóbbi kezét nyujtotta, ő azt, mint vele egyenrangúét szoritotta meg; csak szépművészetekről beszélt vele; s midőn Pius hajlandónak mutatta magát jóváhagyni bizonyos intézkedéseket, ha ezek némi módosításoknak vettetnek alá, Kaunitz értésére adta, hogy azt nem tartja szükségesnek. A pápa mélyen elszomorodva József hajthatlansága, s fölháborodva az üres bókolasok és a szent szék iránt fitogtatott hazug tisztelet miatt, mialatt egymás után fosztották meg leglényegesebb kiváltságaitól, odahagyta Bécsét, miután egy hónapot töltött ott mint alázatos könyörgő egy olly trón lábánál, mellyet a Vatican villámai nem egyszer megrázkódtattak. (Coxe).

József később visszaadta neki a látogatást Rómában, hol mint magán-ember élt s vendéglőben étkezett; midőn Szent-Péter templomában egy gazdag térdeplőt készítettek számára, ő a földre térdelt. Ez utazás azonban mégis valódibb színben tntette föl előtte a helyzetet: d'Azara lovag, kivel közölte ama szándékát, mellynél fogva a pápát pusztán római püspökké tenni, birtokait pedig a birodalomhoz csatolni akarta, meggyőzte őt, hogy a többi

---

¹⁾ Levél 1782. jan. 11-ről.

fejedelmek nem tűrnék, miszerint a vallás feje valamely uralkodónak legyen alattvalója; d' Azara és Bornis bibornok továbbá sok kérés után rávéttek Józsefet, hogy fogadja el azon felhatalmazást, melylyel őt a pápa a lombardiai javadalmak és az érsek kinevezését illetőleg megkínálta. Abban állapotok tehát meg, hogy a lombardiai magas egyházi javadalmak és tisztségek betöltésének joga, mi eddig Rómának volt fentartva, Milano és Mantua herczegére fog ruháztatni, s a pápa közrebocsátandja az erre vonatkozó bullát. Illymódon a pápa még az olaszországi püspökök kinevezését is annak volt kénytelen átengedni, ki még azon zárdát is eltörölte, mellyben vele találkozott ¹⁾.

¹⁾ Zach báró közölte Schoell történetsszel II, József egy levelét, melly meglepően feltárja a császár jellemét és czéljait vallási dolgokban. Ezen levél VI. Pius tervezett bécsi utazásának alkalmából iratott, s egy németországi egyházi fejedelemhez van intézve, ki, mint gyanítják, szász Kelemen, trieri választó.

Hauptstein, 1781. szeptember 23.

— Mennyire le vagyok ön iránt kötelezve azon érdeklődésért, melylyel működésem és lelkem jövődjé üdvössége iránt viseltetik, melly utóbbinak elnyerését remélem, anélkül, hogy annak közeli bekövetkeztét óhajtanám! Szerencsétlenségemre csak a nagy Frigyesnek tábornokaihoz intézett *Utasítása*, a szász tábornagy *Réveries*-je s hasonló bizarr dolgok vannak kezem ügyében; Quesnelem, Busembaumom, s még orthodox Febroniusom is könyvtáramban maradtak. Hogyan válaszolhatnék tehát részletesen ama fontos kérdésekre, mellyeket királyi fenségéd őt pontra osztva, hozzám intézni méltóztatott? De időm sem volna, ha egy szakadó zápor lehetővé nem tenné rám nézve, hogy hadgyakorlatok tartása helyett egy pillanatig önnel moralizáljak.

Követve az ön által elem szabott rendet, I. Ami a királyi *placet*-et illeti azt gondoltam, hogy midőn az egyház látható feje, *mint ön nevezi*, valamely rendeletet intéz a Vaticanból az államaimban élő hívőkhöz, ezek legkézzelfoghatóbb és valóságos fejének, már miként nekem, tudomással kell arról bírnia s némi befolyást is gyakorolnia reá.

2. Bizonyos szerzetesrendek eltörlését illetőleg királyi fenségéd is elismerte, hogy az pusztán a fejedelem jogköréhez tartozik; ha erre udvariasságból netán engedélyt kérnék a szent atyától, örökké azzal vádolnám magamat, hogy ollyasmit kértem tőle, mihez semmi köze; s ha elhitelném vele, hogy nem ismerem saját jogaimat, önmagam vonnám őt tévedésbe.

3. Ami a javadalmaktól való megfosztást illeti a törvények megszegése esetében, királyi fenségéd szives elismerni, hogy közvetett jogomban áll ez, ha az illetőt megfosztom a temporalétól. — Minthogy azonban a közvetett utat mindig a gyöngé és a ravasz szokta használni, én, ki sem az egyik sem a másik nem vagyok, inkább az egyenest választom.

4. Az *In coena Domini* és *Unigenitus* bullákra vonatkozólag, mig királyi fenségéd helyteleníti az elsőt, nem tagadja meg Bonifácztól az őt méltán meg-

A külpolitikában József eltért ősoleinek conservatív irányától, határtalan nagyravágyás karjaiba dobván magát, midőn a cabinetek megbizhatlan támogatása lehetetlenekké tette messzeható czélzatait. Miután anyját hiába igyekezett eltéríteni a franczia szövetségtől, legalább Oroszországot akarta elszakítani Poroszországtól, s nem bizván minisztereiben, egyenesen II. Katalinhoz fordult, hogy engedje meg neki mint magán-egyénnek közelről ismerni meg a század

---

illető elismerést. Ugy látszik, hogy őt ezen szó nyugtalanítja: *Kiszakítani* a szeriartáskönyvekből. Ha ön saját egyházmegyéjébeu abelyett, hogy kiszakíthatná, inkább egy lap fehér papirozt ragasztatna rájok, s erre e négy szót iratná: *Obedientia melior quam victima*, melly szavakat, ha jól emlékezem, Sámuel intézte Saulhoz néhány amulekita miatt, kik nem mészároltattak le, ezen eljárás még üdvösebb lenne.

Az *Unigenitus* bulla, mint nekem látszik, a legutólsó egyetemes zsinat után kelt, s azért nem tarthat igényt az egyetemes egyház csalatkozhatlan-ágára, miértis némelyek elfogadták, mások nem; következőkép azt hiszem, miszerint azon rendeletem, hogy többé ne tétessék róla említés, nem lépett túl a kellő határon. Szerencsére az én jó osztrákjaim, az én csehjeim, az én derék magyarjaim nem tudnak semmit sem Janseniusról, sem Molináról; ha valaki beszélne róluk, azt kérdeznék tőle, vajjon római consulok voltak-e, hozzátevén, hogy mit sem hallottak róluk a latin iskolákban. Mi annyira mögötte állunk a kegyelemről és a probabilitasmusról szóló vitáknak, hogy magam is csak egy Molina nevű agarat ismertem, melly csupán a nyulak kergetéséhez értett. Nálam tehát hallgatni fognak ezen dolgokról, s nagyon jó volna, ha harmincz esztendő óta máshol is ugyanezt tették volna.

5. Végül nyugtalanítani látszik önt a bécsi censura. Magam is ekként vélekedném, ha hosszas tapasztalás folytán nem tudnám, hogy kevesen olvasnak, még kevesebben értik meg az olvasottakat, s igen kevesen használják fel vagy teszik azt, amit olvastak; többeket ismerek, kik még azt sem tudják, amit irnak. Ilyfajta lényekkel szemben még inkább lehet tartani az eltiltástól, mint a rossz könyvektől, mert az előbbi ingerel az utóbbiak olvasására. Ezen gyászos eltiltás nélkül, melly már első atyánkat kísérthe hozta, mi még mindig anyaszült meztelen sétálnánk a földi paradicsomban, s nem foglalkoztatna bennünket amaz öt komoly kérdés, mellyekre vonatkozólag jelenleg királyi fenségednek válaszolok, nem mint törvényhozó, hanem mint jó katona, ki a szónégető hitével bír s megelégszik a józan felfogással. Igen, én szilárdul és örömmel hiszek, legyen emiatt nyugodt az ön barátsága. Végül azzal kecsesgetem magamat, hogy mi mindketten a legbelyesebb uton haladunk üdvösségünk munkálásában, teljesítve ama hivatás kötelmeit, mellyet a gondviselés bizott ránk, s megérdemelve mindennapi kenyerünket. Ön az egyház kenyerét eszi s tiltakozik minden újítás ellen; én az államét eszem, s védem vagy visszavivom elvülhetlen jogait.

Legyen meggyőződve királyi fenséged változatlan barátságomról, s csak őszinteségnek és bizalomnak tekintsa azt, mit levelemben megjegyezni szerencsém volt. K. F.-nek.

csodáját. A czárnóvel, mint már említettük (298 lap.), csakugyan találkozott krimiai diadalutjában (1786), s Pétervárra kísérvén őt, egészen elbájolta megnyerő modorával és merész terveivel, míg viszont őt is elbájolták a czárnő gyengeségei és nagysága, a fényűzés és barbárság ama különös vegyülete; illymódon egy másik szövetség alakult, melly szintén ellenkezett Ausztria érdekeivel. A szemes nő magasztalta József nagyratörő terveit, mellyeket akkor még csak elméjében forgatott, főleg pedig a Scheldére vonatkozót, remélvén, hogy ha ő majd szövetségese lesz, az antwerpeni kikötő kényelmes közbeeső állomásul szolgálhat ama hajóinak, mellyeket messze utakra szánt.

IV. Fülöpnek tétlenül kellett néznie, hogyan fosztja meg a münsteri béke (1648) a hozzá hű maradt tíz belga tartományt az összes kereskedelmi előnyöktől s zárja el a Scheldét övéi előtt Holland érdekében. Ez utóbbinak gyarapodása arra indította Franciaországot, hogy a katolikus Németalföldet védfalul tekintse, miértis az utrechti békében (1713) Ausztriának engedtetett át azon kikötéssel, hogy ott helyőrséget tartson. Ezzel a hű flamandokat feláldozták a lázadó hollandoknak, s VI. Károly hiába igyekezett némi előnyökben részesíteni alattvalóit az ostendei Társulat alapításával; Kaunitz az aacheni békében (1748) eredmény nélkül kísérlte meg ama járom lerázását, Mária Terézia pedig megtagadta a hollandoknak fizetni szokott segélyösszeget ama helyőrségekért, mellyek nem voltak képesek feltartani a francziákat; mindezeknek folytán pusztulásnak engedték át az erősségeket, s Holland továbbra is ott maradt, örököse azonban kevés haszonnal járt.

Midőn II. József beutazta ama tartományokat, elhatározta, hogy majdrem valamennyit lerontatja (1781), s mitsem törődve Holland előterjesztéseivel, kijelentette, hogy nincs többé szükség védfalra Franciaország ellen, mióta ez utóbbival barátságra lépett. Ezen állítása azonban nem sokára czáfolatra talált, midőn a forradalmi Franciaország akadály nélkül hatolt be Belgiumba. Azon gyöngeség, melylyel Holland ezen eljárás ellen panaszkodott, még inkább növelte József bátorságát és követeléseit, s erőszakkal elfoglalt némelly területeket, mellyeken Holland joghatóságot gyakorolt. Az emiatt keletkezett panaszokra József szokása szerint válaszolt s csak nagynövegyen egyezett bele abba, miszerint Brüsszelben értekezlet tartassék (1784); az általa itt előterjesztett tulságos követeléseknek azonban az volt egyedüli céljuk, hogy megnyittassék a Schelde-hajózás s alattvalói közvetlenül kereskedhos-

sonak az Indiákkal és a hollandi kikötőkkel. M. akacsul kijelentette, hogy minden ellenzést hadüzenetnek tekintene.

Tulságos gyávaság lett volna engedni ezen erőszakos hatalmaskodásnak, miértis Holland egy hajórajt küldött a Schelde tor-kolatához. Elővigyázatra serkentetve Kaunitz által, József ekként válaszolt: Nem fognak löni. Kaunitz nem sokára egy sürgönyt küldött hozzá, mellyben csupán e szó állott: Löttek. A hollandok csakugyan, nem rettenve meg a fenyegetésektől, elárasztották az országot s Franciaországot is szövetségesül nyerték, mi arra indította Kaunitzot, hogy elfogadtassa Józseffel az utóbbinak közvetítését, mellynek barátságát minden áron fen akarta tartani. A császár előbb a Schelde felszabadítását és Mästrichtet követelte, később azonban megelégedett tiz millio forinttal (1785), s mint-hogy a hollandok megtagadták ezen összeg kifizetését, XVI. Lajos fizetett négy és fél milliót; eltöröltetett a barrière-szerződés (fontainebleau) valamint a flamandokat terhelő megszorítások; a hollandok akként tartoznak gondoskodni a viz leeresztéséről, hogy ne ártsanak vele Flandriának.

A császár szerencsétlen hadjáratáról Törökország ellen már beszéltünk.

Az osztrák ház soha sem szállt még ennyire szembe mások szokásaival és a közjoggal; emiatt fölajdultak a publicisták és a cabinetek s általános elégületlenség tört ki a népek között. Magyar- és Erdélyországban a zavarok tetőpontra hágtak. Erdélyben bizonyos Urz Miklós, közönségesen Hora nevü közoláh a fellázított nép élére állva a nemesség eltörlését és a jobbagyi szolgálmányok megszüntetését követelte s oly hatalomra tett szert, hogy a császár hadai csak bajjal voltak képesek a lázadást elnyomni, mire Hóra, ki árulás által fogságba esett, kerékbe törtetett. Magyarországon a nemesek nyíltan ellenszegültek ama rendeleteknek, mellylyek eltörölték a jobbagyságot és a nemzeti nyelv használatát, s általános adózást és katonai sorozást parancsoltak. Különösen sérelmesnek tünt fel a magyarok előtt, hogy József Bécsbe vitette az apostoli koronát, mellyről azt tartotta a nemzet, hogy saját léte van hozzá kötve; az elégületlenség lassankint oly fenyegető jellemet öltött, hogy József a koronát visszaküldeni s a rendeket és az ősi alkotmányt visszaállítani kényszerült.

Osztrák Németalföld.

Elbeszéltük már (XV. könyv 23-ik fej.) azon forradalmat, mellynek következtében a Flandriák egy része függetlenné lett,

más részök pedig, osztrák Németalföld czim alatt, alávetve maradt Ausztriának. Ha a politikai egyezkedéseknél tekintettel lettek volna a népek szükségleteire, ama tartományokból egy új, erős Burgund királyságot kellett volna alkotni, mely Német- és Franciaország közé ékelve, megakadályozta volna ama temérdek vérontást, melyet ezen országok versenygése maga után vont. V. Károly gondolt illyesmire, de nem létesítette a tervet. Csupán az északi rész lett szabaddá, a déli azonban csak annál rosszabb helyzetbe jutott, minthogy távoli fejedelmek alatt állván, minden ellenség támadásainak ki volt téve. A belgák positiv hajlamu, nem könnyen lelkesedő nép, leginkább csak saját érdekeiket tartják szem előtt, idegenkednek a háborútól, ragaszkodnak hagyományaikhoz, s ösödöktől fogva megszokták a községi kormányzatot, minek folytán egyik tartomány majdnem független a másiktól. Az Ausztriának alávetett tartományok ¹⁾ valamennyien külön alkotmánnyal bírtak, mellyek fentartására a császár az utrechti békében magát kötelezte; különben jogukban állott felmondani neki az engedelmességet a *Joyeuse entrée* 59. cikkelyének értelmében, melly azon kiváltságok egyikét foglalta magában, mellyeket csupán a legújabb kor törölt el, vagyis a jogot, ellenszegülni a szerződéseket nem teljesítő fejedelemlnek ²⁾. Ausztria mintegy haszonélvezetben bírta eme tartományokat, mellyek, ámbár távol feküdtek tőle, nem csekély hasznára váltak, ugyis mint védgát Franciaország ellen, ugyis mint összekötő kapocs a tengeri hatalmasságok irányában; virágzásuk továbbá azt tanusítja, hogy a kormány öszhangzatban állott a nép szellemével és szokásaival. 1717-ben a kormányzó, de Prié marquis, korlátozni akarta a kormányok kiváltságait, Brüsszel azonban fellázadt és elűzte a kormányzót. A fölkelés vezérét, Anneessens-t, lefejezték az osztrákok, a belgák azonban vértanúnak tekintették, s mint drága ereklyét, darabonkint adták el ama pallost, melly őt sújtotta.

II. József most egyszerre mindent fel akar forgatni, miként Olaszországban; a kereskedelem, szabadság és hit azonban megmentették a belga nemzetet egy olly forradalom segélyével, melly érdemes arra; hogy tanulmányozzuk; minthogy alapjában hasonlít

¹⁾ Vagyis Brabant, Geldern, Luxemburg herczegségek; Flandria, Hennegau Namur grófságok; Mechelu és Tournai uradalmak.

²⁾ *Ses sujets ont le droit de cesser de lui faire service jusq' à ce que les contraventions soient réparées.*

az 1830-kihoz, noha körülményeiben különbözik tőle ¹⁾. József olly özönnel kezdte kibocsátani a rendeleteket, hogy a flandriai tanács 1786-ban tudtára adta, miszerint V. Károly ötven év alatt sem bocsátott ki annyit, mint ő öt vagy hat év alatt. Később, ámbár a papság rendkívüli befolyással birt egy olly nép között, mellynek erkölcsi érzelmei mély vallásosságon alapulnak, eltiltja a körmeneteket és zarándoklásokat, eltörli a zárdákat, világiakra bizza a tanítást, az egyházmegyei papnöveldek helyett egy központi seminariumot alapít Löwenben önmaga által választott tanárokkal, s az általános seminariumok félhivatalos tervében nem titkolja, hogy „a kath. theológiát a tudományokkal, a természettannal, a vegytannal, a földmíveléstartannal, a nemzetgazdászattannal, — a szerzetesi nevelést és a zárdák önzését a baza iránti lelkesedéssel és az osztrák monarchiához való ragaszkodással akarja fölváltani; széttiporni az ultramontán hydrát és megalapítani a felvilágosultság birodalmát.“

A papnöveldek tiszteletre gerjesztő egyetértéssel kérvényt intéztek hozzá, hogy a fegyelem és dogma tekintetében maradjanak ezentul is illető püspökeiknek alávetve; hogy csupán a püspökök által jóváhagyott tanároktól és tankönyvek szerint nyerjenek oktatást. A löweni egyetem, melly, mint mondák, a kath. vallás védelmére alapított, szintén az új tanmód ellen nyilatkozott, mire József Brüsszelbe tette át az egyetemet. Azt hívén hogy növére, a kormányzónő, tulságosan elnéző a lázongók iránt, visszabija s helyette Trautmannsdorff grófot küldi Belgiumba korlátlan hatalommal; elbocsátja az apostoli nunciust; a mechelni érseket Bécsbe idézi, hogy igazolja magát azért, mert az Eyber ellen intézett bullát terjesztette; a namurit leteszi és számüzi, másokat megdorgál és kijelenti, „hogy a löweni egyetemes seminarium alapítására vonatkozó edictumát illetőleg haladék és ellen-

---

¹⁾ Lásd még **Th. Just**, *Hist. de la révolution belge de 1790. précédée d'un tableau historique du règne de Joseph II., et suivie d'un coup d'oeil sur la révolution de 1830*; továbbá **Gerlache**, *Hist. du royaume des Pays-Bas depuis 1814. jusq' au 1830. précédée d'un coup d'oeil sur les grandes époques de la civilisation belge* etc. Bruxelles 1842.

Olly csekély egység létezett közöttük, hogy a porosz király bírta Arlon grófságot Luxemburgban s Geldern városát; a hollandok Fauquemont és Dalem grófságokat s Venloo városát; a La Tour d'Anvergne francia család Bouillon herczegséget; az Arenberg család Enghien herczegséget; a liégei (lüttichi) püspökég, Tongres, Huy, és Horn vidéke a német birodalomhoz tartoztak.

mondás nélküli engedelmességet követel.“¹⁾ Eltörölte azon szerzetesek zárdáit, kik nem engedelmeskedtek rendeleteinek; megszüntetett számos apátságot és egyházat, valamint a bollandisták híres társulatát is. Minthogy pedig számos püspök felszólt a lelkeket feyvegető veszély miatt, a mehelni érseknek számüzetés és vagyonkobzás alatt meghagyta, hogy vizsgálja meg a löweni tanárok nézeteit; minthogy ő azonban rögtön azon kérdéssel kezdte meg a vizsgálatot, vajjon csupán a püspököket illeti-e meg az ige-hirdetés és a catechizálás, miben áll a pápai primátus és több efféle, Trauttmannsdorf megtiltotta a tanároknak válaszolni, s az érseknek is a vizsgálatot folytatni.

József erre fenekestül felforgatja a hajdani kormányformát; az államtanácsot és a többi alkotmányos testületeket egy központi kormányval váltja föl; megszünteti a patrimonialis igazság-szolgáltatást s új törvényszékeket alakít, mellyek a brüsszeli főtörvényszéknek rendeltettek alá; félrelöki a Joyeuse entrée határozmányait, s Németalföldet az osztrák monarchia tartományának nyilvánítva, eltörli annak nemzetiségét, végül meghagyja „minden alattvalójának, különbség nélkül, hogy késedelem és ellenmondás nélkül engedelmeskedjenek ügynökei összes parancsainak, még akkor is, ha netán tullépní látszanának jogkörük határait“²⁾. Ez még inkább növeli az eddig elfojtott zúgolódást; midőn pedig egy bűnöst Bécsbe akartak vinni, holott a brabantiaknak jogukban állott saját polgártársaiktól és saját tartományukban nyerni ítéletet, valóságos zavargás keletkezik, a rendek megtagadják az évenkint követelni szokott segílyt, s miután még inkább növekedett bátorságuk, tiltakozásokat nyujtanak be; a brabanti tanács eltörli az új törvényszékeket; Mária Krisztina főhercegnő és férje, szász-tescheni herczeg, megígérni kényszerültek, hogy vissza fogják állítani kiváltságaikat.

A belgák hajlandók voltak engedelmeskedni, de követelték, hogy mint érdekelt fél, hallgassák ki a rendeket is. József igazság helyett csapatokat küld, minthogy azonban követeiket mégis kihallgatásra bocsátotta Bécsben, [megígérte, hogy a löweni semi-

---

¹⁾ Egy Kauwitz czal folytatottott és Brüsszelben talált magánlevelezésben a papokat csalóknak, a mehelni püspököt *brouillon imbécile-nek*, s ez utóbbi ellenszegülését *farce*-nak nevezi, s ígér neki *un petit parallèle assez croustilleux entre les deux Ambroises*.

²⁾ Az 1787. január 1-ről kelt parancs 12. cikkelye.

narium kivételével, vissza fogja állítani a régi szervezetet; minthogy azonban még mindig makacsodóknak találta a belgákat, visszavonja az engedményeket, a bünfeledést, a kiváltságokat. Midőn Kaunitz egyezkedésre akarta őt bírni, József így válaszolt: A lázadás tüzét csak vérrel lehet elfojtani; Frankenberg bibornok egy fölterjesztésére ezt írta: *L'archevêque doit plier ou casser.* Csapatokat küldött tehát, hogy véget vessen a veszekedésnek, s hozzá tette: Közönyös dolog, ha ezen művelet után több vagy kevesebb vérbe fog kerülni. . . . Én úgy fogom jutalmazni katonáimat, mintha a törökök ellen harcolnának. ¹⁾ Midőn azonban látta, hogy a brabantiak sértett jogaik miatt Istenre és saját kardjukra hivatkoznak, hogy szövetkeznek és fegyverkeznek, megrettent, s miután szétfoszlottak a közjó fölött táplált ábrándjai, úgy találta, hogy ellene fordult ama közvélemény, melly neki bálványa volt; sirásra fakadt, állította, hogy hütlen jelentésekkel tévutra vezették, megint Kaunitzhoz fordult tanácsért, ki megint engedekenységet javasolt neki; későn volt. József sürgette a pápát, hogy szorítsa engedelmességre a püspököket; mindenünnen segítséget kért: a birodalom azonban megtagadta azt; Poroszország maga is szította az elégtelenséget; Franciaországnak egészen más baja volt; Angolországot József megsértette és elárulta; Törökország fenyegette: örökös tartományai zúgtak. Rhöder által vezetett csapatai megveretnek; Flandria is föllázad; Gandra bombákat szórnak, az osztrák helyőrség azonban úgy innen mint Brüsszelből kiüzetik, s a falvak pusztulása nem akadályozza meg, hogy a függetlenség jelszava városról városra viszhangozzék.

Csakhogy a visszavonás, mint rendszeren történni szokott, itt is felüti fejét. Van der Noot ügyvéd hívei az Ausztriához való visszatérést pártolják, csupán a bitorlások megszüntetését és helyesebb képviseleti rendszert sürgetve amaz államokban, mellyeknek kiváltságait védelmezik. Vonck ügyvéd azonban, ki telve volt forradalmi eszmékkel és nem elégedett meg oly egyenlőséggel, melly nem lenne egyéb közös szolgaságnál, teljes függetlenséget ohajtott. A vonckisták csupán saját erejökre támaszkodtak, a többiek azonban a külföldben, s főleg Poroszországban is reménykedtek, melly utóbbi Ausztria gyöngítésén törte fejét. Sőt a téves

---

¹⁾ Levél 1788. okt. 31-ről.

osztrák politika, rettegve a Van der Noot által visszakövetelt hajdani szabadalmaktól, inkább a vonckistákat pártolta, vagyis felizgatta a tömegeket, míg másrésről üldözte a mérsékelteteket, mely utóbbiakat pedig könnyű lett volna kielégíteni.

Elejénte egyetértve működtek, sőt egy Belga Egyesült-Államok című szövetség is jött létre (1790), egy souverain congressussal az összes államok részéről, melyek mindegyike megtartotta saját függetlenségét. Ezen oligarchia sehogysem tetszett a vonckistáknak, kik megróván az idegenekben való bizakodást, azt mondták, hogy nem kell az időt az idegen segélyre való várakozással vesztegetni, hanem minden bizalmukat a népbe helyezni és fölkelni. S ámbár csakugyan sikerült a népet fegyverragadásra birniok s győzelemre vezetniök, az arisztokraták mégis felülkerekedtek s vagyonkobzással és börtönnel büntették ellenfeleiket. József örülhetett, hogy a nagyravágyás, az ő főbüne, ellenségeinek is romlására szolgált; de nem élhette meg bukásukat.

József hasonló dölyfös eljárást kísérelt meg a német birodalom irányában is, jóllehet csak választott feje volt. Tudtula, hogy meg akar szüntetni többenmü visszaéléseket, főleg pedig a wetzlari császári kamra által az igazságszolgáltatás dolgában elkövetetteket. Ezen kamra az udvari tanácssal együtt gyakorolta Németországban a legfőbb igazságszolgáltatást; de míg az utóbbi a császár szemei előtt működén, ellenmondás nélkül viselte ennek beavatkozásait, a másik visszaélt az általa élvezett némi függetlenséggel, miértis kötelességmulasztással, hanyagsággal, pártoskodással vádoltatott; továbbá maguk a törvényszék tagjai is összeveszvéen egymással, két ellenséges pártot alkottak, melyek szüntelen boszantották egymást. A császárok több ízben tettek kísérletet a baj orvoslására, az erre vonatkozó javaslatok azonban minduntalan elnapoltattak. József hozzá akart fogni az ügy rendezéséhez, csakhogy megint előtérbe léptek a szétágazó igények, az egymásnak ellenmondó ősi szokások, a rangfokozatok feletti viták, s tíz évet vesztegettek el akkor nagy, jelenleg semmi fontossággal nem biró vitatkozásokban. Egy ősi szokás folytán a császárok kenyér-leveleket (panisbriefes) osztogattattak, melyek előmutatója élelmet, ruhát és lakást kapott némelly alapítványokból. József az összes alapítványokra ki akarta terjeszteni eme jogot s illy módon tartani el saját szolgálát, legnagyobb részök azonban megtagadta a kiváncsalom teljesítését, s így József haszontalanul compromittálta saját tekintélyét, melynek csekélysége ak-

kor is feltűnt, midőn József, nem lévén neki magának gyermekei, saját testvére helyett kedvencz unokaöccsét, Ferenczet akarta római királynak megválasztatni, mi által saját családjában is egyenetlenséget idézett elő.

Bajorország.

Még nagyobb kedvetlenséget idéztek elő a birodalomban Bajorország ellen intézett merényletei. Itt Miksa József uralkodott (1745—77), ki szintén barátja volt az akkortájban divatos javításoknak. Münchenben tudományos akademiát alapított, s a naptárak egyedárúságával ruházta fel; a munkálatokat két kitűnő elsassi protestans, Lambert Henrik mathematicus és Pfäffel Frigyes jogtudós és történész vezette, melly utóbbi a *Monumenta boica* nyolczadik kötetét bocsátotta közre. Ez felébresztette az irodalmi szellemet, csakhogy ziványok és csavargók hábergatták az országot, miértis, eredménytelennek bizonyulván minden más orvosság, a választó egy bünfenyítő törvénykönyv készítésével bizta meg alcancellárját, Kreitmayer bárót, ki azt vérrel írta meg. Ha valaki harmadizben lop harmincz krajczárt meghaladó összeget, vagy első izben husz forintot, kötéllel bünhesztetik; a szentségtörés, boszorkányoskodás, vagy az ördöggel való szövetségre lépés büntetése máglya; aki gyilkol, haljon meg; az öngyilkos akasztófa alá temettetik s hátramaradt vagyonának egy harmada elkoboztatik; a kinzás fentartatik. Bajorország tehát el lett árasztva akasztófákkal; a burghauseni kerületben tizennyolcz év alatt ezerszáz kivégzés történt, ugy, hogy a nép utóvégre egészen közönyössé lett eme borzasztó látványok iránt. A bajt végre orvosolta a két perrendtartási és polgári törvénykönyv (1786—87), mellyek felülmulnak minden akkori német törvényhozást.

Miután 1777-ben kihalt a bajor választóház, melly a Wittelsbach család ifjabb ága volt, az országot a pfalzi választónak, mint az idősebb ág fejének kellett volna örökölnie. Az allodialis birtokokra azonban szászországi özvegy választóné emelt igényt; József mint császár néhány hűbért követelt vissza, mellyekkel a kihalt család külön ruháztatott fel; Mária Terézia mint Csehország királynője és osztrák főhercegnő szintén követelt némi területet, voltaképen azonban csak egy, ama korban sokat emlegetett eszmét az államok kikerékítéséről akart megtestesíteni. A levéltárból evégett előkerítettek egy, 1426-ról kelt diplomat¹⁾, s Károly

¹⁾ Schoel (XLI. kötet, 280. lap.) vizsgálja az előmutatott okmányokat s hamisítottaknak találja.

Tódor pfalzi választó, hogy a megmaradt részt békében örökölhesse, beleegyezett a szétdarabolásba, miértis Ausztria elfoglalta ama tartományrészeket, melyekből az Inn-kerületet alkotta, anélkül, hogy az érdekelt ágaknak adott volna belőle valamit. A nyereség nagyon soványnak tűnt fel József előtt, ki minden áron szerette volna kikerekíteni az ősi hercezséget, mely czélból Bajorországot Németalfölddel akarta elcserélni; hozzá fog tehát ama várak lerontásához, melyeket Németalföldön tartani kötelezve volt, s visszaküldi a holland helyőrséget: erre Burgund királyság czime alatt a pfalzi háznak ajánlja fel, pénzzel szándékozván kielégíteni a mellékágak követeléseit.

József bizvást remélte, hogy terve semmi oldalról nem fog ellenzésre találni, minthogy Francia-, Angol-, Spanyolország és Holland az amerikai háboru fáradalmait pihenték; II. Frigyes békében élvezte győzelmeinek gyümölcsét és senki sem hitte, hogy kedve volna ezt egy harmadik érdekében ujlag kockára tenni. De ha József csakugyan végrehajtotta volna tervét, Poroszország egészen be lett volna kerítve Ausztria által, mely egész Dél-Németországot magába ölelte volna. Frigyes azt is belátta, milly előnyére szolgálna az neki, ha egész Németország elégtelenségének központjává tenné magát, s azért az önzésen felül álló politika sugallta szilárd elhatározottsággal visszautasította az előnyös ajánlatokat, s ha máskor bitorlónak látszott, most a német birodalmi alkotmány örökének mutatta magát, mely, mint mondák, fenyegetve volt az osztrák ház határokat nem ismerő nagyravágyása által. Mária Terézia minden áron egyezkedésre akar lépni, József azonban ellenszegül s még azzal is fenyegetőzik, hogy valamely más városba helyezi át a birodalom székhelyét; ohajtva ujra megmérkőzni háza régi ellenségével, elfogadja a háborut. Lascyval százezer ember élére áll, Laudon azonban, kire zavarólag hatott a császár jelenléte, visszavonult a vezérségtől. Miután Francia- és Angolország közbeléptek, Teschenben megkötötték a békét (1779), mely egészen Károly Tódor előnyére szolgált, ki mindig ellenezte a háborut.

Eme kísérlet azonban ösztönül szolgált egy szövetség alakítására, mellynek céljává hasonló erőszakoskodások megakadályozása és az alkotmány fentartása tétetett, s II. Frigyes, Szászország és Hannover között létrejő a fejedelmi szövetség (F ü r s t e n b u n d), mellyhez több mások is csatlakoztak (1785). Frigyes halála gátot vetett a megkezdett mű folytatásának (1786. aug. 17.),

de ez volt első eszméje a porosz király elnöklete alatt alakítandó német egységnek, melyre utódjai szünet nélkül törekedtek.

Midőn II. József meglátogatta Toscanát, kívánta, hogy unokaöccse, Ferencz főherczeg, kit utódjának szánt, Bécsbe küldésék neveltetés végett Colloredo gróf alatt, kit a fiórenczi udvar alkalmatlannak talált eme tisztségre; Toscanát a szerződés ellenére a birodalomba akarta keblezni s a jövő nagyherczeget, Ferdinandot, Ferencz testvérét, valamely németországi érsekséggel elégiteni ki; emiatt saját testvérével, Leopolddal is meg hasonlott ¹⁾).

II. Frigyes igen mélyreható változtatásokat létesített anélkül, hogy törődött volna az emberekkel, s egészen ollyformán, mintha élettelen anyaggal lett volna dolga; az ő országában azonban a hatalom jobban volt központosítva, a nép alkalmasabb volt a katonai szervezetre, a törvényhozó több szellemmel birt. Ausztriában erőteljes aristokratiák, phlegmatikus jellem, megcsökönyösödött szokások állottak az efféle ujitások útjában, a temérdek tábornagy és tábornok pedig megakadályozta a hadsereg ujjaalakítását. A porosz ujitásai a hadügyre és a kormányzatra vonatkoztak. József az észet és az érzelmet támadta meg. Frigyeset tehát áldották s nemzete első rangra emelkedett; József csak ellenszenvet keltett maga iránt, s hatalma is annyira megingott, hogy szive keserőségben ekként kiáltott fel: „Ha nem ismerném állásom kötelmeit, ha nem volnék meggyőződve, hogy a Gondviselés akarja, miszerint viseljem a koronát az ahhoz csatolt kötelességek terhével együtt, szivem gyötrődne szerencsétlen sorsom miatt, s leghőbb ohajtásom volna megszabadulni az élettől. Én azonban ismerem szándékaimat s remélem, hogy ha majd nem létezek, az utókor igazságosabban fogja méltányolni azt, mit népemért tettem“ ²⁾).

¹⁾ Zohi, Storia civ. della Toscana, II. 343.

²⁾ Paganel *Histoire de Joseph II.* című munkájában (Párizs 1843), melly inkább a császár panegyrisének nevezhető, végül azt kérdi: „Hogyan van mégis, hogy ezen fejedelem olly súlyos tévedések daczára illy rokonszenvet kelt?“ A választ lásd munkájában. — Ramshorn (*Kaiser Joseph II. und seine Zeit*, Lipse 1845.) szintén magasztalta Józsefet, azon tervet tulajdonítván neki, hogy egységesíteni és központosítani akarta Németországot, holott illyesmit csak Ausztriára nézve kisértethetett meg. — Igen szigoruan ítéli őt meg az osztrák ház angol történetirója, ki még jó szándékait is tagadja, s mindig csak oktalan tervekről, nyugtalan jellemről, kétszínűségről stb. beszél. Lásd 129. fej. „Némelly vizsgálók — ugymond — kik megelégednek a külszinnel, II. József tényeit azon há vágnak tulajdonították, hogy előmozditsa alattvalói boldogságát, s valóban

S így József élete véghatárán azt látta, hogy megveretett a törökök által ; hogy Anglia, Poroszország és Holland szövettek nagyravágyó tervei ellen ; Magyarország és Németalföld nyílt lázadásban állottak ; mindünnen csak panasz hangzott fülébe, meghiusult minden terve, sőt trónja is megingott, és pedig olyankor, midőn legszilárdabban kellett volna állania, s egyebet sem hagyott utódaira az ujításoktól való irtózaton kívül. Halálos óráján megbánva életét és megnyugodva sorsában, üdvözetet és szerencse-

rendeletei, levelei, beszélgetései telve vannak fitogtatott emberszeretettel, de azért minden arra mutat, hogy azok a jóakarát és bölcsélem leple alatt csak a zsarnokságot és nagyravágyást rejtgették.

„Ama ritka tehetségek és szeretetreméltó tulajdonok szerencsés vegyülekét, mellyek Józsefben tapasztalhatók voltak, nagyonis ellensúlyozta nyughatatlan jelleme és az ujítások iránti helytelen hajlandósága: oly hibák ezek, mellyek fékezése kora ifjúságától kezdve sok bajt okozott anyjának, a császárnénak, s mellyek időfolytával még türethetlenebbekké lőnek lelkének hajthatlansága és ama zsarnoki szellem folytán, melly nála magas születése és a túlságosan korlátolt nevelés folytán fejlődött ki. Nála szokássá lőn a kétszíniség, s a legünnepélyesebb kötelezettségeket is csak félvállról vette, mi által eljártazotta alattvalói szeretetét és szövetségesei bizalmát.

„Egy fejedelem, ki valóban ért az állami ügyekhez, mielőtt valamihez fogna, mindenkor számba veendi alattvalói szellemét és hajlamait, s tudni fogja a közjóra fordítani előítéleteiket sőt még babonáikat is. József népeinek és önmagának szerencsétlenségére nem ismerte ezen annyira egyszerű szabályt, s az idő által megszilárdított intézményeket s évszázadok lefolyása által megszentelt nézeteket akart megsemmisíteni. Egy pillanat alatt akart létesíteni olyasmit, mi csak évek hosszu sorának lehet műve; soha sem különböztette meg azt, mit meg lehetett tenni, attól, mit nem kellett tenni, hamindjárt helyesnek és ajánlatosnak látzott is elméletben; abstract elvek nyomán akarta szabályozni a nemzetek és egyének jogait.

„Elméje, hogy II. Frigyes kifejezését használjuk, *raktár volt, mellyben összeviszsa hányva fektüdtek sürgönyök, tervek és rendeletek.* Közzétette törvényeit anélkül, hogy előbb végrehajtásuk akadályainak eltávolítására gondolt volna, s ugyanazon hebehurgyasággal változtatta meg azokat. Innen van az általa kihirdetett rendeletek és parancsok özöne, mellyek közül némelyek oly helytelenül voltak fogalmazva s annyira érthetlenné voltak, hogy soha sem hajtottak végre. Valamely futárt, ki egy rendeletet vitt, majdnem mindig egy másik követett a rendelet módosításával, s minden új törvény hatályát nyomban utána következő rendeletek vagy kiterjesztették vagy korlátozták. Makacsságot és határozatlanságot, eme két szélsőséget egyesítette magában. Vakmerő volt a tervezésben, de aztán soha sem tudta tervét erőlyesen végrehajtani. Büszke lévén saját tudományára s megvetvén másokét, gyakran mondotta, hogy nélküle mit sem lehet tenni; a legcsúkélyebb dolgokat is oly, minden aprólékossággig kiterjedő figyelemmel vizsgálta, hogy lehetetlen volt, miszerint a fontos dolgokat megfelelő komolysággal méltányolja.“ *Ooze*, 129. fejt.

kívánatokat küldött a hadsereghez, „mellynek dicsősége mindenkor gondjaim fő tárgyát képezte“. Erre még emberibb érzülettel ekként folytatta: „Nem sajnálom a trónt; csak egy dolog emléke esik terhemre, és ez az, hogy keveseket tettem boldoggá, és sokakat hálátlanná.“ Meghagyta, hogy e szavakat írják sirjára: „Itt nyugszik II. József, ki minden vállalatában szerencsétlen volt,“ végrendeletében pedig e szavakat írta: „Kérem azokat, kiknek akaratom ellenére nem szolgáltatam igazságot, hogy bocsássonak meg nekem felebaráti szeretetből; a fejedelem trónján sem szünik meg ember lenni, ép úgy, mint a szegény viskójában, s mindketten ugyanazon tévedéseknek vannak alávetve.“

II. Leopold.

Fivére, Leopold, ki őt az uralkodásban követte (1790), már Toscanában türelemre és maga iránt elismerésre tudta kötelezni a népet, s úgy egyházi mint világi ügyekben számos czélszerű reformot léptetett életbe. Mindazonáltal úgy testvére példája mint a franciaországi forradalmi zavargások más nézetre térítették.

Elnyervén a császári koronát is, II. Leopold azonnal kijelenti, hogy a tartományi rendeket tekinti a monarchia alapjának, s hogy a közjö előmozdítását a nemzettel egyetértőleg fogja munkálni. Midőn ez utóbbihoz kérdést intézett, alattvalói mindenfelől az ősi jogok visszaállítását kívánták, s evégett mindig Mária Terézia országlására hivatkoztak. Visszavonván az új telekadót, visszaállítja a régi adókat; megszünteti az egyetemes papnöveldeket, a rendőrség és kormányzat korlátlanságát, s a kereskedelmet terhelő nyügöket, nem különben a törvényszéki eljárás ama javításait is, melyek annyi visszaélésre adtak okot: szóval, megsemmisíti testvére összes műveit, csupán a türelmi rendeletet hagyván érvényben, melylyel II. József megerősített minden egyházi ujitást.

A fölkelés csirái Magyarországon, Lombardiában, Csehországban elenyésztek annak halálával, ki azokat elvetette. A magyarok követelték, hogy miután Mária Terézia megsértette VI. Károly diplomáját s II. József nem is koronáztatta meg magát, érjenek véget az osztrák ház jogai is az apostoli trónra s a nemzet szabadon választhasson fejedelmet: tekintve azonban Leopold jószágát, őt választották meg. Mindazonáltal a koronázási kötelevelben olly föltételeket szabtak eléje, minőket a francziák saját

királyuk elé, mellyek elfogadásával alig lett volna több pusztá hivatalnoknál. Leopold országgyűlést híván össze Budára, mit a nemzet már egy fél század óta nem látott, kijelentette, hogy örökölt jogait illetőleg sem föltételeket, sem vitatkozást el nem fogad. Miután több magyar ezred követelte, hogy a nemzetnek esküt tegyen, s hogy a nemzeti hadcsapatokba semmiféle idegen ne vétessék föl, Leopold tömlöczbe záratta a tiszteket, német ezredékbe helyezte át, s helyökbe németeket rendelt; végül csakis VI. Károly capitulatióját akarta aláírni. Mindazonáltal saját jószántából meghallgatta a rendek kívánságait; beleegyezett, hogy a hivatalokra csak belföldiek neveztessenek ki; hogy országgyűlés minden harmadik évben tartassék s az adók három-három évre szavaztassanak meg; hogy nemzeti tanács alakitassék, melly csupán a királytól függjön s jogában álljon előterjesztéseket tenni a törvényekkel ellenkező rendeletek fölött; a rendek feladatává tettett az oktatás ügyről gondoskodni; elrendeltetett a nemzeti nyelv általános használata; a katonatisztek legnagyobb része honfiak közül választatott. Megkoronáztatása után megígérte, hogy utódjai az előd halála után hat hónap alatt meg fogják magukat koronáztatni.

Poroszországgal megkötötte a reichenbachi békét s ezáltal olly zivatartól mentette meg Ausztriát, mellyben minden valószínűség szerint elvesztette volna legalább is Lodomériát és Galliáziát. Azonképen a Portával is békére lépett.

Belgiumban eltörölt minden, a Joyeuse entréet vagy a tartományi kiváltságokat sértő rendeletet; visszaállította az ősi alkotmányt, megjegyezvén, hogy illyformán többé nincs ok a testvére erőszakoskodásai által előidézett lázongásokra. A két párt azonban vonakodik szóbaállani a császárral, s miután ismét kibékültek, hogy közösen ellenszegüljenek, függetlenséget és nemzeti kormányt követelnek. Huszezer, Van der Noot intésétől függő önkénytes sok gondot okozhatott Ausztriának, az államok azonban ép ugy jártak el, miként a császár, vagyis zsarnokilag, mi Vonck-ot heves kifakadásokra ösztönözte; nem sokára a francia forradalom is olly iszonyatos fordulatot vett, hogy jobban kezdtek tőle rettegni, mint az osztrák uralomtól. A lelkesedés immár véget ért, s alig maradt egyéb hátra, mint kölcsönös gyűlölködés, a franciaíktól való félelem s lemondás a külsegélyről. Midőn tehát Leopold kibékülve ellenségeivel, mutatta, hogy szilárdul el van tökévelve engedelmességre szorítani a belgákat, az államok békeaján-

latokat tettek s felajánlották a koronát Károly főherczegnek. Az osztrákok ekközben elfoglalták Brüsszelt, a hatalmak pedig olly egyezményt létesítettek Hágában, mellynek értelmében a császár megerősítette az ősi jogokat és kiváltságokat s bünfeledést hirdetett; eltöröltettek II. József rendeletei; kijelentetett, hogy az államok beleegyezése nélkül sem ujonczozni, sem adót kivetni nem lehet; a magasabb rangu birák elmozdithatlanok s a főtörvény-székek hármasság kijelölése alapján neveztetnek ki; kikérendő ez utóbbiak és a rendek tanácsa, ha új törvények kihirdetéséről, váromokról, vagy az igazságszolgáltatás javításáról van szó.

A nyugalom azonban még mindig nem állt helyre, s a franciaországi hazafiak eszméi olly egyenlőség iránt keltettek vágyat, melly ellenkezett az ország szokásaival; az újabb követelések s nem teljesen foganatosított amnestiák újabb zavargásokat és alkudozásokat vontak maguk után, miközben Leopold is meghalt, anélkül, hogy valami megállapodás jött volna létre (1792.) Tizenöt fiut hagyott maga után, kiknek legöregebbike, ki II. Ferencz név alatt követte őt a trónon, többé nem fejedelmek, hanem népek forradalmaival látta magát szemben s arra volt rendeltetve, hogy kezei között véget érjen a német birodalom.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Szellem és irodalom Németországban.

Az osztrák ház fejedelmein kívül Németország e században négy családját látta külföldi trónokra lépni; ezek a brandenburgi, szászországi, hannoveri és hessen-casseli családok. Ebből azonban mi haszon sem háramlott rá, minek részint saját gyöngesége, részint ama körülmény volt oka, hogy az örökös tartományok érdeke mindig feláldoztatott az új koronák érdekének, minek következtében Németország minden európai bonyodalomba belesodortatott¹⁾. Poroszország tulsúlyát érezni lehetett a mindenfelé el-

---

¹⁾ Hosszas lenne elbeszélni a birodalom közvetlen és uralkodó családjainak történetét. Gyakran belevegültek a birodalom vagy a szomszédok háborúiba; gyakrabban igyekeztek életbeléptetni tartományukban az Európászerte elterjedt javításokat.

Említést érdemel anhalt-dessaui Lipót Frigyes Ferencz, ki sokat utazott,

terjedt katonásdiságban, a tisztek nagy számában, a katonai parádék iránti előszeretetben, mik hátrányára voltak a valódi művészetnek, s mellyekkel később, miután erről meggyőződött, maga II. Frigyes is fölhagyott.

A Pfalzban ezerötszáz emberre tizenegy tábornok esett; Bajországbán tizenhatszáz ezer katona harmincz ezredve volt osztva egy tábornokkal (Feldmarschall) és olly tisztikarral, melly a hadseregnek egy harmadát tevé.

Frigyes, ki olly keveset gondolt Németországgal, hogy még irodalmát is nyíltan a francia mögé helyezte, bálványa lett a nemzetnek, melly őt saját mintaképének tekintvén s örömmel látván nevét bejárni egész Európát, ama kort Frigyes századának nevezte.

Be kell vallani, hogy Németország a hétéves háború alatt visszaszerezte harczai dicsőségét, mellyet a francia zászló elhomályosított, s ez utóbbi ellen még inkább növekedett az elkeseredés. Ama fényűzés, mellyet a fejedelmek XIV. Lajos példájára megszoktak, szintén háttérbe szorított az egyszerűség által, mit Frigyes annyira fitogtatott. Még az osztrák ház is felhagyott az előbb annyira kedvelt spanyol szertartásokkal, mióta a lotharingiai házzal olvadt össze. Howard, a börtönben sinylődők jötevője, nem akarta, hogy bemutassák II. Józsefnek, mert vonakodott térdet hajtani egy ember előtt; a császár fölmentette őt eme szabály alól, s később el is törölte a lealázó szertartást.

Mindazonáltal ama bámulat, melylyel akarattjuk ellenére viseltettek a francziák iránt, barbárokknak tüntette fel a nemzeti szoká-

---

miként valamennyien, csakhogy nagyobb készütséggel s utazása közben megkedvelte a művészeteket és feliratokat; Dessuba hitta a legkiválóbb művészeteket, hogy épületekkel, rendőri és szegénységélyző intézetekkel, iskolákkal, színházakkal ékesítse székvárosát. Basedow Bernáta gyakorlatba akarta átvinni Rousseau nevelési eszméit, s több rendszert kísérlett meg, mellyek ha nem is voltak célravezetőek, de legalább számos régi előítéletet szüntettek meg; Frigyes Lipót megbíttá őt Dessuba, hogy ott egy nevelőintézetet alapítson (1774), mellynek számára derék férfiakat nyert meg, kik később szétválván, máshol alapítottak hasonló intézeteket.

A legnevezetesebb fejedelmek egyike volt badeni Károly Frigyes (1728—1811), ki 1767-ben eltörölte a kinsást a vallatásoknál, kivéve azon esetet, midőn olly körülmények kifürkészése van szóban, mellyekről a bűnösnek okvetlenül kell tudomással birnia; egyszerűsítette a perrendtartást; ujjászervezte a kormányzatot; kézműveket, szarvasmarhákat, merino-juhokat hozott be; 83-ban végül felszabadította a földmivészeket,

sokat és irodalmat; mindenben Franciaország példáját akarták utánozni, onnan származott át a fennálló intézmények hetyke megvetése s az egyetemes átalakítás eszméje. A berlini udvar példája mindinkább megfosztotta hitelétől a német nyelvet; Franciaországból hozták a nevelőket; a *Bremische Beyträge* szóval és példával a francziák követésére buzdították az írókat, kik csakugyan mindenben utánozták amazokat, kivéve az érthetőségben, még a nyelvet is ki akarták forgatni természetéből, s Plattner azt indítványozta, hogy a szavakat logikai rendben helyezték egymás után, mi még az aphorismákban is alig türhető.

Gottsched János Kristóf (1700—66), ugy eredeti művekkel mint fordításokkal igyekezett elfrancziásítani az irodalmat, miben hathatós támogatásra talált felesége részéről is, ki igen jártas volt a francziában, valamint az angolban, a latinban és a görögben is. Olly módon készített verseket és dolgozatokat, mint ahogy az iskolában szokás készíteni a feladványokat, változhatlan minták és szabályok szerint; minthogy azonban tudott hizelegni a hirnév osztogatóinak, ő is elnyerte az írói koszorut. Itészeti költészete a francziáktól átvett szabályokat tartalmazó kézikönyv: ama példákából, mellyeket ozen műben, valamint az *Okszerü szónoklattanban* és a *Die Tandlerinnen* című lapban közöl, lát ható, milly kevés német tudott akkor meglehetősen írni ¹⁾.

Be kell vallani, hogy nem csekély nemzeti jelleggel kellett birniok a hirhedt pietistáknak, millyenek voltak Spener Fülöp, Arnold Gottfried, főként pedig Böhme, kiknek tanai olly gyorsan terjedtek el mindenfelé, szivesen fogadva a nép, visszautasítva a művelt osztályok által. A nagy Leibnitz, ki még a theologiában és a bölcsészetben is szolgáltság nélkül tudott alkalmazkodni a tömegek izléséhez, lehetségesnek, noha távolinak látta a nemzeti nyelv ujjaalakítását; ő különben a francziát használta, mint a

---

¹⁾ „A császárok rendeletei és egyéb okmányok (mondja Gottsched) tüntetik föl a német nyelv történetét. A reformatio századában hibátlanul beszéltek, a nyelv azonban olasz sőt spanyol szavakkal is volt keverve, mellyek az udvar és egynémelly külföldi hivatalnok révén causztak be. A harmincz éves háboru alatt azonban, midőn Németország idegenekkel és belföldiekkel volt elárasztva, a nyelv is ép ugy szenvedett, mint az ország, s a császári okmányok tele vannak olly szavakkal, mellyeket az ősök visszautasítottak volna. A münsteri és pyrénéi békék után a franczia nyelv és hatalom jutottak tulsulyra s Franciaországot tekintették minden finomság mintaképének.“ *Gedanken wegen Verbeserung der deutschen Sprache.* 24. §.

melly jobban el volt terjedve, s latin irálya is gallicismusoktól hemzseg. Wolf, bölcsészetében unalmas iskolás modort követett s a rendszeres tárgyalás komolyságot kölcsönzött műveinek. II. Frigyes, ezen határozott és erélyes férfiú, unalmasnak találta ama lassu és modoros bölcsészetet, az erőtlen költészetet, az izléstelen szónoklatot, s a nyelvet, melly annyira műveletlen volt, hogy még Gottsched is fényt árasztathatott reá. 1770-ben egy bírálatot mert közrebocsátani a német irodalom fölött, mellyet nem ismert; az orvosszerek fölött elmélkedve erősen hangsúlyozta, hogy a francziák, angolok és olaszok Augusztus százada gondolkozásmódjának elsajátításával képezték magukat; hogy a német egyetemek legelterjedtebb hibája abban áll, miszerint a tudományok tanításában nem követnek valamelly általános rendszert; czélszerű lenne szelidíteni a nyelvet az által, hogy hangzók függesztetnének a szavak végéhez; mindenütt a legjobb logikai értekezést, vagyis Wolfét, a legjobb dialecticust, vagyis Baylet, kellene elfogadni; még kellene változtatni a nyilvános látványosságok dolgában uralkodó ferde izlést, mert hiszen mindenütt Shakespeare utálatos drámáit játsszák s a nép egész önkivületbe jő, ha eme Canada vadjaihoz méltó férezeleményeket hallja, mollyek ellenkeznek a színpad szabályaival. Megvetésre méltó utánzata azoknak — mondja tovább a király — a Götz von Berlichingen, s a földszint mégis tapsol s követeli ezen undorító izetlenségek ismétlését. Szóval, a király irtózott az eredetiségtől; — jól tudta ő, miért.

Voltaire csak azért beszél a német irodalomról, hogy több szellemet és kevesebb mássalhangzót kívánjon neki. Ezen frivol és illetéktelen ítéletet Európa is elfogadta; a művelt egyének háttat fordítottak minden német műnek, s francia vagy olasz műveket olvastak.

Tomasius Keresztély, Ószinte, komoly, tréfás gondolatok, vagy gunyolódó párbeszédék czimű munkájában, mellyben különféle, többnyire új könyveket bírál, megtartja a nemzeti jelleget; később azonban megunva az egyetemi pedanteriákat, Lockét karolta fel s megnyitotta az ösvényt az új francia bölcelem számára. Leibnitz erre feledésbe ment, s a gunyolódó szkepticismust kezdék kedvelni. Az egyházi választók és kanonokok szobáiban Voltaire és Rousseau szobrait lehetett látni. II. Frigyes sajtószabadságot engedett a vallási dolgokban, már csak azért is, mert elvonták a közfigyelmet a politikától; ezt szokta mondani: Okoskodjatok ameddig és ami fölött akartok,

csak engedelmeskedjeteK; s ama szomorú bátorsággal bírt, hogy az eszeveszett La Mettrie magasztalásában nyíltan az anyagelviséget vallotta. — Wieland Kristóf Márton (1733—1813) a tulságos vallásosságból egyszerre a gunyolódó hitetlenségbe és nyugodt epicureismusba ugrott át, s a legelterjedtebb íróvá lett. Ő mindig Voltaire, emellett azonban tudományosság és metaphysical ismeretek is jellemezték; mellözve saját korát, epigrammjait Alcibiadesre és az abderitákra alkalmazta. Az Oberonban sok csodás elem foglaltatik, miért őt a német Ariostónak nevezték el.

Nagy írók is csatlakoztak a rombolás művéhez, mint Edelman, Bahrđt, Basedow, Lessing Efraim (1729—87), mely utóbbi Az emberi nem nevelése című könyvében a különféle vallásokat csak az emberi szellem haladásának tekinti. Spinosához közeledve korholta a hitetleneket, de csak azért, mert jobbnak tartotta a rossz vallást mint a semminőt; könnyed bölcselmet honosított meg, kedvelte az allegoriákat s nyolczvan éves korában megelőzte Strauss vakmerő fellépését. Ellene azonban kikelt az írók java, sőt még Semler Salamon is, ki azonban többet ártott mint használt, amennyiben a katolikus dogma fokozatos fejlődését akarta kimutatni; ennekfolytán módosította a szentkönyvek igazeredetűségét (authenticitas), csupán a betűszerinti értelmezést tartván megengedhetőnek; állította, hogy Krisztus és az apostolok alkalmazkodtak (accomodatio) a viszonyokhoz, s pusztán helyi és mulékony igazságokat is hirdettek.

Nicolai Kristóf és nagyszámú követői bálványozták a vallástalanságot és a francia izlést elannyira, hogy Batteux szabályai-val kezdőkben kárhoztattak minden önálló fellépést. Nem mervén nyílt sisakkal megtámadni a németek vallási hajlamát, az új elveket a biblia újabb magyarázatainak örve alatt csempészték be s a Német Könyvtárban tették közzé; az aljasság azonban csakhamar vérszemet kapott, s a protestantismus türelmessége előmozdította az ugynevezett szabad gondolkozás terjedését, mellynél a theologia megbukott a hitetlenséggel szemben s a vizsgálódást a dogmaticai ledérség váltotta fel. Ez annál károsabb hatást gyakorolt, minthogy az irodalom Németországban nem pusztán időtöltés, hanem komoly foglalkozás és emeltyűje a szellemi mozgalomnak.

A hitetlenség és az encyclopaedisták iránti ellenhatásból theosoph-társulatok alakultak, mellyek azt állították, hogy a kereszténységben elvetendő tanok is foglaltatnak, s hogy közlekedni le-

hat az istenséggel részint elmélkedés, részint természetes eszközök segítségével. Svédországból már előbb átszármaztak Svedemborg Emánuel (1688—1772) követői, ki, mint mondá, kinyilatkoztatásokban részesült, s azt hitte, hogy föltalálta a Titkoslátások könyvének helyes magyarozatát, s egy könyvet írt illy czim alatt: Az ég és a pokol és a planetarius földek csodái (1768); élve a másvilágba ragadtatott s buzgó híveket hagyott maga után. Martinez Pasqualis, egy hitehagyott portugál zsidó, bizonyos cabalisticus theosophiát hozott létre, mellynek alapján 1754 után számos páholy alakult Franciaországban s innen átszármaztak Németországba is; martinistáknak hivattak s később a híres Saint-Martin is hozzájuk tartozott. Folytatták a Rózsakeresztet is, mellynek fölvételénél a be nem avatottakat „a vak hit és a sötét babona szánandó rabszolgáinak“ tekintették.

A felvilágosultak. (illuminatusok).

Weishaupt Ádám (1748 - 1822,) ingolstadt-i tanár, jobbnak látván titkos utakon járni, mintsem megrontani a nyilvánossággal a közvéleményt, huszonnyolcz éves korában egy rendet alapított (1776), mellynek czélja volt megsemmisíteni minden egyházi és politikai felsőséget, visszahelyezni az embert az ősi egyenlőség állapotába, honnan a vallás és kormányok által kiragadtatott. Az ujonczoknak csak irodalmi társulatot kellett látniok az egészben; később meg kellett figyelni, kik méltók arra, hogy beavattassanak, s ezeknek aztán fürkészték életét, műveit, hajlamait. Az areopagiták az előkészületek és titkok osztályába voltak sorozva; az előbbi ismét a novitius, minervalis, kisebb és nagyobb illuminatus fokokra volt osztva; a másik fokozatai a pap, kormányzó, bölcsész, ember-király neveit viselték. A különböző fokozatokra terhes szertartások mellett lehetett eljutni; valamennyien adakoztak egy bizonyos célra, mellyet azonban csak a pappal ismertettek meg, midőn felavatása alkalmával lelkébe verték megvetni a trónokat és koronákat, s többrebecsülni az erény jelvényeit; feltüntették előtte a birtok jogtalanságát, mellyet bitorlásnak neveztek, s elszámolták káros következményeit; a harcz-i kasattal pedig megutáltatták a kereskedői osztályt (Die Kaufmannschaft.) Valamennyi fölött állottak Weishaupt, Massenhausen, Zwaks és Meiz. Mindenki csupán saját osztályát és az ennek alárendeltet ismerte; az elfogadott nevek ismertek voltak az elöljárók előtt, s mondják, hogy Weishaupt, látva a temérdek ujonczot minden osztályban, akként kiáltott fel: Oh emberek, mit nem lehet veletek

megértetni? Ily rendkívüli elterjedettség mellett, kémeikkel birva mindenütt, egyöntetű és titkos kormányzatuk folytán nagy befolyásra tettek szert. A hannoveri Knigge báró, a legbuzgóbbak egyike, a szabadkőmivességet is az illuminatusok (aufklärer) céljaira akarta felhasználni, kik gőgjükben Krisztust a dalai-lámához hasonlították. Szerartásaik, mellyek az eleusiniak mintájára voltak rendezve, az állítólagos természetes egyenlőségből való átmenetet tüntették elő ama társadalmi nyomoruságokba, mellyek megszüntetése volt céljuk.

A nápolyi Costanzo di Costanzo (1784), ki a secta érdekében Berlinbe küldetett, gyanut keltett II. Frigyesben, ki értesítette a dologról Bajorországot. Itt Károly Tódor elnyomta a máshol dédelgetett új tanokat s eltiltotta a titkos társulatokat; a kőmivesek engedelmeskedtek, a felvilágosultak nem, midőn azonban újabb rendeletek jelentek meg ellenök, ők is meghátráltak, s az üldözés következtében a secta feloszlott vagy a szabadkőmivességbe olvadt. A többi fejedelmek nem ijedtek meg tőlök, mert az eszméket illetőleg meg voltak győződve azok helyességéről, a reformokat illetőleg pedig biztak a rendőrségben és a hadseregben. Mások az által vélték elvehetni a dolog életét, ha maguk is hozzájuk csatlakoznak, s azért II. Frigyes Bielfeld őrnagy, II. József pedig Born báró által avattaita be magát a páholyokba, s példájukat az összes rajuai fejedelmek követték; ezen czimboráskodás nagyon hasonlított a szentesítéshez. Így a szellemi téren készítették elő azon aknát, mellyet később a fegyvereknek kellett felrobbantaniok, hogy rombadöntsék amaz ócska épületet, melly, miként Voltaire mondá, többé sem szent, sem római, sem birodalom nem volt.

Midőn Poroszországban II. Frigyes Vilmos lépett trónra (1786), az elődje által meghonosított hitetlenség iránti ellenhatás folytán mindenféle elterjedtek ezen titkos és titokzatos társulatok, mellyeknek főnöke a szász Bischoffswerder tábornok volt, becsületes és ügyes férfiú, ki megígérte a királynak, hogy érintkezésbe fogja őt hozni a tulvilággal; továbbá Wolner J. Keresztély, állam-miniszter, ki számos titkos társulatnak, főleg pedig a Rózsa-keresztnek volt tagja. Az ő műve volt a türelmi rendelet, mellyben meghagyatott, hogy a három vallásfelekezetet a régi formában tartassék fen, továbbá kimondatott a vallási türelem, melly a herrenhutterekre, mennonitákra és cseh testvérekre is kiterjesztett; mindenkinek, főleg a katolikus papoknak megtiltatott, hogy proselytákat szerezzenek; megrója a felvilágosultakat, kik tagad-

ják a dogmákat s nem egyebek mint socinianusok, deisták, naturalisták, minthogy tagadják, hogy a biblia Isten igéje; azon igehirdetők, kik erről nincsenek meggyőződve, mondjanak le. Ez nagy elégtelenséget idézett elő a rationalisták között, melly még inkább növekedett, midőn némileg a sajtószabadságot is megszorította.

A hit ellen intézett támadás tehát nem maradt ellenmondás nélkül. Még Frigyes akadémiaján is bebizonyítani igyekezett a tudomány a vallás igazságát. Euler a király unokahúgához intézett francia leveleiben az istenség és kereszténység mellett száll sakra; Lambert *cosmologicus* leveleiben természet-tudósból költővé leszen, számíthatva az ég és tér véghetlenségét s itt Istenre találva. Hamann György (1730—88) egész határozottsággal küzdött az *encyclopaedisticus* iskola ellen; igen emelkedett, de homályos szellem, miért észak magusának nevezték el; „az én irataimat — ugymond — bajos megérteni, mert én ellipsisekkel írok miként a görögök, allegóriákkal miként a keletiek; az avatatlan és hitetlen képtelenségnek találandja irályomat, mert sok nyelven fejezem ki magamat, amennyiben majd a *sophisták*, majd a *tréfálkozók*, majd a *cretaiak*, majd az arabok, majd a fehérek, majd a négerék, majd a kreolok nyelvén beszélek, s összevegyitek bírálatot, *mythologiát*, *elveket*, *talányokat*.” — Mendelsohn Mózsés védte a lélek halhatatlanságát s népszerűsítette Platót. Jakobi Frigyes is visszautasította Hume anyagelviségét (*materialismus*) és *szepticismusát* s *Waldemar* című bölcsészeti regényében kimutatta az akkori ujitók ügyetlenségét. *Claudius Mátyás* költő hadat izent a *rationalistáknak* s megismertette a titokzatos *Saint-Martint*. *Stolberg* a *catholicismusra* térve megírta a *Keresztény vallás történetét*, melly könyv nagyon divatba jött. *Novalis Frigyes*, *Hardenbergből*, (1772—1801), rövid élete alatt bámulatos tehetséget tanusított; a természetet az isteni összhangzat kinyilatkoztatásának, az ember és az egész teremtett világ közti rokonszenvnek tekintette; vallási és busongó érzelem sugallta *Hit és szeretet*, [*s Hymnusok az éjhez* című költeményeit. A bölcsészetet nemzeti bajának nevezte s *Spinosában* és *Fichtében* tanulmányozta, e két szélsőségben, kik mindent vagy az én-ben, vagy az istenségben ugyanazonosítanak. E kettő között ingadozva, sejtette az igazat s remélte, hogy az egység majdan az egész világot át fogja ölelni olly módon, miszerint csak egy tudomány, csak egy szellem leend; a társadalmi bajokra, noha

protestáns volt, csak az élő és az emberiségre alkalmazott catholicismusban látott orvosságot.

Miként az encyclopaedisták Franciaországban, úgy Kant is azt állította, hogy a tudományt, amennyiben a transcendentia megismerésre, az életre, az emberre vonatkozik, a közjóval megegyezőleg akarja megszilárdítani és irányozni. Ámbár tiszteletet tanúsított a tapasztalás és a hit iránt, mégsem tudott ellenállani az újítási áramlatnak, most másrésről a berlini meggondolatlan fecsegéssel, istentagadó szellemmel és felületességekkel szemben szigorú bölcselmet állított fel, mellyről nemsokára beszélni fogunk.

Basodow Bernát, Hamburgból (1723—90), nem közönséges tehetség, a Filaletiában, vagyis a józan ész rendszerében mindig a gyakorlati haszonra irányozta a bölcsészetet, mellyet ő amaz ismeretek okszerű kifejtésének nevezett, mellyek mindenkinek előnyére szolgálhatnak. Célja volt kimutatni, hogy az ész számára elégséges az analogia, s népszerűvé tette a metaphysicát. A nevelés javítása fölött is elmélkedett, s e célból helyes szabályokat és a divatban levőktől eltérő szokásokat ajánlott, minők a szabadban való testgyakorlat, kényelmes öltözködés, rövid haj, nyitott nyak, melly javaslatokkal ugyancsak megbotránkoztatta az ósdiakat; kiküszöbölte a latint és görögöt, s az emlékezet mellett az itélőtehetség gyakorlását is sürgette.

Voss népies modorban áldogozta Homért, Virgilt, Theokritot, Hesiodot, Horáczt, Shakspeare-t, anélkül azonban, hogy vissza tudta volna adni szingazdagságukat. Adelung egy szótárt és nyelvtant adott ki, mellyek becses művek, ámbár a tiszta nyelvezetet a hajdani Meissen határgrófságra és egy bizonyos aranszázadra szorította. Az elfrancziásodott irodalom ellen Bodmer Jakab, Zürichből, (1698—1783), kelt sikra, de csak azért, hogy az angolokhoz csatlakozzék, kiknek természetes komolysága jobban megfelel a németeknek; lefordította Milont, a Spectator mintájára az Erkölcrajzról írt, közzétette a Minnesängereket, s az ifjúság által támogatva szakadatlan toll- és gunyharczt folytatott a visszataszító Gottsched ellen; látta, hogyan emeli egekig Noé ozimü szegényes költői művét egy kiváló tehetségekből álló nemzedék, melly magát Bodmer tanítványának vallotta.

Klopstock.

Illyen volt Haller kitünő természettudós; illyen Wieland; illyen s valamennyinél nagyobb Klopstock Frigyes, Quedlinburgból (1724—1803). Az ő Messias-a (1750—69) többé nem iskolai

költői mű, mint annyi más, mellyek az ő korában születtek és haltak meg. A biblia által sugallva, az Istenember életét festi; minthogy pedig az istenség, melly nincs alávetve szenvedélyeknek, egyhanguságot szülne, ő azt az apostolok és nemtők különféle jellegeivel és ama dicsénekekkel szövi át, mellyek helylyel-közzel felhangzanak lantjáról. A hitetlenek a vallási tárgy iránti megvetésből, Gottsched pedig boszúságból amiatt, hogy nem követi az ő nyomdokait, hevesen megtámadták Klopstockot; ő hallgatott a szegénységben tengette életét, míg végre a dán király bizonyos évi járadékot utalványozott számára. Végül énekelhette: „Te benned reméltem, égi közvetítő; és ime, befejeztem az új szövetség énekét; véget ért a rettenetes stadium, s te megbocsátottad ingadozó lépteimet. Fel, fel! érzem, hogy szívem örömmel van elárasztva; örömkönyeket sírok. Nem kívánok jutalmat, mert hiszen nem élveztem-e az angyalok örömeit, midőn Uramat magasztaltam? szívem mélyeig megindultam; egész valóm megrendült. Nem láttam-e folyni a hívők könnyeit? s vajjon nem ők fogadnak-e majd engemet egy más világban is ugyanazon égi könyekkel?” Midőn szemeit behunyta, a Messiás egy helyét mormogta; egy részletét énekelték koporsója fölött. Kívánhatott-e ennél ékesszólóbb és szebb elismerést?

Mig Wieland követői egyebet sem tudtak emlegetni mint Görögországot, Parnassust, Muzsákat, az új bardok Klopstock nyomán ismét csak vadászatokkal vagy angyalokkal, germán vagy keresztény mythológiával foglalkoztak, anélkül azonban, hogy összehangzatba tudták volna hozni a két elemet. Mások ismét a természetnek meg nem felelő mezőket és pászorokat énekelték, miként Gesner Salamon; mások egyszerű meséket irtak, miként Gellert és Pfeffel; némelylek a fegyvereket dicsőítették, ócsárolva az osztrákokat és magasztalva Frigyeset, miként Kleist és Gleim, a porosz gránátos. A valódi életet azonban egyik sem bírta megközelíteni.

Történelem.

A történészeknél, kik csak saját apró fejedelmeiket és a birodalom gyöngeségeit látták maguk előtt, hiába keressük a hazafi és polgár benső érzelmeit, tekintetök szűk látkörre szorítkozik, beható és pontos vizsgálók, figyelmet érdemelnek ismereteik bősége, de nem művészetök emelkedettsége miatt. A külföldi példák nyomán a század közepe felé náluk is jelentékeny haladás észlelhető; művészi expositió, erőteljes színezés, forma-szépség azonban soha

sem volt erős oldaluk. Graye és Guthrye az Angol tudósok történetének fordítását bocsátották közre helyes jegyzetekkel, s itt-ott egész füzetekkel pótolták az eredeti mű hiányait. Gatterer János Kristóf emelkedettebb szempontból tekintette az egyetemes történelmet, száműzve az eredeti négy monarchia képtelen rendszerét s szokatlan oldalról tüntetve föl az ókort, noha az iskola lehetetlenné tette rá nézve, hogy azon általános nézletre emelkedjék, melly mellözhetlen föltétele valamelly jó egyetemes történelemnek. Schröckh egy Általános Életrajz-ot irt. Mások Gatterer nyomán tanokat, részleteket, anyagot, újabb kincseket kutattak, miket azonban minden megválasztás nélkül adtak elő.

Ama forradalom, mellyet Kant az erkölcsi világban létesített, az események alaposabb vizsgálására vezetett s oka volt annak, hogy az efféle munkálkodásoknak magasabb jelentőséget és nemesebb jellemet kezdtek tulajdonítani; továbbá A világ történelem eszméje cosmopoliticus szempontból című munkájában előadta, hogyan kelljen az emberiség haladását bizonyos a priori elv szerint vázolni, tekintettel lévén az emberiség tökéletesedésére, mit az események igazolnak. Erre a pragmaticus történelem váltotta fel az események száraz elsorolását, mi csak az emlékezőtárhelyet terheli; volt ki inkább bölcsészeti sőt költői szempontból is fogta fel a történelmet s ezt majdnem epopea gyanánt tárgyalta; amennyiben csupán az események lánczolatára figyelt s nem csupán azt adta elő, amit olvasott, hanem az ebből merített benyomásokat és saját ítéletét is. Schlözer Ágost Lajos, (1737—1809) kevésbé tanult de elmésebb, mint Gatterer, került ez utóbbinak tévedéseit s a „történelmet az események rendszeres gyűjteményének tekintette, mellyek segítségével fogalmat alkotunk magunknak a föld és az emberi nem állapotáról ama többé vagy kevésbé távoli okok nyomán, mellyek azokat előidéztek.“ Többé tehát nem lehetett leírni az egyes népek történetét az emberi nem sorsának általános méltatása nélkül; illy módon a történelem függetlenségre s emelkedett és tudományos szellemre tett szert. Észak egyetemes történelmében tömördek mesét elvetett; ő volt az első, ki napvilágra hozta a statistikát, noha helytelenül járt el részben, amennyiben a népeket csak a lélekszám szerint méltatta. Az ő Történeti és politikai levelezése, mellyben a napi események fölött elmélkedett, a cabinetet is gondolkozásra készítette; ama gunykazaj azonban, mellyet

az apró államok nyomoruságai és a német alkotmány fonákságai fölött keltett, nem vonta maga után a javítás eszközeinek fűrkészését.

Vele együtt említendők Remer Gyula Ágost és Spittler Lajos Timoteus, melly utóbbi Egyházi történelmet irt, az Európai államok történetének vázlatában pedig a figyelmet nem a csatákra és trónokra, hanem más valamire irányozta.

Herder.

Mellözve Adelung művét Az emberiség művelődéséről, Iselin Az emberiség története című munkáját és Meiners művét, mellynek czime: Az emberiség történetének foglalata, áttérünk Herder János Gottfriedre, Mohrungeből (1744—1803), ki érezvén a népdalok fontosságát, a Népek szózatai című, s nem csak északra, hanem minden országra kiterjedő gyűjteményt bocsátotta közre. Ugy találván, hogy a szép és nemes eszméi inkább a nemzetiségben mint az egyesekben ismerhetők fel, oly történetét akarta nyújtani az emberiségnek, melly Istennek műveiben nyilvánuló szándékain alapulna; ezért Gondolatok az emberiség története fölött című könyvében, mellyet már máshol elemeztünk, (I. könyv, 29. lap.) elejénte, igen helyesen, a legrégebb hagyományban keresi minden bölcsészet és mythologia kulcsát, később azonban némelly, bizonytalan érzelmek nyomán felállított phantasticus értelmezések által engedti magát térítettni a helyes iránytól; a pantheismus felé hajolt, ámbár megvetette Voltairet.

Müller.

Müller János, Schaffhausenből 1752—1809), helyet és nézeteket változtatott s majd ez majd amaz irány felé hajolt anélkül, hogy akár rombolni, akár újraépíteni szándékozott volna; meghalt mialatt 1833-ik füzetét javította. Legjobb műve A helvét szövetség története, mellyet hazafias lelkesedés s a természeti szépségek iránti szellem emelnek. Ezt szokta mondani: „Rousseau feltárja előttem az írás művészetének mindenhatóságát. Nem ragadott-e ő el mindenkit Európában, ki képes gondolkozni? nem fekszik-e lábainál az egész világ, kivéve honfitársait? Én is birni akarom tehát eme hathatós eszközt. A népvándorlástól Erasmusig dadogtak; Erasmustól Leibnitzig irtak; Leibnitztól Voltaireig okoskodtak; én beszélni fogok.“ A fellengős hang azonban, mellyet művében használ, nem fér össze a történelemmel; a részletekbe fojtja az általános érdeket s nem ismeri a művészet leg-

főbb szabályát, a művészet elrejtését. Egyetemes történetében is az egyes tényekre figyel, valamely általános eszme nélkül; eme műve továbbá nem egyéb mint vázlata ama leczkéknek, melyeket tanítványai előtt tartott, emellett azonban elismerést érdemel azért, hogy nem hajlott meg a gunyolódó divat előtt, s mindenkor rokonszenvet tanusított a szabadság iránt.

Ítéset. — Lessing.

Lessing Efraimot, Kamentzből (1729—81), illeti meg az érdem, hogy felszabadította az ítésetet amaz iskola nyügeiből, melly Batteux nevére esküdött, s hogy új prózával s a szép új ismerveivel (criterium) ajándékozta meg hazáját. Vizsgálat tárgyává tette ama külföldi drámákat, melyeket korában elő szoktak adni, s a természetességet védve a francia szinpad conventionalis szabályai ellenében, elég bátorsággal birt megróni Voltairt, nem egyes részletek, hanem a jellemek és érzelmek miatt; továbbá hogy kiküszöbölje a nyegle szövelgést, nem rettent vissza a köznapiaságtól. Számos hirlapi cikkekben védte a német irodalmat a berlini akadémia ócsárlásai ellen, s lehet mondani, hogy általa nyert életet a szépirodalom. Már Winckelmann szokatlan elmeélel kezdte figyelem tárgyává tenni Róma műemlékeit; s a szép művészetek történetében az elméletet a valósággal párosítván, új nézetekből indult ki, bármilly kizárólagos tisztelője volt is a régiségnek. Winckelmann követői teljesen idealisták voltak, amiért Lessing vissza akarta őket téríteni az egyéniségre, a valóra. S noha az ellenkező tulságba esett, mégis elismerés illeti azért, hogy a természetest védte a mesterkéltségek ellen s visszaszorította a classicus cziczomát és a francia szertartási szabályokat. Kijelölven a költészet és a festészet határait (1765), új életre ébresztette az ítésetet, hátrányára szolgált azonban, hogy nem ismerte a hajdani művészet mesteri termékeit; az alkalmazásnál töveseknek bizonyultak némelly tanai, és pedig a legszerkalatosabbak; téved, midőn a festészetet a plasztikai művészetek határai közé akarja szorítani, áthághatlan korlátot állít fel a szép művészetek között s külön helyet jelöl ki a költészet számára, melly pedig valamennyinek lelke.

Erre igen sokan kezdették a szép ismerveit vitatni. Baumgarten, Berlinből (1714—62), Wolf s általa Leibnitz tanítványa, volt az első, ki rendszeres alakba öntötte az izlés elméletét, mellyet ő Aestheticának czimezett s elválasztván az exegesistől, a szép gondolkodás művészetének nevezte és mintegy

érzelem gyanánt tüntette fel, miáltal az erkölcstantól lón függővé. Elméletire és gyakorlatira osztotta fel, s a szépet a tökéletes ér-
zéki megismerésbe helyezte, melly utóbbi abban áll, ha gondola-
táink között egységet hozunk létre s ezt úgy az elrendezés mint
a gondolatok és tárgyaik kifejezésének csinjával párosítjuk; emez
előnyökkel ellentétben állanak a gondolatok között létező ellen-
mondások, az eszmék és tárgyak zavara, a téves vagy rossz kife-
jezés. Ez csak első kezdeményezés volt, ő utána azonban az
aesthetica Mendelsohn, Eberhard és Sulzer fáradozásai folytán ön-
álló létre tett szert, s a bölcelem egy részét képezte. Az emli-
tettek közül Sulzer, hírneves metaphysicus, A s z é p m ű v é s z e-
t e k á l t a l á n o s e l m é l e t é t a d t a k i (1772), melly művében
valódi rendeltetésökhöz akarta azokat visszavezetni, mi nem más,
mint a társadalom javának előmozdítása s jó polgárok képzése a
szép segélyével. Tieck, Hagedorn a festészethez és az ókori köl-
tészethez fordultak; Herder, Heinsius és Göthe a művészet egész
uradalmát felölelték s a lélektanra alapították a szépészetet; Schil-
ler Kant tanait alkalmazta az aesthetikára.

Schlegel.

Schlegel Vilmos, Hannoverből, a legterjedelmesebb és legbe-
hatóbb drámai irodalmi folyamat nyújtotta. Testvére, Frigyes (1772–
1829), azon felfogásból indulván ki, hogy valódi tudomány csak
az egésznek ismeretével létezhetik, a legkülönfélébb nyelvek tanul-
mányozásához fogott s a rómaiak, görögök, chaldaeusok, hinduk
kortársává tette magát; az eredeti eszméket kifejező szavak ösz-
zehasonlításából az emberek közös eredetére vont következtetést;
A z ó- és jelenkori irodalom történetében (1811)
kimutatta, hogy képes felfogni, mennyi nagyot és szépet nyujta-
nak a görögök költészete, a római szellem, a héber inspiratio, a
jelenkorbeliek messzeterjedő ismeretköre; mindezt azon célra irá-
nyozta, melly szerinte egyedül képes a tudományok és művésze-
tek újbóli felvirágzását eredményezni, s melly nem egyéb, mint a
hit összeegyeztetése a tudással. Ezen figyelő szellem szigorú vizs-
gálat alá vette a classicusok szövegeit s igyekezett meunél jobb
kiadásokat eszközölni; később bátorságot meritve a sok kutatás-
ból, kétségeket gerjesztett az ókori művek fölött, némelly részle-
teket kiküszöbölt belőlök, nyelvészeti érvekkel támogatta Vico
bölcsészeti ujitásait, mellyek folytán Homér eszményi typusá lón.
Illy módon egy új irányu ítészet honosodott meg, melly nem csu-

pán azt fejtegeti, ami volt, hanem keresi azt is, ami lehetne, föl-
tevéseket dob a lehetőségek tengerébe s abból, mit a legkülönbé-
lébb szellemek létesítettek, kimutatja, hová juthatna egy újabb
szellem.

Nemes férfiak szövetkeztek a tudományok védelmére, az ér-
zelmek felbuzdítására, a hazai emlékek felelevenítésére; a tudósok
közeledtek a tudatlanokhoz; társulatok és gyűlések alakultak, ha
nem egyébért, ujságok olvasása végett. A német irodalom ismét
föllélegzett, s ha elejénte a franczia és a classicus mintákat utá-
noztá, most fölébredt benne a függetlenség érzete, s az angolokat
véve mintaképül, megpróbálkozott az eredetiség esélyeivel. Német
forrásokból merített Bürger Agost, (1748—94), ki viszontagságtel-
jes élete folytában népszerű költővé lett, népdalaiban népies ha-
gyományokat dolgozott fel, bizalmas hangot és kevésbé válogatott
kifejezéseket használva, mellyektől azonban néha a fönségesig is
fölemelkedik. A gyöngéd Holty telve van a közeli halál előér-
zetével.

A humoristikusok atyja Lichtenberg György, ki, miként
Lessing, a kinyilatkoztatást egy újabb phasisnak tekintette az em-
beri szellem haladásában s mindent spiritualisálni igyekezett; gu-
nyolta kortársainak képzelgéseit s *A farkak physiognomia*-
jában (1778) Lavater elméleteit parodizálta.

Színművészet.

A színművészetben, Lohenstein után, a dagályosság honosodott
meg; a színészek, teleaggatva arany papirossal, pöffeszkedve és
begyesen, oldalukon gyiklesővel s vitézi öltönybe bujva jelentek
meg a színpadon, ordítva, hadonázva. A hazai termékek helyett
inkább Corneillet és Moliéret s az olasz bohózatokat fordították és
adták elő, midőn azonban Stranitzki 1708-ban egy német vigjáté-
kot hozott színre Bécsben, a tapsviharnak se hossza se vége nem
volt, s a hülye Hanswurst feledésbe ment. Lessing, ki hasonlithat-
lan drámai bírálatokat bocsátott közre, maga is irt néhány szín-
művet, mellyek közül említendők: *Barnhelm Minna*, telve mu-
lattató élénkséggel; *Sampson Sára*, siralmas dráma Diderot
declamatiói nélkül; *Galotti Emilia*, mellyben a római *Virgia*
esetét saját hazájába helyezi át. — Tanítványa, Engel, he-
lyes szabályokat bocsátott közre a mimikáról. Ifland és Kotzebue
vigjátékai már sokkal gyöngébbek, inkább a hatásra mint a tár-
sadalom élethű festésére törekednek, műveikbe erkölcsi prediká-
ciókat szőnek s eszményítik a vétkeket és erényeket.

Schiller.

Kitűnő nyomokat hagyott a színpadon Schiller Frigyes, Marbachból (1759–1805). Klopstock olvasásából vallási és erőteljes érzelmeket merített, első szerzeményeiben azonban ő is követte a század irányát. A Rablókban azon társadalommal szemben, melyben annyira tulsulyra kerekednek a kétszínűek, hogy még erényeseknek is látszanak, a rablók büös de nem aljas társulatának csábító képét nyújtja; oly nagy volt e mű hatása, hogy több ifjú odahagyta a polgári életet s az erdőbe ment. Az Ármány és szerelem-ben ujlag a kiszámított önzés diadalát tünteti föl a nemes ifjú érzelmek fölött, mellyek képtelenek meghajolni a gonosz világ igényei előtt. Ugy Don Carlos mint A Fiescók összeesküvése telve vannak az akkortájban lábrakapó köztársasági eszmékkel, a bizonytalan javítások előérzetével, mindez azonban más korbeli személyekre lévén alkalmazva, ezek nem bírnak a költői igazság kellékével. Ezen darabok érdemessé tették őt arra, hogy a Convent francia polgárnak nevezze ki, midőn azonban az illető levél megérkezett, az ebben aláírt hat convent-tag már egytől-egyig erőszakos halállal mult ki, és Schillernek alkalma volt felismerni, milly messze állanak egymástól a csábító elméletek és ezek alkalmazása.

Shakespeare termékeny változatossága, mély pathosa és hatalmas eredetisége távol állanak Schillertől, ki mint századának gyermeke, csökkenti személyeinek igazságát, az által, hogy más kor eszméit és érzelmeit tulajdonítja nekik; dogmatizál, midőn festenie és megindítania kellene; nem alkot valódi lényeket, mint az angol költő, de kedveseket erkölcsi jellemök miatt, melly ujjabb szerzeményeinek fővonását képezte. Ugyanis az erényes eltökélések és a minden erkölcsi tekintély visszautasítása közötti küzdelem elidegenítette Schillert a társadalomtól s műveiből gyakran a kétség némi kínos érzete vehető ki, mig végre Kant bölcsészete ha nem is nyugtatta meg teljesen, de legalább meggyőzte őt arról, hogy az Isten eszméje és a kötelességérzet szükséges feltételek az ember létezésére nézve, s hogy tisztelettel kell meghajolnia bizonyos titkok előtt. Ezen tudat megszerzése után ugy lynni mint drámai műveiben magasabb forrásból merített lelkesülést, s az ember erkölcsi részének az anyagi fölött nyert diadalában, a szabadakarat hatalmának feltüntetésében és abban kereste az érdekességet, hogy mint mondá, a kor magas feladatához méltó műveket hozzon létre. Ekkor írta a Wallenstein című

trilógiát, mely közelebb áll a történethez és óriási jellemeket tartalmaz, melyek bárdolatlanságát azonban a művészet enyhíti; ezen művében a gonoszság diadalai mellé mindenkor a jóság és erény bizonyos eszménye van helyezve correctivum gyanánt. Ezen érzelem lelkesíti Stuart Mária, Tell Vilmos és Az orleansi szűz című műveit is, ámbár a természet ezen megnevesítésében inkább bizonyos metaphysikai minták mint a valóság állottak lelki szemei előtt, mi őt is amaz eredménytelen kutatásra ösztönözte, mely az ész valóságos gyötrelmét képezi. Ezt írta ugyanis: „Mindinkább és inkább meggyőződöm, hogy nem születtem költőnek; ha keletkezik is bennem olykor némi költői sugallat, ezt metaphysikai tárgyak fölötti folytonos elmélkedéseimnek köszönhetem.“

Dramái a weimari udvarnál kerültek színre, melyet braunschweigi Anna Amália kormányzása alatt Thüringia Athenjének neveztek. Itt a tudósok színe-java békét élvezett a hétéves háború és a 72-iki éhség szerencsétlenségei között; Seckendorf, Einsiedel, Knebel, Voigt, Musaeus a beszélyíró, Herder, ki Richter szerint inkább költészet mint költő volt, Bertuch, ki megteremtette Weimarban az ipart; Iland, ki ott saját vigjátékait hozta színre; Wieland, a herczeg nevelője. Göthe (Wolfgang, majnai Frankfurtriból) személyesen alakított és vezetett egy színházat kevés választottak számára, kik előtt az összes nemzetek mesterműveit bemutatta, a különféle viseletek legszakértőbb és szabatosabb utánzásával. Néha egy ókori színpad tárult a nézők elé, a kar az orchestrumban foglalt helyet s Terentius valamelyik vigjátékát, vagy az Iphigeniát adták elő; máskor ismét Shakespeare drámái kerültek színre, vagy az indiai Sakuntala, Schlegel által fordítva, Voltaire Mahomedje, Racine Phaedraja, Gozzi Károly bohóságai, Schiller és Göthe fordításában.

Göthe.

Schiller szelleme eme nyugalmas évek között folyton tépelődött, teste is feloszlásnak indult s meghalt 1805-ben. Ekkor Göthe lett a német irodalom legfőbb képviselője (1749—1832); iantos, hős, drámai, regény-költő, ítéssz, természettudós, s minden különféle fajokban a tökély tetőpontját érte el. Első műve Werther volt (1774), fájdalmas kifejezése ama társadalomnak, mely nyugtalanul tépelődik a roskadozó mult és egy olly jövő közti bizonytalanság közepett, melyet mindenki epedve ohajt nélkül, hogy módot látna annak elérésére, — mely saját benső ki-

olthatlan tettvágya és a tényleges világ egyhangú nyüge között vergődik. Göthe valóságos öngyilkosságokat idézett elő Wertherjével, s temérdek utánzóra talált, kiket ő *A sentimentalismus* diadalában gúnyolt ki, Vilmos mester ujonczkodásában pedig megczáfolta az öngyilkosságot. Az ő sorsa ugyanis mindenkor az volt, hogy midőn valamely mesterművet bocsátott közre, rendesen egész raja támadt az utánzóknak, kiket ő aztán kigunyolt, mire, miként a kigyó, levetvén régi mezét, megint egészen új arcczal lépett elő.

Első drámai kísérlete *Berlichingeni Götz* volt (1773), mellyben hatalmasan személyesíti a hűbéreseket létök utolsó szakában s szabályok és arány nélkül, tarkabarkán miként a természet, hoz fel bárókat, papokat, minnesängereket, cigányokat, népet, titkos törvényszékeket, az egész német társadalmat. Mellőzöm majd görög, majd olasz, majd idegen tárgyak fölött tett kísérleteit, mellyeknél mindig át tudta magát helyezni ama társaságba, mellynek rajzolásához fogott. Leghíresebb drámai művében, a *Faust* ban, az egész mindenséget öleli fel, Istentől a csigáig, a paradicsomtól a bolygótüzig, a királyi palotától az aranycsináló lombikjáig. Faust tudomány és élvezek után vágyva, ezen célja elérése végett szerződésre lép az ördöggel, ki gunyolja az emberiséget s csupa anyag és érzékiség, ki soha sem emelkedik a kézelfogható érdek fölé, csak a gyönyör után vágyódik, minden erény, minden szenvedés, minden nemesebb érzelem ellen tud valamely gunyos megjegyzést felhozni. Mephistopheles megadja neki a tudományt, de feltárja előtte annak haszontalanságát, szerelemre gyulasztja, egyuttal azonban a gyalázat és nyomor örvényébe taszít egy ártatlan leányt, amidőnis ezt mondja róla: *Nem az első*. Illymódon sodorja magával a szív emberét az érz embere, s minden csak arra szolgál, hogy kiemelje Mephistophelest, a megtestesült gonoszt. Margit, ki csupa tiszta szerelem, ellenállhatlanul ragadtatik a bűnre, a gyermekgyilkolásra, a bitófára. Faust, miután kedvese elveszett, a nagy világba dobja magát, látja a politika gyalázatosságait, a tudomány tévedéseit, a vélemények badarságait, míg végre minden egy személytelen egységben ér véget.

Itt tehát a rossz létezésének ugyanazon problémája fejtegettetik, melly már Jób lelke előtt is feltárult; míg azonban az arab a vigasztaló Gondviseléssel oldja meg a kérdést, Göthe a vakmerő és hitetlen bírálat századában csak gúnyt, gőgöt, kétségbeesést talál, s állítja a végtelen, örök és helyrehozhatlan rossz léte-

zését. Ezen bonyolodott és kimagyarázhatlan dráma, melyben mindenki azt találhatja fel, ami neki tetszik ¹⁾, nagy hatást gyakorolt a németek jellemére, egész raja támadt a szkeptikusoknak, kik gunyolták a tudást, nem hittek a szerelemben, s kik megtagadták az eszménységet, hogy művelteknek és hitelleneknek látszassanak. Göthe mitsem törődött mindezekkel. „Nyugodt homlokkal és lángoló kezekkel” alakítja személyeit; függetlenül saját egyéniségétől, szív nélkül, sőt kérkedve saját érzéketlenségével, csupán az alakra, a hatásra és arra fordítva minden gondját, hogy mint tükör tüntesse fel ama képeket, melyek rá behatást gyakorolnak. Majd görögnek gondolnók, majd Proptiussal versenyez, majd ismét Keletre, a kereszténység bölcsőjéhez, vagy a minnesängerek közé helyez át bennünket; mindez bájos egyszerűséggel, merész képekkel, a kifejezés bámulatos hajlékonyságával történik, mely majd kellemdús, majd magasztos, amint épen akarja.

Ezekhez járulnak még temérdek hirlapi czikkek, fordítások, értékes dolgozatok a láttan és növénytan fölött, megszámlálhatlan levelek; mindezekfolytán határtalan, de nem ellenmondás nélküli tiszteletre tett szert. A szép csak a szerencsés előadás (expositio) eredménye, írja Göthe ²⁾, s úgy látszik, hogy csakugyan ez volt az ő jelszava. Hasonlíthatlan színező; ami azonban a lényegget illeti, előtte mindegy a haza és a külföld, Brama, Jupiter és Krisztus; neki minden vallás és bölcselém jó, jó az angol és a török kormány, Bayle és Bossuet, jó az, ami van; okosság mindenkit beszélni és tenni hagyni; boldogság, ha a biztos part-ról szemlélhetjük azt, kit a vihar hány. Ezen kiszámított önzésében részvét nélkül látja keletkezni és eltűnni a véleményeket; látja hazája és a világ háborgását anélkül, hogy az benne érde-

¹⁾ „A hirnév és népszerűség többször inkább hiányokkal, mint valódi érdemekkel szerzethetők meg. — *Faust*-om főleg határozatlansága és homálya miatt tetszett; egy megfajthetlen problema élvezetét nyújtotta. Olvasóimnak különösen az első rész homályos légköre volt nyökre. Sobse fürkészszettek tulságosan azon eszmét, mely e művet sugalta. *Faust* egy sajátoszerű különzéség; az első rész minden jelene bevégeztet egészet, elszigetelt képet, külön világot alkot. *Gil Blas*, *Don Juan* sőt az *Odysseának* is ugyanazon elv képezi alapját. Az első rész egy szenvedélyes és egyszersmind fájdalmas, következősképen érdekes helyzetből folyik. A második egy tágasabb, magasztosabb, tisztább, kevéssbé szenvedélyes világot tár fel. Soha sem fogja megérteni *Faust* befejezését az, ki nem élt egy keveset és nem figyelt meg sokat.“ Így Göthe Eckermannhoz: *Gespräche mit Göthe*.

²⁾ *Kunst und Alterthum* 116, 181. l.

kat költene; neki szüksége van tisztán tartani saját vizeit, hogy viisszasugározzák a partokat. Küzdött, igaz, a Voltaire-féle cynismus ellen, de csak azért, hogy a közönyösségbe merüljön; tapsolt egynémelly feltünő tehetségnek, de csak azért, mert viszont magasztalásokat várt tőle, kész levén mindenkit lesujtani, ki az ő istenségét megtámadni merészkednék. Különben nem vezette korát, ámbár ez neki, a lángésznek hatalmában állott volna, ellenkezőleg ő is sodortatni engedé magát az ár által; nem támogatta hazája nemzeti lelkesedését az idegen ellen, sem a szabadság kivívása végett tett erőfeszítéseket, amiértis azok között foglal helyet, kiket bámulnak, de nem szeretnek, kiknek a hatalom hizeleg, de nem fél tőlök, kiket tisztel, de nem áld az utókor.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Bölcselem.

Németországot kiváló érdem illeti meg azért, hogy a jelenkorban a legfontosabb lépést tette meg a bölcselem terén, oly lépést, melly alapul szolgált minden későbbire nézve. Mielőtt ennek fejtegetésébe bocsátkoznánk, vizsgáljuk, hol állott akkor a tudományok eme tudománya, melly minden mást felölel és megítél.

Locke bölcsészettének, bármilly elégtelen volt is, érdemül rovandó fel, hogy népszerűvé lett; némelyek talán nagyonis köznapinak mondanák ama tulságos felületesség miatt, melylyel a szellem tényeit magyarázza, ügyesen átugorva minden, minek megoldása nehézségekkel járna. Hogyan keletkezik a lényeg (substantia) eszméje? Alig tűnt fel Locke előtt eme kérdés, tagadta azon eszme létezését, mert nem lehet levezetni az érzékekből s azért nem egyezik meg az ő alapelvével, melly szerint nekünk közvetlenül az érzéki észrevevések szolgáltatják a kívülünk fekvő testek eszmóit.

Az őt vakon követő tömeg elfogadta állításait, d' Alembert azonban, noha őt a metaphysica Newtonjának mondotta¹⁾ észrevette, hogy két dolog vár megfajtásra. Minthogy az érzéki kép-

¹⁾ Newton 1683 ki szept. 16-ról azt írta Lockénak, hogy ő azon nézetben van, miszerint Locke minden erkölcs alapját felforgatja azon elvvel, mellyet előző könyvében felállított, miértis őt Hobbes bivének tekintette. — Lásd azon levelet, mellyet Dugald Stewart az *Encycl. brittan.* előszavában közölt.

zetek a lélek belső módosulásai, hogyan tűnhetnek fel ezek kívülről? hogyan tűnhetnek fel előttünk a szagok, a hang, a hideg, a meleg, mellyek a lélekben vannak olyképen, mintha a testekben léteznének? hogyan gondolhatjuk azt, ami kívülünk van? Továbbá az érzékek különféle, egymástól független képzeteket szolgáltatnak nekünk: hogyan vezeti tehát ezeket a lélek valamely egyedüli tárgyra? egy hólapdát tartva kezemben, hideget, ellenállást, súlyt érzek: hogyan egyesül eme három érezhető, külön tulajdonság a hólapda egyedüli eszméjében? Mindezek elodázhatlan fontosságú kérdések, s azért valóban csodálnunk kell, hogyan tagadhatta ő mégis a lényeg eszméjét s zavarhatta össze a külső érzéki észrevéveket a felőlök hozott ítéletekkel. Condillac István abbé, Grenobleból, meg akarta magyarázni a d'Alémbert által felsorolt nehézségeket, de még csak meg sem értette azokat, mert a megismerés anyagából, és nem alakjából indult ki.

Condillac.

Miként Locke Bacon, úgy Condillac (1715—80) Locke nyomán haladt tovább, s azon érdemet tulajdonítja neki, hogy érthetővé tette őt, noha azt is kérdeni lehetne, vajjon csakugyan megértette-e? Condillac valóban úgy tünteti fel Lockét, mint aki csupán az érzéki észrevéveket engedte meg, holott Locke, ha szükségesnek tartja is az érzéki észrevévét, azért nem zárja ki az ész egyéb munkálkodásait; annyi bizonyos, hogy nem magyarázta meg ezeket s csupán Cartesius ellen szándékozott sikrasszállni, ki az ítéleteket megelőző eszméket tételezett föl. Condillac azonban kiküszöbölte azon igen csekély részt is, mellyet Locke a gondolkodás számára meghagyott, amennyiben a figyelmet csupán észrevett érzéki behatásnak tekintette.¹⁾ Ő tehát mindent az érzékekre viszen vissza s a lelket szenvedőlegesen létezési módúnak állítja; az embert egy rangba helyezi az állatokkal s szerinte a lélektan is csak a zoologia egyik ága. Az ember tehetségei csak valamely első érzéki észrevévés különféle kifejlődése. A megfigyelés az érzékek által feltüntetett tárgy észrevévése; ha kétszeres, összehasonlításnak neveztetik; ha a megfigyelés tárgya távoli, ez az

---

¹⁾ Locke (mondja Condillac) eszméinknek két forrását különbözteti meg: az érzékeket és a gondolkodást. Helyesebb lenne csupán egyet ismerni el, részint mert a gondolkodás keletkezésében nem egyéb, mint maga az érzéki észrevévés, részint mert az nem annyira az eszmék forrása, mint inkább ama csatorna, mellyen át azok az érzékektől származnak. *Traité des sensations.* 1754

emlékezet: érezni két tárgy különféleségét vagy hasonlóságát, ítélet; az ítéletek egymásutáni következése a gondolkodást képezi; valamely ítéletet hozni le egy másikból, melly amazt magába zárja, annyit tesz, mint okoskodni; vagyis nem lehet okoskodni érzéki észrehevés nélkül, s mindezen tehetségek foglalata értelemnek neveztetik. Ha az érzéki észrehevéseket mint kellemeseket vagy kellemetleneket vesszük tekintetbe, rájöttünk az akaratra vonatkozó tehetségek keletkezésére, mi nem egyéb, mint a remény által szilárddá tett vágy. Az értelemre vagy az akaratra vonatkozó összes tehetségek egyesülése képezi a gondolatot, melly következőképen az érzéki észrehevés által hozatik létre.

Ezen egységet valóságos csodának tekintették; nagy dolognak látszott, hogy a tárgy egészen kiküszöböltetik s a lélek legtevékenyebb tehetségei is egy szenvedőleges elvre vitetnek vissza. Akkor, midőn mindenfelé a tapasztalást hirdették, nagy tetszésre talált az élettelen szoborról vett hasonlata, mellyet a bölcsész tetszése szerint ruház fel egyik érzékkel a másik után. A szaglás, a látás, a hallás, az izlés nem elégségesek arra, hogy meggyőzzék a szobrot arról, miszerint kivüle is létezik valami, minthogy csupán benső módosulásokat hoznak létre benne, továbbá nem érzetik vele a hideget és meleget. Minthogy azonban a szobor mozog, érintése ellenszegülésre talál s így észreveszen valamit, mi nem ő maga; a szilárdság ezen érzése ama hid, mellyen értelme kihatol önmagából, s az eme tényből származó s a szokás által megkönnyített ítéletek segélyével bizonyossá leszen a testek létezéséről. Ezt akkor analysisnak nevezték s nem találkozott senki, ki így szólt volna hozzá: „Ezen föltevés képtelen, mert az ember lényegéhez tartozik, hogy el legyen látva minden érzékkel, s az értelmi élet számos tehetségek együttes, és nem egymásutáni gyakorlását hozza magával. De hogyan tulajdoníthatja ön a tapintásnak az ítélelhozás képességét, ha ez egészen belső s nem vonatkozik testünk vagy a kívülünk létező tér egy pontjára sem? hogyan beszélhet észrehevésekről ön, ki mindig csak föltevésekből indul ki, minő ezen szobor, vagy a pusztaságban elhagyott két gyermek?”

Condillac, mint gyöngö okoskodó, megelégszik a dolog külső héjával; nincs fogalma az ok eszméjéről; hisz az érzéki észrehevésben, de nem kérdi hogyan történik; minden előhaladást amaz ügyességnek tulajdonít, melylyel a nyelvet használjuk, de nem keresi, honnan nyertük ezen ügyességet. Az ellenvetésekre

mindig csak állításokkal felel; minduntalan csak az érzéki észre-
 revés átalakulásáról beszél, de soha sem jelöli meg,
 milly módon, s honnan veszi az új elemet; s ha az érzéki észre-
 revés érez, ítél, elvon, tart stb., ez akkor nem más, mint névét
 változtatva, a lélek.

Az eszmelánczolás (*concatenatio idearum*) szerinte csak szo-
 kás; valamely érzéki észreévés keletkezésekor a többiek is utána
 jönnek, a szokás ereje által egymásba fűzve. Az érzéki észreévés-
 sek és szokások azonban nem emelik az embert az állatok fölé, a
 benyomás nem hozza magával az általánosságokat, az összehasonlí-
 tásokat, az ítéletet. Mindezt tehát a szó nyújtja. A nyelv és
 gondolatok közti viszonyok kérdését Locke említette, de csak fu-
 tólag; Condillac szintén felhozta a kérdést és állítja, hogy a jelek
 szülik a gondolkodást, az elvonást (*abstractio*), az okoskodást és
 amaz egyéb tehetségeket, mellyek folytán az ember értelme föltöte
 áll a barmokénak; a nyelvnek köszönjük az eszmetársítás szoká-
 sát, miáltal bölcs következtetések származnak az emlékezetből; az
 ember a beszéd által jut az értelem és műveltség csodáinak bir-
 tokába; általa gondolkoznak az érzéki észreévések.

Mindazonáltal maga a gondolat eme hatalmas ébresztője oka
 a tévedéseknek is, midőn az ember a nyelv általánosságaiban ka-
 landoz, s a valósággal cseréli föl az általa alkotott abstractiókat.
 A beszédet tehát lehetőleg közel kell hoznunk az érzéki észre-
 véshez, az összetett eszméket egyszerűkre kell feloldanunk s az
 érzékek által nyújtott biztos képig hatolnunk.

A nyelv tanulmányozását érdemül tulajdonítják Condillacnak,
 de ha ő részletesebben kifejtette is ezt és az értelem munkálko-
 dását, általa semmi lényeges gyarapodást nem nyert a bölcsselem.
 Már Cartesius után belátták, hogy nem foghatja fel a nyelv kü-
 lönféle elemeit az, ki nem ismeri a gondolat elemeit és alakulását
 s hogy ennek megismerésére éppen a nyelv megfigyelése által jut-
 hatni el, mintamellyben és az öntudatban oszlik elemeire a gondo-
 lat; ezért a nyelvtan a nyelv és a gondolat közti viszonyoknak te-
 kintendő. Némelylek ennekfolytán általános nyelvtanokat szerkesz-
 tettek, s ezek között első volt a port-royali, mellyben már meg-
 különböztetés tételik az alanyi és tárgyi szók között, vagyis mely-
 lyek gondolataink tárgyait, vagy azok alakját és módját jelentik,
 ama különböző tekinteteket, mellyek alatt a lélek a tárgyakat te-
 kinti.

Ime tehát a nyelv arra vezet bennünket, hogy ismereteink-

ben tárgyi és alaki elemeket találunk; ez ellentétben állott Locke tanával, minthogy a viszony eszméi nem az érzéki észrevésekből, hanem a lélek syntheticus működéséből származnak. Condillac nem ismerte ezen megkülönböztetést; mi megmentette volna őt az átalakult érzéki észrevéés tévedésétől. Ő, mint pap, nem ment a végső következtetésekig; noha anyagelvileg okoskodott, az érzéki észrevéések székhelyét mégsem a test szerveibe, hanem a lélekbe helyezte, sőt egyenesen az idealisták között foglalt helyet, állítván, hogy mi csak saját gondolatunkat ismerjük ¹⁾).

Hume.

Az érzéki észrevéések tanát nagyobb elméüllel és bátorsággal vitték a végkövetkeztetésekig Angolországban. Hume Dávid, Edinburgból (1717—76), kivétel nélkül elfogadta ama Locke-féle elméletet, melly szerint ismeretekre csak az érzékek útján teszünk szert; Locke azonban ellentmondott önmagának, midőn megkülönböztetést tett eredeti (primitiv) ismereteink és a többiek között, mellyek a tapasztalásból származnak. Hume jól látta, hogy a priori, vagyis általános és szükséges eszmék nem származhatnak az érzékektől. „A tudomány, mondja ő, csak azon föltétel alatt érdemel bizalmat, hogy összes elemei a szükségesség és egyetemesség jellegét viseljék magukon: már pedig a mi eszméink változékony benyomások vagy pusztá szokások eredményei; tehát nem létezik valódi tudomány. Azon eredeti tételt, hogy minden eredménynek megvan a maga oka, lehetetlen levonni a tapasztalásból, mint amelly csak egyes tényeket tár elénk, de soha sem mutatja az összefüggést ezek és okaik között, még kevésbbé pedig szükségességöket.“ Ahelyett azonban, hogy ebből azt következtetné, miszerint az érzékeken kívül más ismeretforrás is létezik, Hume tagadta az említett alapelvet, állítván, hogy az emberek csak szokásból tartják meg azt. Nehogy tehát kételkedjék valaki egy bölcész ellenmondást nem tűrő gögjéről, Hume azt tettelezte föl, hogy az egész emberi nem tévedésben van, s ezzel kiküszöbölte tevékenységünk legközönségesebb alapját; okoskodásainak végkövetkeztetése az, hogy „az eszmék, az itéletek s a lélek összes egyéb módosulásai meggyöngült érzéki észrevéések, s azért kevésbbé biztosak a sajátképeni érzéki észrevééseknel; különben ez utóbbiak is hijával vannak minden szükséges biztos-

¹⁾ *Art de penser*. 1776. És v. ö. a 141. lapot.

ságnak, minthogy semmi ok sem győzhet meg bennünket arról, hogy megfelelnek a tárgyakknak.“

A természeti rendre vonatkozó ítéleteink valójában az ok ismeretén alapulnak; az erkölcsökre vonatkozók magokban foglalják az erkölcs és szabadság ismeretét; azon ítéleteink továbbá, mellyek az anyagi és erkölcsi világ eredetét és egységét magyarázni akarják, valamely egyetemes elv ismeretét tételezik föl. Már pedig az okiság (causalitas), erény, Isten, eme három eszméje merő föltevések, költött eszmék. A tapasztalás ugyan élénk tárja a tünemények között levő egymásutániség és együtteség viszonyait, de nem győz meg bennünket arról, hogy az egyik a másiktól származik. Mellőzve az ok eszméjét, összes ítéleteink halomra dőlnek, minthogy mi a tüneményeket csak az ok ismeretének alkalmazásával magyarázhatjuk meg, s csupán ez által hihetjük létezőknek a testeket, annyiban hívén azokat, amennyiben okai érzéki észrevevéseinknek.

Ép oly kevéssé állhatuak meg ama fogalmak, mellyeken az erkölcsi célok alapulnak, minthogy az emberre nézve csakis a személyes érdek szolgálhat ösztönül; hiányozván minden észszerű indok a jótékonyság, az erényben rejlő önmegtágadás eszméjére nézve, csakis a kétség marad meg. Elenyészik a szabadság eszméje is, minthogy nem létezhetik szabad választás indokok nélkül, az indok pedig csakis érzéki észrevevés lehetvén, melly ellenállatlanul sodorja magával az akaratot.

Az érzékek továbbá semmi eszközt nem nyújtanak arra, hogy eljussunk Istenhez, ha csak oknak nem tekintjük. Az ember tehát elejénte a természet jótékony vagy kárt okozó tüneményeit imádja, ezeket később abstractio után istenekké alakítja át, s a látható világon kívül is alkot magának egyet, tetszése szerint. Hume tehát kiküszöböli Locke alapelvét, az érzéki észrevevést, amennyiben ő ezt pusztán, látszólagos behatásnak, a természetet pedig behatások és tünemények vegyülékének állítja; Locke az okiságból szükségességet vont le, Hume azonban ezt is tagadja s a szokás csalódásának mondja, illy módon az esetleg kényére hagyott ábrándképet alkotva a világból. Nem létezhetik bölcselem az okok és okozatok közötti összefüggés nélkül; már pedig a tapasztalás, eszméink ezen egyedüli forrása, semmi illyféle összefüggést nem tár elénk; következképpen nem létezhetik bölcselem, s az emberi lélek (spiritus) képtelen egyebet megismerni néhány tényen kívül, mellyek benne magában merültek fel, s mellyekre emlékezik.

Berkeley.

Más uton jutott hasonló tagadásra Berkeley György, irlandi püspök (1684—1753). A bölcselem ezen sarkalatos kérdésére: Mi képezi ismereteink eredetét és biztosságát? Locke ezt válaszolta: A z é r z é k e k ; Berkeley, hogy alapjából felforgassa az ebből származott anyagelviséget, ekként válaszolt: A z e s z m e . Ezen válaszok első pillanatra teljesen különböznek egymástól, pedig Berkeley Locke tanítványának vallotta magát, s azt hitte, hogy az ő elméletét követi.

Locke ezen elve: C s a k é r z é k i é s z r e v e v é s l é t e z i k , nem elégithette ki az okoskodó észet. Hogyan lehetne észszé az érzéki képzetek halmazza egy olly lényben, melly egyébire sem képes, mint azokat befogadni és megtartani? hogyan léphetünk át ama világból, mellyet a tapintás tár fel előttünk, abba, melly a látás által tárul elénk? A lényegeket mi csak a bennök létező (in-haerens) tulajdonságok által ismerhetjük fel. Már pedig mi semmiféle tulajdonságot nem képzelhetünk ollyannak, melly valamely test lényegéhez tartoznék; nem gondolhatjuk ilyeneknek a másodlagos tulajdonságokat sem, minők a szín, a szag, az íz, mellyekről Cartesius kimutatta, hogy inkább bennünk, mint a testekben léteznek; nem a főtulajdonságot, a kiterjedést, szintén az imént említett okok miatt. Minthogy pedig mi a testeket csupán kiterjedésök folytán ismerjük, az anyagi világ csak tünemény, s nekünk csak az eszméket lehet észrevennünk; az érzéki észrevevések sorozatai merő elfogadott jegyek, szavai ama nyelvnek, mellyel Isten beszél hozzánk, ki az egyedüli lét-ok (causa efficiens). Ekként az érzéki észrevevésekből indulva ki, oda jut, hová Malebranche jutott, ki a gondolatból indult ki; minthogy pedig csupán eszméket enged meg, rendszerét idealismus-nak nevezték el, holott helyesebb lenne ideismus-nak nevezni. Azáltal azonban, hogy ki akarta küszöbölni az anyagot s csupán az eszmét akarta megtartani, a leghatósabb fegyvert szolgáltatva az anyagelviségnek: Helvetius tőle vette azon állítást, hogy az ember csupán a kéz czélszerűbb alkotása által mulja felül az állatokat; Hume tőle kölcsönözte szkepticismusa összes érveit; Condillac szintén plagizálta őt az érzéki észrevevésről szóló értekezésében.

Skót iskola.

Ime Locke tanainak logikai következései, mellyek láttára elérémült a józanész, s a tévedés felderítéséhez s az orvosság kutatásához fogott. A skót iskola, melly szintén Berkeley nyomán

keletkezett, megijedve amaz ürtől s mégis Locke magasztalójának vallva magát, kereste a határvonalat, mellyen tullépve Locke a kétség azon örvényébe bukkott, melly csak a csöcseléknek lehet inyére, s mellyben a bölcelem elszigetelte magát az erkölcstan-tól és a vallástól. Shaftesbury volt az első, ki az erkölcsi érte-t állította föl a cselekmények rendszerének forrása gyanánt. Utána Hutcheson megkezdte az ellenhatást a szkepticismus ellen, ő azon-ban elégségesnek tartotta elismerni az emberben bizonyos erkölcsi ösztönt, „melly független a haszontól és személyes érdektől, az érzelmeiktől és szenvedélyektől, az igazságtól és a speculativ ész-től és azon eszmétől, mellyet az istenségről alkotunk magunknak.“ Illy bizonytalan okra vezette vissza a cselekvények erkölcsiségét; de hát mi legyen alapja? hogyan bihessük, hogy ezen ösztön nem elveinkből, előbbi tényeinkből, nevelésünkől származik? A tényt ténynyel magyarázta, mint olly tudomány, melly szégyenli önma-gát s a jelenben, a kézzelfogható tüneményben, a tapasztalásban ke-res némi alapot.

Reid.

Reid Tamás (1710—96), Strachanból Skothonban — alapos ész, a józan felfogás s a neveléstől független eredeti elvek taná-val kelt sikra, ugy a szkepticismus mint az ideismus ellen¹⁾. Baco állította, hogy a tudomány a tények megfigyelésében és a beho-zásban áll, melly utóbbi a hasonlók egymás mellé helyezése ál-tal fölleli az általános eszméket. A skot iskola ezen elvet kiterjesztette a bölcelemre is. Ne akarja ez, ugymond, meg-fejteni az okokat és a lényegeket, minthogy mi a valóságból csu-pán ama tényeket és tüneményeket ismerhetjük, mellyeket észre-veszünk, s elégedjünk meg azok helyes leírásával. Némelly té-nyek az érzékek alá esnek, mások a belső érzés tárgyai; amazok a természettanhoz, ezek a bölcelemhez tartoznak. Locke eme két ellenmondó tétele közül: Minden ismeret az érzékek-ből származik, és: Létezik a priori ismeret, Hume tagadta az utóbbit, megtagadva a józan felfogást; Reid az utóbbit fogadja el, s azt következteti belőle, hogy nem minden az érzé-

¹⁾ A franczia Buffier (—1737) már a skótok előtt akként határozta meg a józan felfogást, hogy az „a természet által minden emberbe, vagy nyilvánvaló-lag legnagyobb részökbe helyezett ama képesség, mellynél fogva az ész haszná-jatának megnyerése után közös és öszhangzó ítéletet hozzanak bizonyos saját észrehevésök belső érzékétől különböző tárgyak felett; ítéletet, melly semmiféle magyarázó elvnek nem következménye.“ *Traité des premières vérités*, 5. Fej.

kektől származik; hogy léteznek az emberi lélekben némely alapigazságok, függetlenül a tapasztalástól, mellyek szerint nem csupán a köznép, hanem a bölcseészek is okoskodnak s kénytelenek okoskodni, ha akarják, hogy megértsék őket s vitatkozzanak velök. Alig jutnak azok valamely ember öntudatára, rögtön beleegyezésével kénytelen járulni hozzájuk; továbbá azok megismerésének tehetsége veleszületett és közös minden emberrel, ha ugyan a lélek érettségre jutott s ment az előítéletektől. Összeségök képezi a józan felfogást (*sensus communis*.) Ezen alapelvek egyike az érzékek tanuskodásának igazsága; a másik, hogy nem létezik okozat ok nélkül.

Az általános elv alkalmazásával úgy találja, hogy mi a testek eszméjét az általok érzékeinkre gyakorolt benyomás (*impressio*), az ennek folytán lelkünkben keletkező érzés (*sensatio*), a dolgok létezésének és érezhető tulajdonságainak észrevévése (*perceptio*) által nyerjük. Minthogy pedig amaz érzés nem eredményezheti a dolgok létezésének észrevévését, föl kell tennünk, hogy a lélekben bizonyos veleszületett tevékenység létezik, melly azt az érzéki behatások által a külvilág létezésének következtetésére vezeti. Reid tehát a józan felfogás elveit akarta támogatni a bölcselém ellen, melly azokat megsemmisíteni igyekezett. Míddön azonban minden hasonlóság létezését tagadja a *sensatio* és *perceptio* között, ő is megfosztja a megismerést a biztosságtól, s ugyanazon ideismusba esik, melly ellen küzdeni akart. Ellentétben Lockéval azt tartja, hogy az érzéki észrevévést megelőzi az ítélet, melly által felismerjük amannak valóságát, s hogy az értelem első működése a *synthesis* és nem az *analysis*. De míg ezzel legyőzte Locke hiveit, nem vette észre, hogy maga az ítélet is valamely egyszerű, általános eszmét tételez föl, mert lehetetlen akként ítélni, hogy létezik valamely dolog, ha nem birunk a létezés eszméjével.

Brown Tamás, Kirkmabreckből (1778—1820), ki szintén megtámadta Humét, nem hiszi, hogy Reid közvetlen észrevévése elég legyen a külső világ létezésének bebizonyítására, s helyett inkább az eszmék sugallatát állítja az összes értelmi és erkölcsi tünemények okául.

Stewart.

Dugald Stewart, Edinburgból (1753—1828), a skót iskola tapasztalati módszerét követve, állítja, hogy nem minden eszme származik az érzéki észrevévésből, s hogy az ember általános esz-

méket alkothat magának, midőn nevekkal látja el a dolgokat; illyformán a jelenkori nominalisták megalapítója lett. Reid tagadta, hogy bármi léteznék az észrevett tárgy és a lélek között, melly azt észreveszi. De ha csakugyan létezik a valamely egyén által észrevett tárgy, az általános eszmék csakis a lélekben léteznek, azért Reid nem talált módot azok megmagyarázására. Stewart egyszerűbbnek vélte tagadni azokat, és állítani, hogy csak pusztai nevek. Nem vette észre, hogy pusztai nevek elégtelenek megmagyarázni ama tényt, mellynél fogva a lélek lehetséges lényeket képzelhet és pedig nagyobb számban, mint ama lények összesen, mellyeket az érzékek segélyével észrevett; erre továbbá nem elégségesek a magukban az egyénekben észrevett és hozzájuk tartozó tulajdonságok eszméi, hanem szükséges, hogy az ész magukban fogja fel eme tulajdonságokat, vagyis elválasztva az egyénektől, s mint pusztán lehetségeseket; emellett a jegyek elégtelenek annak megmagyarázására, hogyan jutunk el az általános igazságokhoz, ha csak meg nem engedjük, hogy ezek is létező valamik.

Az általános eszmék eredetének kérdését tehát nem oldja meg a skót iskola, s Cartesius óta a bölcelem visszament a kétség és az anyagelviség felé.

Wolf.

Németországban Leibnitz után Wolf Keresztély (1679—1764) kit már említettünk a publicisták között, a bölcelem szétszórt elveit néhány egyszerűre akarta visszavinni s ezeket mértani rendszerrel terjeszteni elő. Az erkölcsiség főszabályául önmagának tökéletesítését, s mások tökélyesülésének előmozdítását állította fel. Ő tehát szorosan az észhez tartotta magát s szigorú következetességgel vonta ki belőle egész rendszerét, melly ennekfolytán, noha nem bírt alappal, sokak tetszését megnyerte. A bölcselmet, melly szerinte minden létezőnek és lehetségesnek tudománya, elméletire és gyakorlatira osztotta fel; az első, logicára és metaphysicára osztva, az ontológiát és theológiát foglalja magába; a második gyakorlati általános bölcsészetre, erkölcsstanra, természeti jogra, politikára oszlik; a későbbiek hozzácsatolták még a szépészetet (aesthetica). Ezen szigoruan mathematicai rendszer, ezen szabatos terminologia, ha jobban határozta is meg a fogalmakat, gyakran formalismussá fajult. Később Lange Joachim kimutatta, mennyire hajlik az istentagadáshoz, s azért el is tiltották az iskolákban. Több eredménynyel támadta őt meg Crusius, ki Istent állította fel a világ korlátlan alkotója s a morál egyedüli olve gyanánt. Később

azonban úgy Leibnitz mint Wolf követői Locke empirismusának engedték át a tért, inkább az alkalmazások különfélesége, mint az elvegyeége után törekedvén. Némellyek valamely rendszer kizárólagos uralma ellen az eclectismust állították fel; így a szépész Sulzer átültette Németországba Hume bölcsészettét; Basedow a boldogságot, a belső beleegyezést és az analogiát állította fel az igazság elve gyanánt; Mendelsohn és mások egy adag régi dolgot keverték az újabbak közé; Tetens kifejtette Locke tanainak következményeit anélkül, hogy az anyagelviségbe ütődött volna. Legtöbben a szkepticismust fogadták el, nem meggyőződésből, hanem azon ür miatt, melyet a dogmatismusban találtak¹⁾.

Kant.

Ideje volt már egy újabbal váltani fel eme bölcselmet s más utat választani a bizonyosság keresésében. A bölcsészeti forradalom létrehozója Kant Emánuel volt, Königsbergből (1724—1804), olyf éríu, kinek összes életeseményei műveiben állanak, s ki bárki másnál határozottabban valósította a jelenkoriak amaz eszméjét, melly szerint a bölcsелеm tárgya tisztán az emberi lélek (spiritus) önmagában véve, különválasztva mindattól, mit érint, gondol, föl-tételez.

Az igazság nem tűnt fel szemei előtt rögtön, sőt inkább látjuk, hogy tanai lánczolatos összefüggésben állanak elődei tanaival, s mintegy ezeknek következménye; Cartesius azon alapkérdés fejtegetésében: *Tudhatok-e én valamit? mit tudhatok?* állítá, hogy az érzékek megcsálnak bennünket, s azért csakis kételkedhetünk az érzékek alá eső tárgyakról, csupán arról levén bizonyosak, hogy semmi sem bizonyos. Mialatt azonban minderről kételkedik, nem kételkedhetik saját maga létezéséről, vagyis arról, hogy létezik az, aki kételkedik; ennek folytán a következő alaptételt állította fel: *Gondolkozom, tehát vagyok.* Következésképen előtte bizonyosabb a lélek (anima), mint a test létezése; a tökéletes lény eszméjében okvetlenül befoglaltatik a létezés eszméje, miért Isten bizonyosan létezik; minthogy pedig Isten csak igazmondó lehet, nem akarhatott megcsalni bennünket, s következésképp a testek is léteznek.

Cartesius ekként a hit egy tényéből indult ki, de megszünt

¹⁾ Stanley és Jonsius szegényes értekezései után Deslandes bocsátotta első ízben közre *A bölcseszeti üszeteli történetét* (Amsterdam 1737), mit ő az emberi lélek története gyanánt képzelt. A czél magasztos, noha nem képes állandóan feléje törekedni.

figyelemmel kísérni az öntudatot, miután csupán a gondolatot látta benne, s egyidejűleg nem alapította meg az öntudat és a tiszta ész tekintélyét. Nagyobb elterjedést adott Galilei amaz állításának, melly szerint a testek másodlagos tulajdonságai csupán az egyénben léteznek, s a testek lényegét a kiterjedésbe helyezte; illy tévedésbe esett az által, hogy nem vette figyelembe, miszerint összes érzéki észrevéseinkben, bármennyire egyéniek (subjectiv) is, mindig létezik valami az egyénen kívül. A másodlagos tulajdonságok mellett általa felhozott érveket Bayle arra használta fel, hogy a fő tulajdonságokat, s ezek között a kiterjedést is, egyéniek gyanánt tüntesse fel. Egy a d h o m i n e m érvvel mondá, hogy mi a kiterjedésről csak érzéki észrevévés által nyerünk tudomást, mint-hogy pedig az érzéki észrevévés egyéni, ilyen a kiterjedés is. Innen kiindulva Kantnak többé csupán a külső é r z é k a l a k j á - n a k címét kellett föltalálnia, azon ügyesség megjelelésére, mellynél fogva az egyén képes tudomást nyerni a térről.

A feltalálónál azonban inkább a módszert kell kutatnunk, melly az alkalmazás hibáit is tuléli. Cartesius példát nyújtott az egész metaphysicának valamelly lélektani adatból való lehozására; jelenleg tovább akarták vinni az öntudat megfigyelését, s mielőtt lehozásokat eszközölnének, el akarták ismerni mindazon elveket, mellyek ép olly szükségesekül tünnek fel előttünk, mint a gondolat létezése. Illyesmihez fogtak a skótok, kik a módszerrel akarták befejezni a bölcsészetet; mit sem találnak fel, de kiküszöbölik a régi tévedéseket; tagadnak miként Locke, de legalább eljutnak néhány állításig; megalapítják az eredeti tehetségek tekintélyét s rámutatnak az igaz utjára.

Kant gyöngéknék találván a skótok érveit, ama ponton fogta fel újra az ismeret kérdését, mellyen Berkeley hagyta, s visszavetve a titkokat, a bölcselkedés mélyébe vetette magát. Elfogadva d' Alembert problemáját, először is egy olly tudomány szükségességét fejtegette, melly megmagyarázza a külső tapasztalás lehetőségét. De vajjon nyerhetünk-e illy tudományt pusztán a tapasztalás által nyújtott ismeretekből, vagy talán léteznek az érzéki észrevévésektől független s az értelem (intellectus) által alkotott ismeretek is? Locke megengedte az utóbbiakat. Condillac maga is bevallotta, hogy a megismerés eredetét lehetetlen csupán a tényekből kimagyarázni; annyira igaz ez, hogy feltevésekből indult ki s az okoskodásra vont következtetést, mi által akarátja ellenére is kimutatta, hogy az ideológiát a priori kell megállapítani s úgy a belső mint a kül-

ső tapasztalásra irányozni. Leibnitz, utálva a köznapias bölcsészetet, elvetette Locke tabula rasáját, s akként gondolkozott, hogy az érzéki észretevés a lélek benső erejéből származik, s hogy léteznek olly észretevések a lélekben, amelyekről nem bir öntudattal. Ha vannak összetettek, ugymond, vannak egyszerűek is, s ezen eredeti egységeket monas-oknak nevezte. Valamelly egyszerű lényeg (substantia) nem fogadhat be kívülről sem lényeget, sem melleseget (accidens); a lélek monas, következésképen mit sem fogadhat be kívülről, s az érzéki észretevés nem egyéb, mint bizonyos változás, mellyet a lélek önmagában hoz létre bizonyos külső erő által. Ez az előállító (repraesentativ) erő, mi elégséges oka az érzéki észretevéseknek s lényege és természete a léleknek. Ezen erő következtében a léleknek okvetlenül kell birnia érzéki észretevésekkel. Isten azonban olly módon teremtette a lelket, hogy előállító erejéből a képek (repraesentatiók) egész sora származék, mellyek mindegyike a megelőző képben birja elégséges okát; Isten ezáltal meghatározta mindegyik lélek állapotainak egész sorozatát. Mialatt tehát a többiek mindent tagadtak, tabula rasának tekintvén a lelket, ő megint nagyon is sokat tulajdonított neki, mindent belőle származtatván.

Kant Locke nyomán vallotta, hogy minden ismeretünk a tapasztalásból származik ¹⁾; észrevette azonban, hogy Locke nem tette vizsgálat tárgyává, vajjon lehetséges-e ezen tapasztalás, ha a léleknek csupán érzéki észretevések tulajdonittatnak, miért is azt állította, hogy az a priori ismeret szükséges és egyetemes. A logica megszilárdult, mióta szabályai függetlenekké tétettek az alkalmazásoktól; a mathematica haladásnak indult, miután állandó tulajdonságainak kutatásához fogtak: ekként a metaphysica sem alakulhat meg, míg szabályai a tárgytól függetleneknek nem tekintetnek. Kant tehát a megismerés alanyára akarta átvinni a kutatásokat, mik eddig a tárgyra voltak irányozva, épügy, mint Kopernik, ki képtelen levén megmagyarázni a világot, ha az egeket forgatja az ember körül, az embert forgatta a nap körül. A vizsgálódást tehát először is az értelem műszerére kell irányozni.

Minden tételben egy általános és logikai elem, továbbá részletes, változékony, mellékes elemek léteznek. Ezen mondás: ama gyilkosság egy gyilkost és egy meggyilkoltat tételez föl; vál-

²⁾ *A tiszta ész criticájád* (1781—87) a következő, teljességgel nem criticala dogmával kezdi meg: *Nincs kétség benne, hogy minden tudásunk a tapasztalásból kezdődik.*

toznak a körülmények, változik az eszköz, de mindig változatlan amaz általános elv, miszerint minden gyilkosság valamely gyilkostól származik, s egy másik, még általánosabb, hogy minden accidensnek oka van. Ez lenne az alak, a többiek pedig az anyag. Az anyagot a külvilág szolgáltatja, de nem az alakot, miértis ez a külvilágból, az alanyból származik. Az ismeretek tehát vagy alanyiak (subjectiv), vagy tárgyiak (objectiv). Mint-hogy pedig az anyag csupán az alak által leszen valóságos ismeretté, ennél fogva a tárgyi csak az alanyi által válik előttünk ismertté. A tanulmányozásban a gondolatból, az alakból, nem a tárgyból kell kiindulni, minekfolytán a metaphysica kiindulási pontja is megváltozik. Helytelen tehát úgy az érzéki észrevevések tana (sensismus), mint az ideismus, mert az anyagból indulnak ki az alakra, a tárgyból az alanyra, a létezésből a gondolatra, az ontológiából a lélektanra.

Reid belátta, hogy a priori ismeretnek mi köze sincs az érzéki észrevevésekhez, hanem amaz ez utóbbiak alkalmával ébresztetik föl bennünk. Nem kereste, hogyan történik ez, míg Kant innen indult ki. Ugy látszott neki, hogy a tárgyak nem pusztán az érzéki észrevevések, hanem ezek (materia) és a lélekben rejlő tulajdonságok (forma) gyüledéke (aggregatum). Az érzéki észrevevések az észrevevő tehetség anyagi eleme; alaki eleme az idő és a tér, észrevevésünk alakjai. Az értelem összegyűjti a tapasztalás által nyújtott anyagokat a négy categoria, vagyis az anyagnak a tapasztalástól független fogalmakkal való összekapcsolása módjai által, mellyek az érezhető intuitiók alakjával egyesítve, az értelem alakító elveit képezik. Találmányát más rendbeli igazságokra alkalmazva, úgy találta Kant, hogy eszünk vagy több részre osztja az eszmét, mi ellemzésnek (analysis), vagy egy eszmévé kapcsolja össze azokat, mi összetételnek (synthesis) nevezetik. Elemző ítéletek által az alanynak valamely, lényegesen hozzá tartozó jelzöt (praedicatum) tulajdonítunk, mint midőn ezt mondjuk: A háromszög három oldallal bíró ábra; az összetevő ítéleteknél a jelző több valami annál, mi az alanyban gondoltatik, mint midőn ezt mondjuk: Az ég derült.

Hogyan jönnek ezek létre a mi elménkben? Az elemző ítélet már létezőnek tételezi föl az összetevő ítéletet, mert csak azt lehet szétszedni, ami össze van rakva. Ha most figyelmünket az összetevő ítéletekre irányozzuk, úgy találjuk, hogy némelyek a tapasztalásra vonatkoznak (tapasztalatiak, empiricusok), má-

sok pedig a priori alkotottak. Az előbbieket alkotásánál nincs nehézség; a tapasztalás támogatása azonban hiányzik az a priori-aknál. Honnan származnak az illyféle ítéletek jelzői? az érzékek nem szolgáltatják nekünk azokat, miértis önmagunkból kell vonnunk és el kell hinnünk, hogy bizonyos bámulatos energia létezik bennünk, melyből a dolgok fájának (species) jelzői származnak. Minthogy eme jelzők a priori léteznek bennünk, okvetlenül szükségépenieknek és egyetemeseknek kell lenniök.

A bölcsészetnek igyekeznie kell elősorolni eme jelzőket, melyek nélkül nem léteznének az általunk észrevett tárgyak; ki kell fejtenie azon módot, melylyel elménk a tárgyakra alkalmazza eme jelzőket, s ismereteinek tárgyait alkotja belőlök. Hozzá kellett tehát fogni úgy az elméleti, mint a gyakorlati, valamint egy harmadik észnek is általános megbírálásához, mely utóbbi megállapítja az elsőnek szövetségét a másodikkal. Ami az elsőt illeti, az észre-vevésnél meg kell különböztetni az érzékek által nyújtott anyagot és a tapasztalást megelőző alakot; minthogy az eszmék alkotására nem elég a szenvedőleges észre-vevés, hanem az észnek tényleges működése is kívántatik, mi önkénytiségnek (spontaneitas) nevezhető.

Össze levén gyűjtve az intuitiók az eszmék alkotása végett, az értelem össze akarja foglalni azokat, hogy ítéleteket hozhasson. Minden ítélet vagy a mennyiségre, vagy a milyenségre, vagy a viszonyra, vagy a módozatra (quantitas, qualitas, relatio, modalitas) vonatkozik, mely négy alap-módból tizenkét osztály (categoria) származik: egység, többség és egyetemesség; valóság, tagadás és korlátolás; lényeg és mellesleg, okiség és függés, hatás és visszahatás; lehetőség, létezés, szükségesség ellentéteikkel. Ezen categoriák tiszta fogalmak, melyek az egy közvetítő, az idő által az észre-vevés látmányaival egyesítve a gondolat tárgyát képezik s melyek szerint minden ítélet alakul, nem a tapasztalásból származnak, hanem az értelem általános szabályai.

Ama tény, mely az ítéleteket az egységre viszi vissza, az okoskodás, mely által az ész az értelemtől különválva működik s melynek föladata azon abszolút föltétel keresésében áll, mely szerint az előzményekből (praemissae) következtetések vonatnak. Minthogy pedig három általános alakja van az okoskodásnak, föltétlen (categorica), föltételes (hypothetica), szétválasztó (disiunctiva), azonképen szintén három eszme alapítja meg az abszolút föltételt mindegyik okoskodási alakra nézve. Ezen eszméknek azonban

egyikét sem szolgáltathatja a tapasztalás, mely csupán a tüneményeknek felel meg és semmi általános vagy absolut dolgot nem állít elénk. Illy fogalmak tehát a priori-ak, s az ész, ezekben tekintve, tiszta.

Szóval, az emberi megismerés egy tapasztalati, s egy, az értelemről származó elemből áll; a tiszta ész ismeretei nem bírnak tárgyi valósággal, minthogy az nem az intuitiokra, hanem az értelem által hozott ítéletek alakjaira gyakorol befolyást. Az észszel ellenkezőleg cselekszünk, midőn amaz ismeretek segítségével élő lényeket akarunk fölfedezni a látható világon kívül, minthogy az emberi tudás elé a tapasztalás vet határt; nem kevésbé tévedünk akkor is, midőn az ész ismereteit nem csupán ítéleteink rendezésére használjuk, hanem a tapasztalás tényeire is akarjuk azokat alkalmazni, miből az antinomiák keletkeznek. Az általunk természetieknek nevezett törvények saját értelmünk törvényei, mellyeknek aláveti a természetet ¹⁾.

Kant, ki mint igazi forradalmár megveti ellenfeleit, azon ér-

---

¹⁾ Ha épen tetszik, a következő képmen hasonlíthatjuk össze Kantot a megelőzőkkel:

Locke mondja: Az értelem első működése az elemzés (analysis).

Az *ideologok*: Az értelem első működése az összetevés (synthesis); ez csak az érzéki észrevéveéseket állítja össze.

A *transcendentalis bölselem*: Az értelem első működése az összetevés, mely azonban nem csupán az érzéki észrevéveéseket állítja együvé (combinare), hanem némelly alanyi (subjectiv) elemeket is, mellyek bennünk az érzékektől függetlenül léteznek.

Condillac: Minden emberi tudás az érzéki észrevéveésekből származik.

Kant: Minden emberi tudás az érzéki észrevéveésekkel kezdődik, de nem származik minden az érzéki észrevéveésekből.

Leibnitz: Léteznek a priori ismeretek; ezek önmagukhoz hasonló ösmintákkal (archetypus) bírnak.

Kant: Léteznek a priori ismeretek, de nincsenek ösmintáik, mellyeknek megfelelnének, hanem egyszerű alakok valódi érték nélkül.

Leibnitz: A szükséges igazságok a meghatározó éssz és a létezés szabályozó elvét, vagyis a világegyetem törvényeit foglalják magukban.

Kant: A szükséges igazságok a tapasztalás alaki feltételeit foglalják magukban. Ezek nem a dolgoknak önmagukban, hanem a tüneményeknek törvényei. A dolgok önmagukban (noumenon) nem ismerhetők meg sem a priori sem esetleges adatok által. Az a priori rend tiszta eszmény, az állandó tünemények rendje, mellyek az érzéki észrevéveés mulékony és esetleges tüneményeivel kapcsolatosan a testek és az *én* együttes tüneményeit és a tüneményi természetet (natura phaenomenica) képezik. Ez utóbbin kívül a szükséges igazságoknak nincs értékük.

demmel bir, hogy minden jelenkori bölcsésznél helyesebben választotta el az észrevevést az értelemtől, az intuitiót az eszméktől, s belátta, hogy az értelem összes működései ítéletekre vihetők vissza; következésképen, hogy mindenekelőtt az ítélet functióit kell vizsgálni. Locke látván, hogy némely eszmék az érzéki észrevevések folytáu keletkeznek, ebből azt következtette, hogy valamennyi azokból származik; Kant látván, hogy némely eszmék nem származhatnak belőlök, ebből azon következtetést vonta, hogy az eszméket nem az érzékek szolgáltatják. Az előbbi nyomán oda jutunk, hogy az érzékeken kívül minden értelmi életet tagadnunk kell, s egyenesen az anyagelviség felé sodortatunk; Kant hatalmas ellenhatást kelt, s míg az encyclopaedisták azt mondják: Tapintsatok, hasonlitsatok, ítélgetek, — ő elismeri az öntudat kinyilatkoztatását, melly független az érzékektől, s bevallja, hogy minden eszme a tapasztalásból származik. Ez azonban elégtelen valamennyinek megmagyarázására, s azok az egyének ön-maga fölötti elmélkedéséből is keletkezhetnek.

De azt kérdehetjük Kanttól, vajjon csakugyan léteznek-e a priori syntheticus ítéletek, vagyis olyanok, mellyeknél a jelző nem a tapasztalásból vétetik? Az általa felhozott példák bizonyára nem ilyenek¹⁾, miértis elővén a suppositum, a bölcselém általános problémájának, vagyis annak kutatása sem lehet helyes, hogyan lehetségesek az a priori syntheticus ítéletek.

Az sem igaz, hogy a négy categoria az értelmi észrevevés föltételei, minthogy azok csupán a kül dolgok létezésének föltételei. De ha fölállította is a categoriákat, nem magyarázta meg az értelmi észrevevés természetét, vagyis hogyan lehetséges az ugyanazonossági viszony a külön dolog között a tárgyban s az egyetemes dolog között elménkben. Ámbár tehát látszólag eredeti, voltaképen csak Reid elméletét fejt ki; miként ez, semmi veleszülöttet nem tulajdonít a léleknek, hanem a külvilágot létrehozó erőt tételez föl benne, melly változhatlan törvényeknek van alávetve. Megczáfolni akarta Berkeley ideismusát, valójában pedig csak az értelembe helyezte át az érzékek helyett, mert ha az érzéki észrevevések tárgyát lelkünk szolgáltatja, olly általános ideismusba esünk, melly az embert barmilly bizonyosságra képtelennek nyilvánítja. Illyen a *criticismus*, melly a kül dolgokat is a pusztá eszmére viszi vissza.

¹⁾ Szemmel láthatólag kimutatta ezt Rosmini. Lásd *Sulla Filosofia; Documenti alla Storia Universale* című művünk VIII. sz. alatt.

Tagadva az okiságot, Hume lehetetlennek nyilvánította a metaphysicát mint tudományt. Kant elfogadta ezen kijelentést, tekintve, hogy tudásunk nem terjeszkedik túl a tapasztalás határain, hozzátette azonban, hogy a metaphysica tény, mint lelkünk (spiritus) természetes dispositiója. Látván ugyanis egymásba fűződni a tüneményeket, önkénytelenül is kutatjuk, vajjon volt-e a világnak kezdete, van-e határa a tért illetőleg, s léteznek-e oszthatatlan testek? Ezen kérdésekre nem ad választ a tapasztalás, miből az következik, hogy lelkünk (spiritus) igyekszik túllépni ennek határait. Az is bizonyos, hogy hasonló kérdések fejtegetésében az ész ellenmondó következtetésekre jut. Honnan származik ezen transscendentalis illusio, mellynél fogva az ész az észrevehetőn túl levő valóságot kénytelen megállapítani? honnan az ész összeütközése önmagával, midőn majd azt következteti, hogy korlátolt a világ, majd azt, hogy nem; majd azt, hogy örök, majd meg, hogy mulandó?

Kant tehát hozzáfog a természeti metaphysica eredetének kutatásához, s kimutatja, hogy az ész ama tehetség, melylyel az általános elvekből külön következtetéseket vonunk le. Már pedig minden okoskodás lehozását föltételosnek tekinthetjük, mellyből egy olly elvre megyünk vissza, melly ismét egy másik okoskodás következménye, s így megyen ez mindaddig, míg végre egy abszoltnál vagy föltétlennél vagyunk kénytelenek megállapodni, mi magának az észnek lényegében alapszik, s minden oki egység alapjává leszen. Ez a priori syntheticus elv, miértis, ha, miként mi tettük, tagadtatik az illy itéletek létezése, a criticismus egész metaphysicája halomra dől.

Az értelem, mint transscendentalis tehetség, a fogalmak tehetségének nevezhető, az ész pedig az absolut tehetségének. És itt Kant meghatározza a különféle categoricus, föltételes vagy szétválasztó okoskodásokat, mellyekből az Én psychologiai, cosmologiai és theologiai eszméjét vonja le, ebből azt következtetvén, hogy azok valamennyien a transscendentalis paralogismusokon alapulnak, mellyek által a fogalomból a tárgyra önmagában vonunk következtetést s ezáltal eszünk tul-emelkedik a tapasztaláson. Ez nagy ür, mellyet kikerülhetünk, ha a helyett, hogy megengednök neki, miszerint a lényeg categoria, azt inkább dolognak tekintjük önmagában véve; ha elhiszszük, hogy csalatkozhatlan ama benső érzés (sensus intimus), melly az Ént lényegnek tünteti fel előttünk, s hogy valóban létezik és

kivételt nem tűr ama törvény, melly szerint nincs okozat ok nélkül.

Megengedve, hogy az érzékek működése csak egyszerű észrevevéseket nyújt, Kant kizárja azt a bölcsészeti térről, mi által az ész merő lehetőségekre oszlik s megfosztatnak valódi értékektől az Isten, a lélek, a jó, a rossz eszméi, mint amellyek tullepik a tapasztalás körét. Megijedve eme következtetéstől, Kant kénytelen volt a természetben keresni tájékozást s elvetni saját rendszerének következményeit, ujra felépítvén ekként az akarat erejével azt, mit lerontott az ész erejével. A gyakorlati észhez folyamodott tehát, mellynek célja a jó és a rossz, s miután számüzte az absolutumot az értelemből, vissza akarta ugyanezt állítani az erkölcsstanban. Az akaratot egy anyagi és egy formalis elem határozza el, vagyis olly indokok, mellyek az érzékekre hatnak, s érdeknélküli, csupán a tiszta észre vonatkozók, mellyek ezen categoricus imperativusra vezethetők vissza: Cs e lekedjél olly szabály szerint, melly az észszel bir ó l é n y e k általános törvényeül legyen tekinthető.

A következő három szükségességet állítja fel: szabadság, a lélek halhatatlansága, Isten létezése. Ugyanis ha az ember nem volna szabad, elhatározásait csak saját hajlamainak tulajdoníthatná. Az embernek az erény bizonyos eszménye után kell törekednie, melly fölötte álljon az élvezeteknek; ez örökös, csupán a halhatatlanság által valósítható haladást tételez föl. Legfőbb célja nem a boldogság, mire az ösztön is elég lett volna, hanem az erény: már pedig az öszhangzat ez utóbbi és a boldogság között bizonyos, a természettől független s értelemmel és akarattal felruházott okot, vagyis Istent tételez föl.

A gyakorlati és elméleti ész elvei különválva maradnának, ha az ember nem birna bizonyos külön tehetséggel a természet világára alkalmazni a szabadság világának fogalmait. Ez az ítélési tehetség, mellynek két módja van: vagy az eszközök öszhangzását tekinti a dolgok alakjaiban, ollyképen, hogy bizonyos gyönyörérzetet okoznak, s akkor aesthetikai, vagy pedig pusztán logicaileg veszi azt tekintetbe olly célból, hogy a dolgok ismeretére jusson, s akkor teleologiai. A széptani ítélet criticaja a szépnek, vagyis a képzelem és az értelem közti öszhangzás érzetének, továbbá a fönségesnek elmélete, mi nem egyéb, mint tehetetlenségünk érzete, mellynél fogva képtelenek vagyunk felöielni képzelmünkkel az ész által elénk tárt eszméket. A tele-

ologicus ítélet criticája a természet elméletét foglalja magában az eszközök és a czélok közötti viszony szerint.

Azt hitte Kant, hogy illy módon sikerül helyrehozni az előbbi rendszerek tökéletlenségét, befejezve az észnek már Cartesius által megkisérlett bírálatát s megpróbálva Baco és Leibnitz elveinek összeegyeztetését. Mindezt olly sajátságos (bizarr) alakban, annyi neologismussal és formulával adta elő, hogy ő csupán az ítélethez és a hideg észhez szól; de ama rideg elemzésekben, teméntelen megkülönböztetésekben, mik valóságos algebraja az értelemnek, nem annyira az igazság nyugodt kutatóját, mint inkább egy enthusiastát látunk, ki rendkívüli férfunak akar látszani; gögös embert, ki önmagát a szegény ügyefogyott, a vakeaset és csalódás játékszerét képező emberiség fölött állónak képzei. Hiába igyekezett megdönteni a criticával a valódi szkepticismust. A természet legfőbb törvényhozása, ha csupán értelmünk tehetségeiben létezik, ingadoz, s tehetségeink nem juthatnak el az okok és okozatok megismerésére, mi a tapasztalati intuitio számára van fentartva.

Leibnitz mondá, s a történelem bölcsészete igazat ad neki, hogy a rendszereknek többnyire igazuk van abban, amit állítanak, s csupán abban nincs igazuk, amit tagadnak. Ez kiválóan bizonyul Kantnál. Ezen rendkívül éles elme, kit bámulnak de nem olvasnak, ha tévedt is egészben véve, de nagy hasznára vált az igazságnak számos nézetei által, kiküszöbölvén a merő empirismust, s ismereteink egyszerű és transcendentális elemeire irányozván a figyelmet. Figyelmét a történelem sem kerülte ki s azt mondá, hogy valamint Copernicus fölfedezte, hogy a nap a bolygó-rendszer központja, azonképen arra is rá fognak jönni valaha, hogy az ember az erkölcsi rendszer központja. Föltette ugyanis, hogy bizonyos törvénnyel, bizonyos rendeltetéssel bir minden dolog s annál inkább az ember, kinek természeti tehetségei kell, hogy teljesen kifejlődjenek bizonyos célra, csakhogy nem az egyénben, hanem a fajban; míg ugyanis az egyének elvesznek, a faj halhatatlan s a maga hasznára fordítja minden nemzedék vívmányait. Már pedig a legfontosabb feladat, mellyre az embert a természet sarkalja, polgári és egyetemes társaság alapítása, melly fentartsa mindenkinek jogát és szabadságát; valóságos egyetemes történelmet lehetne írni a természet ama célja fölött, hogy tökéletes polgári társadalmat hozzon létre.

Kijelölt továbbá bizonyos határokat a jogtudomány és a rokonágak között, s az előbbibe behozta a tiszta ész alakjaiból vett

alaki elveket, miáltal valóságos tudományt alkotott belőle. A kor sophismái és a protestans hitelvek azonban, mint anyai kortársát, őt is az erő rendszerének megállapítására vitték, oly társas államot állítván fel, mellyben saját jogainak élvezetében mindenki oly módon korlátoztatnék, hogy akarva se árthasson polgártársainak. Vad és lehetetlen zsarnokság.

Kant mindaddig ismeretlen maradt hazájában, míg a hírlapok magasztalni és fejtegetni nem kezdtek; Reinhold jenai tanár pedig Kant mesterkéltsé phrasedológiáját érthetőbb nyelvre változtatta fel. Erre egész sereg vetette magát az ő nyomaira s tulajdonságait hiányait; sokan, kik a criticismus követőinek vallották magukat, dogmaticusokká lettek, minden functiót elemezni akarván, miközben nem gondolva a tapasztalással, transcendentális és nevetéses föltevésekre tévedtek oly dolgok felett, mellyeket tisztán lát az értelem.

Kant kijelentette, hogy nem ismerjük a dolgokat önmagukban; mások tagadták, hogy léteznék valami a tapasztaláson kívül, s nagyszerű felfedezés gyanánt dicsőítették a nagy semmit. Mások ellenkezőleg az emberi lélekből akartak tudomására jutni annak, mi a megismerhető határain túl fekszik. Míg Kant, a critica daczára, azzal dicsekedett, hogy az emberi lélek (spiritus) tehetségeinek biztos számítását alapította meg, követői előkészület nélkül kijelölték a lélek (spiritus) határait, megállapították a születendő tudományok alapjait és ama pontot, a meddig törekedni lehet. Ő új kifejezéseket honosított meg új eszmék számára, míg követői merő műkifejezésekké változtatták a bölcsészetet s ezzel lehetetlenné tették a népre nézve annak megértését. Ő tudós volt, követői megvetették a tudományosságot, s mindent csak saját agyvelejökből akartak kiokoskodni; az encyclopaedicus tanulmány mindinkább terjedni kezdett, háttérbe szorítván a classicusokat.

Fichte.

Kant ezt kérdezte önmagától: Hogyan juthatunk a dolgok megismerésére? s ebből a criticismus származott; továbbá: Mi az, ami van? s ezzel a dogmatismusnak adott létet. Kantnak, midőn az utóbbi kérdésre akart válaszolni, csak kétségei voltak; Fichte (János Ramenauból, Lausitzban, 1762—1814) azt válaszolta: az Én. Ezzel egy új rendszert akart megállapítani oly célból, hogy az egységre vezesse vissza az anyagot és az alakot, s megmagyarázza a képek (representatiók) és

a tárgyak közti viszonyt. Azon körülmény, hogy Kant elmékedéseinek tagadás lön eredménye, arra mutatott, hogy értelmünk korlátolt és tehetetlen, miértis egy ily kiváló észhez kell folyamodnunk, melly felfogja a dolgok lényeges igazságait, s nem lehozza, hanem megalkotja a gondolatot. Kantnál elenyészik minden valóság, kivéve a vázakat (schema) és a fogalmakat, mellyek között a képzelő (repraesentativ) én tűnik fel. Fichte ezen ént az egyedüli, minden kétségen felül álló igaznak tekintette s ezzel a lélektan egyszerre lénytanná (ontologia) változott át. Ebből indul ki A tudomány tana (1794) munkája, mellyben állítja, hogy az öntudat és tárgyai, az anyag és az alakok az én egy ténye által hozatnak létre s összegyűjtetnek a gondolkozás által. Megmutatta, hogy ismeri a criticismus hiányát, midőn azonban mindent megmagyarázni akar, ő is sok dolgot eldöntetlenül hagy; amaz észteni törvények, mellyekre támaszkodik s mellyek a gondolat alakjai, szintén képtelenek értelmünket az alany vagy valamely tárgy valóságos létezésének és lényegének felfogására juttatni. Fichte rendszere tehát Kanténak megtisztítása, amennyiben kibont egy új eszmét ama fentartások és ellenmondások burkából, mellyekbe azt elejénte a józan felfogás (sensus communis) keveri.

Az erkölcsstanban továbbá ismét föleleveníti a stoicusok tanát, ékesen kifejtve a tiszta kötelesség és önmegtagadás eszméit. A cselekvés képezi Fichte bölcsészetének állandó themáját; elveti az iskolák formalismusát, melly gyakran csak a tartalom soványságának szolgál takaróul, s a legfőbb kérdések taglalásába fog, de csak akkor, midőn kilépnek a pusztá szemlélődés (speculatio) állapotából. Így ezen hazafias stoicus, ki csupán a lélekben (anima) hitt, a szellemi függetlenségre alapította az erkölcsstant és az egész politikát. Ő a bölcsészetet a tudomány elméletének, minden tudomány alapjának nevezi, mellynek ép azért elsőben is egy biztos, absolut, közvetlen elvvel kell birnia, melly biztosítsa magát a bölcsészetet és minden emberi ismeretet; másodszor rendszeres alakkal kell ellátva lennie, melly mintául szolgáljon minden tudománynak. Az én lényege abban áll, hogy tudomással bir önmagáról, miértis saját tudomásának tényével megalkotja önmagát s következőképp azt gondolja, ami nem ő, vagyis a külvilágot sőt Istent is. Fichte tehát ahelyett, hogy az öntudat tényéből indulna ki, a gondolat működését veszi kiindulási pontul és saját magára tér vissza. Ebből láthatni, hogy ő egy lényegbe keveri ösz-

sze a tevőlegest a szenvedőlegessel, szenvedőlegessé teszi a tevőlegest és viszont.

Ezen transzcendentális ideizmus, mely átmenetet képezett Kant alanyi (subjectiv) és Schelling tárgyi (objectiv) idealismusa között, a szellemi világ legmagasztosabb problémáihoz emelte föl az elméket, s míg a század az anyagiságba volt merülve, Fichte a szellemi életet tüntette föl egyedül igaz gyanánt. Ebből bizonyos elbizakodottság, mondhatnók vakmerőség származott, mely a nevetségeshez közeledő nagyszerűséggel nyilvánult akkor, midőn Fichte, a tiszta ész Messiása ¹⁾, így szólt a cathedráról: A jövő elűadásban Isten megalkotásához fogok.

A mozgalom ezzel nem ért véget, és Schelling, nem elégedve meg azzal, hogy a megismerés tehetségének megismerésére törekedjék, miként Kant, az ama tehetség által létesített eszméket is meg akarja ismerni. Kant azt mondá, hogy csak az ész bizonyos, a többi kétséges; Fichte ebből azt következtette, hogy tehát a világ létezése teljesen az emberi lélektől (spiritus) függ, s az ész meg is alkotja azt, amit gondol. Schelling ennek alapján akként okoskodik, hogyha az ész hozza létre mindazt, amit magába zár, úgy a lények csak a gondolatnak megfelelőleg léteznek s a világ ugyanazonos az értelemmel, s a természeti bölcsészet az emberi értelem bölcsészetét bírja mintaképül (typus); ennek kimutatására a rendszer és a képzelem kettős hatalmát használja fel, a természettant és a költészetet. Később Hegel, a dolgok amaz absolutumát keresve, mellynek megismerése képezi a tudomány célját, azt mondja annak, ami önmagában, önmagától és önmaga által létezik, ugyanazonosítva ekként a tárgyat az alánnyal.

Kant nyomán tehát, miként már Sokrates nyomán, különféle iskolák keletkeztek. Azon kérdésre: Mi létezik? Kant csak kételkedve válaszolt; Fichte azt felelte: Az Én; Schelling pedig: Az én és az ugyanazonosított nem-én, noha inkább a nem-én, vagyis a természet felé hajolt, mi által a pantheismusra mutatta meg az utat. Minthogy azonban az absolut ugyanazonosság összeegyeztethetlen volt, sokan megint Kant dualismusához tértek vissza, s némellyek Okennel inkább az anyagi, mások Hegellel inkább az értelmi részt választották. Kant azt állította, hogy az eszme csupán önmagát biztosítja; Fichte hozzátette, hogy csupán az eszme biztosítja a létezt; Schelling akként folytatja,

---

¹⁾ Így nevezi őt Jakobi egy igen szép czáfolatban.

hogy a létezés hozza létre a létezést; végül Hegel azt akarja, hogy az eszme legyen a létezés s ezzel a pantheismushoz jut, mellynek következményei, mit saját tanítványai sem titkolnak el, halomra döntik a morált és felláztatják a józan észet, melly immár egészségesebb és szilárdabb elvekhez való visszatérést sürget.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Spanyolország.

Spanyolország, melly egy időben a nemzetek élén állott, később messze elmaradt mögöttük. V. Bourbon Fülöp, ki szintén bebonyolított a század elején kitört harcokba s atyjának politikáját volt kénytelen pártolni, gátat vetett ugyan a hanyatlás elé, de nem vethette meg az ujrafelvirágzás alapját. A türelmetlenség még mindig véráldozatokat követelt, s a Szent-Officium 1725-ben háromszáz, az izlamismus gyanujában álló egyént fogatott el Granadában, kik jószágaiktól megfosztva, börtönre vagy számkivetésre ítéltettek; 32-ben ujra hatályba léptették azon rendeletet, melly mindenkinek lelkismeretbeli kötelességévé tette följelenteni azokat, kik netán a héber, mahomedán vagy lutheránus valláshoz hajolnának, vagy szövetségre lépnének az ördöggel. Fülöp alatt csupán Malaga ötvenkét autodafét látott, Arcos pedig hetvenkettőt.

Az örökösödési háboru alatt minduntalan fel-felmerülő lázadások arra indították Fülöpöt, hogy megfoszsza Aragoniát és Valenciát alkotmányuktól; később az 1713-ki cortesek által megváltoztatta a castiliai örökösödési rendet olyképen, hogy a nők csupán a férfiak kihalása után örökölhessék a trónt, s ezek számára fentartatott a képviselteségi jog¹⁾. Minthogy kárpótlásul

---

¹⁾ Sok szóbeszéd volt ezen törvényről, midőn VII. Ferdinand gyermekek nélkül mult ki (1833). Némelyek azt nagyon helytelenül összeavarták a sálí törvénnyel, melly egyszer-mindenkorra kizárja a nőket a trónöröklés jogából, s melly Franciaországban s a hajdani választófejedelemségekben, vagy ott bir érvénnyel, hol hűbéri jogokból vagy örökösödési saerzódésekből származik, mint a szász, hesseni és brandenburgi családok között (a porosz királyság kivételével). A tiszta sógorodási ágban való örökösödésnél egyenlő joggal birnak az ugyanazon ágból származó nők és férfiak; csakhogy egyenlő rokonsági fokozatok mellett a férfiak előnnyel birnak az idősebb nővérek fölött is, különben pedig

ama veszteségeikért, melyeket Spanyolország az új dynastia miatt szenvedett, ez utóbbi a rend érzelmét és a fegyelem példáját nyújtotta neki; új hadviselési mód tanított, enyhített a szertartások szigorán, s Alberoni bibornok miniszteriumának példája megmutatta, hogy Spanyolország még képes volt vezérszerepet játszani Európában. A grandok rossz szemmel nézték, hogy Fülöp nem volt figyelemmel ama tekintetekre, melyeket ők a maguk számára igényeltek, a nép azonban nem annyira ő rá, mint inkább a kalandor (brigante) Farnese Erzsébet királynéira nehezelt, ki folytatta az Alberoni által megkezdett terjeszkedési tervet s visszaszerezni igyekezett családjá számára azt, mit az előbbi békekötések elvettek tőle. Némi töprelyeket érezvén II. Károly végrendeletének érvényessége fölött, Fülöp lemondott a trónról negyvenegy éves korában (1724), vagyis inkább lerázta magáról az uralkodás terhét anélkül, hogy valaha viselte volna azokat, de megtartotta jövedelmeit, évenként három milliót kötött ki magának, ide nem számítva a Sant' Ildefonsóban felhalmozott kincseket, mely kellemdus kéjlok építése negyvenöt millió piaszterbe került.

Fülöp fogadást tett, hogy többé nem fogadja el a koronát, midőn azonban utódja, Lajos infans himlőben meghalt, egy, theologusokból álló bizottság azon ítéletet hozta, hogy halálos bűn terhe alatt kötelessége újra kezébe venni a kormányzatot; a királyné a hatalom utáni sóvárgásból sürgette őt, miértis késznek nyilatkozott „újra feláldozni saját boldogságát alattvalói javáért.“ Erre egészen a grönningeni Ripperda Vilmos vezetésére bízta magát, ki mint Holland követe jöven Madridba, itt sikerült megnyernie a királyt és még inkább a királyné kegyét, mely utóbbi nagyraírásának és boszterveinek kész eszközül szolgált. Ezen ember nagyszerű terveket kovácsolt az országnak, az ipar és kereskedelem felvirágoztatására, s aranyhegyeket ígért; midőn azonban

---

a római eredetű repraesentatiohoz tartják magukat, oly módon, hogy valamely férfi leánya előnyvel bír a nagybátyja fölött, ha ez fiatalabb volt a leány atyjánál. Így járnak el Angolországban, Portugálban, s hajdan Castiliában, Aragoniában és Navarrában is, mely országok emiatt többbizben változtatták uralkodócsaládaikat. Fülöp az országnak idegenekre való gyakori átszállását a *vegyes sógori* örökösödés behozatalával akarta megakadályozni, mely csak akkor hívja meg a nőket a trónra, ha valamely ágban többé nem létezik férfitől származó férfi. Ezen törvényt VII. Ferdinand eltörölte az 1830. márcz. 39-ről kell pragmaticával, hogy így az örökösödés, testvére, don Carlos, kizárásával, leányát, Izabellát illesse; ezzel ő csak a hajdani örökösödési rendet állította vissza s ahhoz alkalmazkodott, amit az 1789-ki cortesek IV. Károlytól követeltek.

tetre került a dolog, kitünt, hogy csak fecsegni tud, mire a közfelháborodás méltóságából való letételét vonta maga után ¹⁾).

VI. Ferdinand.

Tettünk már említést amaz üzemekről, mellyekkel Erzsébet egész Európát behálózta olly czélből, hogy valamennyi gyermekét trónra juttassa. Üzelmével csak akkor hagyott fel, midőn VI. Ferdinand jutott a trónra (1746), ki őt, noha ellensége volt, tisztelte, nem őszinte érzelemből, hanem gyöngye jelleme miatt. A haláltól való folytonos rettegés miatt buskomorrá lévén s atyjának csak tétlenségét de nem tehetségeit örökölvén, alattvalói által a bücs elnevezéssel rubáztatott fel, minthogy takarékosága és békeszeretete által jobb karba hozta a kincstárt olyannyira, hogy a negyvenöt milliányi adósság helyett, mit trónraléptekor talált, hatvan milliányi készpénzt hagyott maga után; helyreállította a tengerészetet és kijelentette, hogy nem akar alávétve lenni Franciaországnak. Midőn Carvajal József, korlátolt tehetségű, durva modoru, a szertartásokhoz minden aprólékosságban ragaszkodó, de sok józan észszel bíró és szigoru becületességű férfiú lépett a ministerium élére, a cabinet inkább az angolokhoz kezdett hajolni. A francziákhoz ellenben hű maradt Ensenada marquis, kitünő miniszter, ki számos javításokat létesített a pénzügy és ipar terén s halhatatlan nevet szerzett magának (annyira hátra voltak!) a guadarramai nagy ut megnyitásával a két Castilia között, mellyek az ideig összeköttetés nélkül voltak; az angolok ármánykodásai folytán azonban elvesztette méltóságát s kevésbe mult, hogy pört nem akasztottak nyakába. Ekkor bizonyosan tulsulyra kerekedett volna az angol rendszer, ha nem lépett volna közbe portugáli Borbála királyné, ki kevésbbé kedvelvén a cselszövényeket Farnese Erzsébatnél, megelégedett azzal, hogy fentartsa a békét férje, hazája és Ausztria között s pénzt gyűjtsön magának, nehogy szükségét kelljen szenvednie férje halála után. Az udvarnál a királyné, a gyontatőatya és a nápolyi Broschi Károly birtak legnagyobb befolyással, melly utóbbi híres zenész volt Farinelli név alatt s énekével gyakran elűzte Ferdinand buskomorságát, ki emiatt egy kérelmét sem ta-

---

¹⁾ Riporda a segoviai kastélyba záratott (1726), honnan két év mulva egy általa elcsábított leány szabadította ki. Előbb Angolországba, később Németalföldre menekülvén, megint a protestantismusra tért át, s ezzel már haradszor változtatta vallását; megtehet, hogy később törökké lett, midőn egy marocói hadsereget vezetett a spanyolok ellen. Meghalt Teitanban 1737.

gadta meg; s Farinelli mégsem lett sem nagyravágyó, sem pénzsóvár, s mindenkor becsületes, néha jó tanácsokat adott.

Spanyolország és a berbérek közt folytonos harcz létezett, mellyben csak később állt be némi szünet. 1720-ban nagy bajjal vette el Spanyolország Ceutát a móroktól, kik azt Muley-Ismael marocconi császár alatt 1693-ban hatalmukba kerítették. Amint a spanyol tengerészet jobb karba hozott, a berbérek alig szerezhették be első szükségleteiket, miértis Hamburg városával kellett szövetségre lépniök (1750), hogy elláthassák magukat fegyverekkel és hadiszerekkel. A Hausa-szövetség tagjai ama könnyebbitésekért, mellyeket az afrikai és amerikai termények elárusítását illetőleg nyújtottak, számos kiváltságokat nyertek ugy Spanyolországban mint Portugálban. Látván Ferdinand, hogy ők segédkezet nyújtanak a berbéreknek az európai kereskedelem és biztonság megzavarásában, elzárta előttök kikötőit s minden közvetítést meglagadott, míg le nem mondanak az algiriakkal kötött szövetségről. Később, egy újabb harczban a berbérekkel, Spanyolország erőfeszítései eredmény nélkül maradtak; végre 1780-ban békét kötött Maroccióval.

XIV. Benedekkel is kiegyenlítették a hosszú viszályok, abban történvén megállapodás, hogy czentul a király nevezzen ki minden consistorialis, nem különben egyszerű és püspök-székhelyi javadalmakra, ötvenkettő kivételével, mellyekre nézve a pápának tartatott fenn a kinevezés joga, olyképen azonban, hogy választása csak spanyolokra eshessék ¹⁾). Ennek következtében eltöröltettek a bank-czédulák, vagyis bizonyos szerződések az apostoli kamra és a jelölt között, melly utóbbi valamely összeg lefizetésére kötelezte magát, s ha épen nem volt pénznél, csak roppant kamat mellett kaphatott kölcsön; a beneficiumok jövedelmének egy ötöde illy módon Rómába szivárgott. Elvették továbbá a pápától az elhunytak hagyatékai s az üresedésben levő beneficiumok jövedelmei, s ezek az ujonan kinevezett javára tartattak fenn, vagy jótékony czélokra fordítottak, egy részök pedig az ipar és a katonák jutalmazására használtatott. A Szentszék kilenczszáz ezer római scudóval kárpótoltatott, melly összegnek három százalékát fizették; ezenkívül megmaradtak még a Szentszék számára a házassági akadályoktól való fölmentések, mi egy és fél mil-

¹⁾ Tulozták a spanyol papság számát. Jovellanos szerint 1787-ben száz nyolczvanezer egyénből állott, kik közül hetven ezeren a világi papsághoz tartoztak.

liót jövedelmezett. Örökös érvényűnek nyilvánított a Crociata bulla, melyet addig minden ötödik évben meg kellett újítani, s mely által fejenként tizenöt soldo lefizetése mellett fölmentést lehetett nyerni böjti napokon a zsirtalan vagy olajos ételekkel való élés kötelezettségétől.

III. Károly.

Ferdinand feleségének elvesztése után még inkább neki adta magát a búskomorságnak; többé nem fogadott senkit, nem beszélt senkivel, nem változtatott fehérműt, nem beretváltkozott és nem feküdt ágyba; nem sokára ő is követte feleségét. Őt testvére, III. Károly követte, (1759), ki már huszonnégy év óta ült a nápolyi trónon¹⁾; Farnese Erzsébet, ki nem csak beteljesedve, hanem fölülmulva is látta ohajtásait, ismét előjött tizenhárom évi visszavonultságából s halála napjáig megint döntő befolyást gyakorolt. Farinellit elküldötték, s ő Bologna közelébe vonult vissza. III. Károly, ha nem tartozik is ama nagy férfiak közé, kik elég erővel bírnak új életre ébreszteni egy országot, legalább sok javításnak vetette meg alapját. Nem közönséges természeti tulajdonságokka lévén ellátva, mellyek azonban művelés nélkül maradtak, tudott uralkodni önmagán úgy viharban mint szélszélben; szigorú erkölcsű és vallásos volt, anélkül azonban hogy Romától és a gyónatatótyáktól függött volna, maka csul ragaszkodott saját nézeteihez, a vadászat iránti szenvedélye miatt azonban elhanyagolta kötelességeit. A kormányzatban a genuai Grimaldi Jeromos miniszter és Squillace marquis, Károly barátja, vetekedtek a tulsúly fölött. Ez utóbbi a pénz- és hadügy élén állva (1766), számos javítást léptetett életbe, behozta az éjjeli világítást Madridba, eltiltotta a fegyverek, hosszú köpenyek és lehajtott karimájú kalapok viselését, s egyéb visszaéléseket. A nép, melly örömet gyanusítja a pénzügyminisztereket, fellázadt ellene, hogy megölje, mint hogy azonban nem tudta kézre keríteni, kiűzetését, továbbá a kenyér és olaj árának leszállítását s a hosszú öltönyök és lecsüggő karimájú kalapok viselésének újra megengedését követelte; a lázongás csakis akkor csillapult le, midőn a király négy jezsuitát, kezökben feszülettel, küldött a tömeg közé azon meghagyással, hogy igérjék meg minden, okos vagy oktalan kérelem teljesítését. Hallatlan eset volt illyesmi Spanyolországban, s Károly sokáig boszankodott a francziákra, kiket a zavargás szítóinak tartott; Choiseul herczegnek azonban si-

---

¹⁾ Lásd alább a 28 fejt.

került a jezsuitákra irányozni a király gyanuját, elhivatván vele, hogy csakis tőlök származhatott egy oly lázadás, melyet ők oly könnyűszerével lecsilapítottak. Károly ráment a lépre s ettől kezdve buzgón működött a jezsuita-rend eltörlésén. Netáni újabb zavargások megakadályozása végett az új miniszter d'Aranda gróf hatezer naplopót kergetett ki Madridból s huszezer fegyverest rendelt a városba, kiknek segélyével aztán szorosabbra foghatta a féket. Ugyanezen miniszter megjavította a politikai kormányzatot, a hadsereget porosz mintára alakította át, szaporította a tengerészetet, megszorította a nuntiatura törvényszékének jogkörét, a jezsuita-iskolák pótlására újakat emelt; a szent inquisitio, melyet még nem lehetett eltörölni, mérsékelte.

Károly miniszterei közül don Rodriguez Péter, Campomanes grófja, tanult és ügyes férfi, arra fordította figyelmét, hogy egyszerűsítse az adókat, véget vessen a koldulásnak, és felszabadítsa nyűgeiből a gabona-kereskedelmet. A limai Olavideo Antal József (1725—1803), ki Rousseauval és Voltaire-rel való ismeretsége folytán philantropicus és vallásellenes eszméket táplált, melyeket ő különben nem titkelt, azon megbízatást nyerte, hogy tegye termékenyvé a Sierra-Morenát, mely czélből aztán egy, schweiziakból, francziákból, németekből, bajorokból álló gyarmatot telepített le az illető vidéken (1767), az akkori eszméknek megfelelő alkotmányval, s ami hallatlan, még a protestansok is megtűrettek. Egy capucinus barát, ki predikálni jött a gyarmatosok közé, a világi ügyekbe is beleártotta magát, minekfolytán a gyarmatosok panaszt emeltek Olavideo ellen, ki katolikus-ellenes nézetekről vádolva, az inquisitio által két évig tartó titkos pör után arra ítéltetett, hogy nyolcz évet töltsön egy zárdában két barát felügyelete alatt, kik a hitben oktassák; később ne ülhessen lóra vagy kocsira, ne közeledhessék husz mérföldnyire az udvarhoz vagy bármely nagy városhoz; durva és sárga posztóban járjon és csak Granata atya munkáit olvassa. Sikerülvén kiszöknie Franciaországba, itt mint vértanu magasztaltattott a bölcészek által, de elég ideig élt, hogy kiábránduljon csalódásaiból s megírja *Az evangélium diadalát* (—1803).

Károly az ipar és kereskedelem előmozdítása végett a hazai barátai czimű társulatot alakította, s a jelzett célra az üresedésben levő beneficiumok jövedelmeit fordította. A gyarmatok ügye rosszabbra fordult az osztrák házbeli utolsó királyok és az örökösödési háboru alatt, amikor Angolország és Holland megsza-

kitották a közlekedést az anyaországgal. Nehogy hiányt szenvedjenek a szükségésekben, Spanyolország kénytelen volt felhagyni a kizárás rendszerével s megengedni, hogy a francziák kereskedést folytassanak Perúval, minekfolytán Sant-Maló lakosai, kik erre kiváltságot nyertek XIV. Lajostól, francia árukat szállítottak Perúba mérsékelt árakon. Ennek az lön következménye, hogy többé senki sem kereste a spanyolországi árukat, miértis V. Fülöp a béke helyreállta után azonnal kitiltotta az idegen hajókat Peru és Chili kikötőiből s elűzte a hajóhadakat a déli tengerekről, hol nem volt többé szükség rájuk. Hogy azonban megnyerje Anna királynő kegyét, nem csak az assientót engedte el Nagy-Britanniának, hanem arra is felhatalmazta, hogy évenként egy ötszáz tonna terhű hajót küldhessen Portobellóba európai árukkal. Az angolok által elkövetett visszaélések és a spanyolok ellenszegülése ama háborut idézték elő, melyet már előadtunk, s melly azzal végződött, hogy az utóbbiak fölmentettek az assientótól és megengedtetett nekik saját tetszésök szerint szabályozni kereskedelmüket, százezer font sterlinggel kárpótolván az angol Társulatot.

Erre különféle javításokat léptettek életbe; az időszakonkinti hajó-küldések helyett, mi a kereskedőkre nézve hátránnyal járt s csak a csempészeknek szolgált kényelmére, megengedtetett, hogy a közbeeső időben register-hajókat küldhessenek némelly sevillai és cadixi kereskedők, kik erre engedélyt vásároltak az indiai tanácstól; csakhamar annyira gyarapodásnak indultak, hogy 1748 ban a kereskedés már csak külön hajókkal folytattatott. Tagadhatlan, hogy nem kevésbé hátráltatta a forgalmat ama régi szokás, mellynél fogva mindent szabályok közé szorítottak.

A gyér közlekedés okozta, hogy Spanyolország nem ismerte gyarmatainak állapotát s emiatt azok kormányzata sem ment úgy, ahogy kellett volna. Ezen bajon olyképen akart segíteni III. Károly 1764-ben, hogy rendes bárka-közlekedést léptetett életbe Corunna és Havanna, továbbá La Plata között, az előbbi irányban egy, az utóbbiban két hónapi időközökkel; mindegyik bárka spanyol árukkal rakodhatott meg felerészben, s ugyanannyi amerikai áruval térhetett vissza. Az engedmény később kiterjesztetett, s mindegyik alattvalónak meg lön engedve kereskedést folytatni Vento, Cuba, Hispaniola, Marguerite és Trinidad szigetekkel; később Louisianával s Yucatan és Campeche tartományokkal is. Kétséggkívül nem kis érdem volt szembeszállni harmadfél százados e'ötítélettel; a jutalom rögtön bekövetkezett, amennyiben a kereske-

delem tiz év alatt némelly tartományokban megkétszereződött, másokban megháromszorozódott.

Látván a szabadság előnyeit, eltöröltettek ama szigorú büntetések, mellyek a déli tengerekben levő tartományok közötti minden közlekedést sújtottak; ez ép oly zsarnoki mint káros törvény volt, minthogy lehetlenné tette egyensúlyban tartani a hiányokat és a bőséget, kényszerítve mindent Spanyolországból szerezni be.

A gyarmatok belkormányzata szintén megjavított Galvés József minisztersége alatt. Az ügyek és a személyek szaporodásával többé nem voltak elégségesek a bírák, kik a törvényszékeket alkották, s a fizetések sem feleltek meg a hivataloknak; ennek folytán egy általános reform alapján újra felosztattak a tartományok, s Mexico, Peru, Új-Granada alkirályságok, továbbá még egy negyedik is alakítottak, melly Rio de la Platát, Buenos-Ayrest, Paraguayt, Tucumant, Potosit, Santa Croce della Sierrát, Churcast s Mendoza és San Juan két várost foglalta magában; Új-Mexico, Guatimala, Chili, Caracas, Portorico, San Domingo, Cuba és Havanna, Louisiana és Florida független kapitányságoknak nyilvánítottak. A baj gyökere azonban megmaradt s mindig nagy nyűg volt az anyaországgal való összeköttetés; a súlyos adókat és szigorú megszorításokat ravaszsággal kellett kijátszani; a titkos kereskedés többet felénel bitorolta a királyi jövedelmeknek; a többi a bonyolodott kormányzatra ment fel úgy, hogy évenként alig negyven millió folyt be a spanyol kincstárba.

Angolország, az Océán királynéja, boszankodva türte Spanyolország versenyt, s az egész századon át folytonosan a spanyol tengerészet tönkrejuttatásán, oceanon-tuli birtokainak kevesbítésén és azon működött, hogy Spanyolországot is oly függő helyzetbe hozza, aminőben Portugal volt. Gibraltárt már előbb meghódította; később amerikai birtokaira fente fogát, s ama háboruban, mellyet a Bourbon-szövetség ellen indított, elvette Spanyolországtól a Philippinákat és Floridát (1763), volt franczia birtokokat vagyis Louisianát adván kárpótlásul. Minthogy azonban Spanyolország késekedett az átengedett terület elfoglalásával, Louisiana megizlelte a függetlenség kellemes voltát, s a gyarmat államügysze, La Fernière, köztársaságot akart alapítani: vonakodtak abban hagyni a Franciaországgal és szigeteivel folytatott kereskedelmet, miértis csak vérontással lehetett a mozgalmat elfojtani.

A spanyoloknak még az Amerika déli csucsa mellett fekvő Malwina szigetek miatt is kellett hadakozniok Angolországgal; a szigetek a spanyolok birtokában maradtak. Később a portugálokkal viaskodtak a Rio de la-Plata északi partján fekvő s a csempészek menhelyéül szolgáló Santo Sacramento gyarmat miatt, mellyért cserébe nagy területet engedtek át az Amazon-folyó mellett. Paraguay kerület, melly Spanyolország birtokában maradt, buenos-ayresi alkirálysággá emeltetett s kereskedelmi fontossága is növekedett.

Az amerikai függetlenségi harcban a családi szerződés folytán, mint főnebb láttuk, Franciaországgal egyetemben Spanyolország is részt vett, s a versaillesi békében (369 lap.) biztosította a maga számára Minorcát, melly 74 évvel előbb szakított el tőle, valamint a két Floridát is, miért viszont a Providence és Bahama szigeteket engedte át az angoloknak s felhatalmazta őket mahagoni és festő fát vágni Mosquitos partjain; ezenkívül még más előnyökben is részesítette őket. Az említett háboruban Spanyolország huszonegy sorhajót és számos apróbb hajókat vesztett el, emellett 250 millió lira adósságot csinált és saját példájával mutatta meg gyarmatainak, hogy a szerencsés forradalom törvényes is. A példa nem maradt hatás nélkül. Midőn Humboldt Spanyolország újvilági birtokait meglátogatta, ezek 79 szélességi fokot foglaltak el, hosszúságuk egyenlő volt Afrikával, kiterjedésben kétszer multák fölül az Egyesült-Államokat, s erőszben Angolország indiai birodalma is messze mögöttök maradt. Néhány év, s mindebből egy talpalatnyi tér sem maradt Spanyolországnak!

III. Károly utolsó minisztere Florida Bianca gróf volt, nem valami kiváló tehetségű férfiú, ki azonban fel tudta ismerni az érdemet, anélkül, hogy ez benne gyanut keltett volna; noha barátja volt a papságnak, nem türte, hogy világi ügyekbe avatkozzék, s általában önzetlenséggel járt el. A király elé terjesztett számadásából látjuk, hogy miniszterségének tizenegy éve alatt eltávolítottak a koldusok Madridból és más városokból, a királyi alamizsnákat, a papság jövedelmeinek egy részét s a főpapok előlegezéseit fordítván fentartásukra; megakadályoztatott a cigányok csavargása; öntözési és hajózási csatornák nyitattak; gyárak emeltettek, melly célra idegeneket hívott be, vagy belföldieket küldött ki tanulmányozás végett; megvettetett egy növénykert alapja; háromszáz huszonkét hid készítettett és sok megújított; végül ő alatta jött létre az első gyorskocsi-közlekedés Madrid, Bayonne és Cadix között. A királyi bon-ok értékének föllendítése végett, mellyek minden

megválasztás nélkül bocsáttattak ki, egy bank alapítottott hetvenöt milliónyi készpénzzel, mely aztán olly bizalmat keltett, hogy a két ezerre szóló részvények háromezer negyven reálra emelkedtek; mulékony, de üdvös következményü jóllét. Egy új árszabályzat eltörölt némelly terhes vagy káros adókat, mire a vámjövodelmek 60-ról 130 millió reálra emelkedtek. Az indiai kereskedés, mely 1778-ban csak 6.717,291 reált jövedelmezett, 1788-ban, miután szabaddá tétetett, 55.456,949 reál hasznot hajtott. A Philippinák-
kal való kereskedésre Társulat alakítottott 80 millió piaszter alap-
tökével. Azon hajók, melyeknek az indiai árukat Európába, vagy a pénzt a spanyol Indiából Manillába kellett szállítaniok, Cadixból indultak ki, s megkerülve a Horn fokot, horgonyt vetettek Peru partjain, hogy ellássák magukat a vásárlásokra szükséges piaszterekkel; innen a Philippinák felé vették utjokat, honnan aztán a Jöremény-fokon át egyenesen Cadixba tértek vissza. Ekként Spanyolország, mellynek lakosai V. Fülöp alatt alig érték el a hét milliót, a század végével már tizenegy millio lakossal birt, mig az ipar és földmivelés termékei megháromszorozódtak.

Belring és Cook utazásai megismertették az angolokkal Nutka vidékének fontosságát; az egész területet egy hegyláncz és járhatlan erdőségek boritják, kivéve egy keskeny zöld szegélyt a part mentében, mindenfelé öblökkel és kikötökkel, s tekintve magas fekvését annyira enyhe égaljjal, hogy az európai növények eltengődtek benne. A spanyolok a bálnák és egyéb, roppant mennyiségben levő czetneműlok halászata végett már 1774-ben letelepedtek Szent-Lőrincz kikötőjében. A vadbörök- és szörmékkel való kereskedés annyi angol, orosz és franciaia hajót édesgett oda, hogy a nutkai kikötöt Amerika észak-nyugati partvidékének legfontosabb vásárhelye gyanánt tekintették. A gyanakvó spanyolok egy erődöt emeltek a helyszínén s feltartóztattak egy angol hajót, mely hasonló megbizással érkezett oda. Angolország azonban fegyver és alkudozás segélyével teljes elégtételt nyert az állítólagos séreimekért, szabadságot kapott halászni a Csendes-tengerben és a szóban levő partokon, s 1789-ben saját zászlaját tűzte a szétrombolt spanyol erődre.

IV. Károly negyvenéves korában foglalta el a trónt, ép akkor, midőn kitört a franciaia forradalom, mellybe ő is belesodor-
tatott.

V. Fülöp nem akarta behozni Spanyolországba Franciaor-
szágnak sem erkölceit, sem irodalmát, mindazonáltal az utóbbinak

példájára egy királyi akademiát alapított (1714), mely kiküszöbölte a gongorismust s kitűnő szótárt adott ki; ő alapította továbbá a történelmi akademiát is (1735), mely a hazai tudományosság emelésére szolgáló kutatásokkal foglalkozott. A francia befolyás azonban, miként egész Európában, úgy itt is érezhető volt, s míg némelyek annyira odatapadtak saját classicusaikhoz, hogy ezeknek még hibáit is magasztalták, mások meghonosították az akkori elpuhult szokásokat. A szini irodalom inkább megtartotta a nemzeti formákat, ámbar néha a francziák is belekevertetvén, jelleg nélküli szörnyszülötteket hozott létre. Brancas Cadaneo Ferencz, Canizares József, Zamora Antal, Lobo Gellért állottak a conservatívek élén; az ő nézeteiket tükrözi vissza Magans y Siscar Gergelynek *A spanyol nyelv eredete* című munkája is. Az újítókat Luzan Ignác vezérelte, ki egy, ötszáz folio-lapra terjedő költészettant adott ki (1737), francia szerzőkre és példákra támaszkodva; a költészetet az erkölcs tan segéd társává akarta tenni s a formacsin kedvéért lemondott az eszmék merész röptéről, miértis az ókori szinirodalom termékeny rendetlenségét jóval mögéje helyezi a francia mintáknak. Hasonlóan gondolkozik Velasquez Lajos József is ¹⁾, kinek műve izlésre mutat, de képtelen behatolni az elmúlt időkhöz s felfogni azok eredetiségét. A sok vita és szabálygyártás között egy kiváló költő sem tűnt fel a kezdetben olly sokat ígérőleg megindult irodalomban, s kevés más eredeti jött létre néhány *Auto sacramental*-en kívül, mely műfajt később eltiltotta III. Károly 1765-ben.

Mégis midőn Garcia de la Huerta Vincze színrehozta (1778) régi mintára készült *Rachel*-ét, az új darab hazafias lelkesedéssel fogadtatott. Ámbar a nemzeti izlés híve volt, mégis megbajolt a francia tekintély előtt, s a *Spanyol szinügy* címet viselő tizennégy kötetbe, melyeket azért tett közzé (1785—88), hogy ellentmondjon a gallicistáknak, csak felsőbb rendű vigjátékokat (*di cappa e spada*) s csupán egy autót mert fölvenni; említést sem teszzen Lope de Vegáról, másrészről azonban sokat veszen át Calderonból, az előszókban kedvteléssel rántja le az ezzel ellenkező irányt követő szerzőket, valamint az olasz Quadriót, Bettinellit, Tiraboschit is, kik kevésbbé kedvező bírálatot irtak felőle. Hasonló féltékenységgel szedte össze Lopez de Sedano János József ²⁾ a lantos költészet termékeit, mely téren azonban akkortájbán

¹⁾ *A spanyol költészet eredete*, 1754.

²⁾ *Spanyol Parnassus* 1768.

nagyon kevesen tüntek ki; említendők Yriarte, ki kedves meséket irt, Melendez Valdes János, szerelmi és pásztordalok szerzője, kinek hírét népies dalai állapították meg; s végül Moratin, ki csinos és magvas vigjátékokat irt.

Frà Gerundio.

Isla (1714—83) segoviai jezsuitának tulajdonítandó a don Quixotte legszerencsésebb utánczása, ki Gerundio de Campazas barát élete ¹⁾ című munkájában a mesterkélrt irályt és a rosz prédikátorokat teszi guny tárgyává. A capucinusoktól, kikkel atyja igen e'özékenyen bánt, Gerundio sok idézetet tanult meg könyv nélkül, mellyeket nem értett, sok theologiai tételt, mellyeket félre értett, mellyek azonban, az ajándékokkal elhalmozott capucinusok magasztalásának segélyével hirnévre juttatták őt szülőföldjén. Atyja tehát iskolába adja Gerundiót; szerző itt gunyolva rajzolja a modoros tanítást, a helyesírás fölötti komoly vitákat s azon humanista tanár tudatlanságát, ki derüire-borura latin passusokat idéz s ámulatba ejti tanítványait a legbolondabb könyvczimekkel és dagályos könyvajánlatokkal, melly utóbbiak között említjük egy németnek következő dedicatióját: „Az égben és földön létező három egyedüli örökös uralkodónak: Jézus Krisztusnak, Frigyes Ágost szászországi választófejedelemnek, és százzeitzi Mórícz Vilmosnak.“ Gerundiót ráveszi egy predikátor mesterkélrt ekesszólásával, hogy csapjon fel barátnak; továbbá egy laicus, ki lefesti előtte, milly élvezetekben részesülnek az ujoncok, s még inkább azok, kik a szószékre lépve, mindennemű ajándékokat kapnak a hivektől, nem említve a női kegyeket. Frater Balázs, a convent leghíresebb szónoka, különféle utakon és módokon tudja a maga részére hódítania nőket, majd fürtjeinek és talárjának ügyes rendezésével, majd édeskés szavakkal, majd váratlan állításokkal vagy a kíváncsiság felköltésével. Egy izben így kezdi beszédét. Tag a dom, hogy Isten egy lényeg három személyben; valamennyien örülműnek, mire ő így folytatja: Ezt mondja az ebionita, a marcionita, az arianus, a manichaeus, de stb. Máskor ismét a szószékre lépve, így szól: Javatokra lovagok ²⁾!

¹⁾ *Vida del famoso predicador fray Gerundio de Campazas, alias Zotes, escrita por el lic. d. Francisco Lohon de Salazar.* Madrid (1758-70), 3. köt.

²⁾ „*Alla vostra salute cavalieri!*“ mondja az eredeti szöveg, melly sokkal inkább feltűnteti a sz'j'át, minthogy a „salute“ szó úgy az olaszban mint a spanyolban *egészséget is, meg üdvösséget is* jelent. Ford.

rengeteg hahota fogadja a felköszöntést, Balázs testvér azonban ekként folytatja: Nincs nevetni való; a ti javatokra lovagok, az enyéimre, mindnyájunkéra, vett föl Jézus Krisztus emberi testet. Fra Gerundio hasonló mintaképek után indul, hirnèvre és dicsőségre teszen szert, s a szerző elmondja néhány predikációját, mellyek sajtószertű vegyülékét képezik szent és profán dolgoknak, összefüggés vagy benső érzés nélkül.

Ezen gunyirat, melly, mint minden efféle termék, tul van hajtva, feltünteteti előttünk, mennyire romlásnak kellett indulnia az ékesszólásnak, ha már a templomok szószékei, az ékesszólás egyedüli tere, sem maradtak megkímélve az iskola hiábavalóságai- és mesterkélts irányától, a külsin eszelősségig vitt gondozásától, a tudományosság szenvelgésétől, a körmondatok összekuszálásától, a bizarr és váratlan dolgok hajhászásától.

A spanyol don José Samoja következőleg írja le a madridi életmódot 1760-ban, melly különben megegyezett Európa nagy részének életmódjával: „Fölkelés után minden nemes ember először is a borbély művészetének vetette magát alá, kinek teendője sokkal tovább tartott akkor mint most, midőn arcunk két harmadát szőr borítja, s azt senki sem végezte maga. Erre a fodrász fogott hozzá a fej fésüléséhez, kenéséhez, bodrozásához, beporozásához, mi szintén sokáig tartott. Csupán ennek bevégzése után láttak az öltözködés nagy munkájához, melylyel a legfürgébbek sem lettek készen három negyed óránál előbb, annyi sok mindentéle darab és függelék volt, azoktól, mellyek az ujakat peczkelték ki, egészen azokig, mellyek a cipőket szoritották össze. Miután ezen feladat is be volt fejezve, emberünk a kardot kötötte fel s Istenhez fohászzkodott, hogy szép idő legyen. Ha gyalog ment, a legnagyobb elővigyázatra volt szüksége, hogy megőrizze a sártól fehér selyem harisnyáit és à la maho-n-naise cipőit. Ismertem egy tisztet, ki nagy hirnèvre tett szert, mert tél idején végig tudott menni Madridon anélkül, hogy besározta volna magát; ez nem csekély fontosságú tudomány volt olly korban, midőn mindenkinek gyalog kellett járnia, mit mostanság csak kereskedők vagy ügyesbajos emberek tesznek.

„Akkor a kevésbbé függő emberek is bizonyos kérlelhetlen szigorúságu szertartásokhoz voltak kötve, mellyek egy napi nyugtot sem engedtek. Három husvétot ünnepeltek: karácsonkor, vizkeresztkor, és feltámadáskor; idejárult még az illető védszent ünnepe és az ujév napja. Nem tenni tiszteletét ezen napok valamely-

lyikén elég volt arra, hogy két család ellenséggé legyen. A legkisebb utazás általános bucsuzást követelt, mit másnap mindenki lelkiismeretesen visszaadott; ugyanez történt a visszaérkezéskor. Midőn valamely oly szent ünnepe fordult elő, kinek neve el volt terjedve, az idegen valamely városba érkezve könnyen azt hitte, hogy tüzvész vagy lázadás tört ki; oly nagy volt a sürgésforgás az utcákon, egymásba ütközve, egymást taszigálva; a szegény mester-emberek kézzel-lábbal dolgoztak, hogy eleget tegyenek mindazoknak, kiket eme fontos alkalmakkor fésülni, lábbelikkel és ruhaneműekkel ellátni kellett. Ilyen volt a város arczulata ünnepeken.

„Egy óraker szoktak ebédelni; akkor többet ettek mint most s nagyobb ügyesség kívántatott arra, hogy valaki enni tudjon, mint arra, hogy megkeresse az ennivalót. A kézelőkre bizonyos, vastagpapirosból készült burkokat alkalmaztak, s azon szokás létezett, hogy a kezeknek mindaddig tétlenül kellett maradniok, míg ezen burokbán voltak. Másfajta készülékeket találtak fel ismét arra, hogy megóvják a mocsoktól a ruhaszél és az inggallért; de egy sem volt annyira bonyolult és különös, mint az, melylyel a mi éghajlatunk alatt általánosan szokásban levő délutáni nyugalomnál éltek. Láttam a híres Jovellanost orrával fekünni a vánkoston, melyet ezenkívül még csak homlokával érintett, nehogy összeborzolja fürteit. Ezen gáncstól csupán azok szabadithatták meg hajzatukat, kiknek este nem kellett látogatást tenniök, s ezek aztán egy kis ihálóval vonták be fejöket. Aránylag azonban még mindig jobb volt a férfiak helyzete, mint a nőké, minthogy amazok legalább ráléphettek a földre, míg a nők roppant magas farsarku cipőikben csak dülöngve s minduntalan a felfordulás veszélyével küzdve járhattak, mint a tyukok midőn kaparnak. Kegyetlenül összeszorítva a halcsont-derék által, hogyan mozoghattak, s hogy ne döjtötte volna fel őket a legcsekélyebb lökés is? Az a derék annyira mozdíthatlan valami volt, hogy némely anyák a corset-be alkalmazott nyíláson át szoptatták csecsemőiket, mi alatt a szegény teremtesek a kemény halcsontokhoz szorítva szomjas ajkaikat, hiába keresték az anyai kebel melegét.

„Minden lovag három metamorphosison ment át napjában: reggel köpeny és sipka, délben katonai egyenruha, estefelé diszöltöny, hogy jelen lehessen a bikaviadalokon . . . A spanyol komolyság fentartotta a csendet az esteli összejöveteleknél. Alig képzelhetünk komolyabb és patheticusabb valamit annál, mit ők

frissítőnek vagy oszonnának neveztek. A hölgyek egy emelvényen foglalva helyet, rettenetes csatarendet képeztek, melly csak a legyezők szabályos és egyhangu mozgatásával adott magáról életjelt. Velök párhuzamosan a sennorok foglaltak helyet méltóság, rang és érdem szerint. Azt gondolhatta volna az ember, hogy ezek nem mulatság végett, hanem azért jöttek össze, hogy meghallgassák a Josaphat-völgyi rettenetes iudéletet. Híre sem volt zenének, táncznak, mulattató vagy érdekes beszélgetésnek; csupán a terem közepén elhelyezkedett kártyásoknak áltott jogukban ordítani sőt egymást kézzelfoghatólag capacitálni s az asztalra intézett ökölcsapásokkal jelezni diadalaik számát.

„Véget érván eme fontos dolgok, mindegyik család visszavonult, s a vetkezéshez ép anyai idő kivántatott, mint az öltözködéshez. Mialatt a nő feje leéggyereztetett s az óriási fejkötő és paróka felretétetett, férje muram feje is megszabadult az azt környező bodros fűrtök bakterijától. Hány ilyen északai vedlést láttam gyermekkoromban! ép oly fájdalommal mint bámulattal szemléltem, hogyan tűnik el lassan-lassan életem szerzőinek alakja és terjedelme, annyira, hogy utóvégre egészen felismerhetlenné vált előttem arczuk és természetök.

„Anyáink napi foglalkozásainak utolsója az órák felhuzása volt, nem épen ezekély munka, minthogy minden nemes embernek két órája, s minden óra számára két szekrénye volt. Ama boldog időkben minden dupla volt: két óra, két zsebkendő, két burnótszelence!

„Ezek ártatlan szokások voltak ugyan, de minden csak formalitás volt. Formula volt minden a birtokosra, a kereskedőre, a mesteremberre, a gazdagra, a nemesre, a parasztra nézve; a formula uralkodott a gyermek nevelése, a tanító anyakönyve, az életpálya választása fölött. Ha valaki egyenruhát öltött, Amerikába hajózott és visszajött annélkül, hogy tudná, miszerint ellenlábások (antipodes) is léteznek, mindez csak a formula kedvéért, a bálvány iránti tiszteletből történt. A családok gyermekeinek legnagyobb része az udvarhoz, vagyis Madridba jött, hol a csaloszövények mesterségét folytatták, míg meg nem öszültek, a királyi családta tanulmányozása mellett. De valamennyi életpálya között az, melly leginkább ragaszkodott a formaságokhoz, s melly ugy eltűnt a műveltség, miként a gyom és kőró a földművelő ekéje előtt, a papi pálya volt, amaz abbéké, kik anyai sátyra és gunydal irására szolgáltattak alkalmat, kik kíváncsiság, bámulat

és multság tárgyait képezték a szép nemre nézve, melly utóbbi ép annyi figyelemmel és érdeklődéssel kísérte őket, amennyivel a fiatal fűvészek szokták vizsgálni ama különös növényt, mellyet nadragulyának hínak.“

Senki sem fogja vétkül tulajdonítani nekünk ezen frivol részletek felsorolását, ha meggondolja, hogy illy semmiségek szövedékéből állott atyáink élete. Parinínál finomabb, de nem találóbb festését leljük ezen állapotoknak.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Portugalia.

V. János a spanyol örökösödési háboru után, mellynek ő a Santo Sacramento gyarmatot köszönhette, harminczöt éven át békében uralkodott; országa sokkal távolabb feküdt, hogysen ő is kénytelen lett volna beavatkozni amaz aprólékosságokba, melyek miatt a királyok vérözönnel árasztották el Európát. Csupán egyizben üzent háborut Spanyolországnak, midőa ez utóbbi elfogott néhány gonosztevőt a madridi portugál követ palotájában s megtagadta a kívánt elégtételt; ezen háboru alatt Portugáliának nemcsak határai, hanem gyarmatai is veszélyben forogtak, s nagy bajjal jött létre a kiegyezkedés. Szerencsétlen utánzója levén XIV. Lajosnak, fényüzése csak a francziáknak, és angoloknak vált javára, kiktől az ország még az élet első szükségleteinek dolgában is függött, s ennek tulajdonítandó, hogy a gyarmatok roppant gazdagsága daczára maga az anyaország mindinkább elszegényedett. Óriási összegeket adott ki a fidelissima majestas czimének megszerzése, és avégett, hogy Lissabonban patriarchai, a latere követi méltóságot alapithasson, főnhatósággal az összes portugáli és indiai püspökök felett; teljesülvén ebbeli kívánsága, a patriarcha fényének emelése végett hetven infulás kanonokot nevezett ki, valamennyit ötezer crusado évi jövedelemmel látván el, s mondják, hogy az ő uralkodása alatt 500 millió lira vándorolt Rómába. Pap-pazarló a katona-pazarlók között.

Ennyi fény közepett is egyszerű és bárdolatlan maradván, János bottal szokta dorgálni minisztereit; megfékezte a Szent Officiumot, melly még 1745-ben is végrehajtott egy autodafét, mellynél Joze Antal drámai költő is elveszett; szerette az igazságossá-

got és a népet, s ez utóbbi viszont szerette őt még hibáiért is. A portugál akademiát alapította, melly azonban kevés kiválóbb dolgot mivel, noha ama kor legkitünőbb irodalmi férfiát birta elnökül, Meneses Xav. Ferencz ericeyrai grófot (1673—1743), a Henriqueida szerzőjét, melly mű egy költemény valamennyi szükséges kellékével bir, a lángész kivételével. Egy másik akademia is alapítottatott olly czélból, hogy anyagot gyűjtsön valamennyi püspökség és az egész Portugál történetének megírására; emiatt fontos kérdések tárgyalattak s maga a király is meg szokott jellenni a vitákon, mellyeknél a jezsuiták voltak a hangadók. Szélhűdés által érve, János a kormányzás gondjait az igen előkelő Govea családból származó Gáspár capucinus atyára bizta, ki igen derék ember lehetett de a kormányzás nem volt kenyere. Alatta teljes zűrzavar állott be az országban; a nép tunyaságba, nyomorba, pizsokba merült, mindenki meg levén elégedve, ha kitölthette magán boszuját. Midőn János, a világ leggazdagabb országainak királya, ki a lissaboni vízvezetékét és a mafrai palotát építette, meghalt (1750), annyi pénzt sem találtak nála, hogy tisztességesen eltemethették volna.

József. — Pombal.

Utódja, József, ki harminczötéves korában követte őt a trónon, tudatlanságban nevededett föl s don Carvalho-Melho Sebestyén Józsefet, Oeyras grófját (Pombal marquis-t) választotta miniszterévé (1699—1782), ki csakhamar uralma alá hajtotta a királyt s czélul tűzte ki magának az ország felvirágoztatását. Don Francesco infans egy csapat bravo élére állva, mindennemű erőszakoskodásokat követett el a városban; más bravo-csapatok más urak által vezérelve ellenszegültek az infansnak s utánozták őt, minekfolytán egy éj sem mult el erőszakoskodás és vérontás nélkül. Carvalho, ki tagbaszakadt erőteljes férfi volt, egy barátjával szövetkezett eme rendzavarók ellen s a rendtelenség segítségével sikerül fentartaniok a rendet. Nevelése hiányos volt ugyan, utazásai alatt azonban jártasságra tett szert a kormányzati és politikai ügyekben, ismerős volt a bölcészekkel s ezen ujitók bizalmas hangjából azon meggyőződést meritette, hogy polgárok, kormány, állam, közszellem alkotására elégséges valami alkotmányfélélt dolgozni ki papiroson. A királyt tehát erőszakhoz hasonló hévvel sarkalta az ujitásokra.

Azt tartotta, hogy először is a jezsuitákat kell eltenni láb alól, kik ellen csakugyan ő intézte az első halálos csapat, továbbá

megalázni a nemeseket, kik csak félvállról tekintettek reá, mint aki közönséges nemes létére a legelölkelőbb családok egyikével (d' Arcos) lépett házassági viszonyba. A nemesek minden képzelhető fegyverrel haroztak ellene, sőt még nevezetessé is akarták tenni, főleg ama nyílt parancs alkalmából, mellyet azon dorbézőlők ellen bocsátott ki, kik éjelenkint szarvakat rajzoltak a felsült férjek házaira. Pombal türte mindezt s lankadatlanul folytatta szigoru intézkedéseit: számos olly ázsiai és afrikai birtokot vont vissza az államkincstár tulajdonába, mellyeket az előbbi királyok némelly családoknak adományoztak, megnehezítette a házasságra lépést a fidalgók között; elvonta a gyermekektől az atyák czimeit; a hitnyomozási törvényszéknek eltöltötte a halálítéletek végrehajtását királyi jóváhagyás nélkül, s elégette az ama törvényszék által ítélt egyének lajtsromát, mi becstelenséggel járt az utódokra nézve; eltörölte az ó és uj keresztények közötti megkülönböztetést, hatályon kívül helyezte az *In coena Domini* bullát, s az egyház fejétől való függést csupán a dogmához tartozó ügyekre szoritotta; korlátozta a holtkez javára való hagyományozás jogát, ujra lenyomatta mindazt, mit Sarpi és Giannone az egyházi hatalom ellen irtak, s minden képzelhető módon harczolt a római joghatóság ellen. A jezsuitákat okozván a tudomány hanyatlása miatt, ujra szervezte a coimbrai egyetemet, előnnyel ruházta fel a számtudományokat s kitünő olasz és irlandi férfiakat hitt meg az ottani tanszékekre; a nemesi collegiumot alapította; az eltörölt szerzetek jószágait kórházak és iskolák alapítására fordította; Mafrában a maurinus atyákkal vetélkedő rendet akart alapítani. Igen hathatós eszközül szolgált céljainak előmozdítására a megkísérlett királygyilkosság s az akkor alakított *In confidentia* című törvényszék ¹⁾; a gonoszság eme rejtelve egymaga elégséges örökre meggyalázu Pombal emlékét.

Lissaboni földrengés.

Az 1755-ik évi Mindszentek-napján rettenetes földrengést éreztek olly területen, melly négyszer haladja meg Európát: az Alpések vidékén, Svédország partjain, az Antillákon, Canadában, Thuringiában, a Balti tenger partvidékein; távoli folyók eltértek utjokból, a töplitzi meleg-források kiapadtak, kevésvártatva meg vasalkatrészekkel vegyülve és olly bőségben bugyogtak ki, hogy az egész várost elborították; Cadixban a tenger husz meternyire

¹⁾ Lásd főnebb 221 lap.

emelkedett rendes tükre fölé, a Kis-Antillákon pedig, hol a dagály soha sem nagyobb 75 centiméternél, több mint hét meternyire emelkedett. Lissabon két harmada romba dőlt s tizenöt, némelyek szerint hatvanezer lakos házi foglalkozásai közepett elevenen sirba temettetett; a tenger, melly a legmagasabb dagály fölött két méternyire duzzadt, hajókat tört szét, épületeket döntött halomra, s tönkretette az élelemszer-készleteket és vetéseket. Az égő tűzhe-lyek által előidézett tüzvész, mellynek elfojtására senki sem gondolhatott, még iszonyubbá tette a pusztulást; a nem sokára beállott szakadatlan esőzés növelte a betegségeket és a halálozást az életben maradottak között, kik az udvarral együtt a városon kívül, sátorok alatt ütöttek tanyát. A földrengés miatt más városok is szenvedtek, főleg Coimbra és Braga; Setubal lakosaival együtt elsülyedt.

Pombal eme bajok orvoslásában mocsoktalan dicsőségre tette magát érdemessé; az ország lábraállításánál azonban, mint akkor általában divat volt, ő is hanyatthomlok járt el. Ingadozó levén a politikában, ohajtván a jót, anélkül, hogy érzékkel birt volna iránta, Franciaországban magasztalásokkal halmozták el czéljai, de nem tényei miatt, minthogy ez utóbbiak olyannak tüntetik őt fel, ki gyűlölet és kapzsiság által indittatva, a rágalmak és elrettentés segélyével akarta megszilárdítani a kényuralmat; felforgatván a hazai intézményeket és hitelveket, az erkölcsi zűrzavart készítette elő, mialatt az anyagi ziláltságot akarta rendbehozni. A legaprólékosabb részletekig terjedő szigoru rendeleteket bocsátott ki, mellyekkel még a gesztenyék árulását s a posta-bélyegek alakját is szabályozta; meghagyta, hogy a gabnatermelés érdekében a szőlőtőkék egy harmada kiirtassék, még ott is, ahol ez nem járt előnnyel; anélkül, hogy tanácsot elfogadott vagy ellenmondást türt volna, anélkül, hogy bevárta volna az idő működését s képes lett volna valamit éretten meghányini-vetni, mindent török-szakad meg akart változtatni, miközben alkalma nyilt roppant vagyont szerezni családjának s kielégíteni boszúvágyát. Pártolja a tengerészetet, de elhanyagolja a szárazföldi csapatokat, nehogy ez előnyére szolgáljon a nemeseknek; megalázza ez utóbbiakat s mégis sóvárog a velök való rokonságra; elüzi a jezsuitákat, s megtartja a kolduló barátokat; eltörli a dohány-egyedáruságot, s behozza a sóárulás állami kezelését; lefordittatja Voltairet, Rousseaut, Diderot-t, s megégetteti Raynalt; magasztalja az uj tanokat, s eltilt minden időszeri iratot Lissabonban s nem türi,

hogy a posta hetenkint egyszernél többször érkezék; megfékezi az inquisitiót, nem sokára pedig felség czimmel ruházza fel, hogy boszuvágyának eszközévé tegye, és saját testvérét nevezi ki főinquisitornak; elfogulatlan szellem, de hitelesíti az osmai püspök, a jezsuiták ellenségének csodáit; megeemmisíti a jezsuiták és a nemesek hatalmát, de csak azért, hogy megállapíthassa a miniszteri mindenhatóságot; elkobozza jószágait, de csak azért, hogy önmagát vagy rokonait gazdagítsa, kiket címekkel, méltóságokkal, hivatalokkal halmoz el.

Illy módon sikerült korlátlan hatalmat alapítania meg, melly csakhamar zsarnoksággá fajult. Keleti szigorúsággal *ipsos facto* akasztófára ítélte azokat, kik a lissaboni szerenceátlenség alkalmával raboltak, a tolvajokkal együtt azonban gyakran olyanokat is felakasztatott, kik nyomoruk miatt panaszkodtak, amellyen ő nem tudott segíteni, — s mondják, hogy néha a százat is elérte azok száma, kiket napjában a vesztőhelyre küldött. Huszezer *crusado* jutalmat ígért annak, ki valamely polgárt följelent, ha ez netán gáncsolná a kormány tényeit, vagy bírlná a miniszteriumnál alkalmazott egyéneket, sőt felségsértésnek nyilvánított minden ellenszegülést a fejedelem, vagyis önmaga akarata ellen; rendeleteit mindig e szavakkal fejezte be: *non obstante qualicunque lege contraria*. Pier Antonio Correa Garçao, kit portugál Horácznak neveztek, minthogy hírlapjában egynémely igazságot kimondani merészkedett, börtönbe záratott, hol meg is halt. A Coimbrai püspököt, mivel egy pásztori levelet bocsátott ki ama rossz könyvek ellen, mellyek terjesztését megengedték, s főleg a Pucelle ellen, Pombal egy földalatti börtönbe záratta.

Brazília.

Portugal főképeni gazdagságát mindenkor Brazília képezte, melly megszabadulván a holland uralomtól, az ipar segítségével megint virágzásra jutott. A San Paolo nevű, s a paraguayi spanyol birtokokkal határos kerületben (már elbeszéltek) ¹⁾, egy brazíliaiakból és európai jövevényekből alakult vakmerő és veszedő csőcselék fészkelte be magát, mellyet az egyiptomiakkal való hasonlatosságuk miatt *mamelukoknak* neveztek el. Meggazdagodva főleg a rabszolga-kereskedés által, irtóztak a hitküldérektől, kik a keresztény vallás behozatával ama keresetág megszüntetését készítették elő. Megrohanták tehát a hitküldérek paro-

¹⁾ Lásd a XIV. könyv 256 lap.

chiáit, s minthogy VIII. Urbán kiközösítéssel fenyegette őket, kikergették városukból a jezsuitákat; később elhitették a benszülöttekkel, hogy nem létezik különbség a keresztény vallás és a braziliai jövendőmondókban való hit között; egy pápát, továbbá papokat és püspököket neveztek ki, kik miséztek és gyóntattak; emellett mindenféle czifra alakokat festettek s utánozták a jövendőmondók rángatózó testmozgásait, mi természetesen tetszett a benszülötteknek s elvonta őket a kereszténységtől, mellyet az ősi szertartásokkal zavartak össze.

A gyarmat, melly elejénte csak kevés családból állott, időfolytán huszezer főre szaporodott, nem számítva a rabszolgákat; szabadnak nyilvánitva magát és bizva a baromi erőben, pusztította a paraguayi keresztények birtokait, s fittyet hányt Madrid vagy Róma fenyegetéseire, míg végre az előbbi megengedte a gyarmatosoknak a löfegyverek használatát, s illy módon megfékezte a paolistákat. Tevékenységöket ekkor az arany keresésére fordították, mit eddig csak a folyók iszapjából szedtek; erre kényszerítették a négereket is, kik minden este egy nyolczad uncia aranyat tartoztak hozni gazdájuknak. Kevéssel a függetlenség kijelentése után fölfedezték a rendkívüli gazdag jaraguai bányát, mellynek kincsei azonban nem elégitették ki a mamelukok kapzsiságát, kik mindenfelé arany után szaglászta. Néhányan roppant nehézségekkel küzdve, száz mér földnyire (leghe) is behatoltak a harcziás vadak által lakott terület belsejébe, s csakugyan fölfedezték a sabbarai bányákat; mások az aranytermő hegyek közé hatoltak s itt Villa Rica városát alapították, melly már husz évvel keletkezése után a világ leggazdagabb városának hírével birt. Temérdek nép sereglett oda, az első foglalók azonban jogot képzeltek maguknak törvényeket és föltételeket róni a későbbi jövevényekre, miből háború keletkezett, s a paolisták elbuktak. Később don Pedro portugáli regens szintén részesülni ohajtván ama szákmányban, Albuquerque Antalt küldötte a bányakerületbe kormányzóul (1667). Fegyelmezett csapataival és ügyességével sikerülvén erőt venni a két párton, ő maga alapított egy rendes várost Rio Janeiro névvel; rendeleteket bocsátott ki a bányák ügyében, hogyan kelljen t. i. azokat művelni s felosztani a terméket az állam és a gyarmatosok között.

Don Pedro azonban, midőn VI.^a Alfonz halála után királylyá lett (1683), megszegte az örökösödési háboru alatt Franciaországgal kötött szerződéseket, s az angolokkal szövetekezett; ugyanezt

tette V. János is. A francia hajófelszerelők meg akarták őket emiatt büntetni, csorbát ejtve kereskedelmökön; emellett Duclerc kapitány megkísérlette Rio Janeirót meglepni és elfoglalni, mint-hogy azonban csekély számú csapatok fölött rendelkezett, visszavonulni s magát megadni kényszerült, melly alkalommal, a fegyverek lerakása közben, számos bajtársával meggyilkoltatott. Az áru-lás megboszulása végett Duguay-Trouin bombázni akarja Rio-Janeirót (1711), melly elhagyatva a helyőrség által, hatszázezer crusado lefizetésével menti meg magát az elpusztulástól; ha ehhez adjuk még az elrabolt árukat, öt hadi s több mint harmincz kereskedelmi hajót, mellyek részben elfogattak, részben fölégettettek, a kár túlhaladja a huszonhét milliót. A béke megkötése után (1713) Rio Janeiro újra virágzásnak indult s a bányatermékek raktárává lett. A paolisták újra megkísérlették fölemelni fejöket, de elnyomattak, Villa Rica pedig olly lendületet vett, hogy az arany ötöde, mit a koronának kellett átengedni, minden évben meghaladta a tizenkét milliót. A paolisták másfelé mentek aranyat keresni, s a Carmen partján csakugyan felfedezték a marianai, később a cujabai és goyazi bányákat, úgy, hogy a korona 1730-tól 50-ig huszonöt milliót huzott évenként, nem számítva a jelentékeny sikkasztásokat. S még ez sem volt elég, mert nem sokára földezték a leggazdagabb gyémánt-bányát is.

Brazília tehát ugyancsak virágzó állapotban volt, s a kereskedelem is gyarapodott, csak-hogy nem Portugál, hanem Angolország kereskedelme; a methueni szerződés folytán ugyanis a portugálok csupán Angolországból voltak kénytelenek beszerezni nemcsak a kézműveket, hanem még a gabnaneműeket, a sózott halakat, a kikészített bőröket is, melly cikkekért az ország borát vagy Brazília aranyát adták cserébe. Pombál igyekezett enyhíteni Anglia eme kereskedelmi kényuralmát, de nem merte teljesen megszabadítani tőle hazáját. Nehogy mindenre kiterjedő egyedáruságával minden aranyat kiszíjon az országból, Pombal eltiltotta az arannyal való fizetést, és meghagyta, hogy a britt kereskedelem tevékenysége csupán árucserére szorítkozzék. Ezen intézkedés a raktárak és üzletkönyvek folytonos vizsgálásait vonta maga után, melly faggatások miatt vége-hossza nem volt a panaszoknak, s Pombal utóvégre is a londoni cabinet föllépése folytán visszavonta ép olly ügyetlen mint oktan rendeletét.

Azt hitte továbbá, hogy felvirágoztatja a belföldi ipart, ha négy százaléknyi adót vet minden külföldi portékára, a roskadozó

vámépületek újbóli felepitésének czime alatt. Egy társulatnak engedélyezte a Chinával és Indiákkal való kereskedés kiváltságát (1754), mi voltaképen oldenburgi Velho Feliczián kiváltsága volt, felerészben a királyljal és a miniszterrel. Egy másik társulat továbbá a négerekkel való kereskedésre kapott kiváltságot, melly ügynek élén maga Pombal állott. Hogy megfoszsza az angolokat a portói borok egyedáruságától, arra kötelezte a birtokosokat, hogy bizonyos meghatározott áron egy Borkereskedő-Társulatnak adják el boraikat, melly társulatnak védnökévé, egy roppant tiszteletdíj mellett, önmagát nevezette ki. Olly nagy volt emiatt az elégtelenség, hogy Oportóban valóságos forradalom tört ki, mellyet Pombal vérrel fojtott el, megfosztotta a várost minden kiváltságtól és sulyos birságokat rótt rá; tizenhatsz polgárt akasztófára, huszonhatot a gályákra, kilenczvenkilenczet száműzetésbe küldött; számosan önkényt kivándoroltak, mások pedig kiirtották szüleiket, hogy ne keljen mások számára művelniök.

Sokkal helyesebben cselekedett az oeyrasi csatorna megnyitásával, melly az egyedüli Portugálban; könnyített a fizetésektelen adósok helyzetén. Meghonosította Braziliában a czukor, gyapot, rizs, indigo, kávé, cacao termelését. Rágalmazói kinevették, midőn Lisabouban tágas raktárakat építtetett a gyapot elhelyezése végett, miből 1772-ben tiz font küldetett mutatóványképen, de már 1806-ban 130—140 bál érkezett, s az említett raktárak nem voltak képesek befogadni a brazíliai kávé, czukrot és indigót. Csalódva a Paraguayban találni remélt jezsuita-féle kincsek dolgában, Pombal vissza akarta vonni a Santo Sacramento sziget átengedését s vonakodott elfogadni a Bourbonok család isz er z ö d é s é t. Ebből háboru keletkezett Franczia. és Spanyolországgal (1762), mellynek az lön egyedüli eredménye, hogy Portugál hadseregére tett szert Lippe-Büккеburg gróf fáradozásai folytán, kinek sikerült leküzdeni a portugalok ellenszenvét a fegyverviselés iránt, de még sem annyira, hogy ne lett volna szükség külföldi toborzásokhoz folyamodni.

I. Mária.

József annyira függő helyzetben volt, hogy az udvaroncok ezt szokták mondani: Keressük fel a királyt kalitkájában. Szélhüvés folytán már előbb elvesztvén nyelve használatát, 1777-ben kimult, s öt leánya Mária követte az uralkodásban férjével, III. Péterrel. Pombal ellen rögtön hangosan felzudultak a nép és az állam-foglyok, s noha az ő érdeme folytán a király

pénztárában 48, a dézsmapénztárban pedig 30 millió crusadót találtak, mégis elbocsátatott, megtartva méltóságát és vagyonát; eltöröltetett az *Inconfidentia* s ujra megnyitattott a *nuntiatura* törvénytörvényiséke, eltöröltetett a só-adó, szövetség kötött Spanyolországgal. Az állambörtönből kiszabadult nyolczszáz fogoly nem szünet meg vádolni Pombalt, elannyira, hogy pört indítottak ellene. Ujból átvizsgáltatván az állítólagos királygyilkosok ügye, azt mondták, hogy a tizenhatsz biró közül tizenötön ártatlanoknak nyilvánították őket, minek folytán visszahelyeztettek hivatalaikba, míg Pombal egyértelműleg példás büntetésre méltónak íteltetett. Ő azonban minden vádra azt felelhette: A király akarta úgy, miértis a királyné fölmentette őt minden sujtó büntetéstől, s meghagyta szerzett javait is, mellyek neki háromszázezer lirát jövedelmeztek; különben pedig husz mérföldnyire (leghe) számüzte az udvartól, mire nem sokára meghalt (1781). Az eme pörök folyama alatt tett fölfedezések annyira növelték a királyné természetből való buskomorságát, hogy képtelenné lön a kormányzásra; élete hátralevő éveiben (—1816) János braziliai herczeg végezte helyette az aláírásokat.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Holland.

Holland megőrzi a haza és az ősi szokások szeretetét. A földbirtokokra, szerződésekre, fényezésre, fogyasztásra vetett igen súlyos adók míg egy részről takarékos életmódra serkentenek, más részről megfeszített tevékenységre sarkallják az ipart. A hollandok, Persia selyemszöveiteinek és Ázsia fűszereinek urai, gyapjuból készült öltönyöket viselnek, s hallal és gyümölcsessel táplálkoznak; tisztasággal és virágokkal ékesítik házaikat s nem ismernek takarékoságot, midőn közjótékonyaságról vagy oktatásról van szó. Mindegyik város valamely külön iparág művelésében tünteti ki magát s dicsőségének tartja annak tökéletesítését.

Mit tartunk szabadságáról, már máshol előadtuk ¹⁾. Azon körülmény, hogy a hollandok egyik polgártársa Nagy-Britannia trónjára lépett, Hollandot, akarva nem akarva, minden európai bo-

---

¹⁾ XV. könyv. 23 fejez.

nyodalomba belesodorta, még akkor is, midőn ez ellenkezett érdekeivel. Holland aranya volt Ausztria leghatalmasabb gyámola a spanyol örökösödési háboruban, s a béke mégis az ő hátrányára ütött ki, s egyuttal megértette vele, mennyire el volt népteledve és szegényedve. A barriére-erősségek megszerzése (1715), csak súlyos költségeket és új háborukat vont maga után, nevezetesen Franciaországgal, melly háboruk szerencsétlen folyama belforradalmat idézett elő.

IV. Vilmos.

Az orániai ház, noha már a század elején megfosztatott az uralkodástól, nem szünt meg áskálódni és jelentékeny befolyást gyakorolni a közügyekre. Nagyszámu hivei ellenzéket képeztek a kormány ellen s azon váddal állottak elő, hogy fel akarják áldozni a szárazföldi hadsereget a tengerészetnek, és számosan összegyűlve Terweereben, melly város fentartotta függetlenségét, arra kényszerítették a polgármestert, hogy az orániai herceget ajánlja statoldernek és főkormányzónak. Elfogadtatván az ajánlat a város által, ezen indítvány a tartomány rendeinek is előterjesztetett, mire IV. Vilmos, osztrák és angol csapatok által támogatva, csakhamar főstatoldernek kiáltatik ki (1747), melly méltóság örökléséből a női ág sincs kizárva, s egyuttal a keletindiai kormányzó czimével is felruháztatik. Ezen erényes fejedelem pártolta azt, mi országának éltető elemét képezte, t. i. a kézműipart és kereskedelmet, nem hanyagolva el emellett a tudományokat és művészeteket sem, minthogy maga is tudós volt; nemesszívű és türelmes lelkületű volt, s nagy hatalommal bírt, mert szerették, csakhogy nem sokáig élvezhette alattvalói szeretetét.

V. Vilmos.

Fia, V. Vilmos, három éves korában követi atyját (1751) az özvegy Anna, II. György angol király leányának gyámnoksága alatt. Anna támogatva braunschweigi Lajos Ernő herceg, a köztársaság tábornagya által, folytatta a férje által megkezdett ujításokat; nem vett részt az aljas hétéves háboruban; saját előnyére használta fel a francia tengerészet hanyatlását; pártolta a tudományokat s a harlemi társulatban egyesítette a szétszórt és addig nem bátorított törekvéseket. Halála után (1759) Lajos herceg vette át a gyámságot, s Vilmos, miután nagykoruvá lett, arra kérte őt, hogy azontul is támogassa tanácsaival. A köztársaság azonban véglegesen hanyatlásnak indult: a kereskedelem pangott s a heringhalászat eredménye is nagyon megcsökkent.

A francia bölcsesek pártolókra találtak Hollandban, miértis Lajos herczeg szükségesnek vélte megszorítani a sajtószabadságot, eltiltotta Rousseau E mil-jét és meghagyta, hogy olly protestans műveknek, mellyek a vallással foglalkoztak, a leydeni egyetem által kell jóváhagyatniok. Ujabb zavarokat idéztek elő a jansenisták, kik Hollandba menekültek s hatalmas védőre találtak a híres Quesnel személyében. Az uj tanok nevezetesen az utrechti egyházban tettek hódításokat, mellynek összes káptalana tiltakozott az Unigenitus bulla ellen, s a papok jansenista püspökök által szenteltettek föl. A hitujítástól kezdve Utrechtben apostoli helyettnökök gyakorolták a joghatóságot, most a rendes formák mellözésével érseket választottak. Róma tiltakozott ezen eljárás ellen, de nem hallgattak rá, s a dolog nyílt szakadásig jutott, melly a híres jogtudós, Van Espen által is támogatva, mai napig sem ért véget.

A városok legnagyobb része aristokratiailag kormányoztatott. Az amsterdami tanács harminczhat tanácsosból és tizenkét polgármesterből állott, melly utóbbiak négyesével gyakorolták hivatalukat, intézve a pénzügyeket és kinevezve a különféle állomásokra. A tanács tizennégy jelöltet terjesztett a statolder elé, ki közülök kilencz birót választott ki az igazságszolgáltatás kezelésére; ezek ítéletétől a hollandi főtörvényszékhez lehetett fölebbezni, melly nyolcz hollandi és három seelandi képviselőből állott. A rendi gyűlésen, mellyben a fő-pensionarius elnökölt, tizennyolcz város képviselőinek és tiz nemesi képviselőnek volt helye, melly utóbbiak csupán egy együttes szavazattal birtak. Seeland tartományt illetőleg a nemesség az oraniai herczeg, a városok pedig követek által képviseltettek. Geldernt Arnheim, Zutphen és Nimwegen városok szövetsége képezi. Az utrechti tartományi gyűlésen öt város bir szavazattal, a nemesség pedig az összes birtokosokat magában foglalja. Frieslandban minden kerületnek egy nemesi és egy gazdag polgári képviselője van. Felső-Ysselben mindenki tagja a rendi gyűlésnek, kinek huszonötezer forint értékű nemesi földbirtoka van. A hét tartomány képviselői alkotják továbbá az egyetemes rendi gyűlést (General-Staten) és az államtanácsot. A felsőség (soveraineté) azonban nem az előbbit, hanem a tartományi gyűléseket illeti meg, míg a másik a végrehajtó hatalommal van felruházva. A statoldernek protestánsnak kell lenni, s miként ez az angolokra, ugy a rendi gyűlés Franciaországra támaszkodik, minekfolytán az országban is két, egymással versengő párt létezik. Biztosítottván

a béke a Barrière-szerződés által (XVI. könyv 466 lap), a hadsereg létszáma leolvadt s a hajóhad is igen rossz karba süllyedt, minthogy az Angolországgal való szövetség szükségtelennek tün- tette fel annak fentartását; a rendek most megszavazták a király- nak a szükséges eszközöket a hajóhad jobbkarba hozására, csak- hogy már közmondássá vált, hogy Holland képes fizetni Európa összes hadseregeit, de egyiknek sem bír ellenállani.

V. Vilmos uralkodásának első tíz éve alatt karöltve járt a rendekkel, később azonban megint felütötte fejét ama párt, melly hajdan Löwenstein és Witt nevét viselte, most pedig a koresz- mékhez idomulva, a philantropia álczája alá bujt s Hazafiak pártja czímet vett föl, az oraniai ház megbuktatását tekintvén föladatának. Ezen párthoz tartoztak a nagykereskedők és a men- noniták, bizonyos válfaja az ujrakeresztelőknek, kik tulságos ajta- tosságot és alázatosságot fitogtattak; továbbá az elégedetle- nek, vagyis azok, kik híjába reméltek hivatalokat és jutalmakat a királytól. A köznép szintén hozzájok állt, mert értettek a kia- báláshoz.

A városok oligarcha kormányzóinak nem volt inyökre a 47-ki forradalom, melly megnyirbálta hatalomkörüket, de az orangistáknak sem igen tetszett, midőn látták, mennyire dédelgeti Vilmos régi ellenségeit, remélve, hogy a maga részére hódíthatja őket. Az oraniai ház tagjai, mint rokonai az angolországi ural- kodó családnak, szintén részesei voltak az ez utóbbi iránt táplált gyűlöletnek vagy rokonszenvnek, midőn pedig kitört az amerikai háboru, az ország pártokra szakadt; a Hazafiak a tengeri haderő szaporítását követelték a kereskedelem védelmére az angolok ellen, míg ellenkezőleg az orangisták szárazföldi hadseregek alakítását sürgették, hogy megadhassák az angoloknak ama segílyt, melly- re kötelezve voltak, a dolog utóvégre is annyira ment, hogy da- czára annak, miszerint semlegesek akartak maradni, Nagy Britan- nia háborut üzent.

Ez nagy csapás volt az orangistákra nézve, kik mindig a béke fentartásán fáradoztak; a hazafias kormányzók gyű- lekezete egy reform-tervezetet készített, melly szerint továbbra is fentartandók lettek volna a rendi gyűlések és a statolder, olly- képen azonban, hogy amazok teljes függetlenséggel és felsőséggel (souveraineté) ruháztassanak fel s rájuk bizassék a hadseregek igazgatása; a statolder zárassék ki a rendi gyűlésekből, vagyis a kormányból, ne ő nevezze ki a köztisztviselőket és a magasabb

rangu tiszteteket. Ennek megfelelőleg szabad századokat alakítottak polgárokból, kizártak minden katolikust a kormányból, s rágalmakat és gunyiratokat terjesztettek, főleg a Holland levelek című igen heves irálylyal szerkesztett, s azért keresett folyóiratban. Az elkeseredés tetőpontra jutott, midőn látták, hogy az angol háboru alatt tönkre jutott hajóhaduk. Ekkor azonban ismét megújultak a hajdani csodák: rövid idő alatt tizennégy sorhajót és tizennyolcz fregattot szereltek fel, ezer kétszáz nyolczvan ágyuval és nyolczezer emberrel, kik tizennégy hónap alatt mintegy négyszázezer forintba kerültek; a dogger-banki csatában (1781. aug. 6.) újra hősöknek mutatták magukat. Egyidejűleg olly élénkké tették kereskedelmöket, hogy 1780-ban kétezer ötszáz hajójok ment át a Sundon, hol az északi hatalmak egy kalóz- vagy hadihajónak sem engedték meg az átmenetet.

Angolország azonban hasonlíthatlanul fölötte állott Hollandnak. Ez utóbbira nézve rendkívüli fontossággal bírt a kis Szent-Eustách sziget, mint raktára az összes nemzetek áruinak, mellyekkel ott cserekereskedést üztek; Hollandnak itt csupán árukban tizenhat millio forintja volt, emellett negyven hajója gazdag rakományokkal. Megjelenvén Rodney (1781) a sziget előtt, megadásra kényszerítette ugy ezt, mint Surinamot, Demeraryt és egyéb, gyarmatárukban gazdag szigeteket; emellett számos hajót, valamint a malabari és coromandeli telepeket is elfoglalta. Hiába bátorították a magánembereket fényes jutalmakkal hajók felszerelésére; ahelyett, hogy cselekedtek volna csak veszekedtek. A Kelet-Indiákban megkísérlött vállalatok szerencsétlen kimenetele Holland gyöngeségéről tanuskodott; később az Oroszország közvetítésével létrejött békében az angolok visszaadták ugyan Hollandnak elfoglalt birtokait, de csak miután roppant károkat okoztak kereskedőinek, s a gyarmataival való kereskedés szabaddá tételére kényszerítették ¹⁾.

Ehhez más szerencsétlenségek is járultak. A Berbice gyarmat négerai, kik a legkeményebb bánásmódban részesültek, több-izben zavargásokat idéztek elő; végre a hosszú szenvedés okozta düh nyílt lázadásra vitte őket és sok vérbe került, míg ismét lánczra tudták őket fűzni; az ebből keletkezett súlyos bukások tönkretették a hitelt.

---

¹⁾ P. J. Dubois, *Vies des gouverneurs généraux avec l'abrégé de l'histoire des établissemens hollandais aux Indes orientales.* Hága, 1763.

Dirk van Hogendorf, *Berigt van den tegenwoordigen Toestand der Batavische Bezittingen in Oost-Indien, nan den Handel op dezelve.* Delft, 1799.

Miután a hollandok ennyi rettentő ellenségtől megszabadultak, kevésbe mult, hogy egy természeti szerencsétlenségnek nem lettek áldozataivá. Látták, hogy a védgátak, mellyektől életök függ, minduntalan omladoznak, mi kiszámíthatlan károkat és költségeket okozott nekik. 1730 felé azonban azt vették észre, hogy egy, a hajókkal keletről hozott ismeretlen féreg örli a czölöp-gerendákat, s nem ismervén orvosszert a baj ellen, attól tartottak, hogy a tenger ismét elfoglalja régi uralmát. A gátépitési rendszer megváltoztatásával azonban mégis sikerült elejét venniök a bajnak, kövecsekből építve védgátakat, mellyek feladata volt védeni a karókat s egyszersmind megtörni a hullámlökések erejét. A harlemi Társaság ismét és ismét pályakérdésül tüzte ki annak megfejtését, hogyan kelljen a gátakban időnkint támadó hasadékokat betömni, melly buzgalma által méltóvá tette magát arra, hogy nemzeti tudományos akademiának nyilvánitassék. Megint újabb szerencsétlenségek jöttek, nevezetesen 60-ban földingások, tüzi veszedelmek, gátomlások sanyargatták az országot; egy borzasztó jégvihar darabokra törte a goudai festett ablakokat, mi helyrepótolhatlan művészeti veszteség volt; 70-ben a dögvész megtizedelte a nyájakat; a következő évben porrá égett a harlingeni tengernagyi collegium, később pedig az amsterdami színház a szomszédos városrészszel együtt; 74-ben a tenger elborította Hágát.

Az elkeseredett kedélyek a kormány ellen öntötték ki boszujokat. Az ellenzékét eddig az aristokraták képezték; most már a demokraták is kikelnek a hatóságok ellen, s népiesebbé akarják tenni a kormányzatot, melly törekvésökben Franciaország is támogatja őket, hogy kiküszöbölje az angol befolyást. V. Vilmos a hajóhad és az erősségek újbóli felszerelését sürgette s e czélra pénzt kért, a kormány és a nép lassúsága miatt azonban minden megint csak a régiben maradt; a nép árulást hangoztatott és arról vádolta a statoldert, hogy Angolország iránti kedveskedésből elelhanyagolta a tengerészetet. Meg akarták tehát buktatni, s először is jobb kezét, a braunschweigi herczeget támadták meg, őt okozva ama háboruért, mellyet mindig ellenzett. A katonai fegyelem és igazságszolgáltatás dolgában tanusított szigora már előbb támasztott neki ellenségeket, a statolder kedélyére gyakorolt tulnyomó befolyása pedig méginkább növelte az ellene való irigykedést. Néhány polgármester azt javaslá a statoldernek, hogy egy, mindegyik tartomány két-két követéből alakított a l l a n d ó

bizottság foglalja el a herczeg helyét, melly utóbbinak eltávolítását a közvélemény követeli. Hiába kelt ki Vilmos ezen javaslat ellen; hiába derítette ki a herczeg ártatlanságát ama vizsgálat, mellyet ő maga sürgetett: még sem volt maradása az országban, s távozása sem csillapította le a hírlapok dühöngéseit. Vilmos egy első emlékiratot terjesztett a rendi gyűlés elé, mellyben határozottan és egyszerűen feltárta az ország helyzetét, előadta, mennyit tett ő a tengerészet emelése és a háboru megakadályozása végett; követelte, hogy védelmezzék meg őt a törvények a szünetnélküli rágalmozó és botrányos megtámadásoktól, mellyek minden üdvös intézkedést megbénítanak, s hogy ne legyen a statolder az egyedüli, kit mindenki büntetlenül bántalmazhasson.

II. Frigyes, porosz király, többizben megkísérelte a pártok kibékítését, sőt azon megállapodásra is lépett Angolországgal, hogy támogatni fogják az orániai herczeget; az ujitók azonban erősen bizakodtak Franciaországban, melly megígérte, hogy bármelly idegen beavatkozást meg fog akadályozni; a hírlapok támadásai napról-napra dühösebbek lettek; gombamódra szaporodtak a titkos társulatok: a fegyveres polgárokból álló szabad csapatok, mellyek a Haza fiaik követeléseinek támogatására alakultak, menhelyül szolgáltak az orániai herczeg összes ellenségeinek, folytonosan gyakorolták magukat a fegyverforgatásban, s mind sűrűbbek lettek az összekocczanások köztök és a rendes helyőrségek között. A hetvenhat kormányzó szövetségre lépett a haza bajainak orvoslása, a valódi köztársasági kormány és a reformált vallás helyreállítása végett.

E mozgalmak közepett Vilmos kezéből kisiklottak a hatalom és kormány gyeploi. Némi zavargások útven ki Utrecht tartományban amiatt, hogy a város magának követelte a helyhatósági testületek kinevezésének jogát, ezen példa máshol is követőkre talál s alkalmat szolgáltat a polgárháboru kitörésére; minthogy pedig Vilmos erőszakkal akarta helyreállítani a nyugalmat, a hollandi rendek felfüggesztik őt tartományuk főkormányzói méltóságától, noha az alkotmány értelmében elmozdíthatlan, és souverain volt. Ezen annyira korlátolt hatalommal, hogy még egy vár helyőrségét sem szaporithatta a rendek jóváhagyása nélkül, királyi fény között élt; zászlaja a köztársaságé mellett lobogott; a rendek palotájában, melly az ő fejedelmi laka volt, s mellynek egyik kapuja csak az ő számára volt nyitva, csupán ő részesült katonai tisztelgésben. Lehetetlen volt tehát, hogy nagyobb hatalomra

ne törekedjék, annál is inkább, minthogy a köznép is vele tartott, melly utóbbit csakugyan sikerült lázadásra bírnia a főurak ellen. A lázadás kitörése után Geldernbe ment, hol korlátlan hatalmat gyakorolt, de heves ellenszegülésre talált.

Frigyes Vilmos, II. Frigyes utódja és az oraniai herczeg sógora, minden módon igyekezett a békét fentartani s évégből a szivesen látott Gortz minisztert küldé (1786) közvetítőül, teljhatalommal felruházva. A pártok kiegyeztetése azonban ő neki sem sikerült, sőt Amsterdamban nyílt csatára került a dolog. A versaillesi cabinet szítja a köztársaságiak reményeit, kik Van Russel tábornokra bizzák a hadügyek vezetését, s így még azon jogtól is megfosztják a statoldert; Holland fegyverkezik és Salm Frigyes Rheingraf parancsnoksága alatt cordont huz a határ mentében, mire Vilmos statolderi és tengernagyi méltóságától megfosztottnak nyilvánítatik. Vilmos felesége, ki őt az ellenszegülésre bátorította, elhatározá, hogy személyesen fog Hágába menni, remélve, hogy jelenlétével sikerülend visszaállitania férje hatalmát, a határról azonban fedezet alatt visszaküldetett. A hallatlan merénylet megbozulása végett a porosz királyhoz folyamodott, ki nem nyervén elégtételt, csakugyan megüzente a háborút. A nagyszámu és gyorsan előnyomuló poroszok Nimwegenen át az Unio területére törnek; a köztársaságiak képtelenek ellenállni az idegen betörésnek; Salm Rheingraf, becsületesség vagy bátorság hiányában, elfoglalni engedi Utrechtet és Hágát; a rendkívüli szárazság eredménytelenné teszi a gátak áttörését, s a poroszok három hét alatt hatalmukba hajtják azon országot, mellynek meghódításáért a spanyolok hiába törekedtek nyolczvan éven át, s a nagy Lajos hiába vezetett annyi hadjáratot. Végre Amsterdam is kényszerülve levén magát megadni, a tartományi rendek ide gyülekeztek (1787), s eltörölték az oraniai herczeg ellen hozott határozatokat, ki ismét visszanyerte méltóságát minden hatalom-növelés nélkül, mi pedig rendszeren kísérni szokta a meghiusult forradalmakat; biztosított a helytartói, főkormányzói és főtengernagyi méltóságok együttmaradása. Maga Vilmos mérsékeltnek mutatta magát, s a porosz király sem követelt a maga számára semmit, még költségeinek megtérítését sem, ehelyett azonban szövetségre lépett Hollanddal és Angolországgal, úgy, hogy Franciaország mi hasznát sem látta aljas fondorlatainak és amaz összegeknek, mellyeket a Hollandiában való tulsuly megszerzése végett fecsérlett el.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Helvét szövetség.

Schweiz, miután állami függetlensége a wesztpali békében elismertetett, az egész következő századon át nyugalomban élt, anélkül, hogy határai változtak volna. Ha a kölcsönös kötelék tekintetében minden szövetség gyöngé, kivéve a közös veszély eseteit, anuál több joggal állitható ez a helvét szövetségről, hol a főnebbi bajt még a vallási viszálykodások és ama körülmény is növelték, hogy valamennyi vagy néhány canton közös uralommal birt egynémelly ősi szerzemény fölött. Egymást felváltva uralkodván ezekben, kiki a maga hitfelekezetbelieit pártolta s kölcsönösen igazságtalanságról és visszaélésekről vádolták egymást; a katolikusok azt hitték, hogy Bern és Zürich az ő rovásukra szövetkezik Hollanddal és Angolországgal; a reformatusok viszont a borromaei szövetséget és a Spanyolországgal és Savoyával való barátságot hányták fel a többieknek, elannyira, hogy Zürich és Bern valóságos háborút indított a kath. cantonok ellen, minek azonban választott bíróság útján még idejekorán elejét vették (1657).

A schweiziaknak nincsen, miként a többi reformáltaknak, saját *symbolicus* könyvük, továbbá az 1536 ki első helvét hitvallás sem birt többé érvénynyel, miután Calvin tulsulyra juttatta a *praedestinatio* dogmáját. Ehhez ragaszkodtak az összes franciaországi kálvinisták, miután azonban sokaknak nem volt inyökre, Amyraut Mózes saumuri igehirdető megírta Calvin védelmét, olyképen módosítva a *praedestinatio*ról szóló tant, hogy többé alig különbözött Luther általános kegyelmétől. Emiatt sok szóbeszéd volt a franciaországi reformáltak között, végre azonban mégis elfogadták; innen aztán Schweizba is elterjedt. Az idevaló orthodoxok nem akartak ellenszegülni; a zürichi, baseli, genfi kormányok pedig elfogadtak (1679) egy, huszonhat cikkelyből álló *symbolicus* könyvet¹⁾, mellyben elvettetnek Amyraut és a schweizi Kappel Lajos tanai, melly utóbbi újabb eredetűeknek állította a héber szent írásban előforduló diacriticus pontokat. A német reformáltak ellenszegültek, miből versengések és üldözések keletkez-

---

¹⁾ *Formula consensus Ecclesiarum helveticarum Reformatione circa doctrinam de Gratia universalis et connexa, aliaque nonnulla capita.*

tek; Bern vallási kamrát alapított a polgárok hite és erkölcsi fölött való őrködés végett, s ugyancsak bőven osztogatta a börtönt és számkivetést; szóval, valóságos inquisitio volt. Ezen tulzásokat csak az idő volt képes enyhíteni, s a consensust lassan-lassan nem hit- hanem tan-formulának tekintették.

Toggenburg birtoka egy másik háborút idézett elő a sanct-galleni apáttal (1705), ki ott, a német birodalom által támogatva, kényuri hatalmat akart gyakorolni; ez volt az utolsó vallási háboru, melly roppant kegyetlenséggel 1718-ig folyt. Az ellenségeskedéseknek az aarai szerződés vetett véget, melly szabad vallásgyakorlatot engedett, a badeni béke pedig szabályozta mindazt, mi a közös birtokokra vonatkozott, ugy a polgári jogot, mint a vallási ügyeket illetőleg. A nantesi rendelet visszavonása után, s később a XV. Lajos alatti üldözések idejében nagyszámu reformáltak kerestek menhelyet Schweiz területén, melly országot iparukkal felvirágoztatták; Waadt cantonban meghonosították a szőlőművelést s Vevey nekik köszöni ama terrasse-okot, mellyek környékét annyira mosolygóvá teszik; Lausanneban seminariumot alapítottak, melly több protestans hatalom költségén tartatott fenn. Ez idő óta nem zavartatott meg az egyensuly a különféle vallás-felekezetek között, míg azonban a miveltebb osztály a bölcsészeti irány (philosophismus) befolyásának engedte át magát, a nép zöme hiven megőrizte vallásosságát, melly azonban nem volt ment minden babonától.

Midőn XIV. Lajos a Franche-Comtéba tört (1668), a cantonok meghatározták, milly hadi létszámot kelljen veszély esetében mindegyiköknek kállítaniok; az összes járandóság kilenczvenhárom ezer emberre rugott három csapatra osztva (Defensionale.)| Eközben a cantonok kiegészítették, vagy megváltoztatták belső alkotmányaikat. A főnemesség (patriciatu) Bernben, Freiburgban, Luzernben, Solothurnban telepedett le; az előkelő polgári osztály és főbb családok pedig Zürichben, Baselben, Schaffhausenben, Sanct-Gallenben, sőt a democraticus cantonoknak is volt bizonyos nemesi osztályuk, törvényes előjogok nélkül, melly azonban mint valami patriciatu szállott át az utódokra. Az urak előrelátólag, de önkényesen kormányoztak, a városok pedig valóságos zsarnokságot gyakoroltak a parasztok, ezen heloták fölött, kiknek sorsa volt dolgozni és fizetni; hatalmaskodó és kincssóvár elüljáróik vasvesszővel büntették őket a legcsekélyebb kihágás miatt is, a birságokkal pedig kiszítták zsirjokat; ha egyiknek-

másiknak eszébe jutott fölebbezni ügyét, a nagyszámu rokonok és az összes nemesek pártolták a bevádolt tisztviselőket a törvényszékek előtt, s így a főnökök büntetlensége az alárendelt hivatalnokokat is hasonló zsarolásokra buzdította. 1653-ban a parasztok forrongani kezdettek a sóadó és a pénz értékének leszállítására miatt. Előbb a luzerniek, később a berniek, solothurniak, baseliak ragadtak fegyvert, s miként hajdan a grófok és egyéb urak lerázták magukról a császári hatalmat s örökös birtokukká tették saját területeket, később pedig a nagyobb városok függetlenítették magukat a gróftól, úgy most a parasztok is a városok fölényét lerázni s velök jogokban és szabadságban egyenlőkké lenni akartak. A kísérlet nem sikerült s a lázadók fegyver és kivégzések által ismét járom alá hajtattak, némi javítások azonban mégis eszközlettek.

Schweizban minden kormányforma volt feltalálható; így Schwytzenben, Uriban, Untervaldenben korlátlan demokratia; Bernben szigorú aristokratia; Luzernben oligarchia; Neuchâtelben alkotmányos fejedelemség; Porrentruyben, Einsiedelnben, Dissentisben theocraticus hatalom; Baselben, Zürichben, Genfben, St.-Gallenben a legkülönfélébb helyhatósági szervezetek; a középkor szeszélyes pártizgalmaikat látjuk a graubündeniek-nél, melly canton százötven mezei (rural), egymással alig némi összeköttetésben álló demokraciából állott majd a Salis-ok, majd a Planták igazgatása alatt. Emellett vagy külön, vagy együttesen egyéb alattvalókkal is bírtak, kik között a függés minden foka fel volt található.

1481-ben tartatott az első országgyűlés, mellyre minden canton küldött képviselőket; erre elhatározták, hogy minden évben összegyűljön, s a meghívás tisztét Zürich végezte. Előbb Badenben, Aargau cantonban, jöttek össze, később pedig 1712-ben Frauenfeldben, Thurgau cantonban; egy cantonra két képviselő esett.

Ama cabinet-háborúk között, mellyek inkább lealjasították, mintsem tönkrejuttatták Európát, a főnökök mérséklete ellent tudott állani a királyok fondorlatainak, kik Schweizot is bele akarták volna rántani saját versengéseikbe. Ennek folytán virágzásnak indult s az ipar és művészetek gyarapodásán kívül jeles férfiakat is szült, minők voltak: Haller, Rousseau, Bodmer, Hottinger, Steinbüchel, Bernoulli, Euler a mathematicus Lambert a csillagász, Saussure és Bonnet természettudósok, Tissot és Zimmermann orvosok, Müller történész, Lavater, kinek arczisme-elméletei megbuktak ugyan, a nép azonban nem feledte el hazafias

dalait; Gessner, ki a pásztori élet örömeinek rajzolásával vidámitotta fel a kedélyeket.

És Schweiz mégsem volt többé az őszinte szabadság költői hazája, mert gazdagság- és hatalom-vágy szállta meg a hazafiak szívét. Hizelegve a külföldieknek s nem csupán fegyverrel, hanem fondorlatokkal is szolgálva őket, czimeket, kitüntetésekot hajhásztak ¹⁾. A kisebb cantonok irigykedtek a nagyokra, mellyek tulsulylyal bírtak, s külföldi szövetségesek segélyével ohajtottak erőhöz jutni, míg másrésről a külhatalmak követei is szították a testvéri viszátkodásokat. Künn meghunyászkodók, benn fenhéjázók voltak; néhány oligarcha uralkodott az elhanyagolt nép fölött, s bizonyos meggondolatlan önzés folytán többre becsülték az egész Schweiznél saját cantonukat, s ennél a maguk külön osztályát.

Mig tehát az előkelő osztályok nem voltak kevésbbé szolgálaiak a monarchiabelieknél, a köznép sorsa még kedvezőtlenebb volt, mert senki sem gondolt nevelésével és szükségével; nem engedték meg a jobbágyoknak, hogy a tudomány segélyével egy rangra emelkedjenek uraikkal, s kizárták őket minden polgári, vallási vagy katonai hivatalból. Néhol még az ipartól és kereskedéstől is eltiltották őket, állitva, hogy ez csak a nagy városok kiváltsága. Irtóztak a sajtószabadságtól, miértis a saját dolgaik felett való hallgatás megakadályozta valamely közszellem alakulását. Ámbár tehát nyolczvan éven át nem állottak háboruban egymással, az ország nyugalját mégis minduntalan megzavarták a belforrongások, mellyek semmi magasabb czéllal nem bírtak s csak aláásták Schweiz tekintélyét a külföld előtt.

Mi csak néhány illy forrongsról teszünk itt említést. Zug cantonban két század óta a Zurlauben család tartotta kezében a főbb hivatalokat ama pénz segélyével, mellyet az ő közvetítésével Franciaország szokott ajándékképen kiosztani, melly azonban ahelyett, hogy valamennyi polgár között osztatott volna ki, csak kevesek számára tartatott fenn. Ebből eléguetlenség származott, az Édesek pártjával a Keserük pártja állott szemben, melly utóbbi Ausztria által is támogatva és Schumacher Antal által vezetve, tulsulyra jutott, felbontotta a szövetséget Franciaországgal

---

¹⁾ Schweiz lakossága másfél millió lélekből állott, kiknek egy harmada Bern és Zürich cantonokban lakott. Harmincznyolcz ezeren négy éven át idegen szolgálatban állottak.

és üldözte ezen ország párhiveit. A szigor nem tetszett, a Zurlaubenek befolyása nemsokára ismét helyre lőn állitva, s megint elfogadták Franciaország lealjasító ajándékait.

Hasonló elnevezés mellett két párt igazgatásának volt színhelye Appenzell canton is, mellynek tizenkét járása (rhoden) közül a belsők vagyis az Alpsek aljában fekvők a kath. vallást követték, míg a Sitter két partján levő külső járások protestánsok voltak; ellenséges tagjai ugyanazon testnek.

Bernben a hitujítás a papság javaival gazdagította az államot, miertis a patriciusi osztály hatalmasabb és nagyravágyóbb lett s bizonyos nyughatatlan feltékenység által üzetve egymást felülmülni, kijátszani igyekeztek, a közjót feláldozták az egyes családok érdekének, a népet örökös alárendeltség, a gondolatot a censura, az életet a kölcsönös kémkedés nyügei alá akarták hajtani. Igaz, hogy miként a többi zsarnokok, ugy ezen aristokratia is pártolta az anyagi gyarapodást, az ipart, a földmívelést; de miként azok, ugy ez is el akarta nyomni a gondolkozást: Haller és Bonstetten kizáratnak a senatusból; ha valaki elmetelhetőségeivel után homályba helyezhetné a magas születésüket, tüntesse ki magát máshol; Tschiffelli, ki a Gazdasági társulatot alapította, mindenkor a legmakacsabb ellenmondásokra talált, s az egyetem pangó állapotján sem segítettek. Egy összeesküvés az oligarchia megbuktatása végett életébe került Henzelnek, ki azt kezdeményezte (1749).

Freiburgban is keletkeztek surlódások a polgárok és az aristokraták között, melly utóbbiak néhány család számára tartották fenn a jogot részt vehetni a titkos ülésekben; a gruyèresi parasztok fegyveresen vonultak a város ellen, Bern azonban megint kibékítette őket (1784).

Szövetségesek.

A tizenhárom dicséretreméltó cantonon kivül Schweiznak tiz szövetségese volt, vagyis: a st. galleni apátság, az e névvel bíró város, melly az előbbtől egy fal által volt elválasztva, Vallis, Neufchâtel fejedelemség, Bienne és Mühlhausen városok, a három graubündeni egyesület, és a genfi köztársaság.

A neufchateli fejedelemség, melly előbb Burgundhoz, később a német birodalomhoz, s a chalonsi, hochbergi, longuevillei házakhoz tartozott, örökségképen I. Frigyes porosz királyra szállt, ki esküvel fogadta, hogy meg fogja tartani törvényeit és szokásait. Ez utóbbiak egyikének alapján a várost illette meg

a jog behajtani a fejedelem adóit és jövedelmeit az egész területen, II. Frigyes azonban ennek daczára bérbe adta azokat 1748-ban. Ez elégedetlenséget keltett, mi még inkább növekedett 66-ban, midőn Frigyes közös adóbehajtási rendszert akart életbeléptetni. A polgárok a polgári jogtól megfosztottnak nyilvánítanak mindenkit, ki részt venne a bérletben; a királyi biztos tiltakozik s követeli, hogy a kölcsönös jogok rendezése végett törvénykönyv alkottassék; erre újabb látvány tárul élénk: egy nagy király a bíról választott berni cantoni törvényszék előtt perlekedik saját alattvalóival. Minthogy pedig a király lett nyertes, a polgárok forrongni kezdenek; Gaudot főügyész ablakából lövést intéz a tömegre, mire meggyilkoltatik. Erre csakhamar kezdetét veszi a reactio; sokan halálra, mások száműzetésre ítéltetnek, s valamennyien lefegyvereztetnek; végül a város visszakapja a bérletet, biztosítatik az alkotmány, szabad vadászat engedélyeztetik, a nép érdekében módosítást szenvednek a törvények, amennyiben egy község-gyűlés alapíttatik, mellynek beleegyezés nélkül semmiféle változást ne lehessen életbeléptetni.

A graubündeniek között, kik szintén szövetségesi voltak a schweiziaknak, a Planták és Salisok sokáig ellensúlyozták egymást; végül ez utóbbiak tulsulyra kerekedvén, kezeik között tartották a hivatalokat, az adók bérletét, a külföldi szolgálatban álló csapatok parancsnokságát s az alávetett Valtellina kormányzását. A Planták, kik minden áron szerették volna kivetni őket a nyeregbl, az árverelés alkalmával tizenhatról hatvanezer forintra verték föl az adók bérletét; követelték a külföldiektől, hogy a tisztek kor szerint léptetessenek elő; megvásárolhatóságról vádolták a tisztviselőket; az ebből keletkezett botránnyok és viszálykodások még inkább elmérgesedtek akkor, midőn Ausztria a közjog megsértésével s a Planták közreműködésével vagy beleegyezésével elfogatta a graubündeni területen Semonvillet, a francia köztársaság követét.

Genfben a köztársaság tagjai négy osztályba voltak sorozva. A lakosok, vagyis idegenek, kiknek megengedtetett a városban akni, de minden kiváltság nélkül, s valamennyiinek protestánsnak kellett lenni; azért a katolikus, ha birtokot szerezni vagy valamelly czélbe akarta magát beiratni, kénytelen volt vallást változtatni. Aki Genfben született valamely lakostól, benszültnek tekintetett, s valamivel több joggal birt, mint atyja, de nem tarthatott igényt állami hivatalra, nem üzhetett kereskedést, s sze-

mélye és javai súlyosabban voltak alávetve a közterheknek, mint a többieké. A városiak (borghesi), kiknek polgárjog adatott azon föltétel alatt, „hogy a szent iratokra esküdjének, miszerint a szent evangélikus reformált vallás szerint fognak élni“ szabadon foglalkozhattak bármely iparággal s csak bírói ítélet alapján üzethettek ki a városból; résztvettek a kormányzatban és a törvényhozásban, de nem a fő hivatalokban. Polgár volt a polgár vagy városi lakó fia, ha a városban született, minekfolytán az anyák messzeföldről is eljöttek szülni a város falai közé, nehogy lehetetlenné tegyék gyermekeikre nézve eljutni a köztársaság fő hivatalaira. Voltak továbbá alattvalók vagy idegenek, a környék lakosai, kiknek nem volt részök a köztársasági jogokban.

A köztársaság szép gyarapodásnak indult a béke és az ipar segélyével, a meggazdagodottak azonban bizonyos felsőbbséget szenvedtek, miértis az alsóbb osztály, melly a műveltségnek magasabb fokára jutott, rossz szemmel nézte őket, s azért vége hossza nem volt a surlódásoknak. A nantesi rendelet visszavonása után Genfben menekült francziák még inkább szították a tüzet, s Fazio ügyvéd és bizonyos Lachesne a nép élére állva, követelték, hogy a törvények, mellyeket sokszor csak a már hozott ítéletekből ismertek meg, a sajtó útján tétessenek közzé; hogy a szavazás többé ne élő szóval, hanem babszemek által történjék; töröltesék el a huszonötös testület ama kiváltsága, mellynélfogva a két-százak tanácsa elé csak ő terjeszthetett tagokat, megválasztás végett, s ezen tanácsban ne foglalhasson helyet több mint három tag egy családból. Akarva nem akarva, teljesíteni kellett eme kívánságokat, annak hozzáadásával, hogy egy törvény se nyerjen szentesítést az egyetemes tanács jóváhagyása nélkül, melly minden öt évben újra legyen választandó (1707.) Lachesne és Fazio összeesküvés vétségében elmarasztaltatva, halálra ítéltettek. Ujból kitérő a nyugtalanságok, eltöröltetett az 1570-ki rendelet, egy új kibékítési rendelet pedig fentartotta a nép jogait a törvények sérelme nélkül (1738).

Genf ezután az ipar által a szárazföld egyik leggazdagabb városává lön. Bonnet, Burlamachi, Rousseau olly nevek voltak, mellyek dicsőségére szolgáltak a hazának. A szomszéd Ferneyben lakó Voltaire Európa összes kíváncsiaiit magához vonta, s a schweizi forradalmakat „viharhoz hasonlította egy pohár vízben.“ továbbá hogyszantsa a calvinista türelmetlenséget, néhány lépés-

re Genftől színházat emelt. A jóllét még inkább növelte a tanácsosok fényüzését és nagyravágyását s a szolgaságban nyögő néphiba újította meg minduntalan tiltakozásait. Végre Rousseau *Lettres de la Montagne* (1764) című munkája lángra lobbantotta a lappangó tüzet, fennen hirdetve a nép elidegeníthetlen, elévülhetlen souverainitását, melyet következésképen bármikor visszavehet azoktól, kikre bizta volt. Ezen tant saját helyzetekre alkalmazva, mondák, hogy a felsőség nem a tanácsokat és a polgárok gyűlését, hanem az összes polgárokat illeti meg, vagyis azon ezer négyszáz egyént, kik egyedül élveztek teljes polgárjogot.

A nép erre megbizott néhány egyént, hogy előterjesztéseket intézzenek a tanácshoz s kényszerítsék ez utóbbit, miszerint azokat megfelelő elintézés végett a közgyűléshez tegye át; a nemesek tagadták, hogy a gyűlés joghatósággal bírna a kis tanács fölött; innen a felterjesztő (*représentans*) és tagadó (*negatifs*) kifejezések pártjelszavakká lőnek. A nagytanács által Rousseau ellen *in contumacia* m hozott ítélet még inkább növelte az izgatottságot; az összejövetelekben (*circles*) hangosan hirdették amaz elveket, mellyek később a gyűléseket és a választásokat uralták. Franciaország, továbbá Bern és Zürich cantonok megkísérelték a közbenjárást; minthogy azonban kísérletök eredmény nélkül maradt, Franciaország zárvonalat (*cordon*) vont, melly sokat ártott az iparnak, ezenkívül pedig egy várost akart alapítani Versoixban olly czélból, hogy elvonja Genftől a kereskedelmet. A genfiek ama szilárdsággal, melyet az imént láttunk, valamennyien fegyvert ragadtak, s Franciaország kénytelen volt belenyugodni, hogy maguk intézzék el ügyeiket. Újabb izgalmak után népies kormányt szerveztek s abban állapodtak meg, hogy törvénykönyvet fognak szerkeszteni (1766). Ez azonban nem csekély bajjal járt, minthogy némelly régi törvények homályosak voltak, mások meg olly szigorú calvinista szellem által voltak sugallva, hogy okvetlenül visszavonásokat idéztek volna elő. Emellett a *représentans* ok is ellenszegültek, s a maguk részére vonták a benszüllötteket, kiknek legnagyobb része francia menekültektől származott mesteremberekből állott, megfosztva minden jogtól, azon egyet kivéve, hogy borsot törhettek kényuraik orra alá. Ertesülvén az unio készülteiről, a *repraesentans* ok gyűléket és társulatokat alkottak, mellyekben kötelezték magukat mindenkor főnökük nézeteit követni s elhatározták, hogy teljes népuralmat léptetnek életbe, ni annyira gyanut keltett Franciaországban, hogy

megint megkísérlette a közvetítői szerepet. Ez annyira sérelmesnek tünt fel az ország függetlenségére nézve, hogy Franciaország végre lemondott a biztosítékról (1782). Erre még gonoszabbul törtek ki a belviszályok, a dolog vérontásig fajult s közbiztonsági comité alakított. Franciaország, mely 1777-ben megújította Schweizzal a kölesönös védelmi szövetséget, felhagyott a pusztá intésekkel, s más módon fogott a zavarok lecsillapításához; egységre lépven Savoyával és Bernnel s elfoglalván Genfét, itt a 38-ki szabályzatnak megfelelő kormányt alapított, támogatta a negatíveket és elnyomta a demokrátiát úgy, hogy alig százötven polgár nyert szavazati jogot, míg a többiek hallgatásra kényszerítettek és lefegyvereztettek. Ezen durva zsarnokkodás nem sokára véres ellenhatást keltett.

Alávetett tartományok.

Súlyosabb helyzetben születtek a Schweiznak alávetett tartományok, minthogy a köztársaságok uralma rendesen a legnyomasztóbb szokott lenni. Aargau és Waadt tartomány Bernnek voltak alávetve, mely utóbbi ismét Zürichchel közösen uralkodott a badeni grófság és Rapperschwyl fölött; Freiburggal továbbá a Franciaország felé eső négy járás, -- Zürichchel és Glarissal pedig az északi szabad kerületek fölött uralkodott, míg a déli rész a nyolcz cantonhoz tartozott, mellyek Thurgaut és a sargansi grófságot is bírták, a Rheinthal fölött pedig Appenzellel osztozkodtak. A hegyeken innen Uri cantonnak a Leventina; Urinak, Schwitznek és Unterwaldnak a Riviera és Bellinzona; a tizenkét cantonnak együttvéve Lugano, Locarno és Valmaggia voltak alávetve. A Valtellina fölött a graubüdeniek uralkodtak. Ezen szánandó tartományok tudatlan hivatalnokok kényekedvére voltak hagyva, kik pénzen vásárolták hivatalukat s az volt egyedüli gondjuk, hogy minél nagyobb uzsorával szerezzék be kiadott pénzőket, mi náluk egyet jelentett a jó kormányzattal. Legtöbb esetben a járásfőnök, miután megvásárolta hivatalát polgártársaitól, azt ismét valamely alárendeltjének adta el, természetesen jó nyereséggel 1).

1) Ime egy példánya az efféle szerződéseleknk: „Mi alulírtak, tekintve hoszsu és állandó barátságunkat, hogy előmozdítsuk saját érdekiinket s növeljük hitelünket, a következő, sértetlenül megtartandó szerződésre léptünk, becsületszóra s egész titokban és minden lehető elővigyázattal.

1. Hogy megfelezzük mindazon hivatalok jóvedelmét, mellyekkel egyikünk vagy másikunk Valtellinában felruháztatik, ideértve az 1771-ki vicariatust stb... item a sindicaturákat, s végül mindazon hivatalokat, mellyeket megszerezhetünk

Ennek megvesztegethető igazságszolgáltatás, mindennemű hatalmaskodások lönek természetes következményei, sőt hogy többet mondjunk, jó pénzért bűnmentességet is lehetett szerezni in bianco, elkövetendő vétségekre. Leventina, mely egyizben fejét fölemelni bátorkodott, ezért a legszigorubb végrehajtásokkal s összes kiváltságainak elvesztésével bünhődött. Valtellinában minden gonosztettet meg lehetett váltani pénzért, kivéve a szándékos emberölést ¹⁾. Minthogy pedig a pörös ügyekből pénz jött be, a hivatal-főnökök

---

s mellyeket céljainkhoz illöknek találandunk, mivégből a vételek mindenkor közös megállapodás utján eszközözendők.

2. Hogy egymásnak kölcsönösen annyi kiküldetést loco minorum; annyi compromissumot, szóval annyi alkalmat szerzünk a pénzügyűjtésre, amennyi csak lehetséges leszen, s hogy mindenkor megfelezzük a hasznot, valamint mindazon ajándékokat is, mellyeket egyikünk vagy másikunk kapni fog, mire becsületszavunkat kötjük le.

3. Hogy a legpontosabban számot tartunk mindenről, mi eme szövetségünkre vonatkozik, s az egészet minden hivatal letelte után együtt intézzük el a fennmaradó haszon azonban minden évben felosztandó.

4. Ha netán oly költségek fordulnának elő, mellyeket lehetetlen volna részletenkint feltüntetni, az egyik tartozik megnyugodni a másik becsületeaság- és jóhizemiségében.

5. A két szövetező fél mindegyike bizonyos összeggel járul a szövetség céljainak előmozdítására, mely összeg a körülmények szerint a lehető legegyszerűbben, főleg pedig a hivatalok megszerzésére fordittatik stb.

6. Ezen társaság felvirágoztatására okvetlenül szükséges, hogy mindegyik kifogástalan becsületeasággal, barátsággal és bizalommal viseltessék a másik iránt; azért a két szövetező fél igéri, hogy egymással szemben semmi titkot nem fognak ismerni, míg ellenben mások irányában a legmélyebb titoktartásra kötelezik magukat; továbbá, hogy egymás között minden félreértés lehetőségének eleje vételessék, abban állapodtak meg, hogy ha másképen nem tudnának megegyezni, a sorsra bizzák véleménykülönbségeik eldöntését.

Ha a társultak egyike le akarna e szerződésről mondani, erről másik társát legalább egy évvel előbb tartozik értesíteni.

Minek hitelül pecsétünkkel láttuk el és sajátkezüleg irtuk alá ezen szerződés két egybehangzó másolatát.

Kelt Brusióban, 1770. jan. 6-án.

Pietro de Planta di Zozio

(Gaudenzio de Misani.

1) Ime egy szabadságlevél, mellyet in bianco is árultak:

Mi . . . . a bübájosságok bírása tiszta és vegyes hatalommal és a kard tekintélyével, miként megbízó leveleinkből stb.

Jelen iratunk erejénél fogva stb., felszabadítjuk és felmentjük, s szabadnak és mentnek tartatni akarjuk minden és bárminemű pénzbeli vagy testi, vagy a testet bármi módon sanyargató büntetéstől, mellyet magára vont, vagy magára vonhatott . . . . . ur, azért, hogy . . . . . ide értve minden ahhoz

nem csak a bűnösek földerítését, hanem azok elkövetését is előmozdították; elvetemedett nőszemélyeket tartottak zsoldjukban, kiknek feladatuk volt bűnre csábítani, s aztán feladni büntársaikat; lázadásokat idéztek elő, hogy ürügyet nyerjenek a vagyonskobzásokra¹⁾.

Nagy volt tehát mindenütt az elégtelenség; megszűnt minden bizalom a kormány és alattvalók között; nem volt közszellem, nem magasztos czélok; elenyészett minden nyoma a hazafiságnak ott, hol idegennek tekintették nem csak azt, ki saját cantonjuk sorompóin túl lakott, hanem még a vidéki földmivest, sőt az ugyanazon városban lakó földnépét is. Zimmermann következőleg írja le ezen apró aristokrata városok gögjét: „A fejek itt gyakran ép oly üresek, mint az utcák . . . Rettenetes unalom jutott osztályrészül azon előkelő egyéneknek, kik a közpolgárokat nem tartják érdemeseknek saját társaságukra . . . Sehol sem sulyosodik gyüloletesebb zsarnokság az elmékre, mint emez apró köztársaságokban, hol nem csupán egyik polgár teszi magát urrá többi polgártársai között, hanem a hitvány zsarnok még saját nyomorolt tudáskörét is rátukmálja az egész városra. Saját városkájában ő a világ legnagyobb embere; a becsületes polgár félelemmel és rettegéssel járul eme borzasztó fölség elé, mert hiszen a legelső alkalommal árthatna neki. Valamely tanácsos haragja iszonyatosabb a villámnál, mert ez sújt és elenyészik, míg amaz mindenkorra megmarad. A tanácsosok feleségei felfujják magukat, kényök-kedvök szerint kormányoznak, rendeznek, ócsárolnak; az ő kegyök vagy ellenszenvök határoz a hírnév, becsület, boldogság felett . . . Nem találnak szavakat megvetésök kifejezésére azon egyén iránt, kiről azt hallották, hogy valamely könyvet irt . . . Az ifjú, ki előre akar törni, sehol sem talál bátoritást, el-

---

tartozó, felmerülő, vagy az előrebocsátottaktól együttvéve, vagy külön bármiképen függő dolgokat, fölmentvén, eltörölvén, megsemmisítvén, parancsolván, akaráván, helyrephatólván stb.

Mindezt rendeljük, tekintve hatalmunkat, melylyel stb, valamint ama megállapodást, mely a mai napon velünk eszközöltetett, s az uri kamara nevében ki is fizettetett.

Kelt . . . . . ban, saját palotánkban, ... napján.

P. II.

N. N. manupropria.

N. N. Cancellár.

¹⁾ Bővebben beszélünk erről *A comoi egyházmege története* című munkánk IX. könyvében.

ismerést, rokonszenvet; bolondnak vagy különcnek tartják, mint aki ahelyett, hogy a városi nagyurak kedvében igyekeznék járni s élné úgy, mint a többiek, inkább olvasással és irkafirkával tölti idejét . . . Midőn tehát látja, hogy a tudatlanság és a gögös ostobaság több becsülésben részesül, mint a józan ész, s hogy a közvéleményt a legeggyűbb egyének fecsegései vezérlik; midőn látja, hogy gyűlölik azt, aki tud valamit, a hőcselmet szánalomraméltó örvöngésnek, a szellemi szabadságot pedig lázadásnak tekintik; midőn látja végül, hogy előmenetelre csak aljas kedvkeresés és szolgálai meghunyászkodás mellett számolhat: mi marad egyéb hátra a becsületes ifju számára, minthogy a magányba meneküljön?¹⁾

Európa többi országai megváltoztatták hadrendszerüket; Schweiz még mindig a régiehez ragaszkodott. A jó hazafiak több-izben javasolták a szövetségi szerződés megújítását és korlátozását; Hirzel Zürichből, Urso Luzernből, Zellweger Appenzelből lehetőleg terjesztették a tudományt és az egyetértést (1761); eme törekvések azonban gyanút keltettek a kormányokban, mellyeknek nagyonis volt okuk tartani az említett férfiak megrovásaitól, de a népeknek sem tetszettek, mellyek a szándékolt egység által fenyegetve látták a közös szolgaságot. Eközben mindentűt meghonosodtak a szabadkőművesek, főképen pedig Genfben, Solothurnban és Waadt tartományban, miből az ugynevezett Helvét-társulat keletkezett, melly évenként gyűléseket tartott a schinznachi fürdőkben, a cantoni individualismus ellenzőjének vallva magát; csakhogy maguk a kőmives páholyok sem bírtak egységre vergődni; később átalakultak, s a németországi Felvilágosultakkal keveredtek össze; a Nagy-Oriens, melly Genfben 1786-ban alakult, csakhamar tulsulyra jutott a városi hatóság fölött.

Schweizot illymódon előkészületlenül találták a nemsokára bekövetkezett mozgalmak, a Franciaország példája folytán keletkezett belső forrongások, s a vészes háboruk, mellyekre egész Európa köszörülte fegyvereit.

¹⁾ A magányról.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Olaszország.

Női nagyravágyások és örökösödési kérdések ismét felforgatták a szegény Olaszországot, mely rendes prédája volt az erőseknek.

Sicilia.

Az utrechti béke VI. Károly császárnak adta Sardiniát, Siciliát pedig királyi czimmal II. Victor Amadé savoyai hercegnek, ki ott magát megkoronáztatván (1713. okt. 28.) s megnyitván a három karu parlamentet, mellytől tanácsokat kért s nagyhangu ígéretekkel tett, visszatért Turinba, csekély helyőrséget s nagyszámu elégtelleneket hagyva a szigeten. Különösen botrányköül szolgált a pápával fölmerült s már említett viszály ügyében általa kinevezett bizottság, melly zsarnokivá fajult, mindenéből kifosztott s még halálra is ítélte mindenkit, ki vonakodott elszakadni a pápától s engedelmeskedni a királynak; Olaszország ennek folytán tele lön siciliai száműzöttekkel.

Spanyolországi Erzsébet és Alberoni azonban eme szigetet is számításaik körébe vonták, s míg titokban magával a királlyal a császári Milano és Nápoly megtámadása fölött értekeztek, egyidejüleg erős hajóhaddal megrohanták és elfoglalták Sardiniát (1717) s ép olly embertelenül bántak vele mint magok az osztrákok; erre Sicilia ellen fordultak olly tengeri és szárazföldi erővel, mellynek kiállítására alig hitte volna valaki képesnek Spanyolországot; mindenütt Fülöpöt kiáltották ki királynak, azon ürügy alatt, hogy Victor megsértette a siciliaiak kiváltságait s azért elvesztette birtokjogát a szigetre nézve.

Francziaország, Holland és Angolország erre abban állapodtak meg, hogy Victor engedje át Siciliát a császárnak, kárpótlásul pedig elégedjék meg Sardiniával, honnan családja a királyi czímet is vegye. Előbb azonban mindkettőt meg kellett hódítani, s Siciliának csakugyan egy kegyetlen háboru sanyaruságait kellett viselnie, míg végre a londoni szerződés folytán Spanyolország beleegyezett a két sziget kiürítésébe (1720). Ekként a császár összekapcsolta a milanói hercegséget és a Két-Siciliát, hol 1728-ban visszaállíttatott a birodalmi törvényszék s a király még tarthatott királyi cappellát, vagyis az ünnepélyes nagymise alatt előfordul

füstölés alatt fejére foveget tehetett s az egyházi ügyekben bírálkodhatott. A német uralom azonban türelmetlenné lön Sicilia lakóira nézve, kik előtt az a spanyol fényűzéssel szemben zsugorinak, kiváltságaik megsértése és heves természetök miatt pedig zsarnokinak tünt fel; ennek folytán vége-hossza nem volt az összeesküvéseknek és forrongásoknak, miáltal csak helyzetöket súlyosbitották.

Olaszországot csakhamar fenekestül felforgatták Erzsébet királyné cselszövényei. Ez minden áron fiát, don Carlost, akarta uralomra juttatni, minekfolytán azt is fölvétette a négyes szövetségbe (1718), hogy ha nagybátyja, a parmai és piacenzai hercegség praesumtiv örököse, ivadék nélkül halna el, Károly legyen örököse. S csakugyan így történt; Róma, melly magának tulajdonította a közvetlen uralmat Parma fölött, tiltakozott, de nem hallgattak rá (1731).

Toscana.

Kilátás volt rá, hogy egy másik fejedelemség trónja is üresedésbe fog jöni, minthogy III. Cosmo, Toscana fejedelme, többé nem remélhetett ivadékot fiától, Gian Gastontól. Hiába sürgette, hogy a flórenczi tanács ugyanazon hatalommal, mellynek alapján Flórenczet a Medicieknek adományozta, ruházza fel a nőket is örökösödési joggal, mi Anna leányának, a pfalzi választó feleségének lett volna javára. Erzsébet azonban kivitte, hogy Francia- és Angolország az ama korban szokásos hatalmaskodással biztossítsák ezen örökséget az ő don Carlusa részére. Ezt Cosmo türelmetlen bitorlásnak tartotta, s ama hatalmak valóban mi joggal sem bírtak ezen állam fölött, mi különben Cosmót is alig illette meg, minthogy kihalván azon család, mellynek irányában az ország magát lekötölte, ez utóbbi visszanyerte a szabad önrendelkezési jogot. Maga Cosmo is ugyanezt hangoztatta, állítván, hogy Toscanát semmiféle hűbéri kötelék nem fűzi a birodalomhoz, hogy az családjának birtokát képezi, és pedig nem V. Károly investitúrája, hanem a négyven választása folytán. Ama kor politikája a convenientiákat, s nem a jogokat tekintette zsinórmértékül.

Gian Gaston.

Szaporította a hivatalokat s ezeket leányoknak adta hozományul, hogy így lehetőleg növelje ama családok számát, mellyek teljesen, még a mindennapi kenyér dolgában is a kormánytól függjenek. Őt közmegvetés kísérte sirjába (1723), s utóda Gian Gaston, különben is tőukre levén már téve a bűnök halmaza és elő-

haladott kora (53 év) által, inkább az édes mitsemtevésben találta gyönyörűségét, mint abban, hogy egy olly országgal vesződjék, mellynek ő csak rövid ideig tartó birtokára számíthatott. Dami Julián vezetése alá adván tehát magát, az ország ügyeit miniszterekre bízta, maga pedig a legbotrányosabb kicsapongásokba merült; a mindent majmoló ország, melly az atya alatt szenteskedő volt, a fiu alatt szintén kicsapongóvá lett. Jolanda Beátrix, Cosmo elsőszülött fiának özvegye, élénkséget kölcsönzött az udvarnak, szép nőket és tudósokat vonva maga köré, melly utóbbiak között volt a rögtönző Perfetti Bernardin is, ki Rómában költőnek koszoruztatott meg. Az egyetem a szabad tanítás behozatala, vagyis azon kényszer eltörlése által, melly bizonyos előre meghatározott tanfolyamok hallgatását tette a tanulók kötelességévé, új virágzásra emelkedett; a florencei főiskolánál a közjog számára tanszék emeltetett s Neri Pompejusra bízott, — nem különben esillagvizsgáló-készülék (observatorium) a jeles Perelli Tamás igazgatása alatt; a bölcsészeti tanszékét visszanyerte Giannetti Paschasius, kivel együtt tanárkodtak Pisában Caraccioli, De Soria, Corsini, Fromond, Rallo, Capassi, Fancelli¹⁾, a florencei főiskolánál pedig Gori prépost, Lami tudor, Salvini, Targioni, Cocchi; emléket emeltek Galileinek Santa Crocóban; 1729-től 1739-ig megjelent a Crusca szótárának negyedik kiadása, s Bandini Antal pap, a valódi belbecselel bíró *Discorso economico* szerzője, engedélyt kért arra, hogy a Maremmából gabona szállíttassék.

Midőn Gian Gaston tuuyaságából néha felocsudott, egyebet sem hallott, mint azt, hogyan alkudoznak a hatalmak a toscanai örökösödésről, noha ő még életben volt. Sőt amint az uralom fölött megállapodásra jutottak, figyelmeket a Medici-ház örökös javaira is fordították. A butorok, ékszerek, műreemekek, VII. Kelemen hitbizománya, a megtakarításokból, a kereskedelemből és elkobzásokból bejött szerzemények; a kikötőkön, palotákon, erősségeken, tűzérsegen eszközölt javítások; főleg pedig a fejedelemségbe általok bekeblezett hűbérek, nevezetesen Pontremoli és Lunigiana, mint magán-birtokok, jogszerint a pfalzi választó-fejedelemnőre estek vissza; minthogy azonban Spanyolország eme javakra is áhitozott s félfüllel Toscana függetlenségéről is hallott említeni valamit, megrakta őrséggel az erősségeket. Gian Gaston kénytelen aláírni (1731) a bécsi szerződést, (15. lap), melly nélküle rendel-

¹⁾ Fabroni, *Act. Academiae pisanæ*, III. F.

kezett államairól, formázerint tiltakozván a Flórencz függetlenségén ejtett csorba ellen, melly okmány különben csak holta után volt közzéteendő; a császár, kinek ugyszólván alig volt tudomása az egészről, szintén beleegyezését nyilváníttja, csak ne háborgassák őt is ama másik örökségében. Egyszerre azonban megérkezik don Carlos fegyveresen, s sz. János ünnepén, midőn a hűbéresek hódolatok nyilváníttása végeit lóháton szoktak megjeleníteni, a nagyherceg helyett ő fogadja el az esküt, mint trónörökös.

Toscanát erre spanyol csapatok özönlik el; egyszerre azonban az önkénykedő hatalmak megint azt határozzák, hogy a fejedelemség a trónvesztett lotharingiai hercegnek adassék cserébe, mire az országot német csapatok szállják meg (1735). Gian Gaston halála után (1737), csakugyan Ferencz, Mária Terézia férjének nevében foglalják el, ki a cserét magára nézve hátrányosnak állította, ha csak az örökös javak is számára nem ítéltetnek, s a választó fejedelemlé halálos ágyán (1743) őt csakugyan általános örökösének nevezte ki. Az osztrák kormány Toscanában először is egyetemességyjűtést követelt a spanyol csapatok fenntartása által okozott költségek fedezésére, mitől a papságot sem mentette föl; eltiltotta a hazard-játékokat, csupán a nemesi casino javára engedvén kivételt; a lotto államjövédékké tétetett s a toscanai pénzügyek évi 4.220,450 flórenczi forintért bérbe adattak, melly összegből 2.800,000 udvartartási költség fejében a nagyherceget illette, ki emellett a bérleti jövédelmekben is részt vett. Ezen összeg azon idő alatt, míg a nagyherceg császár is volt (1745—65), mindig kiment az országból, mi Toscana elszegényedését vonta maga után, mellynek akkor saját diplomatiája sem volt, minthogy ez az osztrák diplomatiába olvadt át.

A kormányzóságot Richecourt, zsarnoki de felvilágosult férfiú vezette, míg kegyvesztésbe nem esett. Vágytársa Ginori Károly, Livorno gazdag és ügyes kormányzója, volt, ki csakugyan utódja is lett; egyiket azonban a bánat, másikat az öröm ölte meg. Utódjuk a genuai és brüsseli tények miatt közmegvetésben részesülő Antoniotto Botta Adorno marchese lett; ennyire fittyet hánytak a közvéleménynek. Toscana a hétéves háboru számára csapatokat volt kénytelen állítani, minthogy pedig ezek megverettek, a császár az olly csekély kiterjedésű és a katonáskodástól elszokott országtól újabb ezer embert követelt; emiatt sokan kiköltöztek, míg végre inkább hatvanezer forintot ajánlottak meg, hogy ez összesen németeket fogadjanak fel. A háboruba ment négyezer

közül alig tért vissza háromszáz. Később ismét II. József házassága alkalmából a jándékokot követeltek, minthogy pedig néhány püspök papságának ez újabb teherből való fölmentéséért a legalázatosabb szavakkal esedezett, Bécsből a legdurvább módon azt válaszolták nekik, hogy ő felsége nem akar többé hallani hasonló felterjesztésekről; fizessenek, mint kötelességek hozza magával, s ezzel vége lesz a dolognak. Piccolomini pienzai püspök, ki ellenszegült a fejedelmi rendeleteknek, megfosztatott hivatalától, börtönbe vettetett s aztán száműzetett.

Toscana fájó szívvel türe ezen lealáztatást, hogy egy távollakó urnak lett tartományává; a hubertsburgi szerződésben (1763) azonban kimondatott, hogy soha se csatoltassék a birodalomhoz, hanem az osztrák-lotharingiai ház másodszülettsége (secundogenitura) legyen. Ennek következtében Péter Leopold, Ferencz másodszülettte, vette át a kormányt (1765), kivel új korszak viradt fel Toscanára.

I. Leopold.

Ekközben egy másik, még kövérebb örökség, a VI. Károlyé, lett kérdésessé. Farnese (Erzsébet) minden követ megmozdított, hogy ennek egyedüli leányát az ő Károlyával házassítsa össze, miután pedig ármánykodása dugába dőlt, legalább Milanót és a Két-Siciliát szerette volna számára megszerezni. Milanóra azonban III. Károly Emánuel sardiniai királynak is fájt a foga, ki Olaszországot egy articsókához hasonlította, mellynek egyik levelét a másik után akarták fölfalni, — s érezvén, milly nagy fontossággal birand az ő szövetsége a nem sokára bekövetkező zavarokban, azt ezen izletes falattal akarta megfizettetni.

Kezdetöket vették tehát a cselszövények és fegyverkezések, midőn egy messze távolban fölmerült esemény újabb bonyodalomba sodorta az országot. Ez a lengyel király választása volt, minek az lőn következménye, hogy szakadás jött létre Franciaország és Ausztria között. Károly Emánuel az előbbihez állott s vele együtt elfoglalta Milano területét (1733). Spanyolország azonban, vagyis inkább Erzsébet hajóhadat küld Toscanába, melly hogy kiragadja a nápolyi királyságot az osztrák zsarnokság alól, kegyetlenül kezdi pusztítani Mirandolát, Piombinót, Massa hercegséget és Carrarát; erre Károly infans erős hadsereg élén végigvonul a pápai államon s barbár módon pusztítja. Miként Milano, ugy Nápoly is a császár és Zinzendorf gondatlansága miatt nem volt kellő védelemmel ellátva; a kedélyek el voltak keseredve

az osztrákok ellen, úgy hogy mindenütt Spanyolország nevét hangoztatták. Don Carlos csakugyan bevonul Nápolyba (1734), tiszteletben tartva ennek kiváltságait és hatóságait; uralmát a később érkezett osztrákok teljes szétszórásával kezdi meg, mire hajóhadával rövid idő alatt egész Siciliát elfoglalja.

Az osztrákok komolyabb erőfeszítéseket tettek, hogy kiragadják Parmát és Piacenzát a spanyolok kezéből, s kizavarják őket Milano területéről; véres csaták vívottak az Oglio, a Secchia és Guastalla mellett. XV. Lajos erre ismét szőnyegre hozta a már annyiszor szellőztetett tervet (1735), mely szerint Olaszország a háboru-ürügyek megszüntetése végett függetlenséggel lett volna felruházandó: Lombardia Velence, Genua és Piemont között osztatnák fel; Toscana visszaadnák saját polgárainak; semmiféle olasz fejedelem ne birtokolhasson külföldi területeket. A nagyravágyó Farnese (Erzsébet) meghiusította ez alkalommal is az alkudozásokat, s a fejedelmek elvégre a bécsi békében (1738) állapodtak meg.

Bécsi szerződés.

Olaszországot illetőleg, Toscana a lotharingiai herceg birtokában maradt, don Carlosnak pedig kárpótlásul azért, hogy ezen prédától elesett, a Két-Siciliát és a sienai állam kikötőit itélték oda Porto Longonéval: Livorno szabad kikötő maradt: a sardiniai király Novara és Tortona területét kapta, mellyek Milanótól szakítottak el, továbbá a hűbéri felsőséget a Langák fölött; Parmát a császár kapta vissza, a Farnesék azonban magukkal vitték családi gazdagságaikat, s az elődeik által ott összegyűjtött műrekekkel Nápolyt ékesítették fel.

A felek még fegyverben állottak (1740), midőn az osztrák örökösödési háboru újabb rázkódtatásoknak tette ki Olaszországot, s ismét felélesztette a régi nagyravágyó terveket. Károly Emanuel megint előáll Milanóra vonatkozó igényeivel s megegyezik Franciaországgal annak felosztása fölött; később azonban megdölvén, hogy mégsem lenne jó tulsulyra juttatni Franciaországot Olaszországban, Mária Teréziával szemben kötelezi magát megvédeni Lombardiát, de olly fentartással, hogy a szövetséget egy hónapi előleges bejelentés mellett felmondhatja (1742). Velence semleges akart maradni, noha Mária Terézia azzal fenyegetőzött, hogy ellene uszítja a zengi tengeri rablókat. Traun, Lombardia kormányzója, olly durva módon sértette meg a

modenai herceget, hogy ez is a fejedelelnő ellenségei közé állott ¹⁾.

Nápoly fegyverkezik, hogy támogassa Spanyolországot, mely Milanóra és Parmára áhitozik; Montemar hercege pedig, ki olly jelentékenyen közreműködött a királyság meghódításában, kiköt Orbitellóban, s a nápolyi csapatokhoz csatlakozva, a megsértett egyházi területen keresztül szintén a harcmezőre siet. A spanyolok Rómában katonák toborzása céljából olly csábításokra és erőszakoskodásokra vetemedtek, hogy a nép, mely feldühödve szemlélte a férjek, atyák, gyermekek elhurczoltatását, fellázadt s kövekkel, a nép eme rettenetes fegyverével, szállt sikra a puskák és ágyuk ellen, elannyira, hogy az illetők jónak látták alkudozásokba bocsátkozni s szabadon bocsátani mindazokat, kik a spanyol ezredokbe soroztattak. Ezek boszut állottak ugyan a vidéken, hanem ezt vérrel kellett megfizetniök. Alberoni bibornok, ki nem mondhatott le a politikáról, azt indítványozta, hogy valamennyi olasz fejedelem szövetkezzék az idegenek ellen, s a pápa álljon a szövetség élére; a pápa megelégedett azzal, hogy jubilaeumot hirdetett.

Montemar megfoghatlan lassúsága tulsulyra engedte jutni a szövetségeseket; Károly Emánuel a modenai herceget üzve egészen Bolognáig hatolt, Lobkowitz pedig, ki a spanyolokat kergette, egy újabb barbár hadsereget vezetett Róma alá, honnan Nápoly felé vonulva, Mária Terézia egy kiáltványát terjesztette, mely nagyon bőkezű volt az igéretekbén. De ugy a nép mint a nemesek felbátorodva amiatt, hogy meg akarják őket tántoritani hűségökbén, egy szívvel-lélekkel királyukhoz állottak, miként a magyarok Mária Teréziához. Károly, tekintet nélkül a semleges területekre, segítségre sietett s Velletri mellett megverte az osztrákokat (1744. aug. 10.). Gages grófnak, ki Montemar felváltására küldetett, sikerült visszanyomni az osztrákokat, s az utmentében amerre vonult, felakasztva hagyta maga után a szökevényeket. Ezalatt mindkét tábornok a dögvész pusztította.

---

¹⁾ 1707-ben Estei Rinaldo herceg visszahelyeztetett Modena birtokába, s Mirandolát is megszerezte (1710), de lemondott arról, hogy Comacchiót is elnyerje, midőn a császár felhagyott a pápa elleni követeléseivel. A francia-spanyolok és a császár közötti háboruban Maillebois marsall elfoglalta Modenát (1734) és súlyos adókat vetett rá. Rinaldo ekkor Párisba vonult vissza, nem sokára azonban megint elfoglalta székhelyét (1736), s a következő évben III. Ferencz lett utódja.

Franciaország, mely nyíltan a spanyolok részére állott, hadseregeket küld az Alpeseken inneni területre; véres csaták vívatnak; egymásután valamennyi fejedelem megbukik; a spanyolok egy része don Fülöp alatt ismételve elfoglalja Savoyát, beveszi Tortonát, Paviát, Valenzát, Astit, Casalét; Károly Emanuel, ki a szorongatottaknak segítséget akar vinni, szintén vereséget szenved Bassignana mellett (1745. nov. 27.); e vereségét azonban csakhamar kárpótolja a piacenzai győzelem spanyolok és francziák felett (1746. jun. 16), mely után elfoglalja a genuai terület legnagyobb részét és a finalei határgrófságot.

Finale a Del Carretto családtól a spanyolokra ment át (1590), kik azt a milánói hercegséghez csatolták. Midőn a francziák 1707-ben Olaszországból kivonultak, a császáriak kerítették hatalmukba. Később (1713) VI Károly, mint a birodalomtól függő hűbért 1,200,000 piasterért Genuának adta el, mely birtokjog 1718-ban a négyes szövetség s 25-ben a bécsi szerződés által is megerősített. Mária Terézia azt ennek da czára 1743-ban, mintha sajátja lett volna, a sardiniai királynak engedte át, azon egyedüli cím alatt, hogy Piemontnak érdekében állott közvetlen összekötetésbe lépni a tengeri hatalmasságokkal.

Genua nem volt többé a tengerek uralkodónője, de élt még benne a jellemzilárdság, a munkásság s a szabadság szeretete; az uralkodó főnemesség nem zárta ki az érdemet s nem feledkezett meg népies eredetéről; tökepenzesei tízennégy milliónyi jövedéket huztak a franciaországi bankoktól. Tiltakozott ezen bitortás ellen, s az aranjuzei egyességben Francia-, Spanyolország- és Nápolyhoz csatlakozva, megkönnyítette a bourbonistáknak az átmenetet Lombardiába. A piacenzai győzelem után azonban az osztrákok elfoglalták Genuát (1746), mely utóbbit eszerben hagyták szövetségesei

A genuai lázadás.

Ha a németek ezen egész háboruban kegyetleneknek és kapzsiaknak mutatták magukat, még inkább azok voltak itt vezérek, Bottia Adorno marchese izgatása folytán, kinek dühét csak fokozta azon körülmény, hogy hazája ellen kegyetlenkedhetik. Olly feltételeket szabott, mellyeknél súlyosabbakat aligha róttak valaha egy legyőzött városra; követelte, hogy adják át összes kapuikat, erődeiket és tgyvereiket; hogy az osztrák seregeknek ezabadságukban álljon keresztül vonulni a köztársaság területén; hogy a doge és ügy tanácsos egy hónap lefolyása alatt Bécsbe

utazzanak bocsánatot kérni a császárnétól azért, ami legszentebb kötelességök, hogy t. i. védték magukat megtámadóik ellen; hogy rögtön ötvenezer genuai aranyat (250,000 frank) fizessenek jutalmul a katonák számára; erre, hogy ő is a fejedelmnö kegyességéhez alkalmazkodjék, három millióra határozta a hadisarczot, melly összeg tizenöt nap alatt kifizetendő, ellenkező esetben a város ki fog raboltatni. Ha Genuának lett volna elég bátorsága bizni saját népében, nem kellett volna elfogadnia ezen lealázó föltételeket. Ezalatt egy angol hajó, melly szintén az osztrákok szövetségében állott, elzárta a kikötőt, megsarczolva, sőt kifosztva a kezeügyébe eső hajókat, mi éhséggel fenyegette a várost. Az ellenség telhetetlenségét még ez sem elégítette ki, s annál magasabbra csigázta követeléseit, minél nagyobb engedékenységet tapasztalt; az aljas Botta azt felelte a genuaiak kifogásaira, hogy hiszen meghagyja szemeiket, sirjanak kedvök szerint.

Nyomorult! még más valami is maradt a nép számára. Mídon egy német felemelte botját, hogy egy utczai gyerekre vágjon, ez utóbbi megelőzte a csapást; társai segítségére sietnek; a Portariából a csödület, roppant mérveket öltve, az egész városban elterjed; a vad katonák hátrálni kénytelenek; gyermekek és nők olly helyekre vonszolják fel az ágyúkat, mit soha senki sem tartott volna lehetségesnek; rögtönzött tüzerek, rögtönzött carabinierek megmutatják, hogy tudnak győzni és mérsékelni magokat a győzelemben. Barátok és papok könyörtöltre, de nem gyöngeségre buzdítják a népet; az a Botta, ki olly megvetőleg bánt vele, érzi, mire képes, s dühtől tájékozva, szégyenszemmel kerekét oldani kényszerül. Viva Maria! Genua meg van mentve.

Mária Teréziát ez eset nagyon felingerelte; segédcsapatokat küldött, hogy megbüntesse a népet ama hűségért, mit ő annyira magasztalt a magyaroknál, míg itt lázadásnak nevezte, holott a szabad nép csak jogát gyakorolta. Európa bámulta ezen hősiiséget, mi olly váratlan valami volt a század elpuhultsága között; minthogy azonban a gyengével csak rokonszenvezni, az erőssel pedig szövetkezni szokás, a bámulat is meddő maradt volna, ha Spanyol- és Franciaországot saját érdekek nem ösztönzi Genua támogatására. Franciaország csakugyan tisztákat és fegyvereket küldött, s míg Schulemburg-Oyenhauseen gróf Genuát szárazról, az angolok pedig a tenger felől szorongatták, Boufflers herczeg tapasztalásával gyámolította a nép bátorságát, melly csakugyan látta is elvonulni a fenyegető vést (1747). Richelieu herczegnek, ki

Boufflers utódja lett, kevés tennivalója maradt, de nem vonta vissza a csapatokat, míg vissza nem állítottatott a kevesek kormánya. A nép megmentette a hazát, a nép legyőzte ellenségeit: az arisztokratia hálából ismét nyakába akasztotta a jármot.

Aacheni szerződés.

A fejedelmek végre, ha nem is elégték meg, de kifáradtak a szegény Olaszország sanyargatásában s békét kötöttek (1748) Aachenben (56 lap.). Annyi vér nem ömlött ki hiába: Mária Terézia nő létére örökölte atyja államait, a segítséget azonban meg kellett fizetnie, átengedve a sardiniai királynak Novara terület felső részét, Vigevano területét és a Pón tul fekvő részeket; Finale visszaadott Genuának; Parma, Piacenza és Guastalla hercegségek, Sabionetta és Bozzolo, mellyekben kihalt a Gonzaga család (1746), don Fülöp infansnak, don Carlos fivérének adattak, ez utóbbi számára pedig biztosított a Két-Sicilia, melly ország illymódon kiszabadult ama, három század óta tartó szerencsétlen helyzetből, hogy távoli királyoktól függő alkirályság volt. Franciaország, melly ez alkalommal a gyöngék pártfogójaként lépett föl, mit sem tartott meg magának.

III. Ferencz modenai herczeg, ki megfosztva államaitól, Venczébe menekült, visszatért birtokába, melly még a novellarai uradalommal növeltetett, hol kihalt az uralkodó Gonzaga-család; később Ferdinand főherczeg nevében mint kormányzó Lombardiába ment, hol élte végeig maradt. Fia, Hercules Rinaldo, Mária Teréziát, II. Alderan örökösét vette nőül, a Cybo-Malaspina családból, ki Massa és Carrara ¹⁾ utolsó herczege volt; ezen nő is figyervek hátrahagyása nélkül halván el, birtokait egyetlen leánya Mária Beatrix-ra hagyományozta. Az osztrákok rögtön számítottak ezen kövér örökségre, s Beatrixot 1771-ben Ferdinand Károlylyal, Mária Terézia fiával adták össze, kiktől egy új modenai herczegi uralkodócsalád származott, melly olasz emlékekhez ohajtván csatlakozni, az Este nevet vette föl.

Az olasz népnek ugy a háboruban mint a békében csak annyiban volt része, hogy szenvedett, és a hatalmak kölcsönös féltékenysége mégis oda vitte a dolgot, hogy Milanón kívül, melly-

---

¹⁾ Ama birtok 1441-ben Malaspina Antal Alberich marchesere szállott. Kihalván férfi ivadéka, örököse, Ricciarda, Cybo Lőrinczhez, VIII. Incze pápa unokaöccséhez ment nőül.

től szintén több értékes terület szakítottatott el, egy idegen uralkodó sem maradt többé az Alpeseken innen.

A Két-Sicília.

A két-sicíliai királyság buján termő földdel, élénk szellemmel, jól védett határokkal, alkalmas tengeri közlekedéssel; volt megáldva, úgy hogy az elnyomás megszűnése egymaga is elég volt elenyésztetni ama szomorú ellentétet, melly szépsége és szerencsétlensége között létezett. Don Carlos ¹⁾ sem utakat, sem hidakat, sem kézműipart nem talált (1735); a pénzügy összekuszálva, a gabnakoereskedés pangó állapotban; a királyi legelők ötven mérföldnyi (miglia) hosszúságra és három, egész tizenöt mérföldnyi szélességre terjedtek, s ezen egész területre egy fát sem volt szabad ültetni; roppant terjedelműek voltak a községi javak is; hűbérek, hitbizományok, vadászati, sütő-, malomkiváltások nyügözték a magánbirtokokat s szaporították a zsarlásokat, a pöröket és prókátorokat; tizezerre ment a hűbéresek, vagyis a nép elnyomóinak száma, kiktől függött a bírák és kormányzók ki nevezése, s kik vámokat, dézsmákat, testi szolgálmányokat róttak a népre; harminczegyezer barát, huszonháromezer apácza, ötven ezer világi pap, gazdag, adómentes birtokokkal; emellett tizen négy tartományban egy törvényszék sem volt, míg a gyilkosságok száma évenként több ezerre, a tolvajlásoké pedig harminczezerre rugott; magában a városban annyi mérgezés fordult elő, hogy ez ügyben egy külön juntát (*giunta de' veleni*) kellett alakítani, míg a börtönökben egyebek sem voltak csempészeknél, vagy a vadászterületek megsértőinél.

Károly, megkoronáztatván magát Palermóban (1736), hozzáfogott a hiányok orvoslásához, s jobb karba hozta az erősségeket, a pénzügyet, az igazságszolgáltatást, a váltópénz-rendszert, az oktatásügyet; a gazdasági hatóság, mellynek föladatává tétetett javaslatokat tenni a kereskedelem és jövedelem emelésére, három milliót juttatott a kincstárba csupán a papi mentességek megvizsgálásával. Erzsébet, ki azt akarta, hogy Károly tiszteletet gerjesztőleg lépjen fel, másfél millió piasztert küldött neki olly czélból, hogy ezen összeggel váltsa vissza a számos eladott vagy elzálogosított hűbéreket és uradalmakat. A nápolyi sabek-ek, Martinez József vezetése alatt, olly vitézséggel küzdöttek a berber

---

¹⁾ Mint nápolyi király VII., s később mint spanyol király III.

sajkákkal, mint akár a maltai vitézek; Károly minden tartományt egy ezred kiállítására kötelezett, s ezek tisztjeit előkelő családok sarjai közül nevezte ki, mellyeket illymódon kiragadott kastélyaikból s az új uralkodóházhoz fűzött; Velletri mellett ki is mutatták hajdani vitézségöket. Látván, milly előnyére szolgált Livornónak a zsidók tevékenysége, saját államaiba is befogadtá és kiváltságokkal ruházta fel őket; a Portával szemben saját alattvalói számára is ugyanazon kedvezményeket kötötte ki, mellyeket a többi hatalmak alattvalói élveztek, s azt is kivitte, hogy a berberrek tiszteletben tartsák lobogóját és partjait. Consulokat nevezett mindazon pontokra, mellyek felé a kereskedelem irányult; vesztegzárakat és hajózási collegiumot alapított, az akkori felfogás szerint azonban ő is azt hitte, hogy a behozott áruk megadóztatása a kereskedelemnek válik javára.

Sicilia rossz helyzetben volt IV. Fülöp alatt, még sokkal rosszabbra fordultak azonban dolgai Victor Amadé alatt s javulás VI. Károly császár korában sem állott be, amennyiben a sziget kivülről a kalózkodók, benn rablók s emellett még pápai kiközösítések által is sanyargattatott; a hűbéri nyitgók elviselhetlenül nehezdedtek reá, s egy millió kétszázévezernyi lakosra hatvanhárom ezer pap és barát esett. Károly a nyugalom helyreállítása után egy, majdnem csupán siciliaiakból alakított bizottság által kormányoztatta; az egyházi javadalmakat csupán siciliaiak között akarta kiosztani, s a maga részére egyedül a palermói érsek kinevezését tartotta fenn; a 43-ki messinai borzasztó ragály alkalmával élelemmel és orvosi segélylyel látta el a szerencsétleneket. A pápával kötött concordatum folytán korlátozta az egyházi előjogokat, a papok számát, az egyházi ügyeket és a menedék helyeket. A püspökök részére fentartatott az ítélethozatal a hit fenntartására vonatkozó dolgokban, minthogy azonban Spinelli érsek eretnekség miatt négy polgárt pörbe fogott (1746), a nép azt hívén, hogy be akarják hozni a spanyol inquisitiót, fellázadt; Károly érvényen kívül helyezte a szent officium actáit és meghagyta, hogy az egyházi hatóság a rendes uton járjon el s ne hozzon ítéletet anélkül, hogy az illető iratokat a világi hatósággal ne közölné.

A királyság törvényei sajátszerű zagyvalékokat képeztek római, barbár, arab és normann elemekből; Anjou-féle decretumok, aragoniai constitutiók, az alkirályok pragmaticái, belföldi szokások; ezen zürzavar közepett egyes esetekre gyakran nem léteztek határozatok, s akkor a bíró kényére volt hagyva az alattvalók élete

és becsülete; nem létezett rendes perrendtartás és nyilvánosság Károly orvosolni igyekezett a hiányt Cirillo Pasquale segélyével, közrebocsátva a carolinus codexet, mely azonban inkább csak mint kísérlet érdemel elismerést (1755).

A hozott jótéteményeket Károly azon rendeletben sorolta fel, melylyel a Szent-Januarus-rendet alapította, ezen védszentnek tulajdonítva minden érdomet. Mindenben Tanucci tanácsaival élt, ki az akkori liberalismus szerint gyengíteni igyekezett az arisztocrátiát és a pápaságot, de nem ismerte fel kellőleg a harmadik rend folyvást növekvő hatalmát; ennekfolytán nem gondolt kellőleg a néphaddal, a kereskedelemmel, a birtokok felosztásával, a királyi előjog mérséklésével és annak szükségével, hogy az udvaroncok ármánykodásainak helyére a becsületességet állítsa. Ő is egyike ama közepszerűségeknek, kiket a hirnév osztoga ői egekig emeltek.

Midőn Károly a 43-ki háboruban seregét a spanyollal együtt Milano ellen küldötte, egészen váratlanul egy angol hajóraj jelent meg Nápoly előtt (aug 19.), melynek parancsnoka, Matthews altengernagy, óráját kezében tartva, kijelentette, hogy ha a király két óra alatt futárokat nem küld a sereg visszahívása végett, bombáztatni fogja a várost. Akarva nem akarva engedni kellett; ezen megaláztatást azonban annyira szívére vette Károly, hogy elhatározta a szárazföld belsejébe helyezni át székhelyét, hol biztosítva lenne hasonló veszélyek ellen. Erre egy épület építéséhez fogott Casertában, mely még bámulatosabbnak fog feltűnni előttünk, ha tekintetbe vesszük a rá fordítottidő rövidségét. Vanvitelli építőmester felhasználva a szomszéd Capua és a nem messze fekvő Pozzuoli maradványait, nem különben Apulia és Sicilia gazdag márványbányáit, oly lakosztályokat és kerteket hozott létre, mellyek nagyszerűség tekintetében jogosan versenyezhetnek a büszke Versailles-val, berendezés és izlés dolgában pedig felül is mulják. Egy igazi folyó, mely tizenkét mérföldnyi (miglia) távolból bámulatraméltó vízvezeték segélyével hegyek- és völgyeken át vezetetik oda, vizesést képez és szintén növeli amaz örökös báj gyönyörűségét, mellyet Versailles is méltán megirigyelhet.

Ez időben fedeztetvén fel a hajdankorban eltemetett Pompeji és Herculanium városok¹⁾, az itt talált régiségekből Károly Porti-

¹⁾ Lásd VI. könyv 623. lap.

ciban muzeumot alakított, továbbá egy akadémiát, mellynek feladata azokkal foglalkozni. Tulságos szenvedélyvel üzvé a vadászatot, e czélból egy másik királyi lakot építettett parkokkal Capodimonte-ban, valamint Porticiban is, s midőn valaki figyelmeztette a Vezuv szomszédságának veszélyességére, így válaszolt: Majd megvéd i az Immaculata és szent Januarius. Nápolyban a világ legnagyobb színházát akarta létesíteni (1737), melly mű csakugyan dicséri tervezőjét, Medranót, és a ritka ügyességü végrehajtóját, Carasalet, melly utóbbit börtönnel jutalmazták. Még nagyobb magasztalásra méltó a szegények menháza (Albergo dei poveri), Fuga tervezete, mellyben a szegények nem csak menedéket és ellátást találnak, hanem különféle mesterségekben is oktatást nyernek, melly körülmény közreműködik a lazzaronik, e gyönyörű ország szégyenfoltjának elenyésztetésére. Egy másik illy intézetet Palermóban is alapított.

Mindenesetre bámulatos dolog s fényes bizonyosága Olaszország gazdagságának, hogy Károly illy nagyszerű dolgokat képes létesíteni ugyanakkor, midőn két szerencsétlen háboruból tért vissza s alighogy átvette a hosszú szolgálai tespedésben elsatnyult országot.

Eközben meghalt IV. Ferdinand, Spanyolország királya (1759), s Károly volt hivatva trónját elfoglalni. Erzsébet óhaja tehát reményén felül teljesedett; Nápoly ellenben elveszté azt, ki őt huszonnégy éven át a legdicséretesebb módon kormányozta.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Reformok.

Olaszország, miután félszázadon át csaták szinteréül szolgált, mellyek annál gyászosabbak voltak reá nézve, mert nem az ő fegyverével vívattak, tartósság tekintetéből a történelemben példátlan béke (1748–96) ölen piheni ki magát, idegen uralkodóházak alatt, mellyeket az erőszak tukmált reá, de mellyek legalább akaratot mutattak jóvátenni a megelőzők által okozott bajokat. Az olaszok, kiket az elnyomottaknak sajátos kétszínűség- és alattomosagra való hajlammal szoknak vádolni, nem vettek részt a politikában, mellyet fejedelmeik kezeltek; legfelebb a

közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban gyakorolták magukat, idegenektől függve és idegen törvényekkel. Megszűnván félni és remélni, puha tétlenségbe estek; üres csin váltotta fel a nyilt modort; képtelen szerelmek és izetlen udvariasság asszonyosították el a férfiakat.

A spanyol uralom alatt a nők ki voltak zárva a férfiak társaságából; s midőn egy izben Ossuna herczeg Milanóban nem különbség nélkül összegyűjtötte a nemességet, emiatt annyi mindenfélét kellett hallania, hogy jónak látta nem kísérteni azt meg többé. De Vaudemont herczeg, Lombardiának Spanyolország részéről utolsó kormányzója, ki gyermekségétől fogva beledlte magát a francia modorokba, gyakran összegyűjtötte a nemességet udvarában, s egy, a városhoz közel fekvő nyaralóban, mely galant hirnévre kapott. Ekkor vette kezdetét a cicisbeismus néven ismert új betegség, ez izetlen viszony, mely még csak a vétek erélyével sem birt; az ifjúságot arra kárhóztatta az, hogy udvarlással, kézcsókolásokkal és szenvelgésekkel vesztgesse idejét egy nő körüli, kit illemből nem sziv szerint választott, kinek fitogtatva tette a szépet, s ki miatt minden gondja az öltözködés, látogatás és férfiatlan csuszás-mászás által vétetett igénybe. E merő hiúság-szenv jégre vitte a nő erényét, ki ha bukott, botlását még csak nem is menthette; gyermekei atyja helyett egy más bizalmast adott neki, ki nyilvánosan elismertetett, olykor a házassági szerződésben ki is köttetett; elvette kedvét a házi örömeiktől, elhanyagoltatta vele gyermekeit, kiölte belőle a tiszteletet férje iránt, ki másod fokra szállittatván alá saját családjában, s legotthoniasabb szokásaiban is vizsgaszem által kísértetve, nem találta fel családi körében ama tisztes és édes nyugalmat, mely az élet annyi keserőségeinek élet veszi.

Az öltözködés órákat vett igénybe, még a férfiak részéről is. A művészileg rendezett és beporozott hajzat, a himzett és felcziczomázott öltöny, a bálialis nadrág, harisnyák, czipők, a térd- és láb-csokrok, a költséges kézelők, szóval, minden arra látszott feltalálva lenni, hogy szaporittassanak a békók, s menuet-lépésekben kényszerítettessenek mozogni az emberek. A kard, mellyet oldalukon viseltek, paródiája volt az asszonyos szokásoknak; mint szintén a szűzeség- és szegénységi fogadalmak is, mellyeket a malta-i lovagrendbe lépő ifjabb testvérek tettek, hová, hogy felvéteszenek, a bebizonyított nemességen kívül egyéb érdem nem kívántatott tőlök. A napot látogatással, udvarlással, hosszúra nyult

lakmározással, sétával töltötték el; este színházba mentek, még gyakrabban a körökben és játékasztalok körül gyülekeztek össze, hol egy kártya-dobásra roppant vagyonok cseréltek urat.

Az öltönyöknek divat szerint változtatása miatt már akkor is emelkedtek panaszok: de teljességgel nem hasonlítható az össze a mostani forgandósággal. A közép állapotú egyéneknek egész életükre diszruhául szolgált a jegyes-öltöny; sőt a piperkőczőknek is volt egy öltönyük, mellynek képzete személyökével forrott össze. A szövetek nagy ára és gazdag anyaga akadályozta a gyakori változtatásokat; sőt az akkori divatnak jellege vala, hogy másíthatlanul megkülönböztette egymástól az osztályokat, s a kézműves botrány és felszólamlás nélkül nem bitorolhatta volna a polgár öltönyét, sem a jegyző a nemes emberét.

A hitbizományi intézmény által állandósított, s az egész rokonság által egyetlen főre halmozott gazdagságok bevétel és költsékezés tekintetében fejedelmekhez tettek hasonlókká egyneműly előfiakat, kiknek a szolgák és lovak százai, zajos paloták, nyaralók, vadászatok kölcsönöztek fényt és tekintélyt. Mindenfelé rend kívül költséges főúri templomok és kápolnák, s királyi lakokhoz hasonló nyaralók emelkedtek, árnyas sétányokkal és berkekkel kínálkozó szabályosan rendezett kertektől övezve, mellyek ember-, szék-, torony- alakokat, sőt történeti jeleneteket is ábrázoló puszpáng és másféle örökzöld-sövények által kerítették: az úr megérkezése életet öntött a helységbe és vidékbe, s ott tartózkodásának ideje alatt szakadatlanúl jöttek mentek a fogatok, hemzsegetek a szolgák, tódultak a látogatók, gyakoriak voltak a fényes táncmulatságok, szerencse-játékok, s a veszélyes városi példák. Ez egyetlen úrra irigy szemmel néztek az ifjabb testvérek, kik kénytelenítették klastromokban vagy katonai laktanyákban rejteni el a szegénységet, mellyre miatta kárhoztatva voltak, s az úr-testvér asztalánál koldulni ki élelmöket, vagy annak s a szülőknek pártfogását sürögni azok javára, kik e végből őket fölkérték és megfizették.

Csapatok nem voltak, kivéve néhány ezredet, mellyek nemtelen toborzás útján szedettek össze; egyik másik nemes ember a külföldi hadseregekben vásárolt magának üres czimet, vagy pedig a maltai és Szent-István lovagrendekben, mellyek eltérve ősi intézményöktől, most már egyébre sem szolgáltak, mint a főurak fényelgési vágyának kielégítésére. A papság, ahelyett hogy amaz alap-kérdéseket vitatta volna, mellyek kifejlesztik a nagy te-

hetségeket, haszontalan s mindamellet dühödtt czivódásokkal vesztegette idejét a jansenismus körül, melyet korcsná tett az erősek gyámsága. Az általános elsatnyulástól az irodalom sem maradt menten, mely piperkőcz böbeszédűséggel, izetlen módoságokkal, kimázolt esetlenségekkel akarta pótolni a szellemet, s szép képeket, elmés hasonlatokat, választékos szólásokat hajhászott és tele marokkal szórta azokat, hogy középszerű tehetséggel minél nagyobb dicséreteket arasson. Az arkádiai módon gyermekeskedő költészet a köz és magán élet jelentéktelen eseményeinek megalázó dicsőítgetésére szoritkozott. Népies könyveket nem irtak, kivéve a kátékat, melyek valóban minden mást pótolnak. A gyér olvasás s a közlekedési nehézségek sajnálatraméltó elítéleteket tartottak fen, s megfosztottak az előnytől, mely az eszmék kicseréléséből, az idegen erkölcsök észleléséből, a kölcsönös ismerkedésből származik. Honfiaink nem ismerték a külföldi írókat, annyira, hogy akik ismerték, bátorságot vettek maguknak lemásolni azok elméleteit, sőt szavaikat is, biztosak lévén benne, hogy nem fognak fölfedeztetni. A művészetek testületekbe voltak szoritva, melyek akadályokat gördítettek eléjük igényeikkel, s testületi szellemből minden újításnak útját állták. Közigazgatási rendszabályok avatkoztak az iparügyekbe, módszereket írva elő vagy tiltva el, olykor tudatlanul és mindig hátrányára a szabad fejlődésnek.

Nemesi kiváltságok akadályozták az igazságszolgáltatás folyamatát, s visszaélésekre batorítottak. A hűbéri törvényszékek az úr befolyása alatt szolgáltatnak igazságot, ki zsoldozta azokat. Az adó vidékek és személyek szerint különbözőleg vettettek ki; gyéren voltak az utak, s ezek is vámok által akadályoztattak; az egyeseknek elárúsított számos királyi jogok zsarnoki boszantásoknak tették ki az adófizetőket. Egy gyapjú-csomag, mely körülbelül 260 lirát ért, míg Livornoból Cortonába jutott, tíz vámon ment keresztül, s negyvennégy különböző czimen 31 lirát, 6 és fél soldot kellett attól fizetni¹⁾. Romagnában, hogy fentartassék az olcsóság, a községek kötelezve voltak szemes életet vásárolni össze s veszteséggel adni azon túl, mihelyt a gabna-ár bizonyos összegben felül emelkedett; minek folytán adósságokba merültek és buktak. Hasonlóképen gondoskodva volt róla, hogy a mag há-

¹⁾ Carli, *Saggio economico-politico sulla Toscana.*

tat ne fordítson Rómának, vagyis hogy ne szálltassók eladás végett távolabbi vidékekre; minélfogva Perugiából Civitá di Castellóba, vagy Terniből Spoletóba nem lehetett életet kivinni. A sienai mocsáros vidékről (maremma) csak engedélyvel s meghatározott mennyiségben lehetett életet szállítani; s talán ez volt fő oka ama vidék elsatnyulásának. Hadi költségekkel túlságosan terhelve, a községek fülíg úsztak az adósságokban, a közjövödelmek zsarnok bérlőknek adattak árendába, kik hogy kötelezettségeiknek a kincstár irányában eleget tegyenek, poroszlókkal akartak rendelkezni, s a csempészet ellenében szigorúan alkalmaztatták ama büntetéseket, mellyek alól a ravasz vagy tulhatalmas vétkesek ki tudták magukat vonni.

Olasz philanthropok.

Ama, ha mindig nem is észszerű és gyakorlati, de bizonyára emberios szándékú philantropia által felállított elvek, mellyeket Európában elterjedni láttunk, ide is behatoltak, s találkoztak, kik viszonyainkra alkalmazták azokat. A nemes lelkek nem ijedtek vissza, látva, hogy a nép nem értette meg őket; de e közöny azt eredményezte, hogy az emberbarátok inkább az uralkodókhoz fordultak, s tőlök kérték és várták a javításokat, mellyeket másutt velök szemközt ellenzéket képezve kerestek. S némelleyek közülök részleges és közvetlen javításokra fordították figyelmüket, mások általánosabb eszmék művelésére adták magukat. A jogtudományban oda törekedtek, hogy az elnyomó tanultságot értelmes elemzés módszereivel, a jogtudósok iskolai éleselméskedéseit logikai tan tekintélyével helyettesítsék. A nemzetgazdaságban inkább az alkalmazásokkal törődtek, mint a rendszerekkel, az eszményt nem annyira az elvontságban, mint inkább a valódi világ lassú átalakításában keresvén. A perugiai Gabriele Pascoli Testamento politico-jában az egyházi államokban szabályos kereskedelem teremtését s a Pó-hajózást czélzó eszméket terjesztett elő. A sienai Bandini tervei az ottani mocsáros kiszáritását illetőleg Ximenes által elfogadtattak. Pietro Arduino, veronai fűvész részére a velencei köztársaság a mezei gazdaságnak Olaszországban első tauszékét állította fel a paduai egyetemen (1765), mellynek kertjét ő minden hasznos növénynyel ollátta, megismertetve azok művelési módját s a honosításra alkalmas fajokat, és jó tanácsokkal szolgált a földmívelési társulatoknak, mellyek akkoriban a velencei területen terjedni kezdetek. Az udinei Anton Zanoni Friaulban tőkélyesbitette a szőlő- és eperfa-művelést, tevékeny ke-

reskedést nyitott spanyol-Amerikával, hazájában földmívelési társulatot alapított, s egy iskolát a selyemszövet-rajz tanítása végett, s jó gyakorlati eszméket tett le irataiban. Ugyancsak Friaulban Fabio Asquini gróf új életre keltette a földmívelést, ismét jó hírbe hozta a piccolit szőlőfajt, bevitte a burgonyát s a növényi pirosító-buzért, felismerte a turfa hasznait, a hideglázak ellenszereül használta az ürömfüvet (*artemisia coerulescens*), javaslatokkal lépett fel az erdőknek már akkor is fájalt pusztítása ellen. Manfrini marchese dohányt ültetett a dalmáciai Nonában; Carburi gróf meghonosította az indigót, czukornádat és kávéféléket Kefaloniában, hol 1760-ban a velencei kormány egy földmívelés-gazdászati akademiát nyitott; ezt nyolcz évvel előzte meg Flórenczben a geographilok társulata, melly szintén állított fel földmívelési tan-széket.

Gianmaria Ortes, velencei származású különcz szerzetes, a politikai gazdaság alapjává a foglalkozást tette, s innen kiindulva elemzi a részleges polgári működéseket; iránya bonyolult és homályos, miért is rosszul fogták őt fel. Ugyanő a népek vallása és kormányáról is értekezett, állítván, mikép az Egyház a közjogot, a fejedelemség a közérót képviseli, melly által az összesek joga védetik az egyesek ereje ellen; miért is az egyházi és fejedelemségi hatóságok együttesen képezik a kormányt. Ferdinando Paoletti, Florenczből, Gondolatok a földmívelés fölött című munkájában a gyakorlati politikát érdeklő bölcsek kisegítő eszközöket sugallott; aztán a felolvasásokat, mellyeket e tárgyban községbelieinek tartott, a társadalmi jólét eszközlésének igazi módjait czímen közzétette, melly könyv Olaszországon kívül is olvasókra és dicséretre talált. Piemontban Maurizio Solera, látva, hogy nincsenek utak, hidak, gyárak, hogy kevés a kész pénz, gondatlan a kormány, e hiányokon segíteni úgy vélte lehetségesnek, ha a pénz egy bank által kibocsátott pénzjegyek által szaporittatnék, melly úton mind a kormány eszközöket nyerne nagy vállalatok kivitelére, mind a magánosoknak megkönnyítették a javítások eszközlése. Giambattista Vasco, Mondoviból, akkoriban még új igazságokat hirdetett, millyenek: hogy nem czélszerű testületbe szorítani a művészeteket, sem közigazgatási rendeletekkel avatkozni a gyárügyekbe; nem meghatározni a kenyér árát vagy a pénz-kamatot; s hogy megakadályoztassék a javak összehalmozódása, a végrendelkezési jog eltörlését tanácsolta. Az ortai Francesco Gemelli, jezsuita,

Bogino minister céljainak szolgált tollával, ki Sardinianban át akarta alakítani a földművelést, mielőtt szándéka szerint, valódi tulajdonokká változtatnának át a legelőül használt földek; mi végből Gemelli egy munkát tett közzé Sardinia ismételi felvirágzása földművelésének javítása folytán czim alatt (1796), mellyben ama sziget hajdani jólétéről, aztán a földek közösségéről értekezik, mindig példákkal párosítva a szabályokat. Jacopo Nani, velencei, a lagunák védelmének tervén s egyéb hadtani iratokon kívül, az éghető ásványokra hívta fel a figyelmet, azok kiaknázását érdeklő ujjmutatásokat s bányászati szabályokat adott; a gazdaszat minden ágáról értekezett, s e téren a legjobb alkalmazásokat sürgette. A széles tudományú Gian Rinaldo Carli gróf, Istriából, megezáfolva Paw különcz állításait az amerikaiakra vonatkozólag, az utóbbi fölfedezések által meg nem hazudtolt eszméket nyilvánított; a pénzek történetét Nagy Károlytól kezdve kutatja, türelmesen fürkészve azok jóságát, értékét, meghamisításait, helyes arányait; vitatta, mikép a kereskedelem szabadságából nem lehet elszigetelt kérdést csinálni, hanem a kormányforma kérdésével kapcsolatban kell azt tárgyalni. Mária Terézia elnökévé tette őt a kereskedelmi és gazdaszati legfőbb Tanácsnak, melly Milanóban állittatott fel, hol segédkezet nyujtott a telekkönyv készítéséhez, s meggyőzte a népet annak előnyös voltáról.

Pompeo Neri, florenczi, ki Carlival közreműködött a milanoi telekkönyv készítésében, becses Jelentést tett arról közzé, s észrevételeket a pénzek törvényes értéke fölött, előadván a szabályokat, mellyek e kényes tárgyban irányadók; ő a pénzverés költségeit az államra akarná hárítani; melly gyakorlatról Montanari Bolognában már kárhoztatólag nyilatkozott, s melly hogy mennyibe kerül Angliának, mindenki tudja ¹⁾. Ugyanarról értekezett a volterrai Gian Francesco Pagnini is, aztán pedig a dolgok valódi becséről, s a kereskedelmi szabadságot hirdette. A florenczi Carlo Ginori marchese porcellán-gyárakat, a keménykövek feldolgozására vizerőszeti gépeket, idegen égövi növényeket vitt be; s az ő igazgatása alatt egy hajó toscanai lobogóval és legénységgel első indul ki Livornoból Amerikába. Targioni-Tozzetti, ki

---

¹⁾ Így tett Franciaország Colbert alatt 1679-től 89-ig; aztán ismét 95-hen.

megmutatta, mikép a természet-tudományokat lehet szabatos és választékos nyelven előadni, Értekezésében a toscanai földművelés fölött rámutatott ennek hiányaira és gyógyszerire. Lodovico Ricci, modenai, III. Hercules által, többekkel együtt hazája jótékony intézményeinek átalakításával bizatván meg, a szegénységről értekezett s a módról, miként kelljen azt orvosolni; roszalja az alamizsnákat, a kegyajándékokat, a dologházakat és ingyenes gyógykezeléseket, a szülönök és talált gyermekek részére nyitott menhelyeket, a nagy kórházakat, a leányok kiházasításáról való gondoskodást, mert, mondja ő, a népeesség mindig az élelfentartási eszközökhöz arányitva tartja fen magát, melly igazság fölfedezésének érdeme Malthusnak tulajdonittatik; s azon következtetéssel végzi, hogy a kormány hagyjon minden gondot a magán jótékonyosságra; foglalkoztattassanak a koldusok közhasznú munkákkal, mozdíttassék elő a kereskedés, és elég.

Másféle elvektől volt ihletve a Rómában Tata Giovanni néven ismert, ajtatos Giovanni Borgi, tanulatlan köműves, ki, megsajnálva az éjjel nappal úton útszélen csavargó magukra hagyott gyermekeket, összeszedte, táplálta, póriás de jóakaratu szigorral fegyelmezte őket, s megvetve azok tanácsait, kik telvők elvekkel de hijával vannak a gyakorlatnak, s a pártfogást, melly békókba ver, száznál több gyermeket tartott, mesterségekre oktatta, mulattatta őket, elméletek nélkül, de gyakorlati érzékkel és szívvvel, mi bevégzetté teszi és gyakran pótolja a tudományt. A jezsuita Francesco Sanvitali már 1765-ben értekezett a módról, miként kelljen a süketnémákat beszélni tanítani: aztán Pasquale De Pietro egész Európát bejárta, hogy megfigyelje az illynemű iskolákat, s ez-ban Tommaso Silvestrit Párizsba küldötte, ki aztán Rómában ama szerencsétlenek oktatására vállalkozott, támogatva De Pietro bibornok által.

A reggiói Filippo Re gróf új növényeket vitt be, s Lombardiát tartva szem előtt, megírta A földművelés elemeit, melly munkájában alkalmazta a természet- és vegytan elmélete s meg akarta mutatni, hogy nekünk olaszoknak nem volt szükségünk idegenektől tanulni azt; oktatást adott a barom és virágtenyésztésből; elemezte a növények betegségeit. Hasonló gondok foglalkoztatták Vincenzo Dandolót, velencei gyógyszerészt, ki a szolgai szokásgyakorlatokat a vegytan új fölfedezéseivel helyettesítvén, gazdagságra tett szert, mialatt hazájában terjesztette a világoosságot; aztán új helyzetbe küzdve fel magát, spanyol merinó

juhokat vitt be s tökélyesbitette a szőlőművelést, a selyembogár és méh-tenyésztést.

Antonio Genovesi abbé (1712—69), a Salerno melletti Castiglioneból, egy logika-folyamot készített az ifjúság részére, fenhőjázó dialektika s eszmetani és metaphysikai rendszerek nélkül, egyszerű gyakorlati szabályokkal; s bár nem lát tovább a módszerénél, ingadoz az elv-válogatásban, s inkább a bizonyítás mint a behozás mesterségére irányozza figyelmét, mindazáltal folytonosan szem előtt tartotta az alkalmazásokat, s a népnek is megérthetőkké igyekezett tenni iratait. Bartolomeo Interi egy kereskedelmi tan-széket alapítván, ő nyerte azt el; angolból lefordította Cary Kereskedelem-történetét, megvizsgálta az elveket, mellyek azt a királyságban szabályozták, s a gabonakereskedést illetőleg is a szabad forgalom mellett emelte fel szavát. Bár egyedül a földmivelési államgazdászokra (physiokraták) támaszkodott, jártassággal bírván az erkölcsi tudományokban, az angolok sok tévedésétől ment maradt, s észrevette, milly nagy befolyással vannak az értelmi és erkölcsi szokások a politikai gazdaszatra. Ostorozta a földmivelési fonák gyakorlatokat; miben a gallipolii Giovanni Presa is szorgalmat fejtett ki, s a dohány és olaj elkészítésének új módszereit hozta be. Ferdinando Galiani, Foggiaiból, (1728—87.) Locke eszméit követve értekezett a pénzről, annak szabad kamatjáról, a fényűzés hasznosságáról; a gabona-kereskedés részére is szabadságot ohajtott, miről francia nyelven irt párbeszédet, mellyek élénk szellemökkel meghódították a párizsi köröket, hol a javadalmakkal elhalmozott s az encyclopaedistákkal és azok barátjával szoros összeköttetésben állott abbé gúny-nyilakat eregetett a vallás és szemérem ellen ¹⁾, s szellemével és kifogyhatlan élceivel hirt, hizelgőket és kellemetlenségeket szerzett magának.

---

¹⁾ Mindazáltal bosszantotta őt, ha valamely más hozzá hasonló részéről könnyelműséget tapasztalt. 1778. nov. 30-án következőleg irt Marmontelhez: „Demandez donc à l'abbé Morellet ce qu'il vient faire la. Suffit-il d'avoir entre les jambes une culotte de velours émanée de la munificence de Mad. Geoffrin. pour disserter à la fois sur le commerce des blés et l'emploi des doubles croches? Mieux vaut encore toutefois déraisonner musique en sablant le champagne du baron d'Holbach, et même s'y donner une indigestion, que de déclamer contre l'Eglise, quand on reçoit 30,000 fr. par an pour prier pour elle. Voilà ce qu'il faut insinuer poliment à ce Mords-les, trop fidèle au nom que lui a imposé le patriarche.“

Filippo Briganti, Gallipoliból, a jogi s a polgári rendszer Taglaló birálatában Mably, Rousseau s a szegénység egyéb hirdetői ellen kel ki, s azt állítja, hogy az ember ép úgy mint a társadalom tökéletességre törekcsenek, melly czél a tevékenység, vagyon és oktatás által érhető el. Giuseppe Palmieri, Lecceből, ki a hadászatról irt, mint tisztviselő kieszközölte az útvámok, némelly egyedárúságok s a sáfrány-kivitelre rótt taksa megszüntetését; tanácsolta a telekkönyv elkészítését, a királyi haszonélvezeteknek s a biráskodási jognak a nemesektől megváltását; küzdött amaz előítélet ellen, mintha a kereskedelem megalázó volna; istentelennek bélyegzi a fej és a sóadót; halál-harczot sürget a rablók, az ország ezen dögvésze ellen; s mindenben a gyakorlatiságot tartja szem előtt anélkül, hogy utopiákat kergetne. A teramói Melchior Delfico szokatlan igazságokkal lépett merészen világ elé; Vizsgálódásaiban a római jogtudomány valódi jelleme fölött félre tette az iskolai bámulatot, hogy úgy mutassa be a nagy népet mint a nemzeti szabadságok elnyomóját, s mint olly törvények szerzőjét, mellyek a zsarnokuralmat és türelmetlenséget származtatták át az újabb korba; elhallgatva történelmi műveit, mellyekben az encyclopaedisták által a történelem bizonytalan volta és haszontalanságára vonatkozólag tett ellenvetéseket gyűjtötte össze, megemlítjük, mikép sikerült neki el-töröltetni hazájában a legelő-szolgalmakat; birálat alá vette az apuliai tavolieret (legelő-földek) rendetlen állapotát; súly, mérték, igazságszolgáltatási egyöntetűséget igyekezett létesíttetni az országban; tanácsolta a hűbéri birtokok felszabadítását.

Mondanunk sem kell talán, mikép földieink tapasztalatlan és hittel teljes ifjúságot tanusítottak, melly a valóságot és eszményt akarta volna egyszerre átölelni, mi azonban nem sikerült. Rajtok, úgy miként a történészeken, észrevehető, hogy csupán könyvek, nem az ügyek között novekedtek, s ama könyvek francziák valának ¹⁾. Az összhang hiánya az írók és a sokaság között akadályozta őket a fölemelkedésben annyira, hogy megérthették volna,

---

¹⁾ E szavak mint „kegyetlenek és nem igazak“ vettettek szemünkre; de Ferrara tanár *Biblioteca degli Economisti* című munkájában (VIII. köt. 61. lap) védelmünkre kel, minden eredetiséget megtagadván nemzetgazdasági iróinktól s erősítvén, mikép Filangieri semmi újat nem mutat fel; Genovesi a physiokratákat másolja; Beccaria ugyanazt teszi, midőn a tiszta (netto) termelményt vitatja; Verri hasonlóképen.

milly hatalom rejlik a népben, melyet ők csak úgy tekintettek, mint a keresztény szeretet vagy a fensőbb gondoskodások tárgyát.

Akademiák.

Jóllehet Parini hozzászoktatott minket úgy tekinteni a lombard nemességet mint tunyát és csak czifrálkodásra gondolt, sok olyat mutathatott az fel, kik a haza javának előmozdításán fáradoztak. Milanóban néhány ur egy Palatina-társulatot alakított fontos és költséges munkák közzététele céljából, millyenek A középkor régiségei s Az olasz dolgok írói Muratoritól; e munkák úttörői voltak a tudományos gyűjteményeknek, melly téren aztán a külföldiek hátrahagytak minket. Ugyanott egy hazafias társulat a földmívelést és művészeteket érdeklő ismeretek és hasznos gyakorlatok terjesztésével foglalkozott, jutalmakat osztogatott és segélyezett, s a kísérletek eszközlése végett egy állami területtel bírt. Így vetkeztek le az akademiák ama frivoluságot, melly miatt rossz hirbe jöttek. A mantuai 1773-ban pályátárgyúl tűzte ki: Földeríteni a büntető törvényekkel járó visszaéléseket s megjelölni ezek orvoslásának eszközeit, s kevésbé később: Fokozatot állapítani meg a vétségek és büntetésekben, meghatározni a bizonyosság jellegeit a törvényszéki bizonyítékokra nézve, végre gyors és könnyű oktatás-szabályokat állítani fel. Ugyanannak egy másik korszerű kérdése vala: A költészet van-e befolyással az állam jólétére s miként lehet az tárgya a politikának: s a jutalmat Clemente Sibillato, paduai, kapta. A paduai akademia a kereskedelmi szabadság megvitatását tűzte ki pályázati tárgyul, melly feladatnak Melchior Delfico felelt meg. Carlo Bettoni, Bresciából, ki élénk tevékenységet fejtett ki, hogy javítson honfiainak erkölcsiségén, s megakadályoztassanak a gyakori gyilkosságok, két ízben tűzött ki száz száz zecchinót a legjobb erkölcsi beszélyek szerzőinek jutalmúl; s más százat a paduai akademiának adott át egy olyan jutalmazására, ki eszközöket volna képes kitalálni, mellyek fölébresztenék az ifjakban a felebaráti szeretetet. Akademiáink tehát nem csupán sonetteket tudtak csinálni.

De fordítsuk meg az érmet. A velencei Alvise Zenobio igen művelt s az angol nyelvben járatos ember, ki a hazai arseálnak s a paduai egyetemnek igen sok könyvet és eszközöket ajándékozott, a paduai akademiának száz zecchinót ajánlott fel jutalmúl annak részére, ki: „megjelölné a velencei kereskedelem fel-

virágzását leghatásosabb módon előmozdítani képes eszközöket;“ de a kormány akadályozólag lépett közbe, mert nem illeti meg egy, a kormánytól függő testületet közigazgatási tárgyakkal foglalkozni, ha arra az által föl nem szólíttatik ¹⁾.

Pietro Verri.

A milánói Pietro Verri gróf (1728—97), ki egész életének czéljául tűzte hasznos igazságokat mondani s másokat is arra bátorítani, nehány hozzá hasonló ifjúval társulván, hogy terjeszsze a józan elveket, Addison *Spectator*-ának mintájára Caffé címen cikkek sorozatát állította össze, mellyek között csekély volt ugyan az összefüggés, de ama merészséggel valának írva, melly magánál az igazságnál is jobban meggyőz. Ebben s bizonyos bohókás zsebkönyvekben a gúny fegyverével támadta meg némelly nemesek követelő tunyaságát, mások vastag tudatlanságát, s föltette magában „megtörni a szószátyárok vaskalaposágát, az alávaló irodalmi madárijesztők csélcsaposkodását, ama folytonos és nyugtalan törődést a kicsinyes dolgokkal, melly olly nagy befolyással volt az olasz jellemre, irodalomra, politikára.“ Szándékosan gazdasági kérdéseket vevén fel, Szemlélődéseiben a milánói állam kereskedelme fölött ennek egykori virágzó állapotáról, jelenlegi hanyatlásáról, s az orvoslás módjairól értekezik. Kárhóztatja a királyi jogok (regaliák) bérbeadását s a gabna-kereskedést békókba verő törvényeket; s Elmélkedéseiben a politikai gazdaszat fölött, ha sok botlást követ is el olly kérdések körül, mellyek most sarkalatosak, akkoriban azonban még alig voltak felállítva, de más részt szivesen támaszkodik a tapasztalásra. Sokat merít a physiokratákból: mindazáltal egyike volt az elsőknek, kik a pénz helyes fogalmát adták; belátta, mennyi haszon származik a tovaszállítás és fáradozásból, melly szükséges, hogy a termék hozzáférhetővé tétessék a fogyasztónak, s hogy a pénznek csak annyiban van becse, mennyiben képviseli a dolgokat, mellyek azon megszerezhetők; ezen eszméi azonban nélkülözték az összefüggést, s nem vonta le belőlök a következményeket. Hogy milly fontosságot tulajdonított ő a birtokoknak, megmutatta, midőn olly alkotmány sürgetését ajánlotta, melly a tulajdon biztonságán alapúlna, ebből vezetvén le elmésen az állami biztosítékokat. Kárhóztatólag szólalt fel

---

¹⁾ E tényt a velencei dolgok egy nagy magasztalója Cicogna adja elő. *Iscrizioni veneziane* III. köt. 276. lap(S. Apollinare.)

a kizsákolás ellen, s megírta Milano történetét, melyben (habár a tényeket illetőleg hiányos, mint ítész szegény, s az akkori modor szerint, tételek bizonyítására kényszeríti a tényeket), mellőzte a város eredetére vonatkozó meséket, bírálat alá vette az intézményeket és erkölcsöket, kimutatta a kevesek tulhatalmát, s hogy miként gyengítenék az a sokaság egyesülése által; figyelemmel kísérte a papság viszontagságait, bár nem egészen menten az akkori gyűlölködő szellemtől, s a szabadság előmeneteleit és hanyatlását; s mindent bizalmas modorban adott elő, tanulságokat vonva ki és életbe vágó oktatásokkal szolgálva. Csupán egy kötetet tett közzé, a másik kéziratot nyomán állított össze: de a szerző csak egyetlen példányt adott el művéből, s panaszkodott, hogy oly kevés elismerésben részesítették, s hogy egyebet sem remélhet mint a semmirekellők és öselszövek róla való megféleldeztetését¹⁾. A sokat szenvedett nemzetek könnyen ama csüggettségbe esnek, melyben az ember jótól rosztól egyformán fél: a késő jutalmazás Olaszországban megszokott dolog; s rendszeresen megelőzik azt az egykorú gyűlölködések.

Cesare Beccaria.

A milánói Cesare Beccaria marchese (1735—93), Az irányról című munkáscájában hátat fordít ama szabályok és tanoknak, melyek sem szónokot sem költőt nem képeznek; s tisztán az érzelem által sugallatva, melynek egészen átengedte magát, elhatározza az elemzés és okoskodás szabályaira vinni vissza az irányt mint részét a metaphysikának. Ő a szép, hasznos és jó tudományait, vagyis a szépművészeteket, a politikát, az erkölcsant úgy tekintette, mint egyformán az ember ismeretén s a boldogság

---

¹⁾ „A sok évi fáradozásért, s a sok költségért, melyeket viseltem, hogy a milánóiak kezébe egy olvasható hazai történetet s egy oly könyvet adjak, melyet pirulás nélkül megnevezhetnének a hazájukat ismerni vágyó idegeneknek, Milano városa részéről még csak jelét sem vettem annak, hogy észrevette, miszerint irtam. De hogy így lesz, tudtam már, mielőtt munkámhoz fogtam volna, s ismertem a *verum dominos gentemque togatam*. Toscanában, a velencei szárazföldön és Romagnában van hazafias érzelem és szeretet a nemzeti dicsőség iránt. Ott legalább egy éremmel, egy nyilvános felirattal, egy történetírói okmány:yal adnának némi életjelt, ha nem egyébért, hogy utánzásra lelkesítsenek; de mi tespedve *in umbra mortis* élünk. Nem ismerték Cavalieri nevét; Agnesi kórházban van; Frisi és Beccaria csak akadályok és keserűségekre találta Milanóban. A legfőbb jó, mit remélhet, ki bátorkodik becásltetet szerezni hazájának, az, ha megnyeri, hogy elfeledtetik általa: ezt én talán megnyertem.“
A kéziratokból.

fogalmán alapulókat; mellyek tehát ugyanazon, többé vagy kevésbé kiterjedt okelvekre támaszkodnak. Szép csilláma ama nagy egységnek, melly felő most a tudományok útban vannak. Az anyagi dolgok által okozott gyönyör egyedül az érzékelések útján jut a lélekhez; miért is az irály szépsége közvetlenül az érzések kifejezésétől, s azon érzettől függ, melly az érzéseket képviselő szavak által keltetik a lélekben. Az irály becse tehát a főbkekkel összekapcsolt mellék érzésekben áll, s annál nagyobb gyönyört szürend az, minél érdekesebb érzetek tömörülnek a fő eszme körül. De ismerni kell a határokat, mellyeken túl az érzések ez összehalmozása ártana; azután pedig feltalálni a szükséges eszközöket arra, hogy a lélek magáévá tegye ama gyors és élénk érzékenységet, melly a különféle érzetek sokaságát legyen képes fölkelteni. Szerinte az emberek mindnyájan egyenlőkép felruházva születnek az emberi művészetekhez megkívántató képességekkel; s egyforma oktatás és gyakorlatok segélyével valamenynyen ugyanazon módon írának és beszélnének. Fonák állítás, melylyet ő talán csak azért vitatott, hogy megfoszsza a mentéségtől azokat, kik saját képtelenségökért a mostoha természetet vádolják.

Nagyobb zajt ütött könyvecskéje: *A vétségek és büntetés ekről* (1764). Ártatlanok és bünösök, gyanúsak és elítéltek, polgárok és számüzöttek egy színvonaltra állitva börtönökbe zártattak, és milly börtönökbe!) s titkos és kinzással összekötött vállatásnak vettettek alá. Igaztalan a vétségek mérlegelése; olykor fonák és mindig kegyetlen a büntetések alkalmazása; határozatlanok a törvények, önkényesek a bírák; a társadalom nem ismeri az indokokat, mellyek folytán egyik másik tagja köréből kiragadtatott. Beccaria, az akkoriban fölmerült eszmék behatása alatt értekezett e dologról barátaival, s neki hevülve megirta könyvecskéjének fejezeteit, melly munka valóban az ihletés jellegeit és rendszertelenségét tünteti szemünkbe. Pietro Verri sarkalta a szerző közönyét, ki végre „lelkesítve az irodalmi hirnév és szabadság szeretete, s a könyörérzet által az emberek nyomorai iránt, kik annyi tévedések rabszolgái“ névtelenül kinyomatta művét. Odahaza, miként már ez rendesen történni szokott, észrevétlen maradt, mignem a kívülről jövő zaj figyelmet keltett az iránt: és tetszésre talált, mit nyomatékos, érzésről tanuskodó, határozott hangjának, olykor a szavalásig feszített hevességének, s annak

---

1) Lásd a 209 és 210 lapokat.

köszönt, hogy nem halmozta össze, akkori szokás szerint, az idézeteket, nem fitogtatott mennyiség-tudományi készültséget, nem használta a guny fegyverét, hanem az őszinte meggyőződés és jószág színezetét viselte magán. Morellet abbé francia nyelvre tette át, rendet hozván bele¹⁾; s az encyclopaedisták vetélkedve éig magasztalták, ama megelegedéssel, melyet érezünk, midőn saját eszméinket másoknál fölleljük; Voltaire ama szellemben értelmezte azt, melylyel Calas, Le Barre és Lally védelmére kelt; Beccaria merészsége új dolognak látszott²⁾; a berni Társaság érmet veretett tiszteletére; Lord Mansfield az angol parlamentben mindig tiszteletteljesen említette nevét; az uralkodók megtapsolták reform-javasatait; II Katalin orosz czárnő elfogadta azokat; hazája megbocsátott neki.

Valódiilag ő nem volt ujitó, hanem néhány lapon állította össze, mi igen sok munkában és kötetekben elszórva volt olvasható; a kor philanthropiai eszméivel támogatta nézeteit: sőt azon véve észre magát, hogy tudta nélkül nagy emberré lett, a francziáknak s az encyclopaedistáknak akarta azt érdemül tulajdonítani, kiket alaptalan bámulatában összezavart³⁾; de más kapni az ösztönt, más utánozni.

A régiek mint polgárt becsülték az embert: egyébiránt sem szenvedéseivel sem életével nem törődtek. A kereszténység megtanított úgy tisztelni az embert mint Isten fiát; de a barbároknál pénzen váltatték meg az emberölés, s miként az őskorban, tovább is kegyetlen büntetések szabattak képtelen vétségekre. Még XIV. Lajos alatt is vérengzők a törvénykönyvek, s a szép-elmék csak úgy könnyedén beszélnek a kivégzésekről. Montesquieu a társadalom büntető hatalmának nem szab egyéb határt a szelidség és méltányosság szellemén kívül, s kimutatja a törvénykezési formák

¹⁾ Az 1776-iki, keletet magán nem viselő kiadásban okadatoltatnak a törvényt változtatások, melyek nem egyebek áthelyezéseknél.

²⁾ *Ouvrage si hardi et si lumineux, qu'on a douté qu'il fût sorti d'un pays où régnait l'Inquisition.* Igy S. P. Brissot de Varville, ki nem hitte jobban kezdhetni mint ezzel az ő *Biblioth. philosophique du législateur, du politique, du jureconsulte* című gyűjteményét, parce que je regarde ce traité comme la base des travaux faits sur cette partie. C'est sans contredit le premier livre philosophique, qui a paru dans ce genre. S a *Nouvelles de la Rép. des lettres*-ben (Bern, 1781. jul. 6.) az áll, hogy *Le traité* (A vétségek és büntetésekről) a le premier ouvert les yeux sur les abus des lois pénales.

³⁾ Morellethez írott egy levelét, melyben a szenvedélyes tisztelet kevésbé érdemesek irányában nem kevésbé meglepő mint az, hogy feledve látjuk abban a két legfőbbet, lásd e könyv végén a *Felvilágosító Jegyzetek* között F) alatt.

fonákságát, miként már előbb Spee s a bosszorkány-pörök egyéb ellenzői tették. Servan, a grenoblei parlamentnél főügyész, a Montesquieu által jelzett javításoknak a büntető törvényekre alkalmazásával foglalkozott: Rizzi akkor írta *Észrevételek a büntető jog s a törvénykezési bizonyítékok fölött* című szép könyvét, melly azonban, minthogy latin nyelven volt írva és idézetekkel túlterhelte, kevés olvasóra talált.

Beccaria mind a törvényhozónak, mind a bírónak határokat szab: amaz ne hozzon ítéleteket, ez ne értelmezze a törvényt, hanem csupán alkalmazza azt betűszerinti értelemben: amannak gondja legyen rá, hogy mindenki ismerje és megértse rendeleteit, emez fejtse ki a letartóztatás s az elítélés okait; ne legyenek megengedve az alattomos vádak, az önkényes bebörtönzések, a titkos perek; ne fogadtassanak el a fél bizonyítékok, ne akarjanak a bírák makacsul bűnösöket fedezni föl, s ugyanazért ne zárják ki az ártatlanság érveit, valameddig a vétkesség bizonyítékai ki nincsenek merítve; annál kevésbbé alkalmaztassanak kínzások és keresett halálbüntetések. A vétek súlyának egyedüli mértékét a kár képezi, mellyet az a társadalomnak okoz; a felségsértési vétség egyedül azon tényekre szorittassék, mellyek valóban megsértik azt; ne essenek büntetés alá a tények, mellyeket a büntetés meggyalázókká nem tesz; senki ne üldöztessék olly vétkékért, mellyek a legfőbb bírónak vannak fentartva. A bíró mellé sors által választott ülnököket, vagyis esküdteket kellene adni.

Általában midőn a divó törvényhozásokat ostromolja, igazavan; nem úgy, midőn az okokhoz megy vissza, s nem veszi eléggé figyelembe az összefüggést a büntetések és kormányformák között. Olly kormányok alatt, mellyek az összesek előnyére és közakarattal alapítottak, minden törvénsértés igen rossz: ama kivételesekben azonban, hol a parancsoló szeszélye képezi a törvényt, lehet-e föltétlen törvény-tiszteletet követelni? ha rendeleteitek az ifjúság felét nőtlen életre kárhoztatják, hogyan lehessen szigorral lépni fel a kicsapongás ellen? ha kevesek kezében halmozzátok össze a gazdagságot, milly mérvben fogjátok büntetni a lopást és csalásokat? hogyan fogjátok elítélni az állam ellen vétőket ott, hol nincs haza? Ragaszkodásból a divó bölcsészethez Rousseauval azt vitatta, mikép a családi erények, mellyek mindig közép szerűek, ellenkeznek a közcrények gyakorlatával; s az atyai hatalmat zsarnokságnak tartja¹⁾. Sőt annyira megy, hogy a

¹⁾ Ezen nem törődést a családdal részben saját viszontagsági szülték ő

nevezett genfi bölcsészszel iszonyú és talán nem szükséges jognak nevezi a tulajdonjogot¹⁾, holott másutt azt mondta, mikép „az emberek társadalomban egyesülésének célja a személy és vagyon-biztonság élvezete vala.“ E szerint Sidneyvel és Rousseauval a társadalmat egy társadalmi szerződésre alapítja, ámbar másutt már az ember természetére alapította²⁾. E szerződésben az egyedek szabadságuk egy részéről lemondottak az uralkodóval szemben, hogy a másik részt biztonságban élvezhessék; ámde senki sem engedhette át a jogot megfosztani őt életétől, ugyanazért a halálbüntetés tilos³⁾: s a fenytést nem a vétkes tényhez, hanem a társadalmi kárhoz kell mérni. Akarná, hogy a törvényhozó fosztassék meg a kegyelmezési jogtól, essék büntetés alá a politikai tétlenség, s a közhatalomnak ne legyen joga fenytetni, valamig csak mindent el nem követett, hogy megakadályozza a vétségeket; s nemes lelkesedésében, mely nem ment a tévedéstől, így végzi: „Nehogy minden büntetés egyetlennek vagy sokaknak erőszakoskodása legyen egy magán polgár ellenében, kell hogy az lényegileg nyilvános, gyors, szükséges, az adott körülmények között lehető legkisebb, a vétségekhez arányított, s a törvények által szabott legyen.“⁴⁾

A zürzavar, mely a pénz körül lábra kapott, eléggé indokolja sokaságát az e tárgyról írott könyveknek, főleg mióta Locke munkája a pénzről és a kamatokról lefordítottatott (1751). Beccaria, Nerivel egyezőleg, azt vitatta, mikép a pénz belértékének egyen-

---

nála. Beleszeretvén a nálánál kevésbbé gazdag Blasco Teréz-be, atyja negyven napon át fogva tartatta őt. Kiszabadulván elvette Terézt, de csak miután az anyává lett, vihette haza. Meghalálozván Teréz, Csare negyven nappal később Barbó Annával lépett második házasságra.

¹⁾ „Emberek, kiknek a tulajdon-jog (iszonyu s talán nem is szükséges jog) nem hagyott egyebet a pusztá létnél.“ *Delitti e pene*, §. 22. Genovesi is dicséri a javak elközösítését.

²⁾ Az erkölestan, a politika, a szépművészetek, mellyek a jó, a hasznos, a szép tudományai, mind egy ugyanazon és ősi tudományból veszik eredetöket, t. i. az ember oktatásából; s nem remélhető, hogy valaha az emberek mélyreható és gyors előmeneteleket tegyenek amazokban, ha alaposan föl nem kutatják emennek eredeti elveit. Továbbá csak ugy lehetséges az előmenetel, ha a politikai és gazdasági igazságokat az ember természetében keressük föl, *melly azoknak valódi forrása.* *Ricerche sullo stile.*

³⁾ Az ő érveit a halálbüntetés ellen Rousseau ma: kéivá teszi, Kant megcsafolja. Collin de Plancy kiadásában (1823) Voltaire, Diderot s a többiek értelmezései mind mellékelve vannak.

⁴⁾ Cap. 34.

lőnek kell lennie a törvényessel, nem lévén abba beszámítandók az ötvözés és verés költségei. Elnyervén a politikai gazdaszat részére felállított új tanszéket, értekezéseket írt a földművelésről és gyárakról, melly munkája eredetibb mint a vétségek és büntetésekről szóló. Kerülve az üres fecsegést és kitéréseket, alapúl a hasznos munka legnagyobb mennyiségét vette, vagyis azon munkát, melly a kereskedésbe bocsátható termék legnagyobb mennyiségét szolgáltatja. Ez elmélet folytán, melly megelőzte Smithnek a kicserélhető értékekről felállított elméletét, a munka-felosztást hirdette, előbb a most említett szerzőnél, de csak mint jelenséget s nem mint fő okát a haladásnak; meghatározta a munka-díj szabályozására szolgáló módokat; elemezte a termő tökék valódi feladatait, s a népesedés viszontagságait; a holdrendszertől kölcsönzött tizedes mérték-rendszert hozott javaslatba; mérsékelte a gabna-kereskedés szabadságát; habár az oeconomistákkal tévedett, midőn a gyárakat meddőknek hirdette, mint szintén a tiszta haszonra vonatkozó tanban is.

Hazája iránt igen kevés bizalommal viseltetett, s állítása szerint „egy, százhusz ezer lakost számító városban alig akadt huszezer egyén, kik tanulni vágytak s magukat az igazságnak és erénynek szentelni hajlandók lettek volna.“ Némelly polgártársai valóban zúgolódtak ellene, de a kormányzó védelmébe vette őt. Jó indulatával később hitelt szerzett a tanoknak, mellyeket vallott: írt a sorsjáték ellen, s bár hivatalánál fogva kötelezve lett volna, nem jelent meg a húzások alkalmával; mindazáltal nyugalom kedvelő sőt félnék levén, nem tartotta kötelességének feláldozni békéjét az igazság-szeretetnek; s alig hogy neve ismeretessé lett a világ előtt, elhallgatott.

Filangieri.

A nápolyi származású Gaetano Filangieri (1752—88) nem elégedvén meg valamelly részleges ponttal, tárgyúl a Törvényhozás tudományát választotta (1780—88), melly a politikai gazdaszatot, a büntető jogot, a nevelést, a tulajdont, családot, vállást ölelte át. Mert ő, Vico polgártársa, még mindig a törvényhozók mindenhatóságát vallotta; az összes társadalmi teendőket a fejedelem kezében központosítá, folytonos beavatkozást ohajtván annak részéről; a fejedelemnek igényli a jogot ujjászülni a népet, a bölcsészek mintájára akarván alakítani, akkori divat szerint, a sokaságokat, s az egyedre bizván az emberi nem sorsát. A jog te-

hát nem létez előbb a törvényhozásnál, s ez sem bír örök léttel a történetben és az emberi természetben; hanem a bölcsészek csinálják azt, s azokat illeti meg a jog eltörölni az egész múltat, lerombolni a középkor törvényeit, mellyeket az európai irokkészek hagytak hátra; sőt a lángelmék szülemelését is ők eszközlik ¹⁾. Művében legelőször is a törvényhozás célját veszi szemügyre, aztán a törvények abszolút jóságát mérlegeli, s vizsgálja a viszonyt, mellyben azok a kormányformával, a nemzetek minémiségével, az éggalljal, az ország fekvésével, s a vallásokkal állanak. A gazdasági és politikai törvényeket illetőleg jóban roszban az oeconomisták nyomdokait követi; csak egyetlen egy adót tart hasznosnak; kárhóztatja a nagy tőkétet.

Egyébiránt az ő és több mások merész eszméi nem annyira megelőzöse valának az igazságoknak, mellyeket az idők hoztak magukkal, mint inkább onnan származtak, hogy honfiaink távol tartattak az ügyektől, s így nem ismerték az akadályokat, mellyeket a szemléleti és elvont elvek elé szabad országokban a tények és szükség gördítettek. Sőt a szabadság és törvényes biztosítékok hiánya tolytán ama határozatlanság és tulzásba estek, mellyen csak a tapasztalás segíthet: de a káprázatok, mellyeket az szenved, ki sötétben élt, nem az által oszlattatnak el, ha visszataszítjuk őt abba, hanem ha teljes fényt engedünk neki. Az ifjú, jó akaratú Filangieri azon meggyőződésben lévén, mikép elég hirdetni az igazságot, hogy elfogadtassék az, nem veszi számba a nehézségeket, s ugyanazért nem korlátozza a reményeket. A merőben történeti angol kormánynak, melly annyi visszaélést fentart, mert olly sok szabadságot védenek azok, Filangieri véleményénél fogva a kor szemléleti eszméi szerint kellett volna átalakíttatnia; s bár annak nehéz részleteit is felfogni látszik, és dicséri az esküdtek intézményét, általában még is roszabbnak tartja ama kormányt az abszolút hatalomnál, helyteleníti a koronának fentartott hatalmat, a felső kamrát, s a szerencsés képességet: módosítani a törvényeken.

A büntető jogot tárgyalva, inkább a törvénykezézt szabályo

---

¹⁾ *Scienza della legislazione*, II. 16: „Csak valami fényes tüntetéssel adott eskély jutalom kell hozzá, s a hatalom miudent megtehet mit akar. Az eszközli a lángelmék szülemelését, és teremt a bölcsészeket; az képezi a Caesarok, Scipiok, Regulusok egész legióit, csupán a becsületézés rúgójját nyomva meg.

zó törvényeket fontolgatja mintsem a bűnügyieket, s hévvel leplezi le a visszaéléseket, jóllehet midőn aztán építeni akar, ő maga is a társadalmi szerződések hamis elméleteit veszi alapul. Egyébiránt valami újat hasztalan keresnénk nála. A tisztelet az akkori bölcsészek iránt, kiktől egész lapokat lefordított és sok okozást elfogadott, őt is arra bírta, hogy a büntető-jog eredetét a védelemben keresse, mely az ábrándos természeti állapotban mindenkit megilletett; jóllehet már Görögország nagy gondolkodói kimondották, mikép nem azért kell valakit büntetni, mert botlott, hanem hogy akadályoztassanak a jövő botlások s megjavíttassék a vétkes. Sikerülten feltüntetvén a hasonosságokat az angol és római törvénykezési eljárás között, nyilvános és vitatkozó perlekedést sürget, kikel a titkolózás és iszonyú börtönök ellen, mindazáltal megtámadja a közvádoló-rendszert, s azt akarná, hogy minden polgárnak szabadságában álljon vádat emelni. A francia bölcsészekkel fő sulyt fektetvén a nevelésre, egy köznevelészeti tervet ad, mely szerint az ifiak kivételvén a családi érzelmek befolyása alól, a hatalom által, annak tetszése szerint képezetnének.

Montesquieu a törvényeknek nem föltétlen, hanem az idők és helyekhez viszonyított jóságát vette figyelembe, keresvén az olly törvények indokát, mellyek kevésbbé látszanak megegyezni az eszményivel: Filangieri, épen ellenkezőleg, elfogadja a törvények viszonyítlan jóságát, s a társadalmat inkább tökéletlenségeiben szemléli mint eredményeiben. Montesquieu a tények okait észleli: Filangieri azt jelzi, mit tenni kellett volna, s a közértelemnél mindig helyesebbet tételez fel az egyedben, s ennek tulajdonítja a jogot szabályozni a törvényeket a társadalmi haladás mérve szerint. Általános törvényhozást akarván létesíteni, megmutatja, hogy rosszul fogja fel az emberiség folyamatát; s a törvények viszonyítlan és viszonyos jóságát s a nemzetek érettségét illetőleg, járatlanságot árul el a történelmi bölcsészetben. Hogy az általános törvényhozási szabályokat kijelölhesse, mindenekelőtt az emberi tökélyesedhetés szabályait kellett volna elemeznie, s akkor talán hiúknak tüntek volna fel előtte amaz elvont tanok¹⁾, mellyek mozdulatlanná akarnának tenni egy mesterséget, mellynek csak annyiban van értéke, mennyiben alkalmazkodik a módosuló társadalmi viszonyokhoz¹⁾.

---

¹⁾ Nápoly-ország mindig derék jogtudósokat adott; millyenek Domenico Aulisio, Gian Vincenzo Gravina, Gaetano Argentó, Nicola Capasso, Giannone,

Filangieriben kárhozzatják a bőbeszédűséget, s a szinpadias rögzönzést, mellynek magát izgató igazságainak előadásában átengedte; de figyelembe kell venni, mikép akkoriban az ékesszólás szükségeseznek tartatott a tudományok tárgyalásában, a mint ezt Hutcheson, Smith, Buffon, Raynal, Beccaria, Rousseau tanúsítják; s ő talán még szükségesebbnek hitte azt itt, hogy felrizza az önzés érzéktlenségét. S amaz emberszeretet, melly Beccaria és Filangieri műveit átlengi, szükséges vala, hogy haragra gerjesszen az emberiségen elkövetett sérelmek miatt: csak később, miután az átkos intézmények leromboltattak, kelle helyét átengednie a tudománynak, melly az emberi természet mély tanulmányán alapulva, új intézményeket hozna létre, minöket létesíteni amaz nem vala képes. De az ő szódagályán nem csillámlik keresztül a személyes gög, miként az encyclopaodistáknál; s Filangieri az emberiség valódi barátjául mutatja magát, sir annak bajai fölött, s lelkiismeretesen keresi ezekre a gyógyszereket; s a jóakarát e túlradásának köszönhető a hatás, mit ő olvasóira gyakorol; s én óhajtanám, hogy minden húsz éves ifjú érezné azt, hamindjárt nem történhetnék is az meg anélkül, hogy egynémelly bevégzetlen vagy tulcsapongó eszmét ne szívnának művéből magukba ¹⁾).

S e munka egy harmincz éves, vagyis olly korú ifjúé vala, melly korban az ember alig kezdi még ismerni a világot: s harminczhatodik évében Filangieri meghalt, mielőtt megtanúlhatta, milly távol állanak a létes törvények a lehetségesektől; mielőtt tapasztalhatta a pénzügyministerségben, mire fel volt szólítva, a gyakorlati nehézségeket és lehetetlenségeket, mellyek egy nép rögtönös újjászülésének útját állják; mielőtt a bekövetkező forradalomban tova tűnni látta volna a szerencsétlenség szigorú leczkéi elől az utópiákat; mielőtt hazája parlamentjében izgató igazságait kifejtette s azoknak talán áldozatául esett volna.

Ama lelkes szándéklatok más időkben az uralkodók roszalá-

Vico; aztán Palmieri, Galiani, Briganti, Galanti, Dellico, Pagano, Carlo Franchi, Francesco Rapolla sat.

¹⁾ Leo vádolja Filangierit és Beccariát, hogy lerombolták a korlátokat, mellyeket Olaszországban az erkölcsök és szokások szegeztek volna ellenébe ama francia eszmék betörésén k, mellyeknél fogva bizonyos hamis érzékenység azt hozta magával, hogy bárányokra a jóknak, még a vétkesek is kiméltesse-nek. Ugyancsek Leo kárhozzatja Boitát, mert rokonezenvet tanúsít a forradalmat megelőző emez újítókkal, kik mindent lerontottak, mit a nemzetek sajátúl és történeti alapon birtak; s megjegyzi, mikép mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, milly szándékkal valósítottak legyen a dolgok.

sával találkoztak volna: de akkor általános nyugalom terjesztette ki szárnyait a jogaikban háborítlan kormányok felett, melyek biztosítva az erősekkel kötött szerződések által, nem törődtek a gyengék helytelenítésével, elbocsátották a katonákat, romba hagyták dúlni az erősségeket, s csupán hogy tegyenek valamit, pártfogásuk alá vették az újítás divatát, csak hogy az ő művök legyen az. S habár az újítást sürgető bölcsesek közül egyet sem alkalmaztak a kabinetekben-, vagy valamely tanácsosi hivatalnál magasabb állásban, mindazáltal figyelembe vették javasolataikat s megengedték azoknak elterjesztését ama csekély körben, mellyben akkor a könyvek, mint a féle aristokratikus dolog, forogtak. Jobban szabályozni s jövedelmezőbbekké tenni az adókat; felvirágoztatni a földmivelést; megfosztani nyereséges túlhatalmuktól a bérlőket; körülnyirbálni a papság s a hűbéresek joghatóságát, s ezeket és amazt alávetni az adóknak; gyorsabbá és szabályszerűbbé tenni az igazságszolgáltatást, biztosabbá az ártatlant, neveltebbé a köznépet, mind olly eredmények, mik maguknak a kormányoknak is előnyükre szolgálnak, mellyek közül bizonyára egy sem akarná szántszándékkal elbaromiasítani az alattvalókat. E czélok elérésén dolgozni tehát meg volt engedve; de a mieink közül senki sem érintette a hatalom alapjait, s nem kísérlette meg kiemelni a népet a képviseleti semmiségből, s felrázni azt a közügyek iránti léha közönyből.

Os:trák Lombardia.

Jóllehet Austria természeténél fogva fentartó, Lombardia a-latta megszűnt hanyatlani. A század kezdetén adókkal terhelték a dynastiai szerencsétlen háboruk: biztosítottván VI. Károlynak, mindinkább gyengült ott a katonai szellem, nem lévén több honfiainkból egy dragonyos ezrednél, melly Marulli gróf alatt Magyarországhban állomásozott; s nem tetszett, hogy olly kevés német katonára feküdt az országban, s hogy tova szállítottott amazok részére a ruházat és élelem, a helyett hogy helyben költetett volna el a pénz, mellyet ott szedtek össze. Felhasználtván és javítottván a kövér föld, terjedt a jólét; s a nyugodt élet és jó élés képeztek a kormányzottak és kormányzók gyönyörűségét.

Mária Terézia, bár soha meg nem látogatta e tartományokat, javítást eszközöltetett azok közigazgatásában. Ugyanazon árútszázféleképen sujtották a taksák, mellyek egy régi telekkönyv szerint roszúl s az új szükségekhez mérve aránytalanúl voltak kivetve. A VI. Károly által elrendelt s 1759-ben bevégzett földmérés vétetett alapjául az adókiivetésnek, melly szerencsésen össze

lett egyeztetve a községi rendszerrel, úgy hogy illymódon lehetőségessé vált tetemesen szaporítani a jövedelmet, s mindamellett könnyíteni az alattvalókon az adó méltányos felosztása s a sok fölösleges hivatal megszüntetése által. A Paderno-csatorna megnyitása (1777) bevégezte a mi szabad atyáink által kezdett művet, mellynek célja vala összeköttetésbe hozni Milanót a Ticinóval és Addáva¹. Ugyanakkoriban elhatároztatott egy menhely nyitása a szegények s fegyház állítása a tévedtek részére. Az éhségtől való félelem a kövér Lombardiában különös rendszabályokat sugallott a gabna-forgalom akadályozására, mellyek maguk idézték azt elő; ki az államon kívülre vitt volna életet, fejét vesztette; ki egyik kerületből a másikba, a szállítmányt és a járművet; a gabona összehalmozása annak elkobzásával s kettős értékének fizetésével büntetett; a termés felét a városba kellett beszállítani: sérelmes rendszabályok, mellyek magtár-látogatásokat, haszontalan boszantásokat, kegyetlen megtorlásokat vontak maguk után. Még rosszabb eredményeket szült az, hogy a királyi jogok (regaliák) bérlőknek adattak, kik minél na gyobb nyereségre akarván szert tenni, nem volt olly visszaélés, mit maguknak meg nem engedtek volna; poroszlók állottak rendelkezésükre, kikkel önkényesen felkutattatták a házakat, zavarták a családi nyugalmat; aljas vádlók kegyetlen boszúk szolgálivá szegődtek, és sem éjjel sem nappal nem merték az emberek nyitva hagyni ablakaikat, nehogy valamely rosszlelkű dobány- vagy só-csomagot dobjon szobáikba s aztán följelentvén, végrömlésba taszítsa őket: Firmian kormányzó alatt egy rendelet boczáttatott ki, melly a csempészet ellen hozott büntetéseket a fiúkért az atyákra, a szolgálkért az urakra is kiterjesztette.

Ezen és hasonló visszaélések ellen emelték fel szavokat az említett emberbarátok: s valóban a gabona-kereskedés fel is szabadított; 1766-ban a közjövödelmekre nézve vegyes bérlet-rendszer fogadtatott el, egy királyi képviselővel, 71-ben pedig egészen emancipáltattak, mi évi százezer zecchino hasznot hajtott a kincstárnak; 71-től 79-ig a pénz-verés körül szükségesekül mutatkozott javításokkal, aztán egyforma vám-jegyzék készítésével foglalkoztak. Az állam, mellynek 49-ben kilencszáz ezer lakosa volt, 70-ben egy millio százharmincz ezret számított; s idősbjeink örömmel emlékeznek vissza amaz időkre, talán összehasonlításból is a később bekövetkezettekkel.

Milano házai akkor számot, utczái világitást nyertek; egy köz-kert alakított; orvosok és gyógyszertárak osztattak be ará-

nyosan a városban. A paviai egyetemre mindenfelől a legjobb tanárok hivattak meg, amaz aljas féltékenység nélkül, melly kizárni igyekszik az idegeneket: Scarpa, Borsieri, Rezia, Spallanzani, Tissot, Mangili, Nessi, Carminati, Frank, Brambilla előbbre vitték a természet- és gyógytudományt; Mascheroni, a jó költő, és Gregorio Zontana a mennyiségtudományokban tüntették ki magukat; Bertola és Teodoro Villa a költészet és ékeszsóolás terén szolgáltak példákkal és szabályokkal; Nani és Cremani a büntető jogtudomány elveinek fejlesztésével foglalkoztak; Volta fölfedezéseket készített elő, mellyek átalakulást valának eredményezendők a természet- és vegytanban; Martin Natali, theologiai tanár, Zola, szerzője egy, Constantinig terjedő egyházi történetnek, s Tamburini, A természet-jog elemei s A szent szék valódi fogalma című munkák írója, gondolatokat tápláltak, mellyek akkoriban szabadelvűeknek tartattak, holott tényleg, midőn a szentszék iránti tiszteletet gyengítették, elhárították a királyok elől az egyedüli akadályt, melly még ujjokban állott. Brerában a ragusai Boscovich Rogér jezsuita által 1766 ban alapított csillagda 73-ban kibővítettet, s császári gymnasium nyitattott ott, egy könyvtárral; a palatin iskolákban a nemzet-gazdászat és jogyzői ügykezelés, s később a viznyug- és vizmoztan részére tanszékek állítottak; s egy kölcsönpénztár alakult, melly selyem-zálogra pénzt adván az egyeseknek, fölmentette őket a szükség alól, idő előtt vesztegetni el árújokat. Aztán elemi iskolákról gondoskodtak s azok felügyeletével a luganói Francesco Soave (1743—1816) bizaott meg, egyike azon embereknek, kik nem viszik ugyan előbbre a tudományt, de képesek a közértelmiséghez alkalmazni azt. Ó Campi, Fromond kanonok, Amoretti és Allegranza társaságában egy gyűjteményt tett közzé érdekes művekből, mellyek még mindig érdemesek az olvasásra; aztán kezdve az a-b-c-től a bölcsészetiig mindenről könyveket írt, természetesen hiányosakat, különösen bölcsészeti téren, hol ő Condillacra és Lockera támaszkodik, kinek Tanulmányát az eszmék fölött lefordította s kit a metaphysikusok elsejének és legnagyobbikának nevezett: mindazáltal világossága és könnyűsége miatt mintává lett, minek folytán amaz oktatás nyomoru silánysággá sülyedt alá, melly igen alkalmas elhitetni az emberekkel, hogy bölcsészek, mielőtt a tudománynak csak küszöbéig is eljutottak volna ¹⁾.

¹⁾. Egész más érdemű, habár majdnem ismeretlen bölcsész, Ermenegildo Pini atya, a *Protologia* szerzője.

A kormány nem viseltetett bizalmatlansággal az újítók iránt. Carli a politikai gazdaszat- és kereskedelmi legfőbb tanács elnökévé szemeltetett ki; mi alatt Verri ellen a megsértett önzés egész Béceig vitte vádaskodásait, a császárné őt a pénzügyi-giunta tanácsosává, aztán a fentnevezett tanács tagjává nevezte; maga a császárné adott évdíjat Giorgio Giulininak, ki a Milánói emlékeket gyűjtötte össze, s Kaunitz munkájának folytatására buzdította őt: Argellati kétszáz tallérnyi évdíjban részesítettet Bibliotheca scriptorum mediolanensium czimű munkájaért. Sőt a kormányzók védtek a tudósokat polgártársaik üldözései ellenében: Spallanzanit azzal vádolták, hogy a paviai muzeumot hűtlenül kezelte sajátjának előnyére, s Firmian levélben tanuskodik ártatlansága mellett; Borsieri kifárasztva a tanulók és tanártársak üldözései által, azon ponton állott, hogy odahagyja tanszékét, midőn Firmian¹⁾ levelet intéz hozzá bátorítva és szükségesnek vallva őt „ama tudományos intézet díszének érdekében.“ Az üldözött érdemet lábbal tapodni kész aljasok sietnek igazságot szolgáltatni neki, midőn a hatalmasok által támogattni látják: az ifjúság most már örökös igazgatónak óhajtja Borsierit; s midőn udvari orvosná neveztetve szerény hordszékben utra kel, hosszú sorban kíséri azt.

II. József 1769-ben bejárta Lombardiát, hol V. Károly óta egyik császár sem mutatta magát; s egy legfőbb kamarai tisztikart alakított, mellybe Carli, Beccaria, Verri is felvételtek; az államadósság állósítása czéljából a Santa Teresa pénzügyintézetet alapította, s egy számvevő kamrárt léptetett életbe, melly ellenőrizné és nyilvántartaná az állam-bevételeket és kiadásokat: anyjának halála után rohamos ujításokhoz fogott, mellyek kevésbé tetszetek a népnek, mert nem volt azokra előkészítve; s szabadság-szeretettel zsarnokká válván elhagyta siklani a jelent, hogy kierőszakolja a jövőt.

A kormányzók, kik előbb nagyon is képesítve voltak tenni a rosztat és akadályozni a jót, megfosztattak tulságos hatalmuktól,

---

¹⁾ Verri túloz midőn ez embert mint felfuvalkodott tudatlant ócsárolja; do Villemain is túloz ugy tüntetve őt fel mint Lombardia újjáteremtőjét és bölcsészeink lelkét (*Cours de litterature francaise* less. XXI. és XXII). A tudós és nemes akademia, melly (Villemain szerint) Milánóban Firmian gróf védelme alatt alakult, nem volt egyéb baráti körnél, melly társalgás végett Verri házában gyűlt össze; nem volt az akademia s, hála Istennek, nem részostált védelemben.

midőn Kaunitz Bécsben központosította a kormányt. József aztán egyetlen kormány-tanácsban egyesítette a kamarai tisztséget, az egyházi bizottságot, a czimertani és egészségügyi ítélőszéket, az országos biztosságot, s az állam-gyülekezetet: rendőröket állított fel, kik nappal botot, éjjel puskát viseltek fegyverül, s egyiket is másikat is használták: sok dolognak megváltoztatta nevét, minden egyéb czél nélkül az ujításon kívül. Új törvénykezési codexet adott, melly gyorsította az ügymenetet, de mellynek fogyatkozásai is voltak, miként már előbb kimutattuk (445 lap): egyszerre valamennyi koldust bebörtönöztetett, s mert fentartásuk költségbe került, szabadon bocsátatta őket, esküt véve ki tőlök, hogy többé nem fognak kéregetni. Illy módon kapkodva épített és rombolt ő; megfosztva a testületeket hatalmuktól, hogy a ministeriumban összpontosítsa azt, az országot is megfosztotta ama hagyományos közigazgatási formáktól, mellyeket egy előrelátó törvényhozó át szokott alakítani nem megsemmisíteni, s mellyeket a népek utolsó védgát gyanánt tekintenek az önkény ellen. A szándék azonban, melly őt vezérelte, jó vala, s a közügyek kezelési módját érdeklőleg egy körlevelet intézvén a megyefőnökökhöz, szívökre köti abban nekik, mellőzzék az alakiságokat a lényeg kedvéért, hallgassanak meg mindenkit állapot, nyelv, vallás-különbség nélkül; a fejedelem (mondja ő) nincs jogositva sajátjául tekinteni az állam tulajdonát, s ő érette teremtettekül az alattvalók millióit, sőt inkább hinnie kell, mikép a gondviselés által ezek szolgálatára emeltetett fel; nem az a jó miniszter, ki növeli a jövedelmeket; az alattvalók nem tartoznak többet fizetni, mint a mennyi a tekintély, az igazságszolgáltatás, a jó rend fentartására s az állam jólétének előmozdítására föltétlenül szükséges; s a királynak kötelessége a lehető legkevésbé terhelő módon szedni az adót, s nyilvánosan számolni annak miként történt felhasználásáról.

Piemont. — II. Vittorio Amedeo.

Piemontban II. Vittorio Amedeo király Corsignani és Bersini által összeszedette az egész monarchiára alkalmazható Királyi rendeleteket, (1725), mellyek sok jó reformokat tartalmaznak, de szembetünő a gond, melly azokban a vallási dolgokra fordittatik; húsvétkor mindenki áldozni tartozik; a vendéglősöknek megtiltatik a nagybőjt alatt húst szolgálni fel; a héberek öltönyükön viselendő jeggyel különböztessék meg magukat, s kötelességöknek tartsák a gheftóban szállásolni, s nem hagyni azt el naplemente után, sem a nagy-hét utolsó napjaiban. A senatus ama

jogát, mellynél fogva az becsusztatás vagy kicsalás gyanujában álló, vagy a korona jogaival s a közjával ellenkező királyi rendeletek belajtsromozását felfüggeszthette, mint a teljes souverainségre nézve megszorítót el akarta törölni; aztán a senatus tiltakozó felszólalásaira megerősítette. Átalakította a közigazgatást s a gazdasági rendszert; sürgetve a telekkönyvezést, egyenlősítette az adókat; megszüntetni igyekezett a koldulást. Pensabene elnök és Francesco d' Aguirre által ösztönözöttve, kik támaszai voltak neki a pápával Siciliát érdeklőleg folytatott perlekedéseiben, ki akarta ragadni a jezsuiták és szerzetes papok kezei közül az iskolákat, helyreállítván (1720) az egyetemet¹⁾, s ennek és egy reform-bizottságnak igazgatása alatt egyöntetűvé iparkodott tenni az oktatást: visszaállította a nemesek collegiumát, s megalapította a tartományokét, mellyből csakhamar a mennyiségtudós Lagrangia, a természetbuvár Eandi, a vegyész Berthollet, a boncztudós Malacarne, a nyelvész Derossi, a történetíró Denina, a nyomdász Bodoni kerültek ki. Szépítette Turint, bevehetlenné tette a Brunettát, s jó fegyverekről gondoskodott. De a szellemek annyira meg voltak kötve a censura által, hogy sokan a siciliai menekültek közül jobbnak találták Milanóba menni irataik közzététele végett (Denina); titkot csináltak a levéltárakból, mellyek annyira zárva tartattak, hogy még Muratori sem juthatott azokhoz, midőn nagy gyűjteményén dolgozott, miért is így irt: „Én egy perczig sem tudnék Turinban maradni, mert az okos ember nem találhatja magát jól egy olly országban, hol folytonosan a bukás veszélyének van kitéve. Már maga azon körülmény, miszerint akadályoztatik az irodalmi közlekedés és elfogatnak a levelek, elég arra, hogy istenhozzádot mondjunk ama földnek, s más, szabad országokba siessünk“²⁾.

Hatvannégy éves korában váratlanul leköszönt (1730 sept.

¹⁾ Tanárokúl megnyerte oda Maltából Bencini theologust, Paduából Pasinit, a szent-írás tanárát, Nápolyból Lamát és Modenából Tagliazucchit az ékesszólás tanszékére, Romából Regolottit a görög nyelvre, Párisból Rohault orvost, Pipernoból Campiani egyházjogtudóst. Caccia orvos a fűvészeti kert alakítását kezdette meg, melly aztán annyira gazdagítottat Allioni, Dana, Cappello, Moris által; Nollet abbé a természettani kabinetnek vetette meg alapját. 1749-ben Beccaria atya Mondoviból és Gerdil atya hívtak meg oda; továbbá Vitaliano Donati, a derék természettudós, Paduából; és Giovanni Cigna, Volta vetélytársa a villanytartó felfedezésében.

²⁾ Levél 1728-ból lovag Aguirre kincstári ügyészhez, ki kora legkitünőbb egyénisivel levelezésben állott.

3), és Chamberybe vonult vissza a cumianai Carlotta Canaleval, balkézi nejével. Carlo Emanuele, miután térdre esve igyekezett volna őt ez elhatározásáról lebeszélni, átvette a kormánypalczát; de Vittoriót csakhamar bántani kezdte a tétlenség, a fény és udvaroncok hiánya, s lépéseket tett a trón visszaszerzése végett. Carlo Emanuele tehát kényszerítve látta magát szem előtt őriztetni őt a Rivoli palotában, elkülönítve nejétől, ki ösztönzője volt időtlen nagyravágyásának. Azonban mihelyt veszély nélkül tehetette, visszaadta neki nejét és moncalierii palotáját, hol önmegadólag végezte életét (1732 oktob. 30.)

III. Károly Emanuel.

III. Károly Emanuel, ki mindeddig távol tartatott az ügyektől s csekély nevelésben részesült, több uralkodói tehetséget tanusított mint a mennyit vártak tőle, s okos körültekintő lassúsággal mozdította elő az ország jólétét, segittetve Ormea marchese, Piemont Richelieu-jének bölcs tanácsai által. Láttuk, miként használta fel a háborúkat, úgy hogy a wormsi szerződés által (1743) a milanói terület nagy részét biztosította magának; a piacenzaiért, mellyre igényeket tartott, ama terület bevételeit megütő évi jövedelemmel, vagyis háromszáz huszonnyolcz ezer lirával elégittetett ki. Remekműnek tartatott az általa 1770-ben közzétett Codex carolinus, mellyben ő a Vittorioét elevenítette fel, új törvényekkel, hogy megszilárdítsa annak eredményeit, s megparancsolta kihirdetését, hogy „az összes tartományok, városok és községek élvezzék az egyöntetű törvényhozás jótéteményét.“ Mindazáltal elrendelte, hogy ahol a codex nem mutatkoznék elégségesnek, ott a hiányokat a helyi szabály-rendeletek, ezek nem létében a senatus döntése, s végre a közjog pótolnák; minélfogva ismét csak a régi bonyolultság állott elő. Az ország védelmére Exilles, Demonte, Fenestrelle erődöket emeltette; javított a hadseregen; Denina Olaszország forradalmi czimű munkáját, mellyet a censura kárhoztatott, ő maga nézte át és kinyomatta; s annak, ki említett szerzőt ujtásról vádolta, azt adta válaszul: „Jobb szeretem a modern szellemeket, mint a régi pedánsokat.“ Ugyanő mondotta: „Nem ismerek jobb tan-módszert egy államra nézve, mint jó mestereket szemelni ki, s hagyni őket, hogy saját modoruk szerint tanítsanak“¹⁾.

---

¹⁾ Roberti, *Level egy friauli tanárhoz.* 1777.

Giambattista Bogino gróf, akkoriban diplomatából állam-ministerré neveztetvén, jobb utra terelte a közigazgatást; gondja volt rá, hogy bevégeztessék a telekkönyv; reformokat léptetett életbe a pénz körül, a többi olasz fejedelmekkel is egyességet igyekeztetvén létre hozni, annak a félszigeten egyformává tétele végett; életet iparkodott önteni az addig elhanyagolt tanulmányokba; Savoyát felszabadította a holtkezek és hűbéri kötelékek alól. Sardinia, királysággá emellett, megszűnt azon tartományok közé soroztatni, mellyeket a diplomacia sulyegyenlítőül szokott használni a mérlegen; s elidegeníthetlen tulajdonná lévén, nagyobb fontosságra tett szert a kicsiny Savoyával egyesítve, mintsem a nagy kiterjedésű Spanyolországgal kapcsolatban. Bogino felismertette annak értékét, s most már megkísérlették elsimitani lassanként a Spanyolország által meghonosított egyenlölenségeket, segélyző-bankokkal bátorítani fel ott a földművelést, kiirtani a rablókat, megszüntetni a boszúkat s az aragonok által táplált versengéseket a két párt között, mellyek a szigetet megoszolva tartották; Bogino gyarmatokkal népesíté azt, főleg Tabarcaból szállítatván oda át lakosokat; több tudós által leíratta, térképezette a majdnem ismeretlen földet; Cagliariában és Sassariában egyetemet alapított (1759), tulsúlyra juttatván az olasz nyelvet a spanyol fölött; s megkímélte a szigetet az idegen tisztviselőktől. Azonban a királyság kormányát megszállotta az ujításoktól való félelem s a tisztelet fonák előítéletek iránt; a másutt széttörött békák itt újból megerősítettek; Lagrangia, Denina, Berthollet, Bodoni kénytelenek voltak elhagyni hazájokat; Alfieri ráuntj a „kétéletű országra, melly francia kormánynyal és udvarral olasz erkölcsöket és hizemeket párosított,“ s hol egyébről sem lehet beszélni hallani mint a királyról.

Toscana.

A lotharingiai herczegek Toscanát engedelmes szelidséghez szoktatva, s a hatalom visszaéléseinek kitéve találták. A florencai statutum, melly 1415-ben változáson ment keresztül, kipótolta hiányait a részleges statutumoknak, mellyek száma mintegy ezeröttszázra rugott; s összegyűjtvén, a mi jót a régi tapasztalás felmutatott, megfékezte a hűbérséget. De I. Cosmo, hogy pénzt, támaszt szerezzen és magához vonzza az idegeneket, hűbéreket osztogatott; és sok uralom keletkezett, részint császáriak, részint nagyherczegiek. Amaz időben még negyvenhét hűbér létezett, mellyek tulhatalmas urai daczoltak a törvénynyel. A császárok a Bourbon

családot a Santa Maria hegy hűbéruralmával ruházták fel, mely alpesi vidék a pápai határon fekszik, s igen alkalmas menhely volt gonosztevőknek és rablóknak, kiket a marchesek hatalmaskodásuk eszközeiül használtak fel. Az ág, melly ott lakott, igen szegény, a másik pedig, melly Cortonában telepedett meg, igen gazdag, s azért irigység tárgya volt amannak szemében. A szegény ágot tiz testvér képezte, kik egyformán heves, erőszakos jelleműek voltak, különösen pedig Raimondo, a hitehagyott szerzetes és ledér ember. Egyikök, Giambattista, párbajra hívta ki a cortonai Anton Maria marcheset, s bármennyire intette őt a kormányzóság, rablásra adta magát, és réme lett szomszédainak. Foglyul esvén és Cortonában börtönre vettetvén, testvérei rohamjelt adnak, s Raimondo száznál több csatlóssal indul utnak, hogy őt kiszabadítsa: s csak csapatokat küldve lehetett megnyugtadni a rémületbe esett szomszéd városokat. Ekkor a Bourbonok pápai területre menekültek: s Raimondo és egy másik testvér később gyilkosságok miatt gályára ítéltettek; a többiek egy ferenczi kolostorba véve magukat időről időre rabló-kitöréseket intéznek onnan. Megtámadván a sienai területen Pian Castagnajo kastélyt, erővel verettek vissza, de sok kioltott élet árán. Miért is a kormányrendeleteket tett közzé ellenök (1754), mellyek az akkori törvényhozás vad szellemét lehelik, s jutalmat ígért annak, ki a rablók valamelyikét meggyilkolná, s pert kezdett, melly hátráltatva a kiváltságok által, évek hosszú során át húzódott, s illy módon még azok sem szolgáltak ijesztő példáiul, kiket a büntetés utólért ¹⁾).

A nagyhercegi törvények, gyakran bölcsek, szerkezetökben nem ritkán dagályosak és nchezen érthetők valának, s nem törlötetvén el az előbbieket, az eredmény rendezetlen zürzavar lett, mi igen kedvezett a gazoknak. A büntetések gyakran kegyetlenek és aránytalanok valának; s I. Cosmo vérengző rendeletei a lázadók ellen megtartották érvényöket ²⁾. Miként mindenütt, úgy itt is igen bonyolult pénzügyi rendszer uralkodott: nem különböztetett meg eléggé a közvagyon a Mediciek nemesi birtokától; s III. Cosmo megkísérlette saját magán-vagyonává tenni az állam összes ingatlan városi és mezsei javait ³⁾, mint szintén a szerzeményeket is, akár a földek javításából, akár elkobzások- vagy

¹⁾ Zobi, *Storia civile della Toscana*. II. k. 4. fej.

²⁾ Lásd Galluzzi, *Storia del Granducato*. — Pignotti, *Storia della Toscana*.
— Poggi, *Saggio sul sistema livellare*.

³⁾ 1721. decz. 6-ról kelt Motuproprio.

pénzbeli büntetésekből, akár örökösödések-, adók, regaliák-ból eredtek legyen azok. A közadósság, mely a Mediciek kormányra jutásával nem haladta meg az öt millió ducatót, uralmuk végén tízennégyre emelkedett; roppant teher egy alig kilencszázezer főből álló népességre, mely meg volt fosztva régi jövedelmeitől. A kereskedelem hanyatlott, mind az általános okoknál fogva, mind azért, mert az első hercegek folytatták az üzérkedést, világos kárukkal az alattvalóknak, kik elől Afrika és a Levante kikötői is el voltak zárva, miután a Szent István-rend a muszulmanokkal folytonos háborúban állónak tekintetett. Ezen és a maltai rend javadalmai, a holtkezek, a hitbizományok, a legelő, faizás és egyéb szolgálomak akadályozták a tulajdont; s még a mocsárok kiszáritására fordított munkát is haszontalanuá tette a jog, mellynél fogva a gulyák a bevetett földön szabadon legelhettek; sőt némely helyeken három éven keresztül kellett a földet legelőül hagyni, s csak a negyedikben lehetett azt bevetni. A parasztnak kötelessége volt tisztán tartani az utak hosszában húzott árkokat, s személyesen vagy fogataival tenni szolgálatot a község felszólítására. Másutt a községbelieknek jogukban állott újból bevetni a földeket a tulajdonos első gyűjtése után.

A Toscanában székelő nuncius jogaihoz tartozott itélni a tridenti zsinat által egyházi illetékességükül nyilvánított ügyekben; fogadni a püspökök fölebbezéseit, eltiltani a lezárásokat s megengedni a teljes visszahelyezést; jegyzőket, tudorokat avatni fel a theologiában, az egyházi és polgári jogban, a gyógyászatban, a művészetekben; megszüntetni a születés vagy testi hiányból származó szabálytalanságokat a felszentelendőknél; fölmentéseket adni; a javadalmasoknak, s a titkos vétkektől és fentartott esetektől; átváltoztatni a fogadalmakat, elengedni az esküt, hogy az esküttevő visszakapja cselekvési szabadságát; törvényesíteni a házasságon kívül születetteket, és megszüntetni egyéb szabálytalanságokat, kivéve a gyilkosságból és felségsértésből eredetteket; három tisztes nő kíséretében évenként négyszer meglátogatni a női kolostorokat; nyilvánvaló hasznosság tekintetéből elidegeníteni és egyenezni az egyházi javakat, birtokba venni a megüresedett javadalmakat, hét évi bucsukat engedélyezni, és fölmentéseket adni az étel-tilalmak alól.

Azonkívül a hitnyomozó-törvényszék is működésben volt ott. Bizonyos Cimiro szerzetes, Nápolyból, az inquisitio irodaigazgatója Sienában, elfogatott és megveretett egy férjet, ki, miként beszél-

ték, akadályozta őt bizonyos fondorlatban: do a törvényszéki kapitány börtönbe záratta, honnan menekülvén, bűntársai elítéltettek, s határozatba ment nem alkalmazni többé az inquisitionál idegeneket. Ez esemény beszéd és bírálgatás tárgyává tette az inquisitiót; s még inkább rá fordult arra a figyelem, midőn megfészkelvén ott magukat a szabadkőmivesek, kiknek száma, állítólag csupán Flórenczben harmincezerre ment, a Szent-Officium elfogatott néhányat, s a többek között Tommaso Crudelit, kinek értekezései az akkoriban szokottnál több tűz, s versei az eszmék nagyobb bősége által keltettek figyelmet. Az angol Stosch-sal tartott vallásos összejöveletekről is vádoltatván, titkos perbe fogatott, melly hosszúra nyúlt, mert Rómába kellett küldözni a periratokat; végre a kormány kivévén őt az egyházi fogságból, saját börtönébe helyezte át; aztán egész életére saját lakába száműzetett Poppiba, az evangéliumra tett esküvel kellvén neki megigérnie, mikép havonként egyszer el fogja mondani a bűnbánati zsoltárokat ¹⁾, melly eljárás igen különösnek tünt fel Voltaire kortársainak szemeiben.

I. Leopold.

Már lotharingiai Ferencz megkezdette irtani a visszaéléseket, széttörni a békákat, felszabadítani a tulajdont, lerontani a hűbériség maradványait, magához ragadván a törvényhozó és bírói hatalmat, a katonaszedést s a többi királyi jogokat; elfogadta a Gergely-féle naptárt, kiküszöbölvén a pisai korszámítást ²⁾, s újra szervezte a közigazgatást. Péter Leopold mellé Mária Terézia Botta Adorno marcheset adta gyámul (1765), nagy megsértésével

¹⁾ Lásd Anton Francesco Paganl, *Storia dell' Inquisizione di Toscana*. Flórencz. 1783. Amaz időkhben nagy feltűnést okozhatott Crudeli meséje az emberről, ki egy nyúl ellen, melly kertjét pusztította, a királyt hívta segélyül; s a király egy egész hadsereggel jelent meg, melly elsüllyesztette a kertet és házat s még a sövényt is lerontotta.

E in men d'un'ora fer si gravi danni,
 Che le Iepri d'un regno insieme unite
 Non avrebbero al certo
 Così gran guasto mai fatto in cont' anni.
 Popoli, se tra voi sorge una lite,
 Non chiamate in ajuto un re possente;
 State all' erta, avvertite
 Ch'ei non s'impegni nelle vostre guerre,
 E ch'ei non entri nelle vostre terre.

²⁾ Történt 1750-ben. A németországi protestánsok 1700-ban, Anglia 1751-ben fogadták azt el.

a közvéleménynek, mely a bevonulás ünnepélyességei közepett a marchesére szórt átkokban nyilvánult ;ki aztán a szegény Toscana terhére utalványozott nyolczvannégyszáz ezer lira évdíjjal császári helytessé neveztetett ki Paviába. Leopold nem birt valami fényes tehetségekkel, de volt benne jó akarat s meg tudta választani a tanácsosokat, kik között leginkább kitűntek Angelo Tavanti, a jó pénzügyér, Francesco Gianni, Giulio Rucellaj, Pompeo Neri. Ujításokra határozva magát, úgy vélte, mellőzni lehet ama fitogtatását a kegyetlenség és erőszakoskodásnak, mely a rendezett kormányok nélkülözhetlen kellékeül tekintetett, s hogy a népek jólétére s a fejedelmek biztonságára nem szükségesek oly nagy számmal a katonák, rendőrök, börtönök, a szabadság akadályai: s a múlt század reformjai közül körülbelül övéi az egyedüliek, mellyek fentartották magukat, mert ama nép természetére, s a haladás szük ségérzetére alapittattak, melly minden művelt nemzetben megvan.

A régi köztársaság, melly kiváltságokkal és külön törvénykezéssel bíró apró államocskák egymásra következő kapcsolása útján keletkezett, igen hibás szervezetü polgári törvénykezést s egyes helyek és tartományok szerint változó törvényeket hagyott hátra. A Mediciek folytonos törekvése vala : magukhoz ragadni a souverainséget megillető közvetlen és közvetett hatalmakat, egyeduralmiakkal helyettesíteni a régi demokrata erkölcsöket, családi vagyonná változtatni át az államot. A legfőbb magistratus, melly az uralom előjogaival vala felruházva, polgári törvényszékké szállittatott alá ; a negyvennyolcz nemesből álló senatus nem birt joghatósággal ; a kétszáz plebejus családfő által képezett tanács csak névleg létezett még, az államügyészség és consulta ragadván attól magukhoz az ügyeket. A mű-egyetemek saját statutumokkal és törvényszékekkel birtak ; úgy hogy Florenczben harmincz törvényszék volt a legfőbb magistratuson kívül. A hivatalok legnagyobb részt családi örökséget képeztek. A népválasztástól függő tisztviselői állások, hogy kikerülteessenek a zavarok, sors útján adományoztattak ; de illy módon képtelenek nyerték el azokat, s következőkép segédekkel kellett oldaluk mellé rendelni ; s egyiket is másikat is az állam fizette. Továbbá a florenczieknek előnyük vala a vidék és tartományok fölött, s a sienai terület hódított föld gyanánt tekintetett.

Leopold egyöntetűséget hozott a törvényekbe ; kiküszöbölte a fölösleges tisztségeket ; feloszlatta a kétszázak tanácsát ; megszüntette a művészetek törvényszékeit, a kereskedelmi kamrát ál-

lítván helyökbe; eltörölte az úri jogok vagy magán-intézeti ügyek érdekében fennállott kiváltságos törvényzéseket. Kevésbitvén és megválogatván a bírakat, új törvénykezési szabályzatot tett közzé, s Giuseppe Vernaccinit, aztán Michele Giannit bízta meg egy törvénykönyv készítésével, melly mű később Lampredi által folytatattván, a Forradalom következtében félbenszakadt. Belátván, mikép a vétségek nem a szigorúság, hanem a mérsékelt, de gyors és biztos büntetések, s az éber felügyelet által akadályoztatnak, a halálbüntetést kényszer-munkákkal helyettesítette; minden mentességet vagy személyes kiváltságot vagy menekvés-jogot eltörölt, s egyszersmind megszüntette a kinzást, a kobzást, a felség-árulási pereket, a vétkesek esketését, a titkos feladásokat, a szülők elleni vádaskodást, a kamara-pöröket, mellyekben a vádlottnak nem engedtetett meg a védelem, a tisztviselők tanúskodását, a makacsság fejében való elítéltetést; akarta, hogy a pénzbírságok alapúl tétessenek le, mellyből kárpótlást nyerjen, ki igazságtalanul börtönt szenvedett. — Illy szép példákat adott I-ső Ferencz atyja!

A Mediciek megsemmisítették a szabadságot, de nem szüntették meg annak káros kinövéseit, s nem, egyebek között, a vámoikat, mellyek elkülönözték egymástól a városokat, vidékeket, hol részleges szabályrendeletek, az iparra halált hozó vámokat és óvintézkedéseket léptettek életbe. Leopold egyetlen vámot állapít meg az egész nagyhercegségre (1781), minden árúnak szabad ki és bemenetet és forgalmat enged; szabadnak nyilvánítja a selyem-kivitelt, az árat, a kereskedést mindennemű javakkal; egyetlen vámjegyzéket léptet életbe, új utakat, csatornákat, kóródákat épített; bátorítja a kézműgyárak alapítóit; elhárítja az akadályokat, mellyeket a művészetek és mesterségek anyakönyvei gördítettek az iparüzés elé; megszünteti a parasztokra nehezedett személy-szolgalmakat, a kizárólagos jogokat, a mentességeket, a hitbizományokat; felszabadítja a birtokokat a közlegelészeti szolgáalom alól, melly akadályozta azoknak sövényekkel bekerítését; eladatja a községi javakat; a községek ügyeinek kezelését olyanokra bizza, kiknek érdekében áll azok jóléte, vagyis magokra a tulajdonosokra, kik függetlenek a kormánytól; a leánykák részére is neveldéket, a szegényeknek menházakat, a művészeteknek akademiákat nyitvat; a temetkezés sirkertekben történjék; az idegen, ki vagyonnal bir Toscanában, ennek polgárául tekintessék. Az egyöntetű törvényhozás a jogok és birtokok méltányosabb fel-

osztását vonja maga után; a földművelés új lendületet kap; Ximenes, Fabroni, Fantoni a mocsárok kiszáritásával foglalkoznak; melly törekvés a sienai területen meghiusult ugyan, de jól ütött ki a niévolai és chianai völgyekre s Pietrasanta környékére nézve, hová segélyzésekkel és csekély örökbéért adott földekkel telepeket édesgettek.

Leopold megszüntette az adó-bérleteket, mellyek keveset jödelmeztek a kincstárnak, s a mellett súlyosan nehezdedtek a népre; lemondott némelly sérelmes egyedárúságokról, s elengedte a kötelezettséget, mellynél fogva minden család bizonyos meghatározott só-mennyiséget tartozott vásárolni; felszabadította a dohánytermelet, a pálinka-mérést, a vas-öntödéket. Gazdaságosabb rendszert hozván az adószedésbe, nem csak kipótolta a hiányokat, mellyek ama jövedelmi források elmaradásából keletkeztek, hanem azonfelül évi 1,237,969 lírával növelte a bevételt, s harminczhét év alatt nyolczvanhét és fél millióról huszonnégyre szállította alá a közadósságot, saját vagyonát és neje hozományát fordítván azok törlesztésére. Harmincz milliót költött sajátjából javításokra, s ötöt hagyott a kincstárban utódának, miután szépitette volna a várost és a császári nyaralókat. Hogy Toscana békében legyen, s annak képdét nyújtsa, megszüntette a hadi tengerészetet, s következképp a szent-István lovagrendet is eltörölte; s az akkori időkhöz mérve eléggé szabadelvű alkotmányt tervezett, melly 1772-ben kísérletképen csak néhány községben alkalmaztatott, 74-ben az egész florenczi területen, aztán 76- és 77-ben az egész államban életbe lett léptetve, a nemcek nagy elégületlenségére ¹⁾.

---

1) Péter Leopold kormányát illetőleg igen érdekesek a jegyzetek, mellyek **De Potter** *Vie de Ricci* (2-ik kiad. Brüssel 1826) czimű munkájához vannak mellékelve. Az életrajz inkább tudós értekezés, kevés itéssel s még kevesebb megfontolással. Ugyanott közzé tette nem Leopold alkotmányát, hanem a 99-ben Genuába menekült **Francesco Gianni** senatornak egy emlékiratát, melly 1805-ben készült. Dicsbeszéd az Leopoldra, finom érzékkel írva. Váolja a nagyherceg egymásra következő szabályzatait, mint előkészítőket az alkotmányra; azon elvből indulva ki, miszerint kell, hogy az alkotmány, ha czéljának, igazgatni a társult embereket, meg akar felelni, ne legyen az újítók akaratának önkényes ténye, hanem az alkotmányoztatni szándékolt nemzet összes külső és természeti sajátságain alapúljon, s összhangban álljon jellemével. S Leopold valamennyi újításának czélja éppen a kormány szervezése vala, oly módon, hogy a nemzet képeassé váljék egy alap-törvény elfogadására, melly nent legyen a régi törvényhozás fogyatkozásaitól, s megtisztittassék az addigi közigazgatás hibáitól, melly soha sem hallgatta ki a népet, soha nem módosította a polgárok

Meg lévén győződve, mikép a nép bizalmának a kormány irányában megszerzésére legjobb mód megismertetni a polgárokkal a lassanként szükségessé váló rendszabályok indokait, s leplezés nélkül értesíteni őket a közjövödelmek hováfordításáról, mert a titkolózás bizalmatlanságot szül, s rossz értelmezésre szolgáltat alkalmat a fejedelem és az ő ügynökeinek szándékait illetőleg, Leopold nyilvánosságra hozta a pónzügyek állapotát, s a közjólét forrásai körül történt főbb rendelkezéseket; aztán számot adott műveiről egy könyvben, melly *Governo della Toscana sotto il regno di Leopoldo I.* címet viselt ¹⁾.

őhaja szerint a hatalom határozatait, és soha nem adott számot tényeiről, ha csak nem titokban és a fejedelemnek. Illy dolgok csak akadályokat fogtak volna gördíteni a gyülekezetek elé, ha jó korán elő nem készíti vala azokat.

Aztán voltak ott községi gyülekezetek, mellyek feladata vala elfogadni a lakosok kérvényeit, megvitatni azokat, s a tartományi gyülekezetek elé juttatni az erre érdemesekül kiszemelteteket. A tartományi gyülekezetekben követek választottak, kik megjelenvén az országgyűlésen, előadnák ott a községek és a tartomány ohajait: illy módon akarták a trón elé juttatni az ország szükségait. A nagyherczeg és a nemzet közösen hozták a törvényt; a nagyherczeg végrehajtotta azt; a kérvényezési jog mindenkinek meg volt engedve. Annyi vitatás annyi gyülekezethen megismertette a néppel a helyi és közérdekeket és a törvényeket; melly dolgok addig mindmegannyi titkok valának.

Politikájának alapja vala teljes semlegességet őrizni meg, vízen úgy mint szárazon, minden, még a berber nemzetek irányában is; nem kötni véd- és daczsövetségeket, nem fogadni el védelmet; nem emelni erőddöket, a létezőkben nem tartani tüzéséget; teljes szabadságot engedni a kereskedelemnek, megszorítások nélkül, az ideigleneseket sem véve ki; nem növelni a területet, és nem cserélni ki annak semmiféle részét. Kicsiny és tisztán nemzeti legyen a hadsereg; az állam semmiféle segély-adományozásra nem leend kényszerítve a civilistán felül; az uralkodó család herczegei nem nyerendnek királyi kegyuraságtól függő egyházi javadalmakat, s nem fognak viselni az államban polgári vagy katonai hivatalokat. Az alkotmány által előirt módon a nagyherczeg nevezte a polgári, katonai és törvényszéki tisztviselőket, mint szintén a püspököket is. Tehát midőn azt tartották: *A király minden, a nemzet semmi*, ez osztrák herczeg a nemzet jogait hirdette, s a népbe a polgári szent szabadság érzelmeit öntötte.

Szóval, ez alkotmány a kérelmezésnek igen kiterjesztett jogán alapúlt; azon föltevésével, hogy a fejedelem mindig elegendő fog tenni a nép szükségseinek, mihelyt tudomására jutnak azok.

¹⁾ A pisai egyetemre, mellyet már előbb Cerati, Tanucci, Grandi, Marchetti . . . ékesítettek, Vanucchi, Pellegrini, Guadagni diestfényt árasztottak; a meseirő Pignotti, a történész Galluzzi, Pagnini a fordító, Fantastici a költő, a horacianus Fantoni, a petrarcaszerű Salomon Fiorentino, az erőteljes gúnyirő D' Elci a kis állam virágzó állapotának tanúi; Neri-Badia, Bizarrini, Meoli, Neri, Rucellaj . . . helyes jogi és gazdasági elveket sugalltak az újító fejedelemnek.

De mivel mindent ő tett, a nép nem értett a dolgokhoz s nem törődött azokkal, és mindinkább elhanyagoltatott a közügy tanulmányozása, miután kizárólag a nagyherceg intézte azt. Ő tehát akadály nélkül építhetett és ronthatott, sérthette az érdekeket és véleményeket, lehetett bölcsész kényúr. Fejébe vévén átalakítani az erkölcsöket és eszméket, még a gazdagok fényűzésének s a nők szerzetbe öltözködésével járó költségeknek is határokat szabott; az udvaroncok hízeltégei s a tulságos dícséretök által elhagyta magát kaptatni; s amint elvesztette a derék embereket, kiket kezdetben körébe vont, nem tudott többé újakat kiszemelni. S végre Pompeo Neri is elégületlen lett, ki bár maga is újító volt, Leopold rohamosságával szemben lassúnak látszott. „A jó hiszem — írja ő — olyan mint a pénz, mellyet ha az uralkodó meghamisít, ő maga érzi ez eljárásnak legveszélyesebb, legkihatóbb és legtartósabb eredményeit; ugyan ez áll a közbizalomra nézve, melly ha kijátszatik, legelsőben is a fejedelem érzi balkövetkezményeit a bizalmatlanságnak, mellyre okot ad. Minélfogva a souverain minden uralomban, a souverainiség lényegéből folyólag, az állam első becsületes embere és mindig annak kell lennie“¹⁾.

Leopold ahelyett kétszínűséggel clerkölcstelenítette a hatalmat; s míg nyíltan az aláírást nélkülöző vádak figyelembe nem vételét rendelte el, a törvényszékeknek parancsúl adta továbbra is elfogadni a névtelen följelentéseket; míg a törvény tiltotta a gazdasági és kincstári pöröket, ő titkos utasításban felhatalmazást adott azokra; az ártatlanoknak bizonyúlt vádlottak részére kárpótlást határozott, mi azonban soha sem történt²⁾. Felszabadítván az erdőket, oka volt az Apennin hegyhátak megmeztelenítésének. A jó kormány elnöke gyűlöletes volt, de nem birt tekintélyyel. A poroszlók és főnökük ellenébe egy rendőr-felügyelőség állíttatott, de egyik a másikat csak akadályozta; a felügyelő Chelotti azonban, elég aljas lévén táplálni Leopoldban a nemtelen viszketegséget, mellynélfogva igen szerette kémlelni mások tényeit s hallani a sugdosásokat és árulkodásokat³⁾, megtalálta szívéhez a kulcsot inkább mint bármelly miniszter, s annyira visszaélt befolyásával, hogy annak következtében valóságos lázadás ütött ki Flórenczben (1774. máj. 9.), s a gránátosok le akarták gyilkolni a poroszlókat;

¹⁾ *Decisioni di Giovanni Bonaventura Neri-Badia*, II. k. 466. lap.

²⁾ *Zobi, Storia civile della Toscana*, II. k. 437. lap.

³⁾ Valamellyik évben csupán a kémekre fordított költségek 73,000 scudót tett.

a nagyherceg sok vér ontásával fojtotta el a mozgalmat, s főleg a katonák ellen járt el szigoruan, mi által a még meglévő csekély katonai szervezetet is megbontotta; aztán az egész helyőrséget feloszlatta (1780), polgári csapatokra bízván a védelmet és rendfentartását. Illy módon kettévágta a kormány idegeit.

Nem kevésbé veszélyes szirt volt ránézve mértéktelen beavatkozása a vallási ügyekbe. A század szellemétől bofolyásolva ugyanis a kormányok függetlenségre törekedtek; s a fejedelmek, nem látván be, mikép a vallást nem rabszolgálólú vagy ellenségül, hanem szabad ségélytársúl szükséges birni, s az érzelmek és szokások erejének eléje tévén az elméleti okoskodásokat, el akarták különíteni az egyházat a nemzettől, s lábbal tapodtatni ez által a szent tekintélyt, hogy aztán maga a nemzet annál könnyebben eltapodtathassék a világi hatalom által. Czélül tűtétek tehát függetleníteni magukat ama gyámhatalomtól, mellynek védszárnyai alatt növekedtek a középkorban; megsemmisíteni a kiváltságokat, mellyeket az alattvalók ellene szegezhettek volna az egyetlen akaratnak, s az egyházi ügyekre is kiterjeszteni a világi hatalmat. A pápák döntő határozatainak helyébe a diplomatákéi állittattak; az utrechti szerződő felek meg sem kérdezve a szentszéket, rendelkeztek annak híbéreiről; s Ausztria illy módon megszerezte az Alpeseken innen magának ama túlhatalmat, mellyet előbb a papaság élvezett. A fejedelmek ezen függetlenségi törekvésével kellett most a pápáknak szembe szállaniok.

Pápai állam, XI. Kelemen.

XI. Kelemen (1700) a pápai székre igen méltó s egyike vala azon elsőknék, kik a keleti tanulmányokat pártolásukba vették. A jansenismusra s a chinai hitküldérségre vonatkozó bulláit már másutt jeleztük.

Midőn a törökök Corfut fengették, ő megkísérlette újból föl-éleszteni a keresztes háboruk szellemét, az egész olaszországi papaságra adót vetett, Velenczébe pénzt küldött, melly az apostoli kamarából s a bibornokoktól került ki, Portugalia és Spanyolország királyait, a nagyherceget, a genuai köztársaságot Velence támogatására sarkalta. S ugy vélekedett, hogy a császárnak, mint Magyarország királyának különösen érdekében kell állania visszaszorítani a törököket; de a császárt habozóvá tette a félelem, nehogy Spanyolország huzzon a háboruból hasznot. Kelemen tehát ugy érzett, miként az egykori pápák; s midőn a spanyolok betörték Sardiniába, annyira megharagudott Alberonira, hogy megta-

gadta tőle a beiktatást Sevilla érseki székébe, és szakított V. Fülöppel. Igazat adván Lipari püspökének, ki bizonyos jövedelmekre tartott jogigényt és követelte azokat, Sicilia öt egyházmegyéjét kiközösítette; de savoyai Vittorio Amedeo, ki akkoriban a sziget királya vala, a siciliai monarchia kiváltságánál fogva betiltotta az engedelmeskedést. Sajnálatraméltó villongásoknak lett ez kuforrása a szegény szigetre nézve, melly meg volt fosztva a vallás szent vigaszaitól, mialatt Vittorio kegyetlenül büntette azokat, kik figyelembe vették az egyházi tilalmat; két fegyveres párt állott egymással szemközt; mintegy háromezer pap, kik tisztelettel viseltettek a tilalom iránt, elhagyva a szigetet, a pápához menekült, ki körülbelül hatvanezer scudót költött fentartásukra, s eltörölte a siciliai monarchia törvényszékét. Vittorio tehát már viszálykodásban állott a Szentszékkal, midőn Kelemen azon követeléssel lépett fel ellenében, hogy a pápák ősi fenhatóságánál fogva a szigetek fölött, tőle fogadja el a beiktatást Sardinia birtokába; s minthogy Vittorio ezt tenni vonakodott, Kelemen nem iktatta be a püspököket, s a székek üresen maradtak.

XIII. Incze. XIII. Benedek.

XIII. Incze (Michelangelo Conti)¹⁾, ki rövid időre XI. Kelemen utóda lett (1721. mart. 18.), elintézte a siciliai perpatvart, s VI. Károlyra ruházta át a királyságot, fölmentvén őt a tilalomtól: nem egyesíteni azzal a császári koronát. Utódja (1724. mart. 7.), a szent életű XIII. Benedek (Pier Francesco Orsini) megállapította, mikép az egyházi ügyek ott, kivéve a nagyobbakat, első bíróságilag az ordinariusok, második fokban az érsekek, legfőbb itéletileg az egyházi bíró által intéztessenek, kit a pápa nevében a király nevezzen; minélfogva a siciliai monarchia tényleg visszaállított. VI. Károly viszont Comachiót engedte át, mellyet erőszakosan ragadott magához, anélkül azonban, hogy bármilly új jogot ismert volna el a pápai szék részére.

Midőn V. Felix lemondott a baseli zsinat által reáruházott pápai méltóságról, V. Miklós kötelezte magát nem rendelkezni semmiféle javadalomról a savoyai herczeg államaiban. Sok egyenetlenség keletkezett innen, míg végre Benedek a sardiniai zürzavarnak is véget vetett, elismervén ama sziget királyául Vittorio Amedeót (1727), kegyúri joggal a királyi egyházak fölött, s felhatal-

---

¹⁾ A Conti család már hét pápát adott, XI., XII. és XX. Jánost, VII., VIII., IX. és X Benedeket.

mazottsággal ajánlani az érseki, püspöki, apáti méltóságokra. Vittorio viszont megígérte, mikép az üresedésbe jövő javadalmak jövedelmeivel az Egyház javára fog élni; s türelem útján kinyerte, hogy a római bullák a király által láttomoztassanak.

Benedek, mint dominikanus hozzá lévén szokva az engedelmességhez, belenyugodott a tiara viselésébe, és sohasem tett le a kolostori szokásokról; nem tartott testőröket, nem üzött semmi fényt; szobája szerzetesi egyszerűséggel volt berendezve; gyakran ebédelt szerzetes társaival a Minerva kolostorban minden különbség nélkül az étkekben, s megcsókolta az elüljáró atya kezét; nem tűrte, hogy a papok térdet hajtsanak előtte; püspöki és lelkészi működéseket végzett, látogatta a templomokat és kórházakat; a szegények javára fordította az úri és állam-jövedelmeket, s kész lett volna eladni palotáit és önmagát is. Unokáira semmiféle hatalmat nem bízott, hanem szerencsétlenségre Coscia bibornok által hagyta magát befolyásoltatni, ki sok botlást elkövettetett vele. Elnyomta a genuai sorsjátékot, és sok terhes adót megsztintetett; de megrongálta az állam pénzügyeit, nem ismervén a pénz becését. A szentek sorába iktatta VII. Gergelyt, megparancsolván officiuma mondását; minek a bécsi és több más udvar erővel ellene szegültek.

XII. Kelemen.

A halála után összeült igen zivataros conclaveban (1730 febr. 20) a császári s a francia-spanyol pártok mellett most mutatkozott első ízben a savoyai, és szaporodtak a kizárások, míg végre a florenzi Lorenzo Corsini választatott meg XII. Kelemen néven. Ő már hetvenkilenczedik évét érte el a nélkül hogy ügyismereteket szerzett volna magának; majdnem vak, de helyes észnek és jó akaratnak birtokában, eltökélte magát kibékeltetni a fejedelmeket, kik Olaszország részei fölött viszálykodtak egymás között, s megvédeni a pápai székek mindenfelől fenyegetett jogait. Folytatta hasonnevű elődének művét szépitve a Vaticanat, s gazdagítva annak műremek-gyűjteményeit. Alessandro Albani régiséggyűjteményét, mellyet hetvenhat ezer scudoért vásárolt meg, a Capitoliumban helyezte el; bőkezűen segélyezte a szegényeket, főleg amaz iszonyú tűzvész alkalmából, melly 1734 május 6-án Ripettában ütött ki.

XIV. Benedek.

Utódának megválasztatása (1740 febr. 5) hat havi küzdelembé került, mert a buzgólkodók ellene szegezték magukat a hatalmak

választottjának, míg végre az nyerte meg a szükséges szavazatokat, kire legkevésbé gondoltak, Prospero Lambertini, ki XIV. Benedek nevet vett fel. A hatvanöt éves férfit nem annyira szigorú erkölcsök, mint inkább jó irodalmi művei ¹⁾, egyház-jogi tudománya, s főleg megnyerő kedélye s engedékenysége a kor eszméi iránt, ajánlották. Hogy a papság hátra ne maradjon az előhaladó századtól, Rómában négy akademiát alapított, a római és keresztény régiségek, az Egyház és zsinatok története, a kanonjog és a szertartások részére; Továbbá egy keresztény muzeumot; a Vatican részére megvásárolta az Ottobuoni könyvtárat, mely háromezer háromszáz kéziratot foglalt magában; a Sapienza collegiumban vegy- és mennyiségtani, s a Capitoliumban festészet- és szobrászati tanszéket állított; Boscovich és Christophe Maire atyák által a délkör két fokát mérte fel. Szabályozta a keleti Egyház jogait, bőkezűen bánva az engedményekkel; elnyomta a babonákat, s a szentté avatás körüli eljárást szabályozó okos rendeleteket adott ki; alábbszállította az ünnepnapok számát; megújította a párbaj ellen régebben hozott kárhóztató ítéleteket; szervezte az igazságszolgáltatást Rómában, s e város és a tartományok között felszabadította a kereskedelmet. A híres minister Walpole fia egy emléket állított neki Angliában következő felirattal: „Kedvelt a katolikusok között, becsült a protestansoknál, pápa atyafipártolás, fejedelem kegyencz nélkül, s daczára a lángésznek és tudománynak, tudorgógtól mentten, erkölcsbíró keménység nélkül ²⁾

Mi a pápai jogokat illeti, a viszályok közepett lépvén trónra s talán, mint bolognai, kevesebbet adván rájuk, hajlandó volt feláldozni azokat a béke kedvéért. Kiengesztelődött Spanyolországgal, átengedve, ötvenkettő kivételével, a kisebb javadalmak adományozási jogát, mi által évi harmincznégy ezer tallérral károsi-

¹⁾ Lambertini munkáit Emanuele de Azevedo jezsuita atya tette közzé 12 kötetben (Roma 1747 és köv.) A négy első kötet legfontosabb művét foglalja magában *De servorum Dei beatificatione et beatorum Canonizatione*, mellynek czélja szellőztetni a protestansok mendemondáit, s egyszersmind szemesebbé tenni a római curiát, a szenttéavatás körüli eljárásban.

²⁾ A pápa, értesítve erről egy barátját, hozzátette: Én olyan vagyok mint Szent-Péter homlokzatánknak szobrai; távolból nem rosszul veszik ki magukat; de Isten mente közelről szemlélni azokat! XIV. Benedek tényeiben sok érdeme s a mantuai Valenti Gonzaga bíbornok államtitkárnak.

totta meg a Datariát¹⁾; megbékült Sardinia királyával, örökös helytartó czimével ruháztatva azt fel négy vitás hűbérseggben, azon föltétel mellett, hogy évenként egy arany kelyhet, ezer tallér értékűt, szolgáltsasson a pápai székeknek; Portugalia királyát a leg hűségesebb felség (majestas fidelissima) czimmel díszítette fel, s megerősítette annak egy rendeletét, mellynél fogva megállapított, mikép az Inquisitio által elítélt egyének javai a királyi kincstárra szálljanak, s hogy a felebbezések e törvényszéktől ne a pápa, hanem a király elé vitessenek; s átengedte neki az összes püspökségek és apátságok adományozási jogát, s felhatalmazta őt adót szedni a papságtól, hogy háborút folytasson Indiában.

XIII. Kelemen.

A túlsúlyyal bíró hatalmak, Orosz, Porosz, Angolország, eretnekek voltak; Lengyelországban görög püspökök alkalmaztattak; Németországban újra fölemelték fejökét a febronianusok és a protestans rész; az angolok akadályozták gyarmataikban a hitküldérségeket; magokban a katolikus országokban is hitetlenség kapott lábra, melly gögös és szolgálai volt egyszersmind. Mindinkább nehezzé vált tehát a pápák helyzete; mindazáltal Lambertini utóda,

¹⁾ A szerencsétlen engedményczési rendszernek, mellyet a római udvar elfogadott vagy mellyre kényszerítve volt, szembetünő példáját szolgáltatja Farnese Erzsébet felhetetlen nagyravágyása. Nem lévén kilátása, hogy harmadszülöttének koronát szerezhessen, férje által Toledo érseki székére nevezette ki, az első és leggazdagabb javadalomra Spanyolországban — s a gyermek még csak hét éves volt. XII. Kelemen visszautasította a botránnyos bullákat, mellyek Marozia és Lecapene korát látszottak visszaidézni: de minden oldalról sürgettetett; leveleit mind elfogták és gyalázatosan felnyitották; hasztalan utalványozott nagy érdijt a gyermeknek amaz érsekségre; nem érték be a haszonnal, a tisztességet is akarták. Végre VII. Gergely utóda belenyugodott a dologba, azon kikötéssel, hogy „midőn a gyermek eléri a kanonikus kort, meg fog erősítettni az érsekségben, ha bíránd a egyházi törvények által megkívánt képességgel.“ E záradék érelnemesnek látszék, s kimondhatlan zajt ütöttek a miatt, úgy hogy a pápa megszűntette azt, s ráadásul még bibornokká is kinevezte a gyermeket. Madrid ujjongott örömeiben s viszonzásúl javaslatba hozta, hogy a bibornokoknak *eminentissimi* czim adassék *illustrissimi* helyett. Még ezzel sem elégedve meg a spanyol udvar, Toledo érsekségének a sevillaival egyesítését kívánta; s daczára a tridentii zsinatnak, a pápa beleegyezett. A toledoi érsekség két száz ezer, a másik százezer tallért jövedelmezett. Aztán Sardinia királya engedélyt kért a pápától tizedet szedhetni minden egyházi javadalomtól; s XIV. Benedek pápa beleegyezett, élőszóval ajánlva neki „ne használja azt a keresztény fejedelmek békéjének háborgatására.“ Sok káptalan ellenszegült; de az Inquisitio büntette azokat, kik megtámadni merészelték a Szent-szék engedményét, s a királyi fegyverek engedelmességre kényszerítették a vonakodókat.

a velencei Carlo Rezzonico (1758 máj. 2.) nem követte őt az engedékenységekben. Buzogva az Egyház örökségének épsége mellett, illetlennek találta, hogy a hatalmak rendelkezzenek Parma és Piacenza hercegséggel, annak régi hűbérével; de illy módon az összes Bourbon uralkodóházakat maga ellen haragitotta. A párizsi parlament igazságtalannak, törvénytellennek, a hatalmak tekintélyével ellenkezőnek nyilvánította a brevét, melyet ő e tárgyban közzé tett; egy nápolyi hadtest olly mozdulatokat tett, mintha az egyházi államokba akart volna törni; de ő azt mondá: — „Még ha volna is erőm ellenállani, tartózkodnám attól, nem akarván; mint közös atya, háborút folytatni valamelly keresztény fejedelemmel, annál kevésbbé katolikusokkal. Remélem, mikép a fejedelmek haragjukat nem fogják alattvalóimmal éreztetni, kik ártatlanok ez ügyben: ha ellenem van kifogásuk, s ha el akarnak engem üzni, elődeim példájára inkább a számkivetést választandom, mintsem eláruljam a vallás és az Egyház ügyét.“ E méltóságteljes beszéd nem szelidítette meg a hatalmasokat, s a francziák elfoglalták Avignont s Venaissin grófságot, míg a nápolyiak Pontecorvót és Beneventót szállották meg (1768). A fölvedert nyulra minden eb csahol. Portugalia mint felségárulást tiltotta el a pápai breve kihirdetését vagy kéznél tartását; Velence, hogy visszavonassa azt, megszorította az egyházi joghatóságot. Kelemen két tűz közé volt szorítva, egyfelől a köteleesség érzete, más részről a királyok követelései által sarkaltatván, kik azonkívül egyetértve sürgették a jezsuiták eltörltetését. Hogy mire ment ki a dolog, már másutt előadtuk: de uj kellemetlenségek érték őt Parma felől.

Fülöp, ki ama hercegség urává lett (1748), megszokván a fényüzést XV. Lajos udvarában, kinek kedvencz leányát Marie-Louise-Elisabetet nőül vette, nem igen tudott alkalmazkodni a csekély bevételekhez; miért is Spanyolország királya, azonfelül hogy kifizette adósságait, kétszázötven ezer lirányi évdíjt rendelt neki. Ő a pénzügyeket a bayonne-i De Tillot Vilmosra bizta, ki ügyes s az akkori bölcsészek módjára önzetlen ember volt. A Rómából meghívott Paciaudi közreműködésével újra szerveztetett az egyetem, hol Valdrighi, a hebraizáló Derossi, Venini atya, Silvani, Angelo Mazza, Lesueur physikus, Capretta, Amoretti, Uberto Giordani tartottak előadásokat: a zongzetes ékesszólásáért dicsért Turchi Parma püspökévé neveztetett, hová a saluzzói Bodoni nyomdász is meghivatott, ki e nemben a legjelesebbek közé tartozott. A

herczeg fia Ferdinand mellé nevelőül a bölcész Condillac rendel-
tetett, s annak részére irták Millot az első Egyetem es törté-
nelem-folyamat, és Mably az ő Értekezéseit a törté-
nelem tanulmánya fölött, mindketten a francia bölcész-
iskola hívei. Távol attól, hogy a fejedelmek mindenhatóságának
oszméjét keltették volna a növendékben, szükségesnek tntették
fel előtte korlátozni azt, s tisztelni a népek jogait, mellyek bajai
— mondák — azok igazságtalanságából erednek; de ugy látszik
tulterhelték emlékezetét ahelyott, hogy ítélő-tehetségét fej-
lesztették volna ki; miért is egy nő előre megmondotta, mi-
kép tizedik évére ombort; husz éves korára gyermeket fognak
belőle csinálni.

S Ferdinand, tizonnégyéves korában elfoglalván a trónt,
(1765) valóban egészen Tillotra bizta magát, ki ugy gondolkozott
miként Pombal és Aranda, miértis csakhamar összeütközésbe
jött a római udvarral. Azzal kezdték, hogy megtagadták a
pápai széktől az adót, mellyet ez a beiktatásért követelt; akadá-
lyozták a hívek bőkezűségét az egyház irányában; a holtkez nem
szerezheti meg az ingatlan javak teljes tulajdonjogát; s ha olyanok
szállának reá, világiakra kell azokat ruházni vagy egy év alatt
eladni, kivéve a kór- és lelenczházakat; ki szerzetesi fogadalmakat
tett le, ugy tekintessék mint a ki minden birtokról és eshetőleges
örökségről lemondott, csupán élet-járadék élvezése engedtetvén
meg neki; azon ingatlan javak, mellyek az utolsó telekkönyvezés
után jutottak egyháziak kezébe, adót fizessenek. Nagy sérelmet
látott ebben Róma, s még nagyobbat a 67-iki rendeletben, melly
a herczeg alattvalóinak megtiltotta pört idegen, s névszerint ró-
mai törvényszék elé vinni, vagy külföldi hatalomnál egyházi év-
díjakat, adományokat, méltóságokat stürgölni, mellyekhez jogható-
ság vagy előjog volna kötve; a lelkészkedéssel vagy anélkül járó
javadalmak, apátságok, az államban joghatósággal összekötött méltó-
ságok csak honi alattvalóknak, s a herczeg beleegyezésével adat-
hatnak; semmiféle irat, melly Rómából jő, ne legyen érvényes a
herczegi *exequatur* nélkül.

XIII. Kelemen vakmerőknek és semmiseknek nyilvánította e
rendelkezéseket (1768) mint a hatalom alapját nélkülözőket; ki-
közösítetteknek, kiknek azokban részők volna; s mieinknek
(*nostr'i*) nevezte Parma és Piacenza herczegségeket. Ferdinand
meg nem ütődve tiltakozott, a levéltárból előkerestette az uralmi
függetlenség bizonyítékait; elfogatta, s a pápai állam határaitra

szállíttatta a jesuitákat, megtiltván nekik még a keresztülutazást is saját államán; hamisnak állította a pápai brevét, mert, mondá, lehetetlen, hogy az egy olly böles pápától kikerülhetett volna; eltörölte az inquisitiót és több kolostort, a meghagyottakat pedig szabályozta. A családi szerződésben szövetekezett Bourbonudvarok magukévá tették az ő ügyét. III. Ferencz, Modena hercege, utánozta őt, eltörölvén az egyházi javak mentességét és sok vallási alapítványt; fegyverkezett, hogy támogassa jogigényeit a ferrarai hercezségre, de a nagyhatalmak közbevetették magukat.

XIV. Kelemen.

A pápa, kegyetlen kényszerűségében: vagy rendeleteket tenni közzé, mellyekre senki sem hallgatott, vagy olly eszközökhöz folyamodni, mellyeket a közvélemény helytelenítet, nyögött a szívbéli mély fájdalom alatt; míg végre meghalt (1769. febr. 2). A fejedelmek most azon voltak, hogy utódot adjanak neki, nem a legjobbat, hanem ollyat, ki kész legyen eleget tenni az ő közös kívánságuknak; s az utód Lorenzo Ganganelli, a szerzetes lett. Tudós és éleseszű ember, szerencsés író, bár a *Levelek magasztalása*, mellyek neve alatt forognak, még inkább vastag tudatlanság mint rágalom¹⁾; annak, ki őt a Ferencz-rendbe lépésről le akarta beszélni, így válaszolt: „Ha jámborságról beszél ön, hol fénylik az jobban mint Ferencz követői között? ha nagyravágyásról, nem ez vala-e az út, mellyen IV. és V. Sixtus a tiarához jutottak?” A bölcsező írókról azt mondá: — „Küzdvé a kereszténység ellen annak szükségességét fogják feltüntetni;“ Voltaireról: „Csak azért ostromolja olly gyakran a vallást, mert ez őt feszélyezi;“ Rousseauról: „Festő, ki nem igen ért a fők előállításához, s csak a redőzésben ügyes;“ a Rendszer (Systema) írójáról: „Esztelen,

¹⁾ XIV. Kelemen leveleinek szerzője a párisi Louis Antoin de Caraccioli oratorianus pap volt, ki arról vala nevezetes, hogy igen jól tudott másokat utánozni. Magas rangú egyénekekkel, pápákkal, bíbornokokkal állott levelezésben, s igen sok munkát tett közzé, mellyek nagyon olvastattak főleg vidéken és a papok által, kik azokat beszédeik készítésében is használták. De valamennyi műve alantabb fokon áll az említett leveleknél, miért is némelylek azt hitték, hogy ő nem tett egyebet mint közrebocsátotta azok követelt eredetieit, mellyek világon magukon viselik a francia szövegből eszközölt fordítás jeleit; bizonyára egyetlen levélnek eredetije sem találtatott fel azok iratai között, kikkez állítólag intéztettek. Beszünttetetvén évdija, mellyet Lengyelországtól, s egy másik, mellyet Austriától húzott, igen szegényen halt el 1803-ban.

ki azt hiszi, hogy ha a házból elüzi az urat, saját módja szerint foghatja azt majd rendezni.“

Úgy beszéltek, az által nyerte el a tiarát, hogy hittal ígérte a jezsuiták eltörlését; de csakhamar belátva, milly támaszt veszene bennök a Szentszék, minden módot felhasznált, kieszközölnö a fejedelmeknél, hogy megelegedjenek a rend reformálásával. E végből engedékenységgel édesgette őket; nem hirdette ki a szokásos *In coena Domini* bullát; hallgatott, midőn akadályozták a pénzküldést Rómába, vagy a Szent-officium joghatóságát, vagy a papság vagyonszerzését; s magán levelezés útján igyekezett megbékéltetni a sok czivakodó felet. Áldását küldötte a parmai herczegnek s felfüggesztette az intölevelet, minekfolytán az infans közvetitöül ajánlkozott neki a Bourbon-udvaroknál; de ezek szilárdul megmaradtak követelésök mellett a jezsuiták eltörlése iránt. S Kelemen ezen kívánatuknak is eleget tett; s akkor Franciaország visszaadta neki Avignont, IV. Ferdinand pedig Beneventót és Pontecorvót. Sardinia királyával megegyezett a menhelyek eltörlése vagy legalább megszorítása iránt, mert a vétkesek (miként a pápa rendeletében megvallja) oly vakmerőségre vetemedtek, hogy a templomok előcsarnokaiban és udvaraiban kunyhókat emeltek, mellyekben magukat meghuzzák s fegyvereket és szabad személyeket rejtsenek el.

Daczára mindennek a fejedelmek megkettöztették örökösseiket, hogy függetlenítsék magukat Rómától. Bajorország minden egyházi méltóságból kizárta az idegeneket. Mária Terézia kevesbitette a vallásos testületeket, s gyám-hatalmat akart gyakorolni a holtkéz birtokai fölött; az egyháziaktól elvévén a könyv-vizsgálatot a kormányra bízta azt ¹⁾; eltörlötte az Inquisitiót, megszüntette a szerzetesek bürtöneit s a menhelyeket; egy gazdasági tanácsra bízta a vegyes egyházi dolgokat, s egy másikra a szent helyek és a parochiák reformálását; Lombardia püspökeinek meghagyta, nyomják el az *In coena Domini* bullát ²⁾. Aztán II.

¹⁾ A *censura* Milanó területén mindig igen szelid volt; úgy hogy egynémelly tanárok, kik II. Vittorio AmedeovalNápolyból Piemontba költöztek, nem találván ott elég vélemény-szabadságot, miként már említettük, a milanói államba mentek át, hogy előadásokat tartsanak és közrebocsássák könyveiket.

²⁾ Azt állította, hogy szent Károly vitte azt be tekervényes utakon s a királyi *executur* nélkül; mire Pozzobonelli, Milanó érseke, azon észrevételt tette, miszerint illy alakíságot nem szükséges tekintetbe venni, s nem hibetö, hogy

József tüzzel és rohamosan halmossa az ujitásokat, hátrányára és daczára az egyházi hatalomnak; változtat, töröl, újra szervez, miként láttuk, s theologiai intézetében kedvez a jansenismusnak¹⁾. De míg a franciaországi jansenisták ellenzékét képezték a kormányval szemben, a mieink csusztak másztak a hatalom előtt; amazok függetleníteni törekedtek a nemzetet egy hatalomtól, melyet idegennek neveztek, a mieink el akarták törölni az egyetlen olasz hatalmat, melly fékezhetne volna az idegen uralmat, a tiara fölé igyekezvén emelni a koronát.

VI. Pius.

Beszéltük már, mikép VI. Pius, ki igen hosszás conclave után ült mint XIV. Kelemen utóda a pápai székebe (1775), megütödvé látván a napról napra szaporodó ujitásokat, személyesen ment Bécsbe (1782. mart.): voszélys lépés, melly nem sikerülvén, alábbszállította a tiszteletet Róma iránt. Visszatérvén a pápa, II. József rendeletet menesztett Lombardia kormányzójához, meghagyván neki, tartassanak fen intézkedései a kolostorokat és a vallási türelmet illetőleg; eltiltott minden vitát az *Unigenitus* bulla fölött; a könyvek kormányi censurának, s a római bullák királyi *exequatur*-nak vettettek alá; királyi felügyelet alá helyeztetek a papnöveldek, a király nevezte a püspököket, kik hűséget tartoztak esküdni a fejedelemnek; megtiltatott az alattvalóknak fölmentése-kért közvetlen Rómába folyamodni. Hogy miként szelidítették e rendeletek, már másutt jeleztük.

Velencze is czivódást kezdett a pápával. Miként láttuk, e köztársaság a vallási dolgokban nagy szabadságot őrzött meg, mellyet a szerzetes Paolo Sarpí tanácsainak követése által még inkább növelt, minélfogva a papság ott mindig függésben állott a

---

szent előde alattomos eljárást követett volna. Hasonlóan lépett fel Durini, paviai püspök.

¹⁾ Egy másik theologiai kérdés is izgatottságban tartá akkortájt Lombardiát. A cremai Giuseppe Guerrieri az oltári szentséget igen gyakran szolgáltatá ki egynémely ajtatos nőknek a mise alatt; mi által ez bosszúra nyúlott, s zavart okozott a többi papoknak. Megtiltatván az neki, makacsúl vitatja, mikép a híveknek sérthetlen joguk van áldozni a mise alatt; a püspök által reáparancsolt örökös hallgatás kötelezettségéből nem nagy lelkiismeretet csinált, s pártolókat hajhászott és folyamodásokat nyújtott be; minélfogva őt a pápa bussetói kanonokká tette, s egy köriratot (*Certiores*) bocsátott közre, mellyben kijelenté, mikép a mise teljességéhez nem szükséges, hogy a hívek is áldozzanak, hanem igenis dicséretes, ha a többi ajtatossági cselekvények háborgatása nélkül teszik azt.

fejedelemtől; az inquisitio kovcsot tehetett; de az állam-tisztviselőség végezte annak teendőit, miként például a bresciai Giuseppe Beccarelli pörében történt, ki, mint aféle quietista, gályára íteltetett. Mindazáltal a pápa nem szünt meg jó akarattal viseltetni Velenceze iránt, sőt minden lehető elkövetett, hogy egy keresztes hadat fegyverezzen fel támogatására a törökök ellen folytatott háboru alkalmával, mellyben Velenceze egészen elvesztette Moreát. Mostanában villongásokra az aquilejai patriarchaság kérdése azolgáltatott okot. Ennek joghatósága a velencezi és osztrák Friaulra terjedvén ki, abban történt megállapodás, hogy a patriarcha felváltva választassék a velencezi doge s a főherceg által; később azonban, akár ügyesség akár elnézés lett légyen oka, e jog csupán Velenceze által gyakoroltatott. A jogaira annyira féltékeny Mária Terézia vissza akarta azt szerezni: s vita támadván miatta, a pápára bízott a kérdés eldöntése. XIV. Benedek kétfelé osztandónak ítélte a patriarchaságot, Udine és Aquileja székhelyekkel (1751). Velenceze sértve érezte magát ez ítélet által, elbocsátotta a nunciust, fenyegette Anconát; s királyok közbelépése sem használt, míg végre a velencezi Rezzonico levén Benedek utódává, elhallgattak a dologgal. De a nehcztelés nem szünt meg, miért is a köztársaság az akkoriban divatos rendszabályokhoz nyúlt, a megyés püspököknek vetvén alá az összes szerzeteseket (1768), mi főleg a jezsuitákat sujtotta, kiknek függetlensége szálka volt az emberek szemében; meghatározta, hány szerzetes tartózkodhatik legfelebb egy-egy kolostorban; eltörölte a szerzetházakat, mellyek tizenkét tag befogadására nem voltak elégségesek, szabályozta a zárda-fegyelmet, eltiltotta az érintkezéseket idegen főnökökkel s a pénz-küldést Rómába¹⁾; megszorította a

¹⁾ A velencezi köztársaság egy egyházi bizottság által számot adatott magának a pénzről, melly onnan évenként Rómába bevitetett. Az eredmény következő volt: egyház-javadalmi évjáradékok fejében a velencezi államokból évenként kivitetett 260,000 frank; kívülre fizetendő egyházi nyugdíjak 72—78 ezer fr; patriarchák és püspökök kánoni beiktatása végett tíz év alatt kiadott huszonnyolcz bulláért, 5 millió frank, nem számítva a Rómába utazás költségeit; apátok és priorok beiktatási bulláiért tíz évi időköz alatt, 50 00 frank; megadott nyugdíjak tárgyában kihocsátott 110 bulláért 78,800 fr; parochialis egyházakba beavató 225 bulláért 150,000 fr; kanonokságokat átruházó 127 bulláért 80,00 fr; százötven egyszerű javadalom adományozása tárgyában kiadott negyvenöt bulláért 12,600 fr. 1768-ban Rómából 1130 leirat érkezett, búcsúengedélyek, oltár-kiváltságok, fölmentvények szentelendők részére, grófsági oklevelek,

holtkéz részére való hagyományozás szabadságát. Továbbá Velence volt az első kath. hatalom, mely az egyházi javakat adóknak vetette alá Róma engedélye nélkül; kizárta az *In coena Domini* bullát, elvette a pápától a kanonokságok és lelkészjavadalmak adományozási jogát, de meghagyta nála a püspökségek adományozását; huszonegy éven alól senki föl ne vegye a papi öltönyt, se fogadalmakat ne tegyen le huszonötödik éve előtt; semmiféle bulla ne legyen érvényes a kormány felhatalmazása nélkül, sem bármilly fölmentvény, ha csak a patriarcha által nem adatik. Kelemennek ugy látszott, hogy a signoria az Egyház jogaiba vág, s megintette azt ama szelid hangon, melyet az akkori idők nagyon megkivántak; de a *Senatus* gögösen felelt, s magához ragadta az egyházi ügyeket.

A corsicai forradalom alatt (83. lap.) Pasquale Paoli, ki a jelzett hanyatlás daczára is érezte a Szent-szék fontosságát, fölkerlte a pápát, vegye ótalmába ama szigetet, s orvosolja a rendetlenségeket, mellyek az Egyházban ott a polgári háboru idején láb-rakaptak; XIII. Kelemen kikérte a genuai köztársaság belecgyezését, s nem nyervén azt meg, egy apostoli látogatót küldött; de a köztársaság, bár a velenceieknél kevésbbé volt ellensége a Szent-széknek, fejedelmiségének megsértését látván ez eljárásban, fregátokat és csapatokat küldött a látogatás akadályozása végett, s heves gúnyiratok ingerelték a szellemeket. Mindamellett azonban hogy hatezer tallér tüzetett ki jutalmul annak, ki őt átszolgálatná, a látogató kikötött a hívő szigeten, s áldásokat vitt oda, mellyek erősítik a reményeket, s Paoli, egyetértésben a látogatóval, sok jót eszközölt a szigeten, mit látva az ottani papság, bátorságot meritett nagy áldozatokra határozni magát a haza támogatásának érdekében; ez azonban nem akadályozta Paolit, hogy halállal is büntesse a makacs papokat és szerzeteseket. Ugyanó a hébereket, sőt a jezsuitákat is befogadta; mi akkoriban bámulatos szabadelvűség volt.

Giannone.

Nápoly, közvetlenebb függésben állván a római széktől, érdekelve volt alaposabban tanulmányozni annak jogait, minélfogva az egyházi jog ott szabályos tudománytestté szervezetett. Nicola Capassi és Gaetano Argenti már határozottan a királyi előjog mel-

---

sat. mellyek 44,000 frankot vittek ki; továbbá 589 házassági fölmentvény, mellyek ára nincs tudva, de egy millióra tehető.

lett nyilatkoztak: s illy felfogást tanusított az ischitellai Pietro Giannone is (1676—1758) *Storia civile del Regno* című munkájában (1724), melyet ő törvénykezési gondolatai közepett írta meg. Elvitázhatlan érdeme, hogy nem csak észreveszi, hanem vallja is, mikép a történet nem csupán a tényekben áll, hanem látja az összefüggést ezek és a jogtudomány között; miért is figyelemmel kísérte kifejlésükben a császári, a kánoni, a hűbéri, a helyhatósági jogot, mint az új műveltség elemeit. De nélkülözvén a kellő ismereteket s még inkább a művészetet, nehézkes, pongyola munkát készített, gyakran hibázva az időszámításban s fontos dolgokat mellőzve; kiadatlan emlékektől nem kért tanácsot, míg másoknak szavait is lapszámra másolja¹⁾; a törvény betűjéhez szolgálilag ragaszkodik mint egy ügyvéd; megveti a népet, alázatosan hódol a királyoknak²⁾; a történet bölcsészete ismeretlen föld előtt, ahelyett olykor a vakesetbeni hitének ad kifejezést³⁾; a haladás iránt annyira bizalmatlan, miszerint fél, nehogy a sajtó ártalmára szolgáljon „a lángésznek a tanultsággal, a nevelésnek a könyvek sokaságával, a hatalmas eszmék terjedésének a rossz iratok bőségével⁴⁾”; a két hatalom között folyt versengésben mindig azon lévén, hogy hátrányával az egyháznak emelje a fejedelmet, nem csak a kirívó részrehajlás vétkét követi el, hanem egyetlen tréfákat is megenged magának az Egyház és annak fegyelme ellen. Emiatt hazája népe annyira haragudott reá „hogy több ízben durván bántalmazta őt⁵⁾”; miért is Bécsbe menekült, hol, míg Róma kárhóztatta munkáját, VI. Károly évi ezer forintot

¹⁾ Elhallgatva amaz irodalmi tolvajlását, melyre már *Denina* (*Vicende della letteratura*, II. k. 27. lap.) s több mások figyelmeztették a világot, Toledo életét egészen Micciótól másolta, még csak nem is idézve a szerzőt.

²⁾ VI. Károlyhoz ajánló iratában így szólt: „Amire leginkább büszkének kell lennünk ön szerencsés kormánya alatt, az, hogy ön a császári felséghez illőleg fentartotta és érvényesítette közöttünk és előnyünkre saját törvényes igényeit s magas és legfőbb úri jogait.”

³⁾ „A beneventói hercegség alapítása . . . véletlenül történt, nem tervszerűleg . . . miként az a világ minden egyéb dolgaival történni szokott, melyek, ha eredetükben tekintjük, vakesetszerűleg igen csekély kezdetből emelkednek tetőpontjukra, hova eljutva szükségképen hanyatlaniok kell, s előbbi állapotukba térniök vissza, miként ezt a világi dolgok törvényei magukkal hozzák; mely hajthatlan törvényeknek az emberi bölcsesség sem ellen nem szegülhet, sem nem orvosolhatja azokat.” IV. könyv. 2. fejelet.

⁴⁾ VIII. könyv.

⁵⁾ *Soria*.

utalványozott neki. De midőn a császár elvesztette Nápoly-uralmát, az évdíjt is felfüggesztette; minek folytán Giannone ide oda bolyongott, mindenütt ellenmondókra és üldözőkre találva hamis állításai és csipőssége miatt. Genfben tette közzé *Tri regno* című munkáját, melly eretnek szellemet lehel: mindazáltal nem hagyta el az anya-vallást, sőt egy kiküldött által Sardinia királynak területére engedte magát csalatni a husvéti áldozás végett. Itt letartóztatták; s habár visszavonta állításait, s az *Inquisitio* által fölmentetett, III. Károly Emanuel király haláláig fogva tartotta. Ez aljas üldözés a szabadelvűség hircvét szerezte meg neki, mellyre szerintünk épen nem látszik érdemesnek.

Nápolyi VII. Károly az egyháziak roppant jövedelmeit is a királyság fénye és gazdagságának emelésére akarván fordítani, kérte a pápától, szállítsa alább a papok számát, engedje meg neki adományozni a püspökségeket és javadalmakat, oltítani a holt kéz javára való végrendelkezéseket; kívánta továbbá, hogy joga legyen egy bibornokot hozni javaslatba, s kizárást eszközölni a *conclave*-ban. Végre abban történt megegyezés (1736), hogy a király, *commendákat* alapítandó a Sz. Károly és Sz. Januarius rendek számára, adót szedhessen az egyházi javaktól¹⁾; s hogy Nápolyban egyes törvényszék állitassék az egyháziak és világiak között fölmerülő vitás kérdések eldöntése végett.

Bernardo Tanucci marchese, VII. Károly és utódának ministere, barátja a királynak nem az országnak, az akkori pedáns is-tentelenség szerint buzgó pártolója a királyi mindenhatóságának, lebeszélhetlen terveiről, bármennyire túlzók voltak is azok, zsarnoki annyira, hogy sem a történelmet sem a nemzeti jellemet nem vette számba, össze-vissza halmozta az ujításokat. A bárók, az által hogy a királyi udvarba hivatnak, tényleg meg lönek fosztva a hatalomtól; a bírák parancsot kaptak nem itélni másként mint ja törvény szabatos szövege szerint, s közzé tenni sajtó útján az ítélet indokait; Galanti, a királyságban körszomle tartásával bizatván meg, az arról adott szép leírásban nem palástolta el az ország bajait²⁾. Sok szabadkőműves letartóztatván, Tanucci, a helyett, hogy vétkeseknek találta volna őket, vád alá helyezte (1751)

¹⁾ Négy száztólit: melly úton a számítás szerint egy millió tallérnak kellett összegyűlni.

²⁾ A San Genaro di Palma hübérségben, tizenöt mérföldre (*miglia*) Nápolytól, úgy találta, hogy csak a báró szolgálai laktak házakban, kétezer paraszt üregekben és lomsátorok alatt tartózkodott.

don Gennaro Pallantit, a törvényszék elnökét, ki csaközlöje volt elfogatásuknak. Megszüntette az egyházi tizedeket: eltiltotta a papságot új birtokok szerzésétől s a Rómába folyamodástól, megszorította az egyházi joghatóságot, s a papok számát minden ezer lélek után tízre, aztán ötre korlátozta, az új vagy régi bullákat érvényteleneknek nyilvánította a királyi beleegyezés hozzájárulása nélkül; a házasságot polgári szerződés gyanánt rendelte tekintetni; Róma hátrányával emelte a püspököket, s teljesen a királynak vetette alá őket. Hadat üzent a jezsuitáknak, s összeszedve, az egyházi állam területére szállította a rend összes tagjait, kiknek száma állítólag négyszázra ment (1767). „A királyság területén e században szültek között a legnagyobb, az államra nézve leghasznosabb s a legigaztalanabbul üldözött ember fia részére“ t. i. Giannone-nak. évdíjat rendelt.

A nunciatura megüresedésével, a katolikus fejedelmek három jelöltet ajánlhattak, kik közül a pápa választott egyet. XIII. Kelemen meg akarta szorítani ama jogot, oly módon hogy csak az első rendű hatalmak élvezzék azt (1759); de Nápoly nem számittatván ezek közé, kijelentette, mikép ezután csak beleegyezésével nevezett főpapokat fogadand el nunciosokul. Ellenségeskedésbe keveredvén illy módon a római udvarral, a nápolyi kormány elkezdette kifogásolni a Szent-szék bulláit és brevéit, s akadályozni azok kihirdetését; elvonta Rómától a püspökök hagyatékait s a megüresedett székek jövedelmeit, a szegények segélyezésére fordítván azokat; beszüntette a római Cancellaria által szedetni szokott külöféle illetményeket, mint szintén a kegyuraságot is, mely mindig a pápát illette, ha hűbér vagy bármily más telek volt kapcsolva a javadalomhoz; a siciliai száz püspökség betöltési jogát a trónnak tulajdonította; a szigeten eltörölte az inquisitio törvényszékét, s egy püspököt rendelt oda a görög-egyestek részére, a nélkül hogy csak egy szót szólott volna a felől a pápának; tizenhat ezerről két ezer nyolczszázra szállította alá a kolduló szerzetesek számát; a püspökök által adatta a házassági fölmentvényeket; végre feloszlatta a nunciatura törvényszékét.

Ugy tekintvén Sicilia mint a Szentszék ősi hűbére, évenként sz. Péter ünnepének előestéjén egy lovászmester poroszkalovat és hatezer aranyat adott át a pápának, ama szerződésnél fogva, mely IV. Sixtus és aragoniai Ferdinánd között kötöttett 1479-ben. A század kezdetén még vita is támadt Bourbon Fülöp és osztrák Károly között, egyik is másik is meg akarván hozni a hódolat ezen adóját; aztán VII. Károly,

megkapván a boiktatást 1739-ben, ünnepélyesen kötelezte magát arra. Most Tanucci azt tanácsolta a királynak, szüntesse meg a szertartást, melyet lehetett megaláznál mondani, de mellynek törvényességét nem lehetett kétségbevonni, miként azt a szónokok egész raja tevé. IV. Ferdinand 1777-ben elhatározta magát megküldeni a poroszkát s a hatezer aranyat; de Colonna, ki, mint a királyság főlovászmestere teljesíté ama szertartást, kijelentette, mikép a hódolat a szent apostolokat illeté; mire VI. Pius válaszolván azt mondá, úgy fogadta azt mint a nápolyi korona hűbéradóját. Így történt a következő években is, de 88 ban nem küldett már a főlovászmester s csupán a király egy teljhatalmazottja ajánlott fel az állam-titkárságnak hét ezer aranyat mint ajándékot a szent apostolok sirja részére; s nem fogadtatván el, mert hiányzott a poroszka ló, a teljhatalmazott egy bankárnál tette le az összeget a Camara rendelkezésére.

VI. Pius panaszt emelt, hogy a király ki akarja magát vonni a vazallság kötelezettsége alól; és sok munka jött ki e tárgyban; mellyek mindkét részről szenvedélylyel és ros szizomben vitatták a dolgot ¹⁾.

A Caraccioli-féle új ministerium alatt, midön már hallható volt a forradalom előmora, egyesség jött létre közöttök, melly szerint minden új király ötszázezer ezüst ducatot ajánland fel Sz. Péternek; a pápának áll jogában adományozni a kisebb javadalmakat, de csak nemzetbeliekre fogja azokat ruházni; ő választandja a püspököket a király által bemutatott három jelöltek közül; ő fogja adni a házassági fölmentvényeket, megerősítvén azokat, mellyek a püspökök által adattak a zavarok idején; a poroszkáló átadásával való hódolat-nyilvánítás megszünendik, s a királyság nem fog többé a pápa vazallsága gyanánt tekinteni.

Toscanában az újjhúzás Rómával nem vala új dolog; s már a gyenge Gian Gastone megtiltotta (1732) Martelli érseknek a megyei zsinat kihirdetését, s meghagyta „adják neki értésére, miszerint csak tisztán lelki dolgokba avatkozhatik, s hogy nem akarjuk, mikép nem egyháziak ellenében bármilly czímen világi büntetéseket alkalmazzon.“ Giulio Rucellaj, a törvénykezés főnöke, min-

¹⁾ Ama száz meg száz apró munkácskák behonyolították a legegyszerűbb kérdést, csupán azért, mert nem akartak tekintettel lenni a történetre s különbséget tenni az idők között; s ami még rosszabb, úgy tekintett ama vita mint egyszerű perlekedés Róma és Nápoly uralkodói között, anélkül, hogy észrevették volna a földolgot, melly ez esetleges, s mondhatni, frivol látszat mögött rejlett.

dig ellenszegült az egyházi követeléseknek, s a kormányzóságot s annak fejét Richecourt-t is arra bizgatta. Lotharingiai Ferencz, támogatva Rucellaj és Pompeo Neri által, korlátozta a holt kezek szerzési jogát; a Szent-Officiumtól elvette a könyvek vizsgálatát s két ülököt rendelt a mellé, kik részt vennének az ott tárgyalt pörös ügyekben; Florenzben eltiltotta a missiókat és némely körmeneteket beszüntetett.

XIV. Benedeket bántotta e dolog, néhány püspök ellenszegült, s többek között a chiusii is, ki e tárgyban egy iratot intézett Rucellajhoz: de ez sértve találván magát, panaszt emelt amiatt a császári udvarnál s a pápánál, ki rábirta a püspököt, írjon egy visszahúzó levelet, mellynek aljassága eléggé mutatja, milly disztelen szerepre akarták kárhozatni akkoriban az Egyházat.

Még tovább mentek, midőn Péter Leopold jutott uralomra, ki testvére, II. József példái által lelkesített; de mig ennek újításai — mondja Botta — bölcsész szerzőre mutatnak, Leopoldéi jansenistát árulnak el. Nem szükség mondani sem, mikép tüzes ellensége volt a jezsuitáknak, kik Toscanában tiz collegiumot birtak, 146,671 lira évi jövedelemmel. Leopold a florenzi érseknek adta ki az elnyomatási brevét, s habozni látván azt — „Engedelmeskedjék ön rögtön (igy szólt hozzá) felebbvalójának, s érdeme lesz Isten és emberek előtt: mi mindenesetre fogunk tudni engedelmességet szerezni parancsainknak¹⁾. Megszüntette az egyházi javak mentességét, a menhelyeket, a koldulást, a remoteségeket, s két ezer ötszáz vallásos testvérvületet és sok szerzetes rendet oszlatott fel, többek között a neveléssel foglalkozó Barnabitákat is²⁾; akadályozta a kolostorba lépést; elrendelte, hogy a szabályokért az elüljárók legyenek felelősek; a lelkészi állomások csőd útján töltessenek be; megtiltotta a húsvéti áldozásra vonatkozó egyházi rendelet áthágóira szabott fenyítékek közzétételét, az önostorzásokat, zarándoklásokat, s mindazon ajtataskodásokat, mellyek a kormány által jóvá nem hagyattak; a szentképek mindig köpeny nélkül álljanak; a holt testek kivitelénél mellőztessenek a külső-

¹⁾ Zobi, *Storia*. IV. könyv. 3. fejt.

²⁾ Toscanában 1784-ben volt 7957 világi áldozár, 2581 alsóbb rendű egyházi férfit, 2433 szerzetes áldozár, 1627 világi testvér (laikus szerzetes), 213 zárdában felosztva; 7670 szerzetes nő 156 kolostorban. Flórenz népessége 78,635 lélekből állott, mellyek közül 2134 apácza, 917 szerzetes, 1377 áldozár, 1627 katona, 1335 polgári tisztviselő, 1018 gyapjuműves volt.

ségek; még az irgalmas társulat se fogja fel azt, kit házon kívül ér a halál; a hullák temetőikben takarítottassanak el föld-sirokban; a püspöki törvényszékek caupán egyházi ügyekkel foglalkozzanak, s ezek is köznyelven intéztessenek; az általános helynököknek minden harmadik évben a fejedelem által kell megerősítettüök; semmiféle rendelet ne birjon érvénnyel a kormányi exequatur nélkül: a püspökök adjanak a lelkészeknek feloldozási engedélyt a sentartott esetekre nézve: végre eltörölte a Nunciatura törvényszékét¹⁾, s azt kívánta, hogy a püspökök egyenesen hozzá forduljanak szükségükben, készenek vallván magát segélyt nyújtani nekik, valahányszor azt ohajtának; de jaj nekik, ha a kormány dolgába akarnának avatkozni.

Scipione Ricci.

Leopold ezen újításaiba ösztönzőleg folyt be Scipione Ricci, ki jámbor és tudós ember volt, de előszeretettel viseltetvén a francia theologusok tanai iránt, a babonával zavart össze egynémely ajtatos gyakorlatokat, mellyek legalább is ártatlanok valának, s pistojai püspökségében elnyomta a Kereszt-út²⁾ s a Szent-Sziv-ajtatosságot, vizsgálatot rendelt el az croklyék és csodatévő képek ellen, kikiliszöbölvén a kevésbbé hiteleseket, megszüntette a magán kápolnákat s a fölösleges ünnepeket: mindazáltal ugyanakkor előmozdította az ajtatosságot szent Ricci Katalin irányában, panaszkodott a negyven-napi böjtölés elhanyagolása s a fő-

---

¹⁾ Az egyházi és királyi joghatóságot érdeklőleg, igen sok emlékirat jött ki, s Rucellaj senator készítette a legszebbeket. Egy titkos emlékirat Toscana állapota fölött vonatkozással a római joghatósággal viszályban állott egyházi joghatóság érdekeire, melly 1745-ben Bécsbe küldetett, egyebek között így szól: „A római udvar s a polgári hatalom között folyt joghatósági viták története oda vihető vissza, hogy a római udvar soha sem szűnt meg magának követelni mások jogait, hogy aztán kegyelem ujján engedhesse át olyanoknak, kiket igazság szerint illetének azok, s hogy beleúna ez örökös viszályba, nem bánták az emberek, bármily áron jussanak ama jogok élvezetéhez, nem véve figyelembe, mikép e czim-változtatás lehetővé tette a papságnak — amint hogy soha sem is mulasztotta azt el — sajátjául követelni végre vissza azt, mire, az által, hogy átengedte, jogot látszott magának szerezni.“

²⁾ Voltak, kik azt állították, hogy a *Kereszt-út* ajtatosságban, — mellyt a franciscanusok ajánlottak miként a jezsuiták a Szent szívet, — megtoldattak az evangéliumi igazságok, s javasolták, ne töröltessék az el, hanem öt újjal helyettesíttessenek a régi öt statiók. Innen heves vita keletkezett, mellyben több hirlap részt vett; s Pujati, Affó, Battinelli és mások hosszas szóharcot indítottak 1783-ban.

lött, hogy vacsorára aszalt fűgén és mazsolaszőlőn kívül más egyebet is esznek az emberek.

Pistojában egy nyomda állítottatott fel „hogy lelepleztessenek igaztalan követelései a szellemi Babylonnak, melly természetéből ki és felforgatta az egyházi hierarchiának, a szentek egységének, a fejedelmek függetlenségének egész oeconomiját;“ s ama nyomdából kerültek ki az akkoriban divatos jansenista irányú művek ezrei.

Ezek terjesztésével, s az által, hogy folytonosan beszélt „a Hildebrand-féle követelések, a szerzetes és római uralom, a papok és szerzeteseknek nem csak a sérelmek megboszulásában, hanem mindenféle ellenzésben való makacssága ellen,“ Ricci oly kérdéseknek bintette el magvait, mellyek akkorig ismeretlenek voltak nálunk. ¹⁾

Ő igen komoly visszaéléseket szüntetett meg a kolostorokban ²⁾, s névszerint vizsgálatot rendelt két szerzetes nő ellen, kik bizonyos gonosz quietismusról vádoltattak; de VI. Pius kárhóztatta az ő eljárási modorát, szerénységet és körültekintő óvatosságot ajánlva neki. A kormány sérelmet akart ebben látni magára nézve, s Piccolomini külügyminister így irt a pápához: „Ő királyi magassága szereti hinni, mikép a szent atya, jobban meggondolván e dolgot, el fogja magát határozni ama főpap irányában kegyesebb indulat és hajlammak adni jelét, s ő királyi magasságának némi indokot szolgáltatni arra nézve, hogy enyhüljön boszúsága hasonló lépések s a megalázó bánásmód miatt, mellyben a római udvar által látja részesítettetni a püspököket, midőn nem áldozák fel saját kötelességekkel jogaikat, hogy egész teljökben engedjék érvényesülni azokat, mellyeket Róma igényel magának.“ ³⁾ A nagyherceg aztán két, mondhatnám, pásztori utasítást (Puncta

¹⁾ Hogy Ricci összeköttetésben állott az Alpeseken túli jansenistákkal, kétségtelenné teszi az ő magasztalója De Potter. Az utrechti szabadár egyház, azon föltevésben, hogy Colle püspöke megyei zsinatot gyűjtött össze, egy buzdító iratot intézett hozzá, melly Zobinál olvasható, VIII. k. 125. okm. Riccitol Grégoire püspökhöz intézett husz levél is maradt fen, mellyek igen ellenséges érzületet lehelnek Róma irányában.

²⁾ Ama kor számos iratai bizonyítják a papság, s főleg a szerzetes papság ernyedését, hogy többet ne mondjunk, a vallásos buzgalomban.

³⁾ Első emlékirat, 1781. jul. 21-ről. A levél, melly aug. 3. kelet alatt a hercegi theologushoz intéztetik, így kezdődik: „Ő királyi magassága elkedvetlenítve a rossz hangulat, az indulatokodás s az igen különös magaviselet által, mellyet a szent atya Tosenna ügyeinek intézésében tanúsít ath.“

leopoldin a) bocsátott közzé, mellyekben kötelességökké tette a püspököknek legalább minden második évben zsinatot hívni egybe, hogy tanácskozás tartassék az általa jelzett ötvenhét pont fölött; p. o. hogyan szerkesztessenek jobb imaszolozsma- és mise-könyvek; nem lenne e helyesebb az olasz nyelvet használni a szentiségek kiszolgáltatásában; egyforma nevelést adni a papságnak; a kegyelmet illetőleg szent Ágoston tanát tenni mindenkire nézve kötelezővé?

Pistojai zsinat.

Hódolva e rendeleteknek, mellyeket talán ő sugallott, Ricci zsinatot tüzött ki Pistojába (1786), meghíván arra a sienai Fabio Devecchit, Tangini abbét Flórenczből, s több másokat az úgynevezett király-pártiak, vagy is azok közül, kik Olaszországban elfogadták Febronius tanait. Tamburini és Palmieri a határozatok szerkesztésével bízták meg; s mindenben a francia appellationok nyomdokait követték. A hét ülésben megállapított, miszerint a püspökök Krisztusnak nem a pápának helytartói, s közvetlenül Krisztustól nyerték megyéik kormányzására a jogokat, mellyeket megmásítani vagy akadályozni nem lehet; az egyszerű áldozárok is részt vehetnek a megyei zsinatok tanácskozásaiban, s a püspökhöz hasonlóan feljogosítvák dönteni a hit dolgában; a templomokban csupán egy oltár legyen; a szertartás köznyelven és fennhangon végeztessék; a Szentháromságot ábrázoló festmények ném türetnek, egyik kép nem tisztelendő inkább mint a másik; a kisedek lymbusáról szóló tau mese; az Egyház nem hozhat be új hitágazatokat, s határozatai csak azon esetben tarthatnak igényt a csalhatatlanságra, ha megegyeznek a szentírással s a hiteles hagyományyal; minden hívőnek olvasnia kell a szent írást; a bucsú csupán az egyházi büntetésektől ment föl, s Krisztus Jézus érdemeinek supererogatorius kincse, s ennek a holtakra alkalmazása nem egyéb scholastikus találmánynál; eltöröltetik a lelkiismereti esetek fentartása, s a püspökök esküje a fölszenteltetést megelőzőleg; a kiközösítésnek csak külső érvénye van; a fejedelmek akadályokat gördíthetnek a házasság elé, mit a nagyherczeg polgári szerződésnek kért nyilvánítottai.

Kétszáznál több pap akadt, kik hozzájárulásukat nyilvánították a kegyelmet érdeklő úgynevezett szent-Ágostoni tanhoz, elfogadták a gallikán egyház négy tételét s Noailles bibornok tizenkét cikkelyét, helyeselték a nagyherczeg és Ricci által bevitt újításokat, s használatra azon katechismust írták elő, mellyet akkoriban Monta-

zet, lioni érsek tett közzé ¹⁾. — „Calvin Olaszországba tör“ mondák némellyek megrémülve; — „Valahára véget érend a pápák túlkapása“ mondák mások örvendezve: s Leopold, ki napról napra értesíttette magát a dolgok állásáról, látva, hogy némelly püspökök elszigetelten nem értenek egyet köriratával, elhatározta magát nemzeti zsinatot hívni össze. Előkészítendő azt (1787), akarta, mikép államának főpapjai közül három érsek és tizenöt püspök értekezletet tartson a Pitti palotában, felhatalmazván őket tanácsosokat és canonistákat is vinni oda magukkal, csak szerzetesek ne legyenek azok; de azalatt némellyek ellenzéki állást foglaltak el a pistojai zsinattal szemben, támogatva a jogtudós Lampredi által is; általános elégtelenség nyilvánult a nép s a fanatikusoknak nevezett szerzetesek részéről! Leopold tehát belátta, mikép a zsinat összehívása vesztére szolgálna az ügynek.

Egyedül Ricci nem tágitott; köznyelven mondatta a zsolttárolkat, megváltoztatott néhány szót az Ave Mariában, megfosztotta a templomokat becses ékességeiktől, kiküszöbölte a búcsú-brevéket és emlékeket. Midőn a mise olasz nyelven tartatott, a Hála Istennek, s Menjetek, vége a misének szavakra a nép csak nevetett; de midőn Pratóban le akarták rontani az oltárt, mellyen a boldogságos szűz öve tiszteltetett, a pratóiak fellázadtak s fegyveresen törvén a templomba, a Ricci által tiltott módon énekeltek, harangoztak; fölégették trónját és czimereit, s az újításokat tartalmazó könyveket; kiszedték a föld alól az eltemetett ereklyéket, s helyökbe a pásztor-leveleket temették; s ellenére körmeneteket, letenyéket tartottak, és tisztelték a képeket. Majd a theologusok is neki estek, durva tévelyeket vetvén szemére; az ellenállás magá-

¹⁾ Lásd *Istoria dell' assemblea degli arcivescovi e vescovi della Toscana, tenuta in Firenze l' anno 1787: Punti ecclesiastici, compilati e trasmessi da S. A. R. a tutti gli arcivescovi e vescovi della Toscana; e loro rispettive risposte.* Flórencz 1788. — A czimlapon egy nyomat van jelvényes ábrákkal, s alant védszellemecke, kezében nyitott könyvvel, mellyen az *Enciclopédie* szó olvasható. Ricci állhatatosan védi ott a jausenista elveket, s mintául állítja fel az 1763-ban tartott utrechti szakadár zsinatot, buzdítva a toscanai püspököket, kövessék azt; fogadják el zsinati bírák gyanánt a lelkészeket, s emeljenek védgátakat a csel-szövő római udvar ellen, melly a szerzeteseket s' a nunciust fogja működtetni, hogy kissemmizze őket; kárhoztatja a tiltott könyvek Indexét, és sok munkát ajánl az abba fölvettek közül. A fönt említett pontok ötödike (hogy minden kétely ciosztatassék a szándék iránt) világosan kifejezte az akaratot „visszakövetelni a püspöki tekintély ősi jogait, mellyek a római udvar által visszaélőleg bitoroltattak.“

ban a két székes káptalanban is elharapózott; minélfogva az újtások megsemmisítették, ő pedig menekülve leköszönt. VI. Pius megvizsgáltatta a pistojai zsinatot, s *Auctorem fidei* bullájában annak öt tételét mint eretneket ítélte el, hetvenet pedig szakadárnak, tévesnek, botrányosnak, rágalmazónak és rossz akaratúnak nyilvánított. Ricci, kivel a pápa nyolcz éven át egyezkedett, hogy tévelyei visszavonására bírja őt, amaz ítéletet mint igaztalant vádolta be a kormánynál: de aközben az olasz dolgok hanyatlomlok rohantak; Ricci gyűlöletbe esett az udvar előtt mint a francziák párthive; végre visszavonta tévelyeit¹⁾.

VI. Pius mindig példásan becsületes embernek mutatta magát: midőn még Gianangelo Braschi néven kincstárnok vala évi negyvenezer tallért szerzett vissza a kincstárnak, melly összeg előbb illetéktelenül kegy pénz gyanánt osztatott ki; helytelenítette a jezsuiták elnyomatását; a nép szerette őt, részint mert szép fényt kedvelő, gazdag családból való, részint mert megvesztegethetlen és tevékeny ember volt. Alig hogy pápa lett, csakúgy szórta a pénzt, eszes és erényes emberekkel vette magát körül, zenedéket állított szegény gyermekek részére, előmozdította a Propaganda munkálatait²⁾, s visszaadta a pápai functióknak a fényt, mellytől az előbbi pápaság alatt megfosztattak.

Francesco Beccatini VI. Piusnak egy magasztaló és szónokias Életrajzában bevallja, mikép Törökországot kivéve, a pápai állam legroszabbul vala kezelve. Az Adriai-tenger termékeny partvidékeinek egy ötödnél nagyobb része hevert gyümölcsözetlenül, úgy hogy felhatalmaztattak a szomszédok saját javukra mi-

1) 1799 Augustusról kelt levelével, miután kiállotta volna az üldözéseket, mellyek a rövid francia-szabadságra következtek: „Szívből és lélekből szilárdan egyesülve Sz. Péter székével, a mit az tart és helyesel, én is tartom és helyeslem; amit az kárhoztat és visszavet, én is visszavetem és kárhoztatom . . . . mindazt, mi benső érzelmeknek ellenére, akár a pistojai zsinatban, akár írataim bármellyikében ama tannal ellenkezőképen értelmezhető, kárhoztatottnak és egyházi átokkal sújtottnak tartom, vallom és nyilvánítom stb.“

Zobi e levelet *kiesikartnak* nevezi (függ. a III. kötethez, 178. lap). De mi joggal lehet aljasságot tétélezni fel Ricciről? Minden legkisebb kényszerítés nélkül még teljesebben visszavonta állításait 1804-ben azon alkalommal, midőn VII. Pius Flórenczén ment keresztül, ki azt mondotta a consistorium előtt, hogy ez volt legnagyobb vigasza franciaországi útjában. Ricci egész 1810. január 27-ig élt még.

2) A *De propaganda* gyűjlekezet 1789 felé kiadta a *romái katechismust* arab nyelven, a *kurd nyelvtant* és *szótárt*, a *tibeti* s az *arai Alphabetumot*.

velni azokat. Eltiltatván a gabnákivitel, s akadályozva lévén annak! bel-forgalma, az állam-magtár igazgatóságának joga volt tet-szés szerinti mennyiséget vásárolni össze, általa megszabott áron; s a kivitel engedélyezésével azt gazdagította, a kit akart. Ép olly boszantó volt az élelmi szerekre ügyelő szék, melly kénye szerint taksálta a barmokat, s minden olajat összevásárolt, hogy aztán drágán adja azt el. Hiányzottak a kézműgyárak; igen költséges volt a külföldi gyárművek bevitele, s ugyanazért virágzott a csem-pészet: a föld-jövedelmek négyszázezer scudóért voltak bérbe ad-va, holott könnyen kétszeraunyt is behozhattak volna; XIII. Kelemen tizenegy évi kormánya alatt tizenkétezer gyilkosságot je-gyeztek fel, mellyek közül négyezer esett csupán a fővárosra. A VI. Pius által alkalmazott gyógyszerek hatálytalanoknak bizonyúl-tak e bajok orvoslására.

Ezek után nem nagy kedvünk lehet dicsérni a bőkezűséget, melly felvirágoztatta a szép-művészeteket, s tespedni hagyta a hasznosakat. Már előde egy emléket emelt a szépművészeteknek a Kelemen-féle muzeumban; Pius jóval nagyobbította azt, s a ki-tűnő régész Ennio Quirino Viscontit bizta meg annak rendezését vel és leírásával, párosítva saját nevét az alapítóéval; szent Péter templomához a gazdag de nem szép sekrestyét toldotta, nagyobb kiterjedést adott a Quirinal-palotának, javíttatta az anconai kikötőt s a subiacói apátságot; sokat költött a pontini mocsárok kiszáritására, mederbe szorítván az Amasenót és Uffentót, s az igen hosszú Six-tus csatornát ásatván, mellyen a tengerbe folyván be a vizek, szá-razon hagyták a területeket, mellyeket csakhamar virágzókká va-rázsolt át az új mivélés. Fájdalmasan esik, hogy hozzá kell ten-nünk, mikép ez ős római szabásu műnek czélja egy fejedelemség alkotása vala unokái részére, kiket olly módon pártolt, a mint már rég óta nem volt szokásban. A kabinetek politikájához nem so-kat értett; de nem akarjuk elhallgatni, mikép a fenyegető vihar láttára, egynémelly bibornok a pápaság hajdani nagyságához méltó tanácsul adta neki: szövetségben egyesíteni Italiát Róma fenhatósága alatt. Azonban voltak, kik inkább félték az olasz szö-vetségtől, mint az ellenséges betöréstől; s a Szent-szék úgy állott mint a ki látja, hogy kitörő félben van a Vezuv, de nincs módja azt megakadályozni.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Olaszország. — Utolsó események.

Toscana.

S valóban látva a dolgok alakulását, az emberi okosság azt mondotta volna: — Róma bevégezte szerepét és eltűnik; a fejedelmek, minden közhatalmat magukhoz ragadván, kényurakká lesznek, de nem hogy zsarnokoskodjanak, hanem inkább hogy életbe léptessék a bölcsesek által hirdetett javításokat; s ezek és azok egyetértve fogják eszközölni a népek javát, mellyek, örvendve, hogy van, ki helyettük törődjék, gondtalan boldogságot élvezendnek.

Szegény emberi okosság! mi most tudjuk, hogy másféle veszélyek közelgtek fenyegetőleg, mellyek meg valának változtatandók rendét a haladásnak, a tanúltak tudományainak, a királyok gyakorlati alkalmazásainak, úgy mint Róma igényeinek; s hogy a tudósok által sugallt, a királyok által kezdeményezett sok részleges javítások minden fontosságukat el fogandották veszteni az általános felforgatásban, melly újjászülendő vala a társadalmat. A tisztábban látók már atyáink korában is jó leczkét vehettek, tapasztalva, miként dűlnek össze egyszerre a rögtönzött épületek. Toscanában kevésbbé történt ez mint másutt, mert valójában az újítások nem érintették a gyökeret, s bizonyos jóakarató tétlenség előkészítette a népet azok elfogadására. Mindazáltal ama rohamos újításoktól megcsömröltek a szellemek; a toscanai Romagnát sujtó földrengésekben, az állandó ködökben, a járványos betegségekben a Leopoldféle újításokat kárhóztató égi harag jeleit akarták látni; általános volt az elégtelenség Leopold irányában, annyira, hogy visszaóhajtották a Medicik korát¹⁾; s midőn eltávozott (1790 jun.), hogy a császári trónra üljön, mellyen olly sokkal kisebbnek vala feltűnendő, s ajánlotta volna a kormányzásnak „sohasem tanúsítani engedékenységet a római udvar iránt; midőn joghatóságról vagy tekintélyről van szó, különösen az egyházi dolgokban és kötelezettségi ügyekben,“ élénk ellenmondások hallatszottak; Pistoja lázongva követelte a Ricci-féle újítások eltörlését; Livornóban a hordárok bántalmakra ragadtatták magu-

1) Bizonyítja azt Zobi, az ő igen meleg magasztalója, *idéz. mű.* II. k. 357. lap; s azval végzi, hogy a toscanaiak „igen keveset kivéve, közönyösen s némellyek benső örömmel látták őt távozni.“ 510 lap.

kat, főleg a héberek ellen, kiknek ghettóját (zsidó útcza) feldúlták volna, ha az érsek eléjük állva, ki nem jelenti, mikép csak az ő testén keresziül törhetnek be abba; más városok utánózták a példát, s a többi között maga Flórencz is, melly pedig két és fél század óta elszkott a népakarat illy zajos nyilvánulásaitól: s akkor lehetett látni, mi egy kormány erő nélkül, s hogy az elégedetlenség elnyomására elégségesek-e a poroszlók és kapuőrök.

Leopold, akár mert gyanakodóvá tette őt a francia forradalom, akár mert kiábrándított a valóság által, zsarnokilag járt el az utolsó időben; visszaállította a halál-büntetést a politikai vétkeesekre, azt mondva, hogy csalódott: száznolcz egyént, s közöttök kilencz nőt védelem és nyilvánosság nélkül íteltetett el; s nem elégedve meg ezzel, sokakat közülök a messinai gályákra vitetett ¹⁾; árváikat és öreg szüleiket azonban, számra mintegy ki-

¹⁾ A kormányzósághoz intézett sürgönyében Leopold keserűen panaszkozik, hogy egy rövid óra alatt leromboltatott műve, mellyet annyi éven át alkotott. Szigorú vizsgálatokat rendelt el, s meghagyta, hogy a bebörtönözöttek „nápolyi hajókra szállitassanak, mellyek el lesznek látva udvaruktól a foglyok sorsát érdeklő szükséges utasításokkal. Azoknak kell átadni minden bebörtönzöttet, tekintet nélkül a vétség kisebb vagy nagyobb fokára és senkit nem véve ki, férfiakat és nőket, bármilly állapotúak legyenek . . . S mivel akkor, midőn én a toscanai büntető törvények reformját eszközöltem, úgy hittem, hogy a nemzet szelid és nyugodt természetét tekintve ama módon foganatosíthatom azt, most pedig megcsalatra látom magamat, legnagyobb kedvetlenséggel bár, kénytelen vagyok meghagyni a kormány-tanácsnak, hogy mielőbb tegyen közzé egy kiáltványt, melylyel, kifejezve ezen okaimat . . . kénytelennek látom magamat visszaállítani a halál büntetést miadazokra nézve, kik elég vakmerők lesznek lázítani a népet, vagy annak élére állani, hogy kihágásokat és rendtelenségeket kövessenek el;“ jun. 17. 1780. — S a másikon, jun. 21-ről: „Mivel a nép azt mondotta, hogy ki akarja szabadítani a bebörtönzötteket, a tanács őket a Belvedere erődbe fogja átszállítani, mellynek kapuihoz ágyúkat állítand, Livornoból rendelvén oda a tüzérseget. A hatezer fegyveres . . . szét fogja oszlatni a népet, ha ez fellázadna vagy csoportosúlna, még tüzelve is rá.“ — S 24-ről: „Se a tanács, se bármely más bíró ne avatkozzék a kegyelem-adásba vagy a büntetés átváltoztatásába, nekem tartván azt fel . . . s nem akarván ez úttal senkit kegyelemben részesíteni.“

Ezen és a következő sürgönyöket Zobi hozza fel; mindazáltal panaszkozik, hogy szigorú voltam Solonja iránt. A nézeteltérés szabadságnak jele; de a *hizelgni* szó aljas, s könnyén a fejedelmek magaslatóira szállitathatók az vissza.

III. kötetének 25. lapján ő maga mondja, hogy Leopold „fiával a nagyherceggel meggyezett jeles barátja (Ricci) feláldoztatása iránt; kire nem volt többé szükség“ s hogy „beszélték, miként a császár, c. elfogással ölvé, Riccitol

lenczvennégyet, ótalmába fogadta. Alsóbb osztályú embereken töltve boszúját, megkímélte a főket; egyszersemind a nép haragjának engedte át Riccit és Giannit, kik annyira hívei voltak neki; mindazáltal megtiltotta vallási dolgokat tárgyazó bármilly iratnak kinyomatását a kormány placetje nélkül: aztán fia és utóda által elismervényt állítatott ki magának 1,113,562 tallérról, mint magán adósságról, a nélkül hogy czímet hozott volna fel arra, s feledve, mennyi kárpótlást követelhetett volna ötöle az állam ¹⁾.

III. Ferdinand.

Utóda III. Ferdinand, hogy kedvessé tegye magát a nép előtt, sok visszaélést fölelevenített, mellyeket atyja megszüntetett: rendeletekkel módosította a Leopold-codexet, visszaállítva a halálbüntetést az állam-vétkekre, mintha a túlságos szelidség lett volna oka a lázadások és nyugtalanságoknak s a rablók elszaporodásának: a helyett mérsékeltettek az erkölcstelenség ellen hozott törvények, mellyek házi kutatásokra is felhatalmaztak; korláteltatott a bírák s a rendőri törvényszékek önkénye, mellyek rövid úton korbácsütésekre, számkivetésre és belebbezésre is ítéltettek; újból megszorított a kereskedelem, s ennek folytán drágaság állott be az élelmi szerekben, míg nem Ferdinand felszabadította a bel-forgalmat.

A három érsek kérte Ferdinandot, törölje el a Leopold-féle törvényeket. Ő tanácskozást tartott e tárgyban; s többi között azt felelte, mikép nem látja méltányosnak a papság abbeli kérelmét, hogy szentelendők felől értesítéseket ne a poroszlók adjanak, kiknek jelentései (mondá) tekintetbe vétetvén és okosan felhasználtatván, előnyös szolgálatot tesznek; s ugyanazért semmi ok nem látszik fenforogni, miért kellene a kormánynak azok iránt bizalmatlansággal viseltetnie;“ rajta volt, hogy a püspökök úgy tekintsék magukat, miként a többi állam-tisztviselők, s hogy egyedül a souverain kegyéből folyók gyanánt ismerjék el a nekik részben visszaadott jogokat, millyenek a tonsura feladása, missiók engedélyezése, a megyék látogatása. Egyébiránt Ferdinand, kevesebb kémmel, atyja nyomdokait

---

leveleket vett vissza, mellyek emonnek kezei között maradvá fegyverül szolgálhattak volna ellene. Ha ez igaz, miként hinni okunk van, kedvünk ellenére is kénytelenek vagyunk beismerni, mikép nagyon eltanulta aljas kegyenczétől Chelottitól a nyomorú poroszló-tudományt.“

¹⁾ Zobi, II. 561.

követte; s toscanná lévén, elkülönözte az ország érdekeit az osztrák házáétól.

Velence.

Velence a passarowitzi békeszerződés által megfosztatott Moreától, s azon határok mögé szorítottatott vissza, mellyek között egész bukásáig maradt. Birtokát képezték: a dogeság, vagyis a lagunák szigetei és környéke; Padua, Vicenza, Verona, Brescia, Bergamo, Crema, Polesine di Rovigo tartományok, s a Marca Trevisana, melly Feltrét, Bellunót, Cadoret foglalta magában; öblétől északra Friaulj és Istria; keleten Dalmácia a hozzátartozó szigetekkel, Albania egy része, vagyis Cattaro, Butrinto, Parga, Prevesa, Vonizza területe; a Jóni-tengeren Corfu, Paxos, Santa Maura, Cephalonia, Theaki, Zante, Axos, a Strophadok és Cerigo. 1722-ben az országos okmányok szerint Velence népessége négy millió ötszáz ezer lélek, jövedelme hat millió ducat¹⁾, s adóssága huszonnyolcz millió volt.

A kormányzati souverainség a nagy-tanácsot illette, melly a huszonötödik évökét betöltött összes patriciusokból állott, s olykor ezer kétszáz tagot is számított; rendes esetekben a tanácskozáshoz kétszáz, fontosabb ügyek előfordultával nyolczszáz tag kívántatott, hogy kizárassék az összebeszélés és nagyravágyó fondorlatok lehetősége. A kormány a Senatusra volt bízva, s évenként a nagy-tanács által választatott, és százhusz tagból állott a hivatalban lévő patriciusokon kívül: a végrehajtás a Signoriát il-

¹⁾ A ducat értéke 4,19 lira. Ime az 1783-iki mérleg:

Bevétel: bérletekből	1,399,613 ducat
vámok az uralkodó államban	1,469,523 "
a szárazföldön	1,016,677 "
Dalmáciában	29,335 "
a Levanteban	94,564 "
adók az uralkodó államban	562,444 "
a szárazföldön	510,634 "
Dalmáciában	66,722 "
a Levanteban	84,503 "
A kiadás volt	6,624,669 "
melly összegből a szárazföldi és tengeri hadseregre s az örödményekre kiadatott	2,097,618 "
Közlötásra	51,812 "
Középitkezésre	119,255 "

A velencei államnak a múlt században körülményes leírását adta a jezsuita Tentori.

lette, melly testületet a doge, hat tanácsos, a Quarantia három főnöke, és tizenhat tudós képezték; az igazságszolgáltatást a négy választott törvényszék kezelte; ezek közül a három polgári, s egy a fenyítő Quarantiát képezte, mellynek elnöke a Signoriában, tagjai a Senatusban foglaltak helyet. A köz-ügyködést e törvényszékeknél az avogadorok vitték. A Tizek évenként választott tanácsa gyakorolta a rendőrséget, s kebléből egy évi időtartamra két fekete, s a Signoriából nyolcz hónapra egy vörös inquisitort választott, kik az állam-inquisitiót alkották.

Az istenkáromlás megtorlására rendelt tisztviselőség (esecutori contro la bestemmia) a szinielőadásokra ügyelt fel, s megiltotta a vallásos tárgyúakat. A kilencz tagból állott Sz. Márk-procurátorság, melly a doge után legkitünőbb tisztség vala, az ajtatos intézmények s a végrendeletek fölött örködött; a procuratorok ingyen, élethossziglan szolgáltak, s minden egyéb hivataltól felmentettek, kivéve a követségektől koronás főkhöz. A dogén, s a Sz. Márk-procuratorokon kívül minden egyéb tisztviselőség csak bizonyos időre adatott, s olly nagy volt számuk, hogy a nagy-tanács hetenként kilencz választást is eszközölt, azokon kívül, mellyek a senatushoz tartoztak. A tisztviselők csekély díjakban részesültek; a tartományi és udvari hivatalokban, mellyek tisztességgel és költséggel jártak ¹⁾, a patriciusok költséget nem kimélve tartották fen hazájuk és önmaguk tekintélyét. A nemes családok között nem volt sem elsőszülöttségi, sem czim, ruha vagy más egyéb különbség; mindazáltal némelly családok biztosították maguknak a kitünőbb állásokat, s védenczeket szereztek a szegény patriciusok közül, kik Barnabotáknak nevezettek ²⁾; s illy módon föléje kerekedtek a nagy-tanácsnak, s a senatushoz ragadták a főbb hivatalokra való nevezés vagy legalább ajánlás jogát; húzás-halasztás által akadályozták a nagy-tanács működését; aztán magától a senatustól is minden ügyet a col-

¹⁾ Bergamo, Brescia, Verona, Vicenza, Padova, Treviso podestái, az udinei helytartó, Dalmacia főgondnoka (proveditor), a római, madridi, bécsi, párizsi követek, a nemes (nobile) Pétervárott, igen csekély fizetést húztak s önkényes jutalmakban részesítették. Csupán a konstantinápolyi tiszt-állomás gyümölcsözött bőven, a köztársaság terhelése nélkül.

²⁾ A San Barnaba egyháztól, melly körül laktak. Ezek a főbb családok ifjabb fiaiól s azon családoktól származtak, mellyek a chiggiai háború alkalmával vétettek föl a patriciusok közé; azon családok, mellyek a candiai háború folytán jutottak az arany könyvhöz, még mindig elég gazdagok valának,

legium, s végül az inquisitorok jogkörébe vontak. E szerint egy törvényszék nőtte ki magát kormányvá, mely nem ismert korlátokat és mellytől nem volt felebezés. Hogy ezt elérjék, az arany könyvet zárva kellett tartaniok az új nemesek előtt, kik szabadabb eszméket hozhattak volna forgalomba, s kik egy harmadik rendet képeztek eredeti polgárok néven; maga a nép is polgárokra és köznépre oszlott, melly utóbbinak csak a bel-kereskedés és bizonyos műfoglalkozások voltak megengedve; minden város-hatod kiváltságokkal és saját közigazgatással birt, s ugyanugy minden műtestület.

Miként minden oligarcha kormány alatt, igen sok volt a visszaélés és gyakori a hűtlen kezelés a hadseregnél és a pénzügyek terén: a szegények, hogy valami hivatalhoz juthassanak, hizelegtek a gazdagoknak, s ezek viszont amazoknak, hogy megnyerjék szavazatukat, mi tág tért nyitott a fondorkodásoknak. A tengeren túli birtokokban még nagyobb volt a rendetlenség; a hivatalnokok pénzt zsaroltak s árúba bocsátották az igazságot, a mellett hogy elpazarolták az összegeket, mellyeket a köztársaság az erődök és kikötők fentartására utalványozott. A szárazföldön merész és czivódó szellem kapott lábra, melly gyakoriakká tette a verekedéseket és gyilkosságokat, s az illustrissimik nagy hatalmaskodást üztek ott, miért a plebejusok úgy kárpótolták magukat, hogy mindenki zsarnokoskodott a maga kis körében. De ha a tartományi nemesség, mellőztetve látván magát a velencei miatt, rossz szemmel nézte a kormányt, a köznép mindig jó akaratot és tiszteletet tanusított az iránt. A fővárosban szándékosan tápláltatott a romlottság, hogy az elméket elvonják a közügyektől¹⁾; melly eljárásnak annál károsabb befolyása van, minél kevésbbé hozatnak egyéb érdekek által mozgásba a szellemek. Jóllchet a szokások különféle védnökségi fokozatok²⁾ megállapításával közelebb igyekeztek vinni a nemeseket a plebejusokhoz, amazok gögje

---

¹⁾ Közmondás volt: „Reggel egy miecske, ebéd után egy kis zene, s este egy nőcske.“

²⁾ Kik ugyanazon nevet viselték, már úgy tekintettek, mint némileg összeköttetésben állók. A patriciusok keresztségeinél keresztkomáku mindig több szolgált kettőnél, s néha számuk százötvenre is felment, s mindig plebejusok voltak; úgy hogy a papaak számíztési terhe alatt kötelességében állott szigorú felhívást inténni a jelenlevőkhez, hogy ha valamely patricius volna kösöttök, az távozzenek.

arányban állott emezek semmiségével, s páholyaiból leköpködték a földszinti közönséget. Ama sötét szellemű Tizek törvénytseke, melytől Montesquieu irtózott, s melly napjaink regényiróinak olly sok rémképet szolgáltatott, aljas kém-intézménynyé süllyedt alá, mellynek egyedüli törekvése vala akadályozni az erős jellemek kifejlődését s a szabályszerűség némi színezetét adni a rossz erkölcsöknek. E törvénytsekek egy ízben kiűzte, de rögtön kénytelen volt visszahívni a mi igen érdemes kéjhölgyeinket, mert ezek házai, vagy a kolostorok társalgó-terme szolgáltak az egyedüli szabad gyűlhelyekül, hol, minthogy kémeket tartott ott a kormány, ennek részéről minden ellenzés nélkül jöhettek össze az emberek zenét hallgatni, vacsorálni, udvarolni. Erkölcstelenségek küzdhelye vala a Ridotto, hol hatvan, hetven asztal körül dobatott kockára eszeveszett játékban a vagyon; az elnökösködés e játékbarlangban kizárólag a nemeseket illette, kik díjaztatva a társaságok által, vendéghajjal és tisztviselői talárban voltak jelen, míg a többiek mindnyájan álcát viseltek; s követek és miniszterek mentek oda keresni a gazdagsági álmok s a kétségbe ejtő aggályok váltakozatait. Midőn a Ridotto 1774-ben bezárattott, a játékosok magán-casinok százaiba vitték be e förtelmet, mellyek annál nagyobb romlást okoztak, mert nem volt rájuk felügyelet¹⁾.

---

¹⁾ Verona is birt egy híres casinóval, mellyben 1773-ban néhány nő a zokottnál kevésbbé bő kává-szoknyában jelenvén meg, botrányt okoztak; az egész város pártokra szakadt mellettök és ellenök, s annyira tűzbe jöttek a szellemek, hogy lecsillapulásukra idő engedés végett bezárattott a casino. Nem használt, s az ügy a köztársaság legfőbb ítélőszéke elé vitetett, s a jőnevű tudós Giuseppe Torelli komoly védbeszédeket irt e tárgyan.

Valamennyi utazó beismeri, mikép a játék-szenvedély általános volt Olaszországban; s lord Marlborough 1760-ban nyolcz havi tartózkodása alatt Turinban nyolcz ezer aranyat vesztett el a plarao-játékon. A nép részére a genuai sorsjáték szolgált, melly ott már 1550-ben kezdetét vette (XI. könyv 146. lap). Fel volt osztva leányok és senatorok sorsjátékára; amannál száz leány neve játszott, kiknek jegyajándék járt, ha nevék kijött, s a kihuzandó névre fogadásokat tettek; a másikonál mindazok nevei zacskóba tétettek, kik képesítve voltak méltóságokat nyerni el, s a kihuzandó nevekre játszottak. Évenként tizeszer történt a húzás Genuában, kilencszer Rómában, ugyanannyiszor Nápolyban, tizenháromszor Milanóban, tizenötször Turinban; s volt, ki felhasználta az időköz, hogy távirati uton Nápolyba küldje a Rómában már kihuzott neveket, s illy módon tegyen szert nyereségre. Azután egyszerűsítették a játék, számok alkalmaztatván a húzásnál ambo, terno, quaterno, quinterno összetételekben.

Baffo.

Az erkölcsök romlottságának kiáltó jelle, hogy diadalt aratott ott Baffo, ki hazai tájszóláson kezelve a kéjházak mű-kifejezéseit, a bujaság saráival dobálta az ajtatosságot, a becsületet, az erényt; trágár jelképeket honosított meg a társalgó-termekben s az oltárok fölött; szerelmi kalandokra, játéokra, a csábító gondolat s a szemérmetlen álca¹⁾ által kínált könnyű élvezetekre bátorította az embereket, éltette a bünt s tagadta Istent, hogy „az arany-kor szent egyszerűségével helyettesítse“ annak tiszteletét. Mindazáltal jó társaságokban forgott, s ama tiszteletben részesült, melyet olykor a félelem sugall. Bántotta ez a haza és vallás iránt lángoló szeretettel viseltető Labiát, ki ugyanazon fegyverekkel küzdött az idegen eszmék betörése, az erkölcstelenség, a színház-szenvedély, a cicisbeismus s a zárdák eltörlése ellen, mialatt a kéj- és játék-házak türetek. A botrányok féktelensége túlságosan szigorú rendszabályokra vezetett; bezárattak a kávéházak, sokasítottak a fényűzést korlátozó törvények, eltiltattak az istentelen könyvek; de csakhamar felülkerekedik a betörő divat; ismét megnyílnak a kávéházak; a köztársaság által adott nagyszerű ünnepélyek soha nem látott pompával tartatnak meg; s a színházak fényre a világ minden színházait felülmulják.

Igen szigorú törvény tiltotta a nemeseknek és tőlök függőknek érintkezni a Velenczében székelő külföldi miniszterekkel, és azok családjával; úgy hogy ha valaki ünnepélyt rendezett, melyből ki akarta zárni a meg nem hivottakat, a kapuhoz egy szolgát állított valamely külföldi követ egyenruhájában. A doge elszigetelten élt, a nagy óvakodás folytán, melyet állása parancsolt. Igen keveseknek engedtetett meg az utazás, miért is az erkölcsök megőrizték eredetiségüket. A Barnaboták közül, kik, miként szabad államban általában a szegény nemesek, igen veszélyes osztályt képeztek, s kiknek egyik kiváltságuk vala, hogy nők czindeltafota

---

¹⁾ A *mask*, mi jellemzője Velenczének, az úgynevezett tabarro vagy bauta köpenyből, két szarvú kalaphból, s az arcot félig takaró fekete álczából állott. Megengedetett octóber 5-től decz. 16-ig, aztán sz. Istvántól kezdve egész farsangon át, továbbá sz. Márk napján, a menybemeneteli vásár tizenöt napján keresztül, a doge-választás, annak ünnepélyes lakomái, s más rendkívüli ünnepélyek és fejedelmi érkezések alkalmával. Illy alkalmakkal a patriciusnak szabadságában állott letenni a talárt és vendégbajat, s álczával arcán vagy a moudott kalapban járni-kelni, sőt beszélgetni is a külföldi ministerekkel a piacon, casinóban, színházban.

ruhában koldulhattak, tányér-nyalók, rablók, játékosok, ügy-sürge-
tők, a választásoknál szavazat-kereskedők kerültek ki. Kényte-
lenek lévén mozogni, hogy élhessenek, a köztársaságban is zava-
rokat támasztottak. 1762-ben összeesküvés jött létre közöttök,
mellynek célja volt felforgatni a köztársaságot, s megbuktatni az
inquisitorokat; 75-ben ismét megkísérlették azt, s még veszélye-
sebben 82-ben, de az ottani erőteljes törvénykezési szervezet mind
e mozgalmakat elfojtotta. A nép, melly az aljasságig tisztelet-
adó, lehetőleg igyekezett kerülni minden összeütközést ez inkább
gögs, mint bántalmazó nemesekkel, s félrehúzódva a patriciusok-
tól vidáman, szükségeket nem érezve és dicsőség nélkül élt.

Tehát az állam a városban, a város néhány családban ösz-
pontosult, s egyedüli erő az engedelmeskedők gyengesége vala.
A külpolitika csak mint ohajtott zsákmányt tekintette most már
Velenczét; a török békét hagyott neki, legfelőbb hajóit támadta
meg olykor; a berbérektől adóval vásárolt nyugalmat. Ama
senatorok magasztalt okossága csupán arra szoritkozott, hogy fen-
tartsa Velence semlegességét az Olaszországban hadakozó hatal-
mak között, s illy módon folytonosság biztosittassék a kereskede-
lemnek azokkal. A szolgál-tartományok fölkelésétől való félelem
miatt igedenkedtek a háborútól. Velence nem akart állandó és
nemzeti hadsereget tartani, miként Európa egyéb államai; s a
háborúkban is lehetetlenítette a vezénylet egységét az által, hogy
proveditorj rendelt a tábornokok mellé.

Az örökösödési háborúban nem vett részt, s hozzájárulása
nélkül daraboltatott fel Olaszország. A hatalmak megsértették te-
rületét, valahányszor érdekek úgy hozta magával; angol és osztrák
hajók hetykélkedtek az öbölben, melyet övének nevezett; s
a császár Triestben szabad kikötőt nyitott, erődítményekkel és
hajógyárral. A nagy szükségekre tartogatott pénzalapok föle-
mésztettek, s az adósság kétszáz millióra emelkedett; s kölcsönö-
kért idegenekhez is kénytelenek voltak fordulni, daczára az ezt
tiltó törvénynek. A kereskedelem árnyékát is alig őrizte meg az
egykori virágzó állapotnak, sőt mintegy megbélyegzett gyanánt
tűnt fel, el lévén tiltva a nemceknek; mit későn akartak jóvá
tenni 1784-ben üzletre ösztönözve az urakat. A kereskedelmi
tengerészetnek nem volt több négy-ötszáz hajójánál; a katonai
tizenkettőt számított a tengeren, s huszat épülőfélben. Iszony-
ból az újítások iránt, a hajók régi minta szerint készítették ¹⁾;

¹⁾ Angelo Emo 1755-ben első tett kísérletet egy 74 tonnányi hajóval,

titokban tartattak a vegyészeti folyamatai; titokban a hajógyártás körül dívott gyakorlatok.

Távol legyen tőlünk az akarat bántalmazni Velencét, hogy mentegessük azt, ki elárulta; de úgy hisszük, igen közel áll a bukáshoz minden olly hatalom, melly vonakodik az idő által megkívánt ujításoktól. Sietünk elmondani, mikép 1735-ben a város szabad kikötőnek nyilvánított, utánzásául annak, mit Ausztria Triesttel, s a pápa Anconával tettek. Goldoni, visszatérve utazásaiból, örömmel látta Velence szép világítását, mialatt az általa meglátogatott városok utczáin még mindig sötétség uralkodott ¹⁾. 76-ban Macaruzzi építész a vásár-helyiséget készítette el, melly épület olly ügyesen volt összeszerkesztve, hogy öt nap alatt föl lehetett állítani, s szétszedésére nem kellett több három napnál. 70-ben a senatus 1328-tól kezdve mind összegyűjtette a kormányzati elv-szabályokat, mellyek a hübéri codexet, vagy inkább az e tárgyú törvények gyűjteményét képezték: 86-ban a kereskedelmi tengerészetet érdeklő codex tétetett közzé, melly valódi új törvény volt; a vizekre felügyelő tisztviselőség szintén egybegyűjtette a kikötőket és lagunákat érdeklő összes rendeleteket: a bányászatot illető első szerves törvények Velenczének köszönik létüket (1679 márcz. 6 és 1784 sept. 18), s munkába vétettek a polgári és bünygyi statutumok, mellyek 89-ben lettek a senatus elé terjesztve. 75-ben ismét megnyitattott az aranykönyv husz évre, melly idő alatt negyven szárazföldi vagy más egyéb család irathatta be magát tiz ezer ducát évi jövedelem s négy nemzedéki nemesség kimutatása mellett. Csupán hat jelentkezett: de az oklevéllel nem adatik meg a hazaszeretet és nagyság hagyománya.

Mindez mutatja, mikép Velence nem volt még valami nagyon elaggva, bizonyítja azt Emo tengernagy hadjárata a barbarusok ellen; bizonyítja a murazzik óriás műve, e márvány gát a tenger ellen, melly *aus romano, aere veneto* 1744-től 82-ig épült. S megemlítem a fényes fogadtatásokat, mellyek az egész államban VI. Piusnak rendeztetek, midőn e pápa Bécsbe zárandokolt ²⁾.

---

melly összekötött árbocokkal volt ellátva; mert előbb a főárbocok is egyetlen fenyőszáלבól állottak, mellyek legmagasbjait az avronzói és cansiglói erdők szolgáltatták.

1) *Mém.* I kötet. 253. lap.

2) Dániai IV. Fridrik, svéd Gustav, Péter czár, II. József tiszteletére szin-

A többi köztársaságok is helyhatóságokká szállottak alá, megfosztatva politikai fontosságuktól. Alberoni bibornok egy ízben merényletet követett el San Marino ártalmatlan függetlensége ellen (1739); de az emelt panaszok rábirták a pápát annak visszaállítására.

Lucca.

Luccában a romai *censura* vagy az athenei cserépszavazat helyét a *discolato* pótolta, hogy oltalmazza a gyanakodó szabadságot; ugyanis, ha valamely polgár a nemesek vagy a nép közül túlnyomó gazdagságot vagy érdemet szerzett magának, a senatorok czédulára irták nevét, s ha huszonötön egyeztek, az olyan féktelennek (*discolato*) tekintetett, s számkivetésbe küldetett. E nyomozás, melly minden két hónapban ismételtetett, s melly nem a vétket hanem a vétek lehetőségét büntette, gyanakodást szülvén, ártalmára volt a társalgás nyíltságának, s arra vitte az embereket, hogy a középszerűség homályában vonják meg magukat. Birákül idegenek alkalmaztattak, s letelvén hivataloskodási idejük számadásra vonattak. A legkisebb részletekre kiterjeszkedő szigorú költsékezési törvények hozattak ¹⁾, s hogy „akadályoztassék a pénz kivitele az államból,“ még 1748-ban is megtiltatott a nemeseknek „úgy a férfiaknak, mint a nőknek más mint fekete színű ruhát viselni, még nász-ünnepélyek s esküvők alkalmával is“; eltiltattak az idegen posztók, harisnyák, szalagok, dísz-rakványok, vagy mi az államon kívül készült; kinek birtokában illyesmik voltak, használhatta azokat a vidéken, míg el nem nyűttek. 62-ben megújított a rendelet, számüzetési büntetés szabotván az azt áthágó nemesekre, s ötven tallérnyi pénzbírság a szabóra, ki idegen anyagból varrta ruhát. Egyébiránt pártfogásban részesült az ipar, s a közigazgatásban ügyképességet szerettek maguknak az emberek. Az eredeti polgárjoggal bíró családok száma, melly 1628-ban az arany-könyv bezáratása alkalmával kétszázhuszonnégyre ment, 1787-ben nyolczvannyolczra alászállottnak találhatván, elhatározottat, mikép legalább kilenczvenre emeltessék, ide nem értve tíz, személyes nemességgel bíró családot, mellyek a kihalt régiek helyébe léptek.

---

tén rendeztettek ünnepélyek, mellyeket *Cicogná* irt le *Iscrizioni venete* czimű munkájában.

¹⁾ Nehányat Minutoli tett közzé, *Archivio storico*. vol. X.

Sardinia.

III. Vittorio Amedeo, ki negyvenhét éves korában jutott Sardinia trónjára (1773 febr. 20), igen rossz levén hangolva atyja ministerei ellen, elbocsátotta őket, s mindenekelőtt Boginót. Az újításoktól nem irtózott, de fejébe vevén utánozni II. Fridrik porosz királyt, teljes béke idején számos katonaságot tartott és erődöket építtetett annyira, hogy megrongálta a pénzügyeket, s a már különben is büszke és hatalmaskodó aristokrátiának új erőt kölcsönzött az által, hogy csupán nemeseket bocsátott hivatalokra. Javitotta az utakat és a nizzai kikötőt; öntöző csatornákat húzattott; Turinban sok épületet, észleldét, síremlékeket emeltetett, s bevitte a világitást; a tudományok akademiáját, melly Lagrange, Saluzzo és Cigna magán alapítványaikból keletkezett, megerősítette s világiasított apátságokkal javadalmazta; jóváhagyott egy földmívelési társulatot; eltiltotta a templomokban való temetkezést, s Gerdil tanácsára a páviai egyetem látogatását, melly tűzhelye vala a jansenismusnak, bár a turini egyetemen hasonló színezetű tanokat engedett előadatni. Új rokonságot kötött a Bourbonokkal, magának V. Fülöp egyik leányát s fiának madame Clotildét, XVI. Lajos nővérét¹⁾ jegyezvén el, saját két leányát pedig eme fejedelem két fivéréhez adván nőül.

Igy szilárdult e monarchia, az egyedüli, melly nem szenvedett forradalmakat és dynastia-változásokat. S minthogy kezdettől fogva fölsimerte, mikép fegyverekkel érvényesíteni magát van hivatva, az egyedüli volt, hol fentartatott a harczias szellem harminczötezer katonával és tizenöt erődített helylyel. IV. Károly Emmanuel (1796. okt. 18.) kormánya idején egy katonai iskola virágzott ott Alessandro Papacino de Antoni felügyelete alatt, ki annak használatára *Architettura militare, Esame della polvere, Uso delle armi da fuoco, Artiglieria pratica* czimű s több más műveket irt, mellyek francziára is átfordítottak; azonkívül leírta az 1753-iki háborút²⁾. Bertola ugyanazon időben az erődök védelme és ostromáról tartott oktató előadásokat, s felügyelt a Brunetta építésénél, melly bámulatos erőd elzárta a francziák előtt Susa völgyét.

¹⁾ Meghalt 1802-ben szentség hírében.

²⁾ Prospero Balbo, dicőitvén őt *Memorie accademiche di Torino*-ban (1805. 283. lap.), előadja, milly sokat tett Piemont az erődítés és tűzértség tudományának előbbvitelére.

Genua, melly jól meg vala erősítve, nem tartott többet másfél ezer fegyveresnél; ugyanannyit Modena; az említett szám kétszeresénél kevesebbet Parma; két százat a békés Lucca; négy ezret Toscana; öt-hat ezret a pápa, erődökkel a Pó mentén; Anconában és Civitavecchiában. Velence megerősítette Peschierát, Legnagót, Palmanovát a szárazföld felé, Zarát és Cattarót Dalmáciában, Corfut a jóni tengeren; arsenálja még mindig gazdag lévén, néhány hadihajót tartott fölszerelve, de kétezerre menő katonasága idegenekből állott. Nápolyban Tanucci a papok üldözésével lévén elfoglalva, kevés figyelmet fordított a fegyverekre; mindazáltal jó nevet szereztek ott maguknak Giuseppe Palmieri az *Arte della guerra* szerzője, San Severo herceg, ki új hadászati rendszert hozott javaslatba, s Alfonso de Luna, ki *Lo Spirito della guerra* című munkát s más egyéb értekezéseket írt, mellyek II. Fridrik dicséretét érdemelték ki. IV. Ferdinand még mint herceg kedvét lelte a katonákban, hadapródokban, tengerészetben, gyakorlatokban, s az irlandi Actont hívta meg a hadsereg újjászervezése végett. Ez valóban eltörölte ott a kiváltságot; miként Austria, a testőrséggel a gránátosakat bizta meg; elbocsátotta a szegődött schweiziakat; két ezredre szállította alá a spanyolokat, irlandokat és flamandokat; megtartotta a görögökből állott macedon királyi ezredet, egy zászlóalj albán vadászt csatolván ahhoz; értelmes tiszteket küldött külföldre, hogy eltanulják a jobbat; a katonai tantestek részére két akademiát rendeztetett be, jó tanárokkal; Franciaországból és Schweizből mérnökari, tengerészeti, hadszertári tiszt-tanárokat hívott meg, s Capuában gyakorlatokra tábor-helyet állított. De mindez idegenek költséges és haszontalan reformokat akartak eszközölni, s magukkal hozott egyének kezére játszották a tiszt-i állásokat, mellyeket becsületes szolgálataik fejében hasztalan reméltek a honiak. Acton, roppant költséggel, gályákat és sorhajókat is állított ki, holott előnyösebbek lettek volna könnyű vizi-járművek a Siciliával való közlekedés céljából, s hogy akadályoztassanak a berberek a partok háborgatásában; sőt a kereskedő hajóknak nem engedtetett meg ágyúkkal látni el magukat, miként az angolok.

Lombardia.

Lombardia, mellyet Mantua és Milano erősítettek, nem tartott többet zsoldjában négy ezer embernél, kik a börtönökből vagy toborzás útján szedettek össze, s megvásárolható sörredék voltak. A francziák 1705-ben megkisérlették ott a

kényszerujonczozást, de hasztalan; midőn Mária Theresia 59-ben ismét kísérletet tett azzal, az ifjak elfutottak; II. József fölmentette az ujonczozás terhe alól e tartományt; s midőn, kitörvén a forradalmi háború, II. Ferencz ezer háromezres ujonczot kívánt, hogy kiegészítse a Belgiojoso és Caprara-féle két olasz ezredet, az állam, megörzendő mentességét, évi százezer zecchinót ajánlott fel a háboru tartamára. Mindazáltal alig hogy megváltoztak az idők, az olaszok repültek a zászlók alá; 1801-ben a cisalpini köztársaság huszonkét ezer harczost állított ki; az olasz köztársaság hatvanezernyi tartalék-sereget szervezett; állandóan bajtársak voltak a francziák balszallagzatu dicsőségeiben, s 1812-ben hetvenötezer olasz állott fegyverben, és negyven ezren mentek elveszni Oroszországba, miként egy idegen mondja, szentjeiket hiva segélyül, de hősök módjára.

Egyébiránt ama negyvenötezer évi béke idején az olaszok aránylag nem tettek oly előhaladást, mint más kevésbé kedvező viszonyok között létezett népek. A szépművészetek javítottak, de nem jutottak virágzásra, mert a gazdagok inkább haszontalan fényűzésre pazarolták pénzüket, a községek a kormányra hagyták a költsékezt, s a megfogyatkozott vallásosság nem buzdította a művészeket. A nemzeti jellem kiveszésének bizonyítéka a franczia izlés, melly általánossá lett. S valóban a hazai érdekek gondja, melly fölkelte és hátoritja a szellemet, az atyai kormányokra hagyatott; a szabadelvű eszmék csak a hatalom engedélyével hirdettek, s ugyanazért hatálytalanok voltak, s nem akadályozták, hogy a kormányok zsarnokiak ne legyenek; a nép pedig mivel sem törődött, nem küzdött, nem vetközte le az erkölcsi féltékenységet, s nem birt érzékkel a hirdetett tanok szépsége iránt. Az encyclopaedistákat nálunk a jansenisták helyettesítették; ha egy jezsuita bírálatot merészelt mondani Dante fölött, emiatt nagyobb zajt ütöttek, mint hogyha valamely bölcsész magát az Istent támadta meg; versengettek, hogy fentartsák a pápa jogát a poroszka lóhoz, mi alatt az evangelium veszélyben forgott. A számos zárdák segélyezték a szegénységet; de meggondolatlan alamizsnálkodásukkal növelték azt; a földmívelés magára vonta a kormányok és tudósok figyelmét, de akadályoztatott a hitbizományok és holt-kezdek által; az adó csekély volt, de a pénzügyek jósága nem az adó összegétől, hanem attól függ, mennyiben fordítatik az a nemzet előnyére. A városokban puha finomság, cicisbeismus, lakmározás-és kényelem-szeretet uralkodtak; az igen gyér sajtót csenevészszé

nem annyira a censura, mint inkább a közönség gondtalan tunyasága tette. Ha egynémelyek olvasták az encyclopaedisták könyveit, vagy mások szabadkőmives páholyokba írták magukat, a legtöbben nyugalomban és gyönyörök között szerettek hirtározni; ohajtották, de nem akarták a javításokat; s II. József és Leopold ujitásai ellenzésre találtak még olly téren is, hol talán elkeltek volna.

József halála után a lombardok, daczára az engedelmeskedés hosszas megszokásának, erélyes felszólalásokat hallattak. II. Leopold, ki szándékaiban jó akaratúnak mutatta magát s nem ijedt vissza az igazságtól, felhívást intézett a lombardokhoz, hasonlót a heroldéhoz Atheneben: „Kinek valami jó tanácsolni valója van, lépjen a szószékre és beszéljen;“ s kívánta, hogy minden város két követet küldjön. Pietro Verri ekkor felkiáltott: „Századok óta nem adta elő magát illy szerencsés esemény e tartományban. Csak alig türetek a közügyeket illető fölterjesztések; ki azoknak előmozdítója vala, készen kellett lennie fondorkodónak, tolakodónak, rajongónak látni magát bélyegeztetni. Most felszólíttatnak, lelkesíttetnek a fiúk az atya, az emberek a souverain ember, a szenvedő lények a könyörületes és erényes uralkodó színe előtt való megjelenésre. Hahogy nem fogunk mindent előterjeszteni, a mi hibánk leund; ha szerénytelen és időnkivüli követelésekkel megrontjuk a közügy hitelét, bennünk lesz a hiba; ha nyomorultul szem elől tévesztve az elveket, a jogosság állandó uralma helyett valamelly ingatag rendszer s régi előítéletek ismétli felelevenítése képezendi törekvésünk célját, egyedül magunk leszünk a hibásak. Nem igaz, mikép a mult nemzedékekre s a miniszteri hatalom önkényes tényeinek egész sorozata által elhülesztett jelenlegi ivadéokra nehezedett hosszas elnyomások semmivé tették s annyira lealjasították a szellemeket, hogy agyrémnek tartatik az erény, s eszelősségnek a haza-szeretet. Ime, közel az idő, midőn tőlünk függend a becstelenség bélyegét sütni neveinkre a történelem előtt, vagy tiszteltekké tenni magunkat és fiainkat a jövő századok szemében . . . . A mult viszontagságok nem hagytak hátra a közönséges lelkekben egyebet félelemnél, s atyáinktól nem kaptunk egyéb irányszabályokat mint az alávetést s az okosság tisztos nevével fölékesített önlealacsonyítást. Az őszinte nyíltság, a haza iránti kegyelet, a jogosság szeretete, a nemes lelkesedés az igazság mellett, egy jó és erélyes szív minden fellángolása véget értek. Gondjait mindenki saját családjá körül össz-

pontosította, s a haza névvel álnokul némely kiváltságos apró testületek érdekei mozdítottak elő, s a haza ellenségeül tekintett, ki tanácsolta a polgárok felszabadítását némely osztályok elnyomása alól. A közönséges emberek, kik illy elveken nevelkedtek s minden állam-eszme hijával vannak, nem akarnak egyebet a rendszer visszaállításánál. Ha az adott első lökésre összedült az, ne akarjuk újból a régi módon fölépíteni. Egy papir lap, melly még csak alá sem iratott az uralkodó által, egy percz alatt megsemmisítette az állam-congregatiót, a helyhatósági testületeket, meg az összes kezelési közegeket, mellyeket atyáink a szükség felsegélése végett állítottak. Tehát az egész régi rendszer ingtag vala, nem alapult alkotmányon, s nem gürdithetett törvényes akadályt a miniszter akarata elé. A lehető legrosszabb tehát, mi bennünket érhetne, a visszatérés lenne illy ingtag állapothoz. A milanói terület azon pillanattól fogva, midőn megszűntek ott uralkodni a természetes fejedelmek, kényuralomnak lett alávétve. E kényuralom némely hatalmas testületek által gyakoroltatott a spanyol kormány fenhatósága alatt; aztán fokozatosan megfosztattak attól, s minden egyetlen ember önkényére bízott. Akadémiai feladat lenne vitatni, a kettő közül mellyik siralmasabb; a miről most szó van, az, hogy szükséges kiemelkednünk az elaljasodás állapotából, mellyben nyögünk, s hogy elégületlen rabzolgákból észszerű alattvalókká kell válnunk és hivekké az új uralkodó iránt, ki emberekké akar minket tenni, s ki méltó rá, hogy embereknek parancsoljon. Végre valahára alkotmány vagyis törvény után kell látni, melly jövőre is sérthetlen legyen, melly biztosítsa az uralkodó utódainak jó és igazelmű alattvalókhöz illő hűségünket, s melly polgárainknak sérthetlen tulajdont biztosítson, mi egyedüli célja minden kormánynak. Kell, hogy az illy alkotmány egy állandó testület kezessége és védelme alá helyeztessék, mellynek érdekében álljon annak megőrzése s melly mindenkor szabadon figyelmeztethesse az uralkodót a merényletekre, miket időjártával a miniszter megkísérelhetne, hogy azt felforgassa.“

E szavak nyomatékossága mutatja, milly nagy jótéteményül tekintették a lombardok uralkodójuk által tanácskozássra történt felszólíttatásukat, ezen első reménysugarát egy szentesített alkotmánynak. A követek csakugyan elmentek Bécsbe és sok más egyéb kérelmeken kívül, mellyek legnagyobb részt az újítások megszüntetését sürgették, egyhangulag esedeztek az általános állam-congregatio visszaállítása végett. Leopold engedett, feljogosítva azt

egy képviselőt tartani Bécsben, s felügyelni a kiadásokra: a II. József által lerombolt szép községi rendszer ismét helyreállított, visszaadtván a helyhatóságok joga felügyelni az adóra, az élelmezésre, az utakra, az egészségi intézményekre, a városi csinra.

Parma.

Parmát Ferdinand infans nevében De Tillot kormányozta, bölcsészi okosság- és ügyességgel, kielégítve mind Francia- mind Spanyolországot: pompaszeretettel takarékoságot, szilárdsággal szelidséget párosító, úgy tudta vinni a dolgot, hogy a csekély jövedelmek nem csak a szükségek fedezésére voltak elégségesek, hanem még fényt is kölcsönöztek a hercezségnek. Terve volt az infanssal Maria Beatricet, Modena örökösét jegyeztetni el, minek folytán közép Olaszországban egy nagy állam fogott volna alakulni: de e szándék gyűlöletet vont reá Austria részéről, mely Beatricet Ferdinand Károly főhercegnek jegyezte el (1771) s az infanshoz Mária Amaliát, Mária Terézia második leányát adta nőül. Ez szép, tevékeny, határozott lévén, miként nővérei, a nápolyi és franciaországi királynék, ő is uralkodott nálánál ifjabb férjén, s átlépte a korlátokat, mellyeket a spanyol illemszabályok voltak kedvteléseinek. A herceg, ki addig igen ajtatos volt, lerázta a féket s szabadoncokkal vette magát körül, minek folytán zavar állott be a pénzügyekben; s minthogy Tillot észrevételeket merészelt tenni, igen rosz szemmel kezdték őt nézni¹⁾.

Az infansnő megtagadott a spanyol és francia miniszterektől bizonyos kitüntetésekkel, mellyek akkorig szokásban voltak: a miért is III. Károly panaszt emelt; XV. Lajos levelet irt a herceghez keményen dorgálva őt és nejét, s nagyatyai hangon kötelességévé tévén neki visszaállítani a szertartásokat, eltávolítani a pajtásokat, s négy éven át mindenben Tillotra bizni magát, kit föltétlenül magasztalt. Sőt a herceg szemmeltartása végett Boisgelin urat küldötte Parmába, mig Spanyolország részéről Revilla úr érkezett oda. Az udvar, melly egészen átadta magát a gyönyöröknek, cselszövények szinterévé lett; az infansok nem szívelhették ama megaláztatást, s nem titkolták a gyűlöletet Tillot irányában, ki mintegy gyámul rendeltetett melléjük; annyira hogy Spanyol- és Franciaország kénytelenek voltak fölmenteni Tillot-t, mi azonban nem akadályozta, hogy el ne halmozzák őt meglege-

---

¹⁾ E tényeket, mellyekről a mi történéseink hallgattnak, Schoell adja elő.

désök bizonyítványaival ¹⁾. Helyére Llanót állították (1771): de Amália betegnek szinlelte magát, hogy kikerülje a vele való találkozást, s felforgatván az illemszertartási szabályokat, a főurak helyett csak alattas egyéneket fogadott, mialatt férje ismét lármás kedvtöltéseknek adta át magát. Spanyolország királya Mária Terenziához fordult, sürgetve őt „vetne véget leánya erőszakos és meggondolatlan viseletének;“ s II. József zárdával is fenyegette a hercegnőt. Ez, a helyett hogy engedett volna, Colornóba vonult, férjét is magával vivén, hogy eltávolítsa őt Llanótól; miert is Mária Terézia minden érintkezést megszakított vele, ugyanazt tévén Spanyol- és Franciaország királyai is, midőn a miniszter megfosztattot tárczájától. Ekkor a herceg kénytelen velt bocsánatot kérni III. Károlytól, s visszahívni Llanót, ki azonban folytonosan czéltáblájául szolgálván az infansok gyűlöletének fölmentetését kérte, s gróf Sacco által helyettesített (1774), ki iránt pedig ő épen bizalmatlanságot akart kelteni.

A Két-Sicilia.

A Két-Siciliában IV. Ferdinand jutott trónra, ki megvetve a tudományokat csak a vadászatnak, fegyverforgatásnak volt barátja s pórias izléssel és modorral birt; Mária Terezia, ki mindig ugy tekintette a nápolyi királyságot, mint bitorlást az osztrák ház ellenében, legalább befolyásra akart ott szert tenni, leányát Karolinát adván nőül Ferdinandhoz, azon nyilt kikötéssel, hogy mihelyt anyává leend, rögtön belépjen az állam-tanácsba. Illy módon Nápolyba is átültette az osztrák politikát, melly e szerint Piemontot kivéve, egész Olaszországban uralomra jutott.

¹⁾ Ime néhány statistikai adat a vizsgálat nyomán, melly akkor Tillot kezelésére vonatkozólag eszközöltetett:

Az utolsó huszonkét év jövedelme volt	78,853,788	lira.
a kiadás	78,729,896	"

maradvány	123,892.

Az infans jövedelmei azon időben, midőn Tillot azok kezelését átvette, 1,526,072 lirát tettek, s ő alatta 3,014,417-re emelkedtek.

Új adókból vagy a régiék növelése folytán bejött	757,735	lira.
gazdálkodás útján a behajtásban, maradt	730,510	"

Minélfogva az infans, betudva a francia és spanyol királyoktól húzott évdijakat, s az általa Spanyolországban élvezett javadalmakat

	3,794,061	"
jövedelemmel birt, míg a kiadás	3,269,673	lirá-

ban volt megállapítva,

maradt tehát	524,388

Karolina, ki mind természete, mind anyja sugalmazásainál fogva parancsolni szerető nő vala, el akarta a királyt idegeníteni a madridi udvartól s a családi szerződéstől, s hogy czélját kivihesse, letétette Tanuccit, s helyére az ő kész szolgáját, Della Sambuca marcheset neveztetete ki (1776), Acton József lovagot adván melléje, kit aztán az ügyek élére állított (1784). Ügyes a tengeren, de nem a kormányrudnál, igen hajlékony, kedvkereső, s nem törődő az országgal, mellynek nem vala fia, Acton észrevette, mikép minden a királyné vala, ugyanazért behizelegte magát kegyeibe; s csupán arra lévő gondja, hogy szerencsét csináljon, a milly vérmes reményeket keltett eleintén, ép olly nagy elégtelenségnek lett okozója később.

Számos törvények hozattak akkoriban, jók és rosza. Michele Jorio egy kereskedelmi és tengerészeti codex készítésével bízott meg, melly azonban pusztá tervezet maradt. Az igazságszolgáltatás és jogtudomány igen silány lábbon állottak ¹⁾, s tizenkét egymásra következett törvényhozás daczára, az eredmény bizonytalanság és önkény lett, és szabad tere volt ott a ravaszságnak. A truglio véleményezésére a tisztí ügyész s a vádlottak királyi védője egyezkedhettek, száműzetésre vagy gályára változtatván a börtönbüntetést, anélkül, hogy bevégeztetnék a per, s ezt azért, hogy kiürítsék a fogházakat. A perek örökítették a végnélküli felebbezések, semmisségi folyamodások, s a király gyakori beavatkozása által. A törvényszéki egyének, kik valódi ostora voltak ez országnak, némileg megfékezettek; az ítéletek hozásában uralkodott önkényt kiküszöbölték, de fentartatott az inquisitionalis eljárás, s a kínzás és va d szigor a zsebmetszők ellenében; ki Voltairet olvasta, három évi galya-rabságra, ki a florenzi hírlapot, hat havi börtönre ítéltetett. Az országutakat rablók veszélyesítették, annyira, hogy a kormány kénytelen volt a karavánokban való utazást ajánlani; a partokat pedig a berberek nyugtalanították; a nemesség, fegyver és hatalom híjával, ostor volt a népre nézve anélkül, hogy fék lett volna a király ellenében. A mesterségek még mindig testületi békókba voltak szorítva; a selyemtermelés akadályoztatott a királyi egyedárúság által. A vagyoni kevések kézben halmozódott össze, míg a nem birtokos különféle és

¹⁾ Giuseppe Raffaele ügyvédül nyomtatásban jelent meg *Elargó Cecilia védelme*, ki Nápolyban 1770-ben bosszorkányság miatt állítottott a törvény-szék elé.

önkényes adókkal sújtatott: terhes be és kiviteli taksák nehezdedtek a kereskedelmi cikkekre; mindenre, még az esővizre is adó volt vetve, s azonkívül személyos szolgálmat is kellett teljesíteni, millyenek a robot, futárság; s Winspeare Dávid ezerháromszáz kilenczvenöt féle személy- és dolog adót számított össze, melyek még mind léteztek, midőn a Napoleonidák oda érkeztek. Nem tudták egyöntetűvé tenni a községi igazgatást, sem felszabadítani azt a hűbérnokok hatalma alól; az országos közigazgatásnak nem volt egy központja, s azon ügyek, melyek mostanában a belügy-miniszter köréhez tartoznak, a többi ministerek között osztattak fel.

Az élelmi szerekre felügyelő szék, melly a Maestri de' passi féle régi hivatalnak vala folytatása, önkényesen motozta az árúkat a pápai határon, akadályozva minden gabona, marha, pénz-kivitel, s szeszély szerint büntetve a tilalom áthágóit; miből romlás és erkölcstelenség származott. Nem kevésbbé káros intézkedés volt az, mellynél fogva az abruzzói földek a téli legeltetés szolgálmanak (regj stucchi) valának alávétve, úgy hogy nem lehetett azokat körülkeríteni, sem gabona alá felszántani vagy fákkal beültetni, s igen szomorú látványt nyújtottak. E visszaélések aztán, Melchior Delfico felszólamlásai folytán, lettek meg-megszüntetve ¹⁾.

Miután a király Lombardiában látta volna a tehenészetet, kísérletet akart azzal tenni odahaza, s San-Leucióban egy gyaratot alapított, független állam formájára rendezvén azt be saját törvényekkel és katonasággal, a családök közös kormánya alatt; s virágzott ott a selyem-művelés és gros-szövődéek állittattak. Torre del Greco lakói, kiket folytonosan fenyegetett a Vesuv, igen élénk korall-halászatot űztek, bámulatot keltve vakmerőségek és dús nyereségeik által; de midőn a kormány beavatkozott dolgukba s a korall-codexzel akarta őket szabályozni, amaz ipar hanyatlásnak indult. Azonban előmozdított a területek fel-

---

¹⁾ A *Memoires sur le royaume de Naples par M. Orlof* fontos, bár szenvedélyes mű, mellyről azt hiszik, hogy a nápolyi De Angelis tollából került ki. **Vincenzo Coco** tanulmánya *Sulla rivoluzione di Napoli* hűn rajzolja az ország állapotát ama korban, s szerintem azon munkák közé látszik tartozni, melyek tanai a nemzet-gaadászatot és politikát illetőleg szilárdabb alapokon nyugosznak. Lásd még **Galanti**, *Descrizione geografica e politica delle Sicilie*; **Arrighi**, *Saggio storico per servire di studio alle rivoluzioni di Napoli*.

fogása, elhagyott szigetek népesítették be; a letétek őrhelyéül a királyi archivum állíttatott fel.

Sicilia tartománymódjára kezeltetett, tekintet nélkül kivált-ságaira, s még mindig a hűbériség uralma alatt hagyatva; s a mellett, hogy elhanyagoltatott földmívelése, terhes adók nehezdedtek rája. Rabló csoportok háborgatták a szerencsétlen vidékeket, s három nagy bandának vala főnöke bizonyos Testalunga, Pietraporziából, míg tengeren a berbérek garázdálkodtak. Tanucci be-népesítette Ustica szigetet, hol a tengeri rablók meg szokták huzni magukat; s ők eljövén a gyarmatosokat is tovahurezolták. Az éhség gyakran beköszöntött Olaszország ezen magtárába; miért is azon kívül, hogy megtiltatott a gabnakivitel, nagy magtárakat s pénztökhét (c o l o n n a f r u m e n t a r i a) tartottak készen, hogy szükség esetén gabonát vásárolhassanak. Fogliano marchese alkirály a genuai Gazzininak meg kiviteli jogot engedett; s a nép ennek tulajdonítván az újból beállott drágaságot, fölégette Gazzini házát, elfoglalta a kikötőben állomásozott hajók ágyúit, kiszabadította a fegyenczeket, s meggyilkolta volna a kislelkü alkirályt, ha Filangieri érsek segédkezett nem nyújt vala neki a meneküléshez Messinába (1773). A nyolczvanéves Caraffa tábornok szigora, s méginkább Filangieri jóbánasmódja lecsendesíték a lázadást, de egyidejüleg Cefaluba parlament hivatott össze a panaszok elinté-zése végett; Fogliano letéttetett, s átalakíttatott a kormány, de csak kevésbé jobbra. Vér csupán a kivégeztetéseknel ontatott.

1781-ben alkirályúl Domenico Caracciolo villamarini örgróf ment oda, ki utazásai alkalmával barátságot kötven Diderot-val, D'Alambert-tel, Garat-val és más hasonlókkal, s megismerkedven az ujítási eszmékkal, mérsékletet nem ismerő buzgalommal igye-kezett ott azokat meghonosítani; lecsendesítette a tartományok között mesterségesen szított versengéseket; eltöröltette az in-quisitiót; ujra szervezte a parlamentet olly módon, hogy ne csu-pán bárók választassanak abba, s ezek is járúljanak a közteher-visedéshez¹⁾; azt mondá: a királyon és népen kívül nem akar

---

¹⁾ Jóllehet ő fékezte a bárók túlhajtó követeléseit a taksákat és szolgál-mányokat illetőleg, mindazáltal nem szüntek meg azok; úgy hogy az 1812-iki alkotmányban a következőket olvassuk:

„A robotok és robotbérek, nellyeket csupán az úri előjog léptetett életbe, kártalanítás nélkül eltöröltetnek. Meg fognak tehát szünni az aprólék, fejadó, füstpénz, iga szolgálmányok; meg a kötelezettségek elsőbbségileg szállítani a

mást ismerni; irt a siciliai gabnákivitelről, minek akadályozására ő jogot akart volna tulajdonítani a közigazgatási hatalomnak. Hiven az iskola elveihez, mellyből kikerült, dicsőítette önmagát, gúnyolta az elnyomottakat, megvetette a közvéleményt, s tánczos és énekes nőkkel társalkodva nevetett az áhitaton, melly a Levél és sz. Rozál irányában nyilvánult. Nápolyba hivatván miniszternek, midőn hírét vette a parizsi Bastille elfoglaltatásának, ő, az ujitó, a hűbériség ellensége, annyira megütődött e dolgon, hogy belehalt (1789).

Örökre emlékezetes természeti csapások sujtották a királyságot. Már 1743-ban harmincznégy ezer lakostól fosztotta meg a dögvész Messinát; aztán 1783. febr. havában rémitő földrengések vették kezdetöket, mellyek nevezett várost romba döntötték; egész Calabria rázkodásoknak volt kitéve; több helyen megnyíllott a föld s embereket, kastélyokat, helységeket nyelt el; a felduzzadt tenger pusztításokat okozott a partokon; patakok és folyók enyésztek el, vagy megváltoztatták irányukat; a kutak kiszáradtak; s az éhség és betegségek még súlyosabbá tették a szerencsétlenséget az idő zordonságának és mindennemű szükségnek kitett nép között.

Olaszországban tehát voltak szereplő férfiak, kiket jó szándék vezérelt, de kik az által, hogy rohamosan építettek és romboltak, s nem okadatolták eljárásukat, megingatták a közbizalmat, s nem elégitették ki a fejlődő észet. A nevelés el volt ott terjedve, de nem hatott mélyre, s csak bizonyos osztályokra szorítkozott. Az irodalom a minták változtatásába helyezte a reformot, s megelegetett az utánzással, anélkül, hogy érezte volna szükségét amaz eredetiségnek, melly egyedül az elevenen érzett s az összesek nyelvén kifejezett igazságokból szülemlik, miértis egyetlen munkát sem mutatott fel olly neműt, mellyben a szerző saját életének véres darabjait hagyja hátra a dicsőség tövisein. A társadalom boldog-

---

bíró termékeit, s előnyözve adni el ugyanannak a terményeket; meg minden személy-munka és szolgai adózás, mellyek a jobbágnak ura iránti viszonyából erednek. Hasonlóképen kártalanítás nélkül eltöröltetnek a jogok, mellyeknél fogva a polgároknak tilos a bárón kívül más olajütöket használni vagy más malmokban örölni, vagy azéin kívül egyéb szállodákat, posztósboltokat és vendéglőket fölkeresni; el a zagate-jogok, mellyeknél fogva élelmi szereket és italokat csak a bárói korezmában szabad árulni; mindezen s más hasonló jogok, mellyeket egyszerűen az úri előjog s a bárói erőhatalom léptettek életbe, megszünttetnek.“

ságot ígérő előjel gyanánt vette a szellemek elerőtlenedését, s a jellemek sülyedését. A politikai viszonyok semmiféle nagy dolgokat nem helyeztek kilátásba, mellyek elérésére törekedve szoknak fejlődni a nagy tehetségek. A javítások szükség-érzete megvolt ugyan, de rögtön visszajedt az, mihelyt lényeges pontok érintettek. Illy helyzetet bizonyára csak valamely rhetor nevezhet arany századnak, s ilyen volt az, mellyben Olaszországot a forradalom találta.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Olasz irodalom.

A tizenhetedik század irodalmának kérkedékeny szegénységén segítve lett, főleg az Arcadia fáradozása által. Azonban nem a természethez s az érzelmek kimerithetlen forrásához, hanem a XIV. és XVI. századbelieliekhez, s főleg Petrarcahoz folyamodtak az írók, s nem csupán művészetét igyekeztek elsajátítani, hanem a gondolatokat s az erőtlén tisztaságot is, minéltogva classikus színezetre tettek szert, de nélkülözték a lényegét. Tulbecsülve önmagukat, semmibe sem vették a közönséget, rimet és szólamokat hajhásztak, s gondjuk volt rá, hogy természetesen ne adják elé a dolgokat. Innen íróinknál a torz-képzelmek, a negélyezett választékoság, a mesterkelt bőbeszédűség, a fitogtatott tudakosság, s a hit, mintha emelkedettekké lehetne tenni a köznapi és visszataszító tárgyakat az által, hogy zengzetes szavakba burkolják azokat. A dagályos és bohókás, e két utálatos nem, kapott lábra a mi irodalmunkban; s pásztor-dalok, tréfás darabok, nászünnepek, tudorrá-avatások, szerzetbe-öltözések ¹⁾ alkalmából írott versgyűjtemények, s mindig költött, soha sem szívből fakadt szerelem és harag zengedezései valának annak egyedüli termékei. Miként mostanában a kezdők mondatos hirlapi cikkekkel teszik első kísérletöket, ugy akkor gyűjtemények részére írott sonettekkel

¹⁾ Chiari mondá: „Legalább is hatszázra megy a szerzetesnők száma, kikről énekeltem . . . Bőrömet a zárda-róstitályok s a menyasszonyi ágyak mellett hagytam . . .“ s Parini: „Mennyi beöltözés! Mennyi fogadalm-letevés! . . . Tehát tudor nem nyerhet koszorút, barát vagy apáca nem öltözhetik be sonettek, dalok nélkül?“

kezdették írói pályájukat (mellyik rozabb a kettő közül?) s boldog volt, ki akadémiai elismerő oklevélre tett szert! Némellyeknél tiszta szavakat, kellemes fordulatokat, nemes és nagyszerű prózát s versösszhangot lehet találni, de szenvedélyt és valódi ékesszólást hasztalan keresünk nálok. Mások a XVII-ik századbeliek undorító keresettségéek vizenyös könnyedséget állítottak ellenébe, melly nem vala természetes. Ki számithatná el mindazokat, kik kevésbbé rozsul forgatták magukat a költészet terén? ¹⁾

A sokoldalú Francesco Maria Zanotti (—1777), Bolognában, hol született, a bölcsészetet tanította, s titkára aztán elnöke vala a hazai akademiának, mellynek commentárai közül nyolcz kötet került ki az ő tollából. Sonettjei a legjobbak közé számítottak, pedig a jók között is alig állják meg helyököt. Egy nő részére költői szabályokat írt, mellyért őt Parini Horác és Aristoteles mellé állítja. Szerinte a költészet „verselési művészet gyönyörködtetés végett;“ a vigjáték „valamely vidám esemény előállítás, mellynek czélja öröme és mosolyra gerjeszteni a lelkeket“: szóval, ő csak az alakokat és felületet látja.

A tendai származású Cotta Isten és műveit énekelte meg sonettjeiben, theologiai és természettani nehézségeket halmozva össze. Hasonló áhitat ihletése alatt Salandri a Mária-letenye mindenik czimére egy-egy sonettet írt. A romai Paoli Rolli, választékos, de üres költemények szerzője, a londoni udvarnál olasz

²⁾ A francziák vagy németek előtt nem tartottam szükségesnek igazolni magamat a szabadságért, melylyel övéikét megítélem. A nyíltságtól való félelem s az iszonyodás minden meg nem csonkított igazságtól, mellyek a gyávnán kevésly ítészetet jelleghzik, kötelesegenné teszük ugyanazt tenni hazámiaival szemben. Azon műveken nevedtem, mellyeket a könyvben bírálók; szerettem Rousseaut, tomboltam Raynallal, nevettem Voltairrel és Beaumarchaisval; Cesarotti Iliása *non plus ultra*-nak látszott elöttem, s Fantonit Horác, Robertit Annibal Caro, Baretit Boileau, Turchit Massillon mellé helyeztem, mit Isten bocsásson meg nekem. Érelődni nem annyi mint változni. Amit már más alkalmakkor monddtam, most is azt mondom és kívánom, tépászszzák meg és rágalmazzák ítéseimet; erre mindenkinek teljes joga van; de ne szegezzék azok ellenébe más ítészek nézeteit. Azok saját fejök után járnak, én is a magam esztét követem; s azt mondom Senecával: „Szégyenletes dolog mindig a más kívánsága szerint ítélni. *Ezt mondotta Tiraboschi vagy Ginguéné, Milizia vagy Cicognara. Jól van; de te mit mondasz a dologról? N. ujság és N. N. főtés az így meg így ítéltek. Ám jól van; de te miként ítélsz? s meddig fogsz még másnak fékéu járni? Nosza, a magadébol is találj fel már valamit. Turpe est ex commentario sapere. Hoc Zeno dixit; tu quid? Hoc Cleantes; tu quid? Quousque sub alio moveris? Aliquid et de tuo profer. Epist. 33, 7.*

nyelvemester, lefordította Miltont, és sajtó alá rendezte ott klasszikusainkat; de a „tisza lég, vidám égaj, fénylő nap, nyugodt tenger, kellemes föld“ Olaszországba hívták őt vissza. Ki gyönyört talál a színezetben, dicséri Caesiani és Minzoni sonettjeit, kik koruk bálványai voltak, de olly bálványok, kiknek szivök is van és nem éreznek, kik csak azért költenek, hogy verseket csináljanak, s amint elolvastad őket, azt kérde, melly századból valók¹⁾. Ludovico Savioli egyhangú Szerelmeiről azt hihetné az ember, hogy Tibullus valamelly kortársának művét olvassa fordításban. Ugyanaz áll Fiorentinoról, ugyanaz Vittorelliről, az olasz Anacreonról, ki egész 1835-ig Dorisokat és Ireneket énekelt. Lorenzo Pignotti (—1812) Toscana történetén kívül, melly középszerű mű, sok mesét hagyott hátra, mellyekben nem hiányzik a színezet és kecs, s olykor a természetesség sem, de mellyek sokkal inkább kiterjeszkednek mintsem e nem azt megengedné. Nagyon örül, ha meséi élet papok és szerzetesek ellen fordíthatja; miként már ez akkoriban divat vala. Egyszerűbbeket, de nem kevésbbé választékosakat irt Aurelio Bertola, egyike a legelsőeknek, kik megismertették nálunk a német irodalmat: lefordította Gesnert, mit Soave és mások is tettek; de az Arcasok hónapban egész más mintákra volt szükség.

Casti.

Giambattista Casti, Montefiasconeból, (1768—1803), a Beszélő állatok czimű munkát irta, melly utánzás utánzása, és úntató, mint szükségkép lennie kell egy huszonhét énekből álló mesének, melly rögtönzőféle nyelven kávéházi politikát üz.

Igy vélekedem én e műről; bár divat bámulatraméltónak találni azt. Meggyalázva papi állását, folytonosan bordélyházba való beszélyeket, élénk tréfás drámákat, igen szegény lirai költeményeket és egy Poema tartaro cziműt hozott forgalomba, mellyet kapóssá tettek a czélzások oroszországi Katalin szerelmei és cselszövényeire. Mindazáltal II. József nagyon kedvelte őt, s majd arra ösztönözte, énekelje meg Theodor király alakjában Svédország szegény uralkodóját; majd, hogy irjon egy drámát, miután már előbb elkészíttette annak zenéjét, s türte, hogy nevetségessé tétessék általa (Prima la musica, poi le parole), majd a czárnéből tüzött gunyt hát mögött vele; s azt akarta, hogy

1) Monti beszélt, mikép kérdést intézvén Minzonihoz, hol vette világos irályát, azt válaszolta: „Dantetól, a Prófétáktól és Ariostotól.“ Bámulatos iskola.

az igen szabatos Metastasio helyébe lépjen mint udvari költő¹⁾; Kaunitz minister fia mellé adá őt kísérelül egy európai útra, s hi-zelegtek neki az ollyanok, kiknek szemében az irodalom időtöltés s az irodalmár bohóc: s ő teremről teremre, udvarról udvarra járva, mindenütt nevetségessé tette a már meglátogatottakat, úgy hogy végre valamennyi fejedelem kigúnyolva látta magát általa. Midőn ezek megszűntek őt fizethetni, a francia köztársaság szárnyai alatt húzta meg magát, s más egyéb piszkos műveket tett közzé, mialatt már mint nyolczvanéves agg irta a Beszélő állatokkat; s illy munkálkodás közepett cynikus módon szűnt meg élni s egyszeremind gunyolódni.

A tankötemények jól meglátszottak felelni ama tudományos szinezet szempontjából, melyet akkoriban az irodalomtól követeltek; s a sok közül megemlítjük a *Coltivazione dei monti* címűt Lorenzitól, melly rögtönzőknek sajátos könnyed képzel-műkről tanuskodik, s a *Risedit* Spolverini tollából, ki húsz éven át fáradozott, hogy széppé tegyen egy szerencsétlenül vá-lasztott tárgyat.

Frugoni.

A genuai Carlo Innocenzo Frugoni (1692—1768) kellellenül viselt nélkülözések között és vágyaktól sarkaltatva élt, míg végre Parmában udvari költő s a szép-művészetek akademiájának titkára lett s jómódban halt el. Szűk gondolat-körben forog és csi-szolatlan; a szinezésben eleven de nem ért a rajzhoz, minek hiá-nyában olykor iskolai tudományosság fitogtatásával igyekszik ma-gát fentartani. Az udvar által parancsolt vagy a jó társaság által kivánt tárgyakhoz lévén szokva, sohasem tanúsított valódi ihlettséget még a szerelemben sőt a haragban sem, minek gyak-ran szolgálatába állott; czafrangokkal, közhelyekkel és mytholo-giai képzelmekekkel tölti meg nászünnepelek, papszentelések, tudor-ráavatások alkalmából írott köteményeit; majd a gyógyszerész ellen tüzel, ki mindig zörömböl, majd az orvosra ir verset, ki megtiltja neki a csokoládé-ivást, majd a szokott őszi érvágásról éne-

---

1) Az első császári költő Bécsben Silvio Stampiglia volt, aztán Apostolo Zeno négy ezer forint fizetéssel; Metastasio háromezer forintnyi évdíjat húzott. Az ő halála után Da Ponte és Garnera versenyeztek ama czímért: Casti II. Fe-rencoztól nyerte azt el két ezer forint fizetéssel. Helyébe a parmai Clement Bondi lépett, ki a milanói főherczeggel ment Bécsbe s 1821-ig élt ottan; s vele megszűnt ez állás.

kel; s illy módon több verset gyártott, mint bármilly más költője annyira verselő korának. S ez öt fejeül tekintette a kontárok egy iskolájának, kik nem csak fejedelmekre, hanem mindazokra, kik nyaralóval birtak vagy ebédeket adtak, magasztaló sonetteket és költeménykéket irtak, mellyekben a fenhéjazás hanyag bőbeszédűséggel s üres hangzatossággal párosúl, hasonlók lévén a kirakatok bábjaihoz, mellyek csillogó ruhába öltöztetvék, de csepűvel vannak kitömve.

Gastone Rezzonico gróf.

Gastone Rezzonico (1742—96), Como-tartománybeli gróf, s a fennebb érintettekhez hasonló költő, hogy testesebbé tegye Frugoni műveinek teljes kiadását, minden szemetet összehalmozott abban, mit ez időtöltésből, kedveskedésből, vidám poharazás között vagy farsangi lakmározás folytán tollából elhullatott, s ismeretében elég vakmerő volt azt mondani, „mikép ama kilencz kötet mind anyaga mind irányánál fogva megérdemli, hogy a kilencz múzsa neveit viselje, mellyekről Görögország czimezte Herodot történelmi könyveit.“ Legroszabb gyalázás a tulzó magasztalás. Maga Rezzonico, ki honn és künn kora legjobbjaival állott összeköttetésben, jeles akademiák tagja vala, s ki mások részére akadémiai diplomákat eszközölt, a költészetben nem emelkedett felül az utánzáson, s még e téren is hitvány utánzókat vett mintáknul, míg prózája erőtlen és szabatoságot nélkülöző, s egyszersmind szólamos és fennhéjazó vala, melly mindazáltal szintén kiadóra és magasztalóra talált.

A zajnál fogva, mellyet ütöttek, különös említést érdemelnek a **Kötetlen versek három kitün ő költőtől** (1757). Kiadójuk tudni látszik, miben áll az érdem, midőn azt mondja, hogy e költők „nem csupán verseket, nem üres hangokat és rimeket, hanem valódi, összhangzatos, fesztelen, nemes, szinezett, s lelkesültséget és merészséget lehelő költészetet nyujtanak . . . .; a példával egyetemben útroutatást adnak ezek, nem szabályokban, mellyek békókba verik a repülésre született lelkeket, hanem a kiábrándítás által, melly felszabadítja azokat.“ Aztán okadatolván és elemezvén a kiadást, vitatja, mikép a rim az ő könnyed kecsével lényeg nélküli alak hajhászására csábítja az ifjakat, mi által szolgálivá tétetik a költészet; míg a kötetlen versnek szépséget csak az eszmék kölcsönöznek, ugyanazért ki e nem gyakorlására adja magát, annak szilárd érték után kell törekednie; így tettek e hárman, kiket ismét dicséretekkal halmoz el. De ha olvassuk

öket, látni fogjuk, mikép verseik nem egyebek ütemes prózánál, mellyben folytonosan ugyanazon könnyű és torzképek fordulnak elő; haszontalan szavakat gyártanak, vagy kiforgatják a régieket alakjukból; a fuvalkodottságot a költői hévvel, a dagályosat és negélyzettet a nemessel és ékessel tévesztik össze; mindig nélkülözik az érzelmet, s a legnagyobb tárgyakat gyermekes körülményekkel teszik tönkre. Frugoni a szobamennyezet reggeli szemlélése által indittatik elmélkedésre a szép okai fölött, melly szemlélődés től aztán a csokoládéval belépő inas vonja őt el: Bettinelli a Vesuv kitörését rajzolva leírja az üregeiket elhagyni kényszerült patkányokat. S a classikusok helyett e szerzők ajánlottak iskolai mintául, s egyedül Petrarca társaságában. A költeményeket levelek előzték meg Virgiltől az elysiumból, mellyekben Dante igazságtalan ítélletel sujtatott. E levelek a szabad-gondolkozó mantuai Saverio Bettinelli jezsuita (1718—1808) tollából folytak, ki Voltaire-ral levelezésben állott¹⁾; ki egy költeményben nevetéséggé tette a gyűjtemény-szenvedélyt, ki Xerxes-ben szinpadra merészelté idézni Amestris árnyát; ki Risorgimento d'Italia című munkájában egy középszerű történetet adott, melly azonban korának legjobbjá vala. Az említett levelekben tartózkodva dicséri Petrarcát, gyalázza annak esellen utánczóit; szigorú válaasztást tesz a költők között; megjavításuk céljából azt ajánlja, kevesbitessék számuk, ne utánozzanak tulságosan, s hagyják magukat a természetre; zárassék be ötven évre az Arcadia; az akademiák tagokul csak olyanokat vegyenek fel, kik esküt tesznek, mikép egész életökön át középszerűek akarnak maradni; súlyos adó vetessék a gyűjteményekre és hirlapokra²⁾.

1) Leveleiben egy epigramma fölött tréfásan írja le egy látogatását Voltaire-nál. Ez aztán felszólít atván Bettinelli által, hogy látoganá meg őt Veronában, következőleg válasszolt: „Be fogja ön látni mikép nem érezhettek magamban kedvet, olly országba menni, hol a város kapui előtt lefoglalják a könyveket, mellyeket a szegény utazó táskájában visz magával; nem lehet kedvem egy dominikanustól kérni engedélyt arra, hogy beszélhessek, gondolkozhassam, olvashassak: s őszintén kimondom ön előtt, mikép Olaszország ez aljas szolgasága iszonyt kelt bennem. Hiszem, hogy a sz. Péter basilica igen szép, de jobban szeretek egy szabadpílvileg irott angol könyvet, mint százezer márvány oszlopot.“

2) Egy másik jezsuita, a spanyol Artega, éleselmű és szúrós szerzője a *Rivoluzioni del teatro musicale* című munkának, szintén felsikójtatta a mi közepszertiségeinket. Ő az olasz nyelvet *kielelküdséggel* vádolja, s azt mondja, hogy a próza terén nincs nálunk „író, ki egyesítené a nemzet szavazatait.“ Több ízben ismételte, mikép az irodalomnak nem „szórakozás és gyönyör szolgálójának“ ha-

Én nem tudok megbotrálni abban, ki ahelyett hogy vakon hinne, él az ítészet becses jogával. Dante ellenében tett kifogásai között sok helyes van, vannak éleselműek is; de nem helyesen jár el, midőn a részletek fölött álokoskodik ott, hol az egészet kell szemügyre venni, midőn Virgil által bíraltatja a szerzőt, ki legkevesebbé közeledik a virgili formához, midőn 'a pedánsok mértéke alá akarja állítani a lángészt. Számos czáfolói szintén nem emelkedtek magasabb nézponthoz, nem véve ki az elmés Gaspare Gozzit sem.

Milly furcsa felfogás uralkodhatott a költészet iránt, midőn Lorenzinak rögtönzésre természettani tételek adattak fel! Frugoni hatvan sonettet pazarolt a fősvény Ciacco ellen; Casti kétszáz tizenhatot írt egy valakihez, kinek három giulióval tartozott; s Milanóban a Trasformatik egész akademiája versekben siratta Balestreri megdöglött macskáját, s egy másik a Pippo ebet; és sok szép tehetségű író összebeszél, hogy B e r t o l d o egy egy énekét nyolcz soros versszakokban lefordítsák! Mindazáltal még ezeknél is alantabb álló tömegben, vagyis a rögtönzők között¹⁾, keresték a Capitoliumban megkoszorúzásra érdemesitendőket, mint például az olympiai Corillát, vagy Bernardino Perfettit, kinek kísérletül tizenkét tudományos tételt adtak fel.

Giuseppe Baretti.

E korlátokat nem ismerő termékenység dühös ostorozóra talált a turini Giuseppe Barettiban (1716—89). Tökéletlenül neveltetve, gunyoros költeményeket írt, mellyek nem érnek többet a szokotaknál, míg prózája hanyag, szabatosságot nélkülöző, rendezetlen, de mellyet szívesen olvas az ember, mert erőtlen, házias, az akkori írónál közönséges egybekapcsolások és félversek nélkül, s mert menten a szabályszerű mesterkéeltségtől, érzelem által lelkesíttetik. Angliában tartózkodván, annyira elsajátította ez ország nyelvét, hogy szótárt szerkesztett abból, s egy védíratot tett azon

---

nem „az erkölcs és törvényhozás eszközének“ kell lennie. (*Rivoluz.* I. köt. 183. lap; III. köt. 95. lap, és másutt.) S ő, Saverio Lampillas, Sherlock, Serrano, Andres és más idegenek nyelvünk bírálásával foglalkoztak, mellyet megismerni hosszú tartózkodásuk alatt nálunk alkalmuk volt. Egy másik spanyol jezsuita, Tentori, egy értekezést írt a *velencei költárság polgári története* fölött.

¹⁾ Ezek közt nevezetesebbek voltak Teresa Bandettini (hetrusk Amarillis), Livis Accarigi, Fortunata Fantastici, a gunyorosos Matteo Berardi, a veronai Marcantonio Zuechi, a nápolyi Luigi Serio és Gaspere Mollo, ki latin nyelven rögtönzött, mint szintén Gagliuffi és Salvioni, sat.

közzé, mellyben nem épen hizelgőleg védelmezi az olaszokat¹⁾; meglátogatván Portugaliát és Spanyolországot, egy leírást tett közzé ez utjáról, de köznapi részletességekkel töltötte azt meg, s igen távol maradt amaz utleírók elbeszéléseitől, kik nem csak arról adnak számot, mit észlelnek, hanem arról is, amit éreznek. Aztán Aristarco Scannabue álnév alatt elkezdette tánczoltatni az Irodalmi vesszőt „ama balga és szerencsétlen modern írók hátán, kik folytonosan tisztátalan vigjátékok, esetlen tragoediák, gyermekes bírálatok, szeszélyes regények, üres értekezések, s mindennemű próza és költemények firkálásával foglalkoztak, melyekben semmi legkisebb lényeg, semmi oly tulajdon nem található, mi azokat az olvasókra és a hazára nézve gyönyörködtetőkké vagy tanulságosakká tehetné.”

Valóban mindenfelé csak úgy hemzsegték a Frugoni-féle költők, a kőtetlen vers-gyártók; a tudományos írók póriások, képlegesek, homályosak voltak; a jezsuita iskola tisztaságot, tömörséget, erőt, mindent feláldozott az idomzatnak; s nélkülözvén a dolgokon alapuló méltóságot, összehalmozott jelzőkkel, megcsonkított szavakkal, itt ott vizenyős szólamoktól áradozó, egyébként száraz, összefüggetlen irálylial, s félversekkel és classikus sallangokkal igyekezett megszerezni annak látszatát. Ki szenvedheti mostanában a bassanói Roberti atya zenélyes és üres választékoságát?

Francesco Algarotti.

A velencei Francesco Algarotti (1712—64) élete folytonos diadal; Párizsban a szépek és tudósok bálványozásának tárgya; III. August szász fejedelem Olaszországba küldi őt festményeket gyűjteni képtára számára; II. Fridrik, Poroszország uralkodója,

¹⁾ Ő mentegezni akarja a cicisbeo-kat, ártatlanokul tüntetve fel őket, azonban még rosszabb színben, mert mint elasszonyiasodottakat állítja elének. „A szép világ (mondja ő) reggeli tíz és tizenegy óra között látogatja a templomot; az úrhölgyet szolgálk és cicisbeo-k kísérik oda. A templomhoz érve a cicisbeo kötelessége megelőzni néhány lépéssel a vezetett hölgyet, fölemelni előtte az ajtófüggönyt, ujján szentelt vizet venni és az úrnőnek nyújtani, ki azt elfogadja, csekély főhajtással megköszöni, s keresztet vet magára. Az inasok székekkel szolgálják a hölgynek és a cicisbeónak. Mise végével az úrnő imakönyvét a szolgálának vagy az udvarlónak adja át, fogja legyezőjét, fölkel, keresztet vet magára, meghajtja magát a főoltár előtt, s elindul előztetve a cicisbeo által, ki ismét szentelt vizet nyújt neki, fölemeli előtte az ajtó-függönyt, s karjára veszi, hogy haza kísérje.” *The Italians*, c. 30.

grófi czimmel disziti fel, s társul használja őt utazásaiban és zaoaj mulatságaiban; XIV. Benedek hizeleg, a bölcsészek tapsolnak neki; s még mint erőteljes férfi meghalálozván Pisában, emléket nyer, mellyen Ovid vetélytársának mondatik. De ugy is, miként mindig élt, karddal övezve és kézfodrosan, festéket és szépség-tapaszt mutogatva a valódi és tiszta természetes színek helyett, szívet, igazi és tevékeny erélyt, vagy hatályos tömörséget hasz-talan keresünk nála. *Newtonianismo per le dame* czimű munkája, melly minden nyelvre lefordított, nyomorúságos a tudósok szemében, haszontalan a tudatlanokra nézve. Tanul-mányaiban, melly czim fölment a kötelességtől kimerítőleg ke-zelni a tárgyakat, az angolok mély természetessége helyett fel-lengző elvonultságokba téved, s idézetekkel halmoz el. Mindig fegyverek és tábornokok között forogván, megismerkedett a ka-tonai dolgokkal, s a hadászatról értekezést irt, mellyet Keith, Schwerin, Fridrik dicséretben részesítettek; de vajjon olvasták-e? Még az uti rajzokat is, mellyek pedig olly vonzók szoknak lenni a személyes benyomásoknál fogva, fagyosakká teszi ő izet-len megjegyzéseivel s az idézetek és szólamok túlhalmozásával; s nem ismerteti meg saját nemzetét a népek érdekeivel, eszméi-vel, erkölceivel, előhaladásával, hogy szembesítettvén az velők gyönyörködhetnék vagy javithatná magát.

Egyházi szónokok.

Ugyanúgy alakult az egyházi ékesszólás is, melly nem egyéb volt, mint a köznapi érzelmek fáradságos kibővítése. Adeodato Turchi, eleintén független eszmék védője, később pedig, miután Parma püspöki székére jutott volna, megváltozván, a bölcsészek ellen szónokolt, melly népség nem jár predikációra s nem térít-hető meg a szószékről. Szigorúbb szónok volt a genuai Giovanni Granelli, ki igen nagy tetszést aratott beszédeivel, s eléggé sike-rült szent tragoediákat irt. Ignazio Venini, Como tartományból, olykor erőteljesen választékos tud lenni, de leírásokban és ujság-hajhászásben leli kedvét, s a fáradságosan keresett szólamokkal nem képes elföldni az ürességet. A novarai Girolamo Tornielli is csinosan és összhangzatosan ir, de telve van képekkel és leirá-sokkal. A piemonti Evasio Leone a fényelgést és bőbeszédü-séget, a szónoki közhelyekkel támogatott hosszas leírásokat látszik az ékesenszólás netovábbjának tartani. S mindnyájan hidegen hagyják a szívet, meggyőzetlenül az értelmet, kö-zönyben az akaratot; szavak, szavak, imák, leírások, szaválások;

s nem az evangéliumi szomorúság, mely alapja az illy ékesszólásnak; nem a szentiratokból táplálkozó amaz irány, mely a népnek nyugodt és bizalmas méltósággal tördeli az isteni ige kenyerét.

Milly nagy tér kínálkozott Barettnak a gyomtól megtisztításra, ha nem tekintett volna csupán az alakra, ha felfogja fontosságát az igazelműségnek és nyíltságnak a művészetben, ha az érzéki nézlettel emelkedett érzelmeket párosít, ha széles látkörrel s a hazafiság erőt adó ihletéseivel birt volna! Ő bizonyára távol áll ama korbelinek szemérmertlenségétől, ki szokásba hozta húsz harmincz munka fölött mondani bírálatot minden hírlapi számban; de milly keveset tud! milly megvetéssel viseltetik az iránt, mihez nem ért! hogyan állapodik meg mindig az alaknál, annyira, mikép a *Dei delitti e delle pene* című könyvben nem lát egyebet „igen korcs irányú ocsmány dolognál,” mennyire visszaél a tiszteletlen gúnnyal nálánál sokkal különb emberek irányában! hogy átengedi magát a haragos és irigy szenvedélyeknek! Annyira vitték őt ezek, hogy szembeütlő aljasságokat követett el, magasztalta a legközépszerűbbeket, lábbal tapodott egynémely jobbakat, s többek között Carlo Goldonit.

Carlo Goldoni.

A természet kevés embert halmozott el olly gazdagon adományaival, mint e velencei ügyvédet; de nem művelte magát s ártalmára volt neki kora és hazája. Politikával foglalkozni nem vala tanácsos Velenczében, hol akármely nemes, ki magát sértve érezte, tönkretelhetette az író. Más részről a színpad vállalkozóknak volt zsákmányul átengedve, kik az aljas izlés csiklandozásával igyekeztek megnyerni a tömeget; miért is e téren sokkal érezhetőbb vala a kártékony szakadás irodalmárok és nép között. Az írók hideg, egyezményes műszabályok szerint készítették szerzeményeiket, mellyeket senki sem olvasott, s mellyek előadva álomba szenderitettek; a nép szellemi táplálékáról a művészetet kenyérkeresetkép üző egyének gondoskodtak, vigjáték-vázlatokkal szolgálván, mellyek párbeszédeit maguk a színészek rögtönözték, általános jellegű szerepekkel könnyítvén dolgukon, mellyek minden bonyodalomra alkalmazhatók valának. A színészek szabók, cipészek, takácsok voltak, kik este Ninusok és Arbacesekké vagy Florindák és Leliusokká változtak át. Cerlone, nápolyi selyemgyárnok, a Pulcinella- és Dottor Fastidio szerepek feltalálója, tréfákkal, vidámsággal, gúnnyal, gyakran trágársággal és sikamlós célzatokkal teljes számtalan vigjátékot írt, mellyek felvonásai

végtelenre nyultak látható átalakulásokkal és mészárszékszerű öldöklésekkel. Hosszú időn át bámulat tárgya volt ő a nápolyiaknál, kik saját életök rajzát látták darabjaiban, s nevettek és tapsoltak, nagy hátrányára a szerzőnek, kiből lehetett volna valami, ha felfogja saját hivatását, s ha midőn jobbat akart, meg nem benu az utáuzásban. A Sacchik híresekké lettek az arlequin szerepben.

Igaz, hogy Shakespeare és Calderon szintén nem találtak valami jobbat, midőn fölléptek a színirodalom terén; de Goldoni e kényszerúségeknak egészen átengedte magát ama tunyasággal, melly neki eredendő büne vala. Gazdag változatossággal és a jellemeket kidomborítani képes művészettel ő nem bir; nem az életet, hanem a társadalmat festi, melly elegyengeti mindazt, mi az emberben felöltő és jellemző találatik: ugyanazért, ki a társadalmat akarja eléállítani, ecsetét a férfiak düreségeinek, női kaczerkodásoknak, üres hiúságok összeütközésének festésével kénytelen foglalkoztatni. Valóban Goldoni mindig köznapi erkölcsöket, fölületes szenvedélyeket, becületelességgel kérkedő gazembereket, gyöngéd érzelmekből kivetkezett nőket, és mázolt arczokat állit elénk ama valódiak helyett, mellyek minden korba beillenek. De ki ért jobban nálánál a jelenetezéshez és párbeszédhez? a jellemek festésében, bármilly prózaiak legyenek is azok, ki képes jobban árnyazni ama vegyüléket, melly a valóságban a regényes eszményiségek nélkül található? hol találunk az otthonias irály olly bőségére mint ő nála? Az általa roszul ismert irodalmi nyelv nem adta meg neki amaz elmés vidámságot, hatályos vagdaló szavakat és világosságot, mellyeket csupán a dialectus kölcsönözhet, s mellyek olly jóval felebbállókká teszik velencei szójáráson irott vigjátékaik. Bourru bien faisant-ja megmutatja, mi válhatott volna belőle francziának születve; ha az általa élő szövegeknek nevezett sienaiak és fiórencziek között talál világra jönni, milly terjedelmet adhatott volna a beszélt nyelvnek, mikor Fagiuoli is annyit lendített azon, kinek pedig minden érdeme a kifejezésben áll.

Hazájában, miként már ez közönséges dolog, üldöztetve és gyaláztatva, Goldoni Francziaországgal cserélte azt fel; de az arattott sikerekről beszélve, mellyek őt ott kárpóttolták, nem képes hatályosabb kifejezést találni, mint hogy azt mondja: — „Ugy tetszett nekem mintha hazámban lettem volna.“ S ott halt meg. (1793).

Carlo Gozzi.

Baretti, föléje akarta volna helyezni Carlo Gozzit (1720—

1801), ki látva ama uép-kegyet, elhatározta magát badarnak tüntetni azt föl, az által, hogy férczelt bohóságokkal ugyanolly tömeget képes összecsidíteni. Három narancs ezimen tehát egy, fillentésekkel telt, tisztán képzelmi darabot irt; s a várakozását is meghaladott jó fogadtatás folytán újabbak készítéséhez kapott kedvet. Valójában birt ő a népies hatály érzetével, miért is azt mondogatá, nem hanyagolandó el a mü-vigjáték, e nemzeti gyümölcs, hanem igenis javítandó; nem kell töprengve ragaszkodni a szabályokhoz, hanem tért nyitni a képzelemnek. S csakugyan ez az út az, mellyen ujdonsághoz lehet jutni, csak aztán az észszel tudják mérsékelni a képzelmet. Ámde Gozzi szabad féket engedett annak; napi eseményeket, irodalmi czivódásokat vitt a szinpadra; gunyolva mimelte Chiari vizenyös átképitéseit és Goldoni törvénykezési irályát; olykor a színész a földszinti közönséghez intézte szavait, máskor valamely nézőre mutatott ujjal: s nevettek és tapsoltak a mindig pórias és helytelen közbeszövéseknek. Ugyanazért Gozzi ránk nézve minden vonzerejét elvesztette: de ha képtelen előszeretet mondatta is róla Barettilal, mikép ő a legrendkívülbb ember, kit a világ Shakespeare után látott, annyi igaz, hogy künn bámulókra talált azok között, kik bálványozzák a képzelmet és különczöt; Schiller lefordított tőle néhány bohózatot; más darabjai Halleban kathedráról olvastattak.

Szinház.

Az említett Chiari két kézre gyártotta a vigjátékokat és regényeket, mellyokban az inaszakadt negélyzés, a csillogó döreség s a nyomatékos és erőtlen vagyüléke minden becsétől megfosztják a gazdag képzelmet. De ő „kémlelve az olvasók költői és prózai szellemét“¹⁾ diszitésekkal, görögtüzekkel, átalakulásokkal nagy

---

¹⁾ A Baretti, Chiari, Goldoni és Carlo Gozzi között folyt piaczi czivódások világot vetnek az akkori irodalmárok oekonomiai állapotára. Két vagy két és fél velencei lírán kelt egy, kétszáz és több lapból álló kötet: öt soldón Caspare Gozzi hirlapja. Igen csekélynek kellett lennie a kéziratok árának; a fordításokat három vagy négy lírával fizették ivenként; Chambers *Encyclopaediája* és *Middleton* hat líráért fordítottak; Metastasio egy soldot sem kapott drámáiból, mellyek tiz kiadása tizezer Lajos-aranyat jövedelmzett a kiadónak; Parini *Giorno*-ját száz ötven zecchinóval, Morgagni műveit nem egészen száz Lajos-arannyal fizették meg; Velenczében egy souett re:des tak-sája fél filippo volt. Carlo Gozzi számítása szerint, tizenkét lírájával véve egy tizenketted-rét ivet, egy vers-sor kevesebbe került mint a csizmadia egy öltése.

tömeget tudott csöditeni a színházba, főleg a vázolt vigjátékokra, s élvezte a tapsok gyönyörét, megkeményítve magát a bántalmak ellenében¹⁾. Életével megszűntek ezek, de megszűnt emléke is.

A modenai Luigi Riccoboni (—1753), egy társulatot igazgatván Velenczében, jó szerzeményeket adatott elő s megismertette a francia színírókat; míg Franciaországban a mi darabjainkat mutatta be. Camillo Federici, a piemonti Garessióból (—1802), Kotzebuet, a szerencsétlen érzelgőt, utánozva igen sok vigjátékot írt, melyekben a szinpadí elevenség, a jellemfestés, a párbeszéd folyékonyága helyett csak szövevényes bonyodalmakat, nyögdecslő személyiségeket, és szónoklati írályt találhatni.

A parmai herczeg 1770-ben évi pályadíjt tűzött ki szindarabokra, mi buzdítólag hatott Albergati-Capacollí-re. Rosz ember, hajlékony elme és szellemdús, jól felfogta ő a szin-művészetet, s egyike volt azoknak, kik Bolognában egy hazafias színházat alapítottak, mintául szolgálándót a bérencz színészeknek. Szerzeményei illemesek és erkölcsösek, de hiányzik bennök az alakok természetessége s a párbeszéd folyékonyága. Ama jutalmak egyi két a nápolyi Napoli-Signorelli nyerte el, ki egy itészi történetet is írt a szinpadra vonatkozólag; azonban ő munkája csekély izlésről tanuskodik, s telve van ama göggel, melly hazafiságnak nevezetik. Avolloni Beaumarchais és mások szellemét lopta meg,

---

A színházi vállalkozók körülbelül háromszáz lírát adtak egy vigjátékért Goldoninak vagy Chiarinak, vagy Gozzi szerint, három zecchinót a vázolt darabokért, harminczat az írottakért, negyvenet a drámáért. Mint valami rendkívüli dolog tűnt fel, hogy a *Convitato di pietra*, egy vázlatos vigjáték előadása alkalmával a pénztár hatszázhetvenhét lírát vett be. Lásd Tommaseo, *Chiari* élete.

Bolognában egy színházért két hónapra hatvan zecchinót fizettek bérbé. Velenczében négy vigjáték-ház volt s a legdrágábbhahnál a beléptidíj egy lírát, a komoly operában két és fél paolit, a vígdalmű színházban másfelet tett. San Benedetto a délutáni harangszóra nyitattott meg; San Moisé és San Samuele kilencz órákor s tizenöt soldo volt a belépti díj; más színházakban az úr-angyalí harang szóra vette kezdetét az előadás. A nemes szerepeket játszó legjobb színészek évi fizetése hatvan-hetven Lajos-arany volt, míg Angliában hetszáz.

¹⁾ Miután most máskép állanak a dolgok, halljuk, mit mond ő koráról: „Mihelyt valakiről beszélni kezd a világ, mindenki szabadságot vesz magának fürkészni annak életét, szemmel tartani és értelmezni minden legjelentéktelenebb cselekedetét. A reá vonatkozó dolgok nem saját minőségök szerint vétetnek tekintetbe, hanem mint amilyenekül azokat minden egyes ohajtáná. Ha egy irodalmár az emberek társaságától elkülönözve él, vad, hálátlan; ha látogatja a népes gyülekezetekeket, henye, ki hitelét a világ előbitéleteire alapítja.“ *Poeta* II. 2.

s inasokkal és más aljas néppel gúnyt szórát a közép osztály ellen; párbeszédei elevenek, s hü is tud lenni ama jelvények eléállításában, mellyeket a valódi után festhetett.

S a vigjátéknál nem voltak kevésbé szerencsétlenek a színirodalom egyéb részei sem, mi azt mondatta Voltaire-rel: — „A szép színházak Olaszországban vannak, a szép drámák Franciaországban.“ Rinuccini után a dráma a csodaszerűség és összhangtalanság terére tévedt. Hogy ne említsük a végkép roszakat, Chiabrera *Rapimento di Cefalo*-ja zagyvaléka a regészetnek és képes beszédnek, mellyben ocean, nap, éj, az állatkör beszélő jegyjei szerepelnek, s a földről az égbe, a levegőbe, tengerekbe történnek átugrások. Francesco Beverini *Darius*-ában három felvonás alatt tizennégyszer változnak a jelenetek, mezőségekkel, gépekkel, elefántokkal, lovas és gyalog csapatokkal. Ez izlésnek igen elmés gépészek tettek eleget, főleg a turini és fiórenczi udvaroknál. 1675-ben Velenczében *Divisione del mondo* című darab adatott elő, mellyben bámulatos gépezet segélyével az összes világrészek jelenítették azok symbolumaival. Ollykor Caesar előtt Uticában egy földgolyó jelent meg, melly láthatatlanul hozott mozgásba s három részre szakadt; máskor tüzfényes betücserek, szójátékok, jelmondatok tüntek fel a levegőben; aztán zene-kíséret mellett Amorok léptették fel lepel nélkül; s mindezekhez járúlt még a divatos átképitések tulságos összehalmozása ¹⁾. A történeti és erkölcsi össz-

¹⁾ Nem tudom kinek Dorindá-jában az első szerelmesű így szól:

Niso amato ed amante,
 Se giugnesti a veder quanto mi costa
 Questo finto rigore,
 So che avresti pietà del mio dolore.
 Anch'io vorrei potendo,
 Arciera fortunata,
 Dall arco di due labbra
 Scoccar contro il tuo sen dardi amorosi,
 E delle braccia mie
 Far zona al fianco tuo saldo e tenace.
 Ma, sopportalo in pace;
 Forse verrà quel giorno
 In cui, del fato a scorno
 Potrai, caro ben mio,
 Stemperare in vivo fuoco il tuo desio.

(Szeretett és szerető Nisus, ha láthatnád, mibe kerül nekem e tettetett szigor, tudom, szánakodnál fájdalmam fölött. Én is szeretném, ha, mint szeren-

hangtalanságokról nem szólok, mert akkoriban senki sem ügyelt a szavakra, s nem ütözködtek meg benne, ha Persepolist akna segélyvel látták légből röppítettni.

Azonban a zene terén eszközölt javítások a szerzemények tökélyesbedésére is kedvező befolyással voltak; elkezdették kevesebb negélyzéssel beszéltetni a hősöket, történeti tárgyakkal helyettesítették a képzelmieket, elkülönítették a komolyat a bohótól, a szentet a világitól; ötről háromra szállítatott alá a felvo-

---

csésé nyilas ajkaim ijjából szerelmes nyilakat lövelhetnék kebledbe. s ha karjaimat szoros és szilárd öv gyanánt fűzhetném derekad körül. De csak tűrj békében; talán eljövend a nap, midőn, daczára a végzetnek, élő tűzben foghatom én kedvesem, eloltani a te vágyadat.)

Egy másik drámában, melly Olaszország majdnem minden szinpadán tapsokat aratott, Hercules következőleg beszél:

Donne, coi vostri vezzi
Che non potete voi?
Fabricate nei crini
Labirinti agli eroi.
Solo una lagrimetta
Che da magiche stille esca di fuore,
Fassi un Egeo cruccioso,
Che sommerge l'ardir, l'alma e il valore;
E il vento d'un sospiro
Esalato dai labbri ingannatori,
Dai campi della gloria
Spiantó le palme, e disseccó gli allori.

(Nők, a ti keeseitekkel mire nem vagytok ti képesek? Hajzatotokban tömkeleget építetek a hősöknek. Csupán egyetlen kicsordult bűvös köny lúsongóvá teszi Aegeust, s elmeríti az a merélyt, a lelket és hősiességet; s a család ajkak által kilehelt sohaj szele a dicsőség mezőiről tövestül kitépte a pálmákat s szétszakgatta a borostyánokat.)

Averara „Elvio Pertinace“-jában, egy személyiség így szól:

Orologio rassembra il mio cuore
Di quel sole, ch'è l'anima mia;
Serve d'ombra crudel gelosia,
E di stilo spietato rigore.
S'egli è a polve la polve è l'arena;
S'egli è a ruota, la ruota è il tormento;
E del tempo misura è la pena,
Ma la pena non passa con l'ore.

(Szívem órája látszik lenni ama napnak, ki az én lelkem; árnyék gyanánt a kegyetlen féltékenység szolgál, s mutató közül a könyörtelen szigor. Ha homokra van az az óra, a homok a küzd-homok; ha kerékre, a kerék a gyötrellem; s az idő mértéke a kín, de a kín nem múlik az órákkal.) Lásd Artagat.

nások száma, megszűntek az előszók, a dalok a jelenet végére hagyattak, a díszítéssel takarékosabban kezdettek bánni. E tekintetben érdemessé tette magát a római Silvio Stampiglia, de még inkább Apostolo Zeno, igen tudós velencei (1668—1750). Hosszú időn át szerkesztette ő a *Giornale dei letterati d'Italia* című lapot, mellynek Maffei, Vallisnieri s több mások voltak dolgozótársai; kijavította és bevégezte Vossius művét *De historicis latinis*; értelmezte Fontanini *Biblioteca dell'eloquenza italiana*-ját, szabadságot vévén magának megvagdalni e marakodó szerzőt; s első jött a gondolatra összegyűjteni az olasz évkönyvirokat. Több tiszteletet és dicsőséget szerzett ő magának a drámai téren, s VI. Károly által császári költővé neveztetett; — s „Nem hiszem (mondja ő), hogy valaha valamely barátom úgy szeretett volna mint a császár.“ A szent és szónoklati tárgyak jobban sikerültek neki: de általában lassú a bonyolításban, hosszadalmas a jelenetekben, szövevényes a mellékeseményekben, s a sietség folytán hiányzik nála a választékosság.

Metastasio.

Pietro Trapassi (1698—1782) mint gyermek Róma utczáin bolyongva versöket rögtönzött, mellyeket hallva Gravina megszerette a kis költőt, nevét Metastasióra görögösítette, s végrendeletileg tizenötezer tallért hagyott neki. Az ifjú csakhamar elverte az örökséget, s ekkor kénytelen lévén munkája után élni, drámákat kezdett írni; s meguyerte Marianna Bulgarelli, Romanina néven igen dicsért színésznő vonalmát, ki vezetője lett az ő költői szellemének. Császári költővé nevezetvén, régi háziasszonyával Bécsbe költözött, hol Mária Tereziánál kegyekben és jó indulatban részesült: a királyok vetélkedve halmozták el őt kitüntetésekkel, és ajándékokkal; a középszerű írók szerencséjöknek tartották, ha megnyerhették tőle amaz udvariassági bókokat, mellyeket a hiúság ítéletekül vesz; a nők, életében pártfogói, az utódoknál is hirt szereztek neki; s az emberi nem felének szavazatától ki tagadja meg az értéket? Irályának édeskésége, melly őt jellegzi, még gyakori grammatizálásait is megbocsáttatja velünk: de piperkőcczé fajúl, főleg midőn emelkedettebb tárgyakat választ, mellyekhez nem illik az örökös zenélyesség s a dalmú madrigalszerű modora. Szívének olly kevésbé volt része szerzeményeiben, mikép, hogy legyőzze a tunyaságot vagy csökönyösséget, órákat tűzött a tanulmánynak, majdnem azt mondtam, az ihlettségnek. Folytono-

san ugyanazon jellomeket, ugyanazon helyzeteket ismétli; mindennütt halni készülő szerelmesekkel, avatott gonosztevőkkel, kegyetlen boszút lihegő nőkkel találkozunk nála, s úgy összehalmozza a mondatokat mint valami predikátor. A történeti összhangzósággal mit sem törődött; egy cambajai hercegnő az avernói Furiákat hívja segélyül; egy perzsa király a halvány Lethe partjairól s a Phlegetonban meggyújtott fekete fáklyáról beszél; Semiramis babyloni alattvalói Hymeneusnak zengenek dalokat; Astyages, Cyrus atyja, a három alakú istennő templomában áldoz; Abel az Ur dicsőítésére szólítja fel a népeket; s három chinai leány elhatározván, hogy valami előadást fognak rögtönzeni, tárgyul egyik Andromache szomorújátékot választja, a másik egy pásztordalt, Lycoris címűt, a harmadik egy utazást mesél ei, mellyben toilette-ről és charmante beauté-ról beszél.

A bonyodalmakat megkettőztette sőt háromszorozta; szokásosak nála a valószínűtlenségek, igen gyakoriak a fölismerések meszterkéltségek segélyével, millyenek valamely jegy vagy levél; úgy szintén a magán- és magában való beszédek a szenvedélyek kifejtése végett. De a szenvedélyeket ő nem festi, csak vázolja igen általános vonásokban, a nélkül hogy megkülönböztetné az esemény korát vagy színhelyét: a szerzés gyorsasága által nagytárasra kényszerítve, a hősiességet hetvenkedéssé, a szerelmet puhasággá változtatja át. Mindazáltal ment ő a békóktól, mellyek Zenót és Alfierit nyögözik, s művészileg intézve a helyzeteket, s bámulatosan értvén a színi diszítéshez, igen alkalmas helyeket talál méltóságos színpadi hatásos jelenetek előidézéséhez. Kegyetlen tényeket nem szeret színi hozni; s jöllehet mindig szerelemről írt, a trágárság hibájába soha sem esett. A hasonlatok ama túlbősége, mellyel lassítja a cselekvényt, ezerféle hang-változatot, dévajságokat és utánzásokat hozott a zenébe: de akkoriban a jelenetek a dallal végződtek, most verseny-darabokkal végződnek; akkor a cselekvényt zene-szavalás kísérte, mi mostan számüzve van; miért is darabjai leszorúltak a színpadról. Szigorúak lennének, ha mint tragikust akarnók őt megítélni; de nem tagadható, mikép ő tulédeskés volt és szórakozásokra vezetett, mikre Olaszországnak épen nem volt szüksége.

Scipione Maffei.

Az első jó szomorújáték a veronai Scipione Maffei (1675—1755) *Merope*-ja. Szerző megmutatja, hogy érti az ókort, s egy-

szertől és tisztán fogalmaz; de tanulmányainak változatossága akadályozta őt az alak ama tökélyre vitelében, mely megörökíti a műveket. Ő a század legjobbjai közé tartozott. Verona illustratájában, kilépve a helyhatósági szűk korlátok közül, általános nézletekhez emelkedik, s a középkor főfő feladványait érdeklőleg oly dolgokat mond, mellyek igen szokatlanok voltak az ő idejében. II. Vittorio Amedeo megbízásából emlékeket és ritkaságokat gyűjtött a turini egyetem csarnoka részére s Storia diplomaticájával bevezetést készített az ítézet művészetéhez. A varázslat póriás s a lovagiság főuri tévedéseit oly tudományos készültséggel ostromolta, minőre csak a jó szenvedélyes szeretete vezethet: de mi történt? Tartarotti, ki irt a boszorkányok éjjeli összejövetelei ellen, megbotránkozott benne, a miért tagadta a varázslatot, s hitetlenségről vádolta őt. Történelmi műve Az isteni kegyelem tanáról ellenségeket szerzett neki a jansenistákban; Concina atya eretneknek akarta őt bélyegezni Értekezése miatt a régi és modern színházakról; de XIV. Benedek visszairt, mikép „a színházak nem szüntetendők meg, hanem azon kell lenni, hogy az előadások lehetőleg tisztességesek és jóirányuak legyenek.“ Szóval, Maffei mindenről irt, és igen sokat tudott, s még többet tartott magáról: s midőn egy hölgytől kérdezte volna — „Mit adna kegyed érte, ha annyit tudna, mennyit én tudok?“ válaszul nyerte: — „Sokkal többet adnék érte, ha azt tudnám, mit ön nem tud“. Voltaire Olaszország Varroja és Sophoclese gyanánt üdvözölte őt; s mindazáltal, féltékenynyé tétetve a Merope által, álnév alatt egy mérges bírálatot bocsátott ki az ellen. Hazájában ama keserőségek jutottak osztályrészeül, mellyekkel Olaszország fizetni szokott mindannak, ki megkisérli becsületet szerezni neki ¹⁾.

Mint tragikai kísérlet említést érdemel a Galeazzo Sforza című darab Alessandro Verritől, ki elég bátor volt lerázni a műszabályok fékét, hogy közeledjék az igazsághoz.

---

¹⁾ *Osservazioni letterarie* című munkája IV. köt. 2-ik cikkelyében következőleg ír: „Úgy látszik, mintha a színpadon megjelenő új írók nem hinnék magukat eléggé megkülönböztetve, ha csak nyiltan vagy oldalt meg nem kísérlik támadást intézni ellenem s keletetlenséget szerezni nekem . . . Ime, mi a jutalma Olaszországban annak, ki életét és vagyonát áldozza fel, hogy művelje és előmozdítsa az irodalmat, jóllehet minden egyéb képzelhető cél nélkül saját gyönyörű és mások javán kívül.“

Vittorio Alfieri.

Vittorio Alfieri (1749—1803), astii gróf, a gazdagság függetlenségében, rendszertelen tanulmányok között nevelkedve, ifúságát egy oly ember tévedéseiben tölti el, ki felülemelkedve a közön-ségesség színvonalán még nem találta meg saját támpontját; s minthogy tevékenységének sem a haza sem az akkori idők nem nyitottak tért, szenvedélyét a szabadságra irányozza, de ama komoly hódolat nélkül, melly nagy önmegtágadásokat kész magára vállalni; az ő szabadsága ama szájaskodó, a tényekben rángatózó, alapjában elvont szabadság, mellyet akkor hirdettek, s melly az aristokratia minden szenvedélyével és gyengeségeivel megfért egy kalap alatt. Szolgáival, titkárával sohasem beszélt máskép mint jelek által; könnyen bántalmakra és lábrugásokra engedte magát ragadtatni, mellyeket aztán pénzzel tett jóvá. Nők és lovak között töltve idejét csak későn kezdett, mintegy szórakozás gyanánt az írással foglalkozni, s kiválólag a tragoedia felé hajlott, miről ő nem igen tudott többet, mint a mennyit a színházakban látott, s könnyen elhiszem, mikép nem ismerte sem a spanyolokat, sem a korabeli két nagy német költőt, s a rossz francia fordításból csak alig Shakespeare-t, kit bámúlt és elfeledett, hogy e r e d e t i maradjon. Ha hinni akarunk neki, még a francia remekműveket sem ismerte; mindazáltal teljesen francia az alakban, a tisztaság hajhászásában még az egyhangúság árán is, a képzelemnek visszatartásában minden regényes szárnyacsattogtatástól, s a szenvedélyek szónokias nyilvánításában; csakhogy a monarchia helyett a köztársaságot bálványozza.

Csak későn fogott a görög nyelv tanulásához, hogy eredetiben olvassa a classikusokat ¹⁾, kiktől azonban mennyire eltávozott! A görögök irálya természetes, az övé csupa mesterkéeltség és hatályt vadászó; amazoknál a meseszövés eszköz a jellemek és erkölcsök nyilvánítására, nála czél; a bonyodalmak náluk is hiányoznak, de pótolják azokat a mellékdolgok változatosságával s a részletek gazdagságával. Az ő párbeszédeiben soha sincs meg a könnyed mozgás, sem a természethez hasonlító látszólagos pon-

¹⁾ „Jobb későn mint soha. Mintán életem negyvennyolezadik évét betöltöttem, s jól vagy rosszúl húsz év óta a lantos és tragikus költő művészetét gyakoroltam; és mindazáltal még soha, sem a görög tragikusokat, sem Homert, sem Pindart, szóval, semmit nem olvastam volna, bizonyos szűgyen-érzet fogott el, s egyszersmind dicséretes kíváncsiság ébredt fel bennem szétrátni egy kissé, mit írtak vala a művészet amaz atyái.“ *Életrajz.*

gyolaság, melly a görögöknél észlelhető; ezek szakadozva vázolanak, míg ő folyvást szoroson fűzi egymásba a lánczszemeket; anazoknál minden él és mozog, nála a gépezet annyira összebonyolúl, hogy megállítja a cselekvényt, nem hagyva helyet csak a szavaknak. Hajhászsa az eszményit annyira, hogy elvontságba esik, s az igaz elnyomásába helyezi azt; miért is ő nála hasztalan keressz valódi személyiségeket, mert mindig csak a szeizőt találod.

A francziákat, kiknek gondolatait és művészetét köszönhette, ő megveti és gyűlöli; megveti Rousseaut, jóllehet másolja őt; megveti az elődöket; megveti Olaszországot; megveti a bölcsészetet s a hitetleneket, nem kevésbbé mint az ajtatosokat és tudatlanokat; megveti a nemességet, mellynek kebléből született, s a népet, mellytől iszonyodott; megveti a királyokat, a közönséget, mialatt egyiknek is másiknak is sürgöli kegyeit. Nála minden szenvedély dühhé, tanulmány-dühhé, szabadság-dühhé, szerelem-dühhé változik; s a megvetésből és epéből bizonyos erélyt merit, melly annyira ellekezik kora mindent dicsérgető gyengeségével, hogy eredetiségnek látszik. Mert Metastasio édeskészsége s a Frugoni-féle írók szertartásos piperkőcszsége elpubitották a közönséget, ő zord és epigrammatikus akart lenni; mellőzte a névelőket; a nyelvet minden csintól, a verset minden zönélyességtől megfosztotta. ¹⁾

Csendesség, oh mesterek: egy legfőbbbről beszélek, ki nem szorúl a tiszteletreméltó közepszerúséghez illő félénk alakiságokra.

Háromszor változtatott modort, mi annak a jele, hogy nem jól választotta meg útját; de szerinte az érdem abban áll, ha valaki minden szabálynak alá tudja magát vetni, nem pedig abban, hogy a tragoediát valamelly kor rajzává vagy valamelly szenvedély fejleményévé tegye; az ő birálatai ép úgy mint egynémelly ité-

---

1) Figyelmet érdemel a tanulmány, mellyet ő a *Filippo* IV. felvonásának 5-ik jelenetében egy vers körül tett. Először így hangzott az:

Ai figli che *usciranno* dal tuo fianco;

Nem tetszván neki ama *jövő*-idő, kijavította:

A quei che *uscir* den dal tuo fianco figli,

asztán

A quei figli che *uscir* den dal tuo fianco,

végre

Ai figli che *uscir* denno dal tuo fianco.

szekéi csupán a művészetre szoritkoznak¹⁾; s azt hibetné az ember, hogy támaszok gyanánt tekinti az akadályokat, miért is kedvét leli azok sokasításában. A vélemény, melyet tizenkilencz első tragoediája fölött büszke hangon nyilvánított, a legalázatosabb vallomás. Reformjait tagadásokra viszi vissza, azzal dicsekedve, mikép nem vitt a szinpadra hallgató személyiségeket, látható árnyakat; nem folyamodott mennydörgésekhez vagy vilálmokhoz; nem fölismerésekhez levelek, kereszttek, kardok s a többi szokott eszközök alkalmazásával.

„Ki tragoediám közül egynek vázát megfigyelte (mondja ő), majdnem valamennyit ismeri. Az első felvonás igen rövid; a főszereplő csak a másodikban jelenik meg a szinpadon; semmi közbeszövé, sok párbeszéd; a negyedik felvonások rövidek; a cselekvényben itt ott hézagok fordulnak elő, melyeket szerző bizonyos párbeszéd-szenvedélylyel betöltötteknek vagy elfödötteknek hisz; az ötödik felvonások igen csekély kiterjedésűek, nagyon gyorsan folynak, s legtöbbször cselekvényből és látványból állnak; a haldoklók minél kevesebbet beszélnek; ime röviden, mind e tragoediák igen hasonló menete.“

Valóban vázzá tette ő azokat; soha sem fest; a szépség kedvéért soha sem tér el a szigorú egységtől, mialatt ő nem a sokféle tények és érzelmek egy központra irányítását értette, hanem egy kitűzött czél felé való törést mintegy vasuton, a nélkül, hogy megállapodnék élvezni valamely szép kilátást vagy leszakítani egy-egy virágot²⁾; s ez az ő ujitása, mely csupán abban áll, hogy eltávolítja a francia tragoediától a mellékdolgokat, a nélkül, hogy valamivel pótolná azokat. A meghitteket (confidenti) s a másod-szereplőket, kik inkább a fő szereplők iránti odaadás mintsem saját érzelmeik által vezéreltetve ténykednek, s szintelenek, mert csak másoknak visszfényei, ő száműzte a szinpadról³⁾; de

1) Ezek közül még mindig haszonnal olvashatók Capacelli, ki ügyes volt a jelenetezésben, s Casalbigi, ki ismerte a görög, angol és francia szinirodalmat, a nélkül mindamellé, hogy általános elmélődésekhez emelkednék. Alfieri felhasználta az ő tanácsait.

2) „Az én modorom e művészetben, melyet természetem gyakran akaratom ellenére parancsolólag követel, az, hogy lehető nagy léptekkel haladok a czél felé; ugyanazért egyáltalán semmi olyast nem vagyok képes beszöni, mi nem föltétlenül szükséges, hamindjárt a legnagyobb hatást érhetném is el azzal.“
Életrajz.

3) *Filippo*-ban két meghitt van, s hámulatosan szerepelnek.

személyiségei a közönséggel bizalmaskodnak a magánbeszédekben. Miután minden mellékeseményt kizár, s igen csekély számú személyiségeket szerepeltet¹⁾, ezek szósságra, önmaguk elemzésére, és saját érzelmeik nyilvánítására vannak utalva még akkor is, midőn mélyen kellene szinlelniök. Kevéssé tanult lévén arra, hogy ismerje és visszaadja az időket, és sokkal merevebb, hogy sem bele tudná magát élni a századok és emberek szellemébe, a történelemtől csak neveket kölcsönöz, aztán a személyiségeket és eseményeket saját módja szerint gyúrja újra, s valamennyinek ugyanazon alakot adja. Amilly határozatlan nála a színhely, annyira, hogy majd köztérnek majd titok-szobának tarthatnók azt, ép olly általánosak a színek, s Cosmo személyesítése nem különbözik Creonétól, sem Pazzié Antigone vagy Micolétól, hiányozván bennök a fokozatok ama finom változatossága, melly nehézzé teszi a nők festését. Nero, ki Tacitus szerint „arra látszott teremtvé lenni, hogy a hízlegések leple alá rejtse a gyűlöletet,“ nála mindig dühös és fenyegető. Még a velős rövidség, az indulat-kitörések közönséges ereje is hibává válik ő benne, mert nála a hallgató II. Fülöp ép úgy fejezi ki magát, miként a fecsegő Seneca. És aztán milly iszonyu világ az, mellyet ő fest! mindig borzasztó katasztrófák, zsarnokok, kiknél a pokol nem szült gonoszabbakat, gazembereket, kik illyenekül vallják magukat. Csapán a végzetesség, vagyis egy Isten kikerülhetlen büntetése tehet türhetőkké a görög színpadon egynémelly tényeket, mellyek visszataszítók a mostanin, minő példál a leány, ki saját atyjába lesz szerelmes, az atya, ki feláldozza leányát, vagy az anya, ki leöli gyermekeit. Mi a római tragoediát illeti, jóllehet Virginia-ban és a két Brutusban a népet merészkedett a színpadra vinni, személyes és túlzott szenvedélyekhez vala kénytelen folyamodni, hogy fölkeltsse amaz érdeket, mellyet a köznapi emphasis és költött nemesség nem merithettek a köz szenvedélyekből. S még a magán szenvedélyekben is csak a küzdelemből származik az; miként kelthetné tehát fel ama Rosmunda, ki baromi szenvedélyeiben

---

¹⁾ Alfierit igen szellemdús an mimeli a *Scorale tragoedia una* című darab Gaspare Mollo rögtönzöttől, mellyben csapán egyetlen személy szerepel, s a nyelv nagyon kemény és különcz-módon lakonikus. Beszéli, mikép egy szomorujáték előadása alkalmával igen kevés néző jelenvén meg, bizonyos fiórenczi Alfierihez közeledett s azt mondá neki: — „Oh quanto poca nel teatro gente!“ (Óh milly kevés a színházban a nép!)

semmiféle vétségől vagy piszkosságtól vissza nem riad? s miként lehessen végig vinni őt felvonást folytonos dühöngésben? A pápák kisebbitése céljából, mi akkoriban közönséges dolog volt, a *Congiura de' Pazzi* szónoklatai sokkal kevesebbet mondanak mint ama tény meztelen története. Hogy ő, saját vallomása szerint, képtelen volt modern tárgyakról írni, ez onnan van, mert e tárgyaknál részletekbe kell bocsátkozni, s kiemelkedni azon általánosságból, melyet a régiekben megenged a távolság. S épen Saul emelkedik túl minden egyéb drámáin, mert a költő nem állott leszállani a zsidó nép sajátosságaihoz, s kísérletet tenni ama lyrai módorral, mellytől másutt iszonyodik.

Jól mondotta tehát, hogy ő inkább le talált mint fel; s új színpadot adott Olaszországnak, de nem nemzetit; mindazáltal folyvást tetszik, mert uralkodik nála az, mi hiányzik kortársainál, a hevület; előadva hatásosabb, mert a színész beviheti a történeti és emberi igazság mély érzelmét, melly ő nála hiányzik, s a szünetekkel és arczkifejezéssel a költészet rohanó árszait öntheti beléje, mellyeket az ő szavai úgy szólván csak jeleznek. Aztán Alfieri tragoediája nem tisztán irodalmi; kitérített célja annak röppentyűket bocsátani fel az irodalom közepett, melly elszunnyadt a puha választékosság ölében; és van abban politika, mi akkoráig igen ritka dolog volt; s feledhetlen érdeme lesz neki, hogy folytonosan Olaszországról beszélt, hogy a színpadot nemes érzelmek iskolájává akarta tenni. „Az embereknek (írja ő Casalbighoz) a színházban tanulniok kell szabadoknak, erőseknek, nemeseknek lenni, elragadtatni a valódi erény által, nem túrni semmi erőszakot, szeretni a hazát, jól megismerni saját jogaikat, s minden szenvedélyeikben lángolóknak, becsületeseknek, nagylelkűeknek lenni.“

Csak hogy megvetvén századát, a multhoz tért vissza; ő, Washington kortársa, csupán Brutust és Timoleont látta; nem tanulmányozván az ujkori társadalom előmeneteleit és szükségseit, táplálja a gyűlölségeket, mellyek csak rombolásra vezetnek; átkoztatja a szolgaságot, a helyett, hogy megszeretteté a szabadságot; minden érzékenységet eltompit, kivéve a gyűlöletet a zsarnokok ellen, s ezek, nem a nép körül központosítja a figyelmet. Mig Parini az akkori bölcsészek politikáját követte, melly magasztalva a jót, a fejedelmektől várta azt, s tapsokat aratott, Alfieri gyűlöletet nyivánított a királyok ellen, s iratainak nagy részök volt ama megvetés előidézésében, melylyel most minden tekintély irányában viseltetnek, s mellynek formuláját ő ama versben adá: „Servi

al poter, qualunque ei sia, frementi.“ (Dúló fúló szolgálai a hatalomnak, bármilyen legyen az). De még nem érkezett el az idő, hogy minden nyíltságnak börtönben kellene bűnhődnie, s Alfieri-től nem tudjuk, hogy legkevesébbé is háborgattatott volna. Egyébiránt az akkori királyok miértis ütődtek volna meg rajta? talán bizony akadályozták őket a halottak eltemetését miként Creon, vagy megölték gyermekeiket miként Cosmo és Fülöp, vagy üldözték vejeiket, vagy kényszerítették saját atyáik koponyájából inni nejeiket? sőt inkább nevettek ama zsarnokok fölött, kik olly sok bántalmat engednek maguknak szemtől szembe mondatni, mint például Antigoneban, Orestesben a Pazzikban.

L' Uno, i Pochi, i Troppi, l' Antidoto című vigjátékaiban a politikát akarta ő színrehozni, mellyekben ujsággkép tűnik fel a hősöknek prózai oldalról bemutatása. Tirannidejében, melly Rousseau túlzásainak túlzó utánzása, a hajdani szabadságot hirdeti, s ellenséges állást foglal a művészetekkel és iparral szemben; s a keresztény népek sokkal inkább szolgák, szerinte, mint a keletiek; s a zsarnokok leverése czéljából az engedetlenségben való közmegegyezést ajánlja; mintha bizony az általános összetartás mellett lehetséges volna a zsarnokság¹⁾. Il Principe e le lettere című munkájában vitatja, mikép a királyi kegy nemcsak nem szüli a tehetségeket, sőt inkább hátrányukra van azoknak²⁾; s helyesen jegyzi meg, miszerint „a sokasított ismeretek, sok ember között szétszórva, azt eredményezik, hogy ezek igen sokat beszélnek, sokkal kevesebbet éreznek, és semmit sem tesznek.“ Etruria vendicata-jában magasztalja Lorenzino de' Medici zsarnokgyilkost. A Satirákban embergyüldölő gögöt lehel. Életrajzában erőltetett természetességgel beszél el a

¹⁾ Ez eszme már II. Fülöp bohóczának agyában is megvillant, midőn azt kérdezte az uralkodótól: „Mit csinálna fölséged, ha, midőn ön azt mondja igen, mindenki nemet mondana?“ Körülbelül illyesmire találunk La Mennaisnél is Egy hivő szavai című munkájában.

²⁾ Figyelmet érdemelnek, kivált az akkori időköt tekintve, a következő sorok: „A mostanában divatos mitsem-törődés a vallással . . . okozza, hogy szentjeink nem úgy tekintetnek és tiszteltetnek mint legnagyobb és magasztos emberek, holott pedig olyanok valának . . . ; e félbölcsészet az oka, hogy nem hatolnak a dolgok alapjáiig, s nem tanulmányozzák és alig ismerik az embert; onnan van, hogy a buzgó és emelkedett szellemű Ferenczekbea, Istvánokban, Ignácokban és más hasonlóknban nem ismertetnek fel a Fabriciusok, Scevolak, Regulusok tettei, mellyek csak módosítottak az idők által.“ III. könyv. 5. fejt.

vele történt dolgokat, nem mindig leplezve a megrovásra méltókat ¹⁾, mintha az által, hogy valaki mindent elmond, mindennek bocsánatát érdemelné, mintha a lángész a rendetlenségben állana. Midőn bekövetkezett a forradalom, mellynek ő előhírnökeiül tünt fel, nem értette vagy talán nagyon is megértette azt; ő, a gróf, kikelt az ügyvédek amaz uralma ellen; aljasan bántalmazta a francziákat Misogallo-jában, s átvonulónak tartván ama zivartart, a jövőnek ajánlotta fel néhány drámáját, s ama végtelen mozgalom kezdetén egy kiadást rendezett műveiből, későbbiről keltezte azt: annyira nem hitte, hogy valami tanulságot merithetne abból!

Kora irodalmának inaszakadtsága Alfonso Varanónak (1705—88) sem tetszett, ki az eszmékhez, mint szintén Dante erőteljéhez akarván visszatérni, sz. Ágnest, Demetert, giscalai Jánost választotta szomorújátékainak hőseiül, mellyekben eléggé merész fogalmazással gazdag irány párosúl. Visioi-ért a könnyen kielégíthető század feltámadt Dantenak nevezte el őt; de azonkívül hogy egyhangú a fogalmazásban, negélyzi a méltóságot, s hosszasan fest, mi teljesen szokatlan Alighierinél.

Cesarotti.

Egy merészebb, birokra batorzkodott kelni a legfőbbekkel, s diadalmasnak hitte magát. Ez a paduai Melchioro Cesarotti abbé volt (1730—1808). A velencei körökben, mellyek ép úgy kedvelték a könnyed műveltséget miként a párizsiak, de ezeknél tespedőbbek voltak, ő a francia izlést honosította meg, iskola-fővé küzdve fel magát az utánzással. Igen művelt és sok nyelvnek birtokában, érdekes akadémiai értesítvényeket szerkesztett, s ízléssel ítélte meg a kortársakat: mindazáltal nem birván érzékekkel egy kezdetleges irodalom természetes szépségei és férfiasága iránt, Demosthenest a század mezébe öltöztetve fordította le, pedáns negélyzésekkel is rútitva őt, mellyektől pedig különben iszonyodott. Nem lévén neki elég, hogy dagályos költészettel tömte

---

¹⁾ Albany grófnő, az ő utolsó kedvese, neje volt az utolsó Stuartnak, az angol trón követelőjének; ki, távol attól hogy gyáva lett volna, miként őt Alfieri szerepelteti, bátran veszélyeztette életét egy kiszállás alkalmával a szigeten. A francia festő Fabre (1776—1837), ki Alfieri kedvesét és vagyonát örökölte, Olaszországban tartózkodott, midőn a forradalom kiűtött; Flórenczben telepedvén le, tanár lett az ottani akademián; s gazdag képgyűjteményét és Alfieri leveleit hazájának, Montpelliernek, hagyta örökbe.

meg Homer szigorú formáit fordításában ¹⁾, át akarta őt dolgozni *Morte d'Ettore* című darabjában, hol az iskolák követelményei szerint idomítja a meonai költőt, La Mothe-féle léha bírálattal, mellyek onnan erednek, hogy kevésbbé bölcsészi oldalról tekinti azt; vagyis nem látván a műveltségben egyebet mint a finomulást, megbénítja annak elevenségeit, megcsonkítja merészségeit; méltóságosakká teszi az isteneket, észszerűkké az embereket; simasággal helyettesíti az ékesenszólást, szertartáskodással a képzelmet, s az óriást korának öltönykéjével és parókájával ruházza fel ²⁾. Nagyobb sikert aratott ő Ossiánnal, mellyben büntetlenül függetlenithette magát, és saját módja szerint ékesíthette fel a skót szerző középszerűségét, kit az elámúlt kortársak Homer és Isaias fölé helyeztek. Cesarotti, gyakran összehasonlítgatva a caledoniai dalnokot Homerral, szintén majdnem mindig amannak adja a pálmát: de maguk a külföldiek is beismerik, miszerint sokkal többet ér az a mienk fordításában mint Macpherson áltöredékeiben. Olaszország az örjögésig szerelmes lett bele; s műzsa i n k, hátat fordítva az Olympnak, Hymennek és Gracziáknak, egyébről sem beszéltek többé, mint ködről, árnyak és fenyvekről, hárfákról, mellyeken a szél játszik, és ábrándos busongásokról ³⁾.

Nyelv.

A nyelv kevésbé és roszúl tanulmányoztatott. A Crusca álomba merült: némelylek még mindig folytatták a haszontalan és könnyű munkát: kifosztani a classikusokat, hogy gazdagítsák azt. Alberti di Villanova egy új szótárt szerkesztett, mi kevesbbé roszúl sikerült neki, mert egymaga dolgozott rajta. Ama túlzások, mellyeknél fogva némelylek a tisztaságot egyedül a beiktatott szavakban keresték, míg mások a legszebb tájszólástól megtagadták a nemzeti nyelv-jogot, két pártra szakították az írókat: a pedansokéra, minők voltak Corticelli, Vanetti, Branda, Bandiera;

1) Mutatványul elég legyen idézni az előszakot:

„Del figliuol di Peleo, d'Achille, o diva,
Cantami l'ira, ira fatal.“

2) Paolo Brazzolo, Paduából, Homér imádója, kit tizenegyszer fordított le a nélkül, hogy valaha kielégítette volna őt saját verseinek hangzatossága összehasonlítva a meoni költőével, eleintén tanácsokkal szolgált Cesarottinak, aztán ellenségévé vált, midőn látta a szentségtörést, mellyet az a *Morte d'Ettore*-val elkövetett, végre megölte magát. Halálakor is Homert találta oldalánál.

3) Az ossianismus művei között Pellegrino Gaudenzi *Natale di Cristo*-ja fogadtatott el remekül, melly úgy magasztatva az ifjoknak minta gyanánt ajánlatott.

s a szabadonczókéra, millyenek nagy részt a lombardok, a tudományos művek fordítói és írói¹⁾, kik szüntelen a „dolgot, dolgot“ emlegették, mintha a dolgokat el lehetne mondani szavak nélkül, vagy a gondolatok kifejezhetők volnának nyelv nélkül. Gian Francesco Napione gróf (—1830), egyike a tudósoknak, ha voltak olyanok, *Uso e pregi della lingua italiana* című munkájában arra intette a szerzőket, ne irjanak latinul és francziául, miként az ő piemonti honfiai tenni szokták, és szabályokat állított fel, mellyeket Cesari engedékenyeknek, Cesarotti szigorúaknak talált. Ez utóbbi saját gyakorlatát elméletekre akarta visszavinni *Saggio sulla filosofia delle lingue* (Tanúlmány a nyelvek bölcészete fölött) című munkájában, mellyben ő Dumarsais és De Brosses tanait az olasz nyelvre alkalmazza, a grammatikusok tömege fölé emelkedvén, hogy az egyetemes tudással viszonyban tekintse a nyelvet: küzd azok ellen, kik holtnak hiszik a mienket, s akarja, hogy miként más ismeretek körül történik, ifjítassék az fel szavak és alakok elfogadása által az idegenektől; nehogy pedig túlmenjen az újítás, tudósok közmegegyezése által szabályoztassék az: szerencsétlen sugallatok, és nyomorú orvosser²⁾.

Irodalmáraink nem egy úton járván a néppel, rendszereik nélkülözték a legjobb próbakövet, a gyakorlati alkalmazást; kér-

---

¹⁾ A *Caffé* című milánói hirtlap első számainak egyikében olvasható: „*Cum sit*, hogy a Caffé szerzői rendkívül hajlandók előnyt adni az eszméknek a szavak fölött, s igen nagy ellenségei minden igaztalan békónak, mellybe az ő gondolataik és értelmök tisztos szabadságát akarják verni; ugyanazért jónak látták ünnepélyesen kijelenteni, mikép lemondanak a toscanai nyelv tisztaságáról.“ Alessandro Verri, egyike a szerkesztőknek, később ellentmondott magának Xenophon fordításában: „S bizonyára semmi sem jelzi nyilvánvalóbban a szolgálalkúséget, mint a mások szokásainak, modorának, véleményeinek, nyelvnek utánzása. Ugyanazért irodalmáraink rég óta hasztalan fájlalják, hogy mostanában nyelvünk meg van rontva a szomszéd testvéryelvvel való keveredés folytán. Két nyelvből összetett különcz tájnyelv használtatik nem csak a közbeszédben, hanem az irodalomban is. sat.“

²⁾ A többek között, kik részleges tájnyelveken költöttek, említést érdemelenek a palermoi Giovanni Meli (1740–1815), valódi költő, ki még mindig él a sicíliaiak ajkain; és Giovanni Pozzobon, Trevisoból, (1713–85), ki minden évben egy-egy zsebkönyvet tett közzé *Schieson* czim alatt (boglyas), melly nyolcz ezer példányban is nyomatott. Milly sok jót eszközölhet vala, ha nem csupán gúnyversekkel és tréfákkal töltötte volna azt meg! A milánói Balestrieri a *Gerusalemme liberatá*t egy tájnyelvre tette át, melly most már elévült. A valenceziek közül már említettünk néhányat.

déseket szellőztettek, vagy érzelmeket keltettek, melyeket a nép nem ért, sőt nem is bír azokkal; s így elvetvén maguktól a népcsalhatatlanság támbotját, eszelősködtek, vagy az idegenek szolgáló utánczóivá kellett válniok. Innen ama francia befolyás, mely általános volt a múlt század második felében, s mely félreismerhetlenül nyilvánult, akár Metastasióban, ki Racinetól kölcsönzi az eszméket és vázlatokat; akár a vitatkozóknál, főleg pedig a nápolyiaknál, kik a gallikán szabadságpártolónál kerestek érveket; akár a nemzetgazdászoknál, kik idegen elméleteket ismételték és alkalmaztak. Épületeink, festményeink, drámáink, gúnyirataink, regényeink émelygős elfranciásodást tanusítanak. Franciaországtól kölcsönöztettek a divatok, bármilly kevésé feleltek is meg azok nekünk; francia vigjátékokat adtak Velenczében; francia hirlap jelent meg Bolognában 1761-ben. Parini gúnyolta a nemeseket, hogy csak azt tartották valaminek, mi Franciaországból jött, iett légyen az a szabó, vagy egy bölcsészeti tétel; Maffei Raguét című darabjában neveltség tárgyává tette azokat, kik francziával szalonnázták a hazai nyelvet; Chiari gyakran panaszkodik, hogy „franciául gondolkodik, ki Milanóban született“ hogy „azt látszanak binni, mikép Franciaországban semmi rossz nem kerül ki a nyomdából,“ hogy „a nők a francziául dadogás kedvéért mellőzik a toscanai nyelvet“ s hozzátette: „Elfogadtuk az idegenek öltönyeit, nyelvét, vétkeiket, de mindazáltal nem vetkeztük le számtalan előítéleteinket.“ A veronai Becelli, korát megelőző tanok elfeledett szerzője, panaszkodva hozza fel „milly szorgalmasan olvassák és fordítják az olaszok az idegen dolgokat, s milly negélyezve dicsérik azokat, hogy lenyomják a raieinket.“²⁾

Gian Carlo Passeroni.

A kevesek közül, kik mentek maradtak ama külföldieskedési dühtől, megemlítem Gian Carlo Passeronit (1713—1802), a kitünő papot és darabos embert, Nizzából, ki özönével költötte a gúnyverseket és meséket, s főleg pedig Cicero egy életrajzát írta meg száz énekben, hol (azon módon, melyet Sterne tőle tanult el) minden alkalmat megragad, hogy kitérve fesse az erkölcsöket, mindig könnyed és szabatos nyelven, s bizonyos jószívűséggel, mely őt kedvessé teszi, daczára annak, hogy nyíltsága neveletlenségbe, s folyékonyága gondatlan szóösságba megy át, mi megfosztja a gúnyt élétől, a tréfát savától.

1) Előszó Maffei *Teatro*-jához.

Gaspare Gozzi.

Gaspare Gozzi (1713—86), jó család sarja Velenczéből, hol ő maga, neje, testvére, három leánya foglalkoztak verseléssel, úgy hogy, miként tréfásan mondá, valódi költő-kórodában élt; szűk anyagi körülmények által kényszerítve,¹⁾ igen sok és egyenlőtlen értékű fordításokat végzett, sőt tapasztalatlanok műveihez is oda kölcsönözte czégül saját nevét. Az *Osservatore* élénk czikkek sorozata, mellyek csiklandozzák a fület, de gyötrelmes ürességet hagynak a kedélyben, s még csak ama köztársaság utolsó időit sem adják vissza, apró történetecskék s általános és szintelen csinek előadásával érvén be. Hasonló minőségűek egyeb igen sok művei is, mellyekben azonban szabatosabb a nyelv, s józan és természetes az irány. A Granelleschik akadémiaja, melylyet ő és testvére egy bárgyú pap védszárnyai alatt, s az esetlen czimre vonatkozó nevekkal és jelvekkel alapítottak, czélul az izlés javítását tűzte ki, mit aljas gúnnyal s az által akart elérni, hogy dühös hadat üzent Chiari, Goldoni, a kalapált versek, a francia negélyzés ellen; s annyira amennyire újra fölélesztették a toscán nyelv, az élénkség és természetesség szeretetét.

Giovanni Fantoni.

Mások is törekedtek kiemelkedni a sárból, de nem hitték azt egyébként lehetőnek, mint ha mások nyomdokaiba lépnek. Giovanni Fantoni (1755—1807), arcas néven Labindo, Horáczt utánozta, még a mértékek és szólamokban is, igen különcz módon Ossian-féle eszmékkel és modorokkal keverve azokat: Augustusok és Mecenasok gyanánt neki Malaspina marchese, hősök törzse, vad állatok réme, s kora tábornokai és tengernagyjai szolgálnak; mert Horácz kikelt az első hajósok ellen, ő is szidta azokat, kik megkísérlették betörni a villámok sérthetlen birodalmába. Mindazáltal a kicsiny Louisianából tova irányozza tekintetét s versekben magasztalja Rodneyt, Vernont, Elliotot, ki Cadix herculesi véghatárán megveti a halált, Washingtonot, ki az anyai boszú ellenében védi a szülemlő amerikai szabadságot; érezte, mikép Olaszország bajai annak erkölcstelen aluszékonyaságából ered-

---

¹⁾ Azért ír: „Gyermekek, ne csináljatok verseket; eszettekkel együtt elvesztitek egészségeteket, terhessé teezitek magatoknak az életet, soha sem lesztek nyugodtak.“

tek ¹⁾; igéri, hogy, ha az alpesekentúli háborúk bolygó viharja fenyegetve leszálland a sabauidiai határ fe-

---

¹⁾ 1791-ben így énekelt:

Invan ti lagni del perduto onore,
Italia mia, di mille affanni grvida:
Tu fosti invitta fin che il tuo valore
E le antiche virtù serbasti impavida . . .

Or druda e serva di straniere genti,
Raccorcía il crin, breve la gonna, il femore
Su le piume adagiato, i di langventi
Passi oziosa e di tua gloria immemore,

Alle mense, alle danze i figli tuoi
Ti sleguon sconsigliati . . .
Ebbra tu dormi a tuoi nemici in braccio,
La verginella dal materno esempio.
Lascivia apprende . . .
e in mezzo al tempio
Notturni furti sogghignando medita.
. . . . Lo sposo consapevole . . .

Delle vergogne sue divide il prezzo,
E con baci comprati i torti vendica . . .
Cinta di mirto, profumata, ignudo
Il petto — eh! abbassa vergognosa il ciglio.

Squarcia le vesti dell obbrobrio; al crine
L'elmo riponi, al sen l'usbergo; dèstati
Dal lungo sonno, e sulle vette alpine
Alla difesa ed ai trionfi apprestati.

(Hasztalan panaszkodol elveszett becsületed miatt, ezerféle bajtól sujtott én Olaszországom: Legyőzhetlen valál te, amíg vítézségedet és ősi erényidet rettenthetlenül megőrizted . . .

Most idegen nemzetek ágyasa és szolgálója, megnyírott hajjal, rövid szoknyában, csipőidet pelyhen hevertetve, az unalmas napokat tétlenül s dicsőségedet feledve töltöd el.

Az asztal gyönyörsei közé, a tánc-termekbe gyermekeid gondtalanul követnek téged . . . Te megrészegülve ellenséged karjaiban alszol. Az ifjú szűz anyja példájából bujaságot tanul . . . s a templomban nevetgélve éji kalandokon jártatja eszét . . . A beavatott jegyes . . . osztozik szégyenének árán, s vásárolt csókokkal áll boszút a sérelmekért . . .

Mirtussal halantékodon, illatárban úszva, meztelen kebelled — ah! szégyenkezve süsdd le szemeidet.

Tépd szét a gyalázat mezeit; fejedre tedd ismét a sisakot, melledre a vértet; ébredj hosszú álmodból, s az alpesi csúcson védelemre s diadalra készülj.)

löl, új Alceusként fogja a zsarnokok ellen védelmezni a reszkető szabadságot; utolsó ódáit azoknak szentelte „kiknek neve és kezei szennytelenül maradtak a XVIII. század utolsó tizedében.“

Angelo Mazza.

Fantonival ellenkezőleg a parmai Angelo Mazza (1741—1817) angolokat fogadott el mintákul. Ő, miként amaz is, modern tényeket érint, kerüli a Frugoni-iskola hanyagságát s a fitogtató barbarismust, tanokkal fényelve, hogy énekelje Istent, a lelket, az összhangot, s nehézségeket gördítve maga elé csak azért, hogy legyőzze azokat, mint például a sikamlós stanzákban, melly téren övé maradt az elsőség; s körülírásokkal ékeskedve, bizonyos emelkedettség színezetével bír, melly a homályosba megy át s nemességhez hasonlít. Tiszteletére érmet verettek *Homero viventi* felirattal, s még csak nem régiben is Dantehoz hasonlított. ¹⁾

Giuseppe Parini.

A többieknél jóval nagyobb dicséretre tette magát érdemessé Giuseppe Parini (1720—1800), milanói abbé, ki undorral viseltetvén a kortársaknál szokásos futorgó választékosság, izetlen áradozás, vizenyős könnyűség iránt, büszke, méltóságos, tomör irályt teremtett magának; csakhogy túl lépvén a kellő határon, a kecses torzba, a nemes szokatlanba megy át nála, s latin kifejezésekkel, körülírásokkal és mesterkéltséggel teszi homályosakká a sokaságnak szánt érzelmeket. De Dante óta talán ő volt az első, ki nem mellesleg, hanem terv szerint vállalkozott kiküszöbölni a csak rontani képes haszontalanságokat a költészetből, hogy a művelődés segédeszközévé, a társadalom kifejezésévé s a kor szükségseinek hirdetőjévé tegye azt. Minden ódájának társadalmi czélt tűz eléje ²⁾; még inkább áll ez *Giorno*-járól, mellyben gúnyosan

¹⁾ *A kitünő olaszok életrajzában* olvassuk: „Ez érdemek őt Dante után elsővé teszi valamennyi hőlcész és szent költő között.“ De aztán mindjárt: „Leonarducci és Salandri talán összehasonlíthatók vele a fogamzatok nagyszerűsége, rajzozatosság, s irály-fenség tekintetében.“

²⁾ Parini mint a polgárisodás költője tekintetett egy, a XVIII. századra vonatkozó munkánk töredékében; melly töredék 1833-ban, aztán Milanóban 1842-ben a *Ragionamenti sulla storia lombarda del secolo XVII.* czimű munka végén, s 1843-ban Párizsban Baudry *Parnasso italiano*-ja elején jött ki; s melly csupán első része vala az 1854-ben *Parini e il suo secolo* czimen közzétett munkának.

írja le az ifjú lombard urak puha életmódját, hangsúlyozva az emberek természeti egyenlőségét, s a tekintetet, melylyel a szolgák és hasznos mesterségek iránt kell lenni. Nem azon középszerűk közé tartozott ő, kik azon ponton hagyják a művészetet, mellyen találják; s midőn Baretti olvasta verseit, bevallá, mikép legyőzték azok nála az ellenszenvet a kötetlen versek iránt; Frugoni pedig felkiáltott: „Istenemre! eddig mesternek tartottam magamat, s látom, hogy még csak tanítvány sem vagyok.“

Lodovico Muratori.

A komoly irodalomban nagyszámú könyvek újra föllesztették a jansenista és pistojai kérdéseket. Lodovico Muratori (1672—1750), a modenai Vignolából, számos theologiai művei között irt egyet¹⁾, mellyben itészi szabályokat állított fel arra nézve, miként kelljen itélni a vallási dolgokról; egyebek között helytelenítvén a fogadalmat: egész vérontásig menni a szeplőtlen fogantatás védelmében, miként azt egy palermoi társulat gyakorolta. Egész Siciliát mozgásba hozta e munka; a jezsuiták megújították ama fogadalmat, minek folytán megzavartatott az ajtatos pap békéje, mint szintén a védelem következtében is, mellyet ő az Estei-ház jogai mellett Comacchióra folytatott. Mindazáltal megnyerte a pápák kegyét, miután magasztalólag nyilatkozott a jezsuiták paraguayi kormányzatáról. Modenában a Pomposa prépostjává és könyvtárnokká nevezetvé ki, soha félbe nem szakította tanulmányait; s miután Milanóban a már általunk említett Palatina társulat alakult volna, ennek és tudós milanóiak segélyével a Régi feliratok gyűjteményét, a Középkor régiségeit hat kötetben, s huszonnyolczban az Olasz dolgok iróit, vagyis az 1500-nál előbbi évkönyvirókat állította össze.

Nincs olasz író, ki az ő érdemeiről elismerőleg és bámulattal ne szólana; mi magunk is beszélünk már róla (VIII. könyv. 14, 15 lap.), s itt nincs egyéb hátra, mint újból kifejezni iránta hálánkat. Majdnem hihetlennék látszik, hogy egyetlen év alatt írta volna meg Olaszország évkönyveit, mellyeket ő 1744-től 49-ig tett közzé, s mellyek nem valami kitünők ugyan s irányuk unalmas, de eléggé pontosak s egy jó lélek folytonos vídamságát tükrözik vissza. Előszavában a corsokat ferocium atque agrestium hominum genus-nak nevezvén, egy corsicai agyonütéssel fenyegette őt, ha vissza nem vonja ama sze-

1) *De ingeniorum moderatione in religionis negotio.*

vakat. Sardinia királya, midőn a modenai területre tört, azt kérdezte tőle: „Mikép fog ön velem bánni évkönyveiben?“ s ő: „Amint felséged fog bánni hazámmal.“ Bámulatosan kitartó a munkában, midőn teendőit elvégezve a könyvtárt oda hagyta, egy eszelőssel sétálgatott, s a piaczon gyakran megállott nézni a komédiásokat, s kerülte a társalgásokat, mellyek újból igénybe vették volna figyelmét.

Egyházi írók.

Francesco Cancellieri, római, az egyházi tudomány sok ágát művelte, s különösen megismertette a Vaticani könyvtár rejtett kincseit s a pápai zenészetet (cappelle). A szigoru dominicanus Concina érvekkel és csipősen intézett támadást a jezsuiták ellen, mert megengedték a színházakat, a csokoládé-ivást böjt idején, s a kölcsönzést kamatra; s mig vitái Benzivel a tactus mammillararis fölött nevetséget és botrányt okoztak, a Valószínűség története (Storia del probabilitismo) című munkája sok ellenfélte szerzett neki¹⁾. Rendtársa, Gian Vincenzo Patuzzi, védelmezte őt, ellenben megtámadta Francesco Antonio Zaccaria, ki aztán a Giornale della storia letteraria d'Italia-ban a pápa elsőségét vitatta Febronius, Tamburini és Ricci ellenében. Jó dolgokat foglal magában az Uso della logica in materia di religione című munka monsignor Muzzarelitől, ki ugyanazon ügynek vala bajnoka, mint szintén Tommaso Mamachi is, Scioból, s a luccai Gianantonio Bianchi, ki megczáfolta Gianonét és a gallikánokat²⁾. Ellenben mint probabilista bántalmazott Manzi, luccai érsek, ki javította és kiegészítette Baronius Annales-eit s Labbe Zsinatok gyűjteménye című munkáját. Luccában a Encyclopaediának helyreigazító jegyzetekkel ellátandó fordítása vétetvén munkába, ő rá biztattak a szent dolgokba vágó tudományok; de a pápa figyelmeztetése folytán

¹⁾ Annak mutatványaul, milly mérséklettel folytattattak e viták, ime az ellene írott könyvek egyikének czime: Ünnepeyes visszavonása mindazon bántalmak, hazugságok, meghamisítások, rágalmak, gyalázások, hamisságok és gázságoknak, mellyek több rendbeli könyvben frà Daniello Concina által a tiszteletreméltó Jézus-társaság ellen sajtó útján szórattak, függetlenül a két becsutelen theologia-erkölcstani levélhez, mellyek tisztelendő Benzi atya ugyanazon társaság tagja ellen tétettek közzé. Velence, 1744. negyedrés.

²⁾ Még mindig emlétkben van a nápolyi Marcello Eusebio Scotti (—1799), ki ellenségeskedésbe jövén a jezsuitákkal, igen neves iratokat tett közzé ellenök, s különösen a *Republica de' Solipsi* címűt.

viisszalépett az ösvényről, mellyen valódi volt a veszély, csalóka a gyógyszer.

Fájlalva a rombolásokat, mellyeknek ama mű okozója vala, a velencei Zorzi abbé egy kifogásolhatlan *Olasz Encyclopaedia* programját tette közzé, mellyben bírálhatta a francia fogyatkozásait és vétkeit, a D' Alembertótól különböző *encyclopaediai* fát állított fel, s próbául két cikket tett közzé a szabadságról és az eredendő bűnről; de csakhamar aztán meghalt harminczkét éves korában, s vele együtt terve is oda lett.

Bernardo de Rossi, piemonti, igen jártas a héber nyelvben, lendületet adott a bibliai tanulmányoknak. Paviában a theologiai karnál Antonio Mussi a szent ékesszólásról tartott előadásokat, mellyekben, ha olykor nélkülözi is az izlést és méltóságot, de kiemelkedik az iskolásdi korlátok közül, s érzi a Szentatyák nagyságát. Ugyanazon egyetemen Theodoro Villa is jó ékesszólási szabályokat adott elő; de sem ő, sőt Parini maga sem látta be, mikép ez nem pusztán szellemi fényezés, s nem jelezték a valódi utakat, mellyeken a szó képes a fültől a szívhez hatolni, fölkelteni az érzelmeket és elhatározásokra birni.

Monsignor Giovanni Marchetti, Empoliból, több merészséggel mint képességgel bírálhatta Fleury *Történeté*-ben a Róma-ellenes véleményeket. Ennek és Natalis Alexandernek ellenébe a dominicanus Giuseppe Orsi egy tiszta és folyékony irányú, de hosszadalmas ¹⁾ *Egyháztörténetet* szerkeztett, mellyben a pápaságnak kedvez, s világos és helyes kivonatokat nyújt olly szerzőkből, kik nem olvastatnak többé; s jóllehet ellenségesen viselte magát a jezsuiták irányában, mindazáltal biborra érdemesített XIII. Kelemen, azok tisztelője által.

Bölcséssek.

Paolo Doria, Cartesius hivo, támadást intézett Locke mint álcázott érzékeltvi bölcsész ellen, ki nem ismerte el az öröklött eszméket, ki a metaphysikában bizonyos elveket tételezett fel ép úgy mint a mértanban, ki miután ok nélkül kizárta a metaphysikát, aztán elfogadta a végtelen állagot (*substantia*), s annál fogva

---

¹⁾ A negyedrétü huszonegy kötet (1732) csak 600-ig ér el. Filippo Angelo Bechetti, florenzi dominicanus 17 kötetben folytatta őt 1378-ig; melly munkáján aztán változtatván 12 kötetben vonta azt össze s egész 1687-ig hozta fel. Orsinak dicséretére szolgál, hogy Rohrbacher abbé *Histoire universelle de l'Église catholique*-jában nemcsak követi, hanem másolja is őt.

az Isten ismeretét. Talán e czáfolat őrizte meg a mieinket Locke tapasztalatelviségétől, mignem Genovesi, aztán Baldinotti és Soave megismertették őt, s főleg ez utóbbi, ki lefordította Tanulmányát az értelem fölött (1775), s az ő szellemében beszélt a társadalom s a nyelv alakulásáról. Mint Locke folytatása, Condillac csakhamar felkapottá lőn az iskolákban, s az egész bölcsészet az eszmék elemzésére szoritkozott.

Scarella a bresciai papnövelde részére írott (1792) Gondolkodás-lény-lélek és természeti istentan elemeiben egy új részleges syllogismust állított fel, megagyezetve az ellenmondás s az elégséges ok elveit; megtámadta a skepticismust ép úgy, mint a scholastikusokat, s a bizonyosság elvét ama tulajdonítványba (praedicatum) helyezte, mellynek az alanyban (subjectum) létezése vagy nem létezése világosan látható

Jacopo Stellini (—1770), egy cividalei szabó fia, mérnök, költő, theologus, vegytudós, természetbúvár, az összes tudományok egybefüggését fürkészi; a bölcsészetet az érzékekre és az észre, vagyis az egész emberi természetre alapítja; a jót az emberi tehetségek egyensúlyától teszi függővé. Értekezésében az erkölcsök eredete és előmenetelei fölött az emberi természet három korszakát állítja fel; az elsőben az érzékek uralkodnak a szellem fölött, a midőn is az ösztönök vannak fölényben, minélfogva e korszakban hasztalan keresünk becsületességet, vagy igazságosságot; a másodikban az igazságossággal kéjelgés, hiúság, nagyravágyás elegyülnek; azután jön a szellem és test között kölcsönös érintkezés harmadik korszaka, midőn előállanak a valódi erény, az erkölcsi szabályok, a törvények. Vico eszméit fejtette tehát ki, de ellenkező értelemben, mert ez a nemzetek erkölcsiségét az egyedé nyomán fürkészte, Stellini pedig a nemzetek erkölcsiségéből kiindulva írta meg az egyedekének történetét.

Appiano Buonafede érdekes változatossággal és sok ismeretlet tanusítva írta meg *Delle conquiste celebri e saminate col diritto naturale delle genti* (Híres hódítások, a népek természeti jogának szömpontjából vizsgálva) című munkáját, mellyben kikel a fegyver-jog ellen; továbbá az öngyilkosság ítészi és bölcselmi történetét (*Storia critica e filosofica del suicidio*); s főleg az összes bölcsészetek történetét és természetét (*Storia ed indole d'ogni filosofia*), mellyben igazelműleg és függetlenül ítéli meg a rendszereket és szerzőket, miközben Voltaire gúnyoros írá-

lyát utánozza, de nagyon elűtől eg: megtámadtatván Baretti által, ugyanolly durván s még több szellemmel válaszolt. Antonio Genovesi az okoskodás szabadsága mellett szállott sikra, midőn az iskolák még Aristoteles és Cartesius között valának megoszolva; legtöbbnyire a közönséges józan észhez (sensus communis) tartja magát, s azt mondja, olly eszmék fölött kell bölcselkedni, mellyek megszerezhetők, nem pedig rejtélyek találgatásában éleselműsködni; szerinte az igaznak a világosság és nyilvánvalóság képezik jellegeit; a megállapított bizonyítási módoktól nem kell eltávolzni, hogy nehéz ellenvetésekre felelhessünk; s megvallá, mikép ő nem tudja azt, mit mindenki nem tud.

Ellenben Sigismondo Gerdil (1718—1802), a faucignyi Samoensből, véd-írókép lépve fel a *Histoire des variations* folytán, Bevezetésében a vallás tanulmányozásához, mellyet kissé hosszadalmas olasz nyelven tett közzé, vitatja, mikép a legnagyobb férfiak ama magasztalt gondolat-szabadság nélkül virágoztak; sikra száll a Pithagoras-féle olasz iskola mellett szemben a tapasztalat-elvűekkel; Locke ellen védelmezi a lélek halhatatlanságát, s az eszmék természetét Malebranche szerint; Raynal ellenében a vallást s a józan oeconomiát; pártolja a nevelési gyakorlatokat Rousseauval szemközt, ki azt mondotta róla, mikép ő az egyedüli ellenesei között, ki megérdemli, hogy egészen olvastassék; a párbajról értekezve szembeszáll a közönséges előítéletekkel; a bölcsészi előítéletekkel ellentétesen okoskodik a szabadságról és egyenlőségről; Hobbes ellenében czáfolja a gondolkozó állag (substantia) anyagiságát; kimutatja, milly igaztalanul mondotta Voltaire Juliant a királyok mintájának, s Montesquieu a legméltóbbnak arra, hogy embereket kormányozzon. Egyéb tudományokban is gyakorolta magát e hatalmas irodalmi bajnok; irt az anyag örökkévalóságáról, a föltétlen végetlenről, s védelmezte Cartesiusi Wolf és Boscovich ellen. III. Vittorio Amedeo nevelőül rendelte őt a herczeg mellé; XIV. Benedek, ki sok mindenféle dolgot bizott rá, a biborral jutalmazta meg, azt mondogatva róla: *notus orbi, vix notus urbi*; de a bekövetkezett viharok Chiusai apátságába kényszerítették őt visszavonulni, honnan a pápai trónra léphetett volna, ha Austria ki nem zárja.

Jogtudósok.

A bölcselkedők ellen sikra szállott a siciliai Nicoló Spedalieri (1741—95), ki *Az ember jogai* című munkájában ta-

gadja a társadalmi szerződést¹⁾, hanem magából az emberi természetből s a boldogság-vágyból hoz le elévülhetlen és elidegeníthetlen jogokat. Azonban ha áll is ez a főjogokra nézve, nélküli az alapot, midőn a tulajdonról s a polgári jogokról van szó; miért is ő gyakran összezavarja a jogokat a törvényekkel. A szándék tisztességes vala, de nem úgy az eredmény, mert az illynemű alanyiség mindig valamennyinek harczát idézi elő valamennyi ellen; és Spedalieri csak úgy menekül a következménytől, hogy a keresztény valláshoz tér vissza, vagyis lerontja saját rendszerét.

Egyes esetekkel vagy részleges vitákban sokan foglalkoztak a jogtudósok közül, de kevesen az általános tudománnyal. Giovanni Lampre di, Florenczből (— 1793), azonkívül, hogy fürkészte a hetruskok bölcsészetét, s czáfolta Rousseaut és Coccejus Samuelt, egy *Juris publici universalis, sive juris naturae et gentium theorematum* című munkát adott ki (1776), melly sok egyetemen szövegül szolgált, s mellyben egymás mellé állítja a megelőző kitünőbb munkákat, függetleníti magát a római jognak időszerűtlenné vált elveitől, s vitatja, mikép a hozott törvényeket mindig egy halhatatlan előzi meg; a nép-jogot a természet-jogból származtatja, s azt mondja, törvényes uralom csak a fölött gyakorolható, ki abba beleegyez. A lucaniai Mario Pagano bírálata alá vette a római törvényhozást, s Politikai tanulmányokat írt a társadalom elvei, előmenetelei és hanyatlása fölött, Vico eszméi szerint követve a polgári társulás menetét; de a helyett, hogy biznék a haladásban, mindig csak a hanyatlást látja; s minta-szerzőjébe beleoltván az akkoriban divatos érzék-elviséget, ingadozóvá lesz. Ő mint a forradalom vértanúja vészelt el s vele együtt az orvos Domenico Cirillo, értelmezője és öregbitője Liné növénytanának, ki sok rovar megismertetéseért az ő lekötelezettjének vallotta magát: értekezett a börtönökről és kórházakról, kikelve az emberi nyomor ama gyűlölyein uralkodott visszaélések ellen.

A sassari Domenico Azuni (—1827) a kereskedelmi jogtudomány egyik adataitól általános szótárát (*Dizionario uni-*

¹⁾ lukább azt mondhatnám, mutatja, hogy tagadja; de másutt így szól: „bármilly állapotban legyen az ember, saját akaratából, beleegyezésénél fogva kell abban lennie; másként erőszak követetnének el szabadság-jogán, melly mindig érvényes, s melly soha el nem vesztet.” I. könyv. 12. fejt. 3. §.

versale ragionato della giurisprudenza mercantile) tette közzé, mely nagyon különbözik a Savaryétól, mert ő kimutatni igyekszik a kereskedelmi jog elveit, s megoldani az e téren fölmerült vitás kérdéseket. Ő megtudott válni a törvénykezési zagyva-nyelvtől, s nem darabolta szét az anyagot, úgy hogy minden egyes cikkelye teljesen bevégzett értekezést képez. A helyett hogy Európa tenger-jogának elveit pusztá tényekből vezetné le, az általános joghoz megy vissza. Aztán francia nyelven értekezett az iránytű eredetéről, megírta Sardinia történetét, s több más jogi vagy tudományos munkát tett közzé.

A trienti Vigilio Barbacovi (— 1825), mint cancellár a polgári hatóság ellenében védelmezte az ottani herczeg-püspök igényeit, ki, II. József sürgetésére, őt két hónap alatt egy törvénykezési codex készítésével bízta meg, mely jó reformokat tartalmazott, de oly sok, részint okszerű részint előítéletes ellenmonddással találkozott, hogy nem lehetett életbe léptetni. A nép sem igen látszott kedvelni Barbacovit, s végre ura elbocsátotta őt; s midőn kitörvén a forradalom, a trienti terület osztrák tartománynyá lett, Barbacovi részére nem maradt egyéb hátra mint védeni magát és dicséreteket hajhászni, mellyek nem biztosították neki az elsőséget, mit ő kiérdemeltnek tartott. Azonban igazságtalanság lenne megtagadni tőle az érdemet egynémely részleges kérdések körül, millyenek például a döntés kétes ügyekben, s az eskü a polgári törvénykezésnél.

Részleges történetírás és itészet.

Sokan foglalkoztak részleges történetek írásával, miközben legnagyobb részt a tanultságra, az okmányok, feliratok, köz irományok türelmes gyűjtésére szoritkoztak ¹⁾. Antonio Fumagalli, a milanói Szent-Ambrus kolostor tagja, ennek levéltárából sok becses okmányt hozott napvilágra, s *Dissertazioni longobardiche milanesi* című munkát és egy *Diplomaticát* írt, mely bizonyára tökéletlen, de még eddig senki által felül nem mulatott.

---

¹⁾ Így például Guilini Milano történetét írta meg; Frisi Monzaét, Corner a velencei egyházét, Rossi az aquilejaiét, De Giovanni és De Gregorio Siciliáét, Dal Bergo Pisaét, Tiraboschi Modenáét, az estei hercegeket és a Humiliatus szerzetesekét; Paciaudi a parmai államokét, Fantuzzi Ravennaét, Bandini Flórenczét, Baruffaldi Ferraraét, Pellegrini a longobard fejedelmekét, Giambattista Biancolini Veronaét, Lucio Doglioni Bellunoét, Serafino Grassi, a *Csokok* című, Casti-féle sikamlós költemények szerzője, Astiét.

Canciani a Barbárok törvényeit tette közzé, a *Enéid* kívül hogy meggyőződést szerzett volna magának azok hitelességéről; a palermói Gabriele Lancellotti a siciliai pénzekről és feliratokról értekezett; Marco Fantuzzi nyolczszáz hatvanöt ravennai okmányt gyűjtött össze a középkori századokból. Nagyobb tömeget képeznek a már említett *Rerum italicarum scriptores* Muratoritól, a különböző folytatásokkal, s az értekezésekkel a Középkor régiségei fölött. Filippo Argellati, azonkívül hogy részt vett ezek kiadásában, a milanói írók könyvtárát (*Bibliotheca Scriptorum mediolanensium*) állította össze, melly tisztán titrelem műve és nem teljes ¹⁾).

Mások a gyűjtött ismeretekből elveket akartak levezetni s azok nyomán rendezett elbeszélést készíteni, miilyenek voltak: Verci, ki az Ezelinok s a marca Trevisana; Maffei, ki Verona; Ireneo Affő aya, ki Guastalla város és hercegség és Párma történetét írta meg sok itészettel, de hanyag nyelven; ilyen volt Milanóra nézve Pietro Verri, ki az elbeszélést előre megállapított elméletek mellesleges bizonyítására használta fel. Giuseppe Rovelli Como történetéhez irt bevezető értekezésében egész Olaszország állapota fölött szemlét tartott. Lupi kanonok *Codice diplomatico bergamasco* című munkájának előszavában olly igazságokat hirdetett, mellyek azóta elfogadtattak.

A palermói Rosario Degregoris kanonok az arab írókat s a Siciliára vonatkozó külföldi feliratokat tette közzé (1805); meghalálózván Blasi, ki leírta ama sziget történetét, történetíró czímet nyert; s Bevezetésében a siciliai köz jog tanulmányához s Észrevételeiben ama sziget története fölött tudományossággal ítésetet párosított. Domenico Scina, az ő honfia és tanítványa, kitűnő természethúvár és mennyiségtudós, tudományos készültséggel írta meg ama sziget ó és ujkori irodalomtörténetét: Napoli-Signorelli pedig a Két-Sicilia művelődési vi-szontagságait adta elő egy szenvedélyes munkában.

A maltai Giuseppe Vellának szomorú hírnevet szerzett Si-

¹⁾ Azt állították róla, hogy kolostor-társa, a trinoi Giovanni Andrea Irico műveiből orzott, szintűgy Beccariát Verri, Foscarinit Gozzi, Deninát Costa d' Arignano abbé irodalmi orzóinak tartották. Azt is beszelték, hogy Bentivoglio bibornok Frugonitól vásárolta meg Statius fordítását; s hogy Savioli csak kiadója volt a *Szerelmeknek*, mellyeket Angelo Rota irt volna: melly vádat aztán Monti is felhozta a *Basavillanára* nézve. Utolsó manedékei az irigységnek, midőn nem tagadhatja az érdemet.

cilia diplomacziái codexe az arabok uralma alatt című munkája (1789). Fordítása ez a palermói Szent-Márton apátságban általa fölfedezett okmányoknak, mellyek világot vetettek az arabok és normannok uralmára ama szigeten. Művében számtalan bárói jogot megtámad, leveleket idézve Roberto Guiscardotól és a Ruggeroktól, mellyek sok úri jogot fentartottak. Nem sokára kisült, hogy az egész csak az ő koholmánya vala, miért is hosszas fogságra s a kincstár nyomtatási költségeinek megtérítésére íteltetett.

Carlo Denina, a piemonti Revelloból (1731 — 1813), mint-hogy egy vigjátékban bírálgatni merészelt a jezsuiták oktatási rendszerét, megfosztatott tanszékétől, s ez által hirre kapott. Németország forradalmai s Az irodalom viszontagságai című munkáinak elnézésre van szükségök; de Olaszország forradalmaiban hazánk első teljes történetét adta, mellyben rossz elbeszélőnek mutatja ugyan magát s folytonosan kitéréseket tesz, de pontos a tények előadásában, eléggé élesen látja az okokat és következményeket, s vallásosabb és kevésbé bölcselkedő, mintsem az akkori divat magával hozta volna.

Francesco Settimani üldöztetve III. Cosmo által különböző helyekre belebuztatott, mert Kölnben sajtó alá adta Varchi és Nardi történetét, s különféle dolgokat írt a Medicik ellen. Örökre száműzetvén Toscanából, harmincz év múlva visszatérhetésért folyamodott, mit megnyervén 1744 ben, elkészítette a Medicik érényeinek és vétkeinek krónikáját, mellyben botrányosan beszél ama fejedelmekről, s melly kiadatlan maradt. Leopold nagyherceg a Medicik fejedelemsége történetének megírását Riguccio Galluzzira bizta, föltárván előtte az archivumokat, főleg azon czélből, hogy előadja a római udvarral folytatott vitákat.

A bresciai Carlo Antonio Marin igen szép tárgyat választott magának a Velenceziek kereskedelmének polgári történetében. (1798), melly érdekes és gazdag mű, habár nem mindig szabatos. Jacopo Filiasi az első és második velenceziekéről írt (Dei veneti primi e secondi), földirati és természettani észleletekkel támogatva a történetet, s észrevételeket szöve be Velenceze kereskedelmére és művészeire vonatkozólag.

A már említett Melchior Delfico, ismertetve Adria Picena régiségeit, benszülöttnek és virágzónak mondja a régi olasz műveltséget, s ugyanegy népnek tartja a tyrrheneket és pelasgokat.

Előszavában San-Marino történetéhez (1805) futólag azon véleményének adott kifejezést, miszerint a történet „ellenkezik az erkölcsiség szerencsés előmenetelével, mert az erény évkönyveit mindig a véték és tévely terjedelmes naplóival szembesítve láttatja velünk.“ Melly tételt aztán Gondolatok a történet bizonytalansága és haszontalansága fölött című munkájában fejtette ki, ugyanazon ellenvetésekkel, mellyeket az encyclopaedisták hoztak fel e tudomány ellen. Irt ő egy Bölcsészeti tanulmányt is az emberi nem története fölött, melly kiadatlanul maradt munkájában természetesnek véve a társulási képességet, nem megvetendő általánosságban sürkészi az első polgári formákat, a kormányok alakítását s a vallások eredetét.

A fiórenczi Francesco Ottieri marchese, III. Cosmo udvarában apród, leírta a háborukat, mellyek itt a spanyol örökösödés miatt folytattattak, de nem végezte be munkáját; járatlansága a katonai dolgokban bosszantólag hat olly események leírásában, mellyeket igen ügyes hadvezérek beszéltek már el; aztán minden lépten-nyomon hosszas kitéréseket tesz, mellyekért mindig bocsánatot kér, mi azonban ki nem menti őt.

Castruccio Buonamici, Luccából, az osztrákok és III. Károly között folyt olasz háborut írta le igen ékes latin nyelven, s ellenséges érzülettel Austria irányában, melly ellen harczolt. A fiórenczi Angelo Fabroni latin nyelven husz kötetben kitünő olaszok életrajzeit írta meg, mellyek folytonosan idéztetnek ama mostaniak által, kik meg akarják kimélni a fáradságot, de azért elég gögösek maguktól itélni. Fabroni reméli, mikép „nem fogják őt a szemtelenség vádjával illetni, amiért II. Józsefnek ajánlja fel“ Medici Lőrincz életrajzát; s igéri, miszerint gondja lesz rá, hogy a tudósok naplója „méltónak találtsék a fejedelemhez, kinek az felajánlatott.“

Marco Foscarini, ki élte utolsó évében Velenceze dogeja vala (1762), követi küldetései alkalmával különféle udvaroknál megismerkedett a politikával, s helyes értesítéseket adott arról, mellyek között különösen érdekes a bécsi udvar Titkos története¹⁾;

---

¹⁾ „Bécsben írtam meg VI. Károly császárral titkos történetét. E munka czélja fel-tüntetni a zavarokat, mellyek amaz udvarban lábra kaptak annak következtében, hogy spanyolok alkalmaztattak a kormányra, . . . kiknek egész seregét vitte magával a császár Bécsbe, s egy olasz tanácsot alakított belőlök, a többieket évpénzekkel és más bűkezű adományozásokkal segélyezvén. Előadottnak az ellen-

derék munka a velencei irodalom-története is, mely nem teljes ugyan, de gazdag új okmányokban, s a szokottnál több itézzettel és csinosabban van írva ¹⁾.

Irodalom-történetek.

Monsignor Giusto Fontanini, Friaulból, a pápai jogok védője annyira, hogy még Rómából is megrovást kapott, sok irodalmárral haragban és civódásban állott; s megírta az Olasz ékeesszólás történetét, mely inkább gazdag ismeretekben, mint alapos az itéletekben. Angelo Quirini, Brescia püspöke, hol bőkezűleg segítette elő a dóm építését, megvilágította e város XV-ik századbeli irodalmát, kiadta Reginaldo Polo leveleit s megírta II. Pius életrajzát; azonkívül számos vita-iratokat tett közzé ²⁾. A legjobb kortudósok közé számíttatik Edoardo Corsini, ki eddig senki által felül nem múlva ismertette meg az attikai évlöket (Fasti) s az olympiádokat; azután pedig a romai praefectusok sorozatát. A bolognai Giambattista Martini atya a Zene történetét írta meg, de csak a héberre és görögre szorítkozott, undorodva kora s főleg az egyház zenéjének czikornyáitól, ismételve az egyszerűséghez való visszatérést ajánlotta.

Saverio Quadrio (1695--1756), *Storia e ragione d'ogni poesia* című munkát írt, mellyben meghatározva a költészetet, azt mondja, nem egyéb ez, mint „az emberi és isteni dolgok tudománya, a népnek képből, mértékileg kötött szavakkal előadva,“

segeskedések, mellyek ebből az udvarnál, a két, német és spanyol párt között keletkeztek, elő a romlottság, pazarlások, a rendtelenségek a pénzügyek kezelésében, s egyéb vétkek, mellyek annyira megrongálták a kormányt s annyira elerőtlensítették az osztrák házat, hogy az August király halála folytán 1733-ban kitört háború alkalmával teljességgel nem felelt meg a jó véleménynek, mellyet hatalmi tulsulya felől az összes udvarok tápláltak, nem lévén eléggé ismereteseek a betegségek, mellyek annak bensejében rágódtak.“ *Archivio storico*, V. k. 17. lap.

¹⁾ Tartarotti, mivel összezorrent, egy bírálatot írván e munkára, Foscarini nem csak a velencei Riforma által tiltatta el annak kinyomatását, hanem Maria Terezianál is kieszközlötte, hogy meghagyja a tiroli kamarának annak függosztatását.

²⁾ Voltaire több isben magasztalta őt, s egyebek között a következő, inkább dőre mint profán versszakban:

C' est á vous d' instruire et de plaire ;
Et la grâce de Jesus-Christ
Chez vous brille en plus d' un écrit
Avec les trois grâces d' Homère.

s szabályzókul a tekintélyt, a szokást, az ószt veszi. E tárgyat már Muratori is érintette *Perfetta poesia*-jában; de ahol emez a [szerző-okot tartja szem előtt, *Quadrio* a költészet tárgyát nézi; amaz az elméleti részben erősebb, emez a beható észrevételekben az alak fölött s a tanultságban, mely azonban gyakran hiányos nála.

A Spanyolországból kiűzött jezsuiták közül sokan jöttek Olaszországba, s rólunk és nyelvünkön írva megnyerték nálunk az irodalmi polgárságot (665 lap). Illyen volt Giovanni Andres di Valenza, ki *Origine e progresso d' ogni letteratura* czimű munkájában nem közönséges ítéleteket kockáztatott; megismertette az arabokat, kiket bálványozott; de végig menve az ő fárasztó kötetein úgy fogja találni az olvasó, hogy igen kevés hasznot huzott belőlök, mert nélküli a példákat, mellyek képezzé tennék önmagától hozni ítéletet.

Girolamo Tiraboschi (1731—94), Bergamoból, Muratorinak mint könyvtárnok utóda, igen tanult, kitünő szívű, a legjobb szándékok által vezérelt férfiú, az Olasz irodalom történetében (*Storia della letteratura italiana*, 1772—82) homályos pontokat világított meg, adatok iránt szerzett bizonyosságot, könyvek valódi szerzőit puhaltotta ki, lelkiismeretesen olvasta azokat, kikeről beszél, de nem ihlettette magát általok; nem ismert meg azok véleményeivel s viszonylagos érdemökkel; ritkán kockáztat saját ítéletet; iskolás módon darabolja szét a tudományokat és szerzőket; a közepszerűséggel zavarja össze a lángészt; soha sem emelkedik amaz ítései nézponthoz, honnan egy író műveinek összhangzó egysége és valódi értelme kivehető; minélfogva ép ellenkezőjét érte el annak, mit vallomása szerint czélozott: „Olaszország irodalmáról, nem irodalmáiról írni.“

Sokan kevésbé érdemelt élességgel léptek fel ellene; s ő őszintén fájlalta e modort, és nem viszonzta azt; gyakran megvallotta tévedését, de mint olyan, ki két vélemény között vagy ingadoz, vagy az utóbb hallottat tartja jobbnak ¹⁾. Munkája mindig gazdag anyag-táru fog szolgálni.

Gianmaria Mazzuchelli (1717—65), Bresciából, a régi és újabb olasz irodalmárok egy szótárának készítéséhez fogott. Csak az

¹⁾ „Sajnálom, hogy nem viszonzhatom udvariasságukat az által, hogy mindkettőnek igazat adnék.“ III. 454.

A és B betűket végezte be, s minden czikke teljesnek mondható: de az alphabetikus rend folytán elszigeteli az embert a kortársaktól, ítéletei szűk körben mozognak, életrajzi apróságokkal bibelődik, a helyett, hogy fogalmat nyujtana a munkákról. Galeani-Napione *Tanulmány a történezet fölött* (*Saggio sopra l'arte storica*, 1773) című munkája francziák, s főleg Rapin, D' Alembert, Henault eszméit eleveníti fel.

Sok más olaszról a tudományokról beszélve fogunk majd megemlékezni; de munkájának fenhéjazó cziménél fogva megemlitendőnek tartjuk itt Aurelio Bertolat (1753—98), Riminiből, egy *Történebtölcészet* (*Filosofia della storia*) szerzőjét. Elfordulva az angoloktól és francziáktól legbiztosabbaknak tartja az olaszok módszereit, de mellyeket valójában sem meg nem határoz, de sem fel nem használ. Első könyvében az okokról, a másodikban az eszközökről, a harmadikban az eredményekről értekezik; s okok gyanánt az éghajlatokat, intézményeket, vallásokat, kormányokat, erkölcsöket, politikát hozza fel; mi nem egyéb mint kibővítése Machiavelli, Bodin, Montesquieu ismert tétéleinek. Az eszközök szintén okok, de másodrendűek, millyenek a háborúk, a kereskedelem, gyarmatok, a művészetek és tudományok, a jellemek; mind e dolgok rendszer nélkül felhozva tétova szemléldésekéből álló fejezeteskéknek szolgálnak czimekül. Az eredmények elemzését öt fejezetben adja, virágzó korszakok, hódítások, hanyatlás, forradalmak, romok czimek alatt; s a politikai rendszerek jelenlegi tökélyére következtet, melly most már minden felforgatástól biztosítja a népeket; reformok csak csekély számmal vannak még hátra, s ezek békés uton fognak eszközöltetni; mi a forradalmat illeti, *Európa nem fél többé attól*. Ez 1787-ben volt mondva!

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Tudományosság. — Régészet. — Éremisme.

A latin nyelvnek megvoltak a maga művelői, főleg Olasz és Németországban. Jacopo Faciolati (—1766), Paduából, tisztában kezelte azt mint bárki más; megírta a paduai egyetem évkönyveit, de soványul, s hozzá fogott a latin nyelv

szótárához, melyet aztán Egidio Forcellini, a Piave melletti Fennerből, végezett be ¹⁾. A jezsuiták közül kitűnő latinnyelvések kerültek ki; s Girolamo Lagomarsini (—1773) egész életén át dolgozott Cicero egy kiadásán, de nem talált olyanra, ki a költségeket előlegezte volna; Giulio Poggiano Leveleit bő jegyzetekkel tette közzé. Ragusa, mely mindig nevezetes volt a latinistákról, több jeles nyelvészt adott, millyenek voltak Benedetto Stay, Carlo Nocetti, Boscovich, kik verselve értekeztek Cartesius és Newton bölcsészetről, a szivárványról, az északi fényről és napfogyatkozásról. Bernardo Zamagna, ki lefordította az Odysseát, Hesiodot s több más egyebet; Raimondo Cunich, ki az Ilias fordítását adta, tiszta de nehézkes nyelven; igen jó ember, föllelkesítette az ifjúságot, s ezzel együtt tapsolt és sirt.

Finom latin költő volt Nicola delle Laste; de nagyobb zajt ütött Giulio Cesare Cordara (—1785), ki Lucio Settano név alatt beszédeket tett közzé az ál-tudósok ellen, aztán katonai dalokat és más egyebet. A fiórenczi Angiolo D' Elci, ki erőteljes olasz gúnyverseiről ismeretes, latinul talán még jobban irt, mint anyanyelvén. Stefano Morcelli, Bresciából, a latin feliratokat illetőleg példákkal és szabályokkal első helyet vivott ki magának.

Giovanni Poleni Gyakorlati Vitruvius fölött elősegítették e szerző megértését. Bianconi tudor leveleket tett közzé a Circus maximusra vonatkozólag, s ismét másokat Celsus fölött, inkább különbözöve mint alaposan Augustus kortársaul igyekezhvén azt feltüntetni, s leirta saját utazásait Németországban. A volterrai Monsignor Guarnacci egy gyűjteményt rendezett hazai régiségekből, s Origini italiane czimú munkájában az olasz földre helyezte a műveltség bölcsőjét. A turini Carlo Paciaudi keresztény régiségeket s az akkoriban kiásott Vellejából különféle tárgyakat gyűjtött össze; előmozdította a parmai egyetem s az ottani könyvtár felállítását, s megirta a maltai rend történetét. A szent régiségekre érdemlött figyelem fordított; s Boldetti, Bottari, Mamachi, Bonarroti, Marangoni, Ciampini munkáiról már tettünk említést.

Giambattista Passeri hasznosan foglalkozott a hetrusk régiségek körül; fejtegette az eugubin táblákat s a hetrusk nyelvet, nem mindig fékezve a képzelem röpteit. Monsignor Marini az

¹⁾ Iskolai használatra alkalmasabb volt a turini Pasinié. A paduai Ferdinando Porretti latin nyelvtana (1729) minden iskolában elfogadtatott.

Arvalis testvérek okmányaira s a papyrusokra vetett világot, sok pontban érintve a régészetet. Alessio Simmaco Mazocchi, Capua-ból (—1771), ki a tudományosság csodájának neveztetett, megismertette hazája bámulatos szinkörét és sok más egyéb emléket, főleg pedig a heraclesi két táblát; a nápolyi egyetemen a bibliát fejtegetvén a becses *Spicilegium biblicum*ot írta. Luigi Lanzi a régi hetruskokkal foglalkozott, mindent görög eredetekre vivén vissza; de inkább olvastatik az ő *Storia pittorica*-ja. Dempstero egy hetrusk *musaeum* megírásához fogott; de az új fölfedezések számos pótlékot szolgáltattak Filippo Bonarroti senatornak. Az ő vezetése mellett Gori, a jó hellenista, olly szenvedélyesen beleszeretett e tanulmányba, hogy mindent a hetruskoknál vélt föltalálhatni, a művészetek eredeteit ép úgy mint a szokásokat és erkölcsöket; sokat köszön neki a régészet és a felirat-tan. Búvárlataiban jó segítségére volt neki a valdarnoi Giovanni Lami (—1770), széles tudományu és vigkedélyű ember, kedvelője a szépségnek és az élvezeteknek, ki Le Clerc és a socinianok ellenében védelmezte a nicaei zsinat határozatát a *logos*-ra vonatkozólag¹⁾; *De eruditione Apostolorum* című könyvében kimutatta, mikép ezek annyira tudatlanok voltak, hogy nem vehették Plátótól a Szentháromság eszméjét; civódásban állván a jezsuitákkal, értéktelen latin és olasz gúnyversekkel csipkedte őket. Hevesebb küzdelmeket okozott *Novelle letterarie* című hetilapjával, melly annyira vitte a merészséget, hogy elnyomatott. *Delizie degli eruditi toscani* című könyvében sok kincset tett közzé a Riccardiana könyvtárból, s meg akarta írni a keleti egyház történetét, de tervét nem valósította.

A régiség tanulmányozása lendületet nyert a sokféle fölfedezések folytán. Herculanium és Pompein kívül, 1752-ben egy erdőben a pestumi templomokat találták meg; 1761-ben a piacentinói területen Velleja romjait, melly a IV. században süllyedt el; fejedelmek és pápák dolgoztattak a Hadrian-féle nyaraló és egyéb romok kiásatásán; D'Hancarville, Wheler, Choiseul-Gouffier, Spon, Revet, Stuard . . . Görögország művészeire vetettek világot; Tieschfein a hetrusk edényekkel foglalkozott; Chardin, Norden, Pocock, Niebuhr Arabia, Egyiptom, Palmyra emlékeit ismertették; 1726-ban a cortonai akademia alapított, mellynek munkálatai

¹⁾ *De recta patrum Nicaenorum fide*, 1730.

kellő világitásba helyezték a hetrusk műveltséget; 36-ban a florenzi Colombaria jött létre, szintén a régiségek tanulmányozása végett, ugyanaz lévén czélja a Herculan-Akademiának is.

S a régészet, megszűnván pusztá kíváncsiság vagy unalmas tanultság és fölvételes elméskedések küzdtere lenni, megtanulta már mellőzni a lényegtelen észleléseket, mellyek nem szülemenek az emlék szemléletéből s nem is segítik elő annak megértését, s nem lelni kedvét az összehalmozott idézetekben, s a bölcsészettel együtt a vallások, a politika, a műveltség értelmezőjévé vált.

Winckelmann.

Winckelmann János (1717—68), egy brandenburgi cipész fia, nélkülözve az eszközöket, de szenvedélyes a tanulmányozásban, végre láthatta Rómát, hol Archinto és Albano bibornokok pártfogása megnyitotta előtte az utat, mellyen annyi dicsőséget szerzett, mignem egy orgyilkos kése Triestben ketté metszette élte fonalát. Míg akkoriban a régészet csak a tanultságot tartotta szem előtt, Winckelmann azt a rajz-művészetekre irányozta, mellyeknek egy Történetét tette közzé 1764-ben, a s y s t h e m a görög értelemben véve ama nevet, s a művészet lényegére lévén tekintettel, nem a művészek viszontagságaira. Bevezető beszédében fel vannak hozva az elődei által elkövetett fő-fő hibák, millyenek: a vakmerő találgatások, egynémely új műveknek régiekül elfogadása, tapasztalatlan szerzők férczműveire fektetett állítások, inkább gyönyörködtetést czélzó mint oktatásra szánt leírások, rohanva utazók elvétései, hibásan eszközölt rajzok. Winckelmann saját szemeivel látta a dolgokat, s a régiségek tanulmányozását nem tartotta méltónak egy okos emberhez, ha olly módon nem irányoztatik az, hogy finomítsa az izlést s megvilágítsa az emberiség történetét. Igaz, hogy ő is sokszor tévedésbe esett a tényeket illetőleg; kevésbé rendszeresen halad; az emlékek leírásában tanultságot negélyez, s nem igen jól tudja alkalmazni amaz ihlettéle modort, mellyet ollykor ollykor fölvesz; mindazáltal vonzerővel bir az ő lelkesedése a szép iránt, s az ékesenszólás, melly versenyez a művész gondolatával. A párizsi Caylus gróf (1692—1765), ki szintén ez ösvényre lépett, amennyire felülmulja Winckelmannnt mint művész, annyira mögötte áll tanultság tekintetében; s mig emez alkalmat nyert nagy dolgokat vinni véghez, ő apró műveken fáradozott. A régi művészetet csak az ipar és gyönyör szempontjából tekintette, s hogy nem fogta fel annak komolyságát,

mutatja a modor, melyben az emlékeket másolta. Ő volt, ki megtanította a régészeket elkülöníteni a bronzokat a márványoktól, s idők, helyek és tárgyak szerint rendezni be azokat, mi által Winkelmann szerencsés összehasonlításokra és észszerű föltevésekre képesítettett.

Heyne.

A chemnitzi Heyne Keresztély (1729—1812), az atyai szövőszék mellett töltötte volna el életét, ha keresztatyja meg nem fizeti érte hetenkint a három soldót egy latin nyelv-mesternek; aztán mások segélyezték, s így, mindig küzdve a kenyérért, kitünő latinista lett. A bőkezű miniszter Brühl könyvtárában száz tallér fizetéssel mint másoló alkalmaztatván, a hétéves háború kellemetlenségeket okozott neki; helyreállván a béke, tanárnak hivatott meg Göttingába, hol csakhamar föl kezdett tűnni értelmezve a szerzőket (auctores), nem pusztán tudományos szempontból s a szokásos nyelvészi aprólékoskodással, hanem fürkészve azokban a költészetet, az izlést, a szépségeket. Illy módon megtanulta úgy tekinteni a mythológiát mint jelvek letéteményét, s mint gyűjteményét a különböző idők s népek hagyományainak, kutatva az ezek eredeti érteményén történt változtatásokat, úgy hogy a történelem kiegészítő részévé tette azokat. Az emlékeket kevesebb képzelemmel, de több itézzettel és nagyobb szövegismerettel tanulmányozta mint Winckelmann, s ugyanazért tényleges ismeretekre, nem csillámló kény-állitmányokra támaszkodott; a művészetek korszakaira nézve Winckelmann igen sok történeti tévedését helyreigazította s megczáfolta az okokat, mellyek azok emelkedése vagy hanyatlásának megfejtése végett felhozattak. Mennyire az akkori idők engedték, a hetrusk emlékekkel is foglalkozott, s még inkább a byzatiakkal. Tibullus s főleg Virgil becses kiadásai összes szaktársai fölé emelték őt; s homályos pontokat világított meg értekezéseiben a göttingai akademián, s az ottani egyetemről ki tudta küszöbölni a czivódó szellemet s az új szörszálhasogatásokat, minél fogva olly jó hirnevet biztosított ama tanintézetnek, melly megoltalmazta azt a fegyverek dühétől.

Visconti.

Hátra volt még, hogy akadjon egy hatalmas szellem, melly az egész művészetet átölelve, minden egyes műnek megvilágítsa tárgyát, korát, értéköt, kövesse viszontagságaiban az izlés menetét, s leolvassa az emlékekről az ember, a vallások, a politika és műveltség történetét; s ezt tette a római Ennio Quirino Visconti

(1751—1818). Bámulatos emlékező tehetséggel megáldva csakhamar elsajátította a classikusokat úgy, hogy biztos áttekintést nyert a régiség fölött Midőn az asatások Herculanium és Pompejiban kedvet keltettek e tanulmányokhoz, XIV. Kelemen elhatározta összevásárolni az elszórt régészeti kincseket s ujabbak napfényre hozása végett rendelni el kutatásokat; s a musaeumnak, melly tőle és VI. Piustól nyerte nevét, ki azt bőkezűleg bevégezte, Viscontit tette igazgatójává. Ez annak helyiségeül a Vatican egy részét szemelte ki, szomszédságában a szobrok udvarának, melly akkor vétetett tornáczczal körül; s leírásában kerülve ama titokzatos modort és fenhéjázó kitéréseket, mellyek akkoriban nagyon szokottak valának, világosan adja elő a dolgokat, csupán arra szoritkozva, mi minden egyes műben részleges található. Az emlékeket ő osztályok szeriut rendezte be, és pedig legelőször az égi, földi, tengeri, alvilági istenségeket; aztán a hőnöket, a régi és a római történetet, a bölcsöket, bölcsészeket, tudósokat, végre a természet-történet, a szokások és művészetek körébe vágókat; s minden osztályt a kor vagy érték szeriut. Leirta a Scipiók sirboltjait, mellyek 1780-ban földözttettek föl; le a gubbiói romokat, mellyek Borghese herczeg gondoskodása folytán ásattak ki; szóval, ami csak uj került napfényre, vagy ami régi még értelmezeteül maradt, általa mind megvilágittatott. Midőn Franciaország megfosztotta művészeti kincseitől Olaszországot, Visconti igazgatóul hivatott meg a párizsi musaeumhoz, mellyet ő saját módszerének megfelelőleg rendezett be. Hiteles rajzokból összeállított *G r ö g é s r ó m a i k é p i s m é j é t* Napoleon pompás kiadásban tétette közzé, s a szerző által kijelölt egyének között osztotta szét ajándékul annak példányait: finom neme a nagy-lelkűségnek.

• Orientalisták.

A keleti tanulmányok czélja vallási lévén, a héberre és arabra szoritkoztak, melly nyelvek részére a pápák mindig tanszékeket igyekeztek állittatni az egyetemeken; a viennei egyetemes zsinat (1311) elrendelte azok tanítását, hogy hitküldérek képeztetesenek a zsidók és musulmanok közé: melly tény czáfolatul szolgál a XVI. század reformatorai ellenében, kik azon váddal állottak elé, mintha a héber nyelv a keresztények közül kiküszöböltetett, s a Biblia eredetije hozzáférhetlen lett volna. Az igaz, hogy a reformatio által támasztott kérdések Olaszország s a papság körén kívül is növelték az orientalisták számát; s Postal Vilmos

1538-ban Párizsban a héber, chaldeai, syr, samariai, arab, indian (aethiop), görög, georgiai, szerb, illyr, örmény, latin nyelvek alphabetumait tette közzé¹⁾; merész, bár csalóka és rendszeres kísérlet, mellynek célja vala sok nyelvet egységre vinni vissza, megelőzve az összehasonlító nyelvészetet. 1555-ben Gessner Konrád *Mithridates*-ában százharmincz nyelvet és tájzszólást ismertetett, s huszonkét fordításban adta az Ur imádságát, számos összehasonlitásokkal. Ugyanazon célra irányozvák a lomelloi Ambrogio Bevezetés a chald, syr és örmény nyelvek-hez című munkája (1539), s a schweizi Bibliander (Buchmann) értelmezése *De ratione communi omnium linguarum et literarum* (1548). Bréves, konstantinápolyi követ utján Richelieu bibornok igen szép keleti betűket vásárolt a királyi nyomda részére, és sok könyvet készítettett a bitküldérek használatára. Claude Duret²⁾ negyvenöt nyelv eredetéről, szépségéről, tökélyéről, hanyatlásáról, változása és módosulásairól értekezett, érdekes, bár nem szabatos tényeket hozva fel. Bochart Samuel³⁾ igen gazdag ismereteket tanusítva fűrkészte a népek eredetét, s követte azok szétszóratását. Kitűnők Michaelis Dávid, göttingai tanár művei is a Biblia fejtegetése körül. Cruciger György 1629-ben a héber, görög, latin, german nyelvek összehangzásáról tett közzé egy munkát; Louis Thomassin de l'Oratoire pedig valamennyi nyelvet héberre akart vissza vinni⁴⁾. Amsterdamban jávai és malaj szótárok tétettek közzé; s a legfőbb orientalista, Erpenius, egy arab nyelvtant adott ki, melly egész Sacyig a legjobb maradt. Angliában, a héber nyelvvel foglalkozókon hívül, megemlítjük Pocock-ot, Abulfaragius fordítóját, és Hyde-t, ki a perzsák vallásáról értekezett.

Olaszországban XIV. Gergely keleti betűket öntetett és sok munkát nyomtatott; XI. Kelemen megvásárolta Abraham Echellense keleti, s Pier della Valle arab, kopt, aethiop kéziratait; a tripolisi származásu Assemani József-Simon által pedig, ki mindig Rómában a maroniták kolostorában tartózkodott

¹⁾ *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio ac legendi modus longe facillimus.*

²⁾ *Treſor de l'histoire des langues de cet univers.* 1613.

³⁾ *Geographia sacra,* 1675.

⁴⁾ *Méthode d'enseigner et d'étudier chrétiennement la grammaire ou les langues, en les réduisant toutes à l'hébreu.* Leyden 1693. 2. köt.

(—1768) a vaticani könyvtár¹⁾ syr és arab kéziratának névsorát készítette el, s a keleti tanulmányokat érdeklő sok egyéb munkával bizta őt meg. Adler a kúf régiségek, Munter és Mingarelli a kopt-memphisiek fürkészésére adták magukat. A Propaganda-Collegium előmozdította az illynemű tanulmányokat mellékelt könyvtárával. A német jezsuita Kircher *Oedipus aegyptiacus*, melly ott tétetett közzé (1652), első szegezte a figyelmet a hieroglyphekre, mikről ő azt mondotta, hogy a papok találták fel tanaik titokban tartása végett, s mellyeket ő önhittén megfejthetni vélt. Honfia, Jablonski, folytatta őt *Pantheon Aegyptiorum* czimű munkájával (1750), mellyben az angol Wilkins felfogását követve fürkészi az egyiptomi vallásos rendszert, a kopt nyelvből értelmezve az istenségek neveit; míg De Guignes a chinai nyelv segélyével igyekezett fejtegetni a hieroglypheket. Zoega György (—1809), megkedvelvén a görög nyelvet és régészetet Heyne iskolájában, miután a hazai Jütlandból Rómába tette át lakását s a kath. vallásra tért, rendezte a Borgia muzeum kéziratait, kinyomatta az egyiptomi érmekeket, s VI. Pius által a római obeliszek leírásával bizatott meg. S bár a későbbi fölfedezések meghazudtolták őt, tanulmányozta a kopt nyelvet, s a szent nyelvben hangszerű (phonetikus) elem létezését sejtette.

A közben a jezsuiták a chinait ismertették meg, lefordítván ama birodalom szent könyveit s egynémelly irodalmi remekeit; Gaubil, Amyot, Premare atyák nagy érdemeket szereztek maguknak e téren, s Premare *Notitia linguae sinicae*-je, melly igen gazdag példákból levezetett irodalmi értekezés, legjobb az európaiak által eddig kiadottak között. Fourmont, XIV. Lajos megbízásából s egy ifjú chinai segélyével, chinai szótárt és nyelvtantszerkesztett, s száz ezer írás-jegyet nyomtatott; azonkívül sok chinai és indián könyvet gyűjtött össze. Tanítványa, a sok oldalú Freret, harminczkét szótárt látott el oldal-jegyzetekkel, osztályozva a nyelveket, s keresve azok eredetét, viszonyait, nyelvtani szellemét; mit aztán jól felhasználott értekezésében az írás-mesterség általános elvei fölött. Gerbillon atya első ismertette Európában a mandzsút²⁾; a dán Ziegenbald 1716-ban egy tamul nyelvtant tett közzé; az olasz Beschi ama nyelven munkákat irt, hogy terjessze a kereszténységet. Pons atya 1740-ben első ismertette a sanscritot, bámulva a brahminok nyelvtani elemzéseit, s jártasnak mutatva magát azok bölcsészeté-

¹⁾ *Bibliotheca orientalis Clementino-vaticana*, Róma 1719 -28. 4. vol. in folio.

²⁾ *Elementa linguae tartaricae*, 1688.

ben: némely hitküldérek olly otthonosságot szereztek maguknak az indiában, hogy képesek voltak sanscrit nyelven írni meg az *Ézúr Vedam*-ot, mellyet az encyclopaedisták tizezer éves eredetinek hittek: mások ama föld lakóinak véleményeivel ismertették meg Európát.

Giorgi atya *Alphabetum tibetanum*-ában (1762) értesítésekkel szolgált, mellyek igen becsesek mert elsőik közép Ázsiára vonatkozólag; s Európa e tárgyat illetőleg nem is ismert egyéb könyvet egész Schroeter nyelvtanáig (1826), s Kőrösi Csomaéig (1834) melly túltesz amazon. Borgia István még ezüst készleteit is eladta, hogy régiségeket vásároljon, főleg a hittérítők által távolból küldötteket, s egy muzeumot alakított azokból Velletriben, s kinyomatta a *Sistema brahmanicum*-ot, melly a Paolino da San Bartolomeo atya néven ismeretes Werdin János műve, ki hasonosságokat tüntetett fel a sanscrit és latin nyelv között, s kimutatta amannak rokonságát a zenddel, s a brahmini mythologia hasonlóságait a többiekkel.

Mig a hitküldérek vallásos indokból, az angolok kereskedés végett fürkészték Indiát; s a szükség megismerni törvényeit és szokásait egy népnek, mellyet nem csak meghódítani hanem kormányozni is akartak, arra bírta őket, hogy fölemeljék a leplet annak nyelvéről és ollyanynyira gazdag irodalmáról. Hastings Kalcuttában egy keleti akademiát alapított (1784), honnan számos munka került ki, ugymint *Akbar intézményei* Gladwintól, *Manú törvényei* Jonestól, aztán egész sora az *Értekezéseknek*, mellyekben Jones, Wilkins, Colebrooke, Prinsep, Wilson amaz irodalom és bölcsészet virágait ismertették: Londonban egy társulat alakult az érdekesebb munkák közzététele végett, bármennyyre ellenezte is az angol papság azok nagyobb mérvbeni elterjesztését, mellyet veszélyesnek tartott.

A gyűjtött ismeretekből egy nagy ösztétet akart kihozni a nimesi Court de Gebelin ¹⁾ (1725-84) hogy feltüntesse az emberiség haladását. Az ősmythologiában ő csak a vallás jelveit látja; egy általános nyelvtant szerkeszt igen gyér okmányokra támaszkodva, mindazáltal kísérletet téve megállapítani az összehasonlító nyelvészetet; értekezvén a nyelv és írás természet-történetéről, megőzöfolja az előbbi rendszereket, de nem ad valami jobbat; s ismervén a szónyomozás fontosságát, el tudja különíteni a gyököt

1) Az ó világ elemezve és összehasonlítva az újjal, 1775-82.

a ragoktól, s látja, mikép némely elő-szók és végzetek minden nyelvben mindig ugyanazon értékkel bírnak. Az akkori szük ismeretek nem engedték meg neki, hogy ez igazságokból minden lehető előnyt kiaknázhathatott volna.

De Guignes, sok nyelvnek ismerője, a hunnok, törökök mongolok sat. történetében (1756) első kötötte össze Európa viszontagságait a legszéleő kelet eseményeivel, s közép Ázsia sok népét megismertette, mellyek előbb alig nevezettek. Anquetil-Duperron, ki akkor tartózkodott Indiában, midőn a francziák voltak ott túlsúlyban, a vallásokat választotta vizsgálódásainak tárgyául, közzé tévén Perzsia szent könyveit s a brahminok Upanishad-ját (1771).

A tudomány önzetlen szeretete arra bírta a németeket, hogy elmélkedjenek mások fölfedezései fölött, s alkalmazzák azokra az ő élelmű és merész itészetöket; miért is csakhamar egy új tudománynak, a nyelvészetnek lőnek megteremtői. A nyelvészetet érdeklőleg már Leibnitz is igen emelkedett eszméket hangoztatt, s a nyelvekben a legjobb eszközt ismerte fel a régmúlt idők történetének megvilágítására s a népek rokonságának tisztába hozására. A tényleges ismeretek gyarapítottak azon öt tudós által, kik, közöttök Niebuhrral, V. Fridrik dán király megbízásából útra keltek, hogy megismerkedjenek Arabia és Egyiptom nyelveivel, történetével, emlékeivel. Pallas 1786-ban egy szótárt tett közzé a világ összes nyelveiből; a spanyol Hervas 1800-ban az ismert nemzetek nyelveinek névsorát, Adelung pedig 1804-ben Berlinben az ő Mithridas-ét bocsátotta közre. Mig ezek s Freret és mások belátták, milly haszon vala húzható történelmünkre nézve Kelet történetéből, a bölcsesek a tudományok és emberiség eredeteire reméltek ott található, mellyek meghazudtolnák a Bibliát, és siettek a következtetésekkel, mielőtt bizonyosságra jutottak volna az előzmények iránt.

Érmészet.

Az érmészetnek szintén kijelöltetett valódi kötelessége, melly abban áll, hogy segédtudományul kell szolgálnia a történethez. Spanheim Ezechiél (—1710) majdnem minden részében megvilágította azt¹⁾; de ő utána sok fölfedezés történt. Le Vaillant a francozia akademiában tartott igen tudós emlék-beszédekkel na-

¹⁾ *De praesentia et usu numismatum antiquorum.* Roma 1664. és London 1706.

gyobb szigorhoz szoktatta e tudományt, s főleg az uralkodók sorozatára nézve. Pellerin (1762) az autonom vagyis azon érmekeket tanulmányozta, mellyek városok vagy államok által fejedelmek neve nélkül verettek. Barthelemy sokkal terjedtebb tudományossággal világitotta meg azok palaeographiáját (ó-irat-isme). Eckhel József (1737–98), osztrák jezsuita, az érmészeti tudományt egész öszletében át akarta ölelni; Numi veteres anecdoti című munkája négyszáznál több kiadatlan érmet ismertet; aztán a bécsi kabinet lajstromát, majd a Doctrina numorum veterum-ot tette közzé (1792–98), melly az egész érmészetet átkarolja. Az osztályzásban Pellerin földrajzi rendjét követte; a római érmekeket az évkönyvek szerint osztotta be, itészileg, szellemdúsan, s nagy de mindazáltal józan tudományos készséggel vitatva meg a dolgokat: minélfogva az utódok helyre igazíthatnak egynémelly tévedéseket, betölthetnek némelly hézagokat, de az elsőséget nehezen fogják elragadhatni tőle.

Domenico Sestini (1750–1832). Florenczből, a természet-történet s egyszerűságra az érmészet művelésére adván magát, mindkét tudománynak hasznára vált utazásaival, mellyeket keletre is kiterjesztett és leirt. Ainslie britt minister által görög és római érmekegyűjtésével bizatván meg, nagy kedvet kapott e tanulmányokhoz, s kiadta a Geographia numismaticát¹⁾, aztán sok régiség- és érem-gyűjteményt ismertetett; s Sistema geografico-numismaticum című ivrétes tizennégy kötetnyi munkájában, melly kiadatlan maradt, valamennyi ismeretes érmet leirt.

A buzgalom, melylyel az érmekeket keresték, hamisak előállítására ösztönzött egynémellyeket. A Padovanónak nevezett Giuseppe Cavino, jeles metsző, egyesülve Alessandro Bassianóval, már 1565-ben görög és római érmekeket készített, mellyek különyszerűségök miatt igen kerestettek a gyűjtők által. Mások utánózták e csalást, különösen Parmigiano, a franczia Michel Desrieu, ki Flórenczben telepedett meg, Casteron Hollandban, Lyonban Cogoniére, ki a harmincz zszarnok igen ritka érmeit utánózta; továbbá a német Werber, ki Florenczben halt meg, s Becker, ki mindnyájok között leghiresebb vala. A hamisak megkülönböztetése az érmészek legfontosabb feladatává lett.

¹⁾ *Classes generales geographiae numismaticae populorum et regum*, Lipose 1797.

HARMINOZHARMADIK FEJEZET.

Szép m ű v é s z e t e k.

A szépművészetek tökéletesen egy úton jártak az irodalommal; ugyanazon tévedések, ugyanazon erőködéssek a helyes ösvényre visszatérés végett, ugyanazon félúton való megállapodás a javításokban. Amint megszűntek a tizenhetedik század metaphorái, szintűgy megszűnt a barocco-dűh is; de ahelyett felkapott a r o c c o - n a k nevezett kéjelgős és mesterkélt modor, melly csürcsavart és kigyózó rajzáról, csapongó képzelmeiről, örökös Olymp- és Tempe-ábrázatairól ismeretes, s mellyet az Arcasok költői korszakával hasonlíthatunk össze. Illy művek kellették még, főleg Franciaországban, a léha nagyuraknak és meggazdagodott bankároknak, ilyenek a csapodárokknak, kik szerelmesek voltak ama modorba, mellynek Pompadour adott nevet; a kis szobák részére köznapi és sikamlós tárgyú kisszerű festményeket akartak; a pásztori haszontalanságok kedvéért végkép elhanyagolták a történelem tanulmányozását és a tudományos buvárlatot, melly dolgok megvették a bölcselgők által, s egyedüli érdemül a gyakorlatkönyvűség s a kivitelbeni gyorsaság tekintetett. A három testvér-művészet ama társítása, mellynél fogva olly nagyra növekedtek azok a templomokban, megszűnt, mióta hátrányával a jellegnek, csarnokok részére készítették szobrok és festmények. Olaszországban a templom- és palota-festészet mindig nagyobb terjedelmet adott a styl-nek, de a festők másolva a természetet, szerencsétlen mintákat választottak; a szerzeményeket bizonyos, hogy úgy mondjam, gyakorlatba átment vények (ricette) szerint rendezték; műveiknek nagy emeltséget akartak adni, s különcz ellentétekkel, és fokozat nélküli fény-összehalmozással igyekeztek azt elérni.

A Caraccio-féle modor már a legvégét járta: s a bolognai iskolának utolsó jelesbjei voltak: Pasinelli, teljes tüzzel s elegyes a szerzeményekben; Cignani, ki nagy kerekdedséget adott a tárgyaknak, s húsz évig dolgozott a forlíi Assun t á n, e század legnevezetesebb kupoláján. A tölök származott két iskolában senki sem emelkedett felül a középszerűségeen.

Az Aldrovandinik a távlatra fordítottak fő figyelmet, de még inkább a bibienai Galli-k, kik igen keresettek voltak a quadraturakért és szín-diszitményekért, s úgy is mint ünnepély-rendezők.

Ferdinand az építészetről is irt s megújította a színházakat, bevívén azokba a modern fényűzést s a változások könnyűségét. Parma, Milano, Bécs színházakat építtettek általa; az udvarok versenyezve hívták meg fiait, testvérét Ferenczet vagy azok növendékeit, aztán Mauro Tesit, ki Algarotti által sugalmaztatott. E szerint a bolognai iskola elsőséget vívott ki magának a távlatban, miként már előbb az alakban.

A genuai, melly elpusztított az 1657-iki dögvész által, újra alakult utánozva Morettót; s némi névre tettek szert Andrea Carloni, Pellegro Piola, a sestrii Banchemo és Parodi, ki stíljében változatos szobrász és építész volt egyszersmind, s kinek egy salonja a Negroni palotában bámulat tárgya.

A turini akadémia, melly 1736-ban Claude Beaumont által ismét életre szólított, előnyösen felhasználhatta a flamand festményeket, mellyek mint Eugen herczeg öröksége a királyi csarnokba kerültek; aztán 78-ban új szabályzatot nyert, de nem tett szert kitűnő művészekre. Megemlítjük az elmés ötletekben kimeríthetlen Domenico Olivierit, s Bernardino Galliarit, ki jó mester a távlatban. Velencez Canalettóval dicsekszik, ki hazai jelenetek festésével foglalkozott, s megtanított ügyesen felhasználni a láttani kamrát (camera optica). A velencei kormány művészeket évdíjazott, kik ügyelnének a festmények épségben tartására s megújítanák azokat, melly intézkedés folytán egy új művészet vette kezdetét. A száraz festészetben (pastell) Rosalba tűnt fel, ki teljes volt kecsacsel és fenséggel, s ki aztán szeme világát veszítve és elméjében megháborodva halt el.

II. József azt mondta, két csodát látott Veronában, a színház körét s Európa első festőjét. Cignarolit értette, ki a színezésben igen modoros s a leleményekben inkább elmés vala mint méltóságos. Lanzi gyönyörködve írja le egy, Pármában őrzött festményét, melly a Szent-családot ábrázolja, s mellyen sz. József kezét nyújt a Szűznek és a gyermeknek, átvezetendő őket egy hidacs-kán; s hogy feltüntesse gondoskodását, nem veteti vele észre, mikép a köpeny leesett vállairól, s egyik széle a folyóba ér: — Lemenehez méltó eszme.

A cseh Mengs Rafael (1728—79) igen hírneves művészé nőtte ki magát Rómában. De mily távol áll a nagyoktól! mennyire különbözik az ő csillámlóssága az igaztól! mennyire ragaszkodik az iskolai szabályokhoz a rajzban és színezésben! A tapsok iránt, mellyekkel a kortársak elhalmozták e pedáns és

válogató közepszerúséget, ugy látszik, ő maga sem viseltetett bizalommal, mert folyvást szorgalmasan tanult. Életírója, Azara ¹⁾, a kor véleményének hódolva, őt Raffaello d' Urbino fölé helyezi, s épen azt rója meg ebben, mi érdemét képezi, hogy t. i. a természetet másolta, s nem az eszményi szépséget, mi Mengs műveit jellegzi.

E botrányos összehasonlítás helyett mi a luccai Pompeo Battonit állítjuk vele párhuzamba, ki Rómában Raffaello d' Urbinót és a jobbkat tanulmányozva a színezésben változatosnak mutatta magát, s bár ragaszkodik a szabályokhoz, átlátszó, és mesterileg kezelte az ecsetet; saját styllal azonban nem bír, s a színhabzól az ódonságot érdeklőleg határozatlan és zavaros eszmét s meddő ujdonság-szeretetet vitt a festői állványhoz.

A classikusok bámulóival furcsa tréfát üzött Giuseppe Cades, ki bármilly kivánt stylben festményeket rögtönzött, melyeket aztán a szakértők Rafael és Michelangelo műveinek tartottak, ép ugy, miként az irodalmárok is eredetiekül vették Macpherson ossiani utánezatait ²⁾.

Juvara.

A század kezdetén az építészetben első helyet vivott ki magának a messinai Filippo Juvara (1685 — 1735), ki gazdag volt a leleményekben s iszonyodott az egyszerűségtől. A savoyai herczeg által Turinba hívatván, melly városnak annyi háborúk után újból kelle emelkednie, s olaszszá, vagy is széppé lennie, sok épületet emelt ottan, különösen pedig a Superga templomot, melly roppant ügyességgel és finom leleményességgel van kivive, jól lehet a pazar díszítés folytán nélkülözi az ama fenséget, melly egy nagy és egyszerű gondolatból száulemlik. Olaszországban semmihez sem fogtak az ő véleményének kikérése nélkül; a lissa-

---

¹⁾ „Mengs — mondja ő — azért jött a világra, hogy helyreállítsa a művészeteket. Ha a lélekvándorlás tana észszerű volna, azt mondhatná az ember, hogy a virágzó Görögország valamelly lángelméje ömlött át beléje.

²⁾ Mengs tanítványa Casanova is két, általa készített festményt juttatott Winckelmannhoz, Róma környékén fölfedezettekül adva ki azokat; s Winckelmann mint régi kincseket vásárolta meg, s hangzatos leírásukat adta az ő történetében. III. Károly tolvajként tartóztatott le egy illy üzérkedőt, ki herculanumi festményeket árult, melyek a régészek bámulatát keltették fel, s drága áron vásároltattak meg az angolok által. De a vélt tolvaj bebizonyította, mikép a festmények saját készítményei, s a börtöntben is festett hasonlókat. Oh imáddói az ódonságnak!

boni királyi és patriarchai lakok terve tőle került ki; Spanyolországban is végzett munkákat, s meghivatott oda a királyi palota építése végett, de a halál elragadta őt.

A római Nicola Salvi, azonkívül hogy igen sok épületet helyreállított, a trevii gépszerkezetű szökőkutat készítette, mellyért nagy dicséretben részesült. A florenczi Servandoni gyakran ünnepélyek rendezésével bízott meg Europa fővárosaiban s a zene és színi előadás vonzerejét a díszítésekével egyesítve növelte, a varázslati szépség mellett az igazságról sem feledkezve meg. A párizsi Saint-Sulpice-templomot, melly 1646-ban kezdett épülni, Oppenord már épen egy dagályos izlésű homlokzattal vala ellátandó, midőn Servandoni új mintát mutatott be, melly egyenes vonalai, az oszlopok és építészeti rendek szabályos beosztása, s régóta nélkülözött szabatosság által tünt fel: habár aztán, inkább díszítő lévén mint építész, szinpadi hatást hajhászott az oltáron, hol a boldogságos Szűz egy rejtett ablakon át kapja a fényt.

Franciaországban Poussin és Pouget, a megelőző század legjobb festői, nem hagytak maguk után iskolát. Coysevox sokat dolgozott az öreg XIV. Lajos részére, s tőle tanult Nicolas Coustou, ki Olaszországból a Bernini-féle izlést vitte vissza hazájába (1733), miként ez a Tuileriák kertjének sok szobrán észlelhető. Munkáiban segédháza volt neki öcsöce Vilmos, ki dicsérrel szokott említetteti a ló-szobrokért, mellyek a Champs-Élysées-n vannak felállítva. Modoruk Lemoine-ban utánzóra talált, csak hogy ő túlajtotta azt.

Bouchardon.

Edmond Bouchardon (1698—1762) akkor tanulmányozta a művészetet Olaszországban, midőn a Bernini-iskola már megbukott, s Mariette részére dolgozva, ki egy értekezést irt a metszett kövekről (1750), a szokottól eltérő izlést tehetett sajátjává, s elég bátorsággal bírt megróni a szinpadon használt helytelen mezeket. Dolgozott a Saint-Sulpice templomon, a Neptun szökőkúton Versaillesban, s még jobban a grenellein, s egyetlen darabba öntötte XV. Lajos lovagszobrát: de bár kevésbé modoros kortársainál, az egyszerűt nem éri el. A Saint-Sulpice templomon a Bernini-féle modort követő flamand Stoldtz Mihály is dolgozott, ki Párizsban született s tizenhét évig tartózkodott Rómában, hol a Vatican részére Szent-Brunót készítette, ki vonakodik elfogadni a püspöksüveget, mellyet egy angyal ajánl fel neki. Nem is említve a különös testtartást, nem képtelenség-e visszautasítani egy angyal ajánlókát?

Giambattista Pigalle (1714—85), a természettől szükken ruházza fel képességekkel, annyi kegyben és dicséretben részesült, hogy jobbnak hitte magát a régieknél. Bevégezte XV. Lajos imént érintett emlékéét. Egy Voltairet kellvén vésnie a könyvtár részére, Diderot tanácsa folytán meztelenül állította azt elő; valódi boncz-tanulmány egy öreg emberen ¹⁾). Szintoly különcz emléket állított Harcourt maréchalnak, ki mint undok hullá lép elő a sirboltból, hogy beszéljen nejével; s még rozszabb a szászországi maréchal emlékére emelt Strassburgban, melly akkoriban bámulat tárgya volt.

Falconet.

Falconet István (1716—91), szegényül születvén ²⁾ és mint olyan nevedkévén megnyerte Lemoine szeretetét, kinek vezetése alatt olly előhaladást tett, hogy hat év mulva a crotoni Milót készítette, melly őt az akademiába juttatta. Hirnévre tévén szert számos szent és profán tárgyú műveivel, mellyekben eredetiségre törekedvén különczködésbe esott s a diszitésekben a szinpaddal versenyzett, II. Katalin czárnő által Nagy Péter szobrának mintázására szólíttatott fel. Ő a czárt lóháton ábrázolta, amint egy leszakadt roppant sziklán ³⁾ keresztül akar hatolni, s tizenkét évig dolgozott rajta, előzékeny bánásmódban részesítve a czárnő által; de nem értvén az udvari hizelgésekhez, kiesett a kegyből, s nyomorultan jutalmaztatott. Irt a szépművészetekről Mengs, Caylus, Jaucourt, Winckelmann s a többiek ellen, kik érdemet csak a régieknek tulajdonítottak; s bizonyítgatta, mikép Marc Aurel lova a capitoliumban, a velenceziek, a Balbiakéi Nápolyban, s általában a régiek keveset érnek, mert el vannak azokon hanyagolva bizonyos

---

¹⁾ Pigal au naturel représente Voltaire:
Le squelette á la fois offre l'homme et l'auteur.
L'oeil qui le voit sans parure étrangére
Est effrayé de sa maigreur.

²⁾ Midőn II. Katalin bizonyos rangra emelte őt, melly *magasan szülletett* czimet adott neki, azt mondotta: „Valósággal padlás-szobában születtem.“

³⁾ 42 láb hosszú, 21 láb magas és 27 láb széles tömeg volt az, s három millió font súlyyal birt, míg a legnagyobb obelisk csak egy millió fontot nyom; úgy hogy ez a legnagyobb test, mellyet valaha emberek mozgásba hoztak. A cephalonai Marino Carburri 20 verstnyi távolságra szállította azt a jég és alája helyezett bronz golyók segélyével; illy módon a viz partjáig tolatván, két fregát közé erősítve vitetett tovább. A szállítás 70,000 rubelbe került. Carburri ki nyomatta valóban hámulatos fáradozásának leírását, melly méltó rá, hogy olvas-tassék, összehasonlítás végett a Fontanaéval.

apróságok, millyenek az erek, ránczok, a szőr, mellyek kellő figyelembe vételére helyezte ő az újabb szobrászok fensőségét. Mindenkiel összetűzve, hogy önmagát emelje, tollából gyakran igen észszerű dolgok kerültek ki.

A romlott és dévaj szokások a festészetbe is bevitettek. Coypelnél mindig mesterkéltek a helyzetek; Parrocel, ügyes korcsma-festő, jól tudja csoportosítani a tömegeket s elárasztani a fényt; Watteau a szinpadokat disziti s falusi csoportokat alkot; Boucher minden nembe belevág, s melles nőkkel tölti meg festményeit.

Van-Loo család.

Vanloo Lajos, Jakab eclusi festő fia, Franciaországban Jean Corneille tisztos festő műtermében növekedvén, egy párhaj miatt Nizzába kellett futnia, hol neve mint nagy rajzolóé és jó fresco-festőé lett ismeretes. Fia Giambattista (— 1745) a carignanói herczeg által Rómába küldetett, hol Benedetto Luti alatt sajátította el a tudományt, midőn már birta a házi művészetet. A carignanói herczeg által Párisba hivatván vissza s annak palotájában szállásoltatván el, Ovid átváltozásait ecsetelte ott. Londonban az egész udvart lefestette és sok más arczképet készített. Illy módon gazdagságra tett szert, de Law nyerészkedő vállalatai mindenéből kiforgatták őt. Türelmetlen merészséggel könnyedén kezelte az ecsetet, szinpadias kinézést adott az arczképeknek, s Watteau után minden másnál jobban szinezett. Felülmulta őt testvére Károly (— 1765), ki szeretetből a művésznök iránt egy ideig Párisban a szinpadi díszítmények festésével foglalkozott, aztán Boucher-val Rómába menvén, nagy hirre kapott, s a sardini király Turinban tartóztatta őt, hogy palotákat díszíttessen általa. Teljes visszaemlékezésekkel, nem tagadta meg a természetet, javított az akkoriban uralkodott szinies modoron; de a szinezésben tévútra jutott; a főket kevésbé változtatta, s nem adott azoknak kellő kifejezést. Hasonlóan családjának egyéb tagjaihoz, sem írni sem olvasni nem tudott; mindazáltal Párisban bálványa lett a társaságoknak, tapsoltak neki a színházban, s méltóságokkal halmozták őt el: túlságos dicséreték, mellyek túlszigorú bírálatok által egyensúlyoztattak.

Vernet.

Claude Vernet (1714—89), Avignonból, Olaszországba menvén kedvet kapott a tengeri jelenetek festéséhez s e téren az első helyet vivta ki magának. Miután huszonkét éven át dolgo-

zott volna ott, XV. Lajos által a franciaországi kikötők lefestésére szállíttatott fel, mit ő teljesített is, megőrizve magát az uralgó képzelgésektől, s változtatva az egyhangú tárgyat. Változatosságban gazdag festményeit könnyedséggel készíté; s képes volt becsülni azokat, kik más nemekben érdemesítették magukat: Pergolesi szerencsés sugallatokat kapott tőle; bátorította Bernardin de Saine-Pierret; s fia Károly és unokája Horace méltó örökösei és fentartói lőnek az ő dicsőségének.

Greuze.

A tournusi Jean-Baptiste Greuze (1725?—1805) életképeivel keltett bámulatot. A divatos festők póriassággal vádolták őt, miért is Rómába vonúlt; de itt utánozva vesztett eredetiségéből, mert jobbnak vélte tanulmányozni a mi szép egünket, szép nőinket, s az életből, nem a visszaemlékezésekből meríteni a költészetet. Királyok, hősök, görögök és rómaiak festéséhez, vagy valami nagy szabású stylhez ő mit sem értett, s azt mondá: „En az ecsetet szívembe mártottam;“ miért is korcsmák és honyhák helyett, kedélyhez szóló jeleneteket ábrázolt, minők: a szélütött atya, a jó anya, az atyai áldás, a szeretet-nővér; valódi költő, ha volt valaki olyan az ő korában. Ő sem ment a színésziességtől, ugyanazon jellegeket ismétli a főkön, jóllehet ezek bevégeztségből kilátszik, hogy előbb arczképeket szokott volt festeni; elhanyagolja a redőnyzést, s nagyon szereti a kidomborításokat. Lebas, Cars, Martenasie, Macret, Massard, Porporati, Flipart metszetekben másolták az ő műveit, s legjobban az utólsó; de a festő szegényül halt el s feledve hazájában, melly egészen a politikába volt elmerülve.

Akkor, mig a vésészetben Julien, Houdon, Moitte, Chaudet az ódonhoz tértek vissza, a festészetben Vanloo és Boucher önkényét Vien, Ménageot, Barbier, Regnault, Vincent nemes és ítélletes de akadémiai izlése váltotta fel; s a párisi Jacques David (1750—1825) volt annak fő képviselője. Boucher dedunokája, s annak könnyed modorában képezve, mihelyt Rómába jött s látta ott a remekműveket, rögtön stylt változtatott, komolyan vette a művészetet, s hazájába visszatérve a marseillei dögvészt ábrázoló festményét vitte magával (1780). Ezt csakhamar követték: a Horatiusok esküje, mellyen már a forradalom fuvallata vonúl végig (1786), Socrates halála, Helena és Paris, Brutus, s más egyéb művek, mellyek őt iskola-fővé tették.

Az ő művészetében is ama visszahatása a classicismusnak

nyilvánult, melly akkor fölényre jutott, nem a gyakorlatban, hanem az érzelmekben; miért is ő a forradalom és a császárság bálványa lett.

Míg Olaszországban századokon át fentartatnak a paloták, mint hagyományos emlékek, Franciaországban a kereskedő szellem s a divat folyton változtattatják azokat, annyira, hogy Párizsban nem lehet találni magán-házakat, mellyek egy százados létet mutathatnának fel lényeges átalakulások nélkül. Szent-Justin homlokzata s a kórházé Lyonban La Monceot dicsérik; Párizsban Jacques Gabriel építette az oszlopcsarnokokat XV. Lajos piacznán, a katonai iskolát a Mars mezőn s a Louvre udvarának harmadik szárnyát; terveiben ő mindig nagyszerű, s helyes arányt tartva az emelkedésekben szabatos formákkal jelleg-egységet párosít. A nantesi Boffrand sokat dolgozott külföldön, s Párizsban a Luxembourg homlokzatát, a lelenczek házát, a Bicêtre kutját építette. Francois Blondel (—1773) Metzben a Szent-Lajos-apátságot, a városházat s a püspöki lakot emelte; Strassburgot száz hiddal szabályozta és erősítette, szintugy Cambrayt; Párizsban egy építészeti iskolát alapított, azt akarván, hogy ott az ifiak valamennyi szépművészetben s egyszersmind a gyakorlati munkában is oktatást nyerjenek. Aztán egy tanfolyamot tett közzé, mellynek első része a szépséget vagyis a diszítést, a második a kényelmet vagy beosztást, a harmadik a szilárdságot tárgyazza: melly mű a francziáknál szokatlan terjedelmességgel és bonyolultan van írva. Jacques Denis Antoine (—1801) jó izlést tanusított a Pénzverdén, melly kívül méltóságos és szilárd, bent jól felosztott épület; mint szintén a törvényszék palotáján is, mellynek udvarát szép csarnokokkal vette körül; a Levéltárban a boltozatokhoz üres téglákat használt, mellyek könnyűek a nélkül, hogy hátrányára volnának a szilárdságnak, s a régi dor építészeti rendet alkalmazta, melylyel aztán az unalomig visszaéltek. Goudovin, ki akkor lépett fel, midőn már meg volt törve a jobb ösvény, a Gyógyászati-iskolát igen hatásos összhanggal rendezte be.

Az irancyi Jacques Soufflot (1714—81), ki már előbb a nagy kórodát s a színházat építette Lyonban, hozta létre a század legnagyobbszerű francia emlékét, a Szent-Genoveva-egyházat. Csintelmes s templomhoz igen is változatos stylben épült görög kereszt az hatván láb magas korintheta oszlopok által képezett tornáczzal, melly emelkedettségre minden mást felülmul. A kup is páratlan magasságu, három központos boltozattal. Sok házat ala-

kitott át a palladian izlés szerint, melyet ő Olaszországban tanulmányozott. A neuillyi hid Peronnetól egyike Franciaország legjobb emlékeinek.

Reynolds.

Habár festők találkoztak Angliában¹⁾, iskola nem volt ott, sem valamely figyelemre méltó mű nem tűnt fel, kivéve a vízfestményeket (aquarell). A vallás nem adott ösztönt festeni a féltelmet és reményt a templomokban, s a lelkesedés nem uralkodó sajátságuk az angoloknak; miért is művészeik előnyt adnak a táj- és arczkép-festészetnek, a nemzeti költőktől kölcsönzött képzelmelek és jeleneteknek. E téren ők a velenceiek és hollandok nyomdokaiba léptek; s bár elméletileg az ódont ajánlották, gyakorlatban szeszélyöknök engedték át magukat s elhanyagolták a formákat. Josua Reynolds (1723—92), Plymptonból, olvasva Richardson értekezését a festészetről kedvet kapott e művészethez s bámulója lön Rafaellónak, miért is boldognak érezte magát, midőn Olaszországba mehetett látni annak műveit. De a helyett hogy a classikusok másolására fordította volna figyelmét, jobbnak gondolta ihletetni általok, s aztán saját szellemére bizoni magát. Visszatérvén hazájába, a legjobb arczkép-festőnek tartatott; a rajzban gyenge, de töprengő a természet másolásában, makacs bevégeztséggel dolgozott, ismételve mondogatván, mikép semmi sem lehetetlen a fáradságnak, ha jól irányoztatik; de az ő folytonos javitgatása kevés biztonságra mutatott az ecset-kezelésben s szárazságba ment át. Petworthban lord Egremont kastélyát husz festménynyel diszitette, melyek legjobbak amaz ország művei között, különösen Beaufort bibornok halála. Főleg az ő mozgatása folytán alapított a szépművészetek Akademiája, melly által elnökké választatván (1769), önkényt ajánkozott Felolvasások at tartani ott a művészetekről, melyek nyomtatásban jelentek meg, mint szintén egy hollandi utja is, mellyben tudományosan bírálgatja amaz ország festőit.

West.

Most már szaporodtak a művészetek mivelői a szigeten; s III. György megengedte a művészek társulását s az évi kiállitást. A pensylvanai West Benjamin (1738—1820), Reynolds utóda, negélyző és hanyag volt egyszersmind miként az akkori olaszok;

---

¹⁾ Láthatók Horace Walpolenál, *Anecdotes of Peinture-*, és Allan Cunningham-nál, *The Lives of the most eminent british painters and sculptors*, 5. vol.

s az Utolsó-vacsora és a Meggyógyított-inaszakadt, mellyek három ezer font sterlinggel fizettettek s a londoni képcsarnokban láthatók, csak növelik a vágyat ama terembe jutni, hol az olasz mesterek őriztetnek. Jobb sikert aratott a tengeri jelenetek és tájak festésében; a Hoguei csata s Wolf halála népszerű hirnevet szereztek neki, de minden érdemöket annak köszönhetik, hogy metszve dolgoztattak át. S metszésben kell látni Hogarth műveit is, ki mindig elmés és észszerű az ötletekben, bármily csekély eseményből mély erkölcsi tanulságot tud kivonni, akár komoly, akár bohó legyen tárgya, s még inkább ez utóbbi nemben; ha színezni tudna, utólréna a flamandokat. Megemlíthetnők még Wilsont, Gainsborought és másokat, kiknek segélyével az angol iskola saját, erőteljes, habár nem tökéletes modorra tett szert. Népszerű volt Barry, ki, miként egynémely fresco-festészeink, roppant téreket vont be óriási allegoriákkal: Londonban a szépművészetek előmozdítását célzó társaság helyiségeiben száztizennégy láb hosszú és tizenkét láb magas falterületen ábrázolta a bölcsészeti elméletet, melly az egyedek és nemzetek javát az erkölcsi képességek fejlődésétől teszi függővé: köznapi hitrege-jelenetek, tanulság és eredetiség nélkül. Flaxman erőteljesen írta át képekben Hesiodot, Homert, Eschylust, Dantet: ügyes volt a leleményben és összeállításban, de mintázva és vésve tulzásba esett.

A svédek Sergell szobrászszal dicsekednek, ki 1779-ben Párizsban a spartai Otrias szobrát készítette, s igen sok emléket és szobrot emelt hazájában, mellyek között legkiválóbbak Psyche és Cupido. A búkórság idő előtt elragadta őt.

Értekezők a művészetekről.

Sokan foglalkoztak a művészetek elméleteivel. Gian Pietro Zanotti, ügyes bolognai festő, Figyelmeztetések et irt, hogy bevezessen egy ifjút a festészetbe, s kiadta a Kelemen-Akademia történetét, melly 1708-ban XI. Kelemen jóváhagyását nyerte meg s Marsigli által rendeztetett; miként közönségesen történni szokott azzal, ki élőkről beszél, mind az alábbvalókat, mind a jobbakat maga ellen zúditotta; amazokat, mert véknyan dicsérte, emezeket, mert amazokkal keverte össze. Don Luigi, a Spagnuoloknak nevezett Giuseppe Maria Crespi barocco-festő fia, Felsina pittrice című (1769), s más egyéb munkákat tett közzé, a művészetre vonatkozókat, mellyekben bocsánatra nem számolható mérészséggel leplezte le korának fogyatkozásait. Lazzarini kanonok, Pesaróból, a bolognai iskola tanítványa, szintén meglehetősen érte-

kezett a festészetről, s szerzeményeiben figyelemmel volt a szokásokra. Reynolds említett értekezéseiben annyira félénken jár el, hogy ellent mond önmagának, jóllehet alkalmas szabályokat nyújt. Mengs pedans tudományossággal okoskodik, s elvont elméleteket keres egy olly művészetben, mellynek érdeme a jó fogamzásban (conceptio) s a jó kivitelben áll; példányképekül ő Rafaelt állítja fel a rajzban és kifejezésben, Tiziánt a színezésben, Correggiót a kecsben és a sötét-világosban (chiaroscuro); s annyira bálványozza az ódont, hogy Niobet a fájdalmas szüz mintájául ajánlja.

A németek sokkal behatóbban fogtak a szépművészetek tanulmányozásához, a bölcsészet egy ágává tevén az aesthetikát; vagyis az emberi természet ismeretére alapítván azt; s már dicsérrel említettük Lessinget, Winckelmannt, Sulzert; de tanaik nem szültek gyakorlati eredményt Németországban, hol nem volt iskola. Winckelmann szerint a szép eszméje Istenben van, honnan kifoly, hogy az érzéki dolgokba menjen át, mellyek annak nyilvánulása. Az ő tetszését egyedül a legszebb alakban nyilvánuló görög classicismus bírta; s tanítványai közül némelyek az eszményiből élettelen elvontságot csináltak, mások a művészet célját az ódon utánzásába helyezték. E hamis eszményiség ellenében Lessing a való, az egyedi, az élő, szóval, a jellegző jogainak kelt védelmére, miben az ellenkező tulságba esett. Diderot a németektől kölcsönzött, szokása szerint, néhány eszmét, hogy hadat üzenjen a rococó-nak; levelei Grimmhez az 1765-iki kiállítás fölött figyelmet keltettek a bennök nyilvánuló szokatlan szellemű és sok tekintetben helyes, bár szenvedélyes ítészettel. Az Encyclopaedia-ban Watelet, Levesque, Mengs és mások czikkeket tettek közzé, mellyek különböző szerzőkből lévén összeböngészve természetöknél fogva nélkülözik az egybefüggést, s eltérők a mód-serre nézve.

Algarotti, mint minden egyébben, T a n u l m á n y a f e s t é s z e t f ö l ö t t című munkájában is felületesnek mutatja magát; s nálánál még inkább az Rezzonico és más szabály-gyártók és titkárok, kik az eszményi szépért rajonganak, s néhány iskolaszerű szólamokat visszhangoznak. Lanzi F e s t é s z e t t ö r t é n e t e tetszik a világosságnál fogva, melly azon előmlik, de szét-darabolja a tárgyat, s nélkülözi ama gyakorlati-ságot, melly Vasari ítéleteit szabadelműekké és oktatókká teszi, még akkor is, midőn azok tévesek. S ők aztán és Reynolds a természethez való uta-

sítás helyett, a minták válogató utánzásának ajánlására szorítottak. Ellenben a nápolyi Francesco Milizia ¹⁾ (1725—93), valódi Baretija a művészeteknek, igen vakmerően mond ítéleteket oly izlésben, melly függetlennek és eredetinek látszhatik azok előtt, kik nem tudják, mikép az encyclopaedistákat másolja, kiktől elfogadja a nyomorú elveket, még csak azzal sem törődve, hogy megszüntesse a bennök mutatkozó ellenmondásokat ²⁾. Nem említve hézagosságát tekintettel a külföldiekre, a mi művészeink közül is sokat hallgatással mellőzött ³⁾. Szenvedélyes, zord, tiszteletlen, ócsárolja Michelangelót ⁴⁾, s magasztalja Mengset. Mindazáltal úgy hisszük, jó szolgálatot tett, midőn irgalmatlanul ostromozta a divatos visszaéléseket s midőn összehasonlítva a régiekkel kisebbitte az új épületeket.

D' Agincourt (1730—1814), ki csak néhány napot tölteni jövén Rómába, ötven éven át maradt ottan, védelmébe vette a középkor művészeit az ócsárlás ellen; de midőn ezt tenné, azt a hibát követte el, hogy kisebbitte tüntette fel az egészet, s nem mindig volt kellő kimérettel a természetes darabosság iránt; szövegében iskolai eszmék fordulnak elő; nem képes a külháj alá hatolni, hogy fölfedezze ott az ihlettséget és érzelmet: mit követelni egyébiránt sok is lenne egy oly századtól, mellyben a közép-kornak csak tudatlanságai és hibái valának ismeretesek.

E tanulmányoknak s a régészet megújult szeretetének az uralkodó léhaságtól való undorodásra kellett vezetniök. Igaz, hogy általán véve az idő nem vala kedvező a szépművészeteknek Olasz-

---

¹⁾ *Dizionario delle belle arti ; Memorie degli architetti.*

²⁾ Az *Americana* szónál neveti azokat, kik hisznek Peru nagyszerű építkezéseiben, mint mellyek lehetetlenek egy, gépeket nélkülöző népnél; de semmi kifogása nincs az egyptomiakra nézve. Tovább a *Fabbricare* szó mellett azt mondja: „Mexikóban és Peruban az épületek nagy tömegű jól kifaragott kövekből állottak, mellyek távolról szállítottak, s ragasz nélkül illesztettek össze.“

³⁾ Például Rainaldot, ki a XI. században a pisai dóm homlokzatát emelte; Filippo Calendariót, a velencei doge-palota építészét, vagy legalább szobrászát; a vicenzai Tommaso Formantonét, ki a bresciai Loggiát építette; Baldassare Longhenát, Velenczében a Santa Maria della Salute templom s a Pesaro-palota építtjét; Bertola, Devinenti, Pinto, katonai építészeket Piemontban; s még csak Marchit s az urbinói Pacciottót sem említi; hasonlóképen kifeleli a piemonti Alfieri grófot, s a milauói Omodeit, Richinit, Medát, Mangonet, Bassit, Seregnit.

⁴⁾ De amaz ócsárlást, melly miatt annyi szemrehányást vont magára, hogy t. i. a Moyzes feje bak-kecskének látszik, s Reynoldstól kölcsönözte, mint sok más egyebet is, mellyek az ő pajzanságainak tartatnak.

országban; a vallás vesztett egykori ihlető erejéből; a képtárak inkább metszetekkel gazdagítottak; a fényűzés egy nap i áltú tárgyokban s francia-utánzásokban fejtetett ki. Azonban szem előtt állottak a nagy minták; a véletlen is hozott olyakat napfényre, mellyek inkább észleltettek, mert ujak voltak. Amaduzzi abbé, a piacenzai Gazzola, az angol Mayer, a francia de La Gardette, Paoli Titus fürdőinek romjait, a Laterán festményeit, Palestrina rakműveit, Contucci és Galeotti a római emlékeket ismertették meg. Ekkor divatba jött utánozni a házakban a vaticani loggiákat, Herculanium falait, Pestum oszloptornáczeit, ama dóri renddel, melly ismeretlen volt a rómaiaknál s a művészetek ujjászületésének korában; a butorok, díszítések, metszett kövek, karos gyertyatartók mind ódon minták után készítették.

Nagylelkű pártolók sem hiányoztak. Albani bibornok Róma mellett fekvő nyaralójában annyi kincset gyűjtött össze, hogy még most is bámulatot kelt az, jóllehet egynél több muzeum gazdagodott onnan; s Mengs által a Parnassust festette ott le, melly ama művésznek legjobb munkája. Valenti bibornok a spanyol La Vega által Rafael tizen négy loggiáját nyolczvan i ven rajzoltatta, s Porta Pia mellett nyaralójában mindenfelől ritkaságokat gyűjtött, s rábeszélte XIV. Benedek pápát, hogy a capitoliumi muzeummal egy képcsarnokot egyesítsen. E pápa megvásárolta Francesco Vettori becses régiségeit: XIV. Kelemen, azonkívül hogy megvetette a muzeum alapját, gyűjteményt rendezett a Marini által ismertetett papyrusokból, s gondja volt rá, nehogy a napfényre jövő régiségek szétszórassanak, vagy eladassanak; s e kegyeletet a művészetek iránt VI. Piusra is áthagyományozta. Marco Borghese herceg a nevét viselő híres muzeumot hozta létre: Azara spanyol követ, az angol Gavino Hamilton, Jenkins, lord Harvey Bristol grófja, példával és bőkezűséggel bátorították a művészeteket: Hancarville, Anglia rendkívüli követe Nápolyban, első fordított figyelmet a cserép-edényekre. Olaszországon kívül, a bajor választófejedelem pártolta a szép-művészeteket; szász Fridrik Ágost az Augusteumot régiségekkel gazdagította a Chigi-féle gyűjteményből; II. Fridrik Ágost, ki lengyel király volt, gyarapította azt; a Herculaniumban talált három első szobrot ott helyezte el; négy millió nyolczszáz ezer lirán megvásárolta a modenai hercegek képtárát, s tizenhét ezer ducaton Rafael Sixtusi-Madonnáját; ugy hogy ama gyűjtemény az Alpeseken tul létezők között csak a párizsinak engedett olaszországi műremekekben. Dresdában megalapította a festészeti

akademiát, mely aztán utóda Fridrik Keresztély által a költő Hagedorn terve szerint jobban rendeztetett.

Metszők, szobrászok.

A metszés, mely terjesztette a remekműveket, igen nagy tökélyre vitetett. Francesco Bartolozzi Angliában metszetekben másolván Kaufmann Angelica (1741—1807) műveit, ki kecses de az ecset-kezelésben nem épen biztos s a kifejezésben kevésbé erélyes festőnő vala, érdeménél nagyobb hirnevet szerzett neki, s mindenkorra megtartott valamit annak puha kelleméből. Alkalmazkodva az angol szellemhez pontozó modorban dolgozott, s e nemben ő elsőnek tartatik: aztán a vonalos metszéshez térvén vissza, bámulttá tette magát kecsé által. Nyolczvanéves volt, midőn Guidótól az Ártatlan-kisdedek öldöklését bevégezte. Rainbach Abrahám, derék schweizi szobrász, David Wilkie műveit adta metszetekben. Sokan a fekete modort kapták fel, mely gyors és fényes sikerrel kecsegtet. Giambattista Piranesi (—1778), velencei építész, Rómának igen élénk látképeit készítette, jó leírásokkal kísérve azokat, mellyeket mások által iratott, de mellyeket ő sajátjaul adott ki magokkal a szerzőkkel szemben is. Egyike ez az ő számos különözsegeinek, mellyeknél fogva veszekedett és verekedett, a kívül csak dolga akadt. Giovanni Volpato (—1805), bassanoi szegény szülők gyermeke, Remondini által nyomdája részére munkával bizatván meg, az alkalom őt nagygyá tette. Bartolozzi Velenczébe vitte őt magával, míg végre Rómában egy társulat részére a vaticani loggiák metszésével bizatott meg. Itt segéde, aztán veje lett a nápolyi Rafaele Morghen (—1833), szorgalmas művész, ki Lionardo Utolsó-vacsoráját metszette, mely Marco d' Oggiono által őriztetett meg; s munkájuk keresett volt és duosan fiztetetett.

Francesco Ghingi, Sienából, bámulatosan dolgozta a kemény köveket, s ugyanugy a nápolyi Carlo Costanzi: Sireleti, Watter, Pazzaglia, Amastini, Marchant, Cades, Caparroni, Rega, Cerbara s főleg a Pichlerok műfaragványai bátran kiállják a versenyt a régiakkal. Lippert az ő üveg- és kén-nyomataival hűn utánozva szaporította a régi drágaköveket. A rakművészek nagyban foglalkoztak képeket másolva a Vatican részére. Tudták, mikép a régiék tűz segélyével festettek, de nem tudták annak módját; s ösztönöztetve Caylus gróf által, a Feliratok franczia akademiája jutalmat tűzött ki a feltalálónak, mellyet Bachiliere nyert el.

A szépművészetek reformja tehát Olaszországban vette kezde-

tét. Luigi Vanvitelli (Van Vitel, 1700–73), ki Utrechtből származott s huszonhat éves korában már Szent-Péter építész volt, Nápolyban az Annunziata templomot emelte, melly igen gazdag oszlopokban, habár részben leplezte azokat, s diadalra juttatta ott a jó ízlést, daczára egynémely elkövetett hibáknak. Ritka jó alkalom kínálkozott neki, midőn III. Károly egy királyi lakot akart emeltetni Casertában, melly ne lenne alábbvaló Európa egyik fejedelmeénél sem. (567 lap). Vanvitelli nagyszerű egységes tervet készített, s szerencsés volt személyesen valósíthatni azt, ama kiviteli változtatások nélkül, mellyek gyakran levonnak más művek szépségéből. Hogy diszitse a kertet, tizenkét mérföldnyi (miglia) távolból vezette a vizet, ötször fúrva át a hegyet, három helyütt pedig völgyek fölött vívén azt keresztül, legbámúlatoztabban a Maddaloni völgyön egy 1618 láb hosszú és 178 láb magas hid segítségével, melly háromszoros ivезeten nyugszik, s melly régi műnek sem enged nagyszerűségben. Vincenzo Paterno Castello, biscarrii herceg Siciliában, a Simeto fölé emelt, harminczegy iven nyugvó vízvezető hiddal halhatlanította nevét.

A veronai Pompei gróf egy palotájának építtetése alkalmával kedvet kapván a művészethez, sajtó alá adta Michele Sanmichelii polgári építészetének ötrendét (I cinque ordini dell'architettura civile di Michele Sanmicheli), melly munkát tanulmányozva hadat üzent a divatos tévedéseknek, és sok munkát végzett hónapban, különösen a Vámházat s a Tornácot, hol Maffei a régi köveket helyezte el. Egy másik veronai patricius Girolamo Dal Pozzo szintén irt e művészetről és foglalkozott azzal. Vicenzában még mindig befolyással voltak Palladio példái, s az ember hajlandó volna más század szülöttének tartani Ottone Calderarit, ki jeles művész leendett, ha alkalma lett volna. A vicenzai Cerati Paduában az észleldét s a kórházat építette, és szépítésekert eszközölt a Prato della Vallén. Bartolomeo Ferracina, Solagnából, tanulmány nélkül igen elmés vizerőszeti gépeket talált fel, ujra építette Bassanóban Palladio hidját és folyókat szabályozott. A florenczi Ferdinando Fuga sokat dolgozott Romában, s különösen a Montecavallo palotát s a Santa Maria Maggiore homlokzatát készítette; bővítette a Szentlélekről czimzett kórházat, újból emelte a Corsini palotát, s aztán Nápolyban a dologházat nyolczezer szegény számára. Nicolo Gaspare Paoletti hiressé tette magát azáltal, hogy a Poggio Imperialéra egy boltozatot helyezett át, mellyen Rossellitől voltak festmények. A romai Giuseppe Camporese (—1822) tanul-

mányozva a régieket letett a rossz ízlésről; mindazáltal igaza volt, midőn mondá: — „Ha megtisztítjuk a barocco-épületeket a zig-zegektől, kup-csiga alakoktól, a hullámzó vonalaktól, a mesterkéltnéparkányok és más hasonló művészi kicsapongásoktól, az újabbak közül ki állított elő valami jobbat?” Ő tervezte a genzani dómot, s dolgozott a vaticani muzeumon, hol különösen dicséretre méltók a tornác s a biga terem; aztán a francia foglalás alatt nagyszertű régiségek fölfedezésével és helyreállításával, a Popolopiacz és a szomszédos kert tervezésével, s a eszászári ünnepélyek intézésével foglalkozott.

Vanvitelli tanítványa, a folignói Giuseppe Piermarini (1734—1808) Milanóba jött, hogy helyreállítsa a hercegi palotát, s nagyszertű építkezéseket vezetett ott, többek között ő építette a monzai királyi nyaralót angol kerttel, mi akkor újdonság vala, s a két színházat. Úgyes az akadályok legyőzésében s a szükségekhez alkalmazkodni tudó, észrevette az előbbi hibákat, de nem volt bátorsága flüggetleníteni magát azoktól, s francia ízlést tanusított az ő nagyság nélküli szabatoságában, s formáiban, mellyek nélkülözik a domboruságot. Ugyanott ugyanolly ízlésben Polack is dolgozott. Az erőteljesebb és kevésbbé ismeretes Simon Cantoni (—1818), Luganóból, sok templomot és palotát emelt a milanói területen, s Genuában az 1777-ben beégett nagy-tanács-termet építette újra, a hol is a fa-mennyezet helyett egy merész boltozatos alkalmazott kapcsok nélkül. E termet az ő honfia Giocondo Albertolli (—1840) diszítette, ki új életre keltette a XV. századbeli művészet kecsseit, gipsz-művekkel ékítve a palotákat és templomokat Florenczben, Nápolyban, Lombardiában; a milanói új akademiába igen tiszta ízlést vitt be az építészeti diszitményeket illetőleg, s mutatványokat tett közzé, mellyeket Giacomo Mercoli metszett.

Giacomo Traballesi (—1812), florenczi festő, a régieket tanulmányozva természetes választékosságot sajátított el, melly a vonalak összhangzatos és sima beosztásából s a nemes kifejezésből származik inkább, mintsem a keresett helyzetekből, vagy a mellékletek és színek csillogó összehalmozásából. Flórenczben Guidót és a Caracci-kat új életre látszott szólítani; aztán Milanóba hivatván meg tanárnak, munkákat hagyott ott hátra, mellyek igen dicséretesek egészben véve, hamindjárt hibásak is a részletekben. Milanóból került ki a szeretetreméltó Andrea Appiani (1754—1817), ki a Szent-Celsus templom frescóiban határozottan szaki-

tott a kortársak tévedéseivel, erővel párosítva a könnyedséget, élénkséggel az összhangot, szabatosággal a merészséget. Már mint öreg ember a hercegi palotában és a nyaralóban Napoleon apotheosisát ábrázolta nagyszerű ötletekkel, s az akkoriban divatossá vált hitregészeti irány bűbájával; s az ő finomsága azt okozta, hogy nem találtak tetszésre az utána következők, kik eredetibbek valának és kevésbbé akademikusok.

A szobrászatban azalatt Róma csak gyakorlatlan kísérleteket mutathatott fel, s ha megszűnt is a Bernini-bálványozás, folyvást uralkodtak még a szeszélyek, a keresettség, a gépiessel való pompázás. Illyenek Agostino Penna VI. Piusa a vaticani sekrestyében; ugyanattól az Angyalok a San Carlo al Corso templomban, s az annyira magasztalt Judit Lebrun Andrástól. A carrarai Giuseppe Franchi Sirenjei a Fontana terén Milanóban jobb izléssel alkotvák.

Canova.

Antonio Canova (1747 – 1822), egy possagnói köfaragó fia, Rómába vitetvén, az ő pártfogója, Gerolamo Zulian követ által, megingott bizalmában önmaga iránt, látva, mennyire különbözik az ottan uralkodó izlés az övétől, s tapasztalva a bántó engedékenységét, melylyel a kitűnök megtisztelni szokják a kezdőket. Mindazáltal Daedalus- és Icarusában annyira tudta párosítani a természetest a régi művészettel, hogy tapsokat aratott, s Hamilton és Volpato reá bizatták a siremlék készítését, melyet Carlo Giorgi emeltetett Ganganelli pápának. A nagyszerű munka közben képességeinek öntudatára kelve, érezte, mikép ő nincs rászorúlva, hogy idegen nyomdokokat taposson; pompásan képmásolta a pápa alakját, kinek karingén a diszítványekben és redőkben olly mechanikai ügyességet fejtett ki, melly semmit sem enged az e tekintetben leghiresebbikének; a szokottól nagyon különbözőleg jelképezte a Mértékletességet s a Szelídséget; s huszonöt éves korában bevégezte az emléket, melly talán legjobb műve ¹⁾. Aztán

---

1) „Különös tünemény, gróf úr, legkegyesebb pártfogóm; azért irok önnek. Milly bevezetés!

„A Szent-Apostolok itteni templomában, a szekrestye ajtajánál, áttolomban a két oldal-hajó egyikével, a velencei Antonio Canova szobrász egy siremléket emelt Ganganelli pápának. Sima talapzat, két lépcsőre osztva. Az elsőn egy szép nő ül, neve *Szelídség*, szelid miként a báránka, melly mellette visszavonúlva fekszik. A második lépcsőn van a hamveder, melyre az ellenkező oldalról egy másik szép ifjú nő támaszkodik, a *Mértékletesség*. Aztán egy talplapon ódonszerű

Rezzonico pápa siremlékén dolgozva Canova megmutatta, hogy nem kerülte ki figyelmét, mikép a nagyszerű Szent-Péter templomban a szabatos könnyen nyomorúságos színezetet ölthet magára: de míg a barocco művészek ennek összehalmozott tömegekkel és különc helyzetekkel vették elejét, Canova nagy mérvekben s még is szabályosan dolgozott. Nem akarjuk bírálgatni a kevéssé méltóságos Religiót s az utánzótt Genius törzsökét, és dicsérni az oroszánokat: de a fenséges egyszerűségben imádkozó pápának tapsol az ész és érzelem, s szívesen pihen meg rajta a szem, kifárasztva a szórakoztató képzelgős alakok által, melyek a kereszténység legnagyobb templomát éktelenítik.

E különböző alkalmaknak köszönhette Canova tehetségének nagyszerű kifejlését; de szünet nélkül tanult és mindent maga végzett: miért is nem készíthette ugyan egyre másra a műveket, de a miket készített, azokat közel vitte a tökélyhez. S valóban ő sokak között elszórt érdemeket egyesített magában; értelmes a műalkotásban, hibátlan a rajzban, erőteljes a véső kezelésében, tü-

---

szék emelkedik, mellyben egész kényelemmel, igen pápailag öltözködve ül a pápa, s parancsoló, védő és békéltető mozdulattal nyújtja előre vízszintesen jobb karját.

„Im, ez a siremlék. Az egész fehér márványból van, kivéve az alsó talpazatot, s a talpapot a székkal, mellyek csigamárványból készítvék. Kedves összhang ömlik el rajta, a világosságot felülről és mérsékeltlen kapja, miért is csupa kellem az egész. A compositiót amaz egyszerűség jellegzi, melly úgy látszik maga a könnyűség, holott maga a nehézség. Milly nyugalom! milly választekkosság! milly beosztás! A szobrászat és az építészet úgy egészben miut részletekben véve a régi modort tünteti elő. Canova antique művész, nem tudom Athenből e vagy Corinthusból. Fogadok, hogy ha Görögországban s Görögország legszebb korában kellendett egy pápát metszeni, nem metszelték volna különbözőleg ettől. Azon huszonhat évi idő alatt, mellyet én e világvárosban töltöttem, soha sem láttam Quirinus népét olly általánosan tapsolni valamely műnek, mint ennek. A legértelmesebb művészek s a jóra való emberek minden ujkori szoborművek között ezt ítéllik legközelebb állónak az antiquehoz. Maguk az ex-jezsuiták is dicsérik és áldják a márvány Ganganelli pápát. S bizonyára egy csodája ez ama pápának, ki sokkal dicsőségesebb leend ez emlék által, mintsem a jezsuiták eltörlése miatt. Egy tökéletes mű ez, s ilyennek bizonyítják azt a bírálatok, mellyeket róla Michelangelo, Bernini, Boromini bámulói adnak, kik hiányokul veszik a legnagyobb szépségeket, s annyira mennek, mikép azt mondják, hogy a redőzetek, az alakok, a kifejezések mind antiqueok. Isten legyen irgalmas nekik! . . .

Róma, 1787. april 21.

Lekötelezett hí szolgája és barátja
Francesco Milizia.

relnesen ügyes a végrészek és a hajak bevégzésében, jól meg tudja adni alakjainak a kifejezést, s annyira utánozza a husosságot, hogy azt fogták rá, mikép fénymázolja szobrait. Az irigység ócsárlásaira új csodákkal felelt, s a szobrászat fejedelméül üdvözöltetett, és felköltötte a tevékenységet. Valódi költemény az életnagyságu kilencz alakból álló sir-émlék, mellyet ő Bécsben ausztriai Krisztinának emelt. Eltérve a szokástól, melly Magdolnát inkább kéjes mint vezeklő bűnös nő alakjában ábrázolja, mérsékeltséggel a kidomborításban s a test összecejtésével minden világiasságtól megóvta a töredelmet. Hidegségről vádoltatván, Hercuest és Lycast, Theseust a Centaurussal, Amort és Psychét ábrázolta, melly csoportozatok telvék melegséggel. A féldomborműveket is kitünően mintázza, s nem téveszti össze azok alapelveit a festészetéivel.

A szobrász bármelly más művésznél kevesebb szabadsággal bír a tárgy megválasztásában; s Canova kénytelen volt Napoleont bizelgőleg félisten, nápolyi Ferdinandot Minerva, a herczegnöket muzsák és istenségek gyanánt állítani elő. Alkalmas ürügyül szolgál ez azoknak, kik le akarják rántani a kortársak által bizonyára tulságosan magasztalt művészt: de annak, ki rámutat a különbségre, melly a régi szobrok s a belvederi Venus és Perseus között létezik, hátrányával ez utóbbiaknak, mellyeket ő a francia hódító által elrablottak pótlékaul készített, nem engedjük azt következtetnie innen, mintha a mi művészetünk szükségképen alatta állana a classikainak, hanem hogy nem lehet attól teljes röptöt követelni, midőn utánzásra van utasítva.

HARMINCZNEGYEEDIK FEJEZET.

Zene és némajáték.

A zene-színmű eredetét olly darabból vette, mellyben költészet, ének, hangszerelés és diszítés valának társítva. Most elkülönöztetnek; az ének másod rendűvé válik, aztán egészen mellőztetik a symphoniákban; a látvány elszakittatik a szótól a tánczok által: hogy miként állott a költészet, láttuk, hogy mivé lett, látjuk. Servandoni festő, kiről már tettünk említést, tisztán távképi előadásokat rendezett, s a Tuileriákban csupán szini készletekkel ábrázol-

ta Pandora történetét; még mindig sok van emlékből ama darabok közül, mellyekkel ő a párizsiakat tizenhét éven át gyönyörködtette, különösen pedig Aeneas leszállása a pokolba, hét változattal. Aztán a táncművelt diadalmos versenyre a dalmával; s míg a dalmű két-három változatból állott, a táncmű hét és nyolc új változatot követelt, s csendet eszközölt a páholyokban, mellyekben az ének alatt lármáztak, játszottak, ettek; hogy a tánczosok milly fogásokkal hajhászták a tapsokat, nem akarom elmondani.

Hogy a jelbeszédi táncművek régóta ismeretesek valának Olaszországban, bizonyítják az általunk leírt számos ünnepélyek; az első szinpadi szerzeményeket közijátékok (intermezzo) gyanánt kísérték, mint például Calandrát; s nekünk e nemben kitűnő szerzőink voltak, névszerint Ballasarini, ki Medici Katalin és III. Henrik udvarában ünnepélyek rendezőjeként szerepelt; Durandi Angliában; s főleg Turin lett híressé a tánczos közijátékokról. Ezek gyakran példázatok voltak, s említést érdemel az, melly 1709-ben Londonban adatott elő, s az egyeduralmi és köztársasági kormányt ábrázolta. A király egy nagy buzogánnyal ellátva, miután magán táncot járt volna, farba rugta az első minisztert, s ez az ő alattasát, ki szintén azt tette egy harmadikkal, és így tovább az utolsóig, ki mozdulatlanul és szó nélkül fogadta a rugást. Ellenben a köztársasági kormány élénk körtáncz által ábrázoltatott, mellyben a tánczosok felváltva és különbség nélkül vettek részt. Némileg észszerűbb dolog vette kezdetét XIV. Lajos udvarában, hol Quinaült és Lulli több illemet hoztak a személyiségek és nemzetek szereplésébe, s jobban alkalmazták a tárgyhoz a zenét. E szerint a táncmű kiegészítő része lett a drámának, s annyira finomult, hogy a szinpadi táncz-mestereknek tizenhatféle táncz-szerepeket is kellett tanítaniok.

A németek tökélyesbitették a táncművet, s történeti jelleget adtak annak; s 1740 felé Hilwerding azon volt, hogy megtisztítva az illetlenségektől utánzó művészetté tegye azt, a valószínűségnek megfelelőleg mimelve a szokásokat, jelmezeket, mozdulatokat; a dresdai udvarban Racine Britannicus, Crebillon Idomeneus, Voltaire Alziraja tánczolva szerepeltek. Noverre Franciaországba vitte az újításokat, s leveleket tett közzé, mellyek fő-fő bölcsesség színében akarnák feltüntetni a mimészetet; s az azokban foglalt elveket sok táncművében alkalmazta Stuttgart, Bécs és Párizs szinpadain. A táncz-mű Pitraol Telemachusával csakhamar Olaszországba is behozatott; Gaspare Au-

giolini, a bécsi színház igazgatója, nagy mester volt, s a komikai mimjátékot is életbe léptette ¹⁾.

Amaz idők emlékirataiból érdekes adomákat lehetne a színpad állapotára vonatkozólag kiszedegetni, azokon kívül, miket már elöadtunk (663 lap). A zenei szindarabokban nagy fényűzést fejtettek ki, s a hercegi menyekző alkalmára Parmában százharminczkilencz új öltöny készült, nem számítva a néma szereplőket; az énekesek nagy fizetést huztak, s ha egy énekesnő Centoventinek a zecchinók számától neveztetett el, mellyeket egy farsangi idény alatt bevett, csakhamar háromszorosra is emelkedtek a díjak, főleg a herélteké, kik akkoriban megszorodtak. Egyébiránt tele voltak követelésekkel és makacssággal; a virtuozák pálczával vagy a legyezővel verték az ütemet, nevetgéltek a páholy-látogatókra, burnótot szittak, bántalmazó szavakkal illették a sügöt, kikapcsolták ruháikat, hogy kényelmesebben énekelhessenek, s végül majdnem félmeztelenül léptek ki. Guadagni, Aetius szerepét adván, a darab végén Theseussá változott át, mert kedve jött küzdeni a Minotaurussal: egy színésznő Metastasio darabjában soha sem akarta énekelni a *larga mercede* szavakat, hanem *ampia*-val cserélte azt fel ²⁾.

S a fő fontosság már a zenekarnak tulajdonított; a hangjegyek a szavakat megelőzőleg s azok nélkül irattak; elhanyagoltattak a zenei-szavالاتok, s vásottá lett a bohózati-dalmű, jóllehet csak imént született. S a templomban még botrányosabb volt a zene mint a színházban, nagy hang-zürzavar, s egy alkalommal négy ezer A ment számítottak meg; s minthogy a fuvó hangszerek némelly szertartások alkalmával el voltak tiltva, kint fuvattak; s az isteni tiszteleten jelenlévők tapsoltak, orrukat tisztogatták és köhécseltek ³⁾.

Hogy a zene jelen korunk társadalmában a régiek előtt ismeretlen uralmat vívott ki magának a többi művészetek fölött, azon nem lehet csodálkozni. A tömeg akkoriban kenyérrel és látványokkal elégtetett ki; mostanában a foglalkozást nélkülöző és szórakozást szükcsglő jó módu és művelt egyének egész serege sietne a közügyekbe ártani magát, ha a kormányoknak nem volna

1) A zenéről és színpadról sokan irtak, s különösen a két spanyol jezsuita Vincenzo Requeno és Antonio Eximeno, továbbá Arteaga, *Rivoluzioni del teatro musicale*.

2) Lásd Chiari műveit, főleg a *Teatro moderno di Calicut* cziműt.

3) Calogera, op. tom. 1. p. 407—410; Chiari, *Lettere scelte*, II. 147.

rá gondjuk, hogy gyönyörködtessék és elbódítsák őket. Ugyanazért, kezdve amaz időktől, midőn dalmokok vidámiták a szabad lakomákat, mindig szerepelni látjuk a zenét a társadalomban, és pedig annál inkább minél finomabbá válik emez. Minden király zene-bandát tartott szolgálatában; a dalnű Olaszországból a többi országokba is behatolt; s e században sok király nem csak zenész, hanem szerző is volt. A franciaországi regens Pantea című dalművet irt; György király Händelt a legjobb énekesek felkutatásával bizta meg, s 1719-ben Londonban az olasz dalműszinbázat létesítette. I. Leopold Bécsben honosította meg az operát; VI. Károly irt egy ollyat, mellyet az udvar főbbjei énekeltek, a mikor is ő maga a zenekarban játszott, két leánya pedig a szinpadon tánczolt¹⁾; II. Fridrik, daczára sztkmarkuságának, sajátjából egy szinbázat tartott fen, s az előadásokra hivatató jegyeket küldözött. A jó vigjátékok és tragediák gyér volta növelte a dalmű becsét, daczára a művészet fogyatkozásai és kicsapongásainak; s Farinelli és Razumoffski hangjuk érdeme folytán a királyok tanácsaiba jutottak. A nyilvános éneklés Franciaországban sem tartatott az illemmel ellenkezőnek; Párizson kívül egyéb városokban is voltak zene-akademiák és tartattak hangversenyek; s nem tekintetett teljesen neveltnek, ki énekelni és zenészni nem tudott.

Kimenvén szokásból az előbb kedves lant és theorb, a mély hegedű s a zongora jöttek divatba²⁾, de a bögő (violon) s a kíséret illemelleneseknek tartattak, annyira mikép a Regens nem talált arra vállalkozót, midőn Corelli sonatáit akarta játszatni. Ott még mindig Lambert és Lulli rendszerei uralkodtak (1687), melly utóbbi mint eredeti szerző tiszteltetett, mert nem voltak ismeretesek Carissimi, Cavalli és mások, kiket ő utánzott: élénk menetű presto és kinyomatos hanglejtés által jellegzett dallamai közül alig hangzott fel valamelyik, az egész hallgatóság kísérni kezdte; könnyed, kifejezésteljes, jól összhangzó zene volt az, melly fáradtság nélkül vitetett ki s nem viselte meg az énekeseket, s melly ihlettséget igényelt inkább mint tanulmányt, úgy hogy Destouches, gyalog katona, a kormányzóság alatt egy operát szer-

¹⁾ Coxe.

²⁾ A zongora, melly Schroeter német találmányának tartatik, 1750 ben a paduai Bartolomeo Cristofori által találtatott fel, ki azt kalapácsos czimbalomnak nevezte, s mellyet aztán Lotti tökélyesabitett. G. R. Carli, vol. XIV. — Lásd XV. könyv 412. és köv. lap.

zett, bár nem ismerte az ellenpontozást. De Franciaországban ki-
vül mindenütt az olasz zene kerekedett felül, s a kedvező sors
sok kitünő énekest adott Olaszországnak, főleg Bolognában és
Nápolyban. A perugiai Baldassare Ferri, „ki egy lélekzet-vételre
két egész hangnyolczadon keresztül emelkedett fel és szállott alá
folytonos és igen szabatos trillával, jóllehet kíséret nélkül“ rend-
kívüli tapsokat aratott. Florenzben három ezren mentek eléje,
hogy őt fogadják, mindenféle arczképei voltak láthatók, s tisztele-
tére érmek verettek és sonettek hangzottak. A nápolyi Carlo
Brocchi, más néven Farinelli, Porpora tanítványa, erőteljes és
hajlékony hanggal megáldva, Madridban évenként negyvenezer
frankot kapott, s minden este énekével mulattatta V. Fülöpöt.
Igen dicséreteknek találjuk továbbá a florenzi Vittoria Tesit, s
Faustina Bordonit Veicenzéből; és nagy hirben állott énekeért
ugy mint különzségeinél fogva a római Gabrielli Caterina.

A drámában, a helyett hogy kifejezőbbé igyekeztek volna
tenni a zenét, csak nehézségek és cifrázatokban, utó és rezgő
hangokban, futamok, rövidítések s más különzségekben keresték
a művészetet, s zene-hanggal akarták utánozni a szó által jelzett
tárgyak anyagi zaját. Következésképp az énekesek maguknak
igényelték az első helyet, s azt akarták, hogy költő és karnagy
az ő követeléseiknek hódoljanak. A jobb szerzők azonban észre
vették, mikép a dallam az, mi a szívhez szól; s az átalakulás a
szent zene terén vette kezdetét, a lodii Luigi Viadana által
(—1644), ki behozván a folytonos mély hangot (basso continuo),
jobban fentartotta a harmoniát és az arányt a hangok között,
minélfogva a hangidom (rythmus) érezhetőbb lejtomet nyert, s a
zene szavalás külön nemmé lett. Az egyházi énekek és zene te-
rén dicséretet vívtak ki maguknak az emelkedett és művészi irá-
lyu Antonio Bononcini, Modenából, s a toscanai Bernardo Pasquini,
ki Maria Krisztina és más fejedelmek előtt kiváló kegyben állott.
A velencei Benedetto Marcello, tisztviselő, mielőtt életének hu-
szadik évét elérte volna, már egy zene oktatási folyamat irt; hang-
jegyekre tette át az Ascanio Giustiniani által lefordított ötven első
zsoltárt; irt drámákat és satyrákat. Francesco Durante, Fratta-
maggioreból, a szenvelmesnek volt barátja, s csak a szent zenében
tökéletesítette magát.

A templomból a színházba mont át a javítás. Jacopo Caris-
simi, velencei, több keccsel és egyszerűséggel hangidomította a
zenei szavalásokat. Rossi és Corolli határozottabb eszmékkel

birtak a harmoniáról, s a kifejezésnek előnyt adtak a különöz ötletek fölött. Corelli már meghonosította a *rythmicus symphoniá*-kat; s tökélyesbülvén a hangászati iskolák, jobban lehetett szervezni a zenekart, miben igen jeles volt a szász Hasse, ki sok éven át igazgatta a dresdait.

A dal (aria) megválva a zene-szavalási alaktól, a velencei Francesco Cavalli *Jason*-ában tűnik fel, melly 1649-ben adatott elő; de inkább a *menuetto* egy nemének volna az mondható. Mesteri ügyességgel kezdette azt kezelni Cesti *Doris* című darabjában (1663). Alessandro Scarlatti, (—1725) Nápolyból, a szavakéhoz hasonló kifejezéssel bíró dallamokat is alkalmazott; kötelezővé tette a zene-szavalást, mellyet aztán Vinci tökélyesbített. *Lassan lassan* mindinkább haladtak a javulás utján Leo, Sarro, Porpora, Fea, Abas, végre a jesii Giambattista Pergolesi (1710—37), ki tanulmányozta a természetet, s a vallásos fenségtől a tréfás lantos versekig, a *Stabat Mater*től a bohóziati dalmüig mindennek értette módját; utánozhatlan a nagyszerüvel párosított egyszerűségben, legfőbb fokra emelte a harmoniát; s a hibákat kijavította volna, ha huszonhat éves korában el nem ragadja őt a halál. Életében csak füttyöket kapott; alig halt meg, a zene Rafaelja gyanánt magasztaltatott, s a művészet semmi tökéletesebbet nem mutathatott fel az ő *Serva padroná*-jánál s a magánbeszédnél *Metastasio Dido*-jában, mellyet Vinci tett át hangjegyekre. Nicola Jomelli, *Aversá*ból (1714—74), a *Miserere*-vel és *Metastasio* sok drámájával halhatlanította magát, mellyekben tökélyesbítette a szinpadi zenét, s Európa gyönyörüsége lett.

Tartini.

Giuseppe Tartini, *Pirano d' Istria*ból (1692—1770), ki ötven éven keresztül igazgatta a paduai Szent zenekarát, fölfedezte a harmadik hangot, melly két hurnak unisonólag érintéséből ered, irt a művészetébe vágó dolgokról, s kitünő játékos volt a hegedün, mellyre vastagabb hurokat alkalmazott s meghosszabbította a vonót. A bölcsészeti harmoniában Giovanni Corellit követte, de felülmulta őt a *motivumok szerencsés megválasztásában*; s *D' Alembert* azt mondotta, hogy az ő sonatái inkább érzelem és nyelv, mintsem hang és harmonia. Ha szerzeni akart, előbb mindig *Petrarca* valamelly sonetjét olvasta; ép úgy miként *Mengs* festményeihez Corelli dalaiból, *Fratellanza* a művészetekből merítették ihlettségét.

Paisiello.

Giovanni Paisiello (1741—1816), Tarantoból, Durante tanítványa, kiterjesztette a fuvó hangszerek használatát s a symphoniákat, de úgy, hogy el ne nyomják az ének-zenét (vocal); behozta a Finalét a komoly dalművekbe, a karokat a dalokba, s a gondolat-egységével ezerféle változatosságot párosított. Tedeum- és Níná-pazzaja ellentétes nemű minták. A nápolyi Domenico Cimarosa (1754—1801), szívesen fogadtatott és ajándékokkal halmoztatott el az európai udvarok által; százhusznál több operát tett át hangjegyekre, mellyek szerencsés színi hatályosság, a hangosztalékokbani egység s a kíséret gazdagsága miatt dicsértettek; s Titkos házassága még most is adatik. Földije Antonmaria Sacchini (—1786), ki Durante tanítványa volt, és hosszasan időzött Angliában, kellemes és könnyed modora, légysága és dalamossága által aratott tetszést; s Oedipus Coloneban című darabjával a francziák ítélete szerint a művészet legfelsőbb fokát érte el. A nápolyi Cafariello (—1787), Leo tanítványa, jól tudta alkalmazni a motivumokat a költő érzelméhez. Említést érdemelnek még Pachierotti a zenészet bölcsésze, Bertoni, Salóból, és Sarti, Faenzából, ki mestere volt Cherubininak.

Rameau.

Mások aközben az elméleteket tökélyesbitették. Jean Philippe Rameau (1683—1764), Dijonból, 1721-ben tette közzé első gyűjteményét zongorára írott sonatákból, kilencz helyett öt kulcsot használva; aztán két évvel később a három do kulcsot is kiküszöbölte, úgy hogy csak a fa maradt meg a balkézre s a sol az éles hangokra, melly rendszer mai napig is követtetik. Értékezésében a harmoniáról (1722) ellentétbe helyezte magát a francia izléssel, de senki sem figyelt rá, miglen tizenkét évvel később, gyakorlatilag alkalmazta szabályait. Termékenységéről tizenhét dalmű tanuskodott, mellyeket kevés év alatt szerzett; s bár Lulli pártolói által keménységről és tulterheltségről vádoltatott, felülkerekedett. Ekkor az ő alap-mélyhang-rendszere (Sistema del basso fondamentale) nagy elterjedést vett; s fél századon át nem irtak többé máskép mint formulák szerint, mellyek kényelmesek valának ugyan, de az alkalmazásban ellenkezőknek mutatkoztak a tapasztalás által szolgáltatott tényekkel. Ő és Tartini a harmonia bölcsészeti megfejtését elmés halltani kísérletek segélyével akarták adni, mellyek mig egyrészt eszközöshetlenség voltak a szerzők zömmének, más részt pusztá számításra

vitték vissza egy olly művészet bölcsészetét, mellyben a főhatás az érzelemnek köszönhető, s mellyben a halltan fejtegetései sohasem indokolják a hanglejtemet (rythmust).

Mindazáltal e fürkészetek kitünő értelmiségek figyelmét vonták a zenére, millyenek Rousseau, D'Alembert, Diderot; de mig az első ki akarta zárni az előnyöket s a kifejezési eszközöket, mellyeket a harmonia ad a zenének, D'Alembert azt mondá: „Mint mérnök kötelességemben állónak tartom tiltakozni a visszaélés ellen, mellyet a zenében üznek a mértannal.“ A bolognai Giambattista Martini (1706—84), franciskánus barát, az egyházi zenészet terén kitünő Giacomo Antonio Perti tanítványa, szintén irt a zene és mennyiségtan között létező viszonyokról, s a legterjedelmesebb gyűjteményt állította össze a zeneművészetre vonatkozó értekezésekből; az elmélettel kitünő gyakorlatot párosított; bár inkább tanult művésznek mutatta magát mint laúgésznek; s az akkori uralkodók valamennyien elismerésben részesíték őt, millyet nem kaptak a gondolkozók. A Zene-történet három kötetében (1757) nem megy túl vissza a görögökön: az egyházi zenében a nagy szabású és fenséges modor megőrzését sürgette, távol ohajtván attól tartani a piaczi zajt s a szinpadí pubaságot.

Rameau rendszerétől a francziákat elvonta a könnyed és kecses egyszerűség, melly Jean-Jacques Rousseau közí-játékában nyilvánult, ki Grimmel együtt azt vitatta, mikép az olaszon kívül nincs más jó zene, sem felebb való mester Pergolesinél. Az olasz Duni, aztán a francia Philidor és Monsigny, komikai dalműszerzők, sokat tettek arra, hogy feledésbe menjen a nehézkes francia zene; melly forradalmat aztán Andrea Gretry (1741—1813), végezte be. E lüttichi származású művész, ki már négy éves korában is birt a zenei rythmus érzékével, Pergolesi egy dalművének előadásán szenvedélyesen beleszeretvén az olasz modorba, megvált a hazai iskolák nyomorú módszereitől: s egy furcsa társasággal, mellynek vidám kalandjait emlékirataiban rajzolja, Olaszországba érkezett: „ez ország szépségei (mondja ő) az első zene-leczke voltak, mellyet Italiában nyertem; a milanói szép nők éneke örök viszhangot hagyott hátra lelkemben.“ Szintolly sőt még nagyobb hatást gyakoroltak rá Rómában a *minenti-k* (grisettek), a paloták és templomok. Itt ő a vallásos zenével kezdett foglalkozni; melly XIII. Kelemen gondoskodása folytán kivetkőzött a világiasságból; aztán a szinpadíra adván magát, érezte, hogy helyére talált. Legyőzván amaz első nehézségeket, mellyek Párizsban várakoznak arra, ki di-

csőszet meg oda keresni, égis magasztaltatott; s negyvennég dalmüben francia zenét teremtett, melly szeretetreméltó, vidám, mesterkéletlen, miként a társadalom. Eléje tette az érzelmet a zajnak, a kecsét az erőnek, az ihlettséget a tudománynak, s azt mondá: „Hibákat akarok elkövetni; a harmonia nem fog az által vesztetni.“¹⁾ Átélvén a forradalmat, 1801-ben egy közepszerű könyvet irt, mellyben védelmezni igyekezett a bölcészti eszméket a valóságos visszahatás ellen, melly akkoriban vette kezdetét.²⁾

Gluck.

Míg a komikai dalmüben átalakításon ment keresztül a zene, a komoly opera terét egész Gluck Kristófig a francia iskola pártolói tartották elfoglalva. Nevezett művész (1714—87) a németek összhangzatos mély tudományosságával az olaszok dallamos ihlettségét s a francia észzelviséget párosítva, zenélyes összetételekre, dallamosságra, kellő kifejezésre tett szert, s Orpheus-ával, melly 1774-ben Bécsben adatott elő, megteremtette a drámai zene-igazságot. Armida, Alcestes, a két Iphigenia megmutatták, mire képes a zenei lángész. Ő egészen a drámai szigorú kifejezésre támaszkodik, kimért hangokban erőteljes összhangzatokkal alkotva, mellyek szólamról szólamra sikamlanak, s idegenkedve a természetes cadenza puha szüneteitől; miért is nála nem találjuk fel a nagy és symetrikus fordulatokat, nem az ének-hullámokat, nem a mi mestereink váratlan átmeneteit.

Piccini.

Mária Antonia támogatta őt kegyével, de számos ellenesei a barii Nicola Piccinit (1728—1800), Durante tanítványát, hívták meg Párizsba, ki Metastasio Zenobia-jával egyszerre kortársai fölé emelkedett. Ő sok ujitást eszközölt; behozta a félhangokat a szenvelmesbe, a fuvó-hangszereket a zenckarba; nagyobb művészetet vitt a versenyző-darabokba; a bohózatban a hangjegy-

¹⁾ Mi fájlaljuk, hogy a zeneszerzők szolgálójává teszik a költészetet a zenének; Grötry, jóllehet nagy figyelemmel volt a kifejezésre, azt kérdi: a költemény miért ne készíthetnék a zene után? a zeneszerző, ki mindig szolgál, miért ne láthatná már egyszer magát szabadnak alkotásában? miért ne kaphatná később a szavakat, mellyek kifejezzék az ő zengzeteit? Ki fogja eldönteni, a két művészet közül, mellyik fogékonyabb az illy szolgaságra, a zene-e vagy a költészet? (*Saggi sulla musica*). Tudva van, mikép Haydn szabadon szerzette *Krisztus hét szavát*, s jóval később alkalmaztattak ahhoz a szavak.

²⁾ *De la vérité: ce que nous fumes, ce que nous sommes, ce que nous devrions être.*

és szó-zenét a kecses kifejezéssel s a harmoniával helyettesítette. Körülbelül száz dalművet hozott már színpadra, midőn Franciaországba érkezett, hol rögtön a Piccinisták pártja keletkezett, melly az ő szépségeit fegyverül használta, hogy a tiszta dallam nevében hadat üzenjen a drámai zeneigazságnak. S azt mondták, tisztán a dallamban áll a zene, melly tönkre tétetnék, ha a költők képtelenségeit kellene követnie; míg a Gluckisták véleménye szerint a kifejezés igazsága elválaszthatlan a valódi drámai széptől, mellyben a költészetnek és zenének kezét kell fogniok. Tudományokban járatlan zenészek, zenéhez mit sem értő tudósok, s a henye tömeg és a marakodó bölcsészek harcra keltek, melly nem kevesebb hévvel folyt mint az amerikai szabadságért; s a bohó gyermekekedések közepett némi igazság is merült fel: azonban nem vették észre, mikép minden egyes szótagnak szigorú kifejezése a zenében logikailag csak a zenei-szavalásra vezethet; míg a dallam nem egyéb mint a fülek csiklandozása ok nélkül; mindazáltal a két véglet között van egy egyesülési pont, midőn a dallam, a nélkül hogy minden egyes szótagot szolgálólag akarna követni, ellesi a színész érzelmét, s mennyire a művészet útján lehetséges, utánozza annak kifejezését.

Mozart.

Németországban Händel magasztossá tette az oratoriumot, s Londonban lelkesedést keltett a színházakban. Mozart Wolfgang (1756 – 91), Salzburgból, a legfényesebb és legkiterjedtebb pályát futotta meg minden nemben; s a milly jelesek Don Juanja és Varázsfuvola-ja, színtollanok miséi, Requiem-e, és zongoradarabjai. Komoly, mélyreható, merengő, míg Cimarosa élénk és hajlékony; emez külső, amaz inkább benső; a német irálya nagyszabású és határozott, a mienké tüzes és könnyedén odavetett; amaz a lelket indítja meg, emez az érzéseket kecsegteti. Gretry Napoleon által kérdezettve, azt mondotta: — „Cimarosa a szobrot a színpadra helyezi s a talapzatot a zenekarba; Mozart ellenkezőleg.“

Haydn.

Haydn Ferencz (1732 – 1809) Rohramból Bécs mellett, a zene Michelangelója, forradalmat eszközölt a hangszeri részben, melly akkorig mint aféle kíséret az énekhez másodrendű szerepre volt kárhoztatva. Fölhasználva honfiainak nagy ügyességét a hangszerek kezelésében, megteremtette a symphoniát, nem csak mert tökéletesítette a különböző zenekari összeállításokat, hanem

és még inkább az által, hogy eltalálta valódi alakját a szólamok, tagok (periodus) és méreteknok, melyekre szükség van, midőn a zene elszigetelten áll a költészettől, s azért a szót valamely zenei combinatióval kell pótolni, mely képes legyen fölkelteni a hallgatóban a zeneszerző által czélzott érzelmét. Illyvégre jól szolgál az alaptárgy (motiv) egysége, azaz valamely dallamszerű vagy csak hangarányos (rythmicus) formula választása, mely formula sok, egyik a másikból szülemelő, mindenféle természetű fejlemények csiráit rejtve magában, lehetővé teszi a zeneszerzőnek kifejejteni tárgyán a harmonia, a modulatio s a zenekar hangzatosságának minden gazdagságát. Tekintve a helyzetek változásait, az illynemű egység nem lehetséges egyhangúság (monotonia) nélkül a drámában; de a szöveget nélkülöző zene kénytelen gyakran ismételni a dallamos formulákat, hogy a hallgató számot adhasson önmagának az azok által okozott benyomásokról s a szerző érzelméről. Haydn illy módon megszokván „tárgy és a nélkül festeni, hogy a részleges nyelvezet által vezetettnek a különböző jellemekekhez“ miként Gretry mondja, nem igen aratott sikert a drámában, hol saját eszméit a költő eszméinek kellett alávetnie. Azt mondotta, Angliának köszöni a hírnevet, melyre csak későn emelkedett hazájában. Szokott dolog.

Merészségei, a különös összhangzatok (accord), a művészi átmenetek utánczokra találtak, kik napjainkban az éneket elnyomják a kísérettel, hajhászva a nehézségeket s a művészeti csillogásokat.

Beethoven.

A bonni Beethoven (—1827) magasztosságra nézve talán felülmulja Haydnt és Mozartot; de ő és Cromer nélkülözik az egységet és természetességet, s önkényt állítanak a tudományos szabályok helyébe. E szerint azután, hogy Gluck és Gretry a szóra fordították fő figyelmöket, keresve annak hanglejtemes (rythmicus) kifejezését, a természetes szavalást, s az ének alapjául véve azt, végre odament ki a dolog, hogy a zene teljesen függetlenítette magát a szótól, sőt a szent zene terét is elfoglalta, melylyen szülemlett; a bajor Mayer (—1845) a kíséret szolgálatára kényszerítette az éneket; a zenei-szavalás száműzetett, ép úgy miként az egyenes vonal a barocco rajzokból. Mely Mayer mindazáltal David, Donzelli, Bordogni, Donizetti mestere volt.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

Tudományok.

Newton óta a mennyiségtan s a reá támaszkodó tudományok igen nagy növekedést vettek; de a vita, melly Leibnitz és ő között a fölfedezések elsőbbsége iránt támadott, elkülönítette a szárazföldi mennyiség-tudósakat az angoloktól, megszakítva az ismeretek, tapasztalatok, velemények kicserélését. A nagy tiszteltnél fogva, melylyel Newton iránt viseltettek az angolok, lehetetlennek hitték adhatni valamit ő hozzá, miért is elhanyagolták a Leibnitz-pártiak fürkészeteit, s a fluxiók*) tana csekély előhaladást tett, és nem alkalmaztatott annyira, hogy növelte volna az ember uralmát a mennyiség-combinatiók fölött. Cotes *Harmonia mensurarum*-a s a *Miscellanea*-k De Moivretól szép kivételeket képeznek. Brook Taylor *Methodus incrementorum*-a dicsérrel idéztetik; s tőle nyerte nevét egy képlet, melly minden függvény-fejleményt magában foglal. Maclaurin elmésen fejtette ki az elemzés tanát, de a róla nevezett tantétel Stirlingnek tulajdonittatik. A szárazföldi nagy elemzők művei végre logyózték a szigetiek nemzeti előitéleteit, s kitünő művelőket serkentettek ott tevékenységre. A metaphysikus Berkeley a fluxiók rendszerével, s a határok elvével a tökéletlen nyelvvezetből levezetett ellenmondásokat állított szembe; mig végre D'Alembert a legegyszerűbb értelemben kimutatta a határok amaz elméletének alkalmazhatóságát, s általános elveket állított fel a szilárd és folyékon testek mozgására vonatkozólag.

Giulio Fagnani első volt, ki figyelembe vette az át nem változtatható különbségeket a kup-metszvények négyszögítésénél, mellyek a kerülék, a mentelék, és a hajtalék kiegyezésére szolgálnak, a hol is megmutatja, mikép egy adott hajtalék-ivből, melly negyed fokú, egy kerülék- és egy mentelék-iv határozható meg, mellyek összevéve a hajtalékkal egyenlők¹⁾. Lorenzo Mascheroninak azon gondolata támadt, hogy az elemi mértan összes

---

*) Felsőbb mennyiségtni kifejezés, melly Newton Izsák értelmében bizonyos nagyság-viszonyoknak, p. o. egy megmelegített test kibülésénél az idő- és hőmérték nagysági viszonyainak változási, lefolyási gyorsaságát jelenti. *A ford.*

1) *Giornali dei letterati d'Italia*, tom. XXXIV.

kérdéseit tisztán a körzöre vigye vissza; minek folytán a tételek egy egészen új összletével állott elő, hol különösen figyelemre méltók azok, mellyek a kör felosztására vonatkoznak ¹⁾. Eulerhez, irt néhány lapnyi *Adnotatióiban* több igazságot érintett, mellyek később eredetieknek és nagy fölfedezések magvát magukban hordozóknak ismertettek. Fűrészetei a bólozatok egyensúlyára vonatkozólag szintén dicséretet érdemeltek. Guido Grandi atya mértanilag igazolta a befűmennységtant s az arányszámot érdeklő Ugeni-féle tantételeket, s bizonyos, általa kigondolt, viszonylagos görbe vonalakkal lehetségessé tette nehéz feladatokat oldani meg a különbzékeni számítás (*calculus differentialis*) nélkül, s Newton és Leibnitz bámulták őt. A nagyherczog által udvari matematikussá neveztetvén, a vízépítészetben tehetségének fényes jeleit adta.

Giorgio Vega egész tiz tizedesig kiszámított sorszám-táblázatokat tett közzé (1788 és 96): felhasználta Vlacq műveit, s beszéli, mikép, elfogyván ezek Európában, China császári palotájában újra nyomattak. Említést érdemelnek Gaspare Prony táblázatai is még kiadatlan tizenhét nagy kötetben, a gömb köületének tizedes felosztása szerint számítva, mellyek kétszázézer szám sorszámát, százezer kebelt (*sinus*), ugyannyi érintőt, majd tizennégy, majd huszonnégy tizedes számjeggyel, s öt hasáb különbzékkel, foglalnak magukban.

Várni lehetett volna, hogy legalább a véletlen kivonhatja magát a mennyiségtani szabályok alól, azonban a mennyiségtudósok a fölött is uralkodni akartak. Már Pascal és Fermat tettek az iránt kísérletet a játékokra nézve, aztán pedig Huygens lépett fel, a hasonág nyomán állapítva meg az egybevételéseket. Giacomo Bernoulli terjedelmesen értekezett e tárgyról ²⁾; Laplace pedig valóságos számításat csinált a dologból, melly a föltétlen bizonyosság körén kívül eső különbféle ismeret-tárgyakra alkalmazva ezek között a jövő események fölismerésére akar vezetni. Condorcet a valószínűség-számításat az ítélethozásoknál szavazatokra alkalmazta;

---

¹⁾ Buonaparte, ki mindennemű dicsőségnek részese ohajtván lenni, beiratta magát az Institutumba és látogatta azt, Olaszországban megismerkedett a *Körzö-mértannal*, mellyről még nem bírtak tudomással Franciaországban; s egy alkalommal azt a tréfát csinálta, hogy érdekes földatokkal hozta zavarba Lagrangét, mellyekre nézve ama könyv éleselmű és új megoldásokat tartalmazott.

²⁾ *Ars conjectandi*.

mások a sorsjátékra; aztán a fogadásokra, mely dolog körül főleg az angolok szörszálhasogatóztak; tovább a közkölcson- év és élet-járadékokra, a választások és biztosításokra, szóval a politikai és nemzet-gazdászati feladatok egész halmazára.

Az egyetemességet és összméretet, melyet Euler elemzése nélkülözött, Monge és Lagrange adták meg annak. A beaunei Gaspare Monge (1746—1818) különös érdemet szerzett magának az által, hogy megteremtette a leiró mértant (*Geometria descriptiva*) együttesen fogva fel ama műveletek elméletét és gyakorlatát, melyek a térben írott vonalak, síkok és főlületek összevetéséből erednek. Miként a mértani mennyiségeknek a vonalak vetületei szerint tekintett származásából a leiró mértan, úgy ama mennyiségeknek a vonalak átmetszetei szerint tekintett származásából a haránt-vonalak mértana szülemlett, mely Carnotnak köszönhető.

Lacroix rövidletezte és bírálat alá vette az egöszlési- és különbzékí hánylatra vonatkozó nagy számú munkákat; e számítás metaphysikájával Lhuillier tett kísérletet, annak összes körülményeit a határok nézlelésére vivén vissza: végre a turini Luigi Lagrange az elemző függvények elméletét adta.

Lagrange.

Lagrange (1736—1813) már tizenennyolcz éves korában Eulernek az egyenlő-kerületeket (isoperimetri) tárgyazó munkáját bonczolgatván, eleget tett e mennyiségtudós ohájának, ki hasztalan keresett egy olly számítási módszert, mely minden mértani tekintettől független lenne; s ugyanazon tudós tantételének, mely az elszigetelt testek mozgásának egy új sajátságára vonatkozott, olly általánosságot tudott kölcsönözni, mely az erőtan összes feladataira alkalmazható¹⁾. Euler közzétette ifju vetélytársának találmányát a változatok módszere nevet adván annak. E fölfedezéseért egész Európa által bámultatva, Lagrange folytatja működését a fensőbb mennyiségtani kérdések terén: a berlini akadémia elnökségével tiszteltetvén meg (1766), ki tudja kerülni a lármás vitákat; nyílt, egyszerű ember, bölcsész zaj nélkül, miként II. Fridrik őt nevezé, tiszteletre kényszeríti az irigységet, ha nem változtathatja azt szeretetre. Miután Berlinben huszonegy évet töltött volna el, Párizsba ment, hol legnagyobb művét, az Elemző erőtant, tette közzé, mely Newton Principiái és Euler művei mellett örökké fog élni. A forradalmat sértetlenül átélvén, az elemi iskolákat és a mű-

¹⁾ A legkisebb hatás elve. (*Principio della minima azione.*)

egyetemet újból szervezte. Visszatérvén a mértanhoz, mellytől egy percze kedvét látszott veszteni, az Elméletet írta, mellyben mindig az elvek általánosítását tartva szem előtt, az eredeti és leszármazott függvények metaphysikájához jutott, miközben mindent egy elemi algebrai nyomozásra vitt vissza, az elemzéstől a végtelen kicsiny nagyságok (infinitesimi), a fluxiók, a határok minden eszméjét eltávolította, s egyszerűsíteni akarván a megoldások készülékét kiküszöbölte a bonyolult szerkezeteket, mellyek ártalmára voltak a csinnak és az egyformaságnak. S épen tekintettel az alak-csinra, mellyet a módszer-egyetemességgel s a fogalmak egységével párosított, neveztetett ő a mennyiség tudósok Racine-jának; s az ő irányja classikus maradt az elemzésben ¹⁾.

Midőn Gauss 1801-ben közzétette az ő Szám-tani fürkés-zeteit, mellyekhez egy eredeti módszert csatolt az egy első szám által kifejezett egy fokú egyenletek megoldására nézve, Lagrange bámulva azokat, visszatért a szabályokhoz, mellyeket ő egykor az egyenletek általános megoldása céljából felállított, s a német szerző elméletét függetlenítette az egyenletektől s a kétes gyökök alkalmatlanságaitól.

A mennyiség-tudományok története, Montuclatól ²⁾ daczára számos tévedéseinek és igen sok hiányának, szép tudományos emlék, s főleg az előszóban igen bölcs eszméket tartalmaz. A hibákat, mellyek e munkában Olaszország rovására elkövetettek, a veronai Pietro Cossali (—1815) tette jóvá a Be-tűszámvetés eredete és haladásának történetében, melly munka tudományos készültséggel van ugyan írva, de durva irányával és a különcz vitatásokkal kifárasztja az olvasót.

¹⁾ Az igazelműség és világosság valódi példányképei az előző fölfedezések tárgyalásai, mellyeket Lagrange az övéinek mindig eléjük bocsát. Szívre fkevéssé érzékeny, a társalgásban, zene mellett könnyen elszórakozott, valamelly eladat megoldása után hagyva jární eszét. Egy este annyira sürgölte nejét, hogy midőn a színházba érkeztek, még nem voltak ott meggyujtva a gyertyák; s midőn a nő bosszusan kérdené: „No, mit fogunk már most csinálni?” ő válaszul adta: „Mit! nem lehet-e itt gondolkodni ép úgy mint másutt?” Gyakran élt kétes formulákkal, de midőn bizonyos volt a dologban, határozottan beszélt, s „Ha én mondom, jele hogy úgy van.”

²⁾ Histoire des mathématiques, dans laquelle on rend compte de leurs progrès-depuis leur origine jusqu'à nos jours; ou l'on expose le tableau et le développement des principales decouvertes, les contestations qu'elles ont fait naitre et les principaux traits de la vie des mathématiciens les plus célèbres. Paris 1768.

Moztan.

Az angolok a moztanban (dinamica) is szolgálilag ragaszkodtak a Principiák betűjéhez; jöllehet a később fölmerült igen bonyolult kérdések rendszeresen nem oldathattak meg többé ugyanazon eszközökkel és ugyanazon alakban, hanem sokkal általánosabbak és nagyobb tökélyűek kívántattak. Mi a mennyiségtudósok között ritkán szokott megesni, a század elején egy vita keletkezett az élő erőkre, vagyis azon módra nézve, miként kelljen mérlegelni a mozgásban levő testek erejét. Német-, Olaszország, Holland Leibnitz és Bernoulli mellé állottak; az angolok a régi módszerekkel tartottak: s miután mindkét fél ugyan egy eredményre jutott, az egész dolog pusztán metaphysikai kérdésnek ítéltethetett, s kitünt, mikép az erők ép úgy mérlegelhetők a gyorsaságok négyzete mint az egyszerű gyorsaságok tekintetbevételével. Az erők mérvét érdeklő kérdéseknek D' Alembert vetett véget (151 lap.) egyszerű nyugtani feladatokra vive vissza a legbonyolultabb kérdéseket.

Egy másik vitát a legkisebb hatás elve *) idézett elő, melyet Maupertuis (139 lap) kiáltott ki, s melyet mások Leibnitznak vagy Könignek tulajdonítottak.

Erőtan (Mechanica).

Euler Erőtana az elemzési fürkészet legkidolgozottabb öszlete, melyet valaha a világ látott. A bel-erői sebességekre nézve Galilei által felállított elvnek Lagrange egész termékenységét feltüntette, alapjává tevé azt saját Elemző mechanikájának, mellynél említett elvet a D' Alembertével egyeztetni össze, s a változatok számítása útján az egyensúly és mozgás minden körülményére alkalmazza. A bel-erői sebességek ezen elvét ő általános képletekre viszi vissza, mellyek egyszerű fejleménye az e tárgyra vonatkozó feladatok megoldásához a szükséges egyenleteket szolgáltatja.

Vet-tan (Ballistica).

Belidor a vet-tan összes feladatait a hajtalék (parabola) elméletére akarta vissza vienni ¹⁾; megczáfolta őt Robins, jobban számításba véve a lég ellenállását ²⁾; Robinst ismét Hutton szabatosította, ballisztikai in-

*) Mally szerint a természet mindig az erők legkisebbikét fordítja célja kivitelére.

¹⁾ *Bombardier francois*, 1734.

²⁾ *A new teory of gunnery*, 1842. Megmutatta, mikép a golyó után, ha az másod perczenként négyszáztizzenegy meternél nagyobb sebességgel halad, ür támad, minél fogva a légkör egész nyomását le kell győznie.

gák ellen sütögetve ki az ágyúkat (1790). E feladat egyike volt a leginkább vitatott és legnehezebb feladatoknak, s Bordé lovag a vet-tan összes kérdéseinek megoldása iránt kísérletet tett, különös figyelmet fordítva a különféle ágyúk valódi horderejének kipuhatólására. Miután La Híre kísérletek útján kiszámította az ember s a különböző izmok erejét, Lambert és Coulomb nagyobb mérvű fürkészeteket tettek, meghatározva az ember s a lovak hatás-mennyiségét.

Jaques Vaucanson (1709 - 82), Grenobléből, ki az önmozdonyok készítésével tette magát híressé, selyemszövő gépeket talált fel és tökélyesbitett. A lyoni munkások értesülvén, mikép a szövőszék egyszerűsítésén töri fejét, kövekkel fogadták őt; ő pedig boszúból egy gépet talált fel, melly egyetlen számár által mozgatva virágos szöveteket állított elő.

Vízmoztan (Hydraulica).

A víznyugtanban Newton nem fejtette meg eléggő, miért van, hogy egy czilinder alján alkalmazott szűk nyíláson át becsátott viz kifolyó mennyisége alig teszi öt nyolczadát ama mennyiségnek, mellynek az elmélet szerint ki kellene folynia. Tanulmányozták e feladatot Daniele Bernoulli, D' Alembert, Euler, Lagrange; de nem voltak képesek összhangba hozni a számítást a tapasztalattal. Jobban sikerült a víznyugtani dogmák alkalmazása a hajóépítészetre. Duhamel egy munkát tett közzé a hajók szerkezetéről (1752), s egy mérnök-építészeti iskolát alapítottatott Franciaországban. Olivier tökélyesbitette a tengerészeti építkezést, megváltoztatta a hajó-gerincz alakját s az útegek beosztását a fregátokon: s magok az angolok is elismerték a francia építkezések fensőbbségét. E tudományt nemkevössé mozdították elé Ivan György és Bouguer Péter művei, melly utóbbi, bár a mennyiség-tudományokban járatlan vala, egyszerűsítette a vizerőszeti elméleteket, s az úszási középpontra (metacentrum) vonatkozólag egy nagy fontosságú tantételt bizonyított be. Belidor *Víz-építészete* a gépeket érdeklő ismeretek és fürkészetek valódi kincstára; a hajó-építészel tökélyesbedett az amerikai függetlenségért vívott háborúk alatt: még kis hajók is tüzéséggel láttattak el, s a francia *Royal-Louis* negyvennyolcz fontos ágyúkat hordozott.

Smeaton a folyadékoknak a malmokra gyakorolt hatása iránt tett kísérleteket; melly elméletek aztán Lagerhielm és Forselles által nyertek bevégzettséget (1811—15). Coulomb, a sodor-mérleg feltalálója, kiszámította a súrlódásokat, s az ő elméletei igazolva let-

tek Tredgold kísérletei s Morin kapitány legújabb elméletei által. Bossut a víz ellenállását tanulmányozta, melyet az a szűk csatornáknak fejt ki. Laplace egy bonyolult képletet állított fel a hajcsövi vonzásra nézve; de végre Ivory egyszerűsítette, Pessuti pedig még az alig beavatottaknak is érthetővé tette azt. Bouguer, kiről csak imént emlékeztünk, ismét föllevenítette a légsúlymérővel mért magasságok elméletét, s a Cordillerákra alkalmazva azt, meghatározhatta, mikép „a magasság öleiben (toise) a légsúlymérői columnák arányszámai között lévő különbözések által fejeztetik ki, oly módon, hogy a négy első számjegy egészekül vétetik, s levonatik a harminczadik rész.” Deluc aztán tökélyesbítette az eszközöket, s Ramon meghatározta az állandó összétényezőt, melly az ő nevét viseli.

Olaszország sikeres alkalmazásokkal dicsekedhetik. A bolognai Domenico Guglielmini *Natura dei fiumi* (A folyók természete) című munkájával javított a vízmértan gyakorlatán, s nem egyszer folyók szabályozására és vitás kérdések eldöntésére szólítottatott fel. A siciliai Leonardo Ximenes jó mennyiségtudós volt, kinek tanácsát a velenceiek minden vízépítészeti munkához kikérték, s ki Florenczben a *Vizek mozgásáról értekezések szerzők egy új gyűjteményét állította össze* (1766). Jacopo Riccati gróf, Velenczéből, mennyiségtani gazdag ismereteit hazája folyóira és a lagunára alkalmazta, s a tanulmányokban Bernoullival, Leibnitzsal, Vallisnerivel vetélkedve egy értekezést írt a világegyetem rendszeréről. Fiai közül, kik mindnyájan tudományokkal foglalkoztak, Giordanót említjük, ki igen otthon volt az építészetben, a mennyiségtanban és zenében.

A bresciai Bernardino Zandrini Velenczének a híres murazzi-k eszméjét sugallta, s utmutatásokat adott, miként kelljen megjavítani Viareggio és Ravenna kikötőjét és légét; s Bologna ellenében Ferrarát pártolta a Reno nevű záporpatakknak adni szándékolt irány fölött kifejtett igen élénk vitában. Ugyan e kérdéssel foglalkozott Eustachio Manfredi is, ki költő, csillagász, s egyszersmind a bolognai vizek felügyelője vala: négy kötetre terjedő Ephémérides-jeinek számításait Maddalena és Tereza nővéreinek köszönjük. Antonio Lechi, Milánóból, a hajózható csatornákról írt; s egy „*Idrostatica esaminata ne' suoi principj*” című munkát tett közzé, e tárgy körül a legteljesebbet, mellyben kikerüli a számításokat, hogy a gyakorlathoz tartsa magát. Földije, Paolo Frisi, ki különféle mennyiségtani és csillagá-

szati tárgyokról értekezett, s nevezetesen a testek általános súlyáról, szintén sokat foglalkozott a víznyugtannal, s ő adott tervet a milano-paviai csatornához, és dolgozott a padernóin. A velencei Giovanni Poleni értelmezte Frontint és Vitruvot, s egyike volt az elsőknek, kik kísérletileg fölfedezték a víz lefolyásának törvényeit, az ér összehúzódását, s a viszonyt a csövek, a nyílások és a folyadékok magassága között.

Csillagászat.

Condamine s a tudomány egyéb vértanúi már megmérték a délkör-vonalat; s láttuk (XIV. könyv 522—26 l.) mennyit fáradoztak, hogy bizonyosságra jussanak a föld alakja iránt. A kormányok segédkezet nyújtván a tudósoknak, kiterjesztettek a háromtszögteni hálózatok, s délkörívek mérettek fel különböző szélességek alatt. Maskelyne és Zach bá ró a nagy hegységek által gyakorolt vonzást határozták meg; Cavendish a föld közép tömörségét. Kewben egy igen nagy sector állítottott fel a csillagok átmeneteinek észlelése végett; s Bradley Jakab (1692 - 1762) mialatt ott Molineux által segítettve, egy álló csillag látközét tanulmányozta, azt tapasztalta, hogy a csillag dél felé vette irányát, azután pedig északnak fordult vissza, negyven másodpercnyi elhajlással (1727). E tünemény különféle föltevésekre vezette őt, míg végre azon eszméje támadt, miszerint ama látszatok a fénynek a föld mozgásával egybevetett haladó mozgásából szülemlenek, s illy módon fölfedezte a csillagok irányferdülését, minek oka a fény véges sebessége, s mi aztán Simpson tanulmányai által lett hebizonyitva, s a föld tengelyének ingását, mi a nehézkedésből származik. Bradley e sikorében nem kevés része volt Römernek, ki a jupiter-bolygók fényfogyatkozásait érdeklő hosszas észleletek folytán már előbb fölfedezte a fény haladó mozgását, s megmérte annak gyorsaságát. Bradley fölfedezése után nem látszott többé lehetségesnek egyéb olly fölfedezéseket tehetni, mellyek megváltoztatnák a tudományt, miért is ez most már csak annak igazságát szabatosítani tüzte czéljával.

Kepler eltalálta, mikép az égi testek mozgásainak egyszerű törvények segélyével összeköttetésben kell egymás között lenniök: de hátra volt még egy olly physikai okot kutatni fel, melly elég-séges legyen görbepályákban futtatni a bolygókat; s illy erőkke, nem pedig szilárd egekbe helyezni a világ-fenmaradás okelvét, s kiterjeszteni az égi forgásokra a testek erőtanának alap-dogmáit. Ezt Newton eszközölte az által, hogy (miként számos előbbi tudó-

sok) felállította a kölcsön közeledési törekvés elvét, s minden anyagra kiterjesztette azt. E szerint nem csak a bolygók vonzzanak a nap által, hanem a bolygók maguk is kölcsönösen vonzzák egymást; s a csillagászok belátták, mikép Kepler görbe vonalai nem lehetnek elégségesek pontosan visszaadni a mozgásokat, melyek igen szabályosakul vétettek a mythologiai csillagászat által, holott pedig folyvást az erők olly nagy bonyolultsága zavar azokat. Newton törvényeket igyekezett felállítani egynémelly görbe vonalakra nézve; de a feladatok, mellyekkel megpróbálkozott, nem voltak megoldhatók kora számtanával. Calandrini, mennyiség-tanár Genfben, segéd kezet nyujtván a kiadásnál, mellyet a jezsuiták rendeztek Newton Principiaiból, megjavította ennek elméletét a holdról; aztán Stewart, edimburgi tanár, tisztán mértani módszer segélyével, az apsisok (a kerülékes pálya nagy átmérőjének két végpontja) vonalának mozgását fődözte fel; Walmesley pedig a holdi földtáv mozgásának ellenzését adta.

Ha egy égi test, például a hold, csupán a föld központja felé vonzatnék, kerüléket irna le: de ha a nap is vonzza, akkor az égi test majd növelni majd kisebbiteni törekszik az első pályakör mérveit, s innen olly bonyolultság származik, melly első tekintetre rendetlenségnek látszik. Így támadt a három test problémája, mellyet elemzésileg földolni Newton meg sem kísérlette, s mellyet legelőször Clairaut oldott meg (1747), ki a hold összes alárendelt mozgásait figyelme tárgyává tette, mindinkább megerősítvén az egyszerű nehézkedési törvényt, s kifejtvén a pályazavarások elvét. Értesülvén erről Euler, ugyanazon fürkészeteket különböző módszerrel és hasonló eredménnyel ismételte, mint szintén D'Alembert, Mayer és Simpson is. Illy módon a tér, mellyet Newton nyitott meg, még kevésbbé hozzáférhető részeiben is elfoglaltatott az említett tudósok s Lagrange, Laplace és mások által, kik, lassan lassan amint az elemzési számítás folyamatai kiterjeszkedtek és általánosítottak, tökéletesítették a vonzás elméletét az által, hogy vizsgálták a tengerek ár-apályait, a hold-egyenlőtlenségeket, az üstökösök mozgását, a föld szabatos alakját: s mindinkább megszilárdították a vonzás törvényét.

Ekkor a hold-táblák tökélyesbitésére fordult a figyelem, mellyek olly fontos szerepet játszanak a szélesség meghatározásában a tengeren: Clairaut illynemű táblái igen jól sikerültek; s még inkább a göttingai Mayeréi, mellyek a londoni hosszú-

ságok-bureau-ja által megvásároltatván, 1770-ben Maskelyne gondoskodása folytán közzétettek.

A napéjegyeneknek Hipparchus által fölfedezett hátrálása két dologra engedett kétséget kizáró következtetést vonni: t. i. az égboltozat nem mindig ugyanazon csillagzatokat mutatja nekünk a különböző évszakok éjein, úgy hogy a mellyek most télen láthatók, egykor nyáriak leendnek; s a sark nem mindig ugyanazon helyet foglalja el a csillagos gömbben, miért is a sark-csillag néhány század mulva jól távol fog esni a sarktól. A helyett, hogy ez eltérést egy új gömbbel fejtegette volna, miként a régiék tettek, Kopernik azon föltevéshez folyamodott, miszerint a föld-forgás tengelye nem marad párhuzamos önmagával, hanem a gömbnek nap körül végzett minden egyes egész megfordulása után eltér egy kevéssé. Az a kérdés merült tehát fel: miféle erő az, melly a világ tengelyének helyzetét minden évben módosítja, s huszonhat ezer év alatt egy, körülbelül ötven foknyi átmérőjű egész kört irat le azzal? Newton eltalálta, mikép ez azért van, mert a gömb emelkedettebb az egyenlítőnél; de nem állapította meg mennyiségtanilag e törvényt, s D'Alembertnek volt fentartva bebizonyítani az ő eszméit a nap-é-egyének hátrálására vonatkozólag, s a vonzásra vinni vissza a zavart is, mellyet Bradley a hátrálásban észlelt, nem különben a föld tengelyének ingását a tizennyolcz évi időközben, a mennyi épen szükséges, hogy a hold és a nap pályák metszési pontja az egész körületet befussa. Ő és Clairaut meghatározták a föld alakját, nem indulva ki sem Huygens elfogadhatlan kényállitányaiból, sem az eredeti hasonneműségéből, mellyet Newton feltételezett, de be nem bizonyított.

A látköz, vagyis különbség, melly előáll, ha az égi testek a föld központjából vagy annak fölületéről tekintetnek, jobban meghatározathatják az észleletek által, mellyek ugyan egy időben egy igen nagy földi iv két vég pontján tétetnek. Ugyanazért Halley a Venus 1761 és 69-iki átmeneteinek egymástól nagy távolságra fekvő pontokról észlelését tanácsolta: s csillagászok küldettek ki az egyenlítő és a sarkok felé. S habár ama tüneményre irányult vizsgálódások különféle balesetek folytán nem ütöttek is ki o hajtott sikerrel, mindazáltal meghatározhatták a nap közép távolságát, 82,695,535 olasz mérföldre számítván azt (15,313,980,9710 myriameter). Lacaille abbé is kiküldetett, hogy a Jöremény fokán vizsgálja a hold látközét (1750), mialatt Berlinben Lalande

számítá azt; s illy módon pontosan meghatározatott annak távolsága a földtől.

Ugyanczen Lacaille nevet adott a déli félgömb csillagainak. Mairan az északi fényt fejtegette. Halley, ki Newton képleteit huszonnégyszer nevezetesebb üstökösre alkalmazta, bebizonyította, mikép azok zárt görbe vonalú pályában mozognak, s időszakonként ismét feltűnnek, de megjelenési idejökben kettőtől egész hetvenhat sőt még több évnyi eltérés is mutatkozott. E pályazavarok nehéz számítására Clairaut vállalkozott, ki meghatározta az időt és helyet, amikor és hol a különböző bolygók vonzása által okozott késedelem után ismét felfogandott tűnni az 1758-ki üstökös; melly számítása, csupán tizenkét nap különbséggel, igazoltatván az eredmény által, új korszakot nyitott a csillagászatban.

1773 ban Lalande azon jelentése, hogy egy üstökös közeledik a földhöz, mindenfelé nagy töprengést okozott. Ez alkalomból aztán számíthatni kezdtek az eredményeket, mellyeket egy üstökösnek a földhöz tizenkét vagy tizenhárom ezer mérföldnyire (lega) közeledése szűlné, s vitatták, mikép az olly nagyszerű áradást okozna, hogy a tengerek vizei elborítanák a hegységeket.

Laplace.

Hátra volt még meghatározni a pályazavarokat, mellyek a nagyobb és közelebbi bolygók által okoztatnak. Euler számíthatván a jupiter által saturnusra gyakorolt zavaró befolyásokat, fölfedezte, mikép semmiféle százados kiegyenlítésről (aequatio saecularis) nem lehet szó; hogy az eltérések a rendes mozgástól időszakiak, mellyek igen lassan ismétlődnek. Így a jupiter és saturnus közép mozgásai tizenötezer évnyi időváltakozásban gyorsulnak és lassudnak; naptávoluk középkivüliségei (excentricitas) pedig harmincezer év alatt végzik be a kört. S míg az égi mozgások bonyolultsága, s az erőké, mellyek azokat szűlik, Newtont és Eulert arra bírta, hogy egy mindenható kéz szükségességét tételezzék fel, melly időről időre megigazítsa a zavarokat, a beaumont-en-augei Simon Laplace marquis (1749—1827) ahelyett a pályafutások másíthatlan rendét igyekezett feltüntetni s kimutatni, mikép a bolygói elemek látszólagos felbomlása közepett van egy, mi mindig állandó marad, t. i. a körpályák nagy tengelye, s következésképp a bolygók körforgásának ideje; úgy hogy az általános súly elégséges a naprendszer fentartására.

A közép mozgások e változhatlanságát ő a *M é c a n i q u e*

c é l e s t e-ben mutatta ki (1773); aztán (1784) bebizonyította, mikép a többi elemek állandósága a bolygók csekély tömegéből, a körpályák gyenge kerülékességéből, s nap körül végzett forgásuk hasonló irányából származik. Mig előbb, látván a saturnust távozni a naptól s a jupitert közeledni ahhoz, miként a hold közeledik a földhöz, azt hitték a tudósok, mikép a világegyetemi rendnek előbb utóbb fel kell bomolnia, anélkül, hogy tudták volna, miért vagy mikor, Laplace ezt is megfejtette a vonzással, s bebizonyította, mikép ama pályazavarok állandó időszaki mozgások. *Exposition du systeme du monde* (1796) czimű munkájában tökéletes tárgyismeretből folyó hatalma áttekintési képességgel gyűjtötte össze a legmagasabb mennyiségtni és csillagászati tanulmányok eredményeit, elkülönítve azokat a bizonyítások készülékétől, s az eget gépezetét egy nagy erőtni föladat egyszerű megoldásává szállítván alá.

Lagrange, bizonyosságra jutván az erőtni igazságok körül, mellyek az erők összes elemzésének alapjává lettek, a világrendszerre alkalmazta azokat; s felállította a törvényeket, mellyekből ki lehessen hozni a bolygók középtávolságainak változhatlanságát. Megbízhatóknak bizonyulván a megközelítési módszerek, egy mennyiségtni elméletet állíthatott fel a jupiter-holdak egyenlőtleniségeire nézve, mellyek addig csak tapasztalatilag voltak ismeretesek; különféle módszereket gondolt ki az üstökösök pályazavarainak, a pálya-csomók mozgásainak s a bolygó-pályák hajlásainak számítása végett. Elméletét a változásról, melylyel elismerete, mikép jupiter központkivülisége változásának változtató befolyással kell lennie a holdak mozgására, a hold-libegésre alkalmazta, emez öszletére a Cassini által fölfedezett különös tűneményeknek, melly igen elütő elemek között megfejthetlen összhangot tűnetetett fel, mig nem Lagrange ezt is az általános sulyra tudta visszavinni, kimutatván a módosulást, mellyet a hold, megszilárdulása alkalmával, a föld vonzásainak következtében szenvedett, s megfejtette: miért van, hogy az forgásában, mondhatni, mindig ugyanazon arczát mutatja nekünk. Ily módon meghatározta valódi elméletét ama hold százados kiegyenlítésének, melly a föld-körpálya középkihüliségének a nagyobb bolygók hatásából szülemelő változása által eredményeztetik. Aztán úgy találta, hogy illy százados kiegyenlítés sem a jupiternél, sem a saturnusnál nincs; s végre (1808) az égi erőtna az úgynevezett zavaró függvényyt vitte be, mellynél fogva az elemzés, bármilly számú testekre vo-

natkozzék, oly módon egyszerűsítették, mintha ama testek közül csak egyetlen vétetnék tekintetbe.

Lalande.

A bourg-en-bressei Lalande József (1732—1807) tökéletesítette az égi mozgások teljesen mennyiség- és erőműtani rendszerét: s ha nem teremtett is egy új tudományt és nem új eszméket az által, hogy egy minden kifogáson felül álló számítási gyakorlatot kapcsolt a mennyiségtani módszerekhez, de nagyszerű általánosságban egybegyűjtötte és összevetette mindazt, mi őt megelőzőleg ismeretes vala; levezette a legvégsőbb következményeket, s nagyszámú physikai igazságokat vont az elemzés uralmi körébe. Hogy kiszámíthassa a hold átmérőjét, egy tiz lábnyi napmérőt készítettett; s előkészületeket tett a venus átmenetének észlelésére, mi végből kifejtette Delisle rendszerét, melly szerint földrajzi térképen állittatik elő ama bolygó be és kiléptének órája a különböző országokban. A napnak földtöli közép távolságát, mellyet hogy kiszámíthassanak, előbb igen távoli vidékekre utaztak észlelni az átmeneteket, Lalande helyváltoztatás nélkül határozta meg, a hold-pálya zavarainak segélyével, mellyekben a földgömb horpadságának eredményeit is észlelte. A hold továbbá érveket szolgáltatott neki gömbünk folytonos hülése ellenében, mit Buffon és Bailly alaptalan ékesszólással vitattak; s kimutatta, mikép két ezer év alatt a föld közép hőmérséke a száz fokú hévmérő egy fokának század részével sem csökkent.

Az elemzési mennyiségtan addig még soha nem derített fel a sokféle erők bonyolult hatásaiba oly mélyen beburkolt igazságokat; hajthatlan szabályok alkalmazásával soha sem sikerült oly jól kimutatni, miszerint maga a nehézkedés törvénye az, melly fentartja a rendet a változatosságban; s a naprendszer állandósága mellett soha senki nem hozott fel oly kétségtelen érveket, miként ő. Mert hiszen a körpályák egy közép helyzet körül inganak, s az észleletek a legtávolabbi századokban igazolandhatják az előre és visszafelé való mozgások állandóságát, mellyeket ő a hosszas időszaki bolygókra nézve vitatott. Ugyan ő a hosszúságok elméletét oly tökélyre vitte, minőt a tudomány nem merészelt volna remélni s a hajózat nem tartott szükségesnek, mennyiségtani szabatoságra vezetvén vissza a jupiter-holdak oly sokféle pályazavarait, mellyeket Galilei nem látott előre, s mellyek a mérnökök három nemzedékének adtak fejtörő munkát. Neki köszönhető, hogy az ár-apályok egy elemzési tannak vettettek alá, melly első foglalko-

zik a rejtvény physikai feltételeivel; úgy, hogy a számítók most már sok évvel előre megmondhatták az árapály óráját és magasságát, a nap és hold vonzó behatásaiból okoskodván azt ki.

Lalande a korában történt összes fölfedezésekhez segédkezett nyújtott, s mint kiegészítő részeket mind egyesítette azokat az anyagi világ nagy elméletében. Hosszu időn át szerkesztette (1760—75) a *Connaissance dea temps* című folyóiratot, javítva rajta s fölvéve bele mindent, mi a hajósok javára szolgálhatott, s a tökélyesbítéseket, mellyek évről évre eszközöltettek. Tanítványai részére írott *Értekezésében a csillagászatról* (1764) világosan kifejtette a fölfedezéseket, mellyeket elődei és ő tettek; s a *Nők csillagtan* a czimen egy még elemibb munkát bocsátott közre. Tudományos utjában (1751—53) bizalmas ismeretséget kötött II. Fridrik barátaival, kiknek társaságában az előbb buzgó ember ezekéihez hasonló elveket sajátított el, s megszálltván a dicsvágy által szeretett becéltetni önmagáról, mi végből nem csak műveit kürtölte, hanem még különczködött is. Nagy tudományyal szép előadást párosít, s világos a népszerű bölcsészeti tárgyakban. Haldokolva mondá: „A z, a m i t t u d u n k, k e v é s, a m i t n e m t u d u n k, a z v é g t e l e n s o k.”

Bailly.

A párizsi Jean Bailly (1736—92) a csillagászat történetének megírására vállalkozván, az indiait és keletit illetőleg szabad féket engedett képzelőtehetségének, s igen régieknek hitte India tanait, egy általános együttállásra támaszkodván, melly ott állítólag észleltetett volna, holott most kétségtelen, mikép visszásan és hibákkal történt annak számítása: az újabb csillagászat történetében részreghajlatlannak mutatja magát, de mi tisztábban kifejtve obajtanók nála látni a főbb találmányokat, s jobban megvilágítva a fokozatos haladást. Kortársainak rendkívül tetszett a nyomatékos irályért, melly akkoriban divatozott, s a melegség miatt, mellyet lelkesedéséből a tudomány iránt merített.

Látan.

A látanban Euler és Fuss finomították a görcsöveket, s különös fölfedezéseket köszönünk Liberkun tudor napgöresövének (1743), melly bűvös lámpa-féle eszközben a nap szoi gál mécsül. Bámult ujdonságok voltak Gravesande napállítója, Guder szintelenítő lencséi, Bouguer napmérője, a tárgy-kicsinymérő (micrometer) ugyanattól, a panscopium, a panorama és a phantasmagoria. Kircher atya volt

első a tükörtanászok (catoptrici) között, ki azt állította, miszerint sina üvegekből az addig ismerteknél sokkal erősebb gyújtó leucsekét lehetne készíteni ¹⁾. 1725-ben Castel atya egy achromatikus zongora eszméjét adta, Mariotte a fény és hő elméleteit állította fel, és sokan tanulmányozták a földi testek villódzását, s a tengerét, melyet apró habarczoknak tulajdonítottak. Bouguer fölfedezte a fény fokozatát; Hall a fénynek a különböző közegekben egyenlőtlen elszóródását tanulmányozta, hogy összetett üvegek segítségével a távcsövek tárgyüvegeinek gyupontjában hozza össze a szint; melly eszme aztán Jean Dollond által elevenített fel, ki tökéletesítette a szintelenítő távcsövet. Rochon a hasábot (prisma) távcsövekre alkalmazta, felbontandó a csillagok fényét; s feltalálta a sugár-törés és hajlás törvényeinek pontos mérlegelési módját. Mások az átlátszó testek fénytörő és szétszóró képességeit, s a láttani sugarak mennyiség-tani elméletét kutatták. A Halley által 1731-ben feltalált negyedlő oly eszköz, mellynek segítségével a hajókon is lehet észleleteket tenni; Roi és Bertoud kitűnő tengeri órákat készítettek, Harrison pedig hosszúság-mérő órákat szerkesztett; Fergusson Jakab, Skóceziából, a csillagászati kereket találta fel a hold fényfogyatkozásainak észlelése végett (1776). Az angol gépész Ramsden, ki csillagászati eszközeinek tökéletes voltáért a tudósok közé számíttatik, nagy mennyiségű tengerészeti hatodlőkat készített, egy nagy és tökéletes gépet szerkesztvén azok gyors és könnyű felosztása czéljából.

Herschell.

A sugárverő távcsövek már Angliában is javítottak ugyan, de legnagyobb tökélyüket a hannoveri Herschell Vilmos (1738—1822) katadioptrikai csöveiben érték el.

Előbb legfelebb négyszázszor nagyítókat készítettek; ő hat-ezerszerossé tette a nagyítást, abbahagyván a tükrök készítésénél addig divott gyakorlatokat, s egyszersmind kényelmesebb szerkezetet adott az eszközöknek. Éveket töltött el a nélkül, hogy ágyba feküdt volna; folytonosan szabad ég alatt tartózkodott, mit ő a legjobb észlelési módszernek tartott; s egész napokon át a tükrök csiszolásával foglalkozott, nővére kezéből fogadva az étket. 1774-ben husz lábnyi távcsövel kezdette meg észleléseit; aztán 87-ben egy másikat végzett be, negyven láb hosszúságut, négy lábnyi nyílással, mellyen át nézve az Orion ködfátyola élénk fénytől csil-

¹⁾ Lásd a IV. Könyv. 217. s köv. lap.

lámlik. E távcsövel fődözte fel a saturnus hatodik, aztán hetedik holdját, s kivette a holdban a tüzhányó hegyeket: de La Hire kiszámította, mikép százszorosan nagyító lencse is elégséges egy hold-fólt feltüntetésére, ha kiterjedése olyan mint Parizsé; ellenben ahhoz, hogy egy ölnyi terület láthatóvá legyen, hatvanezer-szeres nagyítás kívántatik.

Tökéletesítettvén az eszközök, s minden számításnak vettetésén alá, az ég jutalmazni látszott a fáradoalmakat, uj testeket mutatván fel, mellyek addig a végtelenségben voltak elveszve. 1781 marczius 13-ikának éjjelén Maskelyne egy mozgó csillagot vett észre, mellyet néhány hónapig üstökösnek tartottak; mignem Herschell látva, hogy nem képez hajtalékot pályája, bolygót ismert fel benne, mellynek ő György-csillag, Bode Uranus, mások Herschell nevet adtak; ki, azonkívül hogy fölfedezte a bolygót, észrevette és meghatározta a hat holdat, mellyek azt környezik.

Földleírás.

Az ég-ismével együtt bolygónk isméje is mindinkább terjeszkedett, s az összes tudományok érveket és bizonyítékokat vártak az utazásoktól, mellyek most már helyesebb czélok elérésére irányultak ¹⁾. A föld körülhajózására nem azért vállalkoztak többé, miként egy századdal előbb, hogy bányákat keressenek, hanem hogy terjeszszék a polgárosultságot, s ismeretekkel térjenek vissza. Byron, Wallis, Carteret utra keltek az angol kikötőkből, hogy bejárták a déli tengereket. Bougainville, Choiseul herczeg által a Csendes-tengerre küldetvén (1766—69), merészség és szabatoságban az angolokat is felülhaladta, s leirta az ottani, oly annyira változatos társadalmakat és Tahiti gyönyörűségeit, s fölfedezte a Hajósok szigettengerét. Kiténően tudományos utazó volt Cook kapitány (1768—79), kihez társakul nagynevű tudósok, Banks, Solander, Green, Sparmann, Forster, Anderson, csatlakoztak. A tudomány e bajnokai, mint valami vándor akademia, munkálkodtak az ő két fregátján, s észlelték a természet különféle tüneményeit, a társadalom boldogtalan gyermekségét vagy elaggottságát, az uj szigetek képződését vagy azoknak korall-zátonyok által száraz földdé alakulását; s az erkölcsök és nyelvek összehasonlítása utján meggyőződést szereztek a régi költözésekre nézve, boldogoknak érezve magukat, ha ama vadnépek féltékenyen vissza nem utasítottak.

¹⁾ Lásd XIV. könyvünk XXVI. és XXVII. fejezetét.

ták a gabonát, szőlővesszőket, hüvelyes veteményeket és házi állatokat, miket nekik ajándékba vittek.

Aközben a német Damberger, ki a holland Társaság szolgálatában állott, Afrikán hatolt keresztül a Foktól Berberíáig (1781—97), mellynek partvidékeit Desfontaines írta le; az angol Patterson a hottentottákat kereste fel, Boufflers és Golbery Afrika más részeiben utazgattak, Bruce Abyssiniát, Iserre Guineát és a caraibokat, Barrow a Fokot látogatta meg mint szintén a holland Stavorinus is, ki egész Surateig nyomult; Sparmann és Le Vaillant a Foktól veszélyes vadászatra indultak olly vadak ellen, melyeket akkorig nem terített le európai golyó, sőt a benszülöttek hajitódárdái sem értek el. A dán Hoest, orosz szolgálatban, Marocót kémlelte ki; s a pétervári akademikusok (Gmelin, Pallas, Steller, Gueldenstädt, Giorgi sat.) a sarktól a Kaukasusig járták be a roppant birodalmat, megismertetvén az északi vidékeket. Az indiai és észak-amerikai tudós társulatok régi és új országokról szolgáltatnak bővebb felvilágosításokat; Coxe közzétette az oroszok fölfedezéseit s megismertette a Chinával üzött kereskedelmet (1781). China legjobb leírását a jezsuiták adták, kiknek É p ü l e t e s l e v e l e i (1717—74) az ismeretek valódi kincstárát képezték. Dania Niebuhrt Arábiába küldötte ez ország átkutatása végett. A tudományok szeretete vitte Stedmant Gujanába, Charlevoix-t Japánba és Paraguayba, Boylet Tibetbe, Rooke-ot Boldog Arábia partvidékeire és Egyiptomba, Kerquelyt a déli tengerekre (1782), Forstert északra, Billurgot ázsiai Oroszországba, Turnert Tibetbe és Butanba. Chandler Kis-Ázsiát utazta be, Chevalier Troast; Choiseul-Gouffier rokonszenveket keltett Hellas irányában, leirván annak romjait és boszúlatlan nyomorait; Volney Egyiptom és Syria romjait kutatta hitetlenségének érveket s lázas alagyhöz tárgyat keresve azokban.

Az útleírások, tartózkodva a regényes kalandok mesélésétől jobban szem előtt tartották a valóhűséget a tárgyalásokban és festésekben. Hodget festői utazása Indiában új látványokat tárt szemeink elé; a Wood és Dawkins által Palmyra és Balbek romjairól adott leírás (1753—57) folytán megszűnt a világ meséknek vélni ama bámulatos új felfedezéseket. Tott báró az ottomán birodalmat ismertette, mellyet ő erődökkel látott el. Anquetil, Le Gentil és Sonnerat guebrük és braminoktól kértek felvilágosításokat egy kihalt nagy polgárosultság maradványaira nézve, melly most egynémelly angolok kutatásának tárgyát képezte, kik illy

módon tették némileg jóvá a polgártársaik által véghez vitt mészárlásokat. Gentil Indiába utazott, hogy észlelje a Venus átmenetét s akadályoztatván abban az idő által, a tudomány előnyére meghosszabította ottani tartózkodását, értesülést szerezve a tengerömlésekről, az időszaki szelekről, a legrövidebb átjáratokról, s egyzersmind ama népek szokásai és vélekedéseiről; különösen pedig a brahminok csillagászatát fürkészte, melly akkor nagyban magasztaltatott, s kimutatta, mikép semmit sem adott az a ebaldacus ismereteihez s hogy az ő jugáik nem egyebek mint a csillagászati korszakok számai.

A politikai földleirást akkor kezdték államismének (*Statistica*) nevezni; s Guthrie egy teljes földrajzi folyamat tett közzé (1770). Más helyt előadtuk már a nem kevés fölfedezéseket s a nagyszámu igazolásokat, mellyek e században eszközöltettek, s az új mesterségeket, mellyek a földrajznak előnyére szolgáltak. Miként láttuk, a Cassini család három nemzedéke dolgozott a dél-vonalnak Franciaországon keresztül megmérésén, mi vitákra szolgáltatott alkalmat, mellyek a föld alakjának szabatos meghatározására vezettek. A Cassinisták folyvást mozogtak, méregetvén és leirván Franciaországot; s ez a nagy három szögek egy hálózata által borítottatott a főbb városok között, mellyekhez kisebb szögek által másodrendű helyek is kapcsolattak. Cesare Francesco Cassini, Franciaország térképét készítendő, arányul száz öltre (*toise*) egy vonalat, vagy is $\frac{1}{864\ 000}$ -et fogadott el; s azt hitte, tíz év és kilenczven ezer frank évenként elégséges lesz a munka befejezésére. Csalódás, melly rendesen együtt jár a nagy vállalatokkal, de mellynek az a haszna van, hogy az emberek nem riadnak vissza azok megkisérlésétől. A háború szükségei megakasztván a munkát, Cassini annak egy társulat költségén folytatását hozta javaslatba, melly társulat a térképek eladásából fogta volna magát kárpótolni, de a költségek tulmentek; sok tartomány nem csak nem társult hanem ellene is szegült a munkálatnak, annyira, hogy itt ott erőszakkal üzték el a mérnököket; s Cassini meghalt (1784) mielőtt megérte volna végét harmincznégy évi fáradalmainak. Fia Giacomo Domenico ép akkor végezte azt be, midőn a forradalom megváltoztatta a régi felosztásokat; miért is alapul szolgált az ujaknak. A Comité de Salut public segédkezet nyujtott a társulatnak vállalata bevégzéséhez, s így Franciaország példányul egy térképet mutathatott fel, melly teljesen csillagászati igazolásokon alapult, s mely aztán Europa egyéb országai által is utánoztatott.

E művészet a történelemre is alkalmaztatott, hogy leírják a mult idők országainak képeit. Már Delisle és a két Samson a szokottaknál jobb térképeket készítettek, mellyek azonban nem mentek a hibáktól, s nincsenek összhangban az újabb fölfedezésekkel és a csillagászati alkalmazásokkal. A párizsi Jean Baptist D' Anville (1697—1782) dicsőséget szerzett magának a térképekkel, mellyeket Chinának a jezsuiták által eszközölt leírásához készített, de még inkább az Orbis veteribus notus-szal (1768) s a régi földrajz, s a római birodalom bukása után alakult államok külön térképeivel. Belátta, hogy mindenekelőtt a régiek vonalmértékeit szükséges jól meghatározni, s e tekintetben ő bémulatos, habár nem felülmulthatlan sikert aratott. Legyen elég említeni, mikép ő hatszáz mérfölddel (lege) többet levont hosszúságban a régieknek Delisle által közzétett világabroszáról; Olaszország területét nem kevesebb mint két ezer négyszög mérfölddel (lega) tette a régieknél kevesebbre; Samson térképéből pedig tizennégyezret vont le; s a háromszögezés, mellyet XIV. Benedek akkoriban végeztetett, megmutatta, hogy igaza volt. Közzétett kétszázegy térképet és hetvennyolcz felvilágosító értekezést, mellyek vezérfonalul szolgáltak a fölfedezésekhez, s iskolául e tudomány tökéletesbitésére.

Természetrájz. — Buffon.

A természetrájz megszűnt szolgálója lenni a többi tudományoknak. A montbardi Buffon György (1707—1788), inkább kegyből mint érdemeiért a Jardin des Plantes igazgatójává nevezetvén, elhatározta méltóvá tenni magát ez állásra, tanulmányozván a természetet; s míg ama kert akkorig csak a gyógyászat céljaira szolgált, ő a tudomány egész összletére való tekintettel rendezte azt be, s harminczöt éves korában Természetrájzának megírásához fogott. Kezdetben tisztán leíró, később állattanász (zoolog) lett, de soha sem vált belőle boncztudós, jóllehet állatta szükségét az állati belső szerkezet összehasonlításának, s néhány fényes eszméjével megvilágítja az utat, mellyet polgártársa Daubenton vala megfutandó. Ezt ő gyenge szemének pótlása végett s egyszersmind az olly annyira kiterjedt tudománymezőn szükséges segédkezés céljából szólítja magához, a részletek leírását bizván reá; s míg Daubenton egyedi tények nyomán s azért tévedésektől menten haladott, Buffon az általánosságra törekedett; midőn magas eszméi nem támogattak a tapasztalat által, a hiányt értelmének erélyével pótolta, előre látva az általa ugy nevezett szükségessé tényleket: — veszélyes modor egy olyanra

nézve, kinek nincs ereje a mindenség összes viszonyait felkarolni. S valóban gyakran tévedett; hisz az önkényti nemződésben (generatio spontanea), miután Redi és Vallisnieri teljesen megczáfolták már azt; elfogadta az állatoknak egész a faj-változásig menő elfajulását; megveti a módszereket, mert nem bir azok ismeretével, s a „valódi módszer (mondja ő) minden egyes dolog tökéletes leírásában s történetének szabatos előadásában áll,“ s következésképp egyik egyedtet a másik után írja le: bírálgatja Linné osztályozását, melly magukból a tárgyakból van levezetve; míg ő, nem ismervén a részleteket, általános és önkényes osztályokkal elégszik meg, millyenek: az embernek szolgáló állatok, európai vadállatok, külföldi állatok.

Megérlelődvén értelmisége, fölismerte a hasonságokat és eltéréseket, s a természet bámulatos egyformaságát, a fokozatot a változatokban, a különféle szerveknek a különböző fajokban fokozatos tökélyesbülését, és viszonzlagos előnyét: de megróvják benne a határozatlan bölcselkedési modort, mellynél fogva, számítás és kísérletek nélkül, előre megállapított elméletek után indul gondosan megválogatott hangzatos szavakkal ugorva át a nehézségeken, s a kényá-litmányok végtelenségével pótolva a tények végtelenségét. Utazásra csupán egyszer szánta magát, miért is ritka nála a nagy-szerű ihlettség, s minden olly kimért, miként a fűvész-kertben.

Érdeme, mellyet az utókor elismer, abban áll, hogy megalapította a tudomány itészi és leiró részét: a mi őt kortársai előtt bámulttá tette, ez festői irálya volt s a nyomatékosság, melly akkoriban a szép egyszerűség helyébe lépett; s mondják, hogy mielőtt íráshoz fogott volna, dísz ruhába öltözött. A kevélység által sarkalva nem bátorkodott ellenmondani az anyagelvéeknek, kik akkoriban a dicséretnek egyedárusai voltak; ugyanazért a teremtet dolgokra vonatkozó minden metaphysikai elmékedéstől tartózkodik, ostromolja a vég-okokat, mindenben esetlegességet lát; csakhogy a véletlen helyett vonzást és természetet emleget, melly szavakkal pazarul bánik. S anyagelviségénél fogva tet-szésre talált az ő Föld-elmélete, melly szerint egy üstökös ütközvén a napba izzókká vált darabokat tördelt le abból, s ezek képezték a bolygókat, mellyek lassauként kihülvén, fölületö-kön szerves lények szülemlettek azon mérvben a mint a hőmér-sék alább szállott, s mindez ezer meg ezer évszázadok folytán ¹⁾.

1) A földgömb folyadékos és izzó tömege, hogy összeállvó és szilárdá váljék, 2936 évet igényelt; a hold 664-et; a mercur 2127-et; a venus 3596-tot;

Szintolly kevés értékkel bír az ő másik elmélete a nemzödésről, mi szerinte a szerves tömecsek egymáshoz közeledéséből ered. Ezen, minden tudományos elemet nélkülöző elméletek a newtonianismus

a mars 1130-at; a jupiter 9433-at, a saturnus 5140-et. Számítása a holdakra és a gyűrűre is kiterjeszkedik.

Arra, hogy a kihülés első fokát elérje, vagyis hogy ériüthető lett légyen a föld, 34,270 és fél évet szükségelt; a hold 7515-öt; mercur 24,813-at; venus 41,969-et; mars 13,034-et; jupiter 110,118-at; saturnus 59,911-et.

A végből, hogy a gömbök a mostani belső hő-mérsékre szálljanak alá, a földnek 74,832 évre volt szüksége; a holdnak 16,409 év kellett; mercurnak 14,192; venusnak 91,643; marsnak 28,538; jupiternek 240,451; saturnusnak 130,821.

Hogy a jelenlegi hőmérsék egy huszonötödére szálljanak alá, vagyis hogy azon határig hűljenek ki a gömbök, hol a természet megszűnik élni, erre a föld 168,123 évet igényel; a hold 7254-et; mercur 187,765-öt; venus 228,540-et mars 60,326-ot; jupiter 483,121-et; saturnus 262,020-at. Innen következik, mi-kép a hold élő természetnek a 7515 ik évtől a 72,514-ik évig örvendhetett, s nem tovább; a természet tehát ott 2318 év óta ki van halva, ha igaz, hogy a föld jelenlegi hőmérsékét 74,832 év óta bírja. Mars szintén ki van hülve 14,000 év óta. Mercur jelenleg be lehet népesítve, s még 162,952 évig élhet. A föld eredetétől kezdve 40,000 év után már örvendhetett az élő természetnek, melly még 168,123 évig fog tartani, s a hetedik gömb volt, melly benépesítettett; Venus a tizenegyedik volt, s 228,540 évig tartand. Saturnus a tizennegyedik lakható gömb volt, s 262,020 évig élend. Jupiter, a nagy hőségnél fogva még nem érvén el az élő természet fokát, csak mostantól 40,791 év múlva válik lakhatóvá, s 367,498 évig fog aantonál élni.

Buffon a természetet hét korszakra különíti: az első a gömb megszilárdulásának s a kihülés első fokának idejét foglalja magában. A második a gömb szikláinak s az érczek tömegeinek képződését, s itt ő azt állítja, miszerint az arany és ezüst a déli részeken találtatik, a vas, ólom, réz sat. az északiakon, s hogy a heglánczok Amerikában és Afrikában északtól délre legnagyobb magassággal bírnak az egyenlítő alatt; mi a gömbnek mostani alakjában állandó forgásáról tesz bizonyosságot. Álomok! — A harmadik korszak a gömböt vizektől fedve mutatja, mellyek arra visszahullottak. Véget érvén az izzóság, melly sokasította a gőzöket, életre keltek a bálnák, a tengeri szörnyek, a halak, a kagylósok sat. s erdők keletkeztek a vízből kiálló magas hegységek csucsain: visszahúzódnván aztán a vizek, mert részben elnyeleettek a föld hasadéka által, kitértek a tűzlhányók, 5000 évre a szárazok megalakulása után, vagy is 50,000 évre a gömb képződésétől kezdve. Az ötödik korszakban az elefántok s más állatok északon élnek, a mikor is az ég alj hőmérséke ottan annak felelt meg, melly mostan az egyenlítőn innen és túl tíz foknyi szélességben uralkodik. Később az ember jelenik meg. A hatodikban a tenger a sarkoktól elárasztja a gömböt az egyenlítő felé, s elkülönítetnek a szárazok. A hetedikben az ember hatalma és ipara nyilvánul, segítve a természet erőit a mesterségek, tudományok sat. feltalálásával, mellyek északról dél felé terjeszkednek.

legzesebb eredményének, a földtan legvilágosabb megfejtésének, a Teremtés könyvével szemben a legerősebb ellenvetésnek tartattak. De e csábodalától eltekintve is lehetetlen volt egy izléses és tudományos századnak gyönyört nem találnia a végtelen tények emez irodalmi előadásában, a történelem-előtti természet eme korszakában, s ama merész sejtésben, melly észlelésre s a látszólag elűtő tünemények csoportosítására vezetett.

Linné.

Charles Linné (1707 -- 78) Buffonnal egy évben született; amaz a tudományokban járatlan Svédország egy szegény helységében (Roeshult), emez gazdag és nemes burgundi családból XIV. Lajos Franciaországában; Linné kénytelen volt csizmavarrással foglalkozni és hosszú időn át nehézségekkel, akadályokkal küzdeni, Buffonnak csak egy puha és gondtalan élet csábjai ellen kellett magát védenie. Linné épolly türelmes és éles elméjű a tények fürkészásában, a milly elmés azok egymás mellé helyezésében, szabatos és szigorú az előadásban, annyira, hogy minden egyéb választékosságot visszautasít azon egyen kívül, melly az eszközök egyszerűségéből s az eszmék magasztosságából származik; óvatos a lehozásokban, mindig positiv tények és szigorú okoskodások által akarja magát vezetetni; valószínű hypothesisokat tud teremteni, a nélkül, hogy föltétlen igazságokul venné azokat; minden tényt, minden eszmét, minden általánosságot valódi értéke szerint becsül, s nem resteli türelmesen fürkészní a részletes apróságokat, hogy aztán a tudomány legmagasabb régióiba vesse magát ¹⁾. Buffon nem kevésbbé elmés, de más eszmerendben; ő nem annyira teremteni és sokasítani igyekszik az észleleti tényeket, mint inkább levonni azok összes következményeit, s egy látszólag, szük alapon nagyszerű épületet emel; műtani részletességekkel és rendszeres felosztásokkal nem bibelődik, s ismeretlen térek felé irányzott merész röptében olykor eltéved ugyan, de a tévedésekből ki tudja hozni az igazságot; semmit sem végez el, hanem mindenbe belefog. Linné, mielőtt átalakítaná az eszméket, a nyelvezetet alakította át, egyszerű és világos névtárt állítván össze, mellyben a nem a névvel, s a faj a melléknévvvel jelöltetik. A növények elnevezésén kívül, szükséges volt még egy kényelmes és egyszerű módról is gondoskodni, mellynek segélyével megtaláltasék egy leirt növény neve s osztályozni lehessen az új növénye-

¹⁾ *Isidore Geoffroy Saint-Hilaire, Considerations historiques sur les sciences naturelles.*

ket. Evőgből ő a mesterkélt nemi rendszert állította fel, melyről maga is megvallotta, hogy nem természetes, mi pedig czélja a tudománynak. A tenyészeti szervélttan legkitünőbb fölfedezéseinek egyikére alapított ezen fűvészeti rendszer olly bámulatot keltett, hogy senkise nem vette észre, mikép Linné az állattani osztályozást különböző elvekre fektette.

Egy, a természet összes szüleményeit felölelő általános és módszeres lajstrom nagyszerű és akkoriban új eszméje; ez eszmének megtestesítése; az általa teremelt kettős nevezettan (nomenclatura), melly az összes szerves lényeket átöleli anélkül hogy túlságosan szaporítaná a szavakat, s egységes rendet hoz be, mialatt a legegyszerűbb és legjobb kifejezését nyújtja a természeti főbb rokonságoknak; az új mesterség, molly képezzé tesz szigorúan jellegezni és meghatározni a lényeket s minden egyes részére szabatosan kijelölni a helyet, halhatatlanná teszik Linné nevét. Földtani osztályozása olyan, hogy nem igen fog többé lerontathatni: az, melly 1797-ben állapított meg s 1818-ban Geoffroy Saint-Hilaire és Cuvier által tökéletesített, csak igazolta és kifejtette a svéd tudósét. Ellenben növénytani rendszere felforgattatott, mielőtt a század véget ért volna. Ugyanis Bernard de Jussieu a Trianonban már 1758-ban egy fűvész-kertet alakított, mellyben a növényeket természeti rokonságaik szerint osztályozta, keresvén a végfeladat megoldását; unokája Lörincz pedig *A növények nemei* (1789) czimű munkájában a nagybátya módszerét az egész tenyészeti országra alkalmazta, a jellegek értékét a fontosság és általánosság fokától tévén függővé, melylyel a szervek birnak, honnan a jellegek vétettek, s a jellegek ez értékét ugyanazok számával vette össze.

Adanson.

Michel Adanson, Aixből (1727–1806), Jussieu és Réaumur tanítványa, Senegal természetrajzát írta meg (1757), honnan térképeket és szótárakat hozott magával; első volt, ki pontosan leírta a baobabot, mi akkorig mesének tartatott, s az arab mézga-fákat. *A növények családait* (1763) Linnéjével ellentétes rendszer szerint osztotta be, alapul nem csupán néhány hanem az összes jellegek észlelését vévén; s csakhamar átlátta, mikép valamennyi lényre lehet azt alkalmazni, s egy természeti encyclopaediát állítani össze. Az akademia elé terjesztette tehát (1775) munkája vázlatát, melly huszonhét kötetben „a természet egyetemes rendét, vagyis egy, az összes ismert lényeket, ezek

anyagi minőségeit és szellemi képességeit s kölcsönös viszonyaikat átölelő természeti módszert^a vala magában foglalandó. A tudósok megbámulták, s a vállalatot egyetlen ember által kivihetlennék ítélték, miért is magára maradt terveivel, szegényül, mert csupán ezekre gondolt: s midőn az új nemzeti akadémia kebelébe szólította őt, azt felelte, nem mehet, mert nincs eszmája.

Bonnet.

Említést érdemel még a genfi Charles Bonnet (1720—93) is, ki, Leibnitz és Reaumur tanítványa, s miként Buffon gyenge látásu, az értelem szemével kutatott a természetrajz mezején. Mestere azt mondván, hogy a természetben semmi sem történik ugrás által, *Contemplation de la nature* (1764) című munkájában a lánczolatot nyomoztá; de érzékek alá eső alakokban akarja azt feltalálni, a helyett hogy elismerné, mikép amaz átmenetekben rejlik az, mellyek titkát a természet magának tartotta fen. Az anyagi észlelet szokását ő a lélek képességeinek elemzésébe is átvitte, s a gondolatot úgy fogja fel mint értelmi rostot. Az anyanyelviség vádjára azonban, melly ellene emeltetett, igaz hitű vallomással felelt; aztán *Palingénésie philosophique* című munkájában (1769) az egymásra következő tökélyesbülés eszméjét penditette meg, melly szerint a lények az érzeléstől a tevékeny élet, aztán az értelem, végül a boldogság fokozatára jutnak.

Míg némelleyek az osztályozásokkal foglalkoztak, mások egyes növény-csoportok tanulmányozására adták magukat. A flórenczi Pier Antonio Micheli, semmi rendszerhez nem tartva magát, minden egyes növény változatait szabatosan megkülönböztette, minél-fogva négyezer fajjal gyarapította a fűvészeti névsort, azonkívül hogy az ismereteseket jobban beosztotta Tournefort szerint, kire ő hivta fel első Olaszország figyelmét¹⁾; hazájában egy fűvészi akademiát alapított. S ő, Dillene és Hedwig tanulmányozták a legalsóbb rendű növényeket, mellyek akkorig kevésbé vétettek figyelembe; mások azok szerveit bonczolták, mint például Hales, ki a nedvek gyors körforgását, s a gyökerek és levelek szívó erejét ismertette; Duhamel, ki a nedvek keringését, a héj és a fa képződését nyomoztá. Bonnet a levelek működéseit, Hedwig a növények likacsait és nedv-edényeit kutatták; Wolf fölfedezte, mikép a tenyész-rost csupán sejtecskékből alakul. A páduai Vita-

¹⁾ *Nova genera plantarum*, 1729.

liano Donati, ki egy igen sikeres utazás közben halt el, melyet Indiákban és Egyiptomban tett (1759—63), hová a sardiniai király által küldetett, igen éleselműleg észlelte a korallt, mi kezdetben növényi anyagnak tartatott, kimutatván a természet fokozatos átmenetét a növényektől az állatokhoz; a különféle fajú moszat termékeket nemekre és alosztályokra különböztette; s kimutatta, mikép a földi növények csak annyiban különböznek a tengeriektől, amennyiben ezek virágpóra folyós, amazoké pedig poralaku.

A század végén szenvedélyesen tanulmányoztatott a fűvészet. Angliában egy Linné-társulat alakult, nem méltatlan e névre, mellynek elnöke Smith Jakab Eduárd sok új fajt fődözött fel; még többet Acton Vilmos; s magas állású s gazdag egyének kaptak kedvet e tudományhoz. A német Godwig és Micheli a szárazföldi, Roth Vilmos a vízi titkonnöszők nemi szerveit ismerék meg, Hoffman Fridrik pedig a moszatokéit fődözte fel, mellyek teljes rajzát a svéd Acarius Henrik adta. Boston és Dickson jobban megismertették a titkonnöszöket; Franciaországban Desfontaines, Jussieu, Michaux, Tonin, Villars előbbre vitték a tudományt: a spanyol Cavanilles egy halhatatlan munkát irt a monadelphia rendű növényekről (vagyis azon növényekről, mellyek porzóit egy csomóba vannak növe). Távoli szélességek virágai és növényei gazdagították kerteinket és erdőinket; 1733-ban XV. Lajos ette az első ananászt, melly éghajlatunk alatt érlelődött; s egy cserje vagy virág megérkezése úgy ünnepeltetett mint egykor az aranyyal terhelt galeonoké. Aztán a vegyészet alkalmaztatott a növénytanra, s Priestley, Senebier, Ingenhous, Théodor de Saussure folytonos kísérleteikkel kimutatták a levelek lélekzését, s hogy miként tisztítja ez a levegőt s növeli a növényben a széneny tömegét.

Álattan.

Mi az állattant illeti, Fabricius második alapítója a rovarászatnak; Müller Otto az ázalagférgéket tanulmányozza; Rumph, Donati, Peysonnel a növényállatok s a korallok állati természetét fedezik föl; Reaumur, Deger és Vallisnieri nagy kitartással kímlelik a rovarok titkos szokásait; Cuvier Campert lángeszű boncztudósnak ismerte el; Trembley új életre látta kelni a feldarabolt puhányokat; s ő és Lyonnet ernyedetlenül észlelnék, hogy ellessék a természet titkait. Haller élettana, jóllehet az ember körül forog, az állatokat illetőleg is új és fontos tényeket tartalmaz; Vicq d' Azyr nem kevésbé szép mint jól kifejezett fogamzatai olykor a bölcsészeti boncztanig emelkedtek. Miként már jeleztük, Buffon

a részleteket mind Daubentonnak köszönte, ki bámulatos észlelő volt s az összetési erőt sem nélkülözte.

Vallisneri.

A modenai Antonio Vallisneri, (1661—1730), Malpighi tanítványa, a rovarok és az ember nemzödését tanulmányozta, s a mi akkoriban szokatlan dolog volt, kijelentette, mikép a régiek gyakran tévedtek, s hogy tekintélyök semmibe sem veendő szemben a tapasztalattal.

Spallanzani.

Lazzaro Spallanzani (1729—99), Vallisneri földije, a lélekzést s különösen valamely tagnak megújulását a hideg vérű állatoknál tanulmányozta; s azon hitben volt, hogy a csiga fejét is visszanyeri. Folytatta Haller-kutatásait, felhasználva Lyonnet görcsői készülékét, hogy nem megtört, hanem inkább visszavert fény segélyével észlelje a vérforgást, s nem csupán a bélfodorban, hanem a bélcsöben s más belrészekben is. Tanulmányozta az állati ázalag-férgeket, s míg Buffon azt hitte felölök, hogy nem bírnak határozott szervezettel, s hogy titkos örök hatalom, Needian pedig, hogy valamely tenyészerő által alakíttatnak és hozatnak mozgásba, ő kimutatta, mikép e férgek is csirákból származnak. Észlelte a gyomor-nedveket, vitatván, mikép azok az emésztést nem erjesztve vagy rohasztva, hanem a tápok elemeit felbontva eszközlik; mi végre saját gyomrát veszélyes kísérleteknek vetette alá. Sokat utazván, magának ismereteket, a paviai muzeum részére kincseket gyűjtött; s utazásainak leírásában sokféle tudományt egyesít, s fejtegeti a forrásokat, a bolygó tüzeket, a villódzást.

Földtan.

Vallisnerinál látható, milly fokon állott akkoriban a földtan (Geologia). Ő tagadja, hogy a források a tengerből kapják vizöket; beszélve „a tengeri testekről, mellyek a hegyeken találtnak, s a világ állapotáról a vizözön előtt, alatt és után“ azon belátásra jut, mikép a különféle hypothesisek nem fejtik meg, hogyan hagyattak az áradék-maradványok hegyek csucsain a vizek által. S ő sem tud ez iránt kielégítő felvilágosítást adni; azonban ugy vélekedik, miszerint e maradványok nem a Noé-féle hanem más vizözönöknek tulajdonítandók, annál inkább, ha igaz, hogy nem találtnak közöttök emberi csontok; s azt hiszi, hogy bővebben jönnek elő olly hegyeken, mellyek közel fekszenek a tengerhez s nem igen magasak.

Werner.

Werner Abrahám Gottlieb (1750–1817), Wehlauból, az érczések használatára irt, miért is nem mindig tartotta szem előtt a tudományos szigort, míg másrészt soha sem hanyagolja el a gazdasági használatokra figyelmeztetni; s a földrajzi fekvést ugy vizsgálja mint a melly befolyással van a népek szokásaira. Értekezésében az érczek jellegeiről (1774) azok módszeres leírását ajánlotta a külső jellegek, szín, törés, jegeczalak, súly, keménység, átlátszóság szerint, mit ő *Oryctognosianak* (*Ásványisme*) nevezett. Nagyobb érdemeket szerzett ő magának a földisme (*geognosia*) terén, melly tudomány a képződési korszakuk szerint tekintett rétegekről értekezik. Ebben ő, felhasználva Pallas, Saussure, Deluc észleleteit, elméletre vitte vissza a földkéreg képződését. A sziklákat viszonylagos elsőbbségök szerint osztja be: kezdetlegiekre, mellyekben semmi nyoma a szerves testeknek; átmenetiekre; rétegezetekre és iszaplerakodásokra. S mindezeket valamelly folyadékban történt leverődésnek tulajdonítja, nem véve ki a márványokat és basaltokat sem; s innen a Neptunisták iskolája, melly ellen a Vulcanisták szállnak sikra, kik végre is diadalmaskodtak, miután Desmarets vulcan képződésűeknek bizonyította volna Auvergne hegységeit.

Cronstedt, Bergmann, Born Ignác, Kirwan az ásadékokat a vegytani szétbomlás szerint osztályozták.

Jegecstan.

A régiak figyelmét nem kerülte ki, mikép némelly természeti állományok mindig bizonyos alakokat hajlandók fölvenni, s Plinius leirta a kovarcz és gyémánt alakjait. A dolog nem keltett valami nagy figyelmet; mindazáltal Linné sok tárgy jegecz-alakjait ismerteti, s annyira föltételnek hitte azok jellegét, hogy minden külön alakot valamelly különös sónak tulajdonított. Romé de l'Isle¹⁾ bebizonyította a szögletek állandóságát, mellyek alatt sima oldalaik találkoznak, s azon eszme villant meg agyában, miszerint a különböző alakokat egyre lehetne visszaviinni, melly sajátos módon minden jegecz-anyagnak megfelel, s szigorú mértani törvények által módosíttatik. Midőn Bergmann fölfedezte, mikép az ásványokat lemezenként szét lehet szedni, úgy, hogy minden egyes ásványnak előtűnik alap és eredeti alakja, az ásványtudomány megszűnt nevek, kövek lajstroma lenni, s

1) Értekezés a jegecstanról, 1772.

napról napra újabb tények és alkalmazások igen termékeny tudományává vált. Bergmann az ő fölfedezéséből nem vont le általános törvényeket; de kortársa Haiiy abbé (1743—1822), midőn egy, esés következtében széttört jegecz újból összeillesztése iránt tenne kísérletet, észrevette a változatokat, mellyek a széttörés folytán előállottak, s meghatározhatta a rétegek egymás fölött fekvésének állandó szabályait, úgy hogy ha ismeretesek az eredeti alakok, meg lehet mondani, milly más alakokat képesek azok fölvenni. Felvilágosíttatván a vegytan által, előbbre vihette az eredeti tömecek fürkészését, s legalább többnyire sikerült neki meghatározni a tömeget, melly háromszoros méret és bizonyos törvények szerint önmagához adatván, a jegeczet minden módosulásai-
val együtt előállítaná.

Ásványtan. — Carburi.

Carburi Márk (1731—1808) Cefaloniaból, a velencei köztársaság felszólítása folytán északra utazott, hogy megismerkedjék a bányászati módszerekkel. Midőn mint vegytanár Paduába ment, még csak egy obon lógsót, sem más egyéb töményített savakat nem talált ott, úgy hogy mindent neki kellett előteremtenie. Ő a vasöntésnek egy jobb módját találta fel, s alkalmazta azt az ágyuk készítésénél, mellyekkel Emo lödözte Tunist; a tűzéséget egy éghetlen papir használatára tanította; Linnének az ásványtani rendszert érdeklő utasításokat adott, nem lévén vele egy véleményen az érczek jegecz-alakjainak eredetére nézve; Lemery esetleges fölfedezése után, mellyet ez nem volt képes ismételni, Carburi kitalálta a gálicz-sav megszilárdításának módját; de dacára Lavoisiernak, makacsul ragaszkodott a tűz-anyag-tanhoz.

Ardujn.

A veronai Giovanni Arduino (1714—95) Clausen bányáit kereste fel, hogy tanulmányozza ott a bányászatot és ásványtant. De e téren hiányzottak a vezetők, s Osservazioni sulla fisica costituzione delle Alpi venete című munkája volt az első földtani mű, mellyben ő a kőzeteket tüzképződésüekre és üledékiekre osztályozta, s megkülönböztette a mészhathetöket vagy üledékieket, s az üvegithetöket. Szerinte leginkább e két faj között fordulnak elő az ércz-lerakodványok, mellyeket ő a porfirok s más tűz-termények kitörését kísérő föllengítményeknek tartott; s jelezte a mész-kőzetnek magnesiaivá átváltozását. Megkülönböztette tehát a csillám-pala s más hasonló anyagokból álló ős eredeti kőzeteket, mellyek előbbieket a primiti-

veknek illetéktelenül nevezett gránit-féleknek; továbbá az üledék-hegyeket, mellyek másod vagy harmad rendűek; végre a síkságokat, mellyek szintén hordott földből alakultak. Wernernél sokkal szabatosabb lévén, belátta, mikép a másod képződésű terükön nem annyira a rétegzetet kell figyelembe venni, mint inkább a számtalan emelkedéseket, sülyedéseket, üregeket, szakadásokat és romokat, mellyeket a vulcani kitörések a föld minden pontján okoztak ¹⁾. S megelőzve egy másik igazságot, a képződések korát a rétegekben talált ős állatok nyomán kutatta; s azt mondá „a nevezett Alpesek emelkedése közben annyi kor folyt le, a hány neme találta a szerves ásadék-testeknek a rétegekben.“ ²⁾. A vulcani eredetet is hirdette, előbb mintsem Werner rövid időre diadalmaskodtatta a neptunit. Ez utóbbit megczáfolandó, Marszari gróf a gránitoknak a mészkőzet fölött fekvését hozta fel. Lazzaro Moro ³⁾ szintén az emelkedések elméletét védte és fejtegette, oly világosság és szabatosággal, hogy igen kevés tenni valót hagyott hátra a későbbi tudósoknak.

Marsigli.

A bolognai Marsigli gróf (1658—1730) mint erődítési és ostrom-munkálatok vezetője szolgálta a császárt a törökök ellen, míg nem tizenhárom napi küzdelem után megadván magát Brisach, az udvari tanács Arco grófot, a kormányzót, halálra, Marsiglit pedig, ki alatta szolgált, rangvesztésre ítélte. A törvényszékek s a császár által meg sem hallgattatván, a közönség előtt igazolta magát. Akkor ismét utazások és tanulmányokra adván magát, Párizsban az igazágtalanság áldozatainak kijárni szokott hódolattal környezetetett; összes gyűjteményeit és palotáját a bolognai tanácsnak ajándékozta, s egy tudós akademiát alapított ott (1712). Írt a trák Bosporusról, az ottoman birodalom növekedése és hanyatlásáról, s egy hat kötetes munkát tett közzé Danubius pannonico-mysius czimen, mellyben mint természetbúvár, régész és államtudós vizsgálja ama folyam-vidékeit, s oly ismereteket tanusít, mellyek bámulatot keltenek még miután megdőltek is a vélelmek, mellyeket ő azokra fektetett.

Mások utazások által segítették elő a tudományt. A paduai

¹⁾ *Saggio di litogonia*, 112, 123, 141, 183 lap.

²⁾ *Giornale d'Italia*, 1782.

³⁾ A héjjasokról, s a többi tengeri testekről, mellyek a hegyeken találtnak, 1740.

Alberto Fortis Dalmáciát tanulmányozta; a chioggiai Guiseppe Olivi az adriai partokat vizsgálta, különös figyelmet fordítva a lep-cséknek nevezett vékony szálú vizinövény halmazokra, melyek az álló csatornák partjait és meder-alját borítják. A berlini Pallas Simon (1741–1811) a kalmukokat és Közép-Ázsiát kereste fel, s bő adatokat gyűjtven, fontos munkákat adott ki az ázalag-férgék és növényállatok osztályozásáról, a csigolyák boncztanáról, az általános és ásadék-állattanról; úgy hogy némelyek őt a XVIII. század első természet-buvárának kiáltották ki.

Boccaccio észrevette, mikép a certaldói halom tele van tengeri kagylókkal¹⁾, Targioni-Tozzetti épen ott tartózkodván egy nagybátyjánál, gyűjteni kezdte az ásadék-kagylókat, s megszeretvén e tudományt, *Viaggio in Toscana* című szép munkájával hozta meg annak a hódolat adóját. A toscanai Ambrogio Soldani (—1800) Siena és Volterra görceői kagylóit vizsgálta, s adatokat gyűjtött ezek, a légkövek, s az égvényes földterükre nézve, minden osztályzás és elméletek nélkül. Hamilton Vilmos, Ango lország követe Nápolyban, szintén szenvedélylyel tanulmányozta a természeti jelenségeket, melyekben oly annyira gazdag Olaszország déli része, s értesítéseket adott azokról a londoni királyi társaságnak (1766–79), azután pedig külön munkában is közzétette észleleteit²⁾. Munkatársa, Giuseppe Gioeni (—1822), Cataniából, a vesuvi lithológiát írta meg, igen dicséert elméletekkel és föltevésekkel: az Aetna leírását kiadatlanul hagyta. Fölélesztette tehát a természet tanulmányozását hazájában, mely oly sok alkalmat nyujt arra, s mely őt megtisztelendő, nevérol egy akademiát nevezett el.

A dauphinéi Adeodate Dolomieu (1750—1801), maltai lovag, párbaj miatt börtönre vettetvén, a természettudományok tanulmányozására a dta ott magát; aztán mint természetbuvár meglátogatta Portugáliát és Siciliát s hypothesiseket állított fel a tüzhányókra nézve, melyek gyuladásának székhelyét igen mélynek föltételezi: miként Hamilton, ő is szemtanúja volt a calabriai rettenetes föld-rengés által okozott pusztításoknak (1783); aztán az olasz hegy-ségek alakulását tanulmányozta a Farótól (messinai tengerszoros) kezdve Rhetia bensejéig, s vizsgálta az Olaszországban oly számos emlékek anyagait. A forradalom alatt a bányászati akademia ta-

¹⁾ *Filocolo*, VII.

²⁾ *Campi Phlegraei*, 1776.

nára volt, Buonapartét Egyiptomba kísérte, s visszatértében elfogatván, a nápolyi iszonyú börtönökben az ásványtani bölcsészetet írta.

A' Cagliostrók sem hiányoztak e tudomány terén, és Thouvenel vitatta, mikép némely egyének a jós vesszővel aknákat és forrásokat fedezhetnek fel, még nagy mélységekben is. Illyen vala Pennet, kit ő magával hordozott; s másutt úgy mint Olaszországban hívőkre talált, még a tudósok között is¹⁾.

Vegyten.

A vegyten, eme tudománya a törvényeknek, mellyek a testeknek alkatrészeik szerinti benső szerkezetét érdeklik, kiválólag elemzési tudomány, s ugyanazért természetesnek találjuk, hogy csak későn fejlett az ki, s hogy nagy zajt ütött, mert nem csupán az új tények egész sorát ismerteti meg, hanem egy új rendét is a tényezőknek, mellyek minden ismert tényre befolyással vannak. Előbb összefüggés nélküli tények halmaza volt az, s különcz czélokra irányult, míg végre az anspachi Stahl György (1660—1731) kiragadta az ábrándok köréből, bevívén abba a tűzanyag elméletét. Észelve, milly könnyen térnek ismét fém-állapotba valamely kövér vagy éghető anyag segélyével a fém-mészületek, az éghetőség elvét egy, phlogisticon-nak nevezett külön állományban kereste, melly az ő föltevése szerint elhagyja az érczet, midőn ez mészül, s visszatér bele, midőn az ujra éled. Hypothesisse védelmezőket talált, kik előnyére erőszakolták a kísérleteket, mellyek az ő példája után nagy számmal tétettek, mellyek azonban csak az ő megczáfolására szolgáltak.

Scheele, egy svéd község gyógyszerésze, valódi minta-kémlelő, minden másnál többet tett a savak megismertetésére, s legalább tizenegy újat irt le, s ezek-között a porosz-savat. Tanulmányozván a cselenyt (mangan), feltalálta a halvanyt (1774), s gyúanyagtól megfosztott kön-halvagnak, vagyis kön-légnek tartotta azt; melly elmélet megtámadásoknak volt kitéve, míg végre napjainkban Davy által újból megszilárdított. Black, Edimbourgból, tanítványa Cullen glasgowi tanárnak, ki népszerűvé tette a vegyten, a szénsavat tanulmányozta; Woodward a berlini kéket

¹⁾ Többek között az onegliai Carlo Amoretti (*Ricerche storiche e fisiche sulla raddomanzia*), kinek *Utazása a három tóhoz* említést érdemel a korhoz mért ismeretek miatt, mellyek abban a természettudományokat érdeklőleg találtatnak.

födözte fel; Bergmann a kénsavat s az utánzott ásványvizeket. Fahrenheit salétrom-szeszt öntve az összetört jégre nagyobb fokú hideget állított elő. Boerhaave előbbre vitte a tüzet, hőt, fényt, s a tenyészetit elemzést érdeklő fölfedezéseket. Az említettek nyomdokait sokan követték, kik leküzdötték a tévedéseket, fölfedezték a gyémánt éghetőségét, a villót, a kékenyt, álanyt, cselenyt, érenyt, segítették a művészeteket, s tudományos alakot igyekeztek adni a vegytannak, rendszeresen osztva be a tényeket.

Mindazáltal az iskolák még mindig igen csekély számú alap-
elemekhez tartották magukat. Geber ilyenekül csak a ként, higanyt és mirenyt fogadta el; némellyek, miut p. o. Raimondo Lullo, a quintessentiát sorozták még a nevezettekhez; Paracelsus a négy physikai elemhez sorolja a fentebb említett hármat, s azonkívül az eleve elrendelt (praedestinált) elemet, mely a négy képző elem egyesüléséből származik. Nicolas Lefevre mindezek helyébe a phlegmát vagy vizet, a szeszt vagy higanyt, az olajat vagy ként, a söt és földet állítja. Becher visszautasítja e hagyományokat, hogy az üveghető, éghető és higanyos földek mellett szálljon sikra, mellyek azonban maguk is összetettek; s néhány egyszerű testet különböztet meg, meg nem határozva számukat.

A fürkészetek folytán felismert gázok a levegőre vitettek vissza. De Black ettől igen különbözöknek találta az erjedések folytán származó gáz tulajdonságait, s azon meggyőződésre jutott, miszerint a mész és égvények maróssága a fojtó levegő hiányából ered. S rögtön a lég alakú testekre irányult a figyelem: Cavendish szerint a fojtó lég (szénsav-gáz) s a gyúlékony (könenygáz) különleges folyadékok; Priestley, a türelmetlen theologus, ki üres óráiban a vegyészettel foglalkozott, látja, mikép az elégés után megmaradt lég, s az, melly a salétrom-savból származik, teljesen különbözöknek egymástól (1774), s a levegő összetételének megfejtésén töri fejét; Raouelle előállítja a záp léget (1773), s egy évvel később fölfedeztetik az éleny; Scheele a levegőt éleny és légeny-vegyületnek, Cavendish a vizet az éleny és köneny összetételnek, Berthollet a légköneget légeny- és köneny-keveréknek tartják. Mindez meghazudtolta a régi elemeket, s tönkretette a tűzanyag-rendszert; Black a lappangó meleget födözte fel, melly meghatározza a testek állapotát, s csak az alak-változás közben nyilvánul; Bayen ismét fölelevenítette Boyle és Roy feledésbe ment kísérle-

teit, mellyek czélja volt kimutatni, mikép a testek, mészülve, sulyosabbakká válnak.

Lavoisier.

Egybevetve az imént említett két tényt, a párizsi Lavoisier Antal (1743–94) egy új égés-elméletet von le azokból, melly szerint az égés úgy tekintetik mint élenyülés (1775).

Két utat látván maga előtt nyitva, Stahl véletlenül a téveset választotta; s követői, vakon ragaszkodván a rendszerhez és nevekhez, elhanyagolták a szabatos súly-meghatározásokat, annyira, hogy még mindig makacsul hitték a tűzanyagnak megválását a testektől, jóllehet az égés után sulyosabbaknak találták azokat. Lavoisier lényegesen ismerte el a mennyiség számszerinti meghatározásait, miután a vegytan minden más tudománynál inkább mennyiség-tudomány, s alapját azon tantétel képezi, miszerint a természetben semmi sem vesz el és semmi sem teremtetik, hanem a testek minden változása valamely elem hozzáadása vagy levonásától függ. Megvizsgálván a levegőt, melly zárt edényekben szén nélkül higany-mészből nyeretik, Lavoisier azt felszívhatónak találta, s innen azt következtette, mikép a mészülés és minden égés e lényegileg lehelhető légnek a testekkel összeköttetéséből ered, s hogy különösen a fojtó lég annak szénnel vegyülése folytán áll elő. Összevetvén ez eszmét Black- és Wilke-nek a kötött melegre vonatkozó fölfedezéseikkel, úgy találta, mikép az égés alkalmával nyilvánuló hő ama lehelhető légből fejlődik ki, melly előbb a ruganyos állapot fentartására szolgált.

Ime a két tétel, mellyek Lavoisier dicsőségét képezik s jellegzik az új vegytani elméletet, melylyel ő mindig mérleget hordva magával, sikra szállott, hogy küzdjön a tűzanyag elmélete ellen. Cavendish már rájött, mikép a gyúlékony lég elégeése vizet szül, s Lavoisiernak sikertül gyúlékony és lehelhető légre bontani fel a vizet¹⁾, mit csakhamar minden élegre nézve igaznak talált. Ily módon megvetette a vegytan valódi alapját, s az élenyt fő elemnek tekintette, ahhoz viszonyítva osztályozván az összetett testeket, s felhasználván a Priestley és Scheele által akkoriban szolgáltatott számos adatokat, hogy megfejtse a testek égését, az állatok lélekzését s a szerves anyagok erjedését. Szerinte a hévanyag nem növeli a test sulyát, miért is sulytalannak nevezte azt; s

---

¹⁾ Cavendisht megelőzőleg a víz felbontását már Watt jelezte egy, 1783 april 26-ról kelt levélben, melly a *Philosoph. Transactionsban* olvasható.

megkülönböztette a kötött meleget a szabadtól; a gázok állandó gőzök; a szilárd testek kötött meleget nélkülöző folyadékok: s hozzáadta, miszerint a lélekzés a tüdőben végbemenő valódi égés, honnan az összes állati meleg származik.

A morveaui Guytonnal egyetemben megtisztította a vegytant az iskolai zagyva nyelvezettől, szabályos új műnévzetet hozva be, mellyben, az eddigi szokástól eltérőleg, a meghatározások azonosak voltak a nevekkal, s illy módon új eszközöket és nyelvet adott a tudománynak. Mások a halványnyal és kénnel tették azt, mit ő az élenyvel; jobban megismerkedtek a sóknak nevezett négyes vegyü testek szerkezetével, s az összetett testeknek egymás közötti viszonyaival. Mayor¹⁾ már okszerűen megfejtette a sók egyesülését és felbomlását ha egy harmadik test járul hozzájuk. Newton ez egyesülést a parányok között létező vonzásnak tulajdonította; mire nézve François Geoffroy táblázatokat készített, mellyek aztán Bergmann által tökélyesbítették (1783); míg végre napjainkban Davy kimutatta, mikép az illy felbomlások az igenleges vagy nemleges villanyosságának tulajdonítandók.

Claude Berthollet (1748—1822), Annecyból, finom észlelő és szorgalmas a kémlelésben; eleintén a tűzanyag elméletének volt híve, de aztán *Mémoire sur l'acide marin déphlogistique* (1785) czimű munkájában megvált attól. A szerves termékeket érdeklő fürkészetei folytán azon elhamarkodott következésre jutott, miszerint az állati állagok a légeny által különböznek a növényiektől. Helytelennek ismerte fel Lavoisier véleményét, mellynél fogva az éleny általános nemzője volna a savaknak, miután a halvány és a porosz-sav szintén illy tényezők. Tanulmányozta a halványféléket, melly sókkal igen veszélyes a bánás; a légkönenynek ezüst-éleggel vegyítéséből durr-ezüstöt nyert; a halvány szintelenítő tulajdonságát a vásznak fehéritésére alkalmazta. De-Born e találmányt rögtön a viasz, Chaptal a papírrongyok fehéritésére s a beszennyezett könyvek és nyomatok tisztítására használták fel. Ugyancsak Chaptal fölismerte a timsó összetétét, s könnyítette e fontos vegyrész gyártását; s rögtön, nem csupán ez, hanem a kén-, salétrom-, borkő-savak, a saturnus-só és más vegykészítmények sem jöttek többé Angliából és Hollandból, sem a pirosító buzér Drinápolyból.

A douaziti Jean Darcet (1725—1801) a porcellán-készítés

---

1) *De spiritu nitri aereo*, 1678.

egy jobb módszere után kutatván, lendületet adott a tűz általi vegy-ellemzésnek, élegülhetőnek és illónak találta az ezüstöt, nagyban gyarapította az olvasztható ásványok lajstromát, s bizonyította a gyémánt illóságát. Vizsgálva a Pyrénéket, észrevette, hogy vesztenek tömegökből, s hirdeté, mikép „történetök ugyanaz, melly a föld egyéb hegységeié; bent és a fölszinen a természet mindenütt rombol és alkot.“ A paviai Luigi Brugnatelli (1761—1818) pótléket talált szükségesnek Lavoisier elméletéhez, mint olyanhoz, melly nem adta okát a hőanyagnak és fénynek, mely lyek bizonyos körülmények között kifejenek, s e végből egy elméletet állított fel, mellyet melegéleny (t h e r m o x y g é n e) né ven nevezett.

A vegyészeti ekkor divattá vált: Lagrange, Laplace, Monge levették szemeiket az égről, hogy elmékedjenek e fölfedezések fölött s gyarapítsák azokat; a párizsi nők lemondva a sétáról és összejöveletekről Fourcroy előadásait látogatták, ki, hiven a francziák pneumatikus tanához (szellemtan), a vegytant általános, bölcsészeti, időjárásí, ásványí, növényí, állati, orvosi, nemzetgazdászati és házi vegytanra osztotta. Domboru tükrök használtak az érczek felbontására; jegeczesítettett a borszesz és a fenlég (aether); tanulmányozták a hévanyag képességét és nyomását, szóval, megindultak az összes tanulmányok, mellyek korunknak annyi dicsőséget és annyi kényelmet szereztek.

Léghajózat.

Az emberi merészség előtt minden korlát le látszott dűlni, midőn (1783) a Montgolfier testvérek gömböket bocsátottak fel, széntüz segélyével ritkítván azok levegőjét. A természettudós Charles s a gépész Robert egy könnyebb gázt, a könenyt alkalmazták, s a vásznat tafotával cserélték fel; s midőn ők a Marsmezőről fölemelkedtek (jun 5), ágyuk hirdették, mikép a tudomány birtokba vette a levegő térségeit. Midőn aztán Nicolas Blanchard Angliából Franciaországba érkezett léghajón, a természet rende felfergatottnak látszott (1785). 1786-ban Pilâtre és Romain a füst és gyulékony lég két rendszerét egyesíteni akarták; de a tűz meggyújtotta a levegőt, s ők lezuhantak. Arnold és fia Londonban emelkednek fel; de a gépezet félre billen, s az atya kibukik, a fiu a kötelekbe kapaszkodva tartja magát, mig nem a gépezet helyreáll; most ismét egyensulyt hoz létre, de a hajó tüzet kap, s ő a Themsebe esik, uszva azonban megmenekül. A szerencsétlen kísérletek némelleyk szemében tisztán játék gyanánt tüntették

fel a léghajózatot: de ha valamely kétkedő kérdezte: — Mire való az? — Franklin azt felelte: „Mire való az alig született gyermek.“

A fölfedezések, a viták, mellyeket azok természetesen előidézték, a lábra kapott kórság mindent tudni sok tanulmányozás nélkül, sokasították Párizsban az Athén és-knek nevezett gyülekezeteket, hol a tagok könnyed vagyis fölületes oktatásban részesültek, míg a Collége de Franceban üresen maradt a tökélyesedés iskolája. S valódi divatdühhel tanulmányoztatott egy másik új tudomány, a villanyosság, egyike azon általános öröknek, mellyek a minket környező összes anyagban szerfölött el vannak terjedve, s mellyeket a természet az ő legtitkosabb és legfontosabb műveleteinek eszközeiül látszik felhasználni.

Természettan. — Villanyosság.

A régiek észzevették, mikép a borostyánkő (electrum) ha megdörzsöltetik, magához vonzza s aztán visszataszítja a könnyű testeket. E tulajdonság sok testtel közösnek ismertetett fel a XVI. században, s a tűnemény villanyosság (electricitas) nevet kapott. Guericke és Hauksbee gépet találtak fel annak előidézésére, s így a tudósok vizsgálhatták a villanyossági tűneményeket. Az első tudományos buvárlatok az angol Grey Istvánnak köszönjük (— 1736), ki fölfedezte, mikép a villanyosságot kiszámíthatlan sebességgel lehet érczen, élőfákon, vizen, állati testeken át vezetni, de nem üvegen, selymen, tollakon, hajakon, sem más olly testeken keresztül, mellyek megdörzsölve villanyosakká válnak. Megkülönböztette tehát a vezető, vagy nem-vezető testeket: s tapasztalta, hogyha az előbbieket egyike más hasonlókkal jó érintkezésbe, a villanyosság eloszlik; de ha nem-vezető testek által vétetik körül, vagyis elszigeteltetik, a villanyosság átmegegy abba, bármilyen legyen annak távolsága. Dufoy bebizonyította, miszerint a vezetők is villanyozhatók, csak elszigeteltessenek; hozzátette, mikép a villanyozottak vonzzák és taszítják a többieket; s a villanyosságot üveg és gyanta vagy igenleges és nemleges villanyosságra különböztette.

Cuneus, Muschenbroek és Allamand Leydenben, tapasztalván, mikép a légre kitett villanyozott testek elvesztik e tulajdonságot, azon gondolatra jöttek, hogy ha végökre villanyos testek alkalmaztatnának, nagyobb mennyiséget volnának képesek befogadni s megtartanak azt, s illy módon feltalálták a leydeni palaczkot (1746). Egymást kézen fogott egyénekre süttetvén ki e palaczk, azok mindenike egyszerre érezte az ütést, bármily hosszú volt

lánczolatuk: s Watson megmutatta, mikép két egyén, egy, közel hat mérföldnyi (miglia) hosszú fonal két végére állittatván, ugyanazon perczen érezte azt.

Franklin.

Fürkészve e tünemények okát, Franklin azt állította, hogy csak egyetlen villany-folyam létezik, s hogy a tasztítás vagy vonzás annak a testekben összehalmozódásából vagy megfogyatkozásából származik: melly elméletet aztán ő maga visszavonta. Szabatos kísérletei folytán később fölfedezte, mikép a villanyosság szétoszlattatik a hegyes végek által, s hogy a villám a villanyosságnak a légkörben összehalmozódásából szülemlik. Melly két tény összevetve, hegyes testek segélyével érezhetővé tette a légkör villanyosságát; s minthogy Philadelphiában nem voltak tornyok, papír-sárkányhoz folyamodott, s ennek segélyével a felhőkből kicsalta a szikrát. Illynemű kísérletei a villámhárítók fölfedezésére vezeték őt¹⁾; s a tünemények, mellyek előbb fékezhetlen hatályossággal egyetlen pillanat alatt nyilvánultak, most már mérsékeltethetők és megnyujtathattak annyira, hogy kényelmesen lehetett azokat tanulmányozni s észlelni változataikat, mellyek a vezetőkön keresztül menet-közben egymásra következtek.

Franklin aztán a leydeni palaczkot elemezte, melly Watson

1) A régiek különös eszközökhöz folyamodtak, hogy védjék magukat a villám ellen. Herodot beszél (IV. 9.), mikép a trákok nyilakat röpitettek az ég felé, ha villámlott; ő azt mondja, fenyegetésből tették azt, de akadt különöz, ki e tényben a villanyos papír-sárkányok eszméjét akarta föltalálni. Plinius előadása szerint a hetruskok ki tudták az égből esalni a villámot, kényök kedvök szerint bának azzal, s egy Volta nevű szörny házába üttették, melly szörny Volsino vidékét pusztította; de minthogy ő áldozatokon és imákon kívül mást nem említ, előadásából mi hasznot sem buzhatunk. Más valaki beszélte, hogy egy, Jupiter Elicius (a villámokat elvezető isten) tiszteletére vert római érmét látott, mellyen az egy felhő fölött volt ábrázolva, míg egy hetrusk papír-sárkányt bocsátott a levegőbe. Duchoul Augustus egy érmét metszette ki, mellyen Juno temploma látható, tetőzetén hegyes dárdákkal, mellyek a mi villámhárítóinkhoz hasonlitanak; de hitelesek-e ez illy érmek? s bizonyítanak-e mást mint babonás villám-tudományt? (Lásd Laboissière, *Acad. du Gard*) Plinius maga mondja mikép a régiek azt hitték, hogy a villám nem hat mélyebben öt lábnaál a földbe; miért is Augustus a villámok elől földalatti üregébe rejtőzött; ám e tény most már hamisnak bizonyul. Kämpfer szerint, a japáni császárak a villámok elől egy üregbe huzódnak, melly fölött vízmedenceze van, hogy kioltassék abban az égi nyíl tüze; de tudva van, mikép e nyíl a víz alatt is öl. Tiberius szükség esetén labér-koszorut tett fejére, a villám megkíméli e növényt; költői állítás, melly megczáfoltatott a tény által.

és Nairn által tökéletesített: Epino volt első, ki megmutatta, miszerint a villanyosság egyensúlyának törvényei szigorú mennyiségtani vizsgálatnak vettethetnek alá: a mondovii Beccaria atya, turini tanár, tisztába hozta Franklin elméleteit összehasonlítván a mesterséges s a légköri villanyosságot, s Symmer és Cigna után értekezett a villanyos légkörökről, s az általa úgy nevezett boszuló villanyosságról ¹⁾. Fontosabb volt lord Mahonnak az ellentétekre vagy, miként nevezék, a földi villámokra vonatkozó észlelete. Coulomb az általa készített, és so dor-mérleg néven ismeretes igen finom eszköz segítségével három igazságot derített fel: hogy t. i. a villanyos testek vonzásai és tasztításai távolságaik négyzetének fordított arányában változnak; hogy a villanytól megtöltött elszigetelt testek bizonyos, általa meghatározott arányban vesztek el villanyosságukat; végre, hogy az összes villanyosság a fölületen van, és soha sem hatol a testek bensejébe.

Igy a tudósok; míg a szép világ szórakozást keresett az új tudományban; a Haller-féle ingerlékenység-elmélet s a villanyosság közbeszéd tárgyát képezték; mindenki tapasztalni akarta a villanyos ütést, melly szórakozás némelyeknek életükbe került; III. Vittorio Amedeo Gerdillel ismételte Nollet kísérleteit; az anyagelviék érveket merítettek az új tanból, hogy megfejtsék ama titkot, melly léleknek neveztetik.

Volta. — Galvani.

Mindazáltal úgy látszott, hogy a villanyosság egyike azon számos tárgyaknak, mellyek elszigetelten állanak, s mellyek csupán benső viszonyaikban tanulmányoztathatnak, míg ellenkezőről nem győzte meg a világot Alessandro Volta (1745—1826), Comoból, ki a kísérletek útján lépésről lépésre s nagy elméletek nélkül haladva, a legfőbb fölfedezéshez vala jutandó. Legelőször is az örök villanytartót találta fel, aztán pedig a sűrítőt, mellyet összekapcsolván Cavallo és Saussure villanymérővel egy tökéletesebbet készített. Ez eszközökkel fölfegyverkezve fürkészi a légkör villanyosságát, a jégesőt, északi fényt s egyéb tűneményeket; de a kémlelő pontosságával nem párosított elég bölcsészeti emelkedettséget arra, hogy szabatos tanokat állapithatott s mennyiségtani szigorra tarthatott volna igényt; a villanytartót és sűrítőt

---

¹⁾ Megjegyzésre méltó, hogy ő már kifejezést adott azon nézetnek, miszerint a delejesség talán nem egyéb, mint a földgömb egész felületén elterjedt villanyosság.

soha sem vitte vissza igazi elméletökre, nem ismerte fel valódi okát a villanyosság ki- vagy ki nem fejlődésének az elgőzölgés alkalmával, s föltevésői nem igazoltattak a tények által.

Eközben Luigi Galvani (1737—95) Bolognában izom-rángást vett észre az élettelen békákon, mellyek a villanyos kisütés pillanatában egy villanyos vezető behatásának voltak kitéve; s boncztudós nem természetbuvár lévén, a közönségestől különböző állati villanyosság létezését hitette el magával. A világ elfogadta e véleményt; az anyagelviek feltaláltnak hitték a természeti tényezőt, mellynek segélyével a kültettek az agyvelőre hatnak, s leplezeteknek az érzelés titkait; a bölcsészek rendszereket rögtönöztek, hogy megfejtsek a tényt. De Volta ismételve a kísérleteket, kételkedni kezd, vajjon az állati részek nem szenvedőlegeseke-e, mellyekre a fémek mint külső ösztön hatnak. Változtatja a kísérleti módokat, idegek és izmok helyett réz- és horgany-korong párok közé tett nemezdarabokat alkalmaz, s előállítja a villanyos tüneteket (1794); aztán szaporítja a fém-korong párokat, s kész az oszlop, a vegyészi elemzés leghatalmasabb eszköze. Volta mintegy harmincz évvel élte túl találmányát anélkül, hogy adott volna ahhoz valamit, vagy alkalmazta volna, mialatt Ritter, Carlisle, Davy a víz felbontására használták azt; melly ténynyel az uj vegyészet vette kezdetét.

Gyógytan.

S a természettudományok eszelősködései és előmenetelei a gyógyászatban is érezhetők valának, melly mindig idegen rendszerek után kapkodott; Paracelsussal csillagjóslati, Van Helmonttal vegyészi és titokzatos, Silvióval tisztán vegyészi, Borellivel és Boerhaaveval erőműtani volt, s csakhamar szellem-elvívé (spiritalista) vált.

Boerhaave. — Stahl.

Boerhaave Hermann (1668—1738), a Leyden melletti Woorhoutból, mennyiségtani és theologiai tanulmányai közepett megszeretvén Hippocratest, egészen a gyógytudományra adta magát. Institutiones medicae-je után az irányáért és módszereért dicsért Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis (1709) czimű munkát tette közzé, mellyben velős rövidséggel gyűjtötte össze a gyógytudomány tanágazatait. Kedvet keltett az észleléshez; azonban erőműtani és mennyiségtudományi fejtegetéseknek engedi át magát, mellyek, a kor rossz szokása szerint, nagyon

is önkényesek. Igen szegényül születvén, egyetlen leányára négy milliót hagyott.

Már a legrégebbek is lehetetlennek ismerték el a szerves lényeknek a szervesetlen anyag általi megfejtését; mások az érző és akaró okfő befolyását vallották sok oly cselekvényre nézve, mellyek rendszeren a tenyészeti és akaratlan életnek tulajdonítottak. Swammerdam visszautasította az izmoknak önkénytesek és önkénytelenekre különböztetését; Perrault, az építész, a léleknek tulajdonított uralmat sok oly mozgás fölött, mellyek a megszokásnál fogva öntudatlanul látszanak végbe menni. De Stahl György, kiről már emlékeztünk, tapasztalva, mikép sok benyomást kapunk és sok ténnyt hajtunk végre a nélkül hogy gondolnánk rájuk, azt állította, miszerint az önkénytelen működések is a lélek által eszközöltetnek, s ennek bizonyosságául a méh-gyümölcsök anyajegyeit hozta fel, s talán rendszer-vágyból vitatta, miszerint a szellemi okfő az állati élet önkénytelen tüneményeinek is egyedüli és legfőbb intézője. A vég-okok fürkészése (mondja ő *Theoria medica vera*-jában, 1707) a legszükségesebb; s a valódi élettan nem a physikai tanoknak a testi változások megfejtésére irányuló alkalmazásában, hanem a szervezet s ama törvények kifejtésében áll, mellyek szerint az életi mozgások végbemennek. A test anyaga megromolnék, ha nem akadályozná azt a lélek, melly élteti a testet, nem csupán az által, hogy egyesül vele, hanem természet-erőtani működés segélyével is, kiüzvén t. i. belőle az elhasznált anyagokat, s ujakat hasonítván hozzá. Életi és tápláló működéseinek gyakorlatában a lélek ép úgy jár el, miként a heves szenvedélyekben, a midőn nem ügyel arra, a mit akar, hanem csupán célja elérését tartja szem előtt. A lélek eszközeit a szervek képezik; de ezeket elég csak általánosan ismerni; s a boncz-tani szabatosságok csekély felvilágosítást nyújtanak az orvosnak, kinek a helyett inkább a mozgásokat s a végokokat kell tanulmányoznia, a honnan belátandja, mikép a betegség nem egyéb mint a lélek küzdelme a betegséget szülő okok ellen. Ha a küzdelem szabályosan foly, az orvos okos várakozásra fog szorítkozni (*ars sanandi cum expectatione*); ha nem, azon eszközökhöz fog folyamodni, mellyeket a tapasztalat alkalmasaknak bizonyított a lélek gyógyító visszahatásainak merséklésére vagy előidézésére.

Ez elmélet Descartes és Malebranche bölcsészeteinek volt szüleménye; de midőn Leibnitz azon ellenvotést tette neki, misze-

rint a lélek a testre csak erőtani eszközök segélyével bathat, Stahl ugy oldotta meg a nehézséget, hogy a lelket nem tudom miféle anyagból levőnek föltételezte. Mi ő ellenében a szerves hatásokat hozhatnók fel, mellyek a növényországban is mutatkoznak, s mellyek nem származtathatók lélektől, közönséges értelemben véve e szót.

Mig tehát Boerhaave követői azt állították, hogy az élő természet a physika törvényeinek van alávetve, az élettudósok e lélekelviséget (animismus) karolták fel, lerontván az erömi- és vegytani fejtegetések hitelét: annál inkább, minthogy Stahl az ábrándszerü elözvényekből észszerü gyakorlatokat vezetett le.

Angliában, hol legtöbbben Sydenham tapasztalatelviségét követték, az iatromathematikuskok (mennysiségtani elvekhez ragaszkodó orvosok) észrevették, mikép Newtonnak az emberi szervezetre alkalmazott számításai nem fejtettek meg mindent: miért is azzal hizelegtek maguknak, hogy a lélekelviség segélyével egyetlen központra viendik vissza az élet- és kórtani eröket, miként Newton tett a physikaiakat illetöleg. Illy módon küzdelem állott be a régi és uj elméletek, a lélek-, erömi- és vegytani rendszerek között, némelleyek anyagiasitván, mások szellemiesitván a gyógytudományt.

Hoffmann.

Az első, ki e tudományt természetéhez inkább alkalmazott erőnek vetette alá, a hallei Hoffmann Fridrik volt (1660—1712), kinek szervezeti solidismusa *) Leibnitz rendszerének felel meg, ki az anyag eröit annyira felmagasztalja, hogy majdnem egyenlöknek tartja az értelmiekkal. Világos és szabatos előadása, kellemes és mérsékelt tanultsággal párositva, kapóssá tette őt: de a ki figyelmesebben olvassa, látni fogja, hogy tételei nélkülözök az alapot. Az emberi test, szerinte, saját mozgásait anyagi erök segélyével gyakorolja, mellyek szám, súly és mérték szerint működnek, gépiesek, s mennysiségtani alapoktól függnek. Némelleyek nagyobb tevékenységet fejtenek ki, mi az érzelö léleknek tulajdonitandó, melly nem egyéb mint igen finom és hatályos anyag, általánosan elterjedt aether, melly a vértől föleg az agyvelöben választatik el, s az állati szervek összes mozgásainak és tevékenységének okfeje. Mindent az érzelö léleknek tulajdonitván

---

*) Gyógyászati rendszer, mellynek hívei a betegségeket a szilárd szervezeti részekben keresték, ellentétben a fluidistákkal, kik a hajókat a nedvektől származtatták.

megczáfolta Stahl, ki ellenkezőleg mindent az eszes léleknek tulajdonított, a nélkül hogy észrevette volna, mikép ellenvetései az ő saját elméletét is tönkre teszik; csakhogy Stahl szerint a lélek eszmélkedve hat az emberi gépezetre, míg ő szerinte változhatlan törvényeknek hódolva gyakorolja a befolyást. De mert az akkori bölcsészet minden természetfölöttit visszautasított, a testekben egy okfő létét tételezték fel, melly sem nem anyag, sem nem lélek; mély a szervek alakulását és működését egy egészen sajátos erőmü- és vegytani hatalom segélyével intézi, s melly életi-erőnek neveztetett. Ez erő létezését a titok leple fedi (mondák), elég azt tanulmányozni érzék alá eső eredményeiben. Megsokasítottak a kísérletek, hogy kipuhatolják létét és hatályát e folyadéknak, melly az idegekben kering, s Olaszországban is sokan elfogadták a Hoffmann-féle mechanizmust.

Baglivi.

Baglivi György (1668—1706), Ragusából, szabatos észlelő, miután kimutatta volna a vegy-gyógyászat tévedéseit, a solidismushoz jutott. Az agykér-eket ő az összes szervek eleméül akarja tekintetni, és így egy másodrendű szervtől teszi függökké az állati oeconomia tünetényeit, s a kemény agykérnek független és majdnem kizárólagos ösztönzési erőt tulajdonít; ennyire ment akkor a düh minden szerves tünetényt egyetlen okföből vezetni le! A betegségeket tehát három osztályra különböztette aszerint, a mint a szilárd részekben vagy fölös, vagy kevés az erély, vagy egyikben tulfeszülés, a másikban tágulás áll be. Ez elméletek nélkülözték ugyan a szabatosságot, mindazáltal közelebb vitték amaz emelkedett nézletekhez, mellyek nélkül a tudomány nem ölelhető át egész összletében.

Haller.

A rostok egy alap-erejét illetőleg, melly az életerőktől függetlenül működnek, s némelylek által mint hypothesis már elfogadtatott, a berni Haller Albert (1708—77) rendszert állított fel, melly az ingerlékenység rendszerének (irritabilitas) neveztetett, s végcsapást mért Boerhaave erőtani elméleteire. Hosszas kísérlet folytán ugy találta, hogy az izom-rostokkal ellátott szervekben szünetlenül működik az ingerlékenység, s kizárta innen az idegeket, mellyek ereje az akaratra van alávetve. Hogy ezek egy zongora-hur módjára rezegve adnák át az érzeteket, ő tagadta, miután ez idegek puhák, s még ha rezeghetnének is, akadályoztatnának abban a dúczok által; ahelyett egy életi folyadékot fo-

gadott el, mellynek létezése Hill, Loevenhoeck és Lædermuiler kísérletei által bebizonyítottnak látszott.

Illy módon az állati test alaperőinek tanulmányozására hívta fel a figyelmet, s a három rendszer szemben állott egymással; ki az ingerlékenységet, ki az érzékenységet, ki e kettő közötti különbséget tagadta, ki meg a részekre nézve tért el, mellyeknek azok tulajdonítottak. Az inak kétségbe vont érzékenységét Tissot, Lausanneból, Moscati, Milanóból, s a trienti híres kóroda-orvos Borsieri védelmezték, melly utóbbi a Haller-féle ingerlékenységet nagyobb szabotossággal alkalmazta a gyuladás elméletére, száműzvé a régi dugulási-kényállitmányokat, s finom észleleteket fejtegetvén minden önhittség nélkül. A Hallerianusok főleg arra alapították rendszeröket, hogy a szivben nem talátnak idegek, melly pedig a legingerlékenyebb szerv; de Antonio Scarpa ott is talált idegeket, mellyek szerkezetre nézve mit sem különböznek az akaratnak alávetett izmoktól; nem lehet tehát azt mondani, mikép a sziv ingerlékenysége független a sziv-idegektől, hanem legfelebb, hogy ezek nincsenek befolyással amannak mozgásaira.

Cullen Vilmos, edimburgi tanár, valódi rendszerbe foglalva az idegek tanulmányát, a hideglázt és a gyuladást az ingerlékenység váltakozásaiból származtatta. Skóciából és Irlandból Európába is áthatolt e tan, melly kizárja a nedv-betegségeket, s az élet üneményeit az ideg-erőnek rendeli alá. A toscanai Vaccá-Berlinghieri a solidista kórtudósok közé tartozik, jóllehet részben megczáfolja Cullent, vitatván, mikép a keringő nedvek csak az edényeken kívül romolhatnak meg, s hogy a test egészséges vagy káros változásai a szilárd részeknek a folyékonyakra visszahatásából származnak, melly természeti szükségesség által idéztetik elő. Egy lépés volt ez az ujabbak tiszta erőnyi- és ingerlékenységi rendszere felé.

Bichat.

A korán elhalt Bichat Xavér (1771—1802), Toirettéből, három jeles munkát hagyott hátra: *Élettani vizsgálódások az élet és halál fölött*; *Általános boncztan*, az élettanra és gyógyászatra alkalmazva; s *Leiró boncztani értekezés* czimen, melly utolsó bevezetlen maradt. Ő különbséget tesz az állati s a tenyészeti vagy szerves élet között, s az élettant az életi sajátságok elméletére akarja alapítani, vitatván, mikép az életi és természetvegtani jelenségek között nemcsak eltérés hanem ellentét is van.

Habár e tan nem áll, becsesek az ő észleletei a haldoklók fölött, híken a két élet működéseinek megszűnési módjait tanulmányozta. Az általános boncztanban az emberi szövettannak (histiologia) tudományos alakot adott.

Bordeu.

A bearnei Bordeu Theofil (1722—76) nem követte Stahl szolgálait, hanem a szervezetbe helyezte az életiség alapjait, előkészítvén illy módon az élettani iskolát, melly aztán Franciaországban oriásivá növekedett. Az állati test, mondja ő, az egy czélra törekvő szervek és részek egyetemének eredménye; s így az élet is, melly innen származik, az egyes szervek különleges életeinek összelete; a szervek és részek kölcsöntös összhangja szabályos állapotot szül; az aránytalanság beteg állapotot idéz elő. Agyvelő, szív, gyomor, ezek képezik az élet három alapját; miértis a kórtudósnak ezen szervek működéseire, s azok hibáira és zavaraira kell fordítani figyelmét. E tekintetben Bordeu megelőzte Broussaist: az úter sze rinte a legrészlegesebb bajoknak, sőt a beteg szerv székhelyének és minőségének, s a betegségi anyag levezetése végett megnyitandó ürítődényeknek is csálhatatlan jelezője.

Barthez.

Paul Barthez (1734—1806), Montpellierből, a gyógytant az életi elvhez terelte vissza, mindenütt csak érző, feszítő és mozgóat eröket látván. Küzdve a mechanisták és animisták ellen, vitatja, mikép a szerves testek saját erökkel vannak ellátva, mellyek különleges és egymástól eltérő törvények által szabályoztatnak, s részint mozgóat, részint érzéklök. Az érzéklök természetöknél fogva tevékenyek és önkéntiek; s a szervek által kapott benyomás azokra nézve nem egyéb alkalomnál; befolyásuk a mozgóat erökre megfajthetlen, de bizonyos. A gyógyszerök hatálya a mozgásból származik, mellybe ez erök hozatnak; a természetes meleg szint illy mozgás eredménye; az egészség nem egyéb, mint az életi erök szabályos működése, s a betegség azok egyensúlyának megzavarodása.

Aközben a fölfedezések, vagy a divat új rendszereket hoztak létre. A vegytan lendületével a vegy-gyógyászat is új eröre kapott, a betegségek és gyógyszerök elméletének alapjává akarván azt tenni a gyógytudósok; de bár megvilágította az a természet befolyását az élő lényekre és szervetlen testekre, fölösleges volt a törekvés annak segélyével fejteni meg magát az életet is. A vegytan előmenetelei alkalma-

saknak látszottak La Mettrie-nek az anyagelviség (materialismus) védelmezésére. S anyagelvi volt a genfi Tronchin is, ki magasztaltatott az encyclopaedisták által, s tekintélyes szerepet játszott az orvosi téren. Nevette az akkoriban divatozott pára-elméleteket, védte a himlőoltást, pártolta a népies gyógyászatot, s inkább a gyakorlatnak mint elméleteknek volt embere.

Cabanis.

Gyakorlati szellem ömlik el a cosnaci Pierre Cabanis (1757—1808) művén is (R a p p o r t s d u p h y s i q u e e t d u m o r a l d e l' h o m m e, 1802), ki látva, miként mellőzték a bölcsészek a physikai, s az orvosok az erkölcsi részt, mindkettőt egyesíthetni vélte. Egy pohár jó borral, mondá ő, bátorrá teszitek az embert. Ha tehát a küitermészet mindig gondos anya volna, tehetségeink nagyban növekedhetnének, s megszokás útján a nem, kor, vérmérséklet, étel által módosított igen jó erkölcsökre tehetnénk szert.

A villanyosságot sokan az élettanra alkalmazták, oly működéseket tulajdonítván annak, mellyek előbb az életi erők eredményének tartattak. A gyógyászat igen sokat remélt attól, s a paduai Pivati eredményeket hitt elérhetni a gyógyszerek által anélkül is, ha a testbe be nem vitetnének, s elégnék tartotta a villanyozott üveg-palaczkokba tenni az orvosságokat, hogy kívánt hatásuk legyen. Mások észszerűbben alkalmazták a villanyosságot a szélhűdések gyógyítására, daczára Haller ellenzésének; s Giulio, Vassalli-Eaudi, és más piemontiak nagyban felhasználták azt.

A kísértetek és boszorkányokbani hit nem csupán a köznépnél maradt fen, maga Wedal és Hoffmann is hittek az ördögös betegségekben és büvölésekben, ép úgy miként a jansenisták a saint-medardi vonaglókban. Franciaországban Pinel, oratorius atya, híressé lett a vonaglásokról. A bludenzi Gassner atya, Tirolban, fej-bajban szenvedvén ördögi befolyásnak tulajdonította az, s az ördögüzéerről szóló iratok olvasására adta magát, s az így eltanult mesterséget másokon is gyakorolta, Jézus nevében gyógyítván az ördögi betegségek különféle neveit; a regensburgi püspök udvari káplánynak hívta őt meg, de 1775-ben Bécsből parnesot kapott eltávolíttatása iránt. A lipcsei Schröpfer János láttai eszközök segélyével szedte rá az embereket.

Mesmer.

A magasztalt bölcsészet tehát nem őrizte meg a köznépet az

ábrándoktól; megőrizte-e a tudósokat és gondolkozókat? Mesmer Antal (1734—1815), Merseburgból, az idegtanok művelésére adván magát, befolyást tulajdonított a bolygóknak az idegekre, s Bécsben delejkő segélyével kezdett gyógyítani. De miután egy Hell nevű barát, ki ugyanazon módon gyógyította a betegégeket, módszereinek elsajátításáról vádolta volna őt, Mesmer azt mondá, nincs szükség a delejkőre, s elegendő az állati delejesség, mely sajátságos módon eszközölt érintések által idéztetik elő. Állításával zajt keltett; nagy tudósok ellene nyilatkoznak, nagy tudósok védelmökbe veszik; s ő álomba ejt, dugulásokat szüntet meg, vissza adja a látást, Bauer bécsi tanárt szembajból, a berlini tudós akadémia igazgatóját szélhüdezből gyógyítja ki. Szép ember, ügyes beszélő, ihletett, csábító hatással volt a képzelmekre; az összes betegségeknek általa hirdetett egyetlen elve bámulatosnak tetszett; tapsoltak az emberiség e barátjának, ki megszabadítani ígérkezett azt az orvosoktól. Mindez Bécsben történt; de midőn ellenmondók léptek fel, ő belefáradva a küzdelembe, eltávozik onnan, s a miniszter által a császári követnek ajánlatva Párizsba megy (1778). Itt nagy kapósságnak örvend, mint minden, ami divat: tódulnak összejöveteleire, hol majd egyeseket delejez a szokott mód szerint, majd sokakat egyszerre lánczolat utján a válság-kamrában (chambre des crises), egy érc-kád körül, honnan vas rudak nyultak ki, melyek a delejnek a delejezendőkkel közlésére szolgáltak. Deslon orvos a delej-gyógyászat apostolaként lép fel, változtatva annak módszereit; Puysegur marquis Soissonsban, Bayonneban, Bordeauxban ismerteti azt meg, s első veszi észre az értelmi felmagasztosultságot s az alvalátást. A kormány husz ezer lirányi évjáradékot ajánlott Mesmernek, ha titkát három tudóssal közölné, de ő visszautasította ez ajánlatot. Azonban egy akadémiai bizottság által kuruzsolónak nyilvánított (1784), s ő pénzzel megrakva tovább állott, sok beavatottat hagyva hátra, kik a Société de l'harmonie-t alapították a mesmerismus terjesztése végett ¹⁾.

1) Midőn Mesmer hirnévnek tetőpontján állott, a velencei Giuseppe Simone Canini abbé egy értekezést tett közzé, hogy bebizonyítsa, mikép a mesterséges delej fölfedezésében megelőzte őt, s hogy a mantuai Laudadio Jases zsidó orvost delejes folyamok segélyével eszközöndő bámulatos gyógyításokra oktatta. Nem közönséges ember volt, s a velencei tanács havonként tíz aranyat utalványozott részére, a miért egy mesterséges delejkövet s egy loajlási fűt mutatott be.

Az új alakok, mellyek alatt napjainkban az állati delejesség ismét fölmerült, kötelességünk ké teszük elmélkedni inkább e titok fölött mintsem megvetőleg bánni azzal; akkoriban bizonyára csak ábrándoknak és csalásoknak szolgált eszközül. Mesmer sok követőre talált Németországban: Selle, igen tanult orvos, hosszas kísérletek után a berlini kórházban azon következtetésre jutott, miszerint dörzsölések által mesterséges álmodást lehet előidézni, melly alatt némelley beszélnék, és pedig olly dolgokról is, mikhez ébrenlétükben hozzá nem szólának, s talán jobban észreveszik saját testök egy némelley kóros változásait; de kevésbé valószínű, hogy feleleteket tudnának adni ismeretlen dolgokat érdeklő kérdésekre s következésképp a nekik szükséges orvosszereket sem képesek megjelölni ¹⁾).

Mások a helyett, hogy rendszerekkel vesződtek volna, az észleléshez és kísérleti módszerhez tartották magukat, mellyen nem kevésbé lendítették; Zimmermann, az ő vonzó és világos irányával s örökösen harczolva az önkényes állítások ellen ²⁾; Senebier, kinek műve szilárd alapokon nyugvó és elmés gyakorlati észrevételekkel van tele ³⁾; s még inkább Wepfer, kinek Vizsgálódásai a vízi bürök fölött úttörő munka volt a heroikus gyógyszerek eredményét érdeklő kémlélések terén ⁴⁾.

Olaszország nem mutathatott fel iskolai eredetiségeket, de gyakran tanulmányt és józan észet. A velencei Macoppe a biganynak s az abanói meleg fürdőknek szerzett hitelt, s mindenkéül a gyógyszerektől való tartózkodást ajánlotta. Michele Rosa, San Leóból Értekezésében a vegytani észleletek, s még inkább a ragályok fölött, az akkoriban divatos kényállítványoktól a tapasztaláshoz szólit vissza, jólehet nem tud felhagyni a betegségi tünetmennyek első okainak fürkészésével. Kísérleteivel az erek rázkódásait és lüktetéseit illetőleg s a nedvekben egy ruganyos

¹⁾ *Conspectus rerum quae in patologia medicali pertractantur*, 1789—90.

²⁾ *A tapasztalatról a gyógytanban.* — Mondják, hogy II. Fridrik, ki mindig keveset adott az orvosi tudományra, utolsó betegségében legelsőször is azt kérdezte Zimmermannától: „Hány embert ölt meg már ön?” mire ez felelte volna: „Nem annyit, amennyit felséged.”

³⁾ *Arte di osservare.*

⁴⁾ Ama század híres tapasztalatelvi orvosai közé tartozott az Anonymusnak nevezett Buonafede Vitali is (1686—1745), Busetanoból, ki bámulatos gyógyításokat vitt véghez, s hirre és czimekre tett szert, mellyek kárpóolták őt a kötél táncczos czimért, mellyel mások illették. Munkákat is tett közzé nyegle czimek alatt, millyen p. o. *Operibus creáite*; *Az Anonymus által osztogatott gyógy-láddácskába zárt tizenkét tilkos szer hatálya, használati módja és adagai.* Palermo, 1726.

erőnek fölismerésével sok újabbakat megelőzött. Beccari, méltó részese és fentartója a bolognai kitünő orvosok dicsőségének, a villódzó testekről írt, s széteszlatta a csodaszörűség varázsát, mely egynémelly hosszas-bőjt-esetekhez tapadt ¹⁾. Bolognában a bábászat-tal foglalkozó Galli, Rómában a boncztudós és kőműtő Flajani tüntették ki magukat. Antonio Cocchi (1695—1758), Mugellóból, régész és könyvtárnok, egy utazása alatt Londonba, megszerette a külföldi eszméket, melyek hirdetésével sok ellenséget szerzett magának hazájában. Jó észlelő, hosszasan tárgyal, s olykor kedvvel a tanúltság fitogtatásában s Pithagorasnak az élelemre vonatkozó tanaiban; Pisa fürdőiben minden, még az ellentétes betegségekre is gyógyszert talált; s oly sokat tartott magáról, hogy száznál több kötetben jegyzette fel saját életének jelentéktelen eseményeit. Jobb volna ránézve, ha nem látandottak napvilágot értekezései a házasságról s más egyéb haszontalanságok.

A modenai egyetemre Scarpa, Spallanzani, Venturi, Spezzani árasztották dicsőséget. A paduai iskola jeles mestereket adott Mazzini és Michelotti után, kik a mennyiségtudományi tanok felé hajoltak; s a gyakorlatot: a beteg ágyához vezetni a tanítványt, melyet ott a veronai Giambattista Montano már 1543-ban behozott, Bottoni és Oddo is követték, de csak mint magán tanácsot, míg végre a velencei Signoria 1764-ben amaz egyetemen tanszéket állított a kísérleti gyógyászat részére.

Gyógyszerészet.

A használt orvosságok részint sokféle fűből állók, részint különszerek voltak. Hoffmann hitelt szerzett néhánynak, millyenek az ásványvizek, az illó kén, a fájdalomenyhitő folyadék; magasztalta a bort, a vastartalmuakat, a kámfort és chinát, melyet sokan elleneztek; az érvágást elővigyázatból is ajánlotta, s a gyors hatású tisztító szereknél többre becsülte a semleges sókat.

A francia kormány, utánzásraméltó nagylelkűséggel, megvásárolta, hogy közzé tegye a titkokat. A Tabor vagy Talbor-féle híres titokért két ezer lajosaranyat s kétezer franknyi évjáradékot fizetett; Helvetiusnak pedig ezer lajosaranyat adott a vérhas orvosló egy gyógyszerért, mely nem volt egyéb, mint a hánytató-gyök (ipecacuanha). A francziák ezt, a németek a kappanórt (arnika), az olaszok a gyökönkét (valeriana) hozták használatba; szintugy felkapott a bürök, a maszlagos nadragulya, a

¹⁾ *De longis jejuniis.*

beléndék, a sisakfü, az oleander-torokfűrt-viz, a gyűszűvirág, a keserfa, melyet a surinami benlakók gyomor-gyengeségekben használtak, az izlandi zuzmó, hogy ne említsünk sok más szert, mellyek szokás szerint minden időben hirre kapnak, aztán elbuknak. A mákony, mit már a XVII. századbéli vegy-gyógyászok is ajánlottak, Sydenham, Hoffmann, Morton példái után a gyuladásnál alkalmaztatott, valahányszor gyengeség által támogatottnak hitték azt. Miként az új gyógyszerekkel történni szokott, pártolói minden bajban üdvösen használhatónak vélték; legtöbben azt tartották, hogy inkább az idegekre hat mint a nedvekre, és pedig mint csillapító szer; Brown után azonban ellenkező véleményre tértek. Michele Sarcone, a nápolyi betegségekről értekezvén, gyengeségi s körjeles rángatózóási bajok gyógyszeréül jelezte a mákonyt.

Hála a vegytan előmeneteleinek, a gyógyszerészet nagyobb vívmányokat eszközölt az ásvány-országban; száműzettek a labdacok, a korallok, az ásadék egyszarvu, a benzegyánta, a gyöngyházak, gyémántok, a tűz és agyag-kövek, s helyettök az oldható szerek alkalmaztattak, millyen a magnesia, melyet Hoffmann ajánlott, a mész és égvények a kövek ellen; a villódzó testek, a dárdany-készítmények, főleg a hánytató borkő, az ásványi kermes, a horgpát, a saturnus-cukor, különféle higany-készítmények; aztán a sósavas baryt (súly-éleg) a mirigy bajok ellen.

A francia Daran a húgycső-szorulások ellen nyegle módu a puhító gyertyácskákat ajánlgatta, mellyek aztán a francia Bernard által 1779-ben feltalált rug-gyánta készülékkel helyettesítettek. A kö-műtétnél Celsus kicsiny készülékét Giovanni da Romano, Cremonából, s a barlettai Mariano Santo egy nagygyal váltották tel; a cerretanói Giacomo di Beaulieu aztán az oldal-metszési módszert terjesztette el, melly a holland Raw által tökéletesített. Közzé tétetvén, mi előbb titok volt, egyszerűsítették az eszközök, mellyeken aztán a pouy-astruci barát Cosmo (1703 - 81) (Jean Baseilhac), a holyag-kés meg nem nevezett feltalálója, javított. Ő nem szabott árt műtéteinek; s minthogy a gazdagok annál bőkezűbben ajándékozták őt, az így begyűlt összegből egy kórházat alapított a húgy-kőben szenvedők részére. A florenczi Nanni is egyszerűsítette a sebészi eljárást, melly most már megszűnt kuzusló mesterség lenni.

Több figyelem fordított a részleges betegségekre; megkülönböztették a vörhenyt a kanyarótól; sok alkalmuk volt fog-

lalkozni a köleshimlővel, mely járványosan lépett fel, mint szintén a járványos torokgyikkal is (crup), melyet Millar János megkülönböztetett a görcsös szorulástól. Szorgalmasan tanulmányozták a rángatódzást, mi a romlott gabona használatának tulajdonított, az angol nyavalyát, a hülyeséget, az idült gyengeséget, az arcgörcsöt; aztán 1770-ben a bőrbetegséget (pellagra) Milano területén, s az attól nem igen különböző orbánczot Orvieto völgyeiben. Mások utra keltek, hogy vizsgálják az idegen éghajlatok betegségeit, melyek között iszonyu volt az Európában még ismeretlen amerikai sárga láz ¹⁾).

Sok betegség fordult elő ismételve, melyeket az orvosok Sydenham nyomán járványosaknak mondtak. A dögvész is jelentkezett olykor olykor, mint például 1708-ban Porosz és Németországban, 21-ben Marseilleben, 37-ben Ukraniaiban, 43-ban Messinában, 55-ben Erdélyben, 71-ben Oroszországban, honnan a svéd tartományokat fenyegette. Azonban lassan lassan mind inkább szabatosakká tettek az elzárási és vesztéglési intézkedések, jóllehet még azóta is akadtak, kik a dögvésznek járványos voltát vitatták. 1762-ben Angliában a náthaláz (grippe) dühöngött, s 82-ben Európa nagy részére kiterjeszkedett.

Mások a kórisme érdekében az érverés beható tanulmányozásával foglalkoztak, végtelen sok változatait különböztetvén meg annak ²⁾; némelyek meg a kopogtatott mellkason hallgatódzást gyakorolták, mely módot Aurenbrugger Leopold ajánlotta (1761) a tüdő bajainak kipuhatólása végett; mire mostanában a mellkémlés-jeltana szolgál.

---

¹⁾ A himlőről már beszéltünk, (204 lap). Luigi Carena, orvos Bécsben, bevitte oda a himlőoltást Angliából, s kimutatta annak előnyeit egy munkácskában, mely Paviában Brera által újra nyomtatott, s mely azt eszközölte, hogy itt is szokásba vétetett a himlőoltás. (*Tudományos és irodalmi művek gyűjteménye*, Ferrara, 1779. III. k.) Midőn 1764-ben Tronchin Parmába jött, hogy beoltssa Ferdinánd herceget, ez alkalomra nagy ünnepély rendeztetett, s versek nyomattak. Aztán Buniva Piemontban, Sacheró Sardiniaiban, Sacco Lombardiában terjesztették el a himlőoltást.

²⁾ Az érverés ismeretének tökélyesbitésére nézve igen sokat tettek a már említett Bordeu s a spanyol Solano De Luca. Miután egyéb tudományos különöseégeket is felemlítettünk, melyekkel atyáink foglalkoztak vagy mulatták magukat, azt sem hallgatjuk el, mikép a chinaiak nápolyi Collegiumában egy Hivi-Kiu nevű orvos volt alkalmazva, ki mint az érverések ismerője igen nagy hírben állott, s azokból találta el a mult és jövendő betegségeket. Mondják, hogy Cirill, a derék orvos, ki aztán 1799-ben a politikai visszahatások áldozata lett, gyakran fölkereste őt, s bámulta kórismei ügyességét.

Boncztan. — Morgagni.

Jobban felismertetett a kórtani boncztudomány fontossága, s szemesen és részrehajlatlansággal tanulmányozták azt. Antoine Portal Orvosi boncztanában a természetes állapotban levő szervek leírásához azok változásainak leírását is mellékelte. Ugyanazt sokkal jobban eszközölte a forlii Giambattista Morgagni (1682—1771), paduai tanár. Bár ugy mutatja, mintha csak felvilágosítással akarna szolgálni s Bonnet nyomoru férczművét követte, ki Sepulcretum-ában mások kórtani észleleteit gyűjtötte össze, mindazáltal saját és Valsalva észleleteiből is igen sokat adott azokhoz; tudomány-elődei iránt tisztelettel viseltetett bálványozás és a nélkül, hogy leplezné számos tévedéseiket, mellyek onnan származtak, hogy az állatokon tett észleleteket az emberre alkalmazták; fürkészte a legtitkosabb bajok székhelyét és eredetét (1761); s bár kifogásolják hosszadalmasságát a történetek előadásában s ezeknek az uralkodó körjelek szerint önkényes beosztását, mindazáltal, soha senki sem egyeztetette olly jól össze a boncztudományt a kórtannal ¹⁾.

S a boncztudomány nem csekély előmenetelt tett. Camper, Hollandiából, ki az 1787-iki foradalomban vészett el, bebizonyította, mikép a madarak csontvázának belső üregeiben levegő találtatik, jelezte az ember-faj természeti különbségeit, s a fej-csontok és az arcz-szöglet alakulásából vett ismertető jegyeket, s Blumenbach az ő szabályai szerint osztályozta később az emberi testalkat változosságait. Tylor szép észleleteket tett a szem szerkezete s a külső hályog, Hunter a terhes anyaméh fölött. Bianchi, Turinből, Haller ellenfele, a májat tanulmányozta, s e tárgyban vitái voltak Morgagnival: Malacarne, Saluzzoból, az emberi agyvelőre fordította figyelmét, s egyike volt az elsőeknek, kik felismerték az összehasonlító boncztan fontosságát.

Scarpa.

Ugyan e tudomány művelésére adta magát Giacomo Rezia, paviai tanár is; melly város egyetemén a friauli Antonio Scarpa (1747—1822) gyakorlati iskolát nyitott a sebészet részére. E tudós Párizsban Vicq d' Azyrral, a híres kőműtő frá Cosmóval, a szemész Wensellel, Londonban a sebészek fejedelmével Pottal, s a

---

¹⁾ A velencei tanács kétezer kétszáz zecchinóra emelte évjáradékát. E században a nagylelkű jutalmazások egyéb példái is fordultak elő, főleg a velencei tanács részéről.

két Hunterral lépett érintkezésbe s észlelte ott a vér-szegényeken megkísérlett befecskendezéseket. Főfigyelmét az ideg dúczokra, a szakadásokra, s a hall- és lát-szervekre fordította; bámulatosan irt a szem-hályogról, s az akkoriban szokásos kiszakítás helyett, annak letolása mellett érvelt; s értekezése a szem-bajokról elsőnek mondható, melly Angliában a gyógyászat ez ágát érdeklőleg megjelent. Hogy ne is szóljunk a kisebbekről, Cuvier és Dupuytren bámulták őt, s igen nagy befolyással bírt tudománya terén. Felice Fontana, ki a vipera-méregről irt, Leopold Péter nagyhercegnek a fiórenczi musaeum physicum eszméjét sugallta, s Bécsbe hivatott egy illy mütár rendezése végett, mellynek viasz-készületei még most is bámulatot keltenek.

A század végén igen sokan folytatták Haller élettani fürkészeteit, miként ő, a részek látható ezerkezetére szorítókövön: mások inkább bonczászatilag intézték kutatásaikat, e tudománytól várva az ingerlékenység bizonyítékait; s e téren classikusok Soemmering és Monro művei az agy- és hát-gerincz-velő fölött, s Vicq d'Azyr és Scarpaéi a hallás és szaglásról. A nyirok-edények rendszerével, melly miután Rudbeck és Bartolino által fölfedezett volt, elhanyagoltatott, Cruikshank és Mascagni foglalkoztak, bebizonyítván, mikép amaz edények az egész testben találhatóak, s a vér kivételével az állati nedveket szívják fel magukba, s hogy nem mind áll közlekedésben a mell-csatornával. Mascagni Boncztana a szobrászatot és festészetet tanulmányozók használatára szerző halála után tétetett közzé, mint szintén *Prodromo della grande anatomia* című munkája is, mellyben a test összes részeit szabatosan és életnagyságban ábrázolta.

A nedv-rendszer mindinkább kiszorított a bonczászati és élettani fölfedezések folytán, mellyek az életi tevékenységet a szilárd részekbe látszottak visszahelyezni, s ezektől tenni függővé mind a vér-forgást, mind a nedvek elválasztását. Innen a skót Brown János (1736—88) rendszere, mellyet Pirtanner Kristóf terjesztett el a szárazföldön, sajátjául adván azt ki. Brown az állati oeconomia alapjául az összes kül-tényezők által sarkalt ingerlékenységet veszi: az inger tulsága vagy hiánya szűlik a betegségeket. Ezek tehát két osztályba sorozhatók, a szerint a mint az ösztönző elv (*principium excitans*) tulerős vagy tulgyenge; s a gyengeségi bajokban fő gyógyszer a mákony. A német Hufeland sikra szállt e rendszer ellen, ellenben elfogadta azt, de nem vakon,

Frank Péter (1745—1821), ki *Az ember betegségeinek gyógyítási módszere* című munkájában szép leírásokat adott s egy kitűnő bevezetést a kór- és gyógy-tanhoz, higgadtságot és szemességet tanusítva észleleteiben.

Ugyan ő egy folyamat irt az orvosi rendőrségre vonatkozólag, melyet a kormányok akkoriban kezdettek felállítani, s mellynek köréhez a vízbe fuitak életrehozása végett szükséges segélyek nyújtása is tartozik. Az angol Goodwyn kimutatta, mikép az ilyenek halálát az éleny hiánya okozza; Grocy pedig tökéletesítette az éltető lég befúvására szolgáló készüléket. A hullák idő előtti elásása megtiltatott, s rendeletek hoztattak, mellyeknél fogva a temetőknek szabad ég alatt s a lakott helyeken kívül kell lenniök. Venel Bern kantonban testidomítási módszereket léptetett életbe. A bergamoi Pasta A bátorságról a betegségekben s Galateo ¹⁾ című munkáiban óhaját fejezi ki, vajha a bölcseszet kezét fogva a gyógyászatnál, s ügytársait amaz erkölcs-szigorhoz és érzelmi okossághoz igyekszik vezetni, mellyek elengedhetlenek egy olyanál, ki a szenvedő emberiség ágyához közeledik.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

XVI. Lajos.

XV-ik Lajos, a század aljas erkölcstelenségét s mély önzését magában mintegy megtestesítő fejedelem, kormányának botrányos nyomorairól szeretetteljesen fordultak a szemek a koronaörökös (dauphin) felé. Némileg gunyorba átmenő jóakarattal emlegették egynémelly tényeit s nemes szívről tanúskodó mondásait: hogy például nagyszerű kertek és paloták terveinek rajzolásával mulatván magát, midőn magasztaltatni hallotta volna azokat az udvaronczoztól, felkiáltott: — „Valódi érdemök abban áll, hogy

---

¹⁾ Hasonló könyv Alessandro Macoppe, paduai orvos, *Politica del medico* című munkája is, mely száz latin tanmondatban (aphorismákban) adja elő a módokat, vagy inkább fogásokat, mellyek szükségesek az orvosnak, hogy hitellel tegyen szert. *Omnis medicina* (így kezdi) *a Deo est . . . . Ars nostra sine religione vel impia, vel nihil . . . . Sanctos venerare, religionem illustra, non obnubilare . . . . Impium horrendumque est aemulum invidumque virtutis Deum credere.*

semmi költséget nem okozandak a népnek, mert soha sem fognak valósíttatni“; a spanyol követnek pedig azt mondotta: — „Hogy a fejedelem élvezhesse az asztal gyönyöreit, bizonyosnak kell lennie, hogy az nap egyetlen alattvalója sem fog lefeküdni vacsora nélkül.“ Atyja növelni akarván évjáradékát — „Jobban szeretném (felelé ő) ha az eddigi is levonatnék az adókból.“ Vadászat alkalmával kikerülte a bevetett földeket, s midőn hallotta, hogyan dicsérik őt ezért a parasztok, mondá: — „Ez emberek azt is érdemül tudják be nekünk, hogy kárt nem okozunk nekik.“ Fia születése alkalmából Párizs városa hatszáz ezer frankot szánván tűzjátékra, ő e pénzt hatszáz leány kiházásítására kívánta fordíttatni. A bérlők és főadószedők ajánlataikkal magasabbra emelték amaz összeget; s egyetlen nap alatt hétszázhetvenhét házasság kötött, azokon kívül, mellyek jegyajándékát az udvar példájára más hercegek és urak ajánlották meg. Ő tehát mintaképeül tünt fel az akkoriban fitogtatott [emberbaráti szeretetnek, melly azonban nála a mindinkább szűkebb körre szorító vallás által vala megtisztítva; s a hívők és bölcsészek illyetén egymáshoz közeledése a boldogság, erkölcsiség, takarékoság és vallás egy új korszakának reményére látszott jogosítani. De ő harminczhat éves korában meghalt (1765), három fiut hagyván hátra, a dauphint, Provence és Artois grófokat, kik aztán XVI. Lajos, XVIII. Lajos és X. Károly nevek alatt jutottak trónra.

A koronaörökös szigoruan vallásos nevelésben részesült, melly őt, megfelelőleg Barry asszony óhajainak, félénkké tette s idegenkedést keltett benne az emberek és államügyek iránt; tanulmányokkal foglalkozott ugyan, de nem olyanokkal, mellyek szellemet és elevenséget önthettek volna beléje; idejét kőműves és lakatos munkákkal szerette tölteni; Humetól lefordította I. Károly életét, s látva, mikép e fejedelem, az által, hogy a nemes lovagok élére állott, vérpadra jutott, azt hitte, az elégtelenekeket engedékenységgel kell megszelidíteni. Kaunitz mesterműve, a szövetség Franciaország és Ausztria között, ekkoriban létesített, bosszúságára a nemzetnek, melly visszaemlékezett az örökös versengésre, s hogy hányszor dulták fel az osztrákok Franciaországot, miként tették fogolylyá annak királyát, s zavarták békéjét a Ligával. E gyűlölségek engesztelő áldozatául Mária Antonia, Mária Terézia leánya vala szolgálendő, ki a koronaörökösnek jegyeztetett el. Menyekzőjük alkalmával (1770), egy tűzjáték színhelyén keletkezett tolongásban némelleyek szerint legalább három-

száz, mások szerint ezer kétszáz egyén veszett el; siralmas esemény, melly szomorú jövő előjelének tekintetett. Mária Terézia Franciaország jövődjé királynéjába saját gögjét csepegtette, miért is a francziák osztrák szívünek mondogatták a dauphinet; mig ő, élénk és szeszélyes lévén, kétségbe ejtette udvarhölgyeit az által hogy kivonta magát a szigorú szertartások alól ¹⁾. Barry asszony és bérenczei guny tárgyává tették a házaspárt, s e szenteskedő dauphint, ki magatartásában nélkülözte a kecsét, s nem igen birt szellem-elevenséggel; s szigorúnak és zsarnokinak jósolgatták őt mert nem volt romlott miként egész környezete ²⁾.

Midőn a hullától az új urhoz tóduló udvaroncok raja, s a nép örömyilatkozatai, melly hálát adott Istennek, hogy végre könyörült Franciaországon, tudokra adták a nagyatya halálát (1774), a dauphin és neje térdre esve felkiáltottak: „Oh uram, igen ifjan kezdjük az országlást; oh uram, oltalmazd a mi tapasztalatlanságunkat.“ Határozatlan de igaz érzete képtelenségöknek illy nehéz állásra; mindazáltal a kezdet mosolyogni látszott. Utóbbi években az udvart három szép, ünnepest, erényes herczegnő vidámitotta, kik nem avatkozván az államügyekbe, egyedül a gyönyöröket, a divatot, a szellemdús társaságokat és színházakat keresték. Most ugy látszott mintha a fiatal uralkodók körül csoportosult ifjuság, megelegetve a kihágásokat és istentelenséget,

¹⁾ Barante ur, Saint-Priest grófra vonatkozó, amaz időpontot illetőleg igen érdekes munkájában (Párizs, 1845.) azt mondja Mária Antoniaról, hogy: „Elle avait apporté en France la simplicité des princes d'Autriche, et l'habitude viennoise de vivre dans une société restreinte et familière, ou le commerce est animé d'une bienveillante gaîté, ou l'on s'amuse d'une conversation facile, qui a quelquefois les formes de l'esprit sans en avoir le fond, ou, se livrant à toutes les distractions du monde, on ne porté point son regard au delà de ce cercle qui enferme la vie, les sentimens et les idées. A ces dispositions la reine joignait un coeur généreux, un grand fond de bonté et une vraie noblesse d'âme, que tant de frivolité n'abaissait jamais.“

²⁾ De Falloux, *Louis XVI.* 1840.

Droz, *Hist. du royaume de Louis XVI.* etc. 1839.

Soulavie, *Memoire hist. et polit. du royaume de Louis XVI.*

Randot, *La France avant la Révolution, son état politique et social en 1787 à l'ouverture de l'Assemblée de notables, et son histoire depuis cette époque jusqu'aux Etats généraux.* Paris 1842.

S a forradalom összes történetirői, s egész halmaza a *Memoirs*-oknak.

Lajos Fülöp országlásának vége felé divatba jött gyalázni Mária Antoniaét, sikamlós regényekben és álnokul hazug történetecskéiben hurcolván meg emléket, mellyekkel az akkori bálványnak, a köznépnek akartak hizelegni.

higgadt és jóságos eszmékben keresné ujjászfűletését; az istentagadók és anyagelviek megszűnnek a divat hősei lenni; az itései és vallástalan szellemet Rousseau és az emberbarátok érzelgős iskolája szoritja ki; felhagynak a felelettség fitogtatásával, megszűnnek guny tárgyává tenni az erényt; tulzottan gyöngéd nyelvezet váltja fel az előbbi szabadosan udvariast; a házassági hűtlenségnek nagy szenvedély, öngyilkossági fenyegetések, ragényes áldozatok mentőgető leple alá kelle rejtőznie; a Pucelle és Compère Matthieu helyett Gessner, Florian, Delille, Saint-Pierre voltak az egyedüli olvasmányok; a kicsapongó éji lakmározások abbahagyatván, emberbaráti társulatok alakulnak a szegénység segélyzése vagy a négerék szabadságának megszerzése végett; a divat kalászsokkal díszíti a nők megalázódott fejékeit; az angol kert-művészet fiomul s csendes magányokról és szépítésekről gondoskodik, millyenek a boldog emkerekhez illenek; Mária Antonia a Trianonban majorsági udvarral körülvett mezei lakot épített; egyébről sem beszélnek mint a szegény népről, s iskolákról, élelemről, mesterségekről, kórházakról gondoskodnak annak javára: Lajos burgonya-virágot visel gomblyukában: érzelgős álczás mulatság, mellynek nem sokára bekövetkezett bőjtje.

Ekkor a nép nagy örömére Barry asszony és Terray kizárártak az udvarból; a titkos levelezés megszűnt és tűzre dobatott; Maupeoutól, kit nem lehetett kimozdítani örökös hivatalából, elvétettek a pecsétek; s Voltaire írta: „Ha XVI. Lajos kitartó lesz, többé nem fognak beszélni XIV. Lajos kormányáról. Én őt sokkal inkább becsülöm, mintsem föltehetném róla, hogy mind eszközölni fogja a változásokat, mellyekkel minket fenyegetnek. Én úgy látom, ő okosnak és szilárd jelleműnek született; miért is nagy és jó király lesz belőle. Szerecsések, kik husz évesek miként ő, s kik hosszú időn át élvezendik kormányának édességeit!“¹⁾ Midőn aztán Lajos a pénzügyek ellenőrzésével a párizsi Robert Jacques Turgot-t bizta meg, a miniszteri székre a bölcsészet látszott felkapni; s az encyclopaedisták azt hitték, megadott a kegyelem-döfés az egyháznak, mellyet ők becstelen (infame) czimmel illettek²⁾.

1) *Correspondance à Mad. d' Epinai.*

2) Voltaire így írt D' Alembert-hoz: „Ha felekezett-ekben sok illy fajta tudós találkozik, úgy a gyalázatos megszűnt létezni a jó társaságra nézve;“ s Poroszország királyának: „A papok kétségbe vannak esve. Nagy forradalom

A főlélek jellemü, könnyen zavarba jövö, olykor kecstelen Lajos, szeretett volna jót tenni, de nem birt képességgel annak felismerésére, sem lelki erővel annak akarásához. Bár előde halálos ágyán azt ajánlotta neki, tekintse ugy Ausztriát mint természetes ellenséget, ő mégis fentartotta azzal a szövetséget, de olly gyanakodó módon, hogy lehetetlen volt neki abból hasznot huznia. Az ujitásoktól félt, mert nem fogta fel vagy nagyonis felfogta azokat, és soha sem volt képes intézőleg folyni be a kormányra, vagy kitartani az annak adott irányban, vagy idejekorán állani a mozgalom élére. Egy miniszterre kellett tehát magát bíznia. Mária Antonia, ki ép olly befolyással birt férjénél, millyennel a kedvesek az elődöznél, az udvarias Choiseult pártolta; de Lajos nem tudván neki megbocsátani, hogy ellensége volt az ő atyjának, eléje tette a hetven éves Mauropas grófot, ki huszonöt év óta távol tartotta magát az államügyektől.

Maurepas megörizte a régi eszméket; javíthatlanoknak tartott egynémely visszaéléseket, s azt hitte, olly szilárd alapokon nyugszik az egyeduralkodó, hogy saját erővel is fentarthatja az magát; s alig mondott neki valamiben ellen a király, midjárt elbocsáttatását kérte. Könnyü lett volna hasznot huzni az államszínnyből, mellyet mások hajtottak végre, megsemmisítvén a parlamentet; de midön az ország már hozzászólt az új törvényhatóságához és dicsérte azt, Maurepas a multba hátrál, s visszahívja a számüzött tisztviselőket, jutalmazván illy módon a hűtlenséget, központot adván az ellenzéknek, képviselőtet a kiváltságos osztályoknak, s akadályokat készítvén az ujitások elé, mellyeket az idő követelt.

Turgot.

Turgot, ki hasztalan ellenezte az illy eljárást, oda irányozta törekvését, hogy jóvá tegye Terray botlásait, s visszaállítsa az ország hitelét. A történet lapjain méltán foglalhat helyet a hosszú levél, mellyet ő akkoriban Lajoshihoz intézett. Többek között így szólott abban: „Folséged kegyes volt megengedni nekem emlékezetébe hozni a kötelezettséget, mellyet vállalni méltóztatott az iránt, hogy támogatni fog engemet a takarékosági tervek ki-

---

kezdetén állunk. Inogni kezd a család régi épülete, mellynek 1775. év elött vettetett meg alapja.“

Turgot cikke a *Létről* az Encyclopædiában a XVIII. század legalaposabb metaphysikai értekezése.

vitelében, mellyek mindig, most pedig inkább mint valaha elengedhetlenek . . . . Én, Felség, csak e három szó fölemelésére szoritkozom: semmi államtönk, semmi adóemelés, semmi kölcsön. Nem kell államtönköt mondani, sem nyiltan, sem kötelezett-leszállításokkal álcázva; nem növelni az adókat, s erre az ok ön népének helyzetében s még inkább Felséged szívében fekszik; nem kölcsönöket venni fel, mert minden kölcsön kevesbiti a tiszta bevételt, s előbb utóbb bukásra vagy adó-emelésre vezet. Felséged kegyes lesz visszaemlékezni, mikép én, átvevén a fő ellenőri hivatalt, éreztem a bizodalom becsét, melylyel engem megtisztel; éreztem, hogy népeinek jólétét, s ha szabad ugy szolnóm, a gondot bizta rám szeretetté tenni saját személyét és tekintélyét. De egyszersmid éreztem a veszélyt, mellynek kitevém magamat; előre láttam, hogy magamra hagyatva kellend majd küzdenem a mindennemű visszaélések, az ezekből hasznot huzók erőfeszítései s az elöitéletek ellen, mellyek minden ujításnak utjában állanak, s mellyek hatalmas eszközül szolgálnak azok kezében, kiknek érdekök a rendtelenség megörökítését hozza magával. Még Felségednek s Felséged legkedvesebb egyéneinek természetes jószágával és nemeslelkűségével is kellend majd ellenkeznem; félt, gyűlölt leszek az udvaroncok legnagyobb része, mind azok előtt, kik kegyeket sürögölnek; minden visszautasittatást nekem rovandnak fel, s kemény szívé embernek fognak tartani, mert meggyőzendem Felségedet, hogy nem kell gazdagitania, még azokat sem, kiket szeret, a nép költségére. E nép, mellynek feláldozom magamat, olly könnyen félrevezethető, hogy talán gyűlöletét vonandom magamra a rendszabályokért, mellyeket alkalmazni fogok, hogy védjem őt a zaklatás ellenében. Rágalmazni fognak, s talán olly valószínűséggel, hogy megfosztanak Felséged bizalmától. Nem fogom sajnálni elveszteni az állást, mellyet nem reméltem, s kész vagyok lemondani arról, mihelyt nem remélhetek többé hasznos szolgálato-
kat tehetni: de Felséged becsülése, a feddhetlenségi hirnév, s az ország jóindulata, mellyek Felségedet arra birták, hogy engemet válaszszon, becsesebbek előttem életemnél, s azon veszélyben forgok, hogy eljátszszam azokat, még ha semmi szemrehányni valót nem találok is magamban . . . .“

XV. Lajos uralkodása végén az adók háromszázhatvanöt millióra emelkedtek, mellyek elviselhetlenek voltak a roszt felosztásnál fogva. Az egyenes adók, vagyis a fejadó, a huszad és a vagonadók alól ki voltak véve a telek-tizedek, a hűbéri járadékok,

a szolgálmányok, az állami évpénzek; a papság alig tizenegy millióra menő önkénytes ajándékkal váltotta meg magát az egyenes adóktól, holott az összes termék egy ötödének volt élvezetében; a nemességtől követeltetett a fejadó és a huszad, de saját bevallása szerint. Innen botránys és boszantó egyenlőtlenség. A vagyonadó, mellyet a király és tanácsa tetszés szerint emelhettek, lealacsonyító, mert nemtelenség jele volt, s az erőszakos zsarolások megengedetteknek látszottak a jogokat nélkülöző osztályok ellenében.

Az ország fő jövedelmi forrását a közvetett adók, vagyis az ut-pénzek, vámok, fogyasztási taksák, a dohány, só, posta s más hasonló királyi egyedáruságok képezték ¹⁾. Ám e terhek legnagyobb része a szegényekre nehezedett, mert a fogyasztás nem a vagyon, hanem a fogyasztók száma szerint szabályoztatik; s az atya, kinek több gyermeke, a mesterember, kinek több munkása van, többet fizet, mint a milliomos. Még a tartományok között sem volt egyenlőség, s némelyekben a só mázsája nyolcz-kilencz, másutt tizenhat, néhol meg hatvankét frankkal is fizettetett: nagy ösztön a csempészetre, melly rablók nevelő iskolájául szolgált. Ez adók aztán társulatoknak adattak bérbe, mellyekhez érdek kötötte az udvaroncokat, kik is ugyanazért olcsó áron juttatták azok kezére a bérleteket, hasznot huzva illy módon a köznyomorból. S minthogy az adók tartományonként változtak, s olly bonyolult rendszer szerint vettek ki, mellyet csak a bérlők ismertek, az adófizető nem tudta, mennyivel vagy milly törvény erejénél fogva tartozik, s nem emelhetett igazolt panaszokat a nevetlen és kapzsi adóbehajtók szeszélye ellen. Azon ürügy alatt, hogy nem tehetnének eleget vállalt kötelezettségeiknek, ha akadályokra találának, a bérlők zsarnoki hatalommal ruháztatták fel magukat, tetzsésük szerint börtönre vetették az embereket, baromi kegyetlenséggel büntették a csempészetet. Ha valamely adóbehajtó nem tett eleget a kincstárnak, a legtöbb adót fizetők közül négyet fogóságba hurczoltak, s mindaddig ott tartották, mig nem tisztázott az adósság: az is megtörtént, hogy bér-ügyben kerék- és halálbüntetést alkalmaztak, s a gálya-börtönök telve voltak só-csempészekkel. A Bicétreben egy iszonyú földalatti börtön, melly, világosságtól és szabad levegőtől elzárva, a nagyobb gonosztevők

---

¹⁾ Csupán Párizs városa majdnem nyolczvan milliót jövedelmezett a kincstárnak, vagyis többet Sardinia, Svédország és Dánia összes bevételeinél.

részére volt fentartva, kik, részvétre méltatlanok, büntérsaik feljelentésével mentették meg életöket a bitófától, hat héten át zárt magába egy egyént, ki csempészetről volt gyanúsítva, s kinek soha sem sikerült elégtételt nyerni a mindenható bérlők ellenében. Ezek év végén egy bársony erszényben nyereményök egy részét szokták átnyújtani a királynak. Gyalázatos részesülés a nép kiszivott vérében.

S a népre más terhek is nehezdedtek, mint például az utkésztéshez szükséges munkák ingyen teljesítése, s a kötelezettség megnyitni ajtóikat a salétrom-gyűjtők előtt, kik valódi duló ellenségként törtek a házakba, mellyek nagy áron meg nem váltották magukat. Az ipar terén mindenütt egyedáruság, mindenütt céh-akadályok; Rouenban csupán egy, száz tiz kereskedőből alakult társaság kereskedhetett gabonával, négyszáz kilenczven hordár volt jogosítva azt átszállítani, öt malom örölni; Marseilleben, ha nem ama város területén szűrt bort vitt oda be valaki, a bor kiöntetett, a szállító eszközt tüzre vetették, a szekereset megvesszőzték. „Felforgattatván illy módon az erkölcsiség és méltányosság fogalmai, az aljas érdek csupán öt sujtó áthágások ellenében sürgöli és eszközlí ki a megbecstelenítő büntetéseket, mellyeket az igazságszolgáltatás a vétésre is csak kedve ellen s a közbiztonság által kényszerítve ró.”

Turgot szavai ezek, ki orvosolni igyekezett ama bajokat. Itéletében független, tisztázta kora eszméit, s adott azokhoz egyet mást; még Voltaire tulbefolyása alól is ki tudta magát vonni, s komolyan tanszerüsködött ott, a hol ez csak tréfált; s szabad lévön vakmerőség nélkül, mérsékelt engedékenység nélkül, ellensége a visszaéléseknek szájaskodás nélkül, a logikával erősítette a közértelemet. Quesnay s egyszersmind Gournay barátja, ki akarta engesztelni az oekonomistákat és physiokratákat; s egy olly időben, melly a jóhoz annyi roszt, az igazságokhoz annyi tövedéet kevert, szabatos tudományyá változtatta át a zavaros nézeteket: de nem emelkedett felül bizonyos szűkkeblü önzésen, minél fogva jóindulata a szegények iránt megbónítatott a védelem által, mellyben az erőket részesítette, kik a dolgok menetével nem törődés (*laissez faire*) menedőke alatt húzták meg magukat. Az ujoncz buzgalmával egy feddhetlen tisztviselő kitarását s a királyok mindenhatósága iránti meggyőződést párosítván, lehetségesnek hitte kiirtani a mélyen gyökerezett visszaéléseket s a bölcsészek vitakozási teréről a kabinetbe vinni át a legmerészebb terveket, mellyeket valaha a szószékek sugallottak. Társul révén a szüntén

jó szándékok által vezérelt Malesherbes Keresztélyt, a pénzügyek s a polgári alkotmány reformálására adta magát. Jóllehet a kiadás huszonkét millióval multa felül a bevételt, s azonkívül tizenöt millió szükségeltett a követelhető adósság részletes törlesztésére, ő még is azt mondá a királynak: — „Semmi államtönk, semmi adóemelés, semmi kölcsön:“ s tisztán takarékoság útján lassan lassan ki lettek fizetve a hátramaradt kamatok, s kevesbedett a hiány (deficit).

Meghatva a tizedek alatt nyögő parasztok sanyaru állapota, s a gazdagságot teremtő munkások nyomora által, rendeleteket tett közzé, mellyekben a kereskedelem és ipar szabadságát hirdette; alább-szállította a fogyasztókra vetett adókat, egyetlen akarván azokat visszavinni, melly alól sem a papság, sem a nemesek ne lennének kivéve; nagy részt bezárattak a kolostorok, kényelmes lét biztosított a lelkészeknek, a polgári hatalom függetlenítette az egyháztól, ujonan szervezetett a közoktatás, tanácsadásra szólítottak fel a bölcsek az államügyekben. D' Alembert, Bossut, Condorcet a hajózás érdekében, Lavoisier a salétromot illetőleg hallgattattak meg; Vicq d' Azyr terve szerint rendezték be a kórodai iskolát (clinicum); Rosier abbe Corsicába küldetett, hogy terjessze ott a jó földművelési módszereket. Szóval, Turgot a vér átöntés rettenetes kísérlete nélkül akarta megifjítani Franciaországot. 1776-ban eltöröltettek a robotok s a testületek, mi valódi felszabadítása volt a munkás osztálynak; s magasztosan hangzott az előszó: „Szükségek közé helyezvén Isten az embert, s kerülhetlenné tévén rá nézve a munkát, a munkálkodási jogot mindenki első, legszentebb, legelévülhetlenebb tulajdonává tette. Következésképp el akarjuk törölni amaz önkényes intézményeket, mellyek nem engedik meg a szükölködőknek, hogy karjaik munkája után éljenek; mellyek kioltják a versenyt és az ipart, s haszontalanokká teszik azok képességeit, kiket a körülmények kizárnak egy testületből; mellyek az alattvalókra súlyosan nehezded s az államnak mi előnyt sem nyújtó adókkal terhelik túl az ipart; mellyek végre az által, hogy könnyűvé teszik a testületek tagjainak összeesküdniök egymás között, s a gazdagok törvényeinek vetni alá a szegény tagokat, egyedáruság eszközévé válnak, s mérték fölött megdrágítják a legszükségesebb élelmi czikkeket.“

A káros törvényhozás helyett, melly határokat szab a pénz kamatjának, megkísérelte felszabadítani a kereskedőt az uzsorások igája alól egy leszámítoló bank segélyével, melly elejét venné a

tökepénzesek tulságos követeléseinek. Szándéka volt nyilvánosságot adni a jelzálogoknak, egyformaságot hozni be a sulyokba és mértékekbe, méltányosabb büntető törvénykönyvet léptetni életbe s egy polgárral helyettesíteni a sokféle szokás-törvényeket; közigazgatási hivatalokat állítani fel a tartományokban, mellyek összhangba hozva a helyhatóságokkal gondoskodnának a helyi érdekek kielégítéséről; végre visszavásárolni a hübéri járadékokat anélkül, hogy megsértetnék a tulajdon-jog. Szóval, leleményesség, bátorság és kitarással akarta elejét venni s talán elejét is vehette volna a forradalomnak. Csakhogy az ő jósága tisztán szellem-jóság vala; föltétlenül követte az elveket, miként a divat hozta magával; s jó szándékainak öntudatában megfeledezett arról, hogy emberekkel van dolga; miért is élénk ellenzésre talált.

„Mire valók a változtatások? nem találjuk-e jól magunkat?“ mondák a pénzemberek, s a nemsek hozzá tették: — „Ha a király most elveszi tőlünk a jogot szolgálatokat követelhetni a parasztoktól, nem kötelezhet-e később minmagunkat olyanok teljesítésére?“ A mesterségek fejeinek úgy látszott, mintha a czéhek eltörlése az angol kézművek pártolása lett volna; a nagyok csak egy nép-ember boszuját látták az ujitásokban; a parlament, melly függetlenséget akart fitogtatni folytonos ellenkezésével, megtagadta a népszerű rendeletek beiktatását, mellyek eltörülték az országutakon teljesítendő személyes szolgálatokat s a czéheket; s Turgot csak erőszakhoz s egy lit-de-justice-hez folyamodva törhette meg annak ellenállását. Az érdek aljas ellenzegülésein kívül, egynémelly okszerűek is mutatkoztak. Iskolájának tévedései akadályozták Turgot-t annak belátásában, milly befolyással van a közhitel a jólétre, s hogy az évi bevételre szabad előleget venni; s úgy vélekedett, miszerint az összes adóknak telekadóvá változtatásával egyedül a tiszta jövedelmet fogja sujtani. A földbirtokosok visszajedtek a fekvő jószágokra vetett ezen egyedüli adóról, melly menten hagyta az ipar által teremtett gazdagságokat, s melly valójában tönkre tette a földművelést, midőn elő akarta azt mozdítani, s megfosztotta az államot a közvetett adók roppant jövedelmétől. És aztán mindenki rohamos eljárást vetett szemére, mire ő azt felelte: — „Tudjátok, mennyit szenved a nép; s az én családom tagjait ötven éves korukban viszi el a köszvény.“

Látva, mikép a gabona belső forgalma elé gördített akadályok némelly részeken szükségét idéztek elő, mialatt az országos tárakban halmokra gyűlt a mag, szabadnak nyilvánította az azzal

való kereskedést; szabadnak egy olly országban, mellynek egész szervezete tilalmakon alapult, miként a bölcsészek istentelenséget hirdettek ott, hol mélyen gyökerezett volt az ajtatosság. Szerencsétlenségre, ez intézkedést épen szük idő követte, s a köznépp annak tulajdonitván a nyomort, zajongva Versaillesba tódul (1775. máj.) s olcsó kenyeret követel. A parlament igazat adott a népnek és támogatta azt, s Turgot kényszerítve látta magát csapatokat küldeni a zavargás lecsillapítására; s illy módon az arisztokracia, a kézművesek és nép egyesültek a miniszter elleni gyűlöletben.

Lajos szívesen elbeszélgetett Turgot-val és Malesherbes-bel népe jövőndő boldogságáról; helyeselte a terveket, mellyeket föl nem fogott, s mellyek kivitelében támogatni őket nem birt elég lelki-erővel; elérzékenyült a rendetlenségek hallatára, s örvendett a gyógyszereknek; egy napon így szólt Turgothoz: „Látja ön, én is dolgozom“ s egy tervet mutatott neki az iránt, miként kelljen kipusztítani a nyúlakat, mellyek károkat okoztak a kertekben. Aztán hallván a felezzólamlásokat, teljes parlamentben felkiáltott: „Csak én és Turgot szeretjük a népet!“ De a mi gyengeségére ijesztőleg hatott, az egyszersmind lelkiismeretét is megfélemlítette, s egy lit de justice az ő szemében zsarnoki tény vala. Habár tehát a ministeriumot támogatni ígérte, mégis vissza hagyta vonulni Malesherbest, kit a nyaktiló alatt ismét oldalánál vala látandó. Rövid miniszterkedés után, melylyel inkább jó szándékok mint tények tettek nevezetessé, s mellynek káros és üdvös eredményei körülbelül egyensúlyozták egymást, Turgot is elbocsáttatott, egyebet sem fájlalva, mint hogy nem segíthetett a nép szenvedésesein, s nem bárithatta el a forradalmat, mellyet közelegni látott. „Ön, mondá neki a király, szerencsésebb mint én, mert legalább lemondhat!“ Voltaire a bukottnak biztosította a népszerűségi diadalt, midőn eléje sietve így szólt: „Hadd csókoljam meg e kezét, melly aláírta a nép üdvét“¹⁾.

1) Mindazáltal a következő epigrammot csinálta rá:

Je crois en Turgot fermement,
Je ne sais pas ce qu' il veut faire,
Mais je sais que c' est le contraire
De ce qu' on fit jusqu' à présent.

Malesherbes írta: „Turgot és én becsületes, sok ismerettel bíró, a jót szenvedélyesen szerető emberek voltunk. Ki mondotta volna, hogy a ránk esett választás nem a legjobb? Mindazáltal csupán könyvekből ismervén az embereket, nélkülözvén az ügyekhez megkivántató jártasságot, rosszul igazgattunk . . . Akaratunk, tudtunk nélkül elősegítettük a forradalmat.“

Turgot elbocsátásával Lajos megtagadta a köz-jót érdeklő eszméket, sajnálatraméltó ingadozást tanusított, s félelemből a kitűnők irányában a közészerűekkel szövetkezésre kárhoztatta magát. Clugny, Turgot utóda, lerombolta ennek művét, s még az erkölcstelen sorsjáték-adót is behozta.

Necker.

Midőn pedig helyét a genfi Necker Jakab (1776), egy idegen, protestans és bankár, foglalta el, ez által minden szokás meg lett sértve, minek azonban csak örvendeni tudtak az ujítók. Necker, ki kereskedés utján gazdagságra tett szert, Colbert dicsőítésével (Eloge de Colbert) megmutatta, hogy ért a egyszerű pénzügyi combinációkhoz; Législation des grains (gabna-törvényhozás) című iratában mérsékelt ékesszólással bírál-gatta Turgot-t és az akkoriban hitelnek örvendett oeconomistákat, kimutatva a bangzatos szavak hazugvoltát, mellyekkel a sokaság fájdalmaít altatták. A szép társaság, mellyet művelt és philantrop neje hozott össze, s mellyben egy leányka nevedett (Staël asszony), ki később az izlés mintaképe lett, a becsületesség mellé az ügyesség hirnevét is megszerezte neki; minélfogva bizalommal viseltettek irányában a kereskedők és tökepénzesek, kikre szükség vala, hogy újra megtöltethessék a kiürült pénztár. Nagyravá-gyása tapasztalatainak tág téren értékesítésére ösztönte őt; de a tények megmutatták, mikép nagyobb volt hiúsága érdeménél, s hogy szervi betegségek ellen csak leplező szereket tudott találni.

Az előbbi királyok által hátrahagyott adósság, s az angol háboruhoz való előkészületek elégségesek voltak megfejteni a pénzügyek zilált állapotát. Necker, ki fölületesen tanulmányozta az angol gazdaságot, s Turgotval ellentétesen akart eljárni, a szükséges kölcsönökkel vélt segíthetni, mellyek az államra semmi terhet nem rónának, kivéve a kamatok fizetését, mellyek megta-karítások által pótolatnának. Hamis rendszer, melly tulozta a közhitel hatályosságát, anélküi hogy szilárd alapokra fektette volna azt. Jó hirneve lehetővé tette neki kölcsönöket kötni; gazdálko-dás utján hat milliót takarított meg; mindent megmozdított, hogy egyensulyba hozza a kiadást a bevétellel, s ugy látszik, hogy legalább jóhíszemmel működött. Mig Turgot azt hitte, elég megszüntetni az akadályokat s tenni engedni, Necker a hatalom kö-telességévé szabta beavatkozni a dolgokba, gondoskodni a népről, s gyengékről, védeni a tömeg kenyerét s munkát biztosítani annak.

Kísérletkép itt ott tartományi gyűlekezeteket hívott össze, mellyek mindenike a király által nevezett tizenhat birtokosból állott, kik más ötvenkét tagot neveztek, és pedig tizenhat nemest, tiz egyházit, huszonhatot a harmadik rendből; a szavazás fejenként és többségre történt, minden két hónapban összegyűlekeztek a király rendeletére, s időközben egy bizottság intézte az ügyeket. Hozzájuk tartozott kivetni az adót, gondoskodni az utakról, javaslatba hozni, mi a közjó érdekében üdvösnek látszott; s habár a gyűlekezetek képviseleti jelleggel nem bírtak, s közvetlen a királylyal nem érintkezettek, hanem csak a pénzügyminiszterrel, mindazáltal megvolt az a jó oldaluk, hogy a közjó érdeke nem csupán néhány királyi biztos kezébe volt többé letéve, hanem az összes polgársztályok hozzászólhattak ahhoz.

Egy másik ujítás abban állott, hogy Necker kieszközölte Lajostól a neki 1781-ben bemutatott számadás közétételét. A népre való ezen veszélyes hivatkozás¹⁾ részben genfi demokrata-eszmékből, részben azon obajból származott, mellynél fogva a legjobb alapra, a közbizodalomra kívánták fektetni a hitelt. Ama számadásból kitűnt, mikép négy év alatt az évi huszonhét millió hiány megjelen szüntetve, s azonkívül tiz milliónyi többlet mutatkozott, és pedig új adók nélkül, csupán ügyes kölcsönök és aprólékos megtakarítások útján²⁾. A számok azt mondják, mit mondatni akar velök

¹⁾ Vergennes így szólt a királyhoz: „Franciaország korlátlan egyeduralom: ha Necker közvéleménye felülkerekednék, Felséged várhatná, hogy azokat fogja látni parancsolni, kik engedelmesskednek, s azokat engedelmeskedni, kik parancsolnak.“ *Soulavie. Mém. hist. sur le règne de Louis XVI.* 208—213.

²⁾ Necker *Administration des finances*-ából veszszük át a következő statisztikai kimutatást:

Az ország területe, Corsica nélkül, 26,951 négyszög mérföld, oly mérföldeket értve, mellyekből 25 esik egy fokra, vagyis mellyek hossza 2,282 és két harmad öl (toise).

A népesség száma 24,676,000; vagyis 916 négyszög mérföldenként.

Az adók 584,400,000 lírát tesznek; vagyis 21,684 lírát négyszög mérföldenként, s 23 lírát, 13 soust 8 denárt fejenként.

Kiadások:

1. Az államadó-ság kamatai	207,000,000
2. Visszafizetések	27,500,000
3. Nyugdíjak	28,000,000
4. Hadi költségek	105,600,000
5. Tengerészeti kiadások	45,200,000
6. Külügyek	8,500,000
7. Királyi háztartás	13,000,000

valaki. Sok volt ama számadásban a hiba, és igen sok a kihagyás, talán kevésbé rossz akaratból mint inkább csálódásból. Az öszinteség

8. Palotai várnagyság	200,000
9. Épületek	3,200,000
10. Királyi lakok	1,500,000
11. A királyné háztartása	4,000,000
12. Királyi család	3,500,000
13. A király fivérei	8,300,000
14. Adóbeszedési költségek	58,000,000
15. Vizek és utak	8,000,000
16. A közigazgatáshoz szükségelt államtitkárok	4,000,000
17. Tartományi felügyelők	1,400,000
18. Rendőrség	2,100,000
19. Párizs közegete	900,000
20. Igazságszolgáltatási kiadások	2,400,000
21. Lovas zsandárság	4,000,000
22. Intézetek a koldusok részére	1,200,000
23. Börtönök és kényszerítő-dologházak	400,000
24. Ajándékok és alamizsnák	1,800,000
25. Egyházi költségek	1,600,000
26. A királyi kincstár és egyéb pénztárak költségei	2,000,000
27. Különféle évjradékok	400,000
28. A kereskedés serkentésére	800,000
29. Tenyész-csőörök	800,000
30. Egyetemek, collegiumok	600,000
31. Akademiák	300,000
32. A király könyvtára	100,000
33. A király kertje	72,000
34. Nyomdák	200,000
35. Törvénykezési paloták építése és fentartása	800,000
36. Posta-felügyelőség és titkos kiadások	450,000
37. Más egyéb postai költségek	600,000
38. Mentésítések és utlevelek	800,000
39. A Sz.-Lólek-rend	600,000
40. Költségek a tartományokban	6,500,000
41. Corsica sziget	800,000
42. Különféle kiadások	1,500,000
43. A franciaországi papság részleges költségei	750,000
44. Az idegen papság	50,000
45. Az állam-javak	1,500,000
46. Utak építése és fentartása	20,000,000
47. Városok, kórházak, kereskedelmi kamra	26,000,000
48. Előre nem látott költségek	3,000,000
49. Az öszzeg kikerekítésére	75,000
Összesen	610,000,000

és lelkiismeretesség színezete, mely azon előmlött, pótolta a kellő világosság hiányát, miértis a közönség meg volt lepelve a szokatlan közlemény által, most lévén először alkalma látni, miként társulnak a számjelek nemes gondolatokkal, a számítások a morállal, a kiadási és bevételi kimutatások bölcsészi elmélődésekkel, s miként lepleztetnek le az állam titkai, egy kormány erejének és gyengeségének elemei. Termekben és kabinetekben olvastatott e számadás, s a pénzügy és törvényhozás általános vita tárgyává lettek. De a belátóbbak rossz szemmel nézték ez eljárást; nem tetszett nekik, hogy a miniszter minden érdemet magának tulajdonított, elhomályosítva a fejedelmet; nem tetszett a terhek egyenlő felosztásának általa nyilvánított eszméje. Akadályozva látván magát terveiben, Necker beadta lemondását (1781), s a nép mely már előbb is jóindulattal viseltett iránta, most már imádta őt.

Valósággal Turgot és ő voltak az egyedüli ministerek, kik elejét vehették volna a forradalomnak, elhárítva annak ürügyeit; mert mindkettő a köz-jó óhaja által lelkesítettett, mely Turgotban teljesen önzetlen vala, míg a másokban dicsvágygyal egyesült¹⁾. Velök eltűnnek az ujitó miniszterek, hogy az udvaron-

---

A Turgot által 1775-ben bemutatott számadás, az egyedüli, mely hazugságról nem vádoltatott, a kiadást	414,445,163	lírara
s a bevételt	377,287,637	"
tette, marad tehát fedezendő	37,157,526	lira.

¹⁾ A számadásban, melyet 1791-ben saját kezeléséről adott, így szólt: „Én kevésbé valék ismeretes, midőn a király 1776-ban a királyi kincstár igazgatásával megbizott, s önmagam sem ismertem magamat: mert ha az ember saját legtitkosabb gondolatait másokkal közölni elmulasztja, képességeinek foka és eszközeinek mérve iránt bizonytalanságban marad . . . Én sokat olvastam, észleltem, elmélődtem, s kora ifjúságomtól fogva részt vettem a közügyekben, hatásosan nyujtva segédkezet az indiai Társaság újból fölemeléséhez . . . Egy államférfiúhoz méltó elmélkedésekre is vállalkoztam, midőn 1775-ben megvitattam a gabna-törvényhozás- és kereskedelemre alkalmazható elveket. Akkoriban a teljes szabadság rendszere örvendett nagy keletnek, s minden szabály vagy mérték nélkül kiterjesztették azt a kivitelre, minél fogva az ország félni kezdett a szomorú következményektől. De a bölcsészek megvetették a tapasztalást, csupán az okoskodásnak lévén barátai. Az én iratom mérsékelte az ő tulzott eszméiket, az oekonomistákéinál sokkal emelkedettebb eredetű elmélődéseket szegyezvén azok ellen; s ez időtől fogva nem tartatott többé megengedettnek a gyakorlati ismeretek s a hagyományos eszmék iránt büszke megvetéssel tárgyalni a gabna-kereskedelem nagy kérdését; az ellenfelek mint egyenlően jogosultak vitatkozhattak e szabadság s annak korlátai fölött; s hitem szerint e kényes vita volt az, mely véget vetett az elnölet zsarnokságának. Első szerencsés forradalom ama böl-

czoknak s Mária Antonia minden ellensulytól ment befolyásának engedjenek helyet.

Calonne.

Egy új pénzügyi tanács mindent rosszabbra fordított; a kincstárnak 210 millió hiányzott háborura, 80 más kiadásokra; 178 millió vétetett fel előlegesen a jövő évre, s azonkívül volt még a 80 milliónyi rendes hiány. De ha Necker szigora megütődést szült, ha utódainak közepszerűsége levertséget okozott, bizakodó vakmerőségével új bátorságot keltett a douayi Charles Alexandre Calonne (1783) kit az udvari cselszövények fő pénzügyérré emeltek. Szellemdus ember, játék gyanánt vette azt, mi herculesi munkának

---

csészri uralom ellen, melynek zsarnokságát oly sok különböző forma alatt éreztiltk . . . Mindazáltal én is Felségének reám esett válaszlátát a közhitel teljes lealacsonyodásának köszönhettem; melyet veszői látván a törvénytudósok kezelése alatt, más pályán szerzett ismeretekkel akartak kísérletet tenni.

„De az eszközök, melyekbe bizalmamat helyeztem, az egyezkedésekben erkölcsösen eljárni szokott minden emberrel, renddel, gazdákkal közösek valának; egyedüli érdemem abban állott, hogy észrevettem, vagy inkább erősen éreztem, miképp a pénzügyek kezelésére nézve az egyszerű eljárás és becsületes intézés sokkal többet érnek, mint a közepszerűek által meghámlt képességek . . .

„A hitel helyreállítása, bármily lényeges legyen is az az államra nézve, nem elégitendett ki engemet, ha csak egyetlen napra is feledtetne volna velem a nép érdekeit, mely gondoskodásom örök tárgyát képezé. Biztosítván a nemzetet a rendkívüli és erejét felülmúló megéllőpénzek kivetése ellen, megóvtam azt az állandó adóktól is, melyek elkerülhetleneknek látszottak, hogy súlygyeheztesék a hadi szükségletekre szánt kölcsönök évi kamata; s a kiadás e növekedését rend és takarékosági műveletekkel hártottam el.“

Elszámlálván a nehézségeket, melyekkel küzdenie kellett, hogy keresztül vigye az igazságot egy olyan félsz és kevély miniszter ellen, minő Maurepas volt, azzal dicsekszik, hogy megelőzte korát, midőn nyilvánosságra hozta a miniszterium műveleteit s megalapította a tartományi gyülekezeteket: „Az én első miniszterségemnek tulajdonítottam amaz új eszellemet is, mely a jótékonyság összes eszméit a közérdek felé irányozta. A kormány gondjai alá vette a háttörőket, betegházakat, kórodákat, szegény-szállodákat; s az azokban eszközölt javítások, s a háboru közepett alapított új intézetek, s a sokféle tények, melyek a király jóságát s a szenvedők iránt részvétét tanusíták, a több más általánosabb érdekek által mozgatótt hazafiságnak bizonyos szeretetreméltóság és érzelmesség színesetét kölcsönözték, mely megható látványt nyújtott. Tették a jót mert akarták, s akarták mert szerették; semmi erőszak, még csak tulzás sem kísérte a nemzet első mozgalmait, mely saját ösztönéből működött, s nem mutatott hajlamot fölcserélni természetes szellemét azzal, mely később mértéktelten öntetett beléje.“

látszott, s ügyesnek tüntette fel magát az emberek szemeiben, mert könnyedén bánt a legkomolyabb dolgokkal, magát az erényt is odaértve. A királyné és Artois gróf ünnepélyeiről soha sem maradt el, bármi teendő várakozott rá más nap; pártolta kegyenczeit; pénzt teremtett elő, hogy fődözze pazar kiadásaikat, hogy fallal övezze Párizst, hogy megvásárolja Saint-Cloud-t a király, Rambouillet-t a királyné részére. Ehez egyszer így szólott: — „Ha felséged lehető dolgot kíván, megvan; ha lehetetlent, meglesz.“ E bizalmával másokba is bizalmat önt; a pénzszerzés új módjait találja fel, mellyek, mint minden újság Franciaországban, sikert aratnak, s foly a fizetés; s Calonne, mint a remény nemtője, már a millyen akkoriban ott uralkodott, bálványa lesz Párizsnak. De midőn minden ürt betöltöttek hittek, a lepel lehull, s az államadósság ezer hatszáz millióval növekedve tűnik fel.

A nemesség.

Mindez hangosabbakká tette a panaszokat; s a nemes ifúság, melly az amerikai háboruból köztársasági eszmékkel tért vissza, kezét fogott a harmadik renddel, hogy olykor komoly, gyakrabban gunyos követelésekkel álljanak elő. A puha erkölcsök folytán egy nemo az általános testvériség-érzetnek, olyan angol és amerikai féle egyenlőség kapott lábra; a korek öltönyt s a hosszú haját kabát és rövidhaj váltották fel; s a nemes bizonyos órákban kard nélkül is mutathatta magát. Meggyengült a tisztelet a születési rang iránt; népemberek léptek a tanácsokba és közigazgatási hivatalokba, s kitűnő családokkal kötöttek rokonságot. Minden fölött vitatkoztak, s a lakomáknál és összejövetelekben majd a bölcsészek szörszálhasogatásával, majd az oeconomisták emberbarátságával pompáztak, de mindig a javítást és nemes eszméket tartva szem előtt s remélve, mikép a jövő nemzedékek áldani fogják az élőt. Az amerikai békében a világpolgári szellemet látták diadalmaskodni, s a bölcsék örültek annak, nem véve észre a tekintély megfogyatkozásának veszélyeit. Magasztaltattak az amerikai és angol intézmények, s szükségesnek tartatott azok behozatala; mindazáltal ez nem szüntette meg az öröklött ragaszkodást az egyeduralomhoz: ujitók, nem pártütők lévén, ohajtották a szószerket, hogy fitogtassák az ékesszólást és ismereteket, mellyekkel mindenki birni vélt.

„Mi nemes ifjak (mondja Segur), nem ohajtván vissza a multat, nem nyugtalankodva a jövő miatt, vidáman lépdeltünk a virágok fölött, mellyek elfödtek szemecink előtt a feneketlen mély-

séget. Nevető bírálói az ősi szokásoknak, atyáink hűbéri gögjének és az ő komoly illemszabályaiknak, nevetségesnek és feszélyezőnek találtunk mindent, a mi csak ősi volt; az egykori tanok komolysága ép oly nyomasztólag hatott ránk, a mennyire vonzott Voltaire gunyolódó bölcsészete; a nélkül hogy behatottunk volna a komolyabb írókéiba, bámultuk azt mint olyat, melly bátorság s az önkénnyel szemben ellenállás kinyomatát viselte magán. A divatba jött cabriolet és frakk, s az angol öltözet egyszerűsége megengedték nekünk kivonni magunkat a feszélyező fényelgés terhe alól a magán élet apró foglalkozásaiban. Minden időnket a társaságnak, ünnepélyeknek, gyönyöröknek, az udvari és őrési nem terhes kötelmeknek szentelve, gondtalanul élveztük mind a régi intézmények által nyújtott előnyöket, mind az új szokások által engedett szabadságot; s így a két rendszer egyenlőképen hízelt, egyik hiúságunknak, a másik gyönyörökre irányuló hajlamainknak.

„Várkastélyainkban, saját parasztjaink, saját őrseink, saját bíránk közepett még mindig az egykori hűbér-hatalom némi nyomaira találva; az udvarnál s a városban a születéssel járó megkülönböztetésekben részesítve; a hadseregben csupán nevünknel fogva magasabb rangokra emeltetve, s most már minden polgártársunkkal szabadon, fényelgés és akadályok nélkül érintkezhetve, hogy élvezzük a népies egyenlőség édességeit, rövid tavaszunkat ábrándok körében láttuk lefolyni, oly boldogság között, milyen azelőtt soha sem volt nekünk megengedve ¹⁾. Szabadság, fejedelemesség, aristokraczia, demokraczia, elöitéletek, ész, ujdonságok, bölcsészet, minden egyesült, hogy boldogokká tegye napjainkat, és iszonyubb ébredés soha sem előztetett meg édesebb szendergés, csábítóbb álmok által. . . .

„Olyan vala e század sajátossága, hogy ugyanakkor, midőn nagyban virágzott a hitetlenség s minden kötelék szolgálancz gyanánt tekintetett, s a bölcsészet mint előitéletekkel bánt a régi

---

¹⁾ Kevésse előbb egész máskép mentek a dolgok; s Ligne herczeg írta: „J'ai vu les jeunes gens de qualité habillés tout à fait, l'épée à côté, à sept heures du matin; pas un qui allât à pied dans la rue; à cheval, en habit galonné, avec une grande suite, et jamais au trot; les grandes dames avec deux heiduques à la portière; des pages et un peuple de valets sur la voiture; les fils tremblant devant les mères, les filles n'osant presque pas parler aux femmes mariées; des ministres écoutant sans répondre, mais qui faisaient accorder, les grandes actions connues, des pluies de bienfaits et de distinctions.“

hiszemekkel és ősi erkölcsökkel, e bölcs ifjak nagy része az illuminatusok föllengése, Swedenborg, Saint-Martin tanai, az emberek és szellemek közötti érintkezés lehetősége mellett rajongott, míg mások, Mesmer hordója körül csoportosulva, a delejesség általános hatályába, az alvajáró jóskok csálhatlanságába helyezték hitüket. Soha nem látott a világ oly ellentétet a véleményekben, az izlésekben, az erkölcsökben; az akademiák falain belül az emberbaráti elveknek, a hiu dicsőség ellen tartott szónoklatoknak, az örök béke érdekében nyilvánított óhajoknak tapsoltak; s kilépve onnan, fondorkodtak és szónokoltak, hogy háborura unszólják a kormányt. Mindenki erkődött, hogy a fényűzésben elhomályosítson másokat, mialatt az ajkáról köztársasági szólások hangzottak s egyenlőséget negélyeztek; és soha sem volt az udvar fényesebb és kevésbé hatalmas mint akkor: bírálgták a versaillesi hatalmasságokat, és hizelegtek az encyclopaedistáknak; egy dicsérő szó D' Alemberttől vagy Diderottól többre becsültetett mint egy fejedelem legkiválóbb kegye. A főpapok oda hagyták egyházmegyéiket, hogy miniszterségeket hajhászszanak; az abbék verseket és botrányos beszéleyeket írtak. Az udvarnál tapsokban részesítettek a Brutus című darab köztársasági eszmői; a monarchák felkarolni készültek egy nép ügyét, melly pártot ütött királya ellen; függetlenségről beszélgettek a hadseregben, demokracziákról a nemesek között, bölcsészetről a bálókban, erkölcsről a gyönyör-szobákban.

„A szerencsétlenség szigorú és bizalmatlan szokott lenni, míg a boldogság engedékenyekké és bizalmasakká tesz. Szabad folyás engedtetett tehát minden iratnak, melly reformot, minden tervnek, melly újítást czéltott, az a legszabadabb elvű gondolatoknak, a legmerészebb rendszereknek. Nem törődve az akadályokkal, mindnyájan a tökélyhez vezető uton haladóknak képzeltük magunkat, büszkeségünknek tartva francziáknak, s mi több, a XVIII-ik század francziáinak lenni, melly századot mi mint az új bölcsészet által visszavarázolt arany kort tekintettük. Az egyetemek és akademiák egész Európában a franczia bölcsészettől visszhangzottak; a szabadság-szeretet egyetemes érzelmmé vált; a parlamentek köteleaségből, szokásból elítéltek ugyan egynémelly könyvet, de felirataik és ellenzésök a minis-teriummal szemben sokkal hangosabban szólottak a közvéleményhez, mint maguk az általok elítélt szerzők.

„Az angol divatok és szokások általános utánzása nem az ő

izlésüknek, iparuknak, művészetekben fensőbbségöknek hozott hódolat volt, hanem kifejezése egy egész más érzelemnek, mely napról napra érlelődött, s mely nem vala egyéb, mint a vágy: átültetve látni közénk az ő intézményeiket és szabadságukat . . . Mi club-ok alakításával kezdtünk, mellyekben összejöttek az emberek, egyelőre még nem vitatkozni, hanem hogy ott lakmározzanak, whistet játszszanak, s új műveket olvassanak; első észrevétlen lépés, melly nagy és rögtön siralmas következményeket vont maga után. Első eredményök az volt, hogy elkülönítették a férfiakat a nőktől, figyelemreméltó megváltoztatásával erkölcsainknek, mellyek kevésbbé ledérek de kevésbbé finomak, erőteljesebbek de kevésbbé szeretetreméltók lettek; a politika nyert velök, a társadalmi élet vesztett. Minden komoly cél felé irányúlt; a forradalom újára lépett bölcsészi párt tekintélyes férfiakkal öregbedett, kiknek céljuk semmi közösségben nem állott a bölcsészekével. Az egyenlőség eme ténfoglalásai, a mindennemű személyes érdemnek kijárt hódolat, a lelkesültség minden irodalmi és bölcsészi nagyság iránt, felvillanyozólag hatottak a költők, művészek, írók képzelőtehetségére¹⁾.

Illyenek valának az arisztokracia aranyos álmai az örvény szélén. O dala mellett egy nemzedék nevededett, melly a hosszú időn át elnyomott atyáktól öröklött gyűlölségből merített erőt, s melly eléggé érettnak hitte magát nem csak megszüntetni, hanem meg is bosszulni a sérelmeket; s tette is most már azt, majd komoly ellenzéssel, majd gúnnyal, és mindig a király, a királyné, a nemesség megvetésével.

Mert, míg a társadalom komolylyá és gondolkozóvá lett, az udvar továbbra is könnyelmű maradt; haszontalan hivatalok palástolták az uralkodó jutalmazásait; két testvére s az Orleans-ház romlására vezető fényűzést fejtettek ki; versenyzésből az angolok-

---

¹⁾ *Memoires.* — A híres iparlovag Casanova akkoriban (1783) újra meglátogatta Párizst, s így nyilatkozott felőle: „Párizs az egész világ városa, mellyben a bölcsész, művész, irodalmár, az ajtatos és érzéki ember egykép kielégítésre talál. A francziák külső szelidége olyan, hogy hármilly rendű egyének között jól érezhetjük ott magunkat; a nyájasság szinlett, de természetembe játszik; a nők tele vannak mesterkéltséggel, de tetszenek; a naponként megjelenő könyvecskék gyermekségek és apróságokkal foglalkoznak, de vonzanak; a szépművészetek igen rossz állapotban vannak ott, mindszáltal nincs ország, mely gazdagabb művészeket mutathana fel, s hol a fényűzés nagyobb diadalt űlne, daczára a szükségnek, mellyben az állam szenved.”

kal roppant értékű lovak, iszonyú fogadások, költséges kertek, és eszeveszett játék hozattak divatba. A királyné kincseket játszott el; mások divatokra és ékszerekre pazaroltak temérdekét; s Lajos, határozott fellépésre képtelen, legfelebb hallgatagsággal helytelenítette ama vesztegetést és angol kórságot.

Mária Antonia.

Míg komoly férfiak a penzügyek roncsolt állapotának okait tanulmányozták, a nép, mely inkább a személyekben mint a dolgokban szereti keresni a hibát, megtalálta az áldozatot; s minthogy a királyt nem bátorzkodtak támadásuk célpontjául venni (annyira jó volt), az osztrák nő ellen fordult a harag. Mária Antonia-ból, a jó szívű nőből, jó királyné is válандhatott, ha helyesen vezettek volna: de házának gőgje szokatlan követelésekre sarkalta őt¹⁾, s a gyenge férj semmit sem tudott tőle megtagadni. A szépség hatalmával felruházva, annyira, hogy irányában a királynét illető tisztelet a nő iránti imádással fonódott össze, az a szenvedélye volt, hogy minden környezője által szeretettetni akart, és szűkegét érezte a közlékenységnek és barátságának, mi meg van tagadva az uralkodóktól; miért is Polignac hercegnő cselészövényeinek engedte át magát, ki nem tudta fékezni az ő megdöglő gondolatlanságait és könnyelműségeit, melyeket a rossz akarat a lehető legrosszabb színben igyekezett feltüntetni. Akkortájt változás történt a nők öltözékében is, mely fényesből egyszerű és választékos, különbözből és nehézkesből könnyed és kecses lett. Így az angol csalánszövetek eléje tétettek Lyon selyemkelméinek, minél fogva az ottani gyárak megbuktak; s ha kevesebbe kerültek is az öltönyök, de gyakran kellett újakat készíttetni, úgy hogy a férfiak panaszkodtak a divatok változása miatt, mi kiűritette erszényeiket.

Mária Antonia csupa szív, kedvelője a mulatságoknak, teljes bizodalommal és barátsággal²⁾ álczaban férje nélkül látogatta a

¹⁾ Mária Terézia egy névsort adott át neki, azon egyénekét, kikkel össze kellendett beszélnie, s „Á alában ajánlom nek d a Lotharingokat,“ vagyis legyen rajta, hogy egy osztrák érzelőű párt alakújon.

²⁾ Camp u asszony igen jó leírja a királyné öltözteté-ének alakiságait, s hogy milly sokáig kellett neki várakoznia kezében a királyné ingével, mert mindig egy másik udvari hölgy jelent meg, kinek joga volt azt a királynéval adni, ki a várakozás közben, egészen meztelen lévén, reszkedett a hidegtől. S hozzá teszi: „Cette etiquette, gênante à la vérité, était calculée sur la dignité royale, qui ne doit trouver que des serviteurs, à commencer même par les frères et les

bálokat; első franczia királynó volt, ki férfiakat hívott asztalához, s hogy az udvari illem szabálya által ne feszélyeztessék, egyszerű fekete ruhában fogadta őket: kedve jött látni a hajnal hasadását, mit még soha sem látott, s e korai kirándulás botrányt okozott. A francziák, kik eltűrték sőt meg is tapsolták a királyok ágyasait, aljasan piszkos gunyt szórtak egy könyelmű de nem romlott királynóra; ha letette a halhéjas szoknyát, bujának mondták; s a becstelenítő dalok egész Lajos füléig hatottak: szabadelvűségnek tartatott rosszul beszélni felőle, s az udvaroncok álnok suttogásai voltak a kűtfők, melyekből később nyilvános vádakat hoztak fel ellene; az ő csipkedéseik élesítették ki számára a hóhér bárdját. A komolyabbak meg azzal vádolták, mintha a rokonság kedvéért Austriának áldozta volna fel Franciaországot. Midőn II. József fel akarta szabadítani a Scheldét, a párizsiak Holland pártjára állottak. E császár aztán Párizsba érkezett épen midőn legnagyobb divatban voltak ott a puritán szokások s a nyílt beszéd fitogtatása; s minden fény nélkül és különösen népies modort tanusítva sörba járta az intézeteket, bámulatát fejezve ki a fölött, hogy XVI. Lajos egyet sem látogatott meg, s csak úgy szórva a philanthropikus szólamokat; s a nép tapsolt, feledve, milly könnyű a szabadelvűt játszani másnak országában.

Véletlen esetek is adták elő magukat, melyek fegyvereket szolgáltatnak az osztrák nő ellenségeinek.

A mindennapi tapasztalás bizonyítja, mikép az emberek elvesztve a vallást babonásakká, s megtagadva a hitet hiszékenyekké lesznek. S mi már jeleztük (474. lap), hogyan igyekeztek rejtélyes tanokkal, theosophiákkal és titkos társulatokkal tölteni be a roppant űrt, melyet az istentagadás hagy maga után; vagy pedig mesterkéltn álomból, s a szabadkőművesi varázslat (theurgia) szertartásainak segélyével jutni olly kijelentésekhez, melyek fölülmulják a tudományt. Németországban a nicolaiták vagy illumi-

---

soeurs du monarque. Et je ne veux pas désigner cet ordre majestueux, établi dans toutes les Cours pour les jours de cérémonie; je parle de cette régie minutieuse, qui poursuivait nos rois dans leur intérieur le plus secret, dans leurs heures de souffrances, dans celles de leurs plaisirs, et jusque dans leurs infirmités humaines les plus rebutantes . . . Quand la reine prenait médecine, c'était la dame d'honneur qui devait retirer le bassin du lit . . . Des princes, accoutumés à être traités en divinités, finissaient naturellement par croire qu'ils étaient d'une nature particulière, d'une essence plus pure que le reste des hommes." *Mémoires*, Chap. 4.

natusok (Aufklärer), Franciaországban a martinisták és philalethesek szerepeltek; de főleg az új bölcsészetbe beavatott Párizs lett csalók játéklapdjává és áldozatává. Belle-Isle maréchal egy kalandort vitt magával Franciaországba (1740), ki Saint-Germain grófnak czimezte magát, igen nagy tudományos készséggel birt vagy legalább jó emlékező tehetséggel volt megáldva, s összekötetésben állott a németországi illuminátusokkal. Pompadour bemutatta őt XV. Lajosnál, ki sok hosszú estét töltött el csodálatos beszédek hallgatásában. Azt mondá, hogy az emberek kiismeréséhez nem szükséges sem gyóntatónak, sem miniszternek, sem rendőr-biztosnak lenni; nagy mennyiségű drága követ mutogatott és ajándékozott; a festészet terén szakértőnek fitogtatta magát, s volt néhány képe, mellyeket titkolózva, s csak igen értelmes egyéneknek mutogatott, mi legjobb mód volt arra, hogy bámuló ítéleteket nyilváníttasson az illetők által. A nagyokkal szemben s a társaságokban tulságig bizalmaskodva viselte magát: a kíváncsiságot csodás elbeszélésekkel izgatta, mellyekben igen régi események szemtanuja gyanánt adta ki magát. Lehet, hogy csak valami kém volt, de e párizsi állatok, miként nevezni szokta volt őket, azt hitték felőle, hogy kétszáz, ötezáz, sőt ezer éves vala, s hogy bizonyos halhatatlansági ital segélyével ő is ott ült a kánai menyegző vendégei között.

Ugyanazon időtájban szintolly szomorú hírnévre tett szert a velencei Giacomo Casanova (—1803) is, ki szellemdus Emlékiratokat¹⁾ hagyott ránk, mellyekben a kifejezés csintalansága vetelkedik a gondolat erkölcstelenségével. Zannovic István, játékos és csaló, ki magát Scanderbeg ivadéka és albaniai herceg

¹⁾ Kalandjai közül, mellyeket ő botrányos meztelenséggel beszélt el, megemlítjük a következőt. Egy gazdag öreg asszonynak értésére adta, miszerint olly büvös itallal bír, mellynek segélyével képee őt megifjítani. Kísérlettel végett egy felbérlet s öreggá átalakított leányt vezetett hozzá; s lefektetvén és megítatván azt a büvözzel, mint tizennyolcz éves üde leányt mutatta be neki. A vén asszony ekkor kincseket ígért neki hasonló eredményért; s ő ágyba fektetvén azt, hatalmas álomitalt adott be neki, melylyel álmot hozván reá, kedve szerint megrakodott a rászedett öreg aranyából és drága köveiből. A lopott kincset, beszéli tovább, egy megbizott szolgának adta át, kit e czélból az ajtónál állított fel, meghagyván neki, hogy menjen egy, Párizstól nem messzire eső vendéglőbe s ott várjon reá, míg ő ötven Lajosaranyat vitt a bűnrészes szabad személyhez. Ez tehát megkapta jutalmát; de Casanova nem találta többé szolgáját, minélfogva egy krajczár nélkül maradt; s így durván rászedetett, miután ő hosszas alakoskodással szedetett rá másokat.

gyanánt adta ki, és sok mindenfélét irt olasz és francia nyelven, hasonlókép hívőkre talált Keleten, Németországban, Német-Alföldön, s roppant összegeket csikart ki az udvaroktól és holland kereskedőktől; mignem adósságok és csalások miatt elfogatván Amsterdamban, hová azért ment, hogy állítólagos szolgálataiért egy milliót követeljen, az akasztófát öngyilkossággal kerülte ki (1786).

Több illy kalandert hozhatunk még fol, ha hallgatással mellőzük is Theodor királyt. Említettük már a sváb Mesmert, ki akkor érkezett Párizsba, midőn a kíváncsiságnak nem nyújtottak többé tápot sem az aluszékony közügyek, sem a molinisták és jansenisták lecsilapított vitái. A fölfedezések hozzá szoktatták az embereket nem tartani semmit lehetetlennek, s a mindentudási dűh azt eredményezte, hogy a vegyész a csodaszerek árulójával, a természettudós a varázslóval zavartatott össze. Kik tehát előbb vonakodtak hinni a villanyos tüneményekben, miután meggyőzettek azok valódiságáról, a csalók bármily tulzását igazság gyanánt fogadták. Kik nevettek a Saint-Médard-féle vonaglókon, hitelt adtak Mesmernek, ki tökéletes villany-gépekké alakította át az embereket, s állítá, mikép az egyik túlságos villanya a másikba menvén át nem csak egészséget hanem tudományt is szül. Orvosok úgy mint bölcsezsékek, La Fayette úgy mint Bergasse, a hatalmas parlamentair D' Eprémesnil nem különben mint a derék természettudós Jussieu hittek e dolgokban; s az Akademia ellentétes ítéletei sem döntötték meg ama hitet; a király húsz ezer lirányi évjáradékot ajánlatott fel neki, s egy aláírás, melly részére a meggyógyultak között köröztetett, háromszáz negyvenezer lirát jövedelmezett.

Cagliostro.

A nyeglék és tudósok mindezen mestorségeit igen jól előnyére tudta fordítani Cagliostro gróf (1743—95). Mondják, hogy igazi nevén valami Giuseppe Balsamo lett volna, Palermoból, ki csalásait azzal kezdette, hogy egy ékszerárustól hatvan obon aranyat csikart ki, rejtett kincs fölfedezésével kecsegtetvén azt. Igen utazottnak adta ki magát, s csakugyan sok helyütt megfordult, mi közben folytonosan változtatta nevét, s vegyészki készítményekkel, csalással, játékkal, neje áruba bocsátásával igyekezett vagyonna szert tenni. Megalapította az egyptomi szabad kőművesek társulatát, nagy kophtajukká kiáltván ki magát s csak olyanokat vévén fel, kik már valamely páholyhoz tartoztak. Strassburgban

diadallal fogadtatott (1780), mire méltónak is mutatta magát jótékonyossági tényszerűségeivel. Fizetés nélkül gyógyította a betegeket, nyájas volt a szegények iránt, s megvetőleg bánt a gazdagokkal, kik tömegesen tódultak hozzá tanácsait kikérni. Aztán Párizsba menvén szerencsét próbálni, a betegek gyógyításán kívül, halottak idézésével is foglalkozott, és pedig oly ügyesen, hogy a természetudós Ramond, ki legkevésbé vala együgyűnek mondható, meggyőződtnék vallotta magát; fényes termeiben a nagy város minden előkelő és tudós egyőnei megfordultak; Puysegur, Mesmer, Mongolfier légbajói, Turgot pénzügyi műveletei mind elvesztették ő mellette érdekességöket; mindenfelé mellszobra vala látható; a szelenczékét és gyűrűket arczképével ékesítették. Neje egy természet-bűvészeti előadás-folyamot helyezvén kilátásba azon esetre, ha harminczhat beavatottat tudna össze hozni, még az nap jelentkeztek annyian, és pedig mindnyájan magas állású hölgyek, kiknek hitet és titoktartást kellett fogadniok, s egyenként száz lajosaranyat letenniök. Végre hitelét veszelve Rómába ment, ajánló levelekkel ellátva a trienti püspök részéről, ki azzal hízeltgett magának, hogy megtérítette őt; s egy ideig óvatosan viselte ott magát; aztán elfogyván pénze, ismét csalásokhoz folyamodott, miknek folytán eretnokségi vád emeltetvén ellene a szent Officiumnál, nejével együtt elfogatott, s hosszas pör után halál-ítéletet kapott, melly örökös fogságra lett átváltoztatva (1789 dec. 27).

A nyak-ék-ügy.

Mielőtt szerencse-csillaga elhomályosult volna, Louis de Rohan, Franciaország nagy-alamizsnásának bizalmába hízeltgett be magát. Ez erkölcstelen és hü ember, ki méltóságokkal és gyalázzattal volt elhalmozva, midőn Bécsben követeskedett, szolgálja személyzetét semmi ollátásban nem részesíté, hanem a helyett a csempészet gyakorlását engedte meg annak, s adósságokba és csel-szövényekbe mártotta magát; de bármennyire meggyalázta nevét, mégis bibornokká mozdított elő, mert hercegi házból való volt. Azt mondotta, nem tudja, hogyan élhet meg egy világi egy millió kétszáz ezer liránál kevesebb évi jövedelemből; egy nagyszerű bukásról hallva, folkiáltott; „Illy nagy veszteségek csak a királynak s a Rohanoknak vannak megegedve.“ Udvarlói és nagyuri büszkeségét bántotta az, hogy soha sem juthatott Maria Antonia kegyeibe, annál inkább, mert első miniszterségi vágyainak akadályát a királynében látta. Most Cagliostro azon igérettel kecsegtette őt, miszerint titkos mesterségek segítségével szenvedélyre fogja

iránta gyűjtani Mária Antoniót; és segédül véve bizonyos La Mothe grófnőt, egy Valois vérből származott szegény, csábitó és romlott nőt, hozzá fogott a fondorlatához.

Böhmer, udvari ékszerész, XV. Lajos által két millió értékű pompás nyak-ék készítésével bízott meg, a gyalázatos Barry asszony részére; de a közben meghalálozván a király, Böhmer azt egy millió hatszáz ezer líráért ajánlotta fel Maria Antoniónak. A király visszajedt a nagy kiadástól, s bátorságot vett magának megtagadni azt; de Maria Antonia nem mondott le a vágyról az ékszer bírása iránt. La Mothe asszony fölkeresvén Rohant, azt mondá, hogy a királyné részéről nagy kegy fejében egy nagy szolgálat-tételre jött őt kérni; vásárolná meg a nyak-éket, mellynek árát aztán a királyné részletenként fogná fizetni: bizonyoságul egy czédulát adott át neki, melly a királyné aláírásával volt ellátva ¹⁾. A főpap hiuságának és bujaságának hízelt a dolog; s egy Oliva nevű szabad személy, termetre Maria Antonióhoz hasonló, béreltetett fel, hogy játssza a királyné szerepét egy éji összejövetel alkalmával a versaillesi ligetben. A nyak-ék megvásároltatván La Mothe asszonyra bízott, hogy adja át a királynénak; de ő Londonba vitte azt és elárusította. Elérkezvén az elő fizetés (400,000) határideje, az ékszerész követelte pénzét; s a bibornok, nem lévén képes eleget tenni a követelésnek, a királynéhoz utasította őt. Illy módon napfényre jönnek mind a fondorlatok, mind a bibornok bűnös reményei; s Lajos ahelyett, hogy leplezné a dolgot, elhagyja magát ragadtatni a harag által, s nyilvánossá teszi a házi botrányt. Rohan épen midőn Nagy-boldogasszony napján misét akart volna mondani, elfogatván, templomi öltönyökben hurczoltatott a Bastilleba; La Mothe asszony szintén le lett tartóztatva, s a pör a parlament elé vitetett.

Lehet képzelni, mennyi mindenféle csacsakaságra adtak okot a társadalomnak e hallatlan botrányok: egy bibornok, ki egy család és egy kéjhölgy között hurczoltatik törvényszék elé; egy királyné titkos fondorlatokba keverve; a király, ki lábbal tapodva a nemesség és papság kiváltságait, maga rázza meg alapjait a trónnak, mellyen már a nélkül is évek óta törték a réseket, ki a község kárörvendő szemeinek családi titkaiba enged bepillantást,

---

¹⁾ Az aláírás így szólt: *Marie-Antoinette de France*, melly czim őt mint osztrákot nem illette.

alkalmat szolgáltat a parlamentnek rázogatni e piszkos ügyet a szabad kifolyást engedni titkon táplált gyűlöletének. Rohan nem utasítván vissza az illetéktelen bíróságot, hat havi botrányos pör után a parlament mind őt, mind Cagliostro-t fölmentette. Mindazáltal a bibornok parancsot kapott a királytól: letenni alamizsnási hivatalát s a Chaise-Dieu apátságba vonulni vissza. A közönség azonban mind őt, mind Cagliostro-t tapsokban részesítette, s ezzel a királynét mélyen sértő azon vélekedésének adott kifejezést, mintha vádlottak a gyűlölt osztráknő cselszövényeinek lettek volna áldozatai. La Mothe grófnő ítélet szerint nyakán kötéllel ünnepélyes bocsánatkérés, vesszőcsapások és megbélyegztetés után egész életére a Salpétrierebe vala zárandó; de sikerülvén neki menekülni, egy emlék-iratot tesz közzé, mellyben csufosan meghurcolja Mária Antonia nevét.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

A forradalom előzményei.

A francia kormány, ép úgy miként Európa egyéb kormányai, a hódításból és hűbérsegből vette eredetét. Egy legyőzött és szolgai állapotra kényszerített nép fölé néhány ur emelkedett, kik egymás között egyenlők és függetlenek voltak, s fegyverrel kezökben magukhoz ragadták a hadügyet, a joghatóságot, a területet. Előadtuk már a hosszas viszontagságokat, mellyek folytán az ingó gazdagság felszabadította magát a birtokosok ama fegyveres elnyomása alól, s megalakultak a községek, mellyekben az iparos és kereskedő ismét visszanyerték az emberi jogokat. De az erő nem egykönnyen teszi le kiváltságait az igazság és ész kezeibe, és sok idő kell arra, hogy a hatalmaskodás és egyenlőtlenség szokásai egy egységes rendhez alkalmazkodjanak, miért is hosszúra nyulott a kiváltság harca a szabadsággal, vagy az erő az igazsággal.

A király.

Ama hűbérurak között azonban akadt egy szerencsésebb, kinek sikerült alávetni a többieket: s utódai lassan lassan egységessé tették a francia területet, s ez egész terület fölött érvényt szereztek az állami hatalomnak, mellyet a király név képviselt. Hosszas időközökben s különböző utakon eszközöltetvén e munka, a kiváltságok, korlátok és jogok számtalan különbségei maradtak fén a

tartományok között: s minden csak szokásokon alapult, a nélkül hogy valaha általános törvény és alkotmány lépett volna életbe.

Egy ravasz s egy pompa-kedvelő királynak erőszak, vagy vakító fény segítségével sikerült az egész egyeduralmat összpontosítani magukban. IV. Henrikkel a monarchia nem csúcsa többé, hanem alapja lett a társadalomnak, miután megszűnt a helyhatóság s udvari nemességgé változott át a harczias nemesség. XIV. Lajos eleintén a hatalmat működtetve hogy rendet csináljon, azután a rendet, hogy megalapítsa az önkényuralmat, felkiálthatott: „Az állam én vagyok.“ Valóban, törvényesen mi sem állott többé a király önkényének útjában, ki szeszelyből háborut viselt, szövetségeket a miniszterek hűsága által sugaltatva kötött, Hollandban felfüggesztette a győzelmeket, hogy meglátogasson egy kedvest.

De ha a köznépek előnyére szolgált, hogy a francia királyok megfosztották hatalmuktól a hűbérurakat, nem vált hasznára, hogy minden hatalmat magukban összpontosítottak. Olyforma eljárás volt ez, mintha egy bíró magának tartaná meg a tolvajtól elvett lopott jószágot, ahelyett hogy visszaadná azt a megkárosítottoknak. Elkülönítetvén a nemességtől és papságtól, s XIV. Lajos után nem képviselvén többé a nép érdekeit, az egyeduralom minden törekvését önmagának szilárdítására irányozta, szolgálkat vásárolt de nem voltak barátai, s egész erejét pénz, katonák és hatalom szerzésére fordította.

A közigazgatásnak folytonos törekvése vala mindinkább önkényessé lenni, s megfosztani az urakat az adó-megszavazás és kivetés jogától, még a választó tartományokban is. Legfőbb mesterséggé növén ki magát a pénzügy, erőteljes rendszabályokra volt szükség, hogy biztosítsanak az adójövedelmek; s ugyanazért féktelen hatalommal felruházott bérlőknek adattak ki. Minden személyi biztonságot megsemmisítettek a királyi levelek (lettres de cachet), mellyek erejénél fogva Voltaire a Bastillebe került, Maurepas huszonöt évig élt számkivételben, s egész életére kalitkába záratott egy, Pompadour ellen irányzott epigramm gyanított szerzője. E fog-levelek kitöltetlenül forogtak, s bármilly féltékeny férj vagy szerencsés vetélytárs ellen megvásároltathattak; ki általok sujtatott, nem követelhetett felvilágosítást, egyedüli okul a király akarata adatván, ki a legtöbb esetben mit sem tudott a dolgról.

As udvar.

A király olly fénynyel vétetett körül, melly kellett, hogy em-

bernél többnek tüntesse őt fel saját szemében. Udvari személyzetét egy nagy-alamizsnás, egy nagy-kamarás, egy nagy-ruhatárnok, egy fő-szertartásmester, egy fő-lovász-mester, egy fő-vadászmester képezték, legaiább négyszáz alárendelt hivatalnokkal; a királyné s a hercegek udvari személyzete sem sokkal volt kisebb. Ropant évpénzek jártak egynemely különcz hivatalok után; millyen volt például a peccenyeforgatók sürgölőjeé (hôteur des rotis) és egy másiké, kinek mindenhová bort kellett a király után hordoznia, (coureur des vins): vásárolt méltóságok, melyeket ugyanazért tiszteletben kellett tartani, vagy nagy áron visszaváltani. XIV. Lajos botlásai személyeével egyenlő tiszteletben tartattak, s a kortársak bünrészesekké tették azoknak magukat helyeslésekkel; Sevigné asszony a király kihágásairól beszélve soha egy kárhoztató szót sem hallat; szerelmei a színpadon hősi alakok alatt mutattattak be, és pedig nem csak Moliére hanem Racine által is; tisztelték azt, mit resteltek volna utánozni, s Lajos nem vélt gyalázatot követni el a nemzeten az által, hogy korca fiainak trónképesekké nyilvánítását "kivánta. Úgy látszott, mintha a korona pirulás-képtelenné tette volna az arcot; minélfogva Saint-Simon azt mondá, hogy a király „mintegy istenült a kereszténység közepett.“ A királyi ágyasokat költők énekelték, bölcsészek hizelegtek nekik, marquis-k vették őket nőül. Azon hír, mintha XV. Lajos magát vérfürdőkkel ifjította, s a végből Párizsban gyermekek raboltattak volna, hitelre talált és fölkelést okozott; s nem is birt az semmi valószínűtlenséggel, miután a királynak minden szabad volt.

A papság.

A királyok mindenhatóságukat a papság fölé is kiterjesztették, melly előbb teremteni szokta volt őket. Ennek élén tizen-nyolcz érsek és száztizenhat püspök állott, kik őt milliónyi bevallott jövedelemmel rendelkeztek, melly összeg talán alig tette felét a valódinak. XVI. Lajos a lelkészek illetékét hétszáz lirára, a helyettesekét felényire emelte; a főpapok között, kik többnyire születésökre való tekintetből s botrányos pártfogások utján nyerték méltóságukat, ritkán találkoztak már, kik tiszta erkölcsöket, tudományt és szeretetet egyesítettek volna magukban. Némellyek az udvar gyönyöreit keresték; a tudománykedvelők rajongásba estek; sokan apátságok czimeit viselték és javadalmakat élveztek anélkül, hogy egyháziak lettek volna, s a czimeket és javadalmakat nem szennytelen és szabad kezek osztogatták.

Sok mindenfélét irtak össze ama piperkőcz és illatos abbék-ról, kik a magas társaságok s a hölgyek kabinétjainak szükséges ékítményeül szolgáltak, s pásztor-költeményeket, dalműveket, tré-fás verseket irtak, hajlandók kitenni magukat és állásukat a nyalka ifju urak gúnyainak. De a szerzetes rendekbe is behatolt a romlottság; sok kolostorban kimentek szokásból az éji imák, a breviariumnak karban mondása, a böjttölés, s ezek helyett ünnepe-lyeket rendeztek, lakmároztak, hangversenyeket tartottak; a pá-risi kapucinusok között botrányos villongások törtek ki; az olly igen érdemes Maurinus-atyák, kebelökben fölmerült egyenetlensé-gek folytán megszüntették a hasznos munkálkodásokat; a Saint-germain des prési kolostorból huszonnyolcz benczés folyamodást in-tézett a királyhoz, kérve őt: engedné meg nekik levetni rendöltö-nyeiket, melly nevetségessé teszi őket, s mentetnének fel a böjttölés és az éji kar-ima kötelezettsége alól, melly, mondák, hasznosabb munkáktól vonja el őket ¹⁾.

A világi papság hajlama: nemzetiesíteni magát, főleg Fran-ctiaországban nyilvánult, hol a gallikán egyház szabad-sága inak neve alatt jogot követelt magának mindenben a ki-rálynak engedelmeskedni anélkül, hogy a pápa akadályt gördít-hetne eléje. Ez által meg lön csonkítva a papság ama hatalma, melly a középkorban annak a catholicismussal szoros összekötte-téséből származott: és nem volt képes kellő befolyást kifejteti mindamellert, hogy egyikét képezte az állam három randének és sok első rangú hivatal egyháziakkal töltetett be.

A jansenisták és jezsuiták viszálya egyike a világra nézve nem új, de azért mindig igen érdekes tünetményeknek. Nagyban finomodván a társas élet, nem látszottak többé azzal megegyeztethe-tőknek a vallás szigorú követelése, miért is a jezsuiták a század mozgalmához akarták alkalmazni az Egyház szabályait. Egyné-melly szigorkodók megbotránykoztak ezen, s fölemelték szavukat az engedékenység ellen, melly hogy megőrizze a tévedő lelkiis-meretének érzékenységét, s megóvja azt a kétségbeesés által elő-idéztetni szokott bűnben való elmerüléstől, némi mentséget ohajtott ré-szére találni. Sajátságos, hogy a legromlottabbak a szigoru párt mellé ál-lottak az engedékeny ellen, s a múltat védelmezték a jövővel szemben, káromolva azokat, kik hozzáférhetőbbekké tették a gyóntatószékeket,

¹⁾ Igen nevezetes a papságnak 1780-iki gyűlése, mind a rendetlen-ségek napfényrehozatala, mind az azok ellen ajánlott gyógykezerek tekintetéből.

mellyekhez ők nem közelitettek; s gúnyosan helytelenítve az isteni tökélynek az emberi gyengeséggel összehangba hozatala iránt tett kísérletet. Illy módon a rendes emberi erőket fölülmuló eszményi tisztaságban állíttatván a kereszténység szem elé, a legtöbben elérhetlenné nyilvánították azt, s az erkölcstelenség növekedett, midőn nem kellett küzdenie a vallásos érzelmek ellen.

E jansenista czivódás, melly fondorlatok és erőszak által támogatva illetlen nyilvánossággal vitetett, még alább szállította a papság tekintélyét. Mialatt a kül veszély növekedett, a katolikus papság két táborra oszlott, mellyek két párt dühével gyűlöltek és rágalmazták egymást. Mintha nem lett volna még elég a gonosz szellemü iratok özöne, divatba jöttek az angol eredetü torzképek is, melly többé kevésbé elmés rajzok czélzatainak kitalálása, vagy a torzítások alkalmazása tápot nyujtott az elmeélnék és rossz akaratnak. A trágár Dubois bibornoki kalapra tett szert, mert a parlamenttel erőszakosan elfogadtatta az Unigenitus bullát; mig Beaumont érsek mindazokat eltávolította a kórodából, kik orthodox hitvallást nem tettek le (1752), s De l'Épée abbenak megtiltatott gyóntatni ama szerencsétleneket, kiket ő tett keresztényekké és emberekké. A hitetlenek jó alkalmat nyertek ócsárolni a legszöntebb dolgokat, s rámutatni káros következményeire annak, mit ők habonának neveztek.

A nemesség.

A kisebb nemések magukhoz ragadták a nagynemesek hatalmának egy részét, mig nem I. Ferencz és II. Henrik csábitásokkal s a polgár-háboruk által jogosult gyanánt feltüntetett erőszakkal udvaronczókká, a királyok, azok kegyencei és kedveseinek szolgálivá tették őket. E rendszer aztán Richelieu és XIV. Lajos alatt teljes bevégeztséghez jutott; s a király uj egyéneket emelt nemesi rangra, másoknak pedig czimeket engedélyezett hatalom nélkül; melly eljárás alászállította a régi nemések tekintélyét, irigységet és szakadásokat szült, s valamennyiököt mindinkább annak hatalma alá hajtotta, ki czimeket és hivatalokat osztogatott.

A nemések között végtelen fokozatok léteztek: a kard-nemes megvetőleg tekintett a hivatal-nemesre, mig ez durva magaviséletét vetette amannak szemére; a tartományi nemes szolgáliságról vádolta az udvarit, mialatt irigykedett reá; s az igények gyakori párbajokat és örökös gyűlölségeket okoztak. A hivatal-nemesség végre olly tekintélyre emelkedett, hogy versenyzett a területivel, melly nem képezett többé külön testületet; s a király

által nevezett hercegek és pairek a parlamentben ültek ugyan, de összekeveredve a tisztviselőkkel.

Azonban elvesztve a jogokat, mellyeket a fejedelemmel szemben képviseltek, megtartották a nemesek mindazokat, mellyeknél fogva a népre nehezettek. A mentességeken és kiváltságokon felül, majdnem egyedül ők nyerték el a magas hivatalokat; lemondhattak hivatal-rangjokról, és mégis huzhatták annak jövedelmeit. Fronsac herceg hét éves korában ezredes volt: a tudomány és erény még az Egyházban is hátrálni kényszerült olykor a születési tekintetek előtt, s a bibornoki kalap tudatlanokat és erkölcseteleneket ékesített, kiknek minden érdemök abból állott, hogy hercegek voltak. Még mindig léteztek hűbárségi joghatóságok, hol az igazságszolgáltatás az ur önkényétől függött. A nemesi birtokok mentessége nehezzé s a népre nézve igen sérelmessé tette az adóbehajlást. A nemest állása visszatartotta a nyereszkeskedő üzletektől, mignem a Law-féle pénzüveletekben sokan részt vettek mint valami játékban: némeltyek terhes hivatalokat is viseltek minden haszon és remény nélkül, csupán ama testületi szellemmel fogva, melly annyi jót szül a mennyi rosztat. De a semmirekellők büntetlenül lehettek azok, kijátszhatták a hitelezőket, fogleveleket eszközölhettek magán ellenségeik ellen, visszaéléseket követhettek el; s gavallérságnak tekintetett nagy adósságokat csinálni, kedveseket tartani, s fitogtatni fogataikat a tánczosnők ajtója előtt, szabadságot engedve a hitestársnak ugyanazt tenni.

Olykor megtörtént, hogy egyik másik bukott nemes leereszkedve valamelly bérlő leányát vette nőül; mit ők földesik trágyszásának neveztek: s a meggazdagodott adóbérlő örült, ha lakomáit a kiéhezett nemesek szájaival népszerűekké tette. De ha a szerelem vagy érdek annyira vitte néha a nemeseket, hogy plebejus rokonságokba keveredtek, a gögös megkülönböztetések korlátai azért nem hullottak le. Még az aristokratikus körökben szivesen látott tudós és szellemdus egyéneknek is készen kellett lenniök a megaláztatásokra; a szenvedett sérelmekért nem követelhettek fegyveres elégtételt, s Voltaire egy kihívására szolgál általi megbotoztatás volt a válasz ¹⁾.

---

¹⁾ XV. Lajos rendeletében a párbajok ellen (1679) szemtelenül nyilvánul a megvetés a nem nemes osztályok irányában: „D'autant qu'il se trouve des gens de naissance ignoble et qui n'ont jamais porté les armes, qui sont assez insolents pour appeler les gentilshommes, lesquels refusant de leur faire raison

A szabadság és egyenlőségi eszmék, mellyeket a főuri ifiak a bölcsészekből merítettek, hajlandókká tette őket lerázni a kötelekeket magukról, anélkül hogy el akarták volna veszteni azok előnyeit. Angliából bámulattal tértek vissza az ottani alkotmány iránt, bíralgatták saját hazájuk visszaéléseit, s a kényelmetlen öltözetet fesztelenebbel váltották fel; de ugyanakkor az angol intézmények tápot szolgáltatottak az ő aristokratikus hajlamaiknak, s az ottani mintájára egy pair-kamráról álmodoztak.

Parlament.

Az események nem tették lehetővé Franciaországra nézve, hogy az alkotmányozó hatalmakat egyetlen testületben összpontosította s megszerezte volna magának a nemzeti képviselőlet általát vagy varázsát. A német népeknek, miként láttuk, természetökben feküdt összehívni a hódító nemzet főnökeit, hogy értekezzenek a köz-érdekekről; a legyőzöttek nem valának képviselve ama gyűléseken, ha csak nem a meenyiben a püspökök panaszokat emeltek ott olykor az urak zsarnoki nyomása ellen. A fajkülönbség megszűnt föltétlen lenni a harmadik uralkodó ház alatt, az osztályok és rendek különbségével cseréltetvén az fel: mindazáltal az ősi nemesek, kik s z a b a d vagy b á r ó czimet viseltek, összehivattak olykor, de minden szabályszerűség nélkül, a királyok által az ugynevezett törvény-ülésekbe vagy parlamentekbe. Ott ültek ők, eleintén minden más megkülönböztetés nélkül azon kívül, melly a hűbéri czimekből eredett; aztán Lajos, a Gyermekek, tizenkét nagyobb hűbérnököt választott, kik, pairs néven, a király született tanácsosai gyanánt tekintettek. Ezek, ép ugy miként a többiek, üléssel bírtak a parlamentekben, mellyek csupán bárókból és püspökökből állottak, mig nem a XIII. század végén tanácsosi minőségben törvénytudók is tagjaivá lettek azoknak, mig

---

à cause de la différence des conditions, ces mêmes personnes suscitent contre ceux qu'ils ont appelé d'autres gentilshommes, d'ou il s'ensuit quelquefois des meurtres d'autant plus détestables qu'il proviennent d'une cause abjecte; nous voulons et ordonnons qu'en tel cas d'appel et combat, principalement s'ils sont suivis de quelque grande blessure ou de mort, lesdits ignobles ou routuriers qui seront atteints ou convaincus d'avoir causé et promu semblables désordres, soient sans rémission pendus et étranglés, tous leurs biens meubles et immeubles confisqués; et quant aux gentilshommes, qui se seraient ainsi battus pour des sujets et contre des personnes indignes, nous voulons qu'ils souffrent les mêmes peines que nous avons ordonné contre les seconds." Art. 16. — Milly büszkeség!

ellenben a püspökök megszűntek ott helyet foglalni, kivéve azokat, kik székeik jogánál fogva franciaországi pairek voltak. A parlament megtartotta a kiváltságot, mellynél fogva beiktatta a kiadványokat és királyi rendeleteket: de sz. Lajos megváltoztatta annak lényegét midőn a birói jelleget a politikai fölé emelte.

E magas hűbéri törvényszék ugyanis közvetve lemondott azon jogról, hogy együttesen a néppel részt vegyen a törvény hozásában, mióta értelmezőjévé lett ennek az által, hogy birói karrá alakította át magát. A pairek, a korona ezen született tanácsosai, s a törvénytudók, annak bizalmi tanácsosai között hogyan juthatott volna hely az ingó nép-képviseletnek, még midőn be is állott már a kényszerűség annak életbe szolítására?

Országgyűlés.

Nem lehetvén tehát a parlament egy olly törvényhozó testület, mellyben a nemzet valamennyi képviselői összpontosíthattak volna, komolyabb esetekben országos gyűlést kellett tartani, mellybe a király a nemeseken és papságon kívül a községi emberek, azaz az ingó gazdagság képviselőit is összehívta, kik aztán harmadik rendnek neveztettek, s kegyeltettek a király által, mert pénzt szolgáltathattak neki csapatok szerzésére, mellyek fölmentették őt a bárók segélyéhez való folyamodás kényszerűsége alól. A rendek első izben Szép-Fülöp alatt hivattak össze (1302); s lassan lassan a parlament helyét foglalták el a fontosab politikai kérdésekben, s különösen az új adók behozatalát érdeklőkben. S souverain hatalmuk csak is az adókra szorítkozott. Ollykor megtörtént ugyan, hogy közepette a főuri belviszályoknak s az idegen betörésnek a rendek erőszakosan magukhoz ragadták az ország kormányát; megtörtént, hogy néha a kimerülés perczeiben, mellyek egy zsarnok kivételes kormányára szoktak következni, az emberek jobbnak találták a középszerűek uralmát, vagy a politikai szabadság merész játékait; de alig állott a béke helyre, a közvélemény ismét csupán a segélyek megszavazására s a nemzeti nagy érdekeknek a királylyal egyetértve gondozására utasította a három rendet. A határok és formák azonban nem voltak kellőleg megállapítva, s a legfőbb törvényszékek s az országos rendek kölcsönös jogigényei összezavarták az eszméket és tényeket. A rendek összehívásának ideje sem volt meghatározva; 1302 után csak huszonkétszer tartott országgyűlés: az 1484-iki állandóságot és időszaki összehívást követelt, de nem nyerte meg, s a rendek utóljára 1614-ben hivattak egybe, a mikor is a harmadik rend olly

alárendelt állást foglalt el, hogy midőn testvériségről ejtett volna néhány szót, a nemesek ezt sértés gyanánt vették (XVI. könyv. 9. lap.)

A szerencsétlenségek közepette, melyek az országot XIV. Lajos kormányának végén érték, ennek ellenségei azt mondták, nem lehetséges ő vele tartós békét kötni, míg korlátlan király marad, s a békének az országos rendek által jóváhagyatását hozzák javaslatba: de Lajos teljességgel nem mutatott kedvet azok összehívásához, s a külföldi röpiratokra, melyek a rendek hatalma és működése visszaállításának szükséges voltát bizonyították, szint olyakkal válaszoltatott, melyek a rendi gyűléseket az országnak meg nem felelő idegen utánzás gyanánt tüntették fel; „mert (s ebben szokása ellenére őszinte volt és igazat mondott) majdnem minden magán jólét a királyi hatalom szilárdsága által föltételeztetik; ehhez vannak kötve a fizetések, a roppant kölcsönök, az évpénzek, az életjáradékok hátralékai; miért is ha a királyi hatalom megingattatik, az összes más javak három negyednél nagyobb részben veszélynek vannak kitéve.“

A kormányzás alatt is sürgettetett a rendek összehívása, hogy határoznának az örökösödés fölött, azon esetre, ha a király gyermekségében halna el; de a kormányzó meg tudta azt akadályozni. A Law-bank által okozott zűrzavar közepett azonban ő maga is jónak látta összehívni a rendeket: de Dubois abbé, kitől ez iránt tanácsot kért, azt válaszolta, a francia királyok nem ok nélkül kerülték ki az országgyűléseket: „a király semmi alattvalók nélkül; s bár a monarcha feje az alattvalóknak, mindazáltal a gondolat, hogy a mi és a mivel csak bir, mindazt tőlük birja, a nép-képviselők fényes megjelenése, az engedély beszélni a király előtt s panaszokat terjeszteni eléje, a monarchára nézve megalázó látszattal birnak, mit egy nagy királynak mindig kerülnie kell... Ne feledjük, hogy egy királynak legnagyobb szerencsétlensége, ha nem számíthat a katona vak engedelmességére... Ah, tartsa ön távol Franciaországtól a veszélyes tervet, mely angol népet akar csinálni a francziákból.“ A kormányzó hallgatott reá, s inkább választotta a bukást.

Mi XV. Lajost illeti, azoknak, kik az országos rendek összehívását sürgették nála, válaszul adá: „Ha testvérem volna, s illy véleményt nyilvánítana előttem, feláldoznám őt a monarchia életérdekének.“

A rendek tehát nem voltak valami szabályos és állandó in-

tézmény, hanem perczeni ellenállás vagy boszú eszköze, mely semmiféle jog- vagy szabadság-érzelmet nem sugallott, s a királyok, kik eleintén érdekből összehívták azokat, később gyanuból megszüntették. Megszakítottván összehívásuk, növekedett a párizsi parlament politikai hatalma. E testület, mely jogtudós polgárokból állott, a király részére korlátlan hatalmat, a nemzetnek közjogot teremtett, s egy következmény nélküli alakiságon kezdve, milyen a királyi rendeletek beiktatása vala, végre az államügyek intézése körül is befolyásos szerephez jutott. A magas törvényszék XII. Lajos alatt közvetítő hatalom kezdett lenni a trón és nemzet közt; s lassan lassan tekintélyét valódivá sikerült átváltoztatnia. VII. Károly tartományi parlamentekké bontotta fel az általánost: némely tartományok, Franciaország királyának vetvén alá magukat, megtartották saját jogait, s parlamentjeik ugyanazt tették, mit a párizsi: tehát a mely helyek előbb hűbéri központok voltak, most ott mindenütt egy egy magas királyi magistratus találtott. Minden parlamentnek joga volt nem csak eléjük vitt magán ügyeket és érdekeket döntőleg elintézni, hanem a jövő esetekre nézve is határozatokat hozni, tehát törvényhozást gyakorolni.

A párizsi parlament a leghatalmasabb bírósági intézménynyé nőtte ki magát, mely valaha létezett. Közel a királyhoz, tanácsokat kérhetett attól s szolgálhatott annak ollyanokkal; s lassan lassan a pairek törvényszéke azonosult e testülettel, mellynek ők született tanácsosaiul tekintették magukat. Azon föltevésből indulva ki, mintha a nagy hűbérnökök törvényszékének lett volna helyettesítője, a parlament mindinkább fokozta igényeit, s a felterjesztéseket és beiktatási módosításokat nem akarta a francia hercegség érdekeire szoritkozatni, hanem az egész ország ügyével kívánt foglalkozni. A királynak tetszett a dolog, mert könnyebben elfogadtathatta határozatait a parlament, mintsem a rendek által; a nemzet pedig, mely örökösen viharosnak látta az országgyűlést a három rend egyenetlenkedései folytán, előszeretettel viseltetett ez állandó testület iránt, mely ellensúlyozná a királyt. S valóban ellensúlyozta azt, tágitva kiváltságainak körét annyira hogy alkotmányozó hatalommá vált, s az országos rendek távollétében tanácskozó gyülekezet jellegét vette fel, s támogatva a közvélemény által, mely benne a király fékét látta, hatalmat tulajdonított magának elfogadni a törvényeket s megszavazni az adót. Sem a törvények, sem az adó nem tekintettek tehát elfogadottnak, valámig a parlament által be nem iktattattak.

A testületi szellem s a tudomány veszélyesekké tették a parlamenteket, mellyek a legszerencsétlenebbül választott pénzügyi kisegítő eszközök egyikének következtében függetlenek lettek. Nagy szükség esetén ugyanis a királyok áruba bocsátották a hivatalokat (XV. Könyv. 716. lap); visszatérvén a szükség, új hivatalokat teremtettek, új vásárt csaptak. E vásárolt hivatalok családi örökséggé váltak, s a közigazgatási és törvénykezési tisztségek atyáról fiura szállottak. E fonákságnak az lett eredménye, hogy a tisztviselő, elmozdíthatatlannak érezvén magát, neki bátorodott szembe szállani annak zsarnoki önkényeivel, kinek nem kellett köszönnie hivatalos állását. Innét a parlamentek folytonossága, mellyekben a király személyesítői alantabb foglaltak helyet mint a tisztviselők, s csak térdre ereszkedve szólhattak.

Pedig hát a parlament jogai csupán a beiktatni (registrare) szó kétas értelmezésén alapultak; vita tárgya lévén, vajjon magával hordja-e az a jogot fölterjesztéseket tenni, s következképp ellenzéket képezni. Ktartással, s majd a nemesekre támaszkodva a királylyal szemben, majd a királyra a nemesek ellen, magához ragadta a legfontosabb vitásügyek eldöntését; ifju vagy gyenge királyok alatt szükségessé tette saját közbelépését; s XIV. Lajos halálával, ki által féken tartatott, ismét fölemelte fejét, s majdnem kevés-uralmivá (oligarchia) tette a kormányt. De bár a Rogens visszaadta a parlamentnek szólásszabadságát, a királynak mindig hatalmában állott röviden banni el fölterjesztéseivel, trónparancs alakjában menesztvén hozzá rendeleteit.

De hogy melly pontig mehettek a parlamentek törvényesen az ellenállásban? s meddig mehettek a királyok azok fékezésében, anélkül, hogy zsarnokságot követtek volna el? ezt semmiféle törvény meg nem határozta; előző példák igazolták az állam-csinyeket XIV. Lajos lovagostorral kezében oszlatta fel a parlamentet; XV. Lajos alatt gyakoriak voltak a trónparancsok; egy egész parlament számkivetésbe küldetett; egy szép napon (1771) Maupeou valamennyit megsemmisítette; s jól mondotta valaki, hogy a parlament erős volt gyenge király alatt, gyenge erős király alatt.

Azon igen kedvezőtlen helyzetbe jutott tehát a hatalom, hogy kénytelen volt küzdeni az erő ellen, melly neki támaszul szolgál, vagy pedig szabálytalan póteszközökhöz kellett nyulnia, mellyek rendesen inkább botrányosak mint hatásosak, s igen sérelmes visszaélésekre vezetnek, millyenek az itéletek megsemmisítése, rendkívüli törvényesékek felállítása, királyi fog-levellek kibocsá-

tása. Egyébiránt bármennyire hatalmasak lettek is a Liga és a Fronde alatt, a parlamentek soha sem mentek annyira, hogy megtagadták volna az adót a királytól, mi az angol parlament erejét képezi.

A parlament sem birt tehát semmiféle alkotmányos alappal. A régi nemesek méltóságuk alattinak tartották a tisztviselők oldalán foglalni ott helyet, nem feledve, mikép ezek gyakran támogatták a királyt kiváltságaik csonkításában: a fondorlatok, mellyekbe a Fronde alatt keveredett, veszélyeseknek tünteték azt fel a békére nézve; a papság ellenséges érületűnek ismerte maga irányában; s ha, ellenállva ennek és Rómának, a parlament népszerűsége telt szert, mint a nemzeti kiváltságok védelmezője, más részt az is tudva volt, hogy katolikus püspökök által kibocsátott több pásztor-levelet égettetett meg tíz év alatt, mint istentelen könyvet egész fenállása óta; 1762-ben máglyára ítélte „Emile“ t, de 1738-ban eltiltotta paulai sz. Vincze tiszteletét; tudva volt, mikép hatalmát mindenre kiterjeszteni törekvő viszketegségből hajdan lefoglaltatta az első nyomdákat, s 1566-ban eltiltotta a dárdany (antimonium) használatát; 1652-ben ellenezte Krisztus követésének kinyomatását más mint Kempis Tamás neve alatt; 1624-ben halálbüntetéssel fenyegette azokat, kik Aristoteles négy elemével ellenkező tant hirdetnének. Aztán a bölcsészek tudták, hogy ellenzője az ujtásoknak, s visszaemlékeztek, mikép XV. Lajosnak új szigorú rendszabályokat sugallt a protestansok ellen, s hogy tőle származtak a halálítéletek, mellyek Calast és Rochette ministert sújtották. Végre a kor eszméinek sehogy sem felelt meg a törvényhatóság illetén patriciatussá változtatása, nem a testület, melly politikai és birói lévén egyszersmind, hogy fentartassa jogait, visszaéléseit és előitéleteit, megakasztotta a törvénykezés menetét.

Aztán ott volt a jansenista háború, mellyben mindkét fél sajnálatraméltó tulságokra ragadtatta magát; s e viszály, s talán még inkább a másik, a jezsuiták elnyomatása körül, mellyben a parlament határozottan túllépte a törvényszék határait, s olly kérdésben döntött, melly nem tartozott eléje, nagyban kifejlesztették az ügyvédek szellemét, hozzászoktatván őket az általános kérdések tárgyalásához: ugyanazért, miután megszerezték már a fegyvereket, kedvet éreztek magukban használni is azokat.

A parlamentek tehát nem voltak összhangban a királylyal, sem a nemességgel, még csak a néppel sem, melly a reá nézve

gyűlöletes kiváltságok védfalait látta bennök; habár más részt becsülte azokat mint ellenzékét a hatalomnak, melyet megvetett. Hogy erőre tegyenek szert, szorosán összetartottak egymás között, az országos parlament osztályainak nevezvén magukat; de a király ép akkor hirdette ki, mikép koronáját egyedül Istentől bírja, s hogy senkivel sem osztja meg a törvényhozói hatalmat; s a gyáva lelkesedés sokakat tapsra ragadott. E szerint a papság, a parlament és király sohasem működtek egyetértőleg; magatartásukat az idők szerint változtatták, s annál fogva megnyújtották lét-tartamukat; de mindig ellenkezve egymással, anélkül hogy valaha egyensúlyba jöttek, vagy tényleg egyik a másik fölé emelkedett volna.

A nép.

Mindezek alatt ott görnyedt a nép, kizárva minden helyből az államban. A terhes és, a mi még rosszabb, igazságtalanul kivetett adók mind súlyosabban neheztedek a népre (791 lap), s főleg a vidéken, hol a királyi adókhoz a föld összes jövedelme után fizetendő egyházi tized s a hűbéri követelések járultak. A szolgáltnak két neme létezett: a függeteg szolga (cerf de tenance) nem rendelkezhetett magával, sem javaival az úr engedélye nélkül; de ha a zsarnokságot megúnta, tova költözhetett hátrahagyva javait. A személy-szolga ellenben jószágát odahagyva sem szabadult fel, s az úr visszakövetelhetette és kénye szerint megbüntethette. Illy szolgaság, igaz, hogy csak kevés kerületben divatozott; de az alkotmányozó gyülekezetnek oka volt borzadni, midőn előadatni hallá a lealacsonyító kötelezettségeket, mellyek sok parasztra neheztedek. Aztán főleg ez embertelenül feláldozott osztályból szedettek az ujonczok. Életének tizenhatodik évétől negyvenig minden nem nemes (plebeus) évi sorshuzásra volt kötelezve; de a városok lakói olly kiváltságoknak örvendettek, mellyek e kötelezettséget egyedül a parasztokra háritották, kiket még csak az előléptetés reménye sem táplálhatott, mert a tiszti rangok az önkéntesen beállott nemeseeknek és gazdagoknak voltak fentartva.

Colbert pártfogolta a kereskedelmet, de olly módon, hogy kedvezett a társulatoknak, mellyek elvégre is kiváltságot testületek; s nem csak fel nem oszlattattak a czéhek, miként azt az országos rendek már 1614-ben sürgették, hanem inkább valamennyi kereskedőre és kézművesre kiterjesztettek. Senki sem folytathatott tehát egyéb mesterséget mint azt, mellyben az ujoncz-éveket kiállotta; s egész életében más munkások részére dolgozott, ha nem

volt pénze megvásárolni a mester-fokozatot. Szigorú szabályzatok határozták meg a kézművek minőségét, alakját, színét, s következőképp napirenden voltak a motozások, elkobzások, a lefoglalt tárgyak szétrombolása, megégetése. Illy módon az intézmény, melly a testvérülés előmozdítására szolgált a közép-korban, önzéssé és iszonyú zsarnoksággá fajult, melly a nép nagy részét kizárta abból, mi jogát és dicsőségét képezi, a munkából; pénzen vásároltatta meg a mesterség gyakorlásának jogát; óvástételekkel fölény-igényekkel zavarta a békét, vesztegette az időt; s illetékességi czivódásokat támasztott ugyanazon mesterség fokozatai, lakatosok és kovácsok, asztalosok és ácsok, könyvkereskedők és ó-árúsok, szabók és zseb-kereskedők, cipészek és foltozók között.

Igaz, hogy a bajok régi keletűek voltak; s azonkívül hogy beléjök törődtek az emberek, a gyakorlatban mindig enyhítették a szabályzati szigor. A testületek, bármennyire megkötötték is az egyedet, mindig a függetlenséget képviselték; dicsőség volt elsőnek lenni a társulatban, hordozni a czéhek zászlóját¹⁾; s az a jó oldaluk is megvolt ezeknek, hogy felszólamlásokat szegeztek, némi akadályt gördítettek a hatalmaskodások elé, mellyek annál inkább érezhetők lettek, minél nagyobb kiterjedést és lendületet vett a kereskedelem.

A művészetek, a kereskedelem, a fényűzés, mialatt szegényítik a nagy birtokosokat, gazdagítják az ipar embereit, a vagyonosság egyenlősítése által közelebb viszik egymáshoz az osztályokat, s a nép felszabadul a hódítás ama sérelmes és hosszantartó következményei alól, mellyeket az idő megszilárdít, de nem igazol. Hahogy a vidéken a köznép még mindig személyes szolgálatokra volt kötelezve s izzadságának gyümölcsét, csak a szorosán vett szükséges részt tarthatva meg abból, urának kellett átadnia, a városokban a kereskedelem nagyobb szabadságot és szabadabb eszméket hozott létre.

---

¹⁾ Midőn a királynő szülése alkalmából ingyen színi előadás rendeztetett, a szénégetők a király, a balárusnők a királyné páholyában állhattak. Midőn Mária Antonia a koronaörököszt szülte, az összes czéhek Versaillesba vonultak, mesterségök jelvényeivel ellátva; a kéményseprők aranyozott kéményt vittek, mellyből a közöttök legkisebb termetű kukucsált ki; a gyaloghintó-hordárok aranyból készült kólyát, mellyben egy dajka ült az ő kis dauphinjával; a cipészek egy pár cipőt, az újszülött részére; a szabók a koronaörökös ezredének picziny egyenruháját; a mészárosok kövér ökröt vezettek; még a sirások is megjelentek jelvényeikkel.

A Reformatio idején Franciaországban is tulsulyra törekedett jutni a nemesség; de a nép kezét fogott a papsággal, hogy megakadályozza azt az összes javaknak és minden hatalomnak magához ragadásában. A calvinismus, melly ott elterjedt és tartotta magát, ébresztette a demokratikus eszméket, mellyek annak legyőzete után is életben maradtak. Észrevették ezt a királyok, s miután felhasználták volna a népet, hogy a nemesek fölé kerekedjenek, aztán annak megalázására törekedtek: személyes kitüntetésekkel hizelegtek vezéreinek; hivatal-nemességet hoztak be, hogy a tudósokat elszakítsák a néptől; akadályozták az összefüveteleket, szétdarabolták a közigazgatást. Illy módon a hatalom semmiségben hitte tarthatni a népet; de azalatt a királyok magok kisebbitették a távolságot a két osztály között; eleintén a tudomány, aztán a kereskedelem eszközöket szolgáltattak a legyőzöttöknek, hogy beléphessenek a győzők osztályába, jóllehet mindig csak kivételes uton, s a megkülönböztetés akkor is fenmaradt, miután az már minden értelmét elvesztette. A gazdagság erejével tehát az értelmiségé párosult; a közvélemény hatályosabban kezdett nyilvánulni; pénzügyi, vallási, joghatósági kérdések az államügyeket érdeklő elmélkedésre s az emberek egyenlőségének elismerésére hívták fel a szellemeket.

A XI. Lajos halála után összehivott rendi gyűlésen bámu latosan szabadelvű beszédek tartattak. La Roche, a burgundi nemesek követe, így szólott: „A nép az ország lakosainak összesége; az országos rendek a közakarát letéteményesei; nálok nélkül nincs semmi szent, semmi szilárd; valamelly tény csupán azok szentesítése által nyer törvény-erőt. Az uralom hivatal, nem örökség; a királyok kezdetben a souverain nép által teremtettek; ki a hatalmat erőszak utján vagy bárnikép a nép belegyezése nélkül birja, másnak jogát bitorolja. Az állam a nép tulajdona; a souverainség nem illeti a fejedelmeket, kik csak a népért vannak; a fejedelem kiskoruságának vagy képtelenségének esetén, a közügy ismét a népre száll, melly mint sajátját veszi azt vissza.“

Akkoriban a nép még nem törődött illy dolgokkal, de az idők haladtak. Nagyszerű mozgalmat keltett az angol forradalom, melly első lépett fel nyilvánosan; és sokan annyira elvakítottak általa, hogy az abból kiemelkedett alkotmányt minta gyanánt tekintették. De Anglia, bár többször leverte a királyokat, ingattalanul megőrizte alapját, t. i. az örökösödési aristokracziát, s így nem kellett politikát változtatnia; akár katolikus, akár reformatus,

a kormány mindig türelmetlen volt; mindig szent az elsőszülöttség s a helyettesítések törvényessége; mindig szolgál a nép, s egyedüli képviselők a földbirtokosok.

Ellenben a francia nemesség bukásához közelgett a romlottság útján, mialatt a népies erő mindinkább növekedett a becses jogokért folytatott küzdelemben. XIV. Lajos utolsó éveinek szerencsétlenségei megtörték a varázst, mely a királyi felséget környezte. A kormányzóság úgy fitogtatta a vétek hiúságát, miként más időben az erény büszkeségét mutogatták volna. Lehetett-e tisztességes embernek undorral nem fordulnia el XV. Lajostól? Kitortek akkor az előd által előkészített bajok; angol, genfi, holland eszmék támadták meg a francia nemzetiséget; a menekültek indulatos bírálatokkal boszúlták meg magukat, a nemesek a monarchia ellen szónokoltak, a papság elvesztette a hitet; a nemzeti történet gúny tárgyává lett, szabadságnak látszott a régi intézmények kárhoztatása, a hazai szokások vaekalaposságnak, a nemesek és hatalmasok zsarnokoknak, a vallás előítéletnek neveztettek.

Mindazáltal a nemesség megátalkodva még mindig nem csupán intézménynek, nem csupán társadalmi tényezőnek, hanem fensőbb fajnak tartja magát: a gőg tehát ingerli a gyűlölséget¹⁾; alacsony származású és gondolkozó népség a dolgok új rendét sürgeti, mellyben az érdem ne akadályoztassék az emelkedés útján; s Marmontel, a köfaragó, D'Alembert és La Harpe, korcsszülöttek, Rousseau és Beaumarchais, órácsok, Diderot, a fegyvergyártó, szállnak sikra grófok és marquis-k ellen. A nép tehát nem alázatosan kényeret vagy a hűbérurak ellen biztonságot kereső kevés parasztból vagy kevés községből állott többé, hanem a nagyobb szám volt, mellyet művészek, iparosok, tudósok, apró birtokosok képeztek. Szükségök lévén a rendre és nyugalomra, kezdetben engedelmesen viselték magukat; a királyok azt hitték, örökké így fog ez tartani, s elszenderedtek, eleintén a dicsőségben, aztán a kéjelmégekben. Azonban a nép-emberek időközben tudományra, gazdagságra tettek szert; a szó hatalmával uralkodtak a művészeti és ipar-testületekben; a hadseregben az altisztekre, a papságban a vidéki lelkészekre, az országban a proletárookra, a

---

1) Morellet (*Mém.* I. 263) beszéli, mikép az orleansi herczeg monceauxi parkjában egy csapóhid volt, mellyen a ki át akart menni, a vízbe esett; s az urak jó mulatságnak találták az emberek illyetén fürösztését.

közvéleményben a divatos írókra támaszkodtak: s mindezek folytán megszállatva a félig meddig tudás mohó vágyától, mindennapi társalgásaikba is tudományos eszméket akartak vegyíteni.

Komoly szellemek, megundorodva a század kezdetén divott kedvtöltésektől és fajtalan könnyelműségtől, s nem türhetvén a párizsi élet komor és szennyos nyugalmát, ellenzékeskedve a közügy fölötti elmélkedésre, s a kormány tényeinek bírálgatására adták magukat; a tudományos társulatok fennen hangoztatták a visszaéléseket, a parlamentek bevallották azokat; némelyeket Anglia jóléte képviselői rendszerének bámulatára ragadott, mások a társadalmi szerződés s a nép souverainéja fölött éleselműsködtek. Most már nem merült fel kérdés, melly általánossá nem vált volna. Az eszmék eredetét érdeklő kérdésből kiindulva mindent az érzékelésből vezetnek le, ugyanazért mindent az érzékelésre visznek vissza, s ennél fogva a vétség az egyezmények szüleménye, az önzés a társadalmi tudományok mérve, a gyönyör az erkölcs célja lészen. Egy bank felfogatja az ország gazdasági rendszerét. Fényűzésről van szó? azzal együtt a hűbérségnek és szerzetes életnek is hadat üzennek; a földművelés vagy az ipar felsőbbbségéről merül fel kérdés? körébe az erkölcsök, a kormány, az isteni tisztelet, a történet és törvényhozás is bevonatnak: a kereskedelem ügye forogván szőnyegén, azzal együttesen a vámok, a kiváltságok, mentességek, a közigazgatás és igazságszolgáltatás is vita tárgyává tétetnek: egy gunyvers a süllyedt erkölcsökre és a királyi romlottságra a társadalom elleni gyalázó irattá növi ki magát; s mert nem látják szükségeseeknek az állandó hadseregeket, a nagy államadósságot, az udvari fényűzést, azt akarják elhítenni, mikép az ember természeti állapota a vadon élet.

Igen csalódik, ki azt hiszi, hogy a bölcsészek szeretik a népet, hogy annak erkölcsi és politikai ujjászületését ohajtják, s hogy szabadelvűek ezen szónak mostani értelmében. Voltaire előtt szentnek látszik hőse, mert „hódítás- és születési jognál fogva uralkodik,“ a nagy vád, mellyet a jezsuiták ellen emeltek, abból állott, hogy ők a fejedelem tekintélyét a nemzetek jogainak rendelték alá; s a társadalmi szerződés összes védői csak azért ostek e tévedésbe, mert a társadalmat összezavarták a kormánynyal, melly felfogás mindenhatóvá tette emezt ¹⁾. Aztán a bölcselkedők

---

¹⁾ Valóban Rousseau a polgár életét is a fejedelem rendelkezésére bocsátja: *Quand le prince lui dit: Il est expedient a l'Etat que tu meurs, — il doit*

által hirdetett tanoknak a művelt emberek között kellett maradniok, s nem leszállaniok azokhoz, kiket ők söpredéknek (canaille) neveztek ¹⁾. Ugyan kinek volna szándékában (kiált fel Voltaire) vesződni a csizmafoltzókkal és parasztokkal? ²⁾. Tehát ők az erős ama szabadságát akarták, mely feláldozása a gyengének; s Turgot nem habozott elfogadni az önzés legkegyetlenebb formuláját: „Mindenki magáért, mindenki magától.“ Aztán valamennyi ujításaik levegőben építettek és tisztán elméletiek valának; s midőn az emberek, kik irataikkal igazgatják a közvéleményt, megvetik az emberi nem által szerzett tapasztalati okosságot, s azt akarják, hogy minden az ő koruktól vegye kezdetét, az eredmény rendszeren az szokott lenni, hogy megszükül látkörüik, roszul ítélnék a távoli dolgokról, megvakittatnak a közel álló tárgyak által, s nem ismerve a multat eltévesztik a jövő utját.

Midőn az állam nélkülözötte a törvényeket, a fegyverek a

mourir. (Ha a fejedelem azt mondja neki: az államra nézve hasznos, hogy te meghalj, — meg kell halnia).

1) Voltaire így ír Diderothoz: *Quelque part que vous preniez, je vous recommande l'infame. Il faut la détruire chez les honnêtes gens, et la laisser à la canaille grande ou petite, pour laquelle elle est faite.* (Bármire határozza ön magát, ajánlom figyelmébe a gyalázatot. Ki kell azt irtani a tisztességes emberek közül, s a nagy vagy kis söpredékre hagyni, mellynek részére készült) *Euvr.* tom. LX. pag. 403. sept. 25. 1762. S Épinay asszonyhoz: *Ma chère philosophe, je vous recommande l'infame: il faut lui fermer la porte des honnêtes gens, et la laisser dans la rue, ou elle est fort bien.* (Kedves bölcsészüöm, ajánlom önnek a gyalázatot: el kell előle zárni a tisztességes emberek ajtaját, s az utcáú hagyni, hol igen jól helyén van). 69. köt. 20. lap. sept. 20. 1760. *Nous ne nous soucions pas que nos lecteurs et nos manoeuvres soient éclairés.* (Mi nem törődünk vele, hogy olvasóink és munkásaink felvilágosíttassanak.) 60. köt. 355 lap. Fridrik porosz király a gyalázatos eltiprására buzdít: *Je ne dis pas chez la canaille, qui n'est pas digne d'être éclairée, et à laquelle tous les jougs sont propres: je dis chez . . . ceux qui veulent penser.* (Nem mondom a söpredéknél, mely nem méltó rá, hogy felvilágosíttassék, s mellynek minden iga jó; hanem igen is azoknál . . . kik gondolkodni akarnak.) Levél 1767. jan. 5-ről. S lásd az általunk e könyv VIII-dik fejezetéhez mellékelt jegyzetekben idézett szövegeket.

2) Voltaire így irt Argentalloz: „C'est, á mon grés, le plus grand service que l'on puisse rendre au genre humain de séparer le sot peuple des honnêtes gens pour jamais . . . On ne saurait souffrir l'absurde insolence de ceux qui vous disent, — Je veux que vous pensiez comme votre tailleur et comme votre blanchisseuse.“ (Véleményem szerint, a legnagyobb szolgálat, mit az emberi nemnek tehet valaki, abban áll, ha az ostoba nép öörkre elkülöníttetik a tisztességes emberektől . . . Kiálthatlan azok képtelen otrombasága, kik a mi-félékhez így szólnak: — Akarom, ugy gondolkozzál miként szabód és mosónöd.)

dicsőséget, az udvar a méltóságot, az erkölcsök a szemérmeket, könnyű volt beleszeretni amaz emberek gúnyolódó bölcsészetébe, kik, hasonlítva az abrándjaikból már kijőzanult, s azoktól épazért másokat is megfosztani óhajtó öregekhez, az istentelenséget hirdették, s a királyok irányában szokásba vett szabadossággal beszéltek Istenről, némellyek tagadva, mások megengedve létét, de süketnek és némának tételezván őt fel, végtelen jutalmakkal, nem végtelen büntetésekkel. Mindazáltal a bölcsészetnek megvan azon érdeme, hogy kezdeményező, tiszteletreméltó, szent eszméket kiáltott ki, mellyek nem az övéi, hanem a kereszténységéi voltak, mellyeket azonban a zsarnok királyok és romlott udvaroncok naponként arczul vertek, s mellyeket az Egyház csak a szellemi uralom terén alkalmazott, a nélkül hogy nagyon rajta lett volna azoknak a világban elterjesztésén; s mialatt az Egyház és a nemesek csak állásukat akarták megőrizni, s ugyanazért nem pártolták az értelmi mozgalmat, a bölcsészek merészen és sikerrel támadva léptek fel.

Hadsereg.

A zsarnoknak igazat a szabadság ellenében egy erős hadsereg ad: de Franciaországban ez is hiányzott. Test-, udvari-, tiszttartósági (prévôté) őrségek, könnyű lovások, francia zsandárok, száz schweiczi képezték a király házi csapatait; száz három sorgyalogsági, hatvanhét lovas, hét tüzér ezredből, mérnök-karból és hét század aknászból és munkásból, tizenkét schweizi, három német, három irlandi, egy svéd ezredből állott a hadsereg, élén tizenennyolcz marechallal, száznegyvennél több altábornokkal, ötszázhatvan maréchal de champval, háromszáz gyalog, s körülbelül kétszáz lovassági dandárnokkal. A had-művészetben más nemzetekkel nem tartott egyenlípést Franciaország a haladás utján, mindamellert hogy jeles szakférfiakkal dicsekedhetett, millyenek voltak: a szászországi maréchal: Gribeauval, ki a tüzérségen javított; Folard, Guibert és De Ménil-Durand, kik a hadászat elméleteivel foglalkoztak. Saint-Germain miniszter (1775—77), jó eszmék által vezérelt de durva modoru ember, rohamosan alakította át a hadsereget; elnyomta a kiváltságolt testeket; megváltoztatta az ezredek alakját, rendét, egyenruháját, a gyakorlatot, fegyelmet, az előléptetések fokozatát; be akarta záratni a rokkantak házát; felforgatta a fegyelmet, a németeknél szokásos barombot-büntetések és kardlapozást hozván divatba: miért is csakhamar elbocsáttatott. Ha valaki alhadnagyi ranggal akart a hadseregbe lépni, négy tanuval kellett bizonyítania, hogy nemesileg

élő családból származik; s mert könnyű volt felbérelni a tanukat, később a czimer-hivatal által kiállított nemességi bizonyítékok kívántattak (1781): másik porosz utánzás, melly egy visszaélést más rosszabbal helyettesített, s a nép elől elzárta az utat, mellyen előbb a legtisztességesebben juthatott valaki nemességhez. Következésképp a hadsereg nem a népből került ki többé, s minden közösség és szívélyes viszony megszűnt a tisztek és katonák között. A polgárok pénzen váltották meg magukat a katonai szolgálattól, s hogy szükség esetén ne legyen hiány csapatokban, kényszerűjonczozás útján tartományi ezredeket alakítottak. Egyébiránt az ezredek toborzás által egészítették ki, s így (mondja egy korbelti) nem lévén összeírás és általános törvény, melly minden osztályu családok gyermekeit zászló alá szólitotta volna, legnagyobb részt olly ifjakkból állottak a csapatok, kik zilált viszonyok folytán vagy henyéségből csaptak fel katonának. Semmi kilátásuk nem volt az előléptetésre, igen ritkán történvén, hogy altisztekből tisztek lettek volna, s azon kevesek is csak hosszas szolgálat után jutottak e szerencséhez; minélfogva szerencsetiszteknek nevezettek el. A nemeseknek joguk volt alhadnagyságon kezdeni a katonai szolgálatot. E szokás a hűbérsegből s azon előitéletből eredett, melly a franczia nemesek elől minden egyéb pályát elzárt a katonain, a diplomacziain és a tisztviselőin kívül. A régi szokások ezen maradványa igen nehézzé tette a fegyelem fentartását a tisztek között; mert habár a rangfokozatok hierarchiája elkülönítette is őket, de mint nemesek mindnyájan egyenlőknek tartották magukat. A gyakorlat alkalmával mindenki tisztelte főnökét; de más helyt és más időben nem. Visszatérve a városba vagy az udvarhoz, szükségképpen fordított viszonyban állottak egymáshoz, s egy tartományi nemes ezredesnek hátrálni kellett méltóságokat vagy fényes nevet viselő ifju kapitányai és hadnagyai előtt¹⁾. És aztán a rangfokozatok áruba bocsáttattak, mihez a király beleegyezése kívántatott ugyan, de nem igen volt megtagadható.

Mikor XV. Lajos egy nyilvános ágyassal jelent meg a táborban, csoda-e, ha a tisztek utánozták őt? A szász maréchal egész csapat színészt hordozott magával, s egy szini előadás végzetével színésznök által jelentette a hadseregnek, hogy a következő napon fog vivatni a lawfeldi csata²⁾. Ama század háborui

¹⁾ Segur, *Mémoires*.

²⁾ *Mem. du prince de Monibarey*.

méginkább megfosztották hitelétől a nemességet, merő a katonák hősknek mutatták magukat, míg a tisztek, valamennyien nemesek, mindig vereséget szenvedtek. S midőn a nyilvános jelentésekben magasztalva emlegettetett a kiontott n e m e s v é r, méltán kérdezhették, vajjon a katonáké viz-e hát?

E szerint minden ideiglenes, bizonytalan vala; érezték az ujtás szükségét és fáztak annak eszközlésétől ¹⁾. A tomérdek részleges törvények uralma alatt óriásilag növekedtek a visszaélések; örökös ellenmondás létezett az intézmények és a valóság között; a testi és kéjencz bölcsészet megvetést és gyűlöletet csepegtetett az alsóbb osztályokba szemben a felsőbbekkel, míg a társadalom magasabb rétegeiben gunyt üzött a törvényes vonzalmakból s tréfás hangon beszélt az aljasakról. Egy tüzes, értelmiség tekintetében minden másnál felebb álló, nemes s egyszersmind romlott nemzet nem tisztelhetett többé ama királyokat, kik megsértették a nemzeti érzületet gyengeségeikkel, a közerkölcsiséget féktelenségekkel, s kik még mindig a régiek akartak maradni, daczára annak, hogy megszűntek szükségesek lenni az egységre nézve s a vállalatok dicsősége sem árasztott többé fényt reájok; megvetette a nemeseket, mert most már csak a rendetlenségben látta őket nagyoknak, s mert tudta, hogy a grófban talán a lovász sarját tisztelé, s a szolgában talán egy nagy ur csemetéjét botozá. Az Egyházhoz, mely hatalom-nyirbáltan, megromolva, szolgálai állapotban sinlődött, hasztalan folyamodott volna segélyért a magára hagyott köz-öntudat.

Végre egy jó király foglalja el a trónt, üdvözlötetve a feléje

---

¹⁾ Hogy Franciaország nem birt alkotmánynyal, kimutatta Lally-Tolendal egy igen mérsékelt beszédben, melyet 1789 június 15-én a nemesség kamrájában tartott: „Önöknek (mondá) nincs törvényök, mely megállapítaná, mikép az országos rendek kiegészítő részét képezik a souverainségnek . . . Nincs törvényök, mely kötelezővé tenné azoknak időszakonként egybehívását . . . Nincs törvényök, mely védené önk biztonságát és egyedi szabadságát az önkény ellenében . . . Nincs törvényök, mely kimondaná a sajtó-szabadságot . . . Nincs törvényök, mely önk beleegyezésétől tenné függökké az adókat . . . Nincs törvényök, mely felelőségre kötelezné a végrehajtó hatalom ministereit . . . Nincs egy általános, tételes, írott törvényök, nincs egy nemzeti s egyszersmind királyi diplomájuk, nincs egy nagy alkotmánylevelök, mely kiszabott és változhatlan rendnek szolgálna alapúl, melyből mindenki megtanulhatná, mit kell áldoznia szabadságából és tulajdonából, hogy megőrizze a többit, mely biztosítana minden jogot, meghatározná minden hatalmat.“

forduló remények által: de ime képtelennek mutatja magát ¹⁾, s míg a francia nemzet minden más nemzet előtt jár, az ő kormánya leghátul ballag. Az 1771-iki államesiny után minden társalgás alkotmány, alap-törvények, hivatalok elárusíthatlansága körül forog, főleg a nők között. Látva a demokratikus eszmék e terjedését, a hatalomnak csatlakoznia kellett volna azokhoz, s új erőt merítenie belőlök. Ellenkezőleg ismét életre akarták szólítani a kiváltságokat; a megelőző romlott kormány levette a hivatal-aristokracziát, s egy atyaihoz méltónak látszik annak visszaállítása; a születésnek visszaadatnak előnyei, annak részére tartatnak fen a hivatalok, annak a katonai rangfokokozatok; ellentétbe helyeztetvén a törvények a szokásokkal, izgattatik egy osztálynak feltékenysége, s növekednek a másíknak igényei; a nemességet ismét elfogja a szédelgés, melly által megvakítva nem vala észreveendő lábai előtt az örvényt; a nép-emberek ellenséges hatalmat látnak a trónban, s egyszersmind érzik, hogy rajtok áll fentartani vagy megdönteni azt.

A gondolkozókkal kezét fogtak a kereskedők. Franciaország, mellyet XIV. Lajos hódítová és katonáivá tett, most a békében első hatalmi rangra törekedett; s minthogy egyéb nemzetek magatartása nem engedte azt meg többé neki, ingadozó maradt. Akadályozva ez állapot által foglalkozásának nem tehette fő tárgyává a kereskedelmet, miként Anglia; s utánozva ama, különben gyűlölt országot, kereskedelmi tekintetben is másod fokra szállott alá, s illy módon mind a gyáripari, mind a földművelési rendszert megbuktatta. Holland és Anglia jóléte a szabadságnak tulajdoníttatott; a gyarmatokban szenvedett veszteségekért a politikát okolták ²⁾.

A kereskedők, szigoru, önző, mérlegelő becsületesség utján haladva, szemmel kísérték a kényuralom bámulatosan könnyelmű gazdálkodását, s kérdék: a társadalmi ügynökség ezen feje mi

---

¹⁾ Ennek bizonyítására elég naplóját folhozni, mellynek legfontosabb tárgyát a vadászatok képezik: midőn nem vadászott, a napi bejegyzés a *Rien* (semmi) szóból állott; *Rien van írva* azon napra, mellyen a Bastille bevétetett.

²⁾ Az amerikai francia gyarmatok lakossága akkoriban hetvenöt ezer fehérből, tizenegyzár színesből, és négyszáz nyolczvankilencz ezer rabszolgából állott; 1786-87-88-ban évenkint harmincz ezer néger vitetett be. Az ázsiai gyarmatok úgyszólván csak ügynökségek voltak: de kereskedelmök egy társaság kiváltságát képezte; a senegaliakban szintén egy kiváltságolt társulat üzérkedett.

jogon gazdagodhatik mások elszegényítésével? miért pazarol udvaroncokra? miért veszi ki a nemeseket és papokat a közterhek alól? miért lehessen neki gyakran bukni, s mindig adósságokkal terhelni magát? Angliában illy számadásra vonó kérdések rendes kamarák által intéztettek egy felelős ministeriumhoz: itt a király azt mondotta: — „Az állam én vagyok“ minél fogva csupán reá lehetett hárítani a bajok okát. Az egyesülés megadandotta az ellenállási erőt, mit az alkotmány nem adott ¹⁾.

Közvélemények.

A királyi tekintély tehát egyfelől az érdekek, másfelől az eszmék támadásának volt kitéve; s a közvélemény, nélkülözvén a törvényes szerveket, majd lázadásokban, majd a parlamentekben, majd a helyhatóságok, majd a papság útján nyilvánult; a dalok s méginkább a hírlapok erőteljes kifejezést adtak a dolgok jelen rendével való elégtelenségnek s az ujítások utáni vágyanak. Megtámadtatik a király isteni joga; buvárlat tárgya lesz a történelem; titkos nyomdák majd észszerű, majd a hatalom által elfojtott panasz tulzó színezetét magukon viselő iratokat terjesztenek. Lauraguais a normannokhoz intézett Nyilatkozatában már illy szöveget adott a nemzet ajkára: „E föltételek mellett király lesz ön, s én hive leszek; ha nem, bírójává leszek önnek.“ A papság kérdé az ő intelmeiben: „Honnan e különös és nyugtalan vizsgálódás, mellyet mindenki megenged magának a kormány tényei, jogai és korlátai körül?“ S Malesherbes az ő akadémiai székfoglaló beszédében: „Egy, semmiféle tekintélynek alá nem vetett s minden tekintély által tisztelt törvényszék ala-

¹⁾ Hogy a polgárok milly jól összetartottak a nemesek visszaéléseivel szemközt, kitűnik egy 1770-iki adomából. A grenoblei színházban egy este a híres Barnave szülői elfoglalták az egyetlen páholyt, melly még üresen állott. De ez Tonnerre grófnak, a tartomány kormányzójának egy teremtménye számára vala fentartva; miért is elűször a szinigazgató, aztán az örségi tiszt, végre négy katona által helyök elhagyására szólíttatnak fel. Ők ellenállnak, mig nem magától a kormányzótól érkezik határozott parancs. Ekkor Barnave úr a civódásra figyelmessé lett földszinti közönséghez fordulva felkiált: „Én a kormányzó rendeletéből távozem.“ Nem kellett több, valamennyi polgár oda hagyta a színházat. Barnave házában népes társaság gyűlt össze, s táncz és vacsora rögtönzöttetik, mellyben a város színe java részt veszen; s a polgárok meg nem jelentek többé az előadásoknál, valamig teljes elégtételt nem kaptak. Lásd *Béranger, Notice historique sur Barnave*, Párizs 1843.

Illyenmő ártatlan és egyhangu tüntetések inkább megfélemlitik a hatalmaskodókat mint a költők minden átkozódásai.

kult, melly mindenkinek képességeit mérlegeli s dönt érdeme fölötte; s egy olly században, mellyben a sajtó útján minden polgár szólhat a nemzethez, azok, kiket a természet képesekké tett oktatni és megindítani az embereket, ugyanazok a szétszórt sokaság középett, mik Róma és Athene szónokai valának az egybegyűlt nép között.⁴

A szemlélődés nem marad tétlen a francia fölkben; s a forradalmi mozgalom, melly gyakorlati volt Angliában, bölcsészeti Németországban, itt az irodalmárookra hagyatott, kik mig a század elején védelmet kerestek, most mint védők hivattak segélyül; s kik látszólagos könnyedséggel s a kérdéseket rosszul ismerők szokott zavartalanságával tantétilag megállapított néhány rendszeres tagadást hirdettek.

Daczára az udvar vakító fényének XIV. Lajos alatt, már La Fontaine, La Bruyère, Pascal, Molière¹⁾, maga Boileau²⁾ is, harcra keltek a két aristokraczia ellen, és számos új eszmét hirtettek el a sokaság között. Az egyenlőségi tanok, mellyeket Fenelon titokban adott elő a trónörökösnek, most már a nép között forogtak, vádolva a törvényes igazságtalanságokat. Saint-Simon gunyiratai lerántották az aranyos lepelt a palota ocsmányosságairól, törpítve mutatták be a nagy királyt, s még inkább alászállították az őt környezett haszontalan, vétkekben elmerült, csuszómászó nemességet. A Tartuffe az áljámborságra szórja guny-nyilait, de lehetetlen ezeknek az igazit is nem érinteniök, valamig fel nem találtatik a mód biztosítani azt a kétszintűség vádjá s a rossz hiszem rágalmi ellenében; miért is a parlament akadályozni akarta annak előadatását, de a király másképp rendelkezett.

Beaumarchais.

Ellenkező történt most a párizsi Beaumarchaisval (1732—99). Voltaire folytatója, s miként ő, a jó ügynek önző eszmék által vezérelt barátja, akkor tűnt fel, midőn a bölcsészeti tanok már közönségesekké váltak, s személyesen alkalmazva mintegy közmondásiakká tette azokat. Párizsba menvén, hogy megismertessen egy általa feltalált új óra-rúgót, vám-ügyekkel kezdett foglalkozni s „azon órákban, mellyeket mások vadászatnak, ivásnak, játéknak szentelnek“ ő amilyen-ollyan vigjátékokat irt. Az udvarhoz

1) Lásd a szegény jelenetét *Don Juanban*.

2) Lásd levelét a *Nemesség fölött*.

jutva zenére tanítja XV. Lajos leányait, ki szereti őt „mert megmondja neki az igazat,“ s szenvedti ott a megaláztatásokat, melyeket akkoriban ki nem kerülhettek a felkapott népemberek. Egy nemes Versaillesban egész udvari diszben találván őt, megszólítja: „Ugyan Beaumarchais ur, az órárn rossz jár, nézze meg, kérem.“ „Szívesen; de vigyázzon ön, mert én nem sokat értek hozzá.“ Ez sürgölvén, a másik kezébe veszi az órát, s a földre ejti. „Nem megmondottam, hogy kevés ügyességgel bírok.“ Egy pörbe bonyolódván Goetzmantól, a Maupeou-parlament tanácsosától, száz lajos-arany s egy drága óra árán kihallgatást és támogatási ígéretet nyer. Elveszvéen az ügy, visszaadtnak neki az ajándékok, de ő azt állítja, hogy tizenöt lajos-arannyal többet adott; a tanácsos rágalmi perbe fogja őt; Beaumarchais e pört a közönség elé viszi igen élénk Emlékirataiban, melly mű szem elől téveszti ugyan az illemt, de igen vonzó vegyülete a gunynak, a drámai és regényes jeleneteknek, s mellyben józan felfogással párosult mesteri gonoszsággal hurczolja meg az új parlamenteket.

Ő nem birt valami nagy elmével, de a megelőzők minden támadó fegyverével fel volt övezve; a nép szülötte, s annak hű gyermeke még miután nagy úr lett is, bíról hívta fel a népet; mint író népies, pajzán, gunyolódó, hajlékony, gonosz, s legkivált türelmes, miként a nép. S egy más dolgot is fölfedezett, kitalálta a nevet, melly e legyőzött és elnyomott fajra reá illik, s felkiált: „Én polgár vagyok, nem udvaronc, nem abbé, nem nemes, nem pénz-ember, nem kegyenc, semmi abból, mit hatalomnak neveznek. Polgár vagyok.“ Új dolog és új szó Franciaországban, mellyek rendeltetése vala növekedni, és csakugyan növekedtek. Királyokat küzdeni a királyokkal, parlamenteket ellenszegülésben a királyok igazságszolgáltatásával, jezsuitákat és jansenistákat tantételek és bullák fegyvereivel harczolni egymás ellen látott a világ; de azt még nem látta, hogy egyetlen, vád alá helyezett, ösökre, családra nem támaszkodó, mi több, semmiféle védelemben nem részesülő ember fölemelje fejét, nagygyá legyen, te-gezve beszéljen a parlamenttel, s ne engedje magát, népfü léttére, eltapodtatni egy tanácsos lábai által! s miért? mert ő polgár.

Iratainak mindenki fontosságot tulajdonít, némelylek hogy felforgassák a Maupeou parlamentet, mások hogy vádul használják azokat a vakmerő ellen, valamennyien, hogy hallják e szónokot,

ki sem jogász sem pap nem vala. Voltaire, ki négyszer olvasta át Emlékiratait, azt mondá: „Nincs ennél gyönyörködtetőbb vigjáték, nincs jobban megírott történet, nincs jobb világításba helyezett kényes ügy. Soha sem láttam valami különösebbet, erősebbet merészebbet, komikusabbat, érdekesebbet, az ellenfelekre nézve megalázóbbat: valódi szilaj bohóc, ki egy egész örjáratot lever.“ A közönség, melly gyűlölte a parlamenteket, mert erőszakosan és államcsíny útján hozattak be, égig emeli Beaumarchaist mint egy üldözött polgárt; a parlamentek elbuknak, s a forradalmi szellem növekszik.

Egyébiránt Beaumarchais nem volt jobb kortársainál; házaságtörés, két nejének meggyilkolása, sikkasztás hozattak fel ellene a törvényszék előtt. Mit sem tesz! a nép nem ügyelt az ő erkölcsiségére, hanem saját szenvedélyeire, mellyeknek ő hízelt. S még inkább hízelt azoknak egy új támadásban az arisztokracia és a papság ellen. Ugyanis mialatt tisztán nyereszkesedési vágyból egy hajót indít utnak fegyverekkel a fölkelő amerikaiak részére, Beaumarchais a Figaro című vigjátékot írja meg (1775), mellyben új eszméktől lázasan személyes hadat üzen a nemeseknek és papoknak. Művészetet ne keressünk benne; hosszadalmas az és kicsapongó, telve zür-zavarral és rossz izléssel: de tápot nyújtott az akkori szenvedélyeknek, s a földszinti közönség ítélő-széke elé hurcolta ama nemeseket és abbékat, kik ellen annyi mindenfélét fecsegték; tekintve a rajzok nagy mennyiségét s a merészséget azok színezésében, valódi encyklopaedikus vigjáték az, mellyben cynismussal, kecsesel és rossz izléssel kezelve a gunyort, s könnyedén tudva szólni a mesét s érteljes és gyönyörködtető helyzeteket hozni ki belőle, támadást intéz az erkölcsiség, a törvényhozás, a vallás, a politika, a metaphysika ellen; s leplezetlenül kérdi, vajjon, hogy annyi előnyököt élvezzenek, mit tettek egyebet a nemesek, mint hogy fáradságot vettek maguknak szülni? S Figaro valódi személyesítése a nép szorencsés küzdelmének az arisztokracia, az inasának az ur ellenében.

XVI. Lajos, megbotránkozva, esküvel erősítette, hogy nem fogja megengedni annak előadását; Beaumarchais megesküdött, hogy „elő fog az adatni, hamindjárt a Notre-Dame templom kellő közepén is“: s a kardok királya fölött győzött a közvélemény királya. A nemesek maguk sürgették amaz ellenök intézett harci nyilatkozat szinrehozatalát; minél fogva a visszaélések, mellyek szellőztetésétől a sajtó eltiltatott, most maró gunyorral tulózva s

az eleven előadás által kiszínezve lettek bemutatva a színpadon, s leplezetlenül állítottak szem elé a törvénytelenések, melyeket elnyomni az udvar még nem hitte magát képesnek.

A nép tömegesen tódul a színházba; de hatvannégyszeri ismétlés után Beaumarchais elfogatván a szabados erkölcsű ifjak fegyházába zaratik: izetlen büntetése a diadalmaszkodó vétségnek. Nem sokkal aztán ama dráma Trianonban adatott elő, a mikor is Mária Antonia Rosina, a jövő X. Károly pedig Figaro szerepét játszották.

Hasonló tehetetlenséggel igyekezett a kormány ellenszegülni a veszélyes könyvek betörésének. A censura akadályozhatta valamely munka kinyomatását, de nem azt, hogy be ne hozassanak a külföldiek. Már pedig Angliában semmi korlát nem állott az írók útjában; Poroszországban szabadon meg lehetett támadni a vallást s a többi kormányok rendszerét¹⁾; Hollandban szabad volt az oktatás; s ha valakinek gondolata támadt, mellynek nyilvánítása veszélylyel járt volna, ha bántó szava volt, mellyet kilőni, ha neve, mellyet titkolni akart, csak a sajtó ama szabad meuhelyét kereste fel, s a hazájokból kizavart francia kalvinisták onnan terjesztették a gyűlöletet üldözőik ellen; Genfben mindehhez még egy köztársasági alkotmány példája is járult. Ollykor megtörtént, hogy valamely könyv hóhér általi elégettetésre vagy szétlépetésre ítéltetett; de e nyilvánosság csiklándozta a kíváncsiságot, s elég volt megtiltani valamely munkát, hogy nagy kapósságnak örvendjen. Igen unalmas könyvek, millyen Holbach Természet-bölcsészete vala, vagy képtelenek, mint Helvetius Esprit-je, olvastattak, csak azért mert el voltak tiltva.

---

¹⁾ Azon felszólamlások alkalmából, mellyeket 1843-ban Poroszország a végből tett, hogy a poroszok „ne legyenek a polgárosult Európa egyetlen népe, melly ne birjon joggal kifejezni saját gondolatait egy főnök engedélye nélkül,” Podewilf grófnak, II. Fridrik belső titkárának, a berlini rendőrigazgatóhoz intézett következő levele tétetett közzé: „Uram! ő Felsége a király kegyesen meghagyta nekem tudatni önnek, miszerint e város hirlapróinak korlátlan szabadság engedendő, hogy az itten történő dolgokról tetszésükre, a censura közbejötté nélkül, mindent irhassanak, mert, miként ő Felsége magát kifejezte, *ez őt mulattatja (!)*; azonban a lapoknak úgy kell ezt tenniük, hogy az idegen követek ne panaszkodhassanak, ha nekik nem tetsző dolgok találtatának bennük. A lapokra nem kell békóbat verni, ha azt akarjuk, hogy érdekesek legyenek. Ez főleg a Berlinre vonatkozó cikkekről értendő, mi a többi hatalmakat illeti, azok irányában *cum grano salis* és nagy körültekintéssel kell eljárni.” Ap. *LeSUR*, *Annuaire*, 1843, 276.

A könyvvizsgálatot a király, a Sorbonne s a parlament gyakorolták; s minthogy elvekben eltértek egymástól, ítéleteik is különbözőleg ütöttek ki. A királyi nyomda közzé teszi Hardouin atya Zsinatait, s a parlament lefoglaltatja; ez túri, s a Sorbonne kárhoztatja Belisart Marmonteltől, kinek minden vétke abból állott, hogy néhány, akkoriban általánosán elterjedt eszmét érintett; a parlament nem akadályozza a mise-könyvet a Szent-szivről szóló misével, a peccsétör pedig elkoboztatja. Hasztalan mondá Malesherbes, miszerint „a tilalmak iránti tisztelet-szerzésnek legjobb eszköze azoknak ritkán alkalmazása“, továbbra is záporként hullottak: Freret a Bastilleba került, mert azt mondotta, hogy a frankok nem voltak külön nemzet, s hogy első főnökeik a római császároktól kapták patriciusi czimöket; az *Esprit des lois*, a *Henriade*, a *Siècle de Louis XIV*, az *Éléments de la philosophie de Newton* általános bámulat tárgyát képezték, mialatt még mindig tilos volt azok bevitele; lépten nyomon könyvkereskedők és nyomdászok íteltettek el, s a társadalom ama határozatokból tanulta meg, melly könyveket kelljen olvasnia. A fensőbb körök bátorították a műveket, mellyek pelengérré állították őket; a parlamentben elítélt könyv szerzője ebédre hivatott meg a nemesek által, s boszúból nyilvánosan hirdette bírának gyengeségeit és vétkeit. Aztán cselszövények és pártfogolások nyerték azt ki, mi megtagadtatott az igazságtól. Józan bírálatot tenni közzé a kormányról vagy bölcs tanácsccsal állani elő, meg nem engedtetett volna, s azalatt romlást okozó férczművek forogtak a közönség kezén; 1757-ben a király halált mondott az olly iratokra, mellyek czélja terjeszteni a vallástalanságot, izgatni a szellemeket, megtámadni a királyi tekintélyt, zavarni a köz-rendet, s egy évvel rá Helvetius közzé tette *Esprit*-jét; az *Encyclopaedia* több ízben eltiltatott, megengedetett, kizáratott, bebocsáttatott. Bizonytalan elvek és ingadozó alkalmazások közepett az udvar, majd fenyegető állást véve, majd édesgetve, s mindig nélkülözve az erőt, üldözi Rousseaut s hizeleg Humenak, ki szintolly merész s még vallástalanabb volt, s bókokat mondat neki az ifju herczegek által; a genfi De Lolmenak az angol alkotmányt tárgyzó művéből az első kötet XVI. Lajosnak volt ajánlva; Malesherbes rendeletet ad ki Diderot iratainak lefoglalása iránt, de előre tudatja vele a dolgot, hogy elrejtthesse papirjait, s ez nem tudván hova dugni, Malesherbes saját házában ad azoknak helyet; ugyan

ő, mint a könyvvizsgáló szék elnöke, rajta van, hogy sajtó alá kerüljön *Emile*, melly kevéssel később megégettetett.

Voltaire végnapjal.

Mig Montesquieu az intézmények okát és társadalmi összhangját fürkészte és lelte fel, Voltaire azok visszaéléseit és fonákosságait leplezte le, s művei a közigazgatás és a pénzügyek fölött lekötötték a közönség figyelmét; később, miután a kor már meggyengítette szellemét, pörökkel foglalkozott, s neve elégséges volt fölkelteni azok iránt a kíváncsiságot. Gex tartományban telepedvén le, napfényre hozza a kincstárnak ottani zsarolásait, és sikerül neki kieszközölni a baj orvoslását; midőn Turgot bukik, ő *Lettre à un Homme* című irattal ad kifejezést irányában táplált tiszteletének; a Calas, La Barre, Sirven, Lally-féle pörök érdeklő vizsgálódásai feltüntették, milly kevéssé voltak képesek ama magas törvényszék elavult formái biztosítani a szabadságot. Ő tehát tapsolt, midőn a parlament, ez egyetlen testület, mellytől félt, megdöntetett azok által, kik félték ő tőle; tapsolt, midőn ledől az egyetlen korlát a trón önkényei ellen. Finom s egyszersmind rajongó szellem, csipős és szabados, gunyolódó és szigorú, tanulmányozta a sokaság lenge és sikamlós izléseit, hogy megnyerje annak tetszését s ingerelje roszakaratu kíváncsiságát; irataiban a nemes ösztönökhöz, a nagylelkű szenvedélyekhez fordul, mialatt az önzés hemuja alá fojtja azokat; ostromozza az igazságtalanságot és álnokságot, s ő maga igaztalan és képmutató; széttöri a gondolat békóit, és saját türelmetlenségével ismét vissza rakja azokat; de bámulatosan alkalmazkodni tud s általános népszerűséggel bíró ember levén, legvalódiabb és szabatos mintájává vált nemzetének, vagy jobban mondva társadalmának, ama választékos és élvezetekkel eltelt társadalomnak, mellyben többé nem az udvar, hanem Tencin, Geoffrin, Delaunay asszonyok voltak a hangadók s kényök kedvök szerint osztották vagy vették el a dicsőséget, emeltek fel vagy buktatták meg a minisztereket, gyártatták a bullákat.

Miután termékeny rögtönzésével felforgatta Franciaországot és a világot, Voltaire, már mint hanyatló agg, ki dicsekedve mondogatá: *J'ai fait plus en mon temps que Luther et Calvin* (Én koromban többet tettem, mint Luther és Calvin), elhatározza magát még egyszer látni dicsteljesen ama Párizsat, mellytől olly sokáig élt távol száműzetésben, hogy egykoru bámulói már utóvilág voltak reá nézve. XVI. Lajos ellenezni akarta e visszatérést; aztán szokás szerint, Maurepas miniszter sürgölé-

sére, szemet hunyt. „Visszatérése ép úgy mint kegyből kiesése a hatalom gyengeségének vala bizonyítéka. A bölcsésszi vélemény annyira uralkodott a szellemeken, olly félelemben tartotta a hatalmat, hogy meg nem engedve eltúrték visszatérését; az udvar vonakodott őt elfogadni, s a város eléje látszott röplüni; megtagadtak tőle egy csekély kegyet, s nem akadályozták őt egy fényes diadal élvezésében . . . .

„Látni kellett volna akkor a köz-ujjongást, a türelmetlen kíváncsiságot, a bámész tömeg zürzavaros tolongását, hogy hallja, szemügyre vegye, vagy legalább megpillanthassa e híres öreget, két század kortársát, ki az egyiknek fényét örökölte, a másíknak dicsőségét képezte; látni kellett volna, hogy fogalmunk legyen egy még élő félisten apotheosisáról. Méltán mondá ő elérzékenyülve a néphez: Azt akarjátok-e hát, hogy boldogságtól haljak meg? Mondhatni, két udvar volt akkor Franciaországban, a királyé Versaillesban, a Voltaireé Párizsban. Az első, hol a jó Lajos szerényen élve minden gondját oda irányozta, hogy megszüntesse a visszaéléseket s boldoggá tegyen egy népet, melly sokkal inkább el volt vakitva a fénytől mintsem becsülni tudta volna az ő szerény erényeit, az első, mondom, egy bölcs békés menhelyének látszott szemben a szállással, hol egész napon át hangzottak az öröm és üdv-rivalgások egy bálványozó roppant tömeg ajkáról, melly tódult, hogy kifejezze hódolatát Európa legnagyobb lángesze iránt. Királyi palotává átváltozott lakásán bölcsészeketől, a legmerészebb és leghirvevesebb íróktól környezve ül ő, s fogadja minden osztály, minden ország kitünőségeinek udvarlását.

„Megkoronáztatása a Théâtre françaisban történt, s lehetetlen festeni a részegültséget, melylyel a hírneves öreg fogadtatott a közönség által, melly tultömté az összes padokat, páholyokat, folyosókat, kijáratokat; egy nemzet elismerése soha nem nyilvánult élénkebb kifejezésekben. Brizard színész babér-koszorut illesztett homlokára, s midőn ő le akarta azt venni, a nép kiáltozott, hogy csak tartsa meg; s igen élénk tetszés-nyilvánítások között ismételtettek összes műveinek czimei, nevei . . . A függöny felvonása után sokáig nem lehetett megkezdeni az előadást, mert a nézők csak Voltaire nézésével, bámulásával, s zajos hódolat-nyilvánításokkal voltak elfoglalva.“ (Segur). A bölcsész nem bírta el amaz öröm-mámort, s kevés nappal rá meghalt 1778. május 30-án; de az általa terjesztett eszmék némcsak el nem haltak

vele, hanem inkább megnyerték ama szentesítést, melyet az idő és a sir szoktak adni.

Ezen szomorú látványa egy genge kormánynak, mely meghajolni kényszerül a felülkerekedő közvélemény előtt, ismétlődött, midőn XVI. Lajos akaratra ellen az amerikai függetlenség védelmére szorítottatott. Franklin, kit az udvar el nem fogadott, tul-tündökölte a királyokat; s az eszmék, mellyek ezektől elfordultak, a patriarchalis természettudós felé hajoltak. A kormány hozzá lévén szokva mindig vontatni hagyni magát, nem bátorkodik az amerikai szövetség mellett nyilatkozni: de La Fayette már hirdeti a kereszties hadjáratot a szabadság nevében, s megy ontani annak zászlója alatt a n e m e s v é r t; az ifjak, jövendő oszlopai a francia aristokraczianak, rohannak, hogy küzdjenek ama kiváltságok lerombolásáért, mellyek hazájokban még mindig ingatatlanul fenállottak, s hogy egyenlőségi elveket és gyűlöletet szivjanak magukba minden királyi, miniszteri, papi önkény ellen. „E szabadság (mondja Segur) a dicsőség minden csábjával felővezve lebeggett szemünk előtt; s míg érett emberek s a bölcsészet hívei e küzdelemben nem láttak egyebet kedvező alkalomnál terjeszteni elveiket, határt szabni az önkényes hatalomnak, s szabadsággal ajándékozni meg Franciaországot, visszaszereztetvén a népekkel bizonyos jogokat, mellyeket elévülhetlenneknek tartottak: mi ifjabbak, könnyelműbbek, hevesebbek, csak azon reményben sorakoztunk a bölcsészet zászlója alá, hogy alkalmunk lesz harczolni, kitüntetni magunkat, s tisztí rangokra emelkedni, szóval, levente létünkre bölcsészeknek mutattuk magunkat. De természetesen az következett be, hogy gyermekiesen harczias kedvből vallván magunkat, a szabadság pártolóinak és bajnokainak, végre is őszinte lelkesedés fogott el bennünket az iránt; s mohón olvasván az írókat, kik akkoriban az új tanokat védelmozték, buzgó tanítványaik lettünk, és ellenfeleik azoknak, kik a régi időt magasztalták, nellynek előítéletei, pedanteriája, és erkölcsi nevetségéseknek tünk fel előttünk.“

Illy eszmékkal tértek vissza Amerikából; s La Fayette, a világ legkevésbébbé határozott embere, amerikai egyenruhában jelent meg az udvarnál, s kardbojtjának lemezén tört korona és jogar fős tűzött szabadságfa díszlett, s hallani lehetett tőle: „Mi köztársaságiak . . . Mi vadak . . . Egy király legalább is hasznavehetlen butor.“

Annál szembeötölőbb lett tehát az ellentét az intézmények-

kel, mellyek makacsúl ragaszkodtak a régi formákhoz. Koronáz-
tatása alkalmával a király még mindig esküvel fogadta, hogy ü-
dőzni fogja a protestansokat, s halállal büntetendi a párbaj-vivó-
kat. Mialatt a francziák Amerikában a demokracziáért küzdöt-
tek, odahaza képtelennek nyilvánított kapitányi rangra, ki ne-
mességét negyediziglen ki nem mutatná, s tisztségre a polgári
származású ember. Midőn Boncerf A hűbéri jogok vissza-
sá g a i czimü munkájában kimutatta, mennyire ellenkeznek azok
az észszel és az igazsággal, nem csak, hanem hogy maguknak az
élvezőknek is érdekökben áll beleegyezni azok megváltásába, s
felhivta a királyt, menne elő példával uradalmaiban, a parlament
tüzre ítélte a könyvet, s Turgot csak nagynehezen tudta szerzöt
megmenteni a börtöntől. A bölcsészek emberszeretete s egyné-
melly zajos pörök napfényre hozák a törvénykezési formák fonák-
ságait, a börtönök iszonyát, a pecsétes levelekkel üzött visszaélé-
seket, s most már nem merülhetett fel vitás ügy, mellyben e hu-
rok újból nem érintettek volna: mindazáltal a parlament soha
sem akart gondoskodni a vádlott jobb biztosításáról. Midőn az-
tán Mirabeau egy könyvet tett közzé a királyi fog-levelek ellen,
mellyek őt is sújtották, s iszonyú színekkel festette a vincennesi
állambörtönököt, Lajos, a jó ember, eltörli s magtárrá alakíttatja
át ezeket: de mi az eredmény? a nép, mellynek megengedetett
látni ama helyiségeket, a helyett hogy dicsérné a király nagylel-
kűségét, alkalmat vesz magának összehasonlításokat tenni, hogy
még iszonyubbaknak képzelje a bastillebelieket.

Zsarnokságról tehát nem lehetett szó, sőt inkább túlságig
ment az engedékenység; távol attól hogy visszautasítottak volna
az új eszmék, a ministeriumba is a bölcsészet teremtményei hi-
vattak meg; csakhogy a fejedelmeknek nem volt erejük fentarta-
ni őket, és szembeszállani az előítéletekkel. Érezvén a foglal-
kozás, mozgás, erély szükségét, gyakorolni vágyva a képességeket
hányatva a határozatlan nyugtalanság által, mellyet az érez, li
roszúl van s nem tudja miként segítsen baján, ujitási lázba esték
a szellemeik. Géppé tétetvén az ember, azon tökélyt akarták neki
megadni, mellyre egy gép képes, s azon határozottsággal, mellyel
az anyagra szokás hatni. Illy módon a philantropia orvosolt egy-
némelly bajokat; de a nép nem alamizsnát, hanem igazságot alart.
S a rombolás-vágy mindenfelé nyilvánulni kezdett; egyapi
életű de hatalmas föllelkesüléseiben Franciaország elméleket
röpített világgá, mellyek túlzók voltak, mert sem meg nem itat-

tak, sem alkalmazást nem nyertek, de mellyek hizelegtek s egész Európában visszhangra találtak.

Európa.

Mert e bajok s az orvosszerek nem egyedül Franciaország-ra szorítottak : s miként a megelőző században XIV. Lajos és udvara szabályozták a világot, úgy ebben Franciaország és az ő véleményei voltak a hangadók ; s mintegy hogy annál nyilvánvalóbb legyen a vélemény túlsúlya, amaz országot akkoriban egy gyenge király kormányozta, míg köröskörül erőteljes királyok uralkodtak. A most már általánossá vált nyelvnek s az irmodor vonzó könnyedségének tulajdonítandó, hogy az encyclopaedisták eszméi mindenfelé elterjedtek ; mindenütt utánhangoztatták véleményeiket, hogy megnyerjék kegyöket ; az emberek egyenlősége, a nép-fenség, az egyezményeknél előbb és felebbvaló minden jognak tagadása, a papok haszontalansága mind megannyi sark-elvekké lettek ; s az irodalmi és bölcsészeti harcz előkészítette a politikait.

Nem kevés befolyással volt annak előidézésére a zárkódás, mellyet ama kor önző politikája folytán az igaz eszméi szenvedtek. A westphali béke Európát egy ideiglenes jog alapján rendezte újra, melly szerint a királyok országaik hűbér-urainak nyilvánították magukat, de felebbvaló nélkül ; mint társadalmi tant állították fel az uralkodó-házak állandóságát, s mint diplomaciai törvényt az egyensúlyt. Egy ideig a politika hagyományos elvekre, hazai szokásokra, szóval, erkölcsi alapokra támaszkodott, még akkor is, miután már megvetette a vallásiakat ; de a XVIII. században ember-üzletté vált az ; megvonta a tiszteletet a véleményektől, az érdeket állította a jog helyébe, a népek jólétét áldozatul dobta az uralkodó házak nagyravágyásának ; az anyagi erőn kívül nem ismert egyéb szabályt, egyedüli czélul a terület-nagyobbitást tüzte kikerekítések ürügye alatt, s e végre kizárólagos eszközül a pénzt és fegyvereket tekintette ; ki több alattvaló fölött uralkodott vagy erősebb hadsereggel rendelkezett, fensőbbnek tartotta magát. Nagy eszme, magasztos czél soha sem mutatkozik ama század politikai mozgalmában ; szövetségek köttetnek vagy bontatnak fel királyok, miniszterek, kegyenczek szeszélyéből ; a legellenségesebb népek fognak kezét, hogy megtámadják a természetes barátot ; európai érdekké lesz koronákkal látni el egy cselszövő nő fiait ; tétovázónak mutatja magát a diplomacia, önzés vezérli a kormányokat, családi szerződések köttetnek ; üzér-

szellem kerelkedik felül, melly minden emelkedettebb nézetmódnak útjában áll, s Európa jólétének és nyugalmanak eleje teszi a kereskedelem, egy ház, egy személy előnyeit.

Az egyensúly, mi ama kor politikusainak fő törekvés-czélját képezte, visszaállíthatott volna a spanyol örökösödési háboru alkalmával; de a béke egészen a királyok előnyére rendezte az ügyet, olly módon, mint mikor egy örökségi viszály elintézéséről van szó. Az osztrák örökösödési háboru egész meztelenségében feltüntette az akkori köz-jog hibás voltát; s a királyok mit sem adván az esküre és a VI. Károlylyal kötött szerződésekre, megrohanják örökségét mint gazdátlan jószágot, s annak felosztásában nem a népek tételes jogát, hanem a fejedelmek egyezményeit tartják szem előtt. Ez időtől fogva a politikának kizárólagos alapjául önző tekintetek szolgáltak: Mária Terézia, azt hivén, hogy törvényes tulajdontól fosztatott meg, gyűlölséget táplál Poroszország ellen, s lesi az alkalmat, hogy visszavehesse, mit átengedett neki; VI. Károly bűnbocsánatot ígért a corsoknak, aztán kiszolgáltatta őket; Poroszország teljes béke idején rohanja meg Szászország fővárosát; Anglia hadüzenet nélkül csap a francia flottára, s vérben fűrészi Canadát. XV. Lajos megvásárolja Corsicát; VI. Károlynak és II. Józsefnek megtiltják a scheldei hajózás újból felszabadítását s a kereskedést kelettel; a francziáknak nem engedtetik átmenet a birodalom területén; a királyok szövetkeznek, hogy más országok dolgaiba avatkozzanak s kormányokat tartassanak fen, mellyeket ők tukmáltak idegen nemzetek nyakára, miként Poroszország és Anglia tettek Hollanddal; eltitkolják a hadüzeneteket, hogy biztosságban lephessék meg az ellenfélt, vagy pedig a béke-szerződéseket, hogy bevégezzék e megkezdett pusztításokat.

A hadseregek szervezetében eszközölt változás meggyengítette a kis államokat, ezen fentartóit a nemzetközi jognak, s a nagyok mindent tehetni hittek, föltéve, hogy egyetértés jött létre közöttök. Négy hatalom, majdnem egyenlők s elég erősek lévén, hogy mindenikök elsőségre vágyják, legfőbb czélul az állam anyagi erőinek lehető kiterjesztését tüzi, s a hadsereg lesz a királyok végző érve. Hogy fentartassék a szükséges katonai létszám, semmi erőlködés nem látszott tulságosnak, jöllehet felülmulta ez mind azokat, mellyek valaha a hitért, becsületért, igazságért, közvéleményért kifejtettek. Minden mértéken tul vitetvén a háboru, teljesen a pénzügyektől kellett annak függnie; s lankadt, ha megfogyat-

kozott a pénz, hogy ismét lángra gyuljon, mihelyt jobb állapotba jutott a kincstár. A kis államok is roppant áldozatokra látták magukat kényszerítve, hogy sok fegyverest tarthassanak hadi lábbon; s következőkép kívülrre segélyekért, honn pedig zsarolásokhoz kellett folyamodniok, és lábbal tapodták ama kiváltságokat, mellyeket minden nép hagyományos tisztelettel őrzött. A katonák mennyiségét vették tehát számításba, nem pedig a bátorságot vagy az akaratot, nem a mérték alá nem eső értelmi és erkölcsi erőt: de illy módon a hadsereg mintegy korlátot képezett a nemzet és a királyok között; s megveretvén a hadsereg, mi egyéb maradt még hátra? E kérdésre megfeleleek a Forradalom könnyű diadalmái.

Hála a bölcselkedőknek, letűntek már „ama (Botta szerint) szomorú idők, midőn a jövő élet ígérétei vagy fenyegetései szabályozták a társadalmi gépezetet“¹⁾. A szerződések szántsándékkal kétes kifejezésekben iratnak, s huzzák halasztják az egyezkedéseket, hogy elodázzák az elégtételeket és folytassák a pusztításokat; aztán pedig csak addig tartatnak tiszteletben, míg áldozatokba nem kerülnek; a háboruknak, semmi magasabb céljuk nem lévén, az ellenfelek kimerülése vet véget: az egyensúly nem az igazság nagy törvényei, hanem súly és mérték szerint számittatik. Valamennyien csak a királyi hatalom szilárdítására voltak figyelemmel, bérjóság gyanánt tekintvén az államokat, munkásokul a népeket: a központosság nevében megsemmisítettvén a szabadság és kiváltságok nem maradt egyéb önálló hatalom a királyin kívül, nem más erény mint az engedelmesség. II. Fridrik ugy tekinti az államot mint valami gépet, s az ember boldogságát a külső jólétbe helyezi; XV. Lajos durva kéjelgésében bántalmazza az illemet és erkölcsiiséget; Angliában Walpol mint aféle kormányzati rendszert hozza divatba a megvesztegetéseket, kapzsiságot és önzést állitva a hazaszeretet és hit mély és nemes érzelmei helyébe; s egy miniszter felkiáltott: „Mi lenne Angliából, ha mindig igazságosan akarna eljárni Franciaország irányában?“. Portugaliában kegyetlen kivégzésekről kisért képtelen pörökkel sértegetik a jó érzéket. II. József merényletet követ el Bajorország nemzetisége ellen; Lengyelországé megsemmisítettik; vagyis a királyok magok döntik meg a törvényesség jogát.

Németország fejedelmei fejökbe vették utánozni XIV.

¹⁾ *Storia d' Italia*, lib. XLVII.

Lajos udvarát; ünnepélyek, szerelmi kalandok, költők, látványok jöttek mindenfelé divatba: nevetséges dolgok, mert utánzottak és természetellenesek; miért is finomság helyett vétket szültek, s kiölték a szemérem-érzetet. A szokásos olaszországi utazásokból egész háremet hoztak magukkal a fejedelmek; aztán főbb gondjukat az öltönyök, egyenruhák, parkok, vadászatok, egész erdőknek tervszerű berendezése vették igénybe. Ismeretesek Fridrik Agost száz választó fejedelem kába költekezései, ki huszonöt millió lirát pazarolt kedvesekre, s a mühlbergi táborban harmincz napon át tartó lakomát rendezett, melyre negyvenhét király és fejedelem volt meghiva. E romlást okozó gyermekeségekhez járultak az inaszakadt hűbériség fondorkodásai és versenyései s a törekvés egy czimért, valamely tiszteleti elsőbségért, egy magasabb fokért a hierarchiában. Az egyházi fejedelmekben mind e gyengeségekkel a botrány is párosult; s a katonai szerzetes rendekben a szüzességi fogadalom csak egygyel több szentségtörés vala. Így emelkedtek ama fejedelmecskék, kik bár gyűlöltek, még is utánzózták Franciaországot, mert neveltetésüket francia menekültektől nyerték.

Hátravetvén az erkölcsiséget, a királyok önző számításaikban is csalódtak. Lengyelország egy kicsiny hűbére különmemű, csak a közigazgatás által összetartott részek kapcsolása utján mindinkább növekedésnek indul; világiasítván magát a Reformatio idejében, a másod rendű hatalmak közé küzdi fel magát; fegyveres erejénél fogva csakhamar óhajtott szövetségessé válik a nagyobbakra nézve; központjává lesz Németország nemzetiségi vonzalmainak és protestansainak; úgy hogy a hét éves háboru alatt Németország fele elszakad a birodalomtól, mellynek alkotmánya illy módon nagy rázkódást szenved, jóllehet a porosz politika nem bátorodik bevégzetté tenni a szakadást. Egy bar bár, kitől a westphali békeszerződésben a fenség czimet is megtagadták, Svédországtól területet rabol el, hogy fővárost építsen azon magának, Törökországtól egy tengert, hogy kikötőre tegyen szert, Lengyelországtól tartományokat, hogy közlekedhessék Európával, mellynek csakhamar törvényt szab. Ellene és Törökország ellenében Lengyelország védfalat képez, s a hatalmak lerontják azt. Az osztoszkodók későn vették észre, milly fenyegető szomszédot szereztek maguknak a vad de polgárosult városokkal, hagyományokkal és művészetekkel bíró Oroszországban, melly már egészen Európa szívéig nyomult előre. És aztán az erkölcstelen példa meg volt adva.

Erőseknek érezvén magukat, a fejedelmek felforgatták saját alapjaikat, s amaz egyensúlyt, melyet legfőbb elv gyanánt hirdettek. Anglia mindnyájokat felülmúlja gazdagságban és kereskedelemben, s óriássá növekszik a szárazföld zivatarai közben, melyeket ő korbácsol fel vagy csillapít le pénzzel; s az amerikai háború óta gyűlölséggel viseltetik Franciaország ellen. Oroszország szintén zavarja a sulyegyet, s szakadást óhajt, hogy meghódítsa Finnlandot és Törökországot. Olaszország mindenkinek nyitva áll, mert nem köti össze az akarat egysége: a tulsúlyban levő két hatalom közül Piemont nem bír elég erővel kizárni Franciaországot, s nincs védve Austria ellen, minélfogva a milanói és genuai területre vágyik; Austria csak a velencei területen vagy Graubündenben keresztül juthat tartományaihoz, miért is kapcsolni óhajtja azokat. E hatalom, melynek természete inkább az ellenállás mint a kezdeményezés, mely a helyett hogy megelőzné inkább be szokja várni a szükségeket, mely mindent akar magának biztosítani de semmit veszélyeztetni, s mely a veszteségek daczára is mindig növekedett, megtagadta a conservatív elvet, hogy támadólag lépjen fel; mindenfelé szomszédai vannak és sehol határai; Lombardia Olaszországot teszi ellenségévé, Belgium Franciaországot; és rája nehezedik a terhes megtiszteltetés: szabályozni a birodalmat, mely, mint a féle rozsdás gépezet, mindig mozgásban van s még sem halad. Németország tudományos szinezetet adott saját mozgalmainak s titkos tanokkal és beavatási szertartásokkal fűszerezte azokat: Fridrik, a kéjelgő, gunyoros, öldöklő szellemű fejedelem, vallástalanságot és erkölcstelenséget vitt az udvarba, s romlottság városává tette Berlint; de halálával Poroszország elveszti erejét. A kisebb államok közül Spanyolországnak a régiből egyebe sincs mint az Inquisitio, s Franciaország gyarmata, miként Portugalia Angliáé; mire sem képesek önmaguktól. A köztársaságokat pártok szakgatták. Török és Lengyelországban a fejtelenség uralkodott. Átalános volt tehát a rozsul lét érzete, s ama nyugtalanság, mely előáll, midőn kerülhetlenül szükséges a rendezkedés s hiányzanak az ahhoz megkivántató eszközök. Jaj a világnak, ha egy hatalmas akarat összeütközésbe talál jönni e széthuzó törekvésekkel!

Némellyek makacsul a régi mellett akartak maradni, s görccösen kapaszkodtak az egyensúly politikájába, jóllehet más sarkakon forgott már a világ. Ahelyett tehát, hogy reformáltak volna, várták, míg a baj végkép elmérgesedik, s azt hívén, hogy

a régi kerékvágásban maradhatnak, mindent a tényleges állapot szerint intéztek, ahelyett, hogy lépteiket a jövő felé irányozták volna. Más királyok a bölcsész címre vágytak most úgy mint egykor a katolikus és legkeresztényebb melléknevekre, s elfogadták az újításokat, föltéve, hogy általok kezdeményeztettek s az ő előnyükre irányultak legyen azok; és mindent a kormány gyámsága alá akartak vonni, midőn a nemzet nem érezte már magát kiskorunak; azt akarták, hogy a világnak a kormány adjon lökést, holott a kormánynak is a társadalom adta már azt; mérték szerint akarták osztogatni a világosságot, midőn a szabad vizsgálat a politikában, vallásban, gazdaságban, bölcsészetben elméldöböl már gyakorlativá, életbehatóvá lett. „Mindent a nép javára, semmit a nép által,” mondá II. Fridrik, s ismételték valamennyien. Ha csábitólag hat a szellemekre látni, miként növelik fejedelmek és miniszterek az országok jólétét, erejét, fényét, nem kell feledni, hogy ők voltak, kik lealacsonyították az erkölcsi érzelmet az által, hogy kizárólag csak a kényuralom nevében és javára működtek, s a régi erkölcsi és polgári szokásokat bizonyos mennyiségtani és anyagi rendszerrel helyettesítették. Aztán az újítások alkalmával, mellyek legnagyobb részt pusztán tagadó elv által sugaltattak, a roszaival együtt a jót is eltörölték; a rombolásban rohamosan tulszaladtak a czélon, előítéleteknek és visszaéléseknek nevezték a legtársadalmibb és legszentebb dolgokat, s a rendetlenségek új alakok alatt ismét előállottak.

A meggondolatlan újítások tehát nem vertek gyökeret, s az utódok mindenütt siettek lerontani az elődök műveit: Pombal Portugalia egész tevékenységét magában összpontosította és megsemmisítette a népet, Mária pedig keresztül húzza az ő intézkedéseit. II. József vigasztalhatlanul hal meg az általa eszközölt felforgatások szerencsétlen következményei miatt, s Leopold visszaállítja a régi állapotokat; Maurepas Choiseul reformját akasztja szegre, Calonne a Neckerét. Mi az eredmény? Kiforgatva meggyőződéseikből, a népek azt hiszik, semmi sincs állandó az ég alatt, s hogy ők is megkísérelhetik a jobbnak látszót, kitéve magukat a veszélynek, hogy csalódjanak, miként csalódtak a királyok.

Szükségét érezve a pénzügyek rendezésének s a nyugalom biztosításának, úgy vélekedtek, semmi sem könnyíthet annyira egy nagy közigazgatást, mint ha gépies szabályszerűség vitetik be abba. Innen a felfogás, melly szerint egy állam jóléte főleg a köz-

igazgatási fogalmakon alapszik ; miért is valamennyien reformokat siettek életbe léptetni, nem sokat törődve vele, időszerűek voltak-e vagy nem, csak hogy zajt-ütők lettek legyen azok. A törvénykönyvek készítése jogtudósokra bízott, kik legfelebb csak címökben voltak bölcsészek, nélkülöztek az általános tanultságot, nem bírtak a történeti illőségek érzetével. A közép-kor barbár hatalmasságai szükségessé tették a pápákra nézve, hogy területi uralmat biztosítsanak maguknak, s ennek folytán az egyháziaktól eltérő érdekekkel bírjanak : ahonnan aztán siralmas összettközések származtak, midőn a fejedelmek felköltötték a nemzetiségi bizalmatlanságokat a pápai katholicismus irányában. Ráműtettek az esetekre, melyekben a pápák visszaéltek hatalmukkal ; s miután a bölcsészek által a nép zsarnokaiul kiáltatták ki a papokat, a királyok hozzá fogtak levérni ezeket, s II. Fridrik, II. József, Pombal, Aranda, Choiseul szabadelvű czimre tartottak igényt, mert elenségei voltak a papságnak. Illy módon javítások czime alatt a közigazgatási zsarnokság egész Európában megsemmisítette a köz és részleges szabadságokat ; a rendi gyülekezetek pusztá alakisággá süllyedtek alá, a nemzeti képviselőt megszünt, s az önkény elől minden korlát lehullott.

Az által, hogy egyebet sem vettek szabályúl, mint a mit ők írtak, a királyok értésökre adják a népeknek, miszerint az uralkodó érdekeivel homlokegyenest ellenkező jog is léptethető életbe, egyéb sem kellvén ahhoz, mint hogy meg legyen írva, s előkészítik amaz idöket, midőn alkotmányok fognak rögtönöztetni, valamennyien egynapi életiek, mert csak papiron alapulók. Ki lévén egyszer mondva, hogy a kormány mindent tehet, mit a társadalom érdekében hasznosnak hisz, mindent még igazságtalanságot is, a leczke nem leszen elveszendő a forradalomra nézve. A köznélemény nagyobb gyalázatára, azok, kik a machiavellismust gyakorolták, Montesquieut vették az új törvénykönyvek alapjáúl, s igazságosságot, türelmet, emberszeretetet hirdettek ; kiváltságokat raboltak el, de csak azért, hogy önmagukban központosítsák azokat ; mozgalmakat idéztek elé, melyek hatálytalanok maradtak, mert nélkülöztek a szabadságot.

Hogyne hanyagoltattak volna el a kötelmek, hogy maradhattak volna rázkódás nélkül a hiszemek, mikor felülről jöttek az erkölcstelenség példái? S ezekre valának később támaszkodandók a leggyalázatosabb jogtiprások, a francia köztársaság által felerőszakolt egyforma alkotmányok, a rastadti és vincennesi gyil-

kosságok, az El-Arishi szerződésnek angol részről lábbal tapodása, Napoleon erőszakos politikája ¹⁾, az ő legyőzöinek visszatárlásai. S hogy milly túlságossá lett a királyi hatalom, magok a királyok akarták megmutatni az által, hogy ellenkezésbe tették magukat a pápai tekintéllyel s kiűzték államaikból a jezsuitákat. Támogatni látván magukat alattvalóik által, kiket tiszta és buzgó királypártiság rohama fogott el egy időre, s nem tanúlván még meg, mennyire szükséges ovakodni a hizelgőktől, a királyok átengedték magukat a kedvező áramlatnak, s kijelentették, mikép „a magánosokat nem illeti meg a jog bírálgatni vagy értelmezni a fejedelem akaratait,” s akarták, hogy helyeseknek tartassanak az okok, melyeket királyi keblökbe zártak.“ Ugyanazon módon, vagyis állam-csiny útján töröltettek el Franciaországban a parlamentek, Lombardiában a tartományi testületek; a közvélemény, ez új hatalom előtt nem akarnak meghajolni a régi hatalmak, s egy angol király azt mondja: — „Egy ghinea ért Pindar minden ódáját odaadná m”; egy savoyai király pedig így szól: — „Többre becsülök egy dobost, mint valamennyi akademi kúst összevéve.“ A tudósok és írók fellázadnak tehát azok ellen, kik alázatos szolgálókká teheték volna őket; az elégedetlen papság nem igen csepegtethetett a szivekbe tiszteletet irántok, s Abimelech megdöntötte Sault.

Mialatt tehát a fejedelmek olly különböző utakon módokon rideg és merev hatalmi elvontságra törekedtek s magukban összpontosították a köz-hatalom szétágazó szálait, nem vették észre, miként siklanak ki azok kezeik közül. Vallási viszályok, forradalmak, háborúk, korlátlan gazdasági verseny, kamarák és parlamentek vitatkozásai, politikai és vallási üldözések folytán, melyek ide oda hányják az embereket, társítják az eszméket, s mindenütt ugyanazon meggyőződéseknak hódoló párhiveket hoznak össze, egész Európában növekedett a közvélemény hatalma, s tényleg birtokába jutott az amaz általános uralomnak, melyet a királyok jogilag igényeltek maguknak. Politikai kérdések kerülnek szőnyegre a toscanai és parmai beiktatást, a nápolyi poroszka-lovat, Lengyelországot, Amerikát, a Stathouderatot illetőleg; mind olly

---

1) Üssük fel Bignon történetét, s bár ő folytonosan védi Franciaország és urának eljárását, minden lépten nyomon ott találjuk nála a czimekben és a lapszéleken e szókat: *Violation du droit des gens.*

esetek, mellyekben a kormányok mások belügyeibe avatkoznak mintha nemzetköziek volnának azok, s a nélkül hogy megkérdeznék a népet, mellynek állítólag érdekében fáradoznak. Amerikát érdeklőleg, féltékenységből magok a királyok is szokatlan szabadelvűséget hangoztattak s a fölkelés jogát hirdették; így történt, hogy az elnyomást fogsikorgatva viselő és ellenállva küzdő népek megismerték önmagukat, s azon merészséghez jutottak, melly nem veszi számba az akadályokat.

Az eleintén olly annyira elszigetelt társadalmi elemek most már egymáshoz közeledni vagy összeolvadni, s az emberi értelem minden fölfedezését hasznosan alkalmazni törekszenek. Innen az emberiség iránt való szeretet, melly eszmévé változtatván át az érzelmet, többé nem szeretetnek, hanem philanthropiának nevezte magát: onnan a börtönök, kórodák, süket-némák, munkás osztályok érdekében életbe léptetett vagy tervezett javítások; hadat üzentek a kinzásnak, az Inquisitionnak; a vallási türelmet szükségessé tette a kereskedelem. Az általános jóakarát és szeretet csábító hangja nem engedte az embereknek észrevenni az elvek összefüggétlenségét, a vélemények ingadozását, a valósítások lehetetlenségét, s hogy ama művelt epikureismus hívei az embernek csak érzékeire voltak figyelemmel, míg az észet és lelket csak eszközökül tekintették, nem czélul.

A papság haragot táplált a királyok ellen, kik minden alkalmat felhasználtak, hogy csonkítsák hatalmát s megtámadták mentességeit; félt az irodalmároktól, kik hadat üzentek neki; kevésse bizott a népekben, mellyek között enyészetnek indult vala a hit: ugyanazért tétlenségbe zárkozott, miként a hajótörést szenvedett ember, ki nem bátorkodik mozdulni, attól félvén, hogy felfordítja az egyetlen deszkát, mellybe kapaszkodott. Történt-e valami hatalmas visszavágás az Encyclopaedia ellen? A szerzetes rendek kiváltságos léttel bírtak, melly megfelelt az időknek, midőn a közjog még ismeretlen vala; s visszásságok fejlődtek ki, mellyeket az alapítók nem láttak előre. Szabályaik, mellyek alkalmasak voltak a hívő korokban, megszűntek jók lenni; a földbirtok-árak roppant mérvben emelkedtek; a biztonságra nézve nem voltak többé szükségeseak az egyházi menhelyek; a hosszú időn át vitt takarékos gazdálkodás roppant gazdagságokat halmozott össze, mialatt mindinkább megfogyatkozott a valódi hivatás, s az örökség egyenlőtlen felosztásából származott belépési ösztön; az apátságok tehát, miként mondogaták, a férfiak zsákmánya s a nők sirja valának.

S már most, midőn minden előre ment, némelly szerzetek makacsul mozdulatlanok akartak maradni; s a papok és szerzetesek meglazulva erkölceikben és buzgalmukban, miként a nyugalom idején történni szokott, közönynyel viseltettek az isteni tisztelet, értelmellen nem törődéssel a titkok iránt: a hitágazatok homályos és felfoghatlan dolognak nyilvánítottak; a külső cselekvények, mellyek a hit védfalait képezték s a tan lényeges részeivel szoros viszonyban állottak, fölöslegeseknek tartattak; s a Krisztus szőlője ép úgy ipar terévé lett mint akármelly más tér. Ekkor aztán lehetséges lett a József-féle rendszer, lehetséges a vallásos rendek eltörlése. Ez eltörlés zsarnoki tény volt, sérelmes ama becses joggal szemben, melylyel minden ember bir, hogy szabadou választhassa az életpályát, mellyet jóléte érdekében legalkalmasabbnak talál; és támadás volt az a tulajdon megállapított és törvényes jogai ellen, mert a szerzetesek vagy saját iparuk folytán lettek gazdagokká, vagy hagyományozás utján kaptak jószágokat, hogy imádkozzanak és jótékonyságot gyakoroljanak; szóval, úgy jutottak birtokokhoz mint bármelly más egyén. A nép szerette őket jótékonyságukért s az oktatásért, mellyet tőlök nyert; s ha vádul hallotta feihozatni ellenök, hogy nem járultak a közjólét előmozdításához, kérdé, vajjon a henyo és féktelen gazdagok járultak-e hát? Maga a követett eljárás-mód is akadályozta azon föltevést, mintha a kormányokat ama sziv egyenesség és szándék-tisztaság vezérelték volna, mellyek nagyobb eredményeket képesek szülni, mint minden mesterfogások. Ha, miként a jezsuiták esetében történt, vétségek hozattak fel a szerzetesek ellen, a józan ész nem tehetta, hogy gyengének ne nyilvánítsa a kormányt, mellynek nem volt elég ereje vagy bátorsága megfenyíteni a vétségeket, mellyekről őket hallgatagon vádolta.

A jezsuiták eltörlése áldozat volt, mellyet a királyok a türelmetlen bölcsészetnek s a papi féltékenységek hoztak; de ez által a legsajnosabb erőtlenséget árulták el, azt t. i. hogy nem képesek védeni a gyengéket. A szent egyház magaviselőtével azt tanusította, hogy miután megszabadult a kéjelgés, aztán a szentség-árulás, aztán a villongások gonosz szellemétől, most ismét egy új démon, a félelem démona által szállatott meg. Lerontatván a sövény, védtelenül ki lett téve a szőlő Isten harag-szelének, ki hogy ostromozza a pásztorokat, vaddá tette a nyáját, mellyet ők rosszul legeltettek.

A nevelés-rendszer gyökeréig ható rázkódást szenvedett amaz

eltörlés által; fennhangon hirdették a mennyiség és természeti-tudományok előnyét a szép és jó tanai fölött; úgy látszott, biztosítani fogják azok a világ jólétét, mert hiszen az ember test, s kielégítettén ennek szükségei, mi sem kell egyéb; a lélekre, gondolák, tulságosan sok figyelmet fordítottak az egyházi nevelők; most tehát utána tétetett az az anyagnak. Mig a világnak folytonosan haladnia kell, a bölcsészek ime czélul tűzik lerombolni a kereszténységet, vagyis tizennyolcz századdal vinni hátra, s Epikurhoz vagy épen Plátóhoz terelni vissza a világot. A publicisták szakítottak a közép korrallal. Mig a megelőző századbeliak az eszményt a valóval igyekeztek összeegyeztetni, ezek vagy elméleteket állítanak fel, mellyek egészben véve alkalmazhatlanok, mint p. o. Filangieri, Wattel, Delolme tettek, vagy pedig Mablyként valamely holt régiség felé hátrálnak, anélkül azonban, hogy el akarnák fogadni annak alapföltételeit, millyen teszem a rabszolgaság lenne. Népvédek nem törvényhozók lévén, rombolásra nem építésre képeznek növendékeket. Rousseau, részleges eseteket absolut polgárosultságnak s a társadalmi állapot általános és szükségképi törvényének véve, a család keblébe is becsempészi a romboló szellemet, olly uton haladva, melly baromi elszigeteltséghez vezet; s a szenvedélyek által vágatja ketté ama nehézségeket, mellyek körül legnagyobb szükség van az ész türelmére.

Mig ezek elvontságokkal bibelődtek, az oekonomisták gyakorlati dolgokra fordították figyelmöket, tágitva a közigazgatás körét, s egy tudományt teremtve, melly mind a társadalmak mind az ezeket kormányzók szükségöinek megfelelt, de ellentétben állott a divó gyakorlatokkal, s a kereskedelmi, polgári és bünyfenyítő törvényhozással. Növekedvén merészségök, ök is bátorságot vettek maguknak vizsgálni a társadalmak állapotát; s nem elégedve meg annak kutatásával, mi lenne hasznosabb, véleményeket visszautasíthatlan jogok gyanánt állították fel, s nem tanácsokat osztogatni, hanem követelni látszottak.

Gyökerestül felforgattatnak tehát az eszmék, mellyeken akkorig a társadalom nyugodott; a nép-fenség, egy társadalmi szerződés, mellyen az együttélés törvényei alapultak, az emberek egyenlősége mind megannyi hitágazatokká válnak; következésképp a nemesség nem bir létjoggal, minden vallás babona, az ősi eszmékhez ragaszkodás elöítélet. A köztársaságok bámulat tárgyát képezik, s gyaláztatik a lovagias odaadás a király, a nők, a haza iránt. Védettből védővé lesz az irodalom. Megszünnek

mintaképeül venni az udvart; három négy hangzatos szólamot elmondani, mindent kétségbe vonni, s mégis mindenről ítéletet hozni bölcselkedésnek tartatik; a királyi hatalom ellensúlyozása, a miniszterek felelőssége, elfogadott törvények, nép-hatalom, s más hasonló angol eredetű jelszók mint visszaemlékezések s egyszerűsrimtel teljesen ismeretlen ujdonságokként hangzanak; nyílt támadás intéztetik a megállapított rend, a szokott formák, az elismert tekintélyek, az egész politikai és vallási rendszer ellen; s az irodalmi pórnép siettetni akarja az elvek alkalmazását, mielőtt tisztába jött volna magával azok iránt.

Mig előbb a közügy titok tárgyát képezte, s Fenelon és Racine kiestek a kegyből csupán azért mert beszéltek felőle, most a politikai tudományok felszabadulnak; a közigazgatás-isme hasonul az emberi ismeretek egyéb részeivel; a közjólét a művelt világ tanulmányainak és beszélgetéseinek tárgyává leszen; mintha csak nem hívén többé a jövő életben, növelni akarták volna e földi lét élvezeteit s kevesbiteni bajait; ugy látszott, maguk az udvarok is bölcsészieszékké lettek; Turgot és Maeshherbes, az Encyclopaedia tanítványai, miniszterségre emelkedtek Franciaországban; s itt és másutt a bölcsészek eszméinek megfelelő törvény-könyveket adtak a fejedelmek; de a társadalom jóval megelőzte őket, s tulemelkedve a politikai légkörön, teljes átalakítást követelt.

A tudomány és közvélemény tehát olly óriásilag növekedtek, hogy közelébe jutva a trónnak, ujtításokat parancsoltak arra. De az új mozgalom s a régi eszmék, erkölcsök, törvények, vélemények között igen nagy volt az ellentét. A csapások főleg a nemesség, annak kiváltságai s ősi hivatal- és méltóság-képessége ellen irányoztattak. Közepette az új és régi rend eme küzdelmének, a nemesek belátták szükségét a sorakozásnak, hogy védjék emezt: de elég volt-e azt csak védelmezni?

Titkos társulatok.

A közben mindinkább terjeszkedtek a titkos társulatok, s a Weishaupt által alapított Illuminatusok (475. lap.) kibővítették a szabadkőművesek tanait és gyakorlatait. Az ész egyedüli törvénykönyve az embernek; a papok és uralkodók hóhérok; a cél szentesíti az eszközöket; ki a felekezetnek árthat, bármi uton módon elteendő láb alól; a végszükség esetén patet exitus. S miként beszéltek felölök, titkos jegyeket használtak, hogy bárhol érintkezessenek egymással, minden zárhoz kulccsal birtak, utánnozták a pecsétöket, két kézre tudtak írni, szereik voltak mérge-

zésre vagy magzat-elhajtásra; főleg pedig hivatalokba és mások bizalmába igyekeztek bejutni, hogy annál könnyebben működhes-
senek céljaik érdekében. Az igen munkás Weishaupton és Knig-
gen kívül sok más nagy tevékenységű tagot foglalt magában a
társulat; ilyen volt többek között Semler, ki, Halleban tanárkodva,
az ész-elviséget vitte be a theologiába, s támadást intézett a Lu-
ther és Calvin által meghagyott hitágazatok ellen; Berlinben Nico-
lai könyvtáros Mendelsohnnal, Biesterrel, Gedikevel egyetértve,
ugyan olly czélból az Általános-német-könyvtárt tette
közzé; Bahrdr német-egység czimen egy felekezetet akart alapí-
tani, mellynek a közvéleményt kellett volna szabályoznia. Zim-
mermann, Hoffmann, s a kik csak ellenfeleikül mutatták magukat,
üldözést és rágalmakat vontak magukra. Irodalmi gyűléseket tar-
tottak, hol a nagyobb rész valóban nem látott egyebet irodalom-
nál és tudománynál: bántották a velök nem tartó írókat, magasz-
talták a hozzájuk ragaszkodókat: s mindenütt jezsuitákat láttak,
még a legbuzgóbb protestansokban is.

A bajor kormány lefoglaltván papirjaikat kinyomatta ¹⁾ s
az összes udvarokkal közölte; de nem volt bátorsága szigoru föl-
lépésre határozni magát: a legtöbbben társulatukba beavatott feje-
delmekhez menekültek, főleg a szász-góthaihoz, kitől Weishaupt
évpénzt huzott. Az illynemű társulatok mindenfelé el voltak
ágazva; s hogy ne ismételjük, mit Franciaországról már mondot-
tunk (106. lap.), Rómában a svéd, avignoni és lyoni Illuminatu-
sok egy páholyt alapítottak, melly ítélő-széket képezett ott. Rey,
kit XVI. Lajos rendőr-miniszternek szánt, Nápolyban a szabadkő-
művesekre vonatkozó okmányokat gyűjtött, mellyek alapján aztán
temérdeken börtönbe kerültek.

Felvilágosittatva annyi mindenféle tanok s nyomatva a min-
dig növekvő terhek által, a népek végre megtanulják saját érde-
keikre fordítani figyelmöket; mindinkább elevenen érzik az igaz-
ságtalanságot, melly rajtuk elkövettetik, midőn a személyek és ja-
vak olly nagy része mentesen hagyatik a közterhektől; le akar-
nák rontani ama kiváltságolt kasztokat, mellyekre a régi épület
támaszkodott; intézmények után vágyakoznak, mellyek megaka-
dályozzák az adók önkényes emelését, ez egyedüli politikai gaz-
daszatát a királyoknak mostanában; szükségét érzik ama közigaz-

¹⁾ Az Illuminatusok rendének és felekezetének eredeti irománya. 1786.

tási formáknak, mellyek, bárminők legyenek a bármilly alapon nyugodjanak, az összes valódi szükségek, az összes élő erők nyilvánulását vonják magok után, s végre biztosítják az érdekek egyensúlyát. Szóval, szabadságokat kívánnak mint a jólét elemét és biztosítékát. S minthogy a kormányok minden köz-tény egyedüli szerzői akartak lenni, minden hibát rájok háritanak, s azt hiszik, egyedül azok tartják vissza az emberiséget a tökély útjára való lépéstől. Vagy meg kellett tehát semmisíteni a kormányokat, vagy átalakítani.

A nép-főlség nem csupán könyvekben hirdettetett többé, hanem maguk a fejedelmek is szentesítették azt az amerikai függetlenségben; különböző helyeken zavargások, néhol forradalmak ütöttek ki; s Belgium, Holland, Lüttich, Aachen, Genf mozgalmai s egyéb nyilvánulásai ama zavar kedvnek, melly a tömegekben lappang s melly tévesen szabadság-szeretetnek vétetik, egytől egyig demokratikus czél felé irányultak; az emberiség társadalmi változást látszott szükségelni, melly a nemzet kezébe juttatná a politikai hatalmat, s valóstáná azt, mi helyes és igaz találtatott az akkori bölcsészetben ¹⁾.

Ezen század egész története nem egyéb vala tehát, mint előkészület egy forradalomra. S a rázkódásnak annál erőszakosabbnak kellendett lennie, mert az alkotmányok nem voltak megírva, hanem csak szokásokra támaszkodtak; nem voltak biztosítva, ha-

¹⁾ 1766-ban Fridrik porosz király azt írta Voltairehez, hogy „a bölcsészet már Chehországbán és Ausztriában, a babona ezen ősi fészkeében is utat tört magának.“ Valóban a cseldek egy összeesküvést szűttek, mellynek nepomuki sz. János ünnepén kellett volna kitörnie. Czólok volt az urak ellen lázadásra bírni a köznépet, hogy kiküzdje a szabadságot, eltörölni a teszi szolgálmányokat, leölni az urakat, maguk között osztani fel a birtokokat. Mária Terezia elfogatta a kolompásokat, és szétlépte az összeesküvés hálózatát oly csendben, hogy alig vette azt valaki észre. De ő maga kísérletre meg törvényesen valóstítani tervöket, elfogadván egy eléje terjesztett javaslatot, mellynél fogva s nagy kiterjedésű birtokok tulajdonosainak évi fizetés fejében a parasztek kezére kellett volna azokat bocsátaniok. Ez eszme elhíntetett a parasztek között, főleg egy pap fáradozása folytán: de az urak teljes erejökéből ellene szegültek e merényletnek, melly tulajdonukat fenyegeté, s a parasztek lázongani kezdettek, az urak pedig fenytették öket. Mária Terezia védelmezte az elnyomottakat, kik azon meggyöződésben, hogy az udvar mellettök van, 1773-ban egész Chehországbán fölkeltek, s iszonyatosságokat követtek e miként már ez szokása a népnek, ha hosszas elnyomatás után fellázad. A császárnő ekkor kénytelen volt huszonnyolcz ezer embert küldeni ellenök, kik engedelmességre s zorították öket.

nem csak a fejedelmek szeszélyétől függtek ; mert nép sehol sem létezett, kivéve Angliában ; mert mindenütt hiányzott a rend és szabadság ; mert hazugság vala az egyeduralom, hazugság az egyházi hierarchia , hazugság a hűbériség : s a fölszíni látszatok alatt ott tátongott a mélység.

Franciaországban leplezetlenül nyilvánult az, mi a többi országokban inkább csak határozatlan vágy volt. Kitünő írók nem éltek többé a század vége felé, de általánossá lett az irodalom ; gyorsan terjednek az ismeretek ; az emberek gyermekek módjára mindent olvasnak, s mindent elfogadnak meghányás nélkül ; a zsebkönyvek, színházak, regények útján minden népiesse válik ; a hírlapok nem táplálkoznak komoly vitatásokkal, de eleget tesznek a mohó váagnak haladék nélkül közleni, gyors forgásba hozni a fölmerülő eszméket, mielőbb élvezni azok eredményét, ezer meg ezer emberrel füzni társalgást még a távolban is. Egy utazó kérdezte, mi ujat látott Párizsban : — „Semmit (felelé), kivéve, hogy amit előbb suttogva beszéltek a termekben, azt most kiabálják az utcákon.“ Az emberiség fecsegő szeretetétől áradoztak az ajkak, a hiúság fölülkerekedett az önzésen ; érzékenység roham által meglepetve, úgy látszott, mintha a társadalom második gyermekké léve akart volna megifjodni, s Robespierre, Marat, Saint-Just, Couthon, Barére, a jövő emberevők, költői ömlengésekkel kezdtek : de mindenfelől nyilvánuló föltétlen kárhozzátással találkozott minden, mi történeti és régi volt, anélkül hogy még annak lerontására gondoltak volna ; divatba jött siralmas hangon írni, s Tacitus és Juvenalis modorában gyalázni a társadalmat ; mindazáltal a szellemek telve voltak bizalommal önmaguk és a jövő iránt ; mert hogy kikerülhetlen felforgatások jövője állott előttök, azt mindenki látta, kinek szeméi voltak a látásra.

Már XV. Lajos mondotta mély önzéssel : — „Utánunk a világ vége ; utódaim ugyancsak meg lesznek akadva.“ Rousseau 1760-ban így írt : „Nem hiszem, hogy az európai nagy monarchiák még sokáig tarthassák magukat. Mi válsághoz, a forradalom századához közeledünk. Véleményem részleges okokon alapúl ; de nem jó mindent kimondani, s aztán úgy is mindenki igen jól látja azt.“ Voltaire pedig ¹⁾ : „Amit csak látok, minden egy forradalom magvait hinti, melly kimaradhatlanul be fog következni, s mellynek látásában én nem fogok gyönyörködni. A világosság any-

---

¹⁾ 1762 ápril 2-ről levél Chauvelin úrhoz.

nyira elterjedt, hogy a legelső alkalommal kitörésre kerülend a dolog; s az lesz aztán a szép kis csete-paté. Boldogok az ifjak! mi mindent fognak látni.⁴

Ennyi mindenféle ellentétek kiegyenlítésének terhes feladata nehezedett XVI. Lajosra, a jó emberre, ki bizalmatlan lévén ön-maga iránt, nálánál kevésbbé képes s főleg sokkal kevésbbé becsületes egyénekhez fordult tanácsért.

Egy zsarnok, vagy egy nagy ember talán megmentette volna Franciaországot, vagy eltíporva a lealjasított népet, vagy kény-birájává és mérséklőjévé vetve fel magát a szükséges reformoknak. Lajos, erényekben gazdag s képességekben szegény, csak tapogatózva lépdél; kénytelen lévén minduntalan ministereket, azaz rendszert változtatni, ha a rosszak ártanak neki, a jók nem használnak; látva amazok folytonos kisérleteit, a nemzet hozzászokik a gondolathoz, hogy valami jobbat is lehet létesíteni; az államtudósok azon meggyőződésre jutnak, miszerint egy nép képzéséhez nem elégségesek a szándékok, hanem biztosítékokra van szükség. Az előrelátás hiányában szenvedő udvar, melly XV. Lajos mélyen megromlott udvaroncainak lépett helyébe, nem lévén képes a mozgalom élére állítani a királyt, fel akarta azt tartóztatni általa, de kellő erély nélkül; minek folytán a kormány az igazságtalanságok és gyengeségek ama vegyülékét tűntette fel, melly ingerel a nélkül hogy elvonná a kedvet az ellenállástól, sőt inkább népszerűvé teszi, s a siker reményével kecsegteti azt. Ministerek, udvaroncok, nők, hagyományok, bölcsészet között ingadozva, Lajos találmra evez, s csak akkor kelt maga iránt érdekeltséget, midőn megszűnik működni s elkezd szenvedni.

Az amerikai háboru fölkelési és szabadság-eszmékkal árasztotta el az országot; a hadseregbe pedig, mellyet polgárosított a hosszas béke, a nemzet eszméit vitte be, úgy hogy a polgári erények egyesültek a katonaiakkal. A pénzügyek legnagyobb zavarban voltak. Egy minister, ki azok rendbehozására hivatott meg, s ki elég ügyességgel birt a népszerűség kivívásában, nem bátorzkodott fölfedni a sebeket, mellyek rögtöni orvoslást igényeltek; nem bátorzkodott kérni a királyt legalább az elégséges reformok eszközésére; a követve előbbi foglalkozásának szokásait és saját jellemének uralkodó hajlamát, a pénzügyeket a hitelre, s a hitelt a minister által keltett bizalomra fektette. Talán legalább időt remélt nyerni, mi alatt valami jobbhoz foghasson, de nem nyerte azt meg; s miként a beteg, türelmetlenülkedve a gyógykezelés alatt,

kuruzelóra bizza magát, úgy fordult az udvar Calonnehoz tanácsokért. Természeténél, rendszernél fogva s kedvkereséséből pazar, hasonlított azon kereskedőkhöz, kik bukásuk előestéjén vakító fényt fitogtatnak; úgy látszott, mintha czélul tűzte volna ál-jóléttel ejteni mámorba a nemzetet, hogy uralkodhassék a szellemeken, midőn majd bekövetkeznék a merész műveletek percze, mellyek segélyével vélte ő újra elindíthatni a pénzügyek megfenekelett hajóját.

A kítűnőségek gyülekezete.

Calonne által sugalmaztatva a király most egy olly lépésre szánja magát, melly az országos közigazgatás alakjának változását vala maga után vonandó. Elhatározza ugyanis összehívni a kítűnőségek (notables) gyülekezését — miként a különböző állapotokban kiváló egyének gyűlése neveztetett — hogy eléje terjesztessenek annak a közjó érdekében tervezett intézkedések. E gyülekezet különbözött az országos rendektől, mert tagjai a király által jelöltettek ki, s bár a három rendet képviselte, nem volt joga dönteni, hanem csak tanácsokat adni; azonkívül a harmadik rend csekély számú képviselői valamennyien a nemesi osztályhoz tartoztak, s nem lehetett föltenni rólok, hogy hajlandók leendettek megcsonkítani a magasabb osztályok kiváltságait. Egykor IV. Henrik, aztán Richelieu által hivatnak össze; de az első kora különbözött a mostanítól, s Calonne nem ért fel a másodikkal.

Megnyittatván a gyűlés Versaillesban (1787-febr 22), a minister következő nyilatkozatot tett a korona nevében: — „Eddig azt mondták: Ha a király akarja, a törvény akarja; most: Ha a nép java akarja, a király akarja.“ A gyülekezet sok rossznak elejét vehette volna segéd kezét nyujtva a reformokhoz, mellyeket Lajos elfogadott, s akadályozva a pénzügyek újabb zavarokba hozását; de a helyett csak ártott, mert arról győzte meg a világot, hogy a kiváltságolt osztályok irtóztak az egyenlőségtől. A vizsgálat roppant nagyinak mutatta az adósságot, s hamisnak a számadást, tehát vagy Necker, vagy Calonne megcsalták a királyt és a nemzetet. Calonne kénytelen volt ejteni számos terveit, s egyebet sem hozott javaslatba, mint a papir-bélyeget s a területi adót, melly egyéb közterheket pótló, s kiváltságokra és mentességekre való tekintet nélkül mindenki által természetben fizetendő egyenes adó lett volna. E rend-

szabályok dühös ollenzésre találtak, melly egy hatalmas egyéniség által még inkább szittatott.

Szemben a koronával mind inkább emelkedett az Orleans-ház tekintélye, s a versaillesi királyi palotára árnyat vetett a Palais-Royal, mellyet mint valami népszerű trónt vett körül a polgári osztály. Ez osztály volt az, melly egykor támogatta a Regentst; ugyanaz most ennek dédunokáját Lajos Fülöpöt kegyelte, ki Angliából néhány politikai eszmét, de még több vétkes hajlamokat hozott magával, mellyeknek egész póriassággal hódolva sem átalotta egész a királynéig emelni buja szemeit ¹⁾). Elkéseredvén az udvar, s különösen Mária Antonia ellen, miként nagyatyja ő is üzérkedésre adta magát, s a bérért minden véteknek nyitva álló csarnokokat építettvén, bazárrá változtatta át palotája kertjét. Megkeményített arcczal viselve a párizsiak gúnyolódásait, azzal kárpótolta magát, hogy a királyné minden tényét elferdítette, gyűlöletet keltvén ellene, s nevetségessé tévén a királyt. Ellenzékeskedésében a kormánynyal szemben mindig új gyönyöröket keresett; gyönyöröket mondom, mert a politikát csak mulatság gyanánt kedvelte, mint veszélylyel nem szállott volna azzal szembe; s illy módon népszerűséghez jutott, melly őt vérpadra, fiát trónra vala viendő. Anglia, mellynek szokásait szolgálilag utánozta, táplálta benne a gonosz iudulatokat, mert alkalmasak voltak azok zavaroakat okozni Franciaországban; s a várt átalakulások kódén keresztül ő talán már egy korona csillámlását vélte kivehetni; pártolói szóval és írásban lángoló bazaszeretetet fitogtattak, s folytonosan helytelenítették a királyi tényeket. Ő pedig, hogy növelje befolyását, a szabadkőművesek nagymesterévé választatta meg magát.

Támogatta őt La Fayette, ki Amerikából szabadelvű hős hirnévvel tért vissza, bár megjelenésében és modorában még mindig aristokrata vala; amerikai volt Versaillesban, s marquis létére az ember jogait hirdette, s közepette az önző számításoknak és romlottságnak tisztán megőrizte nyílt jellemét. A nép, melly Orleans hercegben a szabadság s az új eszmék képviselőjét szerette, figyelemmel kísérte a kitűnő ségek gyülekezetének tanácskozásait, kifütyülve a kormány irányában szolgáló tagokat, s tapsolva

---

¹⁾A Regentstől s származott Lajos (1703—52), egy igen ajtatos és visszavonultan élő ember; ettől Lajos Fülöp (1725—85); ettől ismét a szóban lévő Lajos Fülöp József (1743—93), atyja annak, ki később a francziák királya lett.

az ellenzékieknek; minélfogva a király, kénytelen lévén párt-állást venni a gyülekezet és a miniszter között, elbocsátotta emezt, s a tanácskozássok minden fontosság nélkül tovább folytak s barátságosan, vagyis eredmény nélkül végződtek. A nép azonban felvilágosítottatott arra viták által, s mindinkább fokozódott benne a vágy egy valódi képviselőlet után.

A toulousei érsek, mindamellett hogy nem bírta a király kegyét mert istentagadó hírében állott, a királyné befolyása útján a pénzügyi Tanács elnöki székébe emeltetett; s ő, a helyett hogy a kitünőségek határozatait egyszerre terjesztette volna a parlament elé beiktatás végett, egyenként mutatta be azokat. A parlament ekkor fentebb hangon kezdett beszélni, illetéktelennek nyilvánította magát új adók beiktatására, az országos rendek elé viendőnek ítélte a dolgot; s midőn a kormány-férfiak trón-parancshoz (lit de justice) folyamodtak ¹⁾, semmisenek nyilvánított mindent, mi ebben rendeltetett. Lajos Troyesba száműzi a parlamentet: ez pedig, bujtatva Orleans herczeg s támogattatva a közvélemény s a törvényszékeknel és ügyészségeknél alkalmazott számos, természetök és tanulmányaiknál fogva élénk és zavart kedvelő ifjak által, zsarnokságról vádolja a királyt, bírálgatja a királyi jogokat, ellenállás eszméit hintegeti a nép között; s a nép megtapsolja mint védnököt az önkénynyel szemközt, és szabadelvűnek tartja a testületet, melly minden reformnak ellene szegült. Két hónap után mindkét félre nézve szégyenletes egyesség jött létre, mellynél fogva a király elállott az adó-követeléstől, a parlament pedig meghosszabbította a huzad-fizetés határidejét.

A toulousei érsek másfelé fordíthatta volna a figyelmet s más irányban foglalkoztathatta volna az izgatott szellemeket, ha a kiütött háboruban pártolja vala a hollandi hazafiakat; melly eljárás, azonkívül hogy megfelelt az általa mint ellenzéki vezér által nyilvánított s a nép és a tanult egyének által is vallott eszméknek, visszaszerezhetette volna Franciaországnak az elvesztett politikai befolyást; Spanyolország, Ausztria, Oroszország támogatták volna Franciaországot, melly hatalmak között négyes szövetségéről volt szó, mi erősödési szempontból olly annyira érdekében állott a legutóbb nevezettnek. De nem bátorkodott; s a hollandi ügyek rossz kimenetele alászállította a tekintélyt, mellyet

---

¹⁾ Lajos e szavakkal kezdette azt: Messieurs, il n'appartient point à mon parlement de douter de mon pouvoir, ni de celui que je lui ai confié.

XVI. Lajos kormányzásának kezdetén a katonai és diplomaciai jó sikerek szereztek az országnak; s a nemzeti büszkeséget sértette a diadal, melyet ez ügyben az ellenségek arattak. Az amerikai háboruban, igaz, hogy Anglia fölött győzelmet vívott ki a francia kormány, de az érdem nem tulajdonított a kabinetnek, tudva lévén, mikép akarátja ellen, kényszerítve vállalkozott a szabadító szerepére.

Hogy Franciaország a képtelen miniszter folytonos és fokozatos botlásai, az udvar cselszövényei, a király gyengeségei folytán veszélyes lejtőn rohant alá, mindenki látta. Lajos királyi ülésben nyilvánítá szándékát összehívni az országos rendeket, s a közben két határozatot terjesztett elő, mellyek egyikével négy év alatt négyszázhusz milliónyi kölcsön felvételét rendelte el, a másikkal pedig visszaadta a polgári jogokat a protestánsoknak ¹⁾, daczára a kitünőségek ellenzésének. A parlament beiktatta a rendeleteket, de midőn Orleans herczeg tiltakozott, visszavette beleegyezését. A király számüzi Orleans herczeget, ki az üldözés folytán emelkedik fontosságban, úgy tekintetvén „mint kitünő áldozata az önkényes hatalomnak:“ de hozzá lévén szokva a gyönyörökhöz s határozottsága nem tartván lépést vágyaival, aljas alkudozást kezd visszatérhetése végett, s megnyervén azt, csuszó másszó hűség-nyilatkozatokat tesz a király előtt. Bántalmakkal fogadtatva az udvarnál annyira hogy le is köpetett, melly bántalmakat a király nem sugalta, de nem is büntette, azzal boszulta meg magát, hogy a legszélsőbb demokracziával fogott kezét, s vakon követte azt egész a király, aztán saját kivégeztetéséig.

Lajos, ki nem tudta felhasználni az államcsinyt, melyet mások követtek el, most egy ujat készít elő; elhatározza hetvenhatra szállítani alá a parlament tagjainak számát, hat testületbe osztva be őket, mellyek felebbezési törvényszékek lennének, s egy teljes széklet alakítani az ország előkelőbbjeiből, mellynek a királyi határozatokat beiktatni leendő feladata. A rendelet még közzé nem tétetett, s megvesztegetés útján már is egy másolata jött annak forgalomba; özlöttek tehát a tiltakozások; a király parlamenti ülésben tartóztatattja le a titok kihiresztelődit, s trónparancsban rendeli el a kibocsátványok beiktatását.

Önkényre határozza tehát magát, de anélkül, hogy azt jól

---

¹⁾ Kivéve a birói hivatalokat s a közoktatást.

meggondolta, s támogatására az eszközöket előkészítette volna. A nemesség, feledve a rangkülönbségeket, mint ellenzék sorakozik; a parlament egy nyilatkozatban a monarchia szerves törvényeit szegezi az önkény ellenébe: „Franciaország egyeduralom, melyet a király a törvények szerint kormányoz; ezek megállapítják: 1-ször az uralkodó házuak elsőszülöttségileg fíró fira szálló jogát a trónhoz; 2-szor a nemzet azon jogát, hogy szabadon, az országos rendek utján szavazza meg az adókat; 3-szor a tartományok szokás-törvényeit és szabályzatait; 4-szer a bírák elmozdithatlanságát; 5-ször a parlamentek jogát minden tartományban felülvizsgálni a királyi határozatokat, s amennyiben a tartomány szerves- s az állam alap-törvényeivel nem ellenkezzenek, elrendelni azok beiktatását; 6-szor a jogot, mellynél fogva minden polgár csak természetes bírái elé állíthatatik; 7-szer végre a többi jogok biztosítékát képező azon jogot, melly szerint a letartóztatott polgár rögtön az illetékes bírásnak adandó által.“

Annyit tett ez, mint figyelmeztetni a nemzetet jogaira, s az udvar olly ellenállást idézett elé, melyet vagy nem kellett volna fölkelteni, vagy le kellett volna győzni. D'Eprémesnil, ki mint a tervezett rendelet kihiresztelője elfogatott, tapsokat arat a nép részéről; sok tisztviselő megtagadja a belépést a megürülteknek nyilvánított parlamenteket helyettesítendő hivatalokba; lármás nyilatkozatok, sok helyütt erőszakos jelenetek fordulnak elő; Párizsban clubok, Bretagneban irodalmi cabinetek alakulnak, s mindenfelé titkos összejövetelek tartatnak, mellyekben a visszaélések megszüntetéséről, reformok létesítéséről, alkotmány behozatáláról foly a beszéd. A kormány befogatásokat rendel, mellyek mit sem változtatnak a dolgok állapotán; a katonák, kik elküldettek, hogy szuronynyal csilapítsák le az izgatott kedélyeket, ellenállásra találnek a tömegnél ugy mint egyesek részéről, főleg Bretagneban és a Dauphiné-ben. Lajos, ki vadászattal mulatta magát, s ki nem képzelte, hogy az övénél még szilárdabb akarat is lehet, kénytelen elállani a két rendeltől, s 1789. május elejére összehívja az országgyűlést, felszólítva az összes rendeket, adnának tanácsokat, miként állíttassék az egybe a lehető legczélszerűbben.

Akközben az érsek, szidalmaztatva a nép által, mint az osztrák nő teremtménye, egyik botlást a másik után követte el; felhasznált bizonyos alapokat, mellyeket néhány jótévő négy körház építése és két megkárosult helység segélyzése végett adott össze; s az állam pénztára teljesen ki volt merülve. Ekkor le-

mondott a tárczáról s Necker kéretett fel annak visszavételére. Ennek műve A pénzügyek kezeléséről (1784), melly addig gondosan rejtegetett titkokba avatta a népet, eltiltatott; de ép azért kapva kaptak rajta, s helyeselték tanait, anélkül hogy megvizsgálták volna azokat. Diadalmasan tért tehát vissza, s első dolga volt megsemmisíttetni a királylyal a foganatosított vagy javaslatba hozott rendszabályokat. Az öröm letéve látni a minisztert s visszaállítva a parlamentet, viharosan tört ki, s minden tisztelettől megfosztotta az ingadozó hatalmat. Párizsban kiébezett, kóbor emberek és csempészek csoportosan járkák be az utcákat (1787. aug. 29.), s kiabálnak a király ellen, átkozzák Mária Antoniót és az őrséket, bántalmazzák az őrséget; a rendőrség, részint emberbarát szeretetből, melly mellőzni akarta az erőszakot, részint megvetésből a nép iránt, mellyet nem hitt képesnek komoly mozgalmakra, habozva lép fel, mi által csak növeli a bajt; végre is sok életi áldozatul esik; Orleans herceg, a népszerűt játszva, e zagyvalék tömeg közé vegyül.

A parlament, jól tudva, mikép a közép osztályban nem segéd-társat hanem urat kapna, vonakodik beiktatni az országos rendek összehívását, ha csak nem az 1614-iki formákban történék az, mellyek szerint minden rend külön tanácskozik, s elvetheti a két másik által hozott határozatokat. Ily eljárás igen alkalmas leendő biztosítani sőt növelni a kiváltságokat a támogatás árán, mellyet azok élvezői nyujtanának a királynak, miért is a nép, a bölcsészek és tisztviselők haragra gyulnak ama testület ellen; nyiltabban hadat üzennek a kiváltságosoknak; mindenfelé nemzetről, a harmadik rend jogairól, s a nemesség zsarnokságáról beszélnek, melly amannak véres verejtékén hizzalja magát. Némelly nemesek jó hiszemmel, mások vezérkedési viszketegből, a nép ügyének fogják pártját; fejük, Orleans herceg, támogatóik az Amerikából visszatért ifjak, az irodalmárok, a vidéki lelkészek, sőt maga Necker is, ki a nép szülötte lévén, nem számíthatott a nemességre.

Lett nagy kiáltozás, megeredtek a felvilágosító beszédek; ime, mondák, minden néhány egyén előnyére s a sokaság elnyomására van berendezve; mindenki feje fölött Damokles kardjaként függnek a királyi foglevelek, a könyvvizsgálat békóba veri a gondolatot; lassu, költséges, önkényes, könnyörtelen az igazságszolgáltatás, melly a tartományokban a hűbérurak, a királyi bírói megyékben pedig oly tisztviselők által kezeltetik, kik vásárolták vagy öröklötték a hivatalt; kevés osztály, vagy jobban mondva

kevés egyén részére vannak fentartva a polgári, egyházi, katonai méltóságok; egyedül a nemesek részesülnek a kegyekben, melyek aztán váromány utján tulajdonná változnak át; a kiváltságok akadályozzák az ipart, terhessé, egyenlőtlené teszik az adót; a földek két harmadrésze a nemesek és a papság birtokában van, s minden teherrel mentes; a nép kezén lévő csekély részt pedig valamennyi közterhek, s azonkívül a különféle hűbéri jogok, a vadászati szolgálat, a papságot illető tized, s a személyi robotok sujtják; ha az adók vagy az önkényes ajánlatok fizetésével az ur hátra marad, kiváltságaiban védelemre talál; s a következmény az, hogy annál irgalmatlanabban kell aztán nyúzni a köznépet, melly minden védelem nélkül ki van téve a bérlők és pénzügyérek önkényének; a nép verejtékével, a kereskedők iparukkal, az irodalom és tudomány férfiai ismereteikkel virágoztatták fel az országot: s mégis mi tekintet van rájuk?

Illy s hasonló eszmék pengettettek egész nyíltan a könyvekben. Entraignes gróf „Ha n'ém, nem“ című munkájában a köztársaságot hirdeti s a királyokat és az örökös nemességet az Isten legnagyobb ostorának nevezi. Sieyès abbé, ügyes forradalmár, vizsgálván Mi az a harmadik rend, tisztán megállapította az osztályok illetékeit egymás között és a nemzethez viszonyítva; s a forradalom leghathatósabb okainak egyikét, ha nem a legfőbbet, érintette, midőn mondá: „A haszonnal és tisztességgel járó állomások a kiváltságolt rend tagjai által foglaltatnak el. Érdemül tudjuk-e ezt be nekik? Igen, ha a harmadik rend visszavonult volna, vagy nem birna képességgel ama tisztségek betöltésére. De egész másképp áll a dolog, s ama rend mégis tilalommal sujtatott; azt mondták neki: Bármilyenek legyenek szolgálataid, bármilyenek képességeid, eddig mégysz és nem tovább; nem tanácsos megengedni, hogy tisztességre tégy szert. — A ritka kivételek csak gúnykép tünnek fel; s az illy alkalmakkor használt nyelvezet csak egygyel több bántalom.“ S így végzi: „A harmadik rend semmi volt, valami akar lenni, s kell, hogy minden legyen“; különös állítás, midőn az ország két harmadrésze még a nemesek és a papság tulajdonát képezte. Az alkalmazást illetőleg levegőben járt; de ő, Mirabeau és Talleyrand érezték, mikép az általa jelzett állapotba csak forradalom utján juttatható az ország¹⁾;

1) „Ha egy részről azt vitatják, hogy a nemzet nem az államfőért van,
XVII.

s La Fayette hallván, hogy Harcourt, a dauphin nevelője, Franciaország történetét adja elő növendékének, azt mondotta: „Jól tenné ha 87-től kezdené.”

A három rend összejövele Vizilleben (a Dauphiné-ben, 1788. jul. 22.) előszava volt a forradalomnak, mert Mounier tükör elfogadtatta ott a politico-demokrata ujtás három fő elvét, mellyek szerint: a harmadik rend követőinek száma egyenlő a másik rend követőinek együtt vett számával; a három rend közösen tanácskozik; a szavazás fejenként történik.

Necker, elkevélyedve a népszerű diadal folytán, s ábrándokban ringattatva társaságának hizelgési által, az erényesség fitogtatásával eléktelenítette valódi erényeit¹⁾, s azt hitte, mézzel lehet gyógyítani a rák-betegséget. De a kincstárban százezer lírát sem talált, holott a sürgős kiadások hetenként több milliót igényeltek volna; s nagy éhség állván be, hetven millió segélyre volt szükség. Egy éven át küzd a nehézségekkel, minden erejét megfeszítve s körülve a nyegleséget, mit első minisztersége alatt tanusított; de azért nem segít a bajokon. Tisztán pénzügyér lévén, nem gondolt politikai reformokra; a deficit betegségnek vétetett, nem kórjelnek, s nem akartak egyebet mint a betegségen segíteni. Pótolni a bevételek hiányát Franciaország képes lett volna, de nem a szűkölködő nép, melly már tehetségén túl

---

milly esztelenség azt akarni más részről, hogy néhány tagjáért legyen? . . . Mind e családokat, mellyek még folyvást a hódító törzsetől származás, s azok jog-örökségének örült igényét táplálják, miért ne küldené a nemzet vissza Franconia erdőseibe? . . . Nincs-e valódi aristokraczia nálunk, hol az országos rendek nem egyebek, mint papok, nemesek, bírák gyülekezete?” *Qu'est-ce que le Tiers-Etat?*

¹⁾ Makacsul ragaszkodva egynémely általános magukban véve igen helyes erkölcsi elvekhez (*in Platonia republica*), mellyeket folytonosan szájában hordozott, majd mindig alkalmazta is azokat (*in Romuli faece*), csak hogy az alkalmazás igen gyakran épen ellentétesen ütött ki azzal, mellyet a dolgok jól felfogott állása kívánt volna. Egykor például így szól Mirabeaulhoz: *Őn annyi szellemmel bír, hogy előbb utóbb be fogja látni, mikép a mord a dolgok természetében fekszik.* A gunyoros Mirabeaulnak ugy bajusz alatt nevetnie kellett e komoly megszólításra, de bizonyosan őrizkedett legkisebb kételyt is fejezni ki az iránt. Aztán eszméiben volt valami határozatlanság, érzékenységében valami regényszerű tulajdonság, lelkében és véleményeiben valami kiszinezettség. *Bailleul, Examen critique de l'ouvrage posthume de M. de Staël*, t. II. p. 19.

Mindenki tudja, hogy e nő buzgó magasztalója volt atyjának, kitől öröklött némelly fogyatkozásokat, s hogy diadalában mint hőst, bukásában mint vértanút állítja őt elének.

volt terhelve; s minden adó-emelés elnyomandotta azt, tekintve az igazságtalan felosztást, mellről már szólottunk. Nem voltak tehát elégségesek az akkorig megkísérelt eszközök, s a pénzügyi rendszer gyökeres megváltoztatására volt szükség, hogy könnyítve legyen a szegényeken s a gazdagok szűnjenek meg mentesek lenni a terhektől; s ez csak az országos rendek rendkívüli tekintélyével vala eszközölhető.

Miután azok összehívását akadályozni nem állott többé hatalmában, Neckernek elő kellett volna készíteni a képviselőket, hogy ne tüzes fővel és bizonytalan ismeretekkel, hanem a többség által kívánt reformokat tartva szem előtt jöjjenek össze. Ha egy erőteljes miniszter, közölve saját erélyét a királyljal, megnyerve magának a királynét, segítettve a körülmények által, megtörve a kiváltásgosokat, széles alapra fektetett alkotmányval meg elője a nemzet követeléseinek, s alkotmányos gyűlésbe hívja azt össze, hogy megvitassa saját érdekeit, eleget tesz az önkormányzás felelelt szükség érzetének, Franciaország talán megállapodhatótt volna a lejtőn. De ehhez mély ismeretek, kitartó akarat, s bátorság az udvarral, a nemesekkel, az irodalmárokkal szemközt kellett volna; nem pedig Necker, a fél bölcs, ki otthonos volt ugyan a pénzügyekben, de járatlan a politikában, ki gyanakodóvá tette maga iránt az udvart, s a nép tapsait megnyerte ugyan, de nem azért mintha engedményeket tett volna, hanem mert nagy dolognak látszottak a némileg népies érzelmek a hatalom egy tényezőjében.

Sugalmazására a király újból összehívja a kitűnőségeket (nov. 9.); de hiányozván a kölcsönös bizalom, csak csápongó beszédek hangzanak; követelik a régi aristokracziai intézmények fentartását: de az újítók felülkerednek; kiviszik, hogy a harmadik rend annyi követet küldjön, mennyit a másik kettő együtt véve, mindazáltal a rendek szerinti szavazásban állapodnak meg: egymással ellenkező határozatok s egyezkedést jelzők, melly a harmadik rend diadalát vala maga után vonandó.

Franciaország ekkor soha nem látott látványt nyújtott az általános mozgalomban, melly keletkezett, hogy megválasztassanak a képviselők, kik az ország arczulatát megváltoztatni valának hivatva. Daczára a tornyosuló fellegeknek, általános bizalom szállta meg a szellemeket, mellyek nyugtalanság és tartózkodás nélkül átengedték magukat a jobb utáni váagnak. A mult vétkeit mindenki látta, s mindenki könnyen jóvátehetni hitte azokat. A

papság panaszkodott az elterjedt hitetlenség miatt; mindazáltal a vádakat emelő bölcészeknek sok tekintetben igazat adott, kikiáltotta a türelmet, s készen mutatkozott vállaira venni a közös terheket. Szintugy a nemesek, kik kiváltságaik elvesztéseért politikai hatalom szerzésével remélték magukat kárpótolhatni, miként Agliában történt. A harmadik rend sokat merészelt, mert támogattatva látta magát a köz-óhaj által, de végre is arra szorított, hogy egyenlőséget követeljen szemben a törvénnyel. Valamennyien bevallották a kényuralom hibáit; midőn tanácsülésben a katonai rangok osztogatásának módja fölött vitatkozva, Artois gróf azt mondotta volna: „A király jogaihoz tartozik osztogatni a kegyeket,” Saint-Priest miniszter válaszul adá: „A tisztai állások nem kegyek”; Malesherbes így szólt: „Nekünk törvényhozó király kell”; Dupont de Nemours pedig: „A baj oka, sire, abban rejlik, hogy az ön nemzetének nincs alkotmánya.” Ám ezen király nem a legjobb ember volt-e Franciaországban? nem legőbb vágyai közé tartozott-e reformálni az államot s boldogokká tenni az alattvalókat?

Kilátás volt tehát az alkotmányra, s annak tervezgetésében a bölcészek által hirdetett eszmék egész tág mezejét bekalandozták az elmék. Némellyek a Montesquieu által jelzett határokat és ellensúlyokat tartották szem előtt, mások Rousseau ős eredeti egyenlőségéről ábrándoztak; ki spártai akart lenni Mablyval, ki meg csak az amerikai Egyesült-államokban látott valami jót La Fayette. De egyenlősíteni az állapotokat szemben a törvénnyel, eltörölni a kiváltságokat, könnyíteni a nép terheire, valósítani az igazság és boldogság határozatlan eszméit, ezek képezték a közös célt, melly felé mindnyájan törekedtek. E pontokat illetőleg bizonyos sark-elvek forogtak közszájon, hatalmasabbak mint a századok bölcsesége; s a határozott hang felületes ismereteket takargatott. Röderer az ő iratában Az országgyűlésre való követküldésről így szólt: „Negyven év óta százezer francia társalog Lockeval, Rousseauval, Montesquieuvel: naponként nagy leczkéket vesznek tőlök az emberek és az állam jogai és kötelei fölött: itt az idő gyakorlatilag érvényesíteni azokat.”

De ki tarthatott összeütközéstől? A király jó volt és engedékeny; a miniszterek meghajoltak a közvélemény előtt; a parlament maga hívta össze a rendeket; ha az öregebb nemesek és papok ragaszkodtak a megtiszteltetésekhez, czimekhez, kiváltságokhoz, az ifjúság, melly büszkeségének tartotta mellén viselni a

Cincinnatus-rend-jelt, nevetett rajtok. Aztán a komoly összeüt-közések mély meggyűződésekből szülemenek, holott akkortájt a legtöbben türelmes kételgőségi elveket vallottak. Más alkalmakkal, igaz, vérontásra került a dolog; de miért? mert hiányoztak a jó meghatározások; míg mostanában van-e szenvedély, melly ellen tudna állani Condillac logikájának? Az írók ugyan egy idő óta háborut viselnek a tekintély ellen; de a nagy felforgatások csak a legalsóbb osztályoktól szoktak származni: ezekre pedig most egyetlen bölcsész sem gondolt; nem olvasnak azok; nem érettek vannak kikirdetve az elméletek. Aztán ez elméletek is egyhangulag békés kifejlést, nem erőszakos forradalmat akarnak; akik szájaskodtak, ezt csak irány-gyakorlat végett tették, megelégedve vele, ha éljenek et kaptak, vagy elérhették az üldöztetés dicsőségét. A bölcsészek elmékedései s a philantrópok óhajai tehát a legörvendetesebb és legbékésebb forradalmat hozandják létre; a felsőbb osztályokban már elterjedt tanok az alsóbbakba is át lesznek szivárgandók; erkölcsi kátét fognak készíteni, népszerűt és rövidet; választékos görög épülettel helyettesítendik a hüberiség dülededezett goth kastélyát; babonáságoztól ment tiszta vallást fog követni a világ, s az ember jogainak általános ismeretén alapuló szép élet áll be.

Valóban a választásoknál tulsulyra jutott a népies elem; akár azért, mert a bretagnei nemesek, boszankodva kiváltságaik figyelembe nem vétele s a harmadik rend megkettőztetése miatt, vonakodtak elküldeni követeiket; akár mert a nemesek önzetlenül hódoltak sok nép-ember erényének és tudományának. A lelkészek sorából is többen választattak meg mint a püspökök és nagy javadalmasok közül. Provenceban Mirabeau ajánlkozik jelöltül, s a nemesek visszautasítják, mert viselete megbecstelenítette őt; de a harmadik rend kikiáltja és bálványává emeli a rendkívüli embert, ki bámulatos képességgel bir mozgásban tartani s még sem engedni tulmenni a sokaságot, s megnyerni saját tekintélyével azt, mit kieszközölni a tisztviselőknak nem sikerült. Mit nem lehetett remélni illy önzetlen választásoktól, s az utasításoktól, mellyek a követeknek adattak?

De a mélyebbre látók figyelmét nem kerülhette el, miként tette a siker bizonyossága merészebbekké és kevésbé mérsékeltekké az embereket; milly mélyen gyökerezettek voltak a bajok, milly nehéz az orvoslás közepette az egyenetlenségeknek, mellyek a királyi hatalmat, a parlamenti elveket s a változó közvéleményt

egymástól távol tartották, s hogy egy nép összes szokásait megváltoztatni nem olly ártatlan könnyűségű dolog. Előre lehetett látni, hogy ha hosszabbra nyúlnak a viták s azokkal együtt tovább tart a köz-nyugtalanúság s a hatalom benujltsága, s a nép döntőleg fog közbe lépni, s rögtön ura leend a helyzetnek. Szükséges lett volna tehát, hogy a király megelőző lépéseket tett legyen; s Malouet, Auvergne képviselője, így szólt Neckerhez: — „Ne várják be önök, hogy az országos rendek követeljenek vagy parancsoljanak; siessenek megadni, mit a józan szellemek ésszerűleg kívánhatnak. Ne akarják védeni azt, mit a tapasztalás s a közértelem igazságtalannak vagy elavúltak mutatnak; ne tegyék ki egy viharos tanácskozás kísérletének a királyi tekintély alapjait és lényeges erőit; nyissanak tág tért a köz-szükségeknek és ohajoknak, s legyenek készen oróvel visszavetni azt, mit a rendszerek hatalmaskodása vagy túlhajtása nem követelhetnének a nélkül hogy fejtelenségbe ne döntenének; hozzák javaslatba azt, mi méltányos és hasznos. De ha a király haboz, ha a papság és a nemesek ellenállnak, minden veszve van.“

Máskép okozkodtak a palotában. A gyűlés, mondák, kézen vezethető. Ha nem kívánság szerint folynának a tanácskozások, mi könnyebb mint egyenetlenségeket támasztani a rendek között, mellyek a nélkül is görbe szemmel nézik egymást? Akkor a király így szólna: — „Vagy egyeztetek meg, vagy menjetek szét“; s kitűnven a gyűlés haszontalansága, feloszlata azt, s ismét a régi kényhatalmu király lenne, de csupa tevékenység, csupa szeretet, hogy az előhaladt kornak megfelelő jótéteményekkel áraszsza el a nemzetet, melly olly régtől fogva az erények közé számítja szeretni királyait.

Igy álmodoztak egy olly iszonyu ébredés előestéjén!

Illy eszmékkal nyitattott meg az országos rendek gyűlése, melly csak szentesítette a már visszatartóztathatlanul megindult forradalmat. S mostantól egy siralmas és nagyszerű történet veszi kezdetét, mellyet utolsó könyvünkben fogunk tehetségünk szerint előadni, bizonyára soha sem térve el amaz őszinteségtől, melly nekünk annyi keserűségét okoz, de semmi bánatot.

FELVILÁGOSÍTÓ JEGYZETEK

a XVII. könyvhez.

(A) 30-dik laphoz.

Erkölcsei állapotok a Kormányzóság alatt.

Az átmenet XIV. Lajos századától Fleury bíbornok kormányához bizonyos jelenségek által tünt ki, mellyek hamarabb találnak magasztalókra, mint vitatókra, s mellyek körül már megállapodott vélemények foglalják el a szigorú vizsgálat helyét. Hűn rajzolni a kormányzóság híres korát, s megkülönböztetni a sajátosságokat, mellyek tulajdonát képezik, azoktól, mellyek megelőzték, nem jár nehézség nélkül. A nemzeteknek is megvannak bizelgőik és rágalmazóik. Az egykoru erkölcsstanítók az elfogultság erős gyanujában állanak; a szellemdús írók nem törődnek a körülök törtető közönséges dolgokkal. Illyes tárgyakban azok veendők részrehajlatlan tanúkúl, kik nem vélték bizonyosságot tenni, s a nélkül, hogy tudták volna, áthagyományozták ránk a percz benyomásait. A feledésbe ment tények, önkénytelen valóságok és poros iratok roppant balmazában keresendők az eszközök, ha újból elé akarjuk állítani a kormányzóság ábrázatát, melly kevésbbé torzított el az idő, mint különöz utánaázások által.

Az 1716-iki francziák nem voltak új nép; néhány hónappal előbb még XIV. Lajos századához tartoztak, melly század maga is két különböző alakban tűnik fel. Első fele nemes és vidám udvariasságnak, s a Mediciek által Olaszországból mintegy nászajándékként magukkal hozott vétkek és gyönyöröknek volt keveréke; másik fele ama világias vegyüléket rögtönösen az illem és ajtatosság egyforma leple alá rejtette. Fenelon az

akkori ajtatosságnak iszonyt keltő rajzát adja; s bármilly kevésé megbizhatók legyenek is egy bukott kegyencz panaszaí, nem lehet tagadni, mikép ama kor erkölcsihez sok ravasszág és színlés férközött: de a képmutatás gyümölcsei nem mindig vészt-hozók. A romlott szivek ilyenkor még inkább megromolnak ugyan, de a nevelés tisztábbá válik, a példa ragálya nem harapózik el az alsóbb osztályok között, s mélyebb medret vájván magoknak, a vétkek kevésbbé áradnak szét. A kormányzóság ismét fölélesztette a nemzeti nyíltságot; az alakoskodók letették a rosszul alkalmazott álcát; s a hosszas színlelés kikerülhetlen következményei nélkül, az erkölcsök ismét olyanok lettek volna, millyenek a képmutatást megelőzőleg voltak. De a kincs-vágyat illetőleg a munkásság nem tartott lépést a gyönyörök szeretetével. Sullynak küzdenie kellett az országnagyok telhetetlen kapzsisága ellen; Concina, Emery és Fouquet kora szintén nem volt ment az illy szenyfoltoktól. Azonban Colbert szigora s XIV. Lajos emelkedett elméje egy ünzetlen korszakot hoztak létre, melly alatt a nagyok általában büszkeségöknek tartották sajátjokat fogyasztani, s a kicsinyek türelmes gyűjtésre adták magokat.

A kormányzóság sajátos körülményei bizonyos rendezettséget hoztak a vagyoni állapotokba, melly eltért a megelőző idők romlottságától s a következők pazar bőkezűségétől; szabad volt czéljában és eszközeiben, megfelelt a számító szellemnek, melly felé a nemzet hajolt, s aljasnak bélyegeztetett némellyek által, kikben még élt ama hűbéri szellem, melly megengedte vétkek segélyével élni inkább mint munka után. Végre az emberi dolgok természetes haladása s az oktatás és a jólét nagyobb elterjedése a kormányzóság idejére nagyszerű kifejlését készítették elő amaz olly annyira francia társadalmiasságnak, melly minden egyéb hajlamokat uralma alá vet: tulajdonság, melly annál csábítóbb, mert az emberek dicsőséget helyeznek benne; édes és fényes méreg, melly lelkesíti a művészeket, finomítja az erkölcsöket, egyenlősíti az állapotokat, s polgárokat képez buzgalom, írókat eredetiség, családokat boldogság nélkül.

A kormányzóság nem találta fel e veszélyes finomulásokat, hanem inkább csak folytatta. Leibnitz, ki Németország központjában élt s 1716-ban halt meg, már észrevette a mélyreható változást, mellyet az erkölcsi elv valamennyi ujkori nemzetnél szenvedett; s egy sirutáni könyvében, melly ama nagy ember

végrendeletétől vehető¹⁾, Európára nézve kikerülhetlen zürzavart bátorkodott megjósolni.

Az ajtatosság divattá válván, félni lehetett, hogy emennek gyarló tartamával fog birni; s a vallás, melly a köznép által gyakran amazzal zavartatott össze, kárt vallhatott ez oktalanság folytán. A kormányzó óvakodott igazolni az egély féjelmeit, s az ő hitetlenségét földerithetlen titok leple fődte: nyilvános föllépésében tekintettel volt a látszatra, s fékezte az udvart. A török követ beszéli, mikép egész nagybőjtön át egyetlen úr sem akart asztalához ülni, mellyre hús-eledelek adattak fel. Négy évvel később vallásos aggályból be lett szüntetve egy szentségtele nitő szokás, mellyet III. Henrik kegyenczei, s kezdetben XIV. Lajos udvaroncza is követtek²⁾. A kormányzóság folytonos küzdelemnek látszik a nevelés visszaemlékezései s a példa csábja között; innen ama váltakozása a feslettségnek és furdalásoknak, a botrányok és bűnbánatoknak, mellyek ama kor szenvedélyeit jellegzik; innen a tulcsapongó, viharos, önfeláldozással és dühbel elegy szerelmek, mellyek a nők életét gyötörték, s mellynek példányául a kormányzó leányai és Crequi marquise szolgálhatnak; innen a rögtönös megtérések, mellyek féluton vágták ketté a nagyratörök pályáját, miként ez Tessével, Pontchartrainnal, Pellettierral, Canillackal, s magával a szeretreméltó Hamiltonnal, a

---

¹⁾ Uj tanulmány az emberi értelem fölött, az *Előre megállapított összhang* szerzőjétől, XVI. fejt. 430. lap negyedrében, 1765.

²⁾ A Szentlélek-rend ünnepén a lovagok áldozni szoktak. Ez ünnepélyes tény émyitő ellentétet képezett a rendetlen étellel, mellyet sokan közülök vittek. Némelly jóra való egyének figyelmeztették erre a királyt, ki beszüntette e gyakorlatot. A botrány olly nagy volt, hogy Sevigné asszony, a közvélemény hü tolmácsa, 1689. január 5-ről kelt levelében következőleg fejezi ki magát: *Mondottam-e már, mikép a király kitörölte a szertartásból az áldozást? én régóta ohajtottam azt. E lényt én majdnem egyenlő szépségűnek tartom azzal, melly akadályozza a párbajokat.* De 1724-ben az ünnepély alkalmára, melly a herczeg nagy előléptetése után tartatott, a régi minta szerint szerkesztetett a program, magába foglalva az áldozást is. Charost herczeg, tudomására jutván, mikép kettőn kívül a többi lovagok nem fognának alkalmazkodni a programhoz, június 3-ról kelt levelében sürgősen értesítette erről Fréjus püspökét, figyelmeztetve őt, milly rossz hatást szülne a szent asztalnak illetően mellőzése. Fleury igazat adott neki s éjnek idején más programot nyomatott, mellyből kimaradt az áldozás. XIV. Lajos udvaroncza tehát politikából szentségtörést követtek el, a kormányzóságiak pedig töprengésből botrány-okozás veszélyének tették ki magokat.

francia muzsák fogadott fiával is történt. E különös események között legnagyobb feltűnést okozott Brancas marquisnak, a feslettek között legszellemdúsabb embernek visszavonulása. — Én — mondá ő magáról — vidám bagoly vagyok, Canillac pedig búskomoly bagoly; tegnap még a Palais Royal lakomáját vidámitotta, másnap örökre Normandia egy kolostorába zárkozott. A kormányzó és előbbi mulató pajtásai meleg hangon írott rábeszélő levélben hívták őt vissza, de a válasz, mellyben az új remete egy megtisztult szív ajtatosságát eredeti szellemének különczségeivel párosította, sirásra és nevetésre fakasztotta őket. Noailles bibornok egy rendelete 1717. május 21-ről értésünkre adja, mennyire bevette magát a frivolság akkoriban a szent dolgokba. Az úrnapi ünnepélyről volt szó, melly alkalommal a gazdag polgárok palotáik külsejét a mese meztelenségeit s a mythologia legélénkebb jeleneteit ábrázoló nagyszerű szőnyegekkel szokták beaggatni. A főpap megbotránkozott e szemtelen fényüzésen, melly Párizsnak egy teljesen pogány város színezetét adta, hol a kereszténység Adonis titkainak engedte át a helyet. Néhány évvel később Montpeliére polgárháborúnak lett színhelye a kalvinisták ellenállása folytán, kik felülmulva Párizs érsekét a szigorban, vonakodtak feldiszíteni házaikat, s bálványimádásról vádolták a katolikusokat e hódolati ünnepély miatt. Az erkölcsök feslettsége lángra gyújtotta az egyháziak buzgalmát; Párizs lelkészei sohasem mutatták magukat hevesebbeknek a színházak üldözésében, s azok eltörlésének követelésében; nem kimélve még amaz olasz tánczosokat sem, kiket Orleans herceg hívott be, s kik bohókként játszva és szerzetes testvérek módjára tanácskozva¹⁾, még szembetűnőbbé tették a kormányzósági korszak vallásos egyvelegét. De a párizsi szigorkodók kevésbbé voltak szerencsések mint az aixi érsek, ki nem bírván a tisztviselőktől kicszközölni egy szinmű el-

---

¹⁾ Az olasz színészek, majdnem valamennyien rokonok, nagyon összetartva és visszavonultan éltek. Lajstromaikban minden szóbeli per keresztvételssel veszi kezdetét, s a gyűlés öme fohászokdó szavakkal nyitattik meg: *Isten, a szűz Mária, paulai sz. Ferencz s a purgatoriumbeli lelkek nevében*. A kiadások lajstromában egy miséről van szó, mellyet az új mutatványok szerencsés sikereért szolgáltattak. A kormányzó az igazságszolgáltatási kamra legszigorubb eljárásának idején hívta be őket, ép úgy miként III. Henrik, ki azért szólított, első ízben, Franciaországba egy társulatot, hogy mulattassa a Guisek meggyilkolásáról híres bloisi reudeket.

tiltását, meghagyta a gyóntatóknak, ne oldozzák fél a nézőket; melly rendszabály folytán üresen maradt a színház, s elfutottak az énekesek.

A babonás hiedelmek, mellyeket a vallástalanság nem mindig irt ki, folyvást tartottak a kormányzóság alatt. A varázslás és jóslás mesterségét üzök nem szennyezték be magokat gonosz tettekkel és mérgezésekkel, mellyek miatt XIV. Lajos idejében külön törvényszéket kellett alakítani; nem annyira vétség mint inkább az emberi elme betegsége voltak azok. Orleans herczeg az ő barátjával, Mirepoix marquisval, egész éjeket töltött Vanvres és Vaugirard közhalmi között az ördög elűzésével; Richelieu herczeg mint bécsi követ hasonló eszelősködéssel gyalázta meg magát; Noailles herczeg szintén illy gyanuban állott. A híres Boulainvilliers gróf ez időtájt végezte be látnoki pályáját, miután előbb az udvarnál a régi eredetű csillagjösi hivatalt viselte volna; jóslatai a jövőt illetőleg ép úgy tetszésre találtak mint rendszerei a harmadik rend ellen; jóslatkép mondotta, miszerint Grammont maréchalné és Noailles bibornok egy lázadás alkalmával fognak megöletni, s hogy a kormányzó császárrá lesz és börtönben hal el; saját és fia halálának idejét azonban a legnagyobb szabotossággal megjövendölte¹⁾. A nép nem lehetett okosabb a nagyoknál. Voltaire bizonyítja, mikép a pohár segélyével való jóslás igen közönséges dolog volt, s hogy a pohárban látni csak a szeplőtlen tisztaságu gyermekek tartattak képeseknek, kiknek hajzatát még nem érintette olló. A sors kipuhatólására a kávé-öntés is kezdett alkalmaztatni; de e nagyon titokzatos gyakorlat csakhamar elvettetett a jóslásból mesterséget üzök által. Ez apró varázslatok háttérbe szorultak az 1726-iki északifény feltűntekor, melly a sokaság által általános romlás előjelül vétetett; a városokat és vidékeket ama jámbor félelmekkel és zavargási jelenetekkel töltötte az el, mellyek a tudatlanabb századokban ismételve megújultak a világ végét hirdető gyakori jóslatok folytán. Az alkalmak, mellyekben a népet érdemes megfigyelni, igen ritkán fordulnak elő. A kormányzóság alatt időről időre bizonyos sorsjátékok rendeztettek, mellyek botétoi csekélyek, számai roppant mennyiségben voltak. A kapott czédulára minden játékos vala-

¹⁾ XIV. Lajos halálát illetőleg keveset hibázott, azt jósolván felőle, hogy 1715. aug. 25-én vagy sept. 3-án fog meghalni, s hogy sem fia sem három unokája nem élendik túl. Maga Boulainvilliers 1722. jan. 23-án halt meg.

melly jelmondatot iratott saját fejéből, s megtörténvén a kihúzás, közzétették a nyerő számok s az azokat kísérő feliratok, miként az akadémiai pályázatoknál szokás. Hihető lévén, mikép e nagy mennyiségű jelezők, mellyek a nép fiai által olly perczben mondottattak, midőn valamely szenvedély lelkesítette őket, legalább alakatlan kinyomatban nemzeti jellemet tüntethetnek fel, elhatároztam magamat keresztül futni ama roppant lajstromokon; de nem találtam bennök sem észet, sem elmés ötletet, sem enyelgést, még csak babonát sem. Kivéve néhány izetlen tréfát, mellyek legnagyobb részt a fő rendőr-igazgatóra vonatkoznak, az egész csupa semmit mondó üresség.

A negélyzett és tartózkodó magaviselet, mellyet az öreg király parancsolt az emberekre, csakhamar megváltozott az ő halála után, s uj életre látszottak kelni a Fronde piperkőcsei. Egy író következőleg rajzolja az ifjakat, kik 1718-ban a divat hősei valának: „Fejüket felhúzott vállaik közé sülyesztik, karjikat mellökön szorosan keresztbe fonják, s gunyos tekinteteket vetnek magok körül.“ Még folyvást szokásban volt kardot viselni, s mindenki osztozott volna Coulange asszony bámulatában, midőn ő Catinat maréchalt ama fegyver nélkül látta sétálni saint-gratiani parkjában: a főváros vivó-termeit tiz ezer verekedő látogatta¹⁾. Daczára e háborgós látszatnak, s mindamellert, hogy a kormányzó becsületbeli kérdésekben hajlandó volt szörszállaskodni, a párbaj-düh alábbszállott, nem annyira a törvények szigorja folytán, mint inkább az eszmék befolyása következtében, mellyek lassanként megtörték az osztályok gögjét, s csiszoltabbakká tették a darabos jellemeket. Állítólag, XV. Lajos egykor azt mondván, mikép őse sokat fáradozott, hogy kiküszöbölje a párbajokat, Noailles maréchal válaszul adta volna: Talán kevesebbet, mint felséged fáradoznék, hogy uj-ból visszahozza azokat.

Anglia amaz időtájt fogadásokat hozott divatba, egy nemét a pénz-párbajoknak, mellyekben az önhittség és fősvénység kölcsönösen mérséklük egymást; s lófuttatásokat rendezett, mellyek javító befolyással vannak ama becses állatokra. Saillant ur tiz ezer lirában fogadott Entragues urral, hogy hat óra alatt kétszer teszi meg az utat a párizsi saint-denisi kapu és a chantillyi kastély között: a kitűzött időnél huszonhét perczcel előbb végezte be

---

¹⁾ *L'art d'escrime de G. de Bruye, 1721.*

a futást, s huszonhétszer váltott lovat. E szülemelő hajlam seholy sem leendett előnyösebb mint Franciaországban. A nagy hűbérnokok bukása után a szép lovak tenyésztése igen elhanyagoltatott s csak a kormány támogatása pótolhatta a hűbérség hatalmas eszközeit. XIV. Lajos tette azt kormányzásának első felében, de elhanyagolta a másodikban. Az 1694-iki költségvetés nem emlékezett meg a fajlovak tenyésztéséről, s emelte a Bastille kiadásait, mintegy figyelmeztetésül, hogy a közjólét hanyatlása egyenlőpést tart a kényuralom haladásával. A kormányzóság, mely a politikai gazdaság egyetlen ágát sem hagyta művelési kísérlet nélkül, ismét visszaállította a fajlovak tenyésztését.

A játék-düh kedvencz szenvedélye vala a kormányzóságnak. Mintha a rendszer váltakozásai csak arra szolgáltak volna, hogy fölélesszék a nemzetben a kockázattal való hajlamot. A törvények ellenében a paloták szolgáltak menhelyül a játékosoknak; ünnepies kivilágítások jelezték ama játék-barlangok bejáratát; s a meghívók szemtelenül osztogattak azok környékén. Elmondom, milly példa után harapózott el e ragály a tartományokban. Valois kisasszony, a modenai herczeg jegyese, utnak indult Franciaországon keresztül, hogy találkozzék vőlegényével: minden állomáson bankárok előzték meg, s ő az éjet féktelen játék izgatottságában töltötte. A következő nap felét alvással huzta ki, a másik felében pedig néhány mérföldnyi utat tett, azon biztos tudattal, hogy a legközelebbi állomáson ugyanazon rendetlenség és új áldozatok várnak reá. Hogy megtiszteljék a kormányzó leányát, a tartomány legelőkelőbb egyénei siettek résztvenni az ő veszélyes szórakozásaiban. Ifjak, lovagok, tisztviselők roppant összegeket vesztettek, s e példa gyászos szenvedélyeket gyújtott lánggra. Az egész francia ügyességet igénybe kellett venni, hogy palástoltassék ez eljárás becstelensége! A híres arany- és bibor hajó, mely egy udvaronc királynét vitt a triumvir Marcus Antonius karjai közé, kevésbé gyalázatosnak tünik fel előttem, mint ama lassu utazás, mely alatt már virágjában megromolva, s a trónhoz és az oltárhoz mint valami büntetés-helyhez közeledve, egy tizennyolcz éves herczegnő mérget csepegtetett a szivekbe, s rémülésbe ejtette, s kétségbeesés és öngyilkosság által követett rögtönös bukásokba sodorta a családokat ¹⁾.

¹⁾ Valois kisasszony ez utazása furcsa módon végződött. Genuába érve csak gúnyos és bántó szavakkal felelt a senatusnak, mely tisztelkedve járul eléje. De midőn Modenába kellett volna indulnia, Salvatico gróf, ki átkísérésével

E baj olly annyira gyógyíthatlanná vált, hogy a kormány legalább szemmel akarta tartani, mit kiírhatni nem remélt. 1722. ápril 16-án nyolcz nyilvános játékház engedélyeztetett Párizsban, mellyek a szemérmes szegények között kiosztandó kétszázezer lirányi adó fizetésére köteleztettek. E játék-házak eszméjét Mornay de Montchevreuil lovag sugallta, s egyszersmind megnyerte azok kiváltságát, kárpótlásul Mornay érsek véreért, ki Dubois abbé bibornoki kalapjának átvitele végett történt kiküldetése alkalmával halt meg. A kormányzóhoz benyújtott igen rövid folyamodványában a vállalat egyedüli indokául a régiek példáját hozza fel, kik egy tisztviselő felügyelete alatt koczkajátékokat üztek, s bizonyítványkép Juvenalis egy versét idézi¹⁾: Tehát a rómaiak utánzásának s a legerényesebb költő iratainak köszönhetjük a játékok behozatalát az országba.

Ez újdonságot egy fontosabb jelenség kísérte. Tudva van, mikép XIV. Lajos alatt a játék az erkölcsi codexen kívül helyeztetett, s hogy jó hirben állott egyének titkolózás nélkül követtek el azt, mit mai napság csalásnak nevezünk. De a kormányzóság idején a becsület vállalkozott felügyelni a játékokra, s ama tobzódó köztársaságba vitte át föltétlen hatalmát és választékos finom érzését. Az erkölcsök mi előnyt sem huztak e vivmányból, mert a rossz szellem, melly előbb a kártya és koczká között uralkodott, most az üzérkedők bankjaiba menekült, miután a játék biztonságnak örvendett, a kereskedés pedig félve üzetett. A látszatos fődözetek, a visszatorlásból történt bukások tönkre tették a régi feddhetlenséget. Szomorú körütnetek! a jó hiszem a vétkekben lett otthonos, s a becsület helyet cserélt.

A gyönyör-szomjat semmi sem árulta el inkább mint az

---

volt megbizva, nem akarta őt elfogadni, mert otthon feleadték a nász-ajándékot, s a jegyes azon tisztviselők kegyelmére maradt, kikből gúnyt üzött. A trónörökös herczeg értesülvén ez esetről, s ép olly udvarias lévén a milly kimért vala meghizottja, személyesen sietett fogadni a jegyest. Dubois abbé nagyon ügyetlenül feledékenységgel igazolta magát, az ügyek sokaságát hozván felmentésül. — *Chavigny levelezése.*

¹⁾ *Praelia quanta illic dispensatore videlicet
Armigero!* Sat. I. 91.

A *Histoire du Visa*-ból (II. könyv, 81. lap) láthatni, milly dühhel folytak a herczeg ministersége alatt a gévresi és soissonsai palotákban engedélyezett játékok.

álczás bállok, mellyek 1716-ban kezdődtek, s hetenkint nyolczszor is tartattak¹⁾. E mulatság nem volt új, s még éltek rosz emlékei a megholt király kormányzása alatt feltalált arczképalczákna k²⁾. Az eszme báltermekké változtatni át a nyilvános színházakat, Bouillon lovag agyában fogamzott, ki azért hatezer lirányi évdíjt huzott: legalább is előre nem látott nevezetesség Turenne egy unokájára nézve. E szórakozás népszerűvé válván, mámorba ejtette az embereket; az átöltözködés nem zárta ki az öltönyök gazdagságát s a gyémántokkal üzött fényt, s elhárította az akadályokat, mellyeket a kor- és állátekintetek gördithettek a féktelen pazarlások utjába. A kormánynak annál kevésbbé kellett volna elnéznie e szabadosságot, mert sokszor lehetett tapasztalni a mult kormány alatt, milly türelmetlenül viselték a rosz erkölcsök az igát, mellybe az öreg uralkodó fogta azokat. A részletek, mellyeket az írók hagytak reánk a saint-bernard-parti fürdőkről, kevésbé hangzanak össze a század állítólagos komolyságával. 1704-ben egy gyógytani tétellel, nem döntő az iskolákban, de trágár a finom egyének szájában, általános tárgya lett a társalgásnak. A nők kényelmeért francia nyelvre kellett azt átteni, s nagy keletnek örvendett; s az ország egyéb egyetemein is szőnyegre került a tartományi utánzóknál szokásos tulzással³⁾. 1704. nyarán az Udvar és a város előkelői szokásba vették a Cours-la-Reine sétányon gyűlni össze, mellyet aztán a kormányzó 1723-ban újból ültettetett be. A vacsorák és zene késő éjjig nyultak, a fáklyák sokasága nem volt elégséges féken tartani a vágyakat, s az alkalom botrányt szült. Egy évvel később a haldokló király kénytelen volt be-

1) Naponként egy s pénteken kettő, felváltva az Opera s a francia akademia termeiben.

2) 1704-ben azon gondolatra jöttek, hogy viaszból álczákat készítettek, mellyek tökéletesen hasonlítottak egyik másik udvari egyénhez. Ez első álczaföltött másikat használtak, tisztán képzelni s az ünnepély folyamában ugy szinlették, mintha fölemelnék az utólsót, s lopva köleszöszött arczot mutattak, melly tévedésbe ejtette a kíváncsiakat. Az udvari bál-ünnepélyeken e csel fogást utálatos gazságok elkövetésére használták fel.

3) Geoffroy doktor tétele az, melly 1704. decz. 13-án a párizsi orvosi iskolában vitatott s e kérdés körül forog: *Vajjon az ember kezdetben féreg-e?* A rambouilleti préciensei nagy haladást tettek! 1722-ben Jacques doktor Párizsban egy tételt hirdetett, melly az önmegtartóztatásból szülemző betegségeket vala tárgyalandó; de az egyetem megtiltotta annak nyilvánosságra hozatalát.

tiltani ama szemérmetlen éji multságokat, melyeken a kormányzóság alattiak sem tettek túl. Végre XIV. Lajos utolsó kormányévei alatt a külvárosokban kéj-lakok kezdettek emelkedni, a gazdagság élveinek szárvna. Az első illy lakokat Uxelles maréchal és Noailles herczeg építtették, kiknek nagyravágyó fondorlatok és epikuri élet-gyönyörök tanyájául szolgáltak azok. Aztán megsokasodtak, s a francia urak ezen rejtekekben kárpótolták magukat a nyilvánosságért, melynek palotáikban ki voltak téve, egész ellentétesen az olasz urakkal, kik a mezei lakokban társas, a palotákban magános életet vittek.

Az álczás-bálok szabadossága gyulékony anyagok nagy halmaza fölött lobogtatta a fáklját, s ama központból egész Franciaországban elharapózott a csillámló és könnyed romlottság, melly közönségesen a Kormányzóság erkölcsének neveztetett. A titokzatosság, melly az álczás összejövetelek kecsét képezi, volt, ha nem egyedüli, legalább is főoka a szokásnak, melly nem engedte többé a házaselekeknek együtt jelenni meg nyilvánosan. A férj, szégyelve a családi boldogságot, dicsőségének tartotta másutt fényelegni az önszeretet diadalaival; a nő, megfosztatva természetes támaszától s nélkülözve még azon látzatost is, mellyet az olasz erkölcsök a bizar cicisbeismusban nyujtottak neki, erényének veszélyeztetésével barátokat volt kénytelen szerezni és megtartani. A házasság ezen felbontása előítéletté vált, s a nemzet józanabb részeiben is elterjedt, s nagy befolyást gyakorolt a családra és a társadalomra. A könnyelmű erkölcsökkel könnyelmű itéletek kaptak lábra, úgy hogy a jó hírnevökre féltékeny nők kevesebb szabadságnak örvendettek mint előbb, s az erény hiánya nagyobb illemszigort vont maga után. Ez új szigor két szokásnak vetett véget, mellyeket bizalom és egyszerűség hoztak be. Az egyik eredete a lovagiasság ama koráig megy vissza, midőn a nemes ifju nevelését valamelly feddhetlen viseletű hölgy végezte be, ki magára vállalta sinomitani annak modorát, s nemes érzelmekhez szoktatni lelkét: az erényes szépség gyámsága vala ez, melly sokkal inkább létezett, mint közönségesen hiszik¹⁾, tiszteletreméltó nyomai találtatván annak még XIV. Lajos századában is. De a kormányzóság alatt a közvélemény sokkal inkább nélkülözte a szüziességet, hogysen tiszte-

---

¹⁾ Turenne maréchal atyja, saját családja választásából a Rieux ház egy szép és okos ifju hölgyére bízott.

letben tarthatta volna e szeretetreméltó intézményt, s csupán az idős nőknek engedtelett meg vezetni az ifjakat roszul követett tanácsokkal. A másik szokás kevésbé régi, s eredetét a kegyelem körül forgó istentani kérdésekből veszi. Sok papnak az ellenkező véleményt tápláló püspökök által történt felfüggesztése némelly ajtatos egyéneket arra birt, hogy kijátszszák a zsarnokságot. A gyóntató-szék olly hivatal-féle lett, hol minden formulák utján intéztetett el, míg a bizalom, a titkok, s az ajtatos élet tökélyesbitésének egész vezérlete az ugynevezett lelkiismeret-igazgatóknak tartattak fen. E választottak a családokba hatoltak, s La Bruyère egy érdekes leirást adott az ő viselt dolgaikról. De az erkölcsök szabados korában sok tudós-és tekintélyes irat kelt ki jó sikerrel amaz összeköttetés ellen, mellyet az erkölcs-tisztaság nem oltalmazott meg többé a rágalom nyilaitól. A kormányzóság, ha nem buktatta is meg végkép a lelki-igazgatókat, legalább birodalmuk legszebb tartományait szétdarabolta. A nők, megfosztatván illy módon növendékeiktől és mestereiktől, mindinkább kiléptek a belső élet köréből; s a kormányzóság alatt és később, addig ismeretlen tevékenységet tanusítottak. Előbb a nő napjainak legnagyobb részét ágyban tölté; ott társalgott, ott fogadta a látogatásokat; társalgásának gyűlhelyéül az elő- és háló-szoba szolgált, miként napjainkban a cabinet és a társalgó-terem. E tunya szokás a frankoktól vette eredetét, mert tudva van, mikép a szegény és durva népeknél a tétlenség tekintetik a gögös előkelőség természetes ismertető jelének. Ez ősi szokások főleg a polgári élet kiválóbb körülményei között tartották fen magukat: így például az uj jegyes még a kormányzóság alatt is pompás ágyon nagy-szerű teremben fogadta az üdvözlleteket; körülte fegyverek, cimerek, diadal-jelek, ezüst-edények, drága butorok, gazdag öltönyök fényes kiállítása rendeztetett teljesen barbár fitogtatással, miről Sevigné asszony hagyott ránk egy ismertetést La Fayette kisasszony házasságának alkalmából.

A kormányzóság s a Law-rendszer által élesztett gyönyör-és kincs-vágynak okvetlen elő kellett mozdítania a fényűzés növekedését. Hogy miként haladt az, mutatta különösen a kocsik elszaporodása, mellyek uj szükségletté váltak a nagyobbá lett forgalom folytán, s a pazarlás, mellynél fogva folyvást porcellán edények és indiai ritkaságok táraivá változtatták át a lakosztályokat. Nagyban növekedett a tollas és skarlát ruhás szolgálk száma, mi eleintén szentségtelenítéskép tünt fel; s a nők olly fog-

lalkozásokat jelöltek ki számukra, mellyek homlokegyenest ellenkeztek a régi szerény szokásokkal¹⁾, Az inasok nem köteleztettek többé hegedűt játszani üres óráikban. E szokás, melly inkább erkölcsös volt mint gyönyörködtető, a század kezdetén hozattott be az uri házaknál, a végből, hogy az urak, füleik boszantásának árán, biztosítva legyenek, mikép a szolgák nem töltik valami rosszabb dologgal az időt. A leggazdagabb palotákban a szobaleányok sőt a nemes kisasszonyok is kanári madarak nevelésével foglalkoztak, mellyek, mert divat és ujdonság voltak, drágán keltek; s egy hercegnő ép úgy illő dolognak találta a híres madárkereskedőnek adni el övét, miként Nagy Károly, kertjének zöldségeit áruba bocsátva, növelni jövedelmeit. Nem szükség mondanom, mikép a kormányzóság divaton kívül helyezte e házi ipart; s azóta a gondatlanság és bőkezűség a magas állapottal összekötött illeemek részét képező szokássá váltak. Minél inkább emelkedtek hitelben a birvágó egyéb magasabb üzelmek, annál inkább vesztettek becsben a gazdaszat kicsinyes gondjai, s a pazarlás példái a trónról az utánzó nép közé is alászállottak²⁾.

Valódi csoda leendett, ha a nevelés megőrizte volna régi fegyelmeit. Az anyák szokásba vették magukkal hordani a társaságokba dadogó gyermekeiket; s a schweizi Muralt, ki akkoriban utazta be Franciaországot, bámulva tapasztalta ezt. Némelly

---

1) Az *Udvaroncok könyvűdra*, mellynek kötetei a kormányzóság alatt kerültek ki sajtó alól, említést tesz ez ujításról. „Volt idő (mondja a szerző), midőn egy nő szégyenlette volna felnőtt inas által hordoztatni uszályát; most ez divat, s az apró inasok csak arra valók, hogy az úrnő könyvét vigyék a templomba. Az uszály-hordozó nagy inasokon kívül, a nőknek nagy komornokjaik is vannak, kik öltöztetik és vetkeztetik őket. A komornáknak csak a fejékitésre, a kenőcsökre, a szépség-tapaszkok dobozára van gondjuk; az inget feladni a komornok dolga“ Ugyanazon szerző beszéli, mikép a nemesség körében s a városiaknál kimentek szokásból a szülésznők.

2) Valois kisasszony az ő utjában 20,786 lirát költött alamizsnákra és borraalókra. Midőn Montpensier kisasszonynak Spanyolországba kellett volna elutaznia, a szertartás-mesterek tanácskozás tárgyává tették e dolgot; s a jelentésökbe szőtt egyéb körülmények között azt találtam, hogy XIV. Lajos 1697-ben, midőn a burgundi hercegnő elé ment, 30 arany forintot ajándékozott egyvalakinek, kinek házánál a francia és spanyol udvarok két napot és egy éjtel töltöttek, a nélkül, hogy ez adomány csakélynek látszott volna egy olly nagy fejedelem részéről. A szertartás-mesterek 10,000 lirát kértek Montpensier kisasszony számára; de a takarékos Dubois nevetett érveiken, s csak 3,920 lirát akart engedélyezni.

nyeglék, visszaélve Montaigne egy két szolamával, összeesküdtek az iskolai szolgaság ellen, czélul tüzvéen szórakozás tárgyává tenni a tudományt; s szánakozva a régiek fölött, hogy nem előzték meg őket a történeti játékok feltalálásában, módszereket alkottak, melyeknek bármely nyelv vagy tudomány elsajátítását négy havi tanulmány vagy inkább mulatság után kellett volna eszközölniök. Az udvar egy szerzetest hozatott Franche Comtéból, hogy hat leczkében irni tanítsa meg a királyt. Ez ábrándok szerzői, a Vallange-ok, a Grimarest-ek feledéabe mentek; de sok kalandor öltözött a tölök öröklött rongyokba. Megengedjük azonban, hogy a XVII század már nagyon alászállította a régi iskolai szigort. A jezsuiták növendékeik oktatásában mindig a társadalmi ember képzését tartották szem előtt, s minden collegiumnál szinpadokat állítottak fel, mellyeken a növendékek mestereik által szerzett drámákat adtak elő. E szokás, melly dühbe hozta a jansenistákat, kifejlesztette a legtanultabb francziákban is ama könnyed udvariasságot és természetes kecsket, melly őket minden polgárosult nép között kiválólag jellegzi; s egyszersmind szenvedélyt keltett a társulati szinpadok iránt, mellyeknek köszönhetjük Moliéret, Lekaint, és olly sok más művészt. A jezsuiták által adott és folytatott lökés nem szünt meg: ha XIV. Lajos szent tárgyú szomorújátékokat adatott elő a saint-cyri növendékek által, Orleans herczeg Racine remekeit a chelles¹ zárda boltozatai alatt hallotta ¹). 1716. aug. 5-én a párizsi jezsuiták szinpadukon a szokott szomorújátékot tánczművekkel kötötték össze, mellyekben a Társaság növendékeivel az Opera tánczosai együtt működtek. Orleans lovag, a kormányzó korcs-fia, igen kitüntette magát e gyakorlatban; még nagyobb feltűnést okozott később Saint-Albin abbé szintén a kormányzó törvénytelen gyermeke, ki neki nyilvánosan egy theologiai tételt ajánlott fel. Ez első különösség egy másikra szolgáltatott alkalmat; ugyanis a kormányzó anyja, erényes s egyszersmind parancsolni szerető nő, jelen akart lenni unokájának vitatkozásán, daczára annak, hogy a szabályzat tiltotta a nőknek

---

¹) Broglie kisasszony, ki aztán Bonnac marquishoz, konstantinápolyi követünkhöz ment nőül, egyike volt a színésznőknek. Elmésen emlékeztette arra a kormányzót egyik levelében: „Majdnem Trója romjain állva, ön chellesi Andromacheja bátorkodik emlékeztetni fenségedet magára. Nem találtam itt Pyrrhusokat, és senki sem tesz kísérletet elragadni tőlem az Astyanaxokat, kiket királyi fenséged számára nevelek.“

megjelenni a Sorbonne gyűlésein. E tényekből kitétnik, mennyire hozzászoktatta XIV. Lajos hosszas tekintélye a francia elítéleteket a törvénytelen gyermekek botrán yához.

Az erkölcsök változásával a nemzet életrendi kormányában is változások történtek, vonatkozással kereskedelmi és egészségügyi érdekeire. A borivás-szenvedély annyira általános lett, hogy némely parlamentek az 1700-on innen ültetett szőlők kiirtását rendelték el¹⁾. A korcsmák valamennyi osztály gyűlhelyéül szolgáltak. A legkeresettebb lakmározások a fürdőházakban tartattak, miként egykor Rómában az illatszerészeknél. A szeszes italok élvezése a nőknél is szenvedélylyé vált; s a legmagasabb osztályhoz tartozók, kezdve XIV. Lajos leányain, dicsőséget kerestek abban. 1718-ban egy Condé hercegnő, Vendôme herceg özvegye, szeszes italokat tartalmazó üvegekkel megtöltött szobába zárkózott, s a tulhajtott magános iddogálás folytán kimerülve meghalt negyven éves korában. 1715-ben a thea bevitetvén Nagy-Britaniába, elvonta az angol hölgyeket a borivástól, mit szigetők éghajlata menthetővé tett. A chinai növény kevésbé kedvezőleg fogadtatott Franciaországban: a kormányzó hasztalan szállította alá husz soura fontonként a roppant vámot, melyet XIV. Lajos ez idegen világrészbeli termékre vetett. Leve, melly az északi tartományokban némi élvezésre talált, a déli részeken orvos-szer gyanánt tekintetett, s Franciaország az évenként Európába szállított mennyiségből soha sem fogyasztott többet egy kilenczednél. Aközben a bornak és korcsmáknak egy félelmesebb ellensége növekedett nálunk, a közhelyek t. i. hol a yemeni bab-főzetet itták. Az első kávéház Marseilleban nyitattott 1671-ben; a következő évben egy örmény alapította a másodikat Párizsban a Saint-Germain vásártéren, s más keletiek is követték e példát. Az első kávéházak nálunk is, ép ugy miként keleten, sakk-játzók, henyék, hirhordók közös gyűlhelyéül szolgáltak, s előre lehetett látni a változást, melyet az új szokások fogtak eszközölni a nemzeti szellemben. A kormányzóság alatt Párizsnak már háromszáz illy nyilvános gyűlhelye volt, nem számítva a különféle egylete-

---

¹⁾ Benyujtatván jóváhagyás végett Gévres herceghez, Párizs kormányzó-jához, az ünnepély programmja, melyet a város 1721. augusztus 3-án a király felgyógyulásának alkalmából rendezett, s a *hotel de villei* vacsoráról szóló fejezet szélére sajátkezüleg következő szavakat jegyzett: „*Sokat kell inni. Aláírva Gévres herceg.*“ — *Városi levéltár.*

ket s a gyógyszerárakat, melyekben szintén osztogattatott a kávé-ital¹⁾. Olvassuk, mikép a kormányzó Martinique szigetre vitetett át két kávé-cserjét, melyek Hollandból kerültek a párizsi Jardin des plantes-ba, s az utközben Clieux lovag megvonta magától saját viz-részletét, hogy azok fentartására fordítsa azt. A tény igaz, de kevésbé fontos, mint ahogy hiszik; mert a kávé-termelés már meg volt honosítva birtokainkban. Imbert, a keleti Társaság ügynöke, egy arab sheik barátságából hatvan yemeni csemetét kapott, s a Perzsa-öbölből Bourbon szigetre szállította át, hol részben olly jól sikerültek, hogy 1710-bon a Társaság tökéletesen érett bogyókat osztogattott szét a gyarmatosok között²⁾. E kettős kísérlet folytán a mokka-cserje annyira meghonosult szigeteinken, hogy Franciaország képesítve lett évenként hétszáz ezer mázsát hozni Európa kereskedelmi forgalmába. A kormány megkísérelte, de siker nélkül, monopolizálni annak bevitelét és elárusítását, miként a dohánynyal tett. A szeszély, melly felkapta e csipős és büzös növényt, diadalmaskodott az orvosok ellenállásán s az elöitéleten³⁾. Használata eltüntette a francia arcokról a még addig megmaradt szört is, melly királyinak neveztetett, s mellyet XIV. Lajos és udvaroncjai felső ajkukon viseltek. A bérösszegeből ítélve, melly megháromszorozódott a kormányzóság alatt, ugy látszik, hogy a dohányzás, mit eleintén csak a divathajhászók gyakoroltak, valóban népszerűvé lett ez időtájt. E czikk fogyasztása s a kincstári adó emelkedőben voltak egész a XVIII. század közepéig, s azóta nem változtak. Az egyedáruság jövedelme fél millióról harminczra szökött: a fogyasztást 1760-ban Franciaországban fejenkint tizenhat, Olaszországban tizenhárom nehezekre számították s most is ugy számítják.

Négy hevítő és izgató természetü idegen termék ment át

1) A kávéházakban a cacao-főzet is árultatott, melly a spanyoloktól jutott hozzánk, s csészénkint nyolcz souval fiztetetett. Labat atya, ki a kormányzóság alatt tett) közsé utleírásait, volt a csokoládé apostola; csészéjét egy sou-n mérendő népies táplálékká szándékozott tenni, s e czélra elégségesnek vitatta Martinique cacaoját. De az eredmény nem felelt meg örököseinek, s a csokoládé a Pyraenekon innen fényűzési czikk maradt. A kávé eleintén Párizsban két és fél souval fiztetetett csészénként.

2) Hardancourt, az indiai Társaság igazgatójának kéziratban maradt Mémoire-jai.

3) Hecquet doktor az ő *Értekezésében a nagyböjti fölmentvényekről* a dohányzást böjttörésnek ítélte, míg a spanyol casuisták állítólag ellenkező véleményben vannak a csokoládéről.

majdnem egyidejűleg egy nép élet-rendébe. Az élettudósokhoz tartozik megvizsgálni, milly módosító befolyással lehetnek azok az emberi szervezetre. Tény, mikép a hurutos járványok, melylyek kezdetben igen ritkán, XIV. Lajos kormánya alatt ritkán fordultak elő, a XVIII. században gyakoriak lettek; mintha csak csere történt volna amazok és a bőrbetegségek között. A fürdők használata, a testgyakorlat, a régiek gyapju öltöneyei, a középkor durvasága és szennyessége a bürt folytonos izgatottságban tartották, melylyet a mi puhaságunk és tul-finomságunk megszüntettek. Akkor a roszt anyagok, melylyek előbb a fölszinre tódultak a nyákhártyára huzódtak vissza, melly beleinket övezi, s melly ugy szólván belső bőre az embernek.

Okszerűtlen lenne e változást részben azon izgató hatásnak tulajdonítani, melylyet a thea, a cacao, a dohány és kávé gyakorolnak az említett hártýára, melly most gyűlhelye a nyákkák olly nagy mennyiségének? az orvosokhoz tartozik megítélni. Mi csak azon, mások által tett észlelet jelzésére szoritkozunk, melly szerint a vértől származó szélhűdések sokkal közönségesebbek voltak XIV. Lajos uralma alatt, mint a következő korban, minek oka a vendéghajak roppant sulya, melylyel a divat terhelte akkoriban a két nemzet: nem mulasztván el hozzátenni, mikép a megfeszitettebb mulkálkodás s a növényi főzelékek gyéreibb használata előkészítő okai lehetnek ez agy-vértolulásoknak. Az idegbántalmak mar a kormányzóságot megelőzőleg uralkodtak. 1717-ben az orvos, ki Chambon doktor munkáiról tett jelentés, erősítette, miszerint a nők méh-görcsös bántalmi a legjobb gyógykezelés daczára is hidra-fökként ujulnak meg ismét és ismét. A szép gyümölcsök s a finom főzelékek termelése akkor még kezdetleges vala, vagy csupán a fejedelmi kastélyokban üzetett nagy költséggel. A kormányzóság a gazdagsággal együtt az élet kényelmeinek izlését és mesterségét is elterjesztette: Párizs tökélyesbitette a kereteket, mig a tartományokban a virágok ápolása szolgált szórakozásul az örökké téllen uraknak. Mehemet-Effendi, ki 1721-ben tél közepén utazott keresztül az országon, bámulva látta a virágokat, melylyekkel mindenütt kedveskedtek neki utjában, s nem bírta felfogni, miféle varázslat változtatta meg Franciaországban az évszakok működését.

A divat a politikai alakulások szerint változott. XIV. Lajos udvaronczaianak bö öltöneyei, s az asszonyias fényüzés, melly-

nél fogva tetőtől talpig csokrókkal, czafrangokkal, csipkékke ékesítették magokat, az olasz és castiliai befolyást árulják el. De a kormányzó alatt, ki az északi államokkal szövetségben, öltönyeink minden része kisebb mérvet vett fel hasonlóan az északiakhoz¹⁾; a XIII. Lajos és fia által behozott vendég-hajak is vesztettek roppant tömegökből, s az állapotok szerint különbözőkép alakultak; míg ellenben az eleintén olly kicsiny kalapok karimái terjeszkedni kezdettek. Az illatszerek s a hajpor használata ismét felkapott. XIV. Lajos, természetes ellen-szenvből eltiltotta az illatszereket udvarában: Orleans herczeg igen szerette, folytonosan használta azokat, s a vegyészeti utmutatása nyomán maga készített nagyon erőseket. Ezen, általa újból fölleleventett keleti érzékiség azonban tisztos határok között maradt: bizonyára nevettek volna Mazarin bibornokon, ki a cambrayi viárokban illatos kezes tyűket osztogatott a tiszteteknek²⁾; s a spanyol Quevedo nem mondotta volna rólunk, mit honfiairól mondott, hogy: Roszul vezényelt, de jól illatosított hadseregeik vannak. A fehér por, melly finomítja a vonásokat s tévedésbe ejt a kort illetőleg, IV. Henrik alatt találtatott fel: két utóda alatt mellözve lön, anélkül, hogy végkép kiment volna szokásból. A ma kor emlékiratai szerint a Fronde piperkőcsei s némelly udvaronc egyháziak még mindig használták; Fontanges asszony hajzatának lángoló színét mérsékelte azzal; s némelly nők egyesítették azt az amazon öltönnyel is, melly csira-divatra Krisztina királyné tanította őket. E bizar szokások határozottan korszakszerű válaszfalat huztak a régi és az új udvar közé, s az átalakulás Európa mindazon részére kiterjeszkedett, mellyek a francia divatok ragály-körén belül esnek. A kormányzó, természeténél fogva pompa-kedvelő lévén, gazdag öltönyöket akart; a külföldi utánzók pedig majdnem tiszta fémanyaguakat: s egy hollandi író nem alaptalanul kérdezte polgártársaitól „vajjon öltönyeik kovácsműhelyből kerültek-e ki, vagy a szabótól“³⁾. Fridrik Vilmos, porosz király, hogy fékezze e divat-dühöt, egy szemle

¹⁾ A segélypénzek törvényszékének egy, 1715. decz. 16-ról kelt ítélete mondja az előszóban, hogy a választások, a szerződéses s a só-raktárak birái *hamu-szűrke öltönyben, vörös köpenyben, kardosan és kezökben pálczával* jelentek meg az ülésen. Ez öltözködési modor akkoriban a tartományok valamennyi gazdag polgáránál utánzásra talált.

²⁾ *Mémoires de Joly.*

³⁾ *La bagatelle*, a Spectateurhöz hasouló hirlap, I. köt. 1718. aug. 15-iki szám.

alkalmával az új francia udvaroncok feszes és fényes viseletében léptette fel a hóhér legényeit¹⁾; követünk, Rottembourg gróf, tanuja volt ez illetlen torzításnak. A leczke egy jó királyé lehetett, de a tréfa bizonyára vandalszerű volt.

Nem kevésbé alakultak át a nők. Hajzatuk, melyet vaszerkezet emelt a magasba, egyszerre alászállott, s rövid és göndör fürtökkel helyettesített. Ez olly természetes diszítés kecséből sokat levont a haj-por-felleg. Montagu asszony, ki Konstantinápolyból visszatérőben Francziországon keresztül utazott, tekintettel a hajporra, pajkosan juh-bőrhöz hasonlította a francziák fejét. XIV. Lajos halálakor a nők különös alakú ruhát viseltek, melly ólom ellensúlyokkal terhelve, s minden részről tűzve és ránczokba szedve egy torz szobor kinézését kölcsönözte nekik. E különöz viseletet a halhéjas szoknyák divata szorította ki, melly 1718-ban Angliából származott: én azonban német eredetűnek tartom. A berlini királyi palotában még most is látható egy régi festmény, I. Fridrik udvarát ábrázoló, mellyen a királyné s az összes hölgyek nagy halhéjas szoknyákban állittatnak elő, amint épen férjeik pipáit gyujtják meg papir-szeletekkel. E divat, melly olly alkalmatlan terjedelmet adott a nőknek, annyira felkapott, hogy a legajtatosabbak sem vonhatták ki magokat alóla. Átmenetkép szűkebb karikákat vettek használatba, mellyek *ja n s e n i s t a h a l h é j a s s z o k n y á k n a k* neveztettek. A francia kereskedők utján tett megrendelések olly tekintélyesek voltak, hogy akkoriban a mi költségeinken keleti Frieslandban egy új társulat alakult a bálna-halászat végett. Mint egyike az emberi különözségeknek megemlíthető, mikép e kényelmetlen viselet, melly hetven éven át uralkodott, s mellyet mint az illem és fenség mintáját némelleyek még most is visszaohajtanak, kezdetben kifogásoltatott az erkölcsanárók által irataikban, az egyházi szónokok által beszédeikben mint elősegítője a szabadosságnak, s mint fogás, melly a szabadosság következményeinek leplezése végett lett kigondolva. Nem birtam rájönni, mikor szűnt meg határozottan a bársony álcácskák használata, mellyeket a nők hazulról távozva szoktak föltenni. Ez eszköz, melly Olaszországból vette eredetét egykép alkalmas volt védeni a szemérmet, leplezni a tilos ériutkezéseket, s megőrizni a bőr gyöngédségét. A kormányzóság

1) 1719. május.

alatt még szokásban voltak ¹⁾, habár a tevékenyebb és szabadabb életmód folytán, melyet akkoriban a nők kezdetek, csakhamar rá kellett azokra unniok. Vidéken a neves nők nem nélkülözhettek, midőn lovagolni mentek. Az utolsó, ki szokásosan viselte még az álczát, Poter asszony, egy szép hollandi nő volt, ki XV. Lajos kormányának végén nagy benyomást tett a francia udvarnál; most csupán a szán-kirándulások alkalmával használtatik az északi tartományokban. A gyermek-öltönyöket illetőleg csak egy hiteles példát hozok fel: XV. Lajos hét éves volt, midőn levették róla a vezeték-kötélékeket, s tizenegy éves és öt hónapos, midőn megszabadították a halhéjas vállfűzőtől, de a terjedelmes parókat nem viselte, miként Villars maréchal a török követ előtt ezt megjegyezte.

A nők új életmódjából kifolyólag egy új szokás kapott lábra, mely ugyszólván az egész kormányzóság jelképeül tekinthető. Új dologhoz szükséges új szóval *negligé*-nek nevezték azt az állapotot, melyben egy nő nyilvánosan merte magát mutatni oly pongyolaságban, minőt csak az otthon szabadsága tűr meg. A művészet és a kecs mindent elkövettek, hogy leplezzék ez illetlenséget, s az eredmény a keresettség és hanyagság, a fényűzés és egyszerűség bizonyos kellemes zagyvaléka lett. A magasabb állású nők voltak elsők, kik e szabadságot vették maguknak, nyilvánosan fitogtatván azt, hogy annál inkább feltüntessék függetlenségöket a köznapi tekintetektől ²⁾. Példájokat csakhamar valamennyi művelt nő követte, s bár ez emancipatio a ruházkozásban látszólag nem birt jelentőséggel, mégis fontos következ-

---

¹⁾ „A legtekintélyesebb nők hosszú uszályt vonszolnak magok után, seperve a templomokat és kerteket. Kiváltsággal bírnak minden időben álczát viselni, kedvök szerint elfödni, vagy láttatni magukat, s miként a bálókba és a színházba, olykor a templomba is fekete bársony álczában mennek. Az udvaroncok *könyvtára*.”

A színházban Londonban is jelentek meg álczás nők, de azok kéjhölgyek voltak.

²⁾ Meztelen fő, nyitott köntös, papucskok a lábakon, ruha amaz igen finom indiai anyagból, mely a keleti kéziratokhoz papir gyanánt szolgál, voltak a kormányzás alatti *negligé* kellékei. Bizonyos akkori író egy nő egész öltözékének súlyát tizenkét nehezékre becsülte. Eszünkbe jut itt a szeazély, mely később a görög szobor kecses redőnyeibe öltöztette a francia nőket. Ha az 1800-iki merészen választékos ruházat kihívni látszott a vágyakat, mondhatni, hogy az 1720-iki *negligé* pongyolaságában úgy tűnt fel mintha nagyonis eleget tett volna azoknak.

ményeket vont maga után. Míg a divatok egyedül drága anyagokra terjeszkedtek ki, addig csupán a gazdagokat érintették, s váltoásaik némi lassúsággal történtek. Midőn Dubois Londonba ment alkudozni a négyes szövetség tárgyában, György király udvarhölgyei között kiosztás végett arany himzetű hajtókákkal ékített à l'Andrienne öltönyöket vitt magával: e divat akkor már tizennégy éves volt, s a színésznőtől származott, ki első szerepelt ama című vígjátékban. De midőn a negligé bevett öltözék lett, folytonosan könnyű anyagokat és különös szöveteket kellett előállítani és megújítani. A közönséges nők öltözéke, nagy hátrányával az erkölcsöknek, szintén a divat uralma alá került, s kereskedelmünk nem követhette ama gyors mozgalmat. Colbert bölcs és aprólékos szabályzatokkal vezérelte gyáriparunk első lépteit, s a kereskedelmi tanácsok az ő általa kijelölt uton haladtak továbbra is. Nem fogták fel, hogy a dolgok előre nem látott új rende új törvényeket igényelt, s hogy a kötelékek, mellyek védelmezték iparunkat gyermekségében, megfojtották azt érett korában. Csupán a szabad országok tehettek eleget egy új és lizar fénytűzés minden szeszélyének, s gyártmányok egyedáruságát ragadták magukhoz, mellyek annál nyereségesebbek voltak minél kevésbé tartósak voltak az előállított termékek. Schweiz, Hollandia, Angolország, hála a mi botlásainknak hallatlan jólétre és kimeríthetlen iparra tettek szert, mellynek mi voltunk képtelen adózói. Bámulatot keltő volt látni, mikép hidegvérű népek és kődös országok teremtették elő és szállították ki ama sok mindenféle fölösleges dolgokat, mellyekből a mi nőink hiúsága a kormányzóság alatt szükségét csinált, s mellyek alakját az élénk képzelődésnek és finom izlésnek folytonosan változtatniok kelle. Velenzo, a maradi és pedans köztársaság, csak későn határozta el magát lerázni részben az igát, melly akadályozta őt belevegyülni ama mozgatag kereskedelembe. Mi Franciaországot illeti, tudva van, hogy csak az erőszak szabadithatta meg békóitól.

Lemontey, *Hist. de la Régence.*

B.) 85-ik laphoz.

A korzok.

== . . . Gyermekségöktől fogva türelemben, józanságban, okosság és mozgékonytságban gyakorolva magukat, egész életök

valódi harc-gyakorlat vala. A vad-juh, az a szép, fűrge, világos szőrű állat, melly az őz, a szelid-juh s a szarvas között foglal el közép helyet az állatorszámban, melly a havon születik, merészen szikláról sziklára szökdel, s a legmagasabb meredek csucsokról sérülés nélkül bukik alá, úgy tűnik fel előttem mint élőképe a korz-nak, kinek izmaiba az égélj melegével váltakozó hideg szelek ruganyosságot öntenek, majd nyomva majd fejlesztve az élet-erőket olly rögtönös átmenetekben, hogy némelly helyeken egy fal közbeesése tiz és több foknyi változást is okoz a hévmőrön, s hogy az ember december közepén azt mondhatná, nem igen messze van már a tavasz. Ritka közöttök az idomtalan; életök tartós, mert józan; a betegségeket régi gyakorlatból ismergyógyfűvekkel orvosolják. Hat gesztenyefa, hat fejős kecske, s a közeli forrás vize elégséges gazdagság nekik. A kapuczinusokéhoz hasonlóan durva öltönyük posztóját nők szövök fekete gyapjuból, hogy meggazdálkodják a festést. Jaussin kifogásolólag hozza fel, hogy nem sokat törődnek hajzatukkal, s hogy nem viselnek parókát e hegylakók; de hát nem lehet mindent kívánni. Mennyire szegénységök engedi, vendégszeretők, egyszerűségökben elmések, bátorság mellett túrni készek amaz önmegadással, melly nemesíti a lelket; ha egyszer kimondották e szót t u r e l e m, panasz-hang nélkül viseltek el minden kemény gyötrelmet. Két ezer év óta harczias életet élve, megszokva a fáradalmas szabadságot, rég időtől fogva tényekben irták öök meg, mit Paoli papiron: A szabadság mellett mindent el lehet viselni, mindenre lehet orvosszert találni. Nem öök nélkül mesélték a görögök, hogy egy spartai kormányzó Corsicába zarándokolt. Nem tehetve egyebet, öökölre mentek, én azt mondanám, azért, hogy gyakorolják magukat, de egy korz azt mondja, azért, hogy kiadják tüzöket.

Látni való tehát, hogy midön Genua megfosztotta a katonai tisztségektől a korzokat, ezzel nem csupán a büszkeségen ejtett sérelmet, hanem természetökön is erőszakot követett el. Szemök, lábok, fülök, szellemök, lelkök, mind háborura termett; minélfogva négyhavi gyakorlat folytán a rendes hadseregnél is jobb katonák váltak belölök, mint a francziákból egy évi fáradságos oktatás után. A puskát és hegedüt egyenlő örömmel kezelték, ha nem is egyenlő ügyességgel; s 1763-ban ötven ifjut lehetett látni vállaikról lefüggő karabélyokkal, pis-

tolyokkal és zene-eszközökkel kísélni hegyeken völgyeken keresztül a tábornokot. Az ő bátorságuk nem volt, miként Paoli szépen mondja, vérmérsékleti bátorság, azaz ittas és önmagán uralkodni nem tudó. Parancs-szót fogadni készek, a tűzben kitartók, zsákmánnyal nem törődök, meglepetéseket készítettek ellenségeiknek; kérdést intézni, választ adni a kürtök mély hangjával, hegyeken pedig gyújtott tüzekkel szoktak. S a hegyi harcban mesterekül szolgálhattak Fridriknek és Eugennak. Puskával, pisztolylyal, vadászkéssel és törrel fölfegyverezve, löpor és golyókészletöket hevederökben hordva (a könnyü mátha kényelme a szegények kiváltsága), ügyösen, gyorsan mászták a meredek sziklákat, kusztak a golyó-zápor alatt, s nem löttek csak mikor lötávolba jutottak. Váratlanul törni az ellenségre valamelly völgytorkolatból, caerjékkal fákkal födözni hátukat, látatlanul lödözni az erdő rejtekéből, szokott dolguk vala; s a talált ellenség nyögései majdnem előbb hirdették jelenlétöket mint a puszka-szó. Csendben közelitettek fenyegetőleg az ellenséghez, aztán rémitő kiáltásban hangoztatták e szökat Haza és szabadság! Az illy meglepetéseket árulásoknak nevezték a francziák; mintha bizony Franciaországban is nem volt volna mindenkinek régi szokása háboru ugy mint béke idején saját előnyét keresni; mintha a korzoknak tulajdon házukban fegyvertelenül kellett volna a fegyveres vendég elé menniök, hogy kés alá tartsák torkukat, vagy békókba veressenek. Ha csupán illy háborut folytatnak vala, ha támadnak váratlanul, ha a hegyekbe menekülnek, hogy aztán ismét elötörjenek, ha zsákmányul ejtik a készletöket, megbénitják az öszvéreket, kifárasztják, kiéheztetik az ellenséget, talán gyöztek volna. Bátrak védeni állásukat, ki ki törtek, mintegy uj életre kelve a füstölögő romok közül. Parittyák, legurított kövek, méhvel telt kasok, felböszített ebek, egykép fegyverekül szolgáltak nekik harcaikban.

Ha valaki e háborut embertelennek találja, gondolja meg, hogy embert uszítani ember ellen, és pedig nem hüségi indulatból hanem aljas zsoldért; bérelt gyölölettel fertöztetni meg egy lelket, s barominál is rosszabb czélra használni azt fel, Isten és az ész szemei előtt még utálatosabb dolog. A gazda egy intéssel megszüntetheti az eb dühét; a kapitány az ő kiáltásával nem képes elnémitani a csata zaját, eloltani a gyuladásokat, fékezni a zsákmány-szomjat, pórázon tartani az aljas indulatokkal kegyetlen szövetségben egyesülö erőszakos szenvedélyeket. Az is meggondolni

való, hogy a szegény korzok csekély erővel, csekély hadikészlettel rendelkeztek; nem voltak szertáruk, lovaik, kardjaik, harczi-puskáik; legnagyobb részt vadász-fegyvereket használtak, szurony nélkül, s nem jól kezelték azokat; és nem jól az ágyut. Ágyukat részint Theodor király utján kapták, részint a tengerből halászták ki, részint az izraelitáktól cserélték korallért. S nem egyetlen ez eset, hogy a szépség ékitményei halál-szerszámokért cseréltetnek ki. Kevés lévén a golyó, Paoli azt tanácsolta nekik, ne löjjenek csak biztosra, ellenkezőleg Napoleon eljárásával, ki pazarul bánt a bombával, az ember-élettel és a Tedeum-mal; miben, mint sok másban, talán a francziák hangulatának egedett kik nem tudnak harczolni tüzéség nélkül, vagy inkább saját ösztönét követte, mellynél fogva az ágyu már gyermek-éveiben játékszerűl szolgálta neki. Nélkülözvén a szükséges eszközöket, a korzok bátorsága tehetetlen volt az erődített helyekkel szemközt: de sok várat elfoglaltak; s jobb lett volna azokat mindjárt lerontani, mert az előnyél, mellyet elfoglalásuk nyújtott, sokkal nagyobb volt az akadály, mellyet őrsésök okozott. Ha a két nemzet között egyenlően folytattatik vala a háboru, magok az őrségek is elvesztek volna. Ha Francziaország nincs, Paoli győz; ha Francziaország nincs, Washington és Miauli legyőzetnek; Lafayette és Rigny a szemtelen kerítő Choiseulért s a hóhér Sionvilleért tesznek eleget.

1739-ben Corsica husz ezer embert fegyverzett fel; de ha az alkalom úgy hozta magával, mindnyájan küzdöttek, kezdve a tiz éves gyermektől a hetven söt több éves öregekig. Paoli idejében harmincezer volt a fegyveresek száma; az utolsó erőfeszítés alkalmával mintegy negyven ezren álltak hadi lábón, de szét-szórva. S Olaszországból nem csekély számmal siettek haza a korzok; siettek szombeszállni a veszélylyel mint valami jutalomért; ép úgy miként 1821-ben az úrangyali harangszó által jelzett kitörés első zajára görögök siettek Európa különböző részeiből a véres agapékra. Siettek a görögök, de nem Ugo Foscolo, ki a Nicolo névvel együtt lemondott a görög polgárság tisztességéről, s északivá és nemes emberré lett, és Byron Györgyöt küldötte maga helyett oda énekelni és meghalni. Azok között, kik Corsicaért küzdöttek, szintén voltak görögök s baskok, schweiziak és graubündeniek; s néhány angol és néhány olasz jött őket nézni. Zsoldba ötszáz poroszt fogadtak, mint fiait egy nemzetnek, melly bátor és kitartó, s mellynek királya szerette a korzokat; három

százat közülök Corti város őrizetére, kétszázat a várakban s az új tartományokban alkalmaztak. Az őrség nem Paoli (azt mondják nem is akarta a poroszok zsoldba fogadását) hanem a legfőbb Tanács s a város biztonságának érdekében állíttatott fel: mert ő, miként mondtam, saját ebei által őriztetett, mellyek értették a korz nyelvet. Ha a poroszok értették volna az olaszt, midőn Antonio Gentili meghagyta nekik, miszerint állják utjokat a csata kezdetén futni akaróknak, nem pedig hogy akadályozzák a menekülést a csata végén, a poroszok Pontenuovo mellett talán nem mérik csapásaikat a szegény hazafiakra, s nem visznek közöttök mérsárlást véghez. Félreértés volt-e vagy árulás, nem tudni; de a félreértés nem kevésbbé vészthozó mint az árulás; s az olaszok azt tudják.

Corsica valódi idegét korzok képezték. 1768-ban a tizen-nyolcz és hatvan év között valamennyi fegyverfogható egyén három csapatba osztatván, felváltva mindenik csapat tizenöt napon át tett hadiszolgálatot ott, hol arra szükség volt, kivéve a területi őrségeket, a betegeket, a nyáj-őrt és molnárokat. Első sorban a fenyegetett tartomány vagy a szomszédos helyek lakói alkalmaztattak hadi szolgálatra, részint, hogy kevesebb alkalmatlanságot okozzanak a távoliaknak s azoknak, kiknek mozgosítás esetén be kellett volna őket fogadniok, részint, mert igazságos dolog volt, hogy ha lehetett, kiki maga segített legyen először magán. Ily módon mindenki megfeszítette erejét, hogy fentartsa községének jó hírnevét, s a régi gyűlölködések a házára nézve üdvös versenynyé változtak át. Ugyanezen czélból Paoli azon volt, hogy az egyes csapatok rokonokból alakíttassanak; melly fogással már a régi görögök és germanok is éltek, mert a magán vonzalmakkal hathatósan erősíti az a köz rokonszenveket. A szőkevényekért (ilyenek akkoriban is akadtak) a községnek kellett felelnie, s annak kitöltenie a támadt űrt; e rendszabály felrázta tunyasságukból a hatóságokat, s akadályozta a honfui hűséggel ellenkező és vétkes szánalomból származó elnézést. Paoli különben nem a számra, hanem a fegyveresek minőségére tekintett; s még őrvült, ha megszabadult a kevésbbé megbízható népségtől. A csapatok, a kerületek szerint, mellyek által kiállíttattak, többé kevésbbé voltak hasznavehetők. Ugy amint vannak, mondá Paoli, minden ember egy ezred; melly mondat dicséri és megrója, világosságba helyezi és elítéli, nem csak a korz háborut, hanem Olaszország középkori történetét is, melly majdnem egészen az egyed-

nek a város és nemzet hátrányára szolgáló, aránytalanul előtérbe lépő működésében áll, minek olly sok nagyság és sérelem, olly sok megaláztatás és boszu lett eredménye.

Hosszu időn át zsold nélkül szolgáltak, miként az első rómaiak; de a korzok nagyobb érdemmel, mert itt nem volt kirabolni való ellenséges föld. Rendesen árpa-kenyeret, egy kevés sajtot vagy gesztenyét vittek magukkal, inkább örülvén a löpor-nak és golyónak, ha bővében volt, mintsem a husnak vagy bornak. Fegyverek és löpor képezték az ő örökségöket; s reájok méltán lehetett alkalmazni a klephták ama versét: Löport esznek kenyér gyanánt, s golyót kenyérhez való helyett. Csakhogy a klephták előtt ollykor-ollykor szintén megnyitak a törökök vagy az alávetett görögök gazdag házai, hol lecsillapíthatták éhségöket és zsákmánnyal ékesíthették magukat: miértis e tekintethen Paoli hegyi harcosai miként ártatlanabbak ugy erősebbek is voltak a rómaiak és görögöknél. És ez embereket neveztek a francziák 1739-ben gyilkosoknak, mert bátorságuk volt eszökbe venni, hogy ők emberek. Legfőbb büszkeségök és reményök idegen lábtól érintetlenül őrizni meg meredek szikláikat, ama szegény földet, melyet inkább az emberek vére kövéritett meg, mint verejtékök. Az ellenséges golyók között törtek maguknak utat, hogy az ősök sirkertjébe szállítsanak át egy kedves testet, melyet az ellenséges golyók tettek hideg hullává; szenvedtek, hogy szabadon szenvedhessenek, meghaltak, hogy egyszerűségben élhessenek. Germanés kanonok nem alaptalanul nevezte őket makacs nemzetnek, Jaussin pedig kétségbeesettnek; helyesebben mondja Voltaire, hogy a hazaszeretet, természetes indulat, nálok szentkötelességvala, és düh.....

Corsicában tehát ingyenes volt a katonai-hivataloskodás, mert szolgálatnak nem tudom azt nevezni. Idővel a katonák részére minden család egy kenyeret adott, melly a pásztorok között áru-sítottatott el; erre aztán az ugynevezett kenyér-adó hozatott be. 1761-ben zsoldozni kezdett néhány katonát: aztán két ezredet alakítottak, egyenkint négyszáz emberből állót, mellyek poroszok és schweiziaiak által gyakoroltattak be, egyenruhát viseltek és szigoru fegyelem alatt állottak. A tisztet paszomány különböztette meg az egyszerű katonától. Tényleges szolgálatban egy évet, tartalékban kettőt töltöttek odabaza: de minden jelre készen ál-

lottak. 68-ban növekedett a fizetésesek száma. A várőrségek évi fizetést huztak; a többiek a hadjárat tartamára kaptak zsoldot; de még mindig sokan szolgáltak ingyen. A vidékek élelmi-szerkeket küldöttek részökre, s úgy fogadták őket, mint rokonokat: az ellátásért jutalmat kínálni sértés lett volna. A betörő ellenség által saját legelőikről vagy lakaikból elüzött családok biztosabb vidékeken menhelyre találtak: a mellyek háboruban elvesztették a családfőt, tiz éven át minden adótól fölmentettek. A kiontott vér Paoli becslése szerint nagyobb igényt szerzett az elismerésre mint Buonaparte szemében, kivel a foglalások halmaza elfeledtette a vett jót, s azért hálátlanná tette. Egy szegény ember, kitől nem a tábornok, hanem környezői tagadták meg a kihallgatást, felkiáltott: *E s z é k v é r e m m e l v a n f e s t v e*. S hasonlóan egy nő: *E n g e d j e t e k b e m e n n i , é n h á r o m f i u t v e s z t e t t e m e l*. Hogyan gondolhatott ő, Paoli, valaha arra, hogy királyi czimet szerezzen illy emberek fölött, kik majd-mindnyájan birtak néhány arasznyi földterületet, s ez sok nemzedék vérén volt újra meg újra megvásárolva?

Nemesebb szavak hangzottak egy másik anya ajkairól, ki akadályoztatván az örök által az elfoglalt tábornokhoz jutásban, erőszakosan tört magának utat s így szólott hozzá: *E g y f i a m a t h á b o r u b a n v e s z t e t t e m e l ; c s u p á n e g y v a n m é g é l ő , s h a t v a n m é r f ö l d n y i u t a t t e t t e m , h o g y e l j ö j j e k s a h a z á é r t f e l a j á n l j a m a z t ö n n e k . . .* Paoli kicsinynek és megalázottnak érezte magát illy nő előtt.

Fastosa

Andarne più qual di più figli è priva.

Donne son quelle e cittadine e madri.

(Minél több fiut vesztett közülök valamelyik, annál büszkébben hordja fejét. Nők ezek, polgárnők és anyák).

Nem ment még feledésbe Domenico Rivarola neve, ki Corsicáért harczra szállva, mintegy ő maga zárta két fiát a genuai börtönökbe; sem Giampietro Gafforié, ki Corti várost ostromolván a falakon övéi golyóinak kitéve saját tizennégy hónapos gyermekét látta, ki a dajkával együtt raboltatott el tőle; s ő, az atya, parancsot adott a megrémült katonáknak, hogy csak folytassák a rohamot; s győzött és (Isten ugy akarván) épen kapta vissza fiát. Még bámulatosabbnak tűnik fel előttem ama Reinuccio della Rocca lelki ereje, ki a XVI. század kezdetén, épen midőn egy

gyűlésben a haza ügyeiről értekezett volna, látta, hogy tizennégy éves fia, elragadtatva a megbokrosodott paripa által, a csatlós dzsidájába dül és halva bukik alá; s az atya, szemei előtt a meghült kedves testtel, folytatta beszédét az összehívott néphez hazája dolgairól, megújítva az alpesi szigeten a jámbor Xenophon híres példáját.

A lelki erőnek kisebbszerű, de azért mégis említésre méltó bizonyítékai azok, mellyeket most elmondandó vagyok. Egy testvér elesni látja oldala mellett saját testvérét; a csatatrőről el, s a templomba viszi a hullát, ott imádkozik fölötte, megöleli s visszatér az útközetbe. Angelo Matteo Lusi, Paoli kapitánya az első háboruban, a második alkalmával, midőn a francziák elfoglalták Bigugliat, házába zárkozva, öregsége és gyenge szemei daczára ellen akart állani tizenkét hozzátartozójával; egy golyó földre teríti: ekkor a fiu, Orso Andrea, ki előbb nem helyeselte az egyenlőtlen mérközést, nehogy a társak elveszítsék bátorságukat, felfogja és szobába zárja a hullát, mintha biztosítani akarná a veszély ellen a megsebzett öreget, elrejtí a kulcsot, felragadja az atya véréből pirosuló fegyvert, s dühödten ellenáll, valamig a hegyről fülökbe nem hatott a segélyt hirdető baráti kürt hangja; most tizenkettő magával kitör, üldözőbe veszi és megveri a francziákat; akkor visszatér s megmutatja a rokonoknak és nőknek a hullát; s a nők és rokonok könyeikkel áztatták, vigasztalódva mégis, hogy halála az egész községnek váltsága lett; s az egész község tiszteletteljesen vett részt a halotti szertartásokban, s a hulla előtt meghajoltak a győztes lobogók. Ezen Orso Andrea volt első, ki községében kukoriczát kezdett termelni: méltó a béke mesterségeivel áldásosítani a földet, mellyet vérével termékenyített.

A francia kapitánynak, ki fenyegetve mondá: Megveretem a dobot, a korsz feleletül adá: A hegyről kürtjeink fognak arra válaszolni. Kevésbé magasztos válasz, mint az, az örökké emlékezetben maradandó, mellyet a fiórenczi adott; mert a fiórenczi a harangokra mutatva, magasba emelte az ellenség ledér szemeit és saját terhes gondolatait, s egyetlen szóban fölelevenítette Olaszország dicsőségeit és reményeit: de mégis szép, és hősköz méltó válasz. Hősök voltak ők fényelgés és anélkül, hogy tudták volna, vajjon a történelem fog-e rájuk gondolni; s amit tettek, azzal csak a szigorú kötelességnek s a lélek legyőzhetlen szükségérzetének véltek eleget

tenni. Egy francia, bámulva látván ennyi szenvedést, anélkül, hogy felfogása szerint valami jutalom járna ki azért nekünk, kérdé: De midőn megsebesültök, mit csináltak orvosok, kórházak nélkül? — Meghalunk — volt a válasz. Egy halálra sebesült így irt Paolihoz: Tábournok, üdvözlöm önt. Ajánlom gondjaiba öregatyámat. Pár óra alatt azok lelkeivel leszek, kik a hazáért haltak meg.

E szokások és gondolatok fegyverek voltak, mellyekkel szemközt üres hangnak tűnt fel az ellenséges ágyu dörgése. S nem látszik csodálatosnak, ha Clemente Paoli, ostromoltatva Furi-aniban, hétezer ágyu-lövés, és ezer genuai bomba daczára sem adja meg magát csekélyszámú hőseivel; nem csoda, hogy tíz ezer császári veszett ügynek vallja leigázni akarni e lázadókat, mikor száz közülök ezer ellen harczol, s ötven, három ezret ver szét. A loroi mezőn nyolczszáz ajacciói katona támadott meg huszonegyet azon pásztorok közül, kik telettetés végett a sikra szoktak leszállani; s e maroknyi nép visszaverte a támadókat; de csónakokon érkezett más négyszáz katona által vétetett hátba; a nyáj-őrök mocsárok közé szorittatnak, s nemesen küzdve mindnyájan elesnek, egyet kivéve, ki a hullák közé rejtőzve és vérrel boritva megmenthetni remélte életét. Midőn fölfedeztetvén, fejét akarták venni, kegyelmet kért, s megnyerte azt a kapitánytól: de a biztos kevésbbé volt iránta kegyes; ugyanis hat elesett társának fejait aggatván reá felakasztatta, négyfelé vágatta, s véres maradványait a falakra függesztette.

Kötelességünk megemlékezni itt egy különös vár-feladásról, mellynél nem tudni, ki a győztes, ki a legyőzött, s melly mindkét félnek becsületére válik. Casella kapitány a nonzai erődben körülvétetvén a francziák által, elhatározta kétségbeesetten küzdeni s végre légbe röpíteni a falakat s azok romjai alá temetni magát; csekély számú katonái azonban, visszajedve a haszontalan áldozattól, éjnek idején magára hagyták. Meg nem rettenve elhatározza egymagában állani ellen; kiszegezi az ágyut, puskákat helyez a lőrésekbe, lövéseket tesz különböző hangokon kiáltozva, s bátoritva a távol levő társakat. Az emberséges francia egyezkedésre lépven Casellával megengedi az őrségnek fegyverrel, málhával, zászlókkal, egy ágyuval, s katonai becsülettel kivonulását, lovukat is kész lévén szolgáltatni az ágyu és málhák elszállítására végett. Ekkor Casella két sor katona között kijő a vár-

ból, karddal, puskával és két pisztolylyal fölfegyverezve; mások szerint mankóra támaszkodott, mert nem igen tudott járni a régi sebek következtében, melyekből ő törrel szokta volt kiáskálni a golyókat. A francia kapitány miután egy kevés ideig várakozott, hogy kijöjjon a többi őrség, értesülvén, mikép az egész csak egy magából áll, mintha rászedetett volna, ellene támad. S az öreg már kihuzta kardját, midőn Grandmaison gróf oda érkezik, leszedja és fogságra vetteti kapitányát, kezét fog Casellával, s katonák és egy tiszteletteljes levél kíséretében Paolihoz küldi őt.

Ily harczosok szemében a futásnak a halálnál, a megadásnak a pelengérnél is iszonyúbbnak kelle feltűnnie. Egy hetven éves öregről beszélik, hogy lóháton egy huszár vette üldözöbe, ki vágás közben elejtette kardját; az öreg fölvette, s a huszárnak, ki utána hajolt, egy csapásra leszelte fejét. Egy másik korzról beszélik, mikép, nem tudom, hányat társai közül megadni látván magokat, bosszúságból e miatt egész haláláig négy éven át élt házában elzárkozva; s olly félreeső zugban kívánt eltemettetni, honnan ne lehessen látni a helyet, hol szemci ama szégyent látták. Egy korz a genuaiak társaságában kötvén ki és megöletvén, hullája huszonnégy órán át pelengérszerű gyászravatalon tétetett ki közszemlére, aztán a városon keresztül gyalázatosan meghurczoltatván, a tengerbe vettetett, mint olyan, ki nem méltó rá, hogy az anya-föld keblében feküdjék.

Mi csoda, ha az illy emberek iszonyodtak az aljas árulkodásoktól? Egy nyájörről beszélik, mikép jel által fölfedezvén két szökevényt az őket üldöző hatósági embereknek, s jutalmul némi pénzt fogadván el, rokonai Ajaccio falai alá hurczolták, s mialatt a két szökevény bent kivégeztetett, ők is megölték az árulót, miután előbb gyónást tett egy papnak, kinek a rokonok átadták az árulás díját, hogy vigye vissza azoknak, kik adták. Iszonyodtak feljelenteni még azon tényeket is, melyeket kárhoztattak, s melyek miatt megszakították a régi barátságokat.

Nem csoda, ha illy emberek ellenálltak az ígéreteknek és bizelgéseknek Genua részéről, melly megvásárolván néhány nagyravagyót vagy bectelent, s rászedetve ezek hazugságai által, azt hitte, az egész szigetet birtokában tartja: hiszékenység, melly közös mindazokkal, kik, akár barátai akár ellenségei legyenek a szabadságnak, nem ismervén az országot, álnok iratokból, vagy balga értesítésekből, vagy saját vak vágyaik szerint itélik azt meg. Egy korznak, ki Genua börtöneiben volt fogva, szabadsá-

got ajánlanak, ha Genua szolgálatába áll; mire a korz: „Elfogadnám a szabadságot, hogy ellenetek menjek küzdeni. De nem; testvéreim nem hinnék, hogy szenny nélkül szabadultam meg; árulónak tartanának;“ s ott maradt. Midőn Alerio Matra, Gian Carlo Salicetit Paolitol elszakadásra bátorkodott írásban felszólítani, Saliceti nyilvánosan hóhér keze által égettette meg a levelet. Paoli legszebb győzelmeinek egyikét ülte, midőn a genuai kiküldöttek vissza kellett térnie a nélkül, hogy csak egygyel is beszélhetett volna a lázadó korzok közül, s a lázadó korzok tábornoka megmentette a genuai életét a nép haragjától. Hasonló eset volt az, midőn Róma, hogy felbontsa a szégyenletes szerződést, mellyet kapitánya kötött a korzokkal, ezek kezébe adta a szerződő tisztet legyilkolás végett, azt hívén, hogy e kegyetlen cselekedettel feloldja magát az adott hit alól; a korzok azonban nem akarván beszennyezni kezöket vérével, visszaküldöttek a rómaid mint élő szemrehányást övéinek, kik által felkonczoltatott.

E vallásos kegyeletnek a haza iránt elfeledhetlen példáját adták 1769-ben a Franciaország zsoldjában állott korz katonák, kiknek, midőn hajóra kellett volna szállaniok, hogy testvéreik ellen menjenek harcolni, a tisztek rögtön elbocsáttatásukat kérték, s a közkatonák valamennyien vonakodtak útra kelni: úgy hogy a francia kormánynak szégyenkezve kellett hátrálnia a nemes engedetlenség előtt. Egyike ama tiszteknek Marengo nevet viselt, kinek családjából egy Antal nevű 46-ban Genuában a hazaszere tet büneért végeztetett ki. A nevekben valami titok- és végzet szerű van: az ifjú Buonaparte, midőn Marengo ezen tényét magasztalva említette fel, nem sejtette, milly emlékezetessé váland rövid időn ama név reá, Franciaország és az egész világra nézve. Ugyanazon korz ezredből valók voltak a katonák, kik ugyanazon időtájt siettek megmenteni a lángoktól Avignont, az olasz várost; s aztán visszautasították a polgárok által felajánlott több száz lajos-aranyra menő összeget, a tűz által károsult szegényeknek hagyván azt. S e nép az, mellyet Pommereuil nyersnek, fél barbárnak, szokásos gonosztevőnek nevez; ép úgy miként Thiers barbár országnak czimezi a nápolyi királyságot, s vadnak Romagnát.

Midőn a francziák tervbe vették kielégíteni a sziget némelly főbbjeinek telhetetlen hiúságát, s új egyenlőtlenégeket teremtve ama kis, hogy úgy mondjuk, családban, kényelmesb uralmat készíteni elő a királynak; sokan találkoztak, kik, felhozakodva igény-

czimeikkel, kérelmet intéztek az új úrhoz a szolgáltság e jelvéért: de mihelyt attól kellett félniök, hogy Sampiero gyilkosának utó-dai szintén kérendik a nemességet, valamennyien egyhangulag kijelentették, miszerint illy társaságban nem fogadnák el a keresett megtiszteltetést, s azon borzadályt érezték, mellyet maga Sampiero fia érzendett, ha együtt kellett volna élnie az áruló Michelangioloval.

Alig vették a szigetet birtokba a francziák, a korz nemeslelkűségről egyéb bizonyítékok folytán is volt alkalmuk meggyőződni. Midőn a rostinói Nicodemo Pasqualini, hirneves ember, fegyverek és pénz nélkül partra szállott, hogy felláziassa Niolót (mások azt mondják, Paoli által küldetett: de ő inkább helytele-nitette a vállalatot), nem sikerülvén a kísérlet, koldús-ruhába öltözve a lurii Santo Dominicához tért be, s egy éjre menhelyet kért. Santo megölelte őt, s két hónapon át tartotta rejtve, míg-nem biztos menekvési alkalmat talált számára. Marboeuf megtudta a dolgot, s szemrehányások és fenyegetések között hivatta magához Dominicit; de midőn hallotta őt megvallani a tény-t, dicsekedni azzal, s azt mondani, mikép ajtaja soha sem lesz zárva a szerencsétlenek előtt, s hogy a vendégszeretet ősi erénye mindig kedves leend a korzoknak, Marboeuf, nem bíró többé hanem alattas, megindult lelkében, s kezet nyujtott a nemeslelkű házigazdának. Hasonlókép, midőn a bátor Astolfi több száz mással együtt Toulon halálhozó gályáira íteltetett a durva és barbár Sionville által, Casabianca ezredes ellenszegült a dühöngőnek mondván: Itéljen el ön engemet is vele. Barbár, mondom, ki felgyújtotta, kirabolta a házakat, leölte a nyájakat, s a hóhér kíséretében járva, kijelölte a fákat, mellyekre felkötendők valának a szegény niolóiak, kik nem tudták feledni Paolit; s Ez egyet bir meg, mondá, ez kettőt. Lehajtották (mondják) az ágakat, s rájuk kötván a szegények tagjait, a magasba bocsátották vissza, hol szétdaraboltattak.

Még megvetésre méltóbb, ha nem kegyetlenebb eljárást követett el Marboeuf a derék Abbatucci ellenében. Gyülölte őt Marboeuf, mert hű vala hazájához, mert azon gyanúban állott, hogy ő volt szerzője egy, az országos rendek gyülekezetihez intézett, meleg hangon irt levélnek, s mert egyszer, hosszasan várakozván kihallgatásra az előszobában, mialatt bent a gróf Ramolino Letiziával társalgott, keményen nyilatkozott felőle: így beszélük ezt né-melleyek, s Corsicában el van terjedve a hir, mellyet én hamisnak

akarok hinni, hogy 70 után Letizia megnyerte Marboeuf tetszését. Annyi bizonyos, hogy Abbatucci, alezredes, művelt elméjü nemes, ajacciói követ, hamis tanúk által (Corsica rákfeneje) épen tanúk megvesztegetéséről vádoltatván, gálya-rabságra és megbélyegeztetésre ítéltetett. Három francia és egy korz ítélte el őt; három korz hasztalan adott felmentő szavazatot, őt püspök s az összes korzikai rendek követei hasztalan jártak közben mellette, kérelmezve, hogy legalább a láncz és evező illy embernél számkivetés, börtön, vagy épen halál-büntetéssel cseréltessenek fel. A gyalázatos szertartás napján Bastiában bezárattak a boltok, be az ablakok, s az utczákon csak, nem korz katonák járkáltak. A hóhér úgy tesz mintha a hős hátához sütné a tüzes vasat, érinteni nem meri; egy tanácsos a katonák háta mögül oda kiált: Teljesítsd kötelességedet, s a hóhér a tanácsos felé nyújtja karját, mintha annak akarná kézbesíteni a bélyegzőt, s átengedni vétkes tisztét.

Ha Corsicában a hóhér emberség- és szégyen-érzettel bír, nagyon hibető, hogy a rabló is birhat az igazság érzetével. Bizonyos francia Bocognanóban négy ezer lirát tesz le egy közüti rablógyilkos házában, s visszatérve helyén találja pénzét; mert a vendégszeretet kötelessége szent a rabló előtt. Egy zsvány elhagyott úton találkozik az eltévedt biróval, ki őt elítélte, megmutatja neki az utat, fölfedezi magát előtte s azt mondja: Ön igazságosan ítélte el engemet; nem haragszom önre. Egy másik zsvány menekülvén a börtönből, Cursay gróf el akarta ítélni az őrtálló katonát, mint bűnrészeset a menekülésben: ekkor a zsvány rokonai magok kényszerítik azt visszatérni büntetés-helyére; s a zsvány csakugyan visszatér, s jutalmul a bírótól bocsánatot nyer. E cselekedet egy másik régebbit és nevezetesebbet hoz emlékünkre, a campocassói Achillesét, kinek rokonai közül a biztos, minthogy őt magát kézre nem kerithette, harminczat fogatott el, s kivégeztetésökkel fenyegetőzött, ha föl nem fődöznék a lappangót, mire egyikök válaszul adá: Rajta, tegye meg ön előkészületeit a kivégzéshez. De Achilles, hogy megszabadítsa őket, számkivetésre kárhóztatta magát. A korzok nem csupán a csatamezőn néznek bátran szembe a halállal, hanem az akasztófán is, mihez nagyobb lelkierő kívántatik, mert ott sem az ütközet heve nem ejti mámorba az embert, sem a zaj el nem kábitja, sem a példa nem ösztönzi. Sőt némelyek megnyugtattván lelkiismeretöket a vallásos szent cselekvényekkel, magok

kérték a kivégzés siettetését, s higgadtan nézték az előkészületeket, mindvégig rettenthetlenek maradván hányavetiség nélkül, mi félelemnek lehet álczája.

Mindezen dolgokból, mellyeket, szokásomnak megfelelőleg, nem az idők hanem az eszmék rende szerint állítottam össze, ki-tűnik, miszerint a nemzet közérzete volt az, melly Paoli tényeit kormányozta, nyelvezetét sugalmazta: mert a kormányzásban úgy mint a beszédben csak az nagy, ki meg tud egyezni a helylyel és idővel, hol és amellyben született, ki képességgel bír fogékonnyan belátni, éleselműleg eltalálni az új szükségeket, összeegyeztetni ezeket a régi véleményekkel s az emberi természet örök kívánalmaival, s megjelölni szóval vagy kimutatni tettel ama szükségek kellő kielégítésének hatásos módjait. A nagy emberek inkább engedelmeskednek mint parancsolnak, inkább tanulnak mint oktatnak, inkább gyűjtenek mint teremtenek; de épen az eszméket, az akaratokat, a szétszórt erőket összegyűjteni képes, Istentől kapott tehetségök az, melylyel ők parancsolnak, oktatnak, teremtenek . . . . .

Rousseau, ama gondos szeretetnél fogva, melly a különös emberekre vonatkozó minden részletet érdekessé tesz előttünk, tudni ohajtotta, melly iskolában sajátította el Paoli a hadművészetet. Ennek, ép úgy mint általában mindazon művészeteknek, melylyek a sokaságra hatással vannak, ösztön és ihlet képezik nemesebb részét; a mi pedig a szakmai részt illeti, nincs okunk hinni, hogy magáévá nem tehette azt Nápolyban, még ha már 1756 előtt fel nem állítottatott volna is ott a katonai collegium . . . . .

Washington és Paoli polgári erényei rövidséget okoztak nekik a kellő elismerésben hadtani jártasságuk iránt, mellyért Paolit Fridrik porosz király Európa első hadvezérének tartotta; mert Fridrik, mint ez ügyben illetékes bíró, a katonai tudományt nem az elpazarolt, hanem a megkimélt életek száma, nem a tudományval való pompázás, hanem a művészet szabályainak a helyek természetéhez okos alkalmazása, nem a működésbe hozott erőknék az érdemet gyakran kisebbitő mennyisége, hanem a csekély eszközökkel legyőzött nehézségek nagysága szerint becsülte. Ne találja különösnek az olvasó, hogy én Paoli és Washington neveit együtt említem; egyikben is másikban is uralkodó tulajdon az igazelműség, a kitartás, a higgadtságnak veszélyek között is megőrzése, a rend-szeretet, mérséklet, a modor egyszerűsége, a magán előnyök megvetése, az isteni félelem, a hatásos ékesszólás, a ne-

mes magaviselet. Paoli után húsz évvel Washington szintén vizsautasította a fő parancsnokságot: s e tartózkodást mindkettőnél őszintének akarom hinni, mert én mindenkiről, de főleg a különös emberekről, a legméltóbb dolgokat szeretem föltételezni.

Washington a szabadság karjaiba egy nagy nemzetet vezérelt, melyre nézve fiainak száma, határainak roppant kiterjedése, a rengeteg erdők, a földet békéltető s a távolságokat legyőző gőz által még meg nem igazott vizek sivataga mind meg annyi erőtevényezők voltak; egy nemzetet, mely, kevésbbé tüzes szellemében, kevésbbé rögzött gyűlöletekben, természeténél úgy mint szokásainál fogva ép úgy hozzá volt törődve a polgári mint a katonai fegyelemhez. Miért is ha Amerikában jóval nagyobb volt a dicsőség s nagyobbak az eredmények, Corsicában sokkal nagyobbak voltak a nehézségek s következésképp nagyobb az érdem. Nem is említve a törvényhozó és hadvezér, a bíró és atya, a szabadító és mérséklő szerepeinek terhét, mely Paoli vállaira nehezedett, neki feladata vala tüzelni és fékezni a szellemeket, s hogy úgy mondjuk, egy személyben harcos és törvényhozó O'Connellnak kellett lennie. Bátor katonáit, kikre szüksége vala, hogy győzzön, egyszersmind fenyíteni is kényszerült, ha a gőg vagy a harag tulragadta őket; s ezt tette is minden félénkség nélkül; olly nagy volt a hit saját és övéi szándékainak becsületességében. Az embereket, kik csak hadakozásra alkalmasak, ő nem tartotta egész embereknek; háboru idején is foglalkoztatni akarta a katonaságot, a tétlenséget félelmesnek, s a kapzsiságot a kislelkűségnél is veszélyesebbnek tartotta a katonákban. A ki hinni akar Pommereuilnek, midőn kegyetlenségekről értesít, melyeket a korzok követtek volna el, millyen például az, hogy élő embert tettek a tűzre s majd levették majd ismét visszahelyezték mint valami égő hasábfát; higye el egyszersmind azt is, mit ugyanő vall be a francziákról, hogy török módra ketté fűrészelték egy élő korzot. Illy kegyetlenségek mindkét részről ritkán fordultak elő, s bizonyára nem Paoli parancsából követték el.

Ő sajnálja, hogy a korzok nem tudnak alkalmazkodni szilárd rendszabályokhoz, s alkalmat szolgáltatnak az ellenségnek marni őket a csekély fegyelem miatt, miuthogy egyebért nem bánthatják. De követve jó ösztönét, mely szabadelvű bizalomra teszi őt hajlandóvá, a távoli tartományok kormányainak belátására hagyja az alkalmas korlátokról való gondoskodást. Jól tudom, hogy ez veszélyes szabadosság gyanánt fog feltűnni a központosis-

tás embereinek, kik villany-távíró útján szeretnék az alattvalók millióinak lelkébe nyomni az ő tisztelt parancsaikat. De az én hitem szerint a polgárosodás tökélye nem az embereknek gépekké tevésében, hanem inkább abban áll, hogy az előbb mintegy gépileg végzett emberi cselekvényeknek a szabad választás értéke, az előrelátás világa, az áldozat érdeme adassék meg. S ha az illy változatossággal olykor rendetlenség jár is együtt, végre magából a rendetlenségből tökéletesebb és magasabb rend kel ki. Paolít nem érheti vád, mintha e tekintetben szűkkeblű lett volna; alattvalóinak ő parancsain szolgai függés helyett önállást ajánlott, s a szorongató veszőly idején így irt: *H a e l b u k u n k , a z l e s z a z o k a , h o g y n i n c s e n e k f ő n ö k ö k , k i k v e z e s s é k a n é p e k e t .* Melly nyilatkozat kegyetlen szemrehányáskép hangzanék kormányzása ellen, ha ő előbb félt volna attól, hogy a nálánál alábbvalók befolyást szerezzenek magoknak a nép fölött: de úgy állván a dolgok miként eléadtuk, ama szavak figyelemre méltó bizonyítékul szolgálának arra, hogy Corsica a francziák által azért győzetett le, mert hiányoztak az emberek, kik képesek lettek volna olly bizalmat kelteni a népben, millyet Paoli keltett. Nem végezhetvén tehát egy maga mindent, azon dolgok, mellyeket személyesen nem intézett, vagy lanyhán folytak, vagy a czállal ellenkezőleg ütöttek ki. Maga az ellenséges Dumouriez is beismeri, hogy ha Paoli négy vagy öt, hozzá méltó helytartóra tehet szert, s ha a nagyravágyás, a kapzsiság, az irigység meg nem vesztegetik vala némelly áruló korzok lelkét, Francziaország nem győzött volna.

Pommereuil más részről elismeri az ügyességet, melylyel ő az ellenség által nyujtott minden előnyt fel tudott használni. A hadmozdulatokban titoktartást és gyorsaságot akart: s nevezetes, milly éleselműleg meg tudta ő különböztetni az ellenség komoly mozdulatait a szinlettektől; és sem háború sem béke idején nem törődött az apró fortélyokkal, mellyek által olly sokan megejtetnek, épen azért mert nem akarnak megejtetni. Minden hadműveletet ő maga intézett; az ütközetbe nem vegyült: s ezt nem félelem okozta, mert harcziás nemzet (mint valaki jól megjegyezte) nem türt volna gyáva főnököt . . .

Paoli munkás előrelátásának bizonyítéka a rövid idő alatt szervezett tengerészet, melly az ellenségnek komoly dolgot adott, s a hazának nem csekély előnyököt biztosított. Paoli tudta, hogy a korzok régente a tengeri ütközetekben is dicséretesen küzdöttek. Belátta ő, mikép a korzoknak, hogy olyanokká váljanak,

millyeneknek a természet szánta őket, az angolok példájára ten-gerészeknek, földműveseknek, kereskedőknek, harcosoknak kell együtt lenniök. Ha időt engednek vala neki, jobban gondoskodik a tengeri erők növeléséről, s Napoleon tanácsa szerint, új közsé-gekkel élénkítette volna a szigetet a partok hosszában. Egy ka-pitány, Lazzaro Costa, négy év alatt harmincznyolcz sebet kapott, és két millió frankot ejtett zsákmányul; 1768. december havában egyetlen hét alatt két hajót fogott el, mellyek egyike puskákkal és háromszázharmincznégy hordó lőporral, a másik hatvannégy ezer frankkal és hadi készletekkel volt terhelve. —

Tommaséo.

C.) 110-dik laphoz.

A francia irodalomról.

XIV. Lajos országlásának jobb szakában minden a rend felé hajlott; a szellem fékezte magát, s a szerénység elválaszthatlan társául mutatkozott a dicsőségnak. A tudományokban a régiek tekintélye, az érzéktüli vizsgálódásokban s az erkölcsanban a szent könyvek tekintélye, a politikában egy túlságosan de őszintén bá-múlt király tekintélye eltiltották a gondolatot ama tárgyakkal való foglalkozástól, mellyeket az nem vizsgálhat veszély nélkül; s e békók, távol attól hogy panaszokat keltettek volna, előszeretetre találtak. A képzelem részére megmaradt birodalom eléggé tágnak látszott, s mélyreható és érett ész segített azt művelni. A művé-szet, mellyben egyik másik kitüntette magát, nem emelkedett va-lami túlságosan. Senki sem hitte magáról, hogy sokat tett iratai-val a társadalmi jólét előmozdítására, de ép olly kevéssé vonták kétségbe a tudósok tanainak nagy befolyását a nemzetek sorsára.

Hogy bizosítsák és növeljék küldicsőségekét, a francziák teljesen megbiztak XIV. Lajosban, Turenneben, Condéban; az írók közül senki sem tartotta kötelességének a pénzügyeket érdeklő ítéletekkel mutatni magát hálásnak a kormány iránt jótéteményei-ért. A művészet csodái növelték a varázst, mellyet a nagy vállalatok s az irodalmi remekek szültek. A vallás soha sem hirdet-tett méltóságosabban, és soha sem fejtettek ki nagyobb erőfeszí-tések, hogy összeegyeztessék azt az emberi ész adataival. Bos-suet, Pascal, Arnauld, Bourdaloue helyreállították és megifjították ez ódon épíletet, gondosan megtartva annak fenséges alakját; s tudományban és észlelésben hatalmasak, az evangeliomi erkölcsant

okosan és tág körben alkalmazták. Az emberek nem hitték, hogy létezzenek vita tárgyává tehető egyéb pontok azokon kívül, melyek fölött Arnauld küzdött Claude, s a jezsuiták Arnauld ellen. A dicsőség tüze s a szerelemé párosultak, hogy nemzzék a vallási lelkesültséget, mert kijózanodván ábrándjaikból, egyik is másik is az ajtatosság segélyéhez folyamodik: nagyravágyó férfiak, előbb a szenvedélyek rabigáját viselt nők, megszentelték töredelmöket; Longueville asszony vezeklésben végezte életét, s Retz bibornok magányba temetkezett. XIV. Lajos izlés dolgában elismerő tudott lenni Racine és Boileau fensőbbsege iránt; s Racine és Boileau a hitet illetőleg nem bátorkodtak elütőleg gondolkozni Portroyali tudós barátaik tanaitól. Ledérek találkoztak akkoriban inkább mint hitetlenek. A kételgőség, igazat szólva, már kezdetét vette némelly, gyönyöröket hajhászó társaságokban; de az akkori erős szellemek, távol ama buzgó fortélyosságtól vagy gögtől, melly sokasítja a proselytákat, tunyák és félénkek valának. Az udvar élénksége és választékossága mérsékelte a vallás szigorát: a Lutrin Lamoignon elnök oltalma alatt látott napvilágot, s a Tartufe, a képmutatás örökös vesszeje, egy királynál talált védelemre, ki később arra biratott, hogy képmutatókat uralkodtasson. A tudomány felfedezései nem zavarták ama boldog nyugalmat. A cartesianismus uralkodott: Spinosza annyira visszaélt ama rendszerrel, hogy az istentagadás alapjává tette azt; de kevés francia vállalkozott a fáradságra behatolni az amsterdami zsidó bonyolult okoskodásaival és homályos nyelvezetével lepezett iszonyú tanokba. Egyedül Malebranche látszott Descartes valódi értelmezőjének; s az elővélet, melly vele minden gondolatunkban Istent láttatta, általánosan elfogadtatott az ajtatos lelkek által. Pascal, miután tökélyre vitte a mennyiség-tudományokat a nagy feladványok megoldásával, mellyeket egyedül ő állíthatott fel, s miután a természettant oly tényekre fektette, mellyek megváltoztatták annak arczatát, korlátok felállításában találta kedvét, mellyek a tudományok minden támadása ellen biztosítanak a vallást. P. Mersenne, Roberval s az összes francia tudósok utánózták az ő óvatosságát. Igaz, hogy Gassendi vádoltatott, mintha újból fölelevenítette volna Epicurt; de esküvel erősített tagadása, s az ajtatosság, mellyet, úgy látszik, aztán szabatosan gyakorolt, elejtették ama vádat. A Sorbonne alkalmazkodott a Copernicus-féle rendszerhez s Galilei fölfedezéseihez, s az üldözések, mellyeket ama bölcs Olaszországban szenvedett, csodálkozást keltettek.

A külföldi bölcészek metaphysikája kevés figyelemben részesült: Hobbes iratai nem olvastattak, s az, hogy ők egy szomorú és kétségbeeséshez vezető rendszert hirdettek, elég volt arra, hogy a francziák által visszavetessenek.

A szellem amaz arany kora fokozatos változásokon látzott keresztül menni XIV. Lajos országlásának második szakában, midőn kezdeteket vettek botlásai, mellyeket nyomban követtek szerencsétlenségei. Kormányzatának varázsa már 1685-től kezdve vesztett erejéből, s két millió üldözött francziának a nantesi edictum s a dragonnade-ok miatt emelt jogos panaszai folytán megszűnt általános lenni a ragaszkodás, a remény és ittasság, melly huszonöt éven át ragadta magával a nemzetet. A buzgóság hasztalan igyekezett szemet hunyni ama tény következményei fölött, mert a politikai test szenvedései érezhetőkké lettek; hanyatlásnak indult a kézmű-ipar, lankadt a földművelés, megfogyatkozott népességében az ország, türelmetlenül viseltettek a fényűzés és háború által okozott terhek. Colbert nem volt többé; és sem XIV. Lajos, sem a ministerek, kiket ő nevelni hitt, nem pótolhatták ama hatalmas közigazgatót. A francziák bámulva vették észre, hogy roszúl kormányoztatnak, s megtanulták észlelni a botlásokat, mellyek naponkint történtek, s azokat is, mellyek a múltban követték el. Bizonyos fájdalom-érzet hatolt a lelkekbe olly mélyen, hogy Feneleon akaratlanul engedelmeskedett annak. A *Telemaque* XIV. Lajos századának s egyszersmind a XVIII-diknak látszik műve lenni: amaz nem hozott létre egy más, irányra nézve oly tiszta s az erkölcsant illetőleg itéletesebb és megnyerőbb munkát, sem emez nem hallott keményebb, határozottabb hangon tartott, és helyesebb leczkéket szemben a királyokkal. A hűtelen szolgáló ténye, ki a cambrai érsektől elorozta a könyvet, melly egyedül a burgundi herczeg oktatása céljából volt írva, igen komoly következményeket szült. Mohón kaptak ezután a dicsőségen oktatni a királyokat: az állam-kormányzat tudománya haladásának indult, a kormány, úgy látta, éberebb figyelemmel kísértetnek lépteit, s félénkebbnek mutatta magát: később a *Telemaque*-ban közigazdasági elméletet véltek fölfedezni; de midőn a munka megjelent, gúnyiratot láttak abban, s XIV. Lajos sok francziára nézve nem volt többé egyéb, mint a gyenge és hiú Idumeneus. Mialatt a monarcha közvetett ugyan, de kormányzási modora ellen intézett támadást látott keletkezni, a vallás Bayleben az első ellenfélre talált, ki hadat üzent neki a nélkül, hogy valamelly vallási fele-

kezet segélyéhez folyamodott volna. Gondosan lepezve olly hitetlenséget rejtegetett ő, millyet nyíltan vallania protestans országokban sem engedtetett meg; inkább uj és merész eszmékben, éleselmű különbségekben s szörszálhasogató vitákban termékeny, mint vonzó író lévén, pyrrhonismusa nem találhatott tetszésre az élénk francziáknál, de a hitetlenség megtanulta kiélesíteni a fegyvereket, mellyeket Bayletől kölcsönzött.

E második korszakban az irodalom leszállott ama bámulatos magaslatról, mellyre emelkedett; de bukása nem volt sem gyors, sem megalázó. Regnard, Dufresnoy, Dancour, Le Sage egymás után jöttek betölteni a Moliére által üresen hagyott helyet. Sem Corneille, sem Racine nem kaptak utódokat, de Crebillon, hatványozva és tulságig hajtva az iszonyatost, megrázta a képzelmet. Tehetsége, a nélkül, hogy az izlés által javított, s erősített voltna ama mélyreható elmélkedések által, mellyek felmagasztosították a két legfőbb mestert, zajt ütöleg nyilvánult az ő iszonyú Atreusá-nak, Elektrajá-nak némelly jeleneteiben, s különösen Rhadamisthe-ban és Zenobia-ban. Lafosse Corneille után is hatásosan tudta festeni a rómaiakat. Campistron, kinek irálya inkább bágyadt mint választékos, hasztalan igyekezett utánozni Racinet némelly vonásokban, s ollykor sikerült ugyan neki megindítani a nézőket, de soha elragadni. Az előregedett Boileau megkimélve maradt azon fájdalomtól, hogy utóléretve látta volna magát. Jean-Baptiste Rousseau nehézkes, makacs szelleme lyrai fenséget ölni kényszerítette a nyelvet: de alig kapott hirre e költő, ki választékossággal teljes verseibe a szent könyvek kenetességét vitte be, jellemének romlottsága s ellenségeinek gonosz indulata a legiszonyúbb és eltörölhetlen gyalázat bélyegét sütötték homlokára: a pör, mellyben Rousseau mint szemérmetlen gúnyiró, s tanú-vesztegető állittatott a világ szemei elé, első megbecstelenítése volt az irodalomnak ama kormány alatt, mellynek az legszebb ékességét képezte.

Lamotte mint Quinault és La Fontaine utóda lépett fel; de ha ollykor megközelítette is az első lángságát s a második finom kecsét, költészet és természetesség nélkül kifejezett elmés csipősségeivel soha sem érte utól a természet költőjét, s a jó ember mindig eléje tétetett szellemes verseny társának. Fontenelle, kinek első kísérletei megvetéssel találkoztak, midőn mindenfelé csillogott a lángész, annál inkább emelkedett tekintélyben aztán, midőn ritkább lett s a szellemmel helyettesített a lángész. Közös czél

által összefűzve, versenytársak féltékenység nélkül, Fontenelle és Lamotte, egyik a másik által uralkodtak. Az újító szellem bennök higgadt jellemmel párosult; mindketten új utakat keresvén, nem léptek azokra óvatossággal nélkül. Lamotte, támogatva barátjától, az újabbak fölényét vitatta a régiéik rovására. Szerencsésebb Perraultnál, a helyett, hogy Boileauhoz és Racinehoz hasonló ellenfelekre talált volna, egy tanult de jó izlés által nem vezérelt nő ellen kelle magát védenie, ki nem volt képes proselytákat szerezni ama cultusnak, mellyet rajongva hirdetett. A percznyi győzelem, mellyet Lamotte saját éleselműségének és mérsékletének köszönhetett, káros eredményeket szült. Aláásatván a régi tisztelet ama mesterek irányában, kiknek tekintélyét megingatni s példáikat nem tudni becsülni mindig veszélylyel jár, Lamotte győzelme növelte a kezdődő század gögjét, tévútra vezette a jó izlést, és veszélynek tette ki a józan észet. Az irodalmárok ujdonságok után kapkodókká váltak, s gyakran erőltetett modorhoz és furcsa himezésekhez folyamodtak, hogy felfrissítsák, mit nem teremtettek. E hiú diszítések gondja elhanyagoltatta velök a tisztaságot, a természetességet, vagy a képek méltóságos pompáját. Fontenelle az ő kortársainak szellemét más tárgyakra irányozta, s *Entretien sur la pluralité des mondes* czimű munkájával a legléghább emberekben is kíváncsiságot keltett a tudományok iránt; aztán az adott lökést ő még jobban tudta vezetni. *Histoire de l'Académie des sciences*, és *Eloges des doctes* czimű munkái amilly mély ép olly kellemes irány mintáit nyujtották, s a legüdvösebb verseny magvait hintették el. Fontenelle más téren is tett kísérletet. *Histoire des oracles*-jában egy pont körül, melly a kereszténység mellék-bizonyítékainak egyikéül tekintetett, olly átlátszó érthetőséggel és olly ügyesen vizsgálódott, mikép félni lehetett, nehogy valamely más külső bástyáját is megtámadni szándékozzék ama nagy épületnek; de Fontenelle szerette saját s a község nyugalját, és hallgatott, mindazáltal a semleges állás folytán, mellyet elfoglalt, soha sem volt ment a hitetlenek iránt való némi engedékenység gyanújától. Ekkor lépett fel Massillon, hogy folytassa a Bossuet-ek, a Bourdaloue-k munkáját; s halálos vétek hogy egy, a tökélyhez olly közel álló tehetségnek a szabadosság örvényébe sodort francia udvarra nézve minden haszon nélkül kellett fénylenie.

Mert, bármennyire szigoruan, kicsinyeskedve, türelmetlenül ajtatosnak negélyezte is magát az udvar, az erkölcsök sokkal ke-

vésbbé valának tiszták most, mint akkor, midőn még távolról sem mutatkozott olly szigorúnak. Az ifju udvaroncok gyakran súlyos vétségeket követtek el, melyeket Lajos, félvén a botrány napfény-rejövetelétől, gyengén büntetett. A legszigorúbb társaságokban is találkoztak olyanok, kik hozzá voltak szokva mindent nevétségessé tenni. Az elmés Hamilton úgy szólván II. Jakab, az ajtatos király szemei előtt írta meg *Grammont lo vag Memoire-jait*. Nem is említve Orleans herczeg aljas társaságát, Vendôme herczeg- és nagy-prioréban a szabadosság, a gúny és hitetlenség biztos eszközei voltak a tetszés-aratásnak. Az epicureismus napról napra durvább alakban lépett fel, s gonosz kedvtelése, melylyel a képmutatást ostorozta, a vallást sem igen kimélte. Midőn Chaulieu-t az előhaladott évek ledérségének fékezésére intették, a megindító panaszokkal, melyekben szétfoslott ábrándjai miatt tört ki, nyílt theismust hirdető elveket párosított. Ninon de Lenclos öregségében legalább is annyi hitetlent csinált, mennyit a trón közelében Scarron özvegye ajtatossá tehetett. *Turcarter*-ről azt hinné az ember, hogy a kormányzóság alatt s a híres *Systema* után íratott; pedig hát e darab, mely 1709-ben adatott elő, a főváros egy részének erkölceiről nyújt fogalmat, azon időből, midőn az udvarnak nagy gondja volt rá, hogy szigoru példákkal nevelje azt jóra. Világos, mikép e romlottság, mely a kormányzóság alatt csakhamar meztelenül fogott fellépni, nem az irodalmárok műve vala; sőt inkább ezek legnagyobb részt ellenállottak amaz áramlatnak; s elég megemliteni Aguesseau, a jó Rollin, Vertot, Fleury és Mongault abbék, Sacy és Lambert aszszony neveit.

Franciaországnak, miután Descartes-ot és Pascalt adta volna, egy időn át irigyelnie volt oka a külföldtől a tudományokban teremtő lángelmék születésének dicsőségét. Newton és Leibnitz vitában állottak, egyik is másik is magának tulajdonítván az emberi ész hatalmát ragyogtató legbámúlatosabb találmányok egyikének, a *k ü l ö n z é k i s z á m i t á s* (fluxiók) fölfedezésének érdemét. A francia tudósok birákúl szólittattak fel, anélkül, hogy részt vettek volna a nagy vitában. És ők elég igazságosak voltak egy helyett két koszorút ítélni oda, s Newtont és Leibnitzot együttes feltalálókúl nyilvánították: de midőn az első, kifejtve világ-rendszerét, tönkre tette a Descartesét, szövetkeztek ellene, eltávozva az igazságtól nemzeti féltékenységből, mely egy ideig késleltette annak előhaladását. Giandomenico Cassini, kit XIV. Lajos nemes bökke-

zúsége Franciaországba szólitott és ott tartott, halhatatlanná tette magát csillagászati munkái által, melyeket aztán fia és unokája folytattak, kik örökségkép kapták a lángészt, ép úgy miként Schweizban a híres Bernoulli család tagjai. Hôpital marquis vetelkedve Bernoullival, Leibnitztal, Newtonnal a legnehezebb feladatok megoldására bátorzkodott vállalkozni; s ama kérdések fejtegetéséhez neki saját kulcsa vala, a végtelenül kicsiny nagyságok mértana, melly új elömenetelöket tett ö általa. Tevékenysége kimerítette eröit, s így Franciaország megfosztatott az egyedüli mennyiségtudóstól, ki méltónak találtatott volna versenyre kelni észak bölcseivel. A fívészet és a vegytan, melly tudományok a XVIII. században új alakot valának öltendök, igen buzgó művelökre találtak akkor. Európa a bámulat és elismerés adójával fizetett a híres fívész Tournefortnak, egyiknek azon elsök közül, kik hosszas és bátorságot igénylő utazások példáját adák, melyekre egyedül a tudomány érdekében vállalkoztak. XIV. Lajos országlásának második szakában a szépművészetek terén még érezhetőbb volt az elfajulás mint az irodalomban. Bár rendszeren a kormányzóság tartamának határai közé helyezik az idöszakot, mellyben a keresett kifejezés, a hideg szabályok, a bizarr és illetlen fogamzatok lábra kezdettek kapni a festészetben, mindazáltal bizonyos, hogy Lajos kormányának utolsó huszonöt évében sokkal alantabb álló művek alkottattak a franczia iskola virágzó korában születetteknél, melly iskolát Richelieu bibornok idején a halhatatlan Poussin, Le Sueur, Le Lorrain, Lahire, Champagne nyitották meg, s Boulogne, Jouvenot, Le Brun, Mignard és Santerre folytatták, bár ezek nem érték utól az elődöket. Charles Le Brun tanítványai növelték ama nagy festö hibáit, s lángeszének csak gyenge szikráit voltak képesek föleleveníteni. Miként a költészetben úgy a festészetben is a szép szellem kezdett uralkodni, s egész serege lépett fel az elmés rontöknak ama nagyszabású és fellengö modorral, melly teljesen megfelelni látszott a XIV. Lajos korabeli művészet fenségének. Coypel clerötlentette a történeti festészetet, mialatt Vateau a tájfestészetet vetköztette ki természetébölk. Elhanyagoltatván az ódon művek tanulmányozása, hálátlan és meddö fáradozással új szépség rendszereket akartak fölfedezni. A szobrászat kevésbbé indult hanyatlásnak, mert az ifjabb Couston fentartotta annak dicsöségét. Lajos költséges szeszélyművei Versaillesban és Marlyban, s csakhamar aztán a háború csapásai, megakadályozták kivitelét Charles Perrault s az ö nemes

vetélytársa Bernini nagyszerű terveinek a Louvre bevezését illetőleg. A Mansard által épített Rokokantak temploma az utolsó műemlék, melly még magán viseli a század nagyságának bélyegét. A versaillesi kápolna azon időt jelzi, midőn az egyszerű és magasatos gondolatok helyét már a különböző, elmés és kecses eredményekre törekvő vágy bitorolta. A XIV. Lajos által megkezdett hasznos munkák szerencsére nagy részt elvégeztettek, mielőtt beállottak volna a tizenöt évi balesetek, mellyek öregségét megkeserítették. Élvezték előnyeit a szép csatornának, melly a két tengert összeköti; de számos más tervek, mellyeknek ugyanazon módon kellett volna előmozdítaniok Franciaország jólétét, függőben maradtak, s aztán csakhamar feledésbe mentek.

A kormányzó, kedvelője a művészeteknek, nemes versenyzésből ismerni vágyó nem csak eredményeit, hanem fejlődéseit is a tudományoknak, az irodalomban jártasabb mint törzséből bármely más herczeg, nem tudta okos pártolásban részesíteni, sem magasabb irányban vezetni azt, mi a megelőző század dicsőségét képezte. Ő alább szállította s gyakran lealacsonyította a trón pompáit, azon megvetésnél fogva, melylyel mindennemű fék, minden illem-törvény ellenében viseltetett. A szépművészetek sok áldozatot hoztak a herczeg hajlamainak, s gyakran a gyönyör-jeleneteknek szánt helyen ledér jeleneteket festettek. A feltaláló tehetség percznyi bűv-hatások, vagy új élvezet-eszközök hajhászására adta magát. Azt hitték, bővében vannak a nagy eszközöknek, s elhanyagolták azokat, mellyeket XIV. Lajos tökéletlenül hagyott. Ezen fejedelem alatt a szobák még minden választékosság és kényelem nélkül voltak beosztva, minden feláldoztatván a csarnokok és roppant termék méltóságos hatásának érdekében. A kormányzó s még inkább Bourbon herczeg új rendet vittek palotáikba, melly az alkalmatlan beosztást kecsesül és kényelemmel helyettesítette. A gazdagok, s csakhamar a középszerűleg vagyonosak is eltanulták kellemes lakásra tenni szert; a mellék-szobák s a kis termék alkalmas menhelyekül szolgáltak a tanulmányozásnak, az ábrándozásnak, vagy a tiltott gyönyöröknek. Az új építkezési modor ugyanazon ház minden lakójának egy egy különház kényelmét látszott nyújtani. A tükrök használata a kormányzóság alatt kezdődött; a kandallók ékesítették azokkal, s kellemes meglepetéseket szülő módon helyeztettek el. Az urak nagyobb része illy haszontalan leleményességekben szeretett kitűnni. A fényűzés elmésebb, de egyszersmind ledérebb és forgandóbb lett, s kevésbbé

szolgált a nemzeti gazdagság és dicsőség javára. Nagyra voltak vele, hogy a kormányzó megvásárolta a pompás gyémántot, mely máig is nevét viseli; de ama roppant ár egynél több olly vállalatra szolgálhatott volna, mely elég leendett halhatatlanítani rövid kormányát. A kormányzó okosabb bőkezűséget tanusított a Palais-Royal szép képcsarnokának alakításában: de sem az idők sem a helyek nem engedték meg neki versenyezni gazdagságban a mükincsekkel, mellyeket olly jó izléssel tudtak összegyűjteni a szerencsés Mediciek. Law rendszere egy időre minden nagy és hasznos gondolatnak útját vágta, s egyetlen emlék sem emelkedett, hogy mentegetné amaz eszelős korszakot.

Az irodalom sokkal kevésbbé hizelgett a kor romlottságának és vétkeinek, mint a művészetek, s legdicsteljesebb művelői tiszteletben tartották XIV. Lajos emlékét. Sokan, Maine hercegnőhöz csatlakozva, hajlandók voltak bírálgatni az erkölcstelen udvar ünnepélyes eszelősségeit, vagy legalább nem vettek azokban részt. Az Orleans és Maine családok között kiütött egyenetlenségekben Fontenelle és Lamotte amaz Atticus politikáját és tartózkodó magaviseletét utánozták, ki a legkomolyabb vizsályok s a legkitünőbb versenytársak között is ügyesen semleges állást tudott foglalni. Az írók legnagyobb része hasonló ovatossággal dicsekedett; mindkét fél kereste gyököt, s még azok is, kik különben a kormányzó és Dubois mellett forgatták tollukat, vigasztalni siettek aztán Maine hercegnőt szerencsétlenségeiben.

Akkoriban a tehetség, melly természeténél fogva s az elmélkedés folytán egyetlen meghatározott tárgy felé vonzatott, kevesebb becsülésre talált, mint az olly elme, melly hajlékonysággal birt különböző tárgyakra kiterjeszkedni. Az írók versenyeztek a társaságokba juthatás dicsőségeért, s az udvaroncok körében tanulmányozták az udvaronczki mesterfogásokat, mellyeket minden munkájokban feltüntetni igyekeztek. XIV. Lajos századában a nagy írók mentek voltak ama hiú beczzomjtól: Corneille majdnem olly elvonultan ált miként Pascal; Molière többnyire hallgatag figyelő volt a társaságban; La Fontaine a közönséges nyíltságon túl menő egyszerűséggel, de egyszerűsmind kecsesen nemes szerénységgel lépett fel a társas körökben; Racine, kiben a tetszetőség összes módjai utólérhetlenül összhangzólag párosultak, a családi nyugalmat kereste; La Bruyére, ki olly sok rajzot adott, annyira elvonultan élt, hogy minden törekvés, reá vonatkozó adatokat gyűjteni, sikertelen maradt.

A XVIII. századbéli szerzők koránsem voltak ily visszahúzódnók ; a különféle ismeretek, mellyek miatt magasztaltattak, a becsülés, mellyel az emberek viseltettek vagy mellyet szinlettek az ész és műveltség irányában, birákká tették őket a társalgás folyama alatt gyors váltakozással előfordúlt minden tárgyban. S inkább ily módon, mintsem munkáik által lettek ők idővel láthatlan törvényhozókká. Tencin asszony példájára sok nő büszkeségének tartotta összegyűjteni, kiegyeztetni és vezetni őket a nehéz esetekben ; az urak inkább barátaiak voltak mint pártolói ; a kormányzó nem kívánt tőlük hazug dicséreteket, s valóban nem is vehető észre szolgai jellem a hódolatban, mellyet iránta tanusítottak. Sokan közölök, Fontenellet sem véve ki, dicsérték Dubois bibornokot, kinek kedve jött a francia akademiába vétetni fel magát, de minden bérencz aljasságot kerülve tették azt. Ennyi legyen elég átalában ; állapodjunk meg azoknál, kik új pályát nyitottak az emberi szellemnek. Kettő lép elénk, Voltaire és Montesquieu.

Voltaire, ki akkoriban Arouet néven volt ismeretes, huszadik évét töltötte be, midőn XIV. Lajos meghalt ; s az udvar kitűnőségei, a társas körök legszeretetre méltóbb tagjai, a tudósok között legtekintélyesebbek egyhangulag fényes irodalmi jövőt jósoltak neki. A jeles tanárok, kikre a jezsuitáknál talált, szigorú és józan tanokkal mivelték ítélőtehetségét. Szellemének elevensége meghódította a híres Ninont, ki reá hagyta könyvtárát s vallási függetlenségének elveit. Jóval előbb mintsem szép versei felhangzottak volna, szájról szájra jártak elmés mondásai: kiválólag a gúny tehetségével hitték őt felruházottnak, melly felfogás gyászos következmények forrása lön reá nézve. Kevéssel XIV. Lajos halála után, ezen fejedelem emléke ellen intézett számos költemények közül egy *J e l e s a i v u* czím alatt jelent meg, melly szerzőjében jansenista hevességet árult el. Minden valószínűség ellenére az ifju Voltairenak tulajdonítatott az, ki valamennyi vallás-felekezetből gúnyt üzött ; a kormányzó, félvén túrni a gúnyiratokat XIV. Lajos ellen, sietett szigort alkalmazni, s Voltaire a Bastilleba záratott. Ez igazságtalan és kemény eljárás nem volt szerencsétlenség az ifjú költőre nézve ; sőt inkább kikerülvén a börtönből, minden eszköznek birtokában látta magát, hogy hangoztattassa nevét.

Midőn az *O e d i p u s* megjelent, a jó izlés emberei örömmel látták, mikép XIV. Lajos századának irodalmi dicsősége és kitűnő hagyományai nem homályosúltak el ; hogy Racine irálya utánczóra talált, s Sophocles szelleme ismét uralomra jut a francia

színpadon, ép akkor, midőn a régiek szellemdús de igazágtalan ellenfelei győzteseknek hirdették magokat. Lamotte, megfélemlézve saját pártjáról, elég őszinteséggel birt tapsolni az ifjú költőnek, ki nek sikere igazolta a régieket s a költészetet. Oedipus két czélzatos verse mindenkit megdöbbenett bámúlatos merészségével:

Nos prêtres ne sont pas ce qu'un vain peuple pense ;
Notre crédulité fait toute leur science.

(Papjaink nem azok, kiknek a kába nép tartja őket; minden tudományukat a mi hiszékenységünk teszi.)

Voltaire tehetsége és uralkodó szellemiránya ugyanegy időben nyilvánultak; társalgásában minden lépten nyomon szenvedélyes vágyat árult el bántalmazni a vallásos hiszemeket. A hírnév-szerzés ezen módja megbűvölte őt, mintha lángesze nem uyjtot volna neki arra egyéb eszközöket. A tréfák, mellyeket a kormányzó udvarában mindenki megengedett magának a legazentebb dolgok fölött, még inkább szították kimélytelen hevét. Józan észszel megáldva, belátta szükségét az ovatosságnak veszélyes terve körül, s mint ifjúnak sikerült fékeznie hevét, melly érett korában, s még inkább öregségében korlátot nem ismerve tört ki, s eleintén csapásait csak a rajongás ellen akarta intézni. Ama tüzzel és könnyedséggel, mellyek szellemének legbámúlandóbb sajátságait képezték, teljes bevégtettséget adott a *L a L i g u e* című költeménynek, mellynek vázlatát a Bastilleban készítette. Az Oedipusnak olly nagy terveket főző szerzőjében a világ bámúlva tapasztalta a vidámságot, melly a meggondolatlansággal látszott határos lenni. Azonban ama vidámságot ő szabályozott tevékenységgel párosította, melly nem hanyagolta el sem a dicsőséghez jutni ohajtóknak kikerülhetlen fáradozásokat, sem a szükséges eszközöket, hogy megnyerje az embereket, kiknek barátsága hitelt szerezzen neki, sem azokat, kiknek meghitt társasága a szív gyönyörét képezi s az értelemnek a legjobb tápot nyujtja. Irodalmi férfiú soha nem közeledett nagyobb bizalmassággal az előkelőkhöz, vagy nem szállította le őket ügyesebben magához egyenlő színvonalra. A kormányzó egynémelly barátai, például Canillac és Brancas, úgy bántak vele mint gyönyöreik legszeretetre méltóbb társával, s gyakran megtörtént, hogy védeniök kellett őt az új meg új vádak ellen. Az él-versek szaporodtak egy olly kormány alatt, melly maga is sokszor használta azokat. Voltaire a neki tulajdonított rossz versekért versekben mentegette magát, mellyek valóban a kormányzó vacsoráján sugallottaknak látszottak lenni; Richelieu herczeg bámulta őt és kereste társaságát, anélkül hogy

védnöki hangot vehetett volna fel irányában, s bevonhatta volna őt meggondolatlan szerelmi cselszövényeibe.

A Law-rendszer egy pillanatra félbeszakította a szellem és tudomány műveit. E megszakítás véget ért, midőn közzétették a *P e r z s a l e v e l e k* (Lettres persanes). Mindennek bámúlatosan és igazóleg kellett kiütnie egy olly műben, melly az erkölctan, a politika és törvényhozás sok igen komoly feladatainak mély vitatásával egy eredeti szellem élénk elménczségei párosultak. Kutatták a szerző nevét, s kétszeres volt a bámúlat, midőn a bordeauxi parlament egy elnökét hallották olyanúl említettni. Montesquieu, ki akkor harminczkét éves volt, magas állású tisztviselőnek szükséges tanulmányokkal foglalkozván, egy független szellem merészségét és eszközeit érezte magában; s követve a példát, mellyet Descartes *E l m é l k e d é s e i b e n* adott, mindent lerombolt, hogy mindent újból építsen. A megszokás, szigorúan vizsgálni az előítéleteket, élessé tette elméjét s daczossá lelkületét. Egészen elfoglalva legfőbb művével, a *T ö r v é n y e k s z e l l e m é v e l* (L'esprit des lois), bevezetésül egy kísérletet akart tenni, melly feltüntetné s egyszersmind növelné erejét. Általa vizsgálatnak alávetett sok társadalmi intézmény iránt hiányzott akkoriban ama tisztelet, mellyhez őt az elmélődés s kivált a tapasztalat rögtön visszavezette; de más részről nem hagyta ő magát elragadtatni ama határozatlan szellem által, melly meddő kényállitmányok útjára téved. Ismerte a francziákat, és sejtette már az erkölcsöket, a bizonyítékokat kívánó szellemet s az égő kíváncsiságot, mellyek az új kor ismérvei leendettek. Semmit sem hanyagolt ő el, mi a közönséget szórakoztatni, megbüvölni, botránkoztatni s egyszersmind a gondolkozás nagy gyakorlataira előkészíteni képes; de nem sokat törődött vele, hogy *P e r z s a l e v e l e i t* műszabályos szerzeménnyé tegye. A közönség, melly azt remélte, regényt fog olvasni, csalódott, miután sem cselekvényt, sem érdeket nem talált ama levelekben, de vigasztalta magát, mert egyrészt gúnyort, másrészt merész tételeket vett észre bennök. Egy hárem erkölcsaineinek szabatos leírása olly újdonság vala, mellynek tetszést kellett aratnia a kormányzóság alatt. Az illy festést Racine a szinpadon illőnek találta ama magasztos érzelmekkel mérsékelni, mellyek nálunk a szerelemből fakadnak: Montesquieu a szenvedélyt a szellemdús finomságoktól meztelenül, csupán a kéj részegültségére vive vissza, s a féltékenységgyalázatos ovatosságai által lealjasitva, bátorkodott festeni. XIV. Lajos, az ő ifjú miniszterei és öreg kedvese, az *U n i g e n i t u s*

bullák a *S y s t e m* a megtámadtattak Usbék leveleiben, s az epigrammok olly találók voltak, olly vidám elevenséggel folytak, hogy közmondásokká váltak, s annál nagyobb tetszésre találtak, mert nem látszottak a gyűlölet által sugallottaknak. E szerencsés példa után az epigrammi hangot a legkomolyabb művekben sem tartották többé helyénkívülinek; s minthogy Montesquieu az ő mélységét korának könnyelműségével leplezte, azok, kik eszökbe vették utánozni könnyelműségét, megközelíteni vélték az ő mélységét.

A *P e r z s a* l e v e l e k itt ott csipősen érintették a vallást; és senki sem látszott azt rosz néven venni. Mindazáltal a hitetlenség még nem vert mély gyökeret, kivéve az udvarnál: de amaz időkben félték fékezni a tomboló szellemet, s más részről minden botrány semminek látszott szemben azzal, mellyet Dubois bibornok művei, beszédei, szerencséje, s a reá halmazott kitüntetések okoztak. A kormányzó és ama miniszter gyönyörködtek a *P e r z s a* l e v e l e k b e n, s Montesquieunek semmi bántása nem lett. Az üldözés kikiserítette volna daczos lelkét, míg a kedvező eredmény mérsékeltté tette őt; s tanulmányaiban az őskor nagy törvényhozóinak, utazásaiban pedig a nagy államférfiaknak eszméit kutatni tűzte czéljául.

A kormányzóság erkölcsi egy olly eredményt szültak, mellyet nem mellőzhetek hallgatással. A gúnyversek, a gyalázó iratok, a torzképek, a szabados beszédek annyira megsokasodtak, hogy majdnem hajlandók volnánk feledni, mikép a szerzemények mindezen nemei mintákra találtak XIV. Lajos országlásának idejében, kinek uralkodása alatt írta meg Bussy-Rabutin is az ő botrányos *Memoire*jait, midőn a fejedelem csábító udvariasság vagy a szenvedély bűbájával leplezte házasságtörő szerelmeit; s hogy kormányának utolsó éveiben Jean-Baptiste Rousseau alig találkozott rozszallással, a miért költői tehetségét daczos él-versek írására használta fel. A kormányzó alatt özönével tétettek közzé a szabados vagy gúnyoros szerzemények; de mindezen termékekben olly kevés a művészet és olly nyomorú az izlés, hogy csak igen ritkán ismerhető fel rajtok egy érett író tolla. Aljas, nyereszkedő, alattomos irodalom keletkezett akkoriban, melly mindig kész volt őrizni és megtölteni az udvari botrányok archivumait, befeketíteni a tiszteletre méltó neveket, s trágár és romlott irányba önteni át a merész eszméket, mellyeket a jó hirnevökre féltékenyebb szerzők lepellel borítottak, vagy némi szent elvekkel mérsékeltek. A botrányt hajhászó írók száma mindinkább növekedett: a hatalom, melly elég aljas volt időről időre

felhasználni őket, veszélyes szolgálataikat engedékenységgel jutalmazta, mihez sikerült azt nekik hozzászoktatniok. Az írók között, kiket a jó hírnév féltése nem őrzött meg a szabadosság oktalan elménczkedéseitől, idézhetjük Voltairet, ki, bár szenvedély által nem ösztönözöttetett illy erkölcstelenségre, mindazáltal hogy simúljon az udvarhoz, olykor alkalmasnak találta ama nyelvezetet. A herczeg minisztersége semmi érezhető hatással nem volt az irodalomra, a tudományokra és művészetekre: költséges hajlamai egyetlen műemlék eszméjét sem sugallották neki; s meglegedett az ünnepélyek és szertartások mulékony fényével. A mi maradandót létesített, az túlhajtott pompa-szeretet bélyegét viselte magán; s a chantillyi hires istállók, például, inkább egy herczeg szeszélyét mutatják, mint nagyságát. A művészetek mindinkább a hamis és keresett modor ösvényére tévedtek.

Eme kor irodalmi történetében Voltaire az egyedüli kiváló tény. A *L i g u e* című költemény 1725-ben látott napvilágot, szerző beleegyezése nélkül, ki nem végezte azt még be tökéletesen. E művében ő a vallást segélyül hiva magasztos színekkel ékosítottan állította elő, míg a vakbuzgóságot történelmünk legvisszataszítóbb tényeivel ostromolta. Nemes és okos türelmi leczke volt ez, melly ép azon perczen adatott, midőn Bourbon herczeg ismét fölelevenítette XIV. Lajos gyászos edictumának zsarnoki rendeleteit. A tisztelet IV. Henrik neve iránt, s a vetélkedés, egy nemzeti hőskölteménnyel birni, akadályozták ama költemény szigorú megbírálását, mi ki nem maradandott, ha összehasonlították volna annak túlságosan rész-arányos szövevényét, nagyon is félénk költelmöit Homer és Tasso szabad menetével és merész röptével. Az őszintén vallásos emberek tapsoltak a verseknek, mellyek kedvessé tették a vallást; a kétszínűség és rajongás pedig, a mennyiben ez még létezhetett, megfélemlítették a szent Bertalan éj festése által. Voltaire élvezte dicsőségét, s örvendhetett a *L i g u e* költemény szerzésében tanúsított mérséklet kedvező sikerének, midőn egy sajnos esemény jött közbe, melly újból megzavarta pályáját, s az irodalomra, a tudományokra és bölcsészetre nézve legfontosabb tények egyikét szülte, az ő utazását Angliába.

A nagyok által ünnepeelt költő büszkeségének tartotta barátjokul mutatni magát; de hajlama az élvezetek iránt, s ami több, igen könnyen felkavarható epéje, veszélyessé tették rá nézve e bizalmasságot. Rohan lovag, sértve érezvén magát általa, boszút állott rajta, bántalmaztatván őt szolgálai által Sully herczeg kapuja

előtt, ki egyike volt a Voltaire barátságát nagy megtiszteltetésnek tartani látszó uraknak. Az O e d i p u s és a H e n r i a d e szerzője hasztalan kereste az alkalmat ellensége vérében mosni le a gyalázatot; Rohan lovag a költő kihívására azzal válaszolt, hogy fogásra vettette őt. Voltaire ismét a Bastilleba került, hol hat hónapot töltött. Mindenki elhagyta őt, s jelenlogi lealacsonyíttatása elhomályosította dicsőségét. Kiszabadulván a börtönből, semmi fájdalmat nem okozott neki a megválás hálátlan vagy gyenge barátaitól s egy kormánytól, mely olly súlyos sérelmet követett el rajta; s Angliába vonult vissza. Voltaire az angolokra nézve az vala, mi a száműzött Alcibiades a spartaiaknak. Ő mindent bámulni, mindent utánozni látszott a népnél, mely neki menhelyt nyitott; megtanulta beszélni nyelvét s kecscsel irni azon, figyelmét az új eszmék, a mód- és rendszerek felé fordította, mellyeket hazájába ültethetendett át. Az angol alkotmány bonyolult szerkezeteinek megismerése nem képezte tanulmányainak fő tárgyát; s bármennyire képes lehetett volna is az önkényes eljárás, mellynek áldozatául esett, szilaj függetlenség szeretetét kelteni fel lelkében, mindazáltal gondolatai soha sem czéloztak politikai változást. Egyedüli vágya volt küzdeni az előítéletek ellen, mellyek az embervérontás leggyakoribb okainak látszottak előtte. S e végre nagy-szerű eszközöket talált Angliában, hol a bölcsészti szellem egy fél századnál több idő óta fejlődött, és segített fentartani ott az 1688-iki forradalom elveit.

Mialatt a vallásos felekezetek vétségekkel és zavarokkal árasztották el Angolországot, a bölcsészek legellentétesebb véleményei nyugodtan vitattattak ott, s ha ollykor nyugtalanították is a vallást, soha sem tépték azt ki a szivek mélyéből, sem az intézmények kebléből; gyakorolták a heves szellemeket, mérsékeltek tüzöket, s gyengítették a gyújtogató eszméket, mellyeket Angliában a pártok surlódása folytonosan élesztett. Az istentagadás rendszere maga a bölcsészet csapásai alatt omlott össze; Hobbes, ki a megelőző században e rendszert hirdette, feledésbe ment; s az angolok, kik megvetették benne a rabszolgaság pártolóját, egyéb tanait boszankodva dobták el maguktól. Ha Shaftesbury az ő deismusában közvetett csapásokat mért a kinyilatkoztatásra, védőre talált ez Clarke tudorban, ki az Isten léte mellett a leghathatósabb bizonyítékkal lépett fel. Locke az ő logikájában megdöntötte Descartes módszerét, miként ez lerontotta a tudományos és zsarnoki törvényeket, mellyeket Aristoteles az észre akart erőszakolni. S Angliában a

legvallásosabb emberek sem féltek elfogadni Locke logikáját, mert jóllehet találtattak benne némely tételek, melyeket az anyagelviek fegyverül használtak fel, ama bölcész őszintesége mellett eléggé tanúskodott a védelem, melyben a kereszténységet részesítette. Newton még Lockenál is nagyobb hódolattal viseltetett a szent könyvek iránt; s e nagy szellem, kifáradva bámúlatos munkálkodásaiban, elhomályosított az eszelős törekvés által behatolni az Apocalypsis mélységeibe.

E kitűnő bölcészek nem léteztek többé, midőn Voltaire az angol bölcészlet tanulmányozására adta magát; mindazonáltal ama nemzetet más rendbeli lángelmék diszitették akkoriban. A deisták még folyvást küzdelemben állottak a keresztény vallás védőivel, s a csapások sok ügyességgel, és, ami még rendkívülbb, több hévvel osztogattattak. Az államférfiak e vitákat inkább hiábavalóknak látszottak tartani, mint veszélyeseknek. Egyedül Wolston, Collins és Toland tanusítottak erőszakos szenvedélyességet támadásaikban a kinyilatkoztatás ellen; de az ő kevésbé szellemdús irataik nem hatolhattak a nép közé, sem a frivol társaságokba. A bölc Addisonnak, s elmés proselytájának, Steelnek egy hirlap segítségével sikerült szabályozniok a véleményeket, s mondhatnók, az erkölcsöket is egy nemzetnél, melly még nem tüntette el II. Károly szabados kormányának nyomait. A *Spectator* s a *Guard* című lapok, mérsékelt bölcészetet, gyakorlati erkölcsant, s babonától és mesterkéeltségtől ment ajtatosságot hirdető cikkeket hintve szét naponként, elégségesek voltak ellensúlyozni a kinyilatkoztatás leg hatalmasabb elleneinek erőlködéseit. Ezek élén lord Bolingbroke állott, ki hosszas számkivetés után akkoriban tért vissza hazájába. Politikai pártállása, mellybe a körülmények különös találkozása folytán jutott, s mellynél fogva a Stuartok ügyéhez köttetett, az angolországi katolikusok reményévé tette őt: pedig hát a keresztény vallásnak nem volt nálánál sem nyiltabb, sem veszélyesebb ellensége, s fájlalni látszott, hogy barátait nem birhatta határozott támadásra a szentírás tekintélye ellen. Egyike azoknak, Pope, deismus gyanujában állott, de nem adta annak jelét, ha csak nem *Általános imájában*. Swift tudor, szintén Bolingbroke barátja, ki minden másnál jobban tudta párosítani a csipős gúny erejét a logikáéval, csapásait csak a katolikusok ellen irányozta: feltűnő volt, hogy nem sietett a fenyegetett vallás védelmére, de legalább nem nyilvánította magát ellenségének. A bölcészek villongásai közepett, az angolok, ragaszkodva politikai vagy kereskedelmi

érdekeikhez, nem tanusítottak ingadozást sem a véleményekben, sem az erkölcsökben; minden szabályos menetet követett; püspökök és papok nem folyamodtak a politikai hatalomhoz támogatásért, a deisták még kevesebb zajt ütöttek mint a békés quakerek.

Voltaire, látva a gondolat-szabadság ez eredményeit, letett az aggályokról, mellyek szellemét Franciaországban még némileg kötve tartották; lord Bolingbroke, kivel együtt lakott, tüzelte bátorságát, s elhitette vele, mikép a francziáknál ép oly csekély veszőlyvel volna meghonosítható a vitatkozási szabadság, mint az angoloknál történt. Mialatt Voltaire elmélkedett Locke fölött, s egész hévvel adta magát a tágkörű tanulmányokra, mellyeket Newton világ rendszerének megismerése igényel; mialatt Swifttel élesztette szellemének természetes csipősségét; mialatt Popeban tanulmányozta a művészetet, szellemdús képekkel kötni össze a mély gondolatokat, sőt Shakespeare bámúlatos termékeiben is vívmányokat keresett a francia színpad részére, az angolokban vágyat keltett H e n r i a d e című (L a L i g u e) nemzeti költeményének bevégzése iránt, s hála az ő bőkezű aláírásainak, vagyoni állásában függetlenségre kezdett szert tenni, mellynek becsét szelleme, jelleme és a balesetek, mellyeken keresztül ment, eléggé éreztették vele.

Kevéssel Voltaire után Montesquieu is Londonba érkezett tanulmányozni ott az angol alkotmányt, összehasonlítani azt saját hazájával, a régi s azon népek törvényhozásával, mellyek Németország erdőiből előtörve, hódító csoportjait a római birodalom elszakadt tagjaival, s durva törvényeiket a világ uraiéval keverték össze. Voltaire és Montesquieu majdnem egyidejű utazása Angliában új nemű közlekedést nyitott két féltékeny nép között. A megelőző században az angolok, ösztönöztetve II. Károly példája által, mohó hévvel utánozták Franciaország erkölceit, modorát, művészeit, annyira, hogy XIV. Lajos országlásának irodalmi fénye kényszerítette az ő költőiket közeledni némileg a szigorú szabályokhoz s a finom izléshez, mellyeknek a francziák hirnevöket köszönték.

Az angolok továbbá felhasználták a hozzájuk menekült kézműiparosokat, ép akkor, midőn Marlborough a francziákon nyert győzelmekkel nagyban emelte nemzetének gőgjét; míg a francziák semmit sem tanultak tőlök, kivéve némi fölfedezést a menyinyiség tudományokban. Voltaire tehát visszatérve azt mondá: „Utánózatok szomszédaitokat, gondolkozatok szabadon miként ők, használjátok fel gazdagságaikat, tökéletesítsétek, mit ők csak vázoltak

s főleg ne idegenkedjetez attól, mit ők már tökéletesítettek.“ — Montesquieu ellenben eléznek tartotta így szólni: „Becsüljétez szomzéadaitokat, tanulmányozzátok törvényeiket, de ne feledjétez saját törvényeitez elveit, s ismerjétez meg azok üdvös eredményeit.“

Fleury bibornok akkoriban az irodalommal és tudományokkal szelid hatalmat éreztetett, melly csak a jansenistákra nézve volt szigoru. S ha nem tudott nagy műveket sugallani, miként XIV. Lajos az ő dicsőségének fényével, s ha talán nem is képezte vágyát a szellem termékei által tenni nevezetessé miniszterségét, mindazáltal úgy tekintette az irodalmat mint szórakozást, melly a közfigyelmet elvonja az állam-ügyektől, s szabadabb kezét enged azok intézőjének. Szerette Fontenellet, s tanácsával élve az irodalom és tudományok körül, a bölcsész szavaira csillapodni érezte aggályait. Mindazáltal némi nyugtalanág fogta őt el, midőn Montesquieu, angolországi utazását megelőzőleg, felvételért jelentkezett a franczia akademiánál, melly ellen *P e r z s a l e v e l e i b e n* gúny-nyilatkat lövelt. Fleury mégis ráhagyta magát beszéltetni, hogy ha a tudomány férfiai készek feledni a sérelmet, a kormánynek is kötelessége azt tenni, s így Montesquieu fölvetetett a tudós testületbe ép azon czimen, mellynél fogva a kicsinyes szellemek felfogása szerint ki kellett volna abból záratnia. Az engedékenység ezen példája után, Voltaire minden veszély ellen biztosítottnak hitte magát, s gyakran próbára tette a miniszter engedékenységét, ki bámulta az ő lángeszét, de aki sokkal gyakorlottabb szemmel birt, hogysem be ne látott volna terveibe.

A B r u t u s című szomorújáték, melly 1730-ban adatott elő, első gyümölcse volt Voltaire tartózkodásának egy, szabadságára büszke nép között. De rajzolja a régi rómaiak iszonyú erényeit, távol volt tőle az eszme, rajongó lelkesültséget kelteni hazájában egy ollynemű szabadság iránt, melly össze nem fért annak erkölcsével, s nem akart egyebet, mint kimutatni ecsetének erőlyes voltát, s virágozva látni

La liberté politique

Sous l'ombrage sacré du pouvoir monarchique.

(A politikai szabadságot az egyeduralmi hatalom szent árnyékában.)

E szomorújáték mig egy részt kevés okot adott a gyanúra, más részt gyengén hatott; s az elpuhult félénk izlés visszajedt a határozott és szigorú hangtól, millyen Corneille óta soha nem hallatszott. De a középszerű siker által okozott boezuság szerencsés

ihlet forrásává lett Voltairera nézve, ki most *Zaire* t írta. Ez ideig ő, úgy látszik, csak Corneillet vagy Racinet utánozta, megközelítve őket anélkül hogy utólérhette volna; szövevényében szabályos, irányában üdvös aggályokkal mindig tökéletesedésre törekvő. Végre elhatározta vagy kénytelen volt hevesebb és kevésbé ovatos ösztönnek engedni át magát; és soha munka nem nyújtotta inkább a rögtönös ihletésből származó gyönyört mint a *Zaire*, sem *Andromache* és *Iphigenia* nem fakasztottak több könyvet; s ugyanazon kedélyindulatokat keltette az, mellyeket szerzőnek kellett éreznie az alkotás és írás néhány napja alatt. De az ítéset nem késett felszabadítani magát a varázs alól, melly kikerülhetlennek látszott, sokan találkozáván, kik féltették a francia szinpadot a veszélyes könnyűségtől, szinpadi fogások és vakító helyzetek mesterségével helyettesíteni a nemes vagy ünnepélyes előkészítést, melly a szív nagy indulataiban részvevésre látszik felhívni az észet. *Zaire* irálya mindazáltal a könnyed versek mellett ragyogóan művészi töredékeket is mutatott fel, miért is azt mondták róla: „Racine mély szenvedelmességével bír az, annak folytonos tökélye nélkül.“

Illy kedvező eredmény után várni lehetett, hogy Voltaire fel fog hagyni a veszélyes tervekkel. Minden kísérletében mosolygó szerencse fia, nyereszkező vállalataiban okos és sikert arató, Paris-Duverney által támogatva, gazdagságra tett szert. Visszatérése után Angliából nem viselte többé a nagyok lánczait, s a frivol társaságok békóiból is kiszabadította magát. Az irodalmárok között legféltékenyebbek részint engedtek jótéteményei hatalmának, részint fékeztek az ügyes dicséretnek által, mellyekkel hiúságuknak tömjénezett. Gyöngéd szeretet tárgya, az állásánál, szelleménél és jelleménél fogva kitűnő Chatelet asszony, ki Leibnizot és Newtont értelmelte, merészségei felfüggesztésére szólította fel. De enynyi szerencse veszedelmeztetve lön az *Angol levelek* közzététele által, ugyanazon 1734-ik évben, midőn a bölcsészti szellem egyik legtekintélyesebb és maradandó emléke, Montesquieu műve a Rómáiak nagyságának és hanyatlásának okairól látott napvilágot. A szellemek elé, mellyek Paris diaconus csodáira hevültek, Montesquieu a római nagyság festményét, Voltaire az angol bölcsészetiét tartották. E két férfi, kiknél a lángész nem idegenkedett a szép szellem formáitól, lármásan lépett fel, egyik még járatlan ösvényen, a másik olly úton, mellyre költöt látni merészkedni bámulatot keltett. Amaz a francia kőtetlen beszédnek elmés, mély és magasztos körmondatosságot kölcsönzött; a másik természetes

szabatosságot s könnyed és szellemdús kecsket vitt abba, millyet XIV. Lajos századának még nem sikerült elérnie. Montesquieu műve minta nélkül állott, mert a történelem eredményeinek megítélésében ő magasabb nézpontra emelkedett mint Thucydides, Polybius és Tacitus: Voltaire tárgya kevésbé volt kiterjedt és eredeti, mindamellett élénkebb hatást szült.

Montesquieunek tapsoltak, mielőtt teljesen megértették volna; ő állam-férfiakhoz beszélt, kik kevesen akadtak Franciaországban egy olly időben, midőn a külpolitika nem vala vállalkozó, s üres viták vették igénybe a miniszterek, a papok és tisztviselők figyelmét, de a szellem örömet foglalkozott a kormány érdekeivel, menetével és különféle terveivel. Saint-Pierre abbé emberbaráti álmódzásai, Boulainvilliers gróf hübéri regénye, Dubos abbé mély és elmés szemléldései a francia egyeduralom eredete fölött, ébren tartották ama kíváncsiságot, mellyet legelőször a nagyszerű mű, *Telemaque*, keltett fel. Montesquieu nem hagyta azt lankadni; a közönség Corneille érzületét hitte feltalálni a rómaiak e nagy festőjében: de a bölcész távol attól hogy vak lelkesedésnek engedte volna át magát a hódítók iránt, egyaránt kimutatta azok ravasz politikáját, embertelen gőgjüket s hazafiságuk zord erényeit: hanyatlásuk hosszas nyomorait ugyanazon nyíltsággal rajzolta, melylyel jólétök búbájós képét állította elének. Montesquieu földieire nézve az ő műve legtetszetősebb sajtóságainak, s mondhatom, legvalódibb érdemeinek is egyike abban áll, hogy őt olvasva az ember, mindinkább elégedetten érzi magát francziának.

Az Angol levelek a megelőző század két nagy tekintélye, Descartes és Pascal ellen irányultak, kik még a XVIII. században is uralkodtak. Azonban Voltaire küzdve az első öröklött eszméi ellen, inkább dicsérve, mint kifejtve Locke logikáját, ki alig volt akkoriban ismeretes a francziáknál, a helyett, hogy, miként husz évvel később Condillac tett, tágabb körben és teljesebben igyekezett volna alkalmazni egy módszert, melly az összes emberi ismereteket irányozná, olly módon mutatta azt be, hogy visszajeszttette vele a vallásos és erkölcsös személyeket. Fő szövegül egy kényállitmányt vett fel, mellyet Locke épen nem fejtett ki, s melly szerint Isten az anyagot gondolkozási tehetséggel ruházta fel. Megtámadta Descartes világ-rendszerét, mellyet egy fél század óta a francia tudósok legnagyobb része, a papság, a tisztviselők, s magok a nők is védelmökbe vettek Newton ellen.

Észrevételei Pascal gondolatai fölött fölületes és rozszakaratu formák alatt a kereszténység alapjainak felforgatását czélzó tervet árultak el, melly körül ő, jellemének megfelelőleg, tul-buzgalmat és tevékenységet fejtett ki. A pártok s az államtestületek mind felzudultak; a jansenisták, boszankodva a Pascalon elkövetett sérelem miatt, olly lármát csaptak, hogy a molinisták s magok a miniszterek sem akartak nekik tökéletes elégtételt adni; s mig az Angol leveleket sokféle kárhoztatás érte, szerzőjük megkiméltetett. Voltaire, nem tagadva a szerzőséget, tolvajlást, hűtlenséget, árulást kiáltott; egy oktalan jó barát, egy könyvárus, egy könyv-kötő meghamisították kéziratát: ez volt védelme. Illy nemü mentségekkel élni, tényeket idézni vagy kigondolni, melyek napfényre hozásától megkimélheti magát a történész, gyakran volt ő kénytelen. Voltaire szomorú szükségességet, vagy még szomorubb játékot csinált magának a nevek és tények ezen alácsusztatásából, a ravasz fogásokból és kopasz mentségekől, mik által a szellem szégyenletes combinatiókba bonyolittatik, mellyek a tan terjesztése végett szótt alattomos, s egy bölcsészhez ép olly kevésé illőnek látszó mint az igazságtól távol álló fondorlatokkal magát a tant is gyanussá teszik. Chauvelin pecsétör és Fleury bibornok, akár meggyőződésből, akár jó indulatból Voltaire iránt kiragadták őt ellenségei közül; egy látogatás a philippsburgi táborban lecsillapította a felzúdult vihart, s ő végre is nevetett félelmein, és folytatni akarta ellenkezéseit.

Ez Angol levelek egyikét hozzák emlékünke a legnagyobb szolgálatoknak, mellyeket Voltaire hazájának tett. A keletiek s az angolok által a himlő-ójtással ismételve eszközölt kísérletek olly világosan és egyszerűséggel adattak elő azokban, hogy sok atya és anya kész lett elfogadni ez üdvös és bátor ovatossági rendszabályt. Voltaire után orvosok is fölemelték szavukat; de az elbitélet aggályokat szerzett az emberiséget sujtó csapások egyikének ezen óvszere ellen. A megszokás szelleme s a közöny milly szívóssággal tartják magukat még egy kíváncsi és fogékony nemzetnél is! Az ójtás, melly lassanként foglalt tért a gazdag és felvilágosult osztályokban, nem hatolt a nép közé, s a kormány is majdnem közönyös szemlélője maradt ama nagy kísérleteknek, mellyekre jól esik visszaemlékezni akkor, midőn egy kevésbbé veszélyes s természeténél fogva átalánosabb eszköz küzd a földgömb minden pontján a népesedésre nézve legsiralmasabb betegség ellen.

Az 1748-ban közzétett Törvények szellemének sikere hosszú időn át függőben maradt. A törvénykezési tisztviselők, kiknek vezérül kell vala szolgálnia, rossz néven vették eleintén, hogy nem tartatott meg abban a kellő komolyság; a politikusoknak nem tetszett, hogy szerző keveset törődött az ő aprólékos napi kombinációikkal; némelly félnék szellemeket megbotránkoztatott a rendszertelenség bizonyos látszata, vagy inkább a közönséges rend iránt ama műben tanusított bizonyos megvetés. A tapasztalás emberei, s még nők is, boszankodva a miatt, hogy nem követhették Montesquieu mély gondolatait, nemtetszést negélyeztek szemben általa pazarolt ékességekkel és szellemdús vonásokkal. A papság, mellyet a politika, a veszélyek és saját félelmei az ultramontan elvek felé vonzottak, fájdalmasan érintetett e mű által, mellyben szerző, leplezetten bár, az egyházi hatalomtól független állás foglalására hívta fel a polgárit. A király, Pompadour asszony és több miniszter az udvaroncoktól kérdezzették, mit tartanak a Törvények szelleméről, nem lévén képesek magoktól itélni a fölött. Kevesebb idő alatt mint amennyi áttanulmányozására szükséges, czáfolatok jelentek meg, s nagy jutalomra látszott számítani, ki gunyoros és istentelen ötleteket tudott abban fölfedezni. Habár Montesquieut sem személyes barátság, sem párt-szellem nem kötötte a bölcsészekhez, ezek mindazáltal kezét fogták, hogy védjék munkáját; s a mélyen érzett bámulat mindig ékeasszó. Olly ötletekben, mellyek legfeljebb elméseknek látszottak, erős, szabatos, magas gondolatokat akartak felismerni; hol előbb zavart vélték észrevenni, most szerencsés összefüggést találtak; az ész igyekezett betölteni a hézagokat, mellyeket Montesquieu szándékosan hagyott, hogy nagyobb szellem-erély kifejtésére bírja azokat, kik követni akarták őt. Egy eredeti lángész, egy mélyen gondolkozó fő sajátos gyönyört izlett tanulmányozóival; minden olvasó kísértetbe jö hinni, mikép egyedül ő képes kellőleg becsülni és megérteni az illy szerzőt, s miként ez, ő is a tömeg fölé emeli magát. Néhány év elteltével a legüresebb egyének is félték volna, hogy mint léhűtők kinevetetik magokat, ha a legmélyebb bámulatot nem tanusítják a Törvények szelleme iránt.

Ebben ő igyekezett mélyen éreztetni a francziákkal a mérsékelt egyeduralom alatt élés előnyét. Mert, habár jóval nagyobb erélyt tulajdonít a köztársaságoknak, s nagyon messzire megy bámulatában némelly demokracziák iránt, azonban mind a területi

nagyságot, mind a tartamot illetőleg, oly szűk határokat szab azoknak, hogy a figyelem rögtön elfordul az illy, majdnem eszményi kormánytól. Montesquieu felhívja a nemzeteket, mérsékeljék a szabadság szeretetét, s ne essenek soha kétségbe. A politikai intézményekben ama bölcs közép utat keresi, mellyen a szabadság kezét fogva halad a renddel. Őt megelőzőleg a kényuralom igen gyakran köznapi kikeléseknek szolgált czéltáblájául; ő meghatározva csuffá tudta azt tenni; s az összpontosított nemes boszankodás, melylyel leírja annak változatlan eredményeit, erősebb benyomást szül, mint a bölcsek és régi szónokok heves támadásai. Montesquieu valamennyi kortársai osztoztak a gyűlöletben a kényuralom ellen, s az elmék nem felelték el többé a keleti rabszolgaság nyomorainak és örökös iszonyainak általa rajzolt képét. Ha még él, maga XIV. Lajos sem bátorzkodott volna irigyelni a sultanok hatalmát; XV. Lajos Ázsia zsarnokait csak a puhaságban utánozta. A miniszterek, kik újból helyreállítani, vagy növelni akarták hatalmát, szintén kerülték az intézményeket, mellyek lealacsonyító iga képében tűntek volna fel. S ha a kényuralom fentartotta magát Európa némely államaiiban, mellyekben ugy szólván törvényekben állapított az meg, mindazáltal támaszul ama mérsékletet vette, mellyet Montesquieu az aristokracziai kormány sajátjának mondott.

A régiek, Aristotelest kivéve, alig érintették a mérsékelt egyeduralkak sajátos jellegeit; Montesquieu ellenben minden lépéten nyomon ítélletes előszeretettel éreztet e kormány-forma iránt. Nagyszerű festményében az idő láthatlan és állandó jótévőül tűnik fel mindazon népekre nézve, mellyek nem vetik meg annak hatalmát. Montesquieu figyelmét semmi intézmény ki nem kerüli, nem az erkölcsök, nem a szokások, mellyek nehéz időkben fenntarthatják a szabadságot. Kárhóztatja a csüggedést, melly szüli és szégyenletesebbé teszi a rabszolgaságot: megoldja a politikai tudomány legnehezebb feladatát, azt tudniillik, melly kimutatja, mikép a szabadelvű intézmények túlélhetik a jellem erélyét s az erkölcsök feddhetlenségét. Montesquieu, midőn az egyeduralki kormányt a becsület elvére fektette, nem valami eszményi vagy törékeny alapot adott annak; az meg épen lángészhez illő ötlet volt társítani illy módon a dicsőség érzelmét a szabadságával, egy szenvedélyt, melly kiolthatlan a francziákban, egy ollyannal, mellyet ők csak időközönként látszanak ismerni.

A Törvények szellemében a hatalmas testületek, mely-

lyek gögje sulyosan látszik nehezedeni a népre, uj alak alatt s mint a közszabadság őrei mutattnak be, a trón mellé helyezve nem annyira azért, hogy növeljék annak fényét, mint inkább, hogy hasznos és állandó gátat képezzenek a kényhatalom ellenében. De e tekintetben szerző sok kívánni valót hagyott; a hűbéri uralom nyomai babonás tiszteletet keltettek benne, s ő, ki olly jól ismerte az idő erejét, nem birta belátni, mikép a hűbériség ősi tölg ye nem állhatta ki tovább a csapásokat, mellyek több század óta mérettek rája. Hogy vizsgálja annak gyökereit, nagyon messzire visszament a homályos időkbe, midön a francia egyeduralom szülemlett, s ez volt az egyedüli esct, hogy fürkészsve a történetet, nem vont ki abból fénylő igazságokat. Czáfólásra vállalkozott Dubos abbé ellen, csekély becset tulajdonitván neki a fürkészetek éleselműségét és mélységét illetőleg. A nemesek, kik iránt Montesquieu kedvezőnek mutatta magát, nem nyertek tőle eléggé szabatos utasításokat a módra nézve, miként őrizték meg jogaikat némi áldozat árán, miként engedték át az időnek, mit az idő elrabolt tőlök, s miként tegyenek szert uj létre. Montesquieu főleg a polgári hatalom és a papság között fenálló viszonyok vizsgálásában mutatta magát nagy bölcsésznek és politikusnak; s elméje, melly hozzá volt szokva olvasni a jövőben, közeledni látta a türelem idejét, miért is annak ajánlásában mérsékletet és tartózkodást tanusított. A Törvények szellemének szerzője jóvátette a keresztény vallás irányában a Perzsa levelek szerzőjének igazságtalanságait.

Jóllehet Montesquieu semmi egyenes nyilatkozatot nem tett a parlamentek igényeinek előnyére, ezek mindazáltal nem késtek felhasználni a Törvények szellemének elveit hosszas küzdelmökben a papság és a királyi hatalom ellen. A képviseleti kormány szerencsés eredményeit olly kedvező világitásban tudta ő feltüntetni, hogy a francziák vigasztalni igyekeztek magokat fájdalomkban az országos rendek elvesztése miatt, támogatva a főlvétet, mellynél fogva a parlamentek a nemzeti gyülekezetek helyét látszottak elfoglalni. Ez idő óta ama bírósági testületek különböző tényeiben s főleg fölterjesztményeikben emelkedettebb közjogi elmélet volt észrevehető annál, melylyel akkorig erősítették magukat. A nemzet halát érzett az iránt, ki jogai előnyére működött; s a miniszterek is kénytelenek voltak tekintettel lenni a nemzetre az ország alkotmányainak értelmezésében, úgy hogy ezek mérsékelt szabadsághoz látszottak közeledni. Szerencsétlenségre a Törvények szellemének üdvös befolyását ellensúlyozta a Társadalmi szerződés

(Contrat sociaial) Jean Jacques Rousseautól, ki kényállitmányokba tévedt, mellyeket Montesquieu haszontalanokul ismert fel, s mint frivolokat megvetette; ellensúlyozta sötét és alkalmazhatlan gondolataival Mably abbé, ki a Szajna partján spartai vagy római polgár módjára álmódzott, s ki mindig többet kívánt, mint a megnyit megnyerhetett; ellensúlyozták a szájaskodó támadások, mikhez az oktalan és tüzes Diderot-tól sok tanítványa kedvet kapott, s főleg Raynal abbé.

Montesquieu volt első, ki leleplezte a büntető törvénykezés visszaéléseit; s munkájának e fontos és hasznos részét rögtön egész hévvel felkarolták a bölcsészek és némelly tisztviselők. A barbárság által áthagyományozott sok kegyetlen szokás, s különösen a kínzás, nem kevésbbé keltettek iszonyt, mint a vakbuzgóság intézményei. A polgári jogtan, mellyre a XVII. század végén Domat, a tudós jogász, nem csekély fényt árasztott a római törvények vizsgálásával, még inkább megvilágított Montesquieu munkája által. De Aguesseau cancellár, szűken bánva a szép rendeletekkel, mellyekkel becsületet szerzett a francia törvényhozásnak, korlátozta a reformok izlését, mintha előérezte volna, mennyire vissza fognak egykor élni a törvény-sokasítás könnyűségével. Utódai inkább félelmeit örökölték mint okosságát.

A dicsőség, mellyet Montesquieu aratott, jóval felülmulta azon dicsőséget, mellyre az irodalmárok számíthatnak, mert úgy tekintetett, mint a nemzetek törvényhozója. De az ő szilárd és nyugodt szelleme nem hagyja magát az által elvakíttatni. Akár társaságokban forgott légyen, hol olykor olykor a lángész cikázó villámait ragyogtatta, akár a magány gyönyöreinek engedte át magát, s kellemes kertjében, mellyet ő, Franciaországban első, angol módra rendeztetett be, vagy gyöngéden szerető családjá és jóindulatu földie körében keresett szórakozást, mindig kitért a közönség kíváncsisága elől, és sohasem tette magát bámulói adózójává. Hü barátokat számított, mert megválasztásukban nem nézett a vagyona, sem a dicsőségre. Élet-rendében, ép úgy miként egyszerű műveiben, a valóság embere volt és nem kereste a feltűnést. Gyakori utazásai bizonyos határozatlan nyugtalanságot és saját hazája iránti közönyt látszottak elárulni; de a visszatérőn könnyen észre lehetett venni, mikép egyedül a tudomány által vezéreltetett, s hogy a haza volt mindig gondolatainak tárgya. Fontellenelél szerencsésebb, mert ment volt az önzéstől; s csak halála után jöttek napfényre számos jótéteményei, mellyeket éle-

tében soha nem is sejtetett. XV. Lajosnak nem jutott eszébe meghívni tanácsába a Törvények szellemének s a Rómaiak nagysága című munkának szerzőjét; de Montesquieu nem csodálkozott azon, meg lévén elégedve, hogy békében élhetett a hatalmasokkal. Meghalt 1775-ben, hatvanhat éves korában, midőn a bölcsészti szellemnek legnagyobb szüksége volt egy illy mérséklőre.

Valóban egész sereg törvényhozó ajánlkozott vezetni az új erkölcsöket és véleményeket. Az atheismus szépitő eszközök után nézett, hogy elfödje rutságát; a materialismus ellenmondva önmagának elérzékenyedett a bajok láttára, mellyeket a vak szükségességnek tulajdonított, s ékesszólással fegyverezte fel magát, hogy küzdjön a szenvedélyek és vétkek ellen, mellyeket csak kevésse előbb szomorú okoskodásaival ő maga oldozott fel; hidegen lelkesült emberek ezerféle jövendöléseket hallattak az emberi nem jóléte fölött; a jámborság, a becsület, a polgárosodás, az emberiség szeretete olly annyira egyszerű dolgoknak látszottak, hogy mint valami mennyiségtani számítás akarták szabályozni azok elveit. E nemes érzelmek tehát elemzésnek vettettek alá, melly által, miként mondák, tisztábbakká és termékenyebbekké kellendett válniok, de mellynek egyéb hatása sem volt, mint hogy megrontotta azokat.

Ilyen volt Helvetius, a philanthrop, helytelen és kárhoztandó vállalata, ki elkerülte volna a vádat, hogy rágalmazta az emberi természetet, ha saját szive szerint itéli vala azt meg. De Locke ezen állítólagos tanítványa ép úgy bánt az angol bölcsész tanával, miként Spinosa a Descartesval, azon különbséggel, hogy emez, rendszerének és irányának homályosságánál fogva, semmi egyéb befolyást nem gyakorolt azon kívül, hogy nyugtalan-ságba ejtett némelly elvont ábrándozókat; mig Helvetius, a társadalmi ember, ép azoknak akart tetszeni, kiket megfosztott a vallásos érzelmek, a szeretet, a barátság, a családi vonzalmak gyönyöreitől és vigaszaitól. Igazolván az önzést, egész erejéből rajta volt, hogy szépitse azt, s az emberiség bizouyos kényelmes szeretete felé irányozza annak puha engedékenyséjét. A De l'esprit című könyvet eleintén a bölcsészek legnagyobb része kárhoztatta, s magok a nők is ellene nyilatkoztak amaz érzelmek megszenteltelenítőjének, mellyek az ő uralmokat képezik; de miután a Sorbonne elitelte a munkát, s a parlament kijelentette szándékát törvényes eljárás kezdeni a szerző ellen, az irodalmárok, a társas

körök emberei, s különösen a nők egyesültek, hogy pártfogásukba vegyék őt, s XV. Lajos jó indulattal és elismeréssel emlékezett első orvosáról, Helvetius atyjáról; s a tanács egy rendelete megmentette a szerzőt, elnyomván művét. Miután napfényre hozattak dicséretes tulajdonságai, jótékonyága, elvei is kevésbbé gyászosak és visszataszítókul tűntek fel: mindazáltal kevés pártolóra találtak, mert kevesen bátorkodván bevallani, mikép összes tényeiket és gondolataikat a személyes érdekre vitték vissza, e szemérem megmentette az erkölcostant.

1758-tól 70-ig a francia irodalom nagy számu munkákkal árasztatott el, mellyek nyiltan hirdették az atheismust. Szerzőik szégyenletesen utánozva a cselfogást, mellyet Voltaire talált fel, homályos és szerény írók sirutáni termékei gyanánt adták azokat ki; gyalázatos család, mellynél fogva egy olly körültekintő és ajtatos ember, minő Mirabaud volt, halála után úgy mutattatott be mint dühödt istentagadó, ki mérget nyujtva munkájában felkiáltott: *Ime a legüdvösebb gyógyszer! Én vagyok az emberinémjótevője, mert megszabadítom őt Istentől!* — Az itészet igyekezett felkutatni e művek valódi szerzőit; s megnevezésök büntetésül szolgálna rájok nézve. Van-e ember, kit nemesen ihlethettek volna a hamisan Dumarsaisnak tulajdonított *Természetrendszer*; *Három család*; *Józan ész*; *Tanulmány az előítéletek fölött* czimű munkák, és sok más hasonló iratok, mellyekben ál-bölcs okoskodók, taláú tudtokon kívül, közlekedésbe lépnek a vétkes és romlott ember lelkiismeretével? E szerzők egyike sem lakolt utálatos kísérlete miatt; nem érte őket a legcsekélyebb üldözés sem, s műveik forgásba hozatala legfolebb olly akadályokkal találkozott, mellyek csak keresettebbekké tették azokat. De az írók és a nyilvánosság emberei, kik akkoriban becsületére váltak a nemzetnek, csak iszonynyal beszéltek ama művekről; s a valódi gyakorlati bölcsészek, Turgot, Malesherbes, Trudaine s a munkás publicisták, kik támogatták az ő jóakaratu combinatióikat, sajnálkoztak a szellem ez eltévelyedése fölött. Lemondva a párt-érdekről, maga Voltaire is tiltakozott azok elvei és célja ellen, kik zászlója hiveinek vallották magukat. Irodalmárok, kik az időtájt igen jó sikerrel kezdték pályájukat, Thomas, Marmontel, La Harpe kijelentették, mikép az atheismus soha sem fogja megvesztegetni elméjüket; hogy az atheismusnak, melly valami gonosz hajlamra látszik mutatni a szívben, magányba kellene rejtőznie, s nem vernie gyökereket olly talajban, minő Franciaország, hol a szeretetreméltó érzelmek igénylik a terjeszkedhetés

jogát. Sokkal számosabbak voltak a keresztény kinyilatkoztatás ellen intézett művek, mellyek közül még némelyek a vallástalanságot majdnem mindig kísérni szokó durva szabadosság bélyegét viselték magukon, mások, szerencsétlenségre, az irány maró kecszeivel ékeskedtek, mint a Voltairéi, vagy pedig ál dialectikával, a legfinomabban szörszálhasogatólag voltak írva, mint például a Jean-Jacques Rousseauéi.

Voltaire nagyravágyása határt nem ismerő és véghetetlen vala. Nála több bölcsészet volt az észben mint a jellemben; s a dicsőség szeretete nem szabadította őt meg a hiúság nyugtalanságaitól. Az emberiség nemes érzelme, mellynek legszebb ihleteit köszönte, nem volt képes visszatartani őt ujító szellemének kiméltelen elménczségeitől. Cireyi magányában egy barátnőjénél élt, kiben több volt a buzgalom kívánni részére a jót, mint a képesség kitartó nyugtossággal megszerezni azt neki. A világtól elvonultan magábaszállás s különösen nyugalom nélkül élve, munkák írására adta magát, mellyek nevét száz különböző helyen és száz különböző módon valának visszhangozandók. Kecsegtetve a remény által egy színvonaltra emelkedhetni a tudósokkal, kiket bámulni tanult, vagy csakhogy elméjének hajlékonyságát mutogassa, osztozott Chatelet asszony tanulmányaiban, delejtüvel és távcsövel fegyverezte fel magát, felvilágosításokért fordult Clairauthoz és Bernoullihoz, hízelt magának Maupertuisnak is, kinek ellenségeskedése olly ártalmas volt később reá nézve, egy mellék-jutalmat nyert a tudományok akademiájánál, megírta Newton elemeit, kihivta ollykor vagy kijátszotta a cartesianus Aguesseau haragját. Szóval, ámbár mindig úgy látszott, kevésé avatkozott a tudományokba, mindazáltal pártfőnök volt ő azokban, és pedig azon párté, melly diadalmaskodott. Ugyanakkor megírta XII. Károly történetét, az elbeszélésnek franczia nyelven talán logtökéletesebb mintáját, mellyben mialatt átkozta a hódítások szeretetét, érdeket keltett egy szerencsétlen hódító iránt. Utánozta, s talán felül is multa Pope-t Beszédeiben az ember fölött, melly mű valódi kincstára a józan észnek, s telve van természetességgel és költészettel. Ollykor ollykor úgy látszott, alább hagy támadásával a vallás ellen, de nem kevesebb hévvel folytatta azt titkos irataiban. Levelében Uraniához végkép eldobta a könnyed leplet, mellyet az Angol levelekben még alkalmazott, s a néhány év előtt meghalt Chaulieu abbé nevével takarózva, az üldözést hazugsággal kerülte ki, melly meggyalázta jellemét. Azonban minden várakozáson kívül üldözést vont ő magára Le

mondaine című kecses és választékos bohókás darabjával; s Alzire sem volt képes őt megmenteni, mely 1736-ban adatott elő, s mely egyike a kereszténység által sugallt nemes és gyöngéd ére-nyek irányában mutatott legmegindítóbb hódolatoknak: e művének köszönhetette, hogy a rá erőszakolt utazás nem neveztetett szám-űzetésnek.

Nem sokára megengedtetett neki visszatérni Cireybe. Amennyire átfogó ép olly ingatag elméje mindinkább a hirtűgy hatalma alá kerülén, termékeihez, melyek lángszellemét egész erélyében nyilvánították, olyanokat is vegyített, melyek sokkal alantabb állot-tak ifjúsága fényes kísérleteinél. A tárgy meddősége olykor a tragédiában is meghiusította összes eszközeit, melyekkel meglepni, csábítani igyekezett. Ódáiban a lelkesűtség helyét nem pótolhat-ták az ész, az ékesszólás és nemesség; s a halmazott diadalok által okozott örömet megzavarta nála a fájdalom, hogy nem gyöz-hette le vetélytársát, Jean-Baptiste Rousseaut. A dalműben Qui-nault sőt Lamotte-nál is sokkal alantabb maradt. A vigjátékban több fáradsággal gyakorolta magát, mint jó sikerrel, s maró szel-leme nem tudta abban eltalálni a finom élczet; s az ihletés köny-nyedsége, az üde színezés, sőt az izlés tisztasága is, és minden el-hagyta őt, mihelyt komikus akart lenni. Miután illy kevés sikerrel lépett Molière nyomdokaiba, kit bámult, meglegedett vele, ha érde-kelhette a nézőket, utánozva La Chaussée fogásait, ki iránt igaztalan megvetést negélyzett. A XVIII. században, irodalmi termékeiről ítélve, mondhatni, nem ismertek egyéb élczet azon kívül, mely ne-vettet; s Voltaire kiváló fokban birta azt; sőt különösen általa tartat-tott fen. Igen kecses mintáját adta annak Z a d i g című regényében s majdnem minden röp-költeményében. De milly hiu fitogtatása a szabadosságnak, milly dühödtt vágy bántalmazni a becsűletességet, a vallást, a hazát, sőt magát a dicsűséget, iratták vele Cireyben, barátñje szemei előtt, ama költeményt, mellynek fonák, roszul szöött s szörnűképen trágár meséje hasztalan ragyog a lángész csil-lámaitól s a költészet legkülönbűzűbb ékességeitől! milly szórakozás volt ez annyi fáradaimk után, mellyek növelték s mindenfelé el-hintették a franczia irodalom dicsűségét! Még nedves szemekkel a könyektől, mellyeket öntenie kellett Guzman bánatának rajzolásá-ban, s egy anya szívét festve a M e r o p e-ban, miután őszintén sirán-kozott volna a társadalom bajai fölött, Voltaire ugyanazon társada-lom összes törvényeit bántalmazta, midűn megirta a Pucelle

czimü költeményt, s hálátlan és durva gyalázatot fűzött a hősnő nevéhez, ki megmentette Franciaországot.

Tehát oly korban, midőn minden ember szerette az erkölcs és az illem fékét, Voltaire azon mérget lehelte, melly a kormányzóság alatt fertőztette meg ifjúságát. A *Pucelle* czimü költemény ama kor erkölceinek bélyegét viseli magán. Igaz, hogy eleintén nem volt szándéka azt közzétenni; de tul készséges barátok között már elterjesztette annak botrányát. Ő félt a veszélyektől, mellyeket kimélytelen fecsegés hozhatott reá, s nem volt módjában oltalmazni magát azok ellenében, kik égték a vágytól megismerni e titkos terméket. A Párizsban szárnyra kapott hírek izgatottságban tartották őt és zavarták magányának nyugalmaát. Távolból figyelt ő ama könnyed és hatálytalan ötletekre, mellyekkel az ingatag közzvélemény akar becsleni valamelly egykoru vezeteteséget. Midőn boszút akart állani Desfontaines abbén, ki fekete hálátlansággal fizetve jó-téteményeiért, egy gunyirattal becstelentette őt, fájdalommal kellett látnia, mikép a kormány annak pártjára hajlik, ki ellen igazságot keresett, s hogy a közönség nevet az ő haragjának tulzásain és gyermekességén: de e kellemetlenségek nem akadályozták őt ujjabb remek-művek létrehozásában. *Mahomed* vagy a *vakbuzgóság* czimü tragédiáját, mellynek előadatását Crebillon szin-padi bíráló megtiltotta, XIV. Benedek pápának ajánlotta fel: a közönség tapsolt a költő ügyes fogásának, ki olly tisztelt támaszra tudott szert tenni, s a pápa józan eszének, ki el tudta különíteni a vallást a vakbuzgóságtól.

1743. elején Voltaire, ki még nem érte el ötvenedik évét, azon pontra jutott, hol még a lángeszű embernek is nehéz felülmulnia önmagát. Már ismeretosek voltak legbecsesebb termékei, midőn közzétette *Merope* czimü darabját. A közönség meghatva amaz olly való-hü és ezenvedélyes festmény által, lelkesültségét és elismerését elragadtatásokban nyilvánítá, millyeneket Racine és Corneille sem voltak képesek soha kelteni. Az irigység nem tudta megfejtteni, hogyan szülhetett az, kit ő szép szollemnek nevezett, olly élénk és mélyrelátó benyomásokat. Az udvar feledte a félelmeket, mellyeket ő neki okozhatott; de a papság nem bocsátotta meg az általa ellene intézett sokkal erősebb és egyenesebb támadásokat. Csak nem régiben halt meg Fleury bibornok, s mialatt az udvaroncok hatalmának öröklése fölött czivódtak, Voltaire a francia akademiában általa üresen hagyott szék után törekedett. A szerző, ki dictaturára vágyott az irodalomban, szépnok tartotta egy miniszter

helyébe lépni, ki olly hosszú időn át tartotta kezében a politikai hatalmat. A két D'Argenson Voltaire mellett volt; de Boyer, Mirepoix püspöke, buzgó ember, kire XV. Lajos, hogy ajtatosnak látszassék, a megürült javadalmak tárczáját bizta, nagyon ellenezte a dolgot, s csakugyan kivitte, hogy megtagadtatott Voltairétól az annyiszor kiérdemelt irodalmi megtiszteltetés. XV. Lajos titkos örömet érezve engedett a mirepoixi püspök aggályainak; mert habár kevésbé volt éber saját hatalmának gyakorlatában, Voltaireban olly embert látott, ki a közvélemény által vezetni kívánta a királyokat. Ugyanazért soha sem akart vele találkozni, s tetszett neki elfogatási parancstól való félelemben tartani őt. Chateauroux herczegnő, kit Richelieu herczeg figyelmeztetett, milly hathatósan elősegítené Voltaire hajlékony és csábító szelleme egy kegyencznő diadalát, magára vállalta megváltoztatni fenséges kedvese érzelmeit irányában; némileg csakugyan sikerült is ez neki, s Voltaire kedvező előjelek mellett csakhamar a nagyravágyás pályájára látszott lépni. A kormány kénytelenítetett egy fontos küldetéssel bizni őt meg Poroszország királyánál, ki az ő barátságát eléje látszott tenni a monarchákénak. A küldetésnek jó sikerrel, habár kevés méltósággal felelt meg. Némelly miniszterek s főleg Maurepas gróf, attól félvén, nehogy politikai fontosságra tegyen szert egy irodalmár, kinek uralkodásra hajlandó és tevékeny szellemét jól ismerték, a Berlinből visszatért Voltaire igen hidegen fogadtatott; de ő azért nem mondott le terveiről, személyes biztonságának érdeke is kötelességévé tévén állást és kitüntetésekot keresni. Mig a nagyravágyók minden egyéb szenvedélyt levetközve általában uj embe-
rekké válnak, Voltaire föltette magában nem hanyagolni el semmi eszközt, hogy növelje saját hírnevét, de azért nem állott ellen a hiúság kísértéseinek. Valamelly politikai ügyet támogatni nem lát-szott előtte egyébnek napi munkánál, mellyet végezni kellett; reá nézve a nagyok tetszését kivívni tanulmány vagy inkább könnyed játék vala ép ugy, miként az olvasók megnyerése.

Pompadour marquise, ki Chateauroux herczegnő helyébe lé-
pett, Voltaireban hatalmas támaszra igyekezett szert tenni a val-
lások párt ellenében, melly megbuktatta az előbbi kegyenczet; miért
is leplezetlen Voltaire mellett nyilatkozott, s nevetett azokon, kik
félteni látszottak tőle. XV. Lajos nem tudta többé, miként álljon ellen
a kedves sürgöléseinek s Voltaire jól irányzott magasztalásainak:
D'Argenson gróf, s még inkább a marquis vezetni igyekeztek uj
műveiben ifjúságuk társát; s a bölcsészettel rögtön a hazafiság ér-

zelmét kötve össze, Voltaire a háboru diadalait énekelte, hűen megmaradva az emberiség ügye mellett. E műveknek, melyek a nap eseményei által sugallatva közönségesen elvesztik becsöket az utókor szemében, új jellemeket tudott ő adni; s ha az egykoru vállalatok, magasztalásában kevésbé volt költő Boileaunál, ép úgy értette a mesterséget hasznos tanácsokat adni a dicséretnek leple alatt. Az 1741-iki háboruban elesett tisztek fölött tartott gyász-beszéd, s a király dicsérete a szerzőben jó francziát eláruló melegséggel és igazsággal vannak írva. Ki ezeket Voltaire egyéb termékeivel összehasonlítja, azon különös észrevételre fog jönni, miszerint az ő valódi bölcseszségéhez az hiányzott, hogy nem volt állam-férfi. Meggyőződésből származó hathatósabb eszköz hiányában, a politika megtanította volna őt tisztelni a határokat, melyeket gyakran oly meggondolatlanul áthág. A kegy vissza kezdte őt vezetni az okosság ösvényére, de az álom csakhamar eltűnt.

Pompadour asszony nagyszerű ajándékokkal halmozta őt el; a francia akademia megnyitotta előtte ajtóit; ő ruháztatott fel a történetírói tisztséggel, melynek megfélelni Racine és Boileau oly kevésbé törekedtek; a király rondes nemesévé neveztetvén, ez állás az udvarhoz kötötte őt; de Pompadour asszony, hálátlanságból vagy politikából oly nemű üldözést támasztott ellene, melyet az önszeretet ki nem tarthat. A nélkül, hogy a kegyvesztés vagy az elégedetlenség legkisebb jelét adná irányában, oly élénk lelkesedést keltett Crebillon mellett, hogy jóval felebb látszott emezt helyezni Voltairénál. S habár a közönség rendszeren nem szereti követni a kegyencznők pártját, s akkor épen kemény panaszok emeltettek Pompadour ellen, mindazáltal résztvevést negélyeztek e bámulatban, hogy megalázzák Voltairét. Az író ellen, ki harmincz éven át adott irányt véleményeiknek, a francziákat bizonyos szeszély látszott megszállani, hasonló ahhoz, melyet az atheneiek tanusítottak hatalmas polgártársaik irányában, midőn attól féltek, hogy magokhoz ragadják a hatalmat; a Voltairera irigykedő írók, az általa elkészerített papok, s mindazok, kiknek nehezökre esett, hogy oly gyakran kellett vele foglalkozniok, vetélkedve ismételték, hogy ő nélkülözi a lángészt, hogy csak Crebillon bir azzal. A rég ígért Catilina czimü, hideg, szabatosságot nélkülözö és bizar darab lelkesedéssel fogadtatott. Voltaire, ki már felülmulta Crebillont a *Semiramis* ban, könnyünek tartotta *Catilinát* is legyözni, melyet mindenfelé dicsérni hallott; s a „*Mementett Rómának*“ „*Brutus*“ czimü darabjához hasonló erélyt

és magasztosságot gyekezett adni. Végre, megátalkodottan a vetélkedésben, El e k trát vette tárgyul, egyikét Crebillon dicsőségeinek; de a közönségnek nem tetszett, hogy olly hévvel ellenkezett Voltaire az ő ítéletével, s Crebillon számára jelölte ki a harmadik helyet a tragikus költők között. Voltaire, kénytelen lévén visszavonulni az udvartól a negélyzett magasztalások folytán, mellyeket vetélytársa iránt szüntelen hangoztattak fülébe, nem tudta hova menjen boszuságával; hasztalan igyekezett, Maine herczegnő segítségével, újból csoportosítani saját bámulóit; egy herczegnő szava, ki olly hosszú időn át igazgatta a közönség izlését, kevéssé vétetett figyelembe szemben egy szeszélyes kegyencznővel. A lunevillei udvar nyugalma, a látvány, mellyet egy kis állam nyujtott, hol a jó-tékony Stanislaus boldogította az alattvalókat és virágoztatta a szépművészeteket, kevéssé voltak képesek elűzni a bút Voltaire szivéből; ugy hogy Chatelet asszony halálával szétszakadván az egyedüli kötélék, melly őt hazájához fűzte, engedett II. Fridrik sürgetéseinek, s elment, hogy egy király oldala mellett éljen, ki a dicsőség gyönyöreivel párosithatni hitte a barátságait. Voltaire ez utazása Berlinbe 1750-ben történt, azon időben, midőn a bölcsész-i szellem a XVIII. század legkitünőbb emlékeit hozta létre.

A nagy haladás, mellyet a tudományok tettek, s különösen a szellem, melly akkor az irodalomban uralkodott, azt okozták, hogy kevesebb becsben tartattak a tudományos munkák. Az irodalmárok megvesztegetve Lamotte és Fontenelle véleményei, nem különben a kicsinylés által, mellyet Voltaire tanusított mind az iránt, mi idegen volt a kecsektől, előmozdították mások tuuyaságát. Mint olyanok, kik nagyitják önmaguk előtt saját dusvolutukat s visszaélnék azzal, elfeledték a forrásokat, honnan a gazdagságok származtak, mellyeket élveztek. E közöny mindazáltal nem győzte le, sem el nem csüggesztette a tudósokat, kik szerényen és kitartással állottak ellen, és sikerült nekik megmenteni a görög és latin irodalom becsületét. Nem keveset tettek o téren Dacier asszony és férje az ő értelmezéseikkel és fordításaikkal; s még nagyobb sikerrel szolgált a közügynek a jó Rollin, amazoknál sokkal különb író. Az egyetem mindig kész volt némi segélyt nyujtani a tudomány férfainak; Crévier és Le Beau már ismeretesekek kezdetek lenni: a jezsuiták, dicséretre méltó buzgalomtól lelkesítve, nem féltek kezdet fogni janzenista szerzőkkel, hogy igazságot szolgáltatassanak a régieknek; Brumoi, Porée és Tournemine atyák Racine és Vanière nyomdokait taposták; a benczések irodalmilag kifejtett fáradhatlan tevékenységök-

kel megerősítették a jogokat, mellyeket tudós gyülekezetök a tudományos világ elismerésére tarthatott; Calmet atya, ki sok élelműséggel olykor gyermekies hiszékenységet párosított, s a módszeres szellemű Montfaucon atya a történelemre nézve fontos anyagot fődöztek fel és rendeztek. Freret, kinek, halála után, a hitetlenség legjelesebb művei tulajdonítottak, mély fürkészetekre adta magát, mellyekben kitünő ítézzetével keltett bámulatot. Caylus gróf szenvedélyesen foglalkozott az ókor remek műveivel, s megtanított művészeti szempontból becsülni azokat. A keleti irodalom ismerete mindinkább terjedt, s a jezsuitáknak e tekintetben sok fölfedezést, s még fontosabbak reményét köszönhetto a tudós világ. E társaság, melly a világ minden részébe elvitte hódító szellemét, ügyesen tudta azt a legkülönbözőbb formák alá rejteni, s megbocsáttatni kitünő szolgálataival. A jezsuiták akkoriban egy tatár császárnak nyujtottak segédkezet a tudományok újból fölélesztéséhez Chinában, melly birodalom rég idők óta a legfontosabb fölfedezéseket tette vagy vette át. A jezsuiták tisztviselők lettek egy népnél, mellynek erkölceit elfogadni látszottak, s mellynek keblébe a kereszténységet ültették át. Parenin atya, ama század szeretetre legméltóbb és legfelvilágosultabb szellemeinek egyike, s tudós és jámbor társai, Amiot és Duhalde atyák, némi európai ismereteket vittek be Chinába, s Európával China történetének, erkölceanak, bámulatos társadalmi finomságának s egyszermind művészeinek sok pontját megismertették. Épületes leveleikben a legfinomabb izlés s a leggyakorlottabb ítézzet is nagy számmal találtak érdekes tényeket és ítéletes észleleteket.

Fleury bibornok minisztorségének vége felé a régi és új iskola között folyt küzdelem hátrányos fordulatot vett azokra nézve, kik el akarták fojtani a század tevékeny és vállalkozó szellemét. Sokan az állam-férfiak közül, megunva a haszontalan vitákat, új rendszereket gondoltak ki, s azon törték fejöket, miként fektethetnék a trónt, a nélkül, hogy megrázkodtatnák, új alapokra. A két Argenson és Machault sok pontban pártolták a bölcészi szellemet, s összhangba akarták hozni a tudomány előhaladását a királyi hatalom előmenetelével vagy legalább megszilárdulásával. A papság gyakran megfélekedzett legveszélyesebb ellenségeiről. Az irodalmárok, kik örökölték XIV. Lajos kormányának hagyományait és ajtatosságát, megtörték a kor sulya alatt. Fleury abbé nem volt többé; Rollin és Massillon a sir szélén állottak; Aguesseau, az erőteljes öreg, dicsőségének egy részével elvesztette te-

kintélyét. Még mindig olvastattak ugyan ama kitünő minta-írók, de szavok nem hallatszott többé, sem az iskolákban, hol Rollin tartott volt fogékony ifjaknak előadásokat a régészetből és kereszténységből, sem a törvény-termekben, hol Aguesseau egykor szent erény-versenyre buzdította a bírakat, sem az egyházi szöszéken, hol Massillon festette volt az emberi szív zivatartait, s mutogatta képét az égi békének. Fontenelle, bár gyanus szemmel nézte az elmék rohamos előretörését, mindazáltal mosolygott azokra, kik neki tulajdonították a forradalmat, s az új bölcsészeknek inkább atyailag semmint censor tett szemrehányásokat. A halál már évek előtt elragadta barátját, Lamotte ot, kiben, daczára az izlés tévedéseinek, valódi bölcsesség ragyogott, kinek szelleme annyit vesztett erélyben, mennyit nyerni akart kiterjedésben és hajlékonyságban, de ki szerzője tudott lenni az *Ines de Castro* című egyszerű és megható darabnak. Lamotte utolsó évei a gyakorlati bölcsészet legvonzóbb, tiszteletre legméltóbb képét nyújtották; tekintve a nyugalmat, melylyel a betegségeket viselte, s a türelmet, mellyet ellenségei iránt tanusított, megfoghatlannak látszott, miként temethette magát ez ember mint ifju a Trappisták zárdájába az önszeretet egy nyomoru sérelme miatt. Lambert marquise bevégezte hosszura nyult és tisztos pályáját; s a nők sirathatták e kalaúzt, ki *Erkölcstani leczkéibe* a nemöknek sajátos szív-gyöngédséget és éleselműséget vitte be. Az irodalmat egy másik vesztés is érte, *Vauvenargues* halálában, ki majdnem *Pascaléhoz* hasonló erőteljes elmét tanusított, de ki, hihetőleg, nem lépett volna ugyanazon utra, mellyet e vallásos bölcsész taposott. Véleményei a hit dolgában talán igaztalanul ítéltettek kárhozatosaknak a barátságánál fogva, mellyet *Voltaire* irányában táplált.

Az aacheni békekötés után nagy forrongásba jöttek a szellemek; a különféle testületek az állam legfontosabb ügyeinek intézési jogáért villongtak egymás között, s főleg a parlament és papság között volt élénk surlódás. Mindenik hatalomra akar jutni, midőn a monarcha tágit saját hatalmának gyepőlön; e szerint valamenyien mozgásba jönnek, mialatt a király aluszékonygyá lesz. A viták a papság és tisztviselők között olly erőszakos jelleget öltöttek, hogy polgár- és vallás-háborutól lehetett tartani. Némelly állam-férfiak, kik fentartani igyekeztek a békét; sokan, kik attól féltek, hogy megzavartatnak gyönyörükben; az ajtatos lelkek, kik a vallás nevében kárhóztatták a heveskedéseket, mellyekre az

szolgáltatót ürügyet, felhívták az irodalmárokat, csilapitanák le a szenvedélyes villongásokat. És ők közakarattal oda törekedtek, hogy a viták indokával együtt a vakbuzgóság újból fellobbanni kész dühét is megszüntessék; de nem mindnyájan ugyanazon utat választották a czélhoz.

Némellyek a vallás iránt teljes közönyhöz akarták vezetni az elméket; mások a természet észlelésére irányozták azokat; ismét mások a társadalmi rend legfőbb kérdéseit tüzték eléjük. Voltak közöttök nagy tudományu, jellemre heves emberek, megáldva a kitartási képességgel, melly nélkülözhetlen a nagy vállalatokhoz, s ügyességgel, melly biztosítja azok sikerét; kedvelték az új dolgokat, akár ama lökés lett légyen ennek oka, mellyet az eredeti szellem ad, akár a vágy hirnévre tenni szert, mi uralkodó szenvedélyöket képezte; s maga a különféleség is természeti hajlamaikban arra szolgált, hogy alkalmasabbakká tegye őket kivívni az eredményt, mellyet nyíltan vagy titokban mindnyájan czéloztak.

Irodalmárok között könnyen szülemlik bensőség, s közölve műveiket és tanulmányaikat kölcsönösen bátorítják és felvilágosítják egymást, mindaddig míg hirnévre nem tesznek szert, s valamig érzik az ifjuság által sugallt jóakaratu szenvedélyek ösztönző hatását. Párizsban az ország minden részéből ifjak sereglettek össze, kik, miután lopva szellemi merészségről nevezetes műveket olvastak volna, örültek, ha közölhették a gondolatokat, mellyek első csiráját amaz iratok és saját elmélkedéseik fejlesztették ki bennök. Diderot minden másnál nagyobb vonzerőt gyakorolt reájok, lelkesedést keltett bennök, mindenik részére pártolókat és bámulókat talált, kik elragadtatva dicsérték első kísérleteiket. Ő könnyed és őszinte jellemü ember volt; arcza a lélek nyíltságát tükrözte, s a lángész tüze látszott azon fényleni; társalgásban a lelkesültség élénk ötleteivel sokoldalú és alapos tudományt párosított; a régi bölcseszek módjára szeretett vitázni tanítványai körében, utánozva Platót, Aristippust vagy Diogenest, s szükség esetén próféta szerepet is játszott volna. Az ő oldala mellett senki sem érezte a fáradságot és türelmetlenséget, mellyet a dogmatikus hang okoz, annyira engedékeny volt ő és udvarias modorában. Határozott ellensége a kinyilatkoztatásnak, eleintén azt hitte, a deismusnál meg kell állapodnia; s Voltairenál tulságosan langyosnak találván az efféle cultust, erős kedély-rázkodtatásokkal akarta azt felmelegíteni, mellyek gyakran nem voltak egyebek nagy szavaknál.

Később attól tartván, hogy más valaki a hitelenség magasabb fokára juthatna, istentagadóvá lett. De hogy legyen valami vigasz e rendszerben, melly minden vigasztól megfoszt, társadalmi javításokat tervezett, mellyekben az egész emberi nem hivatva vala részesülni. Az ő első kísérletei az irodalomban határtalan merészséget tanusítottak, mert Bölcsészti gondolatai, mellyeket 1746-ban tett közzé, a legegyszerűbb támadás volt, melly akkorig Franciaországban a keresztény vallás ellen intéztetett. Olly zivatart támasztott ő ez által maga ellen, hogy jónak látta más eljárást követni. Benne egy párfőnök szenvedélyei annak ügyességével voltak párosulva, s lassan lassan tanítványokat képezvén magának versenytársai között, meggyőződésökké tette, mikép elérkezett az idő patakokban árasztani a világosságot Franciaország és Európa fölé, megingatni az elítéleteket és régi hiedelmeket, kezét fogni a szellemi munkálkodás terén, s egy olly irodalmi forrást nyitni, mellyhez az összes nemzetek meríteni járnának. Ez az encyclopaedikus szótár vala, mellynek eszméjét D'Alembert-ral egyetemben ő sugallotta; s D'Alembertnél senki sem volt alkalmasabb akadályozni a veszélyeket, mellyeket Diderot nyugtalan tevékenysége félelmes kilátásba helyezett.

D'Alembert művei és fölfedezései a mennyiségtudományok terén egy rangba helyezték őt Clairautval. Jelleme, szokásai, erkölcsi kiválólag képesítették őt vezérelni a tudósok és irodalmárok ama nagy és veszélyes egyesületét. Természetes fia volt ő Tencin asszonynak, ki gyakran részt vett az udvar legáltalásabb üzemében s ki, egy titkos szülés után, elég kegyetlen volt eldobni a gyermeket, kit Destouches lovagtól számos kedveseinek egyikétől fogadott méhébe. A kisedet 1717. november havának egy éjén a város-negyed egyik biztosa találta meg, ki könyörülvén rajta, jó emberek után nézett, kik örökbe fogadnák a gyermeket; s egy üveges és neje ajánlkozván, ezekre bizatott a kis d'Alembert. E jó szivü emberek annyit tettek érte, mennyit tulajdon gyermekökért is alig tehettek volna, még nélkülözéseknek is alávétvén magokat, hogy kellő nevelésben részesítsék. A hálás elismerés segített kifejleszteni benne a képességeket, úgy hogy szerencsés sikerei folytán csakhamar jutalmazhatta jötevőinek gondoskodásait. Ifjan még, midőn Pascal és Newton már bámulatba ejtették a világot, kitüntette magát a mértanban, s a szelek elméletére vonatkozólag egy értekezést irt, melly koszorut nyert a berlini akademiától, s melly Európa legnagyobb mérnökeinek bámulatát szerezte meg neki. Né-

hány év alatt egy színvonalra emelkedett velök, s ő volt az, ki Newtonnak diadalt biztosított a legmakacsabb cartesianusok fölött. A tudományokban azt kereste, mi leginkább alkalmazható a társadalom szükségére. A külzelék- és egészszeti számolás feltalálása már nagyban előre vitte a mennyiség-tudományokat; most d' Alembert a vizmoztanra alkalmazta azt, jóval felülmulván a megelőző század fölfedezéseit.

Nem volt többé azon idő, midőn a tudósok egyetlen tanulmányra szoritkoztak, csupán abban keresve dicsőséget; Fontenelle más utakat nyitott előttök. A közvélemény utódot keresett ama kilenczven éves bölcsésznek, s d' Alembert ajánlkozott rá lépni az ösvényre, mellyen Fontenelle békéltető szelleme járt vala. A tudományokhoz nem vonzotta őt amaz élénk képzelem, melly legbiztosabb ismerve a lángésznek; de, hála jól rendezett tanulmányainak, könnyed, szabatos és világos előadásra tett szert. Egyike volt ő ama kiváltságos embereknek, kik mindig urai gondolataiknak, ép úgy, mint szenvedőleiknek. Elméje legfőbb érdemét tevő helyes ítélőtehetségének becsét növelte a vidámság, melly nála a kedély nyugalmának s a szuró észrevételekre való nagy hajlamnak volt eredménye. D' Alembert megnyerte Voltaire tetszését; s az, kinek szelleme volt az írók amaz egész új nemzedékének képzője, alig hallotta az ifju bölcsészt, mindjárt a tisztelet egy nemét érezte iránta. Az irodalmárok egy tudóst ohajtottak bíról, ki, soha sem lépve fel vetélytárs gyanánt, szemmel tartaná a veszélyeket, s mindenki részére megszabná a teendőket és jutalmakat.

Mindazok között, kik felvették a bölcsész nevet, d' Alembert majdnem az egyedüli, ki életmódjával igazolta e címet. Szerencsés sikerei folytán sem hagyott fel a dicséretes mértékletességgel, mellyet ifjuságában gyakorolt, fuilag gondoskodott a jó üvegesről és nejéről, a legszerényebb szobát foglalta el házukban, s a fényes társaságok csábjai sem feledtették vele irányukban táplált valóban gyermeki tiszteletének kötelmeit. Tencin asszony el akarta ismertetni magát a fiu által, midőn ez már kivitta az általános becsülést; de bármilly előnyöket nyujthatott volna neki egy anya, ki fondorkodásai és üzelmei által még mindig nagy befolyással birt a hatalmasoknál és irodalmároknál, ő nem hagyta megindittatni magát az anyai gyöngédség által, mellyet csak a hiúság ébresztett fel, s minden sürgetésére azt válaszolta: csupán az üvegesné az én anyám. Hasonló hajthatlanságot tanusított ő mindenben; miért is a gyűlölség és előszeretet egykép mélyen gyökereztek nála; e tekin-

tetben távol állott ő a bölcsész higgadtságától s nem iblettetett a kegyesség szelleme által.

Diderot minden ígérétében szokásos nyomatékossággal hozta tudomásra az encyclopaediai szótár szándékolt vállalatát, s úgy tudta vinni a dolgot, hogy a nemzet saját dicsőségével azonosította ama roppant munkát. A kormány rossz szemmel nézte anynyiai egyesülését, kik részt valának abban veendőik: homályos nevekkkel és szerény érdemű szerzőkkel együtt az összeállítók között olyanok is mutatkoztak, kiknek neve rég idő óta ijesztőleg hangzott a fülekben. Bizonytalan lévén tehát, mit kelljen tennie, a kormány nem bátorzkodott sem akadályozni, sem vezetni a vállalatot, s azt remélte, nem fog sikerülni mozgásba hozni egy olly annyira bonyolult gépezetet. Diderot és d' Alembert elfogadták a kihívást, nem ijedve vissza a fogyatkozásoktól, mellyek elválaszthatlanok az elhamarkodástól egy illy nagyszerű műben. 1751 ben jelent meg az Encyclopaedia két első kötete. Azok, kik előre föltették magokban bámolni a vállalatot, melly nem volt minta nélkül, de melly soha sem terveztetett olly nagy mérvekben, nem ingattattak meg véleményökben a hanyagul írott, léha és száraz czikkek sokasága által; viszont, kik eleve kárhoztatták azt, nem hagyták magokat megnyeretni Diderot és barátai czikkeinek tündöklő eredetisége, sem a fenséges előcsarnok által, mellyet d' Alembert állított ama szabálytalan és óriási épület homlokára. A főbb szerzők által vallott fő elvekből már előre következtettek azokra, mellyeket a Szótár fogott tartalmazni. A kormány nem érzett magában kedvet zsinórmértékül venni a közigazgatási szabályokat, mellyeket az írók állítottak eléje, sem pedig türni, hogy közvetve bírálgassák legujabb tényeit: a papság és jezsuiták más okokból ütöltek zajt; a lélek című czikk, mellyben könnyedén leplezett anyagelviség látszott jelentkezni, censurának vettetett alá: mindenki pártállást foglalt az Encyclopaedia mellett vagy ellen, de annak sorsát Pompadour marquise vala eldöntendő. E nő, politikai számításainak megfelelőleg, s még gyakrabban szeszélyei szerint bátorította vagy fékezte a bölcsészeket. Midőn a papság megtámadta a királyi tekintélyt, a legmerészebb művek is némileg kegyes fogadtatásban részesültek; midőn pedig tanácsos volt a papságnak adni igazat, minden, az új bölcsészetnek még közhelyei is vádra szolgáltattak alkalmat. A kegy és bizalmatlanság e váltakozása feltűnően nyilvánult szemben az encyclopaediai Szótárral. A Tanács rendeletéből 1752. febr. 7-én elnyomatott az, mint ellentétben álló a vallással és az állammal; s azt

hitték, főbb szerzői nem fogják kikerülni a száműzetést. Diderot eleintén a vincennesi toronyba záratással fenyegettetett, hol egy ízben már két évet töltött fogva Leveleiben a vakok fölött előforduló némelly gunyoros helyek miatt. De alig mult el néhány hónap, Diderot és d' Alembert az udvar kegyét élvezték, a Szótár elnyomása kislelkűség tényének tekintetett; nevelték az aggodalmakat, mellyeket az a jezsuitákban keltett, s úgy tetszett, mintha a boszuság, elhomályosítva látni Trevoux Dictionnaireját, sugallotta volna nekik a veszélyt jelző jóslatokat, mellyekkel a kormányt ijesztgették. Az Encyclopaedia ismét megjelent a divat egész kapósságával.

A bölcsészek ujnemű gyönyört teremtettek a szellem és gőg részére, midőn lehetővé tették bejárni az emberi ismeretek egész mezejét, míg addig az egyetemes tudomány úgy tekintetett, mint rendkívüli elmék csekély számának kiváltsága. Kik egyetlen szak tanulmányozására adták magokat, pedánsoknak nevezettek; s azokat, kik valamennyi szakot felkarolták, nem illették az önhibtség vádjával. Ez olly annyira vakmerő irányzathól azonban nem származott ama zavar, mellytől félni lehetett. A fölületes emberek mindinkább nevetségessé tették saját hiúságukat határozatlan, szabatosságot nélkülöző és frivol ismeretek fitogtatásával; de másokban ama rendkívüli tudás-vágy okossággal és szerénységgel párosulhatott. A fejlettségi állapot, mellyben most a tudományokat látjuk, a benső egység emezek és az irodalom között, a kölcsönös segélyek, mellyeket egymásnak nyujtanak, ama lökés gyümölcsei, mellyet azok a XVIII. század közepe felé kaptak. Születésök s még inkább lelki nemességök folytán a legfontosabb állomásokra szólított egyének nem tartották méltóságukon alattinak tágabb eszme-körre terjeszteni ki tanulmányaikat; Turgot dicséretes nagyravágyással Leibnitz akart lenni, s talán sikerült volna is az neki, ha közvetlenebb czélul nem a haza felsegélését tüzi vala maga elé; Lamoignon az ő barátjának, Malesherbesnek összes ismereteivel birt, ép úgy mint erényeivel.

Illyetén vetélkedést kelteni nem volt elég, eszközöket is kellett találni annak irányzása végett. D' Alembert magára vállalta e feladatot, s elhatározta szabatosan és teljesen osztályozva rendezni az emberi ismeretek kuszált halmazát. Bacon agyában e terv megfogamzott már akkor, midőn a tudományok még alig kezdeték levetkőzni a nyegleséget és eszelős kíváncsiságot, melly azokat születte; de most szerencsésebb és termékenyebb időkre kel-

lett azt alkalmazni. D' Alembert egy másik angol bölcészhez is folyamodott, Lockehoz, ki már nagy hirre tett szert, mert Voltaire gyakran idézte nevét, de kit kevésbé ismertek s még kevésbbé értettek. Az Encyclopaedia Előszavában a finom művészettel használja fel előnyös sajátosságait a francia nyelvnek, mely nála minden keresett ékitmény nélkül természetes kecsben ragyog, komoly, tiszta, könnyed, rábeszélő, miként az igazság. De d' Alembert csak rámutatott a célra a nélkül, hogy gyors futtában jelezte volna az eszközöket, mellyek segélyével odáig juthatni: Condillac ellenben egész életén át ezek tanulmányozásával foglalkozott; s ámbár a tudományokban csak félig volt jártos, mindazáltal vezérszerepre vágyott azokban, s csakugyan vezér lett. Miként Newton eltalálta a föld alakját, bár sem a sarkoknál, sem az egyenlítőnél meg nem mérte azt, ugy Condillac megsejtette az összefüggéseket a tudományok között a nélkül, hogy behatolt volna ezek titkaiba. Az Encyclopaedia Előszavával majdnem egyidejűleg jelent meg Tanulmánya az emberi ismeretek eredete fölött, melly, habár világhosszban mit sem engedett amannak, s nagyobb mennyiségben nyújtott új nézleteket, mégis jóval kevesebb bámulóra talált. Locke ajánlotta volt az elemzést; Condillac megtanította használni a logika ama hatalmas fegyverét s mindig a legnagyobb ügyességgel forgatta azt. Az új bölcészek óvatos barátja, hosszú időn át fejtegette a lélek képességeit a nélkül, hogy csak egy szót is el ejtett volna, melly tagadná annak nemes eredetét és fenséges rendeltetését. Később e tartózkodó állásból ki látszott lépni: de a legbuzgóbb szellemelviék (spiritualisták) sem találtak benne egyéb megróni valót a szerves szobor nyomoru és meddő hypothesisen kívül, mellyet ő az Erzékelések ről szóló értekezésében állított fel.

Ugyanazon időben az itéletes Dumarsais, egyike az encyclopaediai szótár szerkesztőinek, a nyelvtanra, Duclos pedig, Elmélődéseiben a XVIII. század erkölcsi fölött, az erkölcstanra alkalmazták az elemzést. Ez utóbbi eleintén szép szellem hírébe igyekezett jutni, mi könnyedén sikerült is neki. Elménczkedéseiben ép ugy különbözött Voltaitertól, miként Juvenalis Horácztól. Regényeket és beszélyeket tett közzé, mellyekben hiányzik a képzelem, de figyelemre méltó az erélyes és változatos festés. Amaz időtájt majdnem átalánossá lett a meggyöződés, mikép e könnyed szerzeményekben a leleményesség

kecse és gazdagsága közömbös dolgok. *** gróf vallo más saiban Duclos ama rendszeres szabadosságot festette, melyben nagyobb része van a hiúságnak, mint magoknak az érzékeknek is; s a szomoru érdem, hogy élethün szinezte e festményt, nagyobb hirnevet szerzett neki, mint a maró ötletek és fényes ellentétek, mellyekkel XI. Lajos történetét ékesítette és tulterhelte. Kárára a jó erkölcsnek, Crebillon, a fiu, és más hideg írók, több szabadossággal mint szellemmel, regényeket és beszélyeket irtak, mellyek leleplezték sőt tulozva adták elő a kor botrányait. Duclos a becsületes ember szerepét vitte, miként XV. Lajos ítélte Elméldéseiről az erkölcsök fölött; s ez itéletet az utókor megerősítette. Az igazságosság nemes vágyától vezéreltetve, s miként Fontenelle mondá, kevésbbé tekintélyes képességnek akarván fenhagyni a csekélyebb értékű nevetségest, Duclos le tudott mondani egyikéről legfényesebb szellemi előnyeinek, tartózkodván a gunyortól. Ha ez eszköz segélyével akar vala névre szert tenni, sokkal inkább megközelítendette La Bruyéret, de vagy igen romlott, vagy igen szintelen jellemeket kellett volna festenie. Jobbnak látta annál több itészetet és éleselműséget fejteni ki általános észrevételekben. Ékesszólása a becsületesség nyílt és higgadt beszéde vala; úgy idézték őt mint egyikét a legszebb szellemeknek, s bölcs elme hirében állott. Az új bölcsészet ábrándjai kevés büverőt gyakoroltak reá; szoros összeköttetésben állva némelly államférfiakkal, nem hizelgett nekik; szerette a polgár néhez, megvetette a világ-polgár kényelmes erényeit; fájdalommal látta előre a zavarokat, mellyeknek a vallás tökéletes felforgatásából szülemeniök kellendett; ő úgy tartotta, elég volna hadat üzeni az alakoskodásnak és a türelmetlenségnek.

Azalatt a hitetlenség nagyszámu iratokban nyilvánult, mellyek egy elvetemült irodalomnak valának gyümölcsei. La Mettrie orvos, izetlenül Istentagadó és szemérmetlen, Potsdamban királyi pártfogóra talált, ki később ellene nyilatkozott az istentagadásnak, de ki fényelgett a látszattal, mintha megvetné a hiszemeket, mellyeket az összes fejedelmek hatalmuk alapja gyanánt tekintettek. Argens marquis szintén felhasználta Fridrik barátságát, hogy büntetlenül támadja meg a vallást, és Zsidó leveleiben Voltaire könnyedségét igyekezett utánozni, s egyszersmind mértéket tudott tartani; de nem sokára aztán egyéb titkos munkákban durván anyagias elveket hintett el, s megkísérlette

ledönteni az erkölcstan összes támoszlopait. Párizsban több év óta igen sok másolata forgott kézen Meslier János lelkész végrendeletének, ki halálos ágyán megtagadván hitét, kijelentette, miképen egész élete hosszas alakoskodás (impostura) vala. Midőn eszünkbe jutnak a különböző illynemű vallomások, mellyeket fájdalommal és iszonynyal kellett hallanunk, boszúság fog el az első pap emléke ellen, ki e botrányt okozta: de nagyobb zajt ütött egy tétel, melly magában a Sorbonneban vitattatott. Bizonyos De Prades abbé, romlott erkölcsű és hitetlen ember, egyetértésben némelly hitellenekkel, elhatározta épen birodalmuk központjában tréfálni meg a theologusokat; s felhasználva mind azon támadó eszközöket, mellyeket az iskola nyelvezete és szörszálhasogatásai szolgáltathatnak, egy nyilvános vitában bántalmazta a kinyilatkoztatást, sőt a deismus ellen is kikelt. Jézus Krisztus csodáit Aesculapéhoz hasonlította; a tüzet a lélek lényegének mondotta; a vallás nevében kárhóztatta az állapotok egyenlőtlenségét. A hitetlenek nevettek, a theologusok haragudtak; összeülvén a parlament és a papság, elhatározták fogságra vetni őt, s De Prades Poroszország királyánál talált menhelyet. Később szellemének aljassága folytán megvetésbe esett a pártnál, mellynek tetszeni akart.

A társalgás egy másik terjeszkedési eszközt nyújtott a hitelenségnek; a társas körökben soha sem uralkodott annyi szabadság és olly heves élénkség, amilyen ekkor. Rögtön a Kormányzás után, a francziák, szemben a féktelen szabadosság durva gyönyöreivel előnyt kezdettek adni a merész viták élvének, mellyek sok csinnal és kecacsel, s ollykor módszeresen is vezettettek. De jóllehet a mértékletlenség gyönyörei divaton kívül helyeztettek, az emberek azért nem vették fejökbe szigorkodni az erkölcsökben, s a botrányra szemet húnytak és kikerülték annak szóbahozását. A vallás nem támadtatott meg homlokban szemtelen káromlásokkal, hanem könnyed gunnyal, melly magokat a jámbor egyéneket is csalódásba ejtette. Biztonságban akarták élvezni a finom fényűzés összes gyönyöreit, s egyszersmind óhajok nyilvánultak és tervek készítettettek a nyomorult osztályok sorsának könnyítése végett. A különféle társaságok között, mellyekben az új bölcsészeti uralkodott, legnevezetesebbek voltak Holbach báróé és Helvetiusé, hol, hála a szivélyességnek, melly bizonyos párt-szellemből szülemlik, türelem uralkodott az ellentétes vélemények között, magasztalásra talált és gyakoroltatott a jótékonyság, s nagyobb becsülésben részesült a képesség, mint a születés; a tevékeny fondorko-

dásoknak gyűlhelyül szolgált körökéinél kevesebb keserőséggel gáncsoltattak a kormány botlásai, de akarata ellenére is fel akarták azt világosítani; az elmék gyógyszerek keresésével foglalkoztak, hogy orvosolják az embereket sujtó összes bajokat, de az alatt száműzetett a vallás, melly minden egyébnél hathatósabb szer a bajok enyhítésére.

Jean-Jacques Rousseau eleintén idegenkedni látszott ama bölcseségtől, melly össze akart férti a fényűzés gyönyöreivel. Ifjúságának eseményei közé számos botlás, sőt aljas cselekvények is vegyültek, mellyekről *Confessióban* gőgös és kárhoyztandó vallomást tett. Dicsteljes jövendő határozatlan előérzetétől Párizsba vezetettvén, kezdetben féltékenysége megbazudtolta reményeit. Nem bátorzkodott az irodalmi dicsőség pályájára lépni, s reményét csupán a zenéhez érzett hajlamában helyezte. Nem sok fáradságába került neki megszokni a kevéssel megelégedést; s mindazáltal lelke nem tudott menekülni az irigység titkos érzelmétől azok ellenében, kik usztak a gyönyörökben, mellyek iránt ő megvetést negélyezett. Egy alacsony származásu, semmi nevelésben nem részesült, szépségre közészerü és szellemileg korlátolt ifju leánynak sikerült kiragadni őt bizonyos határozatlan szerelmi vágyódásból, melly képzelmén uralkodott. Diderot, szellemének öntudatára ébresztette őt, s megismertette vele, milly alkalmas eszköz a különcszerü arra, hogy valaki hirtelen emelkedjék hirben. Akár e barát tanácsait, akár saját ösztönét követve, Rousseau 1750-ben azon merész elhatározásra jött, hogy tagadólag oldja meg a dijoni akademia által kitüzött kérdést: *Vajjon a tudományok és az irodalom tisztítólag folytak-e be az erkölcsökre?* Egy tudós társaság megkoszoruzta a művet, melly lealacsonyította sőt rágalmazta az irodalmat; s a közönség, mellynél minden, mi különcz és merész, tetzésre talált, örömmel látta küzdeni az ékesszólást önmaga ellen. A gyakorlottabb itészek hámnulva ismerték fel benne az erő és élettelmes lángészt; a bölcsészek, nagy segélyt ígérve magoknak egy olly író részéről, ki annyi ügyességgel tudott küzdeni a bevett vélemények ellen, megbocsátottak neki egy különcz véleményt, melly nem igen volt összeegyeztethető a határtalan tökélyesedés tanával, s más irányt reméltek neki adhatni. De a gőg Rousseauban nem volt kisebb a lángésznél, s minden köteléktől, minden függéstől iszonyodott.

Akkoriban sok irodalmárral közös vala a különczség akarni,

mikép a hír annyit foglalkozzék személyökkel, mennyit irataikkal; s Rousseau mindenkinél tovább ment e tekintetben. Diderot rossz szemmel látta, hogy találkozott, ki túl akar tenni ő rajta különcségben: de Jean Jacques különcsége nagyobb hatást vala szürendő, mint a Dideroté. Az ékesszólást mindketten különc véleményekre alapították, s bizonyos jóhiszemre azok vallásában; mindketten csalódásban ringatták magokat, Diderot saját okoskodásaival, Rousseau saját álmaival. Az egyetértés még mindig fenállott közöttök, mert egyik a másikat szükségesnek tartotta magára nézve; s e szövetség utolsó és szomorú gyümölcse az *Állapotok egyenlőtlenségét* tárgyazó értekezés vala. Ha Rousseauinak hinni akarunk, Diderot sugallotta neki a csipősséget, melly az egész értekezésem érezhető. A bölcsészek legnagyobb részt boszusan fogadták ez új tanulmányt, jóllehet bámulták azt, helytelenitvén Rousseau túlzását, ki annyira ment, hogy le akarta rontani a társadalmi intézmények épületét; s nem viseltettek bizalommal egy olly szövetséges irányában, ki nem járt az ő soraikban, s mi több, engedékeny erkölcstani elveiknek s stoikusokén is tultevő szigort szegezett ellen.

A közönség jó képet csinált a felállított hypothesishez, anélkül hogy komolyan vizsgálta volna azt, s örömmel látott egy embergyüölőt, ki hűnek mutatkozott saját jelleméhez és követelt elveihöz. Jean-Jacques mindig váratlan modorban foglalkoztatta az embereket. Nem régiben az udvarnál élénk tetszéssel találkoztak a Falusi jó s zenéje és mesterkéletlen szavai: amaz olly annyira egyszerű festmény kedvező hatást szült a szellemekben, mellyek az akkori erkölcsök, a divat és rossz izlés folytán mindinkább kivonni látszottak magokat a természet benyomásai alól. Rousseau igen nagy örömet érzett a jó siker fölött, de tartván tőle, nehogy különcsége meghazudtolja magát, parasztsággal határos göggel fogadta a hatalmas pártfogókat, kik látogatására mentek; aztán, hogy ellenkezzék magával a közönséggel is, mellynek tapsai olly kedvesek voltak előtte, kikelt a francia zene ellen, s az olasz dallamosságot eléjük akarta tétetni az egyhangú és erőszakolt hatásoknak. Illy frivol kérdés elég volt föléleszteni a nemzeti hiuságot: a párt-szellem lángra lobbantásához olly kevés kellett, hogy a zene fölött valóságos harc keletkezett, nem kevésbbé makacs annál, mellyet a papság a parlamenttel szemben, s e két testület az Encyclopaedisták ellen vívtak. Emezek Rousseaut támogatták a vitában, melly kívül esett az ő magasban járó szemlélődéseik körén; de Lulli és Rameau párthivei annyira vit-

ték a heveskedést, hogy Rousseau megunva a tusát, elhatározta magányba vonulni vissza, azt hívén, hogy a főváros, mellynek zaja elől menekült, inkább fogna foglalkozni vele, a távollevővel. A barátság egy házikót ajánlott fel neki a Montmorency völgyben, s ő csakugyan e magányba zárkozott, melly végleg ki vala fejlesztendő szellemét. R e m e t e s é g é b e n elgondolta, hogyan visszanyerendette a szabadságot, ha kivonta volna magát Diderot és a bölcsészek barátságának igája alól. Fejébe vévén, mikép ezek őt szökevénynek tartják, azt hitte, nem kevesebb bossúságot okoz az nekik mint fájdalmat; s e gondolat majd örömet és büszkeséget, majd félelmet keltett benne; értelmezte, fejtegetni hitte, s többnyire elferdítette az előbbi barátok szavait és tényeit, kiket nem szeretett többé; igaztalanoknak ohajtotta őket találni maga irányában, s képzelme, mellyet meghamisított a rossz akarat, könnyen akadt valami kifogásra ellenök. Minél inkább elszigetelte magát, annál több alaptalan győzelmeket teremtett magának, vagy pedig eszményi gyönyöröktől részegült. Habár a dicsőség iránt büszke megvetést negélyezett, mégis minden gondolatának az volt mozgatója, s annak kedveért bármely áldozattól sem riadt vissza. Ama közönséges nőtől, kivel élt, őt fia született neki, kiket, minthogy elméjének csak a neveltetési gondok s a munkálkodásaiban zavarás képét nyujtották, a lelenczek házába küldött, megfosztva magát még a lehetőségtől is, hogy egykor elismerje őket. Menthető-e e keményszivűség, mellynek atyagyilkosság lehetett eredménye? Azon gondolat, hogy iratai által végtelen jót tesz az emberekkel, megnyugtatta őt: teljes lévén e reménnyel, élvezte annak minden gyönyörét; kibékítette az őt a világgal, de nem sokára aztán harczban hitte lenni a világot magával. Eleintén egy nevelési értekezésről gondolkozott, úgy tekintvén azt, mint legszebb és legegyszerűbb engesztelő tényt: de vagy, mert a szív nem szokhatott rögtön egy olly feladathoz, melly nagyon is emlékeztette őt a kötelmekre, mik alól olly méltatlanul kivonta magát, vagy, mert e munkára a lehető legnagyobb erőt akarta fentartani, mellyet szelleme nyerhetne, egy másik mű, a *Nouvelle Heloise* című regény megírásához fogott, melly magányának vigasza lenne.

A szigorú hírének, mellyben állott, egy égő szenvedély festésével ellenmondani, nem okozott neki aggályt. Ítélete szerint tiszteletreméltó szolgálat vala visszaadni az ábrándokat a szellemeknek, mellyek napról napra mindinkább vesztették azokat a

puhaság bágyadtsága, a romlottság gyönyörei, s egy hideg bölcsészet fürkészetei között. Kevéssé félt ő szolgálni az örömnek, csak tartózkodjék a rontástól. Jól látta, mikép a szerelmi indulatok újból föllelesztésével visszaállítja a nők hanyatló uralmát, s örült magában ezek titkos elismerésének, s boszankodásuk fölött némelly gunyoros ötletek miatt; gyönyörködött a gondolatban, hogyan olvasandják majd regényét, daczára képmutató tilalmának, s tévútra vezetette, miként fogják összszezávarni a szerzöt hősé-vel. Mámor fogta őt el, nagyobb mint közönségesen a költőké szokott lenni, mert ő valóban szerette ama Juliát, kit képzelme annyi kecscsel és olly szeretetreméltó erényekkel ékesített fel, s kinek gyengeségét leleplezte, mintha Saint-Preux boldogsága az ő sajátja lett volna. Daczára azonban ez eszelősködésnek, egyszerű bölcsezi tisztet is akart teljesíteni. Miként festette a szerelmet anélkül, hogy azt valaha érezte volna, s megegyezőleg az eszményi előképpel, melyet arról magának alkotott, ép úgy nem kevésbbé ékesszólóan festette az erényt, melly felé heves és kiolthatlan vágy által vonzatott, de mellynek gyönyöreit az ő lelkiismerete még, úgyszólván, csak bitorilólag izlelhetette. A vallás, mellyet ő még kevésbbé gyakorolt mint az erényt, tiszta és ítélletes hódolatot kapott ama regényben Rousseaútól; szelidnek, türelmesnek rajzolta ő azt, s az erkölcsan legjobb vezéreül tüntette fel, anélkül azouban, hogy a becsületesség kizárólagos kalauza gyanánt állítaná fel.

Genfben a protestans vallásra tért vissza; s minthogy a bölcsészek gögből származottnak tekintették lépését, mintha ez által el akarta volna maga előtt zárni az utat Franciaországban a tisztségekhez, ő lelkiismerete által követeltnek igyekezett mutatni eljárását. Több mint hat éven át keresztény maradt irataiban, s talán egy kevésbé annak hitte magát még akkor is, miután már **E m i l j é b e n** a kereszténység összes történeti alapjait megtámadta. A vallásos érzelem különösen uralkodó **L e v e l é b e n** a **s z i n j á t é k o k r ó l**, melly minden művénél üdébb színben ragyog, s az egyedüli, melly lélek-nyugalmat lehel. E levél írása közben szelleme mindenesetre erősen izgatott vala, 1757-ben irván azt, midőn láthatlan ármány által üldözöttnek hitte magát lenni. Már előbb odahagyta volt remeteségét, hol inkább dicsőséget készített magának elő, mint boldogságot; hálátlan gyanusításokkal és panaszokkal bántalmazta magát a barátnőt is, ki neki ama menhelyet felajánlotta; a fővárosi körök, mellyeket egykor láto-

gatott volt, ellene törő roszakaratú összeesküvőkül tündek fel előtte. Bizalmas és hiszékeny csupán azok irányában lévén, kiknek tudatlanságát az őszinteség biztosítékául tekintette, öngyötrő álmódzásainak új tápot meritett a szolgálak, vagy társnője suttogásai-ból, ki amazok minden aljas hajlamát egyesítette magában. Senki sem szerethette őt félelem nélkül: szive mindazáltal képes volt olykor kivételt tenni, s két vagy három esetben kedves emlékét őrizte meg a vonzalomnak, melyet mások tanusítottak iránta. De a föllengzés, melly minden érzelmébe bele vegyült, oda vitte őt, hogy végre azon egyénektől is elidegenedett, kik csillapítani akarták izgatott szellemét. Már azon ponton állott, hogy a legszomorúbb elszigeteltségbe essék vissza, midőn Luxembourg tábornagyné a montmorencyi kastélyban új menhelyet ajánlott neki, melyet ő elfogadott, mert ott nem remélhetett barátságot, talán mondhatnám, nem félhetett attól.

Levele a színjátékokról szakítás volt a bölcsészekkel. Bármennyire telve volt is ő keserűséggel, az irodalmi vitában mégis nemes modort, büszke, majdnem megvető higgadtságot igyekezett megőrizni, melly művészethez a gyulékony Voltaire soha sem értett. D'Alembert, ki ellen Rousseau a Szótár egy cikkét érdeklőleg czáfolatot irt, ama levélben tisztelettel említettett; Diderot ellenben oldalszurást kapott, mellynek nagyon elevenére kellett találnia.

A szellemelemek erőteljesebb és elevenebb irányadásra volt szükségök annál, melyet az öreg Voltairétól és az ő utánzóitól kaphattak. Voltaire ugyanis, a szerencse fainak igyekeztvén tetsszeni, csak egy csekély számhoz szólott, s a szenvedélyeket a szinpadra utasította, míg a többiek a magán vonzalmakban s mindenekfölött a közérdekekben akarták azokat érezni. Midőn a tunya epicureismus némi könnyed reformról álmódzott, akadtak heves lelkek, kik saját szenvedéseik vagy a hozzájuk hasonlókéinak keserű érzésétől ösztönözttetve, ezerféle veszélyes változásokot ohajtottak és sürgettek. S az új bölcsészet által elcsábítottak közül sokan fájdalommal és boszankodva látták azt az anyagelviségnek hidegen vallott vagy gyengén visszautasított tana felé hajolni, melly ellenszenvre talált a szivek mélyén. Az emberek akarták a boldogságot a földön, de anélkül, hogy elvesztenék egy magasztosabb boldogság reményét. Létezett továbbá bizonyos szükségérzet: megboszólni Istent, biztosítani az erkölccsant, hiinni az erényben; s ha e hajlandóság nem uralkodik vala a lelkekben,

a XVIII. század tökéletesen el fogott volna aljasodni, mert a fajultság, melly az erkölcsökbe átmenendett, késlettette volna a királyi hatalom súlyedését, s Franciaország talán kikerülte vala a forradalmat, elfogadva az erkölcsöket, mellyeket Olaszország, gyalázatjára, a XVI. század felé elfogadott.

Soha mű oly határozott és közvetlen befolyást nem gyakorolt egy nemzet erkölcsöre és sorsára, minőt Rousseau Emilje: s ezt mondva, nem egy lehetetlen nevelési rendszer nevetséges kísérleteit értem, mellyek helyett inkább amaz idők szelleme által megkívánt reformokat valósíthatott volna, megszüntetve némelly, a gyermekek egészségére, erőire, szépségére nézve veszélyes szokásokat, s kevesbitve a büntetéseket vagy inkább kínzásokat, mellyek kikészeritik és lealacsonyítják őket. Mellyik más bölcsész, s mondhatnám, mellyik törvényhozó aratott valaha szebb diadalt a Rousseauénál, ki ifjú, gazdag, könnyelmű nőket birt az elhatározásra nem adni többé idegen kezekre gyermekeiket? ki oly jó sikerrel szegezte a hiúság csábjainak ellenébe az anyai szeretetet? Nem kell feledni, mennyire uralkodott akkoriban a szabadosság; s, fájdalom, a tanúvallomások ezrei bizonyítják, miszerint a házasságtörő szerelmeskedések soha sem üzettek botrányosabban és nagyobb arczátlansággal. Rousseau azonban, vonzó ékesszólással fejtegetve már Buffon által felmutatott észleleteket, sok családba visszavitte a szerelem, gyöngédség, szüzieség érzékeit, gátat vetett a véték romboló árjának, fékezte a Kormányzóság botrányos következményeit. A nők előszeretetet mutattak Jean-Jacques iránt, s nemes fogékonyssággal követték tanácsait, mit fölületes vagy irigy észlelők nagy részben a divat szélszévének tulajdonítottak. Ama nők, kik 1762-ben kötelességökké tették táplálni kisdedeiket, anyái leendettek azon nőknek, kik kevéssel később szembeszálltak a halállal, hogy megmentsek vagy kövessék atyáikat, fiaikat, férjeiket, testvéreiket.

Emile még nagyobb eredményeket is szült, mellyek azonban kevésbbé vétettek figyelembe, mert kevésbbé voltak közvetlenek. E munkában, melly az emberi szellem legnagyobbszerü termékei közé tartozik, egy epizód foglaltatott, mellynek alapját egy hamis és meddő föltevés képezi, értem a savojai lelkész hitvallását. Jean-Jacques a bölcsészeti szeméit ismét égfelé irányozta a földről, mellyre szegezve valának. Erőteltjesen tudván egyesíteni a legmélyebb szollemekek eszméit és rendszereit, s föleleveníteni ezeket ama melegséggel és amaz erélylyel, melly a fölfedezések dicsősé-

gét közelíti meg, elszigeteltségének kedvező eredménye lott róá nézve, mert mialatt távol tartotta az őt a Diderot, Helvetius, báró Holbach-féle száraz okoskodóktól, jobb életet biztosított neki ama bölcssek szellemi társaságában, kik, miként Plató, Descartes, Epictet, Fenelon, doktor Clarke, az emberiség figyelmét magasztos rendeltetése felé fordították, s kik kísérő társai valának neki magányos sétái alkalmával, hol lelke menekült a kellemetlen visszaemlékezésektől. Isten létének bizonyításával foglalkozva, bámmnlatosan állította össze az érveket, mellyeket emelkedett ész vagy érzelem szolgáltattak. De e Rousseau, ki olly hevesnek, olly gögősnek mutatta magát, midőn szomorú paradoxonokat bocsátott világgá, egyszerű, szerény, s egyszersmind méltóságosabb lett, midőn az igazságokat hirdette, mellyeknek kell, hogy az ember féltékeny öre legyen; és irálya soha sem párosított több fényt nagyobb tisztasággal. Minden mutatja nyugalalmát és összhangját a szintérnek, hová legszebb társalgását helyezi, s így a logika egy csoda-művének a Teremtőt dicőítő ének hatását kölcsönzi.

Rousseaura egy más feladat is várt, nyilatkozni tudnillik az isteni kijelentésre nézve egy olly időben, midőn az mérges gúnynyilak czéltáblája vala. Ugy látszott, mintha Levelében a színjátékok fölött, s még Nouvelle Heloise-ában is el lett volna határozva tiszteletben tartani a kinyilatkoztatást, tiltakozván a genfi lelkészek nevében d'Alembert állítása ellen, ki őket socinianusoknak nyilvánította; de a következő néhány év, szerencsétlenségre, igen sok vallástalan művet hozott létre. Azonkívül nyugtalan képzelmet más természetű tények is megragadták, millyenek valának a kormány ismételt botlásai, a testületek üzelmiei, a pártokat szétválasztó gyűlölet, s főleg az ellentét a törvények és erkölcsök között. A bölcsészek között majdnem egyedül ő volt az, ki előérzetével birt egy erőszakos forradalomnak, mellynek túlozta közelségét és gyászos eredményeit, azt tartván, illy válságból véget nem érő és féktelen rendetlenségek fognának származni, ha végkép kioltatnék a tisztelet érzete a régi cultus iránt. Azon meggyőződésben lévén, miszerint megmentheti az erkölccant anélkül, hogy kísérletet tenne védeni a hitágazatokat, végre a socinianismusban találta fel a XVIII. század vallását, s ez érzület behatása alatt írta meg a savojai lelkész második részét: de ez egyeztetési kísérlet nem nagy helyesléssel találkozott, mert kevésé őszintének tartatott az egyeztető, mint olyan, ki, két ellentétes

oldalról tekintvén a vallást, s majd képtelennek, majd magasztosnak tüntetvén azt fel, nem védelmezőnek, hanem nyílt ellenségnek mutatkozott a kereszténységgel szemközt. Annál inkább, mert a szó-pompa, mellyet a védelemben kifejtett, igen gyenge kárpótlásnak találtatott szemben az erélylyel, mellyet a bírálatban tanusított; annyira, hogy Voltaire hitetlensége fontosság nélkülinek tünt fel e veszélyes vitatkozóhoz képest. Általános volt a megütközés: a jezsuiták, kik feloszlásukhoz közeledtek, s a jansenisták, kik meg akarták szentelni győzelmöket, egyetértve léptek fel az Emil szerzője ellen; de sem a királyi tekintély hatalma, sem a parlamenteké nem volt többé képes szigoru számadásra vonni egy embert, ki a lelkesültség hatalmával uralkodott a szellemek fölött.

A párizsi parlament által elitelt Rousseaut magas állásu nők, tisztviselők s Conti herczeg segítették menekülésében s némileg irányt is adtak futó lépteinek. S e pártfogók dicsőséges visszatérhetéséről is gondoskodtak volna, ha ő igaztalan bizalmatlanságával ki nem fárasztja vala buzgalmukat. E száműzetés valódi és keserűen érzett szerencsétlenségek hosszú sorozata lett reá nézve, mert Genf, távol attól, hogy menhelyet ajánlott volna neki, ki büszkén igényelte ama köztársaság polgárának nevét, visszautasította őt falai alól, és Schweiz, a legvendégszeretőbb föld, csak gyanakodva fogadta őt be. S ime ismét a porosz király az, ki pártfogásába veszi a futó bölcsészt. Egyszerű izlését és mivelsem törődő lelkületét tekintve a neufchateli fejedelemség a legalkalmasabb menhelynek látszott reá nézve, s mégis csakhamar mindenféle bajok utólérték őt ott. De nem ő maga támasztotta-e azokat? a szerencsétlen sarkalta és táplálta saját gögjét; gyakran üldözést látott ott, hol az nem létezett, vagy ismét lánggra lobbantotta azokat, mellyek kialudni látszottak. Ollyan volt benne a gyengeség és olly nagy az aránytalanság jelleme és szelleme erői között, hogy hirnévre vágyva visszajedt saját hirnevétől.

Ez ékeesszólo és szerencsétlen író illetőleg gyakran hiányoznak a positiv tények, s a fény, melylyel ő akarta megvilágítani saját életét, csak arra szolgál, hogy hiu találgatások tévegibe vezesse az elmét. Ő maga tépte szét a leplet, melylyel takargatni akarnák a lángeszü ember gyengeségeit és botlásait; mennyire az erkölcsan megengedi, igyekeznek őt mentegetni; s hogy igazoltassék szive, azt kell mondani, elméje bizonyos hamis okoskodási módot követett, mellyet maga az ő hatalmas dialektikája is erősített, ahelyett, hogy gátat vetett volna annak. Róla beszélve

a történet mindenesetre elveszti szenttelenségét, s majd bámulva néz rá, vagy szánakozik fölötte, majd áldja, vagy vádolja őt.

Viasszavonultságában két munkát irt, mellyek megzavarták magánya nyugalmát; ezek a *Levél Beaumont Kristófhhoz* és a *Hegyi levelek*. A főpapok kárhoytatva a vallástalan műveket, e kettőt kitiltották joghatósági területeikről; de veszélyes kísérlet leendett föltárni a hívek előtt olly ellevetéseket, mellyek csábító irány leplébe burkolva sokszor kikerülték azok figyelmét. A párizsi érsek ugyanazért, daczára heves jellemének, nem rontott ugy neki Jean-Jacquesnak, mint a keresztény erkölccstan valamelly oktalan rágalmozójával tette volna, s ügyesen és szellemesen járt el kárhoytatásaiban. Rousseau sértettnek mutatta magát a miatt, mi biztosította diadalát, és méltósággal játszotta a színlelt haragot, ez lévén talán az egyetlen eset, midőn a lángész átengedve magát egész gögijének, eleget tudott tenni az illemnek. Ki olly dühösen szónokolt vala az állapotok egyenlőtlensége ellen, kijátszotta azt a tisztelet leple alatt. Egy köztársasági, ki számüzve volt saját köztársaságában, egy protestans, ki saját hitfelekezetéből kiközösítve élt,¹ mint egyenlő egyenlővel beszélt egy főpappal, ki Franciaországban páiri méltóságot viselt: s e példa ragályos volt, s azóta a pajkos közepszerűség gyakran olly hangon merészelt beszélni a királyokkal, minőt Rousseau egy főpappal szemben sem használt volna. Védiratában megkettőztette támadásait a kinyilatkoztatás történeti része ellen, s azt mondva Én keresztény vagyok, hadat üzent a kereszténység hitágazatainak. A katolikus papok Jean-Jacques e munkája miatt kevésbbé látszóttak boszankodni, mint a protestans lelkészek, mert, minélinkább föltételezték ez utóbbiakról a socinianismushoz való hajlandóságot, annál inkább félték, nehogy erőszakosan annak megvallására ragadtassanak. S épen ezek nyugtalanították Rousseaut az *ő motiers-traversi* magányában, felingerelve ellene a népet, mellynek apró lázongásai igen nagy félelmet okoztak neki. Azalatt honfiai megboszulták őt, élénken és zajongva szólaltak fel a genfi hatóság egy rendelete ellen, melly kárhoytatta *Emilet*, és sok viszályt támasztva egy olly köztársaságban, hol a gazdagság és tudományok sokkal inkább el voltak terjedve, hogysen az arisztokracia folytonos nyugtalanításnak ne lett volna kitéve a demokracia részéről. Rousseau azok támogatására kölcsönözta oda tollát, kik védelmezve őt, maguknak uj jogokat akartak szerezni. S épen *Hegyi levelei* válasz valának *Tronchinnak*, a legderekabbb genfi

publicistának egy szellemes és mély iratára. Ámbár a kérdések, mellyek közöttök vita tárgyát képezték, nem érdekelték közvetlenül a francia monarchiát, mégis részt vett ez a vitában, mert mindenki figyelmessé lett, mihelyt a szabadságról volt szó. A vihar közel állott a kitöréshez Genfben, a lázongók egy főnök után néztek, s Jean-Jacques szemeltetett ki e tisztségre; de ő, ez alkalommal valódi bölcsésznek és tökéletes hazafinak mutatván magát, nem akarta, hogy személyes sérelme hosszas zavarokba bonyolítsa a hazát, miért is semmit sem mulasztott el védelmezőinek lecsillapítása végett, s megtagadta a szövetkezést velök. S a nélkül, hogy tudná, hová forduljon, elhagyta Neufchatelt, azon meggyőződéssel, miszerint az ottani parasztok meg akarták őt kövegni. A biennei tó (Bieler-See) egy kecses szigete csáberővel hatott képzelmére, s remélte, békében élvezheti ott a könnyed gyönyöröket és a hízlegéseket, mellyek élveit olly jól festette, s feledheti az embereket, a nélkül, hogy elfeledkezzenék azok ő róla. De a berni tanács egy kegyetlen rendelete megfosztotta őt a nyugalomtól, mellyet élvezni kezdett, mert nyugtalaníttatva Jean-Jacques demokratikus elvei által, megütődöttnek szinlelte magát az ő vallástalan elvei miatt, s félretéve a szokott mérsékletet, megsértette az igazságosságot és az emberséget. Jean-Jacques kénytelen lévén odahagyni a kedvencz szigetet, bolygó életet kezdett. Hume, angol történetíró, megtisztelni ohajtván hazáját Emile szerzőjének jelenlétével, rábirta őt az oda költözésre; de bizalmatlanság és kegyetlen bántalmak voltak a hála a gondoskodásért, mellyet kifejtett, hogy a száműzött jól találhassa magát új tartózkodási helyén. Ez, év-pénzzel fenyegetve az angol király részéről, a logkegyetlenebb ellenségektől környezettnek hitte magát, s visszatért Franciaországba, hogy új jötevőket fárasztson ki, vagy hagyjon oda.

Voltaire, egyike Jean-Jacques ellenségeinek, nagyon kész volt nem üldözni, hanem becsapni őt, boszankodva a diadalok miatt, mellyeket egy, az övéhez miben sem hasonlító tehetség aratott. Rousseau ékesszólása csak akkor talált kegyelmet nála, ha a keresztény vallás ellen vala az irányozva. A mindig választékos, szellemdus, bizalmas Voltaire, ki irodalmi nagyravágyását ügyesen tudta leplezni a szerénység látszatával, meg nem foghatta, miként tetszhetett a francziáknak olly hosszú időn át Rousseau szigorú és tiszteletet parancsoló irálya. Idejárt még, hogy némelly genfiak, rajongó bámulói kitűnő polgártársuknak, fel akarván gyujtani egy szintermet, mellyet Voltaire Genfhez közel építtetett, ez erőszakoskodással a L e

vél a színjátékokról szerzője ellen bősztették Voltairét. Ha Rousseau, E milje kárhoztatása után, Ferneybe megy vala menhelyet kérni, Voltaire dicsőségének tartotta volna oltalmazni versenytársát; de ez utóbbi ovakodott hasonló hódolattal adózni neki. Aztán a genfi polgári zavargások még inkább növelték közöttök az ellenségeskedést; s ha Rousseau soha sem nyilvánította az övét méltatlan kitörésekben, Voltaire féktelenül mégeresztette ellenében a heves bántalmazásokat, mellyekkel leghomályosabb rágalmazóit szokta volt elárasztani. S a harag, ép olly igazságtalanná tévén őt mint aljassá, a genfi háboru czimű költemény eszméjét sugallotta neki.

Legyen ennyi elég kimutatni két ember gyengeségeit, kik embertársaik iránt nagy szeretettől látszottak lelkesítve lenni. A különbség, vagy inkább az ellentét, melly jellemök és elveik között létezett, a legkülönbözőbb edzetű szellemeknek tette hozzáférhetővé az új bölcsészetet. Némelylek élénkségök, mások gúnyoros hajlamuk s ama könnyed jóindulatnál fogva, melly a finomsággal együtt jár, hitték magukat arra hangoltaknak; mások ismét a nyíltságban, a függetlenségben s magában a házártsokodási kedvben vélték felismerhetni hivatásuk biztos zálogát. Az epicuri és stoikus tanok tehát egyensulyt tartottak; s ügyesen vagy ékesszólón kifejtve nem csupán az egyedi jólétre alkalmaztattak többé, miként a régieknél, hanem az összes népek és minden nemzedék előnyét szem előtt tartották. Illy módon a nemzeti jellem gyors változáson ment keresztül, s a léhaság csak a felszínen maradt meg; megsalattak, kik a kormányrúdnál ültek, a régi erkölcsstan nem felelt meg többé az új erkölcsöknek, Franciaország megszűnt az udvarok példája után járni, a vitatkozási szellem a csekélyebb fontosságú dolgokba is bevette magát, s a legszárazabbaknak látszó okoskodások szárnyat adtak a reménynek.

Különösen a Rousseaut bámuló ifjak között egész az eszelősségig kifejlődött a reformok utáni vágy s a gyászos ábránd általános újjáalakításnak vetni alá a társadalmi rendezetet. Mit ő maga obajtandónak de lehetetlennek itélt, ők azt is olly pont gyanánt tekintették, mellyet legalább meg kellett közelíteni, ha nem volt elérhető. Mindenikök idézte az ő T á r s a d a l m i s z e r z ő d é s é n e k abszolút elveit, anélkül hogy ismerték, átgondolták, bámúlták volna az utolsó művet, mellyben kimutatta szellemének erélyét, s talán az egyedülít, mellyben gyakorlati bölcse-

ségtől kért tanácsokat, értem El m é l k e d é s e i t a l e n g y e l k o r m á n y f ő l ő t t. Azok, kik túlléptek a mesterök által szabott határokon, bizonyára még kevésbé tisztelték Montesquieu tekintélyét. Ha Rousseau az ő bizalmatlanságával s olykor bántó föllépésével vissza nem riasztotta volna az ifjak és nők seregét, kik feléje fordultak, hogy tőle kapjanak irányt véleményeikben és érzelmeikben, iskolája talán népesebb leendett, mint a régi bölcsészeké vala. S ki nem ohajtotta volna meglátogatni, az ő vezetése mellett, Meilleraye halmait s az ő Szent-Péter-szigetét? mennyi társa nem találkozandott fűvészi kirándulásaiban? Még azok is, kiket visszataszított, gyöngéd tiszteletet őriztek meg iránta, s voltak olyanok, kik jobban dicsekedtek látogatásukkal, mellyet nála szegény lakában tettek, mint azzal, hogy néhány napot töltöttek a ferneyi kastélyban, mely Voltaire dicsőségétől és jótékonyosságától tündöklött.

Emile közzététele után a XVIII. század legnagyobb és legjellemzőbb termékei megszűntek szülemelni; de, ép úgy miként XIV. Lajos századában, az ész és szellem embereinek egy nemzedéke keletkezett, melly követte a lángeszű férfiak nyomdokait, kik egy új kort nyitottak volt meg. D'Alembert nagyon el lévén foglalva a bölcsészeti párt érdekeinek és ármánykodásainak intézésével, nem jutott a célhoz, mellyet El ő b e s z é d é b e n az Encyclopaediához maga elé tűzött, s a legnagyobb szolgálat, mit az irodalmároknak tett, egy beszéd vala, mellyben megmutatta, mennyire növelheti foglalkodásuk fényét a jellem nemessége. Fontenelle növelte, vagy inkább biztosította saját dicsőségét a T u d ó s o k d i c s é r e t e i v e l; d'Alembert azonban, ki sok irodalmár életét megírta, feledte, mikép az őszinteség és egyszerűség legfőbb szabályai az életrajznak. Diderot sokkal gazdagabb szelleme elfűlt az anyagelviség szomorú tanában, s ha, miként a T e r m é s z e t é r t e l m e z é s é b e n tette, nagyobb szerű rendszert akart átölelni, homályos, nehézkes lett, s szenvednie kellett a szégyent, hogy kevésbé olvastatott s kevesebb kárhözhatást is vont magára mint Helvetius; de midőn egyszerűbb, szerencsésebb tárgyakat választott, lehetetlen vala el nem ismerni gondolatainak eredetiségét s ecsetének erőteljes voltát. A szerencsés, a nagy Buffon, teljesen kívül állván a pártok reményeinek és izgatottságának körén, egészen a természet szemlélésére adta magát, s néhány tanítványával, kik munkatársai lettek, közölte az ő tiszta és pompás színeinek titkát. Duclos az utókor

részére történeti Mémoire-okat irt, ama bölcs függetlenséggel, melly szellemének és jellemének sajátja vala; s szülő tartományának, Bre-tagnenak zavargásaival foglalkozva, az ő La Chalotaisja iránt bü és gyakran merész barátságot tanusított. Condillac abbé, a parmai her-czeg tanítója, egy Tanulmány-folyamot tett közzé, mellyben nem szünt meg tökélyesbiteni az elemzés használatát, de a nélkül, hogy szerencsésen alkalmazta volna azt a képzelet és érzelem tüne-ményeire. Testvére, Mably abbé, gyarapította politikai iratainak számát a nélkül, hogy zajt okozott volna, mert a hatalom nem lát-szott félni tőle, látva őt keserűen bírálgatni a modern idők erkölceit, s visszasírni a régi köztársaságok szabadsága, vagy az után, mellyet őseink Germania erdőiből eltörve hoztak magokkal. Marmontel Belizárja nem, az első fejezetekben található nemes és szenvedelmes festmények valódi érdemének köszönhette diadalát, hanem a kárhoz-tató itéletnek, mellyet a Sorbonne néhány türelmességi elv ellen hozott, s az örök büntetésekre vonatkozó egy véleménynek, melly theologiailag megvizsgáltatott: gyöngye üldözési kísérlet, melly nem hatott elkészerítőleg a mérsékelt jellemű szerzőre. Marmontel az ő Erkölcsi elbeszéléseivel már kedvessé tette magát a közönségnél, midőn tehetségét az itészet terén kifejteni elkezdette. E két czimhez egy harmadikat, nem kevésbbé ajánlót, is csatolt. Ugyanis mint szerzője egy gúnyiratnak, mellyet barátainak egyike irt valamely hatalmas ellen, a Bastilleba kerülvén, azon dicsőséggel szabadult ki onnan, hogy nem nevezte meg az egyént, kiért ama büntetést szenvedte.

Bailly és Condorcet fentartani igyekeztek a szövetséget, melly több mint husz év óta a tudományok és az irodalom között létre jött. Az első, bármennyire el volt is akkoriban merülve az emberi ismeretek régiségére vonatkozó igen merész föltevésekben, a tehetségek egyesülését hirdette, mellyek a nagy művek eszméjét szülik s tartóssá teszik azok diadalát; Condorcet fagyos formák alatt egy párt-ember makacsságát rejtegette. Thomas, miután habozott volna, he-lyet foglaljon-e a bölcsészek között, kiérdemelte, hogy azok mintá-jául szolgáljon, nem irányának nagyon is keresett pompája miatt, hanem elveinek helyessége és mérsékeltsége folytán, s mély tiszte-leténél fogva, mellyet az orény iránt tanusított. Szerinte a bölcsé-szet és erkölcs ugyanegy dolog valának, s tudta, mikép emez nem állhat meg bizonyos nemes lelkesedés segélye nélkül. A nemzeti dicsőség szempontjából kedves nevetet magasztalva, igyekezett újból föléleszteni a haza-szeretetet. Servan, az ifju szónok, főügyész

a grenoblei parlamentben, a jogtudomány mellett józan bölcsészet tanulmányozásával is foglalkozott. Egy protestans nőt pártfogolva, az összes protestánsokat védelmezni merészelte. Legfőbb célja vala büntető törvényeinkre alkalmazni némelly reformokat, mellyeket Montesquieu az ő szokott mélységével jelzett, s mellyeket Cesare Beccaria a Vétségekről és büntetésekről szóló értekezésében olykor a szónoklatig emelkedő erélylyel támogatott. Sok más tisztviselő vágyott a Montclarok, a La Chalotaisek, a Servanok hírnevére; s míg a legfőbb törvényszékeknél alkalmazott kormányközegek gyakran merész tanácsokat adtak nekik, az ügyészek, nagy részt feledve a janzenismus régi kérdését, ritkán szalasztották el az alkalmat türelmet ajánlani a személyek irányában. Olykor az egyházi szószékekről is hirdettettek ez elvek, keresztény szónokok által, kik, miután küzdöttek a bölcsészet tulzásai ellen, gyakran támogatták annak észszerűbb kívánatait a vallás nevében. Főleg a szinpad lett a bölcsészek szószéke, hol a szomorú és vigjátékokban, a drámának nevezett új fajban, sőt a bohó dalműben is engesztelhetlen hadat üzentek az előítéleteknek. Olykor drámai művet irtak, melly elejétől végig egyenesen e célra irányoztatott: még gyakrabban eltértek a tárgytól, a történeli igazságtól, a helyi hűségtől, hogy a XVIII. század érzelmeit kölcsönözzék olly személyiségeknek, kiket a bölcsészi üzemektől teljesen idegeneknek kelle tartani. Illy módon kárhoztatva husz nemzet kegyetlen szokásait, a nézők bizelegtek magoknak, hogy munkálják azok reformját.

A költő Jean Baptiste Rousseau, harmincz év óta száműzve, Brüsselen meghalt 1741-ben. Lac gróf és Eugen herczeg pártolása alatt, szellemi tehetsége egy ideig még a gyalázat ellen is küzdött, melly a szerencsétlenségek legnagyobbika; de a hosszas számkivetés s főleg a keserű visszaemlékezés gyöngítőleg hatottak képzelmi erejére. Ő buzdította Voltairet első lépteiben, de a dicsőség vakító fényét, melly emezt elárasztotta, nem birta kiállani: egy találkozás alkalmával Brüsselen 1722-ben heves ellenszenv gyult ki bennök egymás irányában. Azon emberre szemközt, ki most már vetélytársainál is kegyelet tárgyává vált, Voltaire ama bántalmazási dühnek, ama nemtelen és veszett haragnak engedte át magát, mellyekkel minden irodalmi vitáját bepiszkolta. Másrészt Jean Baptiste Rousseau igen gyanus védőnek tünt fel a vallás pártján, mellyet Voltaire megtámadott. De mert első termékei a XIV. Lajos századát jellegző tiszta izlés bélyegét viselték magokon, Franciaországban még mindig sok bámulóra és néhány védőre talált. Sokan, kikben

szerencsétlensége részvétet keltett, nem kételkedtek eljárásának őszinteségéről, midőn, mint mindig, ugy ujabban halálos ágyán is kárhoztatta a becstelen verseket, mellyek száműzetésének okozói valának. Crebillon harmincz év óta mit sem tett többé arra, hogy növelje saját dicsőségét, elkedvetlenítette a sovány siker által, melylyel néhány, roszul gondolt s hibásan és költői ér nélkül írott szomorujátéka találkozott. Bámulatos volt látni a majdnem teljes érzéktelenséget, melylyel Voltaire mindig növekedő diadalait szemlélte, s barátai szemrehányásaira Catilináját ígérve felelt.

A francia vígjáték második korszakában Regnard, Dufresnes, Dancour és Le Sage a színpadon újra fölelevenítették ugyan a tet szetösséget és élénkséget, de nem Molière mélységét és bölcsészetét. Most egy harmadik korszak állott be, s a színpadot három szerző, Destouches, Marivaux és La Chaussée tartották elfoglalva, kik mindannyian hijával voltak a tűznek és szellemnek. Az első a művészet fogásaival igyekezett, a mennyire lehetett, pótolni a lángész hiányát, mindig igen itéletesen szöve drámáinak bonyodalját. Jellemvonásokat tudott találni, de egészen soha egyetlen jellemet sem fejtett ki, és soha sem festette az ember eredeti szenvedélyeit, vagy a századának sajátos bizarságokat. Azok, kik irányának tisztasága és mérsékelt ragyogása által édesgettette, Terentiuszhoz hasonlították őt, megmutatták ezzel, milly kevésbé érezték a latin szerző utánözhatlan kecsét. Destouches öregségében dühödt de tehetetlen ellenségök lett a bölcsészeknek, s haragját ellenök számtalan epigrammban fujta ki, mellyek közül egyetlen sem maradt fen. Marivaux birt a megfigyelő szellemmel, melly Destouchesnél hiányzott, de e beces képességet megrontotta a tulságos szörszálhasogatással. Vígjátékai maró de kevésbé változatos elemzése valának a befolyásnak, mellyet a hiúság legélelnekebb vonzalmainkra is érvényesít magának: alig fogták volna fel e darabokat XIV. Lajos idejében, midőn a szenvedélyek nagy vonásokban nyilvánultak, s nemes és hősi udvariasság által szépítettettek; s különösen a negélyezett irány, melly bennök otthonos, érthetlenné tette volna azokat. Mindazáltal tetszetek egy olly időben, midőn mindenki nagyra volt azzal, hogy nem hagyta magát vezettetni saját szive által, s könnyelműleg bánt a leggyöngédebb érzelmekkel; midőn a folytonos kutatás szelleme megrontotta még az izlés elveit s a nyelv tisztaságát is. Marivaux utánözóinak nagy számából könnyen megítélhetni, mennyire elharapózandott az ő irányának ragálya, ha Voltaire attól nagyban különböz mintát nem nyujtott volna. Marivaux titokban irigy szemmel

nézett Voltairera, ki, sokkal gazdagabb szellemben és finom észleletekben, ezeknek mindig szabatos és természetes kifejezést tudott adni; de soha sem bátorzkodott ellenében kísérletet tenni gyenge fegyvereivel: nyugodtan élt, mert mérsékelte magát. La Chaussée szenvedelmes vigjátékainak hasztalan akartak némellyek hadat üzenni: a közönség kedvesen vette ez ujitást, ha el nem fogadta azt megindulásával. A szinpadon lehet-e jobb igazolás a nézők könyeinél? Azonkívül La Chaussée jó versekkel gyakran szigoru becsületesség és ítéletes jóság szabályainak adott kifejezést. E modor tetszésre talált: olly időben, midőn a szabadosság napról napra uj előhaladást tesz, mindenki szükségét érzi a megállapodásnak, s védgátat keres, nem a legszilárdabbat, hanem a legkényelmesebbet.

Mindháromkat felülmulta Piron az ő Metromaniájával. Ez író sokáig késett kétségen kívül helyezésével ama szellemi képességnek, mellynek mint ifju egy termékkel a legaljasabb nemből jelét adta, mert engedelmeskedve a szeszélynek s gyakran a szükségnek, hosszú időn át olly tárgyakra pazarolta tehetségét, mellyek majd felülmulták erőt, majd azokon alúl állottak. Élczes szavai, epigrammái, paródiái félelemben tartották a komolyságot negélyzőket. Ő feje vala egy testvérületnek, mellyet fiatal írók képeztek, kik iddogálva és énekelve több gondot fordítottak a gyönyörökre mint saját nevök dicsőségére, és sokkal kevésbbé csiszolt izléssel bírtak, hogysem epikureisták lettek volna. E gyülekezetből, melly dicsekedve a nemzet hagyományos vidorságához hűnek mondogatta magát, gyakran igen szellemes de ledér termékek kerültek ki. Parnard, ki megérdemelte a Vaudeville La Fontainejának neveztetni, a vidám és pajzán írók ezen társaságában tűnt fel, melly nem igen tisztelve a vallást, nevetett a bölcsészet fölött. Voltaire óvakodott felelni az ő birálgatásaikra, s hallgatagsága mutatta, mennyire félt szellemök élenkségétől.

Gresset a XVIII. században ugy tűnt fel mint XIV. Lajos századának írója; annyira került ő összhangzatos verseiben ama keresettséget, melly mindig az elmét akarja foglalkoztatni, s ritkán elégíti azt ki. Ő enyelgett, de mérséklettel. Csupán egyetlen dolgot negélyzett, a hanyagságot; de a gyakran nagyon is szembeötlő tanulmányozott mesterkélttség meghazudtolta ama fitogtatott pongyolaságot, mellynek olly nagy becsét tulajdonított. Hosszu időn át azt hitték, hogy az ő tiszta és üde színezése gyermekségeken vagy nyugott gondolatokon kívül egyebet sem tudna kiszépiteni; de a klastromi bohóságoknak s a kol-

legiumok pedantismusának elmés festője észlelte az embereket, a nélkül, hogy belevegült volna vétkeikbe és különczkódéseikbe, s a K ó p é című vigjátékban a XVIII. század legszebb satyrját írta meg. Racine fia a vallást vette védelmébe egy költeményben, mellynek egyedüli hiánya az volt, hogy nélkülözte amaz élénk ihlettséget s ama mélyreható kenetességet, mellyet atyja a szent könyvekből merített. Polignac bibornok Racine Lajost megelőzve szintén illy természetű feladatra vállalkozott; de latin költeményében hiányzott az érzelem ama finomsága, melly illy tárgyhoz megkívántatik. Le Franc de Pompignan, egy eléggé méltányolt szomorujáték szerzője, miután egy ideig a deisták s a hitbuzgók között ingadozott volna, az utóbbiak mellett kezdett nyilatkozni: de támadásával a bölcsészek ellen akkor állott elő, midőn ezek már a hatalom legmagasabb fokára emelkedtek; s vállalkozásának gyümölcse élete hátralevő részének szerencsétlenségei valának.

Molière után egyetlen könyv sem iratott szabadabb jókedélyűséggel mint a Gil Blas, e mindig szelleműs s a mellett egyszerű elbeszélés. Ama kor válság ideje vala az erkölcstanra nézve, s szerencsétlenségre, La Sage igen sok csalót festett, s a csalárdság büntetlenségét és féktelen vigadozásait. Olvasva ama könyvet nem csak az erkölcsiség, hanem az illem is sértve érzi magát, miért is a francziák haboznak kimondani, mikép irodalmuk Gil Blas-ban a regények legjobbját állította elő. E műve után Le Sage elméje izetlen termékeket szülve aludt ki. Prevot abbé, szintén regényíró, Le Sage élénk és maró vidámságát sötéten szomorú és olykor nagyérdékű festményekkel helyettesítette; de üldözötve a sors által, siettetett és igen termékeny munkálkodása közben nem emelkedett ama magaslatra, hová, hogy el fog jutni, tüzes képzelme, tiszta izlése és ritka könnyedsége igérni látszottak. Őt megelőzőleg az írók ovakodtak hosszas szomorú jeleneteket nyújtani a francia olvasóknak s különösen rajzolni a szerencsétlenséget, melly szünet nélkül s minden alakban ugyanegy áldozatot üldöz. De az élet folytonos visszásságai Prevotnak sok eszközt is szolgáltatottak, hogy valószínűvé és változatossá tegye e festményt. Most már nem tudták többé, hová menekülhetne a francia vidorság, miután száműzetett az a regényből és a vigjátékból.

A tudósok különösen Fontenelle-nek köszönték ama kíváncsiságot, mellyet a közönség műveik iránt tanusított. Dicsőbe-

s z é d e i ép olly é r d o k e l t s é g e t k e l t e t t e k m i n t P l u t a r c h É l e t r a j z a i . A m a b e s z é d e k b e n ő h ő s e i n e k j ó s á g á t k ö n n y e d m ű v é s z e t t e l , k e c s e s e n , s n é h a o l l y e g y s z e r ű s é g g e l f e s t e t t e , m e l l y m i n d e n k i r e n é z v e i r i g y l e n d ő s z i n b e n t ű n t e t t e f e l e g y m u n k á s , s z e r é n y é s v i s s z a v o n u l t é l e t b é k é j é t . A v i l á g l á t n i a k a r t a e z e m b e r e k e t , k i k r e j t e g e t t é k m a g o k a t ; m e g g y ő z ő d é s t i g y e k e z t e k s z e r e z n i g y e r m e t e g n y i l t s á g u k r ó l , b á m u l t a k a f ő l ő t t s v é g r e i s m e g h a m i s i t o t t á k a z á l t a l , h o g y t u l s á g o s a n d i c s é r t e k e g y o l l y é r d e m e t , m e l l y e l e n y é s z i k , h a n é m i k ö v e t e l ő s é g j á r u l h o z z á . A z i l l y m ó d o n ű n n e p e l t t u d ó s o k m i n d i n k á b b k i v e t k e z t e k e r e d e t i e g y s z e r ű s é g ö k b ő l . R é a u m u r , k i n e k a t e r m é s z e t - t ő r t é n e t a r o v a r o k r ó l e g y s z é p m ű v e t , s a t e r m é s z e t t a n a l e v e g ő t é r d e k l ő k ű l ö n f é l e k i s é r l e t e k e t k ö s z ö n t , t á r s a s á g b a n u r a l k o d n i v á g y ó s z e l l e m e t á r u l t e l . M e i r a n , s z e r z ő j e e g y e l m é l e t n e k a t ű z r ő l , e r e d e t i s z e l l e m e t t a n u s i t ó e l m é n c z s é g e i v e l a r a t o t t t e t z s é s t . C l a i r a u t é s L a C o n d a m i n e t á g k ö r ű t u d o m á n y o s s á g é r d e m é v e l a m a k e c s e t é s k e l l e m e t p á r o s i t o t t á k , m e l l y r e c s a p á n a z i r o d a l o m m ű v e l é s e u t j á n t e h e t n i s z e r t .

Buffon pályája ment volt a zivataroktól. Egy ideig szoros összeköttetésben állván a bölcészekkel, mit sem engedett nekik az első gondolatok merészségében; de aztán elvált tőlök, zaj és ingerültség nélkül. A bölcészek őt félték szövetségesül tekintették inkább mint sem ellenségül; s a pártok, mellyek nem látták őt hadat üzeni magok ellen, egyesítették javára támogató szavazataikat, miért is az ő munkálkodásainak menete szabályos, nyugodt és emelkedett vala, megfelelő a nagy tárgyaknak, mellyekre azok irányozva valának. Buffon szellemének a gőg adta a lökést, s a türelem szolgált annak alapul. Hasonlóan Rousseauhoz ő is késett első föllépésével az irodalomban, de amaz egész időt a tudományok mélyreható tanulmányozásában töltötte. A tudósok előtt már ismeretessé tette magát Newton Fluxio-számításának s Halles tudor növényi statistikájának fordításával, s egynémelly kísérletekkel: s jellemének fölényénél fogva uralomra tett szert fölöttök, már mielőtt a dicsőség fölénye által biztosíthatta volna azt magának. A természetbuvár Daubenton, ki, miként ő, szintén Montbardban Dijon mellett született, az ő csillogó tollára bizta az általa tett pontos és mélyreható észleletek eredményeit: s néhány tény elogendő volt Buffonnak arra, hogy tüzes képzelme egész rendszert alkosson azokból. Életmódját ritka szilárdsággal állapította meg; már természetöknél fogva emelkedett észbeli tehetségei mindinkább fejlődtek a munka folytán, mellynek

naponként tizenöt órát szentelt; kívül tanulmányai körén nem volt barátja a képzőgésnek, úgy tekintvén azt, mint veszélyes vezetőt; fogékony a gyönyörre, épen nem a szerelemre, senki sem követhetett el rajta sérelmet büntetlenül; s egy párbaj bizonyos angollal, kit halálra sebesített, első alkalmul szolgált megismertetni őt a világgal. Reá nézve közönyössé vált minden kör, melyben nem uralkodhatott; leginkább montbardi birtokán szeretett lakni, mert vazallokat akart maga körül látni. A természet ez észlelőjére vonzerővel birt a fényűzés csilláma; otthon inkább magas születésű embernek akart mutatkozni mint tudósnak, a nagyokat megnyerte magának, anélkül, hogy toladó vagy aljas lett volna a hódolatban, melyet irántuk tanusított. A természet-történet, melynek első kötetét 1749-ben tette közzé, a Föld elméletével vette emelkedetten s egyszersmind merészen kezdetét. Miatl a rendszer-szellemnek mindenfelől hadat üzentek, meglepetéssel és bizalmatlansággal kellett, hogy fogadták legyen a föltevést, mely a természet tényleges rendét egy üstökösnek a napba ütközéséből származtatta, amaz üstökös töredékeiből alakultaknak állítván a világokat. Newton nem gondolta volna, hogy találkozik, ki olly önkényesen merészeljen megdöntő hadat üzeni, vagy inkább olly forma szerint ellenmondani a rendszernek, melyben ő az összhangot, az állandóságot és változhatlanságot természet-törvényekül állította fel. Kielégítőbb módon fejtegette Buffon földtana a földgömb különféle átalakulásait s a szárazföldek, szigetek, folyók és hogységek képződését. Az elmélet ő a fürkészetek egy új neme felé irányozta, melylyel csak akkoriban kezdtek kísérletet tenni Angliában s mely igen kevésbé talált követésre Franciaországban; a tudósok hálásak voltak iránta, mert új utakat nyitott előttök, s az irodalmárok, mert az irány fényének és fenségének egy új mintáját tárta szemük elé.

A Föld elméletében a Gencsis tekintélye figyelmen kívül hagyatott, vagy legalább kijátszatott, olly ovatossággal, mely gunyolódni látszott. A Sorbonne értelmezőjévé tette magát a papság panaszaival, s Buffon örült, hogy elcsitithatta azt, könnyebben mint sem remélte, egy üres tényével az alávetésnek a censura iránt, mely reá méretett. Nem sokára ezután, kigyógyítván némileg a hypothesisokból a veszély által, melylyel azok nyilvánítása együtt járt, felhasználta gazdag képzelmet, hogy a legragyogóbb és változatos színekkel ékítse ki a természet festményét. A francia próza jól keresztülvitt olly magasztosságot köszönhetett neki, millyenre, akkorig még nem tartatott képesnek; s megjegyzésre méltó, mikép,

az emelkedett szellemű négy ember, kik e kor díszét képezték, Voltaire, Montesquieu, Buffon és Rousseau, egytől egyik kitünő fokban bírták a színezés mesterségét. Voltaire, ki megmutatta, mire képes a költészetben, minden föllengző diszitést került a kötetlen beszédben; király vala ő, ki a magán életben könnyen megközelíthetőnek és szeretetreméltónak akart mutatkozni. Montesquieu tolla csak úgy elejtette a költői kifejezést, miként elejti gyakran Tacitus is, hogy kimessen, nem pedig hogy kiékesítsen valamelly erőteljes gondolatot. Buffon és Rousseau, szabadok és váltazatosak összhangzatos irányukban, nem tüzték czélul utánozni a költészet hatásait, s olykor mégis fölülmúlták azokat.

A Természet-történet folytattatót a kormány védszárnyai alatt. XV. Lajos, követve Fleury bibornok példáját, pártolta a tudományokat, mert belátta, mennyire előmozdithatják azok egy állam jólétét. A kormány gondoskodott róla, hogy tovább vitessék a párizsi délkörnek XIV. Lajos alatt megkezdett mérése, melly délkör északról délre metszi át Franciaországot. E nagy munkát Cassini Domonkos hajtotta végre; fia Jakab keletről nyugatnak mért meg egy arra függőleges vonalat; s ez által megkönnyített az ország térképének fölvétele. Cassinistáknak nevezett kitünő föld-leírók járták be egész kiterjedésében Franciaországot, s hü és részletes helyrajzát készítették el annak. A hajózás, a földrajz, a láttan, az erőműtudomány és vizmoztan új előmeneteleket tettek.

Egyike ama vállalatoknak, mellyek Fleury bibornok miniszteriségének s a XVIII. századnak legnagyobb becsületére válnak, szintén az Angol levelek fényes eredményo gyanánt tekinthető. Newton rendszere sok követőre talált a tudományok terén tehetségekben kitünő ifjak között. Voltaire határozottabb modorú fellépésre bátorította őket, s Clairaut, Maupertuis, La Condamine rögtön erőteljes támadást intéztek a cartesianismus ellen, melly mellett azonban Aguesseau s más öregek, kik e rondszeret ifjúságukban felkarolták, védelmi harcra keltek. Fleury bibornok, ösztönöztetve Maurepas gróf által, igazoltatni akarta a Newtonféle rendszer legfontosabb föltevésének egyikét, tudniillik a módot, melylyel ama tudós a földgömb alakját meghatározta; s e végből a sarkhoz közel s az egyenlítő alatt egy-egy foknak fölmérése hozatott javaslatba. A tudományoknak missionariusai akadtak: Maupertuis, Clairaut, Camus és Le Monnier a Lappland határain fekvő svéd Torneoba mentek; La Condamine, Bouguer

és Godin Peruba. Ez utóbbiak 1735 május havában, amazok egy évvel később indultak el. A bámulat kiáltása hangzott fel az egész tudós Európában, midőn kísérleteik egyező észleleteiből kitűnt, mikép Newton az ő tanulmány-szobájából ugyanazon szabátossággal határozta meg a földgömb alakját, mint ha csak megmászta volna a Chimborazo csúcsát s ott járt volna az északi sark-körnél. Az északra utazott akademikusok inkább fáradságokat állottak ki mint veszélyeket: de annál több viszontagság várákozott azokra, kik Uj-Spanyolország bizalmatlan és babonás gyarmataiba hatoltak be tudományos fürkészeteket tenni. A türelem és rettenthetlenség mennyi erőfeszítésére vala szükségök, hogy nyolczvan mérföldnyi kiterjedésben, harminczkilenc hegység csúcsán, vagy lejtőjén felállítsák jelzőpóznáikat! Ez utazás alatt, mellynek négy évig kell vala tartania, melly azonban tíz évre nyúlott, La Condamine és társai törhetlen bátorságot, s mondhatnám, vidámságot tanusítottak; ott bolyongtak közela tűzhányók tölcseréhez, s a körül fekvő hóra hajtották fejüket nyugalomra; hűtlen vagy kislelkű vezetőket kellett féken tartaniok; s szónokolniok Lima törvényszékei előtt a tudományok és a vendég-szeretet ügye mellett: és sikerült nekik tiszteletben tartatni egy gúlát, mellyet hazájok dicsőítésére a föld legmagasabb csúcsán emeltek. Franciaország nem hálátlan a tudósok iránt, kik terjesztették dicsőségét és ismereteit, mint megannyi országos eseményeket érdekeltséggel fogadta Maupertuis és Clairaut, s La Condamine és a tudós fűvész Jussieu leveleit, kik becses gyűjteményeket állítottak össze az Uj-Világban, s megérkezésök fölött ép olly örömet érzett, mintha diadalmas harczosok tértek volna vissza; élénk rajongással csüggték elbeszéléseiken, s hizelgő kitüntetésekben részesítették őket, mellyek irigységet keltettek irántok az irodalmárokbán. . . . .

Alig jeleztetett valamelly égi tünemény, a francia tudósok hosszú utakra vállalkoztak, s nagy szerencsének tartották, ha a kormány beleegyezését adta fáradsággal és veszélyekkel járó vállalataikhoz. Türelmetlenül várták a Venus bolygó átmenetét a nap korongján, melly jelenségnek bekövetkezését az angol csillagász Halley 1761 junius 6-ára jósolta. A két tudós órák Le Roy és Berthoud tengerészeti órákat s ritka tökélyű csillagászati eszközöket készítettek részökre. Danville tudományosan megvilágítja a régiek földrajzának homályos pontjait, s anélkül, hogy szobáját elhagyta volna, kijelentéseket tett, mellyek a helyszínén majd nem mindig igazaknak találtattak. Anquetil Indiába, Adanson Sene-

galba hatoltak be; amaz, hogy fürkészsze egy régi tudomány kincseit, emez, hogy gyűjteményt állítson össze Afrika növényeiből, miként Jussieu tett Amerikában. Ez utóbbival a fűvészei tanulmányok dicsőségében két testvére osztozott. A fűvészet újonnan Newtonára talált a nagy Linnében, kinek módszerét és műnévzetét az egész tudós Európa elfogadta; s bár a francziák, látva, miként szorítja ki ez új rendszer a Tournefortét, ép úgy boszankodtak, mint mikor Newton megdöntötte Descartes-ot, mindazáltal rövid ellenállás után engedett a nemzeti hiúság. Buffon hasztalan forgatta a gúny hatalmas fegyverét az upsalai tanár ellen; ellenvetései üreseknek látszottak, s Linné rájuk kényszerítette a francia fűvészekre törvényeit. Poivre China földmívelését tanulmányozá, s előkészítette a szép és becsülésre méltó vívmányokat, melyeket a gyarmatok művelésének érdekében czélozott. Duhamel, kinek figyelmét mi sem kerülte ki, ha előnyére szolgálhatott az hazájának, vagy az emberiségnek, Franciaország földmívelését kiemelni igyekezett a tespedésből, mellybe egy század óta esett. Mi a gyógytant illeti, habár Franciaország nem mutathatott fel egy Stahl, vagy egy Boerhaavet, a montpellieri iskola, Bordeu Theophil vezetése alatt, minden lehetőt megtett, hogy a tapasztalat eredményeivel s a tanulmány gyümölcseivel helyettesitse ama kockázttató rendszereket és kizárólagos gyakorlatokat, mellyek még homályosabbá tettek egy különben is tulajágosan vélelmekre alapított tudományt. A sebészet biztosabb lépésekkel haladt előre, mit XV. Lajos különös pártolásának, La Peyronie fáradozásainak és nemes bőkezűségének, s Petit észlelő szellemének köszönhető; a boncztan mindinkább tökélyesbedett a montpellieri szinkörben; az orvosok és tudósok mohó figyelemmel kísérték a fölfedezéseket, mellyeket a schweizi Haller nem rég az élettanban tett. Az idegenek, kiket neveztünk, majdnem mindnyáján polgárjogot nyertek Franciaországban az által, hogy tagokul választattak a tudományok akadémijába; s illy módon egy szövetség alakult, melly czélul a társadalom nagyobb javát tűzte. Daubenton és Buffon Franciaországban az összehasonlító boncztant teremtették meg, eme tudományt, mellyhez a legtágabb körű elme kívántatik. A genfi Bonnet, bár nem mindig értett amazokkal egyet, észlelte a természet alig megfigyelhető átmeneteit egyik országból a másikba. Daczára Pascal, Galilei és Toricelli tapasztalatainak, a természettudósok még mindig a rendszer felé hajlottak; de Nollet abbé a tapasztalathoz vezette őket vissza, a vil-

lanyoság tüneményei fölött észleleteket tévén, mellyeknek nem vette észre minden eredményét. A vegytan még várta a fordulatot, mellynek azt a legszabatosabb s mi több a leghasznosabb tudományok sorába kellendett helyeznie; Franciaországnak vala fentartva a dicsőség szülni Lavoisier, mintegy kárpótlásul, a miért nem szülte Linnét és Newtont.

A feltaláló szellem soha sem emelkedett olly magaslatra, mint a XV, XVI és XVII-ik századokban; de eredményeik nem alkalmaztattak akkoriban eléggé tág körben és közvetlenül; a tudósok Európa közepett mintegy külön népet képeztek, mellyről tisztelettel, de érdekeltség nélkül beszéltek. A tudományok nagyszerű előmenetelei vonzólag hatottak a XVIII-század irodalmáira, annyira, hogy sokan közölök eredményesen művelték, s majdnem mindnyájan becsben tartották azokat; sőt követni akarták a tudományok módszereit, s azok közülök, kik bölcseneknek tartották magokat, mert nem érezték a lelkesedés magával ragadó hatalmát, semmi erőfeszítést nem kíméltek, hogy elemzésnek vessék alá az érzékenység tüneményeit, s hasonosságnál fogva a természeti törvények szerint vélték azokat megítélhetni. A honnan, mialatt biztosítani akarták az emberi nem jólétét, szemlélődéseikben lealjasították az embert, gépet csinálván belőle, hogy megadják annak mind ama tökélyt, mellyre egy gép képes. Mások, erősebben vonzatra a képzelem által, s az emberiség iránt őszinte szeretet ohajjaival a gőg sugallatait párosítva, vallást, erkölcsant, politikát, véleményeket, szóval, mindent újjá akartak teremteni. Tévedésök és önaltatásuk abban állott, hogy változhatlan elveket akartak találni és teljesen új fölfedezéseket tenni olly dolgokban, mellyek kevésbé alkalmasak arra, hogy szabatosan bebizonyíttassanak, s mellyek nem nyujtanak általános eredményeket. Tapasztalatokról beszéltek, s elvetették azokat, mellyeket nem ők tettek; nekik a világ, molly annyira foglalkoztatta elméjüket, tegnap óta születettnek látszott: a düh, mindenben tévedéseket találni, oka volt a tévedéseknek, mellyeket terjesztettek.

Azon perczen hagytuk el Voltairet, midőn Berlinbe érkezett. Ama század legkiválóbb két embere csalódott, barátságának vévén a kölcsönös bámulatot. Nem annyira a rang-különbség, mint inkább jellemök nagy hasonossága gördített akadályt bensőségök elé. Mindketten dicsvágytól égve, egyszerre minden eszközt fel akartak használni, hogy elnyerjék azt: a német hős XIV. Lajos századának leg-tisztább íróival, s a kor legkitünőbb bölcsészeivel szeretett volna egy

sorba helyeztetni; a francia költő képesnek hitte magát tanácsosul szolgálni egy király mellett. Mindkettő szerette az igazságosságot és emberieséget; de az egyik rögtön hátat fordított annak, mihelyt hódításról volt szó, s a másik nem félt meggondolatlan zavarokat támasztani, ha hirnévre tehetett szert az által. Fridrik olykor mint szigorú ur boszulta meg magát, s Voltaire mint igen heves író. A porosz király, bár kevésbé volt bőkezű, majdnem a ministerekével egyenlő tiszteletdíjat utalványozott Voltaire részére, s kamarássá nevezte őt ki; de ez csakhamar megalázottnak találta magát, mert tanácsa csupán versekre nézve kéretett ki, mellyeket ő szerencsétlen verselési düh gyümölcsének tartott, reá nézve két három tartomány gondja kevésbé leendett terhes, mint ama hálátlan foglalkozás versek átnézésével. Továbbá sem vonzalmat, sem becsülést nem érzett a társak iránt, kikkel a sors Fridrik oldala mellett összehozta: La Mettrie istentagadása visszataszítólag hatott rá; D'Argens marquis Epikurféle tunyasága aljasnak tűnt fel előtte; Maupertuis sötét tekintete és félreismerhetlen jelekben nyilvánuló féltékenysége félelmet okoztak neki. E tudós elhagyta Franciaországot, mert bántotta őt, hogy gyakran kellett ott hallani mások műveinek dicséretét; s elnöke a berlini akademiának zsarnokul viselte magát, mennyire azt neki Fridrik megengedte. Voltaire előre látta, mikép nem fog sokáig küzdhetni egy titkos ellenség ellen, ki ismerte az udvari fogásokat; a Spree partján honvágyat érzett magában; a katonai készülékek, mellyekről környezve látta magát, csak szomorú képeket keltettek benne; s rövid idő alatt megszűnt kedvet lelteni abban, hogy tréfás dolgokat mondjon és halljon a király vacsoráin. Képzelve kevésbé gyönyörködött az istentelenségben egy olly udvarnál, hol senki sem ütközött meg azon: miért is óvakodott felhasználni e tekintetben helyzetét, s akadályozni visszatérhetését Franciaországba olly művekkel, mellyek formaszerinti száműzetést érdemelték volna.

Bebizonyítani ohajtván honfiai előtt, hogy Németország szívében is megőrizte a francia érzelmeket, Voltaire XIV. Lajos századának történetét megírni vállalkozott; s nemesebb boszút nem is állhatott volna a kormányon, mellynek részéről hidegséget és titkos üldözéseket tapasztalt. E munkájának megírására egy más, nem kevésbé ítélletes indok is befolyással volt, az tudniillik, hogy gyengülni látta Franciaországban a bámulat érzelmét egy kormány iránt, melly olly kedvező volt a művészeteknek, s egy királylyal szemközt, ki annyi bizonyítékát adta a nagyságnak. A bölcsészet megszűnt tetszeni neki, midőn sértette az ő dicsőségét. Ifjúságától fogva küzdött ő

a rossz izlés terjedése ellen; s megalázott önszeretete Crebillon dialalában a barbársághoz visszatérést látott, és tulozta az irodalom hanyatlását, mert körtársai közül senkinek sem akart az övével szomszédos helyet engedni. Buffon és Montesquieu nem szolgáltatnak teljesen igazságot az ő érdemeinek, s ő viszont csak némileg féltékeny megszorításokkal bámulta amazokat. Rousseau különöz értekezése az irodalom ellen boszantotta őt, s ez ékesszóló író inkább félelmet mint becülést keltett nála. Most hát XIV. Lajos századának története úgy tűnt fel az ő elméje előtt, mint legszebb dicsbeszéd az irodalomra és annak befolyására. Ítélete szerint bölcs vállalat vala újból fölkelteni a lelkekben a vágyat utánozni Turenne, Catinat, Fene- lon erényeit, s XIV. Lajos nagy tulajdonait; ismét életre ébreszteni a hősiességet és lovagias érzést; segélyére menni a jó izlésnek, melly romlásnak indult. Voltaire annyira el volt telve e gondolatokkal, hogy összes művei között ez az, mellyben legkevésbbé érezteti magát a bölcsészti szellem, sőt olykor fel is tűnik annak hiánya. Franciaország valamennyi története közül XIV. Lajos századé az egyedüli, melly a nemzet jellemző vonásait tárja elének. A nagy dolgok ott a legnemesebb egyszerűséggel s olly ember hangján vannak elbeszélve, ki látja azokat gyorsan váltakozni s hozzájuk szokik; a kevésbbé fontos tények körül az elbeszélés elmés a nélkül, hogy tulságosan bizalmaskodó volna. Áz olvasó úgy szólva szemel előtt látja végbe menni XIV. Lajos csatáit és ünnepélyeit; s a szerző annyira el hagyja magát ragadtatni, mintha csak lemondott volna arról, hogy szellőztesse a fényűzés eredményeit s kárhoytassa a háboru bajait, s ha olykor nagyítja is a türelmetlenség gyásos következményeit, nem teszi azt szokott heveességével. Mindenütt kevesbiteni igyekszik csillogó festményének árnyait; nem szivesen állapodik meg az elégületlenek zúgolódásainál, s vizsgálni komoly és szomorú tényeket. Szóval, azt hinnéd, nem annyira történetet, mint inkább egy, művészettel és nyomatékosság nélkül írott dicsbeszédet olvastál. A fejezetekre való meggondolatlan felosztás izlés-hiba, melly megfeyjthetlen illy írónál. XII. Károly történetét a régi történészek példájával egyezőleg írva, remek művet hozott ő létre, most új módszerbe kapaszkodva, csökkentette mind saját lángelméjének nagy-szerű hatásait, mind az érdekeltséget egy kormányzat iránt, melly egészében olly méltósággteljesen mutatkozik a képzelem előtt.

XIV. Lajos századát lelkesedéssel fogadták a francziák mint közvetett gunyt a jelenlegi ellen. XV. Lajos, a közvélemény szemében lealacsonyítatva becstelen kicsapongásai s politikájának

aljasságai által, nem volt többé a szeretett Lajos, s minden nagyobbakká és kedvesebbekké tette a nagy Lajosra való visszaemlékezéseket. A kormány nem bátorkodván nyilvánítani bosszankodását, vétkül tudta be Voltairenak, hogy elhagyta hazáját, mintha közvetve nem általa indított volna ama lépésre. A közönségben élénk kíváncsisággal kérdezősködtek az emberek, mi lesz a porosz király és Voltaire barátságából; s alig vették észét, mikép némi kellemetlenség merült fel közöttök, általános lett az öröm a gondolatra, hogy Voltaire vissza fog kívánczkolni Franciaországba. S nem sok idő múlva csakugyan meglett az a gonosz örömük, hogy végkép felbomlottnak tudták a barátságot a kettő között.

Alig hagyta el Poroszország határait, Voltaire végleg szabadultnak hitte magát a zsarnoki barátság lánczai alól egy király részéről, ki mellett, kevés eredménnyel s, a mi rosszabb, még kevesebb kedvvel, vers-csiszoló szerepet játszott. De vajjon nyitva álland-e előtte Franciaország? nem merete azt remélni. A bölcsészek ott olly zajt csaptak, hogy a kormánynak oka volt félni azok tömörülésétől egy fő alatt, ki rég idő óta a vakmerőség példáját adta nekik, s kinek elméje nem kevésbbé volt termékeny fortélyokban, mint ragyogó szellemművekben. Azon meggyőződésben, miszerint egyezkedésre lesz szükség, hogy visszatérheessen, egy időre a szász-gothei herczeg udvarában állapodott meg. A kellemetlenségek, melyektől szabadult, annyira lenyomták szellemét és megbénították képzelmét, hogy, kedvére teendő a herczegnőnek, nem ijedt vissza az unalmas munkától egy időtani kivonatot állítani össze, a Birodalom évkönyvei czimen; de rajta volt, hogy megmutassa legalább, egy nyilt és emelkedett elme, miként képes erőt venni a tárgy szárazságán. Végre közeledett Franciaországhoz; a Majna melletti Frankfurtba érkezett, hol unoka-huga Denis asszony várakozott reá. A porosz király, megfosztva a reménytől újra láthatni Voltairet, olly szomorúságot tanusított, melyre csak a legérzékenyebb lelkek látszanak képesek lenni; de a megsértett barát zsarnoki bosszút állott az elhagyattatásért. Rendeletéből Voltaire unokahugával együtt elfogatott, egy birodalmi szabad városban; s a nemzetközi jogok illyetén megsértésének igazolására egyedüli ürügyül az szolgálta, hogy kényszerítsék őt visszatéríteni a porosz király költői műveinek egy kéziratát, melylyel Voltaire saját dicsőségére nézve haszontalan aljasság nélkül vissza nem élhetett volna, s mellyet Lipszében hagyott hátra. Három hétig tartották őt

unokahúgával együtt őrizet alatt; minden lépten nyomon zaklatva a király baromiasan durva fogdmegei által, sirt és nevetett egyszerre, vigasztalva magát a reinénynyel, hogy boszút fog állani nevetségessé téve a versfaragó királyt, ki őt üldözte; olykor pedig még most is elérzékenyült, ha visszagondolt a kitüntető bánásmódra s a barátságra, mellyben az őt részesítette. Végre visszanyerte szabadságát, s Franciaországba ment: de meggondolva, mennyit kellett szenvednie egy királytól, ki barátja vala, még több kellemetlenségtől tartott XV. Lajos részéről, ki teljességgel nem szerette őt. Két éven át Elsassban tartózkodott, hol leghűbb barátja, a szerény és jó Argental, időről időre értesítette őt az udvar érzelmeiről irányában, s nem mulasztotta el újból fölleveníteni javára valamely hatalmas pártfogó buzgalmát. E nyugtalan élet nem hogy csökkentette volna Voltaire munkásságát, inkább növelni látezott elevenségét; de ő úgy volt mint a ki elüzi magától az ábrándokat s a remény hiányában könnyíteni igyekszik aggályain. E számkivetés-féle állapotában egészen a Nemzetek szellemét és erkölceit tárgyzó Tanulmány írására szentelte magát, melly művével bizonyosságát akarta adni képességének egy vállalathoz, melly semmivel sem forog szűkebb körben, mint a Montesquieué, de elég szerencsétlenül igen sokat tartott arra, hogy fölülmulja őt a kivitel gyorsaságában. Egy időre a benzések egy apátságába zárkozott, hol Calmet atya hiszékeny jósága anyagokat szolgáltatott neki, mellyekből ő fegyvereket vala kovácsolandó a vallás ellen.

Voltaire-ra nézve elérkezett a pillanat valósítani azt, mi egész életén át czél gyanánt lebegett szemei előtt. Nagyban felszapordott gazdagságai független létet biztosítottak neki, mellyet jótéteményekkel s itéletes fényüzéssel megnemesíteni hatalmában állott. De melly ország, melly tartomány akarna befogadni egy vendéget, ki olly veszélyesnek tartatott? Bizonyos sérelem, mellyet Tencin bicornok rajta Lyonban elkövetett, észrevétetvén vele, mikép az udvar folyvást gyanut és haragot táplál ellenében, Schweiznak vette útját, s a genfi tó kecses partjain közel a városhoz egy kellemes nyaralót szemelt ki, hogy békében töltse el ott életének hátra lévő napjait. Vidám és büszke, mert szabad levegőt szihatott, örömét egy levélben öntötte ki, melly egy köztársasági lelkesültségével a bölcs higgadtságát látszik egyesíteni. De sokkal nagyobb szerű és veszélyesebb gondolatokat forgatott elméjében, hogysem ama nyugalom mélyen gyökerező lehetett volna.

Ugy látszott, ekkor fordította először figyelmét az erkölcsi forradalomra, melly távolléte alatt Párizsban végbement, s mellynek ő volt vala szítója. A bölcsészek, kiket a közvélemény az ő tanítványai gyanánt tekintett, már személyes dicsőséget vivotak ki magoknak. A vélemények, mellyeket ők vallottak, sok pontban eltértek az övéitől, s olykor homlokegyenest ellenkeztek azokkal. Voltaire ugyanazért nem is tanusított valami nagy becsülést szellemi képességek iránt, s látván, miként igyekeznek a prózában felhasználni minden módot, hogy elvakítsák a képzelmet s lelkesedést keltsenek, úgy vélekedett, most már mi sem maradt a költészet részére. De reá nézve szükséges volt vagy vezérül lépni fel a bölcsészek között, vagy mint ellenfél foglalni állást velök szemben. Voltaire az elsőre határozta magát. A bölcsészek elfogadni látszottak törvényeit, de csak azért, hogy kijátszszák azokat, mert buzgalmat tanusítva dicsősége érdekében mintegy jogot nyertek megtámadni azt, mit tiszteltek. Az elszigeteltség továbbá, mellyben ő élt, gyöngítette uralma hatályát a tanítványokra, s nem tette a bajt jóvá tevékenysége a levelezés terén. Valóban hogyan is lett volna lehetséges levelekkel megszilárdítani Jean Jacques Rousseau gögjét, fékezni Diderot merészségét, kicsalni Duclost és Condillacot bölcsen tartózkodó állásukból, s rábírní Buffont, hogy veszélyeket keressen, midőn már biztosítva lévén saját hirnevéről, nemes és békös czélt tűzött fáradozásai elé. Voltaire, d' Alembertban ohajainak hü tolmácsára vélvén találni, igen élénk levelezést kezdett vele, mellyben a nagy költő és a nagy mérnök, majd komolyan, gyakrabban gyermekesen látszának összeesküvést szőni a keresztény vallás ellen. Leveleikben egy gondolat uralkodik, s ez : egyesíteni a kinyilatkoztatás ellen a bölcsészti szellem összes erőit. E czélon kívül semmi másban nem értenek egyet, sőt még a czél kellő meghatározásától is igen távol állanak. Szemökben a társadalom két osztályra látszik válni, mellynek egyike élvez és kormányoz, a másik szenved és kormányoztatik. Ugy vélekednek, ez utóbbi részére meghagyhatók a vallás vigaszai vagy félelmei, de az emberiség érdekében áll, hogy eldobja azt magától a másik. Nem törődnek annak vizsgálatával, miféle különleges törvények szerint kelljen ezt igazgatni vagy fékezni: Voltaire a természeti vallás felé hajlik; de kevésbé buzgó deismusában visszatartja s olykor megfélemlíti őt d' Alembert kételgő közönye. Levelezésök hasonló

ama társalgásokhoz, melyekben mindenkinél megvan egy kissé az akarat keresni az igazságot, de sokkal inkább tekintettel lenni az udvariasságra, s azt mondaná az ember, valamennyien egy értelem-ben vannak, mert egyik sem mondja ki a szót, melly ujából fölelevenitené a vitát.

Hogyan fogadtathatott volna el Voltaire irodalmi férfiakkal egy egységes rendszert, melly az erkölcstan s a politika legnehezebb kérdéseit átölelné? Még ha elméje megteremti vala is, jelleme nem volt olyan, hogy szilárdan követte volna azt; s hogy mérsékeljen annyi heves tanítványt, szükséges vala tudni mérsékelni önmagát. A már hatvanas, gyakran valódilag vagy képzelgésből beteges Voltaire, kit különféle félelmek zavarban, a kedvező eredmények ittasságban tartottak, s kinél tűzbe jönni és lecsillapodni egyformán könnyen állott, óvakodott fékezni saját képzelme mozgékonyosságát, kialvástól féltve költői szelleme utolsó szikráit. Tanulmánya az általános történet fölött alig hogy megadta neki némileg az emelkedettebb ítészethez szükséges higgadságot, lelkületét ujából izgatottságba igyekezett hozni, hogy így feltűzelve magát szenteljen néhány perczet a Chinai árvának. Egy szép színi jelenet egy szép történelmi szakaszba került neki. Ifju korában bizalmatlansággal viseltetett saját lángelméjének könnyedsége iránt; most mint agg töprengés nélkül átengedte magát annak, mert azt hitte, tréfát üzhet a dicsőséggel. A munkák, mellyek képzelhetlen gyorsasággal folytak tollából, gyakran a szeszélynek, a körülményeknek, olykor meg épen félelmeinek valának gytlmölcsői. Hogy helytelenítse azok valamelyikét, másikat irt, melly egész idejét igénybe látszott venni. visszavonultságában, udvaronczaabb lévén mint Versaillesban, vagy Berlinben, hizelgett a nagyoknak s észre hagyta vétetni, mikép szükségét érzi támogatásuknak; de nem sokára aztán letett velök szemközt az alázatos magaviseletről, és saját példájával oktatta őket, hogyan kell élvezni a gazdagságokat, termékenyekké tenni a mezőket, helységeket népesíteni be; s végre is sikerült neki tiszteltté tenni a jótékony urat abban, ki mint író a legveszedelmesebbnek tartatott. Fridrik jobban feledte mint ő a frankfurti jelenetet, s még mindig tiszteletet tanusítva a lángeszű ember iránt, kit barátjává akart volt tenni, ujából visszaszerezte saját méltóságát, mellytől ama gyűlöletes s egyszersmind nevetséges ténynyel megfosztotta magát. Az északi udvarok, Németország fejedelmei, sőt bibornokok is a bámulat adójával fizették meg Voltaire egy-egy dicsérő szavát; XV. Lajos óvakodott észrevétetni a félelmeket, mellyeket egy illy író

okozott neki, nehogy ne vetségesnek tűnjék fel a királyok között. Pompadour asszony még mindig táplálta a reményt, hogy az Encyclopaedisták ellenébe állíthatja Voltairt, de a parlament és a papság igen igen félték ő tőle.

Ép azon időben, midőn Voltaire leginkább ohajtani látszott a békét, jelent meg Pucelle című költeménye, melly egy, a szerzőtől jóval előbb elorzott másolat nyomán tétetett közzé. Minden összeesküdni látszott ellene, hogy kegyetlenül lakoljon a képzelem ama szeszélyeért. Egy hamisító, ki tönkre akarta őt tenni, magát pedig meggazdagítani, ügyetlen kézzel újból szinezve a különben is ocsmány festményt, némi gunyoros ötleteket csusztatott a költeménybe Pompadour marquise és a király ellen; Voltaire méltó boszankodással utasította vissza magától ama művet. A legtöbben igen kiterjedtnek szerették föltételezni a hamisító részét; ennek tulajdonítottak mindent, mi a műben kevésbé ragyogtatta a lángész fényét, s a többit lelkesülten bámulták; a ledérek azt gondolták, szövetséget kötöttek a bölcsesekkel; maga Voltaire is bámult az engedékenység fölött, melylyel ama botrány fogadtatott, s olly gyakran jó cselekedetekkel nemesített agg korának egy részét ama mű javítására, nem megtisztítására fordította. A közönség bámulva látta most, mi volt övé ez aljas szerzeményben; sokan pirultak miatta, hanem azért nem szüntek meg ismételtetni a legélénkebb epigrammokot, mellyeket a francia költészet felmutathat.

Ugyanazon időtájt írta ő a Természeti vallás című költeményt, mellyben minden lépten észre véteti magát a jó akaratú bölcész, de igen gyakran hiányzik a költő. E költeményt kárhóztatta a parlament, s Voltairenak oka volt megbánnia mérsékeltségét, mire serkenteni olly rozszúl tudtak. Szint azon időtájban tette közzé Tanulmányát az általános történet fölött, egyikét a bölcészeti szellem legnagyobbyszerű termékeinek; s a francia irodalom Voltairenak tartozik köszönettel a dicsőségért, hogy első mintáját adta amaz összehasonlító történelmi műveknek, mellyek szembesítik egyrőással a nemzeteket, kifejtik azok erkölceinek részleges vonásait, műveltségök többé vagy kevésbé lassu előmeneteleit, az oktatást és jótéteményeket, mellyeket egymástól háborus állapot mellett is kapnak, s végre szép rajzát állítják elének a leghatásosabb segélyeknek, mellyeket békés állapotban egymásnak kölcsönösen nyujthatnának. Voltairt azonban ez általa teremtett nemből jóval felülmúlták az angolok, kik

eltanulták tőle helyes és gyors modorban nyomozni az újabb történet nagy eredményeit s megvilágítani annak homályos korszakait. Először Hume s csakhamar aztán Robertson az ő átfogó, ítéletes és türelmes elméjüket művek írására szentelték, mellyek büszkeségét képezik nemzetöknek. Behatóbbak lévén mint Voltaire, az angol történészek fáradság nélkül megőrizték ama komolyságot, mellyet emez nem tarthatott fen hosszasan, s részrehajlatlansággal irtak, mellyel ő nem rendelkezett, mihelyt az Egyházzól volt szó. Robertson különösen, Bevezetésében V. Károly történetéhez mesterileg kifejtette mindazt, mit Voltaire csak félig meddig vett észre. Egy hatalmas módszernek s a tárgy méltóságával mindig arányban álló irálynak olyan a hatása, hogy Robertson az ő fő elmélődéséiért nem látszanék köszönettel tartozni azoknak, kik nálánál előbb hatoltak be a középkor homályaiba, ha neki magának nem lett volna rá gondja, hogy megvallja és jelezze, mit kölcsönzött Voltairétől.

Tanulmánya az általános történelem fölött nagyon nyíltan magán viseli az egyházi hatalom ellen intézett gúnyirat színezetét; szerző igen gyakran nevet az emberi ostobaságok fölött, még akkor is, ha hosszas és iszonyu bajokat vontak azok magok után; nem különbözteti meg eléggé egyik század barbárságát a következőétől, melly már módosult; végre nagyon elhanyagolja megadni a kellő becslet némelly egyéniségek jellemének, kik felül-emelkednek kortársaikon, habár osztoznak azok némelly fogyatkozásában és előitéletében. Voltaire csak ott akar dicsőséget látni, hol tudományt talál, és senkit nem képes bámulni, ha nem hasonlít az Pericleshez, Augustushoz vagy XIV. Lajoshoz. De még e műben is mennyi éleselműség! mennyi józan ész párosulva szellemmel és keccsel! milly ügyesség a legnehezebb oktatás terjesztésében! Miért nem vitetett ki türelemmel e munka, melly olly emelkedett fogamzatában? Attikai sóval teljes, de tárgyukban kimélytelen és egyhangú tréfák és elménczségek megérdemelték-e hát, hogy Voltaire annyira siessen menekülni a legszebb vállalattól, melly elméjét foglalkoztathatta?

Ha Voltaire öregségében nyugodtan élvezheti vala az idő által megerősített első diadalokat, ha megelégszik a dicsőséggel: védeni az elnyomottakat ama hévvel, melly minden új elnyomást akadályozott, nagylelkűleg örökbe fogadni Corncille unokahúgát, egy boldog gyarmatot alapítani Ferneyben, párosítani a szabadság gyönyöreit a gazdagság legédesebb kiváltságaival, bevinni köpnöd

termékeibe Horácz vidámságát és bölcsészetét, végre veszélyes rendszerekkel szemközt ép oly szilárdsággal lépni fel; millyet a rossz izlés ujtásai ellenébe szegezett, utolsó évei egyikét nyújtották volna a legmegkapóbb és legvidámabb képeknek. De szelleme nyugtalan tevékenységét megőrizte még akkor is, midőn már megszűnt annak előbbi hathatósága, mert, miként történni szokott azokkal, kik nem hagyják magokat lebűtteni a kor által, elgyengült nála a szenvedély. Folytonosan magánkívül ragadtatva, s a tulhajtott munka folytán megfosztva a higgadt elmélkedés előnyeitől, növelte hibáit, a helyett, hogy javította volna azokat, feldulva boldogságát a gonosz elünczkedéssel; s nem szűnt meg irni, bár félt, nehogy az utókor visszajedjen termékenységétől; különféle álnevek alá rejtőzött, s dícsőségét csalárdsággal homályosítá el, mintha félt volna a becsültetéstől, s a tiszteletet személye iránt egy vén róka ravasz fogásaival akadályozta. Bizonyára nagy igaztalanság lenne szemrehányást tenni neki azért, mert gyenge termékeket mutatott fel a francia színpadon, mellyet megazépitett ragyogó műveivel; de a közönség vezekeltette őt szellemének ez utolsó kísérleteiért: más részt valódi szerencse volt, hogy Voltaire nem hagyott fel nagyon korán a színmű-írással, mert *Ta'n credje*, mellyet hatvanhat éves korában írt, nem kevésbbé tüzes és szenvedélyes tragödia mint a *Zaire* című. De mind századára, mind rá nézve kívánatos leendett, hogy vallásellenes dübe előbb kialudott volna, mint sem drámai ereje. Nem tudom, jól meghányta vetette-e ő magában a dolgot, mielőtt azon sajnálatos elhatározásra jutott, hogy dühös támadást intézzen hazája vallása ellen. A türelem ügye már ki volt viva, s a vakbuzgóság utolsó rángásai legfelebb arra szolgáltak, hogy feltüntessék a szövetség erejét, melly azt megfojtani készült; de Voltaire, kit minden akadály ingerelt, a helyett hogy, miként *Henriade*-jában s *Alzire*-jában tette, türelmet tanusított volna a vallás iránt, nem szűnt meg összezavarni a vallást a vakbuzgósággal, s vitatta, mikép a kereszténység sötét lévén rendszerében, szigoru szabályaiban, iszonyatos fenyegetéseiben, rideggé teszi a művészetet és költészetet, hátra veti az észet, rémületbe ejti a gyenge lelkeket, szövetkezik a vétkekben mindazzal, ki félelmissé tudja magát tenni, végre visszaél a szeretettel, hogy időszerűtlen proselytismust s gyakran véres üldözéseket is támaszson. A keresztény társadalmak tagadhatlan fölénye szemben az ókor legvirágzóbb nemzeteivel, a rabszolgaság eltörlése, a családi eszmékre alapított új nemzetközi jog, a zsarnokság elé vont korlátok s a zsar-

nokok számának szembetűnő megkevesbedése, a szerencsétlenek segélyezésének ezerféle módja, a művészetek és irodalom új fénye, végre az ész előmenetelei visszautasították e vádakat; de Voltaire-nak ürügyekre volt szüksége, hogy hosszabbítsa a küzdelmet, mely szórakozást nyújtott öregségének. Tollából most már a nagy festmények helyett guny-iratok folytak, melyekben a keresztény vallás ellen újra meg újra előhozakodott az általa már százszor elcsé- pelt tényekkel és okoskodásokkal, nem törődve vele, ismétlései nem ítészete gyengeségét fogják-e tanusítani.

Hogy kikerülje az egyhanguságot, sobtiben szerzett keleti ta- nultságot igyekezett fitogtatni epigrammai modorban?; s elmés képek- kel és váratlan összehozásokkal tette némileg változatossá kegyet- len gunyolódását. Ugy látszott, e fölületes gunyolódó szellem gyö- nyör-mámorba ejtette őt, s mintha ugrált volna örömeiben a fölött, hogy magára vonja a valódi bölcsék s a vallásos érzelműek anathe- máit; s ördögi boldogságának teljéhez mi sem hiányzott volna többé, ha elérheti, hogy mint antichristusra ujjal mutassanak reá. Nem említve czim szerint műveit, melyek min denfelé elterjedvék s majduem feledésbe mentek, csak azt mondom, hogy még azok is, kik elég szerencsétlenek telve lenni illyféle elvekkal, megelé- glik az örökös gunyt, mely erejét veszi a logikának; mások pedig komoly tapasztalat folytán megtanulták nem nevetni olly élczeske- dések fölött, melyek szomorú hasonlatosságot mutatnak fel a vétek gögjével és kedvteléseivel szemközt.

Voltaire, miután közreműködött volna az encyclopaediai szótár készítésében, egymaga külön encyclopaediát akart adni, kedves dolog lévén rá nézve sokféle tárgyak fölött jártatni éles szellemét, mely kiválólág fel volt ruházva a fölületes világosság ajándokával, s melly szabatos ismeretek nagy változatossága által támogatott. De vallástalansági láza nem engedte meg neki átengedni magát e gyönyörködttető változatosságnak, mert, bár a dolgok egész össze- ségét saját rendelkezésére bocsátotta, mindazáltal szűk kört fu- tott be, főleg a zsidó nép s az Egyház évkönyveivel foglalkozván, mi közbou mérséke! nem ismerő, kegyetlen, hamis ítészetet fejtett ki. S ha elhagyja is e vitakört, bölcsészete nem tüntet fel eléggé határo- zott jelleget, hanem egykép folyamodik Epikurhoz úgy mint Plató- hoz. Gunyolódó kételgőségéből kifolyólag sokkal nagyobb nála a közönyösség, hogysen alkalmas volna fürkészni a bölcseséget; s ha az emberiség szeretete felmelegíti is lelkét, s hasznos gondolatokat sugall neki, igen hamar megállapodik azok kifajtésében, mert az

erőfeszítések folytán meggyengült szelleme inkább hajlékony mint kiterjedt. Mindig tetszeni és csábítani ohajtván, hízeltgő akart lenni kortársaival szemben, holott törvényhozójjá lehetett volna. Igen könnyűvé tévén az erkölcsant, megfosztja azt minden tekintélytől; a lelkeket bizonyos engedékeny jószág korlátai között tartja, de soha sem emeli fel azokat az erényhez.

Voltaire vagy maga sem ismerte a befolyást, mellyre szert tett, vagy érezte, mikép ez uralomnak napról napra inkább látszólagossá mint valódivá kelle lennie. Barátja a köz csendnek, bár nem szünt meg folytonosan veszélyeztetni saját nyugalmát, igyekezett nem hagyni elragadtatni magát a mozgalom által, mellybe ő hozta a szellemeket. Ugyanazért látva a mindenféle ujítások rohamos betörését, szidalmazva kárhoztatta azokat, mellyek az állam állandóságára nézve veszélyt rejtettek magokban, s nemes haraggal azokat, mellyek a jó izlést fenyegették. Különösen bántotta és megzavarta őt a komoly jelleg, mellyet százada fölvelt, ugy látszván neki, mindennek romba kellene dőlni, ha a francziák komolyakká s főleg ha szigorkodókká válnának. Az, mit ő egy gyermek-nép előtt mondott volt, veszélyesnek látszott szemében egy felnött nép előtt mondva; s hogy feltartóztassa a nagyravágyó okoskodók előre törő lépteit, ezerféle elmés apróságokat bocsátott világgá; majd beszélyeket versben vagy prózában, mellyek könnyed és élénk elbeszéléssel a legfinomabb ítézetet párosították; majd leveleket, mellyekben ragyogó költészet és utánozhatlan kecsek ékíték a legtisztább észet. Tapsoltak neki, anélkül azonban, hogy el hagyták volna magokat vonatni a fontos vizsgálódásoktól; s ha tetsző dolog volt feltalálni ez öreg francziában XIV. Lajos századának csiszoltságát és izlését, más részt ama század varázsa már foszlásnak indult, s cserében más természetű gyönyöröket kerestek, vagy megtanulták nélkülözni azokat. Aztán a hódolatok, mellyeket az irodalmárok Voltaireról szemközt tanusítottak, hasonlítottak azokhoz, mellyeket a ravasz udvaroncok mutatnak egy gyenge király iránt, kinek hatalmát bitorolják, s követői azon szín alatt, hogy kiterjesztik uralmának határait, a magok részére igyekeztek azt elsajátítani. A bölcsészek közül némellyek az ő hitelenségét nagyon felületesnek s igen kevésbé merésznek találták, mások meg fájlalták, hogy nem bátorzkodott követni nyomdokaikat, vagy épen kísérletet is tett megállítani őket politikai üzelmeikben; végre vétkül rótták fel neki, hogy békében élt a nagyokkal, mialatt kihivta a papok haragját.

Voltaire valóban nagy gondot fordított arra, hogy megnyerje

a hatalmasok pártfogását, kik részéről mindig is becsülést tapasztalt maga irányában. Ezt ő nem csupán a dicséreteknek köszönte, mellyekkel meg tudta őket közelíteni, hanem engedékeny erkölcs-tanának, melly nem háborgatta gyönyöreiket, sőt inkább élvezete-sebbséggé tette azokat. Nekik a bölcsészet észszerűnek látszott, midőn a kéjvágyat felszabadította a vallási szabályok alkalmatlan szigora alól, s azt sem bánták, ha szabályozta emberszeretetüket: de ha látták, hogy tovább is megy, alkalmatlannak találták azt. Voltaire tehát az udvaroncok bölcsésze vala, mert, úgy látszott, tudta magát korlátozni s elégnék tartotta kifejteni a nagyok többségének gondolatait a vallás vagy az erkölcstan különböző pontjai fölött, s kevesen voltak közöttök az olyanok, kik nyugtalankodtak, látva, miként osztoznak a kormányzott és elégedetlen osztályok ama kiváltságos osztályok titkos véleményeiben, mellyeket a jólét nyugalomra szólít, mellyek a törvényeket mindig kényelmeseknek találják magokra nézve, s mellyeket a nevelés, a becsület-érzet, s a tanultság könnyen megóvnak a vétségektől, mik ellen a társadalom szigorral lép fel. S nem csupán Choiseul herczeg, hanem az ő vetélytársai s azok közül is, kik megbuktatták politikai rendszerét, sokan látszottak intézni a bölcsészekhez e szavakat: Miért nem állapodtok meg, ti is azon a ponton, ahol Voltaire megállapodik? Ő kecsesen mulattat, ti pedig mindig vitáztok; őt megértjük, míg a ti homályosságtok gyanut kelt bennünk; Voltaire mindenből tréfát üzve, kiméli a hatalmat, ti pedig azzal szemközt mesterekként akartok fellépni olly pedáns-sággal, melly nagyravágyást rejt magában. Nem elég még, hogy kényetekre vannak hagyva a vallás és a papok? ha az elöitéleteket is hatalmatokba akarjátok keríteni, kiméeljétek legalább azokat, mellyek nekünk hasznosak. Ugyanazért, midőn Choiseul herczeg, minisztersége kezdetén a bölcsészetet fel akarta tartóztatni a guny segítségével, melly annak fogyverül szolgált, a szerző, ki színre hozta Duclost, Diderot-t, Jean-Jacques Rousseaut, nem lépett fel Voltaire választékos és hideg gunyora ellen; sőt hiven a kapott utasításokhoz azzal kérkedett, hogy elpártolásra fogja birni a bölcsészi párt látszólagos fejt: de Voltaire kijátszotta e szándékot, anélkül, hogy sértetnek mutatta volna magát a miatt. S nem sok idő telt bele, hogy Choiseul herczeg, egész figyelmét a jezsuiták üldözésére fordítva, felhagyott a gyenge és izetlen támadásokkal a bölcsészek

ellen, megkimélve őket félelemből vagy kicsinylésből; elfogadta tapsaikat, felhasználta támogatásukat, s főleg a Voltairét, hogy boszujára a királynak, a nemzet minisztere gyanánt tekintessék.

Kivonatok Lacretelle-ből.

D.) 193-ik laphoz.

Quesnay elvei.

A souverain hatalom legyen egységes s álljon felül a társadalom összes egyedein s a magán érdekek minden igaztalan támadásán; mert az uralom és az engedelmesség czélját az összesek biztonsága s minden egyes ember megengedett érdeke képezik. A rendszer, melly ellensúlyozni akarja a kormányt, szerencsétlen gondolat, mellynek következménye csak egyenletlenség lehet a nagyok között s elnyomás a kicsinyekkel szemközt.

A souverain s a nemzet ne feledjék, mikép a föld egyedüli forrása a gazdagságoknak, s a földművelés sokasítja ezeket. A gazdagságok növekedése biztosítja a népesség szaporodását; az emberek és gazdagságok felvirágoztatják a földművelést, kiterjesztik a kereskedelmet, élénkítik az ipart, gyarapítják és örököltik a gazdagságokat.

Az adó ne legyen pusztító vagy aránytalan a nemzet bevételcinek halmazához képest; arányban növekedjék a jövedelmekkel, s közvetlen a telkek tiszta hasznára legyen fektetve, nem pedig az emberek munka-bérére, sem az árukra; mert ezekre fektetve szaporítaná a behajtási költségeket, hátrányára szolgálna a kereskedelemnek, s évenként megsemmisitené egy részét a nemzet gazdagságainak. A bérlők gazdaságaira se vettessék, mert egy ország földművelésének előlegzetei úgy tekintendők, mint ingatlan, melly féltékenyen megőrzendő a végre, hogy előállítsa az adót, a jövedelmet, s a polgárok minden osztályának létfenntartási eszközeit; másként az adó fosztogatássá fajul, s az államnak romlásra vezető hanyatlását okozza.

A magtermelésre szánt földek gazdag parasztok által munkálandó lehetőleg nagy mezei gazdaságokká egyesíttessenek, mert így kevesebbe kerül az épületek fentartása és javítása, s aránylag kevesebb költséget igényelnek és sokkal több tiszta hasznot hajtanak a nagy, mint a kis földművelési vállalatok. A kis bérlők sokasága hátrányára van a népességnek. Legbiztosítottabb s azon munkák teljesítésére, mellyek az embereket különböző osz-

tályokba sorakoztatják, legalkalmasabb azon népesség, mely a tiszta haszonból tartatik fen. Minden erő- és idő-megtakarítás, mely a népesség érdekében az állatok, gépek, viz sat. által végezhető munkák körül történik, előnyére szolgál a népességnek és az államnak, mert a nagyobb tiszta haszon nagyobb nyereséget biztosít az embereknek egyéb szolgálatokért és munkákért.

A termékek kivitele és szállítása utak és hajózás által könnyíttessék; mert minél több kereskedelmi kiadás kiméltetik meg, annál inkább emelkedik a terület jövedelme.

Ne akarják lenyomni az alsóbb osztályok jólétét, mert ha igen, nem fognak azok eléggé közreműködni azon czikkeek fogyasztásában, mellyek csupán otthon fogyaszthatók el, s így kevesbednek a nemzet újból termelése és jövedelme.

A földbirtokosok s azok, kik nyereséges üzleteket folytatnak, ne törekedjenek meddő megtakarítások után, mellyek kivennék a forgalomból jövedelmeik vagy nyereségeik egy részét, akadályoznák ennek megoszlását.

A külföldiekkel üzött kölcsönös kereskedelem látszólagos előnye által ne hagyjuk magunkat rászédetni, egyszerűen a kész pénzek mérlege szerint hozva ítéletet, anélkül, hogy tekintetbe vennők a nagyobb vagy kisebb előnyt, mely magokból az eladott vagy vásárolt árukból származik: a veszteség gyakran azon nemzet részén áll, mely többet vesz be pénzben; s az illy veszteség a jövedelmek ujboleállításának és felosztásának hátrányára szolgál.

Teljesen szabad legyen a kereskedelem; mert a bel úgy mint a kül kereskedelemnek legbiztosabb, az államra és nemzetre nézve legnyereségesebb rendszere a verseny teljes szabadságában áll.

A kormány ne anyyira megtakarításokra, mint inkább az ország felvirágoztatásának érdekében szükséges műveletekre gondoljon, mert a gazdagságok növekedése által a legnagyobb kiadások is megszűnnek túlságosak lenni. De az egyszerű kiadásokkal ne zavartassék össze a visszaélés, mert ez a nemzet és a souverain minden gazdagságát elnyelhetné.

Az állam rendkívüli szükségein segíteni akarók egyedül a nemzet jólétébe, s ne a pénz-emberek kölcsönébe helyezzék bizalmukat, mert a közpénzbéli gazdagságok titkosak, s nem ismernek sem királyt, sem hazát.

Az állam ovakodjék a kölcsönöktől, mellyek pénzügyi jára-

dékokat képeznek; ezek emésztő adósságokkal terhelik az államot, s a tőzsde-papírok segélyével pénzügyi kereskedelmet vagy üzérkedést szülnek, s a leszámítolás mindinkább növeli a meddő pénzbeli vagyonokat, mellyek külön választják a pénzügyet a földműveléstől, s a mezőgazdaságtól a telkek javítására s a földek műveléséhez szükséges gazdagságokat vonnak el.

E.) 353-ik laphoz.

Az amerikaiak jogainak kijelentése.

Tekintetbe véve, hogy az utolsó háború bevégezte után a brit parlament, jogot igényelvén magának minden lehető esetben kötelezhetni szabály-rendeleteivel az amerikai népet, különféle ürügyek alatt, mindig azért, hogy évi járadékot húzzon, adókat vetett az itteni lakosokra, vámokat hozott be e gyarmatokban, alkotmány ellenes hatalommal felruházott biztosokat nevezett ki, s a tengeri törvényszékek joghatóságát kiterjesztette nem csak az említett adók behajtására, hanem a tisztán polgári ügyekben való ítélethozatalra is; hogy más szabályrendeletek a koronától tették függökké a bírákat, kormányzókat, tanácsosokat stb. a királyra ruháztatván át a jogot megszabni évdíjakat, mellyet előbb a gyarmatok törvényhozó gyülekezetei állapítottak meg; hogy béke idején fegyverben tartattak a hadseregek; hogy csak nem régiben parlamenti határozattá lön, mikép, a VIII. Henrik harminczötödik uralkodási évről kelt szabályrendelet szerint, árulás, árulások iránt elnézés s más hasonló vétségek miatt törvényszék elé állíttatás végett Angliába szállíthatók át a gyarmatosok, s hogy egy másik legújabb szabályrendelettel hasonló törvénykezési forma állapíttatott meg egynémelly, ott előszámlált esetekre nézve; hogy a parlament utolsó ülészaka alatt politikátlan, alkotmányellenes, kegyetlen, igazságtalan négy határozat hozatott, mellyek a legnagyobb veszéllyel és romlással fenyegetik a gyarmatosok jogait; hogy végre nyílt megsértésével a nép jogainak, több ízben feloszlattattak a gyülekezetek, midőn a hazájokon elkövetett sérelmek fölött tanácskoztak; s hogy az alázatos, tiszteletteljes, igazelmű és mérsékelt felterjesztések, mellyeket igazságnyerés végett a királyhoz intéztek, megvetéssel fogadtattak ö felsége miniszteroi által.

Mindezeket tekintetbe véve, New-Hampshire, Massachusetts, Rhode-Island, Connecticut, stb. gyarmatok jó népe, méltán sértve érezve magát a parlament s a ministerium ez önkényes

eljárása által, követeket választott és hatalmazott meg egy általános gyűlés tartására Philadelphiában megállapítása végett a vallásnak, a törvényeknek és a szabadságnak oly módon, hogy ne lehessen szokat többé háborgatni. Mi végből érintett követek, a gyarmatokat teljesen és szabadon képviselő gyűlésben egyesülve, s a kitűzött célra legalkalmasabb eszközöket komolyan fontolóra véve, egyezőleg angol őseik eljárásával, kik hasonló esetekben jogaik és szabadságuk megállapítása és fentartása céljából rendszeren így cselekedtek, legelőször is kijelentik:

Miszerint Észak-Amerika angol gyarmatainak lakói a természet megmásíthatlan törvényeinél fogva, s az angol alkotmány, okleveleik s egyéb alkukötéseik elvei szerint a következő elhatározott jogokkal bírnak:

I. Hogy joguk van az élethez, a tulajdonhoz, a szabadsághoz; és semmiféle souverainnek át nem engedték a jogot, beleegyezésök nélkül rendelkezni azokkal.

II. Hogy őseiknek, e gyarmatok alapítóinak, midőn az anya-hazából Amerikába költöztek, joguk volt Angolország szabad és természetes alattvalóinak összes kiváltságaihoz, szabadságához és mentességeihez.

III. Hogy e kiköltözés folytán egyikét sem veszítették el, egyikéről sem mondtak le az említett kiváltságoknak, hanem mindig joguk volt s utódaiuknak is joguk van gyakorolni és élvezni mindezen kiváltságokat, mennyiben azokkal élni a helyi körülmények nekik megengedik.

IV. Hogy az angol szabadság s minden szabad kormányzat alapját a nép ama joga képezi, mellynél fogva részt vesz a törvények alkotásában; s minthogy a gyarmatok lakói nincsenek, s helyzetök és egyéb körülményeknél fogva nem is lehetnek kellőleg képviselve a britt parlamentben, ugyanazért joguk van szabad és kizárólagos törvényhozói hatalmat gyakorolni tartományaik különböző törvényhozó testületeiben, mellyekben egyedül őrizhető meg a képviseleti jog az adó s a bel-igazgatás minden ügyeire nézve, mindig fel lévén tartva a király jóváhagyási joga. De tekintettel az eset sürgősségére s a két ország kölcsönös érdekeire, érintett testületek készségöket nyilvánítják alávetni magokat a britt parlament mindazon határozatainak, mellyek jóbiszemüleg külkereskedelmök szabályozására fognak szoritkozni, oly végből, hogy az anya-ország számára biztositassanak a birodalom összes részeinek kereskedelmi előnyei, s a birodalom illető tagjainak ugyanazon

kereskedelem jótéteményei, kizárólag azonban eszméje minden oly, akár bel akár kül taksálásnak, mellynek célja lenne beleegyezések nélkül évi járadékot szedni az amerikai alattvalóktól.

V. Hogy e gyarmatok lakosainak joguk van Anglia köz-törvényéhez, s különösen ama nagy és megbecsülhetlen kiváltságához, mellynél fogva magokhoz hasonló szomszédosaik által itélendő meg, ama törvény rende szerint.

VI. Hogy nevezett gyarmatoknak joguk van élvezni amaz angol szabályrendeletek jótéteményét, mellyek kiköltözések alkalomával érvényben voltak, s mellyeket a tapasztalat az ő különböző helyi és más egyéb körülményeikre alkalmazhatóknak ismertetett fel.

VII. Hogy továbbá Ő Felsége ezen gyarmatainak joguk van mindazon kiváltságokhoz és mentességekhez, mellyeket részökre királyi oklevelek engedélyeztek s tartományi törvénykönyveik biztosítottak.

VIII. Hogy ezen gyarmatok polgárai feljogosítvák háborítlanul összejöni, a szenvedett sérelmek fölött tanácskozni s a királyhoz kérelmeket intézni, s a pörök és bebörtönzések, mellyek e jog gyakorlásának akadályozása végett eszközöltettek, ellene vannak a törvényeknek.

IX. Hogy ellenkezik a törvénytől e gyarmatok területén békés időben csapatokat tartani azon tartomány törvényhozó testületének beleegyezése nélkül, melly tartományban a csapatok elhelyezvék.

X. Hogy minden jó kormányzatban elengedhetlen s az angol alkotmány lényegében fekszik, mikép a törvényhozó hatalom különböző részei függetlenek legyenek egymástól; s hogy következképp azon eljárás, mellynél fogva több gyarmatban e hatalom gyakorlása a király által nevezett, s annak önkényétől függő határidőig fenállandó tanácsra bízott, alkotmányellenes, veszélyes és felforgatással fenyegető az amerikai szabadságra és törvényhozásra nézve.

Fant érintett képviselők, megbizóik és a maguk nevében egytől egyig visszakövetelik e jogokat, s ragaszkodnak azokhoz mint kiváltságaikhoz és megtámadhatlan szabadságaikhoz, mellyeket az ő tartományaik különféle törvényhozó testületeiben ülő képviselők kifejezett beleegyezése nélkül semmiféle hatalom nincs feljogosítva elvenni, megmásítani vagy körülnyírálalni

Miért is egyhangulag kimondják, hogy a parlament követ-

kező határozatai megtámadják és sértik a gyarmatosok jogait, s hogy következképk lényeges dolog visszavonni azokat, ha azt akarják, hogy a jó egyetértés ismét helyreálljon Nagy-Britannia és az amerikai gyarmatok között (itt elszámláltattak a parlament sérelmes határozatai).

Ők nem vethetik alá magokat ez igaztalan és bántó rendszabályoknak: de remélve, mikép nagy-britanniai alattvaló-társaik újból megvizsgálva azokat, ismét visszaállítják azon állapotot, mellyben mindkét nemzet jólétnek és virágzásnak örvendett, egyelőre a következő békés elhatározásokban állapodtak meg:

I. Közmegegyezéssel nem hozni be és nem fogyasztani angol árukat, gyártmányokat, élelmi szereket, s tőlünk sem szállítani oda olyanokat;

II. Levelet intézni Nagy-Britannia népéhez, s egy másikat angol Amerika lakóihoz;

III. Tiszteletteljes kérvényt nyújtani be Ő Felségéhez, hason tartalmut a fent nevezett határozatokkal.

F) 582-ik laphoz.

Cesare Beccaria levele Morellet abbéhoz.

Uram,

Engedje meg nekem, hogy önnel szemközt élhessek az önök nyelvében szokásos formaságokkal, mint olyanokkal, mellyek kényelmesebbek, egyszerűbbek, igazabbak, s ugyanazért méltóbbak is egy, önhöz hasonló bölcsészhez. Engedje meg továbbá igénybe vennem egy másoló szolgálatát, mert az én kéziratom igen kevésé olvasható. A kecses levél, mellyet tetszett hozzám intéznie, a legmélyebb tisztelet, a legnagyobb hála s a leggyöngédebb barátság érzelmeit keltette fel bennem; s nem is tudnám szavakkal kifejezni, mennyire megtiszteltetve érzem magamat, látva műveimet egy oly nemzet nyelvére áttéve, melly egész Európára nézve az ismeretek mesternője és osztogatója. Én mindent a francia könyveknek köszönök; azok keltették fel lelkemben az emberszeretetet érzelmeit, mellyek nyolcz évi fanatikus nevelés folytán elfojtva szunnyadtak abban. Az ön neve már előbb tisztelet tárgya volt én előttem azon kitűnő cikkeknél fogva, mellyek ön tollából a halhatatlan Encyclopaediában megjelentek; miért is a legkedvesebb meglepetés volt rám nézve hallani, hogy egy oly tudós, minő ön, méltónak találta lefordítani értekezésemet a Vét-

ségekről. Egész szivemből köszönetet mondok önnek a fordított példányért, melylyel megajándékozni kegyeskedett, s a szorgosságért, melylyel vágyamnak, azt olvasni, eleget tenni sietett. Nem vagyok képes kifejezni a gyönyört, mellyet olvasása okozott nekem; ön szebbé tette az eredetit. A legnagyobb őszinteséggel állítom, mikép az ön által követett rendet is természetesebbnek s az enyémnél előnyösebbnek találom, és sajnálom, hogy az új olasz kiadás majdnem teljesen kész már, mert különben egészen vagy majdnem egészen alkalmazkodtam volna az ön tervéhez.

Művem az ön fordításában mit sem vesztett erejéből, kivéve azon helyeket, hol a két nyelv lényeges jelleme némi eltérést vont maga után az ön kifejezése s az enyém között. Az olasz nyelv hajlékonyabb és fogékonyabb, s talán mert kevésbé művelt a bölcsészti nemben, olly modorokat vehet fel, mellyeket az önké visszautasítana. Én épen nem találom alaposnak amaz, önnek tett ellenvetést, melly szerint a rend megváltoztatása talán hátrányára vált a mű erejének: az erő a kifejezések megválasztásában s az eszmék sorakoztatásában áll, melly két dologra a zavarnak szükségkép kártékony befolyással kell lennie.

A félelemnek, hogy megsérti a szerző önszeretetét, nem kelle önt a tekintelben visszatartania. Mert, miként kitűnő előszavában ön maga helyesen mondja, olly könyv, melly az emberiség ügyét tárgyalja, ha egyszer közzététetik, az egész világ s az összes nemzetek tulajdonává válik; s a mi különösen engemet illet, nagyon csekély előmenetelt tettem volna a sziv bölcsészetiében, mellyet főléje helyezek az értelemének, ha meg nem szerzem vala a bátorságot: látni és szeretni az igazságot. Remélem, hogy az ötödik kiadás, melly rövid idő alatt megjelenend, csakhamar el fog kelni, s biztosítom önt, mikép a hatodikban egészen vagy majdnem egészen követni fogom ön fordításának rendét, melly jobb világításba helyezi az igazságokat, mellyeket kifejtteni igyekeztem. Mondom, majdnem egészen, mert az eddigi egyetlen, sebtiben való átolvasás után, nem határozhatom el magamat teljes tárgyismerettel a részletekre vonatkozólag, miként tekintettel az egészre már elhatároztam.

A türelmetlenség, melylyel barátim ön fordítását olvasni ohajtják, arra birt, hogy alig olvasva azt át kibocsássam kezeim közül, s kénytelen vagyok egy másik levélre halasztani ama helyek értelmezését, mellyeket ön homályosaknak talált. Ki kell azonban jelentenem, mikép irás közben Machiavelli, Galilei és Giannone

példáik forogtak szemeim előtt. Hallottam a lánczok zaját, melyeket a babona csörtet, s a vakbuzgóság kiáltásait, melyek elfojtják az igazság nyögdecseléseit; s e félelmes látvány szemlélete arra birt, hogy olykor homályba burkoljam a világosságot. Védni akartam az igazságot, a nélkül, hogy vértanujává tenném magamat. E szándék, mellynek homályosnak kellett lennie, olykor szükség nélkül is homályossá tett engemet. Adja még ehhez az írásban való járatlanságot és otthonosság-hiányt, mellyek megbocsáthatók egy huszonnyolcz éves szerzőnél, ki csak öt évvel ezelőtt lépett az irodalmi pályára.

Nem vagyok képes kifejezni, uram, milly meglepéssel látom az élénk érdeklődést, melylyel irántam viseltetik, s mennyire meghatva érzem magamat a becsülés bizonyítékai által, mellyeket ön nekem ad, s mellyeket én el nem fogadhatok a nélkül, hogy hiúnak ne látszassam, sem vissza nem utasíthatom a nélkül, hogy önt meg ne sértsem. Hasonló hálás elismeréssel és zavarral olvastam a kecses szavakat, mellyeket ön ama híres egyéniségek részéről intézett hozzám, kik az emberiség, Európa és saját nemzetök diszére szolgálnak. D' Alembert, Diderot, Helvetius, Buffon, Hume, kitünő nevek, mellyeket senki sem hallhat megindulás nélkül, a ti halhatatlan műveitek folytonos olvasmányomat képezik, s foglalkozásaim tárgyát nappal és elmélkedéseimét az éj csendében! Telve az igazságokkal, mellyeket ti hirdettek, hogyan égethettem volna tömjént az imádott tévely oltárán, s miként alacsonyíthattam volna le magamat annyira, hogy hazudjam az utókornak? Azt írom önnek, uram, mit valóban érzek. Reményemen felül megjutalmazva találok magamat, midőn a becsülés jeleit veszem ama lelkes egyéniségek részéről, kik az én mestereim. Fejezze ki kérem, mindeniköknek külön külön alázatos köszönetemet, s biztosítsa őket, mikép ama mély és őszinte tiszteletet táplálom irányukban, mellyet egy fogékony lélek érez az igazság és az erény iránt. Különösen Holbach bárónak mondja meg ön, hogy telve vagyok hódolattal iránta, s hogy égő vágyam méltónak találni magamat barátságára.

Ön érdeklődése, uram, és ön kitünő barátaié az iránt, mi engemet illet, sokkal hizelgőbb reám nézve, hogysem sietnem ne kellene őszintén kielégíteni azt. Én idősebb fia vagyok egy családnak, melly némi vagyonnal bir, de részint szükségképi, részint mások akaratától függő körülmények kevés jólétet engednek él-

veznem. Van egy öreg atyám, kinek aggkora és előítéletei iránt kimélettel kell lennem. Nőül egy fogékony ifju nőt bírok, ki szereti műve'ni az elmét, s azon ritka szerencsében részesültem, hogy a leggyöngédebb barátságot léptethettem a szerelem helyébe. Az én foglalkozásom: békében művelni a bölcsészetet, s illy módon tenni eleget három érzelemnek, melyek bennem legerősebbek, s mellyek: a vágy irodalmi hírnév után, a szabadság szeretete, s a részvét embertársaim bajai iránt, kik annyi tévelynek rabszolgái. Csupán öt éve, hogy a bölcsészetre adtam magamat, s ezt a Perzsa-levelek olvasásának köszönöm. A második mű, melly bevezetté tetto elmém forradalmát, a Helvetius műve; ez ellenállhatlan erővel ragadott engem az igazság útjára, s az első volt, melly figyelmessé tett az emberiség elvakultságára és bajaira. Eszméim nagy részeért a Törvények szelleme olvasásának tartozom hálaival. Buffon úr magasztos műve megnyitotta előttem a természet szentélyét: nem régiben a XII és XIII-ik kötetet (in 4-o) olvastam át, s ezekben főleg a természet két festményét bámultam, mellyekben a bölcsészi ékesszólás elragadólag hatott reám. Diderot urtól eddigelé a drámai műveket, a Természet fejtegetését s az encyclopaediai czikkeket olvashattam, s mindezek eszmékkal és hévvel teljeseznek látszanak nekem; milly kitünő embernek kell neki lennie! Hume úr mély metaphysikája, nézeteinek igazvoita és ujdonsága megleptek engemet és felvilágosították elmémet: csak mostanában olvastam át végtelen gyönyörrel Történetének tizenhatsz kötetét, s olvasva első rendű politikust, bölcsészt és történetirót ismertem fel benne. Mit mondjak d'Alembert úr bölcsészi műveiről? ezek a nagy és új eszmék végtelen láncolatát tüntetik fel előttem, s egy törvényhozó emelkedettségét és irányát találom én azokban. Előszava az Encyclopaediához s a Bölcsészeti elemei című munkája classikus művek, mellyek végtelen fürkészetek magvait rejtik magokban. A mennyiségtudományokban eléggé jártas vagyok arra, hogy megítélhessem e kitünő férfiú nagyszerű felfedezéseit, s hogy e század első mérnökének tartsam őt. Condillac abbé műveiből is sokat tanultam: ezek, az én ítéletem szerint, valódi mesterművek a szabadságot, a világosságot s a jó metaphysikát illetőleg. Csak nem rég szerencsém volt megismerni őt Milanóban, s barátságot kötni vele. Én nyugodt és magános éltet viszek, ha magánynak mondható egy választókos

kör olly barátokból, kik között az ész és szív folytonos mozgásban vannak, s kik valamennyien ugyanazon tanulmányok és ugyanazon gyönyörök felé hajlanak. Ez az, miben nekem kedvem telik, s ez okozza, hogy nem érzem magamat számkivetettnek a hazában.

Ez ország még mindig bele van merülve az előítéletekbe, mellyeket régi urai hagytak hátra. A milanóiak meg nem bocsátanak azoknak, kik oda akarnák őket vinni, hogy a XVIII. században éljenek. Egy fővárosban, melly százhuszezer lakost számít, alig találna az ember húsz olly egyént, kik szeretnek tanulni, s kik áldoznak az erénynek és igazságnak. Én és barátaim meg lévén róla győződve, mikép az időszakai művek egyikét képezik a legjobb eszközöknek a végből, hogy a komoly foglalkozásra képtelen elmék némi kedvet kapjanak az olvasáshoz, lapokat nyomtatunk, a *Spectator* mintájára, melly mű olly nagyban segített Angliában növelni az elmék művelődését, s előbbre vinni a jó érzéket. Szerencsém leend megküldeni önnek azok gyűjteményét, mellyben rozsat, középszerűt és jót fog ön vegyest találni. Van abban tölem egy tanulmány az illatok, egy töredék az irály fölött, egy értekezés az időszakai művekről, egy másik a képzelem gyönyöreiről, továbbá fordítása egy szakasznak Montmaur művéből a szerencse-játékok elemzése fölött: mindezek sebtiben irott dolgok, miként az időszakai művekben szokás. Verri gróf czikkei P. betűvel jegyezték. Ön már ismeri öt kitünő értekezéséből a *Boldogság* fölött. Igen nagy becsülésre méltó ember ugy szív- mint elmebeli minőségeinél fogva, s az én legkedvesebb barátom; ugy tetszik nekem, ugyanazon rajongó barátságot érzem irányában, melylyel Montaigne viseltetett La Boétie iránt. Ő ébresztett bennem kedvet az íráshoz; neki köszönöm, hogy nem vettem tüzre kéziratomat a *Vétségekről*, mellyet ő szives volt sajátkezüleg átírni. Az irodalom egy gondolkozó főt vesztett, a nemzet egy kitünő minisztert nyert Carli gróf személyében, kit egy munka a pénzekről tett ismeretessé, s ki csak mostanában egy ujonan felállított gazdasági tanács elnökévé neveztetett. Ő gondolkozó miniszter leend, a mivel minden mondva van.

Bocsánat, uram, mindezen részletekért; de ön kívánta azokat, s nekem kötelességem megfelelni kívánságának: ön magadott arra példát, s én utánozni akartam önt. Barátaim körébe tartoznak még: Verri gróf egy testvére, megáldva ép ugy miként

amaz, sok elméleti tehetséggel; Longo örgróf, Visconti gróf, Lambertenghi ur, Sacchi gróf sat. kik csendben és magányban velom együtt valamennyien a jó bölcsészetet művelik, melly iránt itt félelemmel, vagy megvetéssel viseltetnek. Higye ön nekem, a francia bölcsészeknek egy gyarmatuk van ez Amerikában, s mi az ő tanítványaik vagyunk, mert az észnek vagyunk tanítványai. Elgondolhatja tehát, milly gyönyörrel és hálával fogadandom a műveket, mellyeket ön jelez, s mellyek célja oktatni és vigasztalni az emberiséget. Milly sokkal tartozom én önnek a figyelemért, mellyben művemet részcsitette, s a jóságért, mellynél fogva egy nagy-szerű és fontos művet szakított félbe, hogy fordítással foglalkozék. Az ön in-foglió-i, uram, nem lehetnek azok közül valók, mellyek nem olvastatnak; az Encyclopaedia és Bacon in-foliók, s az ön műve hasonló becsü leend. Ezerszer köszönetet mondok önnek a fordítás-példányokért, mellyeket saját műveihez csatolva küldeni sziveskedett. Ön udvariassága zavarba hoz engem; bár csak legalább azon kellemetlenségtől kimélt volna ön meg, hogy költségeket okozott magának miattam.

Mi itt igen nagy becsét tulajdonitunk Gatti ur művének, mellyet ön lefordított, s olly bölcsészi szellemet találunk abban, melly igen ritka az orvosi művekben. Még nem olvastam volna azt, ha Condillac abbé ur Parmából meg nem küldi vala, mert mi itt a francia könyvekhez nehezen és igen későn jutunk. Ha vagyoni állapotom megengedné, repülnék Párizsba, hogy tanuljak, hogy bámuljam önt, hogy kifejezzem, mit érzek ön, d' Alembert ur s az ön kitünő barátai iránt. Azonban remélem, hogy körülményeimben változás álland be, s hogy a késedelem méltóbbá fog tenni Önök társaságára. Minthogy ön ura öcsésének Milanón kell keresztül utaznia, remélem, meg fogja ő nekem és barátimnak engedni azon lennünk, hogy tartózkodását e városban a lehető legkevesébbé unalmassá tegyük. Kérem továbbá önt, engedje meg nekem fölvennem ön olaszországi levelezőjének hizegő czimét, s tiszteljen meg engem hazámra szóló megbizásaival; tegye ezt ama teljes szabadsággal, mellyre önt a bölcsészetnek kell jogosítania. Ön valamennyi barátai is tartózkodás nélkül rendelkezzenek velem; olly megtiszteltetés ez, mellyet forrón ohajtok. Az érzelmek, mellyeket ön irányomban táplál, olly hálára köteleznek engem, melly csak életemmel fog véget érni; s biztosítom önt, hogy szavaim annak nyilvánításában, távolról sem fejezik ki azt, mit érzek. Kérem önt, kegyeskedjék nevemben a legszívélyesebb szavakkal mondani köszönetet Helvetius, Diderot, Buffon, Hume és

Holbach báró uraknak, s kérni őket, engedjék meg nekem, hogy új kiadásomból néhány példányt küldjek számukra.

D' Alembert urnak írni fogok.

Firmian gróf ur néhány nap óta ismét Milanóban van, de anynyira elfoglalva, hogy még eddig nem láhattam őt. Nem fogom elmulasztani megmondani neki, mit ön hozzám az ő részére irt. Ő pártfogolta könyvemet, s neki köszönöm meg nem zavart nyugal-mamat.

Gondom lesz rá megküldeni Önnek azon helyek értelmezését, mellyeket ön homályosaknak talált, s mellyeket én nem akarok igazolni, mert nem azért irtam volt, hogy olly bölcsészek, minő ön, meg ne értsenek. Nagyon kérem önt, tudassa velem ön és barátai észrevételeit, hogy felhasználhassam azokat a hatodik kiadásban. Mindenek fölött legyen szives közölni velem a beszélgetések eredményét, mellyeket ön könyvemre vonatkozólag Diderotval folytatt: forrón ohajtom tudni, milly benyomást tettem ama magasztos lélekre. Megküldöm önnek a Vallombrosai szerzetes könyvét, kinek neve Vincenzo Facchinei, s Corfuból származik. Ez érdemet akart magának szerezeni a köztársaság előtt, bírálva egy művet, mellyet a köztársaság szigorú kitiltott, mert szerzőjét azon párthoz tartozónak hitte, melly a velencei utolsó zavargások idején ellenséges állást foglalt az állam-inquisitorokkal szemközt. Itt küldöm tehát e bírálatot, továbbá a mi hirlapunkat s egy könyvecskét a pénzeokről, mellyet, habár az csak ifjuságom zsenge műve, nem kell eltitkolnom egy olly ember előtt, minő ön, ki barátságával tisztel meg engem.

Bevégzem leveletemet, hogy elküldhessem azt a holnap postával. Kérem, legyen szives egy pár sornyi válaszra méltatni, mert türelmetlen vagyok megtudni, vajjon ön iránt érzett hálám, tiszteletem és barátságom ezen gyenge jelei eljutottak-e önhöz. Van szerencsém sat.

Milano 1766. jan. 26.

Utóirat. Tegnap este értesültem róla, hogy az ön műve Yverdunban újra nyomatik.

Frisi atya, ön nagy tisztelője, megbizott engem kifejezést adni ön iránt hódolatának. Egyike ő legkedvesebb barátaimnak. Jövő tavasszal talán Párizsba menend, s én irigylem az ő jó sorsát. Legközelebb Hume urnak egy, Rousseau irányában követett eljárásáról értesültem, melly nagy becsületére válik a bölcsészetnek s a bölcsészeknek, s mellynek utánzásához mindenkinek kedvet kellene éreznie.

Levelemet az erényekben kitűnő, értelmes, és bő ismeretekkel bíró Somaglia, született Belgiojoso grófnő házánál írom. Önnek ismernie kell őt. Házassága első éveiben igen csillogóan lépett fel Párizsban.

Ohajtom ön barátságát, és semmit sem fogok elmulasztani, hogy kiérdemeljem azt. Részleges észrevételeim ön kitűnő fordítása fölött késni fognak egy kevéssé, mert a többek között, Firmian gróf is fogja akarni azt olvasni, kinek hogy oda ne kölcsönözzem, nem tehetem; s ez késleltethetendi rám nézve a gyönyört meggyőzni önt különösen tanulékonyaságról.

Vége a tizenhetedik könyvnek.
